

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНЕ ПІДПРИЄМСТВО
КНИЖКОВА ПАЛАТА УКРАЇНИ ІМ. ІВАНА ФЕДОРОВА
НАЦІОНАЛЬНА КОМІСІЯ УКРАЇНИ У СПРАВАХ ЮНЕСКО
КОРПОРАЦІЯ «ІНДУСТРІАЛЬНА СПІЛКА ДОНБАСУ»
ЗАТ «ПЕТРОІМПЕКС»

Автори ідеї та організатори видання
ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ
С. М. Платонов, С. О. Тарута

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

В двох томах

Редакційна колегія

Л. М. Новохатько (голова)

М. І. Сенченко

Т. І. Іжевська

С. О. Тарута

А. А. Пилипенко

С. М. Платонов

М. С. Платонов

М. Ю. Відейко

С. М. Ляшко

Н. Б. Бурдо

АВТОРИ ПЕРШОГО ТОМУ

БУРДО Н. Б.,
ВІДЕЙКО М. Ю.,
ДЕРГАЧОВ В. О.,
ДУДКІН В. П.,
ЖУРАВЛЬОВ О. П.,
ІНДУТНИЙ В. В.,
КВІТНИЦЬКИЙ М. В., КЛОЧКО В. І., КОЧКІН І. Т.,
ОВЧИННИКОВ Е. В.,
ПАШКЕВИЧ Г. О., ПЕТРУНЬ В. Ф., ПІЧКУР Є. В., ПЛАТОНОВ С. М., ПОЛІЩУК Л. Ю.,
РИНДІНА Н. В.,
ТАРУТА С. О., ТКАЧУК Т. М.,
ХОРОШИЛОВ Г. А.,
ЦВЕК О. В.,
ШАПОВАЛОВ Г. І., ШИЯНОВА Г. В.,
ЯКУБЕНКО О. О.

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

ТОМ 1
книга перша

Редакційна колегія першого тому

М. Ю. Відейко (головний редактор)

Н. Б. Бурдо (відповідальний секретар)

Видання здійснене за підтримки
КОРПОРАЦІЇ «ІНДУСТРІАЛЬНА СПІЛКА ДОНБАСУ»
ЗАТ «ПЕТРОІМПЕКС»

КИЇВ 2004

Наукове видання

РЕКОМЕНДОВАНЕ ДО ДРУКУ ВЧЕНОЮ РАДОЮ ДЕРЖАВНОГО ПІДПРИЄМСТВА
КНИЖЕКОВА ПАЛАТА УКРАЇНИ ІМ. ІВАНА ФЕДОРОВА

© БУРДО Н. Б., ВІДЕЙКО М. Ю., ДЕРГАЧОВ В. О., ДУДКІН В. П., ЖУРАВЛЬОВ О. П., ІНДУТНИЙ В. В.,
КВІТНИЦЬКИЙ М. В., КЛОЧКО В. І., КОЧКІН І. Т., ОВЧИННИКОВ Е. В., ПАШКЕВИЧ Г. О.,
ПЕТРУНЬ В. Ф., ПІЧКУР Є. В., ПЛАТОНОВ С. М., ПОЛЩУК Л. Ю., РИНДІНА Н. В., ТАРУТА С. О.,
ТКАЧУК Т. М., ХОРОШИЛОВ Г. А., ЦВЕК О. В., ШАПОВАЛОВ Г. І., ШИЯНОВА Г. В.,
ЯКУБЕНКО О. О.,

© ТОВ «УКРПОЛІГРАФМЕДІА»

© ТОВ «РИНІВСЬКА»

© ФОТО ВІДЕЙКО М. Ю.

© ФОТО СОЛДАТЕНКО О. В.

ISBN

(т. I)

ISBN

ВСТУПНЕ СЛОВО

Сергій Платонов

Сергій Тарута

Дорогі читачі!

Нам дуже хотілося знайти для вступного слова ті прості, щирі слова, які донесли б до Вас наші думки, наші бажання і наше бачення даної проблеми і зробили б вас не лише нашими прибічниками, але і однодумцями.

До видання Енциклопедії нас підштовхнуло декілька, на наш погляд, дуже поважних причин.

Як люди захоплені, ми абсолютно переконані в тому, що неможливо будувати майбутнє, не знаючи добре свого минулого, як люди, які значну частину свого життя віддають збиранню та збереженню культурних цінностей, які, поза сумнівами, є національним надбанням України, ми звертаємо вашу увагу на наступні факти.

По мірі наповнення нашої колекції ми із здивуванням відзначаємо, що з кожним новим експонатом у нас виникало більше запитань, ніж ми отримували відповідей.

Результати археологічних досліджень – величезна кількість матеріальних речей у музейних зібраннях та колекціях – беззаперечно підтверджують існування на території сучасної України в давні часи унікальної цивілізації – Трипільської цивілізації.

Наші далекі предки опанували культурне землеробство, виплавлення і обробку металів, унікальне гончарне ремесло, будівництво житла у складній кліматичній зоні.

За тисячу років до появи Шумерської цивілізації вони використовували колісні візки, збудували величезні поселення, вміли користуватися місячним календарем.

Досягнення Трипільської цивілізації, беззаперечно, зіграли величезну роль у розвитку людства, а матеріальні свідчення, які дійшли до наших днів говорять

Дорогие читатели!

Нам очень хотелось бы найти для вступительного слова те простые, искренние слова, которые донесли бы до вас наши мысли, наши желания и наше видение данной проблемы и сделали бы вас не только нашими сторонниками, но и единомышленниками.

К изданию энциклопедии нас подтолкнуло несколько, на наш взгляд, очень серьезных причин.

Будучи людьми увлеченными, абсолютно убежденными в том, что нельзя строить будущее, хорошо не зная своего прошлого, людьми, которые значительную часть своей жизни отдают собиранию и сохранению культурных ценностей, однозначно являющихся национальным достоянием Украины, мы обращаем ваше внимание на следующие факты.

По мере пополнения нашей коллекции мы с удивлением отмечаем, что с каждым новым экспонатом у нас возникало больше вопросов, чем мы получали ответов.

Результат археологических исследований – огромное количество материальных предметов в музейных собраниях и коллекциях – бесспорно, подтверждают существование на территории современной Украины в древние времена уникальной цивилизации – Трипольской цивилизации.

Наші далекі предки освоили культурное земледелие, плавку и обработку металлов, уникальное гончарное ремесло, строительство жилья в сложной климатической зоне.

За тысячу лет до появления Шумерской цивилизации они использовали колесные повозки, построили огромные поселения, умели пользоваться лунным календарем.

Достижения Трипольской цивилизации, бесспорно, сыграли огромную роль в развитии всего человечества,

про те, що саме Трипілля було колискою індоєвропейських народів.

Ми сподіваємося, що коли це видання і не відповідь на всі запитання, які стосуються минулого рідної землі, то, принаймні, зробить перший не випадковий крок і трохи відкриє щільну завісу, яка приховувала від нас це минуле.

Ми впевнені, що державоутворююча нація нашої країни, усвідомивши себе спадкоємицею цієї великої цивілізації, зробить почуття національної приналежності і національної самосвідомості предметом гордості всіх її громадян, а кожен громадянин, знаючи, що в його жилах тече хоча б одна краплина трипільської крові, буде пишатися своєю країною і її великою, поки ще не визнаною, історією.

Ми присвячуємо це видання нашим дітям у числі всіх дітей України, тому поколінню, яке прийде слідом за нами і буде любити свою Батьківщину і її давню історію так само, як і ми.

а матеріальні підтвердження, дошедши до наших днів, говорять о том, что именно Триполье было колыбелью индоевропейских народов.

Мы очень надеемся, что, если это издание не ответит на все вопросы, касающиеся прошлого родной земли, то, по крайней мере, сделает первый неслучайный шаг и приоткроет плотную завесу, скрывавшую это прошлое от всех нас.

Мы уверены, что государствообразующая нация нашей страны, осознав себя наследницей этой великой цивилизации, сделает чувство национальной принадлежности и национального самосознания предметом гордости всех ее граждан, а каждый гражданин, зная, что в его жилах течет хоть одна капля трипольской крови, будет гордиться своей страной и ее великой, пока еще не признанной, историей.

Мы посвящаем это издание нашим детям в числе всех детей Украины, тому поколению, которое придет вслед за нами и будет любить свое Отечество и его великую древнюю историю, так же как и мы.

З повагою,

Сергій Платонов

С уважением,

Сергей Платонов

Сергій Тарута

Сергей Тарута

ПЕРЕДМОВА

Трипільська культура і Україна

Енциклопедія трипільської цивілізації, яка виходить на початку третього тисячоліття, підбиває підсумки понад 130-річних досліджень однієї з давніх цивілізацій Європи. Вона є першою спробою створення зводу та систематизації усієї інформації, яка є нині в розпорядженні науковців, а також старожитностей, зібраних в музеях, наукових фондах та приватних колекціях. Видання має на меті познайомити читача з однією із найбільш яскравих та знакових сторінок праісторії України.

Тема Трипілля є настільки складною, що приступати до реконструкції історії, яку відділяють від нашого часу сім–п'ять тисячоліть, можна лише в тому випадку, коли маємо міцні, надійно вибудовані підвалини, матеріалом для яких є археологічні джерела.

Осмислення феномену Трипілля на сучасному рівні потребує передусім будівництва такого фундаменту, матеріал для зведення якого нагромаджено поколіннями вчених, музейних працівників, колекціонерів. Зусилля, витрачені сьогодні на створення такого зводу знань, у будь-якому разі не будуть марними, а, навпаки, дозволять краще відчувати та зрозуміти, чим була і є для України, її історії, давньої і новітньої, трипільська культура.

Поняття цивілізації у різні часи трактувалося і розумілося по-різному. Воно має чимало вимірів та ознак, навколо яких точаться наукові дискусії. Те, що трипільська культура лежить на межі епох стародавньої історії, ставить її в центр цих напружених та нескінченних дискусій, а отже, привертає увагу не лише вузького кола вчених, але й найширшої громадськості, людей, які шукають відповідь на одвічні запитання: «звідки ми?», «де наші корені?», нарешті «де початок нашої цивілізації?».

Під час пошуків коренів сучасної цивілізації виникає питання: а чи

має узагалі трипільська культура пряме відношення до землі, яку нині називають Україною, чи має вона відношення до історії України сучасної? Адже з того часу, коли на цих землях жили останні трипільці, минуло понад чотири з половиною тисячоліття. Невблаганний час стер з поверхні сліди трипільської цивілізації, яка не залишила після себе ні пірамід, ні зіккуратів. Були забуті давні назви й імена. Давня епоха, точніше, її образ був повернутий до буття лише завдяки археологічним дослідженням, які розпочалися наприкінці XIX ст.

Нині можна довго сперечатися з приводу того, скільки тече в жилах сучасних українців крапель трипільської крові, наскільки вони схожі зовнішністю на творців чи не перших європейських протоміст, давнього мальованого посуду, загадкових статуєток та іншої доісторичної спадщини.

Але сьогодні варто замислитися ще й над тим безперечним з усіх точок зору фактом, що трипільську культуру на теренах України вивчають вже понад століття. Відтоді змінилося п'ять поколінь дослідників. Однак за цей час сталися й інші події. Розпалися кілька імперій — Російська, Австро-Угорська, потім — Радянська, до складу яких вона входила, а сама Україна вже двічі встигла з'явитися на політичній карті світу. І весь цей час трипільська спадщина — сотні тисяч давніх артефактів, результати археологічних досліджень, їх інтерпретації та побудовані на їх основі історичні концепції були повсякденністю не лише суто наукового академічного буття чи викладання в університетах, але й здобутком суспільного життя.

Знання про трипільську культуру, їх трактування істориками та політичними діячами весь цей час живили також і концепції політичні. Трипільська спадщина стала одним із

джерел натхнення для широкого спектра мистецтв: від кінематографа до живопису і скульптури, літератури і багато чого іншого, тобто всього того, що прийнято називати культурою. Навіть майстри народного мистецтва, яке чи не єдине на цій землі зберегло через тисячоліття на писанках та у вишиванках відгомін та пам'ять трипільської епохи, знаходять натхнення у віднайденних шедеврах трипільців.

Ось побіжний і далекий від повного перелік вторгнення трипільської тематики лише в культурне та суспільне життя України. Від скульптур О. Архипенка, живопису І. Жакевича, монументальних панно до писанок народних майстрів — таким є діапазон цієї інтеграції в образотворче та декоративно-прикладне мистецтво. У красному письменстві — твори Докії Гуменної, поезії Ліни Костенко. Можна згадати понад десяток фільмів різного формату — від 15-хвилинного «Трипільського Дива» М. Бернадського з серіалу «Невідома Україна» до двогодинного «Часу збирати каміння» Ю. Вересоцького. Монета «Трипілля», випущена в обіг Національним банком України, поштова марка до сторіччя відкриття трипільської культури. Перші археологічні виставки незалежної України за океаном, в США, представляли десять років тому саме трипільську культуру: «Україна: образи 5000–4000 рр. до Христа». Запам'ятаємо цю формулу, в якій висловлено сприйняття Трипілля організаторами виставки: для них це були саме образи України. Перший і єдиний пам'ятник археологу в Україні — це пам'ятник В. В. Хвойці (першовідкривачеві культури) в селі Трипілля. Нарешті, перший і, здається, єдиний пам'ятник цивілізації в наших краях — це пам'ятник трипільській цивілізації, який було відкрито в місті Ржищеві восени 2003 року. У відкритті пам'ятника брали участь

два міністри українського уряду. І це лише окремі, але досить знакові факти.

Об'єктивно трипільська археологічна культура та знання про неї упродовж цього історично вагомому проміжку часу були інтегровані в багатьох своїх вимірах в сучасну історію, політику та культуру України, зайняли там своє місце. Вони стали фактором суспільного буття, а не лише свідками давно минулої історії. За таких обставин питання про те, чи має трипільська культура якесь відношення до сучасної України, а також її сучасної культури позбавлене сенсу. Звичайно, має, і неабияке.

Інше питання, чи по праву і чи не випадково посіла те почесне та вагоме місце в сучасних історико-політичних концепціях та суперечках, які навколо них точаться, лише одна з багатьох десятків археологічних культур, відкритих за останнє століття на теренах України? Чому саме трипільська, а, скажімо, не кукрецька, гребеніківська, сурська, дніпро-донецька, ямна, катакомбна, зрубна, сабатнівська, чорноліська, не зарубинецька і не роменська викликає таку увагу та зацікавленість суспільства, далекого, на перший по-

гляд, від археології та праісторії?

Може бути кілька відповідей на таке запитання. Ми звернемося для початку до міфологічного аспекту усвідомлення глибин історії та значення окремих її подій різними народами у різні часи. На запитання, коли було створено світ, давні шумери відповідали: тоді, коли люди Країни (Шумери) почали пекти хліб та плавити метал. А сталося це тоді, коли небо було відділене від землі, а назви усього суцього було вимовлено. Для шумерів створення світу та створення аграрної цивілізації були певною мірою поняттями ідентичними. Давній індоєвропейській народ — елліни — пов'язували цивілізоване життя з існуванням хліборобства. Зерно вони розглядали як найбільший дарунок богині Деметри. Саме зерно та містерії, в яких вони знаходять свої найбільші надії, є причиною того, що люди живуть не так, як дикі звірі. Як бачимо, в обох випадках хліборобство та розвиток перших ремесел розглядалися серед основних ознак виникнення цивілізації.

Отже, та археологічна культура, носії якої першими (чи одними з перших) досягли видатних успіхів в аграрній сфері та розвитку тех-

нології, цілком закономірно мала посісти особливе місце в історичних концепціях. Те, що на теренах України мали місце такі досягнення, як хліборобство та ремесла (металургія і металообробка, гончарство та ін.), пов'язані з яскравою і багатотою трипільською культурою, датованою епохою енеоліту, тобто часом зародження найдавніших цивілізацій у планетарному масштабі, було просто подарунком долі. Трипільська спадщина стала ваговою складовою загальноєвропейських здобутків доби зародження цивілізації.

Сконцентрувавши зусилля на науковому вивченні цієї спадщини, залучивши весь дослідницький арсенал, який є у розпорядженні сучасної науки, віднайдемо ті ниточки, які реально пов'язують її із сучасністю. Завдяки цьому можна не лише розкрити сторінки стародавньої історії, але й отримати обгрунтовану відповідь на запитання: хто ми і звідки?

Ідея та концепція Енциклопедії трипільської цивілізації

Ідея та ініціатива створення Енциклопедії трипільської цивілізації належать С. М. Платонову та С. О. Таруті, відомим підприємцям, колекціонерам та меценатам, які взяли на себе витрати, пов'язані з підготовкою та друком цього видання¹. Вони виходили з того, що в музеях та приватних колекціях за час, що минув відтоді як була відкрита трипільська культура, нагромаджено величезні зібрання старожитностей. Більшість із них малодоступна для широких кіл громадськості, недостатньо введена в науковий обіг. У результаті археологічних розкопок та інших досліджень нагромаджено не менш вагомий масив інформації про трипільську культуру. Але ці дані розпорочені у численних фахових виданнях, які так само недоступні

громадськості. У працях узагальнюючого характеру, таких як «Давня історія України» або «Історія української культури», що вийшли за останні сім років, ця інформація не знайшла повного відображення. У той же час інтерес суспільства до трипільської цивілізації значно зріс. Але для його задоволення вже недостатньо видання науково-популярної літератури, поза якою залишається величезний масив важливої інформації. На думку ініціаторів видання, настав час створення вагової, авторитетної та фундаментальної наукової праці про Трипільля. Як можливу форму такої праці було визначено енциклопедичну і сформульовано завдання щодо створення у стислі терміни Енциклопедії трипільської культури.

Роботу над створенням Енциклопедії було розпочато у серпні 2003 року із розробки та затвердження її концепції та плану-проспекту двотомної праці у трьох книгах. Безпосередню роботу із замовлення, збору матеріалів (текстів та ілюстрацій), а також підготовки їх до видання виконали редактори енциклопедії М. Ю. Відейко (головний редактор) та С. М. Ляшко, а також відповідальний секретар Н. Б. Бурдо.

Видання має на меті зробити широкодоступними насамперед наукові факти, результати досліджень шести поколінь науковців, які займалися і займаються трипільською культурою як в Україні, так і далеко за її межами. Про обсяг масиву наукової інформації можуть свідчити такі цифри, як загальна

¹ Див. Вступне слово С. М. Платонова і С. О. Тарути.

кількість дослідників культури Трипілля-Кукутень, яка становить близько 300 осіб, та число опублікованих наукових праць – понад 3000, в тому числі до 70 монографічних досліджень. Старожитності трипільської культури представлено в понад 70 музеях не лише в Україні, але й у Австрії, Великій Британії, Німеччині, Польщі, Росії.

Сама трипільська культура – феномен, який існував упродовж понад 2500 рр. (з другої половини VI до першої половини III тис. до н.е.). У межах України вона займала територію лісостепової смуги від Карпат до Дніпра, а пам'ятки відомі в 20 областях, усього їх близько 2040. Якщо врахувати, що це лише частина культури Трипілля-Кукутень і додати старожитності, відомі на території Молдови та Румунії, то загальна їх кількість становитиме близько 4400. Це значно більше, ніж залишила після себе будь-яка з археологічних культур Південно-Східної та Центральної Європи того періоду.

Тому з самого початку роботи над Енциклопедією було вирішено обмежитися територією України, відклавши створення праці, яка б охопила всю трипільсько-кукутеньську ойкумену, на майбутнє. Головний підхід під час написання статей та матеріалів до Енциклопедії полягав у якомога ширшому залученні фахів-

ців, які володіють найповнішою та найсучаснішою інформацією з конкретних питань. Тому в написанні двох томів взяли участь 65 авторів з Молдови, Польщі, Росії, Румунії, США, України. Таким чином, проєкт став міжнародним.

Від авторського колективу, його кваліфікації та працьовитості великою мірою залежала можливість реалізації ідеї, концепції, а також повнота зібраної в Енциклопедії інформації. Серед авторів Енциклопедії трипільської культури – співробітники академічних інститутів, музеїв, викладачі вищих навчальних закладів, колекціонери та підприємці, митці, люди, не байдужі до трипільської культури та давньої історії України. Серед них дев'ять докторів та 26 кандидатів наук. Хочу висловити вельми авторському колективу щире подяку від імені редколегії Енциклопедії за прийняте рішення взяти участь у цьому проєкті, віднайдений час для написання важливих матеріалів, без яких це видання не змогло б стати таким, яким воно є нині. Особлива подяка І. Г. Явтушенку за організаційну підтримку видання Енциклопедії.

Та обставина, що Енциклопедія виходить у світ під егідою Міністерства культури та мистецтв України, не означає, що вона є вузьковідомчим виданням. Дійсно, в її написанні взяли участь понад 20

співробітників музеїв, використано матеріали з 23 музеїв, з них 16 підпорядковані міністерству. Водночас Енциклопедія акумулювала наукові досягнення 15 співробітників Національної академії наук України, в тому числі 11 – з Інституту археології, який наразі є провідним центром з вивчення трипільської культури в Україні.

Інформація про трипільську культуру раніше була досить скромно представлена у виданнях енциклопедичного та довідкового характеру. У «Радянській енциклопедії історії України» (К.: УРЕ, 1969–1972), яка містить 320 статей з археологічної тематики, лише 19 присвячені пам'яткам трипільської культури та її дослідникам. У виданні «Словник-довідник з археології України» (К.: Наукова думка, 1996) було вміщено близько 50 статей про трипільську культуру. І це найбільший обсяг інформації по Трипілью у виданнях такого типу.

Енциклопедія трипільської культури – одна з перших спроб створення у вітчизняних археології та музезнавстві енциклопедичного наукового видання, присвяченого одній археологічній культурі. Відповідно до загальноприйнятої класифікації наше видання можна було б визначити, як енциклопедію змішаного регіонально-тематичного типу з елементами довідкового характеру.

Структура та зміст Енциклопедії

Структурно Енциклопедія складається із вступного та енциклопедичного томів. Перший, вступний – з двох книг. Книга перша у 9 основних розділах містить загальні нариси історії дослідження, хронології, економіки, духовного життя, антропології, розвитку військової справи, та додатки. Друга книга першого тому – це альбом найвидатніших старожитностей трипільської культури з Національного музею історії України, Львівського державного історичного музею, Одеського археологічного музею НАН України,

фондів Інституту археології НАН України, Київського обласного археологічного музею, колекції «ПЛАТАР», бібліографія.

У другому, енциклопедичному томі пропонується понад 870 енциклопедичних статей, які охоплюють такі теми:¹

1. Персоналії: дослідники трипільської культури, колекціонери трипільських старожитностей, митці, чия творчість мала відношення до трипільської культури.

2. Пам'ятки трипільської культури: поселення, могильники, окремі

видатні знахідки.

3. Наукові поняття та визначення, спеціальна термінологія, пов'язані з трипільською культурою та процесом її дослідження.

4. Музеї, заповідники та музейні колекції, приватні колекції трипільських старожитностей.

5. Науково-дослідні установи та археологічні експедиції, благодійні фонди «трипільського» спрямування.

6. Наукові конференції, симпозиуми, які були присвячені дослідженням трипільської культури або

¹ Більш докладні статистичні дані про розподіл енциклопедичних статей за тематикою див. у передмові С. М. Ляшко до другого тому.

мали важливе значення для її вивчення.

7. Виставки старожитностей трипільської культури.

8. Трипільська тема в нумізматиці та філателії.

Крім того було, введено ряд статей, необхідних для створення цілісної системи посилань, наприклад, у випадках, коли якийсь поняття (тема) мали різні варіанти найменування тощо. Особливо складними виявилися випадки з найменуваннями наукових установ, експедицій, а також варіантів, типів та груп трипільської культури, які весь час змінювалися.

Під час складання словника ми керувалися принципом добору найбільш значущої, з нашої точки зору, наукової інформації. При цьому ми були відкриті для розгляду всіх пропозицій та зауважень, висловлених авторами Енциклопедії, за які висловлюємо свою вдячність.

Назви статей формувалися, для зручності користувача, передусім з огляду на найбільш вживані формулювання. Тому у багатьох випадках було порушено класичні канони формування назв енциклопедичних статей шляхом інверсії (наприклад, за цими правилами слід було б писати: не археологічна культура, а культура археологічна, не трипільська культура, а культура трипільська тощо). Однак сліпе слідування цим канонам могло привести до створення формально правильного корпусу назв, які, однак, не мали б нічого спільного з тими, що зустрічаються у науковій літературі з трипільської проблематики. Враховуючи спеціалізований характер та спрямованість даного видання, вважаємо такий підхід до формування словника цілком виправданим.

Значну увагу було приділено висвітленню наукової термінології. Виявилось, що одне й те саме явище, комплекс тощо дослідники схильні описувати, користуючись власною термінологією, яка у кожного автора може бути унікальною. Статті до енциклопедії писали музейні працівники-практики, співробітника Інституту археології НАН України, викладачі університетів, кожен з яких має власний стиль та термінологію. Так, наприклад, один і

той же різновид способу нанесення орнаментации посуду трипільської культури (орнамент) називають заглибленим, прокресленим, заглиблено-жолобчастим тощо. Об'єктивно існує досить специфічна археологічна термінологія, в тому числі трипільськознавча, яка для адекватного розуміння потребує певного перекладу та тлумачення з боку фахівців.

Редактори намагалися, там, де необхідно, провести уніфікацію термінології, перекласти і пояснити специфічні звороти, зберігаючи водночас, по можливості, індивідуальний стиль авторів. Враховуючи, що мова та методологія археологічної науки перебувають у процесі постійного розвитку, ми розглядали термінологічно-методологічний блок Енциклопедії, як певний внесок в кодифікацію наукового апарату дослідників трипільської культури. Через необхідність селекції кола термінології загальну кількість термінів, яким дано пояснення, довелося обмежити. При цьому ми намагалися показати та підкреслити їх зв'язок з тематикою досліджень трипільської культури.

При включенні до Енциклопедії персоналії дослідника ми виходили насамперед з того, який внесок він зробив в археологічні дослідження та наукове осмислення трипільського феномена, а не з переліку та вагомості його наукових регалій та посад. Було прийнято рішення включити персоналії археологів, які більш відомі, як дослідники інших археологічних культур, але разом з тим встигли за різних обставин зробити помітний внесок у вивчення трипільських пам'яток або музейних колекцій.

При доборі археологічних пам'яток, що їм присвячено статті в Енциклопедії, ми намагалися представити найбільш відомі поселення, могильники, вивчення яких було важливим внеском у дослідження трипільської культури. Згадано також пам'ятки, про які є цікаві або неопубліковані дані. Зрозуміло, що наразі неможливо скласти статті на всі без винятку майже 2040 відомих нині в Україні пам'яток трипільської культури. Для цього потрібен їх звід, який би міг знайти своє втілення в Атласі трипільської культури. Така

праця, звичайно, потрібна, але ми вирішили обмежитися лише реєстром пам'яток трипільської культури, який є додатком до першого тому Енциклопедії.

Було зібрано інформацію про музеї та музейні, а також приватні колекції трипільських старожитностей. При роботі з музеями було використано переважно опубліковані дані, а також результати власного ознайомлення з ними як в Україні, так і за її межами. Зауважимо, що реально трипільські матеріали знаходяться в більшій кількості музеїв ніж та, яка охоплена Енциклопедією, особливо що стосується цих установ за межами України. Поповнення та повний звід цих даних у вигляді путівника по музеях, які зберігають та експонують трипільські старожитності, – справа майбутнього.

Вперше було представлено та систематизовано в такому обсязі інформацію про трипільськознавчі студії наукових установ та організацій, а також найбільші з організованих ними в різний час археологічні експедиції. На цей бік наукових досліджень, як правило, звертають мало уваги, здебільшого згадуючи безпосередніх авторів розкопок. Але в кожному випадку за дослідником стояла певна установа, колектив співробітників, без яких польові дослідження важко уявити. Тому для повноти картини необхідно було описати і цю складову археологічних досліджень. Звичайно, перелік експедицій, які проводили розкопки пам'яток трипільської культури набагато ширший. Частина з них згадана в статтях, що висвітлюють історію досліджень конкретних поселень, могильників. Повна систематизація подібного матеріалу, яка могла б спиратися на досить багаті й цікаві архівні джерела, дозволить у майбутньому створити справжній літопис досліджень Трипідля – по роках, місяцях і навіть днях.

Новим фактором у вивченні та збереженні пам'яток трипільської культури стали нині благодійні фонди. Так було в XIX – на початку XX ст., коли наукові товариства та благодійні фонди фінансували археологічні розкопки, з'їзди та видання. Тривалий час єдиним меценатом у

цій галузі було Товариство охорони пам'яток історії та культури. Нині з'явилися фундації, які поставили слово «Трипілля» у свою назву і розпочали діяльність на цій ниві. Нехай їх історія не така довга, але й цей початок слід вважати гідним уваги, як знак часу.

Форуми дослідників, як би вони не називалися – з'їзд, конференція, конгрес, симпозіум, семінар – завжди були місцем, де можна було оприлюднити перед колегами власні ідеї, отримати найсвіжішу інформацію, дискутувати з актуальних проблем трипіллязнавства, безпосередньо спілкуватися з колегами. Кожен з них є певною віхою в історії наукового пізнання, а отже, заслуговує на включення до енциклопедії. Було відібрано переважно спеціалізовані форуми по Трипіллі, а також ті, які мали для його дослідження особливе значення, наприклад, XI–XIII Археологічні з'їзди. Звичайно, перелік конференцій, на яких були представлені наукові доповіді з трипілляської проблематики, є значно ширшим, але його можна встановити і за допомогою бібліографії, поданої у першому томі.

Тематичні виставки трипілляських старожитностей – теж одна з ознак нашого часу. Вони, як правило, набувають значного громадського резонансу. Особливе значення мали виставки за межами України, проведені в останні 10 років.

Проникнення трипілляської тематики у нумізматику та філателію є цілком новим явищем і свідчить про включення історичної спадщини до сучасного культурного контексту. Відтворені на монетах та поштових марках, конвертах реалії минулого стають доступні ще ширшому колу людей, виступають у ролі «візитної картки» держави.

Специфіка викладення результатів археологічних досліджень полягає, крім іншого, в необхідності по змозі документально підтверджувати всі описи. Археологія – наука, яка оперує певними образами так само, як словом. Тому наукові видання, як правило, насичені різного роду інформаційними та аналітичними таблицями. Вони певною мірою є умовними, мають власні правила побудови та змісту, а в більшості

випадків не можуть розглядатися як першоджерело, таке як фотознімок чи якісний, точний рисунок. З нашої точки зору, якісні ілюстрації є важливим та необхідним елементом подібного енциклопедичного видання. Розвиток сучасних цифрових технологій відкрив технічні можливості для створення загальнодоступного банку візуальної інформації. Спеціально для видання було зроблено понад 12000 цифрових фотознімків. Використано також архівні фотознімки, надані як установами, так і окремими особами.

Було вирішено при підготовці цього видання якнайширше застосувати для ілюстрування кольорові фотознімки трипілляських старожитностей, археологічних комплексів тощо. Всього у двох томах Енциклопедії трипілляської культури вміщено близько 3000 ілюстрацій, переважно – кольорових, більшість фотознімків публікується вперше.

Для ілюстрування персоналій було зібрано, мабуть, найбільшу на сьогоднішній день портретну галерею дослідників трипілляської культури. До того ж показано не лише портрети, але й учених під час проведення досліджень, як у польових, так і в лабораторних умовах. Практично вперше в такому обсязі відтворено процес археологічних досліджень на багатьох пам'ятках та результати розкопок окремих об'єктів – залишків поселень, жител, поховань.

Праця із збору ілюстрацій була б неможливою без підтримки з боку працівників музейних установ та наукових фондів. У цій роботі ми знайшли підтримку та розуміння з боку начальника відділу аналізу та прогнозування музейної справи Міністерства культури і мистецтв України Л. М. Нестеренко. Редакція щиро вдячна В. Б. Самарському (директору тов. «Ірининська») за координацію цієї роботи. Ми вдячні також дирекції та співробітникам і працівникам Національного музею історії України, Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею, Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, Київського обласного археологічного музею в с. Трипілля, Львівського державного історичного музею, Музею три-

пілляської культури у Переяславі-Хмельницькому, Чернівецького обласного краєзнавчого музею, Прикарпатського державного університету ім. В. Стефаника, археологічного музею Інституту археології НАН України, Одеського археологічного музею НАН України за можливість доступу і роботи в експозиції та фондах. Для ілюстрування розділів та статей Енциклопедії використано трипілляські старожитності з колекції «ПЛАТАР».

Абсолютна хронологія трипілляської культури побудована виключно на каліброваних (календарних) датах. У виданнях кінця XX ст. можна зустріти датування культури IV–III тис. до н.е., між 4000–2300/2200 рр. до н.е. Відповідно до нових досліджень Трипілля-Кукутень може бути датоване між 5400/5300–2750/2600 рр. до н.е.

Енциклопедія трипілляської цивілізації – наукове видання, розраховане як на фахівців-археологів, істориків, мистецтвознавців, так і на широке коло читачів, які цікавляться історією та культурою. Корисну інформацію тут зможуть знайти працівники музеїв, викладачі гуманітарних дисциплін, студенти та школярі. Вона стане корисною та цікавою для колекціонерів, усіх, хто цікавиться минулим України як у нашій країні, так і поза її межами.

Та обставина, що видання адресоване окресленому вище колу читачів, цілком природно може викликати передбачувані зауваження: комусь Енциклопедія може видатися переобтяженою спеціальною термінологією, датами, іменами. Інші, навпаки, не зможуть знайти у ній того, на що сподівалися, або ж не виявлять вичерпної відповіді на питання, або побачать, що ці відповіді ще не знайдено. Але маємо велику надію, що всім читачам вдасться знайти у ній чимало корисної та цікавої інформації, яка дасть змогу відкрити для себе невідомі раніше сторінки минулого і не залишить їх байдужими до такого дива, яким була трипілляська культура.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ТОМУ (книга перша)	17
Розділ 1.	
ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ	19
ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ (М. Ю. Відейко)	20
НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ (М. Ю. Відейко)	54
Розділ 2.	
ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ХРОНОЛОГІЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	77
ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (М. Ю. Відейко)	78
АБСОЛЮТНЕ ДАТУВАННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (М. Ю. Відейко)	85
ПОХОДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (Н. Б. Бурдо)	96
ПІЗНИЙ ПЕРІОД ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (В. О. Дергачов)	109
Розділ 3.	
ЕКОНОМІКА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	115
ПРИРОДНІ УМОВИ ІСНУВАННЯ ПЛЕМЕН ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (Г. О. Пашкевич)	116
КУЛЬТУРНІ РОСЛИНИ (Г. О. Пашкевич)	123
ХЛІБОРОБСТВО ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН (М. Ю. Відейко)	136
ЗБИРАЛЬНИЦТВО – ВИКОРИСТАННЯ РЕСУРСІВ РОСЛИННОГО СВІТУ (Г. О. Пашкевич)	149
ТВАРИННИЦТВО ТА МИСЛИВСТВО У ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (О. П. Журавльов)	151
ТВАРИННИЦТВО ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (Н. Б. Бурдо)	183
ВИКОРИСТАННЯ МІНЕРАЛЬНОЇ СИРОВИНИ НАСЕЛЕННЯМ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (В. Ф. Петрунь)	199
МЕТАЛУРГІЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (В. І. Клочко)	219
МЕТАЛООБРОБНЕ ВИРОБНИЦТВО ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (Н. В. Риндіна)	223
ВИДОБУТОК ТА ОБРОБКА КРЕМЕНЮ (М. Ю. Відейко)	261
ГОНЧАРНЕ ВИРОБНИЦТВО ПЛЕМЕН ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (О. В. Цвек)	273
Розділ 4.	
АРХІТЕКТУРА ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	301
ПЛАНУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (В. П. Дудкін, М. Ю. Відейко)	303
СПОРУДИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (М. Ю. Відейко)	315
Розділ 5.	
ДУХОВНА КУЛЬТУРА ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН	343
САКРАЛЬНИЙ СВІТ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (Н. Б. Бурдо)	344
ДОСЛІДЖЕННЯ СЕМАНТИКИ ТРИПІЛЬСЬКИХ АРТЕФАКТІВ	421
Сонячний човен (Г. І. Шаповалов)	422
Символіка артефактів трипільської культури (Г. А. Хорошилов, С. М. Платонов, С. О. Тарута)	424
Антропоморфна пластика з реалістичними рисами з Буго-Дніпровського межиріччя (Е. В. Овчинников)	428

Розділ 6.

ЗНАКОВІ СИСТЕМИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	433
ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗМІСТОВОГО ЗНАЧЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКО-КУКУТЕНСЬКОЇ ОРНАМЕНТАЦІЇ (Т. М. Ткачук)	434
МАЛЬОВАНИЙ ОРНАМЕНТ ПОСУДУ ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНЬ (ЕТАПИ ВІ-СІ-УІІ), ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СВІТОСПРИЙМАННЯ ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ. (Т. М. Ткачук)	451
РАННІ ЗНАКОВІ СИСТЕМИ (ТРИПІЛЛЯ А-ВІ-ВІ-ІІ) (М. Ю. Відейко)	459
ЗНАКОВІ СИСТЕМИ ТРИПІЛЬСЬКО-КУКУТЕНСЬКОЇ СПІЛЬНОСТІ (ЕТАПИ ВІ-СІ) І ПИСЕМНІСТЬ (Т. М. Ткачук)	462
ОБ'ЄМНІ ГЛИНЯНІ СИМВОЛИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (М. Ю. Відейко)	469

Розділ 7

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (С. П. Сеґеда)	473
---	-----

Розділ 8

ОЗБРОЄННЯ І ВІЙСЬКОВА СПРАВА У ПЛЕМЕН ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (М. Ю. Відейко)	479
--	-----

Розділ 9

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ (М. Ю. Відейко)	509
---	-----

ДОДАТКИ

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА У СУЧАСНОМУ МІФОТВОРЕННІ (М. Ю. Відейко)	525
РЕСТАВРАЦІЯ КЕРАМІКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (Г. А. Шиянова)	537
ОЦІНКА АРХЕОЛОГІЧНИХ ЗНАХІДОК ТРИПІЛЬСЬКОГО ЧАСУ (В. В. Індутиий)	545
АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ. РЕЄСТР (М. Ю. Відейко, М. М. Відейко, І. Т. Кочкін, М. В. Квітницький, С. В. Півкур, Е. В. Овчинников, Л. Ю. Поліщук)	563
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	700
СПИСОК АВТОРІВ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ	701

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ТОМУ

У двох книгах першого тому Енциклопедії трипільської цивілізації вміщено інформацію, яка дає можливість ознайомитися із цілісною картиною трипільської культури в усіх її проявах. Енциклопедичні статті, які поглиблено розкривають окремі теми, можуть бути включені до більш широкого контексту не лише системою взаємних посилань, але й прив'язкою до якомога ширшого кола тем і проблем. Розділи першого тому дають змогу познайомитися з широкою панорамою історії та результатів досліджень різних сторін трипільської культури.

Редколегія тому визнала за доцільне по змозі не торкатися проблем, пов'язаних з історичною та етнічною інтерпретацією результатів досліджень трипільських старожитностей. Визнаючи актуальність цієї тематики, ми вважаємо, що вона не вписується в концепцію енциклопедії, яка розглядається насамперед як звід результатів наукового дослідження трипільської культури. Реконструкція праісторії доби трипільської культури — це окрема, велика за обсягом і складна тема. Зрозуміло, що вона не може і не має бути обмежена територією сучасної України. Пропонована енциклопедія, на нашу думку, може стати однією з вихідних точок і дороговказом, підтримкою під час проведення подібних наукових досліджень.

Значне місце у вступному томі енциклопедії займає інформація довідкового характеру — реєстр пам'яток трипільської культури (по областях), бібліографія. Зібрання артефактів трипільської культури,

зосереджені в державних музейних збірках, наукових фондах, приватних колекціях, насамперед — «ПЛАТАР», включають ряд шедеврів давнього мистецтва. Вони без перебільшення є символами хліборобської цивілізації. Ці речі зібрано в альбомі, який є другою книгою вступного тому.

На початку основної частини вступного тому вміщено розділ з історії дослідження трипільської культури. Далі розглянуто загальні проблеми хронології та періодизації Трипілля. Для того, щоб відтворити повсякденне життя давнього населення, необхідно було узагальнити відомості про його економічну діяльність, архітектуру поселень, духовне життя, знакові системи, антропологію та військову справу. Цим питанням присвячено наступні п'ять розділів першого тому. Заключний розділ є підсумковим, у ньому зроблено спробу визначити місце Трипілля в цивілізації Старої Європи.

В енциклопедичному форматі неможливо досить докладно викласти історію розвитку дослідницької, наукової думки. Ця історія виходить за межі суто біографічних даних та стислого переліку основних наукових ідей того чи іншого дослідника, тим більше у випадку, коли разом їх близько ста вісімдесяти. Тому один з найбільших розділів першого тому присвячено історії польових досліджень та розвитку наукових концепцій щодо трипільської культури в цілому. Ці матеріали цікаві для розуміння стану дослідження трипільської культури та перспектив, які відкриваються при подальшому її вивченні.

Більш детальні екскурси в історіографію багатьох конкретних питань вміщено в інших розділах.

Другий розділ присвячено питанням хронології, періодизації, походження та характеристикі заключного етапу існування трипільської культури. Вивчення хронології та періодизації трипільської культури є актуальною проблемою. Без докладної і точної хронології неможливе з'ясування конкретних питань та відтворення праісторії, віднайдення місця культури Трипілля-Кукутень у давній історії Старого Світу. Складність цієї теми, розуміння окремих вузлових її моментів, нюансів певних методик дослідження вимагають докладного пояснення, так само, як історія наукових пошуків на цій ниві трипільознавства. Результати досліджень з датування трипільських старожитностей радіовуглецевим методом (С14), підготовлені провідними фахівцями у цій галузі М. М. Ковалюхом та В. В. Скрипкіним стали однією з підстав для створення нової абсолютної хронології Трипілля-Кукутень, яка побудована виключно на каліброваних (календарних) датах.

У другому розділі також розглянуто існуючі схеми періодизації трипільської культури. Окремо розглянуто проблеми її походження (Н. Б. Бурдо) та фінального етапу існування (В. О. Дергачов).

Найбільше місце у першій тому займає третій розділ, присвячений палеоекономічним дослідженням. Він містить насамперед величезний фактичний матеріал, в тому числі здобутий у результаті вивчення

археологічних матеріалів представниками природничих наук – палеоботаніки, археозоології, геології, матеріалознавства та ін. При підготовці цього розділу було поставлено завдання зібрати найновішу і найповнішу інформацію з цих питань. Відповідні розділи написані провідними фахівцями у цій галузі – Г. О. Пашкевич, О. П. Журавльовим, Петрунем В. Ф., Н. В. Риндіною. Вперше вдалося зібрати разом такий звід даних про економіку Трипілля. Розділ можна поділити на два великих блоки: перший охоплює виробництво продуктів харчування, другий – ремесла, видобуток мінеральної сировини.

Г. О. Пашкевич представила дані про природне середовище, культурні рослини, а також використання дикої флори трипільським населенням. Ця частина розділу ілюстрована фотознімками з унікальної колекції зерен культурних рослин, зібраної упродовж десятків років досліджень. О. П. Журавльов узагальнив результати вивчення фауни, виявленої за останні 80 років археозоологічних досліджень. Більшість матеріалів оброблена автором особисто і вперше вводиться у науковий обіг у такому обсязі. Опис галузей відтворювальної економіки включає також нариси, присвячені тваринництву та землеробству трипільської культури (Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко).

Частина розділу, яку присвячено мінеральній сировині, що її використовували трипільці, є підсумком теми, над якою В. Ф. Петрунь працював усе життя. Тут зібрано відомості про сировину та місця її розробки, визначено імпорти, що свідчать про далекі зв'язки Трипілля з навколишнім світом. Все це дало змогу на фактичному матеріалі засвідчити досить високий рівень знань давнього населення України про скарби, які містять її надра. Частина розділу, присвячена металообробці трипільської культури, написана Н. В. Риндіною, яка проводить дослідження у цій галузі вже понад тридцять років і є автором кількох монографій. Результати її узагальнюючих досліджень українською мовою публікуються вперше.

Розвідка В. І. Ключка, присвячена трипільській металургії, відкриває надзвичайно важливу тему використання місцевих джерел металу носіями зазначеної культури. Окрема частина розділу висвітлює тему видобутку та обробки кременю (М. Ю. Відейко). Гончарне ремесло трипільської культури, яке дало світові шедеври давнього мистецтва, у цілому докладно розглянуто О. В. Цвек.

Четвертий розділ присвячений архітектурі. Він охоплює широке коло питань – планування поселень, проблеми реконструкції окремих споруд і комплексів побутового, виробничого та сакрального призначення на всіх етапах існування трипільської культури. Автори розділу – В. П. Дудкін та М. Ю. Відейко. Приділено увагу історії вивчення та підходам до реконструкції трипільських будівель, дискусіям з цих проблем, які тривають вже понад сто років. Широко використані дані археометричного вивчення трипільських поселень із застосуванням аерофотозйомки та археолого-магнітометричних досліджень, які дали важливий матеріал для вивчення не лише архітектури Трипілля, але й широкого кола соціологічних та історичних реконструкцій.

Наступні два розділи присвячено духовній культурі Трипілля-Кукутені. У розділі п'ятому Н. Б. Бурдо дає нариси різних вимірів сакрального світу трипільської цивілізації. Старожитності трипільської культури, отримані під час археологічного дослідження пам'яток, а також зібрані у приватних колекціях, є яскравим прикладом вражаючого піднесення духовного життя хліборобської цивілізації мідного віку. Дано опис артефактів, які є свідченнями магічних обрядів, описи магічних символів, виділено сакральні образи, які знайшли відображення в матеріалах трипільської культури. У цьому ж розділі вміщено нариси з різних аспектів вивчення семантики образів, зафіксованих у трипільських старожитностях. Серед них образ сонячного човна, розглянутий Г. І. Шаповаловим, який давно

досліджує цю тему із залученням широкого кола матеріалів. Поглибленому вивченню окремих видатних артефактів з колекції «ПЛАТАР» (зерновик «Аргус», трипільський «китайський» будиночок, орнамент «Всевидаче око»), темі «трипільної» схеми світобудови присвячено етюди, авторами яких є С. М. Платонов та Г. А. Хорошилов.

У наступному, шостому розділі розглянуто знакові системи Трипілля-Кукутені. Питанням історії досліджень, місцю знакових систем у житті трипільського суспільства, проблемі співвідношення трипільських знакових систем і ранніх форм писемності присвячено частини, автором яких є відомий фахівець у цій галузі Т. М. Ткачук. Дослідження дрібних елементів орнаменту (знаків), їхніх контекстів у такому обсязі досі не проводилося. Важливим є те, що саме це джерело може слугувати вивченню такої актуальної теми загальної культурології, як історія виникнення писемності. Знаки на трипільських артефактах етапів А–ВІ–ІІ, а також об'ємна знакова система розглянуті М. Ю. Відейком. У цілому розділ дає широку панораму реальних досягнень у вивченні цієї загадкової сторінки історії давньої цивілізації.

Сьомий розділ присвячено антропології носіїв трипільської культури. У ньому провідний український антрополог С. П. Сегеда зібрав та опрацював всі доступні (на жаль, нечислені) джерела з цього питання. Це дозволило йому дійти висновку, що «трипільські племена... відіграли важливу роль у формуванні генофонду пращурів українського народу – автохтонного етносу Півдня Східної Європи, фізичні риси якого почали формуватися задовго до появи слов'янства на історичній арені».

Наступний, восьмий розділ (автор – М. Ю. Відейко) присвячено військовій справі населення трипільської культури. Цей бік діяльності давнього населення залишається в тіні, хоча дослідники припускають можливість конфліктів під час розселення та взаємодії племен трипільської культури, а особливо –

сутічок із сусідами. Систематизація наявних матеріалів дозволяє показати досконалу систему озброєнь та високий рівень розвитку військової справи у давнього хліборобського населення.

Заключний, дев'ятий розділ першої книги вступного тому присвячено місцю трипільської культури у давній Європі. Трипілля було не лише найбільш східним форпостом цивілізації Старої Європи – там, на заключному етапі було досягнуто одного з найвищих для тогочасної Європи рівнів суспільно-економічного розвитку. Показано культури з найближчого оточення Трипілля, рівень їх розвитку у різних галузях, розглянуто питання зв'язків та взаємодії між культурами доби енеоліту – початку раннього бронзового віку.

Значну частину вступного тому становлять додатки, які включають розробки з питань реставрації кераміки трипільської культури та оцінки культурних цінностей, реєстр пам'яток трипільської культури.

Важливими для трипільської проблематики є питання реставрації

та оцінки старожитностей Трипілля. Художник-реставратор Г. В. Шиянова, яка має величезний досвід повернення до життя трипільських керамічних виробів, багато працює над розробкою і вдосконаленням реставраційних технологій, ділиться своїми знаннями та здобутками у цій галузі. Проблема оцінки культурних цінностей і, особливо, артефактів історії нині дуже актуальна і вже викликала дискусії серед науковців, приватних колекціонерів, була винесена на широке громадське обговорення. Цій проблемі присвячено фундаментальну методологію розробку В. В. Індутного, відомого експерта у цій галузі.

При всій увазі, яка приділялася вивченню та систематизації старожитностей трипільської культури, досі був відсутній скільки-небудь повний реєстр її пам'яток. Спроби створення локальних карт трипільської культури почалися ще в XIX ст., завдання створити карту пам'яток Трипілля ставила перед собою Трипільська комісія ВУАК у 20-ті рр. XX ст., а у регіональних довідниках такі зводи створювалися

в 70–80-ті рр. Однак і досі дослідники не можуть упевнено назвати кількість пам'яток трипільської культури на території України.

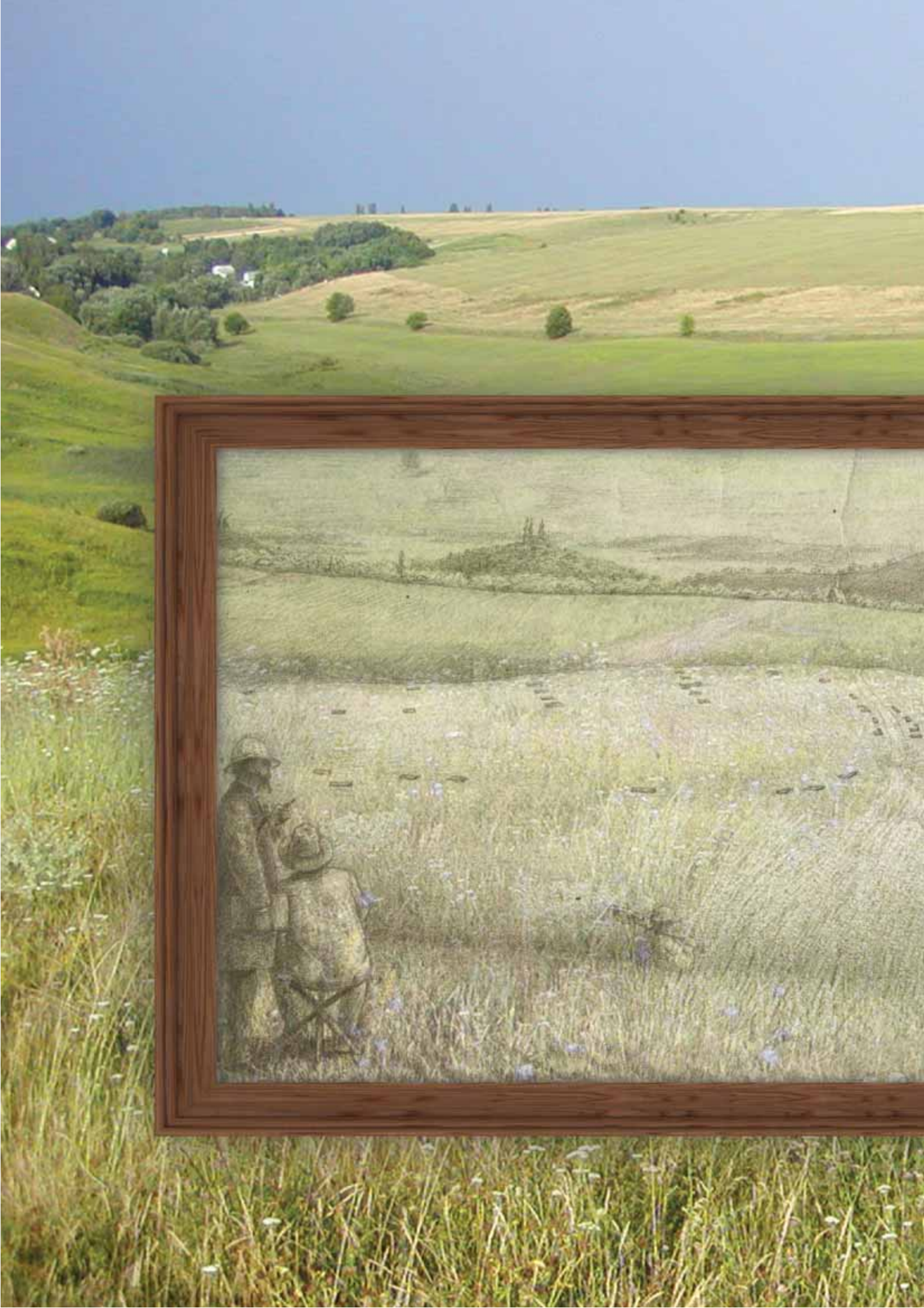
Під час підготовки до видання енциклопедії трипільської цивілізації було поставлено мету скласти реєстр та назвати загальну кількість пам'яток трипільської культури, виявлених на сьогоднішній день на території України. До реєстру включено відомості про поселення, могильники, окремі поховання та знахідки. Він створений групою дослідників на підставі загальнодоступних матеріалів: публікацій, архівних джерел, а також власних розвідок. У роботі над реєстром взяли участь І. Т. Кочкін, Квітницький М. В., Е. В. Овчинников, Е. В. Пічкур, Л. Ю. Поліщук, Відейко М. Ю. та М. М. Відейко. Реєстр, який на сьогодні є найбільш повним, охоплює 20 областей України, в яких, за останніми даними, виявлено близько 2000 пам'яток, пов'язаних з матеріалами трипільської культури.

М. Ю. Відейко

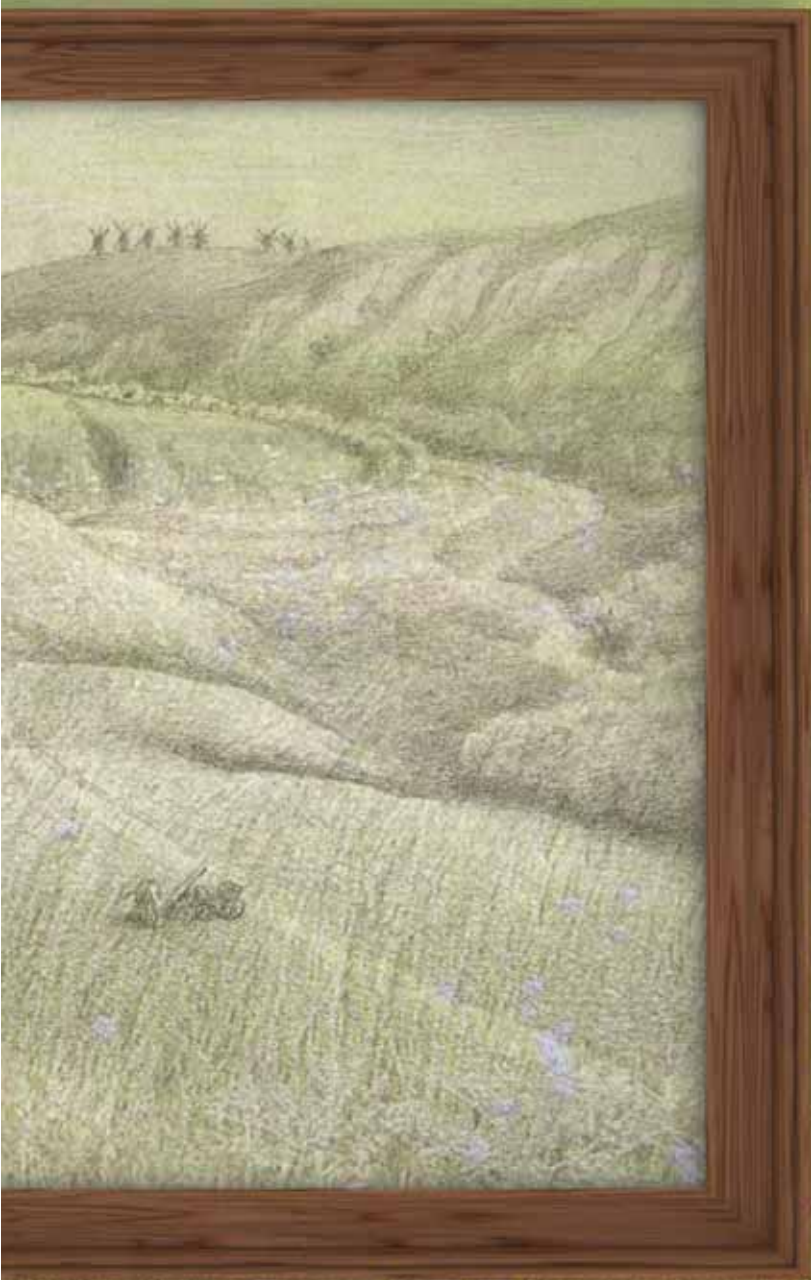
***

Вступний, перший том Енциклопедії трипільської цивілізації пов'язаний через посилання з другим томом, який містить енциклопедичні статті. Посилання на ці статті винесено в посторіткові примітки. У примітках назви статей подано великими літерами. Наприклад: див. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА (без зазначення сторінки). У разі, коли посилаються одразу на кілька статей, їх назви відділено комами.

До першого тому (книга перша) Енциклопедії трипільської цивілізації додаються: умовні скорочення бібліографічних джерел, список авторів енциклопедії.

1. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

Вже на початку 20-х років ХХ ст. постало питання: коли і хто відкрив трипільську культуру? На одному із засідань Трипільської комісії ВУАК у 1926 р. М. Я. Рудинському доручили дослідити це питання. На жаль, результати виконання цього доручення поки що в архіві знайти не вдалося. Але показовий факт — члени Трипільської комісії — деякі з них були добре знайомі (і працювали) ще з Вікентієм Хвойкою — не могли прийти до одностайного висновку щодо питання встановлення пріоритету в цій галузі.

Нині в Україні прийнято починаючи розповідь про трипільську культуру з відкриттів Вікентія Хвойки, зроблених ним наприкінці ХІХ ст., у 1896—1897 рр., неподалік від Києва, в околицях містечка Трипіль, або з його розкопок на Кирилівських висотах в Києві у 1893 р. Останню дату прийняли за початок дослідження і 1993 р. було відзначено сто років відкриття трипільської культури.

Однак реальна історія археологічних досліджень трипільської культури на території України налічує майже сто тридцять років, тобто починається в 70-ті роки дев'ятого століття. Звичайно, знайдені тоді старожитності ще не були названі трипільськими, через те що поняття «трипільська культура» було введено в науковий обіг лише через 30 років — наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Можливо, зацікавлення дописемною історією зросло в останню чверть ХІХ ст. під впливом суттєвих змін у поглядах на доісторичну Європу, які сталися внаслідок сенсаційних розкопок Генріха Шлімана в Трої, Мікенах та інших місцях. Адже саме ці археологічні сенсації були тлом, на якому відбулися перші розкопки пам'яток трипільської культури.

Отже, відкриття і назва трипільської культури пов'язані з Київщиною та дослідженнями київського археолога В. Хвойки. З кінця ХХ століття вживається термін культура

(культурна спільність) Трипільля-Кукутень, бо ці дві культури визнані феноменом давньої історії Карпато-Балкано-Дніпровського регіону у добу енеоліту. Але територія, на якій поширена трипільська культура, від часів її відкриття і до сьогодні завжди належала різним державам, вірогідно саме це спричинило появу трьох назв: Кукутень в Румунії, мальованої кераміки в Галичині та на Буковині і трипільської культури на Поділлі, Черкащині та Київщині.

Наприкінці ХІХ — напочатку ХХ століття, коли культура Кукутень, поширена від Карпатських гір до Пруту, почала вивчатися в Румунії¹, аналогічні пам'ятки було відкрито на теренах двох імперій — Австро-Угорської та Російської. Здається, це було досить важливим фактором в історії дослідження трипільської частини трипільсько-кукутеньської спільноти. Адже переважна частина «трипільської» території від Дністра до лівобережжя Дніпра нині пов'язана з теренами незалежної держави України, територію якої наприкінці ХІХ та у першій половині ХХ століття було поділено між згаданими імперіями. Менша за площею, яку займає, але не за значенням для дослідження, частина трипільської ойкумени зосереджена у Молдові та Румунії.

Повна історія досліджень трипільської культури ще не написана. У цьому розділі ми торкаємося лише найвідоміших сторінок досліджень, подій, які мали значення для набуття нових знань про Трипільля. Навіть такий побіжний огляд виявився справою непростого. Не лише підбір фактів, але їх тлумачення, інтерпретація супроводжувалися багатьма труднощами. У багатьох оглядах, присвячених вивченню Трипільля у радянські часи, особливо у 30—50-х рр. наголошується на дослідженнях саме радянських фахівців, а праця «дореволюційних» та «буржуазних» археологів, як правило, ледь згадуються як методично незрілі, або лишаються поза увагою. Багато прізвищ дослідників десятиріччями не згадували взагалі, особливо в

Києві. Нині часи змінилися, але всебічно зважена оцінка історії досліджень Трипільля все ще лишається актуальною.

Треба підкреслити, що ми намагалися уникнути вживання модного нині терміна «український археолог», а якщо і вживаємо його, то маємо на увазі не належність дослідника до українського етносу, його громадянство або мову, якою викладено його дослідження, а тільки те, що праці його торкаються пам'яток, розташованих на теренах сучасної України.

Мабуть не випадково історія археології демонструє вражаючий «трипільський дослідницький інтернаціонал»: цій культурі присвячені праці фахівців, які мали різне громадянство і були представниками багатьох національностей. Серед них австрійці, англійці, євреї, литовці, молдавани, німці, поляки, росіяни, румуни, чехи, угорці, українці. При цьому результати досліджень старожитностей трипільської культури з території сучасної України опубліковано не лише українською та російською, але і англійською, іспанською, італійською, німецькою, польською, португальською, французькою та японською мовами.

Обсяги цього наукового надбання, що стосуються культури Трипільля вражають. За 40 років (1917—57 рр.) за даними І. Г. Шовкопляса, в СРСР опубліковано близько 180 праць на трипільську тематику. А вже у 1967—1975 рр. (за 9 років) вийшло 166 наукових праць, безпосередньо присвячених трипільській культурі². Нині ж загальна бібліографія наукових праць по трипільській культурі налічує понад півтори тисячі праць. За нашими підрахунками, на початок 2004 р. у світі видано близько 70 монографічних досліджень, присвячених Трипільлю-Кукутень. Близько 40 з них видані в СРСР та Україні, решта — переважно в Румунії.

Варте уваги спрямування цих праць. В СРСР та Україні переважали видання узагальнюючого

¹ Петреску-Дымбовиц М. Кукутень — сто лет археологических исследований // Румынская литература. — 1984. — № 9. — С. 11—16

² Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні (1917—1957). Огляд вивчення археологічних пам'яток. — К, 1957. — С. 339—344.

характеру, регіональні або тематичні дослідження — 80% монографій, і лише 20% присвячені виданню матеріалів окремих поселень або могильників. Натомість за кордоном тенденція інша — 50–55% монографій дають публікацію окремих поселень, решта — тематичні праці. Тобто складається враження, що археологічні матеріали з розкопок Трипілья-Кукутень видають у Румунії, Німеччині, Британії, Польщі, а в наших краях дослідники більше схильні до монографічних досліджень аналітичного характеру.

Огляд історії досліджень трипільської культури складається з двох частин. Перша присвячена польовим дослідженням — археологічним розкопкам та розвідкам. Друга — науковим дослідженням, під якими ми розуміємо осмислення, інтерпретацію результатів польових досліджень.

У цьому розділі ми намагалися в загальних рисах викласти історію археологічних досліджень, щоб читач хочаб приблизно міг уявити той величезний масив фактів і джерел, а також обсяг праці кількох поколінь фахівців, які стоять за знаннями про

трипільську культуру сьогодні. Цих фактів, сотні відкритих поселень, тисячі колекцій археологічних матеріалів не спростувати посиланням на будь-які авторитети.

Ми не ставили за мету перелічити абсолютно всі археологічні розвідки трипільських старожитностей — такого реєстру не існує, складання його — справа майбутнього. Наша мета — накреслити хоча б приблизні контури історії пізнання, відкриття «Трипільського Світу», який існував на цій землі сім–шість тисяч років тому.

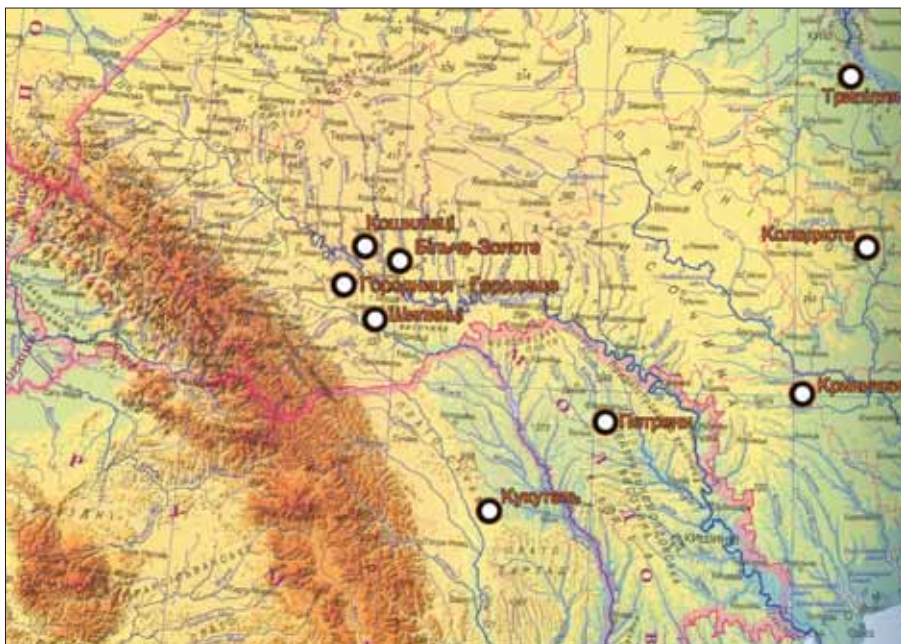
ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Археологічні дослідження завжди починаються з розкопок. Саме вони приносять найбільші несподіванки і відкриття. Випадкові чи планомірні — розкопки це завжди крок у неві-

доме. Понад сто тридцять років, якщо рахувати від розкопок 70-х років XIX ст. у Галичині, тривають наукові археологічні дослідження трипільської культури.

Саме розкопкам завдячуємо всім знанням про доісторичне минуле, яке відділене від нас багатьма тисячоліттями. Шість поколінь археологів вели дослідження, кінця яким не видно й досі. Адже кожне відкриття не лише відкриває нові горизонти, але й демонструє обмеженість відкритих нам часу і простору.

За цей час суттєво змінилася політична карта Європи. Там, де в XIX — на початку XX ст. були землі двох європейських імперій, Російської та Австро-Угорської, нині — незалежні держави. Зникли із сучасних наукових праць (якщо вони не торкаються історії досліджень) назви «Галичина», «Південний захід Росії», «Бессарабія», натомість з'явилися назви «Україна» і «Молдова». До останнього ще не звикли деякі колеги із Росії та Заходу¹. На території трьох сучасних країн Європи зосереджені старожитності давньої цивілізації Трипілья-Кукутень.

Розташування поселень культур Трипілья і Кукутень, на яких проводилися дослідження в XIX ст.

¹ Археологи з Російської Федерації останнім часом вживають щодо України термін «Південно-Західна Росія», а колеги з Заходу досить часто — просто «Росія».

ПЕРШІ ВІДКРИТТЯ: 1870—1900.

«НАДДНІСТРЯНСЬКІ ПОМПЕЇ» ТА «БУКОВИНСЬКА ТРОЯ»

За даними Т. С. Пассек¹, найдавніший час знахідки трипільської культури з Подніпров'я з колекцій Державного історичного музею у Москві — 1854 р. Однак є дані, що в Західній Україні перші розкопки з метою поповнення приватної колекції були проведені ще в 1750 році, а знаменита печера Вертеба з трипільськими старожитностями випадково відкрита в 1822 р.²

Перші відомості про архаїчну культуру з мальованою керамікою було отримано й опубліковано у 70-ті роки XIX століття у Галичині, яка входила тоді до складу Австро-Угорської імперії. Першим, хто описав трипільські пам'ятки Галицького Поділля, які тоді, зрозуміло, ще не мали такої назви, був А. Шнайдер. Він склав реєстр 65 археологічних пам'яток, виявлених чи обстежених ним на Борщівщині³. 1874 р. А. Шнайдер звернув на цей регіон увагу А. Кіркора, співробітника антропологічної та археологічної комісії при цісарсько-королівській Академії у Кракові⁴. В 1878 р. А. Шнайдер відкрив поселення в Кошилівцях, але вважав його місцем римського табору, а знайдену глиняну статуетку — зображенням богині Флорі⁵.

У 1876 р. А. Кіркор⁶, вивчав околиці села Більча-Золотого і провів невеликі розкопки в печері Вертеба,

де знайшов трипільські старожитності. Разом із С. Козібродським він відвідав печеру, для чого довелося подолати досить вузький лаз. Придонна частина печери була вкрита шаром ґрунту. У цій товщі, на глибині 0,45 м були виявлені два поховання, а біля них — уламки ліпного посуду, в тому числі з розписом. А. Кіркою, крім того, склав детальний опис правої частини печери. Так почалися наукові дослідження цієї визначної пам'ятки, яку у місцевій пресі називали «Наддністрянською Помпезією».

Наступного року А. Кіркор проводив археологічні розвідки, під час яких виявив поселення трипільської культури побіля села Козаччина (ур. Восички). Згодом він досліджував трипільське поселення в с. Васильківці біля Гусятин⁷.

У 1877 р. дослідники з Кракова І. Коперницький та В. Пшебиславський, опікун археологічних пам'яток Поділля та Покуття за часів Австро-Угорської імперії, вели дослідження в Городниці⁸.

У 1884 р. у Більчі-Золотому⁹ на території парку було випадково виявлено рештки будівель трипільської культури. Через п'ять років запрошений для розкопок археолог Е. Павлович знову розкопав ці залишки, а також знайшов велику

кількість мальованого посуду, в тому числі біноклеподібну посудину. Ці розкопки продовжив у тому ж році Г. Осовський, член антропологічної комісії Академії наук у Кракові. Він виявив у парку два культурні горизонти трипільського часу, розділені майже метровим прошарком ґрунту. Тут було досліджено скупчення обпаленої глини, а серед нього знайдено уламки мальованого посуду. Ці скупчення Г. Осовський вважав поховальними спорудами — своєрідними давніми гробницями, складеними із цегли¹⁰. Так що пізніша традиція (праці В. В. Хвойки, Е. Р. фон Штерна) — бачити у трипільських «площадках» рештки поховальних споруд — має досить довгу історію.

У 1889—1892 рр. Г. Осовський (з 1891 р. — керівник Археологічного музею цісарсько-королівської Академії в Кракові) проводив дослідження археологічних пам'яток у Заліщицькому, Борщівському та Гусятинському повітах Східної Галичини. Регіон межиріччя Збруча і Серету Г. Осовський обрав з огляду на особливості його геологічної будови — як природно замкнений, що давало підстави припускати залежність палеоетнологічних процесів від фізикогеографічних особливостей. Із трипільських старожитностей він

¹ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений... — С. 7

² Rook E., Trela E. Stanowiska kultury trypolskiej w Bilczu Zlotym w dawnym powiecie Borszców, w swietle zbiorow krakowskich // Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej. — Ojcow, 2001. — S.183–206

³ Крушельницький Б. Археологічні зацікавлення Антона Шнайдера (1825–1880) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 1998. — В. 7. — С. 85

⁴ Крушельницька Л., Бондарівський М. Археологічні розкопки А. Кіркора і Г. Осовського на Тернопільщині 70–90 рр. XIX ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 1998. — В. 7. — С. 74

⁵ Пастернак Я. Археологія України. — Торонто, 1961, — С. 223; Олійник В. І. Кошилівці-Обоз — пам'ятка світового значення. — Археологія, 2002, № 2. — С. 91.

⁶ Крушельницька Л., Бандрівський М. Археологічні розкопки А. Кіркора і Г. Осовського на Тернопільщині 70–90 рр. XIX ст. — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 1998. — В. 7. — С. 74.

⁷ Kirko A. H. Sprawozdanie s wikaz zabutkow, zloozonych w Akademii Umiejtnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877 // Zbior wiadomosci do antropologii krajowej. — 1878. — Т. 2. — Krakow; Сохаський М. З історії археологічних досліджень на Борщівщині. — Літопис Борщівщини, випуск 1. — Борщів, 1992. — С. 5.

⁸ Kopernicki I. Pozukiwania archeologiczne w Gorodnicy nad Dniestrom wspolne z p. Wladislawem Przybyslawskim, dokonane w r. 1877 // Zbior wiadomosci do antropologii krajowej. — 1878. — Т. 2. — Krakow.

⁹ Відзначимо, що розкопки у Більчі, які фінансували власники маєтку, тривали з 1889 по 1904 р., тобто майже 15 сезонів.

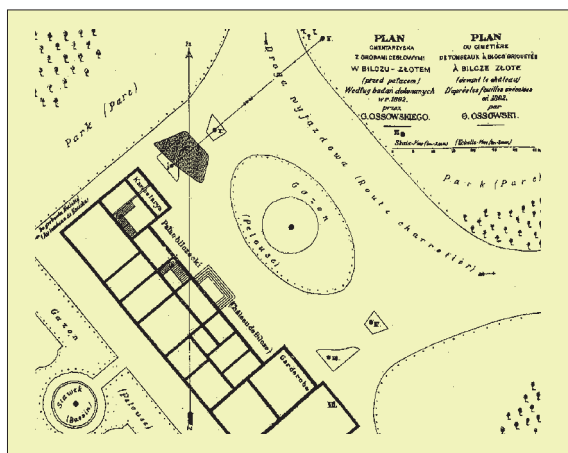
¹⁰ Zbior wiadomosci do antropologii krajowej. — Krakow, 1895. — Т. XVIII. — С. 4–6.

розкопував поселення трипільської культури біля Васильківців¹.

У 1890 р. Г. Оссовський запропонував власник Більча-Золотого князь Леон Сапєга. Разом вони відвідали печеру Вертеба. Був розчищений вхід до печери, збудовано сходи. Почалося дослідження ходів у печері, під час якого було знайдено сліди великого вогнища, цілі посудини з мальованим орнаментом, знаряддя праці з каменю й оленього рогу. Під час розкопок було знайдено також вироби з міді – ніж, кинджал, шило². Розкопки тривали три роки. На високому професійному рівні Г. Оссовський виконав план печери Вертеба, який, разом з археологічною картою околиць Більча-Золотого був виданий стараннями князя Л. Сапєги у 1892 році. Карта Вертеби взагалі була однією з перших професійно складених карт печер на території України.

План розташування поселення трипільської культури в Більчі Золотому, складений Г. Оссовським 1892 р.

Однак результати археологічних досліджень у Більчі-Золотому так і не були остаточно опрацьовані і ви-

дані. Г. Оссовський мав певні проблеми з австрійською владою, яка звинувачувала його у шпигунстві на користь Росії. Хоча звинувачення і були з часом зняті, у 1893 р. він змушений був виїхати до Росії, де пізніше працював на спорудженні Транссибірської залізниці на посаді дорожнього майстра. У Томську він видав деякі матеріали з досліджень печер Галичини, в тому числі археологічні³.

Археологічні розкопки у «Надністриянських Помпеях» у 1898–1904 рр. продовжив професор Краківського університету В. Деметрикевич. Неподалік від міста Чернівці біля с. Шипинці у 1893 р. почалися розкопки «Буковинської Трої» – поселення з мальованою керамікою⁴, відкритого місцевим вчителем В. Арійчуком, який ознайомив із знахідками вчених із Чернівців. Про поселення у Шипинцях згодом стало відомо і у Відні. Того ж року в Буковину приїхав завідувач антропологічно-праісторичним відділом Імператорсько-Королівського природничого музею у Відні Й. Шомбаті, який організував розкопки. У них взяв участь Р. Ф. Кайндль, професор університету в Чернівцях. Учасники розкопок датували знахідки в Шипинцях у межах II тис. до н.е.⁵. Колекція з тих розкопок зберігається нині у Віденському природничому музеї.

Так виглядали дослідження трипільської культури наприкінці XIX століття на землях України, які входили до складу

Австро-Угорської імперії. У згаданих працях археологів цього регіону знайдені старожитності культури мальованої кераміки були визначені як «домікенські», тим самим вказувалося на їх певне місце серед європейських старожитностей. Було зроблено перші стратиграфічні та хронологічні спостереження. Виникла дискусія про інтерпретацію скупчень обпаленої глини як поховальних споруд (Г. Оссовський) або жител (В. Деметрикевич, Р. Ф. Кайндль, К. Гадачек). Накопичені під час перших розкопок джерела стали базою для подальших розкопок і досліджень культури мальованої кераміки.

Археологічні дослідження на Поділлі наприкінці XIX – напочатку XX ст. пов'язані з розвідувальними працями Ю. Й. Сіцінського та ство-

Антропоморфна статуетка у мисочці, з розкопок В. Б. Антоновича на Поділлі. Національний музей історії України.

Мініатюрні покритки, з розкопок В. Б. Антоновича на Поділлі. Національний музей історії України.

¹ Ossowski G. Sprawozdanie z wycieczki paleo-etnologiczne po Galicyi w roku 1889 // Zbiór wiadomości do antropologii Krajowej. – T. XIV. – 1890.

² Сохацький М. З історії археологічних досліджень на Борщівщині... – С. 5–6.

³ Сохацький М. З життя й творчого доробку археолога Готфрида Оссовського // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 1998. – В. 7. – С. 76–77; Оссовський Г. О. О геологическом и палеоэтнологическом характере пещер юго-западной окраины России и смежных с нею областей Галиции. – Труды Томского общества естествоиспытателей и врачей. – Томск, 1895. – Вып. 5. – С. 27–48.

⁴ Фрунчак С., Фантух А. З археологічної спадщини Раймунда-Фрідріха Кайндля // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 1998. – В. 7. – С. 90.

⁵ Kaindl R. Bericht über Forschungen der neolithischen Ansiedlung in Shipenitz (Bukowina) // Mitt. Antrop. Ges. in Wien, Sitz. – Berlin, 1904; Фрунчак С., Фантух А. З археологічної спадщини Раймунда-Фрідріха Кайндля. – Постаті української археології. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Випуск 7. – Львів, 1998. – С. 90.

Фрагмент антропоморфної статуетки, з розкопок В. Б. Антоновича на Поділлі. Національний музей історії України.

ренням археологічної карти Поділля. На карті, виданій у 20-ті роки, було позначено 30 трипільських пам'яток (усього карта нараховувала біля 2 000 пам'яток)¹. У 1891 р. відомий історик В. Б. Антонович разом з

Ч. Зборовським провели розкопки трипільського поселення біля села Кринички на Поділлі. Було досліджено залишки жител, серед яких виявлено мальовану кераміку, антропоморфні статуетки.

ВІДКРИТТЯ ТРИПІЛЛЯ

Перші речі з трипільських пам'яток Середнього Придніпров'я потрапили до музейних збірок ще у 50-ті роки XIX століття, однак розкопки почалися лише у 1893 р. з досліджень київського археолога Хвойки В. В. на Кирилівських висотах у Києві (Хвойка, 1901). Результати досліджень на Кирилівських висотах були опубліковані лише 1899 р. поряд з даними про розкопки 1896–1898 рр. біля сіл Трипільля, Верем'я, Жуківці, Щербанівка.

Таблиця з матеріалами із розкопок поблизу с. Верем'я датована 1896 роком, тому саме його можна вважати початковим для розкопок в околицях Трипільля на Київщині. У

польовому щоденнику В. В. Хвойки², який зберігається у науковому архіві ІА НАН України, всі дати розкопок в районі Трипільля (біля сіл Жуківці, Щербанівка, Верем'я та ін.) належать до літа та осені 1897 р. Цей зошит містить близько ста власноручних малюнків дослідника, на яких зафіксовані основні моменти археологічних досліджень. Поруч з видами розкопок або на них показані основні знахідки. Саме ці малюнки стали основою для таблиць, опублікованих в матеріалах XI археологічного з'їзду.

Цікаво, що В. Хвойка зобразив велику кількість посудин цілими. Бу-

Сторінка щоденника розкопок В. В. Хвойки. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Розкопки залишків трипільського житла в районі Трипільля. Фото з архіву В. В. Хвойки.

Панорама розкопок в околицях містечка Трипільля, кінець XIX ст. Малюнок з архіву В. В. Хвойки

Розкопані залишки трипільської площадки біля с.Щербанівка. За В. В. Хвойкою.

¹ Е. Сіцинський. Нариси з історії Поділля. — Ч. 1. — Вінниця, 1927; Паравійчук А. Г. Видатний історик Поділля Ю. Й. Сіцинський // УІЖ. — 1968. — № 9. — С. 87–93.

² НА ІА НАНУ, Ф. 2, № 26–126.

ла навіть думка, що, можливо, саме так вони і збереглися, адже в ті часи для оранки на полях не застосовувалася важка техніка. На жаль, порівняння малюнків з фотознімками цих речей, зробленими в 20-ті роки ХХ ст., показало, що більшість із них склесні з фрагментів. Отже, В. В. Хвойка зображав розкопані об'єкти у такому вигляді, в якому вони були, на його думку, залишені самими трипільцями. Фактично він застосував до трипільських старожитностей так званий метод ретроспективної реконструкції.

Досягненням В. В. Хвойки вважають визначення відкритих ним на Київщині пам'яток як таких, що належали окремій неолітичній культурі, а також зіставлення з ними матеріалів, знайдених в інших регіонах

сучасної України. Він «виділив їх в особу тему для наукового дослідження і визначив величезне значення трипільської культури серед інших древностей Восточної Європи»¹.

Розібратися у науковій спадщині В. В. Хвойки, присвяченій вивченню Трипільля, не таке вже й просте завдання, як здається на перший погляд, бо методика археологічних досліджень та фіксації матеріалів на той час тільки формувалася, а В. В. Хвойка не був у перших лавах творців цих правил. Досить нагадати, що проблемою є навіть встановлення, з якої саме пам'ятки походять ті чи інші знахідки. Рік та місце знахідки тих чи інших трипільських старожитностей, насамперед кераміки, з розкопок В. В. Хвойки у Подніпров'ї часто

можна встановити лише при зіставленні їх з архівними документами – щоденниками, фотознімками, які зберігаються у науковому архіві Інституту археології НАН України.

Коли мова йде про відкриття трипільської культури В. В. Хвойкою, то мається на увазі насамперед не його пріоритет у польових дослідженнях трипільських старожитностей – адже вони почалися за більше ніж 20 з років до того, як археолог В. Хвойка почав свою працю на ниві «матері історії», а саме наукові відкриття, тобто визначення місця відкритих старожитностей у давній історії краю.

РОЗШИРЕННЯ ГЕОГРАФІЇ ТРИПІЛЛЯ 1900–1916

Важливе місце серед перших дослідників трипільської культури займає постать професора Ернста фон Штерна, який очолював Одеський археологічний музей Імператорського товариства історії та старожитностей. У 1901 р. власниця маєтку Петрени (біля м. Більці, суч. Молдова) Олена Костянтинівна Бузня привезла до музею глиняну миску, вкриту суцільним шаром вапнякової патини. Спочатку Е. Р. фон Штерн не звернув на це надходження уваги. Однак після другої зустрічі і розповіді О. К. Бузні про обставини знахідки цікавість шановного археолога, як він пише, прокинулася. Виявилося, що при закладанні у маєтку нового виноградника була вирита глибока канава. Під час роботи було знайдено багато кераміки, обпаленої глини тощо. Навесні 1902 р. фон Штерн здійснив першу подорож в Петрен, про обставини якої доповів на травневому засіданні Одеського товариства старожитностей².

Знахідки з розкопок біля с. Петрени.
Фрагмент таблиці з публікації
Е. Р. фон Штерна.

У 1902–03 рр. він розкопав залишки восьми трипільських жителів в Петренах³. Е. Р. фон Штерн скаржився на труднощі під час розкопок.

Власне, місце розкопок знаходилося за 10 верст від маєтку. З робітниками йому доводилося спілкуватися через товмача, адже селяни розуміли лише молдавську мову. За три дні розкопок буря та дощ кілька разів переривали роботу, здавалося, земля не хоче віддавати те, що їй належить. Зауважимо, що рештки трипільських споруд були перекриті шаром чорнозему завтовшки від 1,5 до 2 метрів. Однак все ж таки вдалося відправити до музею 4 великих ящики з черепками та іншими знахідками.

Навесні 1903 р. розкопки були поновлені. З Одеси фон Штерн привіз досвідченого наглядача, якому знайшли помешкання за три версти від розкопу, були найняті селяни з найближчого (4 версти) села. Власники Петрен виділили Е. Р. фон Штерну екіпаж, який щоранку доставляв його на місце роботи. На цей раз погода сприяла розкопкам, і лише за тиждень вдалося досягти значних результатів.

¹ Пассек Т. С. Периодизация... – С. 7.

² Протокол 343 заседания Одесского Общества истории и Древностей. – Записки Императорского Одесского Общества истории и Древностей, т. XXV, 1900. – С. 69–72.

³ Штерн Э. Р. Доисторическая Греческая Культура ан Юге России. – Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905 г. – Москва, 1907. – С. 9–94., докладніше про результати цієї праці – в розділі 2.

Все поле, звичайно, розкопати не вдалося. Але дослідник і не ставив такої мети. Він вважав необхідним насамперед перевірити та розширити результати пробних розкопок і досягти ясного уявлення про характер культурних площадок на місці досліджень. Цієї мети йому досягти вдалося.

Розкопи були закладені в різних частинах плато – на вершині, на схилах. Було встановлено, що середні розміри площадок складали 10–14 метрів у довжину та 5–8 метрів – у ширину. Виявлено було також об'єкт розмірами 14×14 метрів на південному схилі.

Цікаво, що через 70 з лишком років археологи отримають від К. В. Шишкіна аерофотознімок поселення в Петренах, і на ньому буде прочитане все планування давнього селища, в тому числі 32 великі (квадратні в плані?) споруди на околицях селища. В. І. Маркевич налічив на знімку 490 споруд, розміщених у 10 кільцевих структурах.

Великі споруди на периферії поселення були пов'язані, на його думку, з обороною¹.

Зауважимо, що Е. Р. фон Штерн застосував цілком сучасну методик розкопок, знімаючи ґрунт до залягання шару обпаленої глини. Фіксувалася наявність відбитків дерева на грудках обпаленої глини, розміри уламків обмазки, місця знахідок кераміки та інших виробів, кісток тварин тощо.

Звичайно, дослідник поставив перед собою питання про сенс і значення площадок. Реконструював він ці споруди як прямокутні, з чотирма сторонами, стінами із стовпів, обилетених хмизом. Дах, на його думку, робився з колод, обмазаних згори товстим шаром глини. Цю споруду Е. Р. фон Штерн назвав «будинком мертвих», збудованим для певної громади, яка входила до місцевого племені. В такому будинку члени громади ставили урни з попелом померлих, яких спалювали на стороні, крім того тут викону-

валися поминальні обряди, спалення жертв і принесення вина в жертву богам. Після цього споруду замикали до наступного поховання або поминок, аж до часу, поки вона наповнювалася або не вимирали представники громади, яка її використовувала.

Слід звернути увагу на спостереження Е. Р. фон Штерна над характером знахідок та їх взаємним розміщенням. Досвідчене око дослідника відразу помітило сліди певного ритуалу, пов'язаного із загадковими спорудами. Нехай нинішні дослідники її не поділяють висновків щодо площадок як давніх гробниць, але думка про їх виникнення у зв'язку з трипільськими ритуалами лишається актуальною.

Величезна колекція, насамперед трипільського розписного посуду, яка нині є окрасою Одеського археологічного музею Національної академії наук, була опрацьована фон Штерном дуже докладно і видана².

КУРГАННІ СТАРОЖИТНОСТІ ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ І ТРИПІЛЛЯ

У кінці XIX – на початку XX ст. почалося також вивчення курганних старожитностей, у яких виявили ряд поховань, що належали до трипільської культури. Ще в 1887 р. на Херсонщині Г. Л. Скадовський у кургані біля с. Білозірка знайшов у п'ятому шарі насипу кургану № 8 трипільську, мальовану червоним і чорним, посудину з двома наліпами – ручками³.

Можна сказати, що певну частину з курганних старожитностей було знайдено випадково, в процесі пошуку курганів кімерійських царів, які, за повідомленнями грецького історика Геродота, мали знаходитися у нижньому Подністров'ї.

У 1896–1900 рр. І. Я. Стемпковський розкопав понад 300 курганів в околицях м. Тирасполя. Трипільський посуд він виявив у похованнях в курганах біля сіл Красногорка (курган № 240), Суклея (кургани 2, 3, 205), Паркани (№ 90, 91, 147, 182), Пласке (курган 263), Тернівка (кургани 79, 179).

Під курганом № 90 біля с. Паркани І. Я. Стемпковський зафіксував два поховання в колі з вапнякових плит. Біля голови одного з небіжчиків стояли дві мальовані посудини. Розпис було нанесено чорною та червоною фарбами. Ще загадковим виглядало колективне поховання під курганом 91. Тут у центрі, на

матеріку, стояла група з 9 невеликих посудин, з них 6 мали розпис. Симетрично, по чотири боки від цієї групи посудин, лежали чотири кістяки – всі головами на південь, випростані на спині. В кургані 3 біля с. Суклея, крім кераміки, були знайдені мідний кинджал з чотирма отворами для кріплення та срібна підвіска. В інших курганах виявили глиняні статуетки.

Публікуючи знахідки І. Я. Стемпковського у 1903 р., В. І. Гошкевич визначив всі ці, а також інші перелічені вище поховання як кімерійські, а мальований посуд – як імпортний, грецький⁴. З цього добре видно, наскільки тяжіла над дослід-

¹ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев, «Штиинца», 1981. – С. 74.

² Штерн Э. Р. Доисторическая Греческая Культура ан Юге России... С. 9–94

³ Скадовский Г. Л. Белозерское городище Херсонского уезда Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем р. Ингульца и началом Днепровского лимана. – Труды VIII Археологического съезда. – М. – Т. 1. – С. 118.

⁴ Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. – Херсон, 1903. – С. 143.

никами в той час теорія кімерійської належності найдавніших курганів у пониззі Дністра.

Д. Я. Самоквасов, досліджуючи курган біля с. Шабалат у гирлі Дністра в 1906 р., також виявив посудини з розписом. Дві з них стояли в ногах посипаного вохрою кістяка, який лежав на правому боці. Біля голови знаходилась ще одна посудина та купа черепашок з отворами. Поховання у прямокутній (1,5×1,5 м) ямі було перекрите двома вапняковими плитами. Д. Я. Самоквасов порівняв свої знахідки із посудом з

розкопаного І. Я. Стемповським кургану біля с. Паркани¹.

Першим, хто відзначив подібність знайденого у степових курганах посуду до трипільського, став А. В. Добровольський. У 1913 р. він знайшов у насипу великого кургану біля с. Слобідка-Романівка під Одесою мальовану посудину з покриттям, які були розбиті на дрібні шматки. Курган включав до 40 поховань різних епох, був насипаний у три прийоми. Під насипами виявлено подвійний кромлех — кільця з брил каменю, які оточували основне

поховання. Саме такі кромлехи, як показали дальші розкопки у Причорномор'ї, типові для усатовського варіанту трипільської культури.

А. В. Добровольський відзначив подібність знайденої посудини до кераміки з розкопок І. Я. Стемповського і близькість до трипільського мальованого посуду². У 1915 р. перші випадкові знахідки пізньотрипільських старожитностей були виявлені М. С. Моргулісом біля сіл Усатове та Великий Куяльник — на місці давніх курганів, ґрунтових могильників та поселення³.

РОЗКОПКИ НА ЧЕРКАЩИНІ ТА ПОДІЛЛІ

Розташування поселень трипільської культури, на яких проводилися розкопки на початку ХХ ст.

Навколо результатів розкопок В. В. Хвойки розгортається наукова дискусія. До неї приєднується відомий археолог В. О. Городцов, котрий присвятив окрему працю залишкам трипільських «площадок», які, на його думку, були рештками давніх жител⁴. Праці В. В. Хвойки та фон Штерна привернули увагу археологічних товариств Російської імперії. Імператорська археологічна комісія доручила відомому археологу О. А. Спиціну провести розкопки в Колодистому (Черкащина), де перед тим В. М. Доманицький відкрив трипільські площадки⁵. У 1900 р. у Колодистому працював також М. Ф. Біляшівський⁶, розкопки велися на високому методичному рівні, з ретельною фіксацією у польовій документації. Він висловив думку, що трипільські площадки не рештки — поховального ритуалу, а залишки домівок від жител. Розкопки трипільського поселення та курганів біля с. Колодисте провів О. А. Спи-

цин, який вживав методику досліджень траншеями різної ширини. Він також вважав площадки рештками жител⁷. Фотознімки, зроблені під час зазначених розкопок, — можливо, перші фотографії решток жител трипільської культури, — були опубліковані Ф. К. Вовком.

1901 р. було відкрите поселення біля с. Борсівка на Вінниччині, яке досліджувалось 1904–1905 рр. Біляшівським М. Ф. На той час це було

Розкопки трипільської площадки на поселенні Колодисте. Фото М. Ф. Біляшівського, опубліковане Ф. К. Вовком.

¹ Самоквасов Д. Я. Могилы русской земли. — Москва, 1908. — С. 21.

² Добровольский А. В. Раскопки кургана в предместье Одессы Слободка — Романовка. — Записки Императорского Одесского Общества истории и древностей, т. XXXII. — Одесса, 1915. — С. 134–142.

³ Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — Киев: Наукова Думка, 1989. — С. 81

⁴ Городцов В. А. Назначение глиняных площадок в доисторической культуре трипольского типа // Археологические известия и заметки. — М. — 1900. — № 11–12.

⁵ Доманицкий В. Н. Площадки с расписными сосудами в Звенигородском уезде Киевской губернии // Археологическая летопись Южной России. — Т. 1. — 1899. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губернии // Археологическая летопись Южной России. — Т. 3. — 1902.

⁶ Беляшевский Н. В. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губернии.

⁷ Спицын А. А. Раскопки глиняных площадок у с. Колодистого Киевской губернии // Известия археологической комиссии. — В. 12. — Москва, 1904.

одне з самих ранніх поселень трипільської культури, на яких проводилися розкопки¹.

У 1906–07 рр. М. Якимович досліджує пам'ятку з мальованим посудом в с. Стара Буда. Він розкопав залишки кількох жител. Частина колекції кераміки нині зберігається в Державному Ермітажі у Санкт-Петербурзі. С. С. Гамченко у 1909–13 рр. проводив розкопки на Поділлі, під час яких виявив чимало нових пам'яток трипільської культури.

Московське археологічне товариство у 1909 р. виділяє В. В. Хвойці гроші на розкопки поселень трипільської культури біля с. Крутобородинці². Під час цих досліджень було виявлено трипільські пам'ятки різного часу, в тому числі з керамікою із поліхромним розписом. Найвідомішою знахідкою з цих розкопок стала велика посудина із мальованим зображенням «процесії» тварин, яка зберігалася в Державному історичному музеї у Москві.

Цікаві розкопки у 1911 р. провів під Уманню М. Гімнер, який дослідив великі площі на поселеннях Пеньожкове та Попудня, що представляли різні фази розвитку трипіль-

ської культури в цьому районі. Окрасою колекції були дві глиняні моделі трипільського житла — чи не перша знахідка такого типу. Нині матеріали з розкопок М. Гімнера зберігаються у Національному археологічному музеї у Варшаві.

Маріан Гімнер з матеріалами із розкопок у Попудні і Пеньожковому. Варшава, 1912 р. (за М. Гімнером).

Військовий льотчик, капрал Маріан Гімнер загинув в роки Першої світової війни, однак опрацьовані ним колекції вийшли друком у Польщі 1933 р.³ Прекрасно ілюстроване видання дає змогу відтворити весь процес розкопок та побачити фотографії великої кількості чудових знахідок. Цікаво, що згадана публікація до початку ХХІ ст. лишалася

єдиним (!) монографічним виданням, де було опубліковано матеріали з розкопок поселень-гігантів трипільської культури.

У 1916 р. в районі Умані, під Сушківкою, провела перші розкопки співробітниця В. В. Хвойки Валерія Козловська, перша жінка-археолог, яка зайнялася вивченням трипільської культури. Крім мальованого посуду та антропоморфної пластики, їй також пощастило знайти глиняну модель трипільської «хатки», де з усіма подробицями було показано інтер'єр житлового приміщення, а також жінку, яка меле зерно⁴. Нині більшість цих знахідок зберігається в Національному музеї історії України.

Вже в той час досліджувані на Поділлі та Черкащині пам'ятки було визнано за особливий тип трипільської культури, основною відмінністю якого була наявність значної кількості розписаного посуду. Матеріали з цих розкопок довгий час залишалися чи не єдиним джерелом для вивчення трипільської культури у Буго-Дніпровському межиріччі. Особливо відомими як в Україні, так і за її межами стали знахідки глиняних моделей трипільських жител.

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ У ГАЛИЧИНІ 1900–1914

Досить значні за обсягом (і значенням) археологічні розкопки проводилися в той час різними дослідниками, переважно викладачами з університетів Львова і Чернівців, на території Галичини.

На території Борщівського повіту у 1900 р. проводив дослідження професор Львівського університету К. Гадачек, який обстежив поселення трипільської культури біля сіл Кудринці, Пилипча, Устя та м. Мельниця-Подільська.⁵ Однак

провести тут розкопки йому вдалося лише через 8 років.

Тим часом через три десятиліття після відкриття А. Шнайдера були розпочаті дослідження поселення біля с. Кошилівці в урочищі Обоз. Навесні 1906 р. ця місцевість, в якій почали насаджувати ліс, привернула увагу дітей її власників — Бернштейнів, Людвіка і Теодори. Саме вони провели перші розкопки, натрапили на рештки трипільських жител, зібрали колекцію мальованого посуду

і статуеток. Восени 1906 р. в Кошилівцях побував В. Пшебиславський, який планував тут масштабні розкопки, однак плани лишилися нереалізованими через смерть ученого. Восени 1906 та в 1907 р. розкопки тут проводив професор Чернівецького університету Р. Кайндль. Він констатував подібність знахідок з Кошилівців до матеріалів із поселення Шипинці, дослідженого ним раніше⁶.

Значні розкопки у Кошилівцях у 1908–2 рр. провів професор К. Гада-

¹ Біляшівський М. Борисівське городище // Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — С. 1–7.

² Хвойко В. В. Раскопка площадок в с. Крутобородинцах Летичевского у., Подольской губ. и вблизи с. Веремье, Киевского у. и губ. — М., 1910. — С. 8–11, 16–18; табл. VIII.

³ Himner M. Etude sur la civilisation premyceniene dans le bassin de la Mer Noire apres des fouilles personnelles // Swiatowit. — Warszawa, 1933. — Т. 14. — С. 26–163.

⁴ Козловська В. Є. Вибірка з щоденника розкопок коло с. Сушківки на Київщині в 1916 р. — К., 1919. — 5 с.: іл. — Окр. відб. з неопубл. «Збірника пам'яті Хв. Вовка». — С. 70–74.

⁵ Сохацький М. З історії археологічних досліджень на Борщівщині. — Літопис Борщівщини, випуск 1. — Борщів, 1992. — С. 6.

⁶ Nadaszek K. Osada przemyslowa w Koszylowcsach z epoki eneolitu. — Leopold, 1914. — S.4–5; Штокало В. Розкопки трипільського поселення в урочищі «Обоз»: історія та сучасність. — Міжнародна археологічна конференція «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз» (до 120-річчя відкриття. — Заліщики, 1998. — С.5–112.

чек. Він почав їх з обстеження розкопу Р. Кайндля. Було виявлено наявність двох горизонтів: нижнього – трипільської культури та верхньої – слов'янської, розкопано рештки жител у вигляді скупчень обпаленої глини, а також господарчі ями. Саме відкриттю останніх ми завдячуємо величезній колекції антропоморфної пластики з Кошилівців. Вважають, що К. Гадачек розкопав половину всього поселення. Однак відсутність планів розкопів не дає нині змогу встановити, яка саме частина поселення була досліджена. Матеріали досліджень він видав у вигляді книги з альбомом ілюстрацій та чудовими фотографіями знахідок¹. Нині колекція з розкопок в Кошилівцях зберігається та експонується у Львівському державному історичному музеї.

Через 120 років після відкриття поселення в Кошилівцях, 27 вересня 1998 р., на цьому місці відкрито пам'ятний знак. На відкритті були присутні учасники міжнародної наукової конференції, археологи з Польщі, Росії, України. На брилі граніту вибито: «Тут у 1878 р. А. Шнейдер відкрив стародавнє поселення – всесвітньо відому пам'ятку трипільської культури. 27 вересня 1998 року»².

Розкопки в Більчі-Золотому під керівництвом професора В. Деметри-

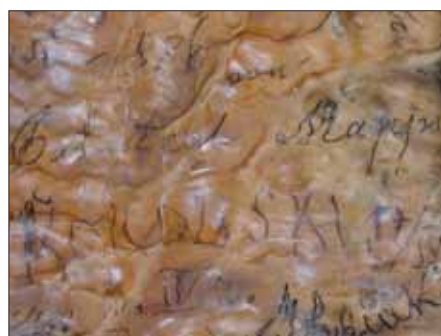

Платівка у вигляді голови бика. Печера Вертеба, розкопки В. Деметрикевича. Фото з експозиції Краківського археологічного музею.

кевича, розпочаті ще в 1898 р., продовжувалися у 1900–04 та 1907 рр. Тривало розчищення ходів печери, під час якого було зроблено величезну кількість знахідок. Роботи проводилися як у печері, так і біля палацу. Лише у 1904 р. до Краківської академії було відправлено 40 скринь археологічних знахідок з Більча-Золотого³. Саме тоді було зроблено знахідку шедевра трипільських майстрів – кістяної пластинки у вигляді голови бика, з вибитим на ній зображенням жінки. Ця невелика пластинка обійшла безліч видань і стала ніби символом трипільської культури. Нині ця знахідка, як і величезна колекція з розкопок в Більчі (збереглося понад 300 рестав-

рованих і цілих посудин, 900 ящиків кераміки та інших знахідок)⁴. Розкопані в парку біля палацу обпалені конструкції В. Деметрикевич вважав рештками жител⁵.

Починаючи з XIX ст. печера Вертеба стала досить відомим у Галичині місцем паломництва любителів старожитностей і вчених з різних країн Європи. Про це свідчать їхні автографи, виявлені М. Сохацьким під час роботи експедиції у печері в 1998 р. Збереглися написи хімічним олівцем – прізвища, дати – польською та німецькою мовами на стіні печери. Нині ці графіті вкриті тон-

Автографи відвідувачів печери Вертеба біля с. Більче-Золоте, залишені в XIX – на початку XX ст., відкриті М. П. Сохацьким.

Посуд з поселення Кошилівці. Розкопки К. Гадачека. Львівський державний історичний музей.

Кубок з поселення Кошилівці. З розкопок К. Гадачека. Львівський державний історичний музей.

¹ Hadaczek K. Osada przemyslowa w Koszylowcsach z epoki eneolitu. – Leopold, 1914.

² Олійник В. І. Копчак Ю. С. Міжнародна конференція «Трипільське поселення «Кошилівці-Обоз». – Археологія, 2002, № 2. – С. 150–151.

³ Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwow, 1918. – S. 49.

⁴ Колекція передана згідно заповіту князя до Кракова, де зберігається нині в археологічному музеї. Восени 2001 р. була відкрита виставка з матеріалів колекції, польськими дослідниками С. Кадровим та Е. Трелею спільно з українськими археологами Т. Ткачуком і М. Сохацьким підготовано видання матеріалів з розкопок в Більчі.

⁵ Demetrykewice Wl. Poszukiwania archeologiczne w powiecie trembowelskim // Materyaly do antropologii, archeologii, etnografii. – IV. – 1900.

ким прозорим шаром гіпсу і ніби законсервовані. Найдавніші дати належать до 70-х років XIX ст.¹

У 1914 р. експедиція Львівського університету під керівництвом антрополога Яна Чекановського продовжила розкопки у печері Вертеба. Під

час досліджень були виявлені поховання у заповненні печерних коридорів. У цій експедиції проходив археологічну практику відомий у майбутньому Я. Пастернак та археолог В. Гребеняк (загинув в роки I-ї світової війни)².

Р.-Ф. Кайндль відновив розкопки у Шиницях у 1902–04 рр. Археологічні дослідження проводилися в Галичині навіть під час Першої світової війни. Так, у 1915 році біля с. Кудринці було зібрано колекцію трипільської кераміки, зокрема знайдено грушоподібну посудину з поліхромним розписом. Нині вона зберігається в Ермітажі (Санкт-Петербург)³.

Відомості про археологічні пам'ятки Галичини, зокрема трипільські, а також їх дослідження були зібрані Б. Янушем у каталозі, який побачив світ у Львові у 1918 р.⁴. Ця праця стала підсумком археологічного вивчення краю у другій половині XIX – на початку XX ст., а нині є важливим джерелом для вивчення історії цих досліджень.

К. К. Черниш свого часу досить слушно визначила початковий етап вивчення трипільської культури як період, «когда создавалась методика их изучения, накапливался вещевой материал, впервые интерпретировались различные стороны трипольской культуры»⁵.

Співробітники кафедри антропології Львівського університету, 1913–14 рр. Сидять: третій зліва — Я. Чекановський; стоять: четвертий зліва — В. Гребеняк, сьомий — Я. Пастернак. Фото з архіологічного музею Інституту суспільних наук у Львові.

«ПАРАЛЕЛЬНЕ ТРИПІЛЛЕЗНАВСТВО» 1920–1941 рр.

Перша світова війна та наступні події внесли чимало змін у політичну карту Європи в цілому і України зокрема. Україна виявилася розділеною між кількома державами. Два десятиліття вивчення археологічної спадщини, в тому числі трипільської культури проходили ніби у двох паралельних світах — на Заході (в Румунії і Польщі) та в Радянському Союзі. Наукову співпрацю, відкрите спілкування змінили взаємні підозри, ідеологічна боротьба, критика «буржуазної археології». Для радянських археологів у 30-ті роки навіть звичайне спілкування із закордонними колегами стало смертельно небезпечним.

Порівнюючи досягнення «паралельного трипільлезнавства» і здобутки радянських археологів у період між двома світовими війнами, можна прийти до висновку, що кожен з цих наукових осередків мав власні визначні успіхи у вивченні Трипілля. Наша мета — звести ці лінії, які лишалися паралельними за часи радянського режиму, показати всі здобутки дослідників. Адаже вчені, де б вони не працювали, вивчали трипільську культуру, яка належить праісторії, а ярлики «буржуазних учених», «українських націоналістів», «радянських дослідників» не повинні затьмарювати головні критерії, за якими нащадки оцінюють своїх

попередників у науці: науковий фах та наукова відданість.

У 20–30-ті роки XX століття важливі дослідження трипільської культури тривають за межами Радянської України. Насамперед це вивчення пам'яток трипільської культури, або як її називали, «культури мальованої кераміки» у західноукраїнських землях. Фактично трипільська культура вивчалася тут зусиллями західноєвропейських фахівців, а їх дослідження, до речі видані кількома мовами, не мали яскраво виявленого національного забарвлення. Деякі археологи, які вивчали трипільську культуру, належать до праякої школи. Ще один

¹ Автор вдячний директору Борщівського краєзнавчого музею М. П. Сохачькому за екскурсії в печеру та демонстрацію стіни з автографами.

² Коваль І. Дослідник підземного архіву України. — Галич — Львів, 1999. — С. 18.

³ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. МИА, вып. 10. — Москва-Ленинград, 1949. — С. 47.

⁴ Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. — Lwow, 1918.

⁵ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — Москва, 1982. — С.167.

центр дослідження Трипілля був у Львові. Частина досліджень та видання їх результатів стали можливими завдяки підтримці Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

Слід відзначити великий внесок у вивчення трипільської культури у Подністров'ї професора Львівського університету Л. Козловського. 1922 р. він поновив розкопки в Бучачі, проводив дослідження в Кошилівцях, Незвиську та інших місцях¹. Л. Козловський вперше здійснив реконструкцію трипільського будинку на палях. Він вважав рештки площадок руїнами жител, які спаловались разом із хатнім начинням та останками померлого господаря². У 70-ті роки ідея Л. Козловського про ритуальне спалення трипільських жител була підтримана В. І. Маркевичем та К. В. Зінковським. Тому передчасно вважати остаточно вирішеним питання про те, що трипільські площадки були рештками тільки жител і не свідчать про поховальні ритуали. Л. Козловському належить також власна хронологічна схема для трипільських пам'яток Середнього Подністров'я.

На початку 20-х років трипільськими старожитностями зацікавилися археологи з Великої Британії. Г. Чайлд ознайомився з колекціями давнини трипільської культури у музеях Львова, Відня, Варшави. У Відні він працював над колекцією з поселення Шипенці і проілюстрував свою публікацію, присвячену цій яскравій пам'ятці не лише чудовими фотознімками, але й власноручними малюнками. Було організовано спільні з польськими археологами розкопки. У 1926 р. разом з Л. Козловським Г. Хетчинсон і Д. Престон вели розкопки у Незвиську, Г. Чайлд — у Кошилівцях. Хоча матеріали з розкопок у Незвиську одразу й не були опубліковані, проте їх результати Г. Чайлд врахував у своїй праці з праісторії Подунав'я. Трипільська

культура та її нові дослідження продовжували цікавити його й надалі³.

У 30-ті роки невеликі за обсягом розкопки у Заліщиках проводять Т. Сулімірський та Й. Журовський, а в Городниці — М. Смішко.

Подвійна посудина, знайдена під час досліджень в Незвиську. Розкопки Л. Козловського, Г. Хетчинсона і Д. Престона 1926 р. Львівський державний історичний музей.

В Галичині в ці роки працював О. Кандиба. У 20–30-ті рр. при підтримці Наукового товариства ім. Т. Шевченка він здійснює розвідки та розкопки у Верхньому Подністров'ї біля сіл Ланівці, Добровляни, Заліщики та Більче Золоте — у печері Вертеба. У 30-ті роки ХХ століття працює у Празі в Українському Вільному університеті та археологічному відділі Чеського Національного музею. Це дає досліднику змогу брати участь у міжнародних археологічних конференціях, знайомитися з матеріалами колекцій, які зберігаються в різних музеях та спілкуватися з фахівцями багатьох європейських археологічних установ. О. Кандиба приймає участь у багатьох експедиціях, в тому числі у міжнародних, по всій Європі, а також веде курс лекцій у Гарвардському університеті США. В США О. Кандиба стає одним з організаторів Українського наукового інституту, де під його редакцією виходить збірка, присвячена пам'яткам трипільської культури «Старша мальована кераміка в Галичині».

Результати археологічних експедицій багатьох дослідників узагальне-

ні у монографічному виданні, присвяченому поселенню Шипенці¹. Це було перше монографічне видання матеріалів з розкопок трипільського поселення в Галичині, де

Посудина з розписом, поселення Заліщики. Розкопки експедиції НТШ за участю О. Кандиби. Львівський державний історичний музей.

автором, крім того, дано глибокий аналіз і інших відомих на той час матеріалів трипільської культури.

О. Кандибі належить найбільш ґрунтовна на той час розробка з хронології цієї культури у верхів'ях Дністра та Пруту, яка спиралася на типологічний і стилістичний аналіз знайденого там мальованого посуду. Важливим є факт віднесення матеріалів поселення Городище-Городища до культури, яка передує та генетично пов'язана з культурою мальованої кераміки та співставлення їх з дослідженими Р. Вульпе шарами Ізвоару, віднесеними до культури Прекукутень. Таким чином, у 1937 році О. Кандиба опублікував періодизацію трипільських пам'яток Галичини, які розглядалися як частина культурної спільності Трипілля-Кукутені. У радянському трипільознавстві така періодизація була остаточно оформлена лише після виділення Трипілля А, співставленого з Ізвоаром Т. Пассек у праці 1949 р.² та етапу VI-VII Три-

¹ L.Kozłowski. Zarys Pradziejow Polski. — Lwow, 1939.

² Kozłowski L. Budowle kultury ceramiki malowanej w swietle badan przeprowadzow w Koszylowcach, Niezwiskach i Buszaczu. — Lwow, 1930.

³ Childe V. The Dawn of European Civilization. — London, 1925; Childe V. Schipenitz. A late neolithic station with painted pottery in Bukowina // London: Royal Anthropological Inst. of Great Britain and Ireland, 1923. — S. 263–288; Чайлд Г. У истоков Европейской цивилизации. — М., 1952.

¹ O.Kandyba. Schipenitz. Kunstund Gerfte elnes neolithischen Dorfes. — Leipzig-Wien, 1937.

² Пассек Т. С.. Периодизация трипольских поселений // МИА. — № 10. — М. — Л. — 1949. — С. 28–41.

пілля¹, якій відповідає періоду Куку-
тень А–В у 70-ті роки XX століття.

П. П. Курінний пише про три
хвилі політичної еміграції з України
до Західної Європи². Трипільську
культуру вивчали представники
другої, після 1919 р., та третьої,
після Другої світової війни, еміграції,
хоча зрозуміло, що такий поділ є
досить умовним.

У дослідження трипільської куль-
тури важливий внесок зробили такі
яскраві представники науки укра-
їнської діаспори, як В. Щербаківсь-
кий, Л. Чикаленко. В. Щербаківсь-
кий звертався до Трипілля, викла-
даючи свою оригінальну концепцію
походження українського народу³.
Л. Чикаленко, творець оригінальної
концепції вівіфікаціонізму, вивчав

трипільську орнаментацию і присвя-
тив їй декілька праць⁴. В 30-ті роки
продовжив дослідження трипіль-
ських пам'яток Я. Пастернак, який
через три десятиліття стане автором
виданої в Канаді 1961р. українською
мовою монументальної «Археології
України».

ДОСЛІДЖЕННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: 1920–1933.

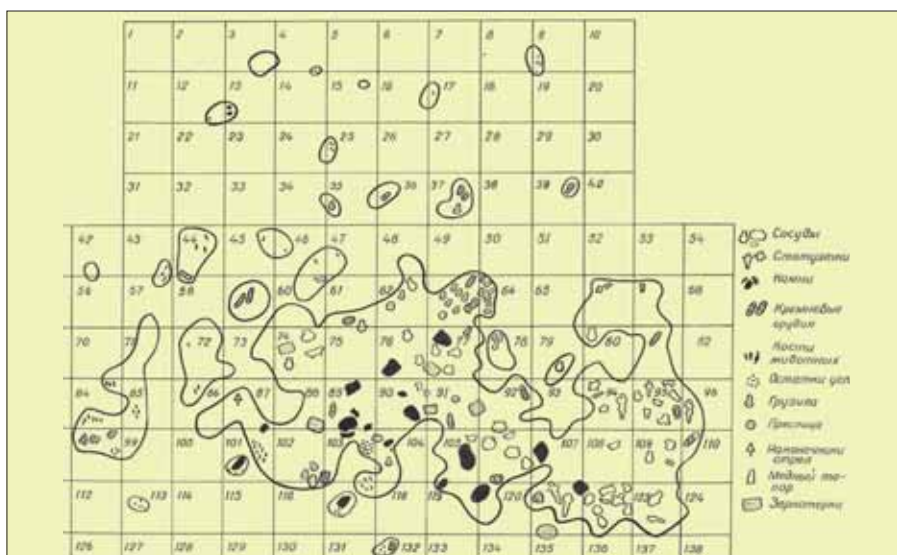
Не припинялися археологічні
дослідження трипільських старожит-
ностей і в Радянській Україні. У
системі Всеукраїнської академії та
поза нею діяло чимало наукових ус-
танов, фахівці яких вели археоло-
гічні розкопки. В Українській акаде-
мії наук установою, яка досліджу-
вала трипільську культуру, був Все-
український Археологічний Комітет
(ВУАК), який існував з 1924 по
1933 рік. Для координації дослід-
жень в галузі трипільства було
створено спеціальну Трипільську ко-
місію, яка об'єднала зусилля дослід-
ників що працювали в Києві та
інших містах. Було зроблено спробу
включити до її складу навіть зару-
біжних дослідників – В. Щербаківсь-
кого та Л. Чикаленка. Комісія
проводила засідання (відкриті для
всіх бажаючих), на яких виголошу-
валися наукові доповіді, рецензії,
обговорювалися плани майбутніх
досліджень. Комісія збирала і готу-
вала до видання результати дослід-
жень трипільських старожитностей,
в тому числі проведених в перші два
десятиріччя XX ст. Було зроблено
спробу започаткувати періодичну
збірку наукових праць під назвою
«Трипільська культура на Україні»,
випущено перший⁵ та зібрано другий
том, частина матеріалів якого зберег-
лася в науковому архіві Інституту

археології НАН України. Статті
друкувалися українською мовою з
резюме французькою.

З великими зусиллями ВУАК та
Трипільська комісія поновили також
польові дослідження, здобувши
скромне (і нерегулярне) бюджетне
фінансування, іноді гроші надходили
вже після закінчення польового се-
зону). Розкопки трипільських посе-
лень відновилися майже на всій
території України. У 20-ті роки
досліджувалися насамперед тради-
ційні місця, відомі пам'ятки: під
Трипіллям, у Верем'ї, Ржищеві,

Халеп'ї, Балико-Щучинці (В. Є. Ко-
зловська, М. О. Макаренко). Поно-
вилися археологічні дослідження на
Уманщині, в нинішній Черкаській
області. В. Є. Козловська відновила
розкопки у Сушківці, обстежила
поселення біля с. Володимирівка,
широке дослідження якого розпо-
чалось у 30-ті роки.

П. П. Курінний в 1924–27 рр.
провів археологічні розкопки у То-
машівці на Уманщині, яка дала наз-
ву локальному варіанту трипільських
старожитностей⁶. Є. В. Безвенглин-
ський у 1927 р. працював на посе-

План розкопаного житла на поселенні Колоджне. Дослідження С. С. Гамченка,
фото з архіву М. Л. Макаревича.

¹ Виноградова Н. М. Племена Днестро-Прутського междуречья в период расцвета трипольской культуры. — Кишинев, 1983. — С. 6–12.

² Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. — Полтава, 1994. — С. 122.

³ Щербаківський В. Формация української нації. — Прага, 1941.

⁴ Чикаленко Л. Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки (Більче Золоте) // Трипільська культура на країні. — Т. 1. — Київ, 1926.

⁵ Трипільська культура на Україні. — К.: УАН. — 1926. —Т. 1.

⁶ Курінний П. П. Розкопи біля с. Томашівки [Черкас. обл.] // КЗ 25. — К., 1926. — С. 54–60; Курінний П. П. Розкопи біля с. Томашівки на Гуманщині // КЗ 26. — К., 1927. — С. 54–62.

ленні у Майданецькому (цій пам'ятці через сорок з гаком років судилося суттєво змінити канонічні уявлення про трипільську культуру). На Поділлі працювали такі відомі археологи, як М. Ф. Біляшівський – у Борисівці та Ільїнцях¹, М. Я. Рудинський – у Кадіївцях, Попов-Городі, Озаринцях². С. С. Гамченко разом з М. Л. Макаревичем проводили розкопки у Райках, Білому Камені, Колодяжному. Під час розкопок «Раєцької могили» на Житомирщині – кургану з похованнями доби бронзи – було виявлено чи не вперше в Україні кераміку та пряслеця з найпізнішого часу існування трипільської культури³. Матеріали з розкопок перелічених вище пам'яток нині складають суттєву частину колекції трипільських старожитностей Національного музею історії України.

Було відкрито нові типи трипільських пам'яток. У 1921 р. під Одесою М. Ф. Болтенко розпочинає дослідження біля сіл Усатове та Великий Куяльник – спочатку поселення, а з 1926 р. – поховальних пам'яток. Під час розкопок, що тривали з перервами до 1948 р., вони разом з О. Ф. Лагодовською відкри-

С. С. Гамченко (в центрі) серед робітників, які працювали на розкопках поселення Стіна, 1926 р. Фото з архіву М. Л. Макаревича.

ли залишки поселення, двох курганих та двох ґрунтових некрополів – це були одні з перших на той час поховальних пам'яток, пов'язаних з трипільською культурою⁴. У курганах було зафіксовано складні кам'яні конструкції – кромлехи, знайдено плиту з гравірованими зображеннями людей і тварин, центральні поховання супроводжувалися багатим інвентарем: металеву

зброєю, посудом. Ці знахідки дозволили вже тоді поставити питання про високий рівень суспільного розвитку племен доби міді-бронзи над Чорним морем.

Дослідження Трипільської комісії ВУАК ставили за мету насамперед поповнити джерелознавчу базу для вивчення трипільської культури, і ця мета була досягнута. Публікації нових матеріалів обмежувалися короткими повідомленнями, в той же час було видано, хоча й далеко не в повному обсязі, результати більш давніх розкопок.

У 1925 р. починає роботу над трипільською проблематикою Т. С. Пассек. У 1927–28 рр. вона разом з Л. О. Дінцесом провела розкопки на багатошаровому поселенні біля с. Євмишки на Десні, яке було відкрите свого часу В. В. Хвойкою і в 1925–26 рр. досліджувалося М. Макаревичем.

Вид розкопаного житла на поселенні Колодяжне. Дослідження С. С. Гамченка, фото з архіву М. Л. Макаревича.

¹ Біляшівський М. Т. Досліди на городищі біля с. Борисівки Линецького району (Липовецького повіту) на Київщині [тепер Вінниц. обл.] // КЗ 25. – 1926. – С. 67–71.

² Рудинський М. Я. Досліди на Кам'ячечині [Хмельниц. обл.] // КЗ 1926. – 1927. – С. 23–143; Рудинський М. Я. Поповгородський вияв культури мальованої кераміки: З повідомл. про наслідки дослід. сезону р. 1929 [Вінниц. обл.] // Антропологія. – 1930. – № 3. – С. 235–259.

³ Курінний П. П. Раєцька могила на Бердичівщині [Житом. обл.] // КЗ 26. – К., 1927. – С. 71–78.

⁴ Болтенко М. Ф. Раскопки Усатово-Большекуяльницького поля культурных остатков [близ Одессы] // ВОРК. – 1925. – № 2/3. – С. 48–66; Болтенко М. Кераміка з Усатова // Трипільська культура на Україні. – Т. 1 – К.: УАН. – 1926. – С. 8–30; Лагодовська О. Ф. Проблеми усатівської культури // Наук. зап. / АН УРСР. Ін-т історії і археології. – 1943. – Кн. 1. – С. 53–66.

ТРИПІЛЬСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ: 1934–1940

Оцінюючи стан трипільознавства у той період, Т. Пассек писала в опублікованій 1938 року статті, що розкопки в дореволюційний час велися незадовільно, вченим так і не вдалося вирішити питання про те, чим були трипільські «точки» — «площадки» (скупчення обпаленої глини). Одним з головних завдань дослідників, на її думку, була елементарна обробка та публікація великих музейних колекцій, яка мала б передувати дальшим науковим дослідженням. Попередні розкопки, на її думку, мали на меті лише поповнення музейних зібрань, а археологи навіть не намагалися простежити різні етапи у розвитку трипільської культури, співвідношення її з попередніми на наступними пам'ятками тощо¹. Зрозуміло, що не з усіма переліченими вище положеннями можна погодитися, але врахуємо час, коли були написані цитовані вище рядки.

Реорганізація, яка охопила Академію наук на початку 30-х років не сприяла розширенню археологічних досліджень, принаймні в перший час. У 1933 році вісім різних установ археологічного профілю було об'єднано у одну організацію (ІММК — секцію історії матеріальної культури), яка в 1934 р. отримала назву Інституту історії матеріальної культури (з 1938 р. — Інститут археології). Постає питання про розробку нових програм наукових досліджень в археології, в тому числі по трипільській проблематиці, яка справедливо вважалася однією з провідних.

Однак в той же час складання перспективних планів досліджень сприяло концентрації зусиль вчених на окремих стратегічних напрямках. Учений секретар ІММК Т. М. Мовчанівський написав спеціальну працю, присвячену «черговим методологічним питанням трипільської проблеми», що являла собою своєрідний

стратегічний план, визначила цілі і структуру майбутніх археологічних досліджень. Пропонувалося розпочати вивчення трипільських поселень широкою площею, не обмежуючись лише окремими спорудами. У науковому плані Т. М. Мовчанівський найбільш актуальним вважав дослідження соціально-економічного характеру: вивчення осілости, хліборобства, скотарства, гончарного виробництва як окремих науково-дослідних проблем на основі міждисциплінарних досліджень².

Сьогодні ми бачимо, що такі погляди значно випереджали час, коли були сформульовані. Рух наукових досліджень в напрямку, окресленому Т. М. Мовчанівським, розпочався вже в 1934 р. роботою Трипільської експедиції ІММК АН України на поселенні біля с. Халеп'я в урочищі Коломийщина-І. Ця пам'ятка була відкрита свого часу В. Хвойкою, сліди його розкопів неодноразово траплялися дослідникам у давньому урочищі.

Експедиція була організована Інститутом історії матеріальної культури — ІММК (Київ) та Державною академією матеріальної культури

(Москва)³. Керівником її був призначений співробітник ІММК С. С. Магура. В експедиції працювало багато науковців з Києва — В. Є. Козловська, В. П. Петров, М. Л. Макаревич, К. Ю. Коршак, Н. Л. Кордиш. Для участі в роботі експедиції з Москви була запрошена Т. С. Пассек, з Ленінграда — Є. Ю. Кричевський. Спочатку темпи розкопок були невисокими: всього 720 кв.м. у 1934 році. Розкопували не більше двох жител на рік, оскільки слід було докладно розібратися з їх конструкцією, вирішити ряд дискусійних питань. Згодом темпи зросли. Розкривалися великі площі — панорами розкопок 1937–38 р.р., які є на фотознімках, вражають масштабістю досліджень. Лише на розчищені решток будівель були зайняті десятки жінок. Поруч можна побачити співробітників експедиції з блокнотами, креслярським знаряддям в руках. Серед них, у білій хустині — Т. С. Пассек.

Ось як згадує про ці розкопки їх учасниця, письменниця Докія Гуменна (яка працювала на розкопці у 1938 р. креслярем у В. П. Петрова), характеризуючи у своїх мемуарах

Панорама розкопок поселення Коломийщина І. Трипільська експедиція, 1934–38 рр. Фото з наукового архіву Інституту археології НАН України.

¹ Пассек Т. С. Исследования трипольской культуры в УССР за 20 лет. — Вестник Древней истории, 1938, № 1 (2).

² Мовчанівський Т. М. Чергові методологічні питання трипільської проблеми // НЗ ІММК. — 1935. — Кн. 5, 6. — С. 65–86; Беляєва С. О., Калюк О. П. Т. М. Мовчанівський. Сторінки наук. біогр. (До 90-річчя з дня народження) // Археологія. — К., 1989. — № 2. — С. 125–130.

³ Пассек Т. С. Новые исследования в области «Трипольской культуры» в УССР. — СА, 1937, 3.

науковців, які брали в них участь: «Татьяна Пассек, великий спеціаліст у трипільських дослідках, не з одною вже книжкою про Трипілля за плечами... Чорнява красуня Пассек завжди ладна була відповідати на всі питання і, як начальник експедиції, завжди була там, де її найбільше потребують...» Тетяна Сергіївна любила жартувати, розповідала анекдоти з життя археологів: «Зустрілися два археологи: обоє скаржаться. Один тільки те й робить, що мерців копає, а другий – це й досі жодного мерця не викопав...». Оце таке й Трипілля. Скільки не розкопують, а це й досі не виявлено, який похоронний обряд мали трипільці»¹.

Розкопки поселення Коломийщина I. Трипільська експедиція, 1934–38 рр. Фото з наукового архіву Інституту археології НАН України.

Результати розкопок, представлені в окремих статтях та збірці праць «Трипільська культура. Том I», були вражаючими². Розкопано залишки кількох десятків споруд на площі понад 13 000 кв.м (тобто понад гектар), визначено планування поселення, отримано величезний матеріал для вивчення економіки та історії давньоземлеробського населення Подніпров'я. Цих результатів було досягнуто завдяки спільній праці великого колективу науковців, які не тільки вели розкопки, але і займалися дослідженнями на окремих ділянках. Так, наприклад, Є. Кричевський багато зробив для розробки концепції реконструкції трипільських будинків – його публікація в I-му томі «Трипільської культури» за обсягом не поступається монографії³. У 1946 р. вийшла його спільна з Т. С. Пассек стаття з реконструкцією поселення Коломийщина-I в цілому⁴. С. С. Магура та Коршак К. Ю. написали кілька праць на теми, пов'язані з економікою трипільців.

сповідомлень та публікацій, зробила ряд узагальнень результатів роботи експедиції в Коломийщині-I.

У Трипільській експедиції на основі досвіду усіх її співробітників вироблялася методика польових досліджень трипільських поселень, яка в головних рисах збереглася до сьогодні. На основі розкопок Трипільської експедиції Є. Кричевський⁵ докладно вивчає проблему інтерпретації обпалених глиняних решток трипільських споруд – площадок, дискусія про призначення яких триває від початку вивчення трипільської культури. Він доводив, що вони є руїнами будинків і створив концепцію реконструкції трипільського домобудування, підтриману Т. С. Пассек, яка панувала у науці до початку 60-х років ХХ століття.

Згідно з реконструкцією Кричевського Є. Ю. – Т. С. Пассек площадка інтерпретується як залишки будинку, що мав підлогу у вигляді дерев'яного настилу, укладеного на землю, обмазаного шаром глини і випаленого до того, як почали будуватися стіни. Як особливе досягнення підкреслювалося визначення Т. С. Пассек вивчених Трипільською експедицією пам'яток родових поселень трипільських племен. Велике значення мало хіміко-технологічне дослідження трипільської кераміки⁶ та архітектурних деталей, проведене О. А. Кульською та Н. Д. Дубицькою⁷.

Письменниця Докія Гуменна, яка працювала сезон в експедиції, опублікувала оповідання «З сивої давнини», у якому розповіла про трипільські розкопки. Мине сорок років, і вона напише цілу книжку про Трипілля, але вийде вона далеко-далеко від України⁸.

Пишучи про видатні здобутки Трипільської експедиції, не можна

Розкопки площадки на поселенні Коломийщина I. В центрі з блокнотом – Т. С. Пассек. Трипільська експедиція, 1934–38 рр. Фото з наукового архіву Інституту археології НАН України.

¹ Гуменна Докія. Дар Євдотеї. Жар і крига. – Балтимор – Торонто, 1990. – Т. 2. – С. 279–280.

² Трипільська культура. Том I. – Київ, 1940. – 592 с. –

³ Кричевський Є. Ю. Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок. – Трипільська культура. Том I. – Київ, 1940. – С. 479–592.

⁴ Пассек Т. С., Кричевський Є. Ю. Трипольское поселение Коломийщина (Опыт реконструкции). – КСИИМК, 1946, вып. XII.

⁵ Кричевський Є. Ю. Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок // Трипільська культура. – Київ, 1940. – С. 479–589.

⁶ Кульська О. А.. Кераміка трипільської культури (хіміко-технологічне дослідження) // Трипільська культура. – Київ, 1940. – С. 307–324

⁷ Кульська О. А., Дубицька Н. Д. Будівельні матеріали трипільської культури (хіміко-технологічне дослідження) // Трипільська культура. – Київ, 1940. – С. 325–337.

⁸ Гуменна Докія. Минуле пливе в прийдешнє. – New-York, 1978.

не згадати про трагічну долю більшості її учасників — археологів. У 1937–38 р.р. були репресовані С. С. Магура та К. Ю. Коршак¹, у 1942 р. під Ленінградом загинув Є. Ю. Кричевський, у роки війни опинилися за кордоном з різних причин В. Є. Козловська, Н. Л. Кордиш та В. П. Петров. І лише двоє із співробітників Трипільської експедиції — Т. С. Пассек та М. Л. Макаревич продовжили дослідження трипільської культури в перші повоєнні роки.

Такою ж нещасливою виявилася її доля більшості розкопаних тоді матеріалів — вони все ще чекають на монографічне видання у фондах Національного музею історії України, адже перший том видання «Трипільська культура», що вийшов 1940 року, за задумом, мав бути лише початком.

«Зайшла я до Інституту археології і почула, що прийшла Татяна Пассек із Москви. От добре! Я рада з нею поговорити, вона ж така мила була в Халеп'ї... Пассек зустріла мене якось перелякано, так що в мене замерзли на устах всі пропозиції. А потім, як я вийшла, вона схвилювано вигукнула: — Это ужасно! Ужасно! Что ей от меня нада? Ці вигуки переказала мені Неоніла Леонідівна [Кордиш]. Що ж це так перелякало Татяну Сергєєвну? Така милостива-прихильна була... А ось що: показали їй вже число «Молодого більшовика» з моїм нарисом, і вона перелякалася. А тут і я прийшла! Мабуть, читала статтю Фарбера в «Правді»...² Отто прокажена доторкнулася до Татяни Пассек. Ще, може, і її зачислять у неблагонадійні? Треба

Т. С. Пассек, видрукованих 1937 року ще можна знайти всі ці прізвиська, тобто вона власноручно підтвердила, що певний час співпрацювала в археологічних експедиціях на Україні з кількома «ворогами народу» (не кажучи про Б. Латиніна, який сів ще у 1936-му). І от тепер до Т. С. Пассек, в Інститут археології, при свідках (!) прийшла поділитися творчими задумами авторка опублікованого оповідання про експедицію, якою тепер Т. С. Пассек фактично керувала. А в цьому оповіданні, звичайно, написано, яка Т. С. Пассек мила людина і добрий науковець. І хто ж це пише? Докія Гуменна, яка в очах усіх присутніх і знайомих була черговим кандидатом у «вороги народу»... І хто ж тоді тепер цей милий начальник експедиції, який мав щастя працювати з такою кількістю ворогів народу, з яких чотири вже засуджені і покарані, а один «на підході»?

Досить виразним документом того часу є звичайне фото учасників Трипільської експедиції з архіву М. Л. Макаревича. Посередині знімка ножицями поспіхом вирізано чітке зображення. А скільки таких знімків про всяк випадок було знищено тоді взагалі? Нині ми знаємо, що більшість людей, зображення яких вирізані ножицями, були завжди викреслені з життя...

Співробітники Трипільської експедиції вели розкопки і в інших місцях. У 1936 р. В. П. Петров, у 1937 р. — Є. Ю. Кричевський, а в 1939–40 рр. М. Л. Макаревич досліджували поселення в Городську — одну з найпізніших трипільських пам'яток, що відкривало перспективи вивчення проблеми зникнення трипільської культури.

С. С. Магура, Т. С. Пассек, В. Є. Козловська, М. Л. Макаревич у 1934–39 рр. почали розкопки найбільшого серед відомих на той час трипільських поселень біля с. Володимирівки на р. Синюха. Серед знахідок — унікальна глиняна модель трипільського житла, вкрита полі-

Експеримент з обпалення «площадки». Зліва — начальник експедиції С. С. Магура, справа — Т. С. Пассек. Трипільська експедиція, 1934–38 рр. Фото з наукового архіву Інституту археології НАН України.

Щоб уявити атмосферу кінця тридцятих років в Інституті археології, можна звернутися до мемуарів Докії Гуменної. Після того, як твори Гуменної було піддано нищівній критиці, небагато виявилось бажаних навіть розмовляти з нею — адже це могло виявитися небезпечним:

якнайшвидше відмежуватися!»³.

Щоб описана вище ситуація була більш зрозумілою, нагадаємо, що на момент цієї зустрічі вже загинув Т. М. Мовчанівський, автор програми досліджень, було репресовано начальника Трипільської експедиції С. С. Магуру, співробітника експедиції К. Ю. Коршака. У статтях

¹ Мостяев О. Особистість і творчість під ідеологічним контролем: Академія наук УРСР в 30-і роки. // Українознавство. Календар-щорічник. — Київ, 2001. — С. 26 (допущена помилка в ініціалах: не П., а К. Коршак. Прим. ред.); Видейко М. Ю. Археолог Кирилл Ефимович Коршак. — Тезиси научної конференції ЛГУ. — Ленінград, 1990 г; Михайленко О., Лошицький О. Належить до негайного виконання: Слідча справа Кирила Коршака // З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ. — К., 1997. — № 1/2. — С. 285–293.

² Фарбер А. Лживая повесть. — Правда, 23.10.1940 года.

³ Гуменна Докія. Дар Євдотєй. Жар і крига. — Балтимор — Торонто, 1990. — Т. 2. — С. 314–315.

Володимирівка, розкопки 1940 р. Учасники експедиції на розкопці землянки. Фото з наукового архіву Інституту археології НАН України.

хромним розписом, реалістична портретна статуетка. Чимало видань обійшла унікальна глиняна модель споруди – храму. У 1938 р. Т. С. Пассек видала окрему статтю, присвячену цій категорії виробів трипільської культури¹. Ми знаходимо її на фото серед учасників розкопок у Володимирівці 1936 року, коли було зроблено чудові знахідки жителів з рештками глиняних вітарів.

У ВОГНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: 1939–1945

Друга світова війна перервала археологічні розкопки. Спочатку на території Польщі. У вересні 1939 р. радянські війська увійшли на землі Західної України. Частина археологів, які до того працювали в музеях Львова, університеті, продовжили свою наукову працю. Було припинено діяльність НТШ. У Львові відбулася реорганізація музеїв шляхом націоналізації приватних колекцій та фондів установ, які працювали раніше, та передачі їх до державного історичного музею.

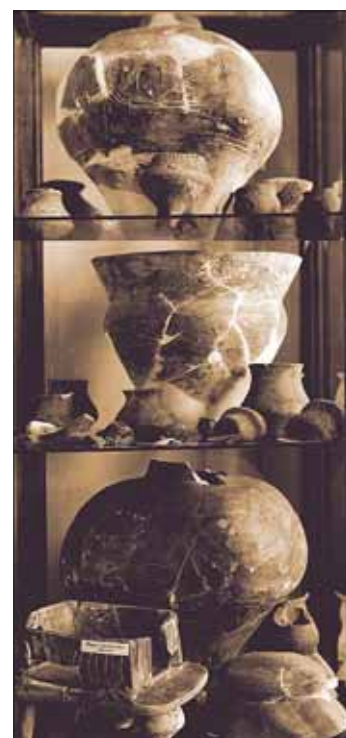
Драматичною була доля археологів та їхніх знахідок на території Радянської України, куди війна прийшла в червні 1941 року. Загинув 1944 р. у німецькому концтаборі О. Кандиба. Під час евакуації з Ленінграда потрапив під бомбардування і загинув Є. Ю. Кричевський. У квартиру М.Ф. Болтенка в Одесі попала авіабомба, на щастя, його самого вдома не було, загинули архів та бібліотека вченого.

Залишилися на тимчасово окупованій території і опинилися після війни на Заході Б. П. Безвенгінський, В. Є. Козловська, Н. Л. Кордиш та П. П. Курінний.

Не без участі останнього у вересні–жовтні 1943 р. під егідою такої сумнозвісної організації як "Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg" (ERR)²

Обкладинки випусків «Хроніки археології та мистецтва» з бібліотеки Полтавського державного музею, вивезені до Німеччини під час війни. Фото Р. Граболє.

Вітрина Уманського краєзнавчого музею, фото 1936 р. Ці знахідки з розкопок поселення Володимирівка було вивезено до Німеччини під час війни, потім повернуто. Нині зберігаються в Національному музеї історії України. Фото з наукового архіву Інституту археології НАН України.

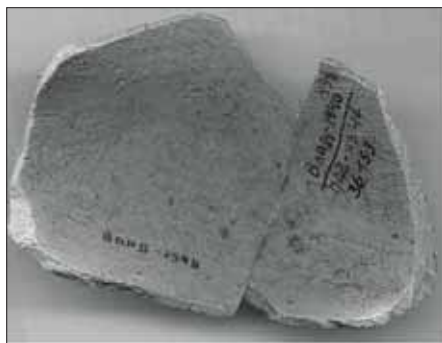
¹ Пассек Т. С. Трипольские модели жилища. — ВДИ. — 1938. — № 4 (5).

² Відома як «відомство Розенберга», яке централізовано займалося грабунком музеїв та вивезенням до Рейху мистецьких, художніх та археологічних цінностей.

було спаковано та відправлено до Німеччини трипільські колекції з Уманського краєзнавчого музею (близько 2 100 одиниць зберігання) та музеїв Києва. П. П. Курінний вважає, що рятує тим самим безцінні археологічні скарби від більшовиків. Але в результаті чимало було втрачено назавжди або депаспартизовано. Зазнали значних втрат також і наукові бібліотеки музеїв та інших установ, більшість яких не була евакуйована.

Було зроблено спробу вивезти до Румунії колекції Одеського археологічного музею. Частина цих речей повернута до музеїв, деякі – зникли без сліду. Одеським колекціям, наприклад, відносно пощастило – вони повернуті власникові, хоча й у дуже пошкодженому вигляді (знахідки Штерна з Петрен і досі здебільшого чекають на реставрацію), однак частина речей з Усатового зникла.

Фрагмент кераміки з шифрами розкопок у Володимирівці 1940 р., вивезені з Уманського краєзнавчого музею до Німеччини під час війни. Фото Р. Граболє.

Те, що було повернуто після війни, не завжди потрапляло до колишніх місць зберігання. Так, експонати з Уманського краєзнавчого музею нині виставлені в Національному музеї історії України. Серед них – відома модель житла, посуд і статуетки з поселення Володимирівка. Однак значна частина чекає на реставрацію у сховищах музею.

Археологічними раритетами під час війни цікавилися не лише згадане вище відомство А. Розенберга, але й прості солдати рейху. Наприклад, в університеті міста Йсна (ФРН) досі зберігаються фрагменти мальованого посуду з шифрами розкопок у Володимирівці

1939–40 р., передані туди професором Г. Нойманом.

Через трипільські пам'ятки у Подніпров'ї пролягли укріплення «Східного валу». Траншеї, бліндажі пройшли через поселення в Гребенях, воронки від авіабомб та снарядів перетворили на порох поселення на Букринському плацдармі під Григорівкою та Ржищевом. Протитанковий рів, сліди якого добре помітні й досі, перетнув десятки жителів у Володимирівці.

У знаменитій печері Вертеба з її фантастичними трипільськими знахідками отаборилися бійці УПА, та навколо неї точилися запеклі бої, бу-

Гребені, залишки трипільської площадки, перерізані ходом сполучення 1943 р, розкопки 1961–64 рр. Фото з архіву М. М. Шмаглія.

Залишки трипільських площадок на поселенні Володимирівка, перерізані протитанковим ровом. Фото з Наукового архіву Інституту археології НАН України.

ло підірвано всі входи. По війні, коли відбудовували домівки жителі Більча-Золотого, котловани для видобутку глини влаштували біля палацу, в парку. Саме там, де розташовувалося відоме поселення трипільської культури. Так культурний шар поселення мідного віку перетворили на будівельний матеріал.

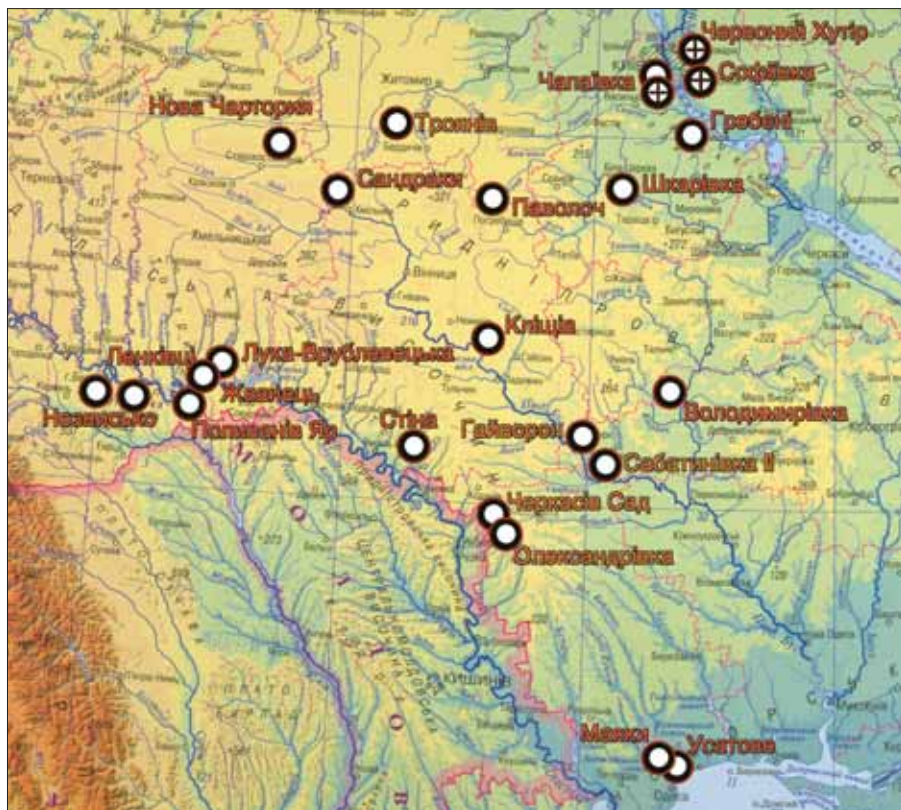

Цегла-сирець, зроблена з культурного шару поселення трипільської культури в Більчі-Золотому. Фото І. К. Свешнікова

НОВІ ГОРИЗОНТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЛЯ: 1945—1970

Розташування пам'яток, на яких проводилися дослідження в 1945–70 рр.

Вже влітку 1945 року поновлюється активне вивчення трипільської культури на території України. Насамперед було проведено розвідувальні дослідження, під час яких відкрито важливі нові трипільські пам'ятки і почалося дослідження деяких з них: Т. С. Пасек очолює

Т. С. Пасек серед учасників Пороської експедиції в Каневі, 1945 р. Фото з Наукового архіву Інституту археології НАН України.

експедицію у Поросі, а С. М. Бібіков — у Подністров'ї. М. Ф. Болтенко та О. Ф. Лагодовська продовжують у 1945–46 р.р. дослідження усятківської культури. На секції V наукової конференції Інституту археології АН УРСР 1946 року підсумовано результати цих досліджень¹.

Т. С. Пасек у 1945 р. продовжила польові дослідження в Україні як начальник розвідувальної експедиції. У звіті збереглися фото її учасників на тлі центральної частини Канева, ще не відбудованого після жорстоких боїв Великої Вітчизняної війни. До речі, в цей час Т. С. Пасек багато працювала в комісії, яка займалася визначенням збитків, завданих війною СРСР, в тому числі музеям та археологічним пам'яткам.

Потім, у 1946 році, була

велика експедиція на поселенні Володимирівка. Вміщені у звіті фото вражають розмахом робіт і відкритими площами. Можна побачити по кілька розчищених одразу трипільських будівель в одному розкопі. Зауважимо, що значення результатів цих досліджень вдалося повною мірою збагнути лише у 90-ті роки, після відкриття і багаторічних розкопок трипільських протоміст, адже Володимирівка, яка

Володимирівка, панорама розкопок в районі протитанкового рову. Дослідження Т. С. Пасек, 1946 р. Фото з Наукового архіву Інституту археології НАН України.

Т. С. Пасек проводить екскурсію на розкопі. Володимирівка, 1946 р. Фото з Наукового архіву Інституту археології НАН України.

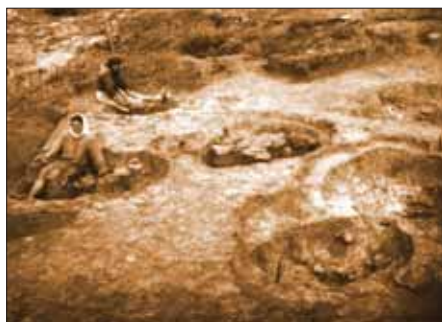
Т. С. Пасек серед учасників розкопок у Володимирівці, 1946 р. Зліва – Т. Д. Беланивська, справа – К. К. Черниш, крайня справа – Т. Г. Мовша. Фото з Наукового архіву Інституту археології НАН України.

¹ Рудинська Є. V наукова конференція Інституту археології АН УРСР // Археологія, 1948. — Вип. II. — С. 199–225.

займала площу понад 70 га, була одним з найдавніших серед них¹. На старих знімках ми можемо побачити, як Т. С. Пассек проводить на розкопі екскурсію для місцевих жителів. На іншому фото — вона в оточенні молоді, серед якої майбутні дослідниці Трипілля Т. Д. Белановська, Мовша Т. Г., К. К. Черниш.

Було відновлено також дослідження унікального комплексу пам'яток біля Усатова. Розкопки на некрополях під керівництвом О. Ф. Лагодовської розпочалися 1946 р.

Розкопки могильника в Усатовому. Дослідження О. Ф. Лагодовської 1948 р. Фото з Наукового архіву Інституту археології НАН України.

1947 р. А. В. Добровольський відновив розкопки на поселення Сабатинівка I, розпочаті ще до війни. Вони значно доповнили отримані раніше дані. На Дністрі та Південному Бугу численні трипільські пам'ятки було виявлено 1948–53 рр. експедиціями під керівництвом М. І. Артамонова. У 1952–53 рр. він очолював спільну експедицію ЛДУ та Інституту археології АН СРСР у межиріччі Бу-

А. В. Добровольський біля підірваного танка. Сабатинівка, 1947 р. Фото з Наукового архіву Інституту археології НАН України.

Володимирівка, панорама розкопок в районі протитанкового рову. Дослідження Т. С. Пассек, 1946 р. Фото з Наукового архіву Інституту археології НАН України.

гу і Дністра в межах Вінницької обл. Було досліджено багатопарове трипільське поселення Печера. Матеріали трипільської культури були виявлені під час розвідок по берегах річок Котлубанки і Мурафи, вони дозволили уточнити питання про локальну групу трипільської культури².

Розширення кордонів СРСР на захід дало можливість перенести археологічні дослідження на нові обшари. З 1947 р. наукові інтереси Т. С. Пассек зосереджені на Дністрі та в Молдові. Якщо трипільська культура у Подністров'ї тривалий час була предметом вивчення українських та польських археологів, то

Молдова у цьому відношенні являла собою майже суцільну білу пляму.

Важливими стали розкопки багатопарового поселення Поливанів Яр (біля с. Комарове), де було виявлено кілька горизонтів трипільських поселень, в тому числі укріплених ровами. Їх мешканці займалися виготовленням інструментів з кременю, і це вже було, на думку дослідників, справжнє ремесло. Ці та інші здобуті в 40–50-х роках в Україні та Молдові матеріали увійшли до четвертої, останньої з опублікованих праць Т. С. Пассек — «Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья»³.

Розкопки на поселенні Сабатинівка I, 1947 р. Дослідження А. В. Добровольського. Фото з архіву Одеського археологічного музею.

¹ Відейко М. Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень. — Київ, 2002. — С. 15–21.

² Артамонов М. І. Археологические исследования в Южной Подолии в 1948 г. // Вестник ЛГУ. — 1948. — № 11. — С. 177–181; Артамонов М. І. Південноподільська експедиція // АП УРСР. — К., 1949. — Т. 1. — С. 257–262; Артамонов М. І. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952–53 гг. // КСИИМК. — 1955. — Вып. 59. — С. 100–117.

³ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // Материалы и исследования по археологии СССР. — Москва — Ленинград, 1961. № 84.

Відкритий лист Т. С. Пасек, 1950 р.

Молдавська археологічна експедиція Інституту археології АН СРСР здійснювала розкопки під керівництвом Т. С. Пасек. Було досліджено багаточисельні пам'ятки у Солонченях і Флорештах-І, Голерканах та інших місцях. З 1952 р. велися розкопки ґрунтового могильника пізнього етапу трипільської культури у Вихватинцях, відкритого у 1947 р. експедицією М. Воеводського та О. Аліхової. В результаті цих досліджень на початок 60-х років Молдова перестала бути білою плямою на карті трипільської культури. Результати розкопок суттєво вплинули на погляди щодо походження та розвитку трипільської культури.

Дослідження в Молдові дозволили впритул наблизитися до території, яку займає культура Кукутень — західний аналог і фактично інтегральна частина того, що археологи нині називають культурно-історичною спільністю Кукутень—Трипілля, і, відповідно, до проблем зіставлення складових цієї спільності. На початку 60-х Т. С. Пасек проводить дослідження на поселеннях сусідньої з трипільською енеолітичної культури Гумельниця, щойно відкритої на території СРСР.

У другій половині 40-х років на території України нарешті вдалося знайти і розкопати пам'ятки раннього етапу трипільської культури. Хоча перші ранньотрипільські старожитності було зібрано ще С. С. Гамченком 1913 р. під час робіт на Поділлі у районі Саврани, ця проблема майже півстоліття залишалася відкритою.

С. М. Бібіков у 1946 р. розпочинає розкопки у Луці-Врублевецькій на Дністрі. Ініціатива розкопок цього поселення належала директору Інституту археології АН УРСР, академіку П. П. Єфименку, який оцінив її наукове значення. Тут працювала спільна експедиція археологів з Москви та Києва¹. Впродовж 1946—50 рр. поселення, як вважали дослідники, було повністю розкопане. Результати розкопок дали змогу С. М. Бібікову висвітлити малодосліджені доти сторони раннього етапу трипільської культури.

Суттєві зрушення відбулися також у дослідженнях найпізніших пам'яток трипільської культури на всій території поширення. Новий тип пізньотрипільських пам'яток відкрили у 1947 р. в Середньому Подніпров'ї. Це — тілопальні могильники софіївського типу. Епонімну пам'ят-

ку — могильник біля с. Софіївка, розташований на піщаній доні, було відкрито в 1947 р. І. М. Самойловським і розкопано з ініціативи Єфименка П. П. Ю. М. Захаруком у 1948 р. Аналогічний могильник біля с. Червоний Хутір відкрив у 1950 р. В. М. Даниленко і дослідив у 1951 р. разом з М. Л. Макаревичем. Ще один могильник з трупоспаленням біля с. Чернин розкопав В. Канівець у 1956 р.² В результаті перелічених досліджень було відкрито новий для трипільської культури тип поховальних пам'яток. Крім могильників, було відкрито й розкопано залишки кількох поселень софіївського типу³.

Значні роботи в кінці 40-х — у 50-ті рр. було проведено на Волині на поселеннях етапу СІ. О. Ф. Лагодовська у 1949—1950 рр. вела розкопки на поселенні Сандраки, матеріали з якого виявилися важливими для характеристики не лише найпізніших комплексів Трипілля, але і його контактів із сусідніми культурами. Із знахідок слід назвати також скарб, який складався із семи великих крем'яних пластин, відколотих від одного нуклеуса⁴. 1949 р. Ю. М. Захарук провів розкопки на поселенні Нова Чарторія у Житомирській обл., де виявив матеріали

Розкопки на поселенні Троянів, 1957 р. Дослідження М. М. Шмаглія.

¹ Бібіков С. М. Дотрипільське поселення Лука-Врублевецька на Середньому Дністрі [Хмельницьк, обл.] // АП. — 1949. — Т. 2. — С. 226—242: іл.

² Захарук Ю. М. До питання про обряд поховання населення трипільської культури в Середньому Подніпров'ї // Наук. зап. / АН УРСР. Ін-т сусп. наук. — 1953. — Т. 1. — С. 153—162.

³ Захарук Ю. М. Поселення софіївського типу в околицях Києва // АП. — 1956. — Т. 6. — С. 111—114; Амбургер Н. П., Білановська Т. Д. Пізньотрипільське поселення біля с. Бортничі [поблизу Києва] // АП. — 1956. — Т. 6. — С. 115—117.

⁴ Лагодовська О. Ф. Пізньотрипільське поселення у с. Сандраки // АП. — 1956. — Т. 6. — С. 118—129.

пізнього (СІ) етапу трипільської культури¹, подібні до знахідок Лагодівської О. Ф. у Сандраках. 1956–59 рр. Т. Д. Белановська та Шмаглій М. М. на значній площі розкопали поселення Троянів. Було виявлено рештки кількох десятків споруд, складено план поселення². Матеріали цих досліджень опрацьовані М. М. Шмаглієм у кандидатській дисертації, але опубліковані дуже обмежено. Спираючись на вже відомі дані й матеріали нових розкопок, М. М. Шмаглій розробив питання періодизації та розвитку пам'яток троянівсько-городського типу етапу трипільської культури, обстоюючи їх автохтонний розвиток³.

Матеріали із перелічених вище досліджень експонуються в Археологічному музеї Інституту археології НАН України та його наукових фондах. У 90-ті роки вони були використані для польсько-української наукової програми Балтійсько-Понтійських досліджень, яка дала змогу виявити різнобічні контакти пізнього Трипільля Волині із синхронними археологічними культурами Центральної Європи.

У 1952–53 рр. на Тернопільщині В. П. Кравець, М. Ю. Смішко, Свешніков І. К. та Ю. М. Захарук провели невеликі за обсягом, але дуже важливі дослідження пізньотрипільських поселень Сухостав, Кунисівці, Кошлівці-Обоз та ін. Ю. М. Захарук у Чернівецькій області провів дослідження поселення Звенячин, віднесеного до пізніших фаз Трипільля. Автор вважав, що немає підстав виводити пам'ятки пізнього Трипільля на Верхньому Дністрі з якихось інших матеріалів, ніж трипільські. Завдяки цим дослідженням Ю. М. Захарук встановлює культурно-історичні контакти та синхронізацію між певними етапами Трипільля та культури ліщастого посуду⁴.

У 50-ті роки було досліджено багат шарову трипільську пам'ятку Поливанив Яр біля с. Комарове на Дністрі. Розкопки проводили Пасек Т. С. та Т. А. Попова. Тут було виявлено кілька горизонтів з матеріалами трипільської культури, починаючи від Трипільля В-І до С-ІІ,

Дністрі чимало зробила К. К. Черниш. У 1950–53 рр. вона провела розкопки на ранньотрипільському поселенні Ленківці (виявлене Тимошуком Б. О. у 1947 р.), матеріали з яких нині зберігаються у Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї. Результати останніх розкопок

Співробітники Інституту суспільних наук у Львові. Зліва направо: І. Свешніков, М. Смішко, В. Цигилик, В. Конопля, В. Терський, Л. Мацкевий, Р. Грибович, О. Черниш. Фото з археологічного музею Інституту суспільних наук у Львові.

а також рештки майстерень з обробки кременю⁵. Це була перша багат шарова пам'ятка трипільської культури на території України, розкопана на великій площі. Тому дослідження мали важливе значення для встановлення відносної хронології пам'яток. Значний інтерес становило також вивчення кременя обробки трипільців. Більшість матеріалів з цих розкопок нині зберігається в Музеї антропології та етнографії у Санкт-Петербурзі, де з ними тривалий час працювала Т. А. Попова, яка у 2003 р. видала монографію, присвячену цій видатній пам'ятці⁶.

У 50-ті роки для дослідження трипільських пам'яток на Верхньому

опрацьовано у кандидатській дисертації К. К. Черниш та монографії, яка вийшла друком у 1959 р.⁷ З 1953 по 1957 рік вона очолювала польові дослідження у Незвиську, які проводили Відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові та Ермітаж (Ленінград)⁸. Важливою особливістю цієї пам'ятки є наявність кількох шарів трипільської культури, які залягали вище комплексу лінійно-стрічкової кераміки. Матеріали досліджень опубліковані частково К. К. Черниш. Більшість знахідок розкопок нині експонуються та зберігаються в Івано-Франківському обласному краєзнавчому музеї.

¹ Захарук Ю. М. Пізньотрипільське поселення у верхів'ях р. Случі [Житом, обл.] (Корот. повідомл. про розвідкові розкопки біля с. Нової Чорторії в 1949 р.) // АП. — 1956. — Т. 6. — С. 130–133.

² Шмаглій Н. М. О планировке поздне трипольских поселений Восточной Волыни // КСИА АН УССР. — 1960. — Вып. 9. — С. 52–55.

³ Шмаглій Н. М. Поздне трипольские поселения на Волыни: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / АН СССР. ИА. — М., 1962. — 19 с.

⁴ Захарук Ю. М. До питання про співвідношення і зв'язки між культурою ліщастого посуду та трипільською культурою // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — № 2. — Київ, 1959.

⁵ Пасек Т. С. Раскопки трипольских поселений на Среднем Днестре // КСИИМК. — 1953. — Вып. 51. — С. 46–59.

⁶ Попова Т. А. Поливанив Яр. — СПб., 2003.

⁷ Черниш К. К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на середньому Дністрі. — Київ, 1959.

⁸ Черныш Е. К. Энеолитическое время в Среднем Приднестровье // МИА. — 1962. — Вып. 102. — С. 26–85.

Продовжував вивчення трипільських поселень Подністров'я Бібіков С. М. Велике значення для майбутніх досліджень мали розвідки очолованої ним експедиції, проведені в 1964 та 1969 рр. Їх результати були використані під час організації новобудовних розкопок другої половини 70–80-х рр. на Дністрі. Оскільки розвідана територія на берегах нині затоплена водосховищем, то колекція старожитностей з розвідок С. М. Бібікова є унікальним джерелом для вивчення трипільської культури на Дністрі. Зберігається вона у наукових фондах Інституту археології НАН України. Крім розвідок, було проведено розкопки біля с. Журі та с. Попенки, де виявлено поселення середнього етапу трипільської культури.

М. Л. Макаревич у 1958–60 рр. вивчав комплекс пам'яток пізнього етапу трипільської культури біля с. Стіна на Дністрі (в районі розкопок С. С. Гамченка 1929 р.). Тут було знайдено цікавий комплекс розписного посуду, фрагменти кераміки з різноманітними відбитками тканин¹.

На Південному Бузі В. М. Даниленко відкрив цілу низку неолітичних поселень буго-дністровської культури. Опрацювавши матеріали з цих розкопок, а також досліджень ранньотрипільських поселень, проведених спільно з М. Л. Макаревичем (Гренівка, Гайворон), він розробив та обґрунтував новими знахідками теорію про походження культури Трипілля (у східній її частині) на основі місцевого буго-дністровського неоліту². Однак пізніше виявилось, що місцевий неоліт не доживає до появи на Південному Бузі трипільців кілька сотень років. В. М. Даниленко також почав розкопки трипільського поселення біля с. Завалля (увійшло в літературу під кількома назвами – Завалля, Березівська ГЕС, Березівка), які дали цікаві свідчення контактів між трипільцями та степовим населенням початку мідного віку: кераміку, а також виготовлений з каменю скіпетр у вигляді голови коня. Дослідження цієї па-

м'ятки продовжили В. П. Цибесков, а в 90-ті рр. – О. В. Цвек.

Якщо 50-ті роки були часом значних досліджень у Подністров'ї, то на початку 60-х поновились масштабні дослідження трипільських поселень у Подніпров'ї та на Південному Бузі, пов'язані з новобудовними розкопками у зоні будівництва

кореспондент АН УРСР, директор Інституту археології С. М. Бібіков. Тут, як колись у Трипільській експедиції 30-х років, зібрався значний науковий колектив, на долю якого випало дослідження Трипілля в наступні десятиріччя: М. М. Шмаглій, О. В. Цвек, В. Г. Збеневич. Було розкопано значну частину посе-

Розкопки на поселенні Гребені, 1963 р. М. М. Шмаглій серед студентів.

Розкопки на поселенні Гребені, 1963 р.

каскаду водосховищ, які загрожували руйнуванням пам'яток, розташованих у прибережній смузі. Чотири роки тривали розкопки на поселенні біля с. Гребені (ур. Василюшин Яр), якими керував член-

лення та здобуто велику колекцію кераміки, знярядь праці³. Знахідки з Гребенів нині зберігаються у наукових фондах та експонуються в Археологічному музеї Інституту археології НАН України. Результати

¹ Макаревич М. Л. Исследования в районе с. Стена на Среднем Днестре // КСИА, АН УССР. – 1960. – Вып. 10. – С. 23–32.

² Даниленко В. Н. Неолит Побужья и вопрос о сложении трипольской культуры // КСИА АН УССР. – 1960. – Вып. 9. – С. 3–9; Даниленко В. Н. Энеолит Украины: Этноист. иселед. / АН УССР. ИА. – К.: Наук. думка, 1974. – 176 с.

³ Бібіков С. М., Шмаглій М. М. Трипільське поселення біля с. Гребені [Київ. обл.] // Археологія. – 1964. – Т. – 16. – С. 131–136.

розкопок в Гребенях надихнули С. М. Бібікова на реконструкцію господарсько-економічного комплексу розвиненого Трипілля¹.

Цікаві розкопки на пізньотрипільських поселеннях Подніпров'я проводили Ю. М. Захарук та В. О. Круц. Були розкопані пам'ятки біля Софіївки, Підгірців, Чапаївки². Поблизу Казаровичів на Дніпрі В. О. Круц відкрив укріплене ровом селище — поки що єдине з відомих трипільських городищ у цьому районі³. На підставі нових даних та матеріалів раніше проведених розкопок В. О. Круцом була розроблена періодизація пізньотрипільських пам'яток у Середньому Подніпров'ї з виділенням трьох послідовних типів пам'яток — чапаївського, лукашівського та софіївського. Ця робота фактично підбила підсумки дослід-

жень у Подніпров'ї в повоєнні роки⁴ (Круц, 1977).

Після двадцятирічної перерви наприкінці 60-х рр. відновилися розкопки у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Їх проводила О. В. Цвек. Вона досліджувала поселення середнього етапу трипільської культури біля с. Шкарівка, Гарбузин, Веселий Кут, Миропілля. Доти такі пам'ятки були відомі лише за розкопками В. Хвойки (Верем'я, Щербанівка) та М. Гімнера (Пень-ожкове). Вивчивши дані типи пам'яток, О. В. Цвек прийшла до висновку про існування особливої, східно-трипільської культури⁵.

І. І. Заець провів у кінці 60-х на початку 70-х років масштабні розкопки на поселенні Кліщів (Південний Буг) та інших пам'ятках цього району, які виявилися дуже цікави-

ми в плані розуміння поширення трипільської культури на схід⁶. Кліщів нині є найбільш дослідженою пам'яткою трипільської культури на Південному Бузі. Матеріали з розкопок експонуються та зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї, а видано їх було 1993 року І. І. Зайцем та С. М. Рижовим⁷.

У 60–70-ті рр. тривали хоча й не такі масштабні, як раніше, розкопки в Подністров'ї. Експедицією Національного історичного музею було зроблено ряд важливих відкриттів. Біля с. Цвіклівці Т. Г. Мовша дослідила місце знаходження раніше виявленого скарбу прикрас та майстерню, пов'язану з їх виготовленням. Там же було досліджено унікальне поховання, дуже схоже на ритуальне жертвопринесення⁸. Поселення Цвіклівці можна вважати одним з найбільш пізніх поселень трипільської культури на Дністрі, матеріали з нього дають змогу вивчати процес «зникнення» Трипілля у цьому важливому регіоні.

Крім того, Т. Г. Мовша кілька сезонів досліджувала комплекс поселень біля с. Жванець. Особливе значення мали розкопки решток укріпленого поселення Жванець-Щовб та залишків двох'ярусних гончарних печей, які існували тут на етапі СІ. Цей гончарний комплекс — найбільший ремісничий центр такого типу з числа відкритих на території України⁹. Знахідки з описаних вище розкопок зберігаються у Національному музеї історії України, а також експонуються у Музеї трипільської культури в Переяславі-Хмельницькому.

Розкопки на поселенні Шкарівка, 1971 р. Дослідження О. В. Цвек, 1971 р. Фото надане О. В. Цвек.

¹ Бибииков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья: (Опыт изуч. первобыт. экономики) // СА. — 1965. — № 1. — С. 48–62.

² Круц В. О. Новый могильник софіївського типу біля с. Завалівка на Дніпрі [Київ. обл.] // Археологія. — 1968. — Т. 21. — С. 126–130; Круц В. О. Пізньотрипільське поселення поблизу с. Софіївка на Дніпрі [Київ. обл.] // Археологія. — 1969. — Т. 22. — С. 203–209.

³ Круц В. О. Розкопки в Козаровичах // АДУ 1969 р. — 1972. — Вип. 4. — С. 90–95.

⁴ Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — К.: Наук. думка, 1977. — 160 с.

⁵ Цвек О. В. Особливості формування східного регіону [Басейнів Півден. Бугу та Дніпра трипільсько-кукутенської спільності // Археологія. — 1985. — Вип. 51. — С. 31–45; Цвек Е. В. Трипольская культура междуречья Южною Буга и Днепра: (средний Этап): Автореф. дис... канд. ист. наук. — К., 1987. — 17 с.

⁶ Заець І. І. Трипольское поселение Клищев на Южном Буге В (I) — В (II) // СА. — 1974. — № 4. — С. 180–200; Заець І. І. Древние земледельцы среднего течения Южного Буга во второй половине IV тысячелетия до н.э.: (По материалам трипольского поселения Клищев Тывров. р-на Винниц. обл.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук / АН СССР. ИА. — М., 1975. — 19 с.

⁷ Заець І. І. Рыжов С. Н. Поселение Трипольской культуры Клищев на Южном Буге. — К., 1992.

⁸ Мовша Т. Г. З розкопок на Кам'янець-Подільщині // Нове в музеях України. — 1963. — [Вип. 1]. — С. 37–39; Мовша Т. Г. Новое позднетрипольское поселение Цвикловцы в Среднем Поднепровье [Хмельниц. обл.] // СА. — 1964. — № 1. — С. 531–145; Мовша Т. Г. Пізньотрипільське житло-майстерня в с. Цвіклівці // Археологія. — 1970. — 1. 23. — С. 129–141.

⁹ Мовша Т. Г. Гончарний центр трипольської культури на Дністрі [Хмельниц. обл.] // СА. — 1971. — №3. — С. 228–234; Мовша Т. Г. Городище трипольської культури Жванець-Щовб [Хмельниц. обл.] // АО 1973 г. — 1974. — С. 310–311.

Тривало вивчення усатівських пам'яток на півдні України. Патокова Е. Ф. на початку 60-х рр. продовжила дослідження Усатівських некрополів, розкопала три кургани. Ще один у 1962 р. дослідив В. Г. Збеневич. Було виявлено нові поховання, які супроводжувалися інвентарем — посудом, статуетками, зброєю, прикрасами та знаряддями праці. На думку Е. Ф. Патокової, дані розкопок підтвердили можливі контакти усатівців із племенами Егеїди раннього бронзового віку¹.

В. Збеневич у 1964—65 і 1970 рр. провів розкопки частини поселення усатівського типу в Маяках. Тут було виявлено залишки двох ровів, заповнених культурними рештками. На думку дослідника, рови могли мати оборонне призначення². Маяки — найбільше після Усатова поселення

пізнього етапу Трипілля у Північно-Західному Причорномор'ї.

З утворенням новобудовної Дністро-Дунайської експедиції, яка працювала в зоні створення зрошувальних систем, значно розширилися розкопки курганных старожитностей Північного Причорномор'я. Експедиція, що нею керував М. М. Шмаглій і в якій брали участь І. Т. Черняков, Л. В. Суботін, І. П. Алексеева, у 1964—70 рр. дослідила велику кількість курганів, в яких основними, найдавнішими були поховання усатівського типу. Таким чином, було надійно встановлено хронологічне співвідношення між Трипллям та культурами раннього бронзового віку³. Крім того, було відкрито ряд поховань, датованих мідним віком, які передували усатівському часу і репрезентували невідомі раніше най-

давніші культурні типи з курганным обрядом поховання в степах Північного Причорномор'я⁴.

На початку 60-х років І. Т. Черняковим в Нижньому Подунав'ї було відкрито поселення енеолітичної культури Гумельниця, які досліджувала Т. С. Пасек, а пізніше — Л. В. Суботін. Було виділено Болградський варіант культурного типу Стойкань-Алдень культури Гумельниця, що співіснував з пам'ятками раннього — початку середнього етапів трипільської культури⁵. Таким чином було відкрито раніше невідому, нову сторінку давньої історії Північно-Західного Причорномор'я.

КОМПЛЕКСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ-ГІГАНТІВ 1971—1991

На початку 70-х років під час дослідження пам'яток трипільської культури було широко застосовано комплексну методіку досліджень з використанням арсеналу природничих

наук, насамперед для пошуку та картографування нових поселень.

Саме такими комплексними були роботи, що почалися 1971 р. під керівництвом М. М. Шмаглія на

трипільському поселенні біля с. Майданецьке, яке у 20-ті роки досліджував Б. П. Безвенглінський. Вважалося, що на цьому місці існувало не одне, а кілька поселень — так визначив на підставі поверхневих розвідок В. А. Стефанович, невтомний шукач трипільських поселень на Черкащині.

Відкриття поселень-гігантів почалося дещо раніше — з того, що К. В. Шишкін, військовий топограф, фахівець у галузі дешифрування аерофотознімків, вивчаючи знімки різних районів України, виявив на території Черкащини сліди величезних поселень. 1964 року вони разом з В. А. Стефановичем відвідали околиці с. Вільховець під Звенигородкою, де оглянули одне з таких місцезнаходжень, яке виявилось поселенням трипільської культури, більшим за всі відомі на той час — площею в 110 гектарів. Потім до камерального аналізу було залучено 11 пам'яток,

Вид на місце розташування поселення трипільської культури біля с. Вільховець, 1993 р.

¹ Патокова Е. Ф. Усатовское поселение и могильники. — К.: Наукова Думка, 1979. — С. 8.

² Збеневич В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — К., 1974.

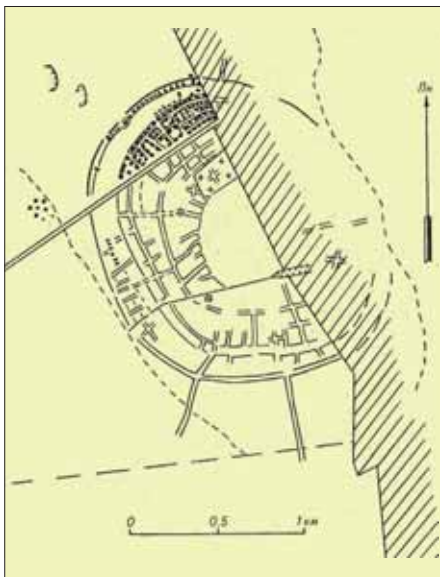
³ Даниленко В. М., Шмаглій Н. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія. — 1972. — Вип. 6. — С. 3—20: іл.

⁴ Суботін Л. В. Пам'ятники культури Гумельниця. Юго-Запада України. — К.: Наукова Думка. — 1983.

⁵ Суботін Л. В. Пам'ятники культури Гумельниця. Юго-Запада України. — К.: Наукова Думка. — 1983.

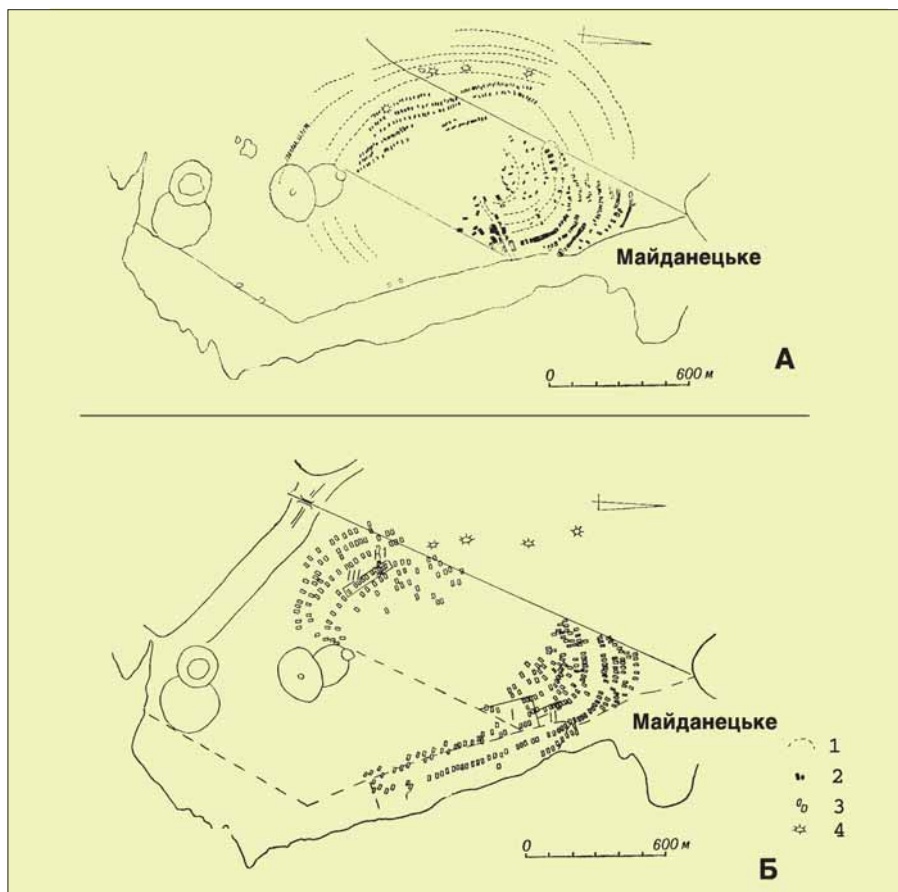
описаних в працях Т. С. Пассек, місце розташування яких було добре відоме. Результати визначення реальної площі давно відомих археологам поселень були приголомшуючими: Майданецьке – 270 га, Косенівка – 70 га, Сушківка – 27 га, Чичиркозівка – 50 га, Пенюжкове – 60 га.

План поселення Доброводи за даними дешифрування аерофотознімка. (За К. В. Шишкіним)

Після додаткового аналізу аерофотознімків було виділено понад 100 поселень-гігантів, у списку В. А. Стефановича значилося 30 з них, серед нових – справжні гіганти: Тальянки – 450 га, Доброводи – 250 га, Небелівка – 300 га. На знімках добре читалися величезні кільцеві структури, що склалися з окремих жител, вулиці та квартали, сліди ровів – тож «родові» (за визначенням Т. С. Пассек) поселення трипільців мали вигляд великих міст¹.

У це важко було повірити, і дійсно, наукова громадськість сприйняла перші повідомлення Шишкіна К. В., зроблені наприкінці 60-х років, з недовірою. Лише в 1969 р. Південнобузька експедиція, у роботі якої брав участь автор відкриття, підтвердила у загальних рисах наявність та структуру камерально визначених поселень-гігантів на Уманщині.

Майданецьке, план поселення за даними аерофотозйомки (1) та суміщений з результатами розвідки (2). Дослідження 1971 р. (за М. М. Шмаглієм, В. П. Дудкіним, К. В. Зінковським).

У 1971 р. розвідувальний загін під керівництвом М. М. Шмаглія обстежив поселення біля с. Майданецького. В основу дослідження було покладено знімки К. В. Шишкіна, підтвержені візуальною розвідкою. Тепер не викликали сумніву величезні розміри пам'ятки. Вона мала форму еліпса розмірами близько 1500–2000 м, житла групувалися у кілька концентричних еліпсів. На поверхні після оранки виявлено близько 400 жител – по плямах обпаленої глини на ріллі, які було нанесено на окремий план, потім успішно суміщений з аерофотознімком. Загальна ж кількість жител Майданецькому за приблизними підрахунками мала наблизитися до 1500². Результати були сенсаційними – найбільше з відомих на той час – поселення у Володимирівці налічувало, за даними Т. С. Пассек, до 200 жител.

Однак подібні результати потрібно було ще й надійно перевірити, але як це зробити? Розкопки в Гребенях, де на площі 3 га виявилося 25–30 жител, коштували Інституту археології у 1960–1964 рр. 50 тис карбованців. У роботах брали участь значні наукові сили інституту, але під час польового сезону не вдавалося розкопати більше 10 жител. При таких темпах розкопки Майданецького вимагали б принаймні 150 років, а вартість робіт, які тривали б до 2120 року, могла дорівнювати близько 2 млн. карбованців у цінах 1960-х років. Реально ж на розкопки у Майданецькому не могло бути виділено більше кількох тисяч карбованців щорічно, разом з відповідними науковими силами. Отже, слід було або вирішити проблему, або відмовитися від надії отримати підтвердження цього відкриття при житті як нинішнього, так і кількох наступних поколінь археологів.

¹ Шишкін К. В. З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях // Археологія. – 1973. – Вип. 10. – С. 32–41.

² Шмаглій М. М., Дудкін В. П., Зінковський К. В. Про комплексне вивчення трипільських поселень // Археологія. – 1973. – Вип. 10. – С. 23–31.

Оптико-механічний магнітометр М27, який застосовували під час археолого-магнітометричних досліджень поселень Майданецьке, Коновка, Главан та ін. в 70-ті рр.

Вирішення проблеми знайшли — у вивченні Майданецького було застосовано геофізичні методи. Магнітна зйомка на трипільській пам'ятці була вперше проведена В. П. Дудкіним ще у 1966 р. Виявилося, що скупчення обпаленої глини — залишки трипільських жителів — мають значну залишкову термонамагніченість і надійно фіксуються різними типами магнітометрів — приладів, які застосовуються під час пошуків корисних копалин. Г. Ф. Загній та О. М. Русаков наприкінці 60-х років співпрацювали з В. О. Круцом на розкопках в Подніпров'ї (Чапаєвка), де за допомогою магнітної зйомки вдалося виявити житла різних типів. У 1969–71 рр. Г. Ф. Загній за допомогою магнітометра відшукав окремі житла на трипільських поселеннях в Кліщеві (розкопки І. І. Зайця), Гарбузині та Шкарівці (розкопки О. В. Цвек)¹. Таким чином, магнітна

зйомка на трипільських поселеннях себе непогано зарекомендувала.

Для створення загального плану знадобилося три польових сезони,

Магнітна зйомка на поселенні Майданецьке, 1971 р. Фото з архіву М. М. Шмаглія.

Учасники розвідки 1971 р. на поселенні Майданецьке. Другий зліва — М. М. Шмаглій, за ним В. П. Дудкін, крайній справа С. М. Рижов. Фото з архіву М. М. Шмаглія.

було виконано сотні тисяч вимірів². Роботи, проведені В. П. Дудкіним у Майданецькому, за масштабами та результатами не мали (і досі не мають) аналогів у світовій археологічній практиці. У 1974 р. загальний план Майданецького за даними магнітної зйомки закінчили. На нього було нанесено 1 575 аномалій — слідів трипільських жителів (трохи більше, ніж прогнозовано розвідкою), встановлено планування

пам'ятки за кількома концентричними еліпсами, підтверджено наявність вулиць та кварталів, які прочитав на аерофотознімках К. В. Шишкін.

Таким чином, замість ста п'ятдесяти сезонів для перевірки відомостей про структуру трипільського поселення знадобилося лише три, замість двох мільйонів карбованців — близько десяти тисяч. Стало зрозуміло, що застосування комплексних методів у дослідженні трипільських поселень відкриває перед трипільознавством нові можливості. На жаль, у 70-ті роки не вдалося розгорнути масштабні дослідження великих трипільських поселень, хоча доповіди М. М. Шмаглія та його колег на міжнародних та загальносоюзних наукових форумах про результати робіт в Майданецькому викликали величезне зацікавлення науковців³.

Вісімдесяті роки у трипільській археології України пройшли під знаком досліджень поселень-гігантів. З 1981 до початку 90-х років працювала велика Трипільська експедиція, яку очолював член-кореспондент АН УРСР Артеменко І. І. Експедиція складалася з окремих загонів, кожен з яких розкопував велике поселення: Мовша Т. Г. вела розкопки в Доброводах (1981–84), Косенівці (1985–87)⁴, О. В. Цвек — у Веселому Куті (1981–88), Онопріївці (1989–92)⁵, М. М. Шмаглій та М. Ю. Відейко —

Вісімдесяті роки у трипільській археології України пройшли під знаком досліджень поселень-гігантів.

З 1981 до початку 90-х років працювала велика Трипільська експедиція, яку очолював член-кореспондент АН УРСР Артеменко І. І. Експедиція складалася з окремих загонів, кожен з яких розкопував велике поселення: Мовша Т. Г. вела розкопки в Доброводах (1981–84), Косенівці (1985–87)⁴, О. В. Цвек — у Веселому Куті (1981–88), Онопріївці (1989–92)⁵, М. М. Шмаглій та М. Ю. Відейко —

¹ Загній Г. Ф., Круц В. А., Русаков О. М. Опыт применения протонного магнитометра в археологии // СА. — 1971. — №3.

² Дудкин В. П. Геофизическая разведка крупных трипольских поселений // Использование методов естественных наук в археологии. — К.: Наук. думка, 1978. — С. 35–45.

³ Шмаглий Н. М., Дудкин В. П., Зиньковский К. В. О комплексном изучении трипольских поселений // XV наукова конференція Інституту археології, присвячена 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — Одеса, 1972. — С. 106–108; Шмаглий Н. М., Дудкин В. П., Зиньковский К. В. Некоторые вопросы социально-демографической реконструкции крупного трипольского поселка: (По материалам трипольских поселений Уманщины) // Новейшие открытия советских археологов: Киев, апр. — 1975 г. / — К.: Б. И. 1975. — Ч. 1. — С. 68–69.

⁴ Мовша Т. Г. Работы на Черкасчине // АО 1983 г. — М., 1985. — С. 320–321;

Мовша Т. Г. Раскопки на трипольском поселении у с. Косеновка // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 374; Мовша Т. Г. Раскопки на Уманщине // АО 1982 г. — М., 1984. — С. 300–301; Мовша Т. Г. Результаты работ Доброводского отряда // АО 1981 г. — М., 1983. — С. 291–292.

⁵ Савченко Н. А., Цвек Е. В. Поселение Онопривка I и его место в системе Триполья Буго-Днестровского Междуречья // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. док. I полевого семинара. — Тальянки, 1990. — С. 102–104; Цвек Е. В. Исследования в Буго-Днепровском междуречье [Черкас. обл.] // АО 1982 г. — М., 1984. — С. 337; Цвек Е. В. Исследования в Буго-Днепровском междуречье // АО 1983 г. — М., 1985. — С. 369.

у Майданецькому (1984–92)³, В. О. Круц та С. М. Рижев — у Тальянках (1981–94)⁴.

Курганний загін — І. І. Артеменко та В. І. Клочко взяли на себе розкопки курганів на території поселень в Тальянках та Доброводах.

Розкопки О. В. Цвек на поселенні Веселий Кут. Фото надане О. В. Цвек

В. П. Дудкін та Г. Ф. Загній провели магнітну зйомку поселення Тальянки, де на не забудованій сучасним селом частині поселення вдалося встановити планування цього найбільшого (450 га) серед відомих трипільських поселень, яке виявилось подібним до Майданецького за плануванням, тільки в два рази більшим.

Крім того проводилися розвідки трипільських пам'яток у радіусі до 30 км навколо поселень-гігантів, деякі з них розкопувалися, що дало змогу розробити детальну періодизацію пам'яток у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, уточнити їх розміри та забудову. Курганні дослідження підтвердили висновок, зроблений ще у 1975 р. під час розкопок в Майданецькому — кургани були насипані в той час, коли трипільські протоміста вже кілька століть лежали в руїнах. Це дозво-

лило спростувати твердження про те, що трипільська цивілізація в цьому районі загинула внаслідок агресії степових племен.

На трипільських поселеннях-гігантах було розкопано залишки десятків жител. Зокрема у 1986–92 рр. у Майданецькому було розкопано завдовжки майже 200 м ділянку забудови — частину еліптичної в плані структури, що підтвердило дані плану магнітної зйомки В. П. Дудкіна. Встановили, що ці житла були споруджені впритул одне до одного, стіна до стіни, утворюючи своєрідні двоповерхові «жилі стіни», які перетворювали центр поселення на потужну фортецю⁵.

У 1990 р. В. О. Круц і М. Ю. Відейко досліджували залишки невеликого (за трипільськими, звичайно, мірками) поселення в районі м. Тальне (Тальне 2), яке виявилось синхронним розташованому всього в 7 км Майданецькому, що дозволило поставити питання про найближче

На розкопках в Майданецькому, 1987 р. Зліва направо В. П. Ванчугів, Н. Б. Бурдо, С. Д. Крижицький, А. Недашковський, М. М. Шмаглій. Фото з архіву М. М. Шмаглія

оточення поселень-гігантів. Під час цих робіт Г. Ф. Загній склав план поселення за допомогою магнітної зйомки⁶.

Усвідомлення наукового значення досліджень поселень-гігантів з часом привело археологів до ідеї (до речі, чи не вперше за історію дослідження трипільської культури) проведення спеціального тематичного наукового форуму для обговорення проблеми. У Тальянках у 1990 і 1991 рр. було проведено два польові семінари, на яких продемонстрували результати розкопок і обговорили важливі наукові проблеми. Тема дослідження поселень-гігантів, трипільських протоміст і в наступні десятиріччя стала однією з провідних у трипільській археології.

Учасники другого польового семінару на розкопаній площадці в Тальянках, 1991 р. Фото М. Ю. Відейка.

³ Шмаглій Н. М. Итоги и перспективы исследования крупного трипольского поселения у с. Майданецкого // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. док. I полевого семинара. — Тальянки, 1990. — С. 30–34.

⁴ Круц В. А., Рыжев С. Н. Тальянки — поселение трипольской культуры на Буго-Днепровском междуречье // Археология и палеогеография мезолита и неолита Русской равнины. — М.: Наука, 1984. — С. 26–29; Круц В. Поселення-гіганти трипільської культури в межиріччі Південного Бугу та Дніпра // Трипільська цивілізація у спадщині України. — С. 176–181.

⁵ Шмаглій М. М. Відейко М. Ю. Трипільські протоміста // Археологія. — 1993. — № 3.

⁶ Круц В. А. Відейко М. Ю. 1991 Раскопки Тальновского отряда Трипольской экспедиции. — Археологічні дослідження на Україні в 1990р. — Київ, 1991. — С. 31 — 32.

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПАМ'ЯТОК 1971–1991

У 1970-ті роки значні дослідження розгорнулися у Подністров'ї, що було пов'язано з рятувальними розкопками у зоні будівництва водосховища Могилів-Подільської ГЕС. Велике значення мали дослідження поселення Бернашівка, проведені В. Г. Збеневичем. Він розкопав також ряд об'єктів на поселеннях Окопи, Вороновиця, Кормань та ін. Результати досліджень дозволили йому поставити питання про походження трипільської культури на території України, яке він пов'язував з просуванням населення з Молдовського Прикарпаття на схід¹.

ред розкопками В. П. Дудкіним було проведено магнітну зйомку та встановлено планування і загальну кількість жителів на поселенні площею близько 10 га, що дозволило спланувати роботи заздалегідь і отримати цікаві результати. Так, виявлена магнітною зйомкою центральна споруда поселення, як показали розкопки, була культового призначення з певним набором речей: антропоморфної та зооморфної пластики, розписаного посуду. Садби за околицею поселення належали до більш пізнього часу, ніж основна кількість жителів у центральній частині².

леснікова, В. О. Шумової, Т. М. Ткачука досліджував у 1985–90 роках пам'ятки середнього та пізнього Трипілля у районі Могилева-Подільського³. З 1991 р. роботи в Бернашівці очолює О. Г. Колесніков (Корвін-Пиотровський). Матеріали з розкопок, які проводили експедиції Інституту археології АН УРСР, поповнили наукові фонди та експозицію Археологічного музею інституту.

Значні за обсягом розкопки було проведено у 70–80-ті роки на території західних областей України місцевими дослідниками. Б. А. Василенко виявив на Івано-Франківщині багато нових поселень, спільно з В. М. Коноплею, І. Т. Кочкіним провів дослідження на багатьох з них. Завдяки цьому вдалося відкрити копальні та майстерні з обробки кременю, було поставлено питання про існування особливої верхньодністровської групи пам'яток трипільської культури⁴. Матеріали з цих розкопок можна побачити в Івано-Франківському обласному краєзнавчому Музеї та музеї археології Прикарпаття.

В. М. Конопля, окрім досліджень у Прикарпатті, проводив розкопки і розвідки на Волині. Він працював на поселеннях біля с. Ярославичі, Малі Дорогостаї, Хорів, провів рятівні розкопки на поселенні Блищанка та ін⁵. Під час досліджень на Волині було відкрито велику кількість місць видобутку та обробки кременю, в тому числі в мідному віці. Особливу увагу дослідник приділив кремене-

Вид на місце розташування поселення Вороновиця на Дністрі. 80-ті рр. Фото В. Г. Збеневича.

Цікаві результати були отримані під час розкопок М. М. Шмаглія та С. М. Рижова на поселенні середнього етапу трипільської культури в урочищі Пуцита біля с. Коновка. Пе-

Значні розкопки проводила експедиція Інституту археології АН УРСР на Дністрі біля сіл Липчани, Василівка під керівництвом Збеневича В. Г., який за участю О. Г. Ко-

¹ Збеневич В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре (К происхождению трипол. Культуры. — К.: Наук. думка, 1980. — 179 с.; Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / АН УССР. ИА. — К.: Наук. думка, 1989. — 224с.;

² Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія. — 1985. — Вип. 52. — С. 42–52.

³ Збеневич В. Г. Дністровські адреси Трипілля // НіС. — 1979. — № 6. — С. 46–48; Збеневич В. Г., Шумова В. А. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований // Первобытная археология: Материалы и исследования. — К.: Наук. думка, 1989. — 182 с. — С. 97–106.

⁴ Василенко Б. А., Конопля В. М. Работы в Прикарпатье [Ивано-Франк. обл.] // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 314–315; Василенко Б. А., Кочкин И. Т., Конопля В. М. Работы Верхнеднестровской экспедиции // АО 1984 г. — М., 1986. — С. 222; Василенко Б. А. Видобування і обробка кременю на правобережжі Верхнього Подністров'я в енеоліті // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп. XX Респ. конф. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 38–39.

Василенко Б. А., Конопля В. М. Верхньодністровська група пам'яток трипільської культури // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції: (Секція археології). — Кам'янець-Подільський, 1985. — С. 10–12.

⁵ Конопля В. М. Исследования поселений у сел Ярославичи и Малые Дорогостаи // АО 1979 г. — 1980. — С. 286–289; Конопля В. М. Рятівні розкопки багатощарової пам'ятки Блищанка на Терношльщині // Науково-практичний семінар «Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні в 1989 р.» — Вінниця, 1990. — С. 44–45.

обробним майстерням та цій галузі ремесла трипільців, які базувалися на місцевих покладах високоякісного кременю¹. Крім того, В. М. Конопля проводив дослідження на поселеннях синхронних трипільській культур у цьому регіоні, що дало змогу встановити їх співвідношення та взаємозв'язки.

У 80-ті рр. було відновлено розкопки поселення Бодаки, найдавнішого у цьому регіоні (етап VII). Дослідження унікального поселення, яке належало громаді, що займалася виробництвом зняряд з кременю, проводила експедиція Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом Н. М. Скакун².

Велике значення для дослідження культур мідного віку на Волині мали розкопки, які проводив у 70–80-ті рр. М. А. Пелещшин. Вперше здійснювалися широкі розвідки та розкопки в басейні Західного Бугу, межиріччя річок Стир та Горинь, на поселеннях пізнього етапу Трипілья: Листвин, Голишів, Лози, Хорів, Костянець та ін. Паралельно досліджувалися пам'ятки інших енеолітичних культур — ліійчастого посуду, лендзьельської (так автор визначав комплекси культур Малиця та люблінсько-волинської мальованої кераміки). Було виділено нові типи пам'яток трипільської культури на Волині. Результати цих досліджень, а також інші матеріали з регіону М. А. Пелещшин узагальнив у своїй докторській дисертації³. Знахідки з розкопок зберігаються та експонуються в археологічному музеї Львівського державного університету.

Працівники Одеського археологічного музею АН УРСР розкопували трипільські пам'ятки різних етапів. К. В. Зіньковський продовжив розкопки на поселенні Олександрівка, дослідивши залишки ще одного житла. Ранньотрипільські поселення

у межиріччя Дністра та Південного Бугу досліджено в Тимкові та Слобідці у 1979–81 рр. Н. Б. Бурдо. У тому ж районі розкопано середньотрипільські поселення біля с. Кирилівка (Л. Ю. Полищук). Пам'ятки усаївського типу біля с. Маяки та під Одесою досліджували Е. Ф. Патокова та В. Г. Петренко. Останній провів кілька сезонів розкопок на зазначеному поселенні. У 1989 р. співробітники музею видали колективну монографію, присвячену усім цим дослідженням⁴.

Розвали посудин серед залишків житла. Поселення Тимкове, розкопки Н. Б. Бурдо 1981 р.

На Поділлі, в Побужжі продовжив вивчення поселень трипільської

культури І. І. Засць. Крім розкопок в Клішеві, він провів дослідження на поселеннях Цвіжин, Ворошилівка та ін. Поселення етапів VII та CI у Побужжі досліджував у 80-ті рр. С. О. Гусев. Він відкрив та розкопував трипільські поселення Соєни, Білозірка, Вишенька 1, Вишенька 2, Городище 2, Лисогірка, Курилівка, Лісна, Конатківці. Результати досліджень поселень були узагальнені в кандидатській дисертації та висвітлені у монографії⁵.

Період між 1971–91 рр. можна вважати часом найбільш інтенсивних польових досліджень трипільської культури у XX ст., які проводилися на всій території її поширення. Було здобуто значні матеріали, видання яких лишається актуальним завданням для сьогоденних дослідників Трипілья. Переважну більшість польових досліджень проводили фахівці з Інституту археології АН УРСР та інших наукових установ України. Участь у польових дослідженнях на території України фахівців з Москви та Ленінграда скоротилася, так само, як і кількість археологічних експедицій, організованих цими установами.

В. Ф. Мицьк та К. В. Зіньковський на розкопках поселення Олександрівка, 1973 р.

¹ Конопля В. М. Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді — ранньої бронзи // Археологія. — 1982. — Вип. 37. — С. 17–31; Конопля В. М. Первісні кремнедобувні шахти Прикарпаття // VII Подільська історико-краєзнавча конференція: (Секція археології): Тез. доп. Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 4–5.

² Скакун Н. Н. Вивчення енеолітичного поселення-майстерні біля с. Бодаки // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Ч. 1. — Тернопіль, 1990. — С. 43.

³ Пелещшин Н. А. Население Западной Волины и его этнокультурные связи // Автореферат дисс. Докт. Ист. наук. — К. — 1989. — 32 с.

⁴ Патокова Э. Ф. Петренко В. Г. Бурдо Н. Б. Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К. 1989.

⁵ Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н.е. — Вінниця, 1995. — 304 с.

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ 90-х РОКІВ ХХ ст. — початку ХХІ ст.

Результати останнього десятиріччя вивчення трипільської культури в Україні вражають, якщо згадати, що це був один з найскладніших періодів в історії держави.

До 1995 р. кошти на археологічні дослідження виділялися переважно з державного бюджету. Завдяки цьому проводилися розкопки та археометричні дослідження на багатьох поселеннях. Фінансування польових досліджень трипільської культури за державний кошт в останні десять років припинилося.

У 1992 р. В. П. Дудкін при науковому співробітництві з Інститутом археології НАН України та Лабораторією охоронних археологічних досліджень Міністерства культури України розпочав здійснення проекту щодо створення за допомогою магнітної зйомки планів трипільських поселень. Кінцевою метою робіт мало стати поліпшення стану їх охорони та інформаційна база для подальших наукових досліджень. Магнітну зйомку почали із створення планів відомих пам'яток у Середньому Подніпров'ї біля сіл Гребені, Стайки, Халеп'я — усього 10 пунктів. Результати цієї праці вже дозволили зробити ряд відкриттів щодо структури та планування трипільських пам'яток у цьому районі, дещо відмінні від отриманих шляхом розкопок у 30–60-ті роки. У 1993–94 рр. ці дослідження поширили на межиріччя Південного Бугу і Дніпра.

Там було проведено магнітну зйомку поселень у Вільховці (з якого понад 30 років тому К. В. Шишкін розпочав відкриття поселень-гігантів), Глибочку, Ятранівці, Ямполі, Федорівці. Паралельно із зйомкою велися археологічні дослідження, які дали матеріали для датування

поселень, вивчення їх забудови тощо. 1993 р. М. Ю. Відейко та Н. Б. Бурдо розкопали рештки двох жител на поселенні Вільховець¹. У 1994–95 рр. С. М. Рижев провів розкопки двох жител у Глибочку Тальнівського р-ну, де в той час геофізики знімали план трипільського поселення². У результаті цих досліджень було поповнено дані про забудову та матеріальну культуру поселень-гігантів у Буго-Дніпровському межиріччі.

Вільховець, залишки житла. Розкопки М. Ю. Відейко, Н. Б. Бурдо 1993 р.

У цей період тривали з перервами розкопки в Тальянках, де за станом на 2000 рік кількість досліджених будівель досягла 27. Дослідження було поновлено за рахунок студентської практики Національного університету Києво-Могилянська академія та спонсорських коштів (В. О. Круц, О. Г. Корвін-Піотровський, С. М. Рижев)³. З 2001 р. ці розкопки фінансово підтримали "Search Foundation" (США) та QES Investment LTD (Велика Британія), що дало змогу дослідити залишки ще шести жител та великий кар'єр для видобутку глини, а також видати результати цих досліджень⁴. Крім того, 2003 р. у Тальянках було проведено міжнародну наукову конференцію «Поселення-гіганти трипільської культури».

Тривали дослідження трипільських пам'яток на заході України. Експедиція Інституту історії матері-

Вільховець, розкопки 1993 р. М. Ю. Відейко, Н. Б. Бурдо.

У дев'яності роки дослідження поселень-гігантів у Буго-Дніпровському межиріччі суттєво скоротилися.

альної культури РАН під керівництвом Н. М. Скакун продовжила дослідження в Бодаках⁵, де відкрила

¹ Відейко М. Ю. Розкопки поселення трипільської культури біля с. Вільховець // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. — К. — 1997. — С. 30–33.

² Рижев С. М. Розкопки трипільського поселення біля с. Глибочок на Черкащині // Пам'ятки та визначні місця Шевченківського краю. — К. — 1997. — С. 134–135.

³ Круц В. О. Чабанюк В. В. Чорновіл Д. К. Ранок землеробського світу. Пам'ятки трипільської культури на Тальнівщині. Київ, 2000. — 48 с. —

⁴ Круц В. А. Корвін-Піотровський А. Г. Рыжев С. Н. Трипольское поселение — гигант Тальянки. Исследования 2001 г. — К. — 2001. — 110 с.

⁵ Н. Н. Скакун. Новые данные о раскопках трипольского поселения Бодаки // Археологічні дослідження в Україні в 1998–99 рр. — Київ, 1999. — С. 133–135.

Учасники наукової конференції «Поселення-гіганти трипільської культури» на розкопі в Тальянках, серпень 2003 р.

На розкопі в Тальянках, серпень 2003 р., археологи з Румунії: Г. Думітроайя, Д. Лазарович та М. Лазарович.

На розкопках поселення Більшівці, 2002 р. Дослідження Ткачука Т. М.

ряд комплексів з обробки кременю та рів, який оточував давнє поселення. З результатами розкопок в 2001 році змогли ознайомитися учасники міжнародної наукової конференції «Трипільський світ і його сусіди», яка відбулась у Збаражжі¹.

Археологічна експедиція заповідника «Давній Галич» під керівництвом Т. М. Ткачука 1999–2002 рр. проводила розкопки багат шарового поселення Більшівці, де на значній площі було досліджено комплекс заліщицького та кошиловецького типу пам'яток трипільської культури, виявлено унікальні ритуальні поховання і жертвопринесення².

У 1997–98 рр. експедиція Львівського держуніверситету під керівництвом М. А. Пелешинина досліджувала поселення у Винниках, матеріали якого дозволяють ставити питання про існування поселень із змішаним складом населення культур трипільської та літчастого посуду³.

Розгорнув дослідження на Тернопільщині Борщівський краєзнавчий музей. Його директор М. П. Сохацький провів розкопки на поселенні

Глибочок, де розкрив кілька жителів етапу VI, знайшов скарб мідних виробів⁴. Вивчення предметів зі скарбу дало змогу встановити, що деякі з них виготовлені з міді місцевого походження⁵. Крім того, було відновлено дослідження в печері Вертеба. Ці розкопки дали змогу уточнити стратиграфію нашарувань у підземеллі, виявити нові унікальні матеріали. Було знайдено ще одну кістяну пластину у вигляді голови бика, подібну до тієї, що її знайшов на початку XX ст. В. Деметрикевич. Вперше було проведено розкопки біля входу в печеру на плато, де знайдено ділянки культурного шару трипільського часу⁶. Печера Вертеба – унікальна пам'ятка, перебуває нині під охороною, відновлено відвідання її з метою огляду.

О. В. Цвек продовжила дослідження поселення Березівська (Березівська ГЕС), де відкрила ряд нових об'єктів. Це дало змогу отримати нові данні про стратиграфію поселення та цей тип пам'яток в цілому.

З 1997 р. Е. В. Овчинников веде дослідження трипільських поселень етапів VII та CI у східній частині Буго-Дніпровського межиріччя. У 1999–2000 рр. він обстежив ряд

Знахідки з розкопок на поселенні Глибочок в експозиції Борщівського обласного краєзнавчого музею. Дослідження М. П. Сохацького.

¹ Трипільський світ і його сусіди. Тези доповідей. – Збараж, 2001.

² Т. М. Ткачук. Кошиловецький шар поселення Більшівці і його місце в енеоліті Верхнього Подністров'я // Трипільський світ і його сусіди. Тези доповідей. – Збараж, 2001. – С.60–61.

³ М. А. Пелешинин. Розкопки у Винниках біля Львова у 1997–98 рр. // Археологічні дослідження в Україні в 1997–98 рр. – Київ, 1998 – С.124–125.

⁴ Сохацький М. П. Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею у 1991–1993 рр. // Літопис Борщівщини. – 1993. – Випуск 3. – С.10–22; Сохацький М. П., Суворий О. А., Дудар О. В. Про житлобудування на поселенні Глибочок // Наукові матеріали міжнародної археологічної конференції. – Заліщики, 1998. – С. 66.

⁵ Klochko V. I., V. I. Manichev, V. N. Kvasnisa, S. A. Kozak, L. V. Demchenko, M. P. Sokhatskiy Issues concerning Tripolye metallurgy and the Virgin copper of Volhynia. // The Western border of the Tripolye culture. Poznan, 2000 (Baltic-Pontic Studies, vol. 9), p. 168–186.

⁶ Сохацький М. П., Суворий О. В. Нові археологічні дослідження в печері «Вертеба» // Akademia на пошану професора Л. А. Коваленка. Історичні дослідження. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.74–78; Сохацький М. Дослідження археологічної експедиції Борщівського краєзнавчого музею в печері Вертеба у 1996–1998 роках // Літопис Борщівщини. – 2000. – Випуск 9. – С. 3–10; Сохацький М. П., Дудар О. В. Кістяні вироби з печери Вертеба // Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції «Трипільський світ і його сусіди». – Збараж, 2001. – С. 57.

М. П. Сохацький, директор Борщівського обласного краєзнавчого музею біля входу до печери Вертеба, 2002 р.

пунктів площею від 15 до 50 га, а також кілька невеликих – від 4 до 7 га, які розміщувалися групами. Дослідник провів розкопки решток жител на поселенні Незаможник (площа 30 га), які виявилися подібними до прибудованих одна до одної споруд в Майданецькому. У Зеленій Діброві Е. В. Овчинников дослідив рештки будівель та керамічної майстерні¹. Результати цих досліджень важливі для вивчення процесу поширення трипільських племен з мальованим посудом до Дніпра, відносної хронології та локальних типів пам'яток. З результатів цих розкопок випливає, що на схід від томашівської групи з її поселеннями-гігантами існувала територія, де були поширені аналогічні поселенські структури, але менші за масштабами.

У дев'яності роки та на початку XXI ст. відновилися дослідження трипільських поселень на Середньому Дніпрі.

1992–1994 рр. М. Ю. Відейко провів розкопки на поселеннях Янча

(Гребені), Ігнатенкова Гора та Хатище (Григорівка), Хомине (Ржищів). Крім пос. Хатище (канівська група), всі вони належать до коломийщинської групи поселень і відносяться до етапу СІ. Проведені дослідження дали змогу розширити на південь кордони цієї групи, отримати цікаві дані про господарство трипільського населення в цьому регіоні.

1994–98 рр. розкопки пізньотрипільських поселень на Переяславщині провидить експедиція НІЕЗ «Переяслав» під керівництвом Г. М. Бузян. Вона здійснила дослідження на поселенні Крутуха-Жолоб, виявила нові поселення пізнього етапу трипільської культури на лівому березі Дніпра². Зазначені розкопки відкривають нові можливості та перспективи для вивчення поширення трипільської культури в цьому пограничному регіоні.

З 2000 р. ведуться дослідження пам'яток трипільської культури в районі м. Ржищів. Розвідки, під час яких виявлено поселення Ріпниця 6, провів М. Ю. Відейко. На поселенні Ріпниця 1 С. М. Рижов розкопав за-

лишки кількох жител. На підставі здобутих матеріалів він виділив особливий тип трипільських пам'яток Подніпров'я – ржищівський³.

У 2002–03 р. Е. В. Овчинников провів розкопки на поселенні Пекарі II в районі Канева, де відкрив залишки кременеобробної майстерні, а також розвідки на поселеннях, розташованих на правому березі Дніпра. В результаті досліджень виділено кілька фаз існування пам'яток канівської локальної групи⁴.

В результаті польових досліджень за останнє десятиріччя розкопано кілька десятків різних об'єктів на понад 20 поселеннях. Слід зазначити, що польові дослідження в цей час здійснювалися швидше за інерцією, ніж в рамках певних наукових програм і не мали якоїсь загальної наукової мети. З іншого боку, всі райони трипільської ойкумени по за великим рахунком лишаються не настільки вивченими, щоб навіть незначні за обсягом розкопки не давали шансів на відкриття нових горизонтів у вивченні Трипілья та унікальні знахідки.

В. О. Шумова проводить екскурсію на розкопках поселення Ріпниця 1 біля Ржищева, липень 2003 р. Дослідження С. М. Рижова.

¹ Овчинников Э. В., Черновол Д. К. Охранные работы на трипольском поселении хутор Незаможник // АБУ 1998–1999 рр. – Київ, 1999. – С. 128–131; Овчинников Э. В., Черновол Д. К., Гуриченко И. П. Раскопки на трипольском поселении у хутора Незаможник // АБУ 1999–2000 рр. Київ, 2001. – С. 174–177; Овчинников Э. В. Поселение трипольской культуры Вильшана на Черкащине // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених. Наук. матеріали. К., 1997. – С. 117–118.

² Г. М. Бузян. Розкопки на поселенні трипільської культури поблизу хутора Комуна на Переяславщині в 1994 році // Археологічні дослідження в Україні в 1994–96 рр. – Київ, 2000, – С. 15; Г. М. Бузян, О. О. Якубенко. Дослідження трипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслава-Хмельницького // Археологічні дослідження в Україні в 1997–98 рр. – Київ, 1998, – С. 60–61; Г. М. Бузян, С. В. Павленко. Нове поселення трипільської культури в с. Гребля вблизи Переяслава // Археологічні дослідження в Україні в 1998–99 рр. – Київ, 1999. – С. 74–75.

³ Рижов С. М. трипільський шар поселення Ріпниця I // Ржищівський археодрум. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000–2001 років. – К., 2002. – С. 19–40; Рижов С. М. Дослідження трипільського поселення біля м. Ржищів // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 193–195.

⁴ Овчинников Е. В., Пічкур Є. В. Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II // АБУ 2001–2002 рр. – К., 2003. – С. 207–212

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Польові дослідження завжди є першим кроком до нагромадження матеріалів. Відтак постає питання другого кроку – їх інтерпретації. Слід зазначити, що з самого початку дослідники трипільської культури поділилися на два табори. В дискусії, яка розгорнулася на XI археологічному з'їзді в серпні 1899 року після доповіді В. В. Хвойки, одні вважали, що слід зосередитися на нагромадженні та систематизації матеріалів, не поспішаючи з їх узагальненням, аж до набуття певної критичної маси фактів. Їх опоненти відповідали, що поняття критичної маси фактів – річ непевна, і не слід чекати сотні років цієї миті. При обережному та виваженому підході, говорили вони, слід осмислювати вже наявні дані. І робили це, вважаючи свої дослідження необхідним елементом дальшого розвитку науки. Зрозуміло, далеко не всі висновки витримали випробування часом, але справді так чи інакше сприяли дальшим науковим пошукам. А процес нагромадження фактів триває і досі, повсякчас змінюючи наші уявлення про трипільську культуру.

Так, на початку XX ст. Хвойка В. В. зображував трипільців напівголими мешканцями куренів та землянок. Нині реконструйовано конструктивно складні будинки, досить вишуканий одяг з тканин. Ще сорок років тому вважали, що трипільці будували виключно невеликі, «родові селища». Тридцять років тому були відкриті населені пункти площею в кілька квадратних кілометрів, з тисячами споруд на кожному.

Мешканці трипільського селища на Кирилівських висотах. Рисунок В. В. Хвойки.

В цій частині історії досліджень Трипілля ми не намагалися висвітлити всі без винятку сторінки науко-

вого пізнання, оскільки певні екскурсії в цьому напрямку є чи не в кожному з розділів вступного тому, а також енциклопедичних статтях. Було зроблено спробу зупинитися на деяких ключових моментах, пригадати давно забыті гіпотези, які можуть бути цікавими і сьогодні, показати ті шляхи, якими йшли понад сто років дослідники феномена трипільської культури.

Певна інвентаризація наукових висновків, гіпотез, а також окремих видань дає змогу краще зорієнтуватися у трипільському світі. Є міркування, нехай висловлені давно, але в чомусь актуальні й сьогодні. Те саме можна сказати й про підходи до вирішення тих чи інших проблем, повторюючи при цьому відому річ: нове – це іноді ґрунтовно призабуте старе.

ПРАЦІ ВІКЕНТІЯ ХВОЙКИ

XI Всеросійський археологічний з'їзд став важливою віхою у вивченні старожитностей України та становленні археологічної науки. 11 серпня 1899 року на запрошення відомого знавця старожитностей та колекціонера Б. І. Ханенка учасники з'їзду – всього 40 чоловік – на пароплаві відправилися вниз по Дніпру, за 70 верст від Києва. Вони відвідали околиці с. Гребені та м. Ржищів, де побували на місцях розкопок В. В. Хвойки. Одне з них, на землях поміщика І. О. Байковського, він підготував під Гребенями, інше – на території хутора Юшки (урочище «Попове поле»). Тут у широких траншеях були відкриті рештки

жител, посуду, купи черепашок. Бажаючи змозгти побачити, як виглядають місця розкопок загадкових трипільських «точків» – решток давніх жител. Учасники екскурсії розібрали речі, знайдені на місці розкопок, частину було передано в музей. Згадується про знахідку двох великих «ваз з оригінальним орнаментом»¹.

16 серпня 1899 року сталася подія, з якої можна почати відлік наукового життя поняття «трипільська археологічна культура». Саме цього дня В. В. Хвойка виступив з доповіддю про свої археологічні розкопки у Київському повіті. Серед досліджених ним старожитностей

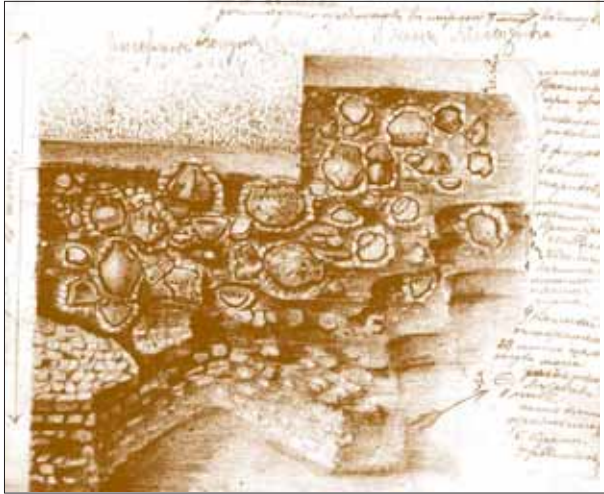
були поселення в районі містечка Трипілля. Саме воно дало назву новій археологічній культурі – найдавнішій культурі землеробів на Дніпрі. У праці «Каменный век Среднего Приднепровья»² знахідки із землянок на Кирилівських висотах були віднесені до «культури В», яку В. В. Хвойка вважав примітивнішою, а тому й більш ранньою, ніж «культура А», до якої зараховано матеріали розкопок в околицях містечка Трипілля.

Під час обговорення доповіді П. М. Мілюков висловив припущення, що виділені В. В. Хвойкою культури А і Б були гілками однієї культури і вказав на подібні знахідки в

¹ Труды XII археологического съезда в Киеве. – Москва, 1902. – Т. II. – Протоколы. – С. 121–122.

² Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI археологического съезда. – Т. 1. – Москва, 1899.

Залишки трипільської площадки. З польового щоденника В. В. Хвойки. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Галичині, Буковині, Румунії, а також Болгарії та Боснії, Семигородді. На його думку, ця культура прийшла з півдня, через Румунію, а її центр має бути в Греції. Дискусуючи з ним, професор Д. М. Анучін висловив міркування, що встановити напрям, у якому поширювалась ця культура, неможливо, а можна лише окреслити територію її поширення. Як повідомляється в протоколі засідання, голова відділення первісної археології Д. М. Анучін висловив В. В. Хвойці подяку за його внесок у науку, а також побажання, щоб багаті колекції, здобуті під час розкопок на Кирилівській вулиці та в околицях Трипілля та результати досліджень було належним чином опубліковано. Після цього учасники з'їзду, які були у захопленні, влаштували В. В. Хвойці шумну овацію. Матеріали доповіді було опубліковано в першому томі матеріалів з'їзду. Це видання є найповнішим зведенням матеріалів з розкопок В. В. Хвойки на Дніпрі¹.

Вперше назва «трипільська культура» з'являється у листуванні В. А. Доманицького та В. В. Хвойки

і була оприлюднена в праці останнього щодо розкопок 1901 р. біля Канева та Ржищева². Інтерпретація матеріалів трипільської культури була зроблена В. В. Хвойкою у кількох узагальнюючих працях³.

Дослідник вважав, що трипільські старожитності залишили пращури слов'ян — арійські племена. Вони мешкали у землянках, подібних до київських, ховали небіжчиків у супроводі численного інвентарю у складних глиняних спорудах, які спалювалися, залишаючи по собі «площадки» (термін введений В. В. Хвойкою). Це були перші землероби на теренах Середнього Придніпров'я, автохтонне населення, культура якого формувалася під впливом цивілізації Давнього Сходу.

В історіографічних оглядах з приводу трипільської культури іноді

Розкопки трипільської площадки. Рисунок В. В. Хвойки.

зауважують, що його «заклочення оставались господствующими длительное время»⁴. Але це не зовсім так. Безперечно, науковий авторитет

В. В. Хвойки, як першопрохідця на трипільській ниві був досить значний, але деякі його положення вже на початку ХХ ст. викликали дискусію, про яку можна сказати, що вона не вщухає і сьогодні. В друкованих працях та архівних документах того часу можна зустріти ставлення до В. В. Хвойки як дилетанта, якого повчали (зауважимо, що іноді небезпідставно), як саме слід проводити розкопки. Зокрема М. Ф. Біляшівський критикував методіку його польових досліджень.

Найбільш дискусійною проблемою у трипільстві стала інтерпретація площадок як поховальних комплексів. Не всі дослідники — сучасники В. В. Хвойка, наприклад, В. О. Городцов⁵, поділяли його погляди і вважали площадки рештками жител, а Ф. К. Волк припускав, що деякі з них є залишками керамічних горен⁶. Такої ж думки були В. Б. Антонович та К. Масевський. Це мало значення не тільки для уявлення про домобудування трипільців, тому що В. В. Хвойка використовував аргумент про обряд тілоспалення для зарахування трипільців до арійської раси⁷.

1913 р. В. В. Хвойка видав працю, у якій підбив підсумки своїх археологічних досліджень за двадцять років. Значне місце в ній було відведене трипільській культурі: «Трипільська культура, що охопила собою майже половину Європейського материка, хоча і мала всюди один і той

самий характер, але завдяки своєму довгому існуванню і природним умовам... створила багато культурних центрів, які мали власні

¹ Труды XII археологического съезда в Киеве. — Москва, 1902. — Т. II. — Протоколы. — С. 144.

² Хвойко В. В. Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры // Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического общества. — Т. V, в. 2. — С.-Петербург, 1904.

³ Хвойко В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. — Киев, 1913.

⁴ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений... — С. 8.

⁵ Городцов В. А. Назначение глиняных площадок в доисторической культуре трипольского типа // Археологические известия и заметки. — №№ 11–12. — Москва, 1899.

⁶ Волков Ф. К. // Археологическая летопись Южной России. — Т. II. — Киев, 1900. — С. 131.

⁷ Хвойко В. В. Обряд погребения сожжением и его древность. — Киев, 1906; Каменный век... — С. 803–812.

Знахідки з розкопок поселень трипільської культури у Подніпров'ї. Ілюстрація, опублікована з доповіддю В. В. Хвойки на XI археологічному з'їзді.

улюблені мотиви і власні форми...»¹⁰.

Основні висновки щодо трипільської культури були такими:

1. Неолітичне населення Середнього Подніпров'я було осілим народом, який жив окремими групами в більш-менш значних за величиною поселеннях, які склалися із землянок, або на прибережних стоянках.

2. Це населення харчувалося в основному м'ясом різних тварин, в тому числі й свійських, а також хлібними та іншими рослинами.

3. Крім полювання та збиральництва, воно було знайоме із землеробством, знало гончарну, ткацьку справу та інші галузі виробництва.

4. Своє життя вони оточували певним комфортом — можна припустити, що в землянках були меблі, про що свідчать знахідки глиняних стільців на ніжках, на яких сидять глиняні статуетки...

5. У них були вірування та обрядність, які супроводжувалися багатими жертвоприношеннями¹¹.

Виходячи з аналізу результатів досліджень, В. В. Хвойка дійшов висновку, що «...починаючи з цієї епохи і до самого історичного часу ми зустрічаємо риси, які свідчать про те, що місцева культура Середнього Подніпров'я доісторичних часів за суттю своєю однорід-

на, що особливо помітно на... посуді місцевого виробництва». Він наводив наступні аргументи на користь такого висновку:

по-перше, осілий спосіб життя середньоподніпровських мешканців і пов'язані з цим заняття однакові в усі доісторичні часи;

по-друге, незмінність будівельних прийомів, які застосовувалися в Середньому Подніпров'ї мешканцями доісторичних часів при спорудженні жител (В. В. Хвойка мав на увазі заглиблені в землю житла);

по-третє, надзвичайна стійкість в основних рисах доісторичної культури Середнього Подніпров'я;

по-четверте, збереження поховального обряду трупоспалення;

по-п'яте — повна та помірна довгоголовість населення Середнього Подніпров'я, яка не зазнала істотних змін до слов'янської епохи.

Все сказане давало В. В. Хвойці підстави бачити в населенні Середнього Подніпров'я, «яке змінювалося незліченими поколіннями, те зерно, з якого надалі з'явиться південно-східна гілка слов'янського племені»¹²

Водночас він відзначав благотворний вплив на Середнє Подніпров'я з боку «культурних центрів Прикарпатської області», наслідком якого був не тільки імпорт «чужоземних предметів», але і поліпшення місцевого життя, що знайшло вираження у формуванні трипільської культури. Торкнувся у своїй останній праці В. В. Хвойка й питання історичної долі трипільської культури. На його думку, після неоліту, який завершився повним розквітом місцевої культури, настав занепад (збіднення жител, поховального ритуалу) внаслідок появи і натиску з півдня напівкочового народу, через що припинився благотворний вплив прикарпатських культурних центрів. Аборигени були витіснені у лісові, болотисті краї на піщані ґрунти. Однак основні елементи давньої культури були збережені¹³.

Не всі в той час погоджувалися з тим, що трипільці — тубільне населення Середнього Подніпров'я. Не всі знахідки, здобуті під час розкопок, були опубліковані. Але незаперечним є факт, що саме В. В. Хвойка видав кілька значних праць та зробив найвагоміший внесок у дослідження трипільської культури наприкінці XIX — на початку XX століття.

¹ В. В. Хвойка Древние обитатели Средняго Приднепровья и их культура в доисторических времена (по раскопкам). — Киев, 1913. — С. 17.

² Там же, с. 22.

³ там же, с. 96—97.

⁴ Там же, с. 97—98.

ДИСКУСІЇ НАКОЛО ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Доповідь Ернста фон Штерна, виголошена на XIII археологічному з'їзді в Катеринославі 19 серпня 1905 року, була практично повним зведенням відомостей про культури з розписним посудом, які були відомі на той час у Європі. Вона називалася «Догреческая культура на Юге России», була надрукована російською та німецькою мовами з численними кольоровими ілюстраціями¹. Розкопки автора в Петренах, за його висловом, «стали містком» для поєднання трипільських старожитностей з Балканами².

Доповідь була схвально зустрінута присутніми. Професор В. П. Бузескул зазначив, що доповідь «проливає світло на давню культуру Греції і

допомагає визначити початкову точку цієї культур». Професор В. Г. Ляскоронський вважав, що район поширення трипільської культури дещо ширший, ніж окреслив доповідач, і відзначив знахідки подібного ритуального, зокрема біноклеподібного, посуду в Єгипті та Африці³.

Узагальненням Е. Р. фон Штерна передували не лише розкопки, але й ретельне вивчення матеріалів, яке супроводжувалося навіть хімічним аналізом кераміки з Петрен. Справа в тому, що в ті часи існувала думка про імпортований характер неолітичного мальованого посуду на теренах Бессарабії та України з південних, «більш розвинених центрів», зокрема

мікенської культури з території Греції. Оскільки уявлення про датування трипільського мальованого посуду на початку ХХ ст. були досить приблизні, то така думка не виглядає чимось незвичайним. До речі, згадані хімічні аналізи, проведені професором П. Г. Меліковим, нібито мали свідчити про імпорту кераміки з розписом – адже була визначена суттєва різниця у вмісті кальцію в глині мальованого і звичайного посуду⁴. Однак продовження досліджень, нові археологічні розкопки дали підстави Е. Р. фон Штерну переглянути свої погляди на походження бессарабських старожитностей.

Пам'ятки Пруто-Дністровського басейну були включені ним до кола культур Подунав'я та Середземномор'я, віднесені до домікенського періоду і датовані III тисячоліттям до н.е. Слід зауважити, що це датування протрималося фактично до початку 1960-х років, коли з'явилися перші абсолютні дати для трипільської культури, отримані завдяки радіовуглецевому методу. Праця Е. Р. фон Штерна цікава й тим, що в ній досить повно викладено різноманітні думки багатьох європейських археологів, висловлені ними на початку ХХ ст. з приводу походження, розвитку та історичної долі культур з мальованою керамікою на континенті.

Трипільський мальований посуд фон Штерн розглядав як перший ступінь і попередню фазу розвитку мікенського вазового живопису, тим самим переносячи центр розвитку європейської цивілізації у III тисячолітті до н.е. з Греції до Північного Причорномор'я. Саме місцеві племена, на його думку, винайшли досконалі технології виробництва мальованого посуду. Припинення його місцевого виробництва Е. Р. фон Штерн

Мальований посуд з поселення Петрени. Фрагменти ілюстрацій до видання доповіді Е. Р. фон Штерна на XIII археологічному з'їзді.

¹ Штерн Э. Р. Доисторическая Греческая Культура ан Юге России // Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905 г. – Москва, 1907. – С. 9–94.

² Там же, с. 11.

³ Труды тринадцатого археологического съезда в Екратеринославе в 1905 г. – Москва, 1908, т. II. – С. 214.

⁴ Докладніше про це: Протокол 323 засідання Одеського Общества истории и Древностей // Записки Императорского Одесского Общества истории и Древностей, – т. XXIII, 1900. – С. 14–17.

пояснює переселенням цих племен або добровільно, або під тиском якоїсь хвилі народів на південь, до Греції та Анатолії. Тому, зазначав він в останніх рядках свого реферату, неолітична культура регіону Дунаю та Дніпра заслуговує на увагу не лише археологів, але й істориків. Адже вона містить в собі зародки культури племен, що заселили пізніше Грецію й поклали початок її високій культурі¹. У загальних рисах проблему походження і розвитку трипільської культури Е. Р. фон Штерн вбачав у наступному. З масиву індоєвропейських народів з часом виділилися племена, які почали жити осіло на південному сході Європи, зокрема у Дунайсько-Дніпровському регіоні. Тут вони створили своєрідну культуру. При цьому художні здібності окремих особистостей або груп зрештою привели до виникнення високохудожнього мальованого посуду. Це проявилось у прагненні оздобити навіть звичайний хатний посуд. Оскільки заселена племенами територія не була розділена ні гірськими хребтами, ні річковими системами, останні, найімовірніше, мали комунікативний вплив, а весь регіон з часом набув певної культурної єдності. Під впливом нових мас переселенців з півночі, натиском нових індоєвропейських племен, а можливо, через проблеми з виснаженням ґрунтів у процесі примітивного землеробства ці племена знову почали переміщатися. Вони залишили місця проживання і, рухаючись з півночі на південь, заселили узбережжя Малої Азії, острови Егейського моря та Грецію. Тут, на нових місцях, поглиблюється дифереціація племен і груп. Проте загальна основа культури не зникає².

На XIII археологічному з'їзді М. Ф. Біляшівський доповідав про свої розкопки у Липовецькому повіті Київської губернії, зокрема про дослідження трипільських поселень. Йшлося про поселення біля с. Борисівка. На відміну від Е. Р. фон Штерна, він висловив думку про те, що передчасно виступати з узагальненням щодо трипільської культури, треба насамперед нагромадити факти. Зокрема пов'язати знахідки з матеріалами із східної Галичини, Боснії та ін.

У відповідь на такі зауваження Е. Р. фон Штерн зазначив, що він не згодний з доповідачем щодо передчасності узагальнень. Матеріалів, на його думку, назбиралося вже цілком достатньо, а відмовлятися від висновків не в інтересах науки, яка вимагає насамперед вмілого, обережного й уважного групування матеріалів. В іншому випадку, зазначав він, учені могли б цілі сотні років чекати на нагромадження цих матеріалів³.

В цілому XIII археологічний з'їзд став важливою віхою в узагальненні відомостей про трипільську культуру. Тут В. В. Хвойкою та Е. Р. фон Штерном були оприлюднені важливі положення, які в цілому зустріли схвальний відгук вченої громадськості. Голова вченого комітету з'їзду професор Д. І. Багалій відзначив, що пояснення фон Штерном походження та історичної долі трипільської культури «зближує нас з Давньою Грецією» і є найбільшим науковим досягненням даного з'їзду у галузі первісної археології. Він вважав, що дослідження Е. Р. фон Штерна «відкриває широкі горизонти у галузі європейської археології, так само й давньогрецької історії»⁴.

У своїй доповіді Е. Р. фон Штерн часто згадував наукові розробки

Губерта Шмідта, який займався європейською праісторією та археологією, який висловив і обґрунтував ряд положень щодо походження та розвитку, етнічної належності культур доби неоліту в Європі, зокрема в Дунайському регіоні. Так, Г. Шмідт вважав неолітичну культуру регіону Дунаю – Дніпра (фактично культуру Кукутені-Трипілля) фракійською, оскільки останні відомі з історичних часів у Семигородді. Маючи на увазі стійкість гірського населення, він вважав Карпати за прабатьківщину фракійців, які розселилися з півночі на південь⁵. Про значення і вплив праць Г. Шмідта свідчить полемічний характер статті М. Я. Рудинського про трипільські студії Ф. К. Вовка, який відстоював пріоритет останнього перед досягненнями німецького археолога.

Справді одне з визначних місць в історії вивчення трипільської культури належить Ф. К. Вовку. У доповіді на міжнародному конгресі в Парижі дослідник розглянув трипільську культуру в контексті європейського неоліту, висловив міркування щодо призначення трипільських глиняних посудин та висунув ідею східного (з Давнього Сходу) походження Трипілля⁶. Було надруковане резюме цієї доповіді⁷, а призначений до публікації рукопис, можливо, мав якесь відношення до повного її тексту. Це була частина монографічної праці, яку автор не встиг завершити за життя. Її почали друкувати у Львові, однак виїшов лише перший розділ, який висвітлював географічне положення та давав загальний опис відомих на той час трипільських пам'яток Київщини, Галичини, Буковини й Румунії⁸. Ще одну частину її підготовлено до друку і видано М. Я. Рудинським у збірні-

¹ Там же, с. 51–52.

² Там же, с. 49–50.

³ Труды тринадцатого археологического съезда в Екратеринославе в 1905 г. — М., 1908, т. II. — Ч. IV. — С. 250–252.

⁴ Там же, с. 258.

⁵ Schmidt H. Troja-Mykenae-Ungarn. // Zeitschrift fur Ethnologie, 1904. — P. 608–626.

⁶ Vovk F. L'industrie premyceniene dans les stations neolitiques de l'Ukraine // Congres International d'Anthropologie et Archeologie prehistoriques. Compte-rendu de la XII session, Paris 1900. — Paris, 1902. — P. 401–404.

⁷ Volkov F. L'industrie premyceniene dans les stations neolitiques de l'Ukraine. // Congres International d'Anthropologie et d'Archeologie prehistoriques. Comte-rendu de la XII session, Paris 1900. — Paris, 1902. — P. 401–404.

⁸ Хв. Вовк. Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні (Відчит на міжнародному археологічному конгресі 1900 р. в Парижі). // Матеріали до українсько-руської етнології. Т. VI. — Львів, 1905. — С. 1–27.

ку Кабінету антропології ім. Ф. Вовка 1927 року¹.

У передмові до видання рукопису Федора Вовка «Вироби передмікенського типу в неолітичних ставовищах на Україні» М. Я. Рудинський дав стислі коментарі до історії дослідження трипільської культури². Праця Ф. К. Вовка містить опис та змістовний аналіз багатьох розкопаних комплексів, а також класифікацію та ґрунтовний опис знярядь праці, виявлених під час археологічних досліджень поселень трипільської культури різними авторами.

З тексту видно, що Ф. К. Вовк схилився до думки про поховальний характер трипільських «точків», але вважав, що було розкопано їх житла-землянки, а також місця гончарного виробництва: «...таким побитом, ми приходимо до необхідності встановити три роди будови наших українських глиняних будівель з знахідками передмікенського типу, в залежності од їх призначення: землянок — задля життя, ганчарень задля виробу посуду й кладовищ задля заховування ури з попелом мерців. Перші два роди змішуються між собою, нічим не відзначаючись один від одного, окрім хіба що числа знайдених глиняних виробів та іноді особливої форми печами, як воно є нарешті й тепер, коли ганчарські майстерні майже завше містяться в хаті гончара. На великий жаль, ми далеко не завше можемо, читаючи оповідання дд. археологів, сказати достеменно, до якого з цих трьох родів треба прилічувати ту чи другу знахідку... Це залежить і од стану, в якому знаходиться будівля, і од способу її розкопування»³.

М. Я. Рудинський, підкреслюючи значення трипільських студій Ф. К. Вовка, нагадує, що в Європі з'явилися праці, які дослідження трипільської культури приписували виключно німецьким ученим — Е. Р. Фон Штерну, Г. Шмідту, Трегеру, Шугхардту. Останній хоча й згадує Г. Оссовського, В. В. Хвойку, проте характеризує їх як дилетантів. При

цьому він робить вигляд, що не було розкопок В. Б. Антоновича, М. Ф. Біляшівського, В. М. Доманицького та інших, не кажучи про Ф. К. Вовка.

Дійсно, про рівень підготовки Г. Оссовського або В. В. Хвойки як археологів можна дискутувати, тим більше, що фахової освіти в галузі археології вони справді не отримали. Але що можна вважати фаховою освітою з археології в останній чверті XIX ст., надто коли йдеться про передісторичні її розділи? Адаже це був саме час становлення цієї галузі. Своїми працями Г. Оссовський, В. В. Хвойка та багато інших дослідників в міру своїх можливостей закладали її підвалини на цій землі. Історична інтерпретація археологічних даних про неолітичну добу і трипільську культуру на початку XX ст. належить відомому історичному М. С. Грушевському. Ось як він описував ті часи:

«Новітня камяна культура⁴. Камяна культура, коли чоловік ще не знав ніяких металів і свій найкращий струмент мусів робити з каменя, з тих давніших так званих діловіальних часів поволі переходить в новітні, коли вже перевелися ті давні звіри, коли стопилися леди і стекли води, і жите в наших сторонах стало зовсім близьке до теперішнього. Чоловік ще орудував голвно каменем, але виробляти з нього всякий струмент навчився далеко краще против давнішого. Він не вдоволявся уже тим, щоб відбити собі аби як каміноку, а ще виготрював свій струмент дрібонечкими ударами, шліфував на гладко, навчився вертати діри, щоб насадити сокірку, молоток або булаву на дерево або кістку. Особливо цікаве жите зявляється в нашій краю при самім кінці неолітичної культури, коли в наші сторони починають заходити з полудневих країв перші металічні, мідяні вироби.

Люде жили в хатках деревляних або плетених з хворосту і вимашених глиною, а дуже любувалися в глиняній посудині всяких дивних

форм, розмальованій пишними везерунками, червоними, білими, рудими, різнокольоровими. ...В часах же новітньої камяної культури він уже мав домашню худобу і міг годувати ся мясом і молоком від свого стада. Ще скоріше одомашнив собаку, свого сторожа і вірного приятеля. Навчився робити посуду з глини і випалювати її на огні; робив її з руки, без гончарського круга, а проте з часом став виробляти гарні миски й горнята та мережити везерунками. Став робити кращі житла для себе, викопуючи влоговини в землі і надбудовуючи з боків та покриваючи зверху, і так поволі доробився досить можливої хатини з дерева чи хворосту, вимашеної глиною. Почав господарити коло землі, сіяти зерно і, розтираючи на жорнах, пекти хліб або варити кашу. ...Ся новітня камяна культура не тяглася так довго, як старша, але слідами її повна майже вся земля наша...»⁵

Далі М. С. Грушевський пише про широкі зв'язки цієї культури з навколишнім світом: «Міркуючи з стилю, себто з форм і фасонів виробів, і з інших обставин, можна догадуватися, що в тих часах ранньої металічної культури, другого і першого тисячоліття перед Христом, всякі культурні впливи, всякі новини і відомости, нові вироби і нові фасони приходили в наші сторони кількома дорогами. Ішли з полудня, з чорноморського побережа, куди йшли всякі новини з Азії і з Середземного моря, також з передньої Азії, з Туркестану і теперішньої Персії, через чорноморські степи; йшли з дунайських країв — теперішньої Угорщини, та з альпійських країв, де розвинулося всяке мистецтво під впливами Середземними...»

Ідеї, висловлені провідними археологами того часу, відповідають сучасному їм стану археологічної та історичної науки, кількості та якості наявних археологічних джерел. Разом з тим, багато з них становлять нині хіба що історіографічний інтерес — наприклад, погляди на харак-

¹ Вовк Ф. Вироби передмікенського типу // Антропологія за 1927 рік. — К., 1928. — С. 9—30.

² Рудинський М. Кілька попередніх зауважень // Антропологія за 1927 рік. — К., 1928. — С. 3—8.

³ Вовк Ф. Вироби передмікенського типу... — С. 18—20.

⁴ Мається на увазі неоліт.

⁵ Грушевський М. С. Історія України-Русі. — К.: Наукова думка. — 1991. — С. 32—40.

тер трипільського житлобудування або поховальні обряди трипільців, висловлені В. В. Хвойкою на XI археологічному з'їзді 1899 року.

Однак археологи і досі користуються, наприклад, класифікацією кукутенського посуду, розробленою Г. Шмідтом, а погляди В. В. Хвойки

про багатоповерховість трипільських будинків знайшли підтвердження в дослідженнях археологів у 70–80-ті роки XX століття.

ТРИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ТРИПІЛЛЯ–КУКУТЕНЬ

Вже на межі 1920–30-х років з'явилися три фундаментальні праці, присвячені класифікації трипільської (кукутенської) кераміки – Г. Шмідта, Т. Пассек, О. Кандиби. Дві перші лягли в основу періодизації пам'яток, якою користуються й нинішні дослідники.

Створенню періодизаційних схем передувало нагромадження значних археологічних матеріалів, дальша робота з якими потребувала певного їх упорядкування. Зрозуміло, що кожен з авторів спирався насамперед на доступні йому матеріали, які походили з окремих регіонів поширення культури, що створювало проблему кореляції запропонованих схем. Але перший крок було зроблено, і зроблено, на наш погляд, незалежно кожним з дослідників.

У 1926 р. побачив світ перший том видання Трипільської комісії «Трипільська культура в Україні», що містив як публікації матеріалів розкопок, так і перші спроби аналітичних розробок з питань господарства, вивчення окремих категорій знахідок.

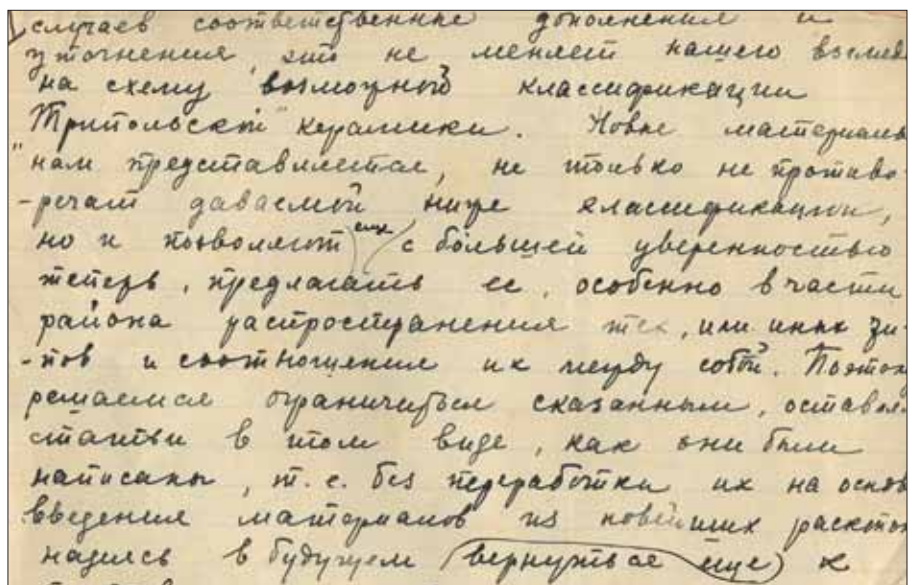
Планувалася до випуску й другий том збірника під цією ж назвою. Матеріали до нього, які так і не був видані, зберігаються нині в науковому архіві Інституту археології НАН України. Серед них привертає увагу рукопис під двома прізвищами – Т. С. Пассек та Б. Латиніна. Зушиномося на ньому більш докладно, оскільки в майбутньому саме цій праці судилося стати основою широко відомої і вживаної донині періодизації трипільської культури.

На ниві дослідження Трипілья Т. С. Пассек у другій половині 20-х років XX ст. багато і плідно співробітничала з відомим археологом Б. О. Латиніним, який кілька сезонів проводив розкопки поселень трипільської культури на Десні, біля

с. Євминка. Вони здійснювали спільні дослідження, за результатами яких була підготовлена серія статей, котрі, можливо, мали скласти окрему монографію про трипільську культуру. Робоча назва цього твору відома нам з архівних матеріалів – «К вопросу о Трипольской культуре». Він мав три частини.

Судячи з листування, восени 1926 р. була написана, а до червня 1928 р. дещо доопрацьована спільна з Б. О. Латиніним стаття (збереглася в архіві ІА НАНУ), присвячена періодизації трипільської культури – «Опыт классификации керамики трипольской культуры». Ця велика за обсягом робота призначалася для публікації у другому томі збірника наукових праць під назвою «Трипільська культура в Україні». Як другий розділ була підготовлена стаття Т. С. Пассек «Южная группа «Трипольской» керамики», написана за матеріалами розкопок на півдні України. Третя частина створена

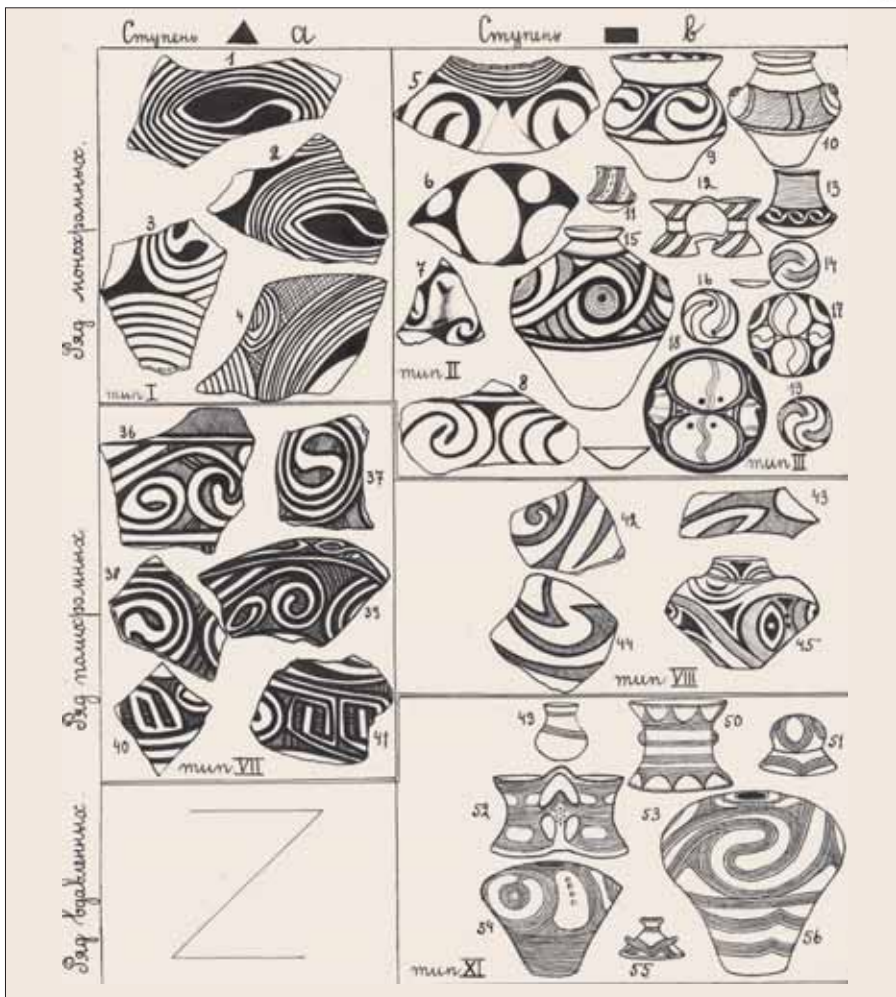
Б. О. Латиніним – «Керамика Евминки». В цілому можна говорити про монографічне дослідження обсягом 92 сторінки машинопису з численними ілюстраціями, великим резюме французькою мовою¹. На жаль, ці праці так і не побачили світ, хоча посилання на деякі з них, зокрема статтю Б. О. Латиніна, знаходимо в монографії Т. С. Пассек, виданій 1935 р.² У 1933 році було ліквідовано ВУАК, і практично всі видання, які там готувалися, на довгі роки лягли на архівні полиці. Оскільки 1936 р. Б. Латинін був репресований (звільнений 1946 р.), згадок про ці досить цікаві праці у більш пізніх виданнях немає взагалі. У цій неопублікованій праці ми бачимо основні елементи відомої нині всім дослідникам Трипілья схеми – поділ на етапи А, Б, С, D. Фактично це була періодизація поселень, а не періодизація культури. Слід зазначити, що типологічний та стилістичний аналіз кераміки за

Новий вступ до праці Б. О. Латиніна та Т. С. Пассек, яка була надіслана 1926 р. для публікації в другому тому видання ВУАК «Трипільська культура на Україні». Автограф Т. С. Пассек, червень 1928 р. Науковий архів Інституту археології НАН України.

¹ Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд ВУАК, № 586, 587, 588.

² T. Passek La Ceramique Tripolienne. – М. – Л., 1935. – Р. 134–135 – у посиланнях та ін.

Типологічна таблиця посуду трипільської культури до праці Б. О. Латиніна та Т. С. Пассек 1926 р. Науковий архів Інституту археології НАН України.

відсутності інших даних, насамперед стратиграфічних, призвів до помилок дослідників у визначенні хронологічної послідовності поселень. Так, кераміка з ранньотрипільського поселення поблизу Саврани потрапила в найпізніший етап – D. Зауважимо, що в монографії Т. С. Пассек, виданій через дев'ять років після написання даної статті, ця помилка збереглася. Тут Саврань (типи XVI–XVII/III класифікації) стоїть на найпізнішому етапі – γII (на якій у цій схемі було замінено етап D)¹.

Наприкінці 20-х та на початку 30-х років у різних країнах вийшло кілька праць, у яких розроблялося актуальне на той час питання періодизації старожитностей культури Трипільля-Кукутень.

Інша періодизація належить Олегу Кандибі. У 1929 р. він захистив у Карловому університеті (Прага) дисертацію на тему «Неолітична мальована кераміка Галичини» (так було названо матеріали трипільської культури). Відомо, що в 1931 р. він показував цю роботу Губерту Шмідту, який дав схвальний відгук². Періодизація О. Кандибі була створена в середині 30-х рр. на основі зіставлення стилів орнаменталізації та типології посуду. Всього було виділено п'ять фаз – незвиська, заліщицька, городницька, більчанська та кошиловецька³. Ця періодизація досить чітко відображала послідовність існування різних типів трипільських пам'яток на Подністров'ї.

Відомий німецький археолог Губерт Шмідт, який ще на початку XIX ст. проводив розкопки у Румунії, на підставі стратиграфічного та стилістичного аналізу матеріалів з розкопок поселення Кукутень виділив у розвитку цієї спорідненої з трипільською культури етапи А, А-В і В. Фундаментальна монографія з цього питання опублікована у Ні-

Карта пам'яток трипільської культури до праці Б. О. Латиніна та Т. С. Пассек 1926 р. Науковий архів Інституту археології НАН України.

¹ Ibid. — P. 165 — таблиця.

² Мовша Т. Г. Олег Кандиба (Ольжич) (1907–1944) — Археолог // Археологія, 1994, №4. — С. 147.

³ Kandyba O. Shipenitz. Kunst und Gerate eines neolithischen Dorfes. — Wien — Leipzig, 1937.

меччині в 1932 р.¹ Доопрацьована пізніше румунськими археологами періодизація Г. Шмідта нині є основою для археологів Румунії та Молдови і досить широко використовується дослідниками трипільської культури.

Підсумки аспірантської праці Т. С. Пассек — монографія французькою мовою «La ceramique Tripolienne» («Трипільська кераміка»), вийшла в Радянському Союзі у 1935 р.² При підготовці цієї праці

Т. С. Пассек обробила всі доступні на той час в СРСР матеріали трипільської культури — понад 1 400 цілих та 20 000 фрагментів посудин, отриманих під час археологічних розкопок, починаючи з XIX ст., які знаходилися в багатьох музеях України та Росії. Це багато ілюстроване видання, в якому було кілька кольорових таблиць малюнків, упродовж багатьох років презентувало трипільську культуру в СРСР та закордоном. «Трипільська кераміка»

ніби підбила підсумки попереднім дослідженням культури у галузі періодизації. Викладена тут схема (поділ на етапи А, В, С) в подальшому неодноразово доповнювалася й уточнювалася, змінювали своє місце у схемі окремі пам'ятки, однак вона й досі лишається основою, на якій базується періодизація трипільської культури, вживана археологами України та Росії, а без посилань на неї тривалий час не обходилася практично жодна наукова стаття.

ПІДСУМКИ ПЕРЕДВОЄННИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ

Про активність вивчення Трипілья Інститутом археології АН УРСР перед війною свідчить той факт, що з чотирьох наукових конференцій, проведених Інститутом у 1939–41 рр. у Києві, дві було присвячено проблемам трипільської культури³.

Четверта наукова конференція Інституту археології АН України, яка відбулася в січні лютому 1941 р., була присвячена вивченню пам'яток неоліту, трипільської культури, доби бронзи на території України. Конференція була унікальною — тут вперше за 20 років зібралися науковці, раніше розділені державним кордоном. Вона відбулася за участю представників археологічних та музейних установ Західної України, Львівської філії АН УРСР, Львівського університету, а також науковців Одеси, Харкова та інших міст України, представників Москви, Ленінграда⁴.

Більшість доповідей була присвячена проблемам дослідження трипільської культури. Є. Ю. Кричевський (Ленінград) у доповіді «Основные проблемы украинского неолита» дійшов висновку про те, що землеробська «дунайська» культура і культура лінійно-стрічкової кераміки, з одного боку, та рибальська культура Надпорізького типу, з іншого, становлять місцевий суб-

страт трипільської культури. Т. С. Пассек (Москва) у доповіді «Периодизация трипольской культуры» охарактеризувала різні етапи розвитку культури на території Подніпров'я, Побужжя, Подністров'я. На підставі археологічних спостережень автор поставила під сумнів запропоновану В. В. Хвойкою відносну хронологію трипільських пам'яток та навела аргументи на користь відмінної від неї послідовності розвитку трипільської культури на її пізніх етапах. Також виступила з повідомленням про розкопки поселення Володимирівка.

З інформацією про нові матеріали, отримані в результаті розкопок трипільських пам'яток у 1940 р., виступили: А. Н. Стронгін (Проскурів) — про розкопки площадок в с. Кадіївці, М. Ю. Смішко (Львів) про дослідження поселення Городиця на Дністрі, яке попередньо датував до кукутеньським періодом, А. В. Добровольський (Одеса) — про розкопки Сабатнівки I, М. Л. Макаревич (Київ) — про дослідження трипільських поселень у Городську і Бодаках, О. Ф. Лагодовська (Київ) про розкопки кромлеха в Усатовому. К. К. Масевський (Львів) проаналізував кілька груп трипільської пластики з огляду на її техніку та стиль. І. Г. Підоплічко (Київ) проінформував про роботи над колекцією

палеофауни, зібраною за останні роки на трипільських поселеннях. М. Ф. Болтенко (Одеса) виступив з повідомленням «Усатовская культура и ее исторические связи», в якому висловив думку щодо генетичного зв'язку усатівської і трипільської

Розкопки залишків трипільського житла. Володимирівка, 1936 р. Фото з Наукового архіву Інституту археології НАН України.

культур, а також їх певної типологічної наближеності до кола енеолітичних пам'яток Середземномор'я (Крит). На думку О. О. Іссена (Ленінград, доповідь «Производство медных и бронзовых культур в Причерноморских и Приазовских степях»), мідні вироби раннього періоду трипільської культури тяжі-

¹ Schmidt H. Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumanien. Die befestigte Siedlung mit bemalte Keramik von der Steinkupferzeit in bis die vollentwickelte Bronzezeit. — Berlin — Leipzig, 1932.

² T. Passek La Ceramique Tripolienne. — М. — Л., 1935.

³ Л. М. Славин. Археологические исследования Украинской Академии Наук на 25 лет // КСИИМК. — 1946. — Вып. XII. — С. 87.

⁴ Четвертая научная конференция Института археологии АН УССР // КСИИМК. — М. — Л., 1946. — Вып. 12. — С. 162–166.

ють до Семиградського осередку стародавньої металургії. Ю. В. Подгасцький (Ленінград) у доповіді «Связь Левобережья и Правобережья Днепра в эпоху бронзы на территории УССР» відокремив для Правобережжя особливий варіант катакомбної культури і простежив її зв'язки з пізньотрипільською культурою на півночі і півдні України. Г. Ф. Дебец (Москва) у повідомленні «Итоги и задачи антропологии в

Украине в эпоху неолита и бронзы» сформулював завдання досліджень антропологічного типу носіїв трипільської культури.

1941 р. у Києві вийшла друком науково-популярна праця Т. С. Пасек «Трипільська культура», яка підбила підсумки передвоєнному вивченню цієї сторінки археології України¹. До речі, це була єдина науково-популярна книжка про трипільську культуру, видана в СРСР

(зауважимо – видана українською мовою). Значне місце у ній було відведено результатам нових археологічних досліджень Трипільської експедиції, викладено нове бачення періодизації трипільських пам'яток, їх хронології, нові підходи до реконструкції будівель, економіки, суспільного ладу. Власне, це був майже завершений портрет трипільської культури, який пізніше пройде через усі праці Т. С. Пасек.

ПРОБЛЕМИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ. ДОСЛІДЖЕННЯ 40–50-х рр.

Завдяки працям Т. С. Пасек, здобуткам експедицій 30-х років та невтомній праці дослідниці трипільська культура у 40–50-ті рр. постала у всій своїй красі. У 1947 р. Т. С. Пасек захищає докторську дисертацію за монографією «Периодизация трипольских поселений»². Ця монументальна праця, яка стала настільною книгою багатьох дослідників, вийшла в 1949 р., а 1950 р. отримала Сталінську премію. У ній було поєднано розробки Т. С. Пасек з питань періодизації і дослідження широкого кола проблем, що стосувалися трипільської культури, зокрема її походження та історичної долі, архітектури, економіки, суспільного ладу. Значне місце у цьому виданні займали матеріали з розкопок Трипільської експедиції 1934–1940 рр.

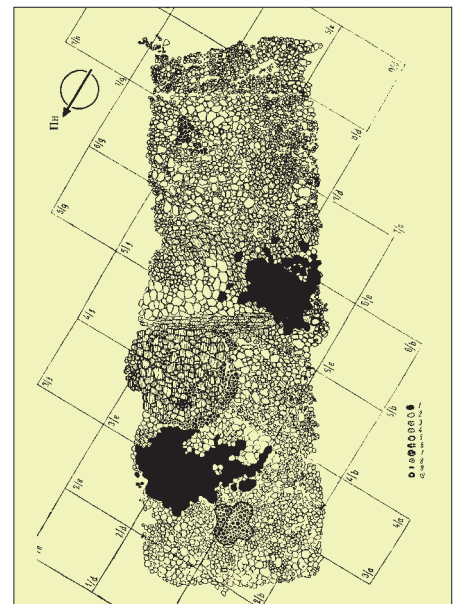
Розвиток землеробських племен у Подністров'ї та Подніпров'ї, був, на її думку, результатом складних процесів схрещування місцевих дотрипільських ранньонеолітичних культур. Трипільські племена, як вважала Т. С. Пасек, були найбільш розвиненими у доскіфський період на території Європи. Відсутність антропологічних даних не давала можливості вирішити тоді проблему етнічного характеру населення³. Наголошуючи на автохтонному походженні трипільської культури, Т. С. Пасек водночас показала її широкі зв'язки з оточуючими регіонами Європи.

Трипільські площадки. Володимирівка, ілюстрація до звіту Т. С. Пасек про дослідження 1946 р. з автографом.

Відомі на той час пам'ятки трипільської культури було описано по етапам, які Т. С. Пасек виділила ще в своїй праці 1935 р., а в межах етапів – по регіонам, з заходу на схід. Досить детально описано результати польових досліджень Трипільської експедиції 1934–40 рр. Дослідниця підкреслювала локальні особливості матеріалів трипільської культури на різних територіях.

В книзі підведено підсумки дослідженню трипільського житлобудування, опубліковано реконструкції «великих, багатогоніщевих, багатоканерних, багатосімейних» жител з поселень Коломійщина II, Коломійщина I та Володимирівка, зроблені на підставі результатів розкопок та співставлені з глиняними моделями жител, а також реконструкцію поселення Коломійщина I. Для кожного

План залишків житла з поселення Володимирівка. З праці Т. С. Пасек «Периодизация трипольских поселений» 1949 р.

¹ Пасек Т. С. Трипільська культура. – К., 1941.

² Пасек Т. С. Периодизация поселений трипольской культуры (III–II тысячелетия до н.э.) // МИА. – № 10. – М. – Л., 1949.

³ Там же. – С. 238.

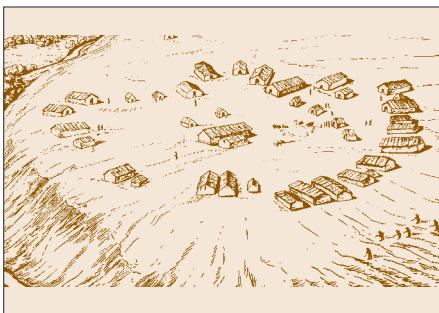

етапу дано характеристику економіки та суспільного устрою. Трипільське землеробство, на думку Т. С. Пассек, було мотичним. Поселення, навіть великі, типу Володимирівки, належали родовому колективу. Локальні варіанти, на її думку, мали відповідати окремим трипільським племенам. Суспільний лад трипільців в цілому було визначено, як «матріархально-родовий на середньому ступені варварства»¹.

Наприкінці 50-х — на початку 60-х років Т. С. Пассек виступає з доповідями щодо результатів нових досліджень на території України та Молдови, а також узагальнюючого характеру на ряді міжнародних археологічних конференцій, в тому числі в Римі та Празі. У той час для датування археологічних старожитностей починають застосовувати

Реконструкція багатокамерного трипільського житла з поселення Володимирівка. З праці Т. С. Пассек «Періодизація трипольских поселений» 1949 р.

Реконструкція поселення Коломийщина I. За Є. Ю. Кричевським і Т. С. Пассек.

радіовуглецевий метод. У 1964 р. Т. С. Пассек виступила з доповіддю з питань хронології, в якій, використовуючи С14 дати, поглибила початок трипільської культури до 3600 р. до н.е.

Наскільки актуальна нині наукова спадщина Т. С. Пассек? Досі археологи, які досліджують трипільську культуру, користуються розробленою нею періодизацією поселень, однак у дещо модернізованому вигляді, опустивши деякі етапи (типу γI або γII) і додавши нові (VI–II). Т. Г. Мовша, учениця Т. С. Пассек пропонувала свого часу додати етап VIII, однак він так і не прижився. Дещо змінилися уявлення про такі поняття, як «середнє» і «пізнє» Трипільля, відносно цієї періодизації — в пізньому лишився фактично тільки етап III.

Набули значних змін уявлення про абсолютне датування трипільської культури, адже було вдосконалено метод радіовуглецевого датування. Тепер її початок відносять до 5400–5300 рр. до н.е. Пам'ятки типу Флорешт, які Т. С. Пассек зарахувала до культури Боян, нині вважають найдавнішими трипільськими поселеннями. Уєатівський варіант, приєднаний свого часу до трипільською культурою, деякі дослідники нині знову пропонують вважати окремою археологічною культурою (Е. Ф. Патокова, В. Г. Петренко).

Навіть саме Трипільля вже понад 30 років пропонують розділити на низку окремих культур — східно-трипільську, томашівську, петренську, жванецьку та інші (О. В. Цвек, Т. Г. Мовша). Однак більшість археологів поки що не готові остаточно і беззастережно прийняти розпад «Трипільської імперії», контури якої закріпила своїми науковими працями у 30–40-ві рр. Т. С. Пассек. Зауважимо, що в археології Румунії трипільській культурі фактично відповідають одразу три культури. Але там вони йдуть у хронологічній послідовності (Прекукутень — відповідник Трипільля А, Кукутень — відповідає комплексам від Трипільля VI до СІ включно, та Городишта — Фолтешть — відповідник Трипільля СII).

В. І. Маркевичем та К. В. Зіньковським була переглянута реконструкція трипільських жител, розроблена свого часу Є. Ю. Кри-

чевським та Т. С. Пассек. Нині більшість археологів розглядає їх рештки у вигляді завалів обпаленої глини не як випалені під час будівництва вогнищами глиняні «платформи» — «багаточарові підлоги багатосімейних багатокамерних будинків», а як залишки обмазаних глиною дерев'яних міжповерхових перекриттів. Причому деякі споруди нині реконструюються як двоповерхові. Виявилося, що більшість будинків мали одне—два приміщення, а вважати рештками печі кожну ділянку ошлакованого глини, як це робили раніше, немає жодних підстав.

Проведена В. П. Дудкіним у 90-ті роки магнітна зйомка трипільських поселень у Подніпров'ї, в тому числі Коломийщини II, показала, що їх планування насправді було набагато складнішим, ніж могли собі уявити археологи за результатами розкопок Коломийщини I. Є всі підстави вважати, що поселення Коломийщина II мало в плані вигляд не кола, а вісімки, а знаменита Коломийщина I навряд чи розкопана повністю. Як показала аерофотозйомка, поселення Володимирівка налічувало принаймні в три—чотири рази більше жител, ніж 200 виявлених свого часу Трипільською експедицією. Нині Володимирівку зараховують до трипільських поселень-протоміст.

Сам образ трипільської культури як матріархальної, з примітивним мотичним землеробством, невеликими, побудованими по колу родовими поселеннями, який створила Т. С. Пассек, нині значно змінений. Зміни ці почалися не вчора й не сьогодні. С. М. Бібіковим було опрацьовано та видано друком у вигляді монографії матеріали досліджень Луки-Врублевецької² з підзаголовком «К истории земледельческо-скотоводческих племен на Юго-Восточной Европе». За насиченістю проблемами та напрямками подальших досліджень, об'ємом, якістю обробки матеріалу класична монографія С. М. Бібікова лишається безпрецедентною та неперевершеною у трипільознавстві й досі. У 1953 році С. М. Бібіков виклав ідеї про трипільську культуру, які дещо

¹ Там же. — С. 6.

² С. Н. Биби́ков. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА. — М. — Л., 1953. — № 38.

випереджали свій час, тому зустріли опір у працях Т. С. Пассек та стимулювали наукову дискусію¹. Вже через чотири роки після виходу «Періодизації» С. М. Бібіков поставив під сумнів висновки Т. С. Пассек щодо трипільського матриархату та мотичного землеробства, обстоюючи концепцію патріархальних відносин та наявності орного землеробства починаючи з ранніх етапів трипільської культури². Тоді між цими видатними дослідниками Трипілья відбулася досить гостра наукова дискусія⁴⁷.

В. М. Даниленко³, який під час війни ознайомився з матеріалами культури Прекукутень та Кукутень в Румунії, підняв (уперше у вітчизняній історіографії) проблему пам'яток ранньотрипільського часу, їх періодизації та генетичного зв'язку трипільської культури з неолітом Південної України. Як і О. Кандиба, від порівняв найдавніші трипільські поселення в Україні — Саврань,

Вишнопіль — з Ізвоаром I та іншими прекукутенськими комплексами і дійшов висновку про їх спорідненість.

Слід зазначити, що 50-ті роки стали часом чергової дискусії про походження культури Трипілья-Кукутень⁴. Вона пожвавилася після того, як Володимир та Гортензія Думітреску розкопали найдавніше серед відомих поселення — Траян — Дялул — Вей у Молдовському Прикарпатті (Dumitrescu, 1958). Тоді ж до проблем походження культури Прекукутень-Трипілья А звернулася Т. С. Пассек, спираючись на матеріали з поселення Флорешти у Молдові, де, на її думку, було знайдено посуд з рисами культури Боян.

Т. С. Пассек вважала, що поселення у Флорештах належало носіям культури Боян-Джулешть, територія яких, таким чином, значно розширювалася на схід, можливо, аж до Південного Бугу. Принциповим було положення про те, що саме пам'ятки

типу Флорешт є однією з ланок у формуванні ранньотрипільської культури, а культура лінійно-стрічкової кераміки існувала тут дещо раніше і не була спорідненою з Трипільям, яке не пов'язане з нею своїм походженням⁵. Т. С. Пассек дійшла висновку, що основним компонентом у процесі формування Трипілья були носії культури Боян-Джулешть, пов'язані з південним балканським імпульсом, але «в створенні культури раннетрипольських племен, несомненно, приняли участие местные позднеолитические земледельческие племена, известные по... материалам разведок В. Н. Даниленко и П. И. Хавлюка на Южном Буге, а на западе — по памятникам культуры Кереш». Т. С. Пассек також відзначала вплив на ранньотрипільські племена з боку населення Західних Карпат, культур Тордош, а південніший — Вінчі⁶.

НОВІ НАПРЯМИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.

60–70-ті рр.

У 1961 році Т. Г. Мовша публікує працю, присвячену зв'язкам трипільського населення зі степовими племенами мідного віку⁷ і розпочинає в українській історіографії тему, до якої перед тим зверталися на матеріалах культури Кукутень Г. Розенберґ⁸ та І. Нестор⁹ і вивчення якої триває і сьогодні¹⁰.

Багаторічні розкопки в Гребенях (1961–1964 рр.) надихнули С. М. Бібікова на оригінальну працю, в якій було реконструйовано

господарський комплекс та суспільну структуру трипільського населення з використанням методів палеодемографічного та палеоекономічного моделювання, які з того часу увійшли до наукового арсеналу дослідників різних епох¹¹.

Було підбито підсумки картографування трипільських пам'яток. У 50-ті рр. М. Л. Макаревич завершив роботу над картою трипільських пам'яток, розпочату ще Трипільською комісією у 20-ті рр., планувало-

ся її видання. Збереглися архівні матеріали — картотека, кілька примірників рукопису карти, багато ілюстрацій до неї. На жаль, цей проект залишився не здійсненим. Результати його праці були певною мірою враховані під час підготовки виданого 1966 р. скороченого списку археологічних пам'яток України¹². Серед інших список налічував відомості про 968 трипільських пам'яток.

¹ С. Н. Бибилов. О некоторых вопросах истории трипольской культуры // ВДИ. — 1955. — № 3.

² Бибилов С. Н. Поселение Лука-Врублевская на Днестре // МИА. — № 38. — М. — Л., 1953.

³ Пассек Т. С. Рецензия: Бибилов С. Н. Поселение Лука-Врублевская на Днестре (МИА, 38), 1953. // ВДИ, 1954. — № 2 (48); Бибилов С. О некоторых вопросах истории трипольской культуры (Письмо в редакцию по поводу рецензии Т. С. Пассек). // ВДИ. — 1955. — № 3. — С. 209–214.

⁴ Там же. — С. 212.

⁵ Докладніше про походження трипільської культури див. в другому розділі.

⁶ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. — № 84. — М. — Л., 1961. — С. 202–203.

⁷ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья... — С. 203.

⁸ Мовша Т. Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века // СА. — 1961. — № 2. — С. 186–199

⁹ Rozenberg G. Kulturströmungen in Europa zur Steinzeit. — Kopenhagen, 1931.⁵⁴ Nestor I. Zur Periodisierung der späteren Zeitstufen des Neolithikum in der RVR // Dacia. — NS. — 1960. — IV. — P. 57.

¹⁰ Videiko M. Yu. Tripolie — «pastoral» contacts. Facts and character of interactions // Baltic-Pontic Studies. — 1994. — V. 2. — P. 5–28.

¹¹ Бибилов С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА. — 1965. — № 1. — С. 48–62.

¹² Археологічні пам'ятки Української РСР: Короткий список. — К.: Наукова думка, 1966. — 218 с.

У виданні археологічної карти Молдови, присвяченому первісній археології, В. І. Маркевич змістив інформацію про 329 пам'яток трипільської культури різних періодів, більшість з яких він відкрив особисто¹. Таким чином, на початок 70-х рр. ученим було відомо про існування 1 297 поселень, могильників та окремих поховань трипільської культури у Молдові та в Україні.

Зрозуміло, що не всі існуючі трипільські пункти потрапили до тих карт. Наведемо для порівняння, що перелік кукутенських старожитностей у Румунії налічує понад 3 000 пунктів, а територія, на якій вони розташовані, у кілька разів менша за трипільську на сході.

60–70-ті рр. XX ст. стали важливим етапом для українського трипільознавства. Саме тоді, переважно

у Києві, склалася потужна група дослідників, які присвятили свою працю вивченню Трипільля, відновилися осередки вивчення енеолітичних пам'яток у Києві, Львові, Одесі, з'явилися нові — у Вінниці, Івано-Франківську.

ВІДКРИТТЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: 1971–1993

В. І. Маркевич на другому польовому семінарі у Тальянках. Серпень 1991 р.

В. Ф. Мищик та І. Т. Чернаков на другому польовому семінарі у Тальянках. Серпень 1991 р.

На початку 70-х років сталися дві події, які істотно вплинули на подальшу долю досліджень трипільської культури. Перша з них — відкриття трипільських протоміст — поселень-гігантів мідного віку на Черкащині. Історія їх відкриття та вивчення певною мірою нагадує історію відкриття самої трипільської культури: пам'ятки були відомі давно, але знадобився певний час та зусилля для того, щоб зрозуміти, що було знайдено. Друга подія пов'язана з першою і невід'ємна від неї. Для того, щоб розібратися у знайденому (і зробити відкриття), потрібні були нові методи досліджень. Ними стали аерофотозйомка та геомагнітне картографування. Власне, ці методи не були в археології новими. Аерофотозйомка використовувалася тут уже на початку XX століття, геомагнітна розвідка — з кінця 50-х рр., а в трипільській археології — з початку 60-х рр. Новим стало їх комплексне поєднання з традиційними методами археології — розвідками та розкопками.

У 1990–1991 рр. вивченню поселень-гігантів трипільської культури було присвячено два польових семінари, учасники яких мали змогу на місці ознайомитися з розкопками у Майданецькому і Тальянках, а також в Онопріївці. Широко їм плідно дискутували з питань домобудування, планування, господарства. Було підбито перші підсумки

вивчення цього явища давньої історії.

До організації і проведення польових семінарів в Тальянках, а також видання матеріалів великих зусиль доклав І. Т. Черняков, у ті роки зав. відділом археології доби енеоліту — бронзи Інституту археології АН УРСР. Він запропонував програму вивчення, охорони та музеєфікації пам'яток трипільської культури². У польових семінарах взяли участь дослідники трипільської культури з Молдови, Росії, України, а також археологи з ряду інших європейських країн. Матеріали першого семінару були опубліковані³, а наступного — залишаються не виданими. Зрозуміло, що трипільська проблематика в зазначені роки не обмежувалася лише великими поселеннями.

Важливі зрушення сталися у вивченні трипільського житлобудування. Ще в 60-ті роки В. І. Маркевич провів розкопки на поселенні біля с. Варварівка на Реуті (Варварівка VIII). Вивчення решток жител дало йому підстави запропонувати нове трактування залишків згорілих трипільських жител як міжповерхових та горіщних переkritтів будинків, що було переглядом домінуючої на той час концепції трипільського житлобудування, створеної Є. Ю. Кричевським та Т. С. Пассек у 30-ті роки⁴.

¹ Маркевич В. І. Памятники эпохи неолита и энеолита // Археологическая карта Молдавской ССР. — Кишинев: Штиинца. — 1973. — Вып. 2.

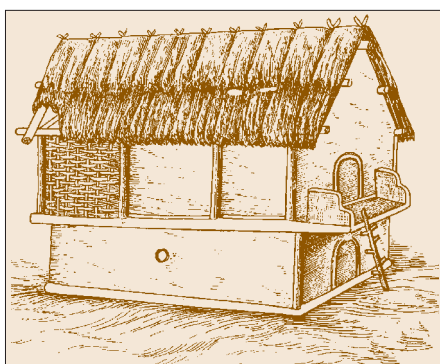
² Черняков І. Т. Поселення-гіганти Трипільської культури (до створення республіканської програми вивчення, охорони та музеєфікації пам'яток трипільської культури V–III тис. до н.е. на Україні) // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на территории Украины. — К. — 1990. — С. 3–7.

³ Раннеземледельческие поселения-гиганты на территории Украины. — К. — 1990.

⁴ Маркевич В. І. Трипольское поселение Варваровка-VIII. // Тезиси докл. Первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР. Кишинев, 1964. — Кишинев. — С. 18–19.

Ідеї В. І. Маркевича були підхоплені К. К. Черниш та К. В. Зіньковським, перевірені ними під час розкопок у кінці 60-х та в 70-х рр. у Раковці (Молдова) та Олександрівці і Майданецькому¹. Це мало значення для поліпшення методики польових досліджень, розуміння археологічних решток, а також визначення загального рівня розвитку трипільської архітектури. Разом з відкриттям трипільських поселень-гігантів висновки про двоповерховість будинків на них суттєво змінювали погляди на рівень розвитку трипільської цивілізації в цілому.

Реконструкція К. К. Черниш двоповерхового трипільського житла з поселення Ленківці.

Експеримент по спаленню житла трипільської культури. Білгород-Дністровський, 1975 р.

Крім багатьох новобудовних збірок, які містили публікації розкопок, у 80-ті рр. вийшов ряд узагальнюючих праць з трипільської та курганної археології Молдови. Серед них слід виділити працю В. І. Маркевича, присвячену пізньотрипільським пам'яткам на півночі Молдови, яка є своєрідною енциклопедією, де всебічно відтворено не лише історію та хронологію пам'яток, але й господарську систему, заняття і побут трипільського населення, його ідеологію².

Для праць В. О. Дергачова характерним є охоплення не лише території Молдови, а й усього пізньотрипільського ареалу, застосування формально-статистичних методів для опису та дослідження трипільських пам'яток, їх співвідношення та періодизації. Разом з І. В. Манзурую В. О. Дергачов у 1991 р. видав збірник поховальних пам'яток пізнього Трипілля, який є першою працею такого плану у трипільській історіографії³.

У цей період також вийшли три великі праці, в яких було узагальнено матеріали по трипільській культурі. Два видання охоплювали території України, третє – територію поширення трипільської культури в межах СРСР.

1971 р. Побачив світ перший том видання «Археологія Української РСР». Розділ, присвячений трипільській культурі, був написаний шістьма авторами, серед них С. М. Бібіков, Ю. М. Захарук, Збенювич В. Г., В. О. Круц, Т. Г. Мовша, М. М. Шмаглій. Особливістю цього видання стало те, що згадані вище дослідники написали розділи, присвячені типам пам'яток, хронологічним етапам культури, якими вони поглиблено займалися. Це дозволило представити найповніший та найбільш адекватний дійсності синтез даних по Трипіллію на початок 70-х рр. Зокрема вперше трипільські пам'ятки було описано не

на основі територіально-хронологічного поділу, як це було у «Періодизації трипільських поселень» Т. С. Пассек (Подністров'я, Побужжя), а в межах виділених на той час типів пам'яток⁴. Варто згадати також, що виданий у 1971–74 рр. тритомник з археології України став першим виданням такого типу на території СРСР, дістав заслужене схвалення серед фахівців і був удостоєний Державної премії УРСР. У другому, російськомовному виданні 1985 р. взяло участь значно менше авторів – дослідників трипільської культури, що помітно позначилося на змісті окремих розділів. Якщо розділ по ранньому етапу трипільської культури, написаний С. М. Бібіковим та В. Г. Збенювичем, містив результати новітніх досліджень, зокрема відомості про найдавніші поселення, відкриті у Подністров'ї, то решта розділів були написані Т. Г. Мовшею, яка виклала лише власну концепцію щодо трипільських пам'яток середнього та пізнього етапів⁵. Зауважимо також, що порівняно з першим виданням обсяг розділу по трипільській культурі скоротився на третину.

У 1982 р. в межах 20-томного видання «Археологія СРСР» побачив світ том «Енеолит СРСР», один з найбільших розділів якого був присвячений трипільській культурі. Його автор, К. К. Черниш, зробила спробу синтезувати всі відомості щодо трипільської культури на теренах України та Молдови, нагромаджені дослідниками на той час. Вона запропонувала власну періодизаційно-хронологічну систему Трипілля (між іншим, однією з перших застосувала при цьому калібровані абсолютні дати). Трипільська культура описана по періодах та територіально-хронологічних групах, тобто використано принцип, застосований в межах України ще 1971 р. Розглянуто також питання економіки, суспільного ладу, ідеології

¹ Черныш Е. К. Трипольское поселение Раковец // КСИА. — 1973. — Вып. 115; Зіньковський К. В. До проблеми трипільського житлобудування // Археологія. — 1975. — Вип. 15. — С. 13–22.

² Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев: «Штиинца». — 1981 — 194 с.

³ Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья. — Кишинев: Штиинца. — 1980. — 208 с.; Дергачев В. А. Манзура И. В. Погребальные комплексы позднего Триполья. — Кишинев: Штиинца. — 1991.

⁴ Археологія Української РСР. — К.: Наукова Думка, 1971. — Т. 1. — С.149–209.

⁵ Археологія Украинской ССР. — К.: Наукова Думка, 1985. — С. 189–223.

Карта другого етапу розвитку цивілізації Старої Європи. За М. Гімбутас.

населення, яке залишило пам'ятки трипільської культури, показано місце Трипілья в енеоліті Європи. Дослідження К. К. Черниш наразі лишається останньою працею такого роду.

Водночас слід зауважити, що величезний обсяг нагромадженого по трипільській культурі матеріалу, а також певною мірою концепція і рамки самого видання не дозволили достатньо ґрунтовно висвітлити та узагальнити всі результати досліджень, які існували на той час. Стало зрозуміло, що в майбутньому подібні фундаментальні праці може створити лише колектив, до якого були б залучені більшість фахівців з трипільської проблематики, що, власне,

ще раз підтвердив досвід двох видань трипомника з археології України.

У семидесяті роки поступово змінюються уявлення про роль і місце енеолітичних культур Європи в історії Старого Світу. Якщо до того вважалося, що вони розвинулися виключно під впливом цивілізацій Єгипту та Месопотамії, то нові археологічні відкриття свідчили: вже в V–IV тис. до н.е мешканці Європи незалежно підійшли до створення власної, багато в чому неповторної цивілізації. Важливим для нас є те, що з самого початку культура Кукутень-Трипілья розглядалася, як складова цієї цивілізації.

1973 р. М. Гімбутас запропонував власне бачення розвитку пра-

історії Європи, основою якої стала концепція «цивілізації Старої Європи». Згодом вона розвинула ці ідеї у праці «Цивілізація Богинь»¹. Поняття «Стара Європа» введено, як пише М. Гімбутас, для того, щоб вирізнити цю територію Південно-Східної Європи у сім'ї цивілізації Старого Світу а також відрізнити від Давньої Європи (поняття звичайно уживане для визначення Греко-Римської цивілізації, а також доісторичної Європи).

Початок її історії припадає, на думку дослідниці, на період між 7500–6500 рр. до н.е. У ті часи комплекс відтворюючого господарства з'являється в Греції, на узбережжі Італії, на Криті, в півд. Анатолії, Кілікії, Сирії, Палестині. Всі культури отримали певний імпульс з Близького Сходу. Між 6500–5300 рр. до н.е відбувається стрімке зростання та консолідація Південно-Східноєвропейських неолітичних культур в тісних зв'язках з Анатолією та Месопотамією. Наприкінці VII тис. до н.е стався вибуховий розвиток мистецтв і ремесел на Балканському півострові та у Центральній Анатолії. Містком між ними були Егейські острови.

Розміри території Старої Європи – від Західної Італії до Дніпра і від Карпат до південних морів сягали 1 300x1 500 миль, всього, за даними М. Гімбутас, тут було біля 6 000 поселень. Найбільші з них, укріплені ровами та стінами могли налічувати до 1 000 мешканців. Наприклад, селище Сескло площею в 5 га, мало понад 100 будівель. В Україні – це час появи буго-дністровської та низки інших неолітичних культур з відтворювальним господарством.

На зміну їм в період між 5300–3500 рр. до н.е. приходять комплекси енеолітичних культур (в тому числі Кукутень-Трипілья). Після 5000 р. Стара Європа кристалізується у вигляді багатьох регіональних варіантів з розвинутими традиціями у гончарстві, архітектурі та культовій організації, які в сумі

¹ Gimbutas M. Old Europe c. 7000–3500 B. C.: The Early European Civilisation before the infiltration of the Indo-European Peoples // The Journal of Indo-European Studies, 1973. – Vol. 1. – N.1. – P. 1–20; Gimbutas M. The Language of Goddess. – Thames and Hudson, 1989; Gimbutas M. The Civilization of Goddess: The world of Old Europe. – San-Francisco, 1991.⁶⁸ Колесников А. Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии. – К.: Наукова Думка, 1993; Вейдеко М. Ю. А. Г. Колесников. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии // Археологія. – 1995. – № 2. – С. 152–155.

заслужують на назву цивілізації. Населення регіону формує агломерації, які виростають до розмірів малих міст – ситуація, що свідчить про зародження релігійних та управлінських установ. Вони розвивали початкове письмо та ремісничу спеціалізацію. Вони також відкривають використання металу – міді, золота для виробництва знарядь праці, зброї та прикрас. Починається будівництво монументальних споруд, храмів, про що свідчать знахідки глиняних моделей. Виникнення писемності, на думку М. Гімбутас, не є вражаючим в контексті храмів та

інших описаних вище речей. Багато знахідок з культур ранньої та класичної Вінчі, Боян, Гумельниці та комплексу Дікілі-Таш показують лінійні знаки, які відрізняються від символів або ідеограм.

Завершення історії Старої Європи М. Гімбутас бачила наступним чином. Цивілізація «Старої Європи», яка мала урбанізовані поселення, писемність та храми квітла у Південно-Східній Європі і занепала через інфільтрацію та вторгнення «курганних» і індо-європейських народів на протязі V–III тисячоліть до н.е. Зауважимо, що нині де-

структивна роль «курганних» народів ставиться під сумнів, а їх розвиток, як виявляється, був би неможливий без тісного спілкування та співпраці з хліборобськими культурами Старої Європи.

Найбільш важливим є те, що завдяки науковим працям М. Гімбутас, в яких зібрано величезний фактичний та ілюстративний матеріал, і які є досить відомими поза межами нашої держави, трипільська культура, унікальні знахідки з території України стали більш доступні не лише вузькому колу науковців, але і громадкості.

НАУКОВІ РОЗРОБКИ 90-Х РОКІВ ХХ СТ.

1991 рік, коли на місці СРСР були утворені незалежні держави, став певною мірою переломним і для наукових розробок, присвячених трипільській культурі.

На початку 90-х рр. було припинено не лише бюджетне фінансування польових археологічних досліджень, але й наукових видань. Залишилося лише фінансування планових тем, результати виконання яких в більшості лишаються неопублікованими. Дослідники публікували переважно проміжні результати у вигляді тез доповідей на різноманітних конференціях та окремі статті. Лише в останні роки стали з'являтися монографічні видання, переважно за рахунок спонсорських коштів та грантів.

Найбільш плідними дев'яності роки виявилися для наукового опрацювання й узагальнення вже наявних джерел. Слід зазначити, що в це десятиріччя наукові теми по трипільській культурі, які розробляли співробітники відділу ІА НАНУ, досить вдало доповнювали одна одну і ставали ніби трампліном для дальших досліджень.

В одній з них вивчалися проблеми хронології та періодизації Трипілья. Завдяки отриманню нових

пакетів C14 (радіовуглецевих) дат і застосуванню сучасних комп'ютерних програм для їх обробки та аналізу вдалося вирішити кілька важливих питань. Було суттєво уточнено календарний вік трипільської культури та загальний період її існування. Завдяки цьому з'явилася можливість визначити хронологічну позицію зазначеної культури у давній історії Європи та навколишніх територій. Фактично створено нову абсолютну шкалу для трипільської культури, яка ґрунтується на понад 80 C14 визначеннях, отриманих за найсучаснішими методиками, розробленими у Київській лабораторії. Ця проблема потребує дальшого аналізу, однак, на думку фахівців, нові дати слід вважати більш достовірними.

Результати розробок щодо абсолютної хронології трипільської культури були опубліковані в ряді наукових статей Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейка, В. О. Круца та ін., в тому числі у 7-му томі *Baltic-Pontic Studies*. Крім того, було підготовлено ілюстрований каталог C14 та археомагнітних дат, який включає понад 200 визначень та опис комплексів, з яких вони походять (Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко). На жаль, він досі не виданий через брак коштів.

Виходили друком нові видання, серед них монографія О. Г. Колеснікова (Корвіна-Піотровського), присвячена трипільському суспільству Середнього Подніпров'я¹. На підставі аналізу археологічних даних (матеріалів з розкопок поселень та могильників) було запропоновано реконструкцію статево-вікового поділу суспільства, а також суспільних підрозділів, включно з їх палеодемографічними характеристиками. Вказана праця для трипільської проблематики лишається поки що першим і єдиним дослідженням такого роду.

В узагальнюючих статтях О. В. Цвек була розроблена обґрунтована концепція східнотрипільської культури, процес її формування, періодизації, зв'язків². До складу східнотрипільської культури було включено пам'ятки етапів від VI до VII (а для Подніпров'я – і CI) між Південним Бугом та Дніпром. Вперше після виділення усатовської культури було зроблено спробу визначити, як особливе етнокультурне утворення, цю частину трипільського регіону. На початок 90-х рр. кількість виділених варіантів і типів, груп трипільської культури (рахуючи для всіх етапів її існування) перевищила за 30. Розуміння суті цих ти-

¹ Колесников А. Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии. – К.: Наукова Думка, 1993; Відейко М. Ю. А. Г. Колесников. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии // Археологія. – 1995. – № 2. – С. 152–155.

² Tsvek O. V. The Eastern Tripolye culture and its contacts with the eneolithic trebs of Europe // *Baltic-Pontic Studies*. – 2000. – V. 9. – P. 111–132.

пів і груп серед дослідників іноді є досить відмінним. В своїх працях Т. Г. Мовша ще з 70-х рр. пропонує виділити окремі культури – томашівську, жванецьку, косенівську та ін., подібно до того, як це було свого часу зроблено для пам'яток етапу СІ Трипілля.

Вийшла друком книга В. О. Круца та інших авторів про поселення трипільської культури на Тальнівщині – перше в історіографії картографічне дослідження трипільської культури на рівні окремо взятого району¹.

У монографії «Давня кераміка України» окремі розділи присвячені гончарству трипільської культури (С. М. Рижов) та трипільській теракоті (Н. Б. Бурдо)². Вийшло окреме дослідження про історію вивчення трипільських протоміст³. Майже через 60 років після видання в Києві популярної книги Т. С. Пасек «Трипільська культура», вийшла так само розрахована на широке коло читачів книга «Трипільська цивілізація»⁴.

У 90-ті роки було захищено вісім кандидатських дисертацій, в яких вирішувалися певні важливі питання трипільської культури. Крім того, проблеми трипільської металургії розглянуті в докторській дисертації Н. В. Риндіної. Така кількість дисертаційних праць стала своєрідним рекордом за всю історію дослідження Трипілля і, разом з тим, логічним підсумком його наукового вивчення у ХХ ст. Серед цих робіт були регіональні дослідження, в яких вивчалися різні локально-хронологічні прояви Трипілля раннього (Н. Б. Бурдо), середнього та початку пізнього етапів (С. О. Гусєв, Рижов С. М., І. В. Палагута). Кременевій індустрії трипільської культури

присвятила дисертаційне дослідження А. В. Енговатова, зооморфній пластичності – В. І. Балабіна.

Мета дослідження Н. Б. Бурдо – реконструювати історичний процес формування трипільської культури у східному регіоні трипільсько-кукутенської спільності⁵. Було розглянуто питання розвитку матеріальної культури, хронології та періодизації, генези середнього етапу Трипілля, реконструкції культурно-господарського типу, суспільних відносин, ідеологічних уявлень давнього землеробського населення. Проаналізовано також етнокультурні процеси у східному регіоні ранньотрипільської культури, встановлено її місце серед культур енеоліту Південно-Східної Європи.

Мета дослідження С. О. Гусєва – всебічна характеристика пам'яток розвиненого Трипілля, розташованих на Середньому Побужжі, встановлення їх відносної хронології, типів пам'яток, локальних особливостей. Зазначена праця є прикладом традиційного комплексного регіонального дослідження⁶. Це було перше узагальнююче дослідження, присвячене трипільській культурі у Південному Побужжі, в якій в науковий обіг введено чимало нових матеріалів.

Праця І. В. Палагути присвячена локальній та хронологічній характеристиці пам'яток Трипілля VI у регіоні Карпато-Подніпров'я. Її наміром стало виявлення на масовому керамічному матеріалі локальних відмінностей поселень та уточнення періодизації Трипілля VI-Кукутен А⁷.

Задум праці С. М. Рижова – висвітлення історичного процесу розвитку культури «західної» гене-

тичної лінії у східному ареалі кукутен-трипільської спільності та загальна характеристика пізнього Трипілля межиріччя Південного Бугу та Дніпра⁸. Вона стала першою узагальнюючою працею, де було зібрано матеріали з поселень регіону етапів ВІІ, СІ та СІІ та подано їх певну історичну інтерпретацію – розроблена схема періодизації пам'яток, визначені шляхи розселення племен «західної» лінії, показано взаємодію між окремими групами трипільського населення. Значну кількість матеріалів до наукового обігу було введено вперше. Це дозволило поглибити знання про трипільську культуру на регіональному рівні, розробити більш точну й докладну їх періодизацію, що сприяло дальшій розробці історичних реконструкцій.

Поки що єдиним дослідженням з трипільського кременярства є захищена у 1993 р. робота А. В. Енговатової. Автор характеризує кременеву індустрію Трипілля, робить спробу встановити зміни її розвитку в часі. На думку дослідниці, саме трипільська культура є ідеальною моделлю для вивчення впливу металевих виробів на процес виробництва, що супроводжувалося поступовою деградацією кременевої індустрії. Крім того, вона доводить формування ремісничого виробництва у галузі кременеобробки Трипілля⁹.

Метою В. І. Балабіної було проаналізувати знахідки зооморфної фігуративної пластичності Кукутен-Трипілля, розглянути варіабельність та стилістику фігурок у локальному та хронологічному контекстах¹⁰. Це була перша узагальнююча праця з вивчення зооморфної пластичності

¹ Круц В. О., Чабанюк В. В., Чорновіл Д. К. Ранок землеробського світу. – Київ, 2000.

² Рижов С. М., Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю., Магомедов Б. В. Давня кераміка України. – Ч. 1. – К., 2001. – С. 5–144.

³ Відейко М. Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень. – Київ, 2002.

⁴ Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація. – К., 2002.

⁵ Бурдо Н. Б. Населення раннього етапу трипільської культури межиріччя Дністра та Південного Бугу. – автореф. канд. дис. – К., – 1993. – С. 1–2.

⁶ Гусєв С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н.е. – автореферат канд. дис. – К., 1993. – С. 1–2.

⁷ Палагута І. В. Трипольские земледельцы Карпато-Поднепровья: локальная и хронологическая характеристика памятников периода Триполье VI–Кукутени А. – автореферат канд. дис. – М., 1999. – 18 с.

⁸ Рижов С. М. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело. – Автореферат канд. дис. – К., 1999. – С. 2.

⁹ Энговатова А. В. Кремневая индустрия трипольской культуры (По материалам памятников Днестро-Днепровского междуречья). – Автореферат канд. дис. – Москва, 1993. – 21 с.

¹⁰ Балабіна В. І. Зооморфная пластика культуры Триполье. – Автореферат канд. дис. – М., 1990. – 26 с.

Кукутень-Трипілля, в якій враховано 1104 вироби, розроблено їх класифікацію. Дослідження збагатили знання про світогляд носіїв трипільської культури і дозволило повному підійти до інтерпретації цієї категорії пластики.

Проблемі трипільських поселень-гігантів у Південному Побужжі присвячена праця М. Ю. Відейка, де на археологічному матеріалі автор обґрунтував погляд на них як на протоміста¹.

Аспірантом ІА НАНУ Т. М. Ткачуком вперше було застосовано до мальованого посуду семіотичний аналіз, при цьому використано величезний фактичний матеріал. У результаті встановлено, що в згадані періоди населення протоміст використовувало складну знакову систему, яка налічувала кілька сотень символів та мала чіткі правила їх поєднання в блоки і схеми, що несли певну інформацію. Упродовж історії розвитку культури трипільці створили кілька сотень спеціальних знаків, виявлених на мальованому посуді. Діяльність їх із створення та використання цих особливих знаків може вважатися, на думку Т. М. Ткачука, однією з передумов виникнення писемності, однак ці процеси в Трипіллі не були завершені². Зазначена фундаментальна наукова розробка, виконана на найсучаснішому рівні, започаткувала новий напрям у дослідженні Трипілья. Вона особливо актуальна нині, бо протистоїть численним псевдонауковим спекуляціям щодо трипільської писемності та ідеології, які особливо поширилися в останнє десятиріччя.

Дисертація Н. В. Риндіної була захищена у формі доповіді за сукупністю друкованих праць (всього 51)

з проблем розвитку давньої металообробки у Південно-Східній Європі. Багаторічна праця дозволила авторці реконструювати історію металообробки у цьому регіоні Європи в неоліті та мідному віці. Охоплено культури Гумельниця, Варна, Трипілля, новоданилівські та постмагірнопольські, хвалинські пам'ятки. Всього було проведено 475 макро- та мікроструктурних аналізів зразків металу.

Виділено ряд етапів розвитку найдавнішої металообробки Балкано-Карпатського регіону. Перший визначено, як час накопичення емпіричного досвіду у ковальській обробці малахіту та міді, мабуть, переважно самородної. Цей етап датований неолітом. Другий етап – час зародження у Південно-Східній Європі стійкого виробництва з видобутку, виплавки та переробки міді, причому у деяких регіонах гірнична справа та металургія відділилися від металообробки. Цей етап датований пізнім неолітом. Третій етап, віднесений вже до енеоліту, став «початком технічної революції», а саме виробництво набуло «промислового характеру». В цей час утворюється ранньотрипільське вогнище металообробки, яке відіграло виняткову роль у поширенні металу та навичок роботи з ним на території України, а також далі, до середньовольського регіону включно. Четвертий етап, завершальний, став часом стабільних форм металообробки, формування серед інших середньотрипільсько-кукутенського вогнища металообробки³.

Згодом Н.В. Риндіна узагальнила результати досліджень металообробки міді у спеціальній монографії⁴. Глава 7 присвячена ранньо- та середньотрипільському вогнищам метало-

обробки. Запропоновано реконструкції організації виробництва, які пов'язуються як із сімейними, та і з кланово-виробничими об'єднаннями ремісників, причому висловлено припущення щодо об'єднання в одному клані власне трипільських та приїшлих ремісників з Трансільванії⁵.

Останні роки ХХ століття пройшли, з одного боку, під знаком створення узагальноючих праць і вивчення історії досліджень трипільської культури, з іншого – опрацювання та підготовки до публікації нових джерел. В. О. Круц у співавторстві з місцевими дослідниками видав довідник про пам'ятки трипільської культури в Тальнівському районі Черкаської області. У Молдові вже у 2004 р. побачила світ праця М. М. Шмаглія та М. Ю. Відейка «Майданецкое – трипольский протогород»⁶, підготовлена у 90-ті роки.

1997 р. вийшов друком перший том «Давньої історії України»*, в якому значне місце займає історичний нарис В. О. Круца, присвячений трипільській культурі. У відповідних розділах підбито підсумки вивчення трипільської культури на середину 90-х років та викладено сучасні погляди на різні аспекти її історії, економіки, суспільного життя та ідеології⁷. Після нарисів 1957 р. та невеликого розділу в «Історії Української РСР» 1977 р. це був наступний крок у реконструкції цього періоду давньої історії України.

У 2001 році побачив світ том «Історії культури», де в 4-му розділі значне місце приділено Трипілью, питанням господарства та побуту, суспільного життя, архітектурі, ідеології. Розділи ілюстровано кольоровими знімками посуду, пластики

¹ Відейко М. Ю. Економіка та суспільний лад трипільського населення Південного Побужжя (етапи VII–CI). – Автореф. канд. дис. – К., 1992. – 20 с.

² (Ткачук, 1996).; див. також Ткачук Т., Мельник Я. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). – Івано-Франківськ, «Плай», 2000. – 237 с.

³ Риндіна Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы. – Научный доклад по докт. дисс. – М., 1993. – 46 с.

⁴ Риндіна Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы. – М.: Эдиториал УРСС, 1998. – 287 с. –

⁵ там же, с. 148–149.

⁶ Шмаглій Н. М., Відейко М. Ю. Майданецкое – трипольский протогород // StratunPlus. – 2001 – 2002. – № 2.

⁷ Давня історія України. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 1. – С. 234–347.

* Видання отримало Державну премію України в галузі науки.

та реконструкціями будівель і поселень (в тому числі комп'ютерними), які гідно представляють трипільську культуру¹.

Вихід цих праць слід вважати важливим ще й тому, що в 90-ті роки в Україні було перевидано цілу низку праць з її історії, які друкувалися за кордоном. Стосовно давньої історії України і трипільської культури зокрема вони містили суттєво застарілі наукові погляди та концепції, які жодним чином не відповідають сучасному рівню історичної науки. Ці твори, написані в умовах жорсткої ідеологічної боротьби періоду холодної війни, часто гіперкритично спрямовані проти досліджень, які проводилися в колишньому СРСР, так само як радянські вчені давали «гідну відсіч буржуазній науці». В умовах кризи довіри до «офіційної науки» різні версії історії України стали безпідставно протиставляти у повному обсязі, вважаючи погляд з-за кордону в усіх випадках більш об'єктивним і тому — достовірнішим. У галузі археології Трипілля такий підхід не має жодного сенсу.

Триває наукова робота над осмисленням здобутих даних. У матеріалах багатьох конференцій, які відбулися в останні роки у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Переяславі тощо, можна знайти тези доповідей з трипільської проблематики. У Львові, Вінниці вийшли збірники наукових праць, де вміщені матеріали з розкопок, проблемні статті М. А. Пеленцишина, Т. Г. Мовши, В. М. Коноплі, В. О. Круца, С. О. Гусева, С. М. Риждова та багатьох інших дослідників трипільської культури.

З 1991 року діє проект спільних польсько-українських наукових досліджень праісторії пограниччя між Східною та Західною Європою. Цей міжнародний дослідний проект отримав назву видання, яке було

засноване на початку 90-х років групою археологів з Познані та Києва — «Baltic-Pontic Studies», тобто «Балтійсько-Понтійські дослідження»². В українсько-польському виданні (виходить англійською мовою з 1993 року) є численні матеріали, наукові статті, присвячені трипільцям, їх контактам із сусідніми археологічними культурами Європи. Мета його — дослідження історії земель між Балтикою на півночі та Чорним морем — давнім Понтом Евксинським — на півдні в ті далекі часи, коли ще не існувало ні Польщі, ні України, ні інших європейських країн, а наші далекі предки розмовляли нині забутими мовами праісторичної Європи. Дослідникам було цікаво звернутися до тих часів, коли реально існувала ситуація, про яку лише мріють і яку проголошують своєю метою сучасні політики. Адже ще якихось сім—п'ять тисяч років тому вже існувала Європа без кордонів, без поділу на «Схід» і «Захід», Європа, певним чином об'єднана спільними економічними інтересами та культурними цінностями.

Давня історія, власне — праісторія, тобто історія дописемна, має наразі не менше, а може, навіть більше тих «білих плям», ніж історія новочасна. Кордони, які розділили Європу в останні сторіччя, так само розділили її археологію та давню історію. Праісторія, фактично єдина для величезних, як на наші часи, територій, була розділена на десятки локальних «давніх історій». Цей процес не торкнувся хіба що історії Римської імперії, яка два тисячоліття тому чи не вперше з доісторичних часів зібрала в єдиних межах принаймні частину європейських країн. Зрозуміло, що історики, археологи, які досліджують цей період, працюють «єдиним фронтом», чого не можна сказати про попередні епохи. Отож навіть за

європейськими мірками «Балтійсько-Понтійські дослідження» мали стати певним проривом на дослідницькому фронті праісторії. До редакційної колегії увійшли археологи з Польщі, України, Білорусі. Незмінним редактором серії є професор, доктор Олександр Косько.

Був ще один вимір цих досліджень. У радянський час археологічна наука в Україні в цілому і трипільзнавство зокрема існували у замкненому, певною мірою штучно створеному просторі, і це не могло не позначитися на уявленнях про давню історію. Усі давні археологічні культури були безумовно визначені як автохтонні, тому «виростали» виключно на «місцевій основі», «розвивалися», переростаючи одна в іншу, від епохи до епохи³. Цей штучний ізоляціонізм підтримували майже повна відсутність контактів з колегами за кордоном, навіть з «братських» країн, неможливість безпосередньо ознайомитися з археологічними колекціями.

Робота над «Балтійсько-Понтійськими дослідженнями» була побудована таким чином. Насамперед спільно визначалися кілька актуальних тем, які потребували детального вивчення і були забезпечені цікавими археологічними матеріалами. Відтак ці матеріали опрацьовувалися й готувалися до видання. Вони були ґрунтом для проведення широкого спектру природничих досліджень — адже необхідно було отримати всю або принаймні більшість інформації, прихованої у цих джерелах. Правилком стало отримання серії ізотопних дат, які дозволяли точно визначити позиції старожитностей у часі. Кожна категорія матеріалів — кераміка, знаряддя праці, зброя — детально опрацьовувалися фахівцями саме з цих галузей. Підсумкові статті готували спільними зусиллями, поєднуючи досвід та знання учених з різних країн.

¹ Відейко М. Ю. Планування та архітектура поселень найдавніших землеробів // Історія української культури. — Том 1. Історія культури давнього населення України. — Київ, 2001, — с. 156–160; його ж: Трипільські протоміста // там же, с. 160–165; його ж: Найдавніші землероби. Побут та одяг // там же, с. 165–168; його ж: Духовна культура та мистецтво. Зооморфізм та антропоморфізм первісного мистецтва // там же, с. 168–173.

² Kosko A. Zarys historii i perspektyw rozwoju «Poznansko — Kijowskiego» programu studiów nad Prehistoria Bałtycko-Pontyjskiego Miedzymorza. // Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej. — Oicow, 2001. — S. 441–446.

³ Як не дивно, але цей штучно підтримуваний комуністичними ідеологами крайній автохтонізм в останнє десятиріччя набув значної популярності, переважно в білянаукових колах. На жаль, реанімуються також спроби покласти його в основу нової суспільної ідеології.

Прогрес у наукових студиях був би неможливий без відвідання археологами музеїв та фондосховищ як у Польщі, так і в Україні. Українські археологи отримали можливість оглянути колекції, які їх цікавили, у Хелмі, Любліні, Кракові, Варшаві, Познані. Польські вчені чи не вперше за останні 50 років об'їхали Поділля, Волинь, працювали в Києві.

Втіленням майже десятирічної праці стали 12 томів «Baltic-Pontic Studies». У п'яти з них – 2, 3, 7, 9, 10, 12 – є матеріали й дослідження з трипільської проблематики, а 3-й і 9-й томи майже повністю присвячені Трипіллю. Серії публікується англійською мовою, яка de-facto стала міжнародною мовою археологічної науки. Таким чином «Baltic-Pontic Studies» презентує міжнародному співтовариству археологію та праісторію земель польських та українських, здобутки вчених цих країн.

Другий том («Номадизм та пасторалізм між 5000–1500 рр. до Христа»¹) написали шість авторів – С. Кадров, В. Ключко, О. Косько, С. Пустовалов, Ю. Рассамакін, М. Відейко. Він присвячений часам більш давнім – від V до III тисячоліть включно і темам, які активно дискутуються нині серед археологів на Заході. Трипільська культура і степові народи, ремесло, військова справа і суспільний лад «курганних культур» – от перелік основних тем цієї збірки.

Третій том («Могилиники софіївського типу»²) мав відкрити ученому світу майже забуті старожитності, досліджені в Україні ще в 40–60-ті роки: могилиники «останніх трипільців» на Середньому Дніпрі, під Києвом. Це було перше повне видання таких матеріалів з доданням усіх можливих спеціальних досліджень. Київська лабораторія видала першу серію ізотопних дат (перевіривши

при цьому в майстерності своїх колег з Берліна та Оксфорда, які не змогли дати ради кальцинованим кісткам з поховань), що дозволила визначити їх вік між 2900–2750 рр. до н. е. Чи не вперше фахівцями на значному фактичному матеріалі (зброя, кераміка, кременярство, поховальні звичаї) було окреслено широке коло контактів та зв'язків давніх мешканців долини Дніпра, які сягали на заході території Словаччини та Польщі!

Робота над третім томом стала вихідною точкою для дальшого вивчення взаємодії давніх народів і культур у VI–III тис. до н.е. Стало зрозуміло, що давні некрополі над Дніпром – то лише певний епізод давньої історії, яка повинна мати свій початок. Для пошуків знадобилися відрядження до музеїв та фондів у Польщі, Словаччині – і на це було отримано фінансування з польської сторони. Результати цих досліджень, які мають непогану перспективу, викладені у 9-му томі «Baltic-Pontic Studies».

Сьомий том приділений питанням абсолютного датування культур мідного та ранньобронзового віку – трипільської, ямної, катакомбної та ін.³ Нові серії дат, отримані у Київській радіовуглецевій лабораторії, здійснили справжній переворот у датуванні цієї доби. Зрештою, йдеться про поглиблення віку всіх археологічних культур: наприклад, встановлено, що трипільська культура припинила своє існування між 2900–2750 рр. до н. е., а не 2400–2200 рр. до н. е., як про це можна прочитати у багатьох працях. Ямна та катакомбна культури не виходять за межі III тис. до н.е, хоча раніше їх доводили до початку II тис. Цей історичний період отримав нарешті хронологічні рамки, які можна зіставити з історією решти країн Європи.

Дев'ятий том був цілком присвячений одній з найвизначніших культур мідного віку – трипільській⁴. Його тема – Трипілля в європейському контексті. Тут зібрано всю наявну інформацію про міжкультурні стосунки цієї культури «в західному напрямі» у V–III тис. до н.е. Статті Т. Г. Мовші, О. В. Цвек, В. О. Круца, С. М. Риждова, Ткачука Т. М., М. Ю. Відейка показали «трипільську» точку зору на цю проблему. З польської сторони С. Кадров, А. Закосцельна, Я. Будзішевський досліджували у різних аспектах західних сусідів Трипілля. Все це дасть змогу краще встановити місце і значення трипільської цивілізації у давній історії Європи.

Десятий том є публікацією монографії В. Ключка, присвяченої зброї неоліту – бронзового віку з території України. Значне місце тут приділено військовій галузі у Трипіллі, дано опис предметів озброєння. Значення цієї праці в тому, що вона показує високий розвиток військових технологій та військової організації у трипільського населення⁵, заперечуючи застарілі уявлення про мирних та беззахисних хліборобів доби енеоліту.

Дванадцятий том присвячено дослідженням хронології племен раннього бронзового віку, в тому числі трипільської культури (кінець IV–II тис. до н.е.) у Подніпров'ї, Волині та півдні України. Таким чином, за десять років свого існування це видання фактично відкрило для широкого наукового загалу за межами України результати найновітніших наукових розробок у галузі досліджень трипільської культури. Після праць М. Гімбутас 70–90-х років це найбільший обсяг текстів стосовно трипільської культури, виданих англійською мовою.

Продовження роботи над темою «Трипілля і Європа» дало змогу повному поглянути на проблему

¹ Nomadism and Pastoralism in the Circle of Baltic-Pontic Early Agrarian cultures: 5000–1650 BC, edited by Aleksander Kosko. // BPS. – Vol. 2. – 1993.

² Cemeteries of Sofievka Type, edited by Aleksander Kosko. // BPS. – Vol. 3. – 1994.

³ The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures between the Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC. Edited by Aleksander Kosko. // BPS. – Vol. 7. – 1999.

⁴ The Western Border Area of the Tripolye Culture. Edited by Aleksander Kosko. // BPS. – Vol. 9. – 2000.

⁵ Klochko V. I. Weaponry of the societies of the Northern Pontic culture circle: 5000–700 BC // BPS. – 2001. – Vol. 10; є продовженням наукової праці, розпочатої: Klochko V. I. The weaponry of the pastoral societies in the context of the steppe–forest – steppe communities: 5000–2350 BC // BPS. – 1994. – Vol. 2. – P.167–195.

генези трипільської культури, в якій, імовірно, культури з Центральної Європи грали важливу роль, поруч з неолітичною культурою Боян (територія Румунії)¹.

Іншим прикладом міжнародної наукової співпраці стала підготовка до видання матеріалів з розкопок у Більчі-Золотому, які зберігаються в Краківському археологічному музеї². Група дослідників, серед яких археологи з Польщі: С. Кадров, Е. Треля, України: Т. М. Ткачук, М. П. Сохацький в 1999–01 рр. підготували до видання величезну колекцію Леона і Тереси Сапегів³. В жовтні 2001 р. музей відкрив тимчасову виставку раритетів з цієї збірки. Перші результати роботи над

Краківський археологічний музей, виставка трипільських старожитностей із колекції Леона та Тереси Сапегів. Жовтень 2001 р.

проектом у формі великої статті були видані у Кракові 2003 р.⁴

Починаючи з 90-х років, побачив світ ряд монографій на трипільську тематику. У Росії (Москва) видано працю В. І. Балабіної, де вперше в комплексі розглянуто зооморфну пластику Трипілья. У 2003 р. з'явилася монографічна публікація розкопок відомого багаточарового поселення Поливанив Яр, автором якої є Т. О. Попова. У Берліні німецькою мовою опублікована монографія В. Г. Збеневича, присвячена ранньому періоду трипільської культури. Трипільська культура представлена кількома десятками статей у довідковому виданні «Словник-довідник з археології України». Тут знайшли відображення сучасні погляди на хронологію, локальні варіанти, типи жител та поселень Трипілья, а також ряд синхронних культур.

В 90-ті роки почали відзначати ювілеї відкриття трипільської культури. Слід відзначити, що першими на високому рівні відсвяткували в 1984 р. 100-річчя відкриття культури Кукутень румунські археологи, які провели міжнародну наукову конференцію. 1993 – рік сторіччя відкриття трипільської культури в Україні (розкопки В. В. Хвойки на Кирилівських висотах у Києві) – було відзначено двома міжнародними конференціями: у Львові та Тальян-

ках, де було підбито підсумки вивчення Трипілья. Матеріали наукової конференції в Тальянках так і не вийшли друком. Але трипільській проблематиці було повністю присвячено 3-й номер журналу «Археологія» (видає Інститут археології НАН України) за 1993 рік.

Ювілею було присвячено й кілька археологічних виставок: «Трипільський світ» і «Дивосвіт Трипілья» (останню можна й досі побачити у Національному музеї історії України) в Києві. У Вашингтоні та Нью-Йорку в 1993–1994 рр. побувала виставка з фондів Інституту археології НАНУ «Україна – образи V–IV тисячоліття до Христа». Влаштували виставки археологічних знахідок також музей хліборобства у Тальному та Черкаський обласний краєзнавчий музей. Було видано друком каталог виставки «Трипільський світ». У серії «Невідома Україна» вийшов перший документальний фільм про трипільську культуру «Трипільське диво» режисера М. Бернадського.

ТРИПІЛЬСЬКА АРХЕОЛОГІЯ НА ЗЛАМІ ТИСЯЧОЛІТЬ

В останні роки позбавилося наукове життя, пов'язане з проведенням конференцій та симпозіумів, в тому числі міжнародних, на яких постійно звучить тема дослідження трипільської культури. Саме тут можна почути інформацію про новітні дослідження, зануритися в дискусії з актуальних проблем трипільязнавства.

Дві важливі конференції відбулися в межах програми Балтійсько-Понтійських досліджень 2001–03 рр. У травні 2000 р. у м. Брест (Білорусь) відбувся міжнародний симпозіум з участю археологів із Білорусі, Польщі, Росії та України під назвою «Ад неолітизації до початку епохи бронзи»⁵. Трипільська тематика була темою доповідей на міжнародній

конференції 2003 р. в м. Обжисько (Польща), де обговорювалися питання виникнення і розвитку форм скотарства у давній Європі⁶.

Міжнародна наукова конференція «Трипільський світ і його сусіди» відбулася 20–23 серпня 2001 року в м. Збараж Тернопільської області. Її організатори – Державний історико-архітектурний заповідник в Збаражі,

¹ Burdo N. B. The influence of Western and Central European region cultures in the materials of the final phase of Tripolie A in the Middle Dniester territory // Acta Archaeologica Carpathica, tom XXXVI, 2001. – P. 5–38.

² Грант ІНОІН 02716, керівник Я. Риджевський, директор Краківського археологічного музею, наданий KBN (Комітетом наукових досліджень), Польща, в 1999–2001 рр.

³ Див. САПЕГА ЛЕОН; ВИСТАВКА «ЗБІРКА З РОЗКОПОК В БІЛЬЧІ-ЗОЛОТОМУ ім. ЛЕОНА І ТЕРЕСИ САПЕГ»; КОЛЕКЦІЯ ЛЕОНА І ТЕРЕСИ САПЕГІВ; КРАКІВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ; ВЕРЕТЕБА; БІЛЬЧЕ-ЗОЛОТЕ.

⁴ Kadrow S. Sokhatsky M., Tkachuk T., Trela E. Sprawozdanie ze studiow i wyniki analiz materialow kultury Tripolskiej z Bilcza Zlotego znajdujacych sie w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie // Materiały Archeologiczne. – T. 34. – 2003. – S. 53–143.

⁵ Відейко М. Ю. Міжнародний симпозіум «Ад неолітизації до початку епохи бронзи». Брест, травень 2000 року // Археологія, 2000, № 1.

⁶ Nomadizm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu). – Międzynarodowa konferencja, Obrzysko, 2003. – Poznan, 2003.

Інститут історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург), Лабораторія (Праісторична Європа) UMR 7041, Дім археології імені Р. Жіну-

місце розкопок поселення Тальянки, а також місце моделювання трипільських будівель і музей-заповідник в с. Легедзине Тальнівського р-ну Черкаської обл.¹

цивілізації (грант Міністерства науки 1997–2000 рр).

За останні п'ять років створено кілька благодійних фондів, діяльність яких спрямована на підтримку досліджень трипільської культури. Серед них міжнародний благодійний фонд «Дівич-Гора» (заснований 1999 р.), який поставив за мету збереження і вивчення пам'яток трипільської культури. На зібрані фондом кошти біля Київського обласного археологічного музею в с. Трипілля встановлено погруддя В. В. Хвойці² – першовідкривачеві трипільської культури та видано науково-популярну літературу³. У 2003 р. було засновано Український благодійний фонд «Трипілля», метою якого проголошено сприяння дослідженням і популяризації трипільської цивілізації та інших культур, встановлення історичного зв'язку між ними та визначення їх ролі в історії України, Європи і світу (голова фонду – І. О. Заєць). У травні 2003 р. фонд провів науково-практичну конференцію, присвячену

Міжнародний симпозиум з проблем номадизму в Обжиську. Доповідь професора Я. Махніка. Жовтень 2003 р.

вес (Франція). У конференції взяли участь археологи із семи європейських країн – Болгарії, Молдови, Польщі, Росії, України, Франції, ФРН.

Усього за два дні засідань було прочитано 24 наукові доповіді на теми трипільської археології та археології інших культур неоліту та енеоліту Європи, присвячені широкому колу питань – від інформації про окремі досліджені пам'ятки або групи пам'яток і окремих категорій знахідок до проблем етнокультурних процесів в окремих регіонах трипільської культури, а також за її межами.

Традицію проведення міжнародних наукових форумів в м. Збаражі завдяки зусиллям Н. М. Скакун продовжено 2004р. На конференції «Древні землероби Європи: нові відкриття та гіпотези» були присутні науковці з 5 держав, прочитано 16 доповідей з трипільської проблематики.

6–8 серпня 2003 р. в с. Тальянки Тальнівського р-ну Черкаської обл. відбулась міжнародна наукова конференція «Поселення-гіганти трипільської культури», присвячена 110-річчю початку досліджень трипільської культури. Були присутні науковці з Великої Британії, Ізраїлю, Молдови, Росії, Румунії, України. Учасники конференції відвідали

ної історії українського народу або «вперто замовчували» та «припиняли» трипільську культуру. Погляд на історію досліджень дозволяє розставити все по місцях.

Закиди до «радянської археології» тим більше безглузді на тлі фінансових проблем археології української, яка розвивається наразі лише завдяки джерелознавчій базі, створеній у попередні 130 років – спочатку за гроші різноманітних інституцій двох імперій (Російської та Австро-Угорщини), а пізніше – міжвоєнної Польщі, а також 70-річного панування «тоталітарного режиму».

В останні 15 років найбільші проекти з дослідження Трипілля фінансуються переважно за рахунок грантів іноземного походження. Програма Baltic-Pontic Studies підтримана бюджетними грантами Польщі, розкопки та конференція у Тальянках – фондом Search Foundation (США) та Qes Investment LTD (Велика Британія). Винятком став проект з археометричних досліджень трипільської

Науково-практична конференція, присвячена вивченню трипільської культури, організована Українським благодійним фондом «Трипілля». Співробітники Інституту археології НАН України – учасники конференції: зліва – О. В. Цвек, В. О. Круц; справа – Н. Б. Бурдо, І. І. Мовчан, Е. В. Овчинников, С. О. Гусев, Ю. Я. Рассмакін.

трипільській культурі, та видав її матеріали⁵.

Нарешті в 2003 р. було увічнено саму трипільську культуру. 31 листопада 2003 року в місті Ржищів Київської області було урочисто

¹ Мицик В. До глибин життя // Колос. – Тальне, 2003. – № 65 (10272).

² Див. ХВОЙЦІ В. В. ПАМ'ЯТНИК.

³ Цивілізації Давньої України. – Київ, 2001. – 217 с.

⁴ Див. ДІВИЧ-ГОРА.

⁵ Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: «Просвіта». – 2003. – 325 с.

відкрито пам'ятник трипільській цивілізації. В кінці XIX ст. київський археолог Вікентій Хвойка проводив тут розкопки поселення давньої хліборобської культури, названої ним трипільською. Саме археологічна спадщина Ржищева, а також 110-а річниця з часу відкриття Трипільської культури стали одним з приводів спорудження нового – і, без перебільшення, унікального пам'ятника. На урочисте відкриття приїхали представники уряду України – міністр кабінету міністрів А. Толетухов та голова державної туристичної адміністрації В. Цибух, представники обласної адміністрації. Пам'ятник має вигляд мальованої трипільської «біноклеподібної» посу-

предметом приватного колекціонування. В останнє десятиріччя значно зріс інтерес до них. Власники колекцій, як і наприкінці XIX – на початку XX ст., передають свої збірки у музеї, а також влаштовують їх виставки.

Найбільшою та найвагомішою з тих, що експонувалися в останні роки, стала трипільська збірка колекції «ПЛАТАР», власники якої – С. М. Платонов та С. О. Тарута¹. Унікальні вироби різних періодів трипільської культури, серед яких не лише посуд та пластика, але й рідкісні моделі храмів та інших будівель, можна було побачити на виставках не лише в Києві (2002–2004 рр.), але й у Вінниці, Херсоні, Запоріжжі. Власники колекції сприяють науковому вивченню колекції. Підготовлено до друку науковий каталог колекції, а її матеріали широко використані під час роботи над цим виданням. С. М. Платонов та С. О. Тарута є авторами ідеї «Енциклопедії трипільської цивілізації» і

Пам'ятник трипільській цивілізації в м. Ржищів Київської обл. Фото В. І. Калашнікова, жовтень 2003 р.

дини, яка піднята над жертвовником, що складається з чотирьох кіл. Загальна висота споруди – біля 5 м, в тому числі «бінокля» – 3.9 м. Пам'ятник споруджений на приватні добродійні пожертви за проектом А. Гайдамаки.

Старожитності трипільської культури ще в середині XVIII ст. стали

взяли на себе фінансування її підготовки та видання (2003–04 рр.).

2002–03 рр. Платонов С. М. ініціював створення повнометражного телефільму про трипільську цивілізацію. Знімальна група об'їхала чимало поселень трипільської культури від Дніпра до Дністра, провела

Зйомка епізодів телевізійного фільму про трипільську культуру на поселенні Жванець-Лиса Гора. Серпень 2002 р.

зйомки в багатьох музеях, печері Вертеба, взяла інтерв'ю у дослідників Трипілья. В ролі ведучого виступив відомий актор В. Ф. Степанов. З цього матеріалу змонтовано кілька фільмів, перший з яких – «Час збирати каміння»² було завершено 2003 р.

Нинішня ситуація з дослідженням трипільської культури багато в чому нагадує історію її відкриття наприкінці XIX ст., коли колекціонери, меценати, працівники музеїв, археологи спільними зусиллями починали вивчення цієї давньої цивілізації. Саме такій співпраці ми великою мірою завдячуємо досягненнями, зробленими у цій галузі: археологічним дослідженням, науковим працям, нарешті музейним колекціям та експозиціям, які презентують громадськості сторінки давньої історії України, а також і появи цієї Енциклопедії.

¹ Див. «ПЛАТАР», ПЛАТОНОВ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ, ТАРУТА СЕРГІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ.

² Режисер – Ю. Вересоцький.

2. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ХРОНОЛОГІЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Періодизація археологічних пам'яток дає змогу впорядковувати отримані матеріали, зіставляти окремі комплекси – поселення, поховальні пам'ятки, а також різні археологічні культури. Найнадійнішим для розробки періодизації та відносної хронології вважається стратиграфічний метод, який базується на спостереженні порядку залягання культурних шарів на поселеннях або поховань у курганах та ґрунтових могильниках. Багатошарові поселення відомі для давньоземлеробської цивілізації Трипілля-Кукутень, переважно на території Румунії – Кукутень, Ізвоар, Подурь-Дялул-Гіндару та ін. На теренах України таких пам'яток небагато. Найвідомішим є поселення Поливанів Яр, де простежено 5 горизонтів. Три горизонти було виявлено у печері Вертеба, по кілька шарів трипільської культури мають поселення Незвисько, Більшівці та ін.¹

Культура Трипілля-Кукутень, з огляду на тривалий час її існування, значне поширення, широкі зв'язки та ступінь вивченості, займає особливе місце у розробці питань синхронізації, періодизації та хронології більшості пам'яток мідного віку в Україні та за її межами. Нині використовуються дві схеми періодизації культури Трипілля-Кукутень², розроблені на підставі стратиграфічних даних, а також типологічного, стилістичного та статистичного аналізу керамічних комплексів багатьох поселень, які було досліджено на території Румунії, Молдови та України.

Щодо трипільської культури в Україні дослідники застосовують насамперед періодизацію, розроблену Т. С. Пассек ще в 30-ті роки ХХ ст., а вдосконалену пізніше – у 1949 р.³ Відповідно до неї виділено три періоди існування трипільської культури: ранній (А), середній (В) та

пізній (С). Усередині періодів виокремлено етапи. Період В розділено на етапи ВІ, ВІІ. Період С – на етапи СІ та СІІ.

Для території Румунії періодизація (стосовно культури Кукутень) була розроблена Г. Шмідтом, а вдосконалено В. Думітреску та іншими дослідниками. Виділено періоди Кукутень А (з фазами А1, А2, А3, А4), Кукутень А-В (фази А-В1 та А-В2), Кукутень В (фази В1, В2, В3).

В її основу покладена стратиграфія поселень, насамперед Ізвоара, та типологія мальованого посуду. Пам'ятки, що становлять основу культури Кукутень і відповідають Трипіллю А, виділено в культуру Прекукутень (Докукутень), розділену в свою чергу та три фази – І, ІІ, ІІІ. В окрему культуру Городиштя-Фолтешть виділено найпізніші пам'ятки, які відповідають пізньотрипільським (етап СІІ).

Варіанти періодизації культури Трипілля-Кукутень (за К. К. Черниш, 1982)

		Верхнє Подністров'я (за О. Кандибою)	Прикарпаття та межиріччя Серету й Дністра (Г. Шмідт, В. Думітреску)	Межиріччя Дністра та Дніпра (Т. С. Пассек) етапи	періоди
Період Б	Фаза Кошилівці		Городиштя-Фолтешть	СІІ-γІІ	пізній
	Фаза Більче-Золоте				
	Фаза Городниця		Кукутень В1-В2	СІ-γІ	
Період А	Фаза Заліщики				середній
	Група Заліщики		Кукутень А-В 1-2	ВІІ	
	Група Шипинці А				
	Фаза Незвисько		Кукутень А1-А4	ВІ	
			Докукутень І-ІІІ	А	ранній

¹ Див. ПОЛИВАНІВ ЯР, ВЕРТЕБА, БІЛЬШІВЦІ, НЕЗВИСЬКО.

² Більш докладно про історію створення періодизацій для трипільської культури див. у першому розділі т. 1.

³ Passek T. La Ceramique Tripolenne // ИГАИМК. – Вып. 122. – 1935; Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА – М. – Л. – Вып. 10. – 1949.

Типи кераміки початку раннього періоду трипільської культури. Бернашівка. Розкопи В. Г. Збеновича. Фонди ІА НАНУ.

За час, що минув після виходу в 1949 р. праці Т. С. Пассек, присвяченої періодизації поселень трипільської культури, до схеми періодизації іншими дослідниками було внесено деякі зміни та доповнення. Не всі з них були прийняті більшістю науковців, лише окремі зміни почали використовувати досить широко. Так, було визнано виділений Н. М. Виноградовою етап VI-II, перехідний між етапами VI і VII середнього періоду трипільської культури¹. Крім того, до пізнього періоду почали зараховувати лише етап VII², майже вийшло з ужитку застосування для південної зони поширення трипільської культури

позначення відповідних етапів літерою «γ». Тому етапи γI, γII у багатьох сучасних працях позначені відповідно як CI, CII.

Згадані періодизаційні схеми дозволяють, як правило, встановити положення конкретних пам'яток у найбільш загальних рисах. На практиці виникла потреба у детальнішій періодизації, адже з'ясувалося, що жодне з поселень не існувало упродовж навіть частини етапу. Тому для більш точного визначення місця певних комплексів у системі періодизації археологи іноді вживають вирази типу «кінець етапу VII», «перехід від VII до CI» (іноді – «етап VII-CI») або «початок CI» тощо.

Останнім часом археологи виділяють також окремі типи пам'яток, фази розвитку, що дозволяє більш точно визначити послідовність певних комплексів у межах окремого регіону поширення культури Трипілля-Кукутень. Так, К. К. Черниш³ запропонувала розмежувати Трипілля на 24 горизонти (шість для раннього, сім для середнього та одинадцять – для пізнього періодів періодизації Т. С. Пассек)⁴.

Співвідношення горизонтів трипільської культури (за К. К. Черниш), періодизації Т. С. Пассек та періодизації культур Докукутень, Кукутень та Городиштя-Фолтешть.

Україна			Румунія (Молдова)
періоди	етапи	горизонти	
пізній 11 горизонтів	Трипілля CII-γII	7-11	Городиштя-Фолтешть
	Трипілля CI-γI	1-6	Кукутень B1-B3
середній, 7 горизонтів	Трипілля VII	5-7	Кукутень A-B 1-2
	Трипілля VI	4	Кукутень A4
	Трипілля VI	2-3	Кукутень A3
	Трипілля VI	1	Кукутень A1-A2
ранній 6 горизонтів	Трипілля AII	4-6	Докукутень III
	Трипілля AI	2-3	Докукутень II
	—	1	Докукутень I

¹ Виноградова Н. М. Племена Днестровско-Прутського междуречья в период расцвета трипольской культуры (Периодизация, хронология, локал. варианты) / АН МССР. Отд. этнографии и искусствоведения. – Кишинев: Штиинца, 1983. – 107 с.

² Докладніше з цього питання див. статтю ПІЗНІЙ ПЕРІОД ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ в цьому розділі тому 1.

³ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. – М.: Наука, 1982. – С. 172–173, таблица 9.

⁴ У праці К. К. Черниш використано російське слово «ступени» (укр. сходинки), замінене в тексті на вираз «горизонт».

Типи кераміки раннього (А) періоду трипільської культури.

Однак накопичення нових даних привело до того, що ця схема виявилася теж надто загальною і практично не вживається, а всередині конкретних груп пам'яток виділяють типи або фази розвитку.

Н. Б. Бурдо запропонувала більш докладну періодизацію для раннього

етапу трипільської культури – А, а також синхронізацію конкретних пам'яток цього періоду з територією України із комплексами, які було досліджено в Румунії та Молдові.

Для східного ареалу поширення Трипільля (Буго-Дніпровське межиріччя) О. В. Цвек виділила шість послідовних типів пам'яток: тип Зарубинці, тип Красноставка, тип Шкарівка, тип Веселий Кут, тип Миропілля, тип Гарбузин. Вони охоплюють етапи VI, VI-II та початок VII¹. Було розроблено також

схему, яка відображає складну структуру виділеної дослідницею східнотрипільської культури².

С. М. Рижов виділив для небелівської групи (етап VII) 2 фази, томашівської групи (етап CI) – 4 фази розвитку³, тощо. Аналогічні розробки існують для більшості регіональних груп та типів трипільської культури всіх періодів її історії на теренах України та територіях сусідніх держав. Розробляючи відносну хронологію для пам'яток трипільської культури окремих регіонів, дослідники порівнюють їх з відповідними типами пам'яток, розташованими на сусідніх територіях, використовуючи для цього імпорти, наслідування керамічних виробів⁴.

На практиці широко застосовуються дві періодизаційні схеми для культури Трипільля – модернізована схема Т. С. Пассек та згадані вище схеми для її аналогів з території Румунії і Молдови. Приблизна відповідність цих двох схем періодизації виглядає таким чином:

Румунія	Україна
Городиштя-Фолтешть	Трипільля CI-уII
Кукутень В (1-3)	Трипільля VII, CI-уI
Кукутень А-В (1-2)	Трипільля VI-II, частково VII
Кукутень А1-А4	Трипільля VI
Прекукутень I-III	Трипільля А

¹ Цвек Е. В. Буго-днепровский вариант восточнотрипольской культуры: К пробл. выделения культур и локал. вариантов Триполья // Первобытная археология: Материалы и исследования: Сб. науч. тр. / АН УССР. ИА. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 106–117; Цвек О. В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності // Археологія. – 1985. – Вип. 51. – С. 31–45.

² Див. СХІДНОТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА.

³ Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія. – К., 1985. – Вип. 51. – С. 45–56; Рижов С. М. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 1999.

⁴ Див. ГРУПА ПАМ'ЯТОК, ТИП ПАМ'ЯТОК, ІМПОРТ.

Типи кераміки початку середнього періоду трипільської культури, етап VI. Колекція «ПЛАТАР».

Типи кераміки середнього періоду трипільської культури, етап VII. Колекція «ПЛАТАР».

Типи кераміки середнього періоду
трипільської культури, етап VI-II.
Колекція «ПЛАТАР».

Типи кераміки кінця середнього періоду трипільської культури, етап СІ. Колекція «ПЛАТАР».

Типи кераміки пізнього періоду трипільської культури, етап СІІ. Колекція «ПЛАТАР» та Археологічний музей ІА НАНУ.

**Періодизація та синхронізація пам'яток Прекукутень-Трипілля А
(за Н. Б. Бурдо)**

Фази	Прут	Пруто-Дністровське межиріччя	Середнє Подністров'я	Дністро-Бузьке межиріччя	Побужжя	Буго-Дніпровське межиріччя	
Кукутень А1-2	ВІ	Ізвоар II.1b Тирпешти IV	Нові Русешти I,1b		?	Плисків-Чернявка, Тростянець	Зарубинці
	Тр. АШ,3		Нові Русешти I,1a	Лука-Врублевецька, Кормань, Ленківці, Жванець	?	Гренівка	?
ПРЕКУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЛЯ А	АШ,2	Босач Тирпешти III,	Карбуна, Голеркани, Багринешти, Солончени I, Кошерниця	Лука-Устинська, Бернове-Лука	Олександрівка, Нестоїта II	Данилова Балка, Могильна III, Сабатинівка II	Павлівка I
	АШ,1	Ізвоар I,2	Путинешти I	Вороновиця	Тимкове, Слобідка-Західна	Гайворон	Гребеноків Яр
	АШ,2	Тирпешти II, Ізвоар I,1, Подурь-Пр.П	Флорешти III	Окопи, Брага, Бабшин, Бернове (Малинки)	Нестоїта 4	—	—
	АШ,1	Ларга-Жижія, Гігоешти	Флорешти I, Рогожани	Бернашівка	—	—	—
	ПР. I	Траян-Дялуд-Вей	—	—	—	—	—

АБСОЛЮТНЕ ДАТУВАННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Неможливо досліджувати давню історію, особливо дописемного періоду, не маючи уявлення про її хронологію. Історія вивчення хронології трипільської культури переконливо доводить, що найбільш продуктивним на сьогоднішній день є комплексне використання археологічного датування та датування методами природничих наук. Подібний підхід дозволив уточнити абсолютну хронологію культури Трипілля-Кукутені і віднести її до другої половини VI – перших століть III тис. до н.е. Загальний час існування трипільської культури, згідно цими даними, має становити, таким чином, близько 2 600–2 700 років.

У сучасних українських виданнях можна знайти інші дати: 4 000–2 500 рр., тобто тривалість – півтори тисячі років¹. В тому ж 1997 р. автором спільно з Н. Б. Бурдо у спеціальній праці були запропоновані такі хронологічні межі: 5 200–2 790, тривалість – близько 2 410 років². У Румунії аналогічні пам'ятки нині датують між 5050–3150 рр. до н.е.³, їм відводиться, таким чином, 1 900 років. Як бачимо, різниця в поглядах на дату-

вання й тривалість однієї і тієї самої археологічної культури лише в трьох публікаціях, які вийшли упродовж усього двох років, досить суттєва.

Якщо прийняти хронологію з «Давньої історії України» і порівняти її з хронологією Давнього Світу, ми побачимо, що трипільські поселення-гіганти існували паралельно з першими династіями Єгипту та містами-державами Месопотамії, а поселення-гігант Тальянки споруджено в часи легендарного царя Гільгамеша (правив близько 2750 р. до н.е.). За іншими хронологічними студіями, в ті часи, коли «історія починалася в Шумері» та Країні пірамід, руїни багатьох трипільських протоміст вже кілька сотень років були поховані під травою українського лісостепу. А це вже дві різні історії.

Ситуація з абсолютним датуванням культури Трипілля-Кукутень сьогодні виглядає так. З одного боку продовжує існувати і рядом авторів застосовується хронологія, основи якої створено в 60–70-ті рр.⁴ Вона побудована на радіовуглецевих конвенціональних датах та частково спирається на археологічне датування (для усагівських пам'яток).

Відповідно до неї Трипілля-Кукутень існувало між 4000–2500 (2400–2000) рр. до н. е. Паралельно у кінці 60–80-х рр. XX ст. було розроблено хронологію, засновану на каліброваних (календарних) датах. Вона знаходить підтвердження у стратиграфії та археологічному датуванні пам'яток ранньобронзового віку, з якими синхронізовано певні пізньотрипільські комплекси. За календарною хронологією Трипілля існувало між 5400–2900 (2750) рр. до н.е. Як бачимо, ці дві хронологічні шкали різняться між собою щодо початку культури на 1 000 років, а фінальної фази – на 400–700 років. Дискусія між прибічниками різних хронологічних схем триває вже не одне десятиліття¹. Нами враховано кілька десятків схем датування культури, які досить істотно різняться між собою (частину з них ми наводимо в таблиці 1). В останнє десятиріччя отримано нові серії дат C14, які дали змогу суттєво уточнити уявлення про початок і фінал, а також абсолютне датування окремих періодів і етапів трипільської культури.

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ АБСОЛЮТНОЇ ХРОНОЛОГІЇ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Щоб зрозуміти ситуацію, яка склалася, в даному випадку слід звернутися до історії розробки хронології для культури Трипілля-Кукутень.

Абсолютне датування цієї культури має досить довгу історію. З відкриттям у другій половині XIX століття старожитностей культури Трипілля-Кукутень постало питання про абсолютний вік її пам'яток. За

цей час кілька поколінь археологів різними методами і засобами намагалися вирішити цю проблему. Використання дат, отриманих методами природничих наук, є поки що останньою ланкою у цьому довгому ланцюжку. Підставою для абсолютного датування на початковому етапі досліджень були порівняння з культурами мальованого посуду Середземномор'я, вік яких визначав-

ся у зв'язку із старожитностями, які мали історичне датування (Єгипет, Месопотамія тощо).

Зрозуміло, що такі прив'язки були досить приблизними, зважаючи на наявні в той період джерела.

Так, В. О. Городцов відніс трипільську культуру до початку IV тис. до н.е., зважаючи її одночасною з ямною⁵. Е. Р. Штерн зараховував Трипілля до середини III тис. до н.е.,

¹ Круц В. О. Світ землеробів. // Давня історія України, т. 1. – С. 236.

² Бурдо Н. Б. Відейко М. Ю. 1997. – Основи хронології Трипілля-Кукутень. // Археологія, 1998. – № 2. – С. 29.

³ Mantu C. – M. Culture Cucuteni. Evolutie, cronologie, legaturi. – Piatra – Neamt, 1998. – P. 183.

⁴ Круц В. О. Світ землеробів... – С. 234–273.

⁵ Городцов В. А. Назначение глиняных площадок в доисторической культуре трипольского типа // Археологические известия и заметки. – М., 1900. – № 11–12.

Таблиця 1. Абсолютне датування культури Трипілля-Кукутень та окремих її етапів

Етапи	Т. С. Пассек, 1949	Т. С. Пассек, 1964	Т. Г. Мовша 1984	В. Г. Збенович 1974, 1989	Д. Я. Телегін, 1985	М. О. Чмихов та І.Т.Черняков, 1988
A	3000–2700	4000	4000– 3700.3650	4000–3600	3800/ 3700–3500	3400–
VI	2700–		3700–3350 (3650–3300)		3500–3300 3300–	
VI-VII			3350–3200 (3300–3200)			
VII	–2100		3200–3000		3000/2900	
CI-γI	2100–		3000–2800 (2750)		3000(2900– 2700)–2600	
CI-γII	–1700	2500	2800–2400 (2750–2350)	2400–2200	2700(2600– 2500)–2400	–2200

Етапи	К. К. Черниш, 1982– C14	К. К. Черниш, 1982– калібр.	В. Г. Петренко, 1989-1 (C14)	В. Г. Петренко, 1989-2 (BC)	V. Dumitrescu, 1974	H. Quitta, G. Kohl, 1969
A	4000–3750	4750– 4500–4400	4000–3700 /4000–3650	4845–4520 /4485	4200–3600	4200–3700
VI	–3500– 3250	4400–4370–	3700–3350/ 3650–3300	4520–4160/ 4485–4095	3600–3400	3700–
VI-VII	3250–	...–4250	3350–3200/ 3300	4160–3390/ 4095		
VII			3200–3000	3990–3785	3000–	
CI-γI	...–3000	...–3750	3000–2800/ 2750	3785–3580/ 3530		–2900
CI-γII	...–2500	...–3250	2800–2500/ 2750-2400	3580–3245/ 3530–3275	–2600	

Етапи	С. Кукотш 1984	Д. Монах	E. Neustupny, 1968	S. Jastrzebski, 1985	G. Parzinger, 1993	K-P. von Wechler, 1994
A	?–3600	4200–3700	4400			4500–4350
VI	3460-3200	3700–3200				4440–
VI-VII		3200–3000				
VII		3000–				–3810
CI-γI	–2900–			2800–2700	3700–3600/ –3500–3400	3780–

до мідно-кам'яного віку¹. Г. Чайльд порівнював ранні ступені Трипілля з давньомінойським ступенем II, датуючи не пізніше 2500 р. до н.е.

У 30–40-ві роки Т. С. Пассек опублікувала хронологічні схеми Трипілля-Кукутень. Частину пам'яток вона віднесла до енеоліту, датувавши між 3000–1700 рр. до н.е., а найпізніші – до епохи бронзи, датувавши між 1700–1400 рр. до н.е. Авторка вважала, що датування трипільських пам'яток має припадати на I–II–III періоди давньомінойської культури². Пізніше вона уточнила хронологічні рамки Трипілля, визначивши їх відповідно до критської хронології в двох варіантах: максимальному: з III тис. до 1750 р. до н.е. та мінімальному – з 2500–1750 рр. до н.е.³ Т. С. Пассек порівнювала так звані пінтадери з нижніх шарів поселення Аріушд, синхронного, на її думку, з комплексом Кукутень А, з печатками-пінтадерами, поширеними в Єгипті між 2540–2160 рр. до н.е.⁴ Далі в цій же роботі ранній етап трипільської культури на основі зіставлення з чорною канельованою керамікою з Македонії та Фессалії було датовано початком III тис. до н.е.⁵ В іншому місці була запропонована така хронологія Трипілля в абсолютних датах⁶: ранній період, А – 3000–2700 рр. до н.е.; середній період, ВІ, ВІІ – 2700–2100 рр. до н.е.; пізній період СІ, СІІ – 2100–1700 рр. до н.е.

Розробка методу радіовуглецевого датування вже на початку 60-х років дала змогу передатувати Трипілля-Кукутень. У 1962 р. Т. С. Пассек на VI міжнародному конгресі доісто-

ричних та протоісторичних наук віднесла ранній період Трипілля до першої половини IV тис. до н.е., середній – до другої половини IV – початку III тис., а пізній – до середини III тис. до н.е.⁷

У 1968 р. у збірці видавництва Ленінградського університету вийшла стаття Л. С. Клейна «О дате карбунеского клада (К проблеме абсолютной датировки раннетрипольской культуры». Він вважав, що «радиоуглеродный метод еще находится в стадии становления и сам нуждается в проверке и уточнении по памятникам с достоверной исторической датировкой»⁸. Праця Л. С. Клейна – яскравий приклад приклад того, що не може бути правильних хронологічних схем, які отримані завдяки застосуванню тільки типологічного методу, без стратиграфічних спостережень та методів абсолютного датування.

У 1965 р. вийшла праця В. С. Тітова, в 1972 р. – опубліковано всі відомі на той час дати по С14 П. М. Долухановим та В. І. Тимофєєвим⁹. У 1974 р. В. Думітреску опублікував п'ять дат для культури Кукутень та велику кількість дат для синхронних культур¹⁰.

Вже тоді стало зрозуміло: використання радіовуглецевих дат приведе до поглиблення абсолютного віку Трипілля-Кукутень. Використання ж дендрохронологічних поправок подавніше дати ще більше – на 500–800 років¹¹.

Наприкінці 60-х років ХХ ст. було виявлено необхідність калібрування ізотопних дат С14. Одна з праць того періоду, де було про-

аналізовано співвідношення каліброваних вуглецевих дат з археологічними даними, належить Є. Неуступни. Він переконливо показав хронологічні позиції європейських старожитностей ранньобронзового віку, які давали змогу вийти на історичні дати. Комплекс культури Баден фаз D та E було синхронізовано з шарами Трої I, пам'ятками РМ I (ранньомінойський) та РЕ-I (ранньоелладський) періодів, що, на думку дослідника, відповідає часу близько 3000 р. до н.е. Стратиграфія Єзеро вказує на те, що культури Гумельниця та Вінча С передують РБВ (ранньобронзовому віку) Егеїди. Датування ранньобронзового віку Егеїди може бути встановлене на підставі знахідок під час розкопок Кноссу єгипетських камінних ваз та їх наслідувань, що дає час близько 3000 р. до н.е.¹² Такому стану речей найбільше відповідають саме калібровані (календарні) дати. Енеоліт, який передує РБВ, відповідно, має бути віднесений до V–IV тис. до н.е., а не IV–III тис. до н.е., як вважалося до того часу. В синхронізаційній таблиці Є. Неуступни відвів Трипілля час між 3400–4400 рр. до н.е. – тобто з середини V до середини IV тис. до н.е. Слід мати на увазі, що кількість визначень для найбільш ранніх і найпізніших трипільських старожитностей тоді була незначною і з часом діапазон датування культури було розширено за рахунок нових дат.

У 70–80-ті рр. накопичувались нові визначення. Поряд із зарубіжними лабораторіями за датування Трипілля-Кукутень взялися також у

¹ Штерн Э. Р. Доисторическая греческая культура на юге России. // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. – М. 1906. – Том I.

² Пассек Т. С. Трипільська культура – К., 1940 – С. 18–19, табл. I

³ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. // МИА. – М. – Л., 1949. – № 10. – С. 26

⁴ Там же. – С. 24–25

⁵ там же, с. 41.

⁶ Там же. – с. 108.

⁷ Passek T. Relations entre L'Europe Occidentale et L'Europe Orientale a l'epoque neolitique // Atti. – Roma, 1964. – Vol. 1.

⁸ Клейн Л. С. О дате Карбунеского клада: К пробл. абсолют. датировки раннетрипол. культуры // Проблемы археологии. Абсолютная хронология энеолита и бронзового века Восточной Европы: Сб. ст. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – Вып. 1. – С. 7.

⁹ Титов В. С. Роль радиоуглеродных дат в хронологии неолита и бронзового века Передней Азии и Юго-Восточной Европы // Археология и естественные науки. – М., 1965.

¹⁰ Dumitrescu V. Chronologia absoluta a eneoliticului romanesc in lumina datelor C14. // Apulum. – Alba Iulia, 1974 / – Vol. XII.

¹¹ Долуханов П. М., Тимофеев В. И. Абсолютная хронология неолита Евразии // Проблемы абсолютного датирования в археологии. – М. 1972. – С. 28–75.; Колчин Б. А. Шерн Н. Я. Абсолютное датирование в археологии // Проблемы абсолютного датирования в археологии. – М., 1972. – С. 3–10.

¹² Neustupnu E. Absolute chronology of the Neolithic and Aeneolithic periods in Central and South-Eastern Europe // Slovenska Archeologia. – 1968. – V. XV – 1. – P. 25–28, 31.

Києві. Тим часом в радянській археологічній літературі поступово утвердилася абсолютна хронологія для трипільської культури, побудована з урахуванням радіовуглецевого конвенціонального датування. Вважалося, що трипільська культура існувала упродовж майже всього IV–III тис. до н.е.¹ При цьому абсолютна дата для раннього Трипілья визначалася С. М. Бібіковим (з урахуванням єдиної на той час С14 дати з Нових Русешт) кінцем першої половини – серединою IV тис. до н.е.² Т. Г. Мовша датувала середній період Трипілья другою половиною IV тис. до н.е., що, на її думку, підтверджувалося датою для поселення Хебешешть³. Датуючи пізньотрипільські (усатівські) старожитності між 2400–2200 рр. до н.е., В. Г. Збеневич посилався на С14 дату для Маяків⁴. Можливості калібрування дат практично ніким з дослідників Трипілья до уваги не бралися.

Разом з тим дослідники продовжували традиційним шляхом датувати трипільські пам'ятки, передусім пізні. Визначаючи абсолютний вік усатівських старожитностей, В. Г. Збеневич звернувся до найбільш надійного, на його думку, джерела – мідних кинджалів з їх «прямими аналогіями» в енеолітичних пам'ятках Криту та сусідніх з ним територій, де їх прототипи існували в проміжку між II (РМ) ранньомінойським та початком – серединою I середньомінойського (СМ) періодів. Останні фахівці відносили в той час до 2500–2100 рр. до н.е., що дало підставу В. Г. Збеневичу визначити вік усатівських кинджалів між 2400–2200 рр. до н.е. Інший шлях датування – синхронізація з культурою Чернавода I, спорідненою, на думку В. Г. Збеневича, з ранньобронзовими горизонтами Єзеро в Південній Бол-

гарії. Останні синхронізовано з щарами Троя I–Троя IV – тобто кінцем першої та всією другою половиною III тис. до н.е. Останніми було названо паралелі з майкопською культурою, яка на той час шляхом зіставлення з культурами Малої Азії, Ірану та Месопотамії також була віднесена до другої половини III тис. до н.е. Тобто всі три напрямки зіставлення вказували на другу половину III тис. до н.е., точніше – між 2400–2200 рр. до н.е. Радіовуглецеві дати (некалібровані) – 2390 та 2450 рр. до н.е. (Маяки), на думку дослідника, певною мірою підтверджували наведені вище міркування⁵.

У 1982 р. Н. В. Риндіна та Л. В. Конькова запропонували нове зіставлення і датування усатівських кинджалів з огляду на їх типологію та технологію виготовлення. На їх думку, анатолійські клинки, ідентичні за технологією виготовлення усатівським, походять зі скарбів та змішаних троянських колекцій (Троя-II, Троя II-V, Аладжа-Гуюк), тому не можуть бути надійно датовані у вузькому діапазоні. Їх вік було визначено другою половиною III тис. до н.е.⁶

Отже, усатівські кинджали, керуючись типологічними та технологічними зіставленнями, ми могли б віднести до періоду між 3100–2550 рр. до н.е. При цьому некалібровані дати для Усатового вкладаються (з довірчими інтервалами) між 2830–2315 рр. до н.е., а калібровані – між 3467–2785 рр. до н.е. Визнаючи пріоритет типологічного датування, до того ж підкріпленій історичними датами, ми можемо прийти до висновку, що датування усатівських кинджалів мало б бути в межах 3000–2700 рр. до н.е., що відповідає швидше каліброваним датам, ніж звичайним.

Характеризуючи у своєму монографічному дослідженні (1980) пізній період Трипілья (СП), В. О. Дергачов відзначав, що датування його ґрунтується на типологічних зіставленнях металевих виробів і кераміки та синхронізації трипільських комплексів з матеріалами майкопської культури (яка датована за малоазійсько-месопотамськими паралелями) та культурами Чернавода і Коцофень, шарами раннього бронзового віку в Єзеро та іншими, датованими за егейсько-анатолійськими паралелями. Обидві лінії датування в цілому, на його думку, збігаються і вказують на період між 2600–2500 та 2100–2000 рр. до н.е.

Радіовуглецеві визначення (некалібровані), а їх наведено шість (для Маяків, Усатового та Данку-2), як вважає В. О. Дергачов, підтверджують дати, отримані традиційними археологічними методами. Разом з тим він відзначає, що хоча абсолютне датування пізнього Трипілья і виглядає досить переконливо, воно не може вважатися остаточним, оскільки не всі намічені раніше паралелі та синхронізми є достатньо аргументованими, а типологічні зіставлення іноді досить поверхові. У той же час автора непокоїть, за його словами, тенденція до поглиблення датування раннього бронзового віку Болгарії, пов'язана в тому числі з калібруванням ізотопних дат⁷. Розробкою питань хронології Трипілья-Кукутень у 80-ті роки займалася також Т. Г. Мовша. У 1984 вона запропонувала власну хронологічну схему, яка спиралася на некалібровані ізотопні дати⁸.

У 1985 р. Д. Я. Телегін розробив хронологію трипільської культури, яка спиралася на ізотопні та археомагнітні дати⁹. Ним було зібрано понад 70 дат, з них близько 40 радіовуглецевих та понад 30 – археомагнітних. Було виділено п'ять «хро-

¹ Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т. 1. – С. 150.

² Бібіков С. М. Ранній етап трипільської культури // Археологія Української РСР. – Київ, 1971. – Т. 1. – С. 163.

³ Мовша Т. Г. Середній етап трипільської культури // Археологія Української РСР. – Київ, 1971. – Т. 1. – С. 177.

⁴ Збеневич В. Г. Пам'ятки усатівського типу // Археологія Української РСР. – Київ, 1971. – Т. 1. – С. 192.

⁵ Збеневич В. Г. Познетрипольские племена Северного Причерноморья. – Киев, 1974. – С. 142–143.

⁶ Риндіна Н. В. Конькова Л. В. О происхождении больших усатовских кинжалов. // СА. – 1982. – № 2. – С. 41.

⁷ Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья. – Кишинев: Штиинца, 1980. – С. 18.

⁸ Мовша Т. Г. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1984. – С. 63.

⁹ Телегін Д. Я. Радіокарбонне і археомагнітне датування трипільської культури // Археологія. – 1985. – Вип. 51. – С. 10–22.

нологічних зрізів», або фаз, із зауваженням, що чіткі межі між ними відсутні. Крім того, Д. Я. Телегін зауважив розбіжність між датуванням за типологічними ознаками та методами природничих наук. Перша фаза починалася близько 3800/3700 рр. до н.е., п'ята — закінчувалася близько 2400 р. до н.е. Всі дати — некалібровані.

1988 р. побачив світ посібник для студентів-істориків з питань хронології доби міді-бронзи в Україні. Це фактично перше (і досі єдине) у вітчизняній історіографії монографічне дослідження проблем хронології мідного та бронзового віку. Його автори М. О. Чмихов та І. Т. Черняков запропонували оригінальну схему датування різних археологічних культур, зокрема трипільської¹. Опису радіовуглецевого методу датування та пов'язаних з ним проблем присвячено кілька сторінок, де, крім іншого, викладено історію його застосування для датування археологічних комплексів. М. О. Чмихов та І. Т. Черняков критично підходять до можливостей методу, особливо — використання каліброваних дат, і, зрештою, виступають прихильниками «короткої» хронології. На жаль, у посібнику не розкрито суть відмінностей між конвенціональними та каліброваними датами.

Розглянувши питання синхронізації Трипілля-Кукутень та навівши існуючі схеми абсолютного датування культури та окремих її етапів, автори виклали власні погляди на цю проблему. Так, зокрема вони пишуть про подібність трипільського посуду до катакомбного — форми, фарбування, інкрустація врізного орнаменту, наліши, що, на їх думку, є свідченням генетичної спорідненості деяких південних трипільських та катакомбних пам'яток та дозволяє припускати їх часткове співіснування. Шестикутні усатівські кромлехи відповідають

головуванню в зодіаку Тельця, отже, мають відповідати періодові 2200—1710/1700 рр. до н.е. Ця думка підкріплюється посиланнями на зодіакальне датування катакомбної культури починаючи з 2300 р. до н.е. — відповідно датою зникнення Трипілля виявляється 2200 р. до н.е.²

Визначаючи час початку Трипілля, автори звертаються до праці Й. Маккея, який синхронізував енеолітичні пам'ятки Коджадермен-Каранове VI з раннім бронзовим віком Анатолії I-II, датованими між 3000—2000 рр. до н.е. за писемними джерелами. Отже, логічно, на їх думку, починати історію Трипілля з 3400 р. до н.е., оскільки металеві вироби, знайдені в ранньотрипільських комплексах, нібито давніші за метал з горизонту Каранове-VI. Про можливість такого пізнього датування свідчить, вважають вони, і пропозиція Л. С. Клейна (1964) вважати початком Трипілля середину III тис. до н.е. З урахуванням наведених аргументів було запропоновано датувати Трипілля між 3400—2200 рр. до н.е.³

Свого часу ми аналізували погляди М. О. Чмихова та І. Т. Чернякова на датування Трипілля-Кукутень і прийшли до висновку про досить поверхове їх обґрунтування⁴. Додамо, що аргументація (за винятком зодіакального датування, про яке трохи пізніше) запропонована авторами роботи, містить ряд фактичних помилок, запозичених з праць Й. Маккея та Л. Клейна⁵, яким вони довірилися. У праці Й. Маккея справді зібрано невідповідності між каліброваними та відносними датами, однак це явище насправді відбиває лише розбіжності між хронологічними побудовами, зробленими в різний час: ранніми (50—60-ті рр.) та пізніми (70—80-ті рр.), які ґрунтуються на різному підході до конвертації радіовуглецевих дат в календарні.

Автори далі пишуть, що типологічне датування пам'яток має бути альтернативою їх радіовуглецевому датуванню (Чмихов, Черняков, 1988, с. 65). Але на цьому тлі дивно виглядає прийнята ними синхронізація Каранове VI з I-II періодами раннього бронзового віку Анатолії, чому суперечить хоча б така «дрібниця», як стратиграфія поселення Єзеро, де цьому періоду в Анатолії відповідають горизонти саме ранньобронзового віку, тоді як енеолітичні (а саме до них належить Каранове VI) передують їм. Синхронізуючи Трипілля з пам'ятками Давнього Сходу, автори не звернули уваги на те, що там історичним датам більше відповідають саме калібровані, а не конвенціональні дати⁶.

Тепер щодо зодіакального датування трипільської культури, запропонованого М. О. Чмиховим. Зодіакальне датування Трипілля побудоване на наявності численних чотирічастинних 12- та 6—7-елементних символів у трипільській символіці пізнього періоду (шестикутні усатівські кромлехи). Це має нібито вказувати на 2200 р. до н.е.⁷ Однак подібні символи поширені починаючи з раннього періоду культури. Якщо ж взяти до уваги дати періодів домінування окремих зодіакальних символів, які автори наводять у табл. 2 у кінці посібника, то можна прийти до висновку, до фінал Трипілля взагалі неможливо датувати зодіакальним методом, адже символіка Тельця віднесена до періоду між 4400—2200 рр. до н.е. Все, що можна було б зробити, на нашу думку, в даному випадку — то це констатувати поширення в Трипіллі символіки Тельця, що і зроблено археологами вже досить давно.

У 1989 р. було опубліковано працю В. Г. Петренка, присвячену усатівським пам'яткам у Північно-Західному Причорномор'ї. У вступній частині до колективної монографії він запропонував хронологічну таб-

¹ Чмихов М. О. Черняков І. Т. Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи на території України. — Київ, 1988. — 180 с.

² Чмихов М. О. Черняков І. Т. Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи... — С. 64.

³ Там же. — С. 64—65.

⁴ Відейко М. Ю. Хронологія археологічних пам'яток мідного віку // Археологія. — 1990. — № 3. — С. 107—111.

⁵ Makkay J. Diffusionism, Antidiffusionism and Chronology: some general remarks // ААН. — 1985. — Vol. 37. — № 1, 2 — Р. 3—12.

⁶ Чмихов М. О. Черняков І. Т. Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи... — С. 172; Відейко М. Ю. — Хронологія археологічних пам'яток мідного віку... — С. 110.

⁷ Відейко М. Ю. — Хронологія археологічних пам'яток мідного віку... — С. 172.

лицю для трипільської культури з абсолютними датами. В основу її було покладено схему Т. Г. Мовші.

Верхня хронологічна межа пропонуваної системи відповідає розробкам Д. Я. Телегіна та датам, зібраним

В. Г. Петренком¹. Хронологія трипільсько-кукутенської спільності, на його думку, має такий вигляд:

Етапи	Радіовуглецеві дати, рр. до н. е.	Калібровані дати, рр. до н. е.
A	4000–3700/3650	4845–4520/4485
BI	3700–3350/3650–3300	4520–4160/4485–4095
BI-BII	3350–3200/3300	4160–3390/4095
BII	3200–3000	3990–3785
CI-γI	3000–2800/2750	3785–3580/3530
CI-γII	2800–2500/2750–2400	3580–3245/3530–3275

Визначаючи у відповідному розділі хронологію усатівських старожитностей, автор наводив ряд аналогій матеріалам з Єзеро (XIII–VII), культур Чернавода III, Коцофені. З приводу великих усатівських кинджалів він зазначає, що аналогії їм було нібито знайдено в змішаних троянських колекціях другої половини III тис. до н.е., однак маловірогідним є пізній час потрапляння цих матеріалів в Північне Причорномор'я, адже анатолійські комплекси типу Трої II зникають у проміжку між 2300–2200 рр. до н.е. (за радіовуглецевою хронологією). Отже, вік усатівських матеріалів має бути в межах XXVII–XXV ст. до н.е. (за радіовуглецевими датами). Однак вони не відбивають, на думку В. Г. Петренка, реального віку пам'яток. З урахуванням дендрохронологічної поправки, за калібрацією М. Кларка, пізня частина усатівської групи має датуватися серединою XXXIII ст. до н. е.²

У 1993 р. було опубліковано працю К.-П. фон Вехлера, присвячену стану ізотопного датування культури Трипілля-Кукутень. Він урахував 51 дату. Понад дві третини з них, за цими даними, виконано Берлінською та Київською лабораторіями. При аналізі величини похибки $\pm r$, видно, що вона майже в половині випадків становить понад 100 років, сягаючи

(UCLA-1642F) майже 600 р. Користуючись калібраційною кривою Стюера, фон Вехлер перевів наявні дати в календарні³. Підсумовуючи отримані результати, автор пропонує таку хронологію для Трипілля-Кукутень:

4500–4350 р. до н.е. – Трипілля А–Прекукутень

4440–3810 р. до н.е. – Трипілля В–Кукутень А-АВ

3780–3320 р. до н.е. – Трипілля С–Кукутень В.

З урахуванням 50 %-ї достовірної поправки Трипілля CI датуватиметься 3890–3620, а CI – 3150–2880 р. до н.е. (cal. BC). Вся культура, таким чином, має бути датована між 4500–2900 рр. до н.е.⁴ Отримані дані, на думку дослідника, знаходять підтвердження в археологічному датуванні, яке провів Г. Парцінгер, порівнюючи стратифіковані пам'ятки Південно-Східної Європи та Середземномор'я. Слід зауважити, що у праці враховано лише дві дати для раннього періоду культури Трипілля А–Прекукутень. Також не враховано всі відомі дати щодо пізніх комплексів усатівського типу.

Значний інтерес для вирішення проблем хронології доби неоліту – ранньобронзового віку становить фундаментальна двотомна праця Г. Парцінгера, яка охоплювала кілька сот стратифікованих пам'яток між півднем Європи та Малої Азії⁵. Усі

пам'ятки доби неоліту, енеоліту та ранньобронзового віку і відповідні шари за їх положенням включено до певних горизонтів, кількість яких сягає 15-ти. У цій системі враховано зокрема пам'ятки культури Кукутень на території Румунії. Це такі відомі багатошарові поселення, як Тирпешті, Траян-Дялул-Финтинілор, Ізвоар, Кукутень, Хебешешті, Фолтешті. Фаза Трипілля CI, яка репрезентована шаром BI-2 поселення Кукутень, віднесена Г. Парцінгером до другої половини 9-го горизонту – 9b, датованого в цілому між 3700–3600 та 3500–3400 рр. до н.е. Однак до 9-го горизонту віднесено і пам'ятки Кукутень А-В. Можливо, з точки зору стратиграфії це й правильно, проте не зовсім узгоджується з абсолютним датуванням фази в цілому. На нашу думку, межу датування 9-го горизонту слід було б посунути вглиб на 400–500 років, про що свідчать археомагнітні та ізотопні дати. Наступна фаза – Трипілля CI, представлена шаром I поселення Фолтешті, віднесена до 10-го горизонту, який має датуватися, за аналогіями у Єгипті та Месопотамії, періодом між 3400–3300 та 3200–3100 рр. до н.е.⁶ Як бачимо, це в загальних рисах справді відповідає саме каліброваним, а не конвенціональним датам. На жаль, східною межею регіону, який охоплено в даній праці, став Прут, і

¹ Патокова Э. Ф. Петренко В. Г. Бурдо Н. Б. Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К.: Наукова Думка 1989. – С. 3–4.

² Патокова Э. Ф. Петренко В. Г. Бурдо Н. Б. Полищук Л. Ю. 1989 Памятники трипольской культуры... – С. 115–116.

³ Wechler K. – P. Zur Chronologie der Tripolje-Cucuteni – Kultur aufgrung von ¹⁴C – Datierungen. // ZfA Z. Archäol. – 1994. – Band 28 – S. 12–17.

⁴ Wechler K. – P. Zur Chronologie der Tripolje-Cucuteni – Kultur... – S. 13.

⁵ Parzinger H. 1993 Studien zur chronologie und kulturgeschichte der jungstein, kupfer – und fruhbronzezeit Zwischen Karpaten und Mitlerem Taurus. – Mainz am Rhein, 1993. // RGF. – B. 52. – T. 1–2.

⁶ Parzinger H. 1993 Studien zur chronologie und kulturgeschichte der jungstein, kupfer – und fruhbronzezeit... – P. 290.

Трипілля-Кукутень виявилося розділеним на дві нерівні частини. Матеріали з території Молдови та України не використано. Однак з контексту праці можна зрозуміти, що вони автором певною мірою враховані.

1998 р. вийшла праця К.-М. Манту, присвячена абсолютній та відносній хронології культури Кукутень, в якій було враховано всі відомі на той час ізотопні та археомагнітні дати, в тому числі і для і для трипільської культури. В монографії

наведено повний перелік цих дат, зокрема 125 ізотопних. Опрацювання великого масиву даних дало підстави запропонувати досить докладну хронологію для кожного з етапів:

Фази	Рр. до н. е.	Етапи	Рр. до н. е.
Прекукутень I-II	5050-4750		
Прекукутень III	4750-4600	Трипілля А	4850/4750-4350
Кукутень А1	4600-4550		
Кукутень А2	4550-4170	Трипілля ВІ	4350-4050
Кукутень А3	4350-4150		
Кукутень А4	4300-4150	Трипілля ВІ-II	4250/4050-3850
Кукутень АВ1-АВ3	4100-3800		
Кукутень В	3850-3500	Трипілля ВІІ	3950/3850-3650
		Трипілля СІ	3850/3650-3500
Городиштя-Фолтешь	3400/3300-3200/3100	Трипілля СІІ	3500-3150/2900
Румунія		Україна	

Як бачимо, не вдалося чітко розрізнити хронологічні діапазони існування пам'яток Кукутень А1-А4, АВ та В, які частково накладаються. Важко погодитися, однак, з пізнім датуванням (щодо кукутеньських) пам'яток відповідних етапів трипільської культури, особливо ВІ, ВІ-II та ВІІ. Ізотопні дати по пам'ятках перелічених вище етапів, отримані в останній час, суттєво підкріплюють такі сумніви.

Вимірювальний комплекс. В київській лабораторії під час зйомок фільму «Время собирать камни». Зліва направо: В. Ф. Степанов, В. В. Скрипкін.

В київській лабораторії під час зйомок фільму «Время собирать камни». Зліва направо: В. Ф. Степанов, В. В. Скрипкін, М. М. Ковалюх.

На початку 90-х рр. поновилося ізотопне датування у Київській лабораторії. В цей період як зразки для датування ширше почали застосовувати кісточки, а згодом фрагменти

посуду. В результаті вдалося створити нову абсолютну хронологію трипільської культури, яка ґрунтується на великій новій серії дат по Трипіллі (понад 90) та пакетах дат по синхронним неолітичним та енеолітичним культурам з території України.

Зауважимо, що нині виникла проблема «старих» і «нових» дат. Вона постала з причини вдосконалення та розробки нових методик отримання ізотопних дат на початку 90-х рр. У ході досліджень було встановлено також, що найбільш придатним матеріалом для датування є не вугілля (переважна більшість із загаданих 125 визначень зроблена по

ньому), а кістка. Понад 80 нових дат було отримано саме за зразками з кісточки. Виявилося, що їх не завжди можна порівняти із старими «вугільними» датами. Якими б не були хімічні, фізичні та технічні причини цих розбіжностей, наприкінці 90-х років стало зрозуміло, що калібрувати в одних пакетах та використовувати разом весь набір ізотопних дат неможливо. Таким чином, ми змушені переглянути власні висновки щодо хронології трипільської культури, зроблені лише шість років тому¹.

У 90-ті роки до проблем абсолютного датування пам'яток доби неоліту та енеоліту знову звернувся Д. Я. Телегін. Він зібрав вже кілька сотень ізотопних дат, з яких більшість становили дати для трипільської культури. У нових публікаціях автор перейшов до використання каліброваних дат, датуючи зокрема трипільську культуру між 5400-2700 рр. до н.е.² Проблема полягає в тому, що в цих дослідженнях були ретельно зібрані та задіяні визначення, зроблені в різний час: як у 60-70-ті рр., так і після 1993 р.³ Про неможливість подібного їх використання вже йшлося вище.

¹ Бурдо Н. Б. Відейко М. Ю. 1997. – Основи хронології Трипілля-Кукутень. // Археологія, 1998. – № 2. – С. 3-14.

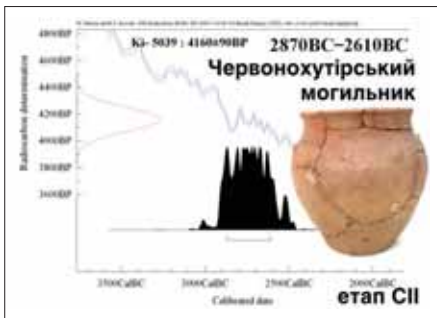
² Telegin D. Ya., Kovalliuik N. N., Potekhina I. D., Lillie M. Chronology of Mariupol type cemeteries and Subdyvision of Neolithic-Copper Age Cultures into periods for Ukraine // Radiocarbon and Archaeology. – 2000. – N 1.

³ Телегін Д. Я., Нечитайло А. Л., Потехина І. Д., Панченко Ю. В. Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. – Луганськ: Шлях, 2001. – С. 126-129.

Подібним чином підійшов до проблеми радіовуглецевої хронології металургійних провінцій Є. М. Черних, який разом з колегами працював над цією темою наприкінці 90-х рр. Авторами було створено базу даних, яка включала 1 338 дат, які походили з пам'яток доби енеоліту та раннього бронзового віку Південно-Східної Європи, Анатолії та Кавказу. Це дало змогу застосувати статистичні методи під час обробки результатів. Використано було виключно калібровані дати.

Балкано-Карпатську металургійну провінцію, до якої входить основна частина трипільської культури, датовано між L – XXXVIII ст. до н.е. До першої фази існування Циркумпонтійської металургійної провінції між XXXIII – XXV ст. до н.е. входить пізній етап Трипілля¹.

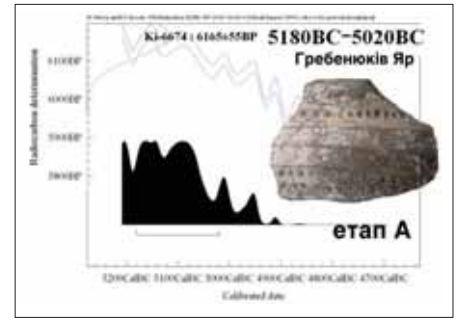
Калібрація радіовуглецевої дати Ki-5039 для поховання Червонохутірського могильника, етап CII.

Нові розробки 90-х рр. у галузі ізотопної хронології Трипілля-Кукутень пов'язані із серіями дат по пам'ятках софіївського типу у Київській лабораторії, які було отримано під керівництвом М. М. Ковалюха. Розробка нового лабораторного обладнання та вдосконалення процесу опрацювання проб дозволила використати для датування кальциновані кістки з тілоспалень, мікропроби вугілля та насичену органікою кераміку з некрополів².

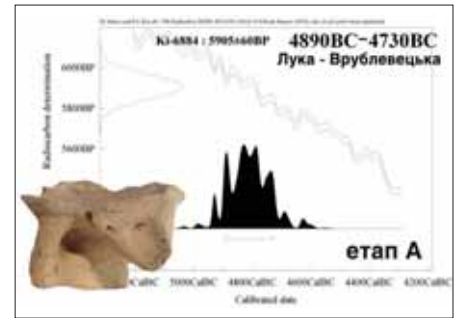
Було отримано серію з 8 визначень, дати калібровано за допомогою стандартної комп'ютерної програми. Результати певною мірою змінили уявлення про датування фіналу трипільської культури. На думку авторів публікації дат, календарний вік некрополів софіївського типу має бути між 3300–2900 рр. до н.е., що визначає їх як найпізніші пам'ятки культури Кукутень-Трипілля². Цьому не суперечить також аналіз археологічних даних. Так, у керамічному комплексі могильників було виявлено посуд з рисами, притаманними пам'яткам культури кулятих амфор, щодо хронологічних позицій котрої відносно Трипілля немає сумнівів.

С. Кадров запропонував таку версію абсолютної хронології софіївських пам'яток, використавши спеціальну програму, призначену для точного калібрування ізотопних дат⁴, яка дозволяє отримати мінімальний діапазон для конкретної дати. Всі окремо взяті дати з софіївських некрополів розмістилися після обробки між 2950–2740 рр. до н.е. На його думку, найбільш компактно виглядає пакет дат з Софіївки, який охоплює 100–130 років і вказує на час 2920–2790 рр. до н.е.⁵

Особливо рельєфно висвітлена проблема «старих» та «нових» дат для раннього етапу трипільської культури – Трипілля А. Отримано визначення для низки поселень – від найдавніших (Бернашівка, Окопи – 5400–5200 рр. до н.е.) до фінальних (Лука-Врублевецька, Гренівка – 4800–4700 рр. до н.е.). При цьому дати Бернашівки виявилися на 300 років глибшими за пропонувані румунськими колегами початок культури Прекукутені – близько 5050 р. до н.е. Пошук причин розбіжностей змусив звернути увагу на те, що дати для румунських пам'яток, отримані по вугіллю, завжди пізніші за отримані по кістці

Калібрація радіовуглецевої дати Ki-6674 для поселення Гребенюків Яр, етап А.

Калібрація радіовуглецевої дати Ki-6884 для поселення Лука-Врублевецька, етап А.

з території України. Ту саму тенденцію демонстрували дати для неолітичних та енеолітичних культур з Балкан.

Згодом було датовано також ряд поселень пізнього етапу трипільської культури, в тому числі Городськ, Жванець, Троянів, Цвіклівці, Вільховець, що дозволило уточнити хронологічні межі етапу CII⁶.

Водночас виникла ситуація, коли через брак дат для етапів VII та CI утворився розрив між ними та датами для етапу CII. Ситуацію вдалося виправити згодом, коли в Київській лабораторії у 2003 р. було отримано пакет з 17 ізотопних дат для п'яти поселень етапів VII та CI на Середньому Дніпрі. Всього, таким чином, з урахуванням нового пакета дат маємо 15 абсолютних дат для поселень етапів VII та CI трипільської культури на Середньому Дніпрі.

¹ Черних Е. Н., Авилова Л. И., Орловская Л. Б. Металлургические провинции и радиоуглеродная хронология. – М., 2000. – С. 21.

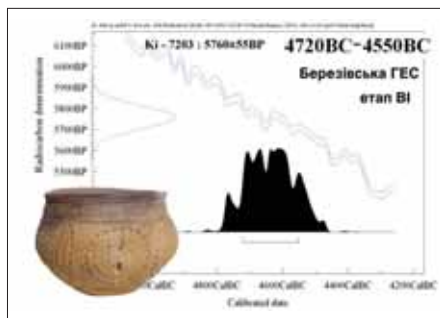
² Kovalyukh N., Videiko M., Skripkin V. 1995. – Chronology of Sofievka type cemeteries: archaeological and isotopic one. – Baltic-Pontic Studies, vol. 3. – Poznan, 1995. – P. 135.

³ Kovalyukh N. N. Videiko M. Yu Skripkin V. 1996 The absolute chronology of the Sofievka – type cemeteries. BPS Baltic-Pontic Studies N 3, 1996. – P. 135–140.

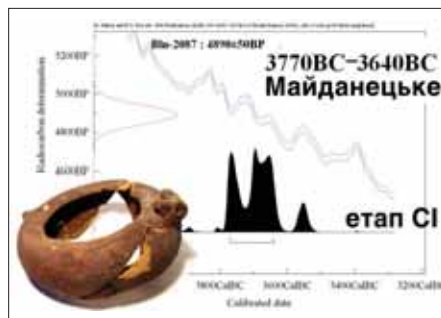
⁴ Radiocarbon Calibration <calKN> April 1993, Dendro and Archaeological Wiggle Matching, розроблену Бернардом Венінгером (Німеччина).

⁵ Kadrow S. 1995. – Absolute chronology of the Sofievka Type in the light of «Wiggle mathing» analysis. – Baltic-Pontic Studies, vol. 3. – Poznan, 1995. – P. 141–147.

⁶ Videiko M. Yu. 1999 Radiocarbon chronology of the Late Tripolye Culture. // Baltic-Pontic Studies, 1999, V. 7. – P. 34–70.

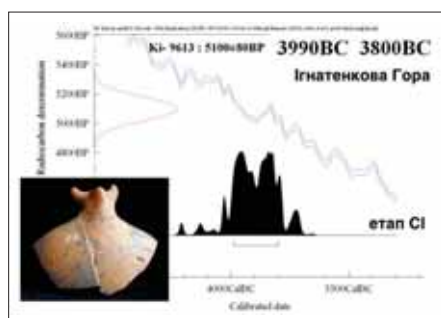
Калібрація радіовуглецевої дати Ki-7203 для поселення Березівська ГЕС (Березівка), етап VI.

Калібрація радіовуглецевої дати Wp-2087 для поселення Майданецьке, етап CI.

Калібрація радіовуглецевої дати Ki-7208 для поселення Гребені, етап VII.

Калібрація радіовуглецевої дати Ki-9613 для поселення Ігнатенкова Гора, етап CI.

Початок етапу VII на Дніпрі визначається датами для поселення Гребені (Василишин Яр) та Чапаївка, які вказують на період 4000–3700 рр. до н.е. Нижня межа етапу VII в цьому районі може бути визначена датами поселення канівської групи Хатище (с. Григорівка) – між 3600–3400 BC.

Пам'ятки Середнього Подніпров'я етапу CI мають дати між 3600/3550–3200/3100 рр. до н.е. Виділяються більш ранні комплекси – Ігнатенкова Гора, а також більш пізні – Хомине. Цікаво, що по знахідках кераміки ці комплекси можуть бути синхронізовані з поселеннями томашівського типу у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, зокрема Тальянками та Майданецьким. Для цих поселень маємо 6 визначень – 4 для Тальянок¹ та 2 – для Майданецького².

З цих дат, між іншим, випливає, що поселення томашівського типу

найімовірніше, реально були синхронні подніпровським поселенням фіналу етапу VII (тип Коломійщина I та пізні поселення канівської групи) – початку етапу CI (тип Коломійщина I та пізні поселення канівської групи). Враховуючи наявність мальованого посуду томашівського типу і на поселенні Хомине (тип Коломійщина-I), яке за абсолютними датами значно пізніше за томашівські, можна припустити, що подібні знахідки документують переселення певної частини мешканців трипільських протоміст на північ. Фінал етапу CI може бути визначений близько 3300–3200 рр. до н.е. за датами поселення Хомине. Цей висновок певною мірою також підкріплюється пакетом дат для фази CI. Йдеться про датовані раніше комплекси софіївського типу, віднесені до періоду між 2950–2750 BC³.

Отримані дати для етапів VII та CI на Середньому Дніпрі суттєво

змінюють попередні уявлення про їх віднесення виключно до першої половини IV тис. BC. Вони виявилися зміщеними до другої половини IV тис. BC, перекривши той розрив, який існував між ними та комплексами етапу CI. Зауважимо, що тепер найменш датованими виявилися поселення середнього етапу трипільської культури (VI, VI-II, VII).

Отримані ізотопні дати підтверджують певною мірою висновки щодо нерівномірності розвитку трипільських комплексів у різних регіонах, які формально віднесені до одного ступеня періодизації (Трипілля VII або CI), зокрема на Середньому Дніпрі та у межиріччі Південного Бугу і Дніпра. Останнє, на нашу думку, слід враховувати під час датування пам'яток інших археологічних культур на підставі знахідок імпорту трипільської кераміки, особливо мальованої.

Мідний вік на території сучасної України, якщо виходити з датування трипільської культури, охоплював другу половину VI – першу половину IV тисячоліття до н.е. – приблизно між 5400–3500 рр. до н.е. Перехідний період (за В. Г. Збеновичем) або початок ранньобронзового віку (за Є. М. Чернихом) датується другою половиною IV тисячоліття, або 3500–3200 рр. до н.е. Виходячи з нових дат CI4 нижню межу переходного періоду сьогодні можна відсунути до 2750–2650 рр. до н.е.

Комплексне використання археологічних даних та дат, отриманих за допомогою природничих наук, дозволяє нині уточнити абсолютну хронологію культури Трипілля-Кукутень і віднести її до кінця VI – перших століть III тис. до н.е.

Нова хронологія змушує дещо інакше поглянути на місце трипільської цивілізації в праісторії Старої Європи. Насамперед вона досить рано, вже в VI тис. до н.е. увійшла до її кола. У другій половині V тис. до н.е. в час, коли інші

¹ Klochko V. Kruts V. 1999 Radiocarbon dates from the Yamnaya culture barrow at the Tripolye culture «Giant settlement» near Talyanky. // Baltic-Pontic Studies, v. 7, 1999. – P. 79.

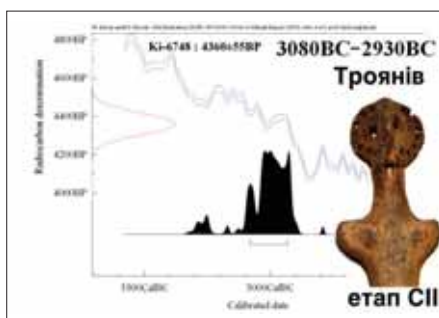
² Телегін Д. Я. Радіокарбонне і археомагнітне датування трипільської культури... – С. 12; Mantu C. – M. 1998 Culture Cucuteni. Evolutie, cronologie, legaturi. – Piatra – Neamt, 1998. – P. 252; Wechler K. – P. 1994. – Zur Chronologie der Tripolje-Cucuteni – Kultur aufgrung von ¹⁴C – Datierungen. // ZfA Z. Archaol. – 1994. – Band 28. – S. 18.

³ Kovalyukh N. N. Videiko M. Yu Skripkin V. 1996 The absolute chronology of the Sofievka – type cemeteries. BPS Baltic-Pontic Studies N 3, 1996: 140–146.

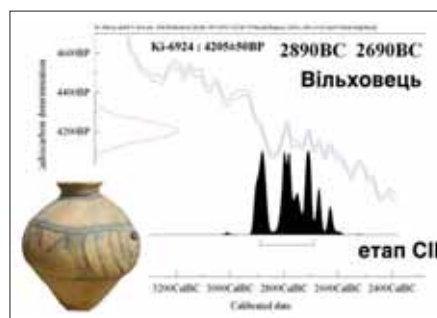
НОВА ХРОНОЛОГІЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Дати, роки до н. е.	Трипілля, етапи	Події
5400–5100	Трипілля АІІ	Перші поселення на території України. Перші мідні вироби.
5100–4700/4600	Трипілля АІІ-1, 2	Поширення трипільської культури за Південний Буг.
4700/4600–4300 4300/4200	Трипілля АІІ-3– Трипілля ВІ-	Зростання кількості поселень та поява локальних варіантів культури. Початок виробництва мальованого посуду. Освоєння джерел самородної міді та початок місцевої металургії.
4300–4200–4100	Трипілля ВІ-ІІ	Поява перших поселень–протоміст, поширення трипільської культури до Дніпра. Перші керамічні майстерні, розвиток ткацтва. Становлення трипільської цивілізації.
4100–3600	Трипілля ВІІ	Період розквіту культури та розвитку протоміст. Розквіт гончарного ремесла, металообробки. Спеціалізація у видобутку кременю на Волині та на Дністрі.
3600–3400–3200	Трипілля СІ	Занепад економіки, протоміст, спрощення суспільної структури, зникнення гончарного ремесла на більшості територій. Виникнення кочового скотарства (усатівський тип) та поява курганів. Трансформація в окремі локальні варіанти та культури, поступове зникнення.
3400–3200–2750...	Трипілля С ІІ	

Калібрація радіовуглецевої дати Ki-6748 для поселення Троянів, етап СІІ.

аграрні цивілізації на континенті занепадають, Трипілля переживає найвищий злет і розширює свою територію. Таким чином, запропонований румунськими археологами романтичний образ «Кукутьень –

Калібрація радіовуглецевої дати Ki-6924 для поселення Вільховець, етап А.

остання велика цивілізація мідного віку в Європі»¹ ще більшою мірою стосується Трипілля, яке, власне, і стало епіцентром Старої Європи в ІV тис. до н.е.

До початку ранньобронзового віку, який нині деякі дослідники відносять до 3500–3400 BC Трипілля підійшло з розвиненими ремеслами, зокрема металургією, гончарством, протомістами, монументальною архітектурою, розвинутою знаковою системою – тобто всіма найвищими досягненнями цивілізації Старого Світу того часу. Саме ІV тисячоліття в історії Старого Світу стало поворотним моментом, коли в другій його половині завершується тривалий процес утворення перших держав і класових суспільств. Однак період злету на Давньому Сході, в Єгипті та Шумері став часом поступового зникнення трипільської цивілізації. Нова хронологія відво-

¹ Mantu C. – M., Dumitroaia Gh. The Last Chalcolithic Great Civilization of Europe. – Bucuresti, 1997.

**СИНХРОНІСТИЧНА ТАБЛИЦЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР
З КІНЦЯ НЕОЛІТУ, МІДНОГО ВІКУ ТА ПОЧАТКУ РАНЬОГО БРОНЗОВОГО ВІКУ:
УКРАЇНА та МЕСОПОТАМІЯ
5600–2750 pp. до н. е.**

Роки до н. е.	УКРАЇНА	МЕСОПОТАМІЯ	Роки до н. е.
3200–2750	Трипілля СП <i>Занепад і зникнення трипільської культури</i>	Джемдет-Наєр <i>Утворення перших держав</i>	3100–2750
3700–3200	Трипілля СІ	Урук-Пізній <i>Перші писемні документи</i>	3400–3100
4100–3700	Трипілля ВП <i>Розвиток знакової системи на розписному посуді</i>	Урук-Середній <i>Зародження писемності</i>	3600–3400
4400–4100	Трипілля ВІ-П <i>Поява трипільських протоміст</i>	Урук-Ранній <i>Поява міст близько 4500–4200</i>	3900–3600
4600–4400	Трипілля ВІ	Культура Убейд І–ІV	5600–3900
Після 5400–4600	Трипілля А <i>Знахідки глиняних «жетонів»</i>		
До 5500–5400	Буго-дністровська культура, культура лінійно-стрічкової кераміки та ін.	Культури Халаф, Самарра <i>Використання глиняних «жетонів» для обліку(?)</i>	До 5600

дить цьому процесу досить тривалий період – від 3200 до 2750 BC, майже 500 років. Тобто йдеться не про миттєву подію, а про тривалий процес. Найімовірніше, в час будівництва великих пірамід в Єгипті Трипілля вже перетворилося на казкову країну індоєвропейських міфів та легенд, сліди якої вдасться знайти археологам через сорок шість століть.

Що ж діялося у світі в часи цивілізації Старої Європи, чи була вона поодиноким явищем? Зрозуміло, що ні. Ні вона, ні її складова – цивілізація трипільська – не були ні єдиними, ні першими у світі. Археологічні дані переконливо свідчать: поруч існували інші, не менш яскраві та давні цивілізації. Найближчі – в Месопотамії та Єгипті.

Те, що історію давнього Шумеру починають приблизно від 2750 р. до н.е., зовсім не означає, що він виник раптово, на пустому місці, а тим більше, що цивілізацію шумерів заснували трипільці, тікаючи з Європи від чергової кризи. Нині відомо, що Шумер мав свою, надзвичайно багату та насичену передісторію, яка налічує багато тисячоліть.

ПОХОДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Питання походження трипільської культури потрапила до кола важливих наукових проблем з часу відкриття В. В. Хвойкою перших старожитностей на Київщині і осмислення їх як феномену стародавньої культури на теренах Подніпров'я. Стан цієї проблематики певною мірою залежить від таких факторів, як наявність певного кола джерел, загального стану методичної бази та методологічних принципів, якими користуються фахівці.

Як правило, в дослідженнях поки що преважують концепції автохтонного походження Трипілля. Довгий час серед дослідників панувала думка про те, що зміни у матеріальній культурі викликані суто економічними процесами, тобто пов'язані зі зміною господарства певною групою населення, яке залишається незмінним на певній території незалежно від змін матеріальної культури, що цілком відповідає концепції автохтонізму¹.

За сто з лишком років досліджень було висловлено чимало гіпотез про походження трипільської культури. Історіографія питання є важливою для розуміння сучасних поглядів на її генезу. К. К. Черниш свого часу виділила чотири етапи в історії вивчення трипільської культури², до цієї періодизації ми приєднуємось у даному дослідженні.

ПОЧАТОК ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Перший етап – кінець XIX – початок XX ст., коли були відкриті та осмислені перші трипільські пам'ятки. На цьому етапі майже всі фахівці, які їх вивчали, висловлювали певні міркування про те, як потрапила у Подніпров'я та на Поділля культура з мальованим посудом.

У своїй доповіді на XI Археологічному з'їзді 16 серпня 1899 р. В. В. Хвойка зупинився на питанні походження трипільської культури. Він висловив досить оригінальну думку, нині майже забуту. Йшлося про те, що простір, зайнятий нині Егейським та Мармуровим морями, свого часу, а саме в дольодовикову епоху, являв собою сукупність чудових долин, з багатьма річками та височинами, вкритими лісом. Клімат був чудовий, сприяв зосередженню населення. Саме тут слід шукати прабатьківщину "довгоголового племені" (в іншому місці названого "арійським народом"), яке через утворення Егейського моря мусило шукати іншого місця для проживан-

ня – зокрема між Карпатами та на південному заході Росії. Саме в цих краях воно знайшло собі нову батьківщину, і з ним слід пов'язувати відкриті на Дніпрі старожитності³. Водночас В. В. Хвойка вважав ці племена автохтонними мешканцями Середнього Подніпров'я, але вказував також на їх зв'язок з чужоземними народами, від яких потрапили мідь та розписаний посуд⁴.

Зауважимо, що думка Хвойки В. В. про поховану на дні морів прабатьківщину трипільців є досить співзвучною популярній нині теорії "Чорноморського Потопу", який затопив шельф Чорного моря внаслідок прориву води із моря Середземного. Датують цю подію біля 6700 рр. до н.е. (попередня дата біля 5600 рр. до н.е). В результаті катастрофи під водою дійсно опинилася величезна територія, на якій могли проживати носії давніх, можливо найдавніших в цьому регіоні хліборобських культур⁵. Їх міграція могла стати одним з

факторів поширення відтворювальної економіки на території Європи, у тому числі України. З огляду на нову дату Чорноморського Потопу бачимо, що він відбувся за тисячу з лишком років до формування трипільської археологічної культури і на час її виникнення мав перетворитися на легендарну подію.

Наукова ерудитія Е. Р. фон Штерна дозволила йому зіставити трипільські знахідки з матеріалами Південно-Східної Європи. Пам'ятки Дністро-Дніпровського басейну він включив до кола культур Середземномор'я та Подунав'я, простежив шлях мальованого посуду на теренах від Дунаю на сході до Дніпра, а трипільську культуру вважав частиною великої культурної області від Десни та Дніпра до Дністра та Дунаю на заході, а на півдні – до Фессалії⁶.

На східному походженні трипільської культури наполягав Спіцин О. А., порівнюючі її мальований посуд із закаспійськими матеріалами

¹ Див. АВТОХТОННА КУЛЬТУРА.

² Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. – М., – 1982. – С. 167–171;

³ Там само, с. 810.

⁴ Хвойко В. В. Начало земледелия и бронзовый век в Среднем Приднепровье // Труды XIII Археол. Съезда в Екатеринославе в 1905 г. – Москва. – 1906. – Т. I.

⁵ Див. докладніше про потоп та його можливі наслідки: Haarman H. On the Formation Process of Old World Civilization and the Catastrophe that Triggered it // European Journal for Semiotic Studies. – Vol. 14 (3, 4). – 2002. – 580–584; Ryan W., Pitman W. The new scientific discoveries about the event that changed history. – New York: Simon & Shuster, 1998.

⁶ Штерн Э. Р. Догреческая культура на юге России // Труды XIII Археол. Съезда в Екатеринославе в 1905 г. – Москва. – 1906 г. – С. 40.

Анау¹. На його думку, "Высокоразвитая культура киевских площадок – восточная, именно малоазиатская". Такої ж думки дотримувався і В. О. Городцов². М. Ф. Біляшівський вважав, що трипільська культура "проникла с юга через Эгейское и Мраморное моря с берегов Малой

Азии или через Средиземное море из Финикии или Египта и в расписной керамике чувствуется больше всего влияние Востока³.

М. С. Грушевський, розглядаючи на початку ХХ ст. питання про «вихідну точку» трипільської людності, проаналізував усі наявні на

той час думки фахівців і дійшов висновку, що остаточно розв'язати зазначене питання було б передчасно⁴. Цей етап в історіографії з проблеми походження Трипільля В. М. Даниленко характеризував як такий, що породив гіпотези, які «носили умозрительный характер»⁵.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У 20–30-х рр. ХХст.

Наступний етап у вивченні трипільської культури К. К. Черниш пов'язує з 20–30-ми рр. ХХ ст. Історіографія європейських фахівців у 20–40-ті роки з приводу генези Трипільля наведена Я. Пастернаком⁶, усі праці мають узагальнюючий характер і так само, можна сказати, «носять умозрительный характер», як і дослідження попереднього етапу.

Л. О. Дінцес⁷ у статті, присвяченій трипільському орнаменту, розглядає цю проблему з позицій розвитку стилістичних прийомів, композицій та сюжетів орнаменталі на посуді. Автор підкреслює, що пошуки загальної прабатьківщини спіральної орнаменталі та гіпотези про міграційні хвилі певною мірою відволікали фахівців від вивчення саме трипільських джерел. Л. О. Дінцес доходить висновку про існування різноманітних «очагов трипольской культуры» в південних регіонах СРСР, що виключає думку про єдине джерело походження трипільського орнаменту. Він вважає, що «...изучение системы орнамента..., выявление процесса усложнения этих орнаментальных систем... даст возможность определить общие черты...

– показатели форматворческой логики декоративного искусства каждого район..., фиксировать не только взаимоотношения районов, но и определить их преемственность». Наведені цитати ілюструють методичні уявлення, залучені із стадіальної теорії М. Я. Марра.

На дослідженні проблем археологічної науки позначилися бурхливі політичні події. У проблемі походження трипільської культури серед деяких учених спостерігається певною мірою відхід від традиції підкреслення її зв'язку із Середземномор'ям чи Давнім Сходом, перевага надається автохтонізму та стадіальній теорії М. Я. Марра, яка протиставлялася концепції «культурних кіл» Г. Косини. Це було пов'язано з необхідністю для «славянских ученых» дати відсіч міграціоністським теоріям «немецких фашистских археологов», які стверджували про давність коріння північної арійської раси, або «північного культурного кола». Саме ця прогресивна раса нібито завоювала в своїй час території південнодунайської «неповноцінної» культури⁸.

Таким чином, в археологічній науці у центрі уваги опинилася культура лінійно-стрічкової кераміки⁹ (дунайська за тогочасною термінологією). Наприкінці 30-х років Є. Ю. Кричевський¹⁰, з одного боку, послідовно довів зв'язок Трипільля з неолітичними культурами Південно-Східної Європи, Подунав'я, Балкан, а з іншого — наполягав на її автохтонному розвитку від мезоліту і трансформації, відповідно до стадіальної теорії М. Я. Марра, з культури лінійно-стрічкової кераміки у трипільську.

Тут слід підкреслити, що ще у 20-ті роки думку про формування культури Трипільля як процесу дальшого розвитку дунайської культури (лінійно-стрічкової кераміки) висловив Г. Чайлд. Зрозуміло, що він не був послідовником М. Я. Марра, але, як і археологи — марксисти, вважав, що зміни археологічних культур обумовлені не просуванням (поширенням) «культурних кіл» Г. Косини, а певними економічними зрушеннями. Відтак Г. Чайлд вважав, що утворення трипільської культури є наслідком просування на схід дунайської культури, яка зазнала

¹ Спицын А. А. Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого в Киевской губ. // Известия археологической комиссии. — Москва. — 1904. — Вып. 12. — С. 14.

² Городцов В. А. Бытовая археология. — Москва. — 1907. — С. 149–145.

³ Н. Ф. Беляшевский. Археологическая летопись Южной России. — Т. 1. — 1899. — С. 8

⁴ Грушевський М. Історія України — Русі. — Т. 1, Київ, 1991. — С. 45–46.

⁵ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — Киев. — 1974. — С. 8.

⁶ Пастернак Я. Археология Украины. — Торонто. — 1961. — 790 с.

⁷ Динцес Л. А. Прочерченный трипольский орнамент культуры А // Сборник ГАИМК. — 1929. — I. — С. 15–26.

⁸ Пассек Т. С. Периодизация... — С. 28–29; 232–233.

⁹ Див. КУЛЬТУРА ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ.

¹⁰ Кричевский Е. Ю. Индогерманский вопрос археологически разрешенный // Изв. ГАИМК. — Вып. 100. — 1933 г.; Мезолит и неолит Европы // КСИИМК. — Вып. IV. — 1940 г.; Из истории Дунайского Понизовья в неолитическую эпоху // КСИИМК. — Вып. VIII. — 1940 г.

впливу Егейського світу. Такі погляди збереглися і в його працях 50-х років¹.

Слід підкреслити, що джерелознавча база саме для вирішення

проблеми походження трипільської культури все ще залишалася на цьому етапі досліджень досить обмеженою. Вивчення матеріалів раннього етапу культури почалося

тільки у повосенні роки, тож міркування щодо генези Трипілля у цей період також мали досить загальний характер.

ПОХОДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В СВІТЛІ ДОСЛІДЖЕНЬ 40–50-х рр. ХХ ст.

Перехід до більш конкретного вивчення проблеми походження трипільської культури став можливим вже на наступному етапі – наприкінці 40-х та у 50-ті роки ХХ ст., коли почали видавати матеріали досліджень найдавніших поселень культури Прекукутень в Румунії. У Молдові В. І. Маркевичем було відкрито поселення у Флорештах, С. М. Бібіковим, К. К. Черниш, Пассек Т. С. – проведені дослідження кількох ранньотрипільських поселень на Дністрі, а В. М. Даниленком та М. Л. Макаревичем – трипільських поселень, а також пам'яток неолітичної буго-дністровської культури – на Південному Бузі. У методичному плані відбулося розвінчання стадіальної теорії М. Я. Марра. З того часу вона стала називатися «вульгарно-марксистською», тепер автохтонізм вже не мав бути єдиною теорією у радянській історичній науці.

Наприкінці 40-х років до проблеми генези Трипілля звернувся В. М. Даниленко. Дослідник присвятив багато сторінок докладній аргументації своєї ідеї про те, що саме буго-дністровська неолітична культура² була субстратом трипільської культури. У 1946 р. В. М. Даниленко висунув гіпотезу, відповідно до якої: «В основі трипільської культури лежить местная рыболовецкая культура с гребенчатой керамикой, связанная в хозяйственно-историческом аспекте с... культурой Боян А»; «древнейшая трипільская культура сначала локализовалась в юго-западной части ее территории»; «...было сформулировано три положения: а) отсутствие генетической

Кераміка буго-дністровської культури. Розкопки В. М. Даниленка. НФ ІА НАНУ.

связи между трипольской культурой и культурой линейно-ленточной керамики; б) наличие в основе Триполья местного неолита, взаимодействовавшего с южнодунайскими культурами и постепенно видоизменявшегося в трипольскую; в) рассмотрение дунайской (линейно-ленточной керамики) культуры, с одной стороны, а Триполья и «Бояна», с другой, как генетически независимых явлений³. Обґрунтування гіпотези про походження Трипілля на основі буго-дністровської неолітичної культури В. М. Дани-

ленком простежується у його працях 60–70-х рр.

Для фундаментального дослідження Т. С. Пассек, «Периодизация трипольских поселений» яке вийшло друком у 1949 р., характерні ґрунтовне подання багатьох матеріалів про зв'язок трипільської культури з культурами Балкано-Дунайського басейну⁴ і висновок, що «...вопрос о возникновении трипольских племен следует рассматривать на фоне общего процесса развития энеолитических культур в Дунайско-Днепровском бассейне, где склады-

¹ G. Childe. Danube in prehistory. – Oxford. – 1929. – С.36–47; 60–110; Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации. М., 1952, С. 206.

² Див. БУГО-ДНІСТРОВСЬКА КУЛЬТУРА.

³ Даниленко В. Н. Неолит Побужья и вопрос о сложении трипольской культуры // КСИА, Киев, вып.9, с. 4.

⁴ Пассек Т. С. Периодизация... – С. 30–31, 234–236.

валася в III тис. до н. е. культура земледельчих племен, получившая в одной из своих частей наименование трипольской»¹. З тексту монографії Т. С. Пассек очевидно, що вона була змушена підтримувати пануючу стадіальну теорію, через що їй приєдналася до твердження Є. Ю. Кричевського про генетичний зв'язок Трипілля з культурою лінійно-стрічкової кераміки: «...предположение, что Триполье в своей значительной части есть лишь результат дальнейшего развития неолитических племен с линейно-ленточной керамикой, представляется в настоящее время наиболее вероятным»².

У 1953 р., вже в епоху розвінчання марризму, вийшла друком монографія С. М. Бібікова «Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская», у якій автор провів спеціальну розвідку щодо проблеми походження трипільської культури. С. М. Бібіков ґрунтовно доводить належність трипільської культури до кола землеробського населення Балкан та Середземномор'я. Але і він, відаючи данину пануючому в СРСР автохтонізму, доводив існування місцевого (пізньопалеолітичного!) населення, яке сприйняло південні прогресивні впливи з Балкано-Дунайського регіону: «...трипольская культура Днестро-Днепровского междуречья является результатом ассимиляции местных охотничьих племен пришлыми племенами южного ареала. На ранних этапах Триполья еще прослеживаются местные элементы культуры, вошедшие в Триполье и выражающиеся в сохранении значительной роли охоты в хозяйстве, в формах домостроительства, в архаических приемах обработки кремня. Земледелие, скотоводство, керамическое производство, использование меди состав-

ляют те элементы культуры, которые были принесены на юго-восток Европы племенами южного ареала»³. Варто зупинитися на аналізі згаданих тут «місцевих елементів». Мисливство у господарстві деяких трипільських поселень продовжує відігравати важливу роль вже тоді, коли пізньотрипільська культура належать до доби ранньої бронзи, а на деяких поселеннях відсоток кісток диких тварин сягає 80 %⁴. У той же час відомо, що населення «південних» землеробських культур також займалося мисливством. Отже, значний рівень розвитку мисливства на певних трипільських поселеннях можна вважати фактом, який свідчить про відповідну пристосованість трипільців до місцевих особливостей і якнайповніше використання усіх доступних ресурсів, а не про пережиток, успадкований від населення палеолітичних тубільців - мисливців.

Що ж до форм домобудування Луки-Врублецької — землянок, то немає ніякого сенсу виводити їх з палеоліту, бо їй досі не зафіксовано жодного реального випадку існування заглиблених жител під час розкопок палеолітичних стоянок. З іншого боку, для таких культур Балкано-Дунайського басейну, як Боян, Хаманджия, Криш, типовими є саме заглиблені в землю житла.

Доволі суб'єктивною є думка про архаїчні прийоми обробки кременю. Такий висновок, можливо, виник у зв'язку з обмеженістю джерелознавчої бази, яка була на той момент у розпорядженні фахівців. Наприклад вістря дротика з Луки-Врублецької виконано у техніці струменевої ретуші⁵, типової для Трипілля В-І. Важливим досягненням С. М. Бібікова є докладна розробка генетичних зв'язків ранньотрипільського населення з культурами Балкано-Дунайського регіону і

розгляд цього процесу у контексті історичного розвитку землеробських суспільств Середземномор'я.

У 50-ті роки І. К. Свешніков, вивчаючи культуру лінійно-стрічкової кераміки у Подністров'ї та на Волні, дійшов висновку про можливість послідовного існування її потної фази та Трипілля А на теренах України. Він припускав, що, можливо, з культури лінійно-стрічкової кераміки виникла трипільська культура⁶.

У 1955 р. в авторефераті кандидатської дисертації К. К. Черныш при вивченні матеріалів ранньотрипільського поселення Ленківці на Середньому Дністрі дійшла висновку про те, що трипільська культура належить до «...одного из вариантов древнейшей земледельческой культуры, распространенной на территории Балканского п-ва, в нижнем Подунавье, в Поднестровье, в Побужье»⁷. К. К. Черныш не підтримала гіпотезу про генетичний зв'язок Трипілля та культури лінійно-стрічкової кераміки, оскільки вона вважала ці культури певною мірою синхронними. У той же час вона посилалася на матеріали неолітичних поселень, щойно відкритих на Південному Бузі, як на пам'ятки місцевого неоліту, з яким може бути пов'язане походження Трипілля⁸.

У середині 50-х років починаються розкопки Т. С. Пассек поселення Флорешти в Молдові. Тут шар культури лінійно-стрічкової кераміки залягав під матеріалами, які дослідниця віднесла до пізньонеолітичної культури Боян⁹. Це дало змогу зробити висновок про важливу роль боянських елементів у формуванні ранньотрипільської культури: «Культура раннетрипольских племен в Днестровском бассейне возникает на местной неолитической основе культуры типа Боян-Джулешты»⁹.

¹ Пассек Т. С. Периодизация... — С. 29.

² Там же. — С. 30.

³ С. Н. Бибилов. Раннетрипольское поселение... — С. 280—281.

⁴ Мовша Т. Г. Поздний этап трипольской культуры // Археология УССР. — Т. 1. — Киев. — 1985 г. — С. 259.

⁵ С. Н. Бибилов. Раннетрипольское поселение... — Табл. 14, в.

⁶ И. К. Свешников. Культура линейно-ленточной керамики на территории верхнего Поднестровья и Западной Волыни // СА. — № XX. — 1954. — С. 101—130.

⁷ Е. К. Черныш. Раннетрипольское поселение у с. Ленковцы, Черновицкой области. — Автореф. канд. дисс. — Ленинград. — 1955. — С. 15.

⁸ Там же. — С. 16.

⁹ Т. С. Пассек. Некоторые итоги раскопок в Молдавии в 1955 г. // КСИИМК. — 1957. — Вып. 70.

Кераміка культури Криш. Експозиція музею Воєводини, Сербія.

Т. С. Пассек вважала, що поселення у Флорештах належало носіям культури Боян-Джулешти, територія яких, таким чином, значно розширювалася на схід, можливо, аж до Південного Бугу. Принциповим було положення про те, що саме пам'ятки типу Флорешт є однією з ланок у формуванні ранньотрипільської культури, а культура лінійно-стрічкової кераміки існувала тут дещо раніше і не була спорідненою з Трипіллям, яке не пов'язане з нею своїм походженням¹. Т. С. Пассек дійшла висновку, що основним компонентом у процесі формування Трипілля були носії культури Боян-Джулешти, пов'язані з південним балканським імпульсом, але «в створенні культури раннетрипольських племен, несомненно, прийняли участие местные поздне-неолитические земледельческие племена, известные по... материалам разведок В. Н. Даниленко и Хавлюка П. И. на Южном Буге, а на западе — по памятникам культуры Кереш». Т. С. Пассек також відзначала вплив на ранньотрипільські племена з боку населення Західних Карпат, культур Тордош, а також південніший вплив — Вінчі².

У 1957 році підсумки досліджень з проблеми генези Трипілля було підведено С. М. Бібіковим та Даниленком В. М. в узагальнюючій праці «Нариси стародавньої історії України»: «Можна припустити, що в створенні трипільської культури відіграли певну роль окремі племена, що проникли на територію Правобережжя України із східного

Вид на розріз теля Вінча.

Середземномор'я. Вони асимілювалися тут з місцевим неолітичним населенням».³

У 50–60-ті роки висунуто раніше тезу про генетичний зв'язок відкритої ним буго-дністровської культури та Трипілля В. М. Даниленко розвиває⁴, розглядаючи етнокультурний розвиток в нео-енеоліті України на широкому історичному фоні Середземномор'я, Балкан, Південно-Східної Європи. Відкрита й досліджена ним неолітична культура була довгоочікуваним «місцевим» компонентом на теренах розповсюдження Трипілля. В. М. Даниленко у 1969 р. у монографії, присвяченій неоліту України, яка мала підзаголовок «Главы древнейшей истории

Юго-Восточной Европы»⁵, вперше в історіографії для вирішення проблеми походження трипільської культури проаналізував та зіставив конкретні матеріали кількох ранньотрипільських (переважно з берегів Південного Бугу) та буго-дністровських пам'яток.

Нагадаємо, що до того часу питання генези Трипілля вирішувалося на загальному рівні, оскільки бракувало конкретних джерел. Зупинимося на основних положеннях гіпотези В. М. Даниленко щодо походження трипільської культури, або, у його формулюванні, на «складенні трипольской этнокультурной области, яка, на його думку,» ...возникает в зоне многовекового контакта, еще на заре неолитической эпохи, у племен евразийского охотничье-

Залишки спаленого житла в нашаруваннях теля Вінча. Культура Вінча.

¹ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие... — С. 202–203.

² Т. С. Пассек. Раннеземледельческие... — С. 203.

³ Нариси стародавньої історії України. — Київ, 1957. — С. 54.

⁴ Даниленко В. М. Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бугу // Археологія. — 1957. — Т. 10. — С. 36–49; Даниленко В. Н. Неолит Побужья и сложение трипольской культуры // КСИА АН УРСР. — 1960. — Вып. 9. — С. 3–9.

⁵ В. Н. Даниленко. Неолит Украины. — Киев, 1969.

Кераміка культури Криш. Музей Воєводини та Археологічний музей в м. Кладово, Сербія.

скотоводческого массива с племенами балкано-дунайского охотничье-земледельческого массива»¹.

Тобто, подібно до Г. Чайлда та інших фахівців, В. М. Даниленко вважав, що зміна археологічної (матеріальної) культури пов'язана з економічними факторами і не приводить до зміни населення. До речі, через тридцять років до ідеї «контактної зони» приблизно в цьому ж регіоні повернувся В. А. Дергачов, але він вважатиме, що культурні зрушення обумовлені як соціальними чинниками, так і міграціями².

В. М. Даниленко виділяв кілька стадій у процесі взаємодії племен різних етнокультурних утворень, а головним змістом стадії переходу від неоліту до мідного віку з появою трипільської культури вважає металургію міді, перехід до орного землеробства, початок патріархату і початок в культурі Турдош «предклинописной-пиктографической письменности»³. Глобальні висновки С. М. Бібікова та В. М. Даниленка щодо ролі трипільської культури в енеолітизації Східної Європи досить подібні, що визнавав і останній⁴.

Але С. М. Бібіков, на нашу думку, цілком слушно приділяв значну увагу південним впливам, які були

неможливі без руху носіїв археологічних культур. Його концепція, створена значною мірою на обмежених даних, завдяки ерудиції автора витримала випробування часом та новими археологічними джерелами. У розпорядженні В. М. Даниленка були вже знахідки з розкопок восьми прекукутенсько-ранньотрипільських пам'яток, які він розтавав у хронологічному порядку, не кажучи вже про дані стосовно буго-дністровської культури, які були свого часу С. М. Бібікову невідомі.

В. Г. Збеневич, пізніше критикуючи гіпотезу В. М. Даниленка про походження трипільської культури, зазначив, що останній «...игнорирует памятники с боянскими чертами в качестве возможной генетической подосновы раннего Триполья»⁵. Але це насправді не так, що досить добре видно з вище наведених нами цитат із досліджень В. М. Даниленка. Адже в кількох розділах «Неолита Украины» автор розвиває тезу про контакти неолітичного населення Південного Бугу з дунайсько-балканськими культурами, наполягає на тому, що процеси генези буго-дністровської та трипільської культур можна вирішувати, тільки враховуючи матеріали з великих територій Балкано-Дунайського басейну, а «... южная область

была всеобщей начальной школой европейского земледелия...»⁶.

В. М. Даниленко дійшов висновку, що «сложение трипольского этнокультурного единства происходило, с одной стороны, на основе буго-днестровской культуры, а с другой - на основе *особой балкано-дунайской энеолитической культуры, возникшей под прогрессивным аنا-толийским воздействием и тяготеющей к кругу культур тордошского типа*»⁷. Слід підкреслити важливість саме останніх рядків, які підкреслили нами курсивом, бо з них чітко видно, що В. М. Даниленко одним з генетичних компонентів Трипілля вважав не культуру Боян, а певні типи ще не названої культури. Сьогодні саме ця думка здається нам дуже актуальною.

У 50–60-ті роки ХХ ст. важливе значення для вирішення проблеми походження Прекукутені-Трипілля А мали дослідження румунських археологів. І. Нестор після виявлення пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки у прикарпатській Молдові наполягав на їх вирішальній ролі у генезі Прекукутені⁸.

Р. Вульпе після досліджень в Ізвоарі, де він відкрив шар культури Прекукутені-Ізвоар I (чи I) з «боянськими» елементами в посуді, висловив думку, що пам'ятки Прекукутені типу Ізвоар I 2 склалися на основі культури Боян-Джулешті. Зона формування Прекукутені-Трипілля А, на думку Р. Вульпе, охоплювала регіон від Прикарпатської Молдови до Середнього Дністра (матеріали Флорешт), потім племена просувалися на схід до басейну Південного Бугу⁹. Принципове значення для вирішення проблеми генези Прекукутені-Трипілля мали розкопки поселення Траян-Дялуд-Вей в окрузі Зенешть¹⁰. Тут матеріали з боянськими та прекукутенськими рисами були виділені в куль-

¹ В. Н. Даниленко. Неолит Украины. — Киев, 1969. — С. 223.

² В. А. Дергачев. Особенности... — 172–190.

³ В. Н. Даниленко. Неолит Украины. — С. 223.

⁴ В. Н. Даниленко. Энеолит Украины. — Киев, 1974. — С. 9.

⁵ В. Г. Збеневич. Поселение Бернашевка на Днестре... — Киев, 1980. — С. 159.

⁶ В. Н. Даниленко. Неолит Украины... — С. 155, 156, 157.

⁷ В. Н. Даниленко. Неолит Украины. — С. 224.

⁸ Nestor I. Ceramica liniara in Moldova // SCIV. — II. — 1951. — P. 22–23.

⁹ Vulpe R. Izvoare. — Bucuresti, 1957. — P. 111–120.

¹⁰ Dumitrescu Vl. Complexul cultural Cucuteni // Istoria Ruminien. — Bucuresti, 1960. — P. 60–63.

турний тип Зенешть, вони залягали над шаром культури лінійно-стрічкової кераміки.

Тип Зенешть частина фахівців відносила до культури Боян-Джулешті, інші вважали їх прекукутенськими. В. Думітреску саме після розкопок біля Траян-Дялуд-Вей виділив в культурі Прекукутені три фази: Прекукутені I – Траян-Дялуд-Вей, Прекукутені II – Ларга-Жижія, Прекукутені III – Трипілля А. На його думку, пам'ятки Прекукутені I виникли в результаті поєднання кількох культурних компонентів, серед яких пріоритет мали місцеві племена культури лінійно-стрічкової кераміки; важливий внесок і племен Боян-Джулешть, які просунулися на південний захід Молдови, свій вклад внесли також племена буго-дністровської культури, а також культури Хаманджія¹. Розселення на схід почалося на фоні контактів з буго-дністровською культурою на фазі Прекукутені II. У 70-ті роки В. Думітреску дещо модернізував свою гіпотезу і не наполягав на ролі буго-дністровських племен в генезі Прекукутені-Трипілля А, але все ж таки вважав, що буго-дністровське населення було абсорбоване населенням Прекукутені III – Трипілля А².

Г. Думітреску в результаті аналізу матеріалів Траян-Дялуд-Вей дійшла висновку, що в них є елементи Боян, культури лінійно-стрічкової кераміки, південні компоненти-Вінчі та Турдош і Криш³. Г. Думітреску вважала, що в Молдові населення з матеріалами типу Зенешть з'явилося у сформованому вигляді, воно потрапило сюди із заходу (Трансільванія) по р. Муреш та її притокам. Пластика першої фази Прекукутені вказує на вплив, крім перелічених культур, південного компоненту – Хаманджія⁴.

Кераміка культури Тиса. Експозиція музею Воєводини, Сербія.

Дослідник пам'яток культури Боян Є. Комша розглядав їх як головний фактор у формуванні культури Прекукутені⁵. У працях 70-х

Посудина з прокресленим та штамповим орнаментом культури Вінча. Експозиція музею Вінчі, Сербія.

років він висловив думку, що між східними Карпатами та Південним Бугом пам'ятки Прекукутені III – Трипілля А формувалися на різних основах. У зоні Прекукутені це була культура Боян, в районах поширення Трипілля А – буго-дністровська культура⁶.

У 1961 р. вийшла друком «Археологія України» Я. Пастернака, видана у Торонто і презентована як «...мабуть, найвидатніше явище за останні десятиріччя у розвитку української науки, зокрема історії»⁷. У цій узагальнюючій праці чільне місце належить і вирішенню проблеми походження Трипілля.

Я. Пастернак користується хронологічною схемою для Трипілля, створеною П. П. Курінним, яка вже наприкінці 40-х років була не лише застарілою, але жодним чином не відповідала дійсності⁸. Неправильне визначення послідовності існування трипільських пам'яток не сприяло розв'язанню проблеми генези Трипілля. «Оригінальна» відносна та абсолютна хронологія трипільської культури приводить Я. Пастернака

Кераміка культури Вінча. Експозиція музею Воєводини, Сербія.

¹ Dumitrescu V. Originea si evolutia culturii Cucuteni-Tripolie // SCIV. – 1963. – N 1. – P. 51–74.

² Dumitrescu V. A propos d'une nouvelle synthese concernant l'epoque du Sud-Est et du Centre-Est de l'Europ // Dacia. – N.S. – T. XVII. – 1973. – P. 304.

³ Dumitrescu H. Contributii la problema originii Precucuteni // SCIV. – 1957. – N. VIII. – P. 53–69.

⁴ Думітреску Г. К проблеме происхождения докукутенской культуры // МИА Юго-запада СССР и РНР. – Кишинев, 1960. – С. 33.

⁵ Комша Е. К вопросу об относительной хронологии и о развитии неолитических культур на юго-востоке Румынской Народной Республики и на востоке Н. Р. Болгарии. – Dacia. – N.S. – T. VI. – 1962. – P. 64.

⁶ Comsa E. Culturile neolitice din zona Dunarii inferioare intre sud si nord // Apulum. - 1973. - XI. - P.20 - 21

⁷ Пастернак Я. Археологія України. – Торонто. – 790 с.

⁸ Там же. – С. 148.

до таких самих оригінальних висновків. Так, автор вважає, що «залишки трипільської культури Подністров'я старші за семигородські та балканські, і тому треба думати, що племена з мальованою керамікою пересувалися в протилежному напрямку, з півночі на південь. ...причиною поширення трипільської території на захід і на південь було свого роду перелюднення густо заселеного краю. Тоді одна частина трипільських племен перейшла в південно-західному напрямку через середній Дністер та Прут і розвинула в Молдавії культуру з мальованою керамікою типу Петрени-Кукутень-Ізвоар... Шукаючи міді, ця група трипільців дісталася... в Семигород, де відтворила культуру... Аріушд... Інші трипільські емігранти — колоністи подалися вгору Дунаєм на північні Балкани і поселилися на лесових теренах сучасної південної Сербії та Банату. ...і залишили по собі культуру Гумельниця, що дістала свою назву від місцевості... в

Банаті»¹ (насправді культура Гумельниця має іншу локалізацію і невідома в Банаті²). Я. Пастернак наполягає, що саме «на Подністров'ї, в найраніше заселеній частині українських земель слід шукати первісної батьківщини трипільських племен і їх декоративного мистецтва»³. Однак Я. Пастернак вважає за можливе, що з теренів Подністров'я трипільці мігрували не тільки на Балкани, Подунав'я та Трансільванії, але проклали трансконтинентальний шлях, відмічений мальованим посудом, ідея якого «так східноіндійського, як і японського, була б, безпосередньо через північний Китай, трипільського походження», аж до Мезоамерики: «Думки дослідників ідуть ще далі, через Тихий океан до Мехіко і його мальованої кераміки часу розквіту держави інків і маїв. Вказують на можливість транспацифічних зв'язків Китаю і Індії з Новим Світом уже в праісторичних часах». Щоправда, ці процеси Я. Пастернак пов'язує вже не з

появою, а із зникненням Трипілля на теренах України.⁴

Здавалося б, подібні концепції настільки далекі від наукових, що не вимагають коментарів, але нагадуємо, що цитована праця на початку 60-х років була презентована у певних колах на Заході як «найвидатніше явище за останні десятиріччя в розвитку української науки». Щоправда, нам не зустрічалося її цитування (у даній частині) у будь-яких наукових археологічних виданнях. Було б некоректним критикувати дослідження Я. Пастернака, виходячи з даних про трипільську культуру сьогодення. Але наведені вище праці фахівців першої половини ХХ століття, до речі, більшість з яких цитовані Я. Пастернаком, доводять хибність висновків автора та вказують, на нашу думку, на його політичну заангажованість та упередженість, що й заважало справді науковому аналізу фактів.

ПОХОДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У СВІТЛІ ДОСЛІДЖЕНЬ 60–80-х рр. ХХ ст.

Карта археологічних культур Південно-Східної та Центральної Європи доби формування трипільської культури (Прекукутень І).

К. К. Черниш віднесла до четвертого періоду в історії вивчення трипільської культури дослідження

60–70-х років, а цей етап характеризує не тільки новий рівень джерелознавчої бази, але й новий, більш високий рівень розробки відповідних проблем Трипілля. Щодо питання генези трипільської культури, то найбільш плідними були дослідження саме 70-х років.

На початку 70-х років дослідники буго-дністровської культури Маркевич В. І.⁵ та В. М. Даниленко⁶ підкреслювали її роль як місцевого субстрату Трипілля. В. І. Маркевич вважав, що певний внесок був також і від племен культур Боян та лінійно-стрічкової кераміки.

Румунська дослідниця С. Марінеску-Билку звернулася до розв'язання цієї проблеми у статтях та

узагальнюючій монографії по культурі Прекукутень. Залегання на поселенні Тирпештах у Румунській Молдові шару культури лінійно-стрічкової кераміки під прекукутеньськими горизонтами привело дослідницю до підкреслення ролі молдовських матеріалів пізньої фази цієї культури у формуванні Прекукутень-Трипілля. На думку С. Марінеску-Билку, боянські племена просунулися до Молдови, і культура типу Прекукутень І виникла в результаті їхнього контакту з носіями культури лінійно-стрічкової кераміки. Певну роль у генезі Кукутень-Трипілля, на її думку, мали також такі культури, як Вінча, Тордош, Хаманджія⁷.

¹ Пастернак Я. Археологія України. — Торонто. — С. 150–151.

² Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой. Археологія Румунії. — Москва, 1973. — С. 49.

³ Я. Пастернак Археологія України... — С. 151.

⁴ Там же. — С. 226–228.

⁵ Маркевич В. І. Неолит Молдавії. — Автореферат канд. дис. — Москва, 1968. — С. 27–28; Маркевич В. І. Буго-дністровська культура на території Молдавії. — Кишинев, 1974.

⁶ Даниленко В. Н. Неолит України... — С. 155–223.

⁷ Marinescu-Bilcu S. Cultura Precucuteni pe Teritoriul Romaniei. — Bucuresti. — 1974. — P. 125–126.

У 1971 р. у відповідному розділі узагальнюючої праці «Археологія Української РСР» С. М. Бібіков повернувся до проблеми походження трипільської культури і запропонував оригінальну концепцію, вказуючи на існування у цій проблемі двох аспектів. Перший — «походження трипільської культури як частини землеробсько-скотарських культур південної половини Східної півкулі», а другий — «складання цієї культури у сфері місцевих історичних умов Південно-Східної Європи». У широкому плані Трипілля було, на його думку, «однією з частин величезного й неоднорідного в етнічному відношенні масиву племен — носіїв культури розписної кераміки»¹. На нашу думку, саме цей аспект проблеми походження Трипілля є найважливішим у концепції автора.

С. М. Бібіков, як і В. М. Даниленко, вважав, що в окремих регіонах поширення культура Трипілля мала різну генетичну підоснову. Так, у Південному Подністров'ї «генетичний зв'язок між раннім Трипіллям та

культурою типу Боян-Джулешті... є очевидним й встановлюється за багатьма ознаками... Тут, у Флорештах, зміна пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки пам'ятками типу Боян-Джулешті означає не еволюційну спадковість, а зміну населення».

Для інших територій Подністров'я автор запропонував в дещо модернізованому вигляді свою гіпотезу походження Трипілля на основі «місцевих неолітичних племен, що зберегли пізньопалеолітичні традиції в обробці кременю» та прийшлого компонентів². Що ж до регіону Південного Бугу, то С. М. Бібіков підтримав гіпотезу В. М. Даниленка про формування там ранньотрипільських пам'яток «у взаємодії з місцевою буго-дністровською неолітичною культурою».

Дещо нелогічним при цьому виглядає поділ зони формування Трипілля на запропоновані С. М. Бібіковим регіони, бо, по-перше, трипільська культура на ранньому етапі єдина на всій території свого поширення, а по друге, неолітична культура, яка на думку С. М. Бібікова, брала участь у формуванні трипільської, має назву буго-дністровська, отже, її пам'ятки відомі і в Подністров'ї, що лишає сенсу відокремлення в окремі зони басейнів Дністра та Південного Бугу.

У монографії «Енеолит України», яка вийшла друком у 1974 р., Даниленко В. М. питанню походження трипільської культури присвятив спеціальні розділи. Для вирішення цієї проблеми він розділив ранньотрипільські поселення на два хронологічних горизонти і два ареали — східний та західний. У західному ареалі такі найдавніші поселення, як Флорешти та Зенешті (Траян-Дядул-Вей), він називає «перехідними» від культури Боян³. До «древнейшого Триполья» у східному ареалі В. М. Даниленко відніс Красностав-

ку, Вишнопіль, Данилову Балку, Сабатинівку II, Олександрівку, ставлячи їх на один хронологічний щабель із «західними» поселеннями Флорешти, Ізвоар I, Зенешті.

З таким датуванням східних поселень не можна погодитися. Сабатинівка II, Данилова Балка та Олександрівка належать до класичної ранньотрипільської культури фази Прекукутень-Трипілля АIII, 2⁴, Вишнопіль презентований двома фрагментованими посудинами, що не дозволяє його датувати точніше, ніж фазою Прекукутень III — Трипілля А, а Красноставка взагалі належить до етапу VI⁵ і може бути синхронізована з фазою Кукутень А4⁶.

В. М. Даниленко вважав, що «...с найбільшої убедительністю о неолитических пережитках в характере местной культуры (Триполье А на Южном Буге) свидетельствует такая важная категория производственного инвентаря, как изделия из кремня и камня. В целом комплексе производственных кремневых орудий может быть охарактеризован как поздне-микролитический»⁷. На думку Даниленка В. М., архаїчний вигляд (неолітичний) крем'яного інвентарю типовий тільки для початку раннього етапу трипільської культури, тоді як на поселеннях типу Гренівки та Луки-Врублівецької цей архаїзм повністю зникає⁸.

Суб'єктивізм таких поглядів очевидний, якщо пригадати, що С. М. Бібіков саме крем'яний інвентар Луки-Врублівецької вважав архаїчним і поєднував його з палеолітичною традицією, про що йшлося раніше. Що ж стосується знарядь, виготовлених із кістки, які походять з найдавніших трипільських поселень, то він знаходить широке коло аналогій також і в нео-енеолітичних культурах Балкано-Дунайського регіону, так само як і знаряддя з каменю та кременю.

Кераміка трипільської культури з орнаментацією, типовою для культури Криш. Поселення Бернашівка. Дослідження В. Г. Збеновича. НФ ІА НАНУ.

¹ Археологія УРСР... — С. 163.

² Там же. — С. 164.

³ В. Н. Даниленко. Енеолит Украины. — Киев, 1974. — С. 10.

⁴ Бурдо Н. Н. Хронологія і періодизація Трипілля А // Археологія. — № 4. — 1998. — С. 86.

⁵ Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант... — С. 109.

⁶ Бурдо Н. Б. Датування трипільського поселення в с. Плисків та борисівський тип пам'яток // Мезей на рубежі епох. — Київ, 1999. — С. 50.

⁷ В. Н. Даниленко. Енеолит Украины... — С. 10.

⁸ Там же. — С. 12.

Серед посуду ранньотрипільських поселень східного ареалу В. М. Даниленко теж виділяв архаїчні, на його думку, риси. Частина з них він пов'язує з культурою Криш, деякі — з культурами Боян, Хамаджія та іншими. Водночас автор не наводив жодної аналогії ранньотрипільській кераміці в комплексі буго-дністровської культури, але зробив висновок про те, що «основные признаки собственно раннетрипольских памятников, то есть памятников, расположенных к востоку от Днестра, уходят вглубь времен — к памятникам местной дотрипольской неолитической культуры...»¹.

В. М. Даниленко наводить такі риси спадкоємності буго-дністровської та трипільської культур:

- 1) хронологічна послідовність;
- 2) значний збіг території, особливо на сході;
- 3) наявність контактів у формах землеробства та відповідних типах знарядь для обробки землі;
- 4) принципова подібність набору знарядь з кременю;
- 5) спільність деяких специфічних форм знарядь, виготовлених з кістки;
- 6) спадкоємність у типах поселень та жител;
- 7) подібність деяких керамічних форм;
- 8) збереження основних технічних прийомів нанесення орнаменту на посуд та збереження усіх його головних схем;
- 9) спадкоємність релігійно-космогонічних уявлень².

Зупинимось трохи докладніше на аналізі кожної з цих рис:

- 1) хронологічна послідовність не може бути аргументом на користь генетичної спадкоємності.
- 2) щодо збігу території буго-дністровської культури та Прекукутеня-Трипілля, то, як правильно зауважив сам В. М. Даниленко, вона спостерігається певною мірою тільки на сході ареалу. До того ж найдавніші прекукутенсько-ранньотри-

пільські поселення розташовані саме у західному ареалі, пам'ятки Прекукутеня I-II локалізовані між Прикарпатською Молдовою та Дністром, а буго-дністровські між Дністром та Південним Бугом, тобто території формаційної фази ранньотрипільської культури та буго-дністровського неоліту *не збігаються*;

3) наявність контакту у формах землеробства має загальний характер, доки фактом є лише наявність раннього землеробства у носіїв буго-дністровської культури, де воно ще не визначало способу життя³;

4) принципова подібність крем'яних знарядь буго-дністровської культури з ранньотрипільськими має технологічний, а не культурологічний характер. З іншого боку, одноманітності знарядь праці з кременю немає навіть в межах комплексів прекукутенсько-ранньотрипільської культури⁴;

5) спільність форм окремих знарядь з кістки спостерігається для всього європейського, і не тільки європейського, нео-енеоліту південної зони, тому подібність таких форм у буго-дністровської та ранньотрипільської культури не може бути аргументом на користь їх генетичного зв'язку, не кажучи вже про те, що предметом зіставлення є матеріали «західного» комплексу поселення Флорешти, яке розташоване на північній захід від дністровських неолітичних пунктів зі «східними», південнобузькими матеріалами буго-дністровської культури;

6) спадкоємності в типах поселень та жител між буго-дністровською культурою та ранньотрипільською немає. Топографічні умови розташування пам'яток зовсім різні, буго-дністровську культуру презентують невеликі стоянки, часто багаточарові, ранньотрипільсько-поселення, невеликі порівняно з наступними етапами Трипілля, але з розвиненою глинобитною архітектурою⁵;

7) подібність деяких керамічних форм між комплексами буго-дністровської та ранньотрипільською

культурою зводиться до наявності керамічних форм взагалі. Але треба згадати припущення, що гончарство буго-дністровської культури виникло під впливом культури Криш, а остання має, в тому числі й на думку В. М. Даниленка, певні генетичні зв'язки з Трипіллям. Таким чином, деякі паралелі в керамічних комплексах буго-дністровської та ранньотрипільської культур можна пояснювати крієськими впливами;

8) технологічні прийоми нанесення орнаменту, так само, і його головні схеми, є типовими для нео-енеолітичних культур південного регіону взагалі;

9) спадкоємність у системі релігійних уявлень також є загальним явищем, а не специфічною особливістю, яка поєднує Трипілля та буго-дністровський неоліт.

Таким чином бачимо, що наведений В. М. Даниленком комплекс з 9 рис насправді не може розглядатися як достатній та неспростовний доказ виростання трипільської культури з буго-дністровської. Ми докладно зупинилися на аналізі цих поглядів тому, що сьогодні можна зустріти протиставлення поглядів В. М. Даниленка висновкам інших дослідників, які в той час або пізніше працювали над проблемою походження трипільської культури.

У 70-тих роках принципове значення для вирішення проблеми походження трипільської культури мало відкриття на Дністрі під час розвідок Середньодністровської експедиції під керівництвом С. М. Бібікова ранньотрипільських пам'яток з «боянськими» рисами⁶. Київські дослідники С. М. Бібіков, В. Г. Збенювич, Г. Л. Євдокимов відкриті ними на Дністрі пам'ятки з «боянськими» рисами, подібні до Флорешт, віднесли не до культури Боян-Джулешть, як це зробила свого часу Т. С. Пассек, а до раннього етапу трипільської культури.

У 1972–75 рр. В. Г. Збенювич розкопав одне з таких поселень —

¹ В. Н. Даниленко. Энеолит Украины... — С. 13–18.

² Там же. — С. 25.

³ Котова Н. С. Неолітична епоха // Давня історія України. — Київ, 1997. — С. 178.

⁴ Збенювич В. Г. Ранній етап... — С. 47–60.

⁵ Давня історія... — С. 192, 249–254.

⁶ Євдокимов Г. Л., Збенювич В. Г. Ранньотрипільське поселення поблизу с. Бернашівка на Вінничині // Археологія. — 1973. — № 10. — С. 61–65.

Кераміка трипільської культури з різьбленою орнаментациєю, подібною до декору керамічних виробів культур Мариця, Градешниця, Дудушть, Боян, Ведастра. Поселення Бернашівка. Дослідження В. Г. Збеновича. НФ ІА НАНУ.

Бернашівку і видав друком монографію, яка мала підзаголовок «К проісхожденню трипольской культуры»¹. Фактично це дослідження відкриває той етап у вивченні проблеми генези Трипільля на території України, який базується не лише на загальних міркуваннях, а й на конкретних джерелах. Погляди В. Г. Збеновича на походження трипільської культури були розвинуті також у

монографії «Ранний етап трипольской культуры», яка вийшла друком майже через десять років по тому².

Польові дослідження автора дали йому змогу виділити справді найдавніші фази ранньотрипільської культури в Україні та синхронізувати її з культурою Прекукутень ІІ³. Збенович В. Г. приєднався до поглядів румунських дослідників, які вважали, що формування Прекукутень-

Трипільля А розпочалося у південно-східній Трансильванії та Прикарпатській Молдові, де зафіксовано перші поселення фази Прекукутень І. На фазі ж Прекукутень ІІ—Трипільля А ранньотрипільські племена потрапляють на Середній Дністер.

У вирішенні проблеми складових елементів культури Прекукутень—Трипільля А В. Г. Збенович фактично погодився з гіпотезами румунських археологів, а саме поглядами С. Марінеску-Билку. Він послідовно проаналізував дані про культури, які могли брати участь у формуванні Прекукутень—Трипільля і дійшов висновку, що, по-перше, «Анализ всех имеющихся источников позволяет сделать вывод об отсутствии генетической связи между БДК и раннетрипольской культурой»⁴, а, по друге, що основними генетичними компонентами Прекукутень були культури Боян та лінійно-стрічкової кераміки при деяких елементах Криш, Хаманджії, Вінчі⁵.

В. Г. Збенович в той же час вважав, що частина населення бугодністровської культури існувала на Південному Бузі на момент появи там ранньотрипільських переселенців. Принципово важливим однак є те, що В. Г. Збенович відкинув тезу про паралельне формування західного і східного регіонів ранньотрипільської культури на різних субстратах — місцевому та південно-західному, довів одноманітність Прекукутень—Трипільля А від Прикарпатської Молдови до Побужжя, куди землеробські племена потрапили внаслідок розселення із заходу на схід⁶.

Підсумком студії з генези трипільської культури в ХХ ст. можна вважати кілька абзаців, присвячених В. О. Круцом висвітленню цієї проблеми у відповідному розділі «Давньої історії України», виданої 1997 р. Автор зазначає, що питання походження конкретних етнокультурних груп населення дуже складні і

¹ В. Г. Збенович. Поселение Бернашевка на Днестре. — К.: Наук. Думка — 1980. — 159 с.

² Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К.: Наук. Думка, 1989.

³ Там же. — С. 138.

⁴ Там же. — С. 174.

⁵ Там же. — С. 171—186.

⁶ Там же. — С. 184—186.

здебільшого не можуть бути вирішені однозначно. Але все ж таки В. О. Круц доходить висновку, що походження культури Прекукутень - Трипілля — «це тривалий процес синтезу населення кількох культур»¹.

Кераміка трипільської культури з канельованою орнаментацією яка зустрічається на кераміці культур Вінча, Мариця, Боян, Дудешть та ін. Поселення Бернашівка. Дослідження В. Г. Збеневича. НФ ІА НАНУ.

СУЧАСНИЙ ЕТАП ВИЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ГЕНЕЗИ ТРИПІЛЛЯ

Сучасний етап вичення проблеми генези Трипілля вимагає комплексного аналізу усіх наявних даних та джерел. Однією з важливих умов вирішення проблеми генези культури є наявність системи її синхронізації з іншими культурами. Саме у цій сфері наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. отримано нові дані для вирішення проблеми походження Трипілля. Маємо на увазі, зокрема, пакет нових ізотопних дат для неолітичних і трипільських культур в Україні, в першу чергу для Трипілля А та буго-дністровської культури, отриманий М. М. Ковалюхом в Київській лабораторії.

Датування найдавніших ранньотрипільських пам'яток України Бернашівки та Окопів² майже на 500

років поглиблює початок Трипілля порівнянно з найдавнішими С14 датами для культури Прекукутень у телі Подурь-Дялул Гіндару в Румунії. Поза межами данної праці лишається аналіз питання достовірності такого датування ранньотрипільських поселень, що потребує спеціального дослідження. Вважаємо, що, оскільки отримано пакет ізотопних визначень, частина якого узгоджується із сучасною синхронізаційною схемою, є всі підстави прийняти як достовірні всі визначення з пакету. Таким чином, постає необхідність у новій схемі синхронізації культури Прекукутень-Трипілля А. Причому у ній перші фази Прекукутень-Трипілля А наближаються в часі до хронологічного горизонту Караново III-Кріш, що принципово важливо для вирішення проблеми генези трипільської культури.

Ізотопне датування усіх фаз буго-дністровського неоліту, а особливо зразків з місцезнаходжень Пугача та Гарда³, де поряд залягають матеріали савранського типу буго-дністровські та ранньотрипільські, виглядає таким чином:

Фаза Савранська			
Поселення	Індекс	Р. тому	Р. до н. е
Саврань.	Ki-6653	6920±50	5748±62
Житло 2			
Саврань	Ki-6654	6985±60	5806±77
Пугач-2,	Ki-6678	6520±60	5465±62
р. 1, 2,4-2,5м*			
Пугач-2,	Ki-6679	6560±50	5473±41
р. 1, 2,8-2,9 м*			
Гард-III,	Ki-6687	6640±50	5531±41
траншея 7			
Гард-III,	Ki-6655	6930±55	5761±68
кв.8			
Пугач-2,	Ki-6656	6895±50	5728±57
р. 2, 2,5-2,6м			
Пугач-2,	Ki-6657	6810±60	5644±47
XIX-51			

*за даними авторів розкопок зразки належать до Трипілля А

Поселення	Індекс	Рік тому	Рік до н. е
Бернашівка	Ki-6670	6440±60	5367±56
Бернашівка	Ki-6681	6510±55	5450±65
Окопи	Ki-6671	6330±65	5265±69

¹ Давня історія України. — К: Наук. Думка, 1997. — Т. 1. — С. 235—236.

² Бурдо Н. Б., Ковалюх М. М. Нові данні про абсолютне датування Трипілля А // Археологічні відкриття в Україні в 1997—1998 рр. — Київ, 1998. — С. 61.

³ Відейко М. Ю., Ковалюх М. М. Ізотопне датування пам'яток буго-дністровської культури. — Археологічні відкриття в Україні в 1997—1998 рр. — К., 1988. — С. 65—66.

Кераміка раннього етапу трипільської культури з найдавнішого на території України поселення Бернашівка. Дослідження В. Г. Збеневича. НФ ІА НАНУ.

Наведені вище датування дозволяють стверджувати, що між найпізнішими буго-дністровськими пам'ятками савранського типу та найдавнішими ранньотрипільськими на території України (Бернашівка) існує хронологічний хіатус до 100 років. На нашу думку, це дає підставу впевнено стверджувати, що буго-дністровська культура не брала участі у генезі Трипілля ні на Дністрі, ні на Південному Бугу.

Коли на Дністрі та Південному Бугу з'явилася ранньотрипільське населення, буго-дністровські племена вже тут не мешкали. Ізотопне датування матеріалів буго-дністровської та ранньотрипільської культур дозволяє поставити останню крапку в дискусії на тему, чи брало участь буго-дністровське населення у формуванні трипільської культури у будь-яких регіонах її поширення і

навіть чи могли бути буго-дністровці та трипільці сусідами. Можна впевнено стверджувати – ні. Історичні шляхи буго-дністровської та трипільської культури не перетиналися, якщо не брати до уваги певні південно-західні впливи на обидві культури.

Ті риси спільності, які щільно відшукують у ранньотрипільських та буго-дністровських матеріалах Маркевич В. І., В. М. Даниленко, Товкайло М. Т., є рисами певної стадіальності, належності обох культур у загальному плані до суспільств з відтворюючою економікою на близьких щаблях розвитку подібних культурно-господарських типів. На нашу думку, автотоністська концепція пошуків «місцевого» компоненту Трипілля вичерпала свій потенціал і має залишитися в історіографії ХХ століття. Сьогодні ми вважаємо, що

та частина території України, яку в енеоліті займала трипільська культура, входила до ойкумени давньо-землеробських цивілізацій давньої Європи.

Як показано вище, загально визнаною і найбільш обґрунтованою у сучасній історіографії є гіпотеза про генезу Прекукутень-Трипілля на багатокомпонентній основі з участю культур Боян, лінійно-стрічкової кераміки, Кріш, Вінча, Хаманджія. Щодо локалізації формаційних процесів сьогодні панує думка С. Марінеску-Билку щодо районів південно-східної Трансільванії та Прикарпатської Молдови.

Нам здається, що настав час знову звернутися до гіпотези, запропонованої наприкінці 50-х років Г. Думитреску, згідно з якою культура типу Прекукутень I з'явилася у Молдові у сформованому вигляді, проникаючи сюди по р. Муреш.

Отже, на нашу думку, найбільш вірогідний район формування Прекукутень – захід Трансільванії. Саме там, на думку Г. Думитреску, могли синтезуватися прекукутенські традиції, які ведуть до культур Кріш, Вінча та Тиса (у їх румунському варіанті). Культуру Боян фази Джулешти Г. Думитреску вважала синхронною першим фазам Прекукутень типу Зенешть-Траян-Дялул - Вей, остання на думку дослідниці, брала участь у формуванні певних фаз культури Боян. Г. Думитреску наполягала на необхідності дослідження проблеми участі у генезі Прекукутень культур Кріш та лінійно-стрічкової кераміки. Однак з того часу таких досліджень фактично проведено не було. Вказуючи на традиції культури Кріш у Прекукутені, В. Г. Збеневич (через 30 років після Г. Думитреску), так само наполягав на необхідності розробки цього питання, оскільки, згідно з існуючою схемою синхронізації, ці дві культури не могли стикатися у часі.

Нове датування ранньотрипільської культури дозволяє переглянути її синхронізацію з культурами неоліту-енеоліту Балкано-Карпато-Дунайського регіону, тим самим по-новому розглянути проблему культур, які могли брати участь у генезі

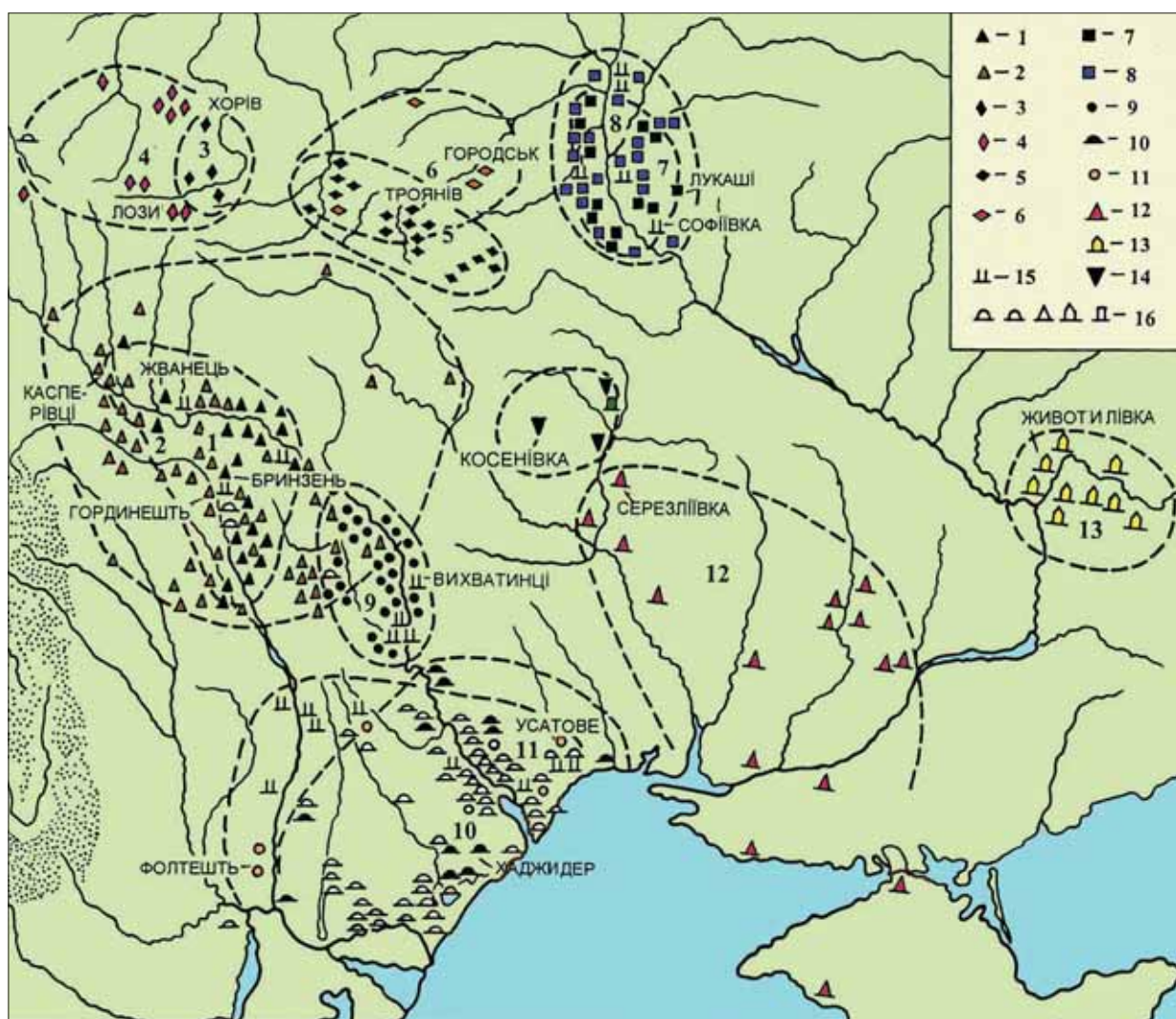
Трипілля, в тому числі ті, які до того формально (за датами С14) не мали з ним хронологічних стиків. Йдеться про культури Кріш, лінійно-стрічкової кераміки, Дудешти, культури горизонту Караново IV у Північній Болгарії.

Виходячи з проведеного нами аналізу керамічних матеріалів, насамперед із розкопок В. Г. Збе-

новича у Бернашівці, в генезі трипільської культури могли брати безпосередню участь трансільванські варіанти культур неоліту. Простежуються також карпатські традиції центральноєвропейських культур Лендзель, Желіз, певні риси культур лінійно-стрічкової кераміки і Кріш у Молдові. Компонент, який традиційно розглядався дослідниками

як «боюнський», без сумніву, присутній у прекукутенських матеріалах, але роль його у генезі Трипілля А-Прекукутени, на нашу думку, надто перебільшена.

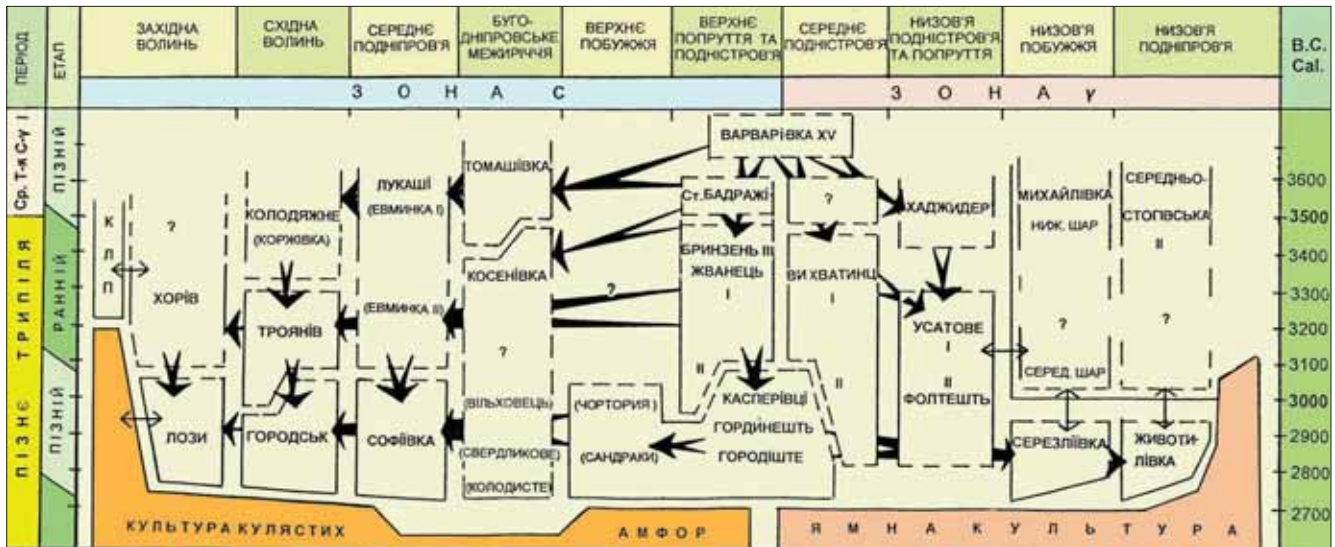
ПІЗНІЙ ПЕРІОД ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Карта розташування типів пам'яток Пізнього Трипілля:

- 1 – бринзенський (жванецький) тип; 2 – тип Гординешти-Касперівці-Городіштя;
- 3 – хорівський тип;
- 4 – тип Лози-Листвин;
- 5 – троянівський тип;
- 6 – городський тип;
- 7 – лукашівський тип;
- 8 – софіївський тип;

- 9 – вихватинський тип;
- 10 – хаджидерський тип;
- 11 – поселення усатовського тпу;
- 12 – серезліївський тип;
- 13 – животилівський тип;
- 14 – косенівський тип;
- 15 – ґрунтові могильники;
- 16 – підкурганні поховання.

Структура, генетичне, територіальне та хронологічне співвідношення пам'яток Пізнього Трипілля.

Пізне Трипілля – поняття, яке характеризує особливості фінальних етапів розвитку трипільської культури. Було введено у науковий обіг Т. С. Пассек 1935 р. з наступними уточненнями в міру розробки періодизації культури в цілому. Початково Пізне Трипілля розглядалося, як система, що включала два зональні утворення: зону С – пам'ятки лісостепової смуги між Карпатами і Дніпром та зону γ , до якої входили пам'ятки Середнього Подністрів'я і Причорномор'я. У хронологічному відношенні період було розділено на два етапи: I – ранній та II – пізній¹.

З нагромадженням нових археологічних матеріалів повністю підтвердився поділ Пізнього Трипілля на дві зони, кожна з яких була в свою чергу розділена на більш дрібні регіональні та вузьколокальні утворення, представлені пам'ятками різних типів².

Думки ж з приводу хронологічного змісту поняття розійшлися. Одні дослідники, услід за Т. С. Пассек, вбачають в Пізньому Трипіллі пам'ятки обох етапів – CI- γ I та CII- γ II³, інші – лише пам'ятки етапу CII-

γ II⁴. Ця різниця у поглядах виникла внаслідок складності структури, а разом з тим – через недостатню розробленість типології пам'яток періоду CI- γ I, яка потребує додаткових досліджень.

Підставою для обмеження Пізнього Трипілля лише етапами CII- γ II став своєрідний комплекс форм посуду, характерний для всіх пам'яток цього горизонту, але відсутній у пам'ятках попереднього етапу CI- γ I⁵.

З урахуванням нових розробок Пізне Трипілля уявляється як винятково динамічне складне утворення, яке було максимально поширене територіально від верхів'їв Прип'яті до Чорного моря та від Східних Карпат до Лівобережжя Дніпра. Водночас це поширення відбиває процес поступового розпаду та зникнення трипільської культури.

Пізне Трипілля включає дві відносно самостійні групи пам'яток, різні за походженням. Одна з них, основна, об'єднує різнотипові, але генетично пов'язані пам'ятки, які, по суті, й розкривають структурну цілісність та своєрідність цього періоду трипільської культури. Другу

групу становлять розрізнені, периферійні типи, зумовлені попереднім розвитком культури, але хронологічно вони частково продовжують розвиватися упродовж власне пізнього періоду.

Перша, основна група своїм походженням пов'язана з прудністрівськими традиціями кінця етапу CI- γ I, відомого за пам'ятками типу Старі Бадражі та Варварівка XV. У своєму розвитку пам'ятки цих типів утворили дві самостійні, паралельні лінії, які еволюціонували на різних територіях.

Одна з цих ліній характеризує Пізне Трипілля лісостепової смуги (або зони С, за Т. С. Пассек). Її початкова ланка – пам'ятки бринзенського (або жванецького) типу, які реперезентують ранній етап Трипілля CII (за Т. С. Пассек) у середній та верхній течії річок Прут та Дністер. На верхньому Дністрі на цей же етап частково припадає, імовірно, й розвиток пам'яток типу Кошилівців, початок розвитку яких належить до фіналу етапу CI.

Розвиток пам'яток бринзенського типу зумовив появу пам'яток троянівського типу на Волині. Останні

¹ Passek T. La Céramique Tripolienne // ИГАИМК. – М. – Л. – Вып. 122. – 1935. – С. 127 та ін.; Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. // МИА – М. – Л. – Вып. 10. – 1949. – С. 109 та ін.; Она же. Новые данные о позднетрипольских поселениях на Днестре // Известия Молдавского филиала АН СССР. – № 5 (25). – Кишинев, 1955. – С. 15–29;

² Захарук Ю. М. и др. Пізній етап трипільської культури // Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т. 1. – С. 177–209.

³ Черныш Е. К. Памятники позднего периода культуры Триполье-Кукутени // Археология СССР. Энеолит СССР. Москва, 1982, 213 и след.; Мовша Т. Г. Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 223–255; Круц В. О. Населення в епоху енеоліту // Давня історія України. – К., 1997. – Т. 1. – С. 231–260.

⁴ Збеневич В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. – К., 1974; Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья. – Кишинев, 1980;

⁵ Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья... – С. 142.

також існують на ранньому етапі Пізнього Трипілья, але на даній території вбирають в себе також тип Колодяжного, витoki якого пов'язані з етапом СІ. Еволюцією бринзенського типу була викликана поява пам'яток типу Гординешт (Молдова) – Касперівці (Україна) – Городіштя (Horođište – Румунія), які відповідають фіналу розвитку трипільської культури Верхнього Попруття, Верхнього та частково Середнього Подністров'я та верхів'їв Південного Бугу (поселення Чорторія, Сандраки, Печера). Останні в свою чергу обумовили появу подібних, але типологічно самостійних пам'яток типу Городськ на Східній Волині, типу Лози-Листвин у Західній Волині та, певною мірою, – типу Софіївки у Середньому Подніпров'ї.

У хронологічному відношенні пам'яткам типу Лози-Листвин передують пам'ятки типу Хорів, а Софіївці – лукашівського типу, які частково презентують попередній (СІ) етап розвитку трипільської культури на відповідних територіях. З традиціями того ж етапу пов'язане виникнення у верхів'ях Синюхи пам'яток косенівського типу, які, якщо враховувати дати С14, проіснували нібито до фіналу Пізнього Трипілья.

Друга з генетичних ліній характеризує Пізнє Трипілья частково Середнього Подністров'я, а головним чином степової зони від гирла Дунаю до Лівобережжя Дніпра (зона γ – за

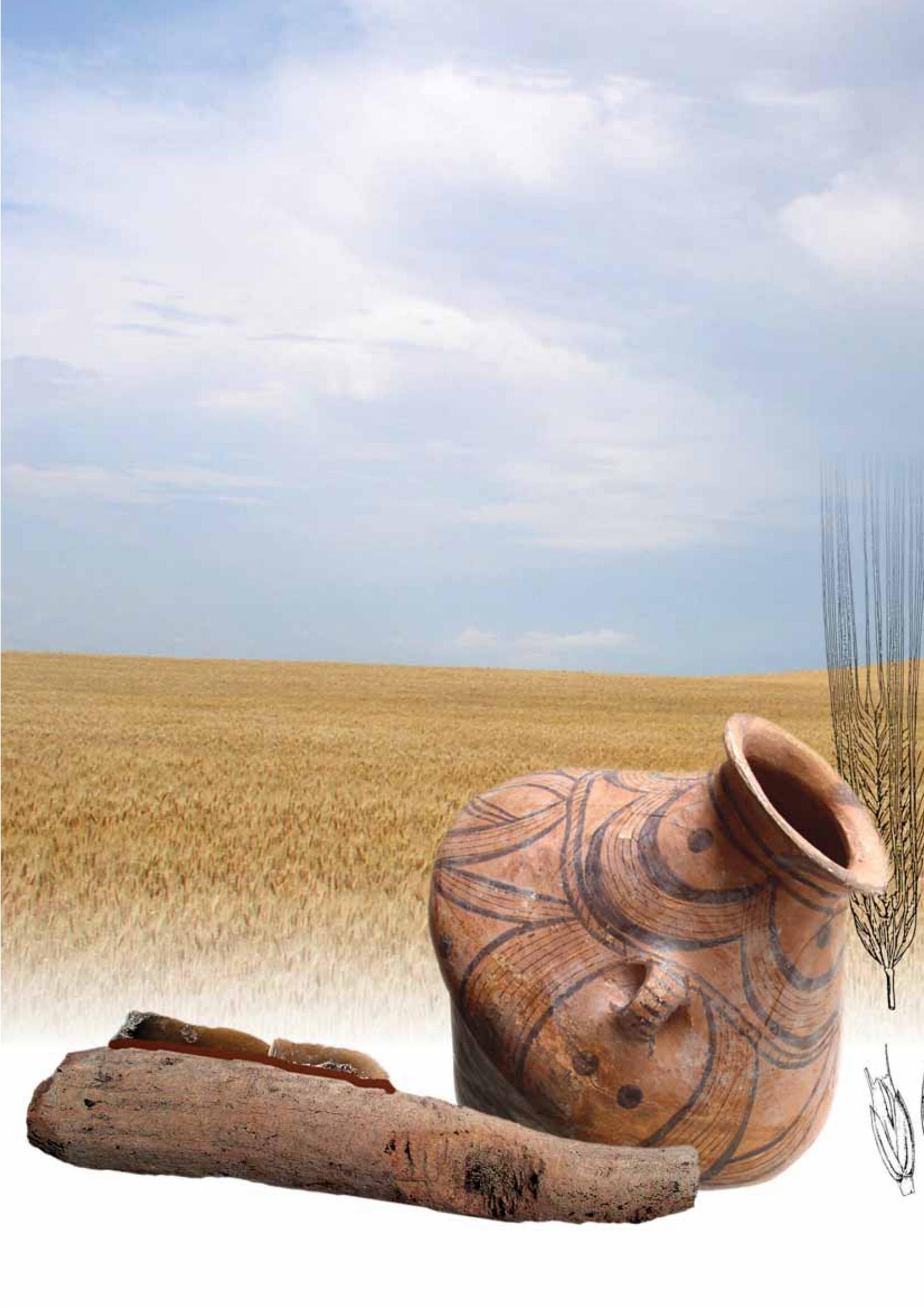
Т. С. Пассек). Початкова ланка цієї лінії – пам'ятки вихватинського типу, які відповідають ранньому та пізньому етапам Пізнього Трипілья Середнього Подністров'я. Їх розвитком зумовлена поява пам'яток типу Усатового, які характеризують переважно фінальний етап трипільської культури у степовому Подністров'ї та Попрутті (включно із типом Фолтешть-Стойкань у Румунії). Ранній етап Пізнього Трипілья у цьому регіоні, очевидно, частково представлений пам'ятками типу Хаджидер, які відомі за рідкісними поки що курганными похованнями, але генетично пов'язані з попереднім етапом – γ І.

Особливий статус мають курганны комплекси типу Серезліївки¹ у пониззі Південного Бугу, а також Животилівки на лівобережжі порожистої частини Дніпра. Вони мають змішаний характер, поєднуючи у собі традиції пам'яток типу Гординешти-Касперівці (кераміка), типу Усатове (пластика), традиції місцевих степових культур (поховальний обряд), а також кавказькі впливи (прикраси, кераміка). Поява цих пам'яток, а також їх змішаний характер, на нашу думку, демонструють процес розкладу та зникнення Пізнього Трипілья та трипільської культури як такої.

Виходячи з великої серії відомих нині каліброваних дат, С14 час раннього етапу Пізнього Трипілья (пам'ятки типу Бринзен, Троянова,

Хорова, Усатового І, частково типу Кошилівців, Колодяжного, Лукашів, Томашівки, Косенівки, Хаджидера) може бути визначений приблизно в інтервалі 3500/3400-3100/3000 рр. до н.е., а фінального етапу (пам'ятки типу Гординешти-Касперівці, Городськ, Лози, Софіївка і типу Вихватинці 2, Усатове-Фолтешть, Серезліївка, Животилівка) приблизно в інтервалі 3100/3000-2800/2700 рр. до н.е.

У лісостеповому Карпато-Подністров'ї пам'ятки Пізнього Трипілья змінюються пам'ятками культури кулястих амфор, носії якої глибоко вклинилися у Прикарпаття, аж до середньої течії Серету. Тиск носіїв цієї культури, імовірно, її викликав міграцію частини населення з гординештсько-касперівськими традиціями на південь – у степове Причорномор'я від пониззя Прута до Подніпров'я, обумовив появу пам'яток типу Серезліївки та Животилівки. Південна ж зона ареалу поширення Пізнього Трипілья, приблизно від північних кордонів Молдови до київського Подніпров'я, повністю була включена в ареал поширення пам'яток ямної культури. Тиск носіїв останньої, очевидно, частково викликав міграцію усатівського населення на південь. Цей процес документується окремими комплексами, які відкрито у Північно-Східній Болгарії (Дуранкулак).

3. ЕКОНОМІКА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

ВСТУП

У мідному віці відбувається становлення відтворюючих форм господарства — землеробства й тваринництва. Носії археологічних культур, які практикували саме ці види діяльності, значно розширюють територію свого проживання — насамперед у лісостеповій смузі, досягнувши подекуди лівого берега Дніпра. Поруч з ними мешкали нащадки місцевих неолітичних культур, яким були відомі початки відтворюючого господарства. Під впливом своїх сусідів та через інші обставини вони починають ширше практикувати хліборобство й тваринництво, пристосовуючи їх до особливостей екологічних ніш, які вони займали в степах та лісостеповій смузі. Цей процес був складовою частиною виникнення так званого «степового енеоліту».

Населення, що залишило пам'ятки трипільської культури, оволоділо передовими на той час технологіями виробництва продуктів — землеробством і тваринництвом. Було вироблено оптимальну в умовах лісостепу переложну систему землекористування. Наявність значних природних ресурсів — угідь — дала змогу переносити поля (а разом з ними — і поселення) на плідні ґрунти приблизно кожні 50–70 років. Це свідчить про високі знання в галузі агротехніки, наявність календаря, без якого ведення землеробства неможливе.

Певні особливості у господарстві окремих регіонів свідчать про вміння пристосовувати вироблені системи господарювання до конкретних умов, що дозволило певній частині насе-

лення пережити екологічну кризу кінця IV тис. до н.е., виробивши нові моделі господарської адаптації, які проіснували в лісостеповій смузі до часів середньовіччя, виявившись досить ефективними як у бронзовому, так і залізному віці. Вражають досягнення трипільців у галузі ремесел — металообробки та гончарства. Знання про ковальську обробку міді, режими термообробки та лиття в деяких аспектах не поступаються сучасному рівню у цій галузі. Трипільці впровадили поворотний пристрій у гончарстві, двох'ярусні горна для вишалу посуду.

Внесок трипільської цивілізації у спадщину тисячоліть цілком вагомий. Найголовніші з досягнень — це закладення основ господарських систем, на базі яких існували суспільства та народи пізніших часів — включно до історичних українців. Це основи матеріальної культури — тип житла, типи знарядь праці, навички в технології металообробки, гончарства, житлобудування.

Трипільці досягли таких успіхів завдяки своєму розуму й невтомній праці, використовуючи ресурси надзвичайно багатой землі, яку ми сьогодні називаємо Україною. Вони першими довели, що, спираючись на власні сили, тут можна побудувати цивілізацію.

Однак носії трипільської культури своїм прикладом довели також, що ці досягнення можуть бути втрачені. Можна констатувати обмеженість знань та можливостей трипільців, які не знайшли засобів перебороти суспільно-економічну кризу другої половини IV тис. до н. е. і зберегти всі здобутки цивілізації. Вони пішли

шляхом регресу економіки до архаїчних моделей, спрощення суспільного життя.

Обраний ними вихід з економічної кризи, з одного боку, можливо, й урятував частину суспільства від голодної смерті, але, з іншого, — привів до швидкої (упродовж кількох поколінь) втрати багатьох досягнень цивілізації у галузі суспільного та культурного розвитку. Можливим був інший вихід — освоєння нових аграрних технологій, розвиток хліборобства, але ним так і не скористалися, а може, й не змогли цього зробити. Коли занепадала економіка, усі яскраві прояви цивілізації — протоміста, архітектура, вишуканий мальований посуд, статуетки, орнаменти, знакова система — поступово пішли в небуття. Так зникла трипільська цивілізація.

Дослідження економіки трипільських племен стало можливим завдяки не лише археологічним розкопкам, але і великій праці фахівців природничих наук. Спільними зусиллями вдалося розкрити різні сторони повсякденного життя, технологічні досягнення трипільців. В цьому розділі зібрано найбільш вагомий результати досліджень провідними фахівцями окремих галузей трипільської економіки та ремесел. Хліборобство і тваринництво, ремесла давнього населення України в міжньому віці завдяки цьому можуть бути представлені досить широко. Головна мета розділу сконцентрувати насамперед фактичний матеріал, як основу для дальших наукових досліджень.

ПРИРОДНІ УМОВИ ІСНУВАННЯ ПЛЕМЕН ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Вид на долину Дністра в районі с. Бернашівка. За В. Г. Збеновичем.

Вид на місце розташування поселень трипільської культури на придніпровському плато (Хомине та Ріпниця 6) біля м. Ржищів. Фото М. Ю. Відейка.

Трипільські поселення займають широку смугу молдавського та українського Лісостепу від річки Прут до середньої течії Південного Бугу. Ця територія складається з кількох фізико-географічних районів, які різняться за у рельєфом, ґрунтами, кліматичними показниками та рослинним покривом. Північна частина пов'язана із західним схилом Українського кристалічного щита - Волино-Подільською височиною, розчленованою долинами Дністра та його приток.

Південна межа поширення трипільських поселень в цілому збігається з пограниччям Лісостепу та Степу. Це - горбиста рівнина з пологіми схилами невеликих річок та балок, більш-менш розчленована лише в прирічкових частинах Дністра та Південного Бугу. В наш час

Середнє Подністров'я знаходиться в зоні Лісостепу. Відповідно до геоботанічного районування України це район Пруто-Дністровської лісостепової області¹.

Середньорічна температура тут 7,9°C. Зима м'яка, з частими відлигами, середня температура січня коливається від -4,5 до -6°C. Найтепліший місяць - липень, має середню температуру +18,2°C.

Рослинний покрив значно змінений господарською діяльністю людини. Невеликі лісові ділянки трапляються досить рідко і займають лише 10% усієї площі. Вони збереглися подекуди на підвищеннях плато, на північних та західних схилах пагорбів, річкових долин, ярів². За своїм складом - це широколистяні ліси, головним чином дубові, дубово-грабові або грабові, утворені дубом, грабом, буком, берестом, кленом, ясенем с підліском з ліщини, глоду, шипшини. У лісах зустрічаються окремі дерева дикої яблуні (*Malus silvestris*) та дикої груші (*Pyrus com-tunis*). Степові ділянки збереглися лише по краях лісів, в карстових долинах, на невеликих ділянках вздовж приток Дністра. Заплави річок вкриті вологими луками.

У прийнятій палеогеографами схемі поділу історії розвитку Землі останній період отримав назву голоцену. Значне поліпшення кліматичних умов після неодноразових зледенінь під час плейстоцену привело до розпаду величезної одиоманітної зони перигляціальної рослинності та до поступового формування сучасної зональності. Зникає мамонтовий фауністичний комплекс, виникають комплекси лісових та степових тварин. Нова структура

природних ландшафтів зумовила до зміни образу життя, характеру господарської діяльності людини. На території Європи з'являються перші землеробські племена.

Поширення племен трипільської культури припадає на кінець найбільш сприятливого відрізка голоцену - на атлантичний, або так званий період кліматичного оптимуму і тривало на початку наступного, суббореального періоду. Для атлантичного періоду голоцену характерними є значні зміни рослинного покриву.

У Середній Європі відбуваються зміни у складі лісової рослинності. Замість бореальних соснових та березово-соснових лісів поширюються, залежно від ґрунтів та інших локальних природних умов, мішані ліси з ділянками широколистяних порід - дуба, липи, в'яза або широколисті ліси з вологолюбними елементами - ясенем *Fraxinus excelsior* та плющем *Hedera helix*.

Природні умови Російської рівнини того часу були встановлені дослідженнями палеогеографів³. За їх даними, клімат атлантичного періоду в інтервалі са 6000-4500 BP був менш континентальним, ніж сучасний. Зими були м'якшими, а середня річна температура - вищою за сучасну на два градуси. У степовій зоні температура січня була на 10°C вищою від сучасної, липня - на 20°C нижчою. Річна кількість опадів була також вищою від сучасної на 100-150 мм. В умовах відносно вологого та теплового клімату відбувалось розповсюдження широколистяних порід у складі лісової рослинності, а ліси поширювались північніше та далі на схід. Долини річок

¹ Геоботанічне районування Української РСР. 1977. К.: Наук. думка, С. 72-73.

² Там же. - С. 65-68.

³ Долуханов П. М., Хотинский Н. А. Палеогеографические рубежи голоцена и мезо-неолитическая история Европы // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. М. Наука, 1974.; Долуханов П. М., Пашкевич Г. А. Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена - голоцена и развитие хозяйственных типов на юго-востоке Европы. В кн.: Палеоэкология древнего человека. М. Наука, 1977. - С. 134-145; Хотинский Н. А. Голоцен Северной Евразии. М. Наука, 1977. - 200 с.; Кременецкий К. В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины. М. Наука, 1991. - 193 с.; Kremenetski V. The late Holocene environmental and climate shift in Russia and surrounding lands. // Third millennium BC climate change and Old World collapse. - NATO ASI series. - Vol. 149. - Springer Verlag. Berlin - Heidelberg, 1997. - P. 351-370.

Долина біля поселення Жванець (ур. Лиса Гора). Фото М. Ю. Відейка.

Долина р. Липи в районі поселення Більшівці, Подністров'я. Фото М. Ю. Відейка.

Долина річки Жван біля поселення Жванець (ур. Лиса Гора). Фото М. Ю. Відейка.

Дністра, Дніпра, Південного Бугу, Дону та Волги були вкриті лісами. Ліси піднімались також на вододіли. Широколисті ліси поширювались південніше їх сучасної межі, тобто заходили у степову зону¹. В степах трав'яний покрив був більш мезофітним, значну частину становили лучні елементи.

Природні умови Середнього Подністров'я часу поширення тут поселень раннього Трипілля встановлено за даними спорово-пилкового аналізу багатшарових стоянок Кормань VI, Молодово I, Кетроси та ряду трипільських поселень.

Відповідно до палинологічних даних тут була зона лісостепової

рослинності. У рослинному покриві значне місце належало широколистяним лісам з дубом, липою, грабом, в'язом та підліском з ліщини². У цих лісах зустрічався бук. Можливо, це були невеликі букові ліси на північних схилах річок та ярів. Про їх поширення свідчить пилок бука у складі спорово-пилкових спектрів. Зараз східна межа поширення букових лісів проходить від верхньої частини річки Збруч і далі на південь за течією до Дністра, за Дністром – від Хотина до Липкан у Молдові. Окремі невеликі масиви букових лісів зустрічаються також далі на схід у Хмельницькій та Вінницькій областях³. Спорово-пилкові діаграми фіксують пилок бука у відкладах боліт ще далі на схід – у Чернігівській області⁴.

На межиріччях поширювались лучні степи, трав'яний покрив яких складався із злаків та мезофітного різнотрав'я, утвореного рослинами з родини губоцвітих (*Labiatae*), в'юнкових (*Convolvulaceae*), кошикоцвітих (*Asteraceae*), гвоздикових (*Caryophyllaceae*), бобових (*Fabaceae*). Уздовж річок, струмків, на дні ярів та в інших вологих місцях росли заплавні ліси з дубом, вербою, вільхою, тополею та крушиною, каліною в підліску.

Спорово-пилкова діаграма відкладів ранньотрипільського поселення

Сучасна лісова рослинність у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, Уманщина. Фото М. Ю. Відейка.

¹ Динесман Л. Г. Биогеоценозы степей в голоцене. М. Наука, 1977; Исаева-Петрова Л. С. Растительность Стрельцовской степи в голоцене. Известия АН СССР, серия географ., 1976. – В. 2. – С. 142–148; Пашкевич Г. О. Спорово-пилкові комплекси стоянки біля с. Мирного // Український ботанічний журнал. – 1976. – В. 33, 2. – С. 153–155; Мацкевой Л. Г., Пашкевич Г. А. К палеогеографии Керченского полуострова времени мезолита и неолита // СА. – 1973. – № 2. – С. 123–138.

² Болиховская Н. С. Растительность и климат Среднего Приднестровья в позднем плейстоцене. Результаты палинологического анализа отложений Кишлянского яра. // Кетросы. Мустьерская стоянка на Днестре. – М., Наука, 1981. – С. 122–123; Пашкевич Г. А. Палинологическое исследование разреза стоянки Кормань IV. // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. М., Наука, 1977. – С. 105–111; Пашкевич Г. О. Природне середовище в епоху палеоліту-мезоліту на території України. // Археологія. – 1984. – В. 47. – С. 1–13.

³ Білоус В. І. Поширення лісового бука на Україні в минулому // Вісник сільськогосподарської науки. – 1962. – № 2. – С. 80–84.

⁴ Пашкевич Г. О., Балашов Л. С. Развитие растительности в долине р. Снов в голоцені // Фізична географія та геоморфологія. – Київ, 1971. – 6. – С. 66–72.

Флорешти (6 000–5 500 років тому), що знаходиться на півночі сучасного Бельцького степу (Молдова), засвідчує поширення лучного степу з ділянками широколистяних лісів з липи, в'яза, дуба та підліска з ліщини¹. Такий же рослинний покрив був на території Припрутьського лісостепу в межах Товтрового кряжу в інтервалі 5700–4200 років тому².

В районі ранньотрипільського поселення Нові Русешти (сучасна лісостепова зона Дністро-Прутьського межиріччя) на вододілах були поширені широколистяні ліси з липи, в'яза, дуба, граба з ліщиною в підліску, а в заплаві річки Ботня переважав різнотравно-злаковий лучний степ³. У широколистяних лісах Дністро-Прутьського межиріччя, згідно з даними спорово-пилкового аналізу, зустрічався лісовий виноград *Vitis silvestris*.

рені широколистяні ліси. Трав'яний покрив утворювали злакові (*Poaceae*), жовтецеві (*Ranunculaceae*), подорожникові (*Plantaginaceae*), кількість пилку яких збільшується поряд із зменшенням пилку дерев. Це явище, безумовно, відбиває один з напрямів господарської діяльності людини, коли вирубали дерева, звільняючи землю під посіви⁴.

На межиріччях Південного Бугу та Дніпра в атлантичний період голоцену також був лісостеп, де, як показують дані спорово-пилкових діаграм, ділянки широколистяних лісів з граба, дуба, липи, в'яза, ясеня чергувалися з ділянками мезофітного лучного степу⁵.

Для характеристики рослинності безпосередньо в районі поселень Середнього Подніпров'я використано матеріали спорово-пилкового аналізу зразків ґрунту, які було відібрано під

поширення широколистяних лісів з граба, липи, дуба. Значна кількість пилку сосни належала, очевидно, деревам, що утворювали соснові ліси на піскових терасах Дніпра. Трав'янистий покрив був типовим для злаково-різнотравного степу. Зразки, відібрані над культурним шаром, містять спорово-пилкові спектри, що відбивають зміни рослинного покриву, які відбулися в результаті господарської діяльності людини. У їх складі значно зменшується кількість пилку дерев, з'являється пилко культурних злаків *Cerealia*⁶.

Долина р. Синюхи, вид на місце розташування поселення Володимирівка. Фото 1946 р. За Т. С. Пассек.

Вид на місце розташування поселення Майданецьке і долину р. Тальянки. Фото М. Ю. Відейка.

Дуже схожий склад рослинності відтворюють спорово-пилкові дослідження відкладів поселення Тирпешти в басейні р. Сирет у Румунії. Тут на останній фазі неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки та в період розвитку культури Прекукутень – раннє Трипілля були поши-

час розкопок трипільських поселень Майданецьке, Тальянки та Доброводи.

Спорово-пилкові спектри зразків ґрунту, відібрані під культурним шаром в розрізі поселення Майданецьке, за своїм складом типові для зони лісостепу. Вони вказують на

На поселенні Тальянки зразки відбирались під площадками 4, 5, 6 та під курганом 2; на поселенні Доброводи – під курганом 2 та із заповнення горщика. Кількість пилку та спор не завжди була достатньою для вирахування процентних співвідношень дерев, трав та спор. Тоді ж, коли це було можливо зробити (площадки 4, 6 та курган 2), співвідношення виявилось типовим для зони сучасного Лісостепу. Спорово-пилкові спектри мають такі показники: пилко дерев становить в середньому 20 %, трав – 50 % та спор – 20 %. Таке співвідношення компонентів спорово-пилкових спектрів типове для зони

¹ Кременецкий К. В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины... – С. 74–80.

² Там же. – С. 92.

³ Там же. – С. 93.

⁴ Marinescu-Bilcu S., Carciumaru M., Muraru A. Contributions to the ecology of pre-and proto-historic habitations at Tirpeti. // Dacia. – 1981. – V. 25. – P. 7.

⁵ Безусько Л. Г., Климанов В. А. 1988. Климатические изменения на Украине в позднеледниковье и в голоцене // Палеоклиматы голоцена на территории Европейской части СССР. М. Наука. с. 125–135; Пашкевич Г. О. 1984. Природне середовище в епоху палеоліту–мезоліту на території України... – С. 1–13; Кременецкий К. В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины... – С. 93.

⁶ Кременецкий К. В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины... – С. 93.

Лісоостепу¹. Серед пилку дерев половина або дещо менше належить сосні (*Pinus silvestris*). Широколистяні породи представлені пилком дуба (*Quercus*) – 2–5 %, в'яза (*Ulmus*) – 8,5–27,5 %, липи (*Tilia*) – 2,5 %. Спорадично зустрічається пиллок граба (*Carpinus*), ясеня (*Fraxinus*) – 8,5 % та ліщини (*Corylus*) – 6 %. Показники пилку граба інколи досягають 12,5 %. В зразках ґрунту з-під площадок 4, 5, 6 поселення Тальянки знайдено також пиллок бука (*Fagus*). Склад пилку трав дуже різноманітний. Найбільше знайдено пилку злаків (*Poaceae*) та представників родини кошикоцвітих (*Asteraceae*), показники яких в середньому становлять 11 та 21 % відповідно. Знайдено також пиллок лободових (*Chenopodiaceae*) – 10 %, хрестоцвітих (*Brassicaceae*) – 6 %, розоцвітих (*Rosaceae*) – 6,5 %, подорожникових (*Plantaginaceae*) – 8 %, осокових (*Cyperaceae*) – 8 %.

Інші співвідношення містить зразок з-під площадки 4 поселення Тальянки та зразок з під кургану 2 поселення Доброводи. В складі спорово-пилкових спектрів цих зразків переважає пиллок трав (80–87 %); пиллок дерев становить лише 5 %. У спорово-пилкових спектрах знайдено також багато пилку представників родини кошикоцвітих *Asteraceae* (поселення Тальянки – 24%, поселення Доброводи – 20%). Багато з них є антропогенними індикаторами і характеризують як сеgetальну, наприклад, осот (*Sonchus sp.*), волошка синя (*Centaurea cyanus*), так і рудеральну рослинність – полин (*Artemisia*), кульбаба (*Taraxacum*).

Їх присутність у складі спорово-пилкового спектру вказує на значний антропогенний вплив на рослинний покрив в районі поселень, коли природний рослинний покрив змінюється в результаті діяльності людини. До таких рослин належить, наприклад, подорожник ланцетолистий *Plantago lanceolata*. У складі спектру зразка з поселення Тальянки показники його пилку досягають 6,5 %, а в спектрі з поселення Доброводи – 17 %. К. Бере називає подорожник

Відбитки листя лопуха на обмзці трипільського житла.

Фрагмент обмзки з відбитком листя дерева. Майданецьке, розкопки М. М. Шмаглія.

ланцетолистий рослиною, що є класичним антропогенним індикатором, оскільки з'являється і швидко розростається на відкритих, добре освітлених ділянках з порушеним рослинним покривом, як, наприклад,

пасовища, вирубки, пустища. Ця рослина займає значне місце серед рослинності покинутих полів. Наявність її пилку у спорово-пилкових діаграмах може вважатись діагностичною ознакою давніх сівозмін, хоч довести це досить складно, бо покинуті поля могли використовуватись під пасовиська. Крім того, подорожник ланцетолистий поширюється по рудеральних місцях, до яких можна віднести й ділянки, зайняті поселеннями².

Відбитки рослин на фрагменті кераміки. Колекція ПЛАТАР.

Перші сліди дії людини на природну рослинність простежуються у Середній Європі, починаючи з атлантичного періоду голоцену, і пов'язані з господарською діяльністю неолітичних землеробських племен. Звільнення землі під посіви за рахунок вирубування ділянок лісів або окремих дерев привело до формування так званої синантропної флори. Це – світолюбні рослини: культурні злаки *Cerealia* та бур'янова і рудеральна рослинність. Спорово-пилкові діаграми відбивають їх появу

Вид на місце розташування поселення Володимирівка на березі р. Синюха. Сучаний вигляд. Фото М. Ю. Відейка.

¹ Гричук В. П., Заклинская Е. Д. Анализ ископаемых пыльцы и спор и его применение в палеогеографии. – М., 1948. – С. 91.

² К.-Е. Behre. The interpretation of antropogenic indicators in pollen diagrams. // Pollen et spores. – 1981. – № 23. – P. 234–235.

Вид на плато в районі печери Вертеба біля с. Більче-Золоте, Подністров'я. Фото М. Ю. Відейка.

та зміни складу рослин падінням значень пилку дерев та появою пилку подорожника ланцетолістого, лободи білої, полину, рослин з родини хрестоцвітних, гречкових (щавель, різні види гірчаків).

Таким чином, природні умови на території розселення трипільських племен, зокрема наявність лісів, головним чином широколистяних, ділянок різнотравно-злакових степів, достатня зволоженість та родючі ґрунти, — були сприятливими для життя та заняття землеробством.

В кінці атлантичного оптимуму голоцену (калібровані 6000–5500 BP¹) та на початку наступного, суббореального періоду відбуваються неодноразові кліматичні коливання (після 4500 BP), які врешті-решт

привели до відчутних змін у складі рослинного покриву і, як наслідок, у характері господарської діяльності людини. У Східній Європі клімат стає посушливішим та континентальнішим. В Україні скорочуються площі, зайняті широколистяними лісами, подекуди в них зникають термофільні дуби та липа, як, наприклад, у південній частині Волинської-Подільської височини на заході України². Деякі дослідники відзначають зменшення або навіть зникнення у складі спорово-пилкових спектрів не тільки липи та дуба, а й в'язу, а пізніше — граба, бука, ялини і пояснюють це тим, що ці дерева зникали не тільки під впливом зміни кліматичних умов, але ще й завдяки тому, що їх деревина використовувалась у господарстві — для будівництва та спалювання у печах та у вогнищах. До того ж ліси зменшувались через звільнення землі під посіви³.

У цей час збільшуються площі степів, а на півдні лісостепової зони серед рослинності більшу роль почали відігравати степові формації, що погіршило умови господарювання

землеробських племен. В інтервалі 4200–3700 BP спостерігається максимум аридності, у степовій зоні у цей час кількість опадів була на 50 мм меншою, ніж тепер⁴. Ці зміни, безумовно, позначилися на характері діяльності людини. Після 4500–4200 рр. BP⁵ кочові племена з'являються в деяких районах лісової зони Східної Європи та в Сибіру. У цей же час зменшується кількість землеробських племен, що займали лісостепову зону південно-західної частини України та Молдови⁶. Створюються сприятливі умови для розвитку тваринництва, передусім кочового.

Фаза деякого пом'якшення клімату припадає на інтервал 3400/3300–2800 рр. BP, коли знову поширюються ліси на півдні Волинсько-Подільської височини, у пониззях Дніпра та Дону. Сучасний рослинний покрив остаточно сформувався на півдні Російської рівнини та на території сучасної України після 2500 BP⁷. Саме з цього часу значно посилюється вплив на нього господарської діяльності людини.

Сучасний вигляд долини р. Горинь, вид з поселення Бодаки. Фото М. Ю. Відейка.

¹ BP — «before present» — англ., років тому, відлік від наших днів. Перевод дат в календарні потребує комп'ютерної обробки. Період 6000-5500 BP приблизно відповідає етапам А та ВІ трипільської культури. Див. розділ 2 в т. 1 (прим.ред.).

² Безусько Л. Г., Климанов В. А. 1988. Климатические изменения на Украине в позднеледниковье и в голоцене... — С. 125–135.

³ Wasylkova K. Antropogeniczne zmiany roslinnosci w holocenie. // Czlowiek i srodowisko w pradziejach. red. J. K. Kozlowskiego, S. K. Kozlowskiego. — Warszawa, Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. — S. 57.

⁴ Кременецкий К. В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины... — С. 93–95.

⁵ Період 4500–4200 BP приблизно відповідає кінцю етапу СІ та етапу СІІ трипільської культури. Найпізніші трипільські пам'ятки датовано біля 4000 BP. (прим. ред.).

⁶ Kremenetski V. The late Holocene environmental and climate shift in Russia and surrounding lands... — P. 351–352.

⁷ Тобто в ранньому залізному віці, в другій половині I тис. до н.е. (прим.ред.).

КУЛЬТУРНІ РОСЛИНИ

ХЛІБОРОБСТВО ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН

**ЗБИРАЛЬНИЦТВО – ВИКОРИСТАННЯ
РЕСУРСІВ РОСЛИННОГО СВІТУ**

КУЛЬТУРНІ РОСЛИНИ

Територія України разом із сусідньою Молдовою, починаючи з неоліту, тобто з часу появи перших землеробів в Європі, була одним з найстаріших центрів землеробства. Упродовж кількох тисячоліть тут, змінюючи одне одного, жили землеробські племена – трипільські, сабатинівські, слов'янські. Виникнення землеробства ознаменувало початок нової ери в історії людства. За словами В. І. Вернадського, «відкриття землеробства, зроблене більш як за 600 поколінь до нас, визначило все майбутнє людства».

Крім знарядь землеробської праці, об'єктивними свідками давнього землеробства під час досліджень археологічних пам'яток є викопні рештки культурних рослин. Їх склад встановлюється на підставі вивчення викопних обвуглених зернівок та насіння або їх відбитків на фрагментах кераміки, предметах пластики та в обмазці.

Вже перший дослідник трипільської культури В. В. Хвойка звернув увагу під час розкопок біля сіл Халеп'я та Верем'я під Києвом на обвуглені зернівки: «весь пол был покрыт толстым слоем золы, между которым местами лежали кучами поджаренные зерна пшеницы». Спираючись на цілий ряд знайдених під

час розкопок речових доказів, в тому числі обвугленого зерна та домішок полови культурних рослин у глиняній стінній обмазці, В. В. Хвойка прийшов до думки про те, що землеробство у Середньому Придніпров'ї почалося з часів неоліту¹.

На пропозицію С. С. Магури у 1926 р. зерно оглянув консерватор Київського ботанічного саду А. М. Окенер і визначив пшеницю як *Triticum vulgare* L., а просо – як *Panicum miliaceum* L.

Пізніше, в 1930 р., пшеничне зерно оглядав професор К. А. Фляк-сбергер і в загальній масі *Triticum vulgare* – м'якої пшениці – знайшов ще кілька зернівок ніби *Triticum durum* – твердої пшениці. У кінці цієї статті розміщено додаток Д. Персидського і О. Липи, а також фото обвуглених зернівок з району сіл Халеп'я та Трипільля і шматка печини з відбитками полови. На жаль, під час Другої світової війни палеоботанічні матеріали було втрачено. Розглядаючи фото зернівок, вміщених у статті К. Ю. Коршака², З. В. Янушевич висловила думку про те, що знайдені В. Хвойкою зерна пшениці належали, найімовірніше двом півчастим пшеницям, так званим полбам, – пшениці двозернянці *Triticum dicoc-*

Суміш зернівок пшениці-двозернянки та гороха, знайдені в посудині. Загальний вигляд виявленої суміші. Майданецьке, комплекс Ж. кв. О-15. Розкопки М. М. Шмаглія.

сон та пшениці спелті *Triticum spelta*, а не голозерним пшеницям – м'якій та твердій. Сучасний стан палеоетноботанічних досліджень підтверджує цю думку.

Завдяки інтенсивному розвитку палеоетноботанічних досліджень у повсюдні роки, особливо в Європі, спеціалісти прийшли до висновку, що м'яка і тверда пшениці почали використовуватись у посівах значно пізніше півчастих. Значний об'єм дослідженого матеріалу з території Східної Європи (в тому числі Молдови й України) від неоліту до середньовіччя показав, що в давні часи переважали півчасті пшениці, серед яких головне місце займала пшениця двозернянка, поряд з нею зустрічались ще дві півчасті пшениці – однозернянка *Triticum monococcum* і спельта *Triticum spelta*.

Проблема трипільського землеробства в тому чи іншому аспекті розглядалась багатьма дослідниками. На відбитки зернівок в статуетках та на обмазці з трипільського поселення Лука-Врублевецька звернув увагу відомий дослідник трипільської культури С. М. Бібіков. На його прохання їх визначення в Інституті ботаніки АН УРСР провів В. А. Петров. Ці палеоетноботанічні матеріали

Посуд із зображеннями рослин. Колекція «ПЛАТАР».

¹ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI Арх. Съезда. – М., 1899. – Т. 1. – С. 736–812.

² Коршак К. Ю. 1935. Землеробство давніх родових громад Середнього Подніпров'я // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – К., 1935. – Кн. 5–6. – С. 9–55.

С. М. Бібіков використав як доказ землеробського характеру трипільської культури і на них спирався при палеоекономічних реконструкціях¹. Згодом колекцію предметів пластики з поселення переглянула З. В. Янушевич і порівняла отримані дані з результатами своїх досліджень ран-

ньотрипільських поселень Молдови. За її висновками, відбитки належать зернівкам голозерного ячменю *Hordeum vulgare var. coeleste* та плівчастих пшениць – однозернянці *Triticum monococcum* та двозернянці *Triticum dicoccon*. Переважали відбитки зернівок пшениці двозер-

нянки. Цими роботами було покладено початок систематичному палеоетноботанічному вивченню матеріалів трипільської культури². На сьогодні досліджено майже сто поселень з території України та Молдови.

Список поселень трипільської культури, досліджених палеоетноботаніками

період А	період В (стадії VI, VI-II, VII)	період С (стадії CI, CII)
Олександрівка	Александрю Чел Бун	Бологани
Бабшин	Болбоч	Бринзени 3
Багринешти 7	Бринзени 8	Бринзени 4
Бернашівка	Верхні Жори	Бринзени 9
Вороновиця	Веселій Кут	Варварівка 8
Гайворон	Ворошилівка	Варварівка 15
Ганськ	Гура - Кайнари	Вихватинці
Гребенюків Яр	Друїтори Старі	Гребені
Гренівка	Іванча 2	Гура Кам'янка
Карбуна	Кліщів	Зелена Діброва
Кормань	Костешти 1	Казаровичі
Кошарниця	Миропілля	Кобань
Лука-Врублевецька	Мирзешти	Корпач
Нові Русешти	Нові Русешти	Косенівка
Окопи	Онопрієвка	Костешти 2
Перерита	Петрушени	Костешти 4
Путинешти	Поливанів Яр	Майданецьке
Рогожани	Путинешти Подул-Д	Маяки
Сабатинівка	Раковець, гирло	Тальянки
Севірове 2	Солончени 1	Усатове
Тимкове	Сосни	Ханкауци 1
Флорешть 1	Старі Куконешти	Чечельник
Флорешть 3	Старі Радуляни	
Флорешть 5	Тараща	
Фрунзени	Чорне	
	Цішордей	
	Шкарівка	
	Яблона 13	

Джерелом для досліджень були великі колекції кераміки, пластики та обмазки. У глиняній обмазці, яку трипільські племена використовували для будівництва, є велика кількість рослинної домішки. Найчастіше такою домішкою були залишки від обмолоту збіжжя. Це плівки, уламки колосків, рідше – цілі колоски.

Інколи, переважно в обмазці з ранньотрипільських поселень, зустрічаються відбитки рослинних решток – стебла та насіння або зернівки рослин, що належали не вирощуванім рослинам, а тим, що входили до складу місцевого рослинного покриву (ліси та луки), який панував навколо поселень. Це могли бути

представники родини злакових (*Poa-seae*), що росли на луках, заплавах, лісових галявинах. Можливо, їх стебла, як і залишки від обмолоту культурних рослин, також використовувались як рослинна домішка до глини.

¹ Бібіков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА. – М.-Л., 1953. – № 38. – С. 170–178.

² Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. – Кишинев: Штиинца, 1976. – 214 с.

Етап А Трипільської культури

1. Відбитки зерен на ніжці антропоморфної статуетки. Поселення Олександрівка. Розкопки А. Л. Єсипенка. ОАМ.

В 1978–82 рр. Пашкевич Г. О. було досліджено всю величезну колекцію кераміки (5 248 фрагментів), обмазки та пластики з поселення Лука-Врублевецька, що зберігається у фондах Інституту археології НАН України. Поступово також досліджувались великі колекції ранньотрипільських поселень Бернашівка, Гайворон, Гренівка, Окопи, Сабатинівка та ін¹. Результати цих досліджень разом з даними З. В. Янушевич та Кузьмінової Н. М. дали можливість отримати палеоетноботанічний комплекс (ПБК) раннього етапу трипільської культури.

На стінках та денцях столового та кухонного посуду поселень Сабатинівка, Окопи, Гренівка знайдено відбитки зернівок трьох півчастих пшениць – пшениці однозернянки *Triticum monococcum*, пшениці двозернянки *Triticum dicoccon* та пшениці спельти *Triticum spelta*; "вилочки" зафіксовані в матеріалах поселень Гайворон, Гренівка, Бернашівка, відбитки колосків та їх уламків, переважно півчастих пшениць, зафіксовано на кераміці поселень Бернашівка, Лука-Врублевецька, Сабатинівка, Гренівка. На предметах пластики, на їх зовнішній та

внутрішній поверхнях із поселень Лука-Врублевецька, Гребенюків Яр та ін. також знайдено відбитки зернівок.

Значна кількість відбитків пшениці однозернянки зафіксована в глиняній обмазці з поселення Путинешти. В матеріалах інших ранньотрипільських поселень їх значно менше. Не знайдено відбитків цієї пшениці в матеріалах поселення Олександрівка в Молдові та поселення Кормань в Україні. Відбитки пшениці двозернянки не представлені лише в матеріалах поселення Рогожани в Молдові. В інших досліджених матеріалах вона зафіксована в такій же кількості, як і пшениця однозернянка.

Велика кількість відбитків в матеріалах раннього Трипілля належить голозерному ячменю *Hordeum vulgare var. coeleste*. В матеріалах майже всіх досліджених пам'яток зустрічаються відбитки зернівок та так званих «триплетів», тобто плівок, що залишилися після того, як зернівки випали з колосків під час обмолоту. Значно менше знайдено відбитків зернівок півчастого ячменю *Hordeum vulgare*. З результатів досліджень видно, що на поселеннях раннього Трипілля (етап А) серед ячменів переважав голозерний ячмінь, а в наступні етапи – півчастий.

Відбитки ще однієї злакової рослини – проса *Panicum miliaceum* – знайдено не на всіх поселеннях і в незначній кількості. До того ж, на думку З. В. Янушевич, вони досить сумнівні, і лише один чіткий зафіксовано в обмазці поселення Путинешти. Можливо, просо лише почало вводитись в культуру в Пруто-Дністровському межиріччі в період раннього Трипілля, а вирощувалось ще не скрізь.

Овес (*Avena sp.*) зафіксовано лише поодинокими відбитками. Вони (у вигляді зернівок та плівок) знайдені в матеріалах поселень Путинешти, Карбуна, Сабатинівка.

По цих відбитках неможливо визначити, чи належали зернівки та плівки, що потрапили у глину, культурній рослині – вівесу посівному *Avena sativa*, чи це були сліди дикорослих вівесогів, що входили до складу місцевої флори або трап-

Відбитки зернівок півчастого ячменю на денці посудини. Казаровичі. Розкопки В. О. Круца.

Відбитки фрагмента колоса та зернівок півчастого ячменю на денці посудини. Казаровичі. Розкопки В. О. Круца.

Відбиток фрагмента колоса на денці посудини (збільшено). Казаровичі. Розкопки В. О. Круца.

¹ Пашкевич Г. А. Культурные растения трипольских поселений Поднепровья // Первобытная археология. Поиски и находки. – К.: Наукова думка, 1980. – с. 234–242; Пашкевич Г. А. Палеоботанические исследования трипольских материалов междуречья Днестра и Южного Буга // Первобытная археология, Киев, Наукова думка, 1989. – С. 132–141; Пашкевич Г. А. Палеоетноботанические находки на территории Украины (неолит–бронза). Каталог. – Препринт, Киев, 1991. – 48 с.

лялись у посівах плівчастих пшениць як бур'яни.

Крім відбитків зернівок культурних злаків, знайдено також відбитки насінин бобових рослин. У північній та східній частинах ареалу зафіксовано переважно відбитки насінин гороху посівного *Pisum sativum*, а на південному заході переважають відбитки насіння віки ервілії *Vicia ervilia*. Можливо, така відмінність пов'язана з випадковістю знахідок. Але, на думку З. В. Янушевич, ці відмінності викликані кліматичними умовами. Вона вважала, що вологолюбний горох вирощували у більш північних районах, ніж посухостійку віку ервілію. Доказом такого припущення була знахідка обугленого насіння віки ервілії на поселенні Карбуна в Молдові. Тут було знайдено близько 300 обуглених насінин віки ервілії, не засмічених іншими зернівками або насінням. У першій публікації З. В. Янушевич вказує на знахідку 48 насінин, а згодом, у статті присвяченій землеробству раннього Трипілья 1980 р., вже йдеться про 300 насінин.

У той же час відома велика знахідка – близько 3 тисяч насінин гороху посівного на поселенні Велень Пятра Нямць культури Кукутуні А в Румунії. Можливо, трипільці вирощували обидві культури. Горох вживався у їжу, а віку ервілію вирощували для худоби.

Таким чином, у складі палеоетноботанічного комплексу раннього етапу трипільської культури є три плівчасті пшениці: пшениця двозер-

нянка *Triticum dicoccon*, пшениця однозернянка *Triticum monococum*, пшениця спельта *Triticum spelta*; із злаків також представлені ячмінь голозерний *Hordeum vulgare var. coeleste* та ячмінь плівчастий *Hordeum vulgare*, просо звичайне *Panicum miliaceum*. У невеликій кількості зафіксовано також відбитки голозерної пшениці *Triticum aestivum s.l.*, проте, очевидно, що вона була в посівах трипільців лише засмічувачем.

Крім злаків у складі палеоетноботанічного комплексу є також бобові рослини – горох посівний *Pisum sativum*, віка ервілія *Vicia ervilia*. Можливо, трипільці знали ще дві бобові рослини. За даними, наведеними З. В. Янушевич, на ранньотрипільських поселеннях Путинешти та Карбуна знайдено відбитки насіння віки, що належала до виду *Vicia sp.* та дрібнонасінної чини *Lathyrus sativa*.

Виходячи із складу палеоетноботанічного комплексу (ПБК), можна вважати, що трипільські племена на ранньому етапі свого існування вирощували переважно плівчасті пшениці – однозернянку та двозернянку і голозерний ячмінь. У матеріалах з території України найбільше знахідок серед плівчастих пшениць належать пшениці двозернянці. На поселеннях Молдови в матеріалах деяких пам'яток переважає пшениця однозернянка. Очевидно, ці пшениці були поширені скрізь, проте та чи інша переважали на різних поселеннях. Можливо, вирощували

також ще одну плівчасту пшеницю – пшеницю спельту. Знахідок цієї пшениці значно менше, але в матеріалах молдавських пам'яток Карбуна, Нові Русешти, Путинешти, Олександрівка, Рогожани, Солончени вона зустрічається постійно. За підрахунками Н. М. Кузьминої, пшениця спельта в знахідках з пам'яток Молдови займає четверте місце¹.

Відбитки зернівок голозерної пшениці знайдені в дуже невеликій кількості і не на всіх пам'ятках (Гренівка, Лука-Врублевецька, Путинешти). Така незначна кількість її свідчить про те, що ця пшениця на той час ще не була самостійною культурою і, можливо, відіграла швидше роль засмічувача посівів плівчастих пшениць.

Овес також слід віднести до засмічувачів посівів плівчастих пшениць. Ця рослина здавна відома у такій ролі. Як свідчать спостереження М. І. Вавілова, посіви полби постійно засмічуються так званими спеціалізованими полб'яними формами вівса.

До списку культурних рослин, котрі вирощували трипільці, ще слід додати бобові – горох та віку ервілію, можливо, подекуди вирощували чину.

З. В. Янушевич вважає, що трипільці вже на ранньому етапі свого існування займалися садівництвом, про що свідчать знахідки кісточок абрикоса *Armeniaca vulgaris*, аличі *Prunus divaricata*, сливи *Prunus domestica* на поселенні Нові Русешти.

¹ Кузьминова Н. Н. 1988. Находки обугленных остатков семян сорных растений на трипольских памятниках Молдавии // Ботанические исследования. Флора. Геоботаника и палеоэтноботаника. – Кишинев: Штиинца. – Вып. 1. – С. 3–12.

Етап В Трипільської культури

Значні палеоетноботанічні матеріали цього етапу, крім пам'яток з території Молдови, походять з поселень Буго-Дніпровського межиріччя, що є східною частиною великого ареалу культури Кукутень-Трипілля. Для палеоетноботанічного дослідження використано матеріали пам'яток, розкопаних в останні десятиріччя ХХ століття експедиціями Інституту археології НАНУ, та матеріали поселення Гребені, яке розкопувалось С. М. Бібіковим у 1961–63 рр.¹

Матеріал поселення Гребені складався з 7 375 фрагментів кераміки, 81 горщика та 10 кг глиняної обмазки. Особливо багато рослинних залишків знайдено в обмазці. Тут збереглися колоскові півки, зафіксовано їх відбитки, а також відбитки зернівок, колосків, «вилочок» півчастих пшениць – однозернянки, двозернянки та спельти. Друга велика група відбитків належить ячменю. Крім відбитків зернівок як голозерного, так і півчастого ячменю, в значній кількості зафіксовано відбитки так званих «тріпок», тобто

Зерно, виявлене під час розкопок трипільського поселення Шкарівка. Яма 1. Дослідження О. В. Цвек.

залишків від обмолоту колосків голозерного ячменю. Такі відбитки виявлені також в обмазці поселень Миропілля, Веселий Кут, Шкарівка рс05. Відбитки зернівок як ячменю, так і півчастих пшениць добре зберігають морфологічні особливості. На поселеннях Шкарівка та Щербакки знайдено також обвуглений

матеріал. Основа знахідки у Шкарівці-22 зернівки півчастого ячменю. Ще одна зернівка належить пшениці двозернянці. Знайдені в цій суміші й чотири уламки, які, можливо, також належали зернівкам пшениці двозернянки. Серед 22-х обвуглених зернівок три мають симетричну форму, інші – асиметричні. Таке співвідношення дає підстави вважати, що в знахідці були зернівки ячменю півчастого багаторядного. Виміри зернівок показали такі значення: довжина – 5,51 (4,5–6,3) мм; ширина – 2,65 (2,0–3,5) мм; товщина – 1,75 (1,2–2,2) мм. Крім того, в обмазці поселення Шкарівка знайдена велика кількість півок півчастих пшениць та зовсім небагато відбитків їх зернівок. На поселенні Щербакки на півночі Молдови відкрито декілька літрів обвугленого зерна пшениці двозернянки з невеликою домішкою зернівок пшениці однозернянки та голозерного ячменю.

Крім зазначених вище відбитків зернівок півчастих пшениць, півчастого та голозерного ячменю в матеріалах пам'яток етапу В зафіксовано також відбитки зернівок проса звичайного, але тільки на кераміці поселення Гребені. В одному з горщиків також з цього поселення знаходились обвуглені зернівки мишію сизого *Setaria glauca*. Зернівки мають видовжено – овальну форму, гладеньку зовнішню квіткову півку та поперечно – зморшкувату внутрішню. Середні розміри зернівок: довжина – 1,7–2,0 мм, ширина – 1–1,5 мм. Знайдено також один відбиток зернівки вівса (*Avena sp.*). В матеріалах поселення Веселий Кут зафіксовано два відбитки насіння гороху посівного.

Таким чином, палеоетноботанічний комплекс (ПБК) етапу розвинутого Трипілля утворений півчастими пшеницями, головним чином пшеницею двозернянкою та меншою мірою – пшеницею однозернянкою і спельтою, ячменем півчастим та

голозерним, просом звичайним. З бобових рослин треба додати горох посівний. Як бачимо, склад вирощуваних рослин, виходячи з результатів досліджень, можливо, лишився таким само, як на етапі раннього Трипілля. Невелика відмінність полягає у більшому значенні на цьому етапі пшениці двозернянки, щодо однозернянки, дещо більше значення також має ячмінь півчастий. Але, можливо, ця різниця пов'язана з випадковістю знахідок.

Отже, виходячи із складу ПБК, під час існування племен розвинутого етапу трипільської культури вирощували півчасті пшениці – двозернянку та однозернянку, ячмінь півчастий та голозерний. Як свідчать дані Н. М. Кузьминої з території Молдови, асортимент був подібним на території всього ареалу. Матеріали досліджень показують переважання пшениці двозернянки та ячменю голозерного.

¹ Бібіков С. М., Шмаглій Трипільське поселення біля с. Гребені // Археологія. – 1964. – т. 16. – С. 131–136.

Етап С Трипільської культури

Палеоетноботанічні дані етапу С складаються з результатів досліджень молдавських пам'яток, великих поселень трипільської культури Майданецьке, Тальянки, Косенівка з території України та поселень, що розташовані на східній межі ареалу культури етапу С.

Для цього етапу трипільської культури характерним є збільшення в знахідках кількості обвугленого матеріалу. Під час розкопок поселення Косенівка (розкопки Т. Г. Мовші) знайдено горщик з обвугленим зерном. У ньому нараховано 77 зернівок пшениці однозернянки (*Triticum monococcum*), 139 зернівок пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*) та одна зернівка голозерної пшениці (*Triticum aestivum s.l.*). Дві зернівки пшениці однозернянки, одна зернівка проса звичайного знайдені також в заповненні житла № 2. В обмазці є велика кількість відбитків. Це, головним чином, відбитки колосків, плівок та зернівок пшениці двозернянки.

Зернівки пшениці-двозернянки з посудини. Майданецьке, комплекс Ж, кв. О-15. Розкопки М. М. Шмаглія.

На поселенні Майданецьке в 1980 р. в житловому комплексі «ж» знайдено горщик із землею та обвугленими зернівками. Об'єм обвугленого матеріалу становив 40 мл. Це – переважно уламки насіння гороху та пшениці. Серед цілих переважає насіння гороху посівного (777). Тут також нараховано 264 зернівки пшениці двозернянки. Крім

Зернівки гороха з посудини. Майданецьке, комплекс Ж, кв. О-15. Розкопки М. М. Шмаглія.

Зернівки пшениці-двозернянки, збільшено. Майданецьке, комплекс Ж, кв. О-15. Розкопки М. М. Шмаглія.

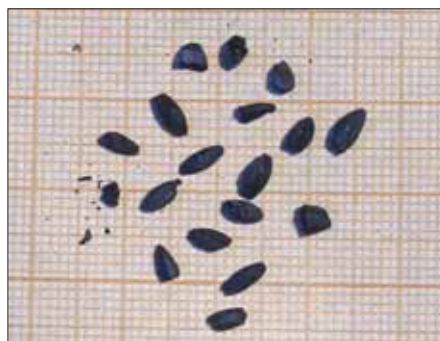
того, знайдено три зернівки ячменю півчастого та «вилочки» півчастих пшениць: пшениці однозернянки – 2 і пшениці двозернянки – 8. Насіння гороху в основному кутасто-округлої форми, значно пошкоджене, має тріщини, легко розпадається на половинки. Середній діаметр насіння (за 60 вимірами) дорівнює 3,62 мм. Частина насіння має менший діаметр – 3,52 мм, округлу рівеньку форму. Деякі насіння мають на тілі отвори. Такі дірки зазвичай утворюються внаслідок дії шкідника – так званого брухуса або горохової зернівки. Велика кількість уламків насіння пояснюється, найімовірніше, тим, що суміш гороху та зернівок пшениці була підготовлена до варіння. Таке ж насіння двох морфологічних типів – кутасте та округле – знайдене Е. Гайналовою на півночі Словаччини в Ліптовській улоговині в шарах рубежу н.е. До знахідки на поселенні Майданецьке горох у трипільських матеріалах був відомий лише у вигляді відбитків. Відбиток насіння

гороху зафіксовано З. В. Янушевич на фрагменті кераміки з ранньотрипільського поселення Флорешть та з поселення Яблони (середнє Трипілля).

На поселенні Чечельник у 1988 р. співробітником Вінницького музею В. А. Косаківським під час розвідувальних робіт знайдено горщик з обвугленою масою. Під мікроскопом виявилось, що це – обвуглені зернівки з грудочками аморфної форми. Зернівки в здебільшого зруйновані, мають обламані верхівку та основу, а окремі з них дуже обгорілі і потріскались. У суміші, що заповнювала горщик, не було, крім зернівок, інших рослинних решток – плівок, колосків та «вилочок», тобто відходів обмолоту. Такий стан знахідки наводить на думку, що в горщику знаходились зернівки, готові до варіння, звільнені від плівок та подрібнені. Адаже відомо, що найчас-

Уламки зернівок півчастих пшениць. Чечельник. Розкопки В. О. Косаківського.

Уламки зернівок півчастих пшениць. Чечельник. Розкопки В. О. Косаківського.

тіше зернівки плівчастих пшениць використовували для приготування каш. В горщику всього нараховано 506 зернівок пшениці двозернянки *Triticum dicoccon*, 29 зернівок пшениці однозернянки *Triticum monocossum*, 2 зернівки голозерної пшениці *Triticum aestivum s.l.* та 4 зернівки голозерного ячменю *Hordeum vulgare var. coeleste*.

Обмазка та кераміка поселень пізнього етапу містить велику кількість відбитків зернівок та колосків плівчастих пшениць, зернівок та «трийок» ячменю голозерного, зернівок ячменю плівчастого. Тут же знайдено «вилочки» пшениці двозернянки та пшениці однозернянки.

Усі дані матеріалів поселень пізнього етапу трипільської культури дають можливість визначити склад ПБК: пшениця двозернянка, ячмінь плівчастий, ячмінь голозерний та, меншою мірою – пшениця однозернянка і пшениця спельта. Крім злаків, до ПБК входять також бобові рослини – горох посівний та віка ервілія.

Зернівки пшениці-двозернянки з посудини. Майданецьке, комплекс Ж, кв. О-15. Розкопки М. М. Шмаглія.

Зернівки гороха, знайдені у сферичній посудині. Майданецьке, комплекс Ж. Розкопки М. М. Шмаглія.

Зернівки пшениці-двозернянки та гороха із заповнення сферичної посудини. Майданецьке, комплекс Ж. Розкопки М. М. Шмаглія.

Зернівки пшениці-двозернянки та гороха із заповнення сферичної посудини (збільшено).

На етапі С зберігається склад культурних рослин з переважанням плівчастих пшениць, а серед них – пшениці двозернянки. Можливо, ця пшениця була основною зерновою культурою на всьому ареалі трипільської культури етапу С. Вирощували також пшеницю однозернянку, проте менші. Серед злакових культур було також просо звичайне, і очевидно, що значення його зросло порівняно з попередніми етапами. Проте ця культура вирощувалась переважно мешканцями поселень, що знаходились у степовій зоні на межі з племенами усатівської культури (Усатове, Маяки). З бобових рослин перевагу віддавали гороху посівному.

Отже, завдяки палеоетноботанічним дослідженням вдалось встановити набір рослин, які вирощували трипільські племена. Можливо, асортимент вирощуваних рослин на трьох етапах трипільської культури майже не змінювався, тобто використовувався досить тривалий час. До нього входили злаки – плівчасті пшениці двозернянка (переважала),

однозернянка та спельта, голозерний багаторядний ячмінь та ячмінь плівчастий. Голозерні пшениці, зважаючи на незначну кількість їх решток, ще не були серед вирощуваних рослин і лише засмічували посіви інших злаків, так само як і овес, котрий на той час ще не вирощували. Просо звичайне тільки почали вирощувати, і найбільшого значення воно набуло у тих районах, де з трипільцями межували усатівські племена.

Палеоетноботанічні знахідки дають можливість простежити деякі зміни у значенні культурних рослин на різних етапах. Наприклад, на етапі раннього Трипілля на території Молдови, можливо, переважала у посівах пшениця однозернянка, а на території України – пшениця двозернянка. Пізніше, на етапах В та С пшениця двозернянка вже стала провідною зерновою культурою на території всього ареалу. Просо

Зернівки пшениці – двозернянки. Чечельник. Розкопки В. О. Косаківського.

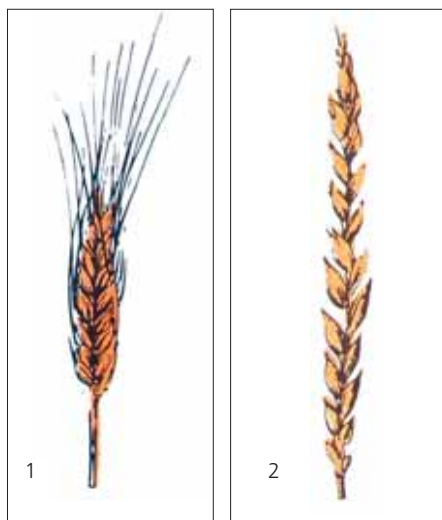
Зернівки пшениці-двозернянки, збільшено. Чечельник. Розкопки В. О. Косаківського.

звичайне почало відігравати помітне значення лише на третьому етапі, але ще не всюди, а лише на межі із степовою зоною.

Тривале існування одноманітного складу вирощуваних рослин свідчить про те, що він виявився добре пристосованим до природних умов та стану знарядь землеробської праці трипільців.

Цей набір вирощуваних рослин, як видно з палеоетноботанічних даних, був традиційним. Він з'явився на нео-енеолітичних поселеннях Європи дунайської спільноти, прийшовши разом з землеробськими племенами з передньоазійського осередку у другій половині V тис. до н.е. — першій половині IV тис. до н.е. Довгий час такий склад рослин лишався постійним, але відрізнявся від двох інших центрів становлення землеробства: на півдні Середньої Азії та на Кавказі. У цих центрах серед зернових культур перевагу віддавали великій різноманітності голозерних пшениць та особливій популяції голозерного ячменю.

1. Колосся карликової пшениці. За З. В. Янушевич.
2. Колосся пшениці-спельти. За З. В. Янушевич.

На території Європи голозерні пшениці почали вирощувати значно пізніше. Значення цієї пшениці як культурної рослини починається, найімовірніше, у 5000–4000 рр. до

н.е на поселеннях культури Рьоссен на території Німеччини, Бельгії, Голландії та на поселеннях лендзьельської культури на території Австрії. На поселеннях культури лінійно-стрічкової кераміки, які займали велику смугу в Центральній та Східній Європі в VI тис. до н.е., голозерні пшениці ще не вирощувались. Перші сліди голозерної пшениці знайдено на території Німеччини на поселенні Kuckhoven/Erkelenz культури лінійно-стрічкової кераміки (5090 р. до н.е.), але ця одинична знахідка ще не дає підстав говорити про вирощування голозерної пшениці і не дозволяє визначити, була ця пшениця гексаплоїдна чи тетраплоїдна. На той час голозерна пшениця ще не була самостійною культурою, а лише засмічувала посіви півчастих пшениць. Аналізуючи знахідку 270 обвуглених колосків на поселенні Горнштадт I біля озера Бадензее (3915 та 3904 рр. до н.е.), У. Майєр приходить до висновку, що вирощування голозерних тетраплоїдних пшениць на південному заході Європи можна починати лише з IV тис. BC¹. Зараз ще неможливо з упевненістю зробити висновок про гексаплоїдність чи тетраплоїдність давніх пшениць. Але, відповідно до ботанічної точки зору, Середземномор'я є центром походження та поширення тетраплоїдних голозерних пшениць. Тетраплоїдні пшениці (*Triticum durum* Desf. та *Triticum turgidum* L.) легше пристосовувались до середземноморського клімату і були головними пшеницями тут, починаючи, можливо, з неоліту, і в епоху бронзи, класичні часи, і лишаються такими і в наш час. Гексаплоїдні пшениці (*Triticum aestivum* s.l.) поширювались у більш прохолодних районах континентальних частин Європи та Азії. Генетичні дослідження показали, що гексаплоїдні пшениці мали виникнути тільки внаслідок гібридизації між тетраплоїдними голозерними пшеницями з дикими *Aegilops squarrosa* за межами первинного центру доместикації («Півмісяця плодючості») десь

у зоні Каспійського поясу.

Численні дані свідчать, що в нео-енеоліті на Балканах та районах на схід від Дунаю, а також у Центральній Європі із зернових культур вирощували переважно півчасті пшениці, перед усім, пшеницю двозернянку. Поодинокий колосковий фрагмент голозерної пшениці, знайдений нещодавно в Центральній Польщі під час розкопок неолітичного поселення Меховіце 4 в ямі 30 серед великої кількості фрагментів колосків та плівок (близько 2 тис.) півчастих пшениць, свідчить також про те, що в посівах нео- та енеолітичних племен переважали півчасті пшениці.

Палеоетноботанічні матеріали неолітичних та енеолітичних культур Болгарії, Румунії, Угорщини, Словаччини, Польщі показують видовий склад вирощуваних рослин, аналогічний тому, який зафіксований на поселеннях трипільської культури.

На поселеннях Болгарії — важливій транзитній території на шляху до просування культурних рослин з передньоазійського центру їх походження (Півмісяць плодючості) через Балканський півострів і далі в Європу — головними зерновими культурами були півчасті пшениці — двозернянка та однозернянка. За даними Р. Деннелла, менше було однозернянки, а в матеріалах культури Караново V він її не знайшов зовсім. З. В. Янушевич, навпаки, вважає, що перше місце належало саме пшениці однозернянці. На деяких поселеннях культури Караново 6 — Коджаджермен — Гумельниця однозернянка дійсно переважає: в Голямо-Делчево її в 10 разів більше, ніж двозернянки. На поселенні Овчарово основну масу знахідки (від 60 до 95 %) становлять зернівки пшениці однозернянки.

В Румунії, за даними палеоетноботаніків М. Карчмару та Ф. Монах, носіям культур Боян, ПреКукутень, Кукутень, хронологічно та територіально близьких трипільцям, були відомі три види півчастих пшениць, голозерний та півчастий

¹ Maier U. 1996. Morphological studies of free-threshing wheat ears from a Neolithic site in southwest Germany, and the history of naked wheats. // Vegetation History and Archaeobotany. Springer — Verlag. — 1995. — № 5. — S. 39–55.

ячмінь, просо та бобови¹. Певні відмінності спостерігаються у наявності в матеріалах деяких пам'яток зернівок голозерної пшениці, інколи в досить значній кількості. На поселенні Гигосіть (Прекукутень I) знайдено відбитки пшениці двозернянки, на поселенні Тирпешть культури Прекукутень III зафіксовано відбитки ячменю (вид автором не зазначений). На поселенні Подурь-Дялул Гиудару культури Прекукутень III відкрито велику кількість обвугленого зерна пшениці та ячменю – більше 17 тис. зернівок. Всі 16 проб мають різний склад зернівок. В одній із проб зернівки півчастого ячменю становлять 100 %, у двох інших підраховано по 95,6 % та 92,2 % зернівок голозерного ячменю. У п'яти пробах переважають зернівки пшениці двозернянки, в одній – пшениці однозернянки та ще в п'яти пробах визначено серед переважаючих зернівки пшениці голозерної *Triticum aestivum*. Її значення в цих пробах коливаються від 58,6 до 100 %.

Півчастий ячмінь переважав (94 %) серед 1673 обвуглених зернівок на поселенні Преотешть (Кукутень А). Суміш з обвуглених зернівок трьох півчастих пшениць (54,2 %) та 25 % голозерної пшениці, ячменю голозерного (15,6 %) з невеликою домішкою невизначених щодо виду ячменю та віки знайдено на поселенні Баланяска, Кукутень В. Великий зразок обвугленого насіння гороху посівного (2 432 насінини та 1 000 їх фрагментів) знайдено на пос. Валень-Пятра-Нямца Кукутень В. Зернівки трьох злаків переважають серед обвугленого зерна в матеріалах поселення культури Кукутень А2 Poduri – “Dealul Ghindaru” – пшениця двозернянка *Triticum dicocum* (1 547 зернівок), пшениця голозерна *Triticum aestivum* ssp. *vulgare* (1 119) та ячмінь півчастий *Hordeum vulgare* (1 675).

Невеликою домішкою до них виступають зернівки пшениці одно-

зернянки (8), ячменю голозерного (76), жита посівного (11), вівса посівного (7) та проса звичайного (1). Знайдено лише одну насінину гороху *Pisum sativum* ssp. *arvensis*. Серед зернівок виявлено 38 кісточок дерену справжнього *Cornus mas*, по одній кісточці малини *Rubus idaeus*, сливи домашньої *Prunus domestica*, черешні *Cerasus avium* та горішок ліщини *Corylus avellana*. Значно менше зернівок знайдено у відкладах фази Кукутень В. Це лише 24 зернівки ячменю півчастого і поодинокі зернівки пшениці, невизначеного виду (*Triticum* sp.) (5), пшениці двозернянки (1), жита (2). Тут також знайдено кісточку дерену справжнього (2), та дві насінини бузи чорної (*Sambucus nigra*).

Підсумовуючи результати досліджень на території Польщі, К. Василюкова² зазначає, що головними злаками в неоліті був ячмінь та пшениця двозернянка. Про існування чистих посівів пшениці двозернянки свідчать дві великі знахідки обвуглених зернівок на поселеннях Радзеюв та Цмелов культури лінійного посуду. Склад культурних рослин, встановлений під час дослідження матеріалів культури лінійно-стрічкової кераміки в Польщі (поселення Гнєховіце та Старий Замок, провінція Вроцлав, – типовий для перших неолітичних племен (т.зв Дунайські культури), які з'явилися в Європі близько 5 тис. років до н.е. Найбільш численною була пшениця двозернянка, крім неї пшениця однозернянка та ячмінь півчастий. Племена культури лендель, що заселили цю територію пізніше, також вирощували головним чином пшеницю двозернянку, а також – пшеницю однозернянку та ячмінь голозерний. Останній знайдено лише в матеріалах саме лендельської культури. Це співвідношення виявили дослідження палеоботанічних матеріалів з поселення Nowa Huta-Mogila біля Кракова, яке має дату С14–3480 ВС. Такий же склад і в такому ж спів-

відношенні виявлено в матеріалах культури лінійного посуду в Мало-польщі. Голозерна пшениця та пшениця спельта знайдені у зовсім незначній кількості. Ще одна зернова культура – просо звичайне було в матеріалах неолітичних культур переважно у вигляді відбитків. У двох випадках знайдено грудки із запечених в одну масу обгорілих зернівок проса: на поселенні культури лінійного посуду та на поселенні Зєславице культури промистої кераміки, що, на думку К. Василюкової, може бути безпосереднім свідченням вирощування проса в неоліті. М. Літинська-Засць, підсумувавши результати досліджень 19 неолітичних поселень на території Мало-польщі, з'ясувала, що просо звичайне займало третє місце, що головними зерновими культурами були пшениця двозернянка та пшениця однозернянка, друге місце посідав ячмінь. З інших рослин, відомих в неоліті на території Польщі, зазначено також горох, сочевицю (*Lens culinaris*), льон (*Linum usitatissimum*) та мак (*Papaver somniferum*). Жито на той час було лише бур'яною рослиною в полях інших зернових культур.

В Угорщині упродовж неоліту переважали півчасті пшениці, крім них вирощували ячмінь, сочевицю, віку ервілію. У другій половині пізнього неоліту, що пов'язана з культурою Лендель в Транс-Дунайському районі, асортимент вирощуваних рослин стає більш різноманітним. У його складі тепер, крім півчастих пшениць, був багаторядний ячмінь, голозерні пшениці, просо, сочевиця, боби. Але в кінці існування племен культури Лендель, на останній 3-ій фазі, вирощувалися лише шестирядний ячмінь та просо.

Півчасті пшениці – однозернянка, двозернянка та спельта – це однорічні злаки, котрі, починаючи з 7500–7000 pp. до н.е., інтенсивно вирощувалися і збиралися на докерамічних неолітичних поселеннях

¹ Monah F., Bâra I., Monah D. Observații asupra compoziției de depozitelor de cereale din așezarea Precucuteni 3 de la Poduri-Dealul Ghindaru. // Memoria antiquitatis. – 1987. – T. XV–XVII. – Muzeul de istorie Piatra Neamț. – S. 249–261; Monah F. et Monah D. Macrorestes végétaux découverts dans les niveaux Cucuteni A₂ et B₁ de Poduri – “Dealul Ghindaru”. Cucuteni. // Biblioteca Memoriae antiquitatis / – 1996. – T. II. ss. 49–62.

² Wasylukowa, K., Swrciumaru, M., Hajnalovč.E., Hartybnyi, P., Pashkevich, G., Janushevich Z. East-central Europe. In: Progress in Old World laeoethnobotany. // A retrospective view on occasion of 20 years of International Work Group for Palaeoethnobotany. – eds. W. van Zeist, K. – Wasylukowa & K. – E. Behre. – A. Balkema/Rotterdam/Brookfield, 1991. – pp. 207–239.

Близького Сходу.

Їх зернівки знаходяться в грубих, міцних плівках, і, відповідно, результатом обмолоту цих пшениць є колоски, а не зернівки. Назви пшениці двозернянки у мовах народів Європи та Близького Сходу дуже різноманітні, що може свідчити про її давнє походження як культурної рослини. О. Столетова збрала вісімдесят назв цієї пшениці. Наведемо тут лише деякі з них. Наприклад, давньосипетська назва пшениці двозерняки – *botet, bodet*, арабська назва – *alas*, грецька – *olura, zea*, давньослов'янська – *пшуро*, польська – *samopsza, mochnatka*, татарська – *борай*, італійська – *farro, farre, ozzu, arzuolo*, німецька – *Ammer, Ammelcorn, Amair, Amero, Americorn, Immer, Emmer, Emmercorn, Oemer*, англійська – *emmer*. Більш «продвинуті», прогресивні культурні пшениці – тетраплоїдна тверда (*Triticum durum*) та гексаплоїдна м'яка (*Triticum aestivum*). Обмолочуються вони зернівками. Відрізняються і засоби збирання рослин. Ось як описує М. І. Вавілов свої спостереження за процесом збирання: «Мы попали в Астурию как раз во время уборки полб. К нашему изумлению оказалось, что эта культура убирается не серпом, не косой, а при помощи деревянных палочек, которыми обламывают колосья и бросают затем в корзину. Во всех наших многочисленных путешествиях по 60 странам нам ни разу не приходилось видеть такого способа уборки, и только впоследствии с подобным приемом мы встретились в горной Западной Грузии...»¹.

Плівчасті пшениці збирають колосками, які можна використовувати не зразу для отримання зернівок, а зберігати певний час. Процес отримання зернівок з колосків доволі трудомісткий. Перед звільненням від плівок колоски треба було нагріти, а потім обтовкти у спеціальних ступах – кам'яних чи дерев'яних. Використання голозерних пшениць зручніше. Після обмолоту зернівки провіоюються, і після цього вони вже готові для отримання муки. Різні способи обробки збіжжя

привели до вживання різних назв щодо давніх пшениць: пшениці плівчасті й пшениці голозерні.

Плівчасті пшениці – однозернянка та двозернянка зустрічаються і зараз у складі рослинного покриву на сухих схилах степів та в рідких дубових лісах Курдистану. Колосся цих пшениць розсипається при досяганні, а потім, прикріпившись до одягу людини або до шерсті тварин, розноситься на значну відстань. Зернівки міцно тримаються у плівках, і це захищає їх від птахів. Такі ознаки сприятливі для виживання та розповсюдження пшениць.

У викопних матеріалах зернівки пшениці двозернянки та пшениці однозернянки зустрічаються в більшості випадків поряд. Можливо, ці зернові культури вирощувались разом, у суміші, на одному полі. У них майже однакові вимоги до природних умов та подібний цикл розвитку. Обидві пшениці невимогливі до ґрунтів. Однозернянка може рости на пісках, крейдових та кам'янистих ґрунтах, там, де пшениці звичайно не ростуть. Завдяки такій здатності пшениця однозернянка виручала жителів віддалених гірських місцевостей. За даними Дж. Персіваля, на початку ХХ століття її вирощували у віддалених гірських районах Європи – в Іспанії, Швейцарії, Франції, Італії, Німеччині, Греції, Македонії, Герцеговині, а також на західному Кавказі.

Пшениця двозернянка, як і пшениця однозернянка, також пристосована до росту в різних ґрунтових умовах завдяки добре розвиненій кореневій системі. Вона може рости на підзолах і глинах, на чорноземах; як на погано оброблених полях, так і на дуже виснажених, але при цьому значно падає її врожайність. Для посівів не потребує глибокої оранки. «В ущельях гор, где климат отличается резкими сменами температуры и почва очень бедная, где другие хлебные злаки, как голозерная пшеница, расти не могут, там полба великолепно произрастает, мириаясь с неблагоприятными условиями почвы и климата». Ця пшениця добре переносить холоди, надлишок

весняної вологи, приморозки. Усі ці якості забезпечили їй назву «надійного» хліба. Зернівки обох пшениць міцно тримаються в колоскових плівках і не осипаються навіть при тривалому залишанні врожаю на пні,

Зліпок з відбитка плівчастого ячменю. Пекарі ІІ. Розкопки Е. В. Овчинникова.

до того ж їх не клюють птахи.

За етнографічними спостереженнями, в Грузії двозернянка відома як культура, що добре знищує на полях бур'яни, тому може використовуватись при посівах на цілні та перелогах. Ці якості сприяли тривалому використанню пшениці двозернянки в посівах. Ще навіть у ХІХ та в перших десятиріччях ХХ ст. двозернянка полба була однією з головних культур в Поволжжі та на Камі поряд із просом звичайним та ячменем плівчастим. Відомо, що для вирощування двозернянки та обробки зібраного врожаю потрібні значні трудові затрати. За даними Колумелли, ця пшениця була однією з найбільш трудомістких культур.

Пшениця однозернянка використовується як ярова культура, хоч відомі й озимі її форми. Пшениця двозернянка вирощується як ярова культура. Сіють невимолоченими колосками. Для засіву одного акра необхідно 72 lbs зернівок у колосках². Врожайність плівчастих пшениць дуже залежить від ґрунтових умов. Пшениці однозернянки на бідних ґрунтах гірських районів дають до 16 гектолітрів (*hectolitres per hectare*) на гектар (або близько 320–400 lbs. на акр), а на добрих ґрунтах – понад 80 гектолітрів на гектар. Врожайність пшениці двозернянки коливається між 25 і 50 бушелями на акр. О. Столетова наводить для пшениці двозернянки такі

¹ Вавілов Н. И. 1962. Пять континентов. Путешествие в Испанию. С. 192–220. М., Гос. Изд. географ. литерат.

² Percival J. The wheat plant. – London.: Duckworth and Co, 1921. – 463 p.

цифри: сам 6–7.

Пшениця однозернянка може засмічувати посіви інших злаків завдяки великій ламкості колосків. Їх важко видалити із збіжжя і тому вони потрапляють у посівний матеріал і вже виростають на полях як бур'яни. Невимолочені зернівки плівчастих пшениць одно- та двозернянки використовувались для годівлі худоби та коней замість вівса або ячменю. Для використання в їжу зернівки звільнювались від плівок на спеціальних ручних обдирках («полбодерках»), млинових жорнах, у ступах. Пліній так описує цей процес: «В Етрурії, наприклад, колосья подеушеної полби бьют пестом с железным наконечником в виде зазубренной трубы, с зубчатой звездой внутри... Большая часть Италии обходится пестом без всяких приспособлений, а также колесами, которые вращает вода, и, кроме того, жерновами». За спостереженнями О. Столетовой, такі «полбодерки» на Волзі являли собою два дерев'яних кола, які крутились одне по одному за допомогою руків'я.

При використанні полби в їжу звільнення від плівок відбувається поступово, за необхідністю. Співвідношення зерна до плівок становить 1/3, тому зберігання колосків потребує значних об'ємів. Як матеріал для посіву полба має зберігатись в необмолоченому стані, адже сіяти треба невимолоченими колосками, бо після обмолоту втрачається схожість. Невимолочені зернівки як типовий приклад зберігання зерна двох плівчастих пшениць одно- та двозернянки разом — це заповнення зерновика в шарах епохи ранньої та

середньої бронзи на поселенні Хаммам та Туркман (2000–1550 рр. до н.е) на півночі Сирії.

Полбу сіють за допомогою сохи, якою загортають колоски на невелику глибину — до 7 см, а боронують легкими дерев'яними боронами. Плівчасті пшениці мають високу калорійність зерна, вміст білка в них в півтора рази вище, ніж в голозерних пшеницях. Із зернівок плівчастих пшениць роблять крупу, з якої готують каші та супи, або перемелюють на борошно, використовують для отримання пива та оцту. У Сербії полба (пшениця двозернянка) навіть має назву «крупнік». У пшениці однозернянки борошно жовте або коричневате, з нього хліб темно-коричневий. Каша із зернівок пшениці двозернянки дуже смачна і поживна, не поступається гречаній.

Борошно із пшениці двозернянки дуже біле і придатне для виготовлення печива та кексів. За даними Н. О. Брегадзе, з борошна плівчастих пшениць «получается хорошее тесто для хачапури, а хлеб питателен, вкусен и ароматен, сохраняет мягкость в течение нескольких дней, чем и особо ценится во время походов»¹. Кутю, ритуальну їжу, варили в Грузії саме з плівчастих пшениць, для чого ще до недавнього часу їх спеціально сіяли в невеликій кількості. Солома у полби грубіша, ніж у інших видів пшениці і тому мало придатна для годівлі тварин. За етнографічними даними, її використовували головним чином як покрівлю для дахів.

За етнографічними даними, плівчасті пшениці збирають, зрізаючи лише колосся, а стебла (солома) лишаються на полі і згодом, при потребі, витягуються із землі разом з корінням. Зрізають колосся не серпами, а за допомогою спеціальних пристосувань, що нагадують ножиці. Це — дві палички, довжиною 40–45 см, скріплені на одному з кінців 12–15 см мотузкою або ремінцем. На Кавказі такий пристрій має назву «шнакві, шамкві, шанкві».

Подібні знаряддя зафіксовані Н. І. Вавіловим в Астурії, зустріча-

ються вони в Середній Азії, у горах Південно-Східної Азії. Застосування такого пристрою дозволяло отримувати солому з довгими стеблами, яку використовували як дешевий покрівельний матеріал. У Грузії солома плівчастих пшениць використовувалась під час будівництва житлових та господарських приміщень. Наприклад, дах грузинської житлової будівлі шуасахлі, що має в центрі вогнище, слугував довго, тому що закопчувався від диму, а зверху вкривався мохом. До того ж покрівля, зроблена із соломи плівчастих пшениць, забезпечувала постійну температуру у житлі, що особливо важливо для господарських будівель. Але поступово посіви полби скорочувались. О. О. Столетова пише², що незважаючи на цінні якості полби, вона економічно невігідна порівняно з іншими культурами. Врожаї цієї пшениці менші, ніж у голозерних пшениць. Полба потребує великих затрат праці, особливо під час обробки зібраного врожаю; для збереження необхідні великі приміщення; полби дуже засмічуються вівсом; великий процент плівчастості знижує вихід зерна. Є й ще одна причина — при переході до оранки бороною стало неможливо утримати засіяні колоски в землі, бо вони чіплялись за зубці борони і виходили на поверхню.

Палеоботанічні матеріали Трипілля показують велике значення ще однієї зернової культури — ячменю *Hordeum vulgare*. В період раннього Трипілля переважав, можливо, ячмінь голозерний *Hordeum vulgare var. coeleste*, а надалі — ячмінь плівчастий *Hordeum vulgare*. Причини заміни полягають, очевидно, ось у чому: незважаючи на те, що голозерний ячмінь більш зручний в обробці, більш «надійний», бо дає врожаї навіть у несприятливі роки, він легко піддається грибковим захворюванням, що знижує врожайність. До того ж для вирощування ячменю найбільш сприятливі сухі місця вододілів, тоді як вирощування пшениці можливе і в долинах. Серед зернових культур ячмінь найбільш

Роздроблене зерно. Майданецьке, комплекс Ж, кв. 0–15. Розкопки М. М. Шмаглія.

¹ Брегадзе И. А. Очерки по агроэтнографии Грузии. — Тбилиси: Мицниереба, 1982.

² Столетова Е. А. Полба-эммер. *Triticum dicossum* Shrank. // Труды по прикладной ботанике и селекции. — М., 1924–1925. — т. 14. — Вып. 1. — С. 27–105.

скоростиглій.

У сучасній Грузії ячмінь сіють на тих ділянках, де озима пшениця не зійшла, і навіть у такій обмеженій час він встигає дати врожай. У Давньому Римі під посіви ячменю використовувались дуже жирні і добре відпочилі ґрунти, оскільки, за спостереженнями Катона, ячмінь дуже виснажує землю. Проте Пліній та Колумела вважали, що для посівів ячменю придатні й виснажені ґрунти. Врожайність при цьому нижча, але сіяти вигідно, тому що інші зернові культури тут не росли б зовсім. На родючих землях ячмінь був дуже вигідною культурою, оскільки вимагав менших затрат праці і давав добрі врожаї. Пліній писав: «Умелые хозяева сеют пшеницу только для стола, а для кошелька, по их словам, ячмень». Значною мірою ячмінь використовується для годівлі худоби. На поганих землях дуже засмічується бур'янами, особливо вівцеюгом, при цьому врожайність значно падає. З ячменю роблять перлову та яшну крупи, яшна мука використовується при випіканні хліба, проте він низької якості, грубий, швидко черстве і стає крихким.

Враховуючи велику кількість знахідок, можна припустити, що ячмінь мав не менше значення у господарстві трипільців, ніж півчасті пшениці, особливо пшениця двозернянка. Деякі дослідники, спираючись на письмові джерела, вважають, що ячмінь мав навіть більше значення, ніж пшениця, бо в них ячмінь при перелікові культурних рослин завжди стоїть перед пшеницею: «ячмінь і пшениця».

До рослин, які вирощували трипільці, належать також бобові –

горох посівний та віка ервілія.

Знахідки віки ервілії у викопних матеріалах досить звичайна річ. Віка ервілія скороспіла, невибаглива рослина, добре росте на різних ґрунтах і легко переносить посуху, швидко досягає, має короткий вегетаційний період, тому подекуди на півдні встигає дати по два врожаї на рік. Але має таку ваду, як токсичність, особливо для людини та деяких домашніх тварин. Тому використовується в їжу з обов'язковим попереднім вимочуванням. Зелена маса та сіно застосовують для відгодівлі тварин. Вважається, що, починаючи з римського часу, віку використовували переважно для тварин, а в їжу людині – лише в голодні роки та для бідних. Але й досі мало що відомо про спосіб використання цієї бобової рослини давніми землеробами в неоліті та в добу бронзи. Дані про сучасне поширення віки ервілії разом з археологічними матеріалами свідчать про те, що ця рослина входила як основний компонент до ранньонеолітичного асортименту на Близькому Сході і була введена в культуру в Анатолії або Леванті, тобто в тому районі, де в дикому стані росте й зараз.

Сьогодні віка ервілія – звична рослина для Середземномор'я та Близького Сходу. Головний її постачальник на світовому ринку – Туреччина. Перші знахідки цієї культури відомі із землеробських поселень Туреччини і відносяться до V–VII тис. до н.е. Велику кількість насіння віки ервілії знайдено в шарах докерамічного неоліту (7200–6500 рр. до н.е.) в неолітичному Сауопі. На жаль, неможливо визначити, було то насіння дикорослих рослин

чи вже культурних. Значна кількість насіння віки ервілії виявлена в неолітичних шарах та шарах доби бронзи у Греції, Болгарії. Найбільш ранні й добре ідентифіковані знахідки її походять із середини VI тис. до н.е. з Неа Нікомеда. У Болгарії перші знахідки насіння віки ервілії відомі із середньонеолітичної Азмашка Могила. Знахідки її в неоліті та бронзовому віці звичні, причому інколи насіння її є основним матеріалом, знайденим на пам'ятнику. Але поза Туреччиною, Грецією та Болгарією ця рослина зафіксована у незначній кількості. Можливо, вирощування віки ервілії було сконцентроване в Анатолії та на Балканах.

Таким чином, трипільські племена віддавали перевагу півчастим пшеницям та ячменю, тобто рослинам, добре пристосованим за своїми біологічними особливостями як до фізико-географічних умов, так і до примітивного рівня землеробства. Низька врожайність, тривалий період натурального поновлення родючості ґрунту, використання примітивних знарядь обробки ґрунту та зібраного врожаю, використання невибагливих, «надійних» культурних рослин – ось головні особливості трипільського землеробства.

Формуючись в остронь від головних центрів землеробства, в інших екологічних умовах, де значну роль відігравали збиральництво та мисливство, землеробство трипільських племен мало свій, специфічний склад культурних рослин. Погіршення кліматичних умов у суббореальному періоді голоцену спричинило зміни у господарській діяльності, а саме зростання значення скотарства.

ХЛІБОРОБСТВО ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН

На території України початок хліборобства, за результатами новітніх досліджень, сягає VII тис. до н.е. Його перший етап Н. С. Котова пов'язує з неолітом Приазов'я та початковими фазами буго-дністровської культури, а другий – з культурою лінійно-стрічкової кераміки та буго-дністровською культурою. У цей час на території України стали відомі такі види культурних рослин, як півчасті пшениці (одозернянка і двозернянка), півчастий ячмінь, просо, горох. Але справді широке

впровадження хліборобства, на її думку, відбулося на третьому етапі, з поширенням трипільської культури удругій половині VI тис. до н.е.¹ Отже, на час появи трипільської культури досвід хліборобства на теренах України налічував вже понад 1000 років. Але лише з трипільською культурою пов'язане становлення хліборобства як основної галузі життєзабезпечення у лісостеповій смузі між Карпатами та Дніпром у кінці VI – в V тис. до н.е.

Реконструкція хліборобської галузі господарства племен трипільської культури може бути здійснена на підставі археологічних знахідок, вивчення їх методами природничих наук, палеозоологічних та палеоботанічних визначень. Питання організації господарства розглядаються з урахуванням реконструкції його галузей, палеодемографічного та палеоекономічного моделювання.

Обробка ґрунту та система хліборобства

Мотика з рогу оленя. Печера, етап СІІ. Дослідження М. І. Артамонова. Фото М. Л. Макаревича.

Визначення способу обробітку ґрунту практично є принципово важливим для реконструкції типу хліборобства. Трипільське хліборобство Є. Ю. Кричевським та Т. С. Пассек було назване мотичним на підставі численних знахідок мотик². Коробко-

ва Г. Ф. на підставі трасологічних досліджень та експериментів прийшла до висновку про мотичний характер обробітку ґрунту у трипільській

Фрагмент мотики з рогу оленя. Володимирівка, етап VII. Дослідження Т. С. Пассек. НМІУ.

час, не заперечуючи водночас проти існування бороздових знарядь, які могли використовуватися лише по обробленій перед тим мотиками поверхні³. До близьких висновків дійшов також В. Я. Сорокін на трипільських матеріалах Молдови⁴.

С. М. Бібіков доводив, що трипільське хліборобство було орним, польовим, з перелоговою системою. На його думку, характер та форми трипільського землеробства визначалися особливостями культивування злакових («колоскових») культур. Він підкреслював, що значні площі, необхідні для вирощування цих культур, навряд чи можна було обробити вручну, тому припускав, що поля обробляли за допомогою примітивного (без лемеха) рала, яке тягнули бики. Розпис на статуетках бичків, на думку С. М. Бібікова, можна трактувати як зображення збруї, а парні наліпи голів бичків – як зображення запряженої пари волів⁵. Цю точку зору підтримували

¹ Котова Н. С. Неолитизация Украины. – Луганськ: Шлях, 2002. – С. 82.

² Кричевський Є. Ю. Ранній неоліт і походження трипільської культури // Палеоліт і неоліт України. – К., 1947. – Т. 1. – С. 323–407; Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. – № 10. – М.; Л. – 1949. – С. 6.

³ Коробкова Г. Ф. Трипольские мотыги и проблема трипольского земледелия // 150 лет Одесскому археологическому музею: Тез. докл. юбил. конф. Одесса, 1975 г. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 37–40; Коробкова Г. Ф. Палеозоологические разработки в археологии и экспериментально-трассологические исследования. // Первобытная археология. Поиски и находки. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 212–225 та ін.

⁴ Сорокін В. Я. Орудия труда и хозяйство племен среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев: «Штиинца». – 1991. – С. 145.

⁵ Биби́ков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцевка на Днестре: К истории ранних земледель.-скотовод. племен на юго-востоке Европы // МИА. – № 38. – М. Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – С. 282.

Зооморфна статуетка-бик, з намальованими стрічками. Подібний розпис дослідники свого часу інтерпретували, як зображення упряжі. Етап VII або CI. Колекція «ПЛАТАР».

В. Г. Збенювич, В. О. Круц, Шмаглій М. М. та інші дослідники¹.

А. О. Краснов, полемізуючи з С. М. Бібіковим, зазначав, що висновки останнього базуються виключно на загальних оцінках господарства і культури Трипілля та гіпотетичних розрахунках, а реальне поширення орного хліборобства у Східній Європі слід віднести до бронзового, а не мідного віку².

Дійсно, переважна більшість знарядь для обробки ґрунту, виявлених під час розкопок пам'яток трипільської культури, — це робочі частини мотик, виготовлені з рогу оленя або з каменю. Було визначено також рогові частини палок-копачок³.

Наприклад, під час археологічних досліджень пам'яток етапів VII та CI у межиріччі Південного Бугу та Дніпра було виявлено лише робочі частини мотик. Нами було зібрано відомості щодо кількості знахідок цих знарядь. На пам'ятках володимирівської та томашівської груп майже за сто років досліджень було знайдено 23 мотики, в тому числі 20 знарядь з рогу та 3 — з каменю. Кількісно переважають знаряддя, виготовлені з рогу благородного оленя: співвідношення їх з кам'яними становить 6:1. Аналогічну картину маємо і для попереднього етапу на цій території. У Веселому Куті, Миропіллі та Гарбузині разом знайдено 17 мотик, з них лише одну з каменю, решта — рогові⁴, тобто співвідношен-

Мотика з рогу оленя. Поселення Більшівці. Дослідження Ткачука Т. М.

Реконструкція мотик з робочою частиною, виготовленою з каменю. Експозиція Археологічного відділу Кам'янець-Подільського історико-культурного заповідника.

Мотика серед залишків житла трипільської культури. Володимирівка, етап VII. Дослідження С. С. Магури 1935 р.

ня 16:1. З цього можна зробити висновок: або перевага віддавалася знаряддям з рогу, або кам'яні мотики з тієї чи іншої причини не потрапляли до інвентарю житлово-господарських комплексів.

Г. Ф. Коробкова свого часу провела експериментальні роботи з обробки ґрунту на площі 3 000 кв.м мотиками різних типів, при цьому найбільш продуктивними виявилися саме рогові знаряддя, що давали змогу обробити до 60 кв. метрів на годину. За цими ж даними, сім'я, що мала трьох робітників могла, на думку Г. Ф. Коробкової, обробити за годину 150–200, а за день — 1 500–2 000 кв.м, тобто 15–20 соток. Зауважимо, що на такій роботі навряд чи продуктивність праці могла залишатися високою упродовж 10 годин.

Якщо зіставити ці підрахунки з обчисленою нормою площі посівів на людину, зробленою свого часу С. М. Бібіковим, — 0,3–0,2 га, то на сім'ю (5–7 душ) виходить 1,8–3,0 га. Отже, час обробки ґрунту становитиме, за умов виконання до 2 000 кв.м на день від 9 до 18 днів. Однак, треба мати на увазі що експерименти Г. Ф. Коробковою проводилися на більш легких ґрунтах, ніж ті, що маємо у Буго-Дніпровському межиріччі, і це слід враховувати. Є

¹ Збенювич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — Киев, Наукова думка. — 1989. — С. 148; Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра. // Первобытная археология. Материалы и исследования. К.: Наукова думка, 1989. — С. 117–132 та ін.

² Краснов М. А. Древнейшие упряжные пахотные орудия. // М.: Наука, 1985. — С. 15.

³ Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. — М.: Наука, 1987. — С. 262–276.

⁴ Там же. — С. 270–274.

**Знаряддя праці з поселень Буго-Дніпровського межиріччя (етапи VII та CI),
знайдені під час археологічних досліджень***

Поселення	Знаряддя					
	Обробітку		Збору врожаю	Переробки врожаю		
	грунту – мотики			Вкладиші до серпів, кремінь	зернотерки	куранти
рогові	камінь					
Володимирівка	11	1	26	2	3	х
Сушківка				2	3	х
Доброводи	1			26		
Майданецьке	4	2	11	120	36	12
Тальянки	4		4	12	4	1
Тальне 2			2	10	4	9
Томашівка			3	2 ?		
Колодисте I			1	х		х
разом	20	3	46	174	50	22

*за опублікованими даними

Рогове рало. Поселення Гребенюків Яр, етап А. Розкопки Н. Б. Бурдо. АМ ІА НАНУ.

також дані про те, що продуктивність мотичного обробітку ґрунту не перевищує 12 кв. метрів на годину¹. Якщо виходити з цих показників, то строк обробітку мотиками 'сімейної' ділянки середніх розмірів може зрости приблизно у п'ять разів – до 45–90 днів. Зрозуміло, що такі результати підрахунків викликають певні сумніви щодо реальності мотичного характеру трипільського хліборобства.

Так звані рогові рала доби енеоліту, як переконливо довела Г. Ф. Коробкова, придатні лише для проведення борід на вже скопаному ґрунті і могли використовуватися лише у комплексі з іншими знаряддями для обробітку ґрунту, з яких маємо лише мотики. Зауважимо, що поки що у межиріччі Південного Бугу та Дніпра рогове рало (визначення Г. Ф. Коробкової) було знайдено лише одне, і те на поселенні раннього етапу трипільської культури Гребенюків Яр. Те, що трипільцям було відоме використання тяглової сили тварин, ще не є прямим доказом наявності орного знаряддя.

Справді, значно вищою за продуктивність мотик, за експериментальними даними, є продуктивність дерев'яних рал. Так, рало типу «валле», за даними С. О. Семенова, за годину дає змогу зорати 572 кв.м, що в десять разів перевищує продуктивність трипільських мотик, а при перехресній оранці – у п'ять разів². Проте ці підрахунки, ясна річ, не можуть жодним чином замінити собою прямі археологічні свідчення наявності знарядь для оранки у трипільців, які наразі відсутні.

Таким чином, виходячи з фактичного матеріалу, трипільське

Реконструкції трипільських знарядь для обробки ґрунту. Експозиція Археологічного відділу Кам'янець-Подільського історико-культурного заповідника.

хліборобство у Буго-Дніпровському межиріччі можемо характеризувати за типом обробітку ґрунту як мотичне. При цьому використання тяглової сили тварин для оранки слід розглядати як цілком імовірне, проте не доведене остаточно.

Третім важливим компонентом хліборобської системи є спосіб вико-

¹ Семенов С. А. Происхождение земледелия. – Л., 1974. – С. 85.

² Там же. – С. 89.

ристання земельних угідь. Виходячи з характеристики навколишнього середовища, даної у попередньому розділі, ми бачимо, що навколо трипільських поселень у Побужжі були значні площі, вільні від лісу, які могли використовуватися для господарства. За складом культур хліборобство було польовим. Особливої потреби у вирубках лісу під поля не було, тим більше що схили, які займав цей ліс, були не зовсім зручними для розташування полів.

І. І. Заєць і С. О. Гусев локалізували поля близько трипільських поселень у Побужжі на підставі знахідок вкладишів до серпів. Так, неподалік від поселення Кліщів, в ур. Вила і Бакайка, виявлено 30 знарядь праці з кременю, в тому числі 12 вкладишів до серпів, а також рештки наземних споруд трипільської культури, які, на думку І. І. Зайця, мали сезонний характер. Загальна площа угідь в районі урочищ – близько 1000 га¹. В районі поселення Лисогірка (площа 12 га), за 300 м на північний схід, на південному схилі було виявлено понад 20 уламків вкладишів до серпів. Їх було підібрано на ділянці розміром 480×140 м (6,72 га). Ця площа була захищена від вітру, постійно освітлена сонцем. С. О. Гусев констатує, що цієї ділянки було недостатньо, щоб забезпечити зерном мешканців поселення, оскільки, за його підрахунками, площа поля мала становити до 111 га, отже мали існувати ще поля, виявити які нині складно².

Радіус освоєння хліборобських угідь коливається, за етнографічними даними, від 0,7 до 11 км, дорівнюючи в середньому 5 км, що зумовлено фактором часу³. Значні розміри польових угідь навколо поселень трипільської культури – до 3500 га в радіусі 4 км (однієї години пішого ходу) дозволяли мати перелогову систему землекористування. Ця система є первісною для степових районів, але у трипільські часи в Побужжі переважали саме степові ландшафти.

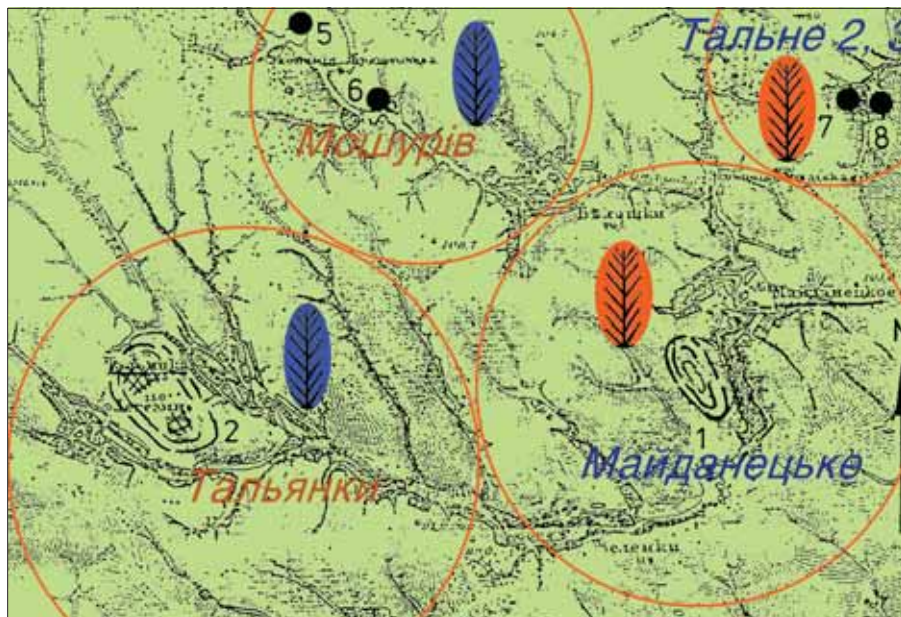

Схема вірогідного розташування та організації використання земельних угідь в районі трипільських протоміст Тальянки і Майданецьке та поселень-«супутників».

Переложну систему вирізняє факт певного використання природних ресурсів ґрунту, організаційна пасивність господаря до підтримки родючості ґрунтів. Функціонування цієї системи на задернованих ґрунтах цілком може бути забезпечене мотикою, яка і є єдиною категорією знарядь для обробки ґрунту, знайденою при розкопках трипільських пам'яток Побужжя. Основу перелогову складають ярові культури, а саме такими і є пшениця-двозернянка, голлозірний ячмінь та горох. Останній дозволяє здійснювати навіть певну сівозміну, що може впливати на строк використання ділянок⁴.

На одну фазу існування пам'яток трипільської культури припадає біля 60–100 років. Можливо, це той час, за який можна було, використовуючи перелогову систему, отримувати достатні врожаї для існування великих громад. Майже повна відсутність багаточасових поселень у більшості регіонів поширення трипільської культури може свідчити, що на старе місце не поверталися. Більше того, картографування пам'яток вказує на значну віддаль між великими поселеннями у межиріччі Південного

Бугу та Дніпра – від 10 до 20 км по прямій. Це може бути свідченням того, що поля для хліборобства вдруге могли не використовувати – тобто хліборобство може бути визначене ще й як екстенсивне. Перенесення поселень з місця на місце, імовірно, слід пов'язувати саме з цими особливостями господарства.

Якщо прийняти значення радіусу освоєної території для Майданецького в 5 км, можна спробувати промодельовати переложну систему рільництва на цьому прикладі. За останніми підрахунками, чисельність мешканців Майданецького складала від 6 до 9 тис. чол (Шмаглій, Відейко, 1987). Рахуючи по 0,3 га землі на душу (Бибиков, 1965), маємо розмір поля на 1 рік – 1800–2700 га.

В межах середнього радіусу освоєння (5 км) придатними для хліборобства були до 70 % землі (решта непридатні – заплави річок та струмків, схили балок, зарослі лісом), що складало 5 502 га. Ця площа могла бути розділеною на дві-три частини, 2 700–1 800 га кожна, які могли б використовуватися по черзі. Таким чином, теоретично цілком можливою є трьохпільна система землекористування.

¹ Заєць І. І. Трипільська культура на Поділлі. – Вінниця: Тезис. – 2001. – С. 120.

² Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н.е. – Вінниця, 1995. – С. 165–166.

³ Early European Agriculture. Its foundation and development. // Papers in Economic Prehistory. – Ed. M. R. Jarman, G. N. Bailey and N. Jarman. – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney: Cambridge University press, 1982. – Vol. 3. – P. 30.

⁴ Павлюк С. М. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 68–69.

Існування за межею середнього радіуса освоєної території поселення-супутника Тальне² дозволяло освоїти ще якісь площі на більшій відстані від базового поселення в Майданецькому, збільшити кількість перелогу і його строк, тим самим певною мірою продовжити сумарний час господарювання даної громади на одному місці до наступного переселення.

Враховуючи те, що ґрунти із значною кількістю гумусу, близькі до сучасних, могли сформуватися, на думку фахівців, лише на межі атлан-

тику і суббореалу, тобто коли вже зникли трипільські пам'ятки етапів ВІІ та СІ, наявні ресурси і потенціал землі використовувався максимально, а внаслідок господарювання родючість ґрунтів мала погіршуватись.

Однак, порівнюючи територію лісостепової смуги з площею, освоєною трипільцями, важко погодитися з висновком В. О. Круца, що наявні ресурси було вичерпано повністю². За нашими підрахунками, відсоток використання землі у Буго-Дніпровському межиріччі міг би становити максимально 58–82%.

Таким чином переложна система землекористування цілком можливо існувала у трипільського населення Буго-Дніпровського межиріччя на етапах ВІІ та СІ. Його технічною базою був мотичний обробіток ґрунту при ймовірному використанні тягової сили тварин для боронування. Слід зазначити, що пшениця-двозернянка висівається у вигляді колосків³, для чого оранка взагалі не потрібна. В умовах значних земельних ресурсів така система хліборобства цілком могла забезпечити потреби населення.

Збір врожаю

Зернотерка і реконструкція серпа трипільської культури. Експозиція Музею трипільської культури, НДІЕЗ «Переяслав».

Збирання врожаю здійснювалося за допомогою серпів з лезами із крем'яних вкладишів. Конструкція серпів за час існування трипільської культури змінилася. Знахідки вкладишів раннього та першої половини середнього періоду свідчать, що леза склалися з кількох пластинок невеликих розмірів. Пластинки могли вставляти в паз оправу під кутом або прямо. На поселенні Лука-Врублевецька (Трипільля А) виявлено 144 (цілих та в уламках) вкладишів до серпів, які було виготовлено з невеликих пластинок. Довжина виробів — від 4,5 до 7 см, з паралельними біч-

Реконструкції серпів:
1 – багатовкладневого, раннього періоду трипільської культури;
2 – зубчастого, другої половини середнього-пізнього етапу трипільської культури.

ними гранями. Вивчення заплірування цих пластинок дало змогу Бібікову С. М. встановити, що вкладиші вставляли в оправу серпа під кутом, в результаті чого утворювалося лезо з кількох великих зубців⁴.

На етапі ВІ-ІІ мешканці поселення Кліщів виготовляли леза серпів з

Рогова оправа для серпа з уламком крем'яного вкладиша. Гребені, етап ВІІ. Дослідження С. М. Бібікова. АМ ІА НАНУ.

кількох пластинок (усього виявлено 20 вкладишів) довжиною 2–6 см, різьбачу кромку яких ретюшували лише з одного боку. Характер заплірування свідчить, що леза цих серпів були прямими⁵.

Починаючи з етапу ВІІ, набувають поширення серпи із зубчастим крем'яним лезом. Лезо складалося з однієї великої пластинки, закріпленої під кутом у дерев'яній або роговій оправі. Цей тип серпа виділено С. М. Бібіковим як «серп типу Гребенів» за місцем знахідки рогової оправы такого знаряддя⁶.

Вкладиші до зубчастих серпів були поширені на трипільських поселеннях у Південному Побужжі. Тут їх виявлено на поселеннях Ворошилівка, Курилівка, Лисогірка, Кожухів. Знахідки пластинок до зубчастих серпів зафіксовані також на посе-

¹ Круц В. А., Видейко М. Ю. 1991. Раскопки Тальновского отряда Трипольской экспедиции. // Археологические исследования на Украине у 1990 г. — К. — Препринт. — С. 31–32.

² Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра. // Первобытная археология. Материалы и исследования. К.: Наукова думка, 1989. — С. 128.

³ Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев: Штиинца, 1976; див. також розділ Г. О. Пашкевич про культурні рослини у цьому томі.

⁴ Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая... — С. 87.

⁵ Заец И. И., Рыжов С. Н. Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. — К., 1992. — С. 142–144.

⁶ Бибииков С. Н. Из истории каменных серпов на Юго-Востоке Европы // СА. — 1962. — № 3. — С. 6–10.

1. Лезова частина зубчастого серпа трипільської культури. Колекція «ПЛАТАР».

2. Спрацьоване лезо зубчастого серпа із характерним заповірюванням, перероблене на знаряддя для обробки кістки і рогу. Колекція «ПЛАТАР».

леннях у межиріччі Південного Бугу та Дніпра: Володимирівці, Колодис-тому-1, Томашівці, Тальянках, Майданецькому та інших пам'ятках. Усього тут знайдено понад 50 цілих та поламаних екземплярів. Слід зазначити, що пластини ці, як правило, зроблені з якісного темно-коричневого прозорого кремню, покладів якого немає у Буго-Дніпровському межиріччі. Майже всі відлілі пластини з серпів мають заповірювку, а пізніше були утилізовані для виготовлення різноманітних скобелів та свердел для обробки кістки – рогу. Ця особливість використання знарядь з кремню була відзначена свого часу Г. Ф. Коробковою.

Ранньотрипільський серп дає змогу зібрати, за експериментальними даними, за хвилину врожай на площі до 0,9 кв.м, тобто 54 кв.м. за годину. Пізньотрипільський зубчас-

Лезо зубчастого серпа трипільської культури. Колекція «ПЛАТАР».

Фрагменти зубчастих серпів трипільської культури. Колекція «ПЛАТАР».

тий серп дозволяє зібрати до 1,2 кв.м за хвилину, або 72 кв. м за годину. Залізним серпом за цей час можна вижати до 108 кв.м, тобто зубчастий пізньотрипільський серп поступається можливостям сучасного приблизно у 1,5 раза. Приблизно така сама різниця – 1,3 раза – у продуктивності праці між ранньотрипільським та зубчастим серпами. Отже, прогрес у розвитку техніки збору врожаю на початку етапу ВІІ (межа V–IV тис. до н.е.) був досить суттєвим. Удо-

сконалення знаряддя збору врожаю може бути пов'язане з розширенням посівів¹.

Наступним етапом обробки врожаю був обмолот зернових, який міг здійснюватися за допомогою ручної молотби². Останнім часом Скакун Н. М. були виділені серед крем'яних знарядь трипільського поселення кінця етапу В-ІІ Ворошилівка (чечельницька група) вкладиші до молотильних дощок³. Перед тим Н. М. Скакун виділила такі вкладиші на матеріалах енеолітичних пам'яток Болгарії. За її даними, такі дошки з крем'яними вкладишами збереглися до нашого часу у Північно-Західному Причорномор'ї.

Знаряддя складалося з двох широких товстих дощок, з'єднаних між собою на зразок полозів від саней, нижня поверхня яких забита у шаховому порядку крем'яними пластинами та пластинчастими відщепами. Під час молотби така дошка, у яку запряжені воли, проїжджаючи по розкладених снопах, вигущує зерна з колосків. Описане знаряддя певною мірою нагадує численні моделі саней, зроблені з глини, що їх знайдено на пізньотрипільських пам'ятках. Можливо, такі сани теж могли використовуватися для молотби. Впровадження такого знаряддя, як молотильні дошки, фахівці пов'язують із збільшенням обсягу виробництва зерна при переході до орного хліборобства⁴. Використання молотильної дошки трипільським населенням може свідчити як про зростання продуктивності зернового господарства, так і бути непрямим свідченням орного характеру хліборобства у них, принаймні на етапах ВІІ та СІ. Така думка була висловлена свого часу В. І. Маркевичем стосовно пам'яток Північної Молдови⁵. Однак на середньотрипільських пам'ятках Молдови В. Я. Сорокін вкладиші до молотильних дощок не виявив, через що висловив сумнів щодо висновків В. І. Маркевича⁶.

¹ Коробкова Г. Ф. Палеоэкономические разработки в археологии и экспериментально-трассологические исследования... – С. 219.

² Там же. – С. 220.

³ Заец И. И., Скакун Н. Н. Результаты исследования инвентаря поселения Ворошиловка. // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. – К., 1990. – С. 105–108.

⁴ Скакун Н. М. Нові дані про розвиток виробництва в епоху енеоліту на території Болгарії // Археологія. – 1985. – Вип. 52. – С. 33–45.

⁵ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев: Штиинца. – 1981. – С. 90–91.

⁶ Сорокин В. Я. Орудия труда и хозяйство племен среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья... – С. 115.

Зберігання та переробка зерна

Посуд для зберігання припасів та зернотерка. Фрагмент глиняної моделі житла трипільської культури. Етап СІ. Колекція «ПЛАТАР».

Зерно могло зберігатися як у посудинах, про що свідчать знахідки обвуглених зерен у Майданецькому (комплекс Ж-3), так і у ямах (знахідки зерен у їх заповненні). Дані про кількість та об'єм посудин, знайдених у житлово-господарських комплексах трипільської культури вказують на те, що всі запаси вмістити у знайдену під час розкопок керамічну тару було неможливо.

Так, при дослідженні комплексу 4 у Майданецькому біля місця для помолу зерна знайдено 6 посудин, в тому числі 4 зерновики та глиняний піфос, загальний об'єм яких сягав не більше 100–120 л. Зрозуміло, що тут не могли зберігатися запаси мешканців житла на весь строк від врожаю до врожаю. У володимирівській групі значні за розмірами посудини-зерновики були як грушоподібної, так і біконічної форми, їх об'єм коливався від 10 до 50 л. Для пам'яток невеличкої групи більш типовими є біконічні зерновики, хоча в побуті зберігаються й великі грушоподібні посудини. Для томашівських пам'яток типові лише біконічні посудини значних розмірів, хоча маємо й поодинокі екземпляри грушовидних.

У той же час відома виділена В. О. Шумовою категорія тарного

посуду – піфоси¹. У межиріччі Південного Бугу та Дніпра нині відомо понад 80 таких знахідок лише з розкопок у Майданецькому, Тальному-2 і близько 24 – у Тальянках. Це посудини грушоподібної форми, із зрізаними вінцями, зроблені з глини з домішкою полови, обличковані зовні і з внутрішнього боку глиною без домішок полови та пофарбовані червоною вохрою, прикрашені візним орнаментом. У житлах знайдено від одного до чотирьох таких піфосів, як на першому, так і на другому поверхах.

Можливо, саме такі посудини було зображено на моделях із Сушківки, Попудні² та колекції «ПЛАТАР». На моделях піфосів зображено 2 (Сушківка) або 3 (Попудня, «ПЛАТАР»). Хоча піфоси значно більші за об'ємом, ніж інша керамічна тара, вони також не могли забезпечити зберігання усього об'єму зернових припасів, потрібних окремій сім'ї.

За археологічними даними зараз неможливо докладно реконструювати в цілому систему зберігання запасів зерна у трипільського населення. Можна лише зазначити, що в жодному з житлово-господарських комплексів поки що не було зафіксовано об'єктів, достатніх для

Посудини-зерновики, схожі на зображені на моделі житла. Етап VI-II. Колекція «ПЛАТАР».

зберігання усієї потрібної кількості зерна. Проте для цього могли бути використані різноманітні засіки, посуд із солом и, дерева, нарешті зернові ями, що відомі, наприклад, за розкопками ранньотрипільського поселення Гребенюків Яр біля

¹ Шумова В. А. Производство тарной посуды позднетрипольского населения междуречья южного Буга и Днепра // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным: Тезисы докладов IV конференции молодых, ученых ИА АН СССР, Москва, 1988 г. – М., 1988. – С. 29.

² Там же. – С.30.

Посудини-зерновики. Трипільська культура, етап VI–II. Колекція «ПЛАТАР».

с. Майданецького, які влаштовувалися на певній відстані від житлово-господарських комплексів¹.

Обробка зерна включала в себе просушування, обпалювання — для пливчастих пшениць та розмелювання. Для першої операції, можливо, використовувалися відкриті черені за межами жител, знайдені, наприклад, у Тальянках² та Майданецькому (біля комплексу «Ж»). Зернотерки було знайдено практично у кожному житлі. Їх кількість різна — від 1–2 до 10–14 екземплярів. У Майданецькому на комплексах «Ч» та 4 знайдено цілі групи великих зернотерок. У

Залишки глиняного корита, в яке була вмонтована зернотерка в трипільському житлі. Майданецьке, комплекс I. Етап CI. Розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка 1984 р.

комплексі 4 до такого скупчення входило 11 верхніх та нижніх каменів. Можливо, тут здійснювалася переробка зерна для колективу, більшого за окрему сім'ю.

Крім камінних дворучних курантів, які дозволяли перемелювати зерно на борошно, використовували камінні товчачі округлої форми, придатні для подрібнення зерен та облущування півки з підмажених зерен пшениці-двозернянки. Продуктивність цих знарядь була низькою:

зернотерка з дворучним курантом дозволяла переробити за годину 500 г зерна, що у 12–15 разів нижче продуктивності жорен³. Зернотерки іноді були вмонтовані у глиняні корита. Такі корита виявлено на поселеннях Кліщів, Майданецьке та ін.⁴ Аналогічні корита відомі за розкопками В. І. Маркевича на трипільських поселеннях у Молдові⁵.

Зернотерка із верхнім каменем. Майданецьке, комплекс I. Етап CI. Розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка 1984 р.

Питома вага хліборобства в економіці трипільських племен

Важко відповісти на питання щодо питомої ваги хліборобства у господарчому комплексі Трипілья даного регіону, виходячи з наявних матеріалів. Г. О. Пашкевич зроблено спробу визначити співвідношення між хліборобством та тваринництвом за палеонтологічними даними. У Тальянках (зразки з-під житла 4) співвідношення шилку хлібних злаків та шилку різних видів подорожника рівне. У Доброводах (зразок з-під кургану 2) шилку останніх у 3–23,5 раза більше. На підставі цих підрахунків було зроблено висновок, що хліборобство і тваринництво, ймовірно, мали однакове значення⁶.

Підрахунки за кількістю тих чи інших знарядь праці, знайдених під час розкопок, дозволили Г. Ф. Коробковій говорити про різні типи трипільського господарства⁷. За даними, отриманими при обробці відповідних комплексів знарядь з Кліщова, Веселого Кута, Миропілля, було зроблено висновок, що їх господарство належать до типу хліборобсько-скотарського за рівнозначності обох галузей з тенденцією до посилення першої⁸. До другого типу господарства, а саме скотарсько-хліборобського, віднесено Гарбузин разом та Сабатинівкою-II (Там само, с. 215). Це пам'ятки, які передують

у Буго-Дніпровському межиріччі поселенням етапів VII та CI та існували у тій же екологічній ніші. Отже, маємо, за висновками Г. Ф. Коробкової, два типи господарства на одній території.

Не відкидаючи теоретичної можливості такого співіснування, зауважимо, що викликає певні сумніви методика, за допомогою якої отримано такі висновки, а саме — через підрахунки кількісного співвідношення «мисливських», «хліборобських» та «скотарських» знарядь праці. Цілком слушна, на нашу думку, критика подібного підходу як недостатньо об'єктивного, а також отриманих на

¹ Шмаглій Н. М., Відейко М. Ю. 1985 / 236. Отчет о работе Майданецкого отряда Трипольской экспедиции в 1985 г. // НА ІА НАН України, ф.е. № 21938–21939.

² Круц В. А., Рыжов С. Н., Рындина Н. В. Исследования крупного поселения трипольской культуры у с. Тальянки. // АО 1985 г. — М.: Наука, 1987 — С. 353–354.

³ Коробкова Г. Ф. Палеоэкономические разработки в археологии и экспериментально-трассологические исследования... — С. 221.

⁴ Заец И. И. Раскопки трипольского поселения Ворошиловка // АО 1985 г. — М., Наука, — 1987. — С. 329–330.

⁵ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев: Штиинца. 1981. — С. 88.

⁶ Пашкевич Г. А. Палеоботанические исследования трипольских материалов междуречья Днепра и Южного Буга. // Первобытная археология. Материалы и исследования. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 135–136.

⁷ Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР... — С. 212–215.

⁸ Там же. — С. 212.

Посудини-зерновики. Трипільська культура, етап С-II. Колекція «ПЛАТАР».

його підставі результатів була висловлена свого часу, і не безпідставно, В. Г. Збеневичем. «Скотарські» зна-

ряддя використовували безпосередньо на поселеннях, найбільш масові «землеробські» — на полях.

Отже, процес археологізації залишків цих інструментів був принципово відмінним¹. Дійсно, відомо лише два випадки знахідок вкладишів до серпів на полях, про які ми вже згадували у цьому розділі. І це на всій території поширення трипільської культури.

Наразі співвідношення категорії знарядь праці може свідчити лише про наявність, а не питому вагу хліборобської чи скотарської галузі в економіці даного населення. Тому, на нашу думку, таке співвідношення слід визначати на підставі аналізу можливостей використання природних ресурсів, шляхом побудови можливих моделей цього господарства, виходячи з наявної інформації.

Особливості трипільської моделі хліборобства

Посудина-зерновик. Трипільська культура, етап В-II. Колекція «ПЛАТАР».

Дослідження поселень усіх етапів трипільської культури показало, що переважна більшість із них існувала на одному місці в межах 60–100 років. Потім поселення спаловалося, його мешканці будували нове в іншому місці. На думку В. О. Круца, величина циклу — в середньому 50 років, такої ж думки дійшов В. І. Мар-

кевич². Подібні цикли: будівництво—спалення—будівництво тривали впродовж понад 2000 років, саме стільки, скільки знаходять трипільські «площадки»³. Враховуючи, що лише на території України відомо понад 1 800 поселень трипільської культури (і більшість з них презентована саме площадками) та хронологічний діапазон цих знахідок (між 5400/5300–2750 рр. до н.е.), таке явище не можна розглядати як випадкове або наслідок військової катастрофи.

Склад знахідок з більшості жител — десятки посудин, антропоморфна та зооморфна пластика, знаряддя праці (здебільшого зламані) нагадує поховальний інвентар. Думку про ритуальне спалювання жител трипільцями, висловлену свого часу ще В. В. Хвойкою, обґрунтував на матеріалах нових досліджень К. В. Зиньковський⁴.

Зауважимо, що цей дивний на перший погляд ритуал цілком вкладався у певний господарсько-ідеологічний комплекс, був певною складовою частиною організаційно-технічних дій із забезпечення добробуту

громади, складовою частиною хліборобської галузі в цілому. Існування переложної системи хліборобства вимагало чіткої регламентації у розподілі землі між окремими громадами, дотримання певної культури хліборобства, організації періодичних переселень. Ця регламентація мала знайти вияв у відповідній системі ідеології аграрно-календарних циклів, що ми певною мірою спостерігаємо на матеріалах трипільської культури.

Упровадження такої циклічності, підтримання певного порядку впродовж понад двох тисячоліть. Могло б потребувати від суспільства зусиль не менших, ніж ті, що потрібні були для ведення іригаційного хліборобства у Месопотамії. Підтримання трипільської моделі господарювання вимагало таких самих колективних зусиль, як і спорудження каналів та дамб, не поступаючись останнім трудомісткістю.

Витрати праці лише на заготівлю будівельних матеріалів при спорудженні поселення типу Майданецького становили, за нашими підрахунками, не менш як 15000 людино-

¹ Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины... — С. 115.

² Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днестра... — С. 120–121; Маркевич В. И. Позднетрипольские племена... — С. 17.

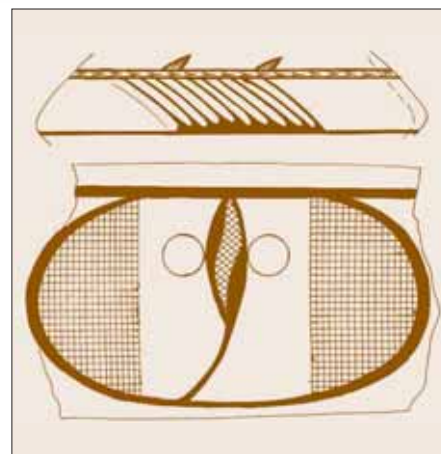
³ Див. ПЛОЩАДКА, докладніше в розділі Н. Б. Бурдо, присвяченому сакральному світові трипільської цивілізації.

⁴ Зиньковский К. В. К процедуре исследования проблемы домостроительства трипольских племен // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 16–22.

Розвали посудин, які було залишено трипільцями в житлі перед його спаленням. Майданецьке, етап СІ. Розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка.

Схематизовані зображення колоса та рослин на кераміці. Майданецьке, етап СІ. Розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка.

днів, що відповідає трудовим затратам на спорудження приблизно 30 км магістральних зрошувальних каналів. У разі, коли витрати часу та праці на транспортування цих матеріалів та власне на будівництво поселення приблизно відповідали часу на заготівлю будматеріалів, то в цілому спорудження поселення типу Майданецького мало б бути еквівалентне 30 000 людино-днів, що відповідає приблизно 60 км магістральних каналів. Багато це чи мало?

За підрахунками В. М. Массона, на спорудження магістрального зрошувального каналу в оазі Геоксюр (Туркменія, неоліт) було витрачено 2 500 людино-днів. Така зрошувальна система забезпечувала існування громади в 1500–2000 осіб¹. На поселенні Майданецьке могло проживати від 6 000 до 9 000 осіб. Отже, на спорудження іригаційної системи

вони в разі необхідності мали б витратити щонайбільше близько 11 250 людино-днів. Таким чином, підрахунки свідчать, що спорудження зрошувальної системи для забезпечення громади в 6 000–9 000 осіб вимагало в 2,5 раза менше трудових затрат, ніж будівництво трипільського поселення для такої ж кількості мешканців.

Однак слід зауважити, що орієнтація на використання природних ресурсів без суттєвого вдосконалення виробництва продуктів хліборобства ставила трипільське суспільство у велику залежність від природних умов. Те, що занепад великих трипільських поселень (і Трипільля в цілому) збігся з переходом від атлантичного до суббореального періоду у другій половині IV тис. до н.е., можливо, підтверджує цю думку. Зростання продуктивності виробництва у три-

пільському хліборобстві могло відбуватися за рахунок пристосування до умов і можливостей оточуючого середовища, певного удосконалення знарядь праці (мотики, зубчасті серпи, молотильні дошки), добору культур, комплексу організаційних заходів.

Упровадження металу, металевих знарядь праці (мідних) для цієї системи не мало принципового значення. Тому пов'язувати «низький рівень трипільського хліборобства» безпосередньо з відсутністю металевих знарядь, як це роблять окремі дослідники, зокрема Ю. В. Павленко², на нашу думку, не має рації. Надлишковий продукт міг утворюватися насамперед за рахунок реалізації певних організаційних заходів, без яких неможливе переложно-циклічне хліборобство.

Модель господарської адаптації трипільського населення

Поняття «модель господарської адаптації» у загальних рисах відповідає поняттю «культурно-господарський тип»³, під яким дослідники розуміють комплекс особливостей господарства і культури, характерний для народів, що мешкали в певних природно-географічних умовах за

певного рівня їх соціально-економічного розвитку⁴.

Нашою метою є визначення, до якої моделі господарської адаптації (МГА) близькі визначені нами риси, типові для господарства трипільського населення Побужжя етапів ВІІ та СІ. Кінцевою метою при цьому є

підхід до реконструкції вірогідного рівня розвитку суспільного ладу Трипільля за належністю до певної МГА. Це буде зроблено шляхом порівняння із суспільствами, які належать типологічно до цієї ж МГА.

Серед хліборобсько-скотарських МГА дослідниками було виділено дві

¹ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ // Л.: Наука, 1976. — С. 108.

² Павленко Ю. В. Предистория сложения раннеклассового общества на территории Украины // Формирование раннеклассового общества на территории Украины. — Препринт. — К, 1989. — С. 12.

³ Залізняка Л. Л. Реконструкція первісних суспільств за їх господарсько-культурним типом // Археологія. — 1990. — № 4. — С. 7.

⁴ Левин М. Г., Чебоксаров В. Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические общности // СЭ. — 1955. — № 4. — С. 4.

МГА ручних хліборобів за даними етнографії ¹	Дані про економіку та матеріальну культуру носіїв трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя на етапах ВІІ та СІ за результатами археологічних досліджень
мотичне хліборобство з вирощуванням насамперед зернових, в першу чергу пшениці та проса	знахідки виключно ручних знарядь для обробітку ґрунту – рогових та кам'яних мотиг за відсутності прямих свідчень щодо орних знарядь
перевага великої рогатої худоби осілий в цілому спосіб життя	перевага великої рогатої худоби осілий в цілому спосіб життя
у найбільш посушливих місцях у IV–II тис. до н.е. розвиваються різні види зрошення	слідів зрошення немає
збір врожаю здійснюється примітивними ручними знаряддями – ножами, обмолот – вибиванням, витоптуванням зерен копитами тварин	збір врожаю зубчастими серпами з кремінними вкладишами, обламуванням колосся, обмолот – вибиванням, можливе застосування молотильних дощок
житла – прямокутні, з використанням при будівництві глини (саману)	житла прямокутні, з використанням при будівництві дерева, суміші глини з половиною
мотичне хліборобство з вирощуванням насамперед зернових, в першу чергу пшениці та проса	знахідки виключно ручних знарядь для обробітку ґрунту – рогових та кам'яних мотиг, при відсутності прямих свідчень щодо орних знарядь, вирощування пшениці, ячменю, проса
пласкодонна кераміка з багатим розписом розвинуте ткацтво	пласкодонна кераміка з багатим розписом вертикальний ткацький верстат, розвинуте ткацтво, плетіння, в'язання
транспорт – сани, волокуші, в які запрягають тварин поширені аграрні культі	транспорт – сани, в які запрягають биків (волів) широке поширення аграрних культів

великі групи: група ручних (мотичних) хліборобів і група плужних (орних) хліборобів².

Традиційно Трипілля відносять до типів першої групи, а саме до типу мотичних хліборобів степів та сухих передгір'їв³. Крім того, є спроба віднести його до типу ручних хліборобів лісів помірного поясу, зроблена Ю. О. Красновим. Таким чином, він поставив Трипілля в один ряд з носіями неолітичних культур Кріш та лінійно-стрічкової кераміки. Однак даний автор зазначає, що до цього типу (моделі) не слід відносити усатівські племена⁴. Важко погодитися з таким зіставленням, маю-

чи на увазі матеріали трипільської культури.

Цілком можливо, що в майбутньому буде виявлено належність трипільських племен до різних типів всередині певної МГА або навіть різних МГА – залежно від регіонів проживання та етапів розвитку культури.

Трипільське населення проживало у лісостеповій смузі між Карпатами та Дніпром, на кордоні зі степом, але не в степу. Зауважимо, що тип мотичних хліборобів лісостепової смуги у запропонованій класифікації відсутній, натомість масмо орних хліборобів лісостепу та лісів помір-

ного поясу⁵. Слід, однак, зауважити, що культура Трипілля-Кукутені формувалася саме у Румунському Прикарпатті на базі місцевих неолітичних культур Боян, Кріш та інших⁶, віднесення яких до МГА мотичних хліборобів степів та сухих передгір'їв навряд чи може викликати якое застереження. Проблема у характеристиці тієї МГА, яка сформувалася на початок етапу ВІІ та існувала на етапі СІ, тобто через 1300 років після початку розселення трипільських племен з передгір'їв Карпатської Молдови на схід, у лісостеп.

З огляду на дані археології, подібна характеристика надто за-

¹ Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова І. А. Народы, расы, культуры. – С. 202; История крестьянства СССР. – С. 419–420.

² Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова І. А. Народы, расы, культуры. – М.: Наука. – 1985. – С. 180.

³ Левин М. Г., Чебоксаров В. Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические общности... – С. 3–17; Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова І. А. Народы, расы, культуры. – С. 180–181.

⁴ История крестьянства СССР. Предпосылки становления крестьянства. – М.: Наука. – 1987. – Т. 1. – С. 103.

⁵ Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова І. А. Народы, расы, культуры. – С. 218.

⁶ Збенович В. Г. Раннетрипольские племена... – С. 179.

гальна, проте в ній є ряд ключових моментів, які багато в чому визначають такі елементи МГА. Це спосіб обробітку землі, типи знарядь, транспортні засоби, а також такі елементи, як конструкція жител, розшишений посуд.

Палеоекономічні підрахунки щодо трипільського господарства на етапах VII та CI вказують на теоретичну можливість мотичного варіанту обробітку ґрунту. Цій можливості сприяв також підбір зернових культур, спосіб висівання основної з яких – пшениці-двозернянки у вигляді колосків – взагалі не потребує суцільного обробітку ґрунту у вигляді оранки. Досить лише спалити рослинність на відповідній ділянці, і вона готова до посіву. Склад культур – зернові, насамперед пшениця та ячмінь – також збігається. Проте збір врожаю здійснюється вже більш досконалими знаряддями, ніж ранньотрипільські серпи, виробничі можливості зубчастих серпів значно кращі. Вдосконалюються знаряддя обмолоту – з'являються молотильні дошки. Таким чином, маємо помітний прогрес у галузі збирання та переробки врожаю, що може розглядатися як непряме свідчення зростання обсягів виробництва.

Житлобудування Трипілля є класичним взірцем для порівнянової МГА і в цілому нетиповим для попередніх культур лісостепової смуги, що підкреслює прийдешній характер населення. Проте еволюція житла відбувається в напрямі збільшення застосування дерев'яних конструкцій (на базі багатих природних ресурсів лісостепу) з поступовим витісненням глинобиту – саману з будівництва стін. Суміш глини з половиною у трипільській архітектурі використовується переважно для забутовки перекриттів та облицювання поверхонь, тобто як ущільнюючий та теплоізоляційний матеріал. Пристосуванням до нових умов навколишнього середовища, на нашу думку, є також поширення двоповерхових житлово-господарських комплексів, що пов'язано з необхідністю утримувати у стійлі тварин і працювати під дахом за умов більш суворо-

го клімату, ніж у районі, звідки походить культура.

Поширений в трипільській культурі транспортний засіб – масивні сани з великим кузовом, в які запрягали одного або навіть двох биків. Іншим важливим етнографічним показником є розповсюдження мальованого посуду.

Таким чином, ми маємо як збіг рис трипільської культури Побужжя етапів VII та CI із МГА ручних хліборобів сухих передгір'їв та степів (спосіб обробітку ґрунту, набір культур, житлобудування, транспорт, кераміка), так і фіксуємо певну еволюцію знарядь праці (вдосконалення серпів, появу молотильних дощок), зміну конструкції жител (поширення дерева). Проблематичним є питання щодо осіlosti, якщо взяти до уваги відносно обмежений (менше 100 років) час існування поселення на одному місці. Маємо певні зрушення в адаптації до умов лісостепу, а також особливостей господарської системи.

Розглянемо тепер типові риси МГА орних хліборобів лісостепів та лісів помірного поясу. Автори, які виділили ці моделі зазначають, що вони мають чимало рис описаної вище МГА ручних хліборобів, оскільки так чи інакше формуються на їх базі. Відмінності полягають у застосуванні рала різних типів, сохи, використання тяглової сили тварин, колісний транспорт. Основні зернові культури – ті самі: пшениця і ячмінь. Однак з упродовження орного хліборобства поширюються озимі, насамперед жито. Житла – каркасно-стовпвої конструкції¹. Як бачимо, трипільська культура лісостепової смуги поступово набула деяких рис саме цієї МГА:

- в організації хліборобства (переложно-заліжне),
- поява знарядь для проведення борозен,
- удосконаленні знарядь збору (переробки) врожаю,
- інновації в будівництві жител – поширення каркасно-стовпвих конструкцій.

Все це маємо при збереженні численних рис МГА ручних хліборобів.

Можемо прийти до висновку, що на прикладі трипільської археологічної культури ми спостерігаємо процес формування нової МГА, а саме орних хліборобів лісостепу на базі МГА ручних хліборобів степів та сухих передгір'їв. Ключовим у цьому процесі було вдосконалення знарядь обробітку ґрунту, пов'язане з упродовженням дерев'яного рала.

Слід зауважити, що поява орних знарядь датується, за археологічними, іконографічними та письмовими джерелами, в межах IV тис. до н.е. Ця дата прийнята для Дворіччя та Нільської долини², тобто часом існування трипільських пам'яток етапів VII та CI. Поширення такого роду знарядь на північ (якщо вони не були відомі там раніше) було справою часу, а не техніки, оскільки всі передумови для впровадження такого знаряддя у Європі вже склалися. Серед них – наявність навичок використання тяглової сили тварин; високорозвинена технологія хліборобства, необхідні ремісничі навички та наявність інструментів для виготовлення з дерева орних знарядь.

Однак широке використання дерев'яних рал у лісостеповій смузі з її задернованими ґрунтами виглядає проблематичним. Можливо, саме з цієї причини орне хліборобство набуло тут справжнього поширення лише в ранньому залізному віці. Проблеми з використанням орних знарядь з дерева в умовах лісостепу, можливо,

Посудина-зерновик. Трипільська культура, етап С-II. Колекція «ПЛАТАР».

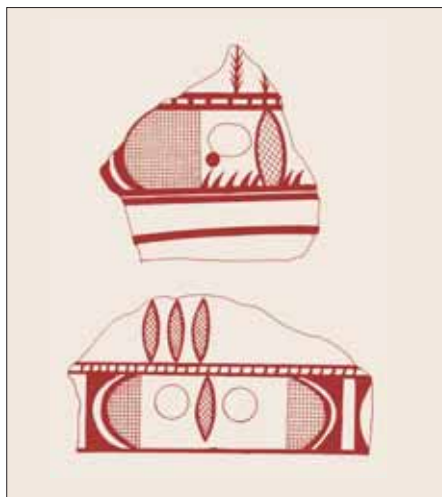
¹ История крестьянства СССР... – С. 422–423.

² Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры... – С. 214.

не дозволили трипільцям перейти до широкого використання тут рала.

Відсутність рала могла компенсуватися, на нашу думку, низкою організаційно-технічних заходів у галузі хліборобства, що знайшло вияв у запровадженні переложно-залижної системи з періодичною повною зміною фонду землекористування. Такий тип господарювання звичайний для ручних хліборобів у різних екологічних умовах при можливості періодично змінювати оброблювані землі. Цей процес вимагає чіткої регламентації робіт, їх періодичності, зміни полів, використання точних календарів, стимулює розвиток певного про шарку у суспільстві, який виконує керівні функції.

Ключовим моментом моделі

Схематизовані зображення колоса та рослин на кераміці. Майданецьке, етап СІ. Розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Видейка.

господарської адаптації ручних хліборобів в умовах лісостепу став циклічний характер використання основного засобу виробництва — землі. На час початку освоєння трипільським населенням Буго-Дніпровського межиріччя (Трипілля А, кінець VI — початок V тис. до н.е.) конкурентів у цій екологічній ніші трипільці не

мали. Конкуренція постала через кілька сотень років лише через зростання кількості трипільського населення за умов збереження в незмінному вигляді екстенсивних форм господарювання. Аналіз структури розселення, починаючи з Трипілля А до Трипілля ВІІ та СІ, вказує на незмінність цих форм. Все це наводить на думку про відсутність суттєвих змін і в системі господарювання. Орієнтація на екстенсивне хліборобство в умовах мінімального вдосконалення технології хліборобства ставило трипільське суспільство у надто велику залежність від стану природного середовища. Концентрація людності у величезних поселеннях-протомістах призводила до зростання негативності цього впливу¹.

На думку етнографів, саме на базі культурно-господарського типу мотичних хліборобов степів та сухих передгір'їв сформувалися найдавніші класові суспільства Дворіччя, Єгипту, Передньої та Середньої Азії, Північно-Західної Індії, Китаю, Центральної та Південної Америки². Додамо сюди також суспільства з Африки (Кобищанов, 1978). Хоча рівня класового суспільства було досягнуто за умов інтенсифікації та перебудови системи мотичного хліборобства, аж до виникнення групи типів орних хліборобів, соціальні інститути зберегли чимало рис попереднього рівня розвитку.

Передумовою виникнення ієрархічних структур були такі явища, як зростання кількості населення в умовах обмеженості можливостей територіальної експансії, виникнення суперечок при розподілі земельних та водних ресурсів. У такій ситуації виживання громади залежало від її міцності — економічної та військової.

Громади, племена в умовах примітивності озброєння спиралися насамперед на зростання чисельності колективів, їх концентрацію в межах великих населених пунктів — прото-

Антропоморфна та зооморфна пластика. Колекція «ПЛАТАР».

міст. Великі поселення міського типу утворюються шляхом інтеграції хліборобських громад у територіально-поземельну громаду, яка стає для них господарським, адміністративно-політичним та культовим центром. Значення ремісничого виробництва в таких центрах ще незначне і не є основним для такого аграрного «міста». Історично протомісто як особливий перехідний тип поселення відповідає добі класоутворення та політогенезу, його типові риси — виконання великого спектру завдань економічного, політичного та соціального, ідеологічного та військового характеру. Основна маса населення протоміста — це селяни-хлібороби, як правило, етнічно однорідні. Внутрішня потреба сільських громад у політичному об'єднанні (найчастіше для самозахисту), а іноді — керівна роль суспільної верхівки (для збільшення добробуту та міці останньої) вели до утворення протоміст³.

Таким чином можна реконструювати вплив хліборобства на розвиток суспільних структур у населення, яке залишило пам'ятки трипільської культури у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Близькими були шляхи суспільної еволюції і на західних трипільських територіях. Лише периферійні райони з їх необмеженими природними ресурсами зберігали устрій, характерний для початкових етапів Трипілля.

¹ Даниленко В. Н., Шмаглій Н. М. Воспроизводящее хозяйство и географическая среда в эпоху энеолита // 150 лет археологическому музею АН УССР: Тезисы докл. юбилейной конф. Одесса, 1975 г. — К.: Наукова думка, 1975. — С. 33–36; Даниленко, Шмаглій, 1975; Шмаглій Н. М., Видейко М. Ю. 1987 г. Исследование кургана эпохи бронзы на крупном трипольском поселении у с. Майданецкое // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. К.: Наукова думка. — С. 135; Шмаглій Н. М., Видейко М. Ю. Святые места и культовые места на крупных трипольских поселениях // Религиозные представления в первобытном обществе. — М., 1987. — С. 169–171; Круц В. А. 1989. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра... — С. 131–132.

² Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры. — С. 202.

³ Андреев М. В. Ранние формы урбанизации // СА. — 1987. — № 3. — С. 9–12.

ЗБИРАЛЬНИЦТВО – ВИКОРИСТАННЯ РЕСУРСІВ РОСЛИННОГО СВІТУ

Виникненню землеробства передувало збиральництво. Численні викопні матеріали показують, що для їжі давня людина використовувала ресурси рослинного і тваринного походження: насіння, плоди, коріння, черепашки та ін. Якщо про культурні рослини вже існує досить повна інформація на підставі знахідок викопних рослинних решток, то, на жаль, даних про збиральництво ще мало. Причин тут декілька, і полягають вони, перш за все, у тому, що не всі рослини або їх частини можуть зберігатись у викопному стані. Зберігаються найчастіше обвуглені рештки, інколи – мінералізовані або муміфіковані, як, наприклад, у пірамідах, некрополях, катакомбах. Більше шансів зберегтись мають рослини, які потребують теплової обробки перед вживанням. Плоди, горіхи, лущиння, кісточка мають менше можливостей потрапити у викопний стан. Ще менше можливостей перейти до такого стану у листя, стебел, коріння, кореневих. Ті дані, що вже отримали на наш час палеоетноботаніки, дають можливість уявити, що ж саме збирала давня людина. Рослини були важливим компонентом їжі, джерелом мінеральних речовин та вітамінів.

На пізньонеолітичній стоянці Нідау (Nidau), що має калібровану дату 3410–3380 рр. до н.е. і розташована на березі озера Біл (Biel) у Швейцарії, знайдено велику кількість решток рослин, що збирались у лісі або на луках. Це – насіння малини (*Rubus idaeus*), ожини (*Rubus caesius*), суніць (*Fragaria vesca*), бузини декількох видів (*Sambucus*). Серед матеріалів другої пізньонеолітичної стоянки з узбережжя цього ж озера є багато залишків ліщини (*Corylus avellana*), дикої яблуні (*Malus sylvestris*), жолудів дуба (*Quercus sp.*). Дослідник цих матеріалів вважає, що до списку рослин, які збирались, можна ще

віднести лободу білу (*Chenopodium album*) та ріпак (*Brassica rapa*). Насіння цих рослин знайдено у великій кількості в матеріалах інших неолітичних стоянок з берегів озер Цюріх та Констанца у Швейцарії.

У матеріалах поселення бронзового віку Бовенкаспел (Bovenkaspel) у Нідерландах, що має серію радіокарбонівих дат в інтервалі 3275–2845 рр. (BP), поряд з обвугленими зернівками пшениці двозернянки та ячменю півчастого знайдено велику кількість насіння бур'янів, таких як плоскуха звичайна, або півняче просо (*Echinochloa crus galli*), гірчак шореткий (*Polygonum lapathifolium*), лобода біла (*Chenopodium album*), вівсюг звичайний (*Avena fatua*), мокрець середній (*Stellaria media*). Так, на підлозі будівлі, яка, очевидно, була зерносховищем, знайдено 1677 насінин лободи білої, в одному із горщиків нарахувано 1000 насінин гірчака, це в одному невеликому горщику з залишками їжі близько 20 % належало насінню лободи білої. Отже, у бронзовому віці збиральництво ще мало велике значення. Про те, що ці рослини вживались раніше в їжу, свідчать знахідки їх насіння у шлунках людей залізного віку, знайдених в болотах Данії.

У складі рослинних залишків із шлунку таллундської людини знайдено насіння та зернівки 66 видів рослин, і лише п'ять з них належали до культурних. Ось деякі із знайдених дикорослих рослин: плоскуха звичайна, або півняче просо, щавель горобиний та щавель кучерявий, лобода біла, талабан польовий, зірочник середній, подорожник ланцетолистий, витка гречка березкоподібна, грицики звичайні. Ці рослини досить відомі, вони зустрічаються у природі і багато з них засмічують поля та городи.

Ще досить недавно, як видно з книги М. Л. та Н. Н. Реви, ці росли-

ни вживались у їжу і в Україні¹. Наприклад, півняче просо або плоскуха звичайна. Яка зустрічається по берегах водойм, забур'янює поля та городи. Насіння її їстівне, з нього готують борошно та крупу, що нагадує пшоно. Насіння плоскухи збирали на Північному Кавказі, в Поволжжі, в Молдові, у Криму. В Австралії та Південній Америці півняче просо спеціально вирощують і в наш час і годують його насінням худобу, інколи використовують насіння для одержання крупи. Попіл із соломи півнячого проса в Африці вживають замість солі.

Лобода біла теж добре знайома рослина. Вона росте скрізь на узбіччях доріг, по межах ланів, у огородах, садках. У їжу йдуть молоді листки та стебла. З них готують салати, овочеve поре, додають у юшку, а з насіння робили крупу для приготування каш та борошно для млинців. У Ютландії в житлі раннього залізного віку було розкопано горщик з рослинними рештками. Можливо, в цьому горщику варили юшку. Серед знайденої рослинної маси 20 % належало насінню лободи білої. У відкладах, що заповнювали інше житло, знайдено 2,5 млн. насінин. Насіння цієї рослини багате на білки та жири, до того ж його легко збирати, бо одна рослина продукує близько трьох тисяч насінин. У Чилі та Перу лободу її досі культивують як салатну, борошняну та овочеvu рослину.

Досить часто у викопному стані фіксується насіння гречки березкоподібної, яка зустрічається серед посівів, облітаючи рослини, і є злісним бур'яном. Але відомо, що з насіння раніше одержували крупу і вживали замість гречаної. Деякі вчені вважають, що борошно з насіння виткої гречки березкоподібної не поступається за своїми якостями борошну культурної рослини – гречки посівної.

¹ Рева М. Л., Рева Н. Н. Дикі їстівні рослини України. – К.: Наукова думка, 1976. – 166 с.

Ріпак (суріпиця) належить до широковідомих бур'янів полів, садів, городів. Листя його вживають для салатів та овочевих страв, а насіння використовують для одержання олії. У Пакистані, Монголії, Афганістані, Ірані, Китаї цю рослину спеціально вирощують заради насіння. Олію з нього використовують у хлібопекарській та кондитерській промисловості. В Україні суріпицю вирощували у минулому столітті, але згодом вона поступилася соняшнику. Як у всіх нео-енеолітичних племен Європи, збиральництво було однією з галузей діяльності племен трипільської культури.

Відомості про збиральництво трипільських племен наводить З. В. Янушевич. Вона знайшла кісточку кизилу (*Cornus mas*) та їх відбитки на фрагментах кераміки, відбитки насіння дикої груші (*Pyrus elaeagnifolia*) та дикої яблуні (*Malus sp.*), обвуглені кісточка та плоди дикої вишні (*Cerasus sp.*), кісточка та плоди терену (*Prunus spinosa*), глоду (*Crataegus monogina*), калини гордовини (*Viburnum lantana*). Не виключено, що об'єктом збиральництва був також дикий виноград (*Vitis sylvestris*). Ще в кінці XIX – на початку XX століття він зустрічався у заплавлених лісах долин Пруту та Дністра. На поселенні Нові Русенці виявлено багато обвуглених кісточок сливи (*Prunus sp.* Alycha) і серед них – окремі кісточка абрикоса (*Armeniaca sp.*).

Рослини, в оточенні яких існували поселення, дали можливість використовувати їх у господарстві з різною метою. Ліси були джерелом деревини для будівництва, палива,

виготовлення різноманітних предметів побуту. З цією метою могли використовуватись бук, дуб, липа, клен, ясен, в'яз. Аналіз вугликів з неолітичних поселень культур Лендель та промистої кераміки (4700–2400 рр. до н.е) у Малопольщі показав, що переважала деревина дуба (*Quercus sp.*). Дуб входив до складу лісів, що поширювались на лесових терасах Вісли, а також у долинних лісах. На спорово – пілкових діаграмах крива пілку дуба падає в зразках часу існування лендельської культури. Можливо, причина – вирубування дубів для інтенсивного їх використання у господарстві. Друге місце серед знахідок належало вугликам ясеня (*Fraxinus excelsior*). Вуглики інших дерев знайдені в значно меншій кількості – і належали вони сосні, в'язу, липі, клену, грабу, березі, вільсі, ліщині. Вуглики дуба переважають і в знахідках на неолітичному поселенні культури ліщастого посуду Недзведж у Малопольщі.

Не виключено, що трипільці збирали й використовували жолуді. Адже відомості про знахідки їх на території Європи (Італія, Швейцарія, Югославія) та Малої Азії зустрічаються у працях палеоетноботаніків. Найбільша знахідка жолудів походить з шарів епохи бронзи (1850 BC) поселення Vorbasse в Данії. На підлозі знаходилося 0,5 кг (671 шт.) обвуглених плодів. Жолуді містять багато корисних речовин – крохмаль, жири, цукри, вітаміни. Але для вживання необхідно було звільнити їх від гірких танінів шляхом тривалого вимочування. Висушені та подрібнені жолуді

перемелювали на борошно, яке додавали у кількості 10–15 % до звичайного борошна, що покращувало в'язкість тіста. У деяких країнах Європи жолудеве борошно використовують у кондитерській промисловості і зараз, а з перемелених жолудів готують каву.

Відомі також залишки ліщини *Corylus avellana L.*, плодів та кісточок яблуні. Вони знайдені на ряді неолітичних поселень Польщі. Найдавніші свідчення збирання плодів диких яблунь *Malus sylvestris* в широколистяних лісах Європи походять із стоянки Дубки поблизу м. Кошалін в Польщі. Дві насінини збереглися у шарі докерамічного неоліту, що має дату 6230+60 uncal.B.P. (Gd – 1703) та 5700+80 uncal.B.P. (Gd – 2162). Найдавніші неолітичні знахідки яблук походять із стоянки Гвоздець 2 культури лінійно-стрічкової кераміки у південно-східній частині Польщі. Знайдено обвуглені залишки плодів яблуні на неолітичних поселеннях Зарембово I та Ліс Стоцький 7 культури ліщастого посуду в Куявсько-Поморській та в Люблінській областях Польщі.

Враховуючи дані палеонтологічного аналізу, згідно з якими трипільські племена жили в оточенні лісів та луків з різноманітною рослинністю, можна зробити висновок, що вони мали можливість використовувати багато видів трав'янистих та деревних рослин. Сюди можна зарахувати дуб, бук, липу, клен, в'яз, вербу, березу, глід, шипшину, ліщину, бузину, ожину, малину, терен, дику яблуні та груші та різноманітне лучне різотрав'я.

Миска із зображеннями зерен.
Колекція «ПЛАТАР».

**ТВАРИННИЦТВО ТА МИСЛИВСТВО
У ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН
НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ**

ВСТУП

Дослідження остеологічних матеріалів з поселень трипільської культури почалося ще у 20-х рр. ХХ ст. У 1927 р. московський палеонтолог В. І. Громова надрукувала статтю по результатах досліджень кісток тварин з поселень Кринички, Коритне, Щербате, Любушка-Посад та Сушківка¹. На жаль, по-перше, через невеликі вибірки, по-друге — через недосконалість і навіть відсутність у той час відповідних методик, ця стаття має лише історіографічне значення.

Через десять років була надрукована стаття І. Г. Підоплічка за результатами досліджень кісток тварин з трипільських поселень Халеп'я, Андріївка та Усатове². На цих поселеннях було знайдено кістки свійських осла і kota, перебування яких у часи Трипілья на нашій території сумнівне. Зі звітів не зрозуміло, чи

Скупчення кісток тварин біля залишків житля. Поселення Бернашівка. За Збеновичем В. Г.

справді ці кістки знайдено у трипільському шарі, чи у шарах більш пізніх.

У статті будуть наведені дані тільки за остеологічними матеріалами з тих трипільських поселень, датування яких сумнівів не викли-

кають. Наведені нижче дані можуть відрізнитись від уже надрукованих по тому чи іншому поселенню, оскільки розкопки тривають і колекції кісток весь час поповнюються. Розрахунки у статті проведені за показником «мінімальне число особин».

СКЛАД СВІЙСЬКИХ ТВАРИН

Великий ріг. Поселення Бернашівка. За Збеновичем В. Г.

Передусім, хочу зазначити, що видовий склад свійських тварин (маю на увазі ссавців) у населення, що складало трипільську культуру, майже не відрізнявся від сучасного для території України.

Бик свійський (*Bos Taurus L.*). Цей вид часто називають «великою рогатою худобою». Під ним у широ-

кому розумінні слова мають на увазі два види буйволів і один — биків³. Проте, оскільки рештки буйволів в остеологічних матеріалах з трипільських пам'яток досі невідомі, можемо вживати термін «велика рогата худоба» у вузькому значенні, маючи на увазі тільки свійського бика.

Ці тварини мали досить великі розміри кісток. За цілими метаподіями, використовуючи методіку В. І. Цалкіна⁴, висота самок у холці становила до 120 см, самців — 125 см і волів — 140 см. Можливо, із сучасних порід найближча до трипільської худоби — порода «сіра степова».

У чередах, очевидно, переважали самки. Можливо, у розведенні великої рогатої худоби вже існував молочний напрямок. Звичайно,

вирощували цих тварин і на м'ясо, використовували також шкуру, жили та кістки.

Віковий склад великої рогатої худоби з трипільських поселень вказує на розвинену кормову базу тваринництва. У їжу йшли в основному дорослі тварини. При недостатній кормовій базі спостерігався б вимушений забій тварин восени, і тоді в кухонних рештках переважали б молоді особини цього річного приплоду.

Цікаві результати отримали палеоботаніки, які досліджували матеріали з трипільських поселень. Результати політологічного аналізу дозволяють розглянути питання про співвідношення між орним та пасовищним господарствами. Так, на поселенні Тальянки пилку злаків та подорожника було приблизно

¹ Громова В. І. Матеріали к познанию фауны Трипольской культуры // Ежегодник Зоологического музея АН СССР. — 1927. — Том XXVIII. — Выпуск 1. — С. 206–246.

² Підоплічка І. Г. До питання про свійські тварини трипільських поселень (Халеп'я, Андріївка, Усатове) // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. — К., 1937. — Книга 2. — С. 111–120.

³ Дмитриев Н. Г. Породы скота по странам мира. — Ленинград: «Колос». — 1978. — С. 6.

⁴ Цалкин В. И. Изменчивость метаподий и ее значение для изучения крупного рогатого скота древности // Бюллетень Московского общества испытателей природы, отдел биологический. — М., 1960. — Т. LXV. — Выпуск 1. — С. 109–126.

Зооморфна статуетка — бичок.
Колекція «ПЛАТАР».

порівню, що свідчить про однакову роль землеробства й тваринництва у господарстві цього поселення¹.

Для лісостепової зони України, де були розташовані основні трипільські поселення, розвинена кормова база тваринництва могла бути утворена тільки при умові достатньої кількості кормів, заготовлених на зимовий період. Отже, при випасанні тварин треба було мати не тільки добрі пасовища в теплу пору року, але й достатні площі сінокосів, на яких заготовлялася б кількість сіна, необхідна для утримання тварин у зимовий період. Таким чином, можна припустити, що у трипільців існувало придомно — пастуше тваринництво. Виходячи з вищесказаного, можна вважати тваринництво у трипільських племен досить розвинутою галуззю господарства з розгалуженою мережею забезпечення свійських тварин усім необхідним, особливо для утримання в зимовий період.

Для утримання великої рогатої худоби взимку використовували перші поверхи двоповерхових споруд, рештки яких знайдено на трипільських поселеннях, або одноповерхові хати, що спостерігалися в минулому на території України.

У трипільців були вже цілком сформовані свійські тварини як вид. Предком свійського бика вважають тура, або первісного бика. Досі тривають дискусії, де саме і коли відбулося це одомашнення (можливо, було кілька центрів). Для вирішення цього питання не вистачає дуже багатьох даних.

Велика рогата худоба (бик свійський) відігравала велике значення як у житті трипільських племен, та і їхніх сусідів. Так, на поселеннях середньоостогівської культури вона займала стабільне друге місце у тваринництві, тільки на лісостепових поселеннях — після коня, а на степових — після дрібної рогатої худоби. На поселенні культури Пивиха бик свійський був домінуючою твариною. На поселенні середньоостогівської культури Молюхов Бугор² і на поселенні культури Пивиха — Пріся в кухонних рештках переважали кістки від дорослих тварин, що свідчить про розвинену кормову базу на них. На жаль, за решті поселень середньоостогівської культури даних про віковий склад тварин по остеологічним матеріалами немає.

При підготовці цієї статті до уваги бралось співвідношення між тваринами за кількістю особин. Такий підхід дає приблизне уявлення про реальне співвідношення між свійськими тваринами у мешканців того чи іншого поселення. У тих випадках, коли розводилося більше великої рогатої худоби, ніж, наприклад, свиней, у їжу також йшло більше перших.

Другий підхід — це реальні співвідношення м'яса тварин чи іншої тварини у м'ясоному раціоні населення, яке дають остеологічні матеріали з поселень. Ці співвідношення істотно відрізняються від тих, які ми

Скупчення кісток тварин серед залишків житля. Поселення Бернашівка. За Збеновичем В. Г.

отримуємо за числом особин. Наприклад, вага дорослого свійського бика досягає в середньому 450 кг, а вівці — 60 кг. Отже, один бик дає стільки м'яса, скільки сім—вісім особин дрібної рогатої худоби.

Баран. Наліп від зооморфної мисочки. Колекція «ПЛАТАР».

Вівця свійська (*Ovis aries* L.) та коза свійська (*Capra hircus* L.). Цих тварин, як правило, розглядають разом під назвою «дрібна рогата худоба». Справа полягає у значних труднощах із визначенням їх кісток до певного виду. Методика визначення кісток овець та кіз за кістками скелета з'явилась у 1953 р.³ Доти співвідношення між вівцями та козами визначали за співвідношенням між роговими стрижнями, не враховуючи того, що у кіз роги мають і самці, і самки, а в овець, як правило, рогаті тільки самці. От і виходило, що майже всюди розводи-

¹ Пашкевич Г. А. Палеоботанические исследования трипольских материалов междуречья Днестра и Южного Буга. — К.: «Наукова думка», 1989. — С. 133—134.

² Журавлев О. П., Маркова Е. В. Остеологические материалы из поселения Молюхов Бугор // Археологічні дослідження в Україні 1994—1996 років. — К.: «Прайм», 2000. — С. 40—43.

³ Громова В. Остеологические отличия родов *Capra* (козлы) и *Ovis* (бараны). Руководство для определения ископаемых остатков. // Труды Комиссии по изучению четвертичного периода. — М.: АН СССР, 1953. — Том 10. — Выпуск 1. — 124 с.

ли переважно кіз. На це свого часу звернув увагу ще В. І. Цалкін¹.

Ці співвідношення між вівцями і козами можуть навести на досить важливі висновки. Як правило, розведення овець вигідне на відкритих просторах (у степах, на полонинах тощо). Розведення кіз, можливо, було пов'язане з більш закритими ландшафтами, оскільки вони легше переносять стійлове утримання, ніж вівці.

Скупчення кісток тварин серед залишків житля. Поселення Бернашівка. За Збеновичем В. Г.

На ранньотрипільських поселеннях етапу А спостерігається картина. В районі Середнього Подніпров'я для поселення Бернашівка даних про співвідношення між вівцями та козами немає. На поселенні Лука-Врублевецька переважали кози (87%)². Можна зробити висновок, що тут було багато лісів і майже відсутні відкриті площі для випасання овець. На це вказує і склад дикої фауни, про що мова піде нижче. Визначення остеологічних матеріалів з цього поселення відбувалося ще тоді, коли методики видового встановлення кісток овець та кіз ще не існувало.

У Побужжі на поселенні етапу А Сабатинівка II було порівну овець та кіз³. Отже, можна зробити висновок про наявність тут і відкритих просторів, де випасалися вівці, і лісових масивів, що змушувало тримати кіз. На поселенні Гребенюков Яр (етап А) переважали кози (65%). На наявність лісів тут вказує і склад дикої фауни.

Маленькі зооморфні статуетки. Колекція «ПЛАТАР».

У Середньому Подніпров'ї на середньому етапі існування трипільської культури на поселенні Більшівці (етап VI-VII) переважали кози (71%). На поселенні Коновка (етап VII) овець та кіз було вже порівну. Цілковито можливо, що площі лісів скоротилися в результаті діяльності людини, і стало можливим розводити більше овець, ніж раніше. Але не виключено, що біля Коновки було більше відкритих місцин, придатних для випасання овець.

У Побужжі відомо кілька поселень етапу VI. На поселенні Василівка знайдено кістки тільки овець, на поселенні Березівка (Березівська ГЕС) співвідношення кісток овець і кіз однакове. На поселенні Веселий Кут (етап VI-VII) — тільки

кози. Слід зазначити, що вибірка з Василівки була дуже невеликою, тому остаточні висновки про це поселення робити ще зарано. А от біля Березівського поселення, очевидно, крім лісів, на що, до речі, вказує і склад дикої фауни, були також відкриті місцевості, де могли випасати овець. Поблизу Веселого Кута, очевидно, овець випасати було ніде. Отже, на заході цього району, якщо розглядати тільки ці дані, лісів було менше, ніж на сході. Очевидно, наприкінці середнього етапу існування трипільської культури їх площі тут збільшилися.

Для поселення Коломийщина 2 (етап VII) у Середньому Подніпров'ї даних про співвідношення між вівцями та козами немає⁴. Приблизно у той самий час у Середньому Подніпров'ї існувало поселення Незаможник (етап VII-VIII). На ньому співвідношення овець та кіз було однаковим. Незважаючи на невелику вибірку, можна говорити про значні лісові масиви поблизу поселення і про наявність відкритих ландшафтів, де могли випасати овець.

Вид на місце розташування поселення Долина, Подніпров'я. Фото М. Ю. Відейка.

¹ Цалкін В. І. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа. // Материалы и исследования по археологии СССР. — М.: АН СССР, 1960. — № 53. — С. 53.

² Бибикина В. И. Фауна раннетрипольского поселения Лука-Врублевецкая // Материалы и исследования по археологии СССР. — М. — Л. — 1953. — № 38. — С. 412–413, Табл. 1.

³ Підолічко І. Г. 1956. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР... — С. 77–78.

⁴ Там же. — С. 72–73.

У Середньому Подністров'ї існувало два поселення, проміжних між середнім та пізнім Трипіллям, – Велика Слобідка (ур. Хрещате) та Ломачинці (етап ВП–СІ). Так на поселеннях урочища Хрещатого переважали кози (83 %) над вівцями (17 %), а на Ломачинцях були лише кози. Ці дані дозволяють робити висновок про наявність біля цих поселень великих лісів. Це означає, що відбулося зростання площі лісів через послаблення антропогенних впливів у даний час (нагадаю, на Коновці овець та кіз було порівну) чи це якісь локальні особливості ландшафтів?

Для пізнього Трипілля у Середньому Подністров'ї маємо дані по двох поселеннях, розташованих біля с. Жванець. На поселенні Ліса Гора переважали вівці (80 %), а на поселенні Щовб овець та кіз було порівну¹. Як що ці поселення існували не одночасно, тоді яке з них раніше, а яке пізніше?

У Побужжі на поселеннях етапу СІ Тальянки та Косенівка переважали вівці (75 % та 64 % відповідно). На поселенні Свердликове овець та кіз було порівну. На поселенні Майданецьке домінували вівці (93 %). Очевидно, у цьому районі відбулося дуже велике скорочення площі лісів. Частково тут могли подіяти кліматичні чинники, наприклад, настання більш сухого періоду, але основним чинником все ж таки був антропогенний. Таким чином, дані про співвідношення між вівцями та козами можуть стати підґрунтям для дуже важливих висновків.

У Середньому Подністров'ї на поселенні етапу СІ Коломийщина І (Халеп'я)² знайдено кістки тільки овець, а на поселенні Ігнатенкова Гора не вдалося визначити до виду жодної кістки дрібної рогатої худоби. На розташованому західніше поселенні Зелена Діброва було порівну овець та кіз, на поселенні Пекарі 2 кістки дрібної рогатої худоби були відсутні. Можна констатувати, що в

цьому районі існувало кілька типів ландшафтів. Поблизу Коломийщини, очевидно, було достатньо відкритих місць для випасання овець, а біля решти поселень відкритих місць було менше.

Віковий склад дрібної рогатої худоби в остеологічних матеріалах, як і аналогічний у великої рогатої худоби, вказує на існування розвинутої кормової бази тваринництва на всіх досліджених поселеннях. Відсоток молодих тварин, призначених для їжі, серед дрібної рогатої худоби був вищим, ніж серед великої. Можливо, у розведенні першої був

Зооморфна статуетка — свиня. Колекція «ПЛАТАР».

більш розвинений м'ясний напрям. Звичайно, від дрібної рогатої худоби отримували і вовну, з якої робили одяг. Немає сумніву, що в господарстві використовували також шкури, кістки та жири цих тварин.

Свиня свійська (*Sus domestica* Gray) була однією з основних видів у тваринництві трипільців, які мешкали у лісостеповій зоні. Оскільки серед остеологічних матеріалів переважають кістки від молодих, напівдорослих та тварин віком старше одного року, то можна зробити висновок, що свиней розводили в першу чергу для отримання м'яса. Виробів з кісток свиней мало. Це є ще одним доказом існування у

трипільських племен розвинутої кормової бази тваринництва, яка дозволяла утримувати різних свійських тварин. Судячи з цього, свиней, як і інших свійських тварин, трипільці отримали вже, так би мовити, у «готовому вигляді». Кістки свійських свиней, яких розводили трипільські племена, мали невеликі розміри. На звертав увагу ще В. І. Цалкін³.

Кінь свійський (*Equus caballus* L.). Наявність цього виду у трипільських племен досі викликає заперечення у деяких археологів. Утримувати свійського коня, мабуть, найважче серед усіх свійських тварин. Під час розкопок трипільських поселень кістки коня знаходять далеко не на всіх площадках.

На трипільських поселеннях знайдено кістки від різних коней як західного (аналогі сучасних «вагозовів»), так і східного походження (упряжних та верхових). Так, наприклад, на поселенні Ігнатенкова Гора знайдено фалангу коня, яка має параметри сучасної верхової арабської породи і досить істотно відрізняється від фаланг інших порід. Багато кісток свійських коней знайдено на поселенні Більшівці. Очевидно, свійських коней трипільці отримували з різних місць і використовували для різних потреб (як тяглові, верхова тощо).

Собака свійський (*Canis familiaris* L.). Кістки цього виду зустрічаються на більшості трипільських поселень. Кістки собак в остеологічні матеріали (тобто в кухонні рештки), могли потрапити тільки випадково.

Зображення собаки на розписній посудині. Колекція «ПЛАТАР».

¹ Журавлев О. П. Животноводство и охота у трипольского населения Среднего Поднепровья // Міжнародны сімпозіум: Ад неалізацыі да пачатку эпохі бронзы. Культурныя змены у міжрэччю Одры і Дняпра паміж VI і II тыс. да н. э. Брэст, Рэспубліка Беларусь, 28–31 мая 2000 года. Abstracte Book. – Poznan – Minsk – Brzesc, 2000. – С. 45–46.

² Підоплічка І. Г. До питання про свійські тварини трипільських поселень (Халеп'я, Андріївка, Усатове) // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – Київ, 1937. – Книга 2. – С. 114, Таблица 1; Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР... – С. 71–72.

³ Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы... – С. 179–181.

ТВАРИНИЦТВО

Зооморфні статуетки з культової ями комплексу Е. Поселення Майданецьке. Розкопки Шмаглія М. М. НФ ІА НАНУ.

Розглянемо більш детально, як велося тваринництво в різних районах розташування трипільців та в різні часи існування трипільської культури. Фактичний матеріал, на підставі якого зроблено висновки, наведено у Таблиці 1.

На трипільських поселеннях Середнього Подністров'я (період А) ми маємо, судячи з усього, два типи тваринництва. На поселенні Бернашівка тваринництві переважала велика рогата худоба (72 %), за нею йшли свиня (14 %), дрібна рогата худоба (11 %), собака (2 %) та кінь (1 %). Основою тваринництва було скотарство – розведення великої рогатої худоби (зазначу, що саме це і означає термін «скотарство», який часто і невірно вживають як синонім терміну «тваринництво»). На жаль, відсутні дані про віковий, статевий і порідний склад худоби. Цікавим є також незначний відсоток дрібної рогатої худоби, а також те, що її було менше, ніж свиней. Очевидно поблизу поселення не було достатніх площ для випасання овець, а замість кіз перевагу віддавали скотарству.

На поселенні Лука-Врублевецька¹ перше місце серед свійських тварин займала свиня (49 %), за нею йшли велика рогата худоба (22 %), дрібна рогата худоба (21 %), собака (6 %) і кінь (2 %). Очевидно, поблизу по-

селення було дуже багато дубових і букових лісів, які давали харчу свійським свиням. Цікаво, що найбільшчі аналогії такого розвитку свинарства з'являються лише в пізньому Трипіллі у Середньому Подніпров'ї на поселенні Ігнатенкова Гора (етап СІ) та в Побужжі на поселенні Сандраки² (етап СІІ). Привертає увагу така деталь. Поблизу поселення Лука-Врублевецька через велику кількість лісів мало бути менше площ для випасання дрібної рогатої худоби, ніж біля Бернашівки. Проте тут відсоток дрібної рогатої худоби у півтора рази вищий, ніж на Бернашівці.

Різниця між Бернашівкою та Лукою-Врублевецькою у співвідношеннях між свійськими тваринами така велика, що мова може йти тільки про два типи тваринництва у ранній період існування трипільського населення в цьому районі. Цікаво, що за археологічними даними локальні варіанти в трипільській культурі з'являються лише на етапі ВІ³. На жаль, через відсутність біометричних даних стосовно Бернашівки та Луці-Врублевецької неможливо порівняти порідний склад свійських тварин з цих поселень.

У Побужжі на ранньотрипільському поселенні Гребенюков Яр, (розкопки М. М. Шмаглія, Відей-

ка М. Ю., Н. Б. Бурдо), яке датується етапом А, співвідношення між свійськими тваринами було таким⁴. Переважала велика рогата худоба (53 %), за нею йшли свиня (21 %), дрібна рогата худоба (19 %), кінь (4 %) і собака (3 %). На відміну від Луки-Врублевецької, де домінувала свиня, тут перевагу віддавали розведенню великої рогатої худоби, як на Бернашівці. Проте тут скотарство займало значно меншу частку в тваринництві, ніж на Бернашівці. Можливо, біля Луки-Врублевецької було більше дубових лісів, ніж біля Гребенюкового Яру, що вплинуло на розвиток свинарства. Привертає увагу й те, що в Побужжі кінь займає вже передостаннє місце серед свійських тварин, на відміну від останнього у Середньому Подністров'ї.

На поселенні Сабатинівка ІІ етапу А в Побужжі⁵ 40 % худоби становив бик свійський, по 20 % – дрібна рогата худоба та свиня свійська, 17% – кінь свійський і 3 % – собака свійський. Привертає увагу значний відсоток свійського коня. Якщо порівнювати з Гребенюковим Яром, він зріс за рахунок зменшення відсотка великої рогатої худоби. Таким чином, і тут тваринництво мало свої особливості порівняно з іншими трипільськими поселеннями етапу А.

Отже, кожне з чотирьох ранньотрипільських поселень, два – в Середньому Подністров'ї і два – в Побужжі, мало свій особливий тип тваринництва. У першому районі на одному з поселень переважало скотарство, на іншому – свинарство. При цьому переважання скотарства на Бернашівці було абсолютним, тобто воно становило понад 50 %. Між ними є різниця й у відсотках щодо дрібної рогатої худоби. У другому районі абсолютно перева-

¹ Бибилова В. И. Фауна раннетрипольского поселения Лука-Врублевецкая... – С. 412–413, Табл. 1.

² Короткевич О. Л. Фауна пізньотрипільського поселення Сандраки // Збірник праць Зоологічного музею. – 1956. – № 27. – С. 131, Таблица 1.

³ Відейко М. Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень. – Київ: Інститут археології, 2002 – С. 92.

⁴ Журавлев О. П. О животноводстве и охоте племен Трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья // Раннеземледельческие поселения-гиганты Трипольской культуры на Украине. – К., 1990. – С. 137.

⁵ Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР... – С. 77–78.

Зооморфна статуетка. Поселення Майданецьке. Розкопки Шмаглія М. М. НФ ІА НАНУ.

жало скотарство. На поселеннях Гребеноків Яр та воно мало лише відносну перевагу (менше 50%). Крім того, на поселенні Сабатинівка II, імовірно, існувало розвинене конярство.

У середньому Трипільлі (етап V) на заході Побужжя на поселенні Василівка (етап VI; розкопки В. Г. Збеневича та В. О. Шумової) перше місце серед свійських тварин займала велика рогата худоба (47%), за нею йшли свиня (35%), кінь (12%) та вівця (6%). Відсоток дрібної рогатої худоби дуже незначний, а коня досить вагомий, що взагалі не було до цього часу властивим для трипільського тваринництва.

Східніше Василівки на Березівському поселенні (етап VI; розкопки О. В. Цвек), перше місце в тваринництві¹ займала велика рогата худоба (40%), за нею йшли свиня (29%), дрібна рогата худоба (18%), собака (7%) та кінь (6%). На Березівському поселенні третє місце займала дрібна рогата худоба, за нею йшов кінь, на поселенні Василівка – навпаки.

На поселенні Веселий Кут (етап VI-VII), неподалік від поселення Березівка (розкопки О. В. Цвек),

перше місце було за великою рогатою худобою (47%), друге і третє місця ділили дрібна рогата худоба та свиня (по 20%), на останньому місці перебував кінь (13%).

На трьох поселеннях у Побужжі співвідношення між тваринами було таке: відносну перевагу мало скотарство за ним йшло свинарство. У Василівці третє місце займало конярство, на Березівці – дрібна рогата худоба. На поселенні Веселий Кут свиня та дрібна рогата худоба мали рівні частки. На поселеннях Василівка та Веселий Кут частка коней була майже вдвічі більшою, ніж на Березівському. Таким чином, для середнього Трипільля у Побужжі виділяємо три типи тваринництва.

Дуже мало схожості між поселеннями етапу A і етапу VI. Так, наприклад, на поселеннях Василівка і Березівське, за відносної переваги скотарства, на другому місці було свинарство; на поселенні Сабатинівка II маємо рівні частки дрібної рогатої худоби і свині, на поселенні Гребеноків Яр – майже рівні їх частки. Таким чином, на Березівському поселенні свинарство розвинулося за рахунок скорочення скотарства, якщо порівнювати його з Гребеноковим Яром, та конярства, якщо порівнювати з Сабатинівкою-2. За кількістю коня Василівка знаходиться ближче до Сабатинівки II, а Березівське поселення – до Гребенокового Яру. Хоч територіально Березівське поселення розташоване майже поруч із Сабатинівкою II, в той час як Василівка и Гребеноків Яр – на досить значній відстані від нього. І тільки Веселий Кут за відсотком великої рогатої худоби, за рівними частками дрібної рогатої худоби і свині та за часткою коня схожий на Сабатинівку II.

Цікавими є остеологічні матеріали з поселення Більшівці (етапу VI-VII; розкопки Т. М. Ткачука та І. Т. Кочкина) у Подністров'ї. В остеологічних матеріалах з двох господарчих ям переважала велика рогата худоба (30%), друге і третє місця займали свиня та кінь (по 26%), далі – дрібна рогата худоба

(13%) і собака (5%). Поряд із скотарством та свинарством було досить розвинене конярство. На деяких фалангах коней (а також і великої рогатої худоби) виявлено патологічні зміни, що, як правило, утворюються при дуже значних фізичних навантаженнях на тварин – цим підтверджується використання коней як тяглових тварин у господарстві зазначеного поселення.

На поселенні Коновка (етап VII) у Середньому Подністров'ї (розкопки М. М. Шмаглія та С. М. Риждова) також переважала велика рогата худоба (46%), за нею йшли дрібна рогата худоба (23%), свиня (15%), кінь та собака (по 8%)². Тут тваринництво мало інший характер, ніж на Більшівцях. Слід констатувати відсутність спадковості у тваринництві Середнього Подністров'я між поселеннями різного часу.

Для середнього Трипільля у Середньому Подністров'ї, очевидно, були притаманні два типи тваринництва. На етапі VI за відносної переваги скотарства більше уваги приділяли

Кістки коня з слідами, що свідчать про використання його, як тяглової сили. Поселення Більшівці. Розкопки Т. М. Ткачука. НФ НЗДГ.

розведенню свиней, а на етапі VII – дрібної рогатої худоби. Оскільки породи свійських тварин не змінилися, можна зробити припущення, що за часів етапу VII зменшилися площі лісів. Це могло відбутися або через зростання посушливості клімату, або через діяльність людини.

¹ Журавльов О. П. Археозоологічні дослідження пам'яток України. // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – К., 1997. – С. 49–51.

² Журавлев О. П. О животноводстве и охоте племен Трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья... – С. 137; Журавлев О. П. Животноводство и охота у трипольского населения Среднего Поднепровья... – С. 45–46.

На поселенні етапу ВІІ Коломийщина II у Середньому Подніпров'ї¹ було 40 % бика свійського, 25 % – дрібної рогатої худоби, 15% – свині свійської і по 10 % – коня свійського і собаки свійського. При порівнянні з остеологічними матеріалами з поселення Коновка привертає увагу схожість їх тваринницької бази, а саме переважання скотарства. У середньому Трипільлі на етапі ВІІ різниця в тваринництві між цими двома районами Подністров'я та Подніпров'я практично зійшла нанівець.

Проміжним між середнім та пізнім Трипільям у Середньому Подністров'ї є поселення Велика Слобідка (ур. Хрещате, етап ВІІ-СІ; розкопки Т. Г. Мовші). На ньому² перше місце серед свійських тварин займала велика рогата худоба (47%), за нею йшли дрібна рогата худоба (24%), свиня (21%), собака (5%) та кінь (3%). Таким чином, на поселенні майже однакову увагу приділяли розведенню дрібної рогатої худоби та свиней. Порівняно з Коновкою зросла частка свиней за рахунок зменшення частки дрібної рогатої худоби.

На поселенні цього ж часу Незаможник у Середньому Подніпров'ї (розкопки Е. В. Овчинникова) перше місце займала свиня (43%), за нею йшли велика рогата худоба (29%), дрібна рогата худоба (14%), кінь і собака (по 7%). Отже, порівняно з попереднім часом тут, можливо, зросла площа лісів. Чим це викликано: настанням більш вологого клімату і зникненням відкритих просторів чи зменшенням тиску людини на природу і відновленням лісів, сказати важко. Можливо, «працювали» обидва чинники. На вказаний час це перше в Середньому Подніпров'ї поселення, на якому переважало свинарство.

Для трипільських поселень Середнього Подністров'я останнього часу існування цієї культури (етап СІ-СІІ), маємо такі дані про

тваринництво³. На поселенні Жванець (ур. Ліса Гора, розкопки Т. Г. Мовші), переважала велика ро-

співвідношення між вівцями та козами у цей час стає рівним, тоді як раніше переважали кози. У Середньому Подніпров'ї на рубежі

Фрагмент посудини із зооморфним и зображеннями. Колекція «ПЛАТАР».

гата худоба (43%), за нею йшли свиня (25%), дрібна рогата худоба (15%), собака (10%) і кінь (7%). Отже, знову відбулася зміна пріоритетів. На поселенні Жванець (ур. Щовб, розкопки Т. Г. Мовші) перше місце займала велика рогата худоба (41%), за нею йшли свиня (21%), дрібна рогата худоба (20%), собака (14%) і кінь (7%). За співвідношеннями між свійськими тваринами це поселення стоїть близько до поселення в ур. Хрещате. Таким чином, для пізнього Трипілья Середнього Подністров'я можна виділити два типи ведення тваринництва.

Підсумовуючи результати аналізу остеологічних матеріалів з поселень Середнього Подністров'я, можна зазначити, що за веденням тваринництва між ними майже немає схожості. Виняток – поселення Хрещате і Щовб. На етапі ВІІ у цьому районі частка свиней виявилася меншою, ніж дрібної рогатої худоби, у той же час на етапах А і С все було навпаки. У зв'язку з цим можна було б припустити зростання на етапі ВІІ під впливом природних та антропогенних чинників відкритих площ, придатних для випасання овець. І

середнього та пізнього етапів Трипілья площі лісів починають збільшуватися, як свідчать дані щодо поселення Незаможник.

У Побужжі на поселенні Майданецьке (етап СІ; розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка) серед свійських тварин також переважала велика рогата худоба (36%), за нею йшли свиня (28%), дрібна рогата худоба (26%), а останні місця (по 5%) займали кінь і собака⁴. Порівняно з поселенням етапу А Гребенюків Яр, що існувало майже на тому ж місці, що й Майданецьке, склад стада майже не змінився. Проте зменшилася частка великої рогатої худоби і зросли частки свині і дрібної рогатої худоби. Порівняно з Березівським поселенням зменшилася роль свинарства. На Майданецькому спостерігається перевага овець над козами, тоді як на Гребенюковому Яру – навпаки. На Березівському поселенні овець та кіз було порівну. Очевидно здійснилося збільшення площі відкритих ландшафтів, що дозволило розвинутися вівчарству. Але в той же час, в порівнянні з Гребенюковим Яром, зростає роль свинарства. Це має вказувати на зростання площі лісів.

¹ Підолічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР... – С. 72–73.

² Журавлев О. П. О животноводстве и охоте племен Трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья... – С. 137; Журавлев О. П. Животноводство и охота у трипольского населения Среднего Поднепровья... – С. 45–46.

³ Журавлев О. П. О животноводстве и охоте племен Трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья... – С. 137; Журавлев О. П. Животноводство и охота у трипольского населения Среднего... – С. 45–46.

⁴ Журавлев О. П. О животноводстве и охоте племен Трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья... – С. 137; Журавлев О. П. Животноводство и охота у трипольского населения Среднего Поднепровья... – С. 45–46.

На поселенні Косенівка (етап СІ; розкопки Т. Г. Мовши) переважала велика рогата худоба (34%), за нею йшли дрібна рогата худоба (28%), свиня (26%), собака (8%), останнє місце займав кінь (6%). За веденням тваринництва Косенівка майже

Зооморфна статуетка — бичок.
Поселення Майданецьке. Розкопки
Шмаглія М. М. НФ ІА НАНУ.

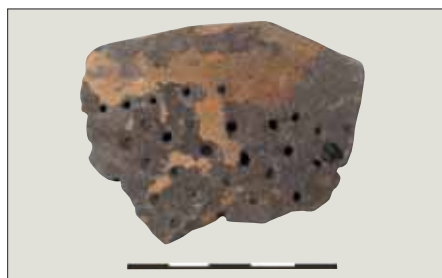
не відрізняється від Майданецького. Суттєва різниця полягає у співвідношенні між вівцями та козами. На Майданецькому овець було 93%, а на Косенівці — лише 64%. Якщо виходити тільки з цього показника, біля першого поселення було набагато більше площ степової місцевості, придатної для випасання овець, ніж біля другого.

На поселенні Тальянки (етап СІ; розкопки В. О. Круца, С. М. Рижова та В. О. Шумової) теж переважала ВРХ (43%), на другому місці йшла свиня (34%), далі — дрібна рогата худоба (16%), собака (5%) і кінь (2%). Тут тваринництво мало трохи інший характер, ніж на двох попередніх поселеннях. Треба зробити припущення про локальний варіант тваринництва на Тальянках, який вимагав саме розвитку свинарства. Поселення Тальянки на той час уже мало дуже великі розміри і досить тісну забудову. Тут краще було на харчових відходах відгодовувати свиней. Наявність степів дозволяла зберігати розвиток вівчарства.

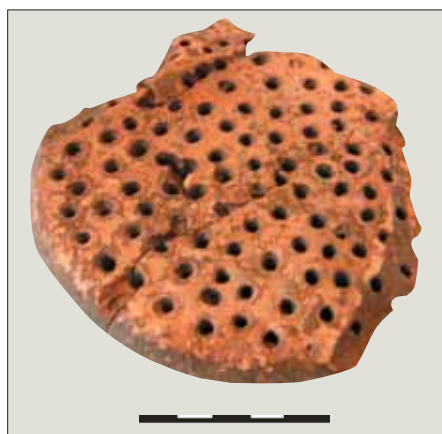
На поселенні Свердликове (етап СІ; розкопки В. О. Круца та С. М. Рижова) теж переважала велика рогата худоба (52%), далі йшли дрібна рогата худоба (24%), свиня (12%) і кінь (8%). На цьому поселенні ми маємо ще й третій тип

Цідилка на піддоні. Поселення
Олександрівка. Розкопки
А. Л. Єсипенка. ОАМ.

Фрагмент цідилки. Вороновиця.
Розвідка С. М. Бібікова. НФ ІА НАНУ.

Дно цідилки. Колекція «ПЛАТАР».

тваринництва у трипільських племен в районі Побужжя. Він характеризується абсолютним переважанням скотарства, а також значною перевагою дрібної рогатої худоби над свинею.

На поселенні Чичиркозівка (етап СІ; розкопки В. О. Круца) рівні частки мали велика рогата худоба та свиня (по 38%), за ними йшли дрібна рогата худоба, кінь та собака (по 8%). Вибірка з цього поселення невелика, але, можливо, тут мав місце свій локальний варіант тваринництва, який за кількістю свійської свині наближався до стада на поселенні Сандраки.

У Середньому Подніпров'ї на поселенні Коломийщина І (етап СІ), яке досліджувалося до війни під назвою Халеп'я, в остеологічних матеріалах зафіксовано 40% бика свійського, 30% — дрібної рогатої худоби, 24% — свині свійської і 6% — коня свійського¹. Порівняно з поселенням попереднього етапу Коломийщина ІІ зросли частки дрібної рогатої худоби і свині за рахунок зменшення частки коня і повної відсутності кісток собаки.

Від більшості поселень пізнього Трипілля Середнього Подністров'я та Побужжя Коломийщина І відрізняється саме переважанням дрібної рогатої худоби над свинею. Для поселень етапу СІ можна констатувати кілька типів ведення тваринництва.

У Середньому Подніпров'ї на поселенні Ігнатенкова Гора (етап СІ; розкопки М. Ю. Відейка), яке знаходилося південніше Коломийщини ІІ, перевагу віддавали свинарству (43%), скотарство було розвинене менше (29%), і набагато менше приділяли уваги розведенню дрібної рогатої худоби та коней (по 14%). Нагадаю, що саме на Ігнатенковій Горі було знайдено першу фалангу свійського коня, яка за своїми параметрами ідеально підходить до параметрів фаланг сучасних верхових арабських скакунів. Правда, вибірка по свійських тваринах з Ігнатенкової Гори така мала (всіх разом було лише 7 особин), що остаточно висновки тут робити зарано.

На поселенні Пекарі ІІ (розкопки Е. Овчинникова) перше місце займала свиня (50%), друге—четверте місця — велика та дрібна рогата худоба і кінь (по 14%), на останньому місці був собака (8%). Отже, можна говорити про становлення традиції розведення тут переважно свиней, яка почалася ще на рубежі середнього та раннього Трипілля.

У Побужжжі на поселенні Сандраки (етап СІ)¹ переважало свинарство (26%), йому поступалися скотарство і розведення дрібної рогатої худоби (по 23%), майже вдвічі менше було коня і собаки (по

¹ Підоплічка І. Г. До питання про свійські тварини трипільських поселень (Халеп'я, Андріївка, Усатове)... — С. 114, Таблица 1; Підоплічка І. Г. 1956. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР... — С. 71–72.

Вид на заплаву Дніпра в районі поселення Гребені. Фото М. Ю. Відейка.

14%). Отже, розвиток свинарства є ознакою трипільських поселень останнього періоду існування трипільської культури в Побужжі і Подніпров'ї. Така ситуація могла виникнути і при збільшенні вологості клімату, і при зменшенні антропогенного чинника.

Таким чином, за доби пізнього Трипільля у лісостеповій зоні України знову спостерігається, як і в ранньому Трипільлі, кілька типів тваринництва. У Подністров'ї переважало скотарство, друге місце займало свинарство, за ними йшло розведення дрібної рогатої худоби. У Подніпров'ї в одних районах при переважанні скотарства друге місце відводили розведенню дрібної рогатої худоби. В інших районах переважало свинарство. І в Побужжі теж на одних поселеннях домінувало скотарство, а на інших переважало свинарство. Отже, знову треба констатувати, що спадкоємності у тваринництві в цих районах між середнім і, тим більше, раннім Трипільлям та пізнім етапом існування трипільської культури не спостерігається.

На етапі СІ з'являються трипільські поселення у Північному Причорномор'ї. З них досліджено пізньотрипільські поселення: Маяки та Усатове.

На обох переважала дрібна рогата худоба, що не важко передбачити, враховуючи степове розташування

Зображення великої рогатої худоби на ритуальній посудині. Колекція «ПЛАТАР».

Ковчег із зооморфними зображеннями, внутрішня сторона. Колекція «ПЛАТАР».

цих поселень. На Маяках її було 64%, на Усатовому — 46%. За нею йшла велика рогата худоба. На Маяках її було 15%, на Усатовому — 31%. Далі — кінь: на Маяках відсоток становив 12%, на Усатовому — 18%. Свиня була знайдена тільки на Усатовому і становила там 3%. Останнє місце займав собака, якого було на Маяках зафіксовано 9%, а на Усатовому — 2%². Отже, і тут

основними чинниками, які визначали ведення тваринництва, були природні умови, а саме степове розташування цих поселень. Цим і пояснюються значні відмінності між Маяками і Усатовим та лісостеповими трипільськими поселеннями.

Розглянемо тепер, як вели тваринництво південні та східні сусіди трипільських племен — племена середньостогівської культури та культури Пивиха. Ці поселення синхронні етапам VI-VII трипільської культури (поселення Більшівці, Середнє Подністров'я).

На поселенні Моллохів Бугор (розкопки М. Сиволапа) у шарах середньостогівської культури у тваринництві на першому місці було конярство (34%), за ним йшли скотарство (28%), розведення дрібної рогатої худоби (17%), свинарство (14%) та собака (7%)³. Середньостогівські племена справді були, мабуть, першими справжніми конярами на території України. На поселенні Моллохів Бугор зафіксована також невелика перевага дрібної рогатої худоби над свинею. Очевидно, біля цього поселення існував у ті часи лісостеповий ландшафт, сприятливий для розведення і овець, і коней.

А тепер щодо даних по інших поселеннях цієї культури — Деревці, Олександрії, Середньому Стозі II та Костянтинівці, а також даних з попередніх років розкопок поселення Моллохів Бугор, які наведені в монографії Д. Я. Телегіна⁴.

На поселенні Олександрія із 14 особин свійських тварин 43% становив кінь свійський, 36% — бик свійський і 21% — дрібна рогата худоба. Отже, тут тваринництво не дуже відрізнялося від того, яке було на поселенні Моллохів Бугор. Але це можна сказати лише про черговість свійських тварин: кінь, бик та дрібна рогата худоба. Відсоток цих тварин на Олександрії був вищим, ніж на Моллоховому Бугрі. В Олександрії зовсім відсутні кістки свиней. На

¹ Короткевич О. Л. Фауна пізньотрипільського поселення Сандраки... — С. 131, Таблиця 1.

² Збеневич В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — К.: «Наукова думка», 1974. — С. 112, Табл. 1; Секерская Е. П. Новые остеологические материалы поселения Маяки // Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники Трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К.: «Наукова думка», 1989. — Приложение 2. — С. 131–133, Табл. 8.

³ Журавлев О. П., Маркова Е. В. Остеологические материалы из поселения Моллохов Бугор... — С. 40–43.

⁴ Телегин Д. Я. Средньостогівська культура епохи міді. — Київ: «Наукова думка». — 1973. — С. 132, Таблиця VI.

жаль, у згаданій публікації не подано співвідношення між вівцями та козами. Отже, остаточні висновки робити ще зарано.

На поселенні Середній Стіг II спостерігається повне домінування дрібної рогатої худоби (58%), лише потім йшов кінь, який, до того ж, ділив друге і третє місце з великою рогатою худобою (по 14%), а за ними – свиня та собака (по 7%). Співвідношення між вівцями та козами не подане. Таке ведення тваринництва вказує на степові ландшафти біля цього поселення.

На Костянтинівці із 42 особин свійських тварин 40% припадає на дрібну рогату худобу, далі – бик свійський – 19%, собака свійський – 17%, кінь свійський – 14%, свиня свійська – 10%. Даних про співвідношення між вівцями та козами немає. Отже, як і щодо Середнього Стогу, для Константи́нівки можна стверджувати наявність широких степових просторів, де розводили саме дрібну рогату худобу. Враховуючи степове розташування останніх поселень, переважання дрібної рогатої худоби можна було передбачити.

Таким чином, великої різниці між лісостеповими поселеннями середньостогівської культури Молохів Бугор та Олександрія не спостерігається. Чітко простежується значний розвиток конярства, далі – скотарства. Але, при зберіганні тієї ж готовності свійських тварин їх відсотки були різними.

Порівнюючи тваринництво на поселеннях середньостогівської культури і трипільської культури, можна зробити висновок, що між лісостеповими поселеннями ніякої схожості немає. У степових поселеннях вона спостерігається, і передусім у «порядку слідування» тварин. Щодо відсотків, той чи інший вид також не дуже різняться. Дані про порідний склад свійських тварин степових трипільських та середньостогівських поселень відсутні.

На поселенні культури Пивиха Пріся (розкопки В. Левченка та М. Чередниченка) перше місце займала велика рогата худоба (50%), далі йшли кінь (43%), дрібна рогата худоба (7%). Отже, племена цієї

культури теж можна вважати конярями. Дуже цікавим є факт відсутності кісток свиней, хоча біля цього поселення у ті часи мали бути солідні лісові масиви. Про що це може свідчити? Як правило, свиней не розводять кочові племена. Враховуючи це, можна припустити, що племена культури Пивиха, лише недавно осіли і ще не встигли обзавестися свійськими свиньями. До

енеоліту невідомі. Оскільки на цьому поселенні в остеологічних матеріалах (в кухонних рештках) переважали кістки дорослих особин свійських тварин, можна говорити про непогану кормову базу тваринництва, яка дозволяла залишати на зиму не тільки основне поголів'я стада, але й підростаючий молодняк. А це свідчить про осілість населення і, очевидно, про те, що

Вид на сучасне пасовище біля поселення Долина, Подніпров'я. Фото М. Ю. Відейка.

речі, вибірка з цього поселення – близько 500 кісток – цілком придатна для попередніх висновків. На поселенні Пріся дуже мало дрібної рогатої худоби – основного складу тварин у більшості кочових племен. Проте одна з основних тварин у багатьох із них – велика рогата худоба. Отже, можливо, саме такий тип тваринництва був у племен – попередників пивихінців? Поселення Пріся існувало в часи початку останнього етапу трипільської культури. Можна сказати, що тваринництво на цьому поселенні на мало нічого спільного як з тваринництвом трипільських племен, так і з тваринництвом племен середньостогівської культури. Отже, племена культури Пивиха, судячи з даних, отриманих з поселення Пріся, вели тваринництво самостійно і самобутньо, аналогії йому на території України часів

воно займалося не тільки тваринництвом, але й землеробством. Інакше стале осіле господарство у цих краях просто не змогло б існувати.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що племена кожної із розглянутих культур – трипільської, середньостогівської та Пивихи – вели тваринництво по-своєму, не орієнтуючись на сусідів. Щоб переконатися в цьому, достатньо порівняти співвідношення між свійськими тваринами на поселеннях кожної з цих культур. Деяку схожість, правда, мають степові поселення трипільської та середньостогівської культур, але, на мою думку, ця схожість була викликана існуванням в однакових умовах, що зумовило розведення саме певних тварин і в певних пропорціях.

ТАБЛИЦЯ 1. ВИДОВИЙ СКЛАД ССАВЦІВ З ЕНЕОЛІТИЧНИХ ПОСЕЛЕНЬ УКРАЇНИ*

Вид	Бернашівка етап А		Лука- Врублевецька етап А		Сабатинівка II етап А		Гребенюків Яр етап А	
	Абс.**	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
I. Свійські тварини								
2. Бик свійський	240	72	42	22	12	40	89	53
3. Вівця свійська			5	3	1	3	6	4
4. Коза свійська			33	18	1	3	11	6
5. Вівця та коза	37	11			4	14	15	9
6. Свиня свійська	46	14	93	49	6	20	35	21
7. Кінь свійський	3	1	4	2	5	17	6	4
8. Собака свійський	5	2	12	6	1	3	5	3
9. Разом	331	100	189	100	30	100	167	100
10. Дикі ссавці								
11. Засць русак	1	0,2	9	4				
12. Засць біляк								
13. Білка звичайна			9	4				
14. Байбак	1	0,2						
15. Бобр річковий	15	3	6	3			2	4
16. Вовк сирій	3	0,6	4	2	1	14	1	2
17. Лисця звичайна	1	0,2	14	2				
18. Корсак								
19. Ведмідь бурий	8	1,7	8	4	2	29	1	2
20. Куниця лісова	3	0,6						
21. Martes sp.			8	4				
22. Росомаха			1	1				
23. Тхір лісовий								
24. Тхір степовий								
25. Mustela sp.			1	1				
26. Барсук	10	2	7	3			1	2
27. Видра	1	0,2	1	1				
28. Лев								
29. Кіт лісовий	1	0,2						
30. Кіт степовий								
31. Felis sp.								
32. Рись			1	1				
33. Осел європейський								
34. Кулан, або онагр								
35. Кабан	137	29	33	16			17	36
36. Олень звичайний	220	47	57	28	3	43	8	17
37. Козуля звичайна	62	13	31	15			7	15
38. Лось	4	0,8	9	4			4	9
39. Олень північний								
40. Тур	6	1,3			1	14	6	13
41. Зубр								
42. Сайга								
43. Разом	473	100	203	100	7	100	47	100
44. Співвідношення між свійськими та дикими ссавцями								
45. Свійські	331	41	189	48	30	81	167	78
46. Дикі	473	59	203	52	7	19	47	22
47. Разом	804	100	392	100	37	100	214	100

Вид	Васпівка етап VI		Березовське етап VI		Більшівці етап VI-II		Коновка етап VII	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
1. Свійські тварини								
2. Бик свійський	8	47	61	38	26	30	33	46
3. Вівця свійська	1	6	6	4	2	2	7	10
4. Коза свійська			6	4	5	5	7	10
5. Вівця та коза			16	10	4	5	8	11
6. Свиня свійська	6	35	48	30	23	26	11	10
7. Кінь свійський	2	12	10	6	23	26	4	6
8. Собака свійський			12	8	4	5	1	1
9. Разом	17	100	159	100	87	100	71	100
10. Дикі ссавці								
11. Засць русак	1	6	1	1	1	1,5	1	9
12. Засць біляк								
13. Білка звичайна								
14. Байбак								
15. Бобер річковий	2	11	17	12	16	25		
16. Вовк сірий			3	2	1	1,5		
17. Лисця звичайна					1	1,5		
18. Корсак								
19. Ведмідь бурій			8	5	1	1,5		
20. Кунця лісова			2	1				
21. Martes sp.								
22. Росомаха								
23. Тхір лісовий								
24. Тхір степовий								
25. Mustela sp.			1	1				
26. Барсук	1	6	4	3	1	1,5		
27. Видра								
28. Лев								
29. Кіт лісовий								
30. Кіт степовий								
31. Felis sp.								
32. Рись								
33. Осел європейський								
34. Кулан, або онагр								
35. Кабан	3	16			15	24	5	46
36. Олень звичайний	8	44	69	47	18	28	2	18
37. Козуля звичайна	2	11	21	14	5	8	1	9
38. Лось			5	3	1	1,5	1	9
39. Олень північний			3	2				
40. Тур	1	6	18	8	4	6	1	9
41. Зубр			1	1				
42. Сайга								
43. Разом	18	100	147	100	64	100	11	100
44. Співвідношення між свійськими та дикими ссавцями								
45. Свійські	17	49	159	52	87	58	71	87
46. Дикі	18	51	147	48	64	42	11	13
47. Разом	35	100	300	100	151	100	82	100

Вид	Веселій Кут етап VI-II		Коломійщина II етап VII		Велика Слобідка, урочище Хрещате етап VII		Ломачинці етап VII	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
1. Свійські тварини								
2. Бик свійський	7	47	35	47	2	50	8	40
3. Вівця свійська			1	1				
4. Коза свійська	3	20	5	7	1	25		
5. Вівця та коза			12	16			5	25
6. Свиня свійська	3	20	16	21	1	25	3	15
7. Кінь свійський	2	13	2	3			2	10
8. Собака свійський			4	5			2	10
9. Разом	15	100	75	100	4	100	20	100
10. Дикі ссавці								
11. Засць русак			1	9				
12. Засць біляк								
13. Білка звичайна								
14. Байбак								
15. Бобер річковий		1					12,5	
16. Вовк сірий								
17. Лисиця звичайна								
18. Корсак								
19. Ведмідь бурий								
20. Куніця лісова								
21. Martes sp.								
22. Росомаха								
23. Тхір лісовий								
24. Тхір степовий								
25. Mustela sp.								
26. Барсук								
27. Видра								
28. Лев								
29. Кіт лісовий								
30. Кіт степовий								
31. Felis sp.								
32. Рись								
33. Осел європейський								
34. Кулан, або онагр								
35. Кабан	2	25	3	27			2	50
36. Олень звичайний	3	37,5	2	18			1	25
37. Козуля звичайна	2	25	4	37				
38. Лось			1	9			1	25
39. Олень північний								
40. Тур								
41. Зубр								
42. Сайга								
43. Разом	8	100	18	100			4	100
44. Співвідношення між свійськими та дикими ссавцями								
45. Свійські	15	65	75	87	4	100	20	83
46. Дикі	8	35	11	13			4	17
47. Разом	23	100	86	100	4	100	24	100

Вид	Незаявник етапи ВП та СІ		Жванець, уроч. Щовб етап СІ		Жванець, уроч. Лиса Гора етап СІ		Майданецьке етап СІ	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
І. Свійські тварини								
2. Бик свійський	4	29	23	41	51	40	30	30
3. Вівця свійська	1	7	3	5	4	3	14	14
4. Коза свійська	1	7	3	5	1	3	1	1
5. Вівця та коза			5	9	11	9	11	11
6. Свиня свійська	6	43	12	22	30	25	28	28
7. Кінь свійський	1	7	2	4	8	7	5	5
8. Собака свійський	1	7	8	14	12	10	5	5
9. Разом	14	100	56	100	120	100	100	100
10. Дикі ссавці								
11. Засць русак			3	4	1	1	1	6
12. Засць біляк								
13. Білка звичайна								
14. Байбак								
15. Бобер річковий			5	8	3	4		
16. Вовк сірий								
17. Лисиця звичайна			2	3	1	1		
18. Корсак								
19. Ведмідь бурий			1	1	1	1		
20. Кунія лісова								
21. Martes sp.			2	3				
22. Росомаха								
23. Тхір лісовий								
24. Тхір степовий								
25. Mustela sp.								
26. Барсук			2	3	3	4		
27. Видра								
28. Лев								
29. Кіт лісовий			1	1				
30. Кіт степовий								
31. Felis sp.								
32. Рись								
33. Осел європейський								
34. Кулан, або онагр								
35. Кабан	1	20	14	20	27	32	6	35
36. Олень звичайний	1	20	24	34	29	34	5	29
37. Козуля звичайна	1	20	14	20	19	22	1	6
38. Лось	1	20	2	3	1	1		
39. Олень північний								
40. Тур	1	20						
41. Зубр								
42. Сайга								
43. Разом	5	100	71	100	75	100	17	100
44. Співвідношення між свійськими та дикими ссавцями								
45. Свійські	14	74	56	44	120	59	100	85
46. Дикі	5	26	71	56	85	41	17	15
47. Разом	19	100	127	100	205	100	117	100

Вид етап СІ	Тальянки етап СІ		Свердликівке етап СІ		Чичеркозовка етап СІ		Косенівка етап СІ		Коломийщина I, (Халеп'я) етап СІ	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
І. Свійські тварини										
2. Бик свійський	18	43	13	52	5	38	10	50	44	40
3. Вівця свійська	3	7	1	4			1	5	11	10
4. Коза свійська	1	2	1	4			1	5		
5. Вівця та коза	3	7	5	20	1	8			21	20
6. Свиня свійська	14	34	3	12	5	38	3	15	26	24
7. Кінь свійський	1	2	2	8	1	8	2	10	7	6
8. Собака свійський	2	5			1	8	3	15		
9. Разом	42	100	25	100	13	100	20	100	109	100
10. Дикі ссавці										
11. Засць русак									3	18,75
12. Засць біляк										
13. Білка звичайна										
14. Байбак										
15. Бобер річковий									4	25
16. Вовк сірий										
17. Лисиця звичайна										
18. Корсак										
19. Ведмідь бурий										
20. Куниця лісова										
21. Martes sp.										
22. Росомаха										
23. Тхір лісовий										
24. Тхір степовий										
25. Mustela sp.										
26. Барсук										
27. Видра										
28. Лев										
29. Кіт лісовий										
30. Кіт степовий										
31. Felis sp.										
32. Рись										
33. Осел європейський										
34. Кулан, або онагр										
35. Кабан			2	100	1	100	2	67	1	6,25
36. Олень звичайний	1	100							4	25
37. Козуля звичайна										
38. Лось									4	25
39. Олень північний										
40. Тур										
41. Зубр							1	33		
42. Сайга										
43. Разом	1	100	2	100	1	100	3	100	16	100
44. Співвідношення між свійськими та дикими ссавцями										
45. Свійські	42	98	25	93	13	93	20	87	109	87
46. Дикі	1	2	2	7	1	7	3	13	16	13
47. Разом	43	100	27	100	14	100	23	100	125	100

Вид	Ігнатенкова Гора етап С1		Зелена Діброва етап С1		Пекарі 2 етап С1		Сандраки етап С2		Маяки етап С2	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
1. Свійські тварини										
2. Бик свійський	2	2	2	14	2	25	14	23	129	15
3. Вівця свійська		2			2	25	1	2		
4. Коза свійська		2			2	25				
5. Вівця та коза	1	1	2	14	1	12,5	13	21	545	64
6. Свиня свійська	3		7	50			16	26		
7. Кінь свійський	1	1	2	14	1	12,5	9	14	104	12
8. Собака свійський			1	8			9	14	73	9
9. Разом	7	8	14	100	8	100	62	100	851	100
10. Дикі ссавці										
11. Засць русак							2	4	20	15
12. Засць біляк	2									
13. Білка звичайна										
14. Байбак										
15. Бобер річковий	5						11	2		
16. Вовк сірий										
17. Лисиця звичайна	3						3	5	15	12
18. Корсак							4	7	2	1
19. Ведмідь бурий	1									
20. Кунія лісова										
21. Martes sp.										
22. Росомаха										
23. Тхір лісовий	1									
24. Тхір степовий									1	1
25. Mustela sp.									4	3
26. Барсук	2						2	4	1	1
27. Видра										
28. Лев									3	2
29. Кіт лісовий							1	2		
30. Кіт степовий									1	1
31. Felis sp.							6	11		
32. Рись										
33. Осел європейський									32	24
34. Кудан, або онагр										
35. Кабан	9		2	22			5	9		
36. Олень звичайний	16		3	34			11	20	41	31
37. Козуля звичайна	10		1	11			4	7		
38. Лось	1		1	11			3	4		
39. Олень північний										
40. Тур	1		1	11			4	7	12	9
41. Зубр			1	11						
42. Сайга										
43. Разом	51		9	100			55	100	132	100
44. Співвідношення між свійськими та дикими ссавцями										
45. Свійські	7	8	14	61	8	100	62	53	851	87
46. Дикі	51		9	39			55	47	132	13
47. Разом	58		23	100			117		983	100

Вид	Усатово етап С2 Трипільської культури		Моллохов Бугор Середньо- стогівська культура		Середній Стіг-II Середньо- стогівська культура		Костянтинівка Середньо- стогівська культура		Прися культура Пивиха	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
1. Свійські тварини										
2. Бик свійський	228	31	2	14	7	50	8	19	7	50
3. Вівця свійська	322	44								
4. Коза свійська	5	1								
5. Вівця та коза	7	1	8	58	1	7	17	40	1	7
6. Свиня свійська	19	3	1	7			4	10		
7. Кінь свійський	9	14	2	14	6	43	6	14	6	43
8. Собака свійський	12	2	1	7			7	17		
9. Разом	720	100	14	100	14	100	42	100	14	100
10. Дикі ссавці										
11. Засць русак	2	3					3	7		
12. Засць біляк										
13. Білка звичайна										
14. Байбак										
15. Бобер річковий	1	1	2	50			3	8		
16. Вовк сірий	3	4					3	8		
17. Лисиця звичайна	18	27					3	8		
18. Кореак										
19. Ведмідь бурий										
20. Куниця лісова							3	8		
21. Martes sp.										
22. Росомаха										
23. Тхір лісовий										
24. Тхір степовий										
25. Mustela sp.										
26. Барсук	1	1					1	2		
27. Видра			1	25			1	2		
28. Лев										
29. Кіт лісовий										
30. Кіт степовий										
31. Felis sp.										
32. Рись										
33. Осел європейський							3	8		
34. Кулан, або онагр	22	32								
35. Кабан	4	6			2	50	7	18	2	50
36. Олень звичайний	12	18	1	25			12	30		
37. Козуля звичайна	3	4								
38. Лось										
39. Олень північний										
40. Тур					1	25			1	25
41. Зубр										
42. Сайга	3	4			1	25			1	25
43. Разом	67	100	4	100	4	100	39	100	4	100
44. Співвідношення між свійськими та дикими ссавцями										
45. Свійські	720	91	14	78	14	78	42	52	14	78
46. Дикі	67	9	4	22	4	22	39	48	4	22
47. Разом	787	100	18	100	18	100	81	100	18	100

* Одне зауваження. Свого часу мені довелося займатися питаннями, наскільки достовірна, або репрезентативна та чи інша вибірка кісток з тієї чи іншої археологічної пам'ятки. І я прийшов до висновку, що мінімальна вибірка, за якою можна починати робити висновки, повинна складатися не менш як із 500 кісток. Нижче будуть наведені дані по всім відомим мені поселенням (Таблиця 1), але користуватися для подальших висновків, на мою думку, можна даними лише по тим поселенням, які дали необхідні вибірки. В Таблиці 1 я навів дані не тільки по трипільським поселенням, а і дані по поселенням сусідньої з нею середньостогівської культури, оскільки, як буде показано нижче, можливо, між цими культурами існував певний зв'язок, і по одному поселенню культури Пивиха, теж синхронною трипільській культурі і її східним сусідом, остеологічний матеріал з якого потрапив до археологів, по поселенню Прися. – О. Журавльов.

** Абс.- абсолютне число особин.

МИСЛИВСТВО

Розглянемо ще одне дуже цікаве для доби енеоліту питання, на яке можуть дати відповідь тільки остеологічні матеріали. Це розвиток мисливства у племен трипільської та середньостогівської культур та культури Пивиха. Співвідношення між свійськими та дикими тваринами – один з критеріїв для поселень цієї доби, за яким можливо визначити розвиток відтворюючого господарства та співвідношення його з привласнюючим. Для цього також слід звернути увагу на склад мисливської здобичі, завдяки чому можна зробити висновки про природне середовище, яке оточувало те чи інше поселення в зазначений час.

Спробуємо, наскільки можливо, проаналізувати роль мисливства на окремих трипільських поселеннях. Фактичний матеріал по цьому показнику наведено у Таблиці 1.

Значення мисливства для раннього Трипілля у Середньому Подністров'ї було досить істотним. Так, на етапі А трипільської культури дикі тварини на поселенні Бернашівка становили 59 % від загальної кількості особин ссавців¹, на поселенні Лука-Врублевецька – 52%². Таким чином, якщо орієнтуватися тільки на остеологічні матеріали, можна говорити про значну роль привласнюючого господарства для мешканців цих поселень, яке перевищувало частку відтворюючого. У шарах етапу ВІІ поселення Коновка дикі ссавці становили 13%³ (тут і далі відсоток дається від всіх особин ссавців), на поселенні етапу ВІ–ВІІ Більшівці – 42 %. Таким чином, можна зробити висновок, що на поселенні Коновка було більш розвинене відтворююче господарство, ніж привласнююче, на решті – навпаки.

Отже, за остеологічними матеріалами, максимальний розвиток відтворюючого господарства у трипільських племен в районі Середнього Подністров'я припадає саме на етап ВІІ.

У Середньому Подністров'ї на поселенні в ур. Хрещате (етап ВІІ–СІ) дикі тварини становили

раннього Трипілля, а також поселення середнього Трипілля Більшівці. Отже, і тут привласнююче господарство відіграло значну роль. Привертає увагу те, що відтворююче господарство у Середньому Подністров'ї на етапах СІ–СІІ втратило позиції, які воно займало на етапі

Місцевість навколо поселення Щербанівка, Подніпров'я. Фото М. Ю. Відейка.

13 % від загальної кількості особин ссавців⁴. Отже, тваринництво забезпечувало населення усім необхідним, і в полюванні не було потреби. На поселенні Ломачинці (етап ВІІ–СІ), яке розташоване в цьому районі, диких тварин було вже 33 %. Очевидно, умови існування цього поселення примусили його мешканців займатися поряд з тваринництвом і мисливством. Хоча перевага відтворюючого господарства тут не викликає сумнівів.

У пізньому Трипіллі в Жванці на поселенні Лиса Гора дикі тварини становили 41%, а в Щовбі – 56% від загальної кількості особин ссавців⁵. Це не дуже відрізняється від аналогічних показників з поселень

ВІІ та на рубежі середнього і пізнього Трипілля (поселення Коновка і Хрещате, Ломачинці).

У Побужжі для поселень етапу А маємо значно нижчу кількість диких тварин. Так, на поселенні Сабатинівка П⁶ дикі тварини становили 19 % від загальної кількості особин ссавців, на поселенні Гребенюків Яр – 22%⁷. Отже, виходячи з цих даних, у ранньому Трипіллі в Побужжі відтворююче господарство було розвинене набагато краще, ніж у Середньому Подністров'ї.

У середньому Трипіллі на заході Побужжя на поселенні Василівка (етап ВІ) дикі тварини становили 51% від загальної кількості особин ссавців. На Березівському поселенні

¹ Збеневич В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре... – С. 143, Табл. 5.

² Бибикина В. И. Фауна раннетрипольского поселения Лука-Врублевецкая... – С. 411.

³ Журавлев О. П. О животноводстве и охоте племен Трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья... – С. 138; Журавлев О. П. Животноводство и охота у трипольского населения Среднего Поднепровья... – С. 45–46.

⁴ Журавлев О. П. О животноводстве и охоте племен Трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья... – С. 138; Журавлев О. П. Животноводство и охота у трипольского населения Среднего Поднепровья... – С. 45–46.

⁵ Журавлев О. П. О животноводстве и охоте племен Трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья... – С. 138; Журавлев О. П. Животноводство и охота у трипольского населения Среднего Поднепровья... – С. 45–46.

⁶ Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР... – С. 77–78.

⁷ Журавлев О. П. О животноводстве и охоте племен Трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья... – С. 138.

Зооморфна статуетка – ведмедиця. Майданецьке. Розкопки М. М. Шмаглія.

цього ж етапу 55%¹. На поселенні Майданецьке (етап СІ) їх було 15%². На поселенні Веселий Кут (етап ВІ-ВІІ) диких тварин було 35%. Слід констатувати, що в цьому районі на початку середнього періоду існування трипільської культури мало місце зростання ролі привласнюючого господарства і зменшення ролі відтворюючого. Але в кінці цього періоду у Побужжі відтворююче господарство знову зайняло належне йому чільне місце.

У Середньому Подніпров'ї на поселенні Коломийщина ІІ (етап ВІІ) дикі тварини становили 17% від загальної кількості особин ссавців³. Тут також можна констатувати значний розвиток відтворюючого господарства.

Вище вже згадувалася «уніфікація» тваринництва, яка відбулася у трипільців між західними та східними районами їх розташування на етапі ВІІ. Якщо подивитися на співвідношення між свійським та дикими тваринами на трипільських поселеннях цього часу, то можна говорити також про «уніфікацію» усього господарства в цілому, адже відсотки диких тварин на поселеннях етапу ВІІ від Дністра до Дніпра майже не відрізняються. Оскільки практично однакові висновки можна зробити вже за двома показниками – веденням тваринництва та розвитком відтворюючого господарства – то це вже не випадково.

На поселенні Незаможник (етап ВІІ-СІ), синхронному поселенням Хрещате та Ломачинці у Середньому Подністров'ї, дикі тварини становили 24% від загальної кількості особин диких тварин. Цей показник знаходиться десь посередні між показниками з Хрещатого та Ломачинців і вказує на істотне переважання відтворюючого господарства на цьому поселенні. Отже, можна говорити про те, що «уніфікація» у цей час ще зберігається.

У Побужжі на етапі СІ продовжують доминувати свійські тварини. Диких дуже мало. На поселенні Майданецьке диких тварин було 15%⁴, в Тальянках – 2%, на поселеннях Сverdликівке і Чичиркозівка – по 7%, на поселенні Косенівка – 10%. Отже, в Побужжі відтворююче господарство продовжує «утримувати свої позиції» на відміну від Середнього Подністров'я та етапу ВІ цього ж району. Таким чином, можна говорити про збереження тут сталого добробуту трипільського населення.

У Середньому Подніпров'ї на етапі СІ також домінують свійські тварини. На поселенні Коломийщина дикі тварини становили всього 13%⁵ від загальної кількості особин ссавців, у Зеленій Діброві – 0 %, Пекарях – 39%. Різницю між поселеннями за цим показником можна легко пояснити нерівноцінними вибірками. Отже, у Середньому Подніпров'ї відтворююче господарство так ніколи й не здавало своїх позицій. Але на поселенні Ігнатенкова Гора у Середньому Подніпров'ї диких тварин було аж 88%. Проте склад фауни і характер самого поселення вказує на те, що тут, найімовіріше, маємо справу із спеціалізованим мисливським поселенням. Мабуть, у трипільців були й такі.

Для етапу СІ у Побужжі на поселенні Сандраки⁶ було 47% диких тварин. Отже, у цьому районі на

заключному етапі існування трипільської культури знову зростає роль привласнюючого господарства. У тваринництві почало переважати свинарство, очевидно, поблизу поселення Сандраки зросли площі лісів,

Зображення оленя на кам'яній плиті. Усатове, курган І-3. Розкопки О. Ф. Лагодовської. ОАМ.

що свідчить про зниження тиску антропогенних факторів на природне середовище.

У Північному Причорномор'ї мисливство практичного значення для трипільського населення не мало. На поселенні Маяки дикі тварини становили усього 15,2% від загальної кількості особин ссавців, а на Усатовому – ще менше, 8,9%⁷. Відсутність лісових масивів не давала можливості розвивати мисливство у цьому районі.

У сусідів трипільських племен, на поселеннях середньостоговської культури, також спостерігається різне співвідношення між свійськими та дикими тваринами. Для лісостепових поселень слід констатувати значну роль привласнюючого господарства. На поселеннях Молохів Бугор дикі тварини становили 55% від загальної кількості особин ссавців⁸, в Олександрії їх було 44%, у Константинівці – 48 %, і лише Середній Стір

¹ Журавльов О. П. Археозоологічні дослідження пам'яток України... – С. 49–52.

² Журавлев О. П. О животноводстве и охоте племен Трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья... – С. 138.

³ Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР... – 72–73.

⁴ Журавлев О. П. О животноводстве и охоте племен Трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья... – С. 138.

⁵ Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР... – С. 71–72.

⁶ Короткевич О. Л. Фауна пізньотрипільського поселення Сандраки... – С. 131, Таблиця 1.

⁷ Збеневич В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья... – С. 115. Табл. 3.

⁸ Журавлев О. П., Маркова Е. В. Остеологические материалы из поселения Молохов Бугор... – С. 40–43.

Скупчення кісток тварин серед залишків життя. Поселення Бернашівка. За Збеновичем В. Г.

П дав 22%¹. Таким чином, відтворююче господарство повністю домінувало лише на поселенні Середній Стіг II.

На поселенні культури Пивиха Пріся дикі ссавці становили 22%. Це свідчить про значний розвиток у племен цієї культури відтворюючого господарства.

Розглянемо тепер склад мисливської здобичі трипільського населення. Фактичний матеріал, за яким робився аналіз, наведено у Таблиці 1.

На поселенні Бернашівка у Середньому Подністров'ї було знайдено кістки від 15 видів (всього 473 особини) диких ссавців². Основну частку здобичі становив олень звичайний (47%), за ним ішли кабан (29%), козуля звичайна (13%), тур (1,3%), лось (0,8%). Усі ці копитні тварини здобувалися насамперед заради м'яса. Хоча, звичайно, використовувалися і шкури, і жили, і кістки, і роги (у оленів, козул, лосів). Серед тих тварин, яких можна вважати хутровими, перше місце займав бобр річковий (3%), за ним ішов борсук (2%), далі – ведмідь бурий (1,7%), вовк сірий і куниця лісова (по 6%), заць русак, байбак, лисиця звичайна, видра та кіт лісовий (по 0,2%).

Перевага м'ясних над хутровими звірами, на перший погляд, безпе-

речна. Але треба враховувати ту обставину, що хутро з чисто хутрових звірів намагаються зняти одразу після їх здобуття, інакше воно може зіпсуватися. Якщо м'ясо цієї тварини в їжу не вживається, тушку (звичайно, разом із кістками) просто викидають. Ось чому серед мисливської здобичі переважають кістки бобра, борсука, зайця і майже немає кісток куниць, тхорів, горностаїв та інших подібних. Ось чому за остеологічними матеріалами неможливо зробити висновок про співвідношення між м'ясними та хутровими звірами.

Тут буде доречним більш детально розглянути спосіб життя тих диких ссавців, кістки яких зустрічаються в остеологічних матеріалах з трипільських поселень. Це треба зробити для того, щоб не бути голосливим при подальших висновках про характер навколишнього природного середовища поблизу поселень та особливості мисливства на тому чи іншому поселенні, пов'язані, або й не дуже з цим середовищем. У переліку диких ссавців систематичний порядок подається за узагальнюючою роботою із систематики ссавців³. Спочатку подаються дані про тих ссавців, кістки яких було знайдено на поселенні Бернашівка, а потім при появі нових видів, додається інформація про них під час огляду тих поселень, де вони були знайдені.

Роги оленя. Поселення Більшівці, Подністров'я. Розкопки Т. М. Ткачука. НФ НДЗГ.

Заць русак (*Lepus euroaicus* Pallas) зустрічається у всіх природних зонах України⁴. Він є мешканцем степових та лісостепових ландшафтів, заходить і в ліси. В

лісовій зоні дотримується узлісь, порослих чагарниками. У Лісостеповій зоні мешкає по лісостугах та полях. У Степовій зоні зустрічається всюди. Маса дорослого зайця русака досягає 5 кг⁵.

Заць русак є цінним промисловим видом, який дає і хутро, і м'ясо. До того ж полювання на нього було доступне завдяки таким нехитрим пристроям, як силце, тенета, ловчі ями тощо. Цей вид становить істотну частку у мисливській здобичі на багатьох трипільських поселеннях. Здобували його, найімовірніше, переважно взимку, коли зайці мають добре хутро. Хоча могли ловити й улітку на м'ясо.

Байбак (*Marmota bobak* Muller). Це досить великий гризун, довжина тіла якого досягає 60 см, а маса – 10 кг. Байбак є мешканцем тільки цілих та незаймань земель⁶, різнотравних та злаково-різнотравних степів. У минулому був дуже поширений. Більшу частину свого життя байбак проводить у норі, має цінне хутро, а жир, багатий на вітаміни, використовується як лікувальний засіб⁷. Через цінні м'ясо, хутро і жир байбаки є об'єктами полювання⁸.

Зважаючи на сказане вище, можна зробити висновок про існування біля Бернашівки в ті часи значних ділянок цілих різнотравних степів. Якщо байбаки здобувалися заради хутра, то це можна було зробити тільки до початку їх довгої зимової сплячки, тобто в кінці серпня або на початку вересня. Таким чином, знахідка кісток цієї тварини чітко вказує на літне полювання на неї, можливо, навіть на кінець літа.

Бобр річковий (*Castor fiber* L.), найбільший із гризунів фауни України. Він досягає довжину 120 см в і маси – 20 кг, пристосований до напівводного способу життя. Бобри мешкають по берегах лісових річок з повільною течією та лісових озер, які

¹ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді... – С. 132, Таблиця VI.

² Збенович В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре (к происхождению Трипольской культуры)... – С. 112, Табл. 4.

³ Каталог млекопитающих СССР. Плиоцен – современность. – Ленинград: «Наука», 1981. – 455 с.

⁴ Природа Украинской ССР. Животный мир. – К.: «Наукова думка». – 1985. – С. 207.

⁵ Флинт В. И., Чугунов Ю. Д., Смирин В. М. Млекопитающие СССР. – М.: «Мысль», 1970. – С. 242–243.

⁶ Мигулін О. О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). – К.: АН УРСР, 1938.. – С. 373.

⁷ Природа Украинской ССР. Животный мир. ... – С. 209–210.

⁸ Жизнь животных. Млекопитающие, или звери. – М.: «Просвещение», 1971... – Том 6. – С. 179–181.

заросли деревно – чагарниковою рослинністю з м'яких порід. Ведуть одиночний чи родинний спосіб життя. Активні вночі, а також у ранці та ввечері. Харчуються корою, тонкими гілками листяних порід, а також різними болотяними та наземними трав'яними рослинами. Живуть у норах та хатках, на зиму роблять запаси кормів. Для утримання рівня води у водоймах будують греблі. Річковий бобер – цінний промисловий звір. Цінуються і його хутро, і м'ясо, а продукт мускусної залози – боброва струмина – використовується у медицині та парфумерній промисловості¹.

Висновок може бути лише один: біля Бернашівки по берегах тутешніх річок росли лісові масиви.

Половання на бобрів описане у статті А. Разлуцької². Це робили сітями, великими плетеними кошиками, йозами (виманювання тварини з води у задалегідь підготовлені у воді загородки і здобуття їх там за допомогою гарпунів), тормуванням (половання за допомогою луків та стріл уночі, коли бобри виходять на годівлю та заготовлю дерев).

Вовк сірий (*Canis lupus L.*) – великий хижак, масою до 50 кг, поширений по всій Україні, крім Криму. Найбільш численні на Поліссі та в Карпатах. Мешкають у різних місцях – від рівнинних і гірських лісів до плавнів річок і степових ярів. Найбільш поширені у тих районах, де худоба випасається вільно. Вони легко уживаються поряд з житлом людини. Харчуються різними копитними (свійська худоба, олені, козулі), зайцями, гризунами (миші, ховрахи тощо), вживають рослинну їжу (різні плоди та ягоди). По знахідках кісток вовка в остеологічних матеріалах неможливо скласти уявлення про природне оточення того чи іншого поселення чи городища. Оскільки м'ясо у вовка, як правило, в їжу не вживається, здобувати вовків могли або заради хутра, або знищували тих тварин, які шкодили тваринництву. Якщо звіра здобували взимку, то

Зображення вовка (?) на зерновнику. Колекція «ПЛАТАР».

Зображення вовка (?) на зерновнику. Колекція «ПЛАТАР».

використовували і його хутро.

Лисиця звичайна (*Vulpes vulpes L.*) – це звір з масою до 10 кг, дотримується відкритих ландшафтів та гірських лісів. Лисиця мешкає у різних місцях від тундр до пустель, населяючи розріджені ліси, властиві культурним ландшафтам, долини річок, узбережжя озер, передгір'я та гори до субальпійської смуги включ-

Підвіски із зубів лисиці. Курган 3 коло с. Вільшанка, кол. Херсонська губернія. Розкопки Д. М. Щербаківського. НМІУ.

но. У районах з високим сніговим покривом уникає суцільних лісових масивів. Поширена по всій території України. Поїдає зайців, птахів, може нападати на молодь козуль і навіть на молодих оленят. Проте основною

їжею лисиці є мишоподібні гризуни. Маючи досить великий потенціал розмноження, лисиці є масовим об'єктом хутрового промислу та спортивного полювання³.

За знахідками кісток лисиць в остеологічних матеріалах неможливо скласти уявлення про навколишнє середовище біля тих археологічних пам'яток, де були знайдені ці матеріали. Оскільки лисиці мають дуже цінне хутро, то, очевидно, полювали на цих тварин переважно восени та до середини зими. Незначна кількість лисиць (поселення Бернашівка) може бути пояснена тим, що, як правило, хутро з хутрових звірів намагаються зняти якомога швидше, часто навіть на місці полювання, інакше воно може зіпсуватися. У таких випадках тушки суто хутрових звірів, зрозуміло, разом із кістками залишаються за межами поселень чи городищ, де мешкають мисливці. На поселення потрапляють лише тоді, коли звіра впольовують біля поселення або в самому поселенні, наприклад, коли лисиця або куниця намагаються напасти на свійських птахів тощо.

Ведмідь бурий (*Ursus arctos L.*). Цей звір досягає зросту 2 метри і маси 150–300 кг. В Україні мешкає в гірських лісах до верхньої межі деревної рослинності. Влітку ведмеді найчастіше поселяються на заростаючих порубках. Восени переходять у букові ліси, іноді відвідують сади й виноградники. Зиму проводять у хвойних та змішаних молодняках у середній висотній смузі. У холодні зими вже з грудня місяця засинають у барлогах. Бурій ведмідь – всеїдна тварина. Він харчується зеленими рослинами, корінням, ягодами, плодами, поїдає багато безхребетних та дрібних хребетних тварин, восени нагулює жир на жолудях, букових горішках, диких фруктах. Із тваринної їжі велике значення у харчуванні ведмедів мають мурахи, гризуни, падло, яке залишилося після вовків та рисей. Іноді нападає на свійську худобу, що пасеться на гірських пасовищах⁴.

¹ Природа Украинской ССР. Животный мир. ... – С. 210.

² Разлуцкая А. А. Речной бобр стоянки Осовец-2 // Гыстарічна-археалагічны зборнік. – Мінск. – 1999. – № 14. – С. 100.

³ Природа Украинской ССР. Животный мир. ... – С. 223.

⁴ Природа Украинской ССР. Животный мир. ... – С. 224.

Зооморфна статуетка – ведмедиця. Поселення Юрківка. Дослідження Т. Г. Мовші. НМІУ.

Зооморфна статуетка – ведмедиця. Томашівка. Дослідження П. П. Курінного. НМІУ.

Таким чином, знахідка кісток ведмедя на поселенні Бернашівка свідчить про наявність біля цього поселення у ті часи лісових масивів. Бобри, кістки яких теж були знайдені на Бернашівці, свідчать лише про природні та приозерні ліси. А ведмеді – вже про солідні лісові масиви. У той же час, враховуючи знахідку байбака, очевидно, можна говорити про лісостеповий характер тогочасних ландшафтів. Здобувати ведмедя могли цілий рік, влітку заради м'яса, а взимку, виганяючи з барлоги, ще й заради хутра.

Куниця лісова (*Martes martes* L.). На території України мешкає в лісовій та лісостеповій зонах. Південніше зустрічається у заплавах річок Самарі та Сіверському Донцю. Це типовий мешканець лісів різного порідного та вікового складу. Вона здатна легко пересуватися по деревах та ловити тут здобич, але в Україні веде переважно

наземний спосіб життя. Гнізда все ж влаштовує на високих деревах, у їхніх дуплах. Куниця лісова харчується гризунами (полівками, мишами, білками), зайцями, птахами (рябчиками, тетеруками, білими курітками, дятлами), ягодами (бруницею, чорницею, горобиною) та безхребетними. Знахідка кісток лісової кунци на поселенні Бернашівка ще раз підтверджує висновок про наявність в ті часи лісових масивів біля цього поселення. Здобували кунци, очевидно, восени та взимку, коли вони мали найцінніше хутро.

Борсук (*Meles meles* L.) – звір, який може досягати маси 18 кг. На території України борсуки мешкають всюди. У лісовій зоні він селиться переважно по узліссях, перелісках, віддаючи перевагу схилам, які заросли деревною та чагарниковою рослинністю. У лісостепу та степу зустрічається в заплавах та байрачних лісах, ярах та лісоосуках. У горах підіймається високо до поясу криволісся. Норі борсук рие сам, влаштовуючи складну систему з багатьма (до 20) виходами. В одній колонії можуть жити кілька борсуків, часто сусідуючи із снотовидним собакою. У норі борсук залягає в зимову сплячку, яка триває до перших весняних таловин. На півдні України може бути активним цілий рік. Їжа борсуків складається із рослинних (кореневища, бульби, плоди, насіння, листя, бруньки) та тваринних (безхребетні, гризуни, земноводні, плазуни, птахи та їхні яйця) компонентів. Господарське значення борсуків визначається тим, що вони дають цінні м'ясо, хутро, жир. Останній має цілющі властивості. За знахідками кісток борсука в остеологічних матеріалах неможливо зробити висновки про навколишнє природне середовище побіля того чи іншого стародавнього поселення чи городища. Полювати на нього біля Бернашівки могли з весни до осені.

Видра (*Lutra lutra* L.) досягає в довжину 60–70 см, має масу тіла до 10 кг. Короткі вуха під час пірнання закриваються спеціальною шкірною складкою. Між пальцями ніг є пла-

вальна перетинка. Коротке, густе й щільне хутро не змочується водою. Зуби великі та гострі, призначені для утримання слизької здобичі – риби. Видра в Україні зустрічається в річках та озерах переважно лісової та лісостепової зон. Більш численна на сході та в передгір'ях Карпат. Віддає перевагу проточним водоймам, місцям з не замерзаючими взимку ополонками, старим бобровим колоніям, протокам, заваленим мохлом із старих дерев та корчів. Селиться також серед боліт, по берегах озер. Постійно тримається лише в місцях, багатих на рибу. Окрім риби, харчується раками. Іноді вживає в їжу молодняк ондатр, водяних полівок, птахів (водяних курочок, куликів), дрібних ссавців, змій, жаб, ще рідше – молосків та комах. Є у неї в раціоні й рослинна їжа. Видра має дуже цінне хутро¹. За знахідками кісток видри на Бернашівці можна зробити висновок: біля цього поселення в той час існували водойми, багаті на рибу.

Кіт лісовий (*Felis silvestris* Schreber) за розмірами та зовнішністю дуже схожий на свійського kota. Харчується дрібними ссавцями, в основному гризунами, та птахами. Ні його хутро, ні м'ясо не мають ніякої цінності. З натяжкою його можна віднести до хутрових звірів. Знахідка кісток лісового kota на поселенні Бернашівка є доказом існування тут у ті часи лісових масивів, навіть, можна сказати, глухих лісів.

Кабан (*Sus scrofa ferus* L.). Дикий кабан може досягати маси 250–300 кг і більше. Мешкає по всій території України, дотримується лісів, заростей очерету, тугаїв у заплавах річок, боліт². Зустрічається в різних лісах, по ярах, байраках, штучних лісонасадженнях, очеретяних заростях, болотах, плавнях, в інших місцях. Харчуються кабани надземними та підземними (бульбами, молодим коренням, цибулинами, коренеплодами) частинами рослин, плодами дерев і чагарників, а також тваринною їжею – наземними молосками, дощовими черв'яками,

¹ Природа Украинской ССР. Животный мир. ... – С. 228.

² Кузнецов Б. А. Определитель позвоночных животных фауны СССР. Часть 3. Млекопитающие. – М.: «Просвещение», 1975. – С. 170.

іншими безхребетними. Їдять і хребетних: ящірок, змій, жаб, рибу, мишовидних гризунів, яйця птахів, які гніздяться на землі. Можуть поїдати і більших ссавців та птахів. Восени велике значення для нагулу жиру має харчування горішками бука та жолудями, а також сільськогосподарськими культурами (кукурудзою, зерновими, картоплею, овочами). Кабан є цінною мисливською твариною, що дає м'ясо, шкуру, щетину¹.

Без сумніву, кабан був однією з основних промислових тварин і бажаною здобиччю мисливців. Половання на нього було дуже небезпечним і вимагало спеціальної підготовки.

Роги оленя. Поселення Більшівці, Подністров'я. Розкопки Т. М. Ткачука. НФ НДЗГ.

Роги оленя. Поселення Більшівці, Подністров'я. Розкопки Т. М. Ткачука. НФ НДЗГ.

Олень звичайний (*Cervus elaphus* L.) найбільшим представником цього роду. Його маса досягає 300 кг. Повністю розвинені роги мають не менше 5 відростків, іноді — до 10–12 на кожному. Звичайний олень дуже поширена тварина. Їжу оленів складають гілки, пагони, листя, бруньки, кора та хвоя різних дерев, різноманітні трави та лишай-

ники. Олені можуть мешкати в степу, годуючись трав'яною рослинністю, влітку — вегетуючою, взимку — її сухими залишками та заготовленим сіном.

У кінці першого року життя у самців на лобних кістках утворюються кісткові горби, на яких ще через два–три місяці починають рости роги. Восени другого року життя ці роги повністю формуються, їх ріст закінчується і вони очищуються від шкіри, яка називається оксамитом. Ці перші роги на мають розгалужень і їх називають сірниками або шилами, а самих самців — спичаками або шильниками. Після того, як олені навесні ці роги скидають, влітку виростають роги з 3–4 гілками. У наступні роки зростає й число гілок, і маса самих — рогів до 4–6 років. Найбільшого розвитку роги досягають у самців віком від 6 до 12, дуже рідко — до 14 років. Після цього настає зменшення і маси самих рогів, і кількості їх гілок².

Можна зробити три дуже важливі висновки. Перший: олені у степу можуть виживати тільки за умови їх підгодовування в осінньо — весняний період. Другий: олень є типовою ліською твариною. Отже, наявність його кісток в остеологічних матеріалах з поселення Бернашівка вказує на існування лісових масивів біля цього поселення в ті часи. Третій: за кількістю гілок на рогах неможливо визначити індивідуальний вік оленів. В оленя використовується практично все: м'ясо, жири, шкура, кістки, роги. Ось чому він завжди був жаданою мисливською здобиччю. І не дивно, що серед диких тварин на Бернашівці саме олень у полюванні посідав перше місце.

Козуля звичайна (*Capreolus capreolus* L.) поширена в рівнинних та гірських широколистяних лісах, а також у південних тайгових лісах Європи. Сучасний ареал цього виду склався лише в голоцені, а в Криму — в мезоліті³.

Козуля звичайна — єдиний вид цього роду. Маса її не більше 40 кг, а роги мають не більше трьох гілок. Стовбур рогу, як правило, має шере-

Підвіски з молочних зубів оленя. Цвіклівецький скарб. Експозиція АВ КПМЗ.

Зооморфна статуетка — олень. ЧКМ.

Знаряддя праці з року. Поселення Сабатинівка I. Розкопки А. В. Добровольського. ОАМ.

хату поверхню, вкриту багатьма горбочками — «перлинами». Хутро козуль тепле, але дуже ламке, як і в інших оленячих, і тому не має ніякої цінності. Козуля мешкає в усіх природних зонах України, населяючи лісів різні типи. Харчується козуля трав'яною, листяною і чагарниковою рослинністю, грибами, лишайниками у співвідношення, які визначаються наявністю кормових ресурсів в тому чи іншому районі в ту чи іншу пору року. Взимку їсть деревні пагони, виходить пастися на озимину, а також об'їдає кошиці сіна, які готують як запаси кормів на зиму для свійської худоби. Козуля звичайна мешкає в рівнинних та гірських листяних і мішаних лісах, а також уздовж південного краю тайги та лісостепу, по річкових долинах

¹ Природа Украинской ССР. Животный мир. ... — С. 230.

² Жизнь животных. Млекопитающие, или звери. ... — С. 464.

³ Каталог млекопитающих СССР. Плиоцен — современность. ... — С. 366.

заходить далеко в степ та напівпустелю. Вона дотримується світлих лісів з добре розвиненим підліском, з галявинами, заростаючими порубками та згаріщами, річкових урем, кілків, тугаїв, очеретяних заростей.

Козулю можна вважати лісовим мешканцем. В усякому разі її поява в степах пов'язана з наявністю там дерев, чи по долинах річок, чи нині з насадженими лісосмугами. Таким чином, знахідка кісток козулі на поселенні Бернашівка є ще одним свідченням на користь лісових масивів біля цього поселення в ті часи. Оскільки у козулі, як і в оленя, використовується практично все, тож не дивно, що вона мала таку велику частку у мисливській здобичі даного поселення, займаючи третє місце після оленя та кабана.

Лось (*Alces alces* L.) – найбільший представник оленьчих. Маса дорослих самців може досягати 500 кг. Сучасний ареал лося склався в голоцені. У своєму поширенні лось пов'язаний із деревною рослинністю, включаючи штучні лісонасадження у степовій зоні. Використовує у їжу деревні корми, як інші оленьчі, хоча може харчуватися і трав'яною рослинністю, включаючи водноболотяну. Взимку велике значення мають хвоя та пагони осоки¹. Лося можна вважати типовим лісовим, навіть тайговим, звіром, який до того ж полюбає болота. Справа в тому, що його роздвоєні копита можуть ще розширяться, збільшуючи площу опори, завдяки чому лось може легко пересуватися по болотистій місцині.

Отже, знахідка його кісток на поселенні Бернашівка є ще одним доказом наявності значних лісів біля цього поселення в ті часи. Правда, в чисельності він поступався оленю та козулі, оскільки, очевидно, ця частина ареалу не є для нього оптимальною.

Тур, або первісний бик (*Bos primigenius* Bojanus) – предок нашого свійського бика. Був широко розповсюджений у другій половині антропогенного періоду в лісостепах

та степах Східної півкулі. Висота тура в холці досягала двох метрів, в крижах – 1,8 м, вага – до 800 кг. Череп мав плоский, трохи вдавнений лоб, роги – розкинуті. Був об'єктом полювання.

Раніше тури мешкали в лісостепах та розріджених лісах, які чергувалися з луками, заходили і в справжні степи. Можливо, в лісі вони відкочували лише взимку, влітку віддавали перевагу пасовищам на луках. Харчувалися тури травою, пагонами і листям дерев та чагарників, жолудями.

Тур став родоначальником усіх сучасних порід великої рогатої худоби – основного джерела м'яса, молока та шкур для людини. Одомашнення тура відбулося між 8000 та 6000 рр. до н.е. Деякі породи свійського бика, наприклад, камарзька худоба та іспанські бойові бики, зберегли основні ознаки дикого тура. Легко простежуються вони також у інших порід: у англійської паркової та шотландської худоби, в угорських степових корів, в української сірої степової худоби².

Процес одомашнення тура проходив незалежно і неодноразово у різних місцях: у Середземномор'ї, Центральній Європі, Південній Азії. Напевне, свійські бики спочатку були культовими тваринами, і лише згодом їх стали використовувати як тяглових. Використовувати корів для отримання молока стали пізніше. Велика рогата худоба відіграє в житті сучасної людини дуже значну роль і розповсюджена по всьому світу. Не дивно, що, виходячи із спеціальних потреб і кліматичних умов, людина вивела дуже велику кількість порід.

По-перше, за знахідками кісток тура в остеологічних матеріалах неможливо зробити висновки про природне середовище побіля того чи іншого поселення або городища. Очевидно, в минулому тури мешкали і в лісах, і в степах по всій території України.

По-друге, напевне, лютість турів стримувала стародавніх мисливців, і

вони не так часто полювали на цю тварину.

По-третє, очевидно, такий «характер» тура і, його нащадка – свійського бика пояснює появу так званих комоліх, тобто безрогих, порід великої рогатої худоби, поширених в минулому майже по всій території України та на суміжних територіях. Зрозуміло, що тварини, які не мали рогів, становили не таку загрозу для людини, як рогаті. Комолість є результатом мутації у певної кількості особин цього виду. Свого часу В. І. Цалкін запропонував визначати комолість, чи рогатість, порід за відсотком рогових стрижнів від загальної кількості кісток свійського бика, знайдених на тій чи іншій археологічній пам'ятці³. Якщо він перевищував 1%, то порода була рогатою. При менших значеннях, а особливо при 0,5% і менше, її можна вважати комолою.

Отже, на цьому можна закінчити детальний огляд способу життя тих диких ссавців, кістки яких були знайдені в остеологічних матеріалах. Таким чином, зважаючи на всі приведені вище дані, біля ранньотрипільського поселення Бернашівка в ті часи був досить різноманітний ландшафт. Степи, де мешкали байбаки, чергувалися із світлими лісами з галявинами, де мешкали олені та козулі, і навіть з лісами, де були якісь болота і тайгові елементи, місця мешкання лосів. Можливо, все-таки переважали лісові ландшафти, оскільки в мисливській здобичі домінували лісові тварини: олень та козуля.

На поселенні Лука-Врублевецька⁴ в Середньому Подністров'ї знайдено кістки 17 видів диких ссавців (усього 203 особини). Тут також переважав олень звичайний, але його було значно менше, ніж на Бернашівці, – 28%. За ним ішли кабан (16%), козуля звичайна (15%) і лось (4%), лисиця звичайна (7%), засць русак, білка звичайна, ведмідь бурий і куниця, до виду не визначені (по 4%), бобер річковий і борсук (по 3%), вовк сірий і кіт лісовий (по

¹ Природа Украинской ССР. Животный мир... – С. 231.

² Жизнь животных. Млекопитающие, или звери. ... – С. 547–548.

³ Цалкин В. И. Древнейшее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии ... – С. 12.

⁴ Бибикина В. И. Фауна раннетрипольского поселения Лука-Врублевецкая ... – С. 412–413, Табл. 1.

2%), останні місця займали росомаха, тхір (до виду не визначений), видра і рись (по 1%).

Спочатку детальніше познайомимося з тими видами ссавців, яких не було на поселенні Бернашівка, а потім продовжимо огляд мисливства на трипільських поселеннях.

Білка звичайна (*Sciurus vulgaris* L.). Цей вид мешкає по всій лісовій та лісостеповій зоні Євразії. Харчується насінням хвойних дерев, горіхами, бруньками, жолудями, ягодами, грибами, комахами. Є основним видом хутрового промислу¹. Наявність кісток білки в остеологічних матеріалах на поселенні Лука-Врублевецька вказує на існування біля цього поселення в ті часи значних лісових масивів з переважанням хвойних дерев.

Росомаха (*Gulo gulo* L.). Оскільки цей вид у списках сучасної фауни ссавців України відсутній, гадаю, варто з ним познайомитися детально, щоб мати уявлення, що можуть дати знахідки його кісток. Росомаха — єдиний вид у своєму роді. Це — великий звір з довжиною тіла до 105 см, хвоста — до 23 см і масою до 19 кг. Забарвлення хутра росомахи буває дуже різноманітним з переважанням темно-бурих кольорів. Мешкає в лісах від Карелії до Камчатки в тайгових лісах, заходить і в тундру. Лігво влаштовує під скелями, поваленими деревами, в буреломах. Живиться трупами тварин і самостійно здобуває дрібних і середніх за розмірами звірів, птахів, земноводних. Хутро малоцінне².

Таким чином, знахідка росомахи на трипільському поселенні Лука-Врублевецька свідчить про наявність біля нього в ті часи ландшафтів з тайговими елементами, тобто глухих лісів. На це вказує і весь склад диких ссавців, зафіксований на ньому.

Рись (*Linx linx* L.). Рись — досить велика кішка масою до 30 кг, коротким хвостом і китицями на кінцях вух. Забарвлення варіює від сіро-димчастого до іржавого кольору, у більшості особин дуже помітна дрібна темна плямистість. По боках

голови довга шерсть утворює бакенбарди. В Україні рись мешкає в Карпатах, зрідка зустрічається в Поліссі. Це — типовий лісовий хижак, який добре лазить по деревах і чатує там на свою жертву. Годується зайцями, дрібними гризунами, птахами, а також копитними — козулями, поросятами, молодняком оленів та лосів. Іноді нападає на дрібну свійську худобу. При достатній кількості їжі веде осілий спосіб життя. Таким чином, знахідка рисі на поселенні Лука-Врублевецька свідчить про наявність в ті часи біля нього значних лісових масивів з буреломами та глухими куточками, де міг мешкати цей звір.

Отже, на поселеннях Лука-Врублевецька та Бернашівка основною мисливською здобиччю був олень звичайний. Вибірки на них (473 особини — Бернашівка; 203 особини Лука-Врублевецька) і кількість видів диких ссавців (відповідно 15 і 17) дають підстави стверджувати, що ця різниця не випадкова. До того ж на поселенні Бернашівка відсоток кабана, що займав друге місце, перевищував відсоток козулі, яка була на третьому місці, більш ніж удвічі, а на поселенні Лука-Врублевецька кабана було лише трохи більше, ніж козулі. Вищим на цьому поселенні, порівняно з Бернашівкою, був і відсоток лося. До того ж на поселенні Лука-Врублевецька значно краще представлений хутровий напрям мисливства. Можливо, мисливські угіддя тут були набагато ближчими до поселення, і тому шкурки з хутрових звірів знімалися безпосередньо на поселенні.

Таким чином, на цих поселеннях, очевидно, були розвинені два типи мисливства, як і у тваринництві. Причиною були різні ландшафти поблизу поселень. Якщо міркувати про склад ссавців, представлених в остеологічних матеріалах, можна зробити висновок, що біля поселення Бернашівка в той час існував лісостеповий ландшафт, а поблизу поселення Лука-Врублевецька — лісовий. Навіть з тайговими елементами типу

буреломів, дуже глухих куточків тощо. Це й визначало можливості полювання мисливців.

На поселеннях цього етапу в Побужжі картина полювання виглядає так. На поселенні Сабатинівка П³ знайдено кістки 4 видів диких ссавців (7 особин). Серед копитних перше місце належало оленю звичайному (43%), тура було значно менше (14%). Серед хутрових звірів, якщо їх можна віднести до «хутрових», лідирував ведмідь бурий (29%), за ним ішов вовк сірий (14%). Тут, без сумніву, основну роль відігравали різні ландшафти. В усякому разі, наявність такого високого відсотка оленів і ведмедів однозначно свідчить про значні лісові масиви біля цього поселення на той час. Привертає увагу дуже великий відсоток турів. Можливо, цих тварин тут на той час було більше, ніж в інших районах, де існували трипільські поселення. Можливий ще й інший варіант. Цих тварин вилучували в молодому віці, використовували для поліпшення породи свійського бика, а потім забивали на м'ясо.

На поселенні Гребенюків Яр знайдено кістки 9 видів диких ссавців (47 особин). Серед копитних в мисливській здобичі переважав кабана (36%), за ним ішли олень звичайний (17%), козуля звичайна (15%), тур (13%), лось (9%). Серед хутрових звірів було найбільше бобра річкового (4%), за ним — вовк сірий, ведмідь бурий і борсук (по 2%). Тут полювання мало зовсім інший характер, ніж в інших місцях розповсюдження ранньотрипільських племен. Перш за все це було пов'язано з великою площею покритих лісом, чагарником та очеретом заплавам, до того ж, мабуть, ще й заболочених. А це — улюблені місця саме для кабанів, а також лосів. Привертає увагу й високий відсоток тура, майже такий, як на Сабатинівці П.

На етапі VI на поселенні Василівка на заході Побужжя було знайдено кістки 7 видів диких ссавців (51 особина). Серед диких копитних

¹ Кузнецов Б. А. Определитель позвоночных животных фауны СССР... — С. 79.

² Там же. — С. 147.

³ Підолічко І. Г. 1956. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. ... — С. 77–78.

– олень звичайний (44%), за ним ішли кабан (16%), козуля звичайна (11%), тур (6%). Серед хутрових звірів перше місце займав бобер річковий (11%), за ним – заєць русак та борсук (по 6%). Отже, і тут були свої особливості в мисливстві. Можна зробити припущення, що вони виникли через значні лісові масиви та прирічні ліси з багатьма галявинами та заростаючими порубками і чагарниками. Це сприятливі умови саме для звичайного оленя і річкового бобра. А от чисельність тура, можливо, трохи знизилася.

На Березівському поселенні¹, розташованому на схід від Василівки, було знайдено кістки 12 видів ссавців (усього 147 особин). Перше місце серед диких копитних займав олень звичайний (47%), за ним ішли козуля звичайна (14%), тур (8%), лось і олень північний (по 3%), зубр (1%). Серед хутрових звірів переважав бобер річковий (12%), за ним ішли ведмідь бурий (5%), борсук (3%), вовк сірий (2%), заєць русак, куниця лісова та мустеліда (по 1%). Отже, з'являються два нових види – північний олень та зубр.

Вироби з рогу. Поселення Сабатинівка II. Розкопки М. Л. Макаревича. НФ ІА НАНУ.

Олень північний (*Rangifer tarandus* L.). Північний олень має видовжені тудуб і шию, проте відносно короткі ноги. Довжина тіла 100–220 см, висота до 110–140 см, маса близько 220 кг. Зимове хутро довге, особливо на шні, де утворюється звисаюча грива (підвіс). Товста серце-

вина волосин наповнена повітрям, через що вони дуже легкі, ламкий, проте оленяче хутро дуже тепле. Роги великі, вони є і у самців, і у самок. Північний олень – мешканець тундр, лісотундр і тайги. Населяє як рівнинні, так і гірські ділянки, дотримуючись підвищень, гольців, річкових долин, околиць лісів. Рівних одноманітних ділянок тундри уникає. Харчується передусім лишайниками, ягелем, влітку – трав'янистими рослинами: злаками, осоками, різнотрав'ям, бруньками, молодими пагонами деяких деревних порід. Часто їсть гриби і дрібних хребетних (лемінгів)². В цілому корм у північного оленя доволі різноманітний, він їсть усі рослини, які виявляються доступними для нього. Веде стадний спосіб життя. Північні олені добре плавають, перетинаючи морські протоки шириною в кілька кілометрів.

Очевидно, біля Березівського поселення ці олені опинилися під час зимової кочівлі, тоді їх і вполювали досвідчені мисливці. Таким чином, можна зробити висновок, що зимове полювання було тут досить розвиненим.

Зубр (*Bison bonasus* L.) – великий бик, масою до 1 тонни і висотою в холці близько 2 метрів. Один з двох представників роду, до якого належить також американський бізон. Ще у I тисячолітті н.е. зубр був широко розповсюджений у широколистяних лісах, лісостепу і степу Європи, включаючи гірські ліси Кавказу³. Історичні, палеонтологічні та археологічні дані, а також особливості екології дають підставу гадати, що в минулому він мешкав також і на відкритих ландшафтах лісостепової та степової зон на території України, а перевагу важкодоступним лісовим угіддям він почав віддавати під тиском людини. У лісах зубри харчуються різноманітною травою, листям та пагонами дерев і чагарників, взимку – гілками дерев: дуба, берези, осики, липи, ясеня та інших

порід, корою дерев, а також сіном та іншою підкормкою. Тримаються зазвичай невеликими стадами⁴.

За знахідками кісток зубра робити висновки про природне середовище навколо того чи іншого поселення або городища не можна. Перевага в остеологічних матеріалах з нашої території кісток саме турів може свідчити про те що в природі також переважали саме ці тварини. Таким чином, склад мисливської фауни вказує на наявність значних лісових масивів біля Березівського поселення в ті часи. Дуже цікава повна відсутність кісток кабана на Цьому поселенні. Це досить рідкісний випадок серед лісостепових трипільських поселень. Немає кабанів на лісостепових поселеннях етапів ВІ–СІ Ломачинці, етапу СІ Зелена Діброва (але на цих двох поселеннях взагалі не знайдено жодної кістки диких ссавців), Тальянки і на степовому поселенні етапу СІІ Маяки. Березівка є також поки що єдиним з трипільських поселень, де знайдено кістки північного оленя. Цих тварин, як вже зазначалося, в наших широтах можна було здобути лише під час їх зимової кочівлі сюди.

Отже, на етапі ВІ є різниця в складі мисливської здобичі між окремими трипільськими поселеннями. Таким чином, найімовірніше, біля них були різні ландшафти. Цікаво й те, що зовсім немає аналогів з трипільськими поселеннями етапу А з цих же районів.

На поселенні етапів ВІ–ВІІ Веселий Кут у Побужжі знайдено кістки також переважно копитних звірів. Тут було виявлено кістки 4 видів (8 особин) диких ссавців. Домінували копитні тварини. Із 8 особин 37,5% належало оленю звичайному, по 25% – кабану і козулі звичайній і тільки 12,5% дісталися зайцеві русаку. Отже, і тут в ті часи були значні лісові масиви. Мешканці Веселого Кута полювали на кабана, на відміну від мешканців розташованого не так уже й далекої Бере-

¹ Журавльов О. П. Археозоологічні дослідження пам'яток України. ... – С. 49–52 (тут опубліковані попередні дані – О. Ж.).

² Кузнецов Б. А. Определитель позвоночных животных фауны СССР. ... – С. 177.

³ Там же. – С. 172.

⁴ Там же. – С. 234.

зівки поселення. Що стосується відсотків диких тварин, то аналогів тим, які були на Веселому Куті, поки що немає.

На поселенні Більшівці (етап VI–VII) у Середньому Подністров'ї було знайдено кістки II видів диких ссавців (всього 64 особини). Серед диких копитних переважав олень звичайний (28%), йому ненабагато поступався кабан (24%), далі йшли козуля звичайна (8%), тур (6%) і лось (1,5%). Серед хутрових звірів домінував бобер річковий (25%), на порядок менше було зайця русака, вовка сірого, лисиці звичайної, ведмедя бурого та борсука (по 1,5%). Як бачимо, у цьому районі відбулися зміни акцентів у полюванні порівняно з етапом А, пов'язані, в першу чергу, із зростанням відсотка кабана. Цікаво й те, що кістки дуже розповсюдженого хутрового виду – лисиці звичайної – поки що знайдено лише на трипільських поселеннях Середнього Подністров'я. У Побужжі на поселеннях етапу А і VI їх немає. Як це пояснити, не маю жодного уявлення. Хіба що всіх тварин впольовували так далеко від поселень, що їх тушки сюди просто не доносили.

Трипільські поселення етапу VII у Середньому Подністров'ї та в Середньому Подніпров'ї виявилися схожими за складом мисливської здобичі.

На поселенні Коновка¹ у Середньому Подністров'ї було знайдено кістки 6 видів диких ссавців (усього II особин). Перше місце серед копитних займав кабан (46%), за ним йшли олень звичайний (18%), козуля звичайна, лось і тур (по 9%). Із хутрових звірів був лише заєць русак (9%).

У Середньому Подніпров'ї на поселенні Коломийщина II знайдено кістки 3 видів диких ссавців (усього 4 особини), і тільки від копитних. 50% припадало на кабана і по 25% – на оленя звичайного та лося.

У Середньому Подністров'ї та в Середньому Подніпров'ї переважав кабан, далі йшли олень звичайний та інші копитні. Правда, в Середньому

Подніпров'ї дуже висока є частка лося. Зараз важко сказати, викликає це малою вибіркою з Коломийщини II чи тут справді був більш «тайговий» та болотний ландшафт, який полюбляють лосі. До речі, і за складом свійських тварин ці поселення теж були схожі.

На межі середнього і пізнього Трипільля у Середньому Подністров'ї знову відбулися зміни у складі мисливської здобичі. На поселенні етапу VII–CI Велика Слободка (ур. Хрещате)², знайдено кістки 5 видів диких ссавців (усього II особин). Серед копитних перше місце займала козуля звичайна (37%), за нею йшли кабан (27%), олень звичайний (18%) і лось (9%). З хутрових звірів тут був лише заєць русак (9%). Можливо, зростання чисельності козулі сприяло збільшенню площ заростаючих порубок та згаріщ, які залишили люди. А от на поселенні цього ж часу Ломачинці знайдено кістки всього 2 видів (2 особини). По 50% прийшлося на зайця русака та вовка сірого. Такого складу мисливської здобичі серед трипільських поселень більше не було ніде.

У пізньому Трипільлі у Середньому Подністров'ї на етапі CI–CII основним мисливським звіром знову став олень звичайний. На поселенні Ліса Гора³ знайдено кістки 9 видів диких ссавців (всього 85 особин). Серед копитних – олень звичайний (34%), кабан (32%), козуля звичайна (22%), лось (1%). Серед хутрових звірів перше місце займали бобер річковий та борсук (по 4%), за ними йшли заєць русак, лисиця звичайна та ведмідь бурій (по 1%).

На поселенні Щовб⁴ знайдено кістки II видів диких ссавців (всього 71 особина). Тут перше місце займав олень звичайний (34%), за ним – кабан і козуля звичайна (по 20%) і лось (3%). Серед хутрових звірів переважав бобер річковий (8%), за ним – заєць русак (4%), лисиця звичайна, куниця (до виду не визначена) і борсук (по 3%), останні місця займали ведмідь бурій

і кіт лісовий (по 1%). На двох поселеннях, що розташовувалися практично поруч, за остеологічними матеріалами, існувало два типи мисливства.

У Побужжі на поселеннях етапу CI спостерігається така картина. На поселенні Майданецьке-I знайдено кістки 6 видів диких ссавців (усього 17 особин). Серед копитних переважав кабан (35%), за ним йшли олень звичайний (29%), тур і зубр (по 12%) та козуля звичайна (6%). З хутрових звірів був лише заєць русак (6%). Отже, знову інший тип мисливства, що характеризується значною часткою дуже великих копитних – тура і зубра. Таке на трипільських поселеннях зустрічається не часто. Аналог – лише поселення Косенівка.

На поселенні Косенівка із 5 видів диких ссавців (12 особин) домінував кабан (42%), за ним йшли олень звичайний (25%), зубр (17%), тур і заєць русак (по 8%). Отже, і такому складу мисливської здобичі аналогів на інших поселеннях поки що немає. Зазначимо, що видовий набір диких ссавців вказує на значні лісові площі біля цього поселення. Адаже суто степових видів ні тут, ні на решті поселень, які були розглянуті вище, поки що не знайдено.

На поселенні Тальянки знайдено кістки лише однієї особини дикого ссавця. Вони належали оленю звичайному. Зважаючи на досить значну вибірку з цього поселення, таке явище навряд чи було випадкове. Вище вже згадувалося про не досить звичне ведення тваринництва. Тепер ще й майже повня відсутність мисливства. Такі не досить звичні явища можуть бути пояснені тим, що це поселення мало досить значні розміри і тісну забудову. Через це й значний розвиток свинарства на харчових відходах, і практична відсутність полювання на диких тварин. Якщо вже за цих обставин впольовували саме звичайного оленя, то можна зробити висновок про наявність біля цього поселення у ті часи лісів.

¹ Журавлев О. П. Животноводство и охота у трипольского населения Среднего Поднепровья ... – С. 45–46.

² Там же. – С. 45–46.

³ Там же. – С. 45–46.

⁴ Там же. – С. 45–46.

На поселенні Сverdликівке з диких ссавців було знайдено кістки тільки від двох особин кабана. Отже, і тут мисливство особливого розвитку не мало. Очевидно, все необхідне давало тваринництво, і особливої необхідності в полюванні не було.

На поселенні Чичиркозівка знайдено кістки лише однієї особини дикої тварини — кабана. Розвинене тваринництво постачало все необхідне для населення, і в полюванні просто не було необхідності.

Таким чином, основними промисловими видами в Побужжі були олень звичайний та кабан.

На поселеннях етапу СІ у Середньому Подніпров'ї спостерігається така картина. У Коломийщині І¹ було знайдено кістки 5 видів диких ссавців (усього 16 особин). Серед копитних домінували олень звичайний та лось (по 25%), в чотири рази менше було кабана (6,25%). Серед хутрових звірів перше місце займав бобр річковий (25%), друге — заць русак (18,75%). Порівняно з даними по Коломийщині ІІ попереднього етапу, можна зазначити зменшення частки кабана і появу хутрових звірів. Склад мисливської здобичі свідчить про значні лісові масиви біля цього поселення, можливо, навіть тайгового чи болотного характеру, враховуючи значний відсоток лося.

На поселенні Зелена Діброва жодної кістки диких тварин знайдено не було. З висновками слід зачекати. На поселенні Пекарі ІІ знайдено кістки 6 видів (9 особин) диких ссавців, і до того ж тільки копитних. Домінував олень звичайний (34%), за ним ішов кабан (22%), а потім — козуля звичайна, тур і зубр (по 11%). Поблизу цього поселення, очевидно, були в той час ліси.

Поселення Ігнатенкова Гора у Середньому Подніпров'ї, можливо, єдине відоме зараз спеціалізоване поселення саме мисливців. На ньому знайдено кістки ІІ видів диких

ссавців (всього 51 особина). Серед диких копитних домінував олень звичайний (19%), йому лише трохи поступався кабан (18%), за ним йшли лось і тур (по 2%). Серед хутрових звірів перше місце займав бобр річковий (10%), далі — лисиця звичайна (6%), до речі, в цьому районі цей вид у Трипіллі з'являється чи не вперше, заць біляк і борсук (по 4%), на останньому місці знаходилися ведмідь бурий та тхір лісовий (по 2%).

Тут з'явилися два нових види — заць біляк та тхір лісовий. Познайомимося з ними ближче.

Заць біляк (*Lepus timidus* L.) — відносно велика тваринка. Найбільші зайці мешкають в тундрі Західного Сибіру, тут довжина їх тіла досягає 70 см, маса — до 5,5 кг. Найменші мешкають в тайзі Якутії, де вони мають масу 2,5 кг. Їх лапи широкі, ступні покриті густою щіткою з волосин. Це забезпечує кращу опору на снігу. Навантаження маси тіла на 1 квадратний сантиметр площі лап у біляка становить 9—12 г, у лисиці — 40—43 г, у вовка — 90—103 г, у собак гончаків — 90—110 г². Цей вид є мешканцем тундрової, лісової, лісостепової та степової зон Євразії. Тримається лісових угідь різних типів, заростей кущів, річковий заплави, очеретів озер³. У лісі населяє ділянки з добре розвиненим підліском, заростаючи порубки. Годується трав'янистими рослинами (конюшиною, кульбабою, мишачим горошком, вікою, іван — часм, полином). Взимку їсть пагони та кору верби, осики, берези, ліщини, дуба, клена. Постійного лігва немає⁴. На більшій частині ареалу біляк — осілий звір.

Таким чином, як і за кістками зайця русака, за знахідками кісток зайця біляка неможливо зробити висновок про природне середовище, яке оточувало те чи інше стародавнє поселення або городище.

Тхір лісовий, або темний (*Mustela putorius* L.). Цей вид поширений

у Східній Європі, окрім північних районів, на Уралі, мешкає в лісах, перелісках, заростях кущів, заплавах річок, парках, населених пунктах переважно в норах та інших схованках. Годується дрібними хребетними. Іноді нападає на свійських птахів та кролів⁵. На свійських птахів нападає частіше, ніж степовий тхір⁶. Отже, склад диких ссавців вказує на значні лісові масиви поблизу поселення Ігнатенкова Гора в ті часи.

Таким чином, чимдалі на південь у Середньому Подніпров'ї скорочується частка лося при зростанні частки оленя звичайного, кабана і козулі звичайної. «Тайговий» і, можливо, болотний характер лісів у районі сучасного Києва змінювався на більш світлі ліси побіля сучасного Канева.

Для лісостепової зони в Побужжі маємо дані лише для одного поселення етапу СІІ — це Сандраки⁷. Тут знайдено кістки 12 видів диких ссавців (усього 55 особин). Серед копитних здобували насамперед оленя звичайного (20%), далі — кабана (9%), козулю звичайну та тура (по 7%), а також лося (4%). Серед хутрових звірів лідировав бобр річковий (20%), за ним йшли кіт, до виду не визначений (11%), корсак (7%), лисиця звичайна (5%), заць русак і борсук (по 4%) та кіт лісовий (1%). На відміну від попереднього етапу, значно зменшилася частка кабана і з'явився лось. Можна було б припустити, що тут поширився «тайговий» елемент, привабливий для лося, і зменшилося ландшафтв, придатних для кабана. Але в тваринництві переважає свійська свиня.

На етапі СІІ з'являються трипільські поселення і в степовій зоні України. Археозоологами були досліджені два з них.

На поселенні Усатове⁸ знайдено кістки 10 видів диких ссавців (усього 67 особин). Серед копитних перева-

¹ Підолічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. ... — С. 71—72.

² Жизнь животных Млекопитающие, или звери... — С. 133.

³ Кузнецов Б. А. Определитель позвоночных животных фауны СССР. ... — С. 69.

⁴ Флинт В. И., Чугунов Ю. Д., Смирин В. М. Млекопитающие СССР. ... — С. 241.

⁵ Кузнецов Б. А.. Определитель позвоночных животных фауны СССР.. — С. 154.

⁶ Природа Украинской ССР. Животный мир. ... — С. 226.

⁷ Короткевич О. Л. 1956. Фауна пізнотрипільського поселення Сандраки ... — С. 131, Таблиця 4.

⁸ Збеневич В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. ... — С. 112, Табл. 1.

Скупчення ступок черепашок. Поселення Коломийщина I. Фото М. Л. Макаревича.

жав кулан (32%), вдвічі менше було оленя звичайного (18%), ще менше — кабана (6%), козулі звичайної та сайги (по 4%). Серед хутрових звірів перше місце займала лисиця звичайна (27%), далі йшли вовк сірий (4%), заєць русак (3%), бобр річковий і бореук (по 1%).

З'являється ще один новий для нас вид — кулан. Ця тварина нині до фауни України не входить, але в минулому була дуже поширена. Me16

Кулан, або онагр (*Equus hemionus Pallas*). Цю тварину іноді невдало називають азіатським диким ослом або напівослом, хоча насправді кулан є примітивним конем і об'єднується з іншими кінями в один рід. За зовнішнім виглядом складає враження легкої, стрункої, високоногої тварини. Проте голова у нього досить важка і вуха довші, ніж у ослив. Забарвлення пісочно — жовтого кольору різних відтінків залежно від підвиду. Довжина тіла 200–220 см, висота в холці 110–137 см, маса — 120–127 кг. У ранньоісторичний час кулан мешкав у пустелях, напівпу-

стелях і частково в степах Східної Європи, Південного Сибіру, Центральної Азії, Тибету і Західної Індії. Влітку ці тварини багато п'ють, тому місця їх розташування тісно пов'язані з наявністю водопойів. Віддаляються від них не більше ніж на 10–15 км¹. До більшості тварин кулани ставляться миролюбно, можуть пастися поряд з кінями. Але собак і овець вони не переносять і завжди нападають на них, пускаючи в хід передні і задні ноги та зуби.

Таким чином, наявність кісток кулана вказує на наявність степів біля Усатова. Тут склад мисливської здобичі визначався в першу чергу степовим розташуванням поселення. Це — переважання кулана і лисиці. Але наявність кісток оленя звичайного та козулі звичайної свідчать про лісостеповий ландшафт біля цього поселення в ті часи.

На поселенні Маяки² була зовсім інша картина. Тут знайдено кістки 11 видів диких ссавців (усього 132 особини). Серед копитних (і це в степовій зоні!) переважав олень звичайний (31%), далі йшли осел євро-

пейський (24%) і тур (9%). Зовсім відсутні кабан і козуля звичайна, кулан, що були на Усатові. І це при переважанні оленя! Серед хутрових звірів переважав заєць русак (15%), за ним йшли лисиця звичайна (12%), мустеліди, ласка чи горностаї (3%), корсак, тхір степовий і кіт степовий (по 1%), лев (2%).

Отже, з'явилися ще два нових види: лев та осел європейський.

Лев (*Pantera leo L.*) — досить великий, могутньої будови твір. Його самці досягають 180–240 см в довжину, не рахуючи хвоста (60–90 см). Маса лева — від 180 до 227 кг. Це один з небагатьох видів хижаків, у яких добре виявлений статевий диморфізм. Він проявляється не тільки в менших розмірах самок, але і у відсутності у них гриві. Здобиччю їх стають різні антилопи, зебри та інші копитні середньої величини, включаючи молодих слонів, носорогів, бегемотів, а також свійська худоба. Леви також їдять падаль, дрібних тварин і навіть мшней³.

Думаю, що в північно-причорноморських степах копитних вистачало, щоб прогодувати не один прайд левів. І затишних куточків у заплавах річок також було немало. Тому існування тут левів можна вважати закономірним.

Осел європейський плейстоценовий (*Equus (Asinus) hydruntinus Regalia*). Відомий з плейстоцену до голоцену у Молдові (?), Криму, на Північному Кавказі (Ільська), на півдні Європи⁴.

На думку деяких учених, цей осел був теплолюбною твариною, хоча визначальним чинником був не стільки теплий клімат, скільки ландшафт: рівнини з кам'янистим ґрунтом. Про те, що він мешкав в степах з твердим кам'янистим ґрунтом, свідчать вузькі копита і дуже тонкі та довгі метаподії, а також слабка складчастість емалі зубів, пристосованих до твердої їжі⁵. Морфологіч-

¹ Там же. — С. 424.

² Бибикова В. И. Костные остатки льва из энеолитических поселений Северо-Западного Причерноморья // Вестник зоологии. — К., 1973. — № 1. — С. 57–63; Збеневич В. Г. Познетрипольские племена Северного Причерноморья. ... — С. 115, Табл. 3; Секерская Е. П. 1989. Новые остеологические материалы поселения Маяки... — Приложение 2. — С. 131–133.

³ Жизнь животных. Млекопитающие, или звери. ... — С. 366.

⁴ Каталог млекопитающих СССР. Плиоцен — современность. ... — С. 334.

⁵ Громова В. История лошадей (рода *Equus*) в Старом Свете. Часть 1. Обзор и описание форм // Труды Палеонтологического института. — 1949. — Том XVII. — Выпуск 1. — С. 201.

Вид на далину Дністра в районі с. Бернашівка, 70-ті рр. XX ст. За В. Г. Збеновичем.

ні особливості зубної системи та кісток скелета свідчать про теплолюбність та сухолюбність цієї тварини¹.

Таким чином, склад ссавців, встановлений за остеологічними матеріалами з поселення Маяки, свідчить про лісостеповий ландшафт біля нього в ті часи. Як буде зазначено нижче, леві мешкали у ті часи навіть і в лісостеповій зоні України.

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що склад мисливської здобичі залежав насамперед від навколишнього ландшафту. У лісостеповій зоні України основними промисловими видами у Середньому Подністров'ї на ранньому і пізньому етапах існування Трипільської культури був олень звичайний, а на середньому – кабан.

У Побужжі на ранньому етапі переважав кабан, на середньому – олень звичайний, на початку пізнього – кабан, а в його кінці – знову олень звичайний. Отже, тут була картина, майже протилежна Середньому Подністров'ю. І, нарешті, в Середньому Подніпров'ї на етапі VII переважав кабан. На етапі CI – олень звичайний разом із лосем в районі сучасного Києва, а біля Канева – олень звичайний. Як уже зазначалося, тут, очевидно, в першу чергу відігравали роль різні ландшафти цих місць. У степовій зоні на поселенні Усатове переважав кулан, а на поселенні Маяки – олень звичайний. Отже, біля першого поселення ландшафт був більш степовий, ніж біля другого.

На відміну від трипільських пам'яток Подніпров'я і степової зони, середньостогівські племена приділяли мисливству велику увагу. Так, на поселенні Молохів Бугор², як уже зазначалося, дикі тварини становили 55% від загальної кількості особин ссавців, на Константинівці – 48%, в Олександрії – 44%, але в той же час Середній Стіг II дав лише 22%³. Отже, можна припустити, що привласнює господарство у середньостогівських племен було менш розвиненим, ніж у трипільців у тих же або суміжних районах.

Склад мисливської здобичі на цих поселеннях був таким. На поселенні Молохів Бугор⁴ було знайдено кістки 13 видів (35 особин) ссавців. Серед копитних переважала козуля звичайна (24%), за нею йшли кабан (21%), олень звичайний і лось (по 10%), а також тур (7%). Серед «хутрових» звірів переважав заєць русак (4%), а далі – бобер річковий, лисця звичайна, ведмідь бурий, тхір (до виду не визначений), борсук, видра, лев і кіт лісовий (по 2%). Цей набір видів свідчить про наявність великих лісових масивів біля цього поселення, до того ж, мабуть, трохи «тайгового» вигляду, враховуючи наявність лося. Оскільки це поселення, як уже говорилося, найімовірніше синхронізується із середнім Трипільям, то, очевидно, у цей час тут (у районі сучасних Черкас) було більше лісів, ніж за часів пізнього Трипілья, оскільки у складі мисливської здобичі з Молохового Бугра є лось, а на Ігнатенковій Горі він відсутній. Переважання козулі є особливістю Молохового Бугра, оскільки на трипільських поселеннях переважали, як правило, олень звичайний або кабан. І дуже цікава знахідка – метаподія молодого лева. Отже, цей вид входив до складу фауни України ще зовсім недавно і був розповсюджений не тільки у степовій зоні (Маяки), але й у лісостеповій. Незначна кількість знахі-

док його кісток пояснюються невеликою чисельністю цих звірів. Великих хижаків, як правило, на певній території багато не буває.

На поселенні Олександрія⁵ було знайдено кістки чотирьох видів (11 особин) диких ссавців. Серед копитних домінував кабан (46%), за ним – олень звичайний (18%) і козуля звичайна (9%). Значний відсоток припадав на бобра річкового – 27%. На відміну від Молохового Бугра, на Олександрії віддавали перевагу полюванню на кабана. Можливо, поряд з цим поселенням було менше лісів, ніж біля Молохового Бугра. Але наявність значної кількості бобра все – таки свідчить, що лісів і тут вистачало.

На поселенні Середній Стіг II⁶ знайдено кістки трьох видів (4 особини) диких ссавців. Тут на копитного звіра, оленя звичайного, припало всього 25%, а домінував бобер річковий – 50%. Ще 25% дісталось видрі. Отже, на зазначеному поселенні простежується чітко виражений хутровий напрям у полюванні. Враховуючи попередні відмінності цього поселення від інших, перерахованих вище, можемо сказати, що до них додалася ще одна. А склад диких ссавців вказує на наявність біля цього поселення в ті часи лісових масивів.

На поселенні Костянтинівка⁷ в остеологічних матеріалах було знайдено кістки 9 видів (39 особин) диких ссавців. Тут у мисливській здобичі переважав олень звичайний (30%), за ним йшли кабан (18%) і осел європейський (8%). З хутрових звірів по 8% припадало на зайця русака, бобра річкового, вовка сірого, лисцю звичайну та кунцю кам'яну і по 2% – на мустеліду (ласку?) та борсука. Склад диких ссавців з цього поселення вказує на лісостеповий ландшафт біля нього з переважанням все – таки лісів, оскільки оленя було майже втричі більше, ніж осла. Отже, Костянтинівка

¹ Кузьмина И. Е. Лошади Северной Евразии от плейстоцена до современности // Труды Зоологического института. – 1997. – Том 273. С. 169.

² Журавлев О. П., Маркова Е. В. Остеологические материалы из поселения Молохов Бугор ... – С. 40–43.

³ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді... – С. 162, Таблиця VI.

⁴ Журавлев О. П., Маркова Е. В. Остеологические материалы из поселения Молохов Бугор ... – С. 40–43.

⁵ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді... – С. 162, Таблиця VI.

⁶ Там же. – С. 162, Таблиця VI.

⁷ Там же. – С. 162, Таблиця VI.

нівка є поки що єдиним поселенням середньостогівської культури, де знайдено кістки суто степового виду.

На поселенні культури Пивиха Пріся в остеологічних матеріалах було знайдено кістки тільки диких копитних. Всього зафіксовано залишки трьох видів (4 особини). 50% припадало на оленя звичайного і по 25% – на тура і сайгу.

Розглянемо останній з видів ссавців, кістки яких були знайдені на енеолітичних поселеннях, розглянутих тут. Це сайга, або сайгак.

Сайга (*Saiga tatarica* L.). Мешкає в степах і напівпустелях тільки на рівних ділянках з твердим ґрунтом, вкритих різними засухо-

стійкими деренотворюючими злаковими (типчак, ковила) та напівчагарниковими (полин, курай) рослинами. Для неї характерні далекі кочівлі залежно від глибини снігового покриву та посухи. Незважаючи на те що сайгаки відшукують у степу найсоковитіші рослини, ретельно відкушуючи кожен пагінець, вони дуже неохоче заходять на поля із сільськогосподарськими рослинами. Пухкий ґрунт заважає швидкому бігові, а високі густі рослини захльостують очі тваринам, котрі завжди біжать з низько опущеною головою¹.

Отже, як не дивно, біля поселення Пріся був лісостеповий ланд-

шафт. Ось і розгадка розвинутого конярства. Проте залишається відкритим питання: чому на цьому поселенні було так мало дрібної рогатої худоби. Чи всю увагу віддавали коням? Таким чином, поселення Пріся культури Пивиха засвідчило відмінності від інших енеолітичних поселень на території України як у веденні тваринництва, так і за складом мисливської здобичі. Отже, можна лише повторити зроблений раніше висновок про самобутність тепер вже й господарства в цілому цього поселення, і відсутність на цей час аналогій такому господарству у сусідів.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи все сказане вище, можна зробити висновок про те, що у племен трипільської, середньостогівської культур і культури Пивиха, які мешкали на території України за доби енеоліту, було дуже розвинуте тваринництво з доброю кормовою базою, яка дозволяла залишати на зиму не тільки основне поголів'я стада, але й підрастаючий молодняк. Судячи з усього, ці племена отримали звідкільсь вже цілком сформованих свійських тварин і не займалися їх одомашненням.

Основу тваринництва у трипільських племен залежно від часу існування того чи іншого поселення та природного середовища навколо нього велика і дрібна рогата худоба та свиня. У трипільських племен на ранніх і пізніх етапах їх існування спостерігається по кілька типів тваринництва навіть у поряд розташованих районах. Очевидно, це насамперед залежало від ландшафту біля кожного конкретного поселення, а також від загальної ситуації в господарстві.

Половання теж було різним, і в першу чергу залежало від природної ситуації біля поселень. Безсумнівно, у трипільців вже було добре розвинуте привласнююче господарство. Але, залежно від навколишнього середовища, доводилося в деяких місцях для забезпечення потреб населення обмежувати розвиток тваринництва і розвивати мисливство.

Більшість із лісостепових трипільських поселень оточували лісові масиви, хоча біля деяких із них були й відкриті степові ділянки. На це вказує склад мисливської здобичі, де переважали саме лісові звірі. Навіть на степових поселеннях їх було дуже багато, що свідчить про широке поширення у цей час у степовій зоні України лісів.

У племен середньостогівської культури основними свійськими тваринами були кінь та дрібна рогата худоба. Нічого спільного з тваринництвом трипільських племен вони не мали. І на поселеннях цієї культури в різних місцях теж були різні типи тваринництва. На одних

поселеннях перевагу віддавали коню, на інших – дрібній рогатій худобі. Мисливство також було розвинуте по – різному, навіть на поселеннях, розташованих в межах однієї природної зони, але в різних її районах.

Племена культури Пивиха розводили в основному велику рогату худобу і коня. Отже, й у них тваринництво було самобутнім і не пов'язаним ні з трипільцями, ні з середньостогівцями. Мисливство мало невелике значення. Основну продукцію давало тваринництво.

Зооморфні статуетки – бички. Поселення Петрени. Розкопки Е.Р. фон Штерна. ОАМ

¹ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді... – С. 522–523.

ТВАРИННИЦТВО ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Матеріали трипільської культури дозволяють простежити, правда, в загальних рисах, історію тваринництва стародавнього населення на величезній території між Карпатами і Дніпром та Поліссям і Чорним морем упродовж двох з половиною тисяч років.

Стан джерел і методи дослідження. До вивчення проблеми трипільського тваринництва зверталися як археологи, так і археозоологи із самого початку відкриття пам'яток з розписною керамікою. Нами врахо-

вані дані визначення фауністичних решток з 62 поселень (таблиця 1) трипільської культури всіх етапів, опубліковані в роботах В. І. Бібікової¹, В. І. Цалкіна², О. П. Журавльова³, В. О. Круца⁴, І. І. Зайця⁵, а також дослідження О. П. Журавльова, представлені в даному виданні.

Незважаючи на значну кількість остеологічних колекцій, їх обсяги і розподіл знахідок кісток по різних пам'ятках нерівномірний (мал. 1, 1), лише незначна частина колекцій дає достовірні вибірки для статистичних

підрахунків. Ще менша кількість кісток у більшості колекції становить мінімальне число особин, визначене археозоологам.

При цьому всі висновки дослідників трипільського тваринництва побудовані на статистичному аналізі, що визначає як співвідношення кількості диких і свійських тварин, так і складу череди. Однак вибірки остеологічних матеріалів з багатьох пам'яток не можуть вважатися для зазначеного аналізу достовірними. А втім, саме такі дані лягли в основу

Таблиця 1

№	Пам'ятник	всього		кінь		В тому числі %	
		кісток	особин	особин	% від домашніх	домашніх особин	диких особин
1	Траян-Дялул-Вей	321	3		65,7	34,3	
2	Бернашівка	12657	804	3	0,9	40,8	59,2
3	Окопи		34	1	7,1	66,7	33,3
4	Флорешть	4217	561	6	2,1	53,1	46,9
5	Рогожани		49	1	3,9	55,1	44,9
6	Гребешоків Яр	1168		6	4	77,67	22,23
7	Тимкове	120	6				
8	Слобідка-Західна	20	5				
9	Сабатинівка II	1395	86	4	17,3	61,6	38,4
10	Гайворон	531					
11	Гренівка	35					
12	Бернове-Лука	2238	108	2	4,5	40,7	59,3
13	Солончени I	1141	103	3	5,7	53,5	46,6
14	Голеркани	132	31	3	23	41,9	58,1
15	Кербуна	448	35	4	14	82,8	17,2
16	Тирпешть		305	2		86,23	13,77
17	Ленківці	1962	116	5	7,6	56,9	43,1
18	Кормань		44			43,2	56,8

¹ Бібікова В. І. Фауна раннетрипольского поселения Лука-Врублевская. // МИА № 38. — М. — Л., 1953. — 412—458; Бібікова В. І. До історії доместикації коня на південному Сході Європи // Археологія. — Т. 22. — С. 55—67.

² Цалкин В. И. Древнейшие животные Восточной Европы. — М., 1970.

³ Журавлев О. П. О животноводстве и охоте племен трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. — Тезисы докладов. — Тальянки-Веселый Кут-Майданецкое. — Киев, 1990. — С. 134—135; Журавлев О. П. Археозоологічні дослідження пам'яток України. Археологічні дослідження в Україні 1993 року. — К., 1997. — С. 49—52; Журавлев О. П. Животноводство и охота у трипольского населения Среднего Поднепровья // Міжнародны сімпозіум: Ад неалітызацыі да пачатку эпохі бронзы. Культурныя змены у міжрэччы Одры і Дняпра паміж VI і II тыс. да н.э., Poznan — Minsk — Brzesc, 2000. — С. 45—46; Журавлев О. П. Животноводство и охота трипольских поселений Черкасской области // Археометрія. — Вип. 4. — К., 2000. — С. 62—65.

⁴ Круц В. О. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — К., 1977. — 160 с.

⁵ Заец И. И., Рыжов С. Н. Поселение трипольской культуры Кліщів на Южном Буге. — К., 1992. — С. 150—152.

№	Памятник	всього		кінь		В тому числі %	
		кісток	особин	особин	% від домашніх	домашніх особин	диких особин
19	Лука-Врублевецька	7982	397	4	2,3	47,6	52,4
20	Нові Русешты	2831	260		11,7	57,7	42,3
21	Сабатиновка I	1308	113		13,4	69,2	30,8
22	Поливанів Яр	5630	253				
23	Незвисько	179					
24	Березівка	6473	514	6	10	49,4	50,6
25	Клищів	1378	200	1		80	20
26	Солончени II	141			7	58,2	41,8
27	Шкарівка				4,4	64,3	35,7
28	Незвисько	2113					
29	Коломийщина II	186	25		11,1	84	16
30	Гребені	170					
31	Владимирівка	691	120		5,2	81,7	18,3
32	Ворошилівка	263	67	1	1,49	56,7	43,3
33	Сосни	21	6			83,3	16,7
34	Немирів	28	16	3	18,75	62,5	37,5
35	Арбузин				11,1	53	47
36	Миропілля				22,2	62,5	37,5
37	Андріївка				10	73,3	26,7
38	Коновка	1072		4	5,63	86,59	13,41
39	Чапаєвка	1342	217		15,8	16,8	83,2
40	Сі Стена	966				63,2	36,8
41	Кошиловці	195	13		9,1	92,3	7,7
42	Сухостав	212	8		14,3	87,5	12,5
43	Кунисовці	243				73,5	26,7
44	Коломийщина I	1228		1	6	88,2	11,8
45	Супківка				5,9	85	15
46	Чичеркозівка			1	8	86,7	13,3
47	Тальянки		43	1	2	96,9	3,1
48	Майданецьке	117	5	5	85	15	
49	В. Слобідка	523		2	3	87,21	12,79
50	Казаровичі	47	13				
51	Підгірці 2	520	49		15,4		
52	Старі Безрадичі	167			12,5		
53	Євминка I	1442	178		23,8	48,9	51,1
54	Игнатенкова Гора		58	1	16	12	88
55	Сырець				5,3	79,2	20,8
56	Підгірці I	289	35		11,1	57,6	42,4
57	Паволоч	514	29		6,3	58,6	41,4
58	Троянів	648	54		16,1	63	37
59	Городськ	1026	71		16,3	62,5	37,5
60	Сандраки	1151	38		20	47,4	52,6
61	Усатове	8275	790		18,3	99,9	9,1
62	Маяки	17716	1030	104	13,4	84,8	15,2
63	Жванець Щовб	329		2	4	44,09	55,91
64	Жванець Лиса Гора	564		8	7	58,54	41,46

Розподіл остеологічних колекцій з поселень трипільської культури за кількістю кісток в колекції.

Розподіл остеологічних колекцій з пам'яток трипільської культури за кількістю визначених особин

багатьох робіт, пов'язаних із трипільським тваринництвом.

Наприклад, аналіз даних щодо наявності кісток коня серед знахідок з поселень трипільської культури, наведених у літературі, засвідчує

Таблиця 2

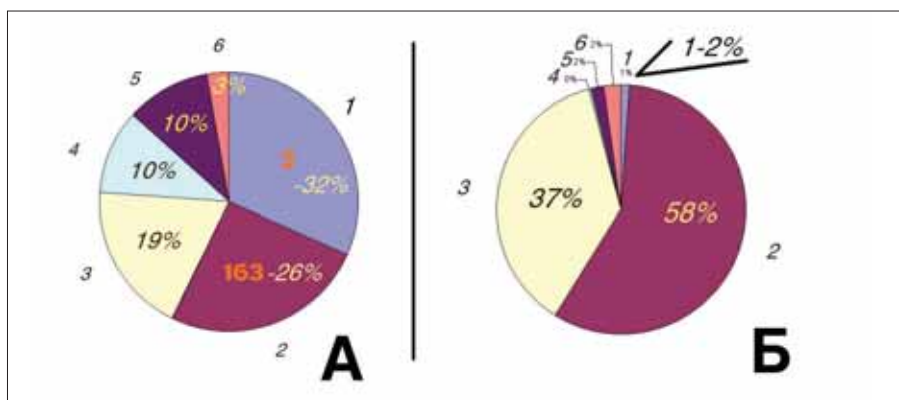
Місце серед пам'яток	Поселення	етап	%	Число особин
1	Голеркани	А	23.0	3
2	Усатове	СП	18.3	163
3	Маяки	СП	13.8	104
4	Окопи	А	7.6	1
5	Ленківці	А	7.6	5
6	Флорешть	А	2.1	6

абсурдність висновків деяких дослідників, які некоректно використовують статистичний метод, зокрема коли три особини коня колекції з Голеркан становлять 23 % свійських тварин, а 104 особини коня з Маяків

– усього 13,8 % (табл. 2).

Сумарна характеристика розрізних і нерівноцінних за інформативністю остеологічних трипільських колекцій з використанням статистичних методів або аналогічний розгляд матеріалів, що стосуються окре-

мих періодів культури чи регіонів, недоцільні, оскільки не можуть бути визнані достовірними навіть як імовірна модель.

Відсоткове співвідношення поширеності коней у стаді на поселеннях трипільської культури:

А – по кісткам; Б – по особинам; 1 – Голеккани, 2 – Усатове, 3 – Маяки; 4 – Окопи; 5 – Ленківці; 6 – Флорешть.

З'ясування характеру скотарства і його внеску в життєзабезпечення можливе за умови визначення його форм та ролі у трипільському господарстві. Вперше до вирішення цієї проблеми звернувся С. М. Бібіков. З'ясовуючи значення тваринництва і полювання в господарстві жителів Луки-Врублевецької, він запропонував аналізувати не лише відсоткове співвідношення тварин за кількістю особин, але й внести кореляцію в показники у зв'язку із значенням певних видів для м'ясного балансу в раціоні харчування. Співвідношення по тваринах, які використовувалися для одержання м'яса в Луці-Врублевецькій, за підрахунками автора, становить 173 свійські тварини і 138 – диких. Таким чином, якщо за кількістю особин відсоткове співвідношення між дикими і свійськими тваринами у Луці-Врублевецькій становить 52,4 % і 47,6%, то при підрахунку м'ясного балансу співвідношення зворотне – 44,4 % і 55,6 %.

Цей факт дозволив С. М. Бібікову зробити висновок про те, що полювання в господарстві жителів поселення займало таке ж місце, як і розведення свійської худоби. Крім того, на його думку, полювання могло бути джерелом для одомашнення свині та коня¹. У 1965 р. С. М. Бібіков повертається до проблеми трипільської економіки. Зокрема у його статті розглядається комплекс господарських занять трипільців на певному етапі культури, велика увага приділена ролі тваринництва як однієї з трьох складових для характеристики трипільського суспільства². Дослідник підкреслює, що підрахунок кількості кісток і особин, здійснений археозоологами, дає матеріал для з'ясування набору сільськогосподарських тварин, змін у складі череди і т.д., але для з'ясування стану тваринництва потрібен інший підхід. С. М. Бібіков наводить кількісні співвідношення сільськогосподарських тварин з дев'яти пам'яток розвинутого Трипілля, обраховані В. І. Бібіковою, і перераховує співвідношення тварин, що дають м'ясо, у вагових категоріях,

¹ Бибинов С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевца на Днестре // МИА № 38. – М. – Л., 1953. – С. 184.

² Бибинов С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА. – 1965. – № 1. – С. 52–53.

Зооморфна статуетка – бичок. ЧКМ.

причому співвідношення між биком, свинею і дрібною рогатою худобою становить 30:4:2. Потім моделюються можливості, які мало господарство окремого трипільського селища для утримання великої рогатої худоби, від якої в основному одержували м'ясо.

З цією метою розраховується врожайність полів навколо селища для кормової бази. Дослідник також вважав, що на корм худобі використовувалась солома. Було вираховано необхідну вагу соломи для прогонування однієї особини великої рогатої худоби, причому без жодного обґрунтування передбачалося, що соломою її годували 6 місяців на рік. Зрештою, встановлювалось, скільки могло бути корів в даному селищі¹.

Сьогодні запропонована С. М. Бібіковим модель виглядає некоректною щодо кількох параметрів. По-перше, виведення середнього співвідношення складу череди за даними дев'яти поселень є невдалим. Тут доречно використовувати конкретні дані однієї господарської одиниці – селища. По-друге, гіпотетичний склад череди не підтверджений даними реальних остеологічних колекцій. По-третє, як встановлено дослідженнями палеоботаніків², трипільці вирощували півчасті пшениці, солома яких абсолютно не придатна на корм худобі, тому всі подальші побудови в запропонованій С. М. Бібіковим моделі необґрунтовані.

Також згадуємо, що ніяк не обґрунтований термін 6 місяців, протягом якого худоба не паслась. Інші дослідники, посилаючись на

палеокліматичні дані, етнографічні спостереження й особливості біології великої рогатої худоби, визначають цей термін 3 місяцями, що істотно змінює всю картину.

Таким чином, працю С. М. Бібікова можна розглядати як перший досвід досліджень такого роду. Навіть сучасний рівень знань і розвиток методичних прийомів моделювання палеоекономічних процесів давніх суспільств не дозволяють «трохи уточнити розрахунки С. М. Бібікова» для з'ясування ролі тваринництва в трипільському господарстві, як це пропонує В. О. Круць³. Запропоновані ним моделі трипільського тваринництва не можуть бути визнані задовільними.

В. О. Круць, у цілому дотримую-

ду череди, наведеного автором і встановленого за фауністичними рештками, не відповідає її складові, отриманому в результаті палеомоделювання. У таблиці 3 наведені дані з розрахунків В. О. Круця.

Таким чином, визначення характеру трипільського тваринництва лише за даними археології та археозоології, особливо побудоване не на конкретних матеріалах, а на середніх показниках і неправильно проведених статистичних розрахунках, не може бути визнане задовільним.

Уявлення про трипільське тваринництво можна одержати на підставі аналізу конкретних остеологічних колекцій з пам'яток, які є в розпорядженні дослідників.

Аналіз даних, наведених у табли-

Види тварин	Модель В. О. Круця В стаді домашніх тварин, голів	В %, реконструйоване співвідношення	Тальянки, реальні остеологічні визначення, %
Велика рогата худоба	50–70	38,5–37,8	41,4
Мала рогата худоба	35–50	27,0–27,0	13,8
Свиня	35–50	27,0–27,0	41,3
Кінь	10–15	7,7–8,1	3,5
Всього	130–185	100	100

ць методик С. М. Бібікова, реконструював склад череди середньої трипільської громади, а звідси – її великого трипільського поселення. Однак елементарне зіставлення скла-

Зооморфна мисочка. Колекція «ПЛАТАР».

ці 1, дозволяє зробити такі висновки:

1. Більшість остеологічних колекцій представлені кількістю кісток, недостатньою для застосування статистичного методу. Отже, забезпечення трипільської культури остеологічними джерелами поки що не можна визнати задовільним для вирішення багатьох питань, пов'язаних із тваринництвом.

2. У переважній більшості колекцій фауни з трипільських поселень відсоткове співвідношення кісток свійських тварин, як за кількістю кісток, так і за кількістю особин коливається приблизно від 40 % до 97 %. Виняток становлять дві пам'ятки – Чапаївка (16,8 %) та Ігнатенкова Гора (12 %), де переважають кістки диких тварин.

¹ Бибинов С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья... – С. 53–54.

² Янушевич З. В., Кременецкий К. В., Пашкевич О. Г. Палеоботаничні дослідження трипільської культури // Археологія. – К., 1993. – № 3. – С. 146

³ Круць В. О. Роль тваринництва в економіці трипільської культури // Археологія. – К., 1998. – № 4. – С. 143–135.

3. Серед свійських тварин практично в усіх колекціях присутні велика рогата худоба, дрібна рогата худоба, свиня, кінь, собака, представлені різним співвідношенням за кількістю особин у тому чи іншому комплексі.

4. Співвідношення різних видів свійських тварин у череді усаатовського локального варіанта істотно відрізняється від матеріалів інших пам'яток трипільської культури.

Характеристика основних видів свійських тварин

Зооморфна статуетка – бичок.
Колекція «ПЛАТАР».

Велика рогата худоба (ВРХ) представлена абсолютно в усіх остеологічних колекціях незалежно від їх обсягу. Серед зооморфної пластики і скульптурних деталей на посудинах її зображення трапляються особливо часто.

На переважній більшості поселень за кількістю особин ВРХ переважає у трипільській череді й становить близько половини її чи навіть понад 50 %. За даними В. І. Бібікової, В. І. Цалкіна та О. П. Журавльова, трипільська ВРХ вирізнялась великими розмірами, наближаючись до сучасної сірої степової породи. О. П. Журавльов зазначає, що ВРХ з ранньотрипільського поселення Гребеноків Яр має параметри, близькі до худоби з пам'яток Кукутень В і відрізняється від биків Луки-Врублевецької та Сандраків¹. В. І. Бібікова вказує на присутність в одному випадку серед фауністичних колекцій Трипільля кісток значно дрібнішої породи ВРХ, подібної до сучасної Володимирівської².

Свині за кількістю особин в остеологічних матеріалах таких пам'яток, як Лука-Врублевецька (усього визначено 397 особин), Кліщів (200), переважають у череді, а в поселеннях Солончени I (103 особини), Гарбузин, Стіна, Підгірці II (49), Євминка I (178) навіть трохи перевищують поголів'я ВРХ. У колекції фауни з Городька (71 особина) кількість свиней і ВРХ була однаковою. Кістки свині присутні в усіх фауністичних колекціях, крім Маяків. За даними В. І. Бібікової³ й О. П. Журавльова, трипільці розводили породу свиней, що відрізнялась невеликими розмірами. Статуетки, що зображають свиней, зустрічаються досить рідко.

Дрібна рогата худоба на переважній більшості пам'яток представлена невеликою кількістю особин. Кістки відсутні кіз і овець лише в колекціях з мінімальною кількістю кісток (Окопи) чи мінімальною кількістю свійських видів (Ігнатенкова Гора). Серед зображень дрібної рогатої худоби переважають вівці. У зооморфній пластичці це фігурки овидів, на посудинах трапляються скульптурні голови барана. Зображення кіз рідкісні, зустрічаються у вигляді поодиноких статуеток, а також у сценах ходу тварин на розписних посудинах.

У зв'язку з тим, що у визначених археозоологів вівця і коза не завжди розрізнялися, ми розглядаємо ці види разом. Аналіз даних показує, що зазвичай кістки дрібної рогатої худоби становлять приблизно від 10 % до 30 % свійських тварин. У поселеннях усаатовського типу вівці становили до 2/3 череди. У Мир-

піллі, Андріївці, Старих Безрадичах, Сандраках і Чапаївці кількість кісток та особин ВРХ лише трохи перевищує кількість особин дрібної рогатої худоби.

Проте слід зазначити, що загальна кількість особин усіх видів тварин, визначених у цих пам'ятках, невелика, тому за нею не можна скласти достовірну вибірку. Чим менше визначено особин у колекції, тим більший відсоток дрібної рогатої худоби, хоча справжня кількість особин вівці і кози в пам'ятках рідко перевищує 10 одиниць. Достовірними можна вважати дані відсоткового співвідношення у колекціях, де представлено не менше 100 голів свійських тварин: тут дрібна рогата худоба становить від 11 % у Бернашівці (37 особин) до 30 % у Коломиїщині I (32).

Справді велике поголів'я дрібної рогатої худоби зафіксовано лише в Маяках (545 особин, 64 %) та Усаатовому (334, 46 %), але всі інші згадані вище трипільські поселення, крім Чапаївки, не дають значної вибірки. У Чапаївці визначено всього 20 особин свійських тварин, включаючи собаку, з них 11 – дрібна рогата худоба. Таким чином, значного поголів'я дрібної рогатої худоби не зафіксовано на жодній з трипільських пам'яток, крім усаатовських. В. І. Бібікова, вивчаючи матеріали з Луки-Врублевецької, прийшла до висновку, що на той час існували як рогаті, так і комолі вівці, а вівці й кози належали до породи невеликих розмірів⁴.

Кінь представлений майже в усіх трипільських остеологічних колекціях окремими особинами (не більше

¹ Журавльов О. П. Животноводство и охота трипольских поселений Черкасской области... – С. 62.

² Бибикина В. И. Фауна раннетрипольского поселения Лука-Врублевецкая... – С. 443.

³ Там же. – С. 446–447.

⁴ Бибикина В. И. Фауна раннетрипольского поселения Лука-Врублевецкая... – С. 446.

10), крім Усатового та Маяків, де було зафіксовано рештки понад 100 особин. Зображення коней дуже рідкісні.

Подібна картина характерна для неолітичних культур як Карпато-Дунайського регіону (Боян, Гумельниця, лінійно-стрічкової кераміки¹), так і для культур східного регіону (бузького варіанту буго-дністровської культури, азово-дніпровської, сурської і нижньодонської, дніпро-донецької) та лісової зони (культури ямко-

во-гребінцевої кераміки²).

Питання про появу коня у трипільській культурі поки що залишається нез'ясованим. З одного боку, генезис Трипілля пов'язаний з різними культурами Балкано-Карпато-Дунайського регіону, де знахідки кісток коня зустрічаються спорадично. З іншого, хронологічного стику із східними неолітичними культурами немає, тому незрозуміло, як свійський кінь потрапив до трипільців. Висловлювалось також

припущення про самостійну доместикацію трипільцями нащадків плейстоценового коня, поширеного у Західній Європі³. В усякому разі є безсумнівним, у супереч поглядам, які утвердилися раніше⁴, факт доместикації коня у ранньому неоліті Західного Приазов'я⁵.

Такі основні дані, отримані археозоологами під час дослідження трипільського тваринництва.

Археологічний контекст знахідок фауни

Зазвичай дослідниками не висвітлюється. Ми зробили спробу встановити, де під час розкопок знаходять остеологічні матеріали. Найбільші трипільські остеологічні колекції – ранньотрипільські: Бернашівка (визначено 804 особи), Гребенюків Яр (167), Лука-Врублевецька (397), а також з поселень усатовського типу: Маяки (983) та Усатове (787). Зупинимося на описі умов знаходження кісток на цих пам'ятках.

У Бернашівці В. Г. Збеневич інтерпретує досліджені ним об'єкти як залишки семи жител-«площадок», що складають другий горизонт заселення селища, тоді як перший представлений культурним шаром. Однак під час аналізу опублікованих даних про залягання та характер розкопаних об'єктів стає помітно, що вони дуже відрізняються від типових для Трипілля архітектурних залишків у вигляді «площадок».

Можливо, це місце якийсь період функціонувало як селище, а в результаті обряду залишення перетворилося на ритуальний об'єкт. Таку інтерпретацію пам'ятки підтверджують і розрахунки кількості м'яса, з'їденого мешканцями Бернашівки. Ця кількість неймовірно велична для землеробських суспільств узагалі й енеоліту зокрема. Йдеться про споживання 294,7 т м'яса, з яких свійським тваринам

належало близько 184,13 т і диким – приблизно 110,57 т. Якщо врахувати, що тут було 7 будинків, тобто не більше 50 жителів, а селище проіснувало, скажімо, 50 років, то щорічно на жителя припадало по 118 кг м'яса.

рогове «рало», мідні намистини, які лежали на пластині з ікла кабана, вугілля та плями золи. Це свідчить про зв'язок з обрядом жертвоприношення.

Великі остеологічні колекції (понад 1 000 кісток, близько сотні і

Зооморфні статуетки з культової ями комплексу Е. Поселення Майданецьке. Розкопки Шмаглія М. М. НФ ІА НАНУ.

На ранньотрипільському поселенні Гребенюків Яр виявлено «площадки» – руїни спалених наземних глинобитних будинків, де знахідки кісток поодинокі. Переважна більшість тутешніх остеологічних матеріалів походить з ям, переважно з ями 4 – котловану біля наземного житла 3. Заповнене це заглиблення було в основному сміттям. Однак, крім звичайних для сміттевої ями фрагментів кераміки і кісток тварин, тут знайдено частини туш великої рогатої худоби, кілька фрагментів антропоморфних статуеток, ріг тура,

більше особин) отримані з 20 пам'яток трипільської культури етапів А-СІІ. (З огляду виключена Сабатинівка І, оскільки це багатшарове поселення, і фауністичний матеріал не може бути вірогідно визначений як трипільський). З 19 пам'яток більшість представлена поселеннями з різними заглибленнями – ямами, котлованами, у яких знайдено кістки, а також черепи тварин.

Найбільш широко представлені у трипільській культурі заглиблення невеликої площі, округлі чи овальні

¹ Бибикова В. И. Фауна раннетрипольского поселения Лука-Врублевецкая... – С. 67.

² Котова Н. С. Неолитизация Украины. – К., 2002. – С. 52–56.

³ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре... – С. 246–247.

⁴ Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства. – М., 1980. – С. 5.

⁵ Котова Н. С. Неолитизация Украины... – С. 56.

в плані, часто з нерівними стінами й підлогою, глибиною від 0,2 до 1,5 м. Традиційно їх називають напівземлянками (неглибокі) та землянками. З таких заглиблених об'єктів цілком складаються ранньотрипільські поселення Бернове Лука, Солончени, Лука-Врублевецька.

На багатьох інших трипільських поселеннях різних етапів досліджено як заглиблення, так і обпалені руїни глинобитних наземних будинків, що отримали назву «площадки»: Ленківці, Нові Русешти, Сабатинівка II, Березівка (Березівська ГЕС), Незвисько, Кліщів, Чапаївка, Євминка I. Частина заглиблень, названих дослідниками землянками та напівземлянками, насправді є типовими глинянками — котлованами для видобування глини, згодом заповненими сміттям.

Наприклад, К. К. Черниш відзначає, що у Ленківцях усі землянки були викопані до рівня піску¹ (Черниш, 1959). В. І. Маркевич запропонував інтерпретувати великі заглиблення, наповнені культурними залишками, як котловани тимчасових жител, що згодом використовувалися для скидання сміття. Так само інтерпретує землянку в Євминці I В. О. Круц².

Однак слід підкреслити, що далеко не всі заглиблення такого роду мають заповнення лише сміттевого характеру. У ямах Луки-Врублевецької, крім фрагментів кераміки й кісток тварин, знайдено черепи биків і собак, кістки дитини, уламки ритуальних посудин, антропоморфну пластику й інші культові речі, мідні предмети, скупчення попелу, вугілля, перепалені рештки³.

На таких поселеннях, як Більшівці⁴ і Майданецьке, де було досліджено залишки наземних глинобитних будинків, кістки походять з різних ям, у тому числі в житлах, де часто зустрічаються поряд із пластиною, вугіллям і золою.

У Коломиїщині I основна маса кісток виявлена за межами глино-

битних жител, по боках їх, а також між площадками: вони залягали на тому ж рівні або трохи нижче. Крім того, на північній і західній околицях поселення біля трьох жител було відкрито купи з кухонними рештками, тут знайдено кістки тварин, черепашки, панцирі черепах, кістки і луску риб, фрагменти кераміки, шматки обмазки, кремені⁵. Під руїнами житла № 24 знайдено посудину з кістками вівці та свині⁶. Розвал посудини з кістами виявлені у Кліщеві, подібні знахідки зустрічаються також у Майданецькому.

Унікальною пам'яткою є Ігнатенкова Гора. Тут зафіксовано як зовсім неглибокі ями, що містять численні різноманітні знахідки, так і сміттеві купи. Серед знахідок досить потужні скупчення черепашок, кісток тварин, фрагменти посуду, уламки фігурок, вугілля і попелу. Переважають кістки диких тварин. Пам'ятка явно має характер тимчасового стійбища. У заплаві Дніпра трипільці могли

Розташування поселення в ур. Ігнатенкова Гора біля с. Григорівка на Дніпрі.

Культова яма. Усатове. Дослідження О. Ф. Лагодовської.

Процес дослідження культових ям. Усатове. Дослідження О. Ф. Лагодовської.

випасати худобу і полювати, ловити рибу. В цьому випадку м'ясний раціон поповнювався переважно за рахунок полювання, тому відсоток знахідок кісток домашніх тварин тут мінімальний. На стаціонарних поселеннях в цьому районі співвідношення кісток диких і домашніх тварин цілком протилежне.

Археологічний контекст знахідок кісток у пам'ятках усатовського типу вимагає спеціального аналізу. Ми

¹ Черниш К. К. Ранньотрипільське поселення Зенківці на Середньому Дністрі. — К., 1959. — С. 9–42.

² Круц В. О. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — С. 85–87.

³ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре. — С. 20–66.

⁴ Кочкін І., Томенчук Б. Галицька археологічна експедиція: підсумки польового сезону 2001 р. // Галичина. — Івано-Франківськ, 2001. — № 8 С. 24. 1949.

⁵ Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА № 10. — М. — Л., 1949. — С. 139–140.

⁶ Пасек Т. С. Трипільська культура. Науково-популярний нарис. К., 1941. — С. 74.

наводимо його, використовуючи дані Е. Ф. Патокової¹ і В. Г. Петренка².

В Усатовому тисячі кісток тварин (8 275) походять з культурного шару, із траншей для видобування каменю, заповнених сміттям, з господарських ям, видовбаних у вапняку. Яма 13 була заповнена попелом, у плані нагадує трипільські хрестоподібні жертвники, її склепіння і стіни складені з чотирьох плит у вигляді чотирикутної шухляди з бічними отворами. Біля цієї споруди лежали кістки тура і бика, ушкоджена теракота бика і культовий кубик. Деякі залягання в Усатовому трактуються В. Г. Петренком як зольники, в котрих також знайдено кістки тварин.

Таким чином, знахідки кісток тварин можна вважати слідами священних ритуалів, що проводилися на цьому місці. Необхідно підкреслити, що на території пам'ятки було виявлено у невеликій кількості кераміку більш пізніх культур доби бронзи, тому остеологічний матеріал може також містити домішки кісток тієї епохи. Зокрема В. Г. Петренко справедливо вважає, що кістки свині з усатовського комплексу належать до більш пізнього часу.

У Маяках досліджувалися так звані рови, у них виявлено величезну кількість кісток (перевищує 18 тис.), щоправда, далеко не всіх їх можна діагностувати, більшість з них розколоті на дрібні частини. Заповнення рову складається з 30 шарів і дуже інтенсивне: крім кісток, зустрічаються вугілля, зола, фрагменти кераміки, пластика. В. Г. Петренко відзначає у ньому скинуті конструкції зруйнованого житла — обпалену глиняну обмазку і вважає, що в Маяках деякі об'єкти можна інтерпретувати як зольники, під якими поховані руїни будинків³.

В Усатовському могильнику відомі ритуальні ями під кромлехами, які

містять кістки овець. У культовій ямі № 8 кургану I-12 було знайдено кістки вівці зі слідами вохри, обпалене каміння, вуглики⁴. Обпалені кістки вівці були знайдені у великому вогнищі, розкладеному навколо центральної могили того ж кургану. Відзначено випадки знаходження кісток дрібної рогатої худоби і коня між плитами кромлеха усатовського кургану в с. Сарата⁵. Кістки тварин у похованнях усатовського типу зустрічаються дуже рідко, і тільки свійські види — кінь, велика рогата худоба, вівця.

Підкреслимо ще раз, що кількість кісток свійських тварин, знайдених під час розкопок пам'яток усатовського типу, перевищує сумарне число кісток з усіх разом узятих трипільських пам'яток, крім найбільших ранньотрипільських колекцій. Це, без сумніву, свідчить про інший характер усатовського скотарства порівняно з трипільським.

Необхідно також зазначити, що поховання тварин зустрічаються у трипільській культурі дуже рідко. На території поселення Більшівці між житлами в овальній ямі було знайдено поховання собаки, що належить до кошиловецького шару. У Тудоровому в кургані з усатовськими похованнями на давній поверхні виявлено кістяк собаки, пофарбований вохрою⁶. У кургані з кромлехом у с. Сарата знайдено кістяк вівці поруч з культовою шухлядою-огорожкою, в якій була розписна посудина⁷.

Археологічний контекст залягання кісток тварин у курганах і поховання тварин, безсумнівно, свідчать про їх ритуальну роль. Знахідки кісток тварин у заглибленнях у супроводі культових предметів, вугликів, золи також можуть бути інтерпретовані як залишки священних ритуалів, найімовірніше, обряду жертвопринесення. Можливо, чере-

пи тварин, що походять із заглиблень, були встановлені на стовпах і відігравали роль фетишів під час відправи ритуалів.

На нашу думку, не випадковим є факт присутності великої кількості кісток тварин і черепів у заглибленнях раннього етапу трипільської культури, для якого зооморфна пластика не типова. У Коломийщині I і Кліщеві, де знахідки кісток пов'язані з наземними глинобитними будинками, фігурки тварин поодинокі.

У Майданецькому, навпаки, у ямах, де знаходять багато статуеток бовинів і овидів, знахідки кісток і фігурок тварин нечисленні. Можливо, зооморфна пластика і реальні частини туш тварин в обрядах жертвопринесення були взаємозамінними. В. Г. Петренко інтерпретує усатовські центри — Маяки, Усатове як грандіозні довготермінові ритуальні комплекси, що включали могильники, селища й різні сакральні об'єкти. Наведені вище дані показують, що в обрядах і ритуалах, які проводилися у цих центрах, жертвопринесення тварин відігравали важливу роль.

Кубок із зооморфними зображеннями. Колекція «ПЛАТАР».

¹ Патокова Э. Ф. Усатовское поселение и могильники. К., 1989. — 186 с.

² Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 84–92.

³ Там же. — С. 92.

⁴ Патокова Э. Ф. Усатовское поселение и могильники... — С. 71–72.

⁵ Черняков И. Т. Позднетрипольский курган у с. Сарата Одесской области // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея. Одесса, 1964. — С. 34.

⁶ Милюкова А. И. Курган усатовского типа у с. Тудорово // КСИА. — 1962. — Вып. 88.

⁷ Черняков И. Т. Позднетрипольский курган у с. Сарата Одесской области... — С. 35.

Природні умови

У ландшафтному відношенні пам'ятки культури Трипілля-Кукутень були розташовані переважно в передгір'ях Карпат, у зоні лісостепу, долинах великих річок, а усаатовського типу – в степу¹.

Топографія більшості трипільських пам'яток зумовлена сприятливими умовами для випасання худоби, оскільки прив'язана до річкових долин. Як великі річки: Дністер, Південний Буг, Дніпро, так і менші їхні притоки, уздовж яких розселилися трипільці, вирізняються досить великими заплавами, іноді вони утворюють рівнини, що затоплюються під

час поведей, болота, де росли очерет і осока, що слугували кормом для худоби. На Південному Бузі та Дніпрі добрі пасовища були на невеликих островах.

У степовій смузі поширені пам'ятки усаатовського типу (мал. 5). Усаатовська територія поділяється на дві мікрозони: Нижнє Подністров'я, куди входить заплава річки і лимани, та більш посушлива – Буджацький степ, яка у той же час відзначається густою мережею річок. Ця ділянка степу найвологіша серед значних обширів євразійських степів. Імовірно, усаатовська культура розвивалася

на початку посушливої фази в умовах перехідної фази від атлантичного періоду до суббореального², що підвищувало роль ресурсів заплав.

Дикі види в складі палеофауни Усаатового і Маяків свідчать про те, що пам'ятки були розташовані на території з різними біотопами. Тут жили типові мешканці як степів, так і лісостепу і навіть лісів. Найбільш продуктивні пасовища для худоби знаходилися в заплавах і западинах посередині Буджацького степу Дунайсько-Дністровського межиріччя.

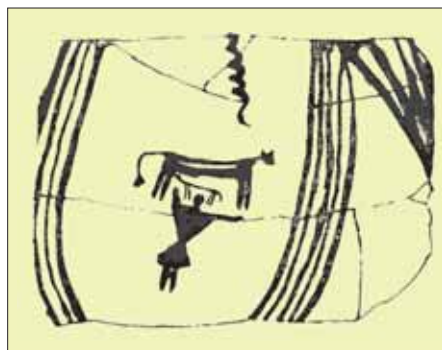
Інтерпретація даних археології й археозоології та екології для з'ясування характеру трипільського тваринництва

Археологічний контекст знахідок кісток свідчить про те, що вони походять, крім пам'яток усаатовського типу, із стаціонарних і досить довготермінових поселень, що свідчить про осілий спосіб життя їхніх мешканців і відповідних йому форм скотарства, пов'язаних із стійловим утриманням худоби.

Археозоологічні дослідження ставево-вікового складу худоби дозволили О. П. Журавльову на матеріалах окремих трипільських пам'яток із великими остеологічними колекціями встановити важливі факти.

Добра кормова база, яка у даних районах забезпечувалася не лише пасовищами, але й землеробством, зумовлювала стійлове утримання худоби в зимовий період. Про це свідчить велика кількість кісток дорослих особин великої і дрібної рогатої худоби та свині.

Наприклад, для прогодування 7 телят до двох років потрібно стільки ж кормів, скільки для утримання 3 особин великої рогатої худоби віком до 3,5 років. Але в першому випадку м'яса можна одержати на 40 %

Корова з телям. Фрагмент посудини трипільської культури, етап СІІ. За В. І. Маркевичем.

більше. У разі молочного напрямку тваринництва, який фіксується за наявністю кісток від дорослих тварин і великої кількості корів, при тому ж обсязі кормів можна одержати в 4–5 разів більше білків, ніж при м'ясному напрямку³. Побічно останній висновок підтверджується зображеннями корови з телям і корів з підкресленим вим'ям серед зооморфної пластики, а також, можливо, певними типами посуду.

За даними О. П. Журавльова, наявність кісток биків у віці трьох-чотирьох років, а також кісток волів

із слідами деформації від робочого навантаження свідчить про використання великої рогатої худоби як тяглової сили. Відомі каганці та керамічні моделі саней з голівками волів, іноді парними. В. І. Маркевич⁴ реконструював запряжку волів з фігурок бовинів.

Відносно невелика кількість остеологічних матеріалів з багатьох досить повно розкопаних трипільських поселень усіх етапів культури, крім усаатовського, на нашу думку, свідчить про дуже низький рівень споживання м'яса.

Виняток становлять дві ранньотрипільські пам'ятки – Бернашівка та Гребенюків Яр. Значна кількість м'яса, спожита жителями цих поселень, може свідчити про те, що воно вживалося в ритуальних цілях. У ритуалах могли брати участь не лише мешканці даного поселення, але й сусідніх. Можливо, високий рівень споживання м'яса на тому чи іншому поселенні свідчить про те, що воно було сакральним центром. Однак це припущення потребує подальшого вивчення матеріалів інших поселень.

¹ Докладніше про природне оточення в часи існування трипільської культури див. нарис Г. О. Пашкевич «Природні умови існування трипільської культури» в т. 1 Енциклопедії.

² Иванов И. В. Изменение климата Южной Украины в голоцене // Проблемы археологии Поднепровья. – В. 2. – Депопетровск, 1985. – С. 30.

³ История первобытного общества. Эпоха классового образования. – М.: Наука, 1988. – С. 31–32.

⁴ Маркевич В. И. Далекое-близкое. – Кишинев:Тимпул, 1985. – С. 55, рис. 25.

Зооморфна статуетка – корова, вид знизу. Поселення Майданецьке. Розкопки Шмаглія М. М. НФ ІА НАНУ.

Глиняні моделі саней з наліпами – голівками бичків. Майданецьке. Розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка.

кінь у трипільському господарстві використовувався як тяглова сила.

Для дрібної рогатої худоби на всіх пам'ятках, крім усаатовської групи, більш типові кістки дорослих особин. Це дозволяє О. П. Журавльову припустити, що вівці і кози розводилися як на м'ясо, так і для одержання вовни та шкур. Є дані про знахідку обвугленої вовняної пряжі на поселенні Яблона¹.

При визначенні забезпечення жителів кожного поселення м'ясом ми застосували методику обліку індексу реального «м'ясного» еквівалента. Яким би поєднанням видів худоби не характеризувалися окремі колекції трипільських поселень від Бернашівки до Жванця, найбільше м'яса жителі одержували від великої рогатої худоби. Свиня в деяких великих за обсягом остеологічних колекцій займає значне місце за кількістю. Наприклад, у Кліщеві за кількістю особин свиня становила 70 % свійських тварин, тут знайдено кістки 110 особин. Проте навіть у такому випадку в м'ясному балансі велика

рогата худоба приблизно займає таке ж місце, що й свиня. Дрібна рогата худоба, судячи з розрахунків, не мала дуже важливого значення у м'ясному балансі (мал. 9).

Для з'ясування ролі м'ясної їжі у харчуванні трипільців у цілому поки що немає достатньої інформації. Велика кількість особин тварин, визначених на таких пам'ятках, як Бернашівка та Гребенюків Яр, свідчить про те, що на деяких поселеннях споживання м'яса було досить значним.

Таким чином, скотарство забезпечувало трипільське населення не тільки м'ясними й молочними продуктами, але й вовною, шкурами, хутром, тягловою силою. Стійлове утримання тварин і регулярне випасання худоби після жнив забезпечували добрива для полів. Етнографічні дослідження дають приклади того, що хлібороби дозволяли пасти на своїх ділянках череди, які належали скотарському населенню іншоетнічних груп².

Поява молочного господарства, ткацтва з використанням вовни, застосування м'язової сили тварин свідчить про появу нових, більш продуктивних порід худоби, що демонструє як новий рівень розвитку тваринництва у трипільських племен порівняно із скотарством неолітичного населення, так і дальший розвиток комплексної аграрної економіки.

Зооморфні статуетки – бички. ЧКМ.

Нечисленність особин коня серед остеологічних колекцій трипільської культури, наявність кісток переважно дорослих тварин, а також виявлені О. П. Журавльовим сліди їх деформації дозволяють припускати, що

Моделі тваринництва населення трипільської культури

Господарська діяльність стародавнього населення була досить жорстко диференційована природними умовами. Розташування трипільських поселень у різних природних зонах впливало на господарську діяльність їх жителів. Моделі скотарства для трипільської культури можуть базуватися на порівнянні археологічних та археозоологічних матеріалів з етнографічними даними, передусім у рамках концепції госпо-

дарсько-культурних типів³, що відкриває нові можливості для використання етнографічних даних для реконструкції економіки давніх суспільств.

Трипільська культура (крім усаатовського типу) належить до культурно-господарського типу (ГКТ) хліборобів, на ранньому етапі – доорних хліборобів сухих передгір'їв і степів, на розвинутому та пізньому – орних хліборобів лісів і лісостепів

помірного поясу. М. О. Чебоксаров та І. О. Чебоксарова зазначають, що саме на базі землеробських ГКТ склалися найдавніші класові суспільства Дворіччя, Єгипту, Передньої та Середньої Азії, Північно-Західної Індії і Китаю⁴.

В. О. Шнірельман запропонував методику використання етнографічних даних для реконструкції типів скотарського господарства у давніх суспільствах. На його думку, ста-

¹ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев, Штиинца, 1982. – С. 143.

² История первобытного общества... – С. 29.

³ Н. Н. Чебоксаров, И. А. Чебоксарова. Народы, расы, культура. – М.: Наука, 1985. – С. 177–184.

⁴ Там само. – С. 202.

діальні особливості стародавніх суспільств можуть бути зрозумілі у межах господарсько-культурних типів¹. Комплексний археолого-етнографічний аналіз, заснований на розумінні культури як адаптивного механізму, дозволяє широко залучати етнографічні матеріали для реконструкції процесу пристосування того чи іншого давнього суспільства до навколишнього середовища. В. О. Шнірельман розглядає проблему складу череди ранніх скотарів і приходиться до висновку, що його визначення як за кількістю кісток, так і за кількістю особин має свої переваги й недоліки і показує обмеженість таких підрахунків і необхідність критично підходити до остеологічних даних. При цьому він наводить етнографічні приклади, коли те саме населення сучасних скотарів Північної Африки на відстані всього 30 км залишило стоянки з остеологічними рештками різного характеру (велика рогата худоба, дрібна рогата худоба, дикі копитні) залежно від топографії і наближеності до джерел води.

Етнографічні та етноархеологічні² дослідження свідчать про неповну адекватність співвідношення кісткових залишків реальному значенню різних тварин у господарстві. Воно відбиває картину важливості окремих видів лише в умовах м'ясного скотарства. Якщо ж були інші господарські напрями, або в скотарстві переважав престижний момент, або велику роль відігравав обмін свійських тварин на інші продукти, то картина, отримана за остеологічними даними, буде, очевидно, далекою від реальної³.

За етнографічними даними, забій тварин у традиційних суспільствах хліборобів і скотарів зазвичай приурочений до священних подій і різних важливих свят, а м'ясо вживалося виключно в ритуальних цілях як церемоніальна чи жертвна їжа, але

не в повсякденному раціоні, і становило дуже незначну частину останнього. Крім того, худоба була престижним майном, що визначало суспільний статус власника, предметом обміну і слугувала грошовим еквівалентом. Можлива відособлена індивідуальна власність на свійських тварин, регламентована колективним володінням.

У роботі В. О. Шнірельмана зазначено, що в традиційних суспільствах свійські й дикі тварини були сакралізовані, відігравали важливу роль у релігійній обрядовості, в обрядах, а з ритуальною метою використовувалися як частини туш тварин, так і їхні зображення і символи. Ці спостереження цілком відповідають археологічним та археозоологічним даним, отриманим для трипільської культури.

У харчовому балансі населення землеробських ГКТ однозначно переважає рослинна їжа. Це повністю відповідає даним з розкопок трипільських пам'яток. Тваринництво, незважаючи на цю обставину, відіграє важливу роль в економіці, забезпечуючи людей насамперед не м'ясом, а молочними продуктами, тягловою силою і вовною. Худоба також безпосередньо пов'язана з престижно-сакральною сферою. Для традиційного чи давнього тваринництва, незалежно від його форми і видів вирощуваних свійських тварин, характерні загальні особливості, встановлені етнографами й описані вище. Можна припустити, що трипільське тваринництво визначалося подібними характеристиками.

Землеробський культурно-господарський тип припускає комплексне господарство, стійлове утримання худоби, щонайменше у зимовий період, і достатню кормову базу, почасти забезпечувану землеробством.

Різновиди стійлового скотарства важко зафіксувати за наявними даними. Однак можна проаналізу-

вати різні аспекти цієї проблеми. Так, Н. Е. Масанов пропонує, виходячи з аналізу етнографічних матеріалів, при визначенні типу скотарства враховувати спосіб доставки кормів худобі⁴.

Звернемося до аналізу можливостей кормової бази трипільців. В. С. Тітов наводить етнографічні дані, цілком порівнянні з трипільськими матеріалами, про використання в мікрорегіонах різноманітних пасовищ у різні сезони.

Наприклад, у зимову пору року забезпечення кормами в Альфольді (суч. Угорщина) здійснювалося за рахунок рівнин, які затоплюються під час повеней, та боліт, де росли очерет і осока, що їх сніг не вкривав повністю, тому вони були доступні для худоби. Крім того, перезимівля худоби здійснювалася на островах. Ці ж ділянки використовувалися під пасовища влітку, коли на високих плато наставала посуха⁵.

У сучасних присадибних господарствах лісостепової смуги велика рогата худоба цілодобово перебуває в стійлі не більше трьох зимових місяців. Імовірно, найсуворіші зимові місяці трипільська худоба перебувала в стійлі, особливо в тих селищах, біля яких не було додаткових зимових пасовищ, які забезпечували запови великих річок. Кормом для худоби могла слугувати віка ервілія, її досить широке поширення встановлене палеоботаніками вже на ранніх етапах розвитку трипільської культури⁶. Однак, судячи з остеологічних колекцій, у більшості селищ череди не були численними, їх розміри стримувалися відносно невеликими можливостями кормової бази.

Для трипільських протоміст, розташованих у межиріччі Південного Бугу і Дніпра, особливого значення набував розподіл угідь для випасання тварин. Період існування трипільських поселень-гігантів збігається з фіналом кліматичного опти-

¹ Шнірельман В. А. Происхождение скотоводства... — С. 130–131.

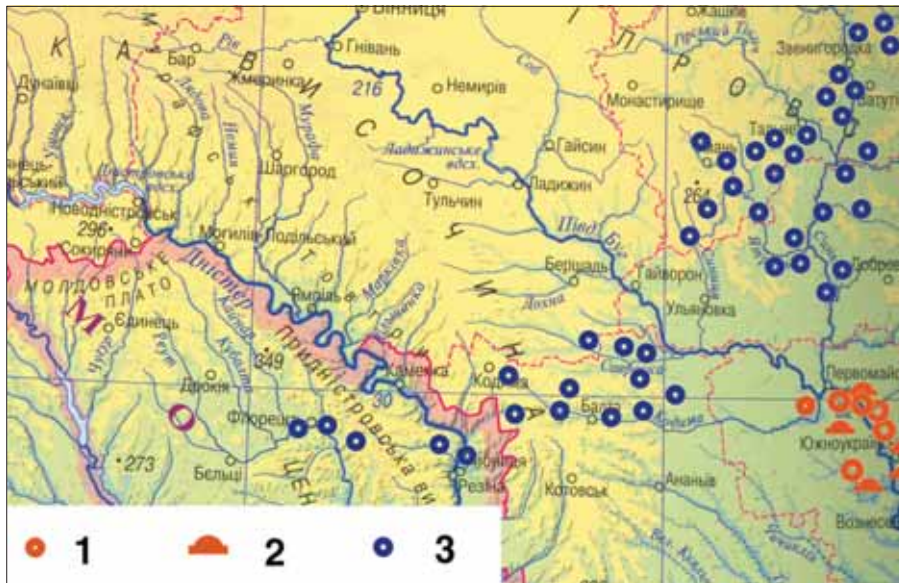
² Колесников М. А. Реконструкция процесса формирования археологической памятники (досвід побудови теорії середнього рівня в сучасній археології). // Теорія та практика археологічних досліджень. К., 1994. — С. 129–150.

³ Шнірельман В. А. Происхождение скотоводства... — С. 7–44.

⁴ Масанов Н. Э. Особенности функционирования традиционного кочевого общества казахов. Сезонный экономический цикл населения Северо-Западного Прикаспия в бронзовом веке // Труды государственного Исторического музея. — Вып.120. — М., 2000. — С. 116–130.

⁵ Тітов В. С. Неолит Венгрии // Археология Венгрии. Каменный век. — М.: Наука, 1980. — С. 98.

⁶ Янушевич З. В., Кременецкий К. В., Пашкевич О. Г. Палеоботаничні дослідження трипільської культури. — С. 47.

Розташування пам'яток трипільської культури етапів VII та CI на кордоні Степу і Лісостепу: 1 – поселення, 2 – кургани з трипільською керамікою в похованнях у степовій смузі; 3 – поселення в лісостеповій смузі.

муму, тому міг відчуватися брак пасовищ, а в деяких випадках могли практикувати відгін тварин на далекі пасовища, у тому числі в незайняте іншим населенням прикордоння степу і лісостепу.

Свідченням можливої існування такої моделі сезонного відгінного скотарства в трипільців можуть бути такі пам'ятки, як Ташлик і Новорозанівка, де в культурному шарі знайдено трипільську (етапу VII) кераміку. Ці селища знаходяться на відстані десятків кілометрів від зони поширення поселень-гігантів.

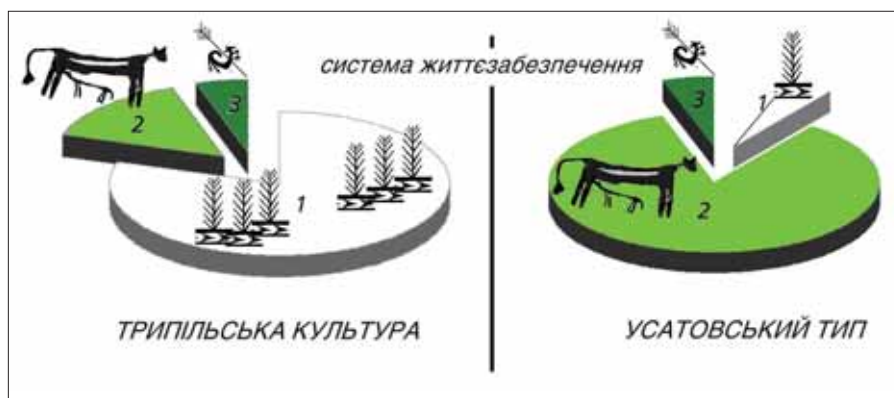
Багаті пасовища знаходилися

також у заплаві Дніпра. Пам'ятки типу Чапаївки та Ігнатенкової Гори, розташовані поблизу річки, мають тимчасовий характер. На них дика фауна становить до 80 % від усієї кількості особин. У той же час вони розташовані поблизу величезних пасовищних угідь і могли використовуватися як сезонні стоянки трипільських пастухів, котрі добували собі їжу (на час випасання худоби) завдяки полюванню та рибальству.

У більшості узагальнюючих досліджень полювання фігурує як важлива галузь трипільської еконо-

міки, що стоїть поряд з відтворюючими формами господарства. У той же час, якщо застосувати методіку обліку індексу реального «м'ясного» еквівалента, можна стверджувати, що частка тваринництва вже в економіці ранніх трипільців значно перевищувала частку полювання. Водночас Н. Е. Масанов розглядає факт полювання у населення, яке практикувало ті чи інші форми скотарства, як засіб усунення диких копитних – конкурентів свійських тварин у кормовій базі. З огляду на ці фактори, не можна розглядати великий відсоток кісток диких тварин як свідчення регресу скотарства у господарстві мешканців поселень.

Трипільське тваринництво було важливою галуззю хліборобсько-скотарського комплексного господарства, у якому, безсумнівно, внесок у життєзабезпечення робили і полювання, і рибальство, і збирання. Від мікрорегіональних умов залежала частка кожної з галузей. Однак можна вважати, що в цілому для господарства жителів переважної більшості трипільських поселень, крім усатовського типу, у життєзабезпеченні характерне переважання хліборобства.

Значення окремих видів діяльності в системі життєзабезпечення населення трипільської культури та усатовського типу: 1 – хліборобство; 2 – тваринництво; 3 – полювання.

Класифікація трипільського тваринництва

Археологи використовують різні терміни, характеризуючи трипільське скотарство як прибудинкове, рухливе, прибудинкове пастухування, пастухування, відгінне чи кочове, добре або недостатньо розвинуте і т.д. Тобто єдиної номенклатури назв для форм тваринництва і визначення його характеру, а також рівня розвитку в трипільській історіографії немає. Мабуть, вона й не може бути створена на підставі лише археологічних джерел.

Уживані археологами терміни часто не прийняті в номенклатурі етнографів, хоча саме етнографія дозволяє класифікувати типи людської діяльності. Класифікація видів скотарства є важливою проблемою, що має велику історіографію в етнографічній літературі. Для вирішення проблеми типології і рівня розвитку трипільського тваринництва ми скористаємося типологією скотарства, розробленою К. П. Бунятян на етнографічних матеріалах. К. П. Бунятян підкреслює, що визначені нею форми скотарства відбивають регіональний поділ праці й фіксують етапи розвитку цього процесу¹. Пропонується чітко розмежовувати поняття видів діяльності (землеробство – скотарство) і способу життя (осілий – кочовий). Трипільське скотарство, крім усатовського типу, належить до інтенсивної форми, базується на стійловому

утриманні худоби, пов'язаному з осілим способом життя, що добре підтверджується археологічними й археозоологічними даними, викладеними вище.

Найбільш імовірні типи варіанту стійлового утримання худоби на трипільських поселеннях – стійлово-відгінний, можливо, також стійлово-відгінний. Форма скотарства усатовських племен, очевидно, була екстенсивною, пов'язаною з безстійловим варіантом утримання худоби і постійним пошуком пасовищ. Цей тип можна визначити як перегінний, що відповідає кочівництву.

Для дальшої диференціації типів трипільського тваринництва поки що недостатньо даних. Землеробська форма діяльності виникає разом з відтворюючим господарством і відповідає в археологічній періодизації неоліту. Поширення продуктивного господарства в різних екологічних умовах, адаптація його до конкретних умов існування здійснюється як у землеробській формі діяльності, так, імовірно, й у комплексній, змішаній в енеоліті. Комплексна форма діяльності – хліборобсько-скотарська – виникла в умовах низької продуктивності землеробства, наслідком чого й була активізація скотарства.

Скотарська форма господарства, на нашу думку, виникає на початку епохи бронзи у населення усатовсь-

кої локальної групи. В умовах відкритих просторів і певних технологічних і соціально-економічних досягнень ця форма діяльності досягає вищого рівня у виникненні кочівництва.

Н. Е. Масанов вважає, що головна різниця між рухливими і сідентарними формами скотарства полягає в тому, що в першому випадку худоба упродовж усього року чи окремих сезонів доставляється до природної кормової і водно-ресурсної бази, а головним економічним завданням суспільства є доправити худобу до пасовищ і джерел води, а в другому – кормова база дозволяє заготовити пашу і доставити її худобі.

Значною мірою це відповідає типології скотарства, запропонованій К. П. Бунятян, оскільки стійлове утримання худоби припускає стаціонарну форму скотарства і доставку кормів, випас худоби на прилеглих пасовищах. Цей варіант скотарства притаманний більшості населення, яке залишило пам'ятки трипільської культури. Відгінне чи перегінне скотарство спрямоване на доставку худоби до кормів. Саме такий варіант скотарства, на нашу думку, можна приблизно реконструювати для усатовського господарства.

Усатове: перші кочівники степів Північного Причорномор'я?

Усатовський тип пам'яток може бути віднесений до скотарського господарсько-культурного типу скотарів-кочівників степів і напівпустель, що сформувався у процесі подальшого розвитку ГКТ скотарів-пастухів у відкритих ландшафтах посушливої зони, де землеробське господарство було неможливе.

У цьому ГКТ основну господарську роль відігравали кінь, велика

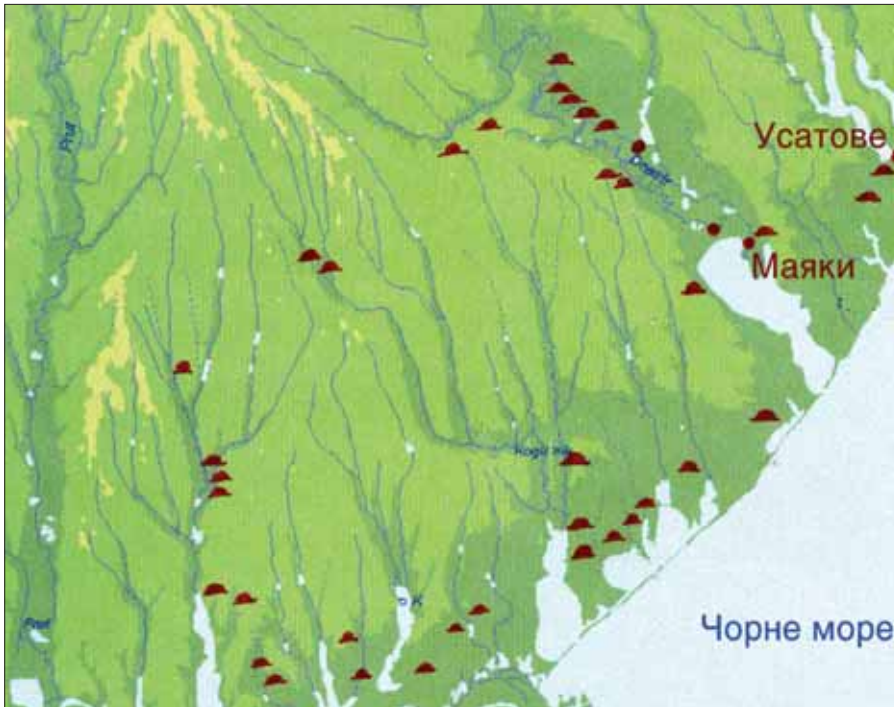
й дрібна рогата худоба, особливо вівці, найбільш пристосовані до тебенівок. Основою харчування була молочна та м'ясна їжа. До ГКТ пастушачих скотарів М. О. Чебоксаров і І. О. Чебоксарова відносять культури «степової бронзи» III–II тисячоліття до н.е., бойових сокир та шнурової кераміки, а до ГКТ скотарів-кочівників – скіфів-кочівників і сарматів, гунів, а із сучасних народів

– наприклад, киргизів, казахів². К. П. Бунятян також вважає, що кочівництво з'являється в I тис. до н.е.

Усатовський варіант (група, тип пам'яток, культура) – єдиний з усіх трипільських етнокультурних утворень займає степову зону. В. Г. Петренко локалізує усатовську територію в Дунай-Дністровському межиріччі й зазначає, що всі пам'ятки тяглися ланцюжком уздовж річок і

¹ Бунятян К. П. Класифікація та типологія скотарства. Теорія та практика археологічних досліджень. К., 1994. – С. 73–101.

² Н. Н. Чебоксаров, И. А. Чебоксарова. Народы, расы, культура. – С. 204–206.

Карта природних умов та розташування курганів та поселень усатовського типу.

лиманів, що вказує на прив'язку їх до заплави.

Дані про тваринництво присутні тільки на поселенських пам'ятках, найбільш показова колекція фауни з Маяків¹. За кількістю у череді значно переважали вівці – 70 %, велика рогата худоба становила всього 17 %, кінь – 13 %. Однак при перерахуванні на м'ясо виявляється, що найбільше його одержували від великої рогатої худоби – 49 %, близько третини – від коня – 33,4 %, а найменше – від дрібної рогатої худоби – 17,6 %².

За даними О. П. Секерської, статевонезрілі особини серед коней становили 24,2 %, серед великої рогатої худоби – 44,7 %, серед дрібної рогатої худоби – 66,5 %, більше половини овець забивалося у віці 4–10 місяців. Це дозволяє припускати, що коня й велику рогату худобу використовували як тяглову силу. В усатовському скотарстві, можливо, був молочний напрямок, а овець розводили переважно на м'ясо. Привертає увагу велика кількість кісток собаки – від 73 особин³, що може розглядатися як сліди жертвопринесення.

Перш ніж перейти до визначення господарського типу жителів маяцького поселення, згадаємо про сліди заняття землеробством. В. Г. Петренко наводить дані, які свідчать про вирощування усатовцями емеру, карликової м'якої пшениці, пшениці-однозернянки, голозерного ячменю, вівса, гороху, віки ервілії, проса. Останнє переважає серед відбитків на кераміці й антропоморфних статуетках. Можливо, просо було основною землеробською культурою усатовських поселень. Землеробство не могло бути провідною галуззю усатовського господарства, оскільки

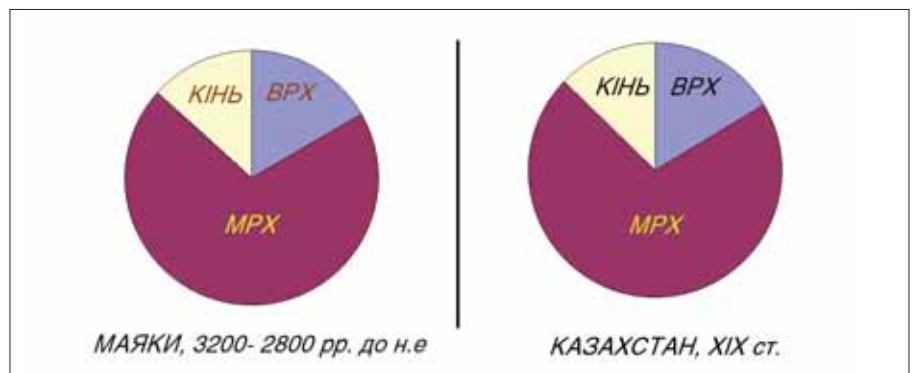
ділянки, придатні для посівів, були тільки в заплаві й не давали достатніх площ.

Таким чином, цілий ряд ознак вирізняє усатовські пам'ятки серед інших трипільських. Усатовський тип представлений переважно похоронними пам'ятками, локалізованими в степу. Поселення, типові для всіх інших варіантів трипільської культури, невідомі. Величезна кількість кісток свійських тварин свідчить на користь провідної ролі скотарства у господарстві. Культурно-господарський тип скотарів-кочівників степів зі складом череди, що відповідає усатовському, типовий для відгінного типу скотарства.

Випасати худобу могли між річками, уздовж яких розташовані усатовські пам'ятки. Річкова мережа в районі поширення усатовських пам'яток у Північно-Західному Причорномор'ї досить густа, і випаси могли знаходитися на відстані близько 20 км від русла річки. Заняття усатовців землеробством, особливо вирощування проса – культури, типової для номадів, цілком відповідають скотарському типу господарства.

Дані ж про усатовський тип господарства цілком можуть бути зіставлені з кочовим скотарським господарством казахів, що належать до номадів природного водокористування. Для них характерні такі особливості⁴:

1) цей ГКТ локалізується в річкових та навколоозерних долинах

Порівняння співвідношення домашніх тварин в стаді, поселення Маяки (усатовський тип, кінець IV – початок III тис. до н.е) та Казахстан (кочівники за даними XIX ст.). ВРХ – велика рогата худоба; МРХ – мала рогата худоба.

¹ Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры... – С. 117, 120.

² Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры... – С. 120–21.

³ Там же. – С. 131–133.

⁴ Масанов Н. Э. Особенности функционирования традиционного кочевого общества казахов. – С. 116–118.

у степовій і лісостеповій зонах. Кочування відбувається уздовж водних артерій. Запаси води і відносно висока продуктивність рослинного покриву визначали велику тривалість стоянок, обумовлену запасами кормів на прилеглому пасовищі;

2) частка великої рогатої худоби і коня в череді трохи вища, ніж при кочовому скотарстві на базі штучних джерел води;

3) властива стаціонарна зимівля, а тому фіксується наявність великої кількості кам'яних, дерев'яних, сирцевих і дернових жител, численні господарські будівлі;

4) є можливість розвивати землеробство і рибальство;

5) зимівлі зазвичай розташовуються в районах з пересіченим рельєфом місцевості, де сніг лежав нерівномірно, що дозволяло з більшою ефективністю використовувати рослинний покрив, збільшити кормову сміть пасовищ.

Порівняємо ці характеристики з даними по усатовському типу:

1) локалізація усатовських пам'яток цілком відповідає етнографічним даним. Пастухи, що залишили усатовські курганні могильники,

використовували степові мікрозони: долини річок з багатим травостоем і, почасти, плато вододілів із сезонними пасовищами, озерами та дрібними річками, невеликими байрачними лісами;

2) процентні співвідношення особин у череді Маяків дуже близькі до середніх показників для казахів (мал. 11), в усатовській череді трохи більше особин великої рогатої худоби і коня, що також точно відповідає череді кочівників із природним водопостачанням;

3) існування сакральних центрів усатовців в Усатовому і Маяках дозволяє припустити, що там поки що не знайдено зимівників з житловими і господарськими будівлями. У кожному разі стаціонарні поселення, характерні для трипільської культури, в усатовській групі відсутні;

4) заняття землеробством і рибальством зафіксоване у матеріалах усатовського типу, зокрема в Усатовому і Маяках.

5) топографія усатовських центрів – розташування в районі лиманів – припускає неподалік від них придатні умови для стаціонарної зимівлі при кочовому способі життя

в степу. На думку В. Г. Петренка¹, сакральний комплекс Усатового, який складався з ритуального городища та некрополів, був частиною складної регіональної структури, що включала також справжні селища, можливо, кочовища, виробничі центри.

Імовірно, на зміну пастухуванню стійлово-вигінного типу, характерного для господарства більшої частини трипільських племен, у господарство усатовських племен приходить відгінно-стійловий тип скотарства, що відповідає кочівницькому способу життя і господарсько-культурному типу скотарів-кочівників степів. Ця обставина підкреслює міркування М. Ф. Болтенка та В. Г. Петренка² про необхідність надання Усатовому рангу окремої культури, бо його ГКТ виявляється протилежним трипільському.

Але хай там як, усатовські пам'ятки демонструють, по-перше, умотивованість концепції господарсько-культурних типів, а по-друге, дуже давній час спроби адаптації суспільства до існування в умовах аридного степу вже на початку раннього бронзового віку.

Висновок

Таким чином, можна стверджувати, що трипільська культура в цілому належить до землеробського ГКТ. Для економіки трипільських племен характерне комплексне землеробське скотарське господарство з досить високим рівнем тваринницької галузі та значною роллю її у життєзабезпеченні. Усатовська культура, однією з генетичних підоснов якої була трипільська, належить до скотарського ГКТ.

Етнографами встановлено³, що скотарський тип господарства (тобто такий, у якому тваринництво є вирішальним щодо життєзабезпечення) сформувався на базі комплексного хліборобсько-скотарського господарства в результаті немож-

ливості розвитку землеробської галузі. Єдиний тип скотарства, що дає повне життєзабезпечення – пастушаче, воно належить до культурно-господарського типу скотарів-кочівників.

Однак господарство племен усатовського типу, як з'ясувалося, не є похідним від господарства трипільського землеробського ГКТ, для якого характерне комплексне хліборобсько-скотарське господарство зі стійлово-вигінним та стійлово-відгінним типом скотарства. При цьому необхідно підкреслити, що стійлово-вигінний тип скотарства належить до інтенсивної, а відгінний тип – до екстенсивної форми економіки.

Уявлення про те, що «пастушачі» племена накопичували багатство у вигляді худоби і стояли ближче до епохи цивілізації, ніж хлібороби, застаріло. М. Я. Мерперт вважав, що прогресивним початком у степовій смузі Євразії в епоху міді та в ранньому бронзовому віці були рухливі форми тваринництва⁴. Можливо, початок цього процесу пов'язаний у Північно-Західному Причорномор'ї саме з усатовською культурою. Імовірно, виникнення усатовського господарсько-культурного типу викликано екологічними умовами. Очевидно, саме цим можна пояснити відзначені В. Г. Петренком «риси архаїзму в усатовській економіці», що проявилися, на його

¹ Петренко В. Г. Епонім не Усатове та проблеми генези усатовської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Просвіта, 2003. – 141.

² Петренко В. Г. Епонім не Усатове та проблеми генези усатовської культури. – 143.

³ Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства. – С. 237; Н. Н. Чебоксаров, И. А. Чебоксарова. Народы, расы, культура. – С. 205–207.

⁴ Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. – М.: Наука, 1974.

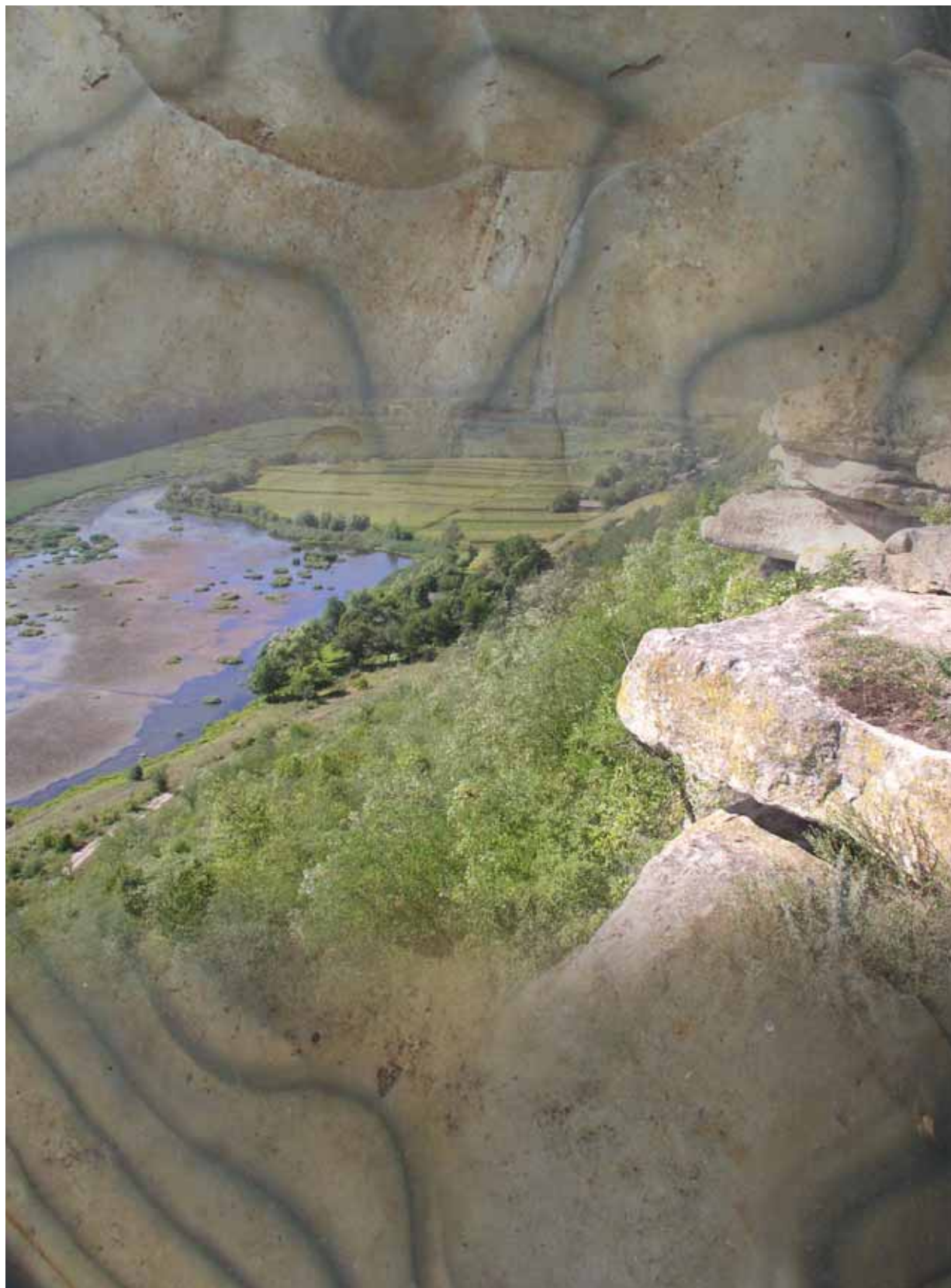
думку, в елементах привласнюючого господарства¹. Ці ж «архаїчні риси» притаманні, як показано вище, господарському типу казахів кінця XIX століття, що яскраво демонструє

консервацію традиційних рис, власних кочівницькому способу життя, як єдино можливого в степовому посушливому регіоні. Щодо усадовської культури відгінне скотарство й

кочовий спосіб життя можна вважати прогресивними, оскільки це відбиває нові форми адаптації населення до навколишнього середовища.

¹ Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры... — С. 123–124.

ВИКОРИСТАННЯ МІНЕРАЛЬНОЇ СІРОВИНИ НАСЕЛЕННЯМ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

ВИКОРИСТАННЯ МІНЕРАЛЬНОЇ СИРОВИНИ НАСЕЛЕННЯМ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У сучасному розумінні корени копалини — природні скопчення мінералів у земній корі, які використовуються людством. Вже перші дослідники трипільської культури підкреслювали їх важливу роль та широке застосування у первісній техніці окресленого регіону. Проте перше оглядове російськомовне зведення на цю тему, опубліковане Б. А. Богаєвським у 1937 р., наводить перелік лише п'ятнадцяти гатунків не кременистої трипільської мінеральної сировини, до того ж із пам'яток, які тоді розміщувалися поза межами колишнього СРСР¹.

Згадана праця викликала нищівну критику з боку Т. С. Пассек (1938) за ігнорування матеріалів російських, українських і взагалі радянських дослідників. Вона підкреслювала необхідність обов'язкової власної участі фахівців як у розкопках, так і в обробці трипільських матеріалів, неприпустимість у науковому обігу непорозумінь, помилок, наукових спекуляцій, які мали місце у рецензованому виданні². Не торкаючись суто археологічних за змістом зауважень підкреслимо, що деякі з геолого-мінералогічних термінів, використаних Б. А. Богаєвським, типу російськомовних «кварцевик», або «известковый кварцит» (як і в його попередній монографії про техніку первіснокомуністичного суспільства, де серед майже півсотні назв геолого-мінералогічної сировини з'являються «порфировые кварцы» як результат неправильного перекладу поняття «кварцевых порфиров», тощо), дійсно сумнівні навіть при конче необхідних додаткових поясненнях.

Слід визнати, що і в повосній радянській археологічній літературі, присвяченій енеоліту, археологи або уникають тем, пов'язаних з мінеральною сировиною минулого,

Бойові сокири-молоти. Камінь. Софіївський могильник. Розкопки Ю. М. Захарука. Археологічний музей ІА НАНУ.

визнаючи власну некомпетентність у цьому питанні, (у кращому разі користуються випадковими оцінками знайомих геологів), або взагалі обмежуються узагальнюючими назвами на взірць «булижників», «гранітів», «опок» або «сланців», хоч здійсненні на початку другої половини минулого сторіччя аналіз літературних даних довів, що кількість зразків мінеральної сировини в енеолітичному реєстрі досягає ста³.

Треба визнати, що проблема корисних копалин власне трипільської культури дійсно складна: у тому, що мінеральний склад колекційного матеріалу навіть невеликих пам'яток виявляється інколи дуже строкатим, автор переконався на власному досвіді ще у шкільні роки, розпочавши примітивні розкопки кимось напіврозритого зольника доти невідомого науці трипільського поселення в с. Печера Шпиківського району Вінницької області⁴. Знайдені тоді матеріали були передані у 1939 р. до Одеського археологічного музею, де частково зберігаються і зараз.

Тільки вже після війни, отримавши вищу геологічну освіту, автор цих рядків свідомо почав займатися проблемою мінеральної сировини матеріальних культур минулого з археолого-петрографічних позицій як передумови становлення самостій-

Нуклеус з волинського кременю. Тернопільський обласний краєзнавчий музей.

ного наукового напрямку, вступу до археологічної петрографії як не СРСР взагалі, то принаймні України. Це вимагало перевірки придатності застосування на археологічних матеріалах найбільш ефективних на той час засобів дослідження мінеральної речовини наявних колекцій з фіксацією складу, структурно-текстурних особливостей, можливого походження. У випадку трипільських пам'яток дослідження свідомо відбувались у двох головних напрямках: для комплексу кременистих (оброблюваних переважно ретушно-віджимною технікою) порід, з акцентом на географічну локалізацію їх родовищ, та усіх інших (осадової, магматичної, метаморфічної та навіть біогенної природи), розгорнутим списком майже без додаткової деталізації, хіба ще для окремих гатунків екзотичних гірських порід, моночи полімінеральних агрегатів.

Проведене у другій половині минулого століття уточнення спектру корисних копалин трипільської культури (спочатку у ранзі викладача вищої школи, потім - наукового співробітника інженерно-технічного інституту у вільній від основної роботи час, нарешті — пенсіонера) відбувалося шляхом відвідання як досліджених енеолітичних пам'яток, у відвалах траншей або котлованів яких, а також в околицях траплялися інколи дуже цікаві знахідки, так і — рідше — власної присутності

¹ Богаєвський Б. Л. Орудия производства и домашние животные Триполья. — Л., — 1937. — 312 с.

² Пассек Т. С. О диллетанизме в науке // Вестник древней истории 1938. — С. 125—131.

³ Петрунь В. Ф. До історії використання мінералів та гірських порід у первісній техніці від палеоліту до енеоліту // Нариси з історії техніки. — 1961. — С. 93—97.

⁴ Див. ПЕЧЕРА.

на розкопках досліджуваних об'єктів. Важливим було ознайомлення із зібраними раніше колекційними матеріалами численних експедицій, наукових установ та музеїв. На жаль, фонди останніх у перші післявоєнні десятиріччя внаслідок багаторазового передавання матеріалів з одних сховищ до інших (в Рівному – з Луцька, в Острозі – зі Львова, в Івано-Франківську – з Коломиї тощо) містили чимало «неприв'язаних» матеріалів. Еталонні колекції на різних стадіях монографічної обробки стаціонарно зберігалися у Москві, Ленінграді, Києві, не кажучи вже про музеї Румунії, Польщі, Австрії; їх відвідання потребувало спеціальних відряджень, на які не вистачало часу, фінансування, а то й дозволу.

Польський археолог А. Закосцьельна оглядає виходи кременю біля поселення Бодаки на р. Горинь.

Проте експертний перегляд хай і не всіх музеїв України з їх експозиціями та, особливо, нехай і не завжди впорядкованими фондами дозволив врешті-решт отримати масовий матеріал, що становив певний фон проблеми корисних

Нуклеуси. Кремень. Поселення Лука-Врублевецька, Дністер. Розкопки С. М. Бібікова. Наукові фонди ІА НАНУ.

Нуклеуси. Кремень. Поселення Сабатинівка II, басейн Південного Бугу. Розкопки М. Л. Макаревича. Наукові фонди ІА НАНУ.

копалин Трипілья, достатній принаймні для перших узагальнюючих висновків. Базою дослідження стали матеріали з таких пам'яток: Андріївка, Баришківці, Березівська ГЕС, Бернашівка, Бодаки, Вертеба, Володимирівка, Гамарія (Ленківці), Гребенюків Яр, Дарабани, Доброводи, Євминка, Жванець (Лиса Гора, Щовб), Завалівка, Івашків Сад, Ігнатенкова Гора, Клокучка, Коломийщина I та II, Карбуна, Косенівка, Кошпівці-Обоз, Кременчук (на Бузі), Лука-Врублевецька, Магала, Майданецьке, Маяки, Олександрівка, Олександрівський курган, Оселівка, Петрени, Печера, Поливанив Яр, Рубаний Міст,

Сабатинівка, Слобідка-Західна, Софіївка, Старосілля, Тальянки, Тальне II, Тимкове, Усатове (Куяльник), Флорешти, Халеп'я, Хомине, Червоний Хутір, Чернин, Чижівка, Чугор, Цвіклівці, Шипинці¹.

Крім перелічених пам'яток у Подністров'ї були виявлені залишки ще декількох раніше невідомих в науці залишків трипільських поселень чи поодиноких будівель, наприклад, у верхів'ях Карпового Яру на півночі Молдови або «під кукурудзяним полем» біля м. Хотин на правобережжі, за околицею с. Слобідка-Малиновецька, над майстернею з обробки «плитчастої» сировини на лівобережжі Дністра, підйомні матеріали з яких свого часу теж були передані до Одеського археологічного музею НАН України.

У цілому подальший огляд проблеми корисних копалин. Трипілья спирається переважно на матеріалі друкованих праць автора, численних його ж рукописних зведень у вигляді «Археолого-петрографічних висновків» (у машиніписі), призначених як для архіву Інституту археології НАН України, праць колег-археологів, які люб'язно надавали колекції для літолого-петрографічних досліджень і яким дякую за надану можливість плідної співпраці.

Відходи кременеобробки з поселення Бодаки на р. Горинь.

¹ Характеристику багатьох із цих пам'яток див. в т.2 Енциклопедії (прим. ред.).

КРЕМЕНЕВІ КОРИСНІ КОПАЛИНИ РЕГІОНУ: ГЕОГРАФО-ЛІТОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Піднімаючи питання про кременеву сировину трипільських пам'яток, слід підкреслити принципове значення діагностик мінерального складу та структур подібного матеріалу для встановлення територіальних відмінностей кременів Кукутені-Трипілля. Як відомо, в природі кремені мають різні генезис, форми залягання, структури та мінеральний склад, що врешті-решт обумовлює їхні технологічні властивості. Як гірські породи вони зовні поділяються на три головних групи власне силіцилітів – опало-кристобалітових, халцедонових та мікрокварцових (роговикових), які можуть пов'язуватися поступовими переходами одних в інші. Надалі використані в тексті назви силіцитів, силіцитолітів, халцедону чи халцедонолітів, власне кременів, фтанітів, лідитів, яшм, гезів, «чертів» тощо

Кремень з яру біля поселення Бодаки на р. Горинь.

близькі за змістом, хоч і не є повними синонімами.

Конкретно, халцедон – це мінерал (так само, як опал), а халцедоноліт – геологічне утворення, гірська порода, яка може бути як пухкою (наприклад, у вигляді спонгіту, окремих різновидів трепелу тощо), так і зцементованою, міцною, як більшість вживаних первісною технікою кременів. В археологічних працях досі можна зустріти термін «опока», особливо у назві матеріалу деяких сокир та мотик (поруч із «сланцями» або «кременистими сланцями»), хоч у геології це їй досі дуже розпливчате поняття.

Дійсно, опока – це переважно глинисто-кремениста гірська порода, яка може, з одного боку, давати переходи до пісковиків, а з іншого, при інтенсивній силіфікації або імпрегнації, просоченні кремнеземом (найчастіше опалового чи халцедонового складу), – до однорідного, масивного, твердого силіцилітового агрегату, дуже схожого на кремень і цілком придатного до обробки усіма засобами первісної техніки. Але в останньому випадку це не просто осадові породи, а вторинно метасоматично змінені, на зразок кварцолітів, які утворюються внаслідок окременіння вапняків або інфільтраційно-залишкових новоутворень типу так званого «хард-рогу», про який ще йтиме мова.

До важливих діагностичних ознак, за якими одні гатунки кременів

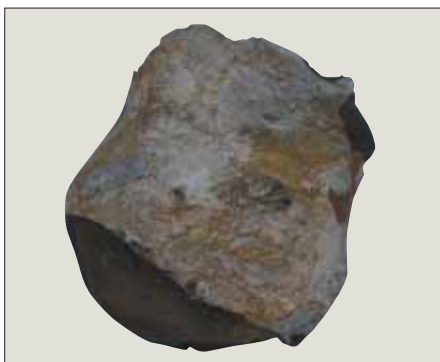
відрізняються від інших, належать помітні під мікроскопом релікти мікрофауни, досить часто – первинні домішки до халцедонового субстрату зерен кальциту чи інших карбонатів, тонкодисперсної глинистості, успадкованих від вмісних осадових товщ, діагенетичних сульфідів, гідрооксидів заліза в дрібних зернах, органіки, кластокварциту. Досліднику слід враховувати і такі макроознаки, як забарвлення, прозорість в уламках, блиск, текстурний малюнок кременевої сировини, які можуть в артефактах збігатися, чи, навпаки, відрізнятися від місцевого кременю (якщо такий є). При цьому слід пам'ятати, що в природних умовах виходить тих чи інших силіцилітів на денну поверхню можуть бути представлені як витриманими, часто потужними (метри-десятки метрів) горизонтами яшм, кременистих сланців, флішоїдних фтанітів геосинклінальних регіонів, так і конкреційно-жовновими, рідше малопотужними лінзо-пластовими тілами, типовими для платформених умов, до того ж не тільки первинного осадово-діагенетичного, а й вторинного, залишкового-інфільтраційного походження¹.

Крім того, внаслідок процесів фізичного вивітрювання – дезінтеграції матеріалу халцедономісних газів, крейди чи вапняків з мергелями силіциліти у вигляді брил, щечено, валунів, гальки, гравію можуть багаторазово перевідкладатися дією морських або річкових вод, опиняючись у геологічно більш молодих відкладеннях, спочатку пухких, а потім нерідко і зцементованих, включаючи алювіально-терасові або льодовиково-флювіогляціальні.

Якщо мікроскопічні особливості кременевої сировини, традиційно досліджувані у прозорих петрографічних шліфах чи імерсійних препаратах під поляризаційним мікроскопом залишаються більш-

Конкреції кременю з яру біля поселення Бодаки на р. Горинь.

Кремень з яру біля поселення Бодаки на р. Горинь.

¹ Станко В. Н., Петрунь В. Ф. Апетовка 13 – пам'ятник початкової пори позднього палеоліта в Степном Причорномор'ї // Археологический альманах №3. – Донецьк, 1994. – Фиг. 2.

Пластини. Кремень. Поселення Тимкове, басейн Дністра. Розкопки Н. Б. Бурдо.

Вироби з кременю. Поселення Сандраки. Розкопки О. Ф. Лагодзької. Наукові фонди ІА НАНУ.

менш сталими, то деякі інші ознаки можуть змінюватися. Справа в тому, що халцедоніти артефактів являють собою геохімічно відкриту систему і завдяки субмікроскопічній пористості, яка фіксується електронною мікроскопією, багаторазово змінюються, реагуючи з водними розчинами земної поверхні та культурного шару.

Наприклад, темно-димчасті («раухтопазові») кремені турону Кременецького гологір'я перевідкладені у неогені й пізніше також вживані трипільцями поруч з корінною місцевою сировиною первинно-діагенетичного та вторинно-інфільтраційного походження, специфічні, вицвітають, знижуючи густоту забарвлення до майже ясно-сірої. Халцедонові відщепи з сировини «бакшальського типу», які у пізнопалеолітичні часи потрапляли до суглинків дофіновського віку, набували жовтогарячого відтінку. Ті ж, що опинилися в глауконітовмісних пісках похованого русла р. Бакшала в Побужжі, — наскрізного зеленого забарвлення (на відміну від тонких зеленкуватих поверх-

невих кірочок, типових для перевідкладеної кременевій галі палеогенових товщ України). Для частини валунної кременевій сировини Карпового Яру, яка розроблялася і трипільцями, характерне специфічне «глухе» сіре забарвлення (набуте початково верхньокрейдовими за віком халцедонітами внаслідок контактів з геологічно молодшими мулистими осадами баденського часу).

Для кременевій гальки найвищих терас Південного Бугу характерне озалізнення (лімонітизація), інколи на вею потужність прокатаного уламку. В одних випадках це результат розкладу початково присутніх в багатьох темнозабарвлених силіцилітах дисульфідів заліза, в інших — привнесення сполук заліза підземними водами ззовні, особливо в елювіальних відкладах або в елювіальних умовах під час процесів хімічного вивітрювання.

Там, де вторинно звохрені кремені високих терас долини Дністра,

Нуклеус. Поселення Гайворон, басейн Південного Бугу. Розкопки В. М. Даниленка та М. Л. Макаревича. Наукові фонди ІА НАНУ.

Нуклеуси. Кремень. Поселення Гайворон, басейн Південного Бугу. Розкопки В. М. Даниленка та М. Л. Макаревича. Наукові фонди ІА НАНУ.

наприклад, піддавалися тривалому інсоляційному впливу або прямому прожарюванню у відкритому вогні лісових пожеж чи з техногенних причин, спостерігається почервоніння кременистої сировини внаслідок дегідратації тонкодисперсної лімонітової домішки до халцедонового субстрату (хоч перепалений кремень взагалі врешті-решт робиться сірим, втрачає прозорість у найтонших скалках і викривається сіточкою дрібних тріщин). Проте подібний матеріал так само, як «карпатська галька» (дивись нижче), крім поодиноких випадків, трипільцями майже не вживався.

Узагальнююча літолого-мінералогічна характеристика вживаної ними кременистої сировини наводиться у розгорнутому описі її місцезнаходжень в межах трипільської ойкумени на теренах сучасних України та Молдови. Поза увагою залишаються родовища Румунії, як і території хай недалеких, але позбавлених ознак присутності на них носіїв трипільської культури. Орієнтовну схему розміщення основних кременевмісних регіонів та деяких локальних родовищ халцедонітів на захід від Дніпра, які були відомі і систематично (або епізодично) використовувалися трипільським населенням, оприлюднено ще в кінці минулого століття¹. Вона дублюється і тут (Рис. 1.), але вже з більш детальною характеристикою відповідних гатунків сировини, аби полегшити для всіх зацікавлених практику макро-та мікродіагностичного порівняння кременів між собою, а звідси — встановлення їх імовірного походження, а саме:

1. Різноманітні (від халцедонових до дрібнокварцево-роговикових) та різновікові (від палеозойських до третинних) гатунки перевідкладених уламків різнозабарвлених кременистих порід переважно північного походження з морени та частини флювіогляціальних нагромаджень дніпровського зледеніння.

2. Візуально «запіщанені» (за рахунок як кластогенного, так і вториннопсевдоморфного — у мікро-

¹ Petroughe V. F. Petrographical-lithological characteristics of stone materials from late – Tripolye cemeteries of the Sofievka type. // Baltic-Pontic studies. – vol. 3. – 1995. – P. 190–199.

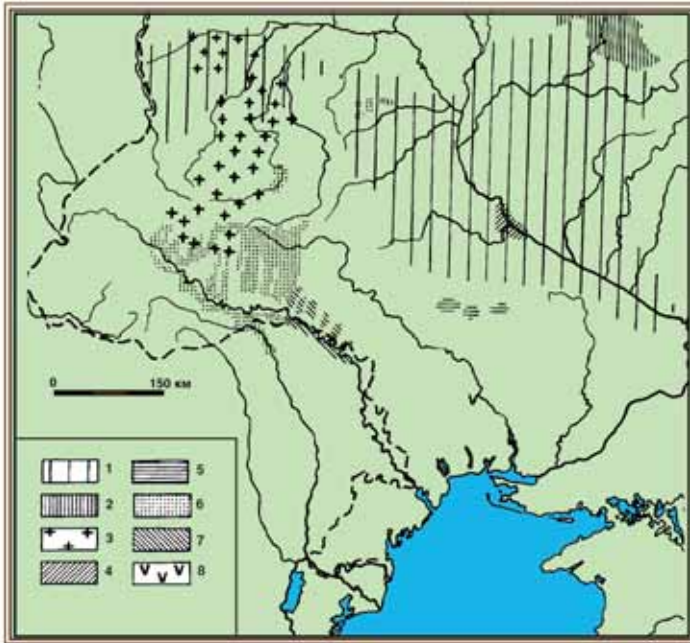

Рис. 1. Карта родовищ кременистої сировини на території України: 1 – територія поширення моренного кременю; 2 – кремій типу Десна; 3 – волинський кремій; 4 – Дніпро-Канівський кремій; 5 – кремій кристалічного щита; 6 – силіциліти черт-газової групи в басейнах середнього Дністра та Пруту; 7 – Середньодністровський кремій; 8 – кремені так званого бакшальського типу.

мозаїчних агрегатах по залишках фауни – кварц) темнозбарвлені кремені сантонського віку в басейні р. Десна.

3. Найтонкозерніші димчасті (до чорних) або димчasto-смугасто-сірі (включаючи великоплямисті та концентрично-зональні гатунки), туронські за віком кремені так званого «волино-подільського» зразка з діагностуючими реліктами форамініферових черепашок, переважно заміщених халцедоном у периферичному паралельно-тонковолокнистому облямуванні або у суцільних «зіркоподібних» мікроагрегатах зі сферолітовим згасанням при схрещених ніколях поляризаційного мікроскопа.

4. Дьогтьово-чорні з іржаво-вторинним облямуванням непроріваючі інфільтраційного походження кремені Дніпро-Канівського типу, які сформувалися десь у після-верхньокрейдові (?) часи і тому зустрічаються серед відкладів як мезозойського (навіть тріасового, за І. Г. Підплічком), так і кайнозойсь-

Кремій з берега Дніпра біля с. Григорівка.

кого (третинного, а у перевідкладенню стані і четвертинного) віку, практично позбавлені залишків датуючої мікрофауни.

5. Осадково-діагенетичні кремені призма-іноцерамового (нерідко «фантомного») типу, характерні для малопотужних кремневісних вапняків верхньої крейди, які окремими залишками покриву, що вкривав колись кристалічний щит, простежуються в районах с. Аполянка, в басейні р. Малої Висі та на прилеглих територіях. Орієнтовно датують-

ся верхньосенноманським часом, розроблялися трипільцями, можливо, навіть примітивними шурфами¹.

6. Апоспікулярні осадково-діагенетичні нижньосенноманські силіциліти черт-газової групи в басейнах середнього Дністра та Пруту, а також залягаючий у їх покриві горизонт, інколи лінозоподібний, вторинних залишково-інфляційних, переважно яснозбарвлених (білих, сіруватих, інколи блакитнуватих) кременистих порід так званої (за С. М. Бібіковим) «плити».

7. Осадково-діагенетичні кремені верхньосенноманського віку серед мергелистих вапняків, що відшаровуються долиною Дністра нижче за течією поблизу м. Могилів-Подільський. Містять мікрозалишки переважно змішаної іноцерамо-спікулярної або спікулярно-іноцерамової фауни, початково опалової, а тепер вторинно заміщеної мікрохалцедоном.

8. Залишково-інфільтраційні, сарматського віку², майже без фауни при халцедоновому (з кварцом) складі кремені так званого бакшальського типу в пониззі Південного Бугу.

Крім перелічених восьми головних типів кременистої сировини, на трипільських пам'ятках зустрічаються й деякі інші відмінності силіцилітів, хай і не вказаних на картосхемі за браком місця, але безумовно відомих та інколи широко вживаних трипільським племенами на різних етапах існування цієї культури.

До них слід віднести так звану «гринчуківську» сировину умовно-верхньоальбського віку³, правда, не завжди досить, якісну. Це силіциліти коричнево-зеленкуватого, до чорного, забарвлення, практично непрозорі навіть в тонких уламках, з розсіяними локальними порожнинами-жеодами (стілки яких часто інкрустовані натічним халцедоном, баритом, папіршпатою), з успадкованою домішкою класичних зерен дрібно-уламкового кварцу, мікролуточок слюди, сингенетичного глауко-

¹ Див. КОРОБЧИНО.

² Станко В. Н., Петрунь В. Ф. Апетовка 13 – пам'ятник початку позднего палеолита в Степном Причерномор'ї... – Рис. 2.

³ Петрунь В. Ф. Малиновецька гринчуківська та незвиська кремениста сировина в енеолітичній техніці Придністров'я. // Наукові матеріали міжнародної археол. конф. «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз /до 120-річчя відкриття/. – Заліщики. – 1998. – С. 38–41.

Вироби з кременю. Поселення Хатище, Середнє Подніпров'я. Розкопки М. Ю. Відейка. Наукові фонди ІА НАНУ.

Вироби з кременю. Поселення Сандраки. Басейн Південного Бугу. Розкопки О. Ф. Лагодовської. Наукові фонди ІА НАНУ.

ніту, тонко-дисперсної глинистої каламуті. Потужність пласта цих халцедонолітів в районі с. Гринчук на лівому березі Дністра сягає 2 м, але подібні породи зафіксовані й на правобережжі. Використання цієї сировини трипільцями сумнівів не викликає. На жаль, авторів не вдалося познайомитися з кременем такої дослідженої Г. Чайлдом трипільської пам'ятки, як Шипинці, але літературні посилання на високоякісний зеленкуватий камінь індустрії цього поселення (так само, як і на зеленкувату гальку серед стязинь зелено-сірих кременистих пісковиків у підшві сеноманського розрізу біля с. Онут тієї ж Чернівецької області), найімовірніше, стверджують «гринчуківський» тип використаної там сировини.

До явних залишково-інфільтраційних кременевих новоутворень, які широко використовувалися трипільцями, наприклад, для виготовлення

шліфованих знарядь (у ранзі «сланцевих» та «опокових» з попередніх досліджень), сьогодні слід відносити сировину так званого (за місцезнаходженням відповідних порід та їх енеолітичних копалень) «незвиського» і «малиновецького» типів. Поруч з карбонатними або доломітовими, вапняковими чи мергелистими гатунками сировини типу «ленківської», «жванецької», «дарабанської», а також слабкометаморфізованими алеврито-аргілітами «типу Дерло» вони умовно віднесені до категорії так званих «реперних»¹, підкреслюючи їх принципову відмінність від власне опокових.

Як вже підкреслювалося, опоки – дрібнозернисті породи, складені аморфним кремнеземом (опалом) з домішкою глинистої речовини, скелетних частин організмів, мінеральних зерен (переважно кварцу, польових шпатів, глауконіту) із сумарним вмістом SiO₂ до 92–98%. Одні геологи вважають опоки продуктами зміни діатомітів, спонгітів, трепелів, як у випадку опок Волино-Подільської плити². Хоч опал в них був заміщений халцедоном, інші описують їх як морські хімічні утворення³ в категорії пов'язаних з ними порід палеогенового віку, що відслонюються на території решти України від Донбасу до Передкарпаття, переважно недостатньо твердих та крихких⁴, що принципово відрізняє їх від сировини «типу Незвисько».

Остання названа так за однойменною трипільською пам'яткою біля с. Незвисько Городенківського району Івано-Франківської області, зустрічаючись у шліфованих виробах від цього місця і мало не до Дніпра. Це однорідна, тверда (не дряпається сталло), в'язка, переважно трохи жовтувата гірська порода приховано-зернистої структури, глинистодоломіто-халцедонового складу (майже завжди – з тонкими вторинними прожилками кварциту). Прекрасно обробляється сколами та ретушню,

відносно просто піддається шліфуванню під час виготовлення землеробських (типу мотик) або деревообробних знарядь (сокир, клинів, тесел, доліт).

Кремій-плитняк з кар'єру на Середньому Дністрі.

Огляд численних природних відслонень та сучасних кар'єрів в межах Городенківського району виявляє тут ознаки специфічного окременіння шару мергельно-вапнякових порід тулонського віку з перетворенням у так званий «хард рок» потужністю в декілька дециметрів, який і пропонується називати метасоматитом «типу Незвисько». Останній перекритий тонким, невитриманим за потужністю шаром зеленкувато-жовтих апотефродних глин (вихідного джерела водних розчинів кремнезему, який внаслідок процесів гальміролізу, а пізніше гіпергенного видуговування, почасти навіть сучасного, мігрував у підтепляючий карбонатний субстрат, приводячи до його окременіння). Оскільки вище по розрізу залягає потужний горизонт ангідрито-гіпсів тираської світи без жодних ознак окременіння, це доводить не верхньокрейдовий, а неогеновий час виникнення незвиського «хард року», який інтенсивно експлуатувався ще у доенеолітичні часи.

Слід підкреслити, що крім сировини типу Незвисько, у цьому районі наявні також жовноподібні

¹ Петрунь В. Ф. Реперні гірські породи «сланцевих» сокирок сходу трипільської ойкумени. // Тези доповідей 11-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 3. 09.1992 р. – Вінниця, 1992. – С. 13–14.

² Пастернак С. І., Гаврилишин В. І., Гинда В. А. Коцюбинський С. П., Сенковський Ю. М. Стратиграфія і фауна крейдових відкладів заходу України /без Карпат/. – Київ, 1968. – С. 39, табл. 3.

³ Геологический словарь. – М., 1978. – Т. 2. – С. 33.

⁴ Подібна опока зафіксована у кількох уламках бартки / ? / чи кайла у житлі № 1 трипільського об'єкту «Урочище Хомине» біля м. Ржищева. Див. ХОМИНЕ.

Відходи виробництва з кремене-
обробної майстерні. Поселення
Незвисько. Розкопки К. К. Черниш.
Фото з наукового звіту.

стягнення поодиноких темно-брунатих (які трохи просвічують у відцечах) халцедонітів, приурочених до ямкоподібних заглиблень в покривлі вапняків, (колишніх нір якихось ракоподібних), їх кількість помітно зростає у сусідньому Тлумацькому районі. Там відомі десятки покинутих кременедобувних шурфів та шахт, які функціонували з часів кам'яної доби до початку ХІХ сторіччя, коли крем'яний замок вогнепальної зброї було замінено на пістонний.

Макроскопічно остання сировина теж вторинного походження, дуже скидається на високоякісні первинно-діагенетичні туронські кремені 3-го типу, від яких відрізняється специфічною нерівністю кірочки стягнень, у прозорих петрографічних шліфах або імерсійних препаратах під мікроскопом — «дрібнозірочковою» пунктацією глинистої перлітової речовини, усадкованій від вмісних мергелистих вапняків, з останніх походять і поодинокі мікрофауністичні залишки в силіцилітах тлумацького типу — переважно призми іноцерамових черепашок, які зберігають кальцитовий склад або псевдоморфно заміщуються мікроварцовим агрегатом, при переважній відсутності форамініфер. Останні типові для волино-подільської сировини третьої групи, або спікул кремневих губок, характерних для

силіцилітів шостої.

Жовна тлумацького типу (включаючи й околиці потоку Герасимовського) досить великі, в корінних відслоненнях часто вертикально витягнуті, тобто епігенетичні, як і кремені не лише Городоцького району, а й «верхніх» інфільтраційних силіцилітів в кар'єрі м. Кременець на Лівобережжі Дністра. Для тлумацької сировини типова переважно залівчасто-фестончата в перерізі, товщиною до 5 мм, крейдяна оболонка на темнозбарвлених жовнах. У відцечах з них нерідко виявляють ще більш темнопігментовані звивисті сліди колишніх ходів якоїсь мулоїдної червоподібної фауни, дещо іншої, порівнюючи з основною масою халцедонового агрегату, структури. Правда, схожі «червоструктури» фіксуються і в деяких найтемніших жовнових кременях північної частини ареалу волино-подільських кременів третьої групи.

Закінчуючи огляд вторинної кременевої сировини правобережжя Дністра, слід підкреслити її походження внаслідок вертикальної міграції кремневмісних¹ гіпергенних водних розчинів, які здатні викликати дрібноплямисте окременіння інколи навіть щільних палеозойських вапняків. Наприклад, так сталося в околицях с. Дарабани, нині підтоплених водами акваторії Дністровської гідроелектростанції. Очевидно, синхронне за геологічним часом заміщення халцедоном карбонатних порід вже неогену фіксується в зоні переходу від Передкарпатського прогину до власне Карпат, наприклад, біля с. Пістинка², вже, правда, поза межами власне трипільської ойкумени.

До самостійної категорії халцедоновмісних «псевдосланцевих» порід, пов'язаних з карбонатними відкладами Передкарпаття, виявлених на поселеннях трипільської культу-

ри, слід віднести також сировину, умовно названу «малиновецькою» (за селом Слобідка-Малиновецька на лівому березі Дністра, в Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області).

Шліфовані плескати сокири-мотики з подібної рожево-жовтої, мікропористої і тому з поверхні аномально м'якої сировини (втративши цементацию, вона при халцедоно-апоопаловому мінеральному складі дряпається навіть мідною голкою) наявні в колекціях Хмельницького, Рівненського, Тернопільського, Івано-Франківського, а особливо Чернівецького обласних краєзнавчих музеїв. Вони представлені як у випадкових, підйомних матеріалах, так і в безсумнівно трипільських комплексах з околиць сучасних селищ Чугор, Жванець, Листвин, Мирогоща тощо.

Оскільки описувана сировина у поверхневому шарі досконалих за формою артефактів тепер не піддається ретушуванню, даючи скабістий злам, позбавлена притаманного більшості кременевих порід блиску та прозорості у дрібних уламках, відповідні знаряддя з початку минулого сторіччя вважалася опоківими і не робочими, а декоративно-ритуальними³, вотивними або іграшковими, тим більше, що в енеоліті існують артефакти подібного призначення, наприклад, маленькі глиняні модельки сокирок⁴.

Проте якщо тесло чи сокиру з сировини типу малиновецької розрізати чи просто розбити, в ядрі знаряддя виявляється вихідний темно-коричневий, суцільно кальцитокременистий субстрат підвищеної міцності, яким на момент обробки і був матеріал усієї майбутньої сокири чи мотики. Останній виявляв усі необхідні для дерево- чи землеобробних знарядь характеристик: щільність, в'язкість, масивність, оброблюваність стандартними (аж до

¹ Нижче за течією еталонного незвиського родовища відповідної сировини, наприклад, в районі м. Заліщики, зустрічаються поруч з виробами з метасоматитів останнього також артефакти з дещо яснішого матеріалу, можливо, трохи іншого походження, майже бездоломітові і цим наближені до силіцилітів, малиновецького гатунку.

² Petroughe V. About same species of lithic raw materials in archeological complexes of the Carpatians and territories of USSR. // Papers for the 1-st international conference on prehistoric flint mining and lithic raw material identification in the Carpatian Basin. — Budapest., 1986. — P. 230.

³ Сіцинський Е. Нариси з історії Поділля. // Вінниця, 1927. — Ч. 1. — С. 3—6; Коршак К. Ю. Землеробські знаряддя найдавніших родових громад на Україні // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. — Кн. 1. — Київ, 1934. — С. 41—52.

⁴ Захарук Ю. М. До питання про співвідношення і зв'язки між культурою дірчастого посуду та трипільською культурою // Матеріали і дослідження: археології Прикарпаття та Волині. — К., 1959. — Вип. 2. — С. 66.

Робоча частина сокири. Камінь. Поселення Жванець (Трипілля А).

шліфування) прийомами первісної техніки, не поступаючись у цьому відношенні деяким суто карбонатним (реально доломіто-мергельно-вапняковим) палеозойського віку породам Придністров'я, які теж ішли на виготовлення аналогічних предметів у тій же категорії «сланцевих».

Причина сучасного несподіваного складу артефактів із сировини малиновецького типу – у вибіркового гіпергенному вилугуванні метеорними водами на денній поверхні чи у культурному шарі трипільських пам'яток вихідної кальцитової складової частини бімінеральних карбонатно-кремнеземистих порід, цього різновиду, що супроводжувалося зміною мінерального складу та її фізико-механічних параметрів¹, наприклад, пористості (від 2,5 % до 22–27 %).

Умови появи порід малиновецького типу на лівобережжі Дністра

Робоча частина сокири. Камінь. Поселення Вороновиця, берег Дністра. Розвідка С. М. Бібікова. Наукові фонди ІА НАНУ.

ілюструються результатами ознайомлення із залишками енеолітичної гірничої виробки, виявленої ще у 1970 р. під час археолого-петрографічного рекогносцирування за східною околицею однойменного села. На схилі борта долини Дністра тут зберігалася навісоподібне заглиблення довжиною в декілька метрів, висотою до 1,5 м та завглибшки 1 м, штучно врізане в зону контакту сеноманських порід з перекриваючими відкладами неогенового віку. Саме тут в минулому реалізувалися вторинноінфільтраційні, гіпергенно-метасоматичні процеси кальцитизації прошарку трепелів (або окременіння карбонатних порід), що привело до утворення високоякісної сировини малиновецького типу. Очевидно, людям трипільської культури були відомі родовища аналогічного матеріалу й на правобережжі Дністра, але пошуки останніх – справа майбутнього, якщо тільки вони не зникли під акваторією водосховища ГЕС.

Щодо часу виникнення цих залишково-інфільтраційних кремністих новоутворень, то сировина типу Незвисько сформувалася на початку відкладів гіпсо-ангідритів тираської світи, тобто в умовах підвищеної солоності лагунних вод, тоді як силіциліти малиновецького типу утворилися пізніше, коли хімізм води давніх морів Прикарпатського прогину наблизився до нормального.

Ще до однієї категорії залишково-інфільтраційних за походженням кремністих порід, які епізодично використовувалися трипільською людністю, слід зарахувати силіциліти, генетично пов'язані з корою вивітрювання Українського кристалічного щита, наприклад, метальтрабазитів². Це інколи пеліканітисоваї ділянки типу «хард року» на відслоненнях гнейсів, гранітів, мігматитів, а також жили халцедонолітів різної потужності серед останніх.

Подібні вторинно-жилінні силіциліти зафіксовані під час археолого-петрографічних рекогносцирувань на теренах Черкащини та Кірово-

Знаряддя праці та заготовки. Поселення Голиця, Дністер. Розвідка С. М. Бібікова. Наукові фонди ІА НАНУ.

градської області, наприклад, у районі Майданецького протоміста (у невеличкому ярку на північному березі ставка Гелів), у басейні Гірського Тікича в балках Кременище і Кременувата між селами Підвисоке та Володимирівка, що на р. Синюсі, у басейні лівих приток Південного Бугу (річок Мурашка і Мурафа), у відслоненнях долини останнього. Відповідна сировина переважно невисокої якості представлена в трипільських матеріалах правобережжя Дніпра поодинокими зразками, які відрізняються строкатістю не тільки забарвлення, прозорості, а й мінеральним складом, від опалохалцедонового (інколи кварцитового) до мікрокварцитового, майже роговикового.

Крім перелічених районів розповсюдження корінної кременевої сировини, на теренах від Дніпра до Карпат наявні безліч місцевостей з різними типами перевідкладених давньо-морськими або палеорічковими водами силіцилітів, початково переважно нижньосеноманського, а вторинно – геологічно молодшого, починаючи з палеогену, віку.

Розрізи останнього в Прикарпатті починаються з еоценових відкладів, де галька, стягнення і навіть невеличкі лінзи(?) сірих та темно-сірих апосікульних кременів відомі в басейнах річок Стрипа, Коропець, Золота та Гнила Липи, лівих приток Дністра. В селі Нагоряни поблизу м. Бучач кременева галька зафіксована у глауконіто-кварцових пісковиках, в околицях м. Магерова (Кам'яна Гора) кварцові піски міс-

¹ Петрунь В. Ф. О достоверности петрографо-минералогических определений в археологической практике // Записки Одесского археологического общества. – Т.П /35/. – 1967. – С. 51–58, табл.III, рис.18.

² Петрунь В. Ф. Железисто-кремянистые породы кор выветривания степной зоны юга СССР // Советская археология. – 1971. – № 4. – С. 127–139.

тять гальку халцедонітів зеленкувато-сірого з прикатою поверхні кольору. На схилі Церковної Гори поблизу м. Щирець відомі відслонення аналогічних пісків з перевідкладеною, початково нижньосенноманського віку, галькою.

Подібний силіцилітовий матеріал фіксується в околицях Тернополя та Чернівців у Подністров'ї та Попрутті, тобто в багатьох точках південного заходу Руської платформи та зовнішньої зони Передкарпатського прогину, через що окремі трипільські знаряддя на згаданих територіях, які за мікроскопією нібито виготовлені з силіцилітів нижнього сеноману, насправді походять з перевідкладеної, геологічно більш молодшої сировини, нарешті, поруч з подібним матеріалом серед опоковидних пісковиків еоцену в районі м. Шаргород трапляються ділянки локального окременіння у вигляді низькоякісних сірих, чорних, жовтих силіцилітів. Перевірка на місцевості довела, що трипільці нехтували подібною сировиною, хіба як абразивом, занадто велика заціпаненість подібної породи виключала її обробку ретушуванням чи сколовою технікою, хоча для однозначних висновків потрібен перегляд каменю трипільських поселень з фондів Вінницького краєзнавчого музею та Педагогічного інституту, чого в свій час, на жаль, зробити не вдалося.

На теренах Молдови найпівденнішим виходом кременістих відкладів палеогену є розріз балки Немелвій біля с. Борсук Вертижанського району на правому борту долини Дністра, де під тортонсько-баденськими пісками зафіксовані глауконіто-кварцові піски з перевідкладеною, зеленкуватою з поверхні силіцилітовою галею початково сеноманського походження.

Вірогідних кременевмісних відкладів нижнього міоцену у сучасних відслоненнях Молдови та Українського Правобережжя досі ще не виявлено, хоч деякі геологи умовно датують цим часом так звані «плитчасті» (за С. М. Бібіковим)

Робоча частина сокири. Кремень. Поселення Сандраки. Басейн Південного Бугу. Розкопки О. Ф. Лагодівської. Археологічний музей ІА НАНУ.

халцедоніти з ознаками локального мікрокварцування, які потужним горизонтом за схемою «хард рок» залягають в покрівлі нижньосенноманських верств.

Кременевмісні породи тортонсько-баденського регіоярусу (за старою класифікацією – другого середземноморського горизонту) внаслідок річкової ерозії виходять на сучасну денну поверхню в межах Придністров'я, на теренах Північної та Центральної Бессарабії. Нижньотортонські відклади представлені тут мергелями з кременегальковими базальними конгломератами.

Галька з останніх, наприклад, в Дондошанському районі Молдови, на околицях сіл Непадове, Ворона, Окланда, Наславча, Бирнове представлена перевідкладеними кременями, напівроговиками, гезами – опоками та чортами початково-сеноманського віку. На території Середньо-прутської рівнини, в басейнах лівих припливів Пруту річок Лопатник, Раковець, Драбіште, Чугур, Камена – розріз тортонських рифів-товтр теж починається з базальних конгломератів, що містять перевідкладену крем'яну гальку того ж первісного походження, в околицях сіл Друца, Гординешти, Володяни, Кержеуци інколи спостерігаються не лише в підосві, а й у двох-трьох прошарках вище по розрізу товтрових вапняків скупчення гальки кременів вихідно того ж нижньосенноманського віку.

Серед пісків дністровсько-ратинського горизонту того ж

Робоча частина сокири. Кремень. Ломачинці, берег Дністра. Дослідження Т. Г. Мовші. Національний музей історії України.

Робоча частина сокири. Кремень. Грищинці, Подніпров'я. Дослідження Хвойки В. В. Національний музей історії України.

неогену перевідкладена кременева галька спорадично зустрічається і у Львівській області (наприклад, в селах Чернилів Руський, Ступки, Заборів, Потелич, правда, вже поза межами трипільської ойкумени), інколи в шарах до 0,8 м потужністю (в околицях сіл Ясенів, Підгірці, поблизу Олеська тощо), та вздовж відслонень долини середнього Дністра аж до м. Сороки. Верхньотортонські за віком кременевмісні відклади відомі біля сіл Матвійківці (Хмельницької області), Зубря, Крива. Грубовалунна кременева сировина Карпового Яру, яка здобувалася і трипільцями, і людинстю епохи бронзи аж до часів заліза¹, в основі своїй нижньосено-

¹ Петрунь В. Ф. Малиновецька гринчуківська та незвиська кременіста сировина в енеолітичній техніці Придністров'я. – Наукові матеріали міжнародної археол. конф. «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз /до 120-річчя відкриття/». – Заліщики. – 1998. – С. 38–41.

манська, перевідкладена в тортонський час.

Відслонення гельведського часу (середній міоцен) – глини, пісковики, запіщанені вапняки – подекуди теж містять перевідкладену кременеву галю (яка походить з розмитих давньою ерозією кременистих карбонатно-гезових шарів нижнього сеноману). Остання виявлена, наприклад, в районах сіл Підгірці на південний захід від Тернополя, Дунаївці та Вишнівка (Городенківського р-ну). Зеленкуваті з поверхні, у ядрі брунатні до чорних кремені у галях аналогічного походження зафіксовані в нижній течії р. Стрий (села Сороки, Шутомлинці), на лівому березі р. Коропець в околицях сіл Сехів, Білокриниця, Загайці та в деяких інших місцях.

Залишається відкритим питання щодо віку перевідкладених, вихідно жовтових кременів у конгломератах стебниківської світи між м. Ланчин та горою Діл на лівому березі верхньої течії р. Прут у Покутті. Ці кремені попередні дослідники вважали олігоцен-менілітовими, але попри помірні розміри та тріщинуватість окремих зразків зовні вони найбільш схожі на дещо вищвілі конкреції турону або інфільтраційного походження халцедоніти тлумачького типу. Використання цих кременів найвірогідніше у мікролітичній техніці, якою трипільці теж володіли.

У глинястих «клейкуватих» або суто кварцових пісках подільської світи (ярусу), що відслонюються на українській частині лівобережжя Дністра та його припливах Тернові, Жвані, Мурафі, також присутні перевідкладені кремені як Нижньосеноманського, так і палеогенового (у зеленій вторинній глауконітовій кірочці) віку. В Молдові породи цього ж розрізу відслонюються між селами Кременчуг і Наславча, в яру Ла-Извоаре (біля с. Атаки), хоч значна потужність кремневмісного шару – 6,2 м – та його склад (нагромадження кременевих конкрецій з невеликою кількістю піщано-трепельного заповнювача) дозволяють припускати більш складний

Заготовки сокири та долота. Велика Слобідка, ур. Дубина, Дністер. Розвідка С. М. Бібікова. Наукові фонди ІА НАНУ.

Робоча частина сокири. Камінь. ГЕС, пункт 10, берег Дністра. Розвідка С. М. Бібікова. Наукові фонди ІА НАНУ.

з характеристикою, наприклад, конкретних родовищ та навіть копалень подібної сировини. До останніх С. М. Бібіков зарахував відслонення буглівських порід на схилі Горошкової Гори (лівий берег р. Студенці у Староушицькому районі Хмельницької області), де розроблялися трипільцями; півметровий шар скучення кременистої галі з нестандартною товстою, до 10 мм, білою порцеляноподібною жовною кірочкою.

Заготовка сокири. Кремій. Берег Дністра біля с. Кормань, ур. Лужок. Розвідка С. М. Бібікова. Наукові фонди ІА НАНУ

процес формування зазначених відкладів. Можливо, тортонськими за віком (а початково теж сеноманськими) є сірі та ясно-сірі кремені долини р. Реут, включаючи її низькоякісні жовнові силіциліти останньої між селами Бобуленшти та Гура-Камена у Флорештському районі Молдови.

Для піщано-глинистих з перевідкладеними (?) кременевими гальками відкладів, включаючи територію Молдови, свого часу був запропонований термін бугловського ярусу міоцену, від якого сучасна геологія відмовилася¹. Проте кременева сировина відповідного типу продовжує фігурувати в археологічних працях,

Найсхідніше відслонення кремневмісних пісків «бугловського» вигляду виявлене автором на борту долини р. Вербич (приплив р. Соб, яка впадає в Південний Буг) біля х. Заболотного на Вінниччині. Окремі еліпсоїдальні жовна сягають тут дециметрової довжини, для них характерна така ж, як і під Горошковою горою, грубезна біла кірка з концентричною зональністю та ознаками глауконітового позеленіння на поверхні, у зламі ці кремені білуваті, сіруваті, темно-димчасті з білими непрозорими (тоді як основний субстрат у тонких відщеплах просвічує) крапками стягнення глинистої речовини. Під мікроскопом тонкозернистий халцедоновий базис виявляє окремі релікти спікул, поодинокі зерна глауконіту та кварцу. У ядерній частині жовен – ідіоморфні кришталіки карбонату, інколи міні-

¹ Стратиграфічний кодекс України. – К, 1997. – С. 36.

Заготовка сокири. Велика Слобідка, ур. Дубина, Дністер. Розвідка С. М. Бібікова. Наукові фонди ІА НАНУ.

Робочі частини сокир. Камінь. Поселення Вороновиця, берег Дністра. Розвідка С. М. Бібікова. Наукові фонди ІА НАНУ.

жеодки з натічним халцедоном на стінках або вторинним мікрокварцом у дрібномозаїчним агрегаті.

Переважають карбонатні породи вапнякового волинського горизонту нижньосарматського регіонарусу зрідка також містять перевідкладену галю вихідно сеноманських кременів, наприклад, у Могилівському Придністров'ї або на Чернівецькому правобережжі. Але якість цієї сировини невисока, та й сама вона «губиться» на фоні численних корінних та елювіальних родовищ місцевих силіцилітів, як в останньому випадку. Середньо- та верхньосарматські відклади описаного регіону (так само, як і перекриваючі їх меотичні і понтичні відклади пліоцену) практично позбавлені кременевої гальки, і навіть чорний

кременистий гравій з пісків ново-російського під'ярусу понту на березі озера Ялпуг належить до так званої «карпатської гальки», про яку йдеться нижче.

Переважають глинисто-піщані породи балтської світи (або ярусу, який датується часом верхнього сармату-меотису), за даними окремих геологів¹, нібито містять «волино-подільську» перевідкладену кременеву галю, але контрольні маршрути довели: якщо тут і зустрічаються прикатані силіцилітові улаочки, то теж типу карпатських.

Цей висновок цілком справедливий і для морських, лиманних, озерних та річкових відкладів середнього і верхнього підвідділів пліоцену території Молдови та Одеської області з їх поратськими глинами, алевролітами, пісками «з карпатською галею» та більш молодими відкладами межиріччя Дунаю, Пруту і Дністра з Кучурганом, аж до алювію верхніх надзаплавних терас останніх, синхронних крижанівському (куяльницькому) та березанському горизонтам розгорнутої стратиграфічної схеми антропогену².

Узагальнюючий термін «карпатської галі», а то й «карпатських яшм», був запроваджений у кінці XIX – на початку XX сторіччя для кременистих гравійно-галькових відкладів пониззя Дунаю, лиману Кацелло поблизу м. Рені, де вони залягали серед пісків астійського та вілафранківського ярусів, навіть базального алювію VII тераси р. Прут. Надалі ця назва була поширена й на прилеглі (східні та північні) ділянки регіону. У цілому «карпатська галія» зафіксована не тільки у консолидованих відкладах верхньоміоцено-пліоценового віку Дунай-Дністровського межиріччя або в кластолітах стародавніх рівнів вирівнювання території сучасної Молдови, а й у переважно пухких (інколи, проте, слабо зцементованих) алювіальних накопиченнях річок басейнів Пруту та Дністра, аж до впадіння останнього в Чорне море.

Слід відразу ж зазначити, що через специфічний склад «карпатська

галія», до того ж переважно невеликих розмірів, рідко використовувалась у первісній техніці, хіба що для відбійників, лоцильників, примітивних товкачів і ніколи – для виготовлення тонкоретушованих артефактів: при інколи високій твердості їх матеріал під час додаткової обробки розпадається на неправильні уламки зі скабчастим зломом. Це справді принесені з території сучасних Карпат, інколи багаторазово перевідкладені флішодні глинисто-мікрохалцедонові алевроліти, кременисті (хай і опалохалцедонові, але дуже тріщинуваті, перетнуті прожилочками різних мінералів) роговики менілітової світи олігоцену, дрібнозернисті кварцові пісковики на найбільш тривкому кремнеземному цементі різновиди на глинистому або карбонатному цементі не витримували дальнього транспортування річковими потоками), жильний кварц тощо. Жодного разу авторові серед «карпатської галі» не траплялися справжні яшми юрського віку (які віделонюються, наприклад, на сучасній Рахівщині, тобто в басейні р. Тиса). Забарвлення «карпатської галі» строкате, але переважають або чорні (в менілітових роговиках), або коричневі уламки різних відтінків (результат просочення гідрооксидами заліза). Алювію Дністрових терас, нижчих за VIII-у (при їх загальній кількості до 15-ти разом із заплавою), крім «карпатської галі» містить все більше уламків як осадових порід платформного походження, так і високоякісних кременів верхньої крейди звідти ж.

Тераси долини Південного Бугу в описуваному регіоні відрізняються від Дністровських та Прутських не тільки віком і кількістю надзаплавних рівнів, а й «своїм» складом вже «некарпатського» переважно алювію. Серед кременистих порід останнього наявні як халцедоноліти п'ятого ґатунку, що початково залягали серед останцевих вапняків Українського щита (рис. 1), так і мікрокварцові силіциліти моренного походження (зафіксовані у знаряддях трипільської стоянки Гард на Південні-

¹ Мельник А. П. Про галечно-гравійні уламки балтської світи // Геологічний журнал АН УРСР. – Т. 23. – Вип. 5. – 1953. – С. 41–50.

² Веклич М. Ф. Палеозапасть и стратотипы почвенных формаций верхнего кайнозоя. – Киев, 1982. – С. 49.

ому Бузі): переважно білувато-рожеві, ніжно-бузкові, непросвічуючі, із залишками мікро-фауни палеозойського віку, що були принесені в Україну (поряд з чорними мезозойськими кременями) під час дніпровського (руського) зледеніння. Хоч долина р. Південний Буг простягається південніше зони поширення морено-льодовикових відкладів, її лівий приплив р. Синюха розмиває останні своїми верхів'ями, вкотре перевідкладаючи подібний екзотичний матеріал в терасовому аловії не тільки своєї долини, а й Південного Бугу, принаймні нижче за течією гирла р. Синюхи.

Завершуючи на цьому розгляд кременево-сировинної проблеми молдово-української частини трипільської ойкумени, відчуваємо потребу

хоча б макрознайомства із силіцилітами території сучасних Румунії, Болгарії, Угорщини, Словаччини, Польщі, з енеолітичними етносами яких у процесі міжплеменного обміну трипільське населення могло підтримувати не менш сталі зв'язки, ніж із середньоземноморськими культурами, що підтверджується її новими знахідками останніх років¹.

Проте трипільці кременеву сировину власної території проживання знали, очевидно, досконало. І хоча під час надальніх переміщень із заходу на схід віддавали перевагу кременевим артефактам із найякіснішої сировини волино-подільського типу (тобто третьої групи), у разі потреби користувалася місцевими силіцилітами, які, хай і в поодиноких екземплярах принаймні відще-

пів, можна відшукати в більшості колекцій. Традиційне спалювання домівок з усім господарським начинням теж робило перехід на місцеву сировину конче необхідним.

Щодо некременистих порід трипільської техніки; на відміну від силіцилітових локалізацій, без цілеспрямованих літолого-петрографічних рекогносцирувань на місцевості неможливо встановити імовірні родовища відповідної сировини. На жаль, польові дослідження вдається здійснити не завжди. Саме тому в нижченаведеному реєстрі, розбитому на окремі класи порід, останні подаються за алфавітом, без коментарів, лише в окремих випадках з уточненням можливих походження чи використання.

Виходи каменю на березі р. Синюха. Поселення Володимирівка. Фото М. Ю. Відейка.

¹ Петрунь В.Ф. Александровский курган (естественно-научные наблюдения) // Тезисы докл. науч. конф. «Проблемы истории и археологии нижнего Поднепровья.» – Белгород-Днестровский, 1995. – С. 44–45.

ЛІТОЛОГО-ПЕТРОГРАФІЧНИЙ РЕЕСТР ПЕРЕВАЖНО НЕКРЕМЕНИСТИХ ВИКОРИСТОВУВАНИХ КОРИСНИХ КОПАЛИН ТРИПІЛЬЦЯМИ

Згадані породи (крім керамічної сировини) доцільно розбити на умовні класи за походженням та мінеральним складом, а саме:

1. Осадкові породи (з підкласами кластолітів, пелітолітів та карбонатних утворень).

2. Вивержені (магматичні) породи (з підкласами ефузивно-дайкових, інтрузивних та пегматитових утворень).

3. Метаморфічні породи (продукти контактового, динамічного та регіонального метаморфозу порід попередніх класів та метасоматичних процесів).

4. Клас мінеральних агрегатів та індивідів нестандартного походження або складу, вживаних, наприклад, у прикрасах тощо (з підкласами біолітів, гідротермалітів, каустобіолітів, вибірково – пелітолітів).

Реєстрову класифікацію здійсене-

Зернотерки серед залишків трипільського житла. Поселення Майда-нецьке, межиріччя Південного Бугу та Дніпра. Розкопки М. М. Шмаглія та М. Ю. Відейка. Наукові фонди ІА НАНУ.

но з урахуванням мінерального складу та структурно-текстурних характеристик як передумови об'єктивної (не тільки сучасної, а й первісної) оцінки технологічних якостей використаної сировини. Інколи вона несподівано різноманітна, як у зернотерках величезних протоміст пізнього Трипілля. На перший погляд це явище може пояснюватися поганою обізнаністю їх мешканців з геологічним оточенням околиць, або недбайливою випадковістю у виборі

абразивної сировини. Однак це навряд чи ймовірно. І хоча, звичайно, трипільці не мали уявлення про сучасні класифікації магматичних або іншого походження гірських порід, але, користуючись методом багаторазових «спроб да помилок», досвідом попередніх поколінь, можливо, рекомендаціями визнаних племінних «знавців каменю» (які спиралися на макроознаки сировини), переважно безпомилково обирали саме найвигідніший для виробів матеріал. Враховуючи твердість, в'язкість, масивність, небажану дрібнозернистість, наприклад, аплітоподібних гранітів, яка викликала відносно швидко зашліфування робочої поверхні зернотерок, тим самим знижуючи їх продуктивність, родини свідомо надавали перевагу нерівномірнозернистим (порфіровим) породам інколи, каолінізованим або пеліканітизованим, нерідко трохи крихкуватим внаслідок фізичного вивітрювання. Правда, під час подрібнення зерен злаків останні давали небажану домішку дрібних уламків породоутворюючих мінералів, що знижувало якість каш, але в разі потреби найтонше борошно можна було отримати на зернотерках з пеліканітизованих гранітів, гнейсів чи мігматитів, польові шпати яких внаслідок гіпергенезу були заміщені каоліно-опаловим тонкозернистим агрегатом.

Іа. Уламкові (кластогенні), переважно діагенетичного, зрідка вторинно-інфільтраційного або початково-метаморфічного (що фіксується першою частиною складного слова «мета» у відповідній назві породи) походження пісковики, гравеліти, брекчії, конгломерати як сировина для зернотерок, курантів-розтирачів, товкачів, абразивних плит тощо. Матеріали різного віку від протерозою до плейстоцену, у деякій послідовності і фігурують нижче:

Метасісковик аркозо-кварцовий на слюдяному цементі косоуцького типу.

Пісковик косоуцький білий «іскристий», протерозойський.

Гравеліто-пісковик того ж походження та віку.

Пісковик кварцовий дрібнозернистий щільний зеленкуватий силуру.

Пісковик слюдяно-кварцовий червоний девонський.

Пісковик нерівномірнозернистий, слабопорристий, на каоліно-кварцовому цементі, червонуватий, того ж віку.

Алеволіто-пісковик високоабразивний червоний того ж віку.

Пісковик тонкозернистий кварцовий рожевий на глинисто-кварцовому цементі того ж віку.

Пісковик кварцитоподібний дрібнозернистий.

Пісковик кварцитоподібний з дрібногематито-кварцовим цементом, червоний девонського віку.

Пісковик слюдяно-кварцовий на кальцито-кварцовому цементі.

Пісковик аналогічний смугастий бучацького віку.

Гравеліт кварцовий з поодинокими зернами кременістих порід, третинного віку.

Пісковик кварцовий грубошаруватий на кальцитовому цементі.

Пісковик грубозернистий на кварцовому з лімонітовою домішкою в цементі та двома істотними глинистими прошарками.

Пісковик кварцитоподібний на жовтому боксито?- кварцовому цементі палеогенового віку.

Пісковик кварцовий на глинисто-лімонітовому (типу так званих «болотяних руд») цементі.

Пісковик аркозовий, гіперкаолінізований.

Пісковик глауконіто-кварцовий на кварцовому цементі третинний.

Пісковик кварцовий з поодинокими лусочками білої слюди на кварцово-глинистому цементі третинно-плейстоценового (?) віку.

Пісковико-гравеліт кварцовий з поодинокими зернятками «карпатської галі» на кальцитовому цементі, терасовий, плейстоценового віку.

Пісковик аналогічний на глинистому цементі.

Пісковик жовтовий кварцовий на кальцитовому цементі з пісків левантинського ярусу.

Пісковик рідкослюдяно-кварцовий на глинистому цементі того ж віку.

Пісковико-алевроліт сірий рівномірнозернистий, кварцовий з рінякової галі.

Пісковик кварцевий на глинисто-кальцитовому цементі дрібнодірчастий (внаслідок життєдіяльності якихось мулоїдних організмів та вилуджування дрібночерепашкового детриту), палеогено-неогенового віку.

Пісковик сірий кварцовий шаруватий дрібнодірчастий.

Пісковик кварцовий опокоподібний з палеогенових відслонень Правобережної України.

1.6. Пелітоліти, переважно діагенетичні, лише інколи з ознаками син- чи епігенетичних змін складу, найчастіше — початкового окременіння.

Метаалевроліто-аргіліт «типу Дерло» протерозойського віку з відслонень Могилів-Подільщини. Досі переважно вважалися «сланцевими», хоча в шліфованих виробках трипільського чаю фіксуються від Дністра до Дніпра.

Аргіліто-алевроліт чорний палеозойського віку з Наддністрянщини.

Аргіліт алевритий сірих відтінків того ж віку та походження.

Аргіліт тонкошаруватий кварцово-глинистий звідти ж.

Аргіліт темно-сірий кременисто-глинистий силуру звідти ж.

Аргіліт пелітоморфний вапнястий, майже мергель, звідти ж.

Аргіліт червонуватий з поодинокими дрібними зернами карбонатів, орієнтовно девонського віку.

Робочі частини сокир. Камінь. Поселення Вороновиця, берег Дністра. Розвідка С. М. Бібікова. Наукові фонди ІА НАНУ.

Ів. Карбонатні породи хімічно-біогенного походження (як сировина з чіткою диференціацією використання: з більш міцних, переважно глинистих або трохи кременистих відмін палеозойського віку, які в минулому теж інколи відносили до «сланцевих», виготовлялися шліфовані знаряддя менш тверді, вживалися як будівельний матеріал тощо).

Мергелі, теж кальцитової переважно породи, але з підвищеним умістом тонкодисперсного глинистого або кремнеземного матеріалу.

Вапняки пелітоморфні сірі до чорних, з переходами у мергелі з палеозойських розрізів середньої течії Дністра, які доцільно іменувати сировиною «типу Ленківців» за назвою відповідного поселення та щоб відрізнити від схожих порід аналогічного походження.

Мергелистий вапняк-мергель звідти ж.

Мергель кременистий плитчастий. Вапняки мергелисті чорні жовтові (які за формою та розмірами нагадують заготовки сокир та мотик, залягаючи переривчастими прошарками серед силурійських аргілітів, долини Дністра на ділянці між гирлами річок Нічлави та Серету).

Вапняк кременисто-мергелистий пелітоморфний звідти ж.

Доломітоліти пелітоморфні палеозойського віку з долини Дністра, які доцільно іменувати сировиною типу «Жванець-Дарабани», щоб не плутати зі схожими у шліфованих виробках

вапняками «типу Ленківців».

Доломітоліт мергелистий звідти ж.

Вапняк доломітизований звідти ж.

Сидеритоліт конкреційний юрського віку з відслонень на Канівщині (окремі відщепи подібної сировини на правому березі Дніпра свідчать, що вона «апробувалася» також трипільцями).

Вапняк крейдоподібний мезозойського (?) віку моренного походження.

Вапняк рифовий форамініферомоховатковий з черепашковим детритом, товтровий.

Вапняк типу «літографського каменю» з тієї ж зони товтр третинного віку, що простягається від Подністров'я до Покуття.

Мергелі білі, м'які, глиноподібні, неогенові, які могли правити за мінеральну фарбу.

Вапняки дрібнозернисті (тонкодетритусові) неогенового віку, так звані «пильні».

Вапняк білий дрібнозернистий рідкопористий, тонкодетритусо-оолітовий сарматського віку.

Вапняк дрібно- та рідкочерепашковий нубекуляривий сармату.

Вапняки запіщанені з уламками вапняків (пудингової текстури) сарматського віку, як абразив, включаючи зернотерки.

Вапняки з домівкою кластогенного кварцу та діагенетичного глауконіту сарматського віку.

Вапняки детритусово-оолітові дрібнопористі сарматського віку.

Вапняки черепашкові, переважно неогенові різного віку, білі (сарматські) або жовті (понтичного ярусу) плитнякові або щебеністі, переважно будівельні (аж до підспок у настигах курганних споруджень).

Вапняк черепашковий-«ракушняк» масивний того ж походження, інколи навіть у скульптурних виробках типу голови бика з Усатового.

Вапняк ооліто-детритовий понтичного віку.

Вапняк детритусовий пептичний перекристалізований типу (так званого на Одещині) «дикаря».

Вапняк детритусовий запіщанений

понтичного віку.

Вапняк аналогічний, інтенсивно лімонізований.

Мергель щільний рожевий з покрівлі понтичних вапняків-ракушняків по берегах Одеської затоки.

Мергель «журавчиковий» крихкий з глинисто-лесових відкладів плейстоценового віку як можлива мінеральна фарба (?) або поліруючий матеріал

2а. Палеотипні ефузивно-дайкові породи як матеріал переважно для виготовлення бойових сокир-молотів тощо.

Порфіроїд кварцово-польовошпатовий летиподібний бластопорфірової структури з субпаралельними лінзочками колишніх «ф'ямме», нині замічених прихованозернистим агрегатом (у фарботерці).

Діабазовий порфірит олігофірової структури.

Діабазовий порфірит рідкомигдалекам'яної текстурі.

Порфірит плагіоклазовий.

2б. Кайнотипні ефузивно-дайкові породи того самого (як і 2а) призначення.

Мікродіабазо-базальт (в уламку сокири).

Андезито-базальт афіровий.

Діабаз афіровий, дещо плямистий.

Діабаз аналогічний масивної текстурі.

Андезит однорідний, олігофіровий з інтерсертальною структурою основної маси.

Андезит шліро-ксеролітовмісний.

Андезит однорідний афірової структури, масивний.

Андезито-дацит (в лезовій частині розбитої по свердлінні бойової сокири з поселення «Під кукурудзяним полем» поблизу м. Хотин).

Ефузив у точно не визначеному уламку (Тальянки, розкоп 1993 р.).

2в. Інрузивні породи як у сокирах, так і переважно в абразивах, особливо зернотерках з гранітоїдів, які поєднуються поступовими переходами у метаморфогенні мігматити, що утруднює ідентифікацію (робить її умовною) матеріалу окремих артефактів, особливо з ознаками вторинних гіпергенних чи техногенних змін.

Серпентиніт карпатського (?) типу.

Габро і габро-діабаз.

Габро-амфіболіт.

Діорит роговообманково-плагіоклазовий гіпідіоморфнозернистої структури, масивної текстурі (у хрестоподібній просвердленій булаві).

Діорит аналогічний олігопорфірової структури.

Граніт порфіроподібний трахітоїдний.

Граніт свіжий дрібнопорфіровий.

Граніт дрібнозернистий лейкократовий.

Граніт нерівномірнотзернистий лейкократовий.

Граніт дрібно-середньотзернистий.

Граніт двослодяний дрібнозернистий.

Граніт середньо-великотзернистий міцний.

Граніт аналогічний за складом, але крихкий (внаслідок еловіального вивітрювання).

Граніт середньотзернистий із штучно опацитованим (результат перебування у вогні) біотитом.

Граніт рідкогранатовий крихкий (вивітрений).

Граніт лейкократовий з пегматоїдними кварцово-польовошпатовими плямисто-видовженими шлірами.

Граніт чорнокварцовий свіжий.

Граніт біотитовий димчато-кварцовий поліфіровий.

Граніт-апліт вибірково каолінізований.

Граніт рідкопорфірозернистий, аловіально каолінізований.

Граніт дрібнозернистий пеліканітизований.

Граніт каолінізовано-пеліканітизований.

Граніто-гнейс (гнейсо-граніт) проміжного до метаморфітів складу та текстурі (переважно трахітової).

Граніто-гнейс аналогічний з поодинокими зернами гранату.

2г. Полімінеральні макротекстурні білі, сірі, жовтогарячі кварцово-польовошпатові пегматитові агрегати – сировина, яка вживалася переважно для виготовлення відбієчників, товкачів, тощо.

Пегматит польовошпатово-кварцовий великотзернистий стандартний.

Пегматит аналогічний з окремими пластинами слюди.

Пегматит середньотзернистий (в індивідах польового шпату до 3 см у довжину).

Кварц у великотзернистому сірому, просвічуючому агрегаті пегматитового походження.

Пегматит з блакитною іризацією у невеликих (до 1,5 см) індивідах польового шпату.

Пегматит еловіально каолінізований.

Кварц жовтий, склоподібний, добре просвічуючий у агрегаті пегматитового або гідротермального походження.

3а. Метаморфічні породи карбонатного або кварцового складу переважно зі складчастих регіонів, які вживалися для виготовлення прикрас, предметів зброї або символів влади, зернотерок, курантів тощо.

Мармур кальцитовий у сокирі з Карбунського скарбу¹. Гіпотетичне припущення про можливу нижньодунайське походження цієї сировини, зроблене раніше, слід відкинути, оскільки пізніша перевірка місцевих доломіто-кальцитових брекчіюватих вапняків як лівобережжя (відслонення біля колишнього Ферантоного монастиря) так і правобережжя долини встановила тут відсутність справжніх

¹ Див. КАРБУНСЬКИЙ СКАРБ.

мармурів. Інша справа – подібна сировина регіону середньої течії Дунаю, яка ще чекає свого археолого-петрографічного дослідження, а доти слід погодитися з точкою зору першовідкривача скарбу про західне, аж східно-середземноморське походження його матеріалів у цілому.

Мармур доломітовий. Звідти ж.

Офіокальцит доломітовий (у шліфованих знаряддях, включаючи теріоморфний скіпетр, Березівської ГЕС), місцевий.

Магнетитові кварцити архейського віку (у зернотерках побузких поселень трипільської культури).

Магнетитові й увагалі залізисті кварцити протерозойського віку (криворізького походження, можливо, вторинно перевідкладені).

Аркозові метапісковики-кварцити протерозою на кварцово-слюдистому цементі з Середнього Придністров'я аж до поодиноких виробів на міканітовій сировині майже чисто слюдяного складу (Олександрівка на Кодимщині).

Зб. Зеленокам'яно-амфіболіто-ві кристалічні породи (переважно у земле- чи деревообробних знаряддях або у теж шліфованих артефактах типу товчачів, бойових просвердлених сокир-молотів із сировини як місцевого, так і західного походження).

Кристалічний сланець хлорито-актинолітового з кварцом та плагіоклазом складу, маломасивної текстури у другій із просвердлених сокир Карбунського скарбу і теж не місцевого, а безумовно південно-західного (?) походження.

Жадеїт у сокирках і товчачиках. Сировина за походженням поза-українська, найімовірніше з теренів сучасних Румунських Карпат, де існували відповідні геологічні умови для її виникнення. Можливо, саме вона вперше згадується у матеріалах кукутенського поселення Ізвоаре під назвою «зеленкуватої».

Амфіболіт плагіоклазо-

роговіковообманковий, масивної текстурі (в унікальному фрагментованому коритці з Майданецького, в абразивах тощо).

Амфіболіт темно-зелений роговообманковий з поодинокими лусочками слюди – біотиту.

Амфіболіт аналогічний тонкошаруватий-розсланцьований.

Амфіболіт гранатовий (у зернотерці з Березівської ГЕС).

Амфіболітогнейс тонкошаруватий¹.

Амфіболіт дрібнозернистий, чорний, свіжий, швидше за все карпатського походження (Жван).

Амфіболіт плагіоклазо-біотитовий моренного походження.

Амфіболіт чорнозабарвлений, тонкошаруватий, згодом з валунів дніпровського зледеніння (Євминка).

Робоча частина знаряддя, виготовлена з каменю. Поселення Майданецьке. Розкопки М. М. Шмаглія. Наукові фонди ІА НАНУ.

Зв. Чарнокіто-мігматито-гнейсова асоціація кристалічних порід (переважно місцева, з відслонень Українського кристалічного щита на Правобережжі). Слід мати на увазі, що ці перелічені разом породи в природі (при деяких відмінностях у мінеральному складі та структурно-текстурних ознаках) зустрічаються як у великих самостійних масивах, так і в перешаруванні між собою з поступовими або різкими змінами одна одної. Це робить неможливою однозначну ідентифікаційну «при-

в'язку» вжитої сировини як до конкретних відслонень відповідних порід, так і встановлення точної назви матеріалу, хіба що у випадку величезних нижніх плит стаціонарних зернотерок (типу зафіксованих на Володимирському поселенні), які навряд чи транспортувалися здалека. Орієнтуючись на макро- та мікроознаки, граніти відрізняються від схожих за мінеральним складом мігматитів несмугастою однорідністю, гнейси від останніх – переважною дрібно-зернистістю, чарнокіти – наявністю гіперстену тощо. Оскільки це все польовошпатові породи, які в гіпергенних умовах піддаються процесам вивітрювання, включаючи хімічне, тобто із зміною мінерального складу (каолінізація, пеліканітизація тощо) каменю, що не могло залишитись не поміченим навіть трипільцями, подальший текст по змозі відбиває подібні особливості вживаної сировини, так само, як і ознаки техногенного впливу (наприклад, зміна показників заломлення у біотитах порід, які піддавалися прожарюванню).

Гнейс біотитовий дрібнозернистий свіжий (без ознак вивітрювання).

Гнейс з поодинокими порфіробластами польового шпату.

Гнейс аналогічний смугастий дрібнозернистий олігопорфіробластової структури.

Гнейс аналогічний дрібнозернистий, але з ознаками фізичного вивітрювання (крихкий).

Гнейс (ортогнейс) свіжий з неясною шаруватістю.

Гнейс аналогічний з ознаками розсланцьовання внаслідок фізичного вивітрювання.

Гнейс стандартний біотитокварцово-польовошпатовий з ознаками каолінізації.

Гнейс аналогічний початково пеліканітизований.

Гнейс стандартний, але з досить великими (до 10 мм) поодинокими порфіробластами гранату – альмандину.

Ортогнейс рожевий біотитовий із своєрідною завилькуватістю (текстура, успадкована від кислих

¹ Vulpe Radu. Izvoare. Sepaturile Din 1936– 1948. – Bucuresti, 1952. – P. 368.

ефузивів, за рахунок яких виник гнейс).

Гнейс вивітрений низької міцності.

Гнейсо-кварцит чорний, дрібнозернистий з майже раковистим зламом.

Кварцит силіманіто-кварцовий мілонітований із зони діаметаморфічного стирання порід українського кристалічного щита.

Ультрамілоніт-псевдотахіліт: з аналогічної зони (сокиро-мотика у підйомному матеріалі з ріллі на Майданецькому поселенні).

Гнейсо-мігматит біотито-кварцово-польовошпатовий звичайний свіжий.

Гнейсо-мігматит аналогічний а початковою пеліканітизацією.

Мігматито-гнейс біотитовий (або мігматито-граніт?) дрібнозернистий із субпаралельно витягнутими порфіробластами польового шпату.

Мігматито-гнейс завилькуватої текстури з аналогічними виділеннями польового шпату.

Мігматит свіжий біотито-кварцово-польовошпатовий гетеролепідогранобластової структури.

Мігматит аналогічний з порфіробластами польового шпату з дрібнозернистого гранату – альмандину.

Мігматит стандартний з дещо більшими (до 4 мм) порфіробластами гранату.

Мігматит стандартний масивної текстури.

Мігматит аналогічний з ознаками фізичного вивітрювання (крихкий).

Мігматит пеліканітований.

Чарнокіт стандартний гіперстено-кварцово-польовошпатовий.

Чарнокіт вторинноозалізенний (просочений тонкодисперсним лімопітом внаслідок гіпергенезу).

Арагоніт (як органогенний, так і гідротермальний) з прикрас Карбунського скарбу.

Бурштин (янтар) у намистинах.

Вохра, різноманітна за забарвленням та мінеральним складом (від червоних глин строкатобарвної світи неогену до суто залізистих лімонітових чи гематитових, чорних марганцевих гідрооксидних, навіть сульфідних, можливо реальгарових?), походження потребує спеціального дослідження в кожному конкретному випадку на статистично обґрунтованих вибірках, обов'язково з використанням як мінімум диференційно-термічного, рентгеноструктурного та спектрографічного аналізів.

Деревина скам'яніла, викопна, найчастіше - перевідкладена, вторинно аловіальна (Барішківці).

Гагат (як різновид каустобіолітів, разом з лігнітом - переважно західного походження) у намисті тощо.

Гінсоліт дрібнозернистий, мармуроподібний з відслонень тираської світи на середньому Дністрі (в матеріалах печери Вертеба, Усатового).

Кальцит тонкозернистий у коричнево-жовтому напівпросвічуючому агрегаті так званого «давньоєгипетського алебастру». Насправді із сульфатами не має нічого спільного, матеріал окремі підвіски з усатівського поховання в Олександрівському кургані (біля м. Іллічівськ).

Каолініт (первинний та особливо вторинний з відслонень Українського щита).

Кварц гідротермальний огранований чи агрегатний, жильний, та різновиди останнього за забарвленням (скловидний, молочно-білий, сірий, рожевий, димчастий, моріоновий тощо).

Кварц жильний, вторинно гранульований внаслідок тектогенезу.

Кістка фосилізована (викопна), як матеріал на фосфатній основі, що поруч з каолінітом та спонгітом вживався в тонкоподрібненому стані для інкрустації різного орнаменту на трипільській кераміці.

Кістяна бірюза в намистині з Карбунського скарбу (тобто уламок викопної чи сучасної кістки, просочений сполуками міді, не виключено, в культурному шарі пам'ятки).

Корал благородний («рубрум»), що втратив забарвлення, сірий на кальцитовій основі (пронизки з поховання в Усатовому).

Корал горгонерівний темний (на колагеново-фосфатній основі) сучасний середземноморський, як і в попередньому випадку – в намисті з усатівського поховання в Олександрівському кургані.

Копроліти тваринні скам'янілі, неясно викопні чи сучасні (?), виявлені в культурному шарі Маяків, поки що незрозумілого призначення, але свідомо принесені на поселення (як фосилізована кістка).

Скрем'яніла верхня половина великого викопного одиночного корала циліндричного габітусу (діаметром до 10 см) з відслонень гезової товщі Середнього Подністров'я, що правила за чашу для розтирання фарби (с. Оселівка Кельменецького району).

Стибніт (антимоніт) у паралельно-голчастому гідротермальному зростку як джерело косметичної фарби (для сурм'янення брів) або присадка для мідних сплавів. До Усатового цей мінеральний агрегат потрапив не ближче, ніж з Балканської Фракії чи південних Карпат, де відомі родовища відповідного матеріалу.

Фосфорити подолітово-колофанові у великих сфероконкреціях радіально-променевої внутрішньої будови з протерозойських верств Середнього Дністра (виявлені, наприклад, серед матеріалів Кардового Яру). Могли зацікавити трипільців як лошिला та наявністю в ядерній порожнині жовна інколи кристалів галеніту свинцю, який міг використовуватися з косметичною метою (для металургійної переробки у металевий свинець його тут замало), як це робилося у Давньому Єгипті, зв'язки з котрим тепер не викликають сумнівів.

4а. Мінеральні індивіди полі- та мономінеральні агрегати або біогенні, вживані в трипільській практиці як сировина для прикрас, фарб або інкрустації різного походження (за алфавітом).

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ МІНЕРАЛЬНОЇ СИРОВИНИ

Результати власних досліджень мінеральної сировини кукутено-трипільської протоцивілізації дозволяють стверджувати, що на сьогодні, порівнюючи з минулим, загальний реєстр корисних копалин цієї культури не тільки кількісно, а й якісно зріє, правда, за рахунок структурно-мінералогічних відмінностей у межах порід однієї узагальнюючої назви. Проте й такий «банк даних» висвітлює загальний фон проблеми, дозволяючи цілеспрямовано переходити до експертного вивчення каменю як нових невеликих, так і гігантських трипільських пам'яток (або перегляду колекцій раніше досліджених).

Поруч з типоморфним аналізом та трасологічними дослідженнями це принципово важливо для оцінки призначення та походження артефактних матеріалів, існування певних культурних зв'язків між різними неолітичними громадами минулого, зародження товарообміну, напрямків міграції тощо.

Конче потрібні експериментальні перевірки обробленості нововиявлених гатунків мінеральної сировини, встановлення мотивів заміни одних іншими, впливу вторинних (гіпер-чи техногенних) процесів на збереження відповідних матеріалів, особливо в культурних шарах, залишених окремими будівлями чи цілими протомістами, які були піддані ритуальному спаленню разом з усім господарським начинням.

Доцільно підкреслити, що, на відміну від більшості своїх неолітичних попередників, особливо на

сході (тобто виключаючи племена Балкано-Фракіїського регіону, які ще в доенеолітичні часи почали доводити широко використовувати некременисту сировину у своїй техніці), трипільці принесли на землі сучасних Молдови та України не тільки передову на свій час землеробську (та скотарську) культуру відтворного господарства, мистецтво високоякісної мальованої кераміки, традиції багатопверхового будівництва, а й певний комплекс надбаних протогеологічних знань, уміння розбиратися, в разі потреби, у якості глини та каменю як сировини не лише для знарядь, а й прикрас, відшукувати доти невідомі їй родовища, нарешті, розробляти їх.

Як корисні копалини розроблялась сировина таких гатунків, як «незвиська», «малиновецька», «типу

Дерло», не кажучи вже про кремій, магнетитові кварцити для зернотерок або доломітові офіокальцити Побужжя. Останні зовні надзвичайно схожі (правда, при меншій твердості) на діоритові наверхня деяких тогочасних булав з інших трипільських пам'яток. Не випадково в матеріалах Березівської ГЕС наявна, поруч з іншими виробами, «своя» булава з офіокальциту, правда, не чотири-, а дворіжкової форми.

Вже розгляд мікроскопічних параметрів крем'яної сировини, вживаної трипільцями в межах своєї ойкумени, доводить високий рівень знайомства цих енеолітичних племен з навколишнім геологічним середовищем, вміння віддавати перевагу конкретним гатункам силіцилітів, вживаючи їх інколи за сотні кілометрів від місця першови-

Заготовки сокир. Кремій. Кислицький скарб. Дослідження М. Л. Макаревича. Археологічний музей ІА НАНУ.

Робочі частини знарядь, виготовлені з каменю. Поселення Сабатинівка II. Розкопки М. Л. Макаревича. Наукові фонди ІА НАНУ.

добутку, не кажучи про екзотичні породи типу деяких давньоєгипетських. Кількість подібних прикладів з часом безумовно зростатиме, ілюструючи вже й з позицій археологічної петрографії факт бурхливого інтелектуального розквіту трипільського суспільства, яке існувало на теренах України між добою каменю та епохою бронзи.

МЕТАЛУРГІЯ ТА МЕТАЛООБРОБНЕ ВИРОБНИЦТВО ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

МЕТАЛУРГІЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (досягнення та перспективи вивчення)

Початок і перші етапи розвитку металургії міді на теренах України давно вже привертають увагу дослідників. Серед археологічних знахідок, які є джерелом інформації під час розробки цієї тематики, найбільш важливими та цікавими є металеві вироби трипільської цивілізації – найдавніші мідні вироби на території Правобережної України та Молдови.

На сьогодні значних успіхів досягнуто у царині вивчення морфології трипільських металевих виробів – виявлено їх зв'язок із спорідненими Балканським та Південнокарпатським культурними центрами. Одночасно були виконані великі обсяги робіт по спектроскопічному та металографічному дослідженню цих речей¹. Попри це, після цих досліджень залишилось відкритим питання про поклади мідних руд, які були джерелами сировини для найдавнішого металургійного виробництва на території України.

Є. М. Черних та Н. В. Риндіна вважають, що мідь у зливках та готових виробах надходила до трипільців від південних сусідів, і на цьому базується їх твердження про те, що трипільська культура не знала металургії, а її носії засвоїли лише металообробку (виготовлення власних виробів за запозиченими південними зразками та з імпортованою сировиною)². В. І. Клочко вважає, що трипільці знали металургію та розробляли поклади мідних руд в Прикарпатті й на Волині³.

Питання про джерела сировини давніх виробництв є дуже важливим

Мідний самородок з Волині.

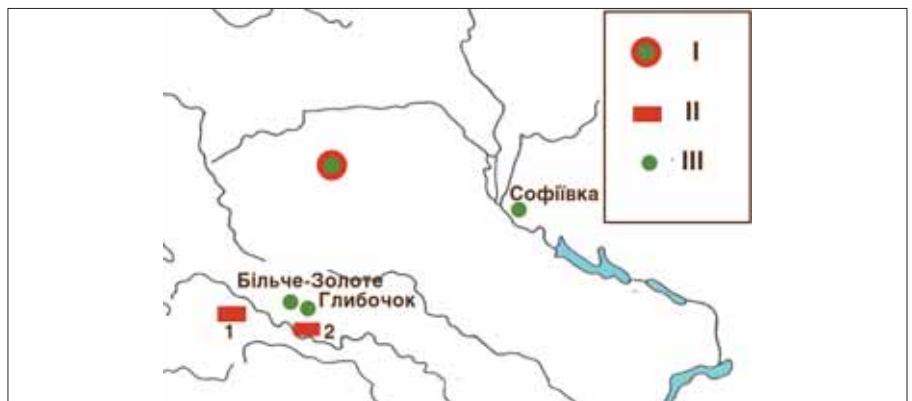
як для вивчення зв'язків давнього населення України з сусідніми регіонами, так і для нашого розуміння та реконструкції структур і систем організації металургійного виробництва в різних хронологічних і локальних варіантах Трипілья. А це, в свою чергу, необхідно для визначення рівня розвитку трипільського суспільства, для розуміння того, була то звичайна неолітична культура, чи одна з високорозвинених давніх цивілізацій.

В останні роки в інститутах НАН України археологами, геологами та

геохіміками здійснено спільні дослідження мідних та бронзових археологічних знахідок, визначено джерела сировини, використаної під час виготовлення цих виробів. Якщо раніше у роботах московських археологів головна увага приділялась хімічному складу металу, то в наших дослідженнях на перше місце висувається завдання визначення зворотного зв'язку у ланцюжках: виріб – метал – самородна мідь; виріб – метал – шлак – руда.

Досвід геолого-геохімічного вивчення міднорудних проявів на території України свідчить про наявність у рудах певної геохімічної специфічності, тобто про певний набір хімічних елементів, характерний для кожного окремого рудного прояву. Такий само специфічний набір простежується і в шлаках та готових металевих виробах⁴.

Прикладом, що характеризує розпочату роботу з вивчення можливостей зіставлення хімічного

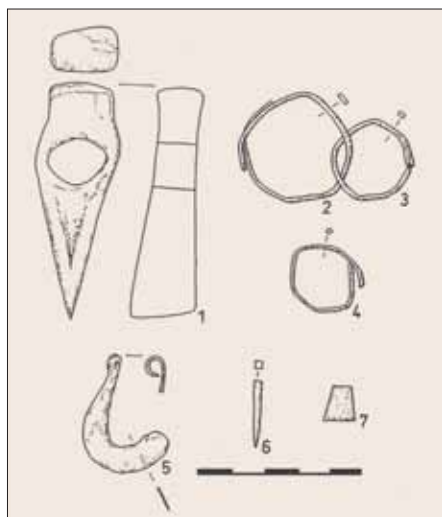
Карта родовищ міді на території поширення трипільської культури: I – мідисті піщаники: 1- придністровські, 2 – прикарпатські; II – самородна мідь Волині; III – пам'ятки трипільської культури, мідні вироби з яких було проаналізовано.

¹ Черных Е. Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы. – М., 1966; Рындына Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. – М., 1971; Рындына Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы. – М.: УРСС, 1998.

² Черных Е. Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы... – С. 143; Черных Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. – София, 1978. – С. 388; Черных Е. Н. Металл и древние культуры: узловыe проблемы исследования // Естественные методы в археологии. – М., 1989; с. 14–30; Рындына Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы – М., 1971 – С. 142; Рындына Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы. – М.: УРСС, 1998. – С. 16–18.

³ Клочко В. И. Металлургическое производство в энеолите-бронзовом веке // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К.: Наук. Думка, 1994. – С. 96–132.

⁴ Клочко В. І., Демченко В., Манічев В. І. Суботовський металургічний центр чернолеського часу. // Доба бронзи Доно-Донецького регіону (матеріали 4-го Українсько-Російського польового археологічного семінару). – Київ, 1998. – С. 33–35.

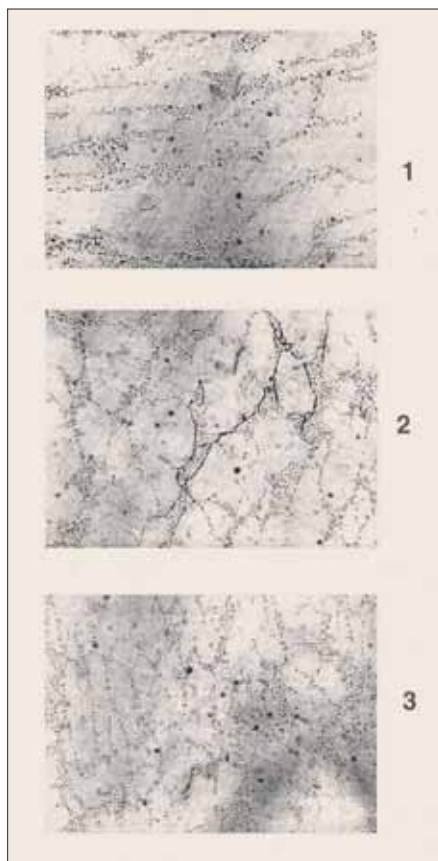

Мідні вироби трипільської культури: 1 – сокира-молот, Більче-Золоте; 2-6 – браслет та кільця, підвіска, шило та пластинка, Глибочок.

Карта родовища міді на Волині : 1 – територія поширення; 2 – виходи базальту з мідними самородками.

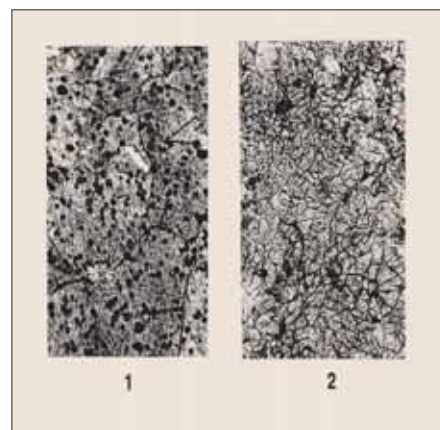
складу металу і мідної рудної сировини, є дослідження самородної міді Волині і зразків мідних виробів з Софіївського могильника на Київщині та поселень Глибочок і Більче-Золоте Борщівського району Тернопільської області¹.

Мікроструктура металу, з якого виготовлено сокиру, яку було знайдено в Більчі-Золотому. Збільшення $\times 70$.

Поселення в с. Глибочок досліджувалося на початку 90-х рр. експедицією Борщівського краєзнавчого музею під керівництвом М. П. Сохацького². Поселення багатшарове, верхній шар належить до культури Ноа, нижній (трипільський) – датується періодом VI. У трипільському шарі неподалік від житла №1 серед уламків трипільської кераміки були знайдені чотири мідних вироби, переплетені між собою: три кільця та підвіска серпоподібної форми (риболовний гачок –?)³. Біля інших жител були знайдені шило та мідна пластинка.

Неподалік, на трипільському поселенні Більче-Золоте у 1992 році була знайдена мідна сокира-молот. Ця сокира має чисельні аналоги серед неолітичних знарядь Кар-

Мікроструктура самородної міді: 1 – самородка з Волині; 2 – металу, з якого виготовлено шило, знайдене в Глибочку. Збільшення $\times 480$.

патського регіону. Поселення розкопувалось наприкінці XIX сторіччя, польський археолог Г. Оссовський зафіксував на ньому два культурних шари⁴, які датуються періодами VI і CI.

З матеріалів Софіївського могильника, розкопаного у передмісті Києва у 1947–48 рр. і датованого етапом CI⁵, для досліджень були відібрані уламки трубчастих пронизок⁶.

Зів'язування еталонних значень хімічного складу самородної міді Волині та мідних виробів із Більче-Золотого, Глибочка, Софіївки дозволили виділити три групи за походженням сировини:

1) вироби з Глибочка і Софіївського могильника, які за головними геохімічними показниками відповідають волинській самородній міді;

2) вироби з Софіївського могильника, які близькі за хімічним складом волинській самородній міді, але мають деякі помітні відмінності (тобто, виготовлені із самородної міді, близької за хімічним складом до волинської, але іншої);

3) вироби з Глибочка і Більче-Золотого, які геохімічно близькі між собою. Для їх виробництва було використано сировину рудного походження (мідні пісковики Прид-

¹ Klochko V. I., V. I. Manichev, V. N. Kvasnisa, S. A. Kozak, L. V. Demchenko, M. P. Sokhatskiy Issues concerning Tripolye metallurgy and the Virgin copper of Volhynia. // Baltic-Pontic Studies. – Vol. 9. – P. 168 – 186, fig. 1.

² Див. ГЛИБОЧОК.

³ Тут і далі в розділі «Металургія...» використано ілюстрації до статті: Klochko V. I., V. I. Manichev, V. N. Kvasnisa, S. A. Kozak, L. V. Demchenko, M. P. Sokhatskiy Issues concerning Tripolye metallurgy and the Virgin copper of Volhynia... – P. 168–186 (прим.ред.).

⁴ Див. БІЛЬЧЕ-ЗОЛОТЕ.

⁵ Див. СОФІЇВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК

⁶ Klochko V. I. Copper objects and questions of "Sofievka metallurgy". // Baltic-Pontic Studies. – Vol. 3. – 1995. – P. 235–242.

ністров'я). Найближчі виходи цих руд на поверхню знаходяться на відстані 20–25 кілометрів від цих поселень.

Подальші геологічні та геохімічні дослідження мідних руд Придністров'я і Передкарпаття показали велику перспективність можливості їх використання для металургійних

цілей ще за трипільської доби. А уточнення хімічного складу самородної міді Волині дозволили встановити і відпрацювати геохімічні критерії її ідентифікації з хімічним складом етародавніх мідних виробів з поселень трипільської культури Глибочок та Більче-Золоте на Тернопільщині¹.

Мідна сокира-молот. Поселення Глибочок, етап VI. Дослідження М. П. Сохацького. Борщівський музей.

¹ Kloczko W. I., V. I. Manichev, G. S. Kompanec, M. S. Kovalchuk Wychodnie rud miedzi na terenie Ukrainy zachodniej jako baza surowcowa matalurgii kolorowej w okresie funkcjonowania kultury trypolskiej. // Folia Praehistorica Posnaniensia. – X/XI. – Poznan, 2003. – S. 47–78.

МЕТАЛООБРОБНЕ ВИРОБНИЦТВО ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Південно-Східна Європа відноситься до числа найважливіших областей давньоєвропейського культурогенезу, що було визначено цілою низкою факторів. По-перше, багатий природними ресурсами регіон вирізнявся стабільністю заселення, що сприяло формування та збереженню традиційних культур з стійкими традиціями виробничої діяльності їх носіїв. По-друге, в його межах досить рано, вже в межах

VII–VI тис. до н.е відбувся перехід до відтворювальної економіки, що сприяло інтенсивному зростанню чисельності населення та неухильному розвитку техніки і технологій. По-третє, тут відбулася так звана «металургійна революція», яка призвела до небаченого підйому виробничих сил. По-четверте, складалася Балкано-Карпатська металургійна провінція, найдавніша в Старому Світі.

У Карпато-Подніпровському регіоні на ранньому етапі трипільської культури ще зберігаються давні традиції ковальської обробки самородної міді. Однак ці традиції були лише першими кроками у ковальській обробці металу, які з часом перетворюються у досить довершений та складний комплекс знань в галузі металообробки. Не викликає сумніву місцевий характер їх становлення¹.

Хронологічні горизонти металевих виробів культури Трипілля-Кукутень

Типологія металевих виробів культури Трипілля-Кукутень дозволяє розглядати їх у межах трьох хронологічних горизонтів. Перший та другий горизонти пов'язані з Балкано-Карпатською металургійною провінцією (БКМП), третій — з Циркумпонтійською металургійною провінцією (ЦМП)².

Перший горизонт пов'язаний з етапом Трипілля А — Прекукутень III та Кукутень А — Трипілля VI. Колекція виробів цього часу налічує 623 знахідки. 120 з них походять з культурного шару поселень, 10 знайдено випадково в районі поселень. Крім того, на трьох поселеннях знайдено скарби металевих предметів (Карбуна, Аріушд, Хебешешть), в яких представлено 493 знахідки. Особливе значення має Карбунський скарб³. Прикраси карбунського скарбу⁴, хоча й перегукуються частково з гумельницькими, відзначаються яскраво вираженою своєрідністю. Деякі

Сокира-молот. Мідь, лиття. Колекція «ПЛАТАР».

з них — бляшки, диски, намиста — знаходять аналогії у скарбах з Аріушду⁴ та Хебешешть⁵.

В колекціях Кукутень А — Трипілля VI фіксується наявність сокир-молотків типу Плочник, типу Відра та клиноподібних тесел-доліт. Особливо виразні знахідки комбінованих знарядь типу Відра, які отримані у чітких стратиграфічних умовах

Сокира-молот. Мідь, лиття. Поділля, колекція «ПЛАТАР».

розкопок поселень Кукутень А3 — Трипілля VI (Кукутень-Четецуя, Реча, Березівська ГЕС⁶).

Особливого обговорення заслуговує сокира типу Дрегушень, знайдена на поселенні Дрегушень-Острів⁷. А. Вульпе визначив її форму як перехідну від сокир-молотків типу Відра до сокир-тесел типу Аріушд⁸ та висловив думку про її поширення у фінальній фазі Кукутень А⁹. Близькі

¹ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы. — М.:УРСС, 1998. — С. 4, 186–187; даний нарис з трипільської металообробки є перекладом розділу 7 вказаної вище праці (прим.ред.).

² Див. БАЛКАНО-КАРПАТСЬКА МЕТАЛУРГІЙНА ПРОВІНЦІЯ; ЦИРКУМПОНТІЙСЬКА МЕТАЛУРГІЙНА ПРОВІНЦІЯ.

³ Сергеев Г. П. Раннетрипольский клад у с. Карбуна // Советская археология. 1963. № 1. С. 135151; Дергачев В. А. Кэрбунский клад. — Кишинев, 1998; див. КАРБУНСЬКИЙ СКАРБ.

⁴ Laszlo F. Stations de l'epoque premyceniene dans le comitat de Haromszek // Dolgozatok. — Koloszar, 1911. — II. P. 187, fig 6.

⁵ Dumitrescu V. Les foilles de Habasesti et quelquesuns des problemes de la civilisation de CucuteniTripolje // Pam.A.R. 1958. — XLIX. — № 1. — P. 165269.

⁶ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. — М., 1971. — С. 113.

⁷ Crismaru A. Un topor de arama descoperit in asezaria Cucuteni A de la Draguseni // SCIV. 1971. XXII, № 3. — P. 479–480.

⁸ Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien, I. — P. 34. № 82.

⁹ Там само. — P. 36–37.

за формою знаряддя пов'язані з шарами Кукутень А-В¹. Поселення Дрегушень-Острів належить до фіналу періоду Кукутень А, його матеріали містять риси культури Кукутень А-В². Підкреслимо також, що з точки зору технології лиття сокири-тесла типу Аріушд ідентичні сокирам-теслам типу Ясладань. Все це наводить на думку, що вони існували майже в один час, і знахідка з Дрегушень лише позначає горизонт зародження нової форми, а не її широке розповсюдження, яке відповідає, головним чином, часу Кукутень А-В. У скарбі Плакудер (Болгарія) представлені як сокири-тесла типу Аріушд, так і знаряддя типу Ясладань, що також доводить їх співіснування³. Таким чином, ряд випадкових або недостатньо чітко стратифікованих знахідок комбінованих знарядь типу Аріушд (Флорешти, Аріушд) більш природно розглядати з колекціями пізнього горизонту (Кукутень А-В, В).

В цілому знахідки раннього горизонту культури Кукутень-Трипілля представлені чотирма основними видами: колючими дрібними знаряддями, ударними знаряддями (зброєю), прикрасами та заготовками. Останні найчастіше виступають у вигляді пластин та смуг, які доводять існування місцевої металургії (Карбуна, Нові Русешти, Поливанів Яр III, Ізвоаре I, Аріушд)⁴. При визначенні долі знахідок кожного виду, очевидно, слід враховувати тільки матеріали поселень, оскільки присутність у скарбах масових серій прикрас, особливо намистин, явно викривило б загальну статистичну картину. Із 130 предметів, знайдених на поселеннях або поруч з ними, колючі

знаряддя (шила, рибальські гачки) є найбільш чисельними видом – 60 (46 %). Слідом ідуть прикраси – 40 (30,7 %), ударні знаряддя (зброя) – 15 (11 %), заготовки – 15 (11 %).

Другий технологічний горизонт, пов'язаний з часом Кукутень А-В, В – Трипілля VI-VII, VII, CI, демонструє динаміку як у наборі типів знарядь, так і в їх кількісному співвідношенні. Колекція містить 172 знахідки: 87 отримані з культурного шару поселень, 27 знайдені випадково біля поселень, 13 складають випадкові знахідки поза пам'ятками, 45 входять до складу скарбу з Городниці. До скарбу у розширеній посудині Трипілля VII належали сокира-тесло типу Ясладань, кинджал, тесло-долото, пластинчаста діадема, два скроневих кільця з проволоки та з 9 намистин⁵. Ще один скарб з 8 сокир типу Ясладань знайдено біля с. Рингач⁶. Збереглася лише одна сокира, аналогічна сокири-теслу знайденому на поселенні Брад⁷ (Румунія).

Крім комбінованих сокир типів Ясладань та Аріушд, до колекції ударних знарядь входять численні тесла-долота типів Кукутень та Сакалхат, а також сокири-тесла типу Тиргу-Окна⁸, останні пов'язані з горизонтом Кукутень В. Вперше у другому горизонті з'являються колюча зброя у вигляді кинджальних клинків⁹. Набір знарядь колючої дії та прикрас серйозно змінюється. Щезли смугові заготовки, але з'явилися інші свідчення місцевого виробництва. На поселенні Бучач знайдено два зливки. Один з них – зливка «крокодил» був знайдений на поверхні, зберігається у Львівському історичному музеї. Другий зливка має кінець, розкований на пруттик та

зігнутий. Останній, як і шило та шматок оплавленої міді, походить з розкопок поселення, проведених О. А. Ситником. Речі зберігаються в Тернопільському обласному музеї.

Пласкі мідні сокири. Мідь, лиття. Колекція «ПЛАТАР».

На поселенні етапу Трипілля VII Бринзень VIII знайдено масивний ковальський молот та уламок напівсферичного тигля. Відомо кілька тигельних виплесків з поселень Незвисько¹⁰, Траян¹¹, Веселій Кут¹².

Наведемо дані кількісного розподілу 114 знахідок, пов'язаних з поселеннями, за основними видами виробів. Серед них домінують знаряддя (зброя) ударної дії 49 (43 %). Знаряддя колючої дії представлені 33 знахідками (29 %), прикраси – 20 (17,5 %), колюча зброя – 6 (5,5 %) заготовки-зливки – 6 (5,5 %). Культура Кукутень-Трипілля розташована у контактній зоні західного та східного ареалів БКМП. Вона виконувала посередницьку роль у передаванні на північний схід, в середовище скотарів Східної Європи, сировини з металу Балкано-Карпатських джерел.

Третій горизонт пов'язаний з етапом Трипілля CI, датується

¹ Comsa E. Die Kupferverwendung bei dem Gemeinschaften der Cucuteni-Kultur in Rumänien // Prahistorische Zeitschrift. – P. 214, abb. 7, 1; p. 215.

² Crismaru A. Un topor de arama descoperit in asezaria Cucuteni A de la Draguseni. – P. 481–483.

³ Todorova H. Kupferverwendung Axte und Beile in Bulgarien. P. 45.

⁴ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. – М., 1971. С. 49, рис. 4; 110, рис. 23.

⁵ Sulimirski T. Copper Hoard from Horodnica on the Dniester. P. 9192; Збеневич В. Г. Древние медные топоры Восточной Европы. – С. 141.

⁶ Збеневич В. Г. Древние медные топоры Восточной Европы. – С. 139.

⁷ Vulpe A. Axte und Beile in Rumänien, I. – P. 43. № 172.

⁸ Там само. P. 49, № 219222.

⁹ Vajsov I. Die fruhesten Metalldolche Sudost – und Mitteleuro. – P. 121–122.

¹⁰ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. – С. 130, рис. 30, 6.

¹¹ Dumitrescu H. Santierul arheologie Traian. – P. 90, 101.

¹² Висловлюю щиро подяку О. В. Цвек за можливість ознайомитися із знахідками та провести аналіз.

початком бронзового віку і належить до ЦМП. Колекція виробів цього часу представлена переважно зна-

хідками з поховань усатовської культури (Усатове, Маяки, Тудорове) та могильників софіївського типу.

Трипільські осередки металооброби карпатсько-подніпровського регіону

Звертаючись до характеристики трипільських осередків металооброби карпатсько-подніпровського регіону, слід зазначити, що перша узагальнююча інтерпретація металооброби Трипілля була зроблена нами раніше у монографічному дослідженні¹, де були проаналізовані всі категорії та типи металевих виробів, знайдених до кінця 60-х років, на пам'ятках різних хронологічних горизонтів трипільської культури. Крім типологічного аналізу знахідок, проведеного за схемою, у ньому було подано їх докладні хіміко-технологічні характеристики, реконструйовано загальний рівень місцевого виробництва, спрямованість його розвитку у часі, піднято проблеми його розвитку та організації.

За час, який пройшов з моменту виходу книги, стрімко зросла кількість мікροструктурно вивчених знахідок, удосконалені методичні принципи їх аналізу. Це змушує знову повернутись до проблем металовиробництва, вивчаючи його у межах розвитку БКМП. Розробку цих проблем можна вести за такою схемою: 1) переклад старих аналітичних спостережень у нову форму, зумовлену використанням нових методичних передумов у роботі; 2) прив'язка до старих аналізів додаткових аналітичних відомостей, здобутих дослідженнями нових знахідок; 3) співвіднесення колекцій різних хронологічних етапів Трипілля з конкретними осередками металооброби; 4) вивчення технічного стану виробництва у системі хронологічно послідовних у часі осередків; 5) аналіз технічної кваліфікації майстрів та структурних компонентів їх організації.

Одразу слід зробити застереження щодо трьох обставин. Перша стосується ступеня використання

кукутенських матеріалів з пам'яток Румунії. Ми не мали змоги безпосередньо ознайомитись із ними. Робота з публікаціями не завжди дозволяла отримати достовірні технологічні висновки щодо методів обробки металу. Виходячи з цього, загальна характеристика виділених осередків базувалась передусім на вивченні трипільських знахідок, хоча кукутенські також враховувались у порівняльному плані. Друга обставина стосується хронологічного групування колекцій. На даний момент завдяки знахідкам нових виробів та накопиченню нових аналітичних даних, з одного боку, а також деталізації та доповнень до періодизації Т. С. Пассек, з іншого, з'явилась можливість об'єднання технологічних характеристик виробництва у рамках одразу кількох хронологічних горизонтів.

Так, знахідки Трипілля А (5–6 фази раннього періоду, за К. К. Черниш), Трипілля ВІ та Кукутень А в Румунії виявили технологічну спорідненість, що дозволило розглядати їх у межах єдиного за своїми традиціями, ранньотрипільського осередку металооброби. Помітний перелом у цих традиціях стався на рубежі Трипілля ВІ та Трипілля ВІ-ВІІ (рубеж Кукутень А та Кукутень А-В). Нові виробничі особливості наочно виявлені під час вивчення знахідок етапів ВІ-ВІІ, ВІІ і СІ Трипілля (Кукутень А-В, В). Тому колекції цих хронологічних періодів об'єднані нами у рамках середньотрипільського осередку металооброби.

Третя обставина стосується форми побудови запропонованих розділів. Характеристика ранньотрипільського осередку подається на основі знахідок, кількість яких зросла приблизно вдвічі у порівняно з попереднім часом. Однак морфо-

логічно вони маловиразні (маленькі знаряддя та прикраси), а технологічно майже повністю вписуються до ряду опублікованих даних. Тому ми звертаємо основну увагу на підсумкові історико-металургічні висновки. Натомість спостерігається майже трикратне збільшення аналітично вивчених виробів середнього Трипілля, поява серед них унікальних знарядь складних форм (сокир-тесел типу Аріушд, Ясладань; тесел-доліт типу Сакалхат та ін., вимога їх докладного аналізу та порівняльного зіставлення з подібними знахідками Карпатського басейну. Це суттєво змінило попередні уявлення про металовиробництво середнього Трипілля.

Мідна сокира. Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Йосафата Кобринського.

¹ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. — М. — 1971.

Ранньотрипільський осередок металообробки

Продукція ранньотрипільського осередку металообробки, діяльність якого пов'язана з I фазою в історії БКМП, представлена переважно дрібними колючими знаряддями (шилами, риболовними гачками) та прикрасами (намистами, трубчастими пронизками, підвісками, нашивними бляшками, антропоморфними амулетами, різними браслетами). Знахідки ударних знарядь – пробійників, тесел-доліт, втулочних сокир-молотків – поодинокі (рис. 3). Значний обсяг матеріалу, тривалість хронологічного діапазону його розвитку в рамках функціонування осередку (3750–3250 рр. до н.е.¹) не затушовує того факту, що він відрізняється дивною морфологічною однаковістю. Тенденцію зміни форм виробів у часі начебто вдається простежити тільки для великих ударних знарядь, не зважаючи на їх рідкісність.

Здається, наприклад, можливим, що сокири-молотки типу Плочник з'являються в ореолі культури Кукутень–Трипілля раніше, ніж знаряддя типу Відра, хоча згодом, мабуть, співіснують з ними. Знахідки сокир типу Плочник з Драгомирешть, Проботи, Телемака Є. Комша пов'язує приблизно з горизонтом Кукутень АЗ². Вони не мають чітких стратиграфічних прив'язок, тому таке датування виглядає вельми проблематичним³. Найбільш чітку та ранню дату дає сокира типу Плочник Карбунського скарбу (рис. 3:1): по-

судина, в якій було знайдено скарб, належить до другої половини Трипілля А.

Досить чітку хронологічну позицію займають сокири-молоти типу Відра. Всі три відомі на сьогоднішній день знахідки з поселенських шарів (Березівська ГЕС, Реча, Кукутень-Четеця) датуються горизонтом Трипілля ВІ – Кукутень А З⁴. У більш ранніх трипільсько-кукутеньських пам'ятках вони відсутні, що добре узгоджується з часом їх побутування в ареалі культури Гумельниця, де вони зустрічаються тільки протягом пізньої, III фази її розвитку⁵. Поодинокі тесла-долота, пов'язані з продукцією ранньотрипільського осередку, представлені знаряддями типів Гумельниця та Кукутень. Виразне, масивне знаряддя типу Гумельниця походить з Карбунського скарбу⁶. Тесла-долота типу Кукутень знайдені під час розкопок Кукутень (I екз.) та Аріушда (I екз.). Вони значно пізніші за карбунське знаряддя, тому що віднесені до шарів кінця Кукутень А⁷. Масове розповсюдження в ареалі культури Кукутень-Трипілля ці вироби отримали у горизонтах Кукутень А-В та В⁸. Наведені нами хронологічні прив'язки великих знарядь допоможуть надалі простежити еволюцію технічних прийомів, що розвивалися у рамках місцевого виробництва. Вони стануть у пригоді у процесі вичленювання привізних виробів, що потрапили в трипільсько-

кукутеньське середовище з ареалу суміжних культур Балкано-Прикарпаття.

Морфологія трипільських знахідок з повною очевидністю показує їх близькість до виробів балкано-карпатських майстрів. Ця близькість виявляє себе не тільки на рівні аналізу дрібних знарядь та прикрас. Серед дрібних ударних знарядь насамперед привертають до себе увагу вузькі клини-долота (рис. 3:3, 5) з ранньотрипільського поселення Олександрівка та з Кельменців (етап ВІ)⁹. Прямі аналогії цим виробам є у колекціях Гумельниця та Варни¹⁰. Шила та риболовні гачки, численні в матеріалах цього часу¹¹, також чітко вписуються до стереотипу виробів БКМП (рис. 3:8–11, 13, 17, 18, 20, 24). В рамки цього стереотипу потрапляють також багато прикрас (рис. 3:6, 1, 14, 21, 22, 32, 33): шпильки з петлеподібною голівкою (Хебешшти, Ізвоар Шб, Фрумшика І), пластинчасті, поперечно-пластинчасті та спіральні-пластинчасті браслети (Ленківці, Нові Русешти І, Карбуна, Хебешшти, Руджиноаза, Ізвораре Шб), каблучки-персні, іноді спіральні, з круглого дроту (Поливанів Яр II, Друци І, Хебешшти, Кукутень, Аріушд, Ізвоар Шб), циліндричні намистини (Карбуна, Бернове-Лука, Поливанів Яр II, Хебешшти, Аріушд), трубчасті та спіральні-трубчасті пронизки (Гербеніков Яр, Карбуна, Лука Врублевецька, Поливанів Яр III)¹².

¹ Дати некалібровані, відповідають приблизно 5200–4600 рр. до н.е.

² Comsa E. Die Kupferverwendung bei dem Gemeinschaften der CucuteniKultur in Rumanien.

³ Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien, I. Prahistorische Bronzefunde. T. IX. 5. – Munchen, 1975. – P. 21.

⁴ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. – С. 113; Vulpe A. Cu privire la cronologia de arama cu bratele «in cruce» // SCIV. – T. 15. № 4. – 1964. – P. 459.

⁵ Тодорова Х. Энеолит Болгарии. София. – 1979. – С. 67, табл. 21.

⁶ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы... – С. 53, рис. 5, 12.

⁷ Laszlo F. Sttions de l'epoque premyceniene dans le comitat de Haromszek // Dolgozatok. – Koloszar, 1911. – II. P. 226, fig. 92, 2; Schmidt H. Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumanien. – Berlin Leipzig, 1932. – P. 59–60, taf. 30:11; 210; Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien, I. Prahistorische Bronzefunde. – P. 57; Comsa E. Die Kupferverwendung bei dem Gemeinschaften der CucuteniKultur in Rumanien... – P. 210.

⁸ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы... – С. 126, рис. 28, 15.

⁹ В. Г. Збенювич. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – Киев 1989. С. 73–74.

¹⁰ Todorova Kupferzeitliche Axte Beil in Bulgarien // Prahistorische Bronzefunde. T. IX. 14 – Munchen, 1981. P. 23, taf. 1, 12, 13, 14.

¹¹ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы... – С. 52–54, 113, 114; Comsa E. Die Kupferverwendung bei dem Gemeinschaften der CucuteniKultur in Rumanien. – P. 197, 198.

¹² Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы... – С. 48–52, 109–113; Comsa E. Die Kupferverwendung bei dem Gemeinschaften der CucuteniKultur in Rumanien... – P. 197, 198.

Рис. 1. Географічний розподіл знахідок II фази БКМП
Умовні позначення: 1 — стратифіковані знахідки; II — випадкові знахідки; III — висока концентрація знахідок;
А — 1 знахідка; Б — 2—10 знахідок;
В — 11—20 знахідок; Г — 21—50 знахідок; Д — 51—100 знахідок.

Рис. 2. Виробничі регіони II фази БКМП

Умовні позначення: А — кордони виробничих регіонів, окреслені сучасним станом знахідок; Б — зімкнення кордонів регіонів; В — напрямки руху сировинного металу; Г — напрямки руху технічних досягнень; Д — давні рудники, в тому числі вірогідні; І — тисько-трансильванський регіон; ІІ — середньодунайський регіон; ІІІ — фракійсько-нижньодунайський регіон; ІV — карпато-подніпровський регіон; V — причорноморський регіон.

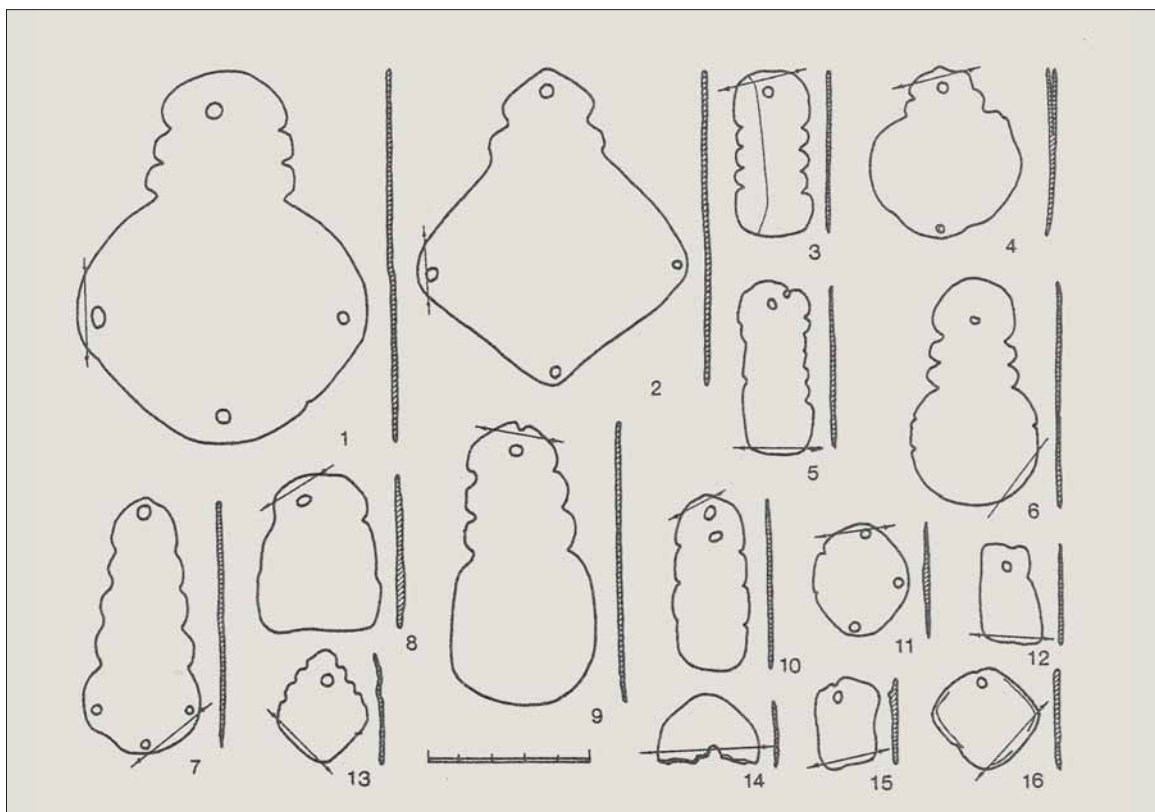
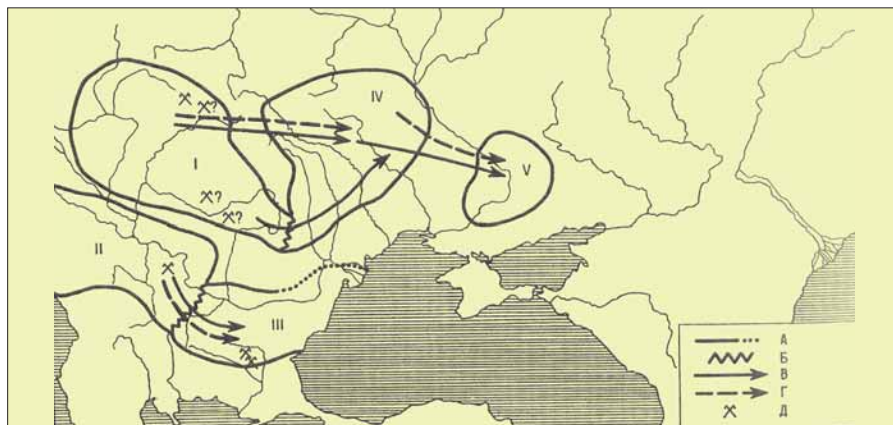

Рис. 4. Антропоморфні фігурки-амулет, підвіски, нашивні бляшки Трипілля А-В I.
1—5, 7—16 — Карбунський скарб; 6 — Нові Русешти I.

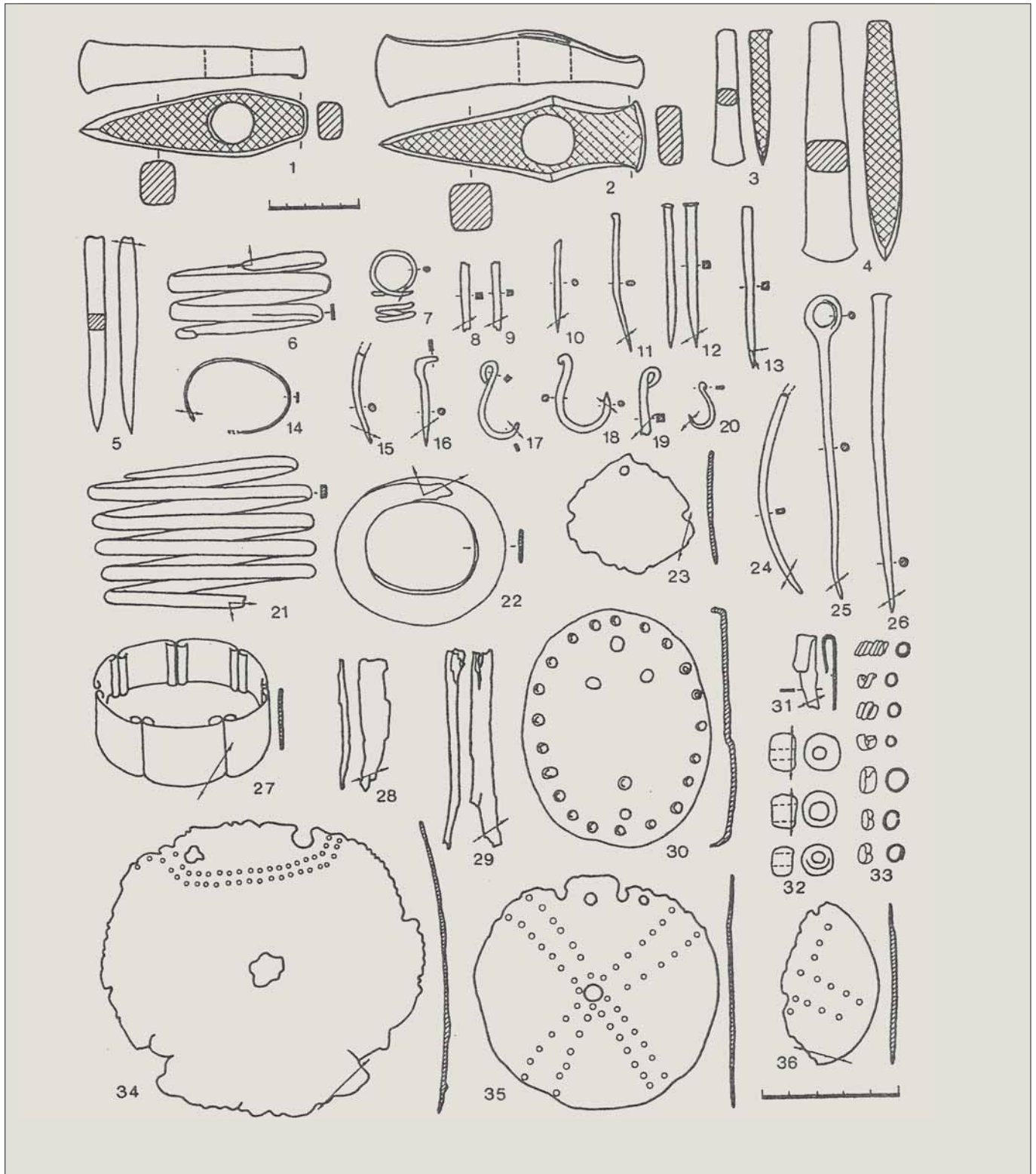

Рис. 3. Основний набір металевих виробів Трипілля А-В І. Вироби, які пройшли металографічний аналіз відмічені рискою (у випадку зрізу металу), штриховою (у випадку його підполірування).

1, 4, 21, 27–29, 30, 32, 35, 36 – Карбунський скарб; 2, 8–10, 12, 19 – Березовська ГЕС; 3 – Кельменці;
5, 23, 25 – Олександрівка; 7, 31 – Друці; 11, 13, 16–18, 22, 26 – Нові Русешти І; 14 – Ленківці; 15, 24 – Поливанов Яр;
20 – Солончени І; 33 – Гребенюкі Яр; 34 – Нові Бельці.

Вироби перерахованих вище типів відомі в пам'ятках більшості енеолітичних культур Балкано-Карпатського регіону; однак в усіх взаємопов'язаних комплексах вони найчастіше виступають в ареалі Гумельниці та Варни.

Серед речей гумельницько-варненського вигляду трапляється також ряд знахідок, пов'язаних вже безпосередньо з культурою Кукутень-Трипілля.

1. Пластинчасті прямокутні підвіски та нашивні бляшки Карбунського скарбу (рис. 4:12, 15), мають один, два або чотири крізні отвори по краях¹. Близькі за формами та розмірами зроблені з золота прикраси знайдені в похованнях Варненського некрополя².

2. Дугоподібно — зігнуте лезо ножа-бритви зі слою Кукутень АЗ поселення Кукутень-Четецуя³. Кілька аналогічних виробів трапились під час розкопок гумельницького поселення Кесчоареле⁴.

3. Бляшка з круглого дроту, туго скрученого у вигляді спіралі. Знайдена у житлі 41 часу Кукутень А в Хебешшти. Подібна прикраса походить з поселення Гумельниці поблизу Старозагорських мінеральних бань (сховище окружного музею Старої Загори).

4. Дві круглі випуклі бляшки з тонкої пластини з крізним отвором посередині. Одна пов'язана із колекцією Карбунського скарбу, друга походить з ранньотрипільського поселення Олександрівка. Схожі виробу було виявлено в Русенській могилі та ряді інших гумельницьких пам'яток.

Переважають металургійні зв'язки ранньотрипільського осередку з гумельницьким та варненським осередками металообробки фракійсько-нижньодунайського регіону БКМП фіксуються не тільки за допомогою аналізу морфології знахідок, але й завдяки порівняльному зіставленню геохімії сировинної міді. За виснов-

ком Є. М. Черниха, перевіреною нами через залучення додаткових аналітичних даних Штутгартської лабораторії, в ареалі Трипілля А-ВІ, Кукутень А була у вжитку мідь І-VІ груп, отримана переважно з болгарських рудних джерел. Однак ці джерела були не єдині, потреби у сировині покривались також за рахунок трансільванських родовищ⁵.

Незважаючи на вплив, фракійсько-нижньодунайського та тисько-трансільванського регіонів, місцеве виробництво зберігало повну незалежність, розвивалось цілком самостійно. Запозичення форм виробів із суміжних осередків БКМП не виходили за межі імітації їх продукції. Про це з наочно свідчать результати технологічного дослідження виробів Трипілля А-ВІ: технологія їх обробки різко відрізняється від Гумельниці та Варни. Місцеве виготовлення знарядь та прикрас Трипілля підтверджується також морфологічною своєрідністю низки екземплярів (рис. 3:12, 26, 27, 30, 34-36; 4:1-10, 13). Серед діагностичних типів, що вирізняють творчу фантазію трипільських майстрів, можна виділити: пробійники (Березівська ГЕС, Нові Русешти І), тесла-долота типу Кукутень (Аріушд, Кукутень), антропоморфні фігурки-амулету (Карбунський скарб, Нові Русешти ІІ), масивні антропоморфні бляхи з пуансонним орнаментом (Карбунський скарб, скарб з Хебешшти, Нові Бельці), складений браслет з восьми з'єднаних на шарнірах ланок (Карбунський скарб).

Для виявлення специфіки ранньотрипільського металообробного виробництва принципове значення має вивчення старих та нових накопичень знахідок за методичною програмою, розробленою стосовно гумельницького та варненського матеріалу. Ця програма має характеристику технологічних схем металообробки, а також видів лиття та видів ковальських операцій, які вдалося дослідити

завдяки розширенню джерелознавчої бази та узагальненню результатів технологічного дослідження.

464 вироби Трипілля А-ВІ пройшли зовнішній технологічний огляд з використанням бінокулярної лупи, 73 — були оброблені для мікрота макроструктурного аналізу. У цій серії 51 знахідка належить до ранньотрипільського часу (етап А), 22 знахідки — до середньотрипільського (етап ВІ). Таким чином, загальні колекції аналітично вивчених зразків як Трипілля А, так і Трипілля ВІ перевищують обсяг раніше досліджених знахідок.

44 вироби ручного виготовлення походять з поселенських шарів (60,3%), 2 предмети знайдено випадково в районі поселень (2,7%), 27 — пов'язані з знахідками Карбунського скарбу (37%).

У дослідженому матеріалі переважають прикраси (50 виробів — 68,5% загальної їх кількості). Досить численна група знарядь колочої дії (11 предметів — 15,1%) та ударної дії (7-9,6%); незначна частка смуг-заготовок (5-6,8%). Перевага у поширенні знахідок прикрас не дозволяє сумніватися у достовірності отриманих технологічних висновків, оскільки вони ґрунтуються на підсумкових результатах як аналітичного, так і поверхово-візуального характеру. Класифікаційно-типологічна схема 3 відображає морфологію набору вивчених знахідок, пов'язаних з усіма горизонтами Трипілля.

Насамперед звернемося до розгляду технологічних схем, виявлених на зазначеному матеріалі. Виробництво ранньотрипільського осередку було спрямоване на використання ковальських схем (ІІ-ІІІ, V-VI)⁶, тобто формування виробів за допомогою кування та зварювання при температурах 300-500°C та 600-800°C. З ними пов'язана більша частина знахідок (65-89%). Домінуюче положення займає ІІ схема: за її технологією виконано 22 вироби,

¹ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы... — Рис. 2, 4, 12, 14.

² Ivanov I.S. Les fouilles de la necropole chalcolitique a Varna (1972-1975) // Sstudia Praehistorica. — Sofia, 1978. — № 12.

³ Schmidt H. Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumanien... — P. 60-61, taf. 30, 4.

⁴ Comsa E. Die Kupferverwendung bei dem Gemeinschaften der CucuteniKultur in Rumanien... — P. 198.

⁵ Черных Е. Н. Горное дело и металлургия древнейшей Болгарии. — София. — 1978. — С. 268.

⁶ Більш докладно про технологію виробництва предметів з міді, ковальські схеми, хімічні групи металу, типологію виробів та ін. див.: Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы... — Главы 2, 5 (прим.ред.).

що становить 30,1 % від їх загальної кількості. Друге за численністю місце належить III схемі: 17 виробів, або 23,3 % вибірки. Потім ідуть VI та V схеми, близькі між собою за значенням: 14 предметів, або 19,2 % вибірки, та 12 предметів, або 16,4 %. Відсоткове співвідношення продукції, виготовленої за цими схемами, визначає специфіку місцевої металообробки (II:III:VI:V → 30:23:19:16), котра не має нічого спільного з Гумельницею та Варною навіть на рівні попередніх оцінок.

Особливо слід відзначити надзвичайну рідкісність ливарних схем. Вироби, відлиті та оброблені куванням, пануючі у гумельницькому та варненському виробництві, у трипільському матеріалі представлені одиничними прикладами

(VII–VIII схеми). Так, з VII схемою пов'язана одна знахідка (рис. 5:1): сокира-молоток типу Відра з поселення біля Березівської ГЕС. З VIII схемою співвідносяться шість виробів: 3 трубчасті пронизки з Гребенюкового Яру; шпилька з петлеподібною голівкою з Березівської ГЕС та поперечно-пластинчастий браслет з Нових Русешт (рис. 5:4–8). Перелік предметів, вироблених відповідно до ливарних схем може бути доповнений за рахунок двох тесел-доліт типу Кукутень (Аріушд, Кукутень-Четецуя). У цьому переконують сліди ливарних швів та затікання, що помітні на їх бічних гранях навіть у публікаціях¹. Отож нами враховано II ливарних речей та оброблених куванням речей, з яких 5 належать до Трипілля А, 2 – до Трипілля ВІ, 4 – до Кукутень А.

Не так давно видавалось очевидним, що ранньотрипільська металообробка мала виключно ковальський характер². Було б оманливим у зв'язку з цим розглядати згадані речі, виготовлені за VII та VIII схемами, як привізні із суміжних регіонів БКМП. Однак при уважному аналізі

цих речей стає зрозуміла належність їх основної маси до продукції місцевого металовиробництва. У ряді безумовно місцевих виробів є такі типологічні оригінальні предмети, напівфабрикати яких виливались у формах 3 виду, наприклад шпилька з Олександрівки, тесла-долота типу Кукутень. Серед місцевих зразків можна розглядати й такі традиційно-трипільські прикраси, як трубчасті пронизки Гребенюкового Яру. Технологія відливання плоских заготовок у відкриті, горизонтальні форми I виду з наступним їх куванням та загином простежена у ряді прикрас з цього пам'ятника, різко відмінна від подібних, але кованих виробів, що були в обігу повсюди у західному ареалі БКМП³.

Знайомство майстрів ранньотрипільського осередку з найпростішими навичками плавлення та лиття міді підтверджується знахідкою відкритої ливарної форми з каменю на поселенні Олександрівка. На жаль, докладного її опису автор розкопок А. Л. Єсипенко у своїй публікації не наводить⁴. Очевидно, також пов'язані з ливарною справою знахідки тиглів з Хебешешті⁵.

У колекції виробів, виконаних відповідно до ливарних схем, без сумніву, представлені також привізні вироби. До їх числа, мабуть, можна віднести всі сокири-молотки типу Відра, в тому числі й детально досліджений нами екземпляр з Березівської ГЕС. До них належить також поперечно-пластинчастий браслет з Нових Русешт. Усі ці знахідки вписуються у продукцію фракійсько-нижньодунайського регіону західного ареалу БКМП. Найближчі аналоги трипільсько-кукутеньським сокирам типу Відра знайдені на поселеннях (Відра, Ценово та ін.) та в могильниках (Девня, Варна) культур Гумельниця і Варна⁶. Їх виготовлення вимагало дуже високого рівня ливарних навичок. Усі вони, в тому числі й три-

пільський екземпляр з Березівської ГЕС, відлиті у складних двостулкових, горизонтальних, відкритих з боку черевця формах 4 виду зі вставленим стержнем. Об'єднують трипільську знахідку з гумельницько-варненськими зразками подібних знарядь також прийоми ковальської доробки їх литих напівфабрикатів: куванням витягувалось лезо, забивалася усадкова раковина на черевці, укріплювався метал по боках втулки та на кромці леза (рис. 5:2, 3). Прикметно, що всі ці операції, як правило, відбувались при 900–1000° С та були пов'язані з VII технологічною схемою (рис. 5:1). Для Трипілля А–ВІ ні такі температури, ні VII схема не характерні, проте вони типові для гумельницько-варненського виробництва.

Навряд чи можна сумніватися й у варненському походженні поперечно-пластинчастого браслета з ранньотрипільського шару Нових Русешт (рис. 3:22; 5:8). Це особливо очевидно на прикладі його зіставлення з прикрасою з поховання № 297 некрополя Дурангулак: вони практично однакові за формою, за технікою обробки металу і за його сплавам (мідь II хімічної групи за Є. М. Черних).

Ряд цікавих спостережень вдасться отримати під час аналізу типологічної розкладки трипільського інвентарю за ковальськими технологічними схемами (рис. 3). По-перше, одразу впадає у вічі схожість технології виробів, морфологічно своєрідних для Трипілля А–ВІ та спільних для всього ареалу БКМП. По-друге, одразу стає очевидним відмінність технології виробів трипільських, але вписаних в стереотип форм БКМП, з типологічно близькими знахідками Гумельниця і Варни. Наведемо ряд найбільш виразних прикладів останнього висновку. Так, вузькі тесла-долота Трипілля А–ВІ (Олександрівка, Кельменці) виготовлені за V технологічною схемою

¹ Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien... — Tab. 3, 262; tab. 2:24; tab. 3:26.

² Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы... — С. 83.

³ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы... — С. 67; Черных Е. Н. Горное дело и металлургия древнейшей Болгарии... — С. 118–119.

⁴ Єсипенко А. Л. Раннетрипольское поселение Александровка (по материалам раскопок 1949–51 гг.) // Материалы по исследованию Северного Причерноморья. — В. 1. — Одесса, 1957. — С. 19.

⁵ Dumitrescu V. Habasessti. Monografie archeologica. Bucuresti, 1954. — P. 382, tab. CXI, 3, 812.

⁶ Todorova Kupferzeitliche Axte Beil in Bulgarien. — P. 39.

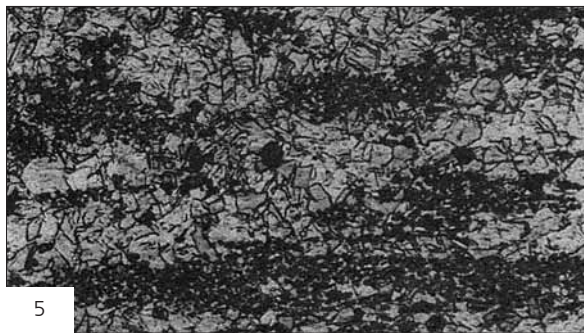
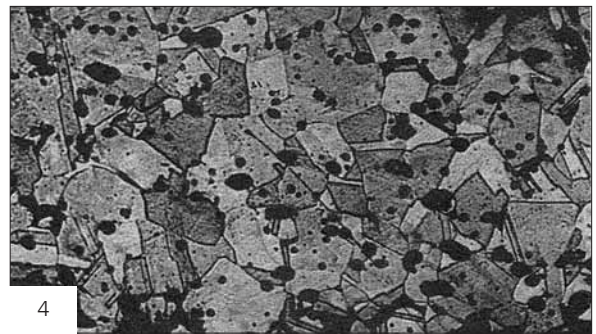

Рис. 5. Мікроструктури (1, 2, 4, 6, 8 – збільшено у 120 разів; 3, 5, 7 – збільшено у 70 разів).
1–3 – сокира-молоток, Березовська ГЕС (1 – у центральній частині; 2 – на боці втулки; 3 – біля краю леза);
4–5 – пронизки, Гребенюкі Яр; 6 – булавка, Олександрівка; 7 – булавка, Березовська ГЕС; 8 – браслет, Нові Русешти І.

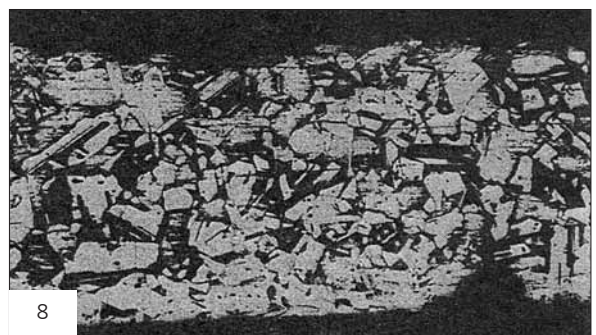
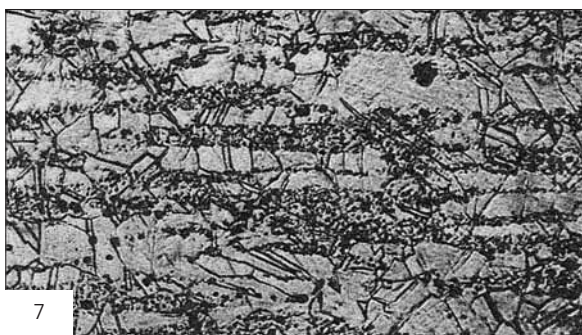
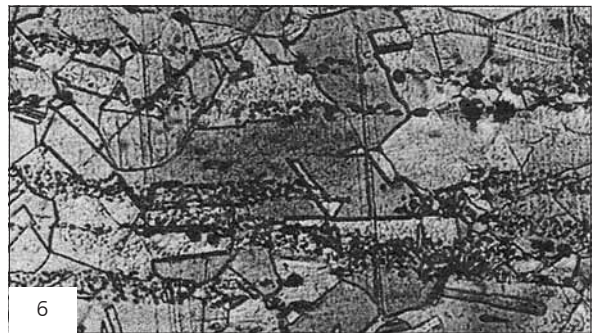
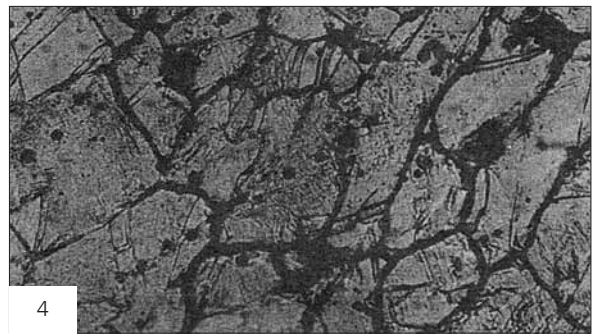

Рис. 6. Мікроструктури (збільшено у 120 разів)

1 — тесло-долото, Олександрівка; 2, 3 — тесло-долото, Карбунський скарб (2 — у центральній частині бокової грані; 3 — біля леза); 4—7 — сокира-молот, Карбунський скарб (4 — біля обуха; 5 — у центральній частині клину леза; 6 — біля кромки леза; 7 — вздовж порожнини втулки); 8 — бляшка, Карбунський скарб.

(рис. 6:1). Обидва долота зварені з двох поздовжніх мідних джгутів, при температурі 600–800° С, а потім підправлені куванням. Всі без винятку клини-долота Гумельниці та Варни відформовані з литого напівфабрикату, який дороблявся у різних температурних режимах за допомогою кування (VII, VIII, X схеми).

Ранньотрипільське тесло-долото типу Гумельниця (Карбунський скарб) виконане за II технологією схемою за допомогою кування, що супроводжується нагріванням міді до 600–800° С (рис. 6:2, 3). Мікροструктура знаряддя не виявила жодного сліду використання лиття. Аналогічні за формою знаряддя фракійсько-нижньодунайського регіону, пов'язані з іншою технологією, що обумовлює кування литих напівфабрикатів (VIII–IX схеми).

Особливо яскраво ілюструє своєрідність традиції ранньотрипільської металообробки сокира-молоток типу Плочник з Карбунського скарбу. Витончений та складний за формою корпус сокири також виявився не литим, а кованим (I технологічна схема). Кування проводилось з високим ступенем стиснення металу (80–90 %) та супроводжувалось його нагріванням до температур, які передують плавленню (900–1000° С; рис. 6:4–6). Такі нагрівання призвели місцями до перепалення металу та викликали утворення в ньому розривів та розколів. У готовій монолітній заготовці сокири отвір пробивався додатково за допомогою спеціального пробійника (рис. 6:9). Жодна з досліджуваних нині провушних сокир БКМП не виявила такої архаїчної технології. Всі різновиди сокир-молотків та сокир тесел, що пройшли аналіз, спочатку відливались, а потім підлягали куванням. Така технологія простежена нами також під час дослідження Гумельницької сокири-молотка з Аї-Бунара (VII технологічна схема).

Перелік технологічних розходжень між трипільськими та балкано-карпатськими виробами однієї форми можна було б продовжити за рахунок шпильок з петлеподібними голівками, нашивних пластинчастих бляшок, пластинчастих браслетів. За межами трипільського ареалу вони

пов'язані переважно з ливарними технологічними схемами, у його рамках – виключно з ковальськими схемами (рис. 6:8; 7:2). Усі ці факти ще раз переконують у тому, що більша частина врахованого нами мідного інвентарю пов'язана з діяльністю місцевих виробничих центрів.

Взаємозалежність між конкретними типами і категоріями трипільських виробів та їх технологічними схемами простежується, проте рідко (рис. 3; 7). Так, усі браслети, крім згаданого привізного екземпляру, вписуються у параметри III схеми; пробійник та бляхи з пуансонним орнаментом потрапляють до II схеми; вузькі клини-долота узгоджуються з V схемою; намисто – з VI. Навпаки, шила-проколи, риболовні гачки, шпильки, нашивні бляшки, антропоморфні фігурки-амулети, пронизки характеризуються різноманітністю використання схем (3–4 різновиди). Провести чітку межу між схемами великих виробів, з одного боку, та дрібних, з іншого, як це було в матеріалах Гумельниці, тут не вдається. Ледь намічена відмінність у підході до оформлення дрібної та великої продукції виходить за межі одиничних спостережень.

Розглянемо види ковальських прийомів, якими володіли майстри ранньотрипільського осередку. Вони засвоїли практично всі відомі нині операції вільного ковальського кування. Серед них можуть бути названі: витяжка, осадка, висадка, площення, гнуття, рубання, тиснення, зварювання, прошивка та пробиття отворів, холодне обточування. Серед порівняно рідкісних прийомів слід зазначити виколочування, кування на ковадлі з жолобком та кування з прокладкою.

Специфіку місцевої металообробки підкреслює популярність зварювання. Сліди ковальського зварювання зафіксовані під час візуального дослідження 400 з 464 знахідки етапів А–ВІ. Крім намистин, у виготовленні яких зварювання грало роль конструктивно виправданої операції, використання його під час оброблення багатьох знарядь та прикрас (шил, вузьких клинів-доліт, підвісок, нашивних бляшок) не може бути пояснено потребами

втілення їх технологічних схем (рис. 6:1; 7:3, 4). Цілком очевидно, що широке використання зварювання було пов'язано з пакетуванням вихідної сировини: до її застосування місцеві майстри прибігали в разі з'єднання розрізаних частин металевого лому або при недостатній величині шматків міді що ще не були у вжитку. Частіше за все зварюванню піддавали смугову мідь. Явні признаки пакетування смуг були знайдені у технології багатьох дрібних виробів. Смуги відомі також по реальним археологічним знахідкам Карбунського скарбу, Нових Русешт (верхній шар), Поливанового Яру (шар III), Друц І. Очевидно, вони були однією з основних форм імпорту сировинного металу на трипільські землі з західного ареалу БКМП.

Значно звужена в порівнянні з Гумельницею та Варною сфера використання зміцнювального наклепу в трипільському металовиробництві. В ранньотрипільських матеріалах наклеп зафіксовано тільки один раз – на масивному пробійнику з Нових Русешт. Викликає здивування відсутність його слідів на великих ударних знаряддях цього часу, перш за все, на сокирах Карбунського скарбу (рис. 6:3, 6). Пізніше, на етапі ВІ наклеп зберігає характер прийому, що знаходить лише епізодичне втілення. Із 11 досліджених за допомогою металографії знарядь цього часу тільки 4 виявили його присутність (риболовний гачок та шило з Нових Русешт; шило з Поливанового Яру; пробійник з Березовської ГЕС).

Специфічність ковальської техніки ранньотрипільського осередку особливо чітко проявляє себе на рівні аналізу температурних умов обробки металу. Серед виробів, відформованих куванням, очевидно переважає технологія гарячої обробки металу при температурі 600–800°С. Вона охоплює 30 виробів, що відповідає майже 2/3 вибірки. Значно рідше використовується неповна гаряче кування при 300–500°С (13 виробів – близько 1/3 вибірки). Дуже рідко зустрічається холодне кування з проміжними віджиганнями. Температурна розкладка виробів, що підлягали зварюванню,

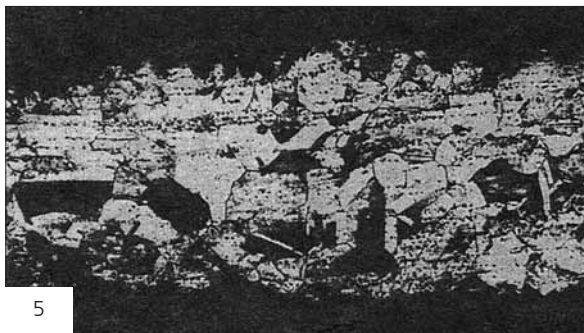
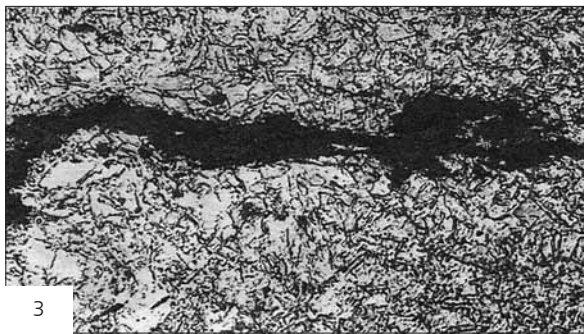
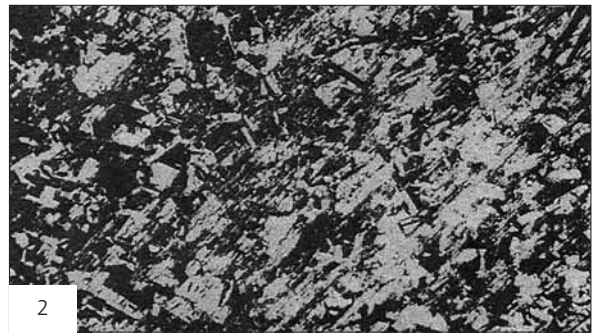
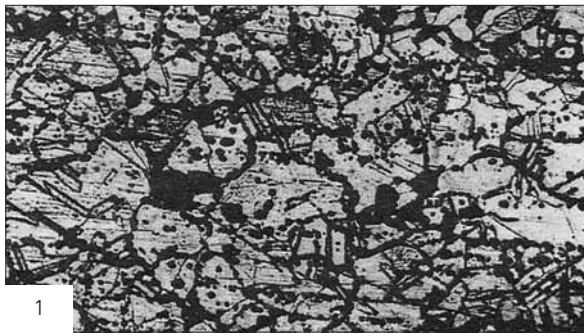

Рис. 7. Мікроструктури (2–4, 6, 7 — збільшено у 120 разів; 1, 5, 8 — збільшено у 70 разів).
 1 — підвіска, Олександрівка; 2 — браслет, Карбунський скарб; 3 — намистини, Карбунський скарб;
 4 — фігурка-амулет, Карбунський скарб; 8 — бляха з пуансонним орнаментом, Карбунський скарб.

за даними металографічного аналізу, зовсім інша. З 26 випадків зварювання, зафіксованих мікроструктурно, 14 пов'язано з температурою 300–500° С, 12 – з температурою 600–800° С. Інакше кажучи, при проведенні зварювання практично рівною популярністю користувалися вказані температурні традиції (53 % та 47 % спостережень).

Розкладка різних категорій виробів за температурними варіантами зварювання має малоінформативний характер (рис. 5). Більш виразна картина залежності між морфологією виробів та температурними режимами їх кування (рис. 4). Всі крупні вироби дослідженої колекції зв'язані з гарячою обробкою металу при 600–800° С. Вона включає, крім того, також обробку більшості малих знарядь та прикрас. Набір виробів, які оброблені неповним гарячому куванням (300–500° С.), значно обмеженіший. Він пов'язаний лише з п'ятьма категоріями предметів. Всього три категорії представляють доволі нечасте в Трипільлі холодне кування з проміжним відпадом.

Отже, майстерність трипільських мідників залежала перш за все від їх вміння вправлятися з гарячим металом. Довготривала практика роботи з нагрітою міддю виробила в них емпіричним шляхом ряд правил, яких вони неодмінно притримувались у роботі. Ковальські операції зазвичай проводились при температурі не вище 800°С. та не нижче 300° С. Це виправдано з точки зору сучасних знань про термообробку міді: нагрів до температур, які передують плавленню, небезпечний та потребує особливих знань через інтенсивне окислення металу; підігрів нижче 300° С не дає ніяких переваг відносно зусиль, що робляться при куванні¹.

Отримання хорошої поковки залежало не тільки від вміння вибрати температуру для її попереднього відпаду. Як відомо, нагрів міді завжди супроводжується її окисленням, яке особливо проявляється при високій температурі. Але і при більш

низькій (300–500°С) у процесі довготривалого контакту з повітрям відбувається насичення міді крихкими включеннями кисневих з'єднань. Незначний вміст кисню (0,03–0,05 %) в більшості досліджених виробів Трипільля А-ВІ засвідчує те, що майстри які виготовляли їх, володіли високою технікою зберігання металу від окислення. Сучасні ковалі використовують для цих цілей деревне вугілля, засипаючи їм поковку перед її установкою в горн. Інтенсивно окислюючись, вугілля відіграє роль ізолюючої речовини. Можливо, що захисні властивості деревного вугілля були відомі майстрам ранньотрипільського осередку металовиробництва.

Однак до допомоги захисних заспок трипільські ковалі прибігали не завжди. У тих випадках, коли виникала необхідність гарячої обробки міді з високим вмістом свинцю (III–V хімічні групи), вони надавали перевагу її нагріванню. Саме таким способом вдалося запобігти її ломкості при формовці браслету з Ленківців, декількох намистин Карбунського скарбу, долота з Кельменців, пробійника з Березовської ГЕС.

Звісно, трипільський мідник не мав жодного уявлення про те, що зараз ми називаємо нейтралізацією шкідливих властивостей свинцю киснем. Тільки практичним шляхом він зміг впевнитись в перевагах вільного нагріву деяких видів сировини.

Знання про металообробку міді серед майстрів ранньотрипільського осередку не обмежувалась збіркою рецептів, пов'язаних з її гарячою деформацією. Відгал був осмисленим ними не тільки, як необхідна при обробці металу проміжна операція, але й як заключна стадія формовки деяких видів виробів. Так, для пластинчастих спіральних браслетів пластичність була необхідною умовою для їх використання, оскільки вдягти, або зняти такий браслет можна було лише стискуючи або розтягуючи пластинчастий обруч. Безумовні сліди заключного відпаду

виявлені при технологічному дослідженні браслетів Карбунського скарбу.

Високий професіоналізм трипільських ковалів проявляється також при аналізі технічної культури виконання ними конкретних ковальських операцій. Великої майстерності досягли вони у витяжці, площенні, обрізуванні, гнутті металу. Особливо вражаючі успіхи були досягнуті ними у втіленні зварювання. І нині зварювання вважається однією з найскладніших ковальських робіт, оскільки її виконання потребує не тільки правильного нагріву заготовок, але й правильної підготовки їх поверхонь за допомогою видалення окисів спеціальними флюсами. Незважаючи на ці труднощі, трипільські майстри завжди домагались необхідної міцності зварених з'єднань. Давно існуюча в історії металургії думка щодо нездійсненності ковальського поєднання міді в давнину², заперечена численними прикладами ранньотрипільської зва-

Рис. 8. Тріщини напруження на поверхні карбунського антропоморфного амулету (макрозйомка).

ривальної техніки.

Досконалість ковальських навичок Трипільля А-ВІ дозволяє заключити, що головною фігурою місцевого виробництва був майстер – професіонал, що цілком присвятив себе роботі з металом. Високий рівень його кваліфікації склався не одразу; він став наслідком поступового розвитку місцевої ковальської техніки. Довготривалі технічні пошуки, часом і помилки, в процесі накопичення ним досвіду відмічають приклади місцевого ковальського браку. Брак у предметів, що розглядаються, пов'язаний з наявністю

¹ Барановський М. А. Основы кузнечного дела. – Минск, 1954. – С. 28–29.

² Coghlan H. H. Notes stations prehistoric Metallurgy of Copper and Bronz in the Old World. – Oxford, 195. – P. 96–97.

тріщин ломання (6 виробів) або тріщин напруження (7 виробів). З тринадцяти дрібних трипільських знахідок, в металі яких знайдені тріщини, десять належать до Трипілля А, та тільки три до етапу ВІ (шила з Березовської ГЕС). Менш досконалі вироби, кількісно незначні на загальному фоні високоякісної продукції, мають принципове значення: вони відмічають незалежний, автохтонний шлях розвитку місцевих знань про метал. Як відмічалось, біля їх витоків стоять доволі примітивні приклади ковальської обробки самородної міді, простежені нами на древнішій знахідці раннього Трипілля (шило з Окопів).

Особливої уваги заслуговує проблема регіональної єдності виробничих технологій Трипілля А-ВІ. При уважному вивченні знахідок стає очевидним, що технології їх обробки притаманні деякі загальні закономірності, які проявляються не тільки переважно в ковальському характері їх формування, а ще й в способах виконання багатьох конкретних операцій.

Єдність творчих традицій майстрів, що діяли в рамках ранньотрипільського осередку, вже показано нами на прикладі аналізу технологічних схем, видів лиття та видів ковальської обробки металу. Однак впевнитись у наявності таких традицій допомагають також додаткові дані, наприклад, вражаюча однозначність техніки виконання одних її тих самих ковальських прийомів при формувці виробів різних типів з подібним зі складом сировини. Здавалося б, факт схожості властивостей похідної міді вже достатньо визначає близькість умов її переробки та виключає тим самим можливість яких би там не було подальших побудов на цій основі. Однак існує цілий ряд ковальських операцій, які можна втілити в різних варіантах навіть при обробці однорідного металу. Кожен з таких варіантів можливий в рівній мірі, оскільки жоден з них не вирізняється

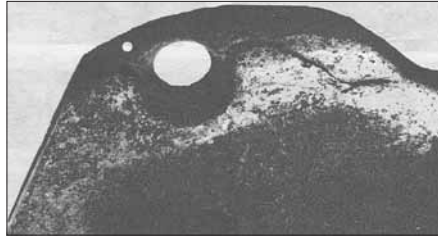

Рис. 9. Отвір карбунської нашивної бляхи (макрозйомка).

Рис. 10. Макрозйомка тисненого орнаменту карбунської бляхи.

особливими перевагами. Постійне застосування ковалями однієї з багатьох доступних їм різновидів прийому, можна пояснити природно сформованими виробничими традиціями.

Вірогідно, одним з таких прийомів була техніка прошивки отворів в трипільських виробах. Реальність втілення в давнину кожного з перерахованих прийомів прошивки підтверджується, як нашими дослідами по їх лабораторному відтворенню, так і археологічними та етнографічними прикладами використання¹. Опішемо спочатку доступні древньому ковалю різновиди цієї техніки.

Одностороння прошивка отворів на плоскому ковадлі за допомогою кістяного або мідного порожнього тілого пробійника з циліндричним кінцем. Пробійник вганяють в метал сильними ударами; в кінці операції виходить «видра» у вигляді плоского кружка; отвір має рівні краї без жодного сліду їх відтяжки в бік.

Одностороння прошивка отворів на ковадлі з отвором у поверхні або на плоскому ковадлі з підкладним кільцем за допомогою суцільного конусоподібного пробійника з міді. Пробійник встановлюють на заготовку в тому місці, де під неї підкладено кільце; удари що наносяться по пробійнику, втягують метал в

отвір кільця та проривають його, утворюючи отвір; «видра» має вигляд випуклої з рівними краями шайби; по краях отвору можна побачити відтяжку металу в бік.

Двостороння прошивка відбувається таким же способом, тільки різниться тим, що спочатку заготовку прошивають з одного боку, а потім з другого у вже розміченому місці.

З усіх трьох в рівному ступені підходящих варіантів прошивки на трипільських виробах (фігурках-амулетах, бляхах з тисненим орнаментом, підвісках, нашивних бляшках, сокирі-молоті типу Плочник) неодмінно можна виявити сліди застосування тільки другого варіанту. Така ж чітка одноманітність простежується в техніці трипільського тиснення.

За нашим спостереженням, тиснені орнаменти в усіх випадках виконані шляхом витягування металу в спеціальні заглиблення в ковадлі конусоподібними пуансонами. Цікаво, що ці заглиблення завжди були циліндричними і ніколи не збігалися з формою потрібної випуклості. Останнє часто призводило до проривання металу на її верхівці (овальна бляха та уламки круглої бляхи Карбунського скарбу).

По всій сукупності даних, що ми маємо, ми можемо стверджувати, що цей спосіб був далеко не єдиним навіть при використанні примітивних засобів. Відомі ще два достатньо елементарних способи тиснення. Один з них близький трипільському. Різниця полягає лише у формі заглиблення в поверхні ковадла: в даному випадку вона повторює форму майбутньої випуклості, тільки має дещо більші ніж вона розміри. Такий варіант тиснення широко використовувався індійцями Південної Америки². Його зафіксовано також по археометричним даним бронзового віку Центральної Європи, зведення яких разом з відповідними бронзовими інструментами приводиться в спеціальній статті К. Елюєр³.

¹ Willoughby C. C. Primitive Metal Working // The American Antropologist. Lancaster, 1903. — N. S. V. V. — 201.

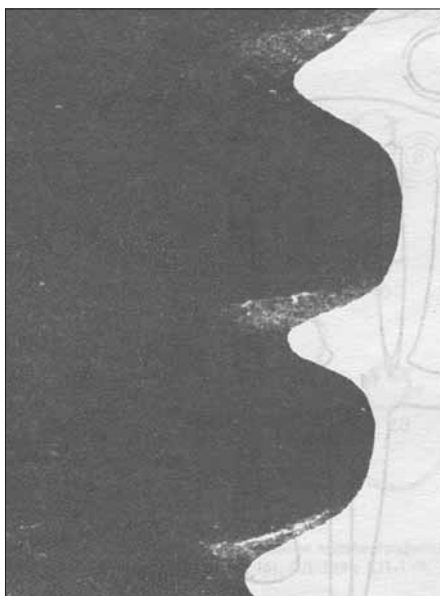
² Harrington M. R. Certain Caddo Sites in Arkansas // Indian Notes and Monographs. — New York, 1920. — P. 225.

³ Eluere C., Mohen J. P. Problemes des enclumenc et matrices en bronze de l'Age du bronze en Europe occidentale // Outils et ateliers d'orfevres des temps anciens / Antiquites national memoire. — Saint-Germainen Laye. 1993. — № 2. — P. 16, 17.

При іншому способі на відміну від написаних вимагається закладання між листовою заготовкою ті ковадлом товстої шкіри або м'якого дерева. Тиснення відбувається за допомогою натиснення на заготовку тупим пуансоном з рогу або кістки. Яскравим прикладом його використання в енеоліті є золоті округлі та фігурні бляшки Варненського некрополя Болгарії, прикрашені по контуру випуклим «перловим» орнаментом¹.

Таку ж тенденцію к використанню одного сталого варіанту ковальської операції при наявності багатьох її різновидів ми спосте-

Рис. 11. Край фігурки-амулету Карбунського скарбу зі слідами обрубання металу зубилом, встановленим з нахилом всередину (макрозйомка).

рігасмо в техніці виколочування, рубки та гнуття металу.

Одноманітність ковальських прийомів та їх варіантів, простежених на типологічно сталих серіях прикрас та знарядь якомога більш повно відповідає моделі кланово-виробничої організації майстрів металообробки. Тільки виробники, які знаходяться в умовах постійного спілкування, могли відпрацювати сталі виробничі канони в проведенні кування, зварювання та інших згаданих вище формувальних опера-

цій. Очевидно, переважно ковальські традиції їх металообробки були пов'язані з відсутністю постійного місця існування та рухомих стилем життя, непевним розповсюдженням продукції в рамках широкої території. Така рухомість ремісничього об'єднання (клану) дає змогу пояснити, як дуже рідкісне використання лиття, так і коливання температурних режимів проведення кування та зварювання. (варіантність технологічних схем)

В яких формах виступав розподіл праці в межах виробничого колективу? Вірогідно, розмежованість спеціальностей в ньому залежала від характеру продукції що випускається, а визначалася набором засвоєних ковальських процедур. Чи не дають зроблені нами спостереження підстави виокремити в межах кланової ремісничької структури Трипілля А-ВІ ковалів – формувальників широкого профілю, а також спеціалістів по виготовленню тонкої ковальської роботи (зварювання, тиснення, виколочення, прошивання отворів та ін.)?

Сьогодні ми впевнено можемо стверджувати наявність в ранньотрипільському осередку металообробки не тільки кланового, а також індивідуально-сімейного ремесла, локалізованого на території поселень. В загальній масі технологічно вивчених колекцій продукція поселеньських майстерень не відзначається якими би то особливими технологічними ознаками. Тим не менше, факт їх існування підкріплюється на основі реальних археологічних даних. Так, залишки металообробки у вигляді напівфабрикатів простежені при розкопках ранньотрипільського поселення Лука-Врублевецька. Поряд з серією готових мідних виробів тут знайдено дві заготовки риболовних гачків, одна заготовка шильця, уламок невеликого злитку.

В румунському поселенні Ізвоар (шар І², Прекукутень ІІІ) знайдена мідна смуга, зрізана з краю якоїсь пластинчастої заготовки. Ми вже відмічали інші пам'ятки цього часу, в

яких також відомі мідні смугові заготовки (Карбунський скарб, Нові Русешти, Поливанів Яр ІІІ, Друци І). Очевидно, смуги призначалася для формовки намист, пронизок, шил, шпильок, можливо пробійників.

Окремі знахідки ковальських та ливарних інструментів встановлюють також наявність общинних майстерень в Нових Русештах раннього шару, в Олександрівці, Хебешесті.

В компетенції поселеньських майстрів знаходились, очевидно, роботи не тільки по виготовленню мідних знарядь та прикрас, але й по їх вторинному лагодженню. Серед загальної маси мідного інвентарю Трипілля А-ВІ помітні сліди лагодження знайдені на п'ятьох предметах Карбунського скарбу: двох пластинчастих підвісках, одній нашивній бляшці, двох фігурках-амулетах. В усіх випадках вона зводилася до ковальського наварювання тонких листків міді на зношені, стерті ділянки їх пластинчастого корпусу. Технічні умови виконання вторинного наварювання детально повторюють умови зварювання початкового, супроводжуючого як формування самих виробів, так і формування їх напівфабрикатів.

Усі ці факти знову підводять нас до висновку про вражаючу єдність технічних прийомів виробництва ранньотрипільського осередку, про технічну нерозчленованість його продукції. Чи не вказує це на те, що два структурних рівні його металообробки (кланово-виробничий та індивідуально-сімейний) перебували в тісному взаємозумовленому зв'язку, що передбачає не лише спілкування майстрів, а також періодичне їх переміщення з однієї організаційної форми в іншу? В умовах сезонної делокалізації кланів їх члени могли селитися окремо один від одного в різних общинах, де, відіграючи роль сільських ремісників, вони задовольняли попит на свою продукцію на місці. Цікаві та досить численні приклади схожих явищ додає нам етнографія².

Підіб'ємо загальні підсумки зробленим спостереженням. Загаль-

¹ Eluere C., Mohen J. P. Problemes des enclumenc et matrices en bronze... – P. 17, fig. 7.

² Шнирельман В. А. Производственные предпосылки разложения первобытного общества // История первобытного общества: эпоха классового образования. – М., 1998. – С. 88–99.

на частина мідного інвентарю Трипілья А-ВІ відформована з привізної сировини фракійських та трансільванських рудних джерел в межах єдиного за традиціями місцевого осередку металообробки. Цей осередок названий нами ранньотрипільським, характеризується стійким набором технологічних показників виробництва, що різко відрізняються від Гумельниці та Варни.

1. Трипільськими майстрами було засвоєно шість технологічних схем виготовлення виробів (I–III, VI, VIII). Превалювало використання ковальських схем (I–III, V–VI), пов'язаних із формуванням металу шляхом кування та зварювання при температурах 300–500°C та 600–800°C (89 % продукції). Незначне місце у розвитку місцевого виробництва займала VIII схема (поодинокі вироби). Серед ковальських схем домінували I та II (30,1 % та 23,3 % знахідок). Далі йшли V та VI схеми, близькі за значенням (19,2 % та 16,4 % знахідок).

2. У практиці місцевої металообробки зафіксовані практично всі відомі нині види ковальських прийомів. Серед порівняно рідкісних, що відзначають специфіку осередку, слід назвати кування з прокладкою, виколачування, тиснення. Всі операції ковальського формування відбу-

вались у правильно підібраних температурних режимах, що засвідчувало вміння майстрів вирізняти мідь іншого складу. Ковальський брак трапляється дуже рідко.

3. Сфера використання наклепу для зміцнення у ранньотрипільському виробництві досить обмежена. Наклеп простежено лише на поодиноких знаряддях, набір яких значно звужений порівнянно з гумельницькими та варненськими виробами.

4. Своєрідність місцевої металообробки підкреслює популярність зварювання, що охоплює понад третину знахідок. Його широке використання зумовлене необхідністю пакетування вихідної сировини, яка найчастіше виступала у вигляді смугової міді. Зварювання проводилось однаковою мірою при температурах 300–500°C та 600–800°C.

5. Температурні інтервали формуючого кування також не виходили за межу 300–800°C. Перевага віддавалась гарячій ковальській обробці міді при 600–800°C (2/3 знахідок). Порівняно невеликою була роль неповного гарячого кування при нагріванні металу до 300–500°C (1/3 знахідок). Холодне кування з проміжним нагріванням застосовувалось дуже рідко.

6. Приклади використання лиття у практиці майстрів трипільського осередку поодинокі та маловиразні. Зафіксовано два різновиди ливарних форм: перший вид (одностулкові, горизонтальні, відкриті) та другий (двохстулкові, вертикальні, закриті). Освоєння лиття не змінило ковальського напрямку місцевої металообробки.

7. У ранньотрипільському осередку існували два види організації ремесла: кланово-виробничий та індивідуально-сімейний. Технологія та морфологія продукції як кланових, так і індивідуально-сімейних майстерень відзначалась одноманітністю. Це дозволяє розглядати їх тісно пов'язані структури, зумовлені сезонною делокалізацією кланів. В умовах делокалізації члени виробничих об'єднань (кланів) селилися в різних общинах, де виконували функції сільських ремісників.

8. Рівень спеціалізації кланових майстрів був, очевидно, дуже високим. Розмежування спеціальностей залежало не від характеру продукції, що випускалась, а визначалось набором засвоєних ковальських операцій. Можна припустити, що в їх межах діяли ковалі широкого профілю, а також спеціалісти з виконання тонких ковальських робіт (зварювання, тиснення, вибивання, гнуття та ін.).

Середньотрипільський осередок металообробки

Зміни в навичках виробництва, що склалися в рамках традиційного суспільства, дають знати про себе тоді, коли внаслідок повороту природного та загальнокультурного стану вони опиняються в нових умовах. В металургії серед зазначених умов найважливішою є зміна рудних джерел, перехід до використання такої сировини, форма транспортування або особливості якої неодмінно позначалися на способах виготовлення виробів. Важною причиною кардинальних змін виробництва, що веде до утворення нового осередку, можуть стати також інтенсивні зовнішні контакти населення, котре розви-

вається або посилюється в межах нових регіональних масивів та їх виробничих утворень, що мають інші металургійні традиції¹.

Оцінюючи історію металовиробництва трипільсько-кукутенських племен з урахуванням зазначення явищ, можна констатувати, що на рубежі етапів VI та VI-VII (Кукутень А та А-В) має місце переорієнтація їхніх металургійних зв'язків. Поряд із згасанням активності фракійсько-нижньодунайського регіону на перший план виступають контакти з тисько-трансільванським регіоном. Впливи, що йдуть з нього, найбільшою мірою пов'язані з культурами Бодрогкерестур, пізній Лендель,

позначаються на розповсюдженні в Трипільлі запозичених керамічних форм, нових виробів з металу, а також нової за геохімічним складом сировини. Вони сприяють формуванню нового, технічного устрою металовиробництва, що реалізує себе в межах середньотрипільського осередку.

Його формування збіглося в часі з помітними змінами загальноісторичної ситуації у лісостеповій зоні Східної Європи. В останній третині IV – першій чверті III тис. до н.е. різко зростає активність трипільських племен. Вони освоюють нові території в Середньому Подніпров'ї, Верхньому Попрутті,

¹ Кожин П. М. Древнее производство: историко-технический и этнокультурный аспекты // Проблемы исторической интерпретации археологических и этнографических источников Западной Сибири. – Томск, 1990. – С. 31–34.

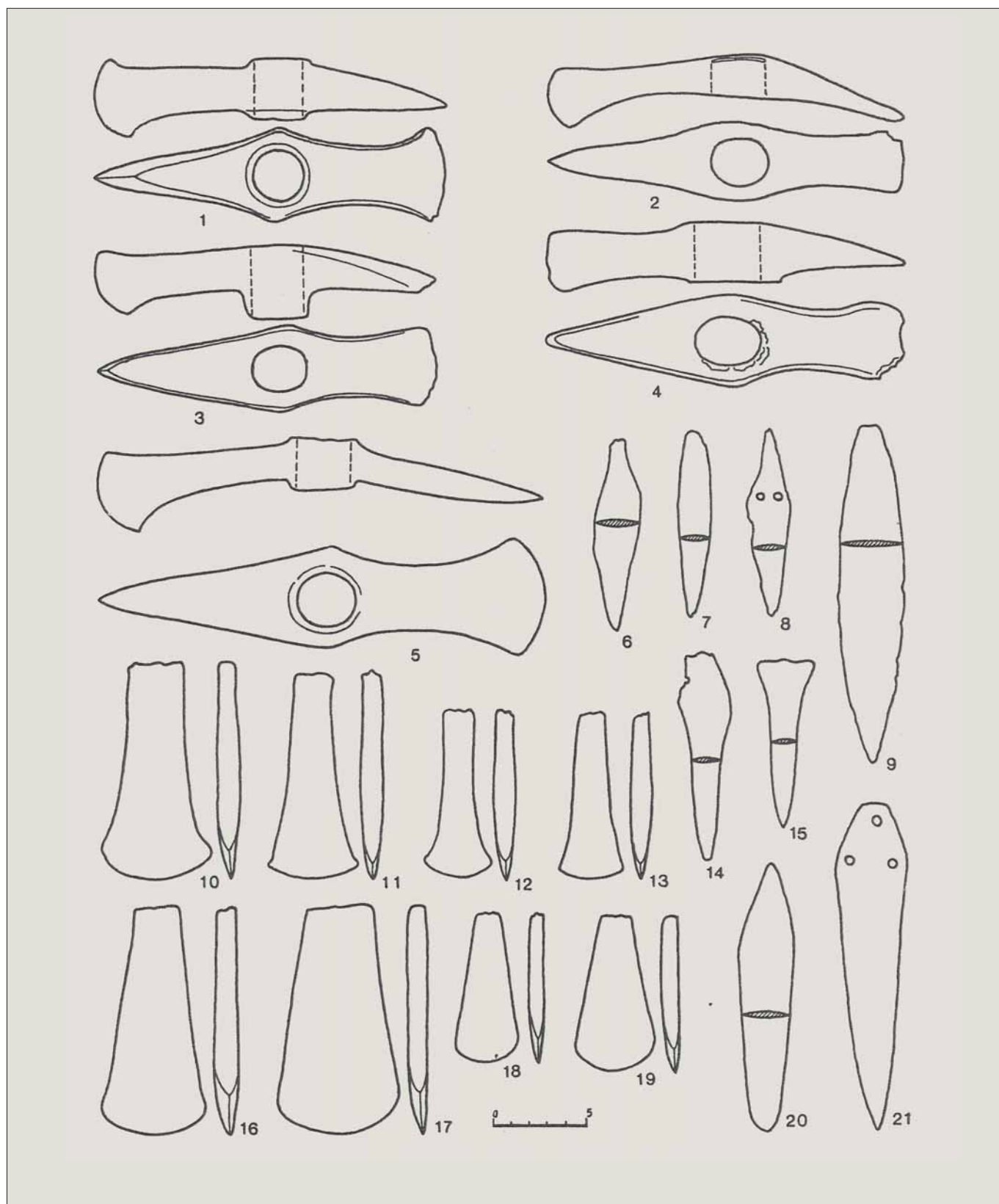

Рис. 12. Металеві вироби, які маркують специфіку середньотрипільського осередку металооброби
 Сокири-тесла: тип Ясладань (1, 5); тип Аріушд (2, 4); тип Тиргу-Окна (3); тесла-долота: тип Кукутень (10-13); тип
 Сакалхат (16-19); ножі-кінджали: тип Бодрогкерестур (6, 7, 9, 20); тип Ойцув (8); тип Тиргу-Окна (14, 15).
 1, 6, 11 – Городниця II; 2, 9 – Аріушд; 3, 14, 15 – Тиргу-Окна Подей; 4 – Флорешти; 5 – Брад; 7 – Мاستакан;
 8 – Фрумушика; 10, 17, 18 – Щербанівка; 12, 13, 19 – Верем'я; 16 – Трипілля; 20 – Мерешть; 21 – Хенешть.

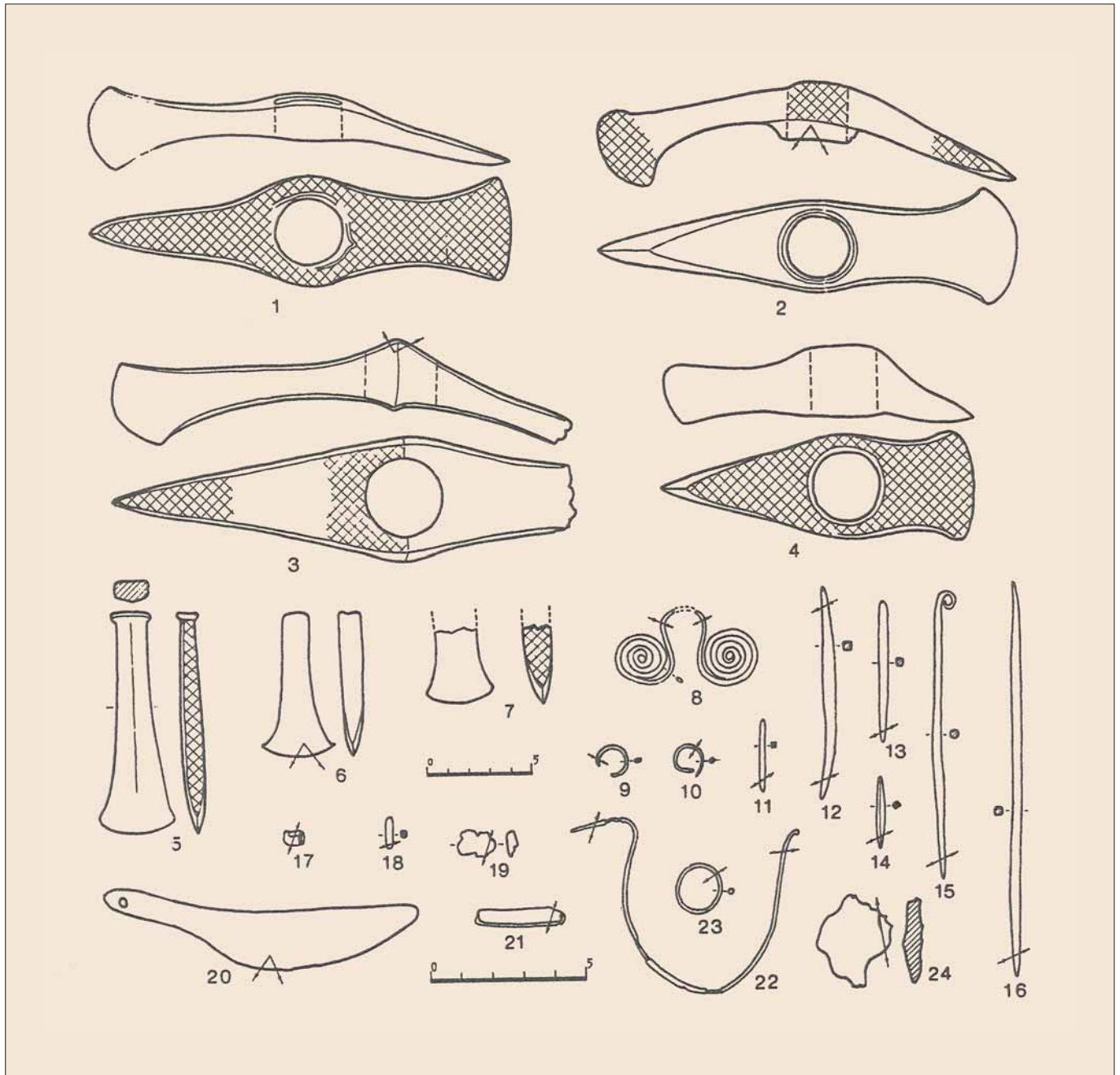
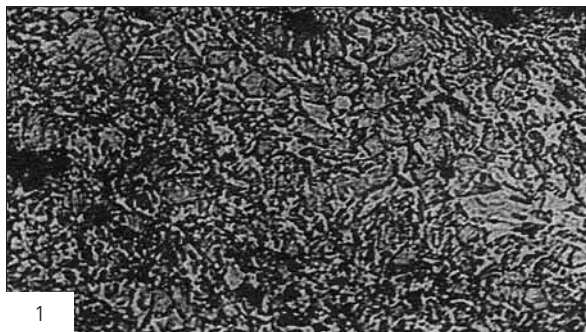

Рис.13. Металеві вироби Трипілля В I—В II, В II, С I, які пройшли металографічне дослідження.

1 — Велике Залісся; 2 — Рингач; 3 ур. Татариски; 4 — Гонорівка; 5 — Сороки (Трифлауцький ліс); 6 — Майданецьке; 7 — Бодаки; 8, 10, 19 — Веселий Кут; 9, 11, 13, 21 — Заліщики; 12 — Тальянки; 14 — Чапаївка; 15 — Коновка; 16, 17, 23, 24 — Незвисько; 18 — Радая; 20 — Єкимавци; 22 — Ханкеуц.

1

2

3

4

5

6

7

8

Рис. 14. Мікроструктури (1–3, 8 – збільшено у 120 разів; 4–7 – збільшено у 300 разів).

1 – тесло – долото, Сороки – Трифауцький ліс(у центральній частині бокової грані); 2, 3 – тесло – долото, Майданецьке(2 – далі від кромки леза; 3 – біля кромки леза); 4–6 – сокира-тесло, Велике Залісся (4 – на черевці, у центральній частині клину; 5 – біля краю втулки, в районі бровки; 6 – біля кромки тесло подібного леза); 8 – сокира-тесло, Гонорівка 7 – на черевці, у центральній частині клину; 8 – біля краю втулки, в районі бровки).

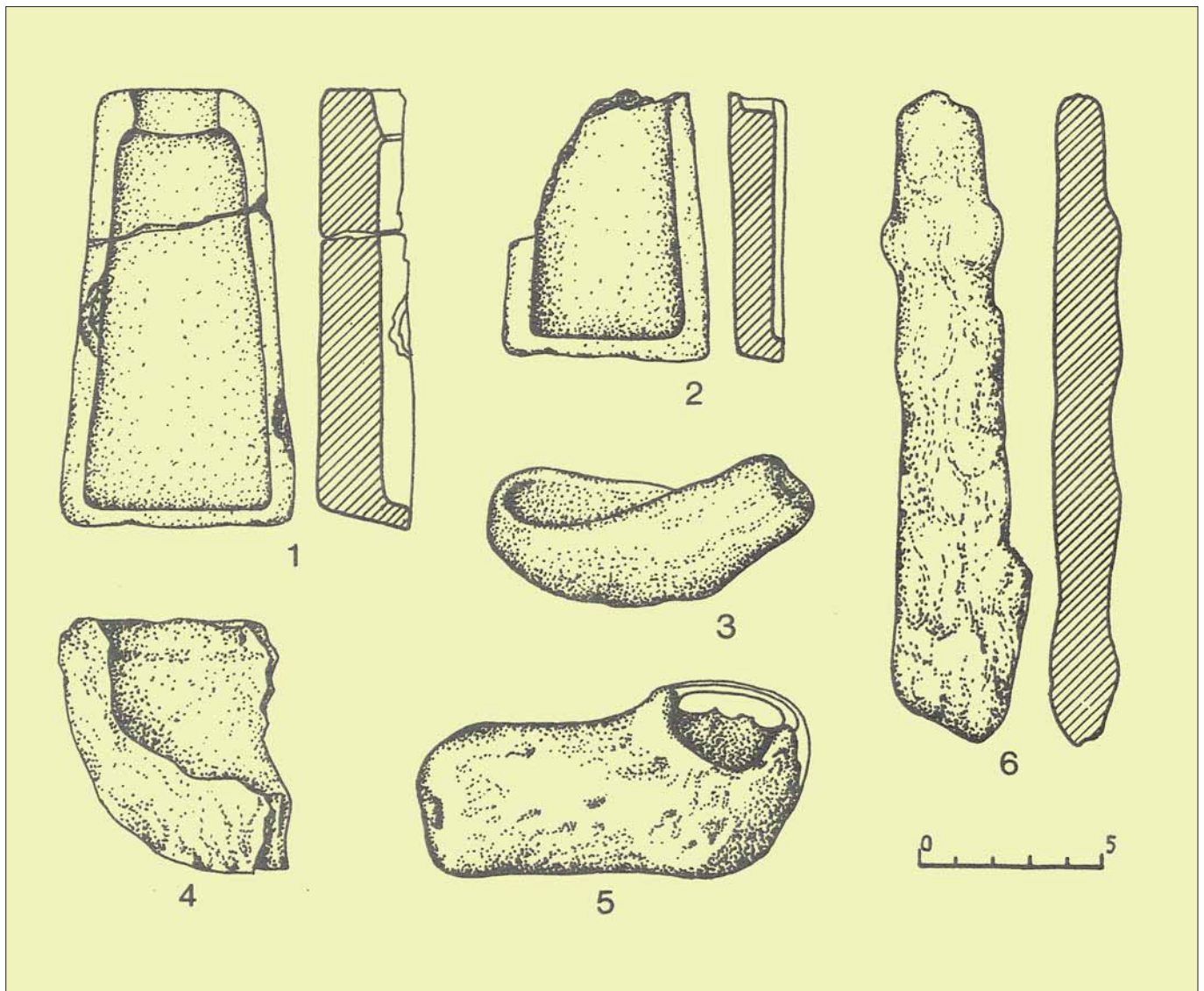

Рис. 15. Інструменти ливарного виробництва

1, 2 — стулки ливарної форми з Кирилівських висот; 3, 5 — л'ячки з Полива нового Яку; 4 — уламки тигля з поселення Бринзень VIII; злиток—«крокодил» з поселення Бучач.

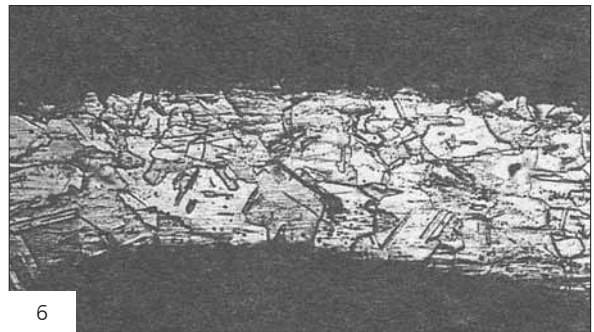
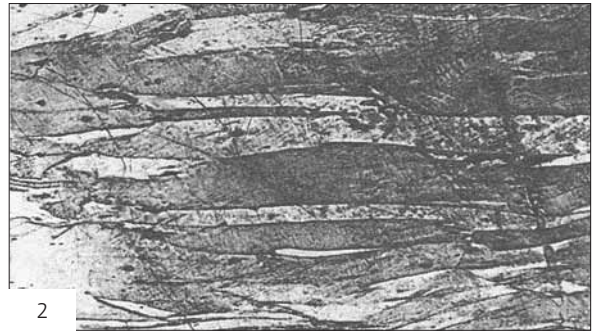

Рис. 16. Мікроструктури (8 – збільшено у 120 разів; 1–4, 7 – збільшено у 300 разів).
 1–4 – сокира-тесло, Рингач (1 – на боковій грані, далеко від леза; 2 – біля кромки леза; 3 – далеко від тесла подібного леза; 4 – на зрізі провухини, біля основи муфти, яка її оточує); 5, 6 – підвіска, Веселий Кут; 7 – ніж-кинджал; 8 – шило-проколка, Незвисько.

Верхньому Подністров'ї¹. Переміщення на південний захід вздовж Пруту та Дністра, можливо, було викликано їхнім бажанням приблизитися до найнижчих перевалів Східних Карпат, що забезпечували доступ до трансільванських мідних родовищ.

Укладноється в цілому культура кукутенсько-трипільського населення, проявляється специфіка розвитку конкретних районів, що займають дану територію. Ці процеси, що намітилися ще в кінці Трипілля А-ВІ (Кукутен А), помітно посилюються з горизонту Трипілля ВІ-ВІІ (Кукутен А-В)². При збереженні загальних рис, характерних кукутенсько-трипільській спільноті, поступово виникають два чітко окреслених її ареали: західний та східний. Західний включає Карпато-Подністров'я, східний відповідає межиріччю Північного Бугу та Дніпра. Саме західна частина кукутенсько-трипільського етнічного масиву в розвиненій час культури, пов'язаної з ІІ фазою БКМП, передає східним племенам досягнення трансільванських металургійних центрів. При картографуванні знахідок стає очевидною картина їх зменшення із заходу на схід. Завдяки картографуванню виявлено ще одна цікава особливість у їх розподілі: на північно-західній периферії кукутенського ареалу знахідки карпато-подніпровського регіону буквально зникають з тисько-трансільванськими, утворюючи «коридор», яким рухався на схід метал карпатського басейну (рис. 15, 16).

Своєрідність східного ареалу полягає в активній взаємодії із степовим та лісостеповим населенням Східної Європи. Просуваючись далі на схід, трипільці потрапляють в оточення різних неолітичних та енеолітичних племен: дніпро-донецьких, середньостогівських, постмаріупольських. Механізм зв'язків з цими

елементами мав різний характер. Простежуються також взаємовпливи, які сприяють появі змішаних форм культури, та поступова повільна асиміляція трипільським населенням своїх сусідів, що призвела до встановлення нових традицій. Усі ці процеси сприяють широкому розповсюдженню трипільських металургійних знань. Як у попередню, та і в епоху, яку ми розглядаємо (І, ІІ фази БКМП), трипільський ареал є середовищем потужних міжкультурних контактів, територією, через яку відбувалось проникнення на схід балкано-карпатської мідної сировини, готових речей, технічних ідей. Не виключено, що трипільці вже в той час (кінець ІV – початок ІІІ тис. до н.е.) досягли районів Північного Кавказу (торговці металом?). Очевидно, їх проникнення у Передкавказзя викликало розповсюдження тут комбінованих енеолітичних знарядь характерних карпатських форм (сокири-тесла типів Аріушд і Ясладані зі станиці Усть-Лабинської, Владикавказу, Приельбрусся; сокира-молоток типу Мезьокереште з Прикубанья³. Поява трипільців на Північному Кавказі документується знахідкою типової трипільської статуетки етапу СІ⁴.

Даючи оцінку періоду середнього Трипілля, який ми розглядаємо, необхідно констатувати значний розквіт місцевої культури. Він проявляється у розширенні території кукутенсько-трипільських племен, серйозних економічних та соціальних змін у житті, які позначаються на активному розвитку товарообміну всередині племені, далеких торговельних зв'язках з оточуючими регіонами, виникненні великих міжобщинних поселеньських центрів (поселень-гігантів площею у кілька сотень гектарів), зародженні потужних майстерень з виробництва кераміки та крем'яних знарядь. Безумовним свідченням загального підйому

культури є металургійні досягнення середньотрипільського осередку металообробки.

В основі сумарного віднесення до його продукції різночасових колекцій металу лежать такі міркування.

1. Аналіз колекції металу Трипілля ВІ-ВІІ, ВІІ, СІ та колекції Кукутен А-В та В показує їхню морфологічну монолітність, яка стосується більшості форм знарядь та прикрас.

2. Типологічна трансформація стосується лише сокир-тесел та кинджалів, але й вона підпорядкована загальним закономірностям їх змін у межах західного ареалу ІІ фази БКМП.

3. Знахідки всіх горизонтів характеризуються спільним хімізмом металу.

4. Техніко-технологічні показники їх виготовлення, як встановлено спеціальними дослідженнями, також характеризуються дивовижною одноманітністю.

5. Велике значення має загальна спрямованість виробництва: вона проявляється у підвищенні кількості знарядь за рахунок скорочення кількості прикрас.

Перелічені міркування дозволили нам обмежити середнє Трипілля та пов'язані з ним осередки не загальноприйнятими рамками етапу В Трипілля (ВІ-ВІІ, ВІІ), а змінити ці рамки, здвинувши їх хронологічно на один ступень періодизації вгору. Вельми важливо, що такий підхід до оцінки середнього Трипілля вимальовується зараз не тільки на підставі вивчення металу. Так, Н. Б. Бурдо вважає, що етап ВІ є за особливостями кераміки безпосереднім продовженням етапу А Трипілля, а їх матеріали слід розглядати спільно, тоді як етап ВІ-ВІІ є межею основних наступних інновацій у культурі⁵. Що стосується етапу СІ, то необхідність нового підходу до визначення його змісту була запро-

¹ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдовы // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 219.

² Бурдо Н. Б. Ранній етап формування трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 28.

³ Корневский С. Н. Общие черты предмайкопского периода в Предкавказье // XVIII «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа. — Кисловодск, 1994. — С. 20, рис.1.

⁴ Марковин В. И. Глиняная статуэтка из станицы Урупской // КСИИМК. — 1956. — Вып. 76. — С. 108; С. Збеневич В. Г. Место трипольской культуры в энеолите Причерноморья. Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. — Тбилиси, 1987. — С. 114.

⁵ Бурдо Н. Б. Ранній етап формування трипільської культури. Археологія. — 1993. — № 3. — С. 28–29.

понована В. Г. Збеновичем¹ та В. О. Дергачовим². Дослідники показали, що за морфологічними, стилістичними ознаками кераміки, пластики, за характером жител пам'ятки того часу дуже подібні до пам'яток ВП та дуже відрізняються від комплексів пізньотрипільського горизонту, який відповідає етапу СІ.

Колекція металу середньотрипільського часу (Трипілля VI-VII, VII, CI; Кукутені А-В, В) налічує 172 знахідки. Серед них 82 отримані з поселень, 27 знайдено випадково в районі поселень, 13 – випадкові знахідки поза пам'ятками, 45 входять до складу скарбу (Городниця II). Дані про розподіл 114 знахідок з поселень за основними видами фіксують зміни спрямованості виробництва.

Переважають у продукції знаряддя (зброя) ударної дії – 49 (43 %). Знаряддя колючої дії представлені 33 знахідками (29 %), прикрасами – 20 (17,5 %), колючі знаряддя – 6 (5,5 %), злитки – 6 (5,5 %). Таким чином наявне різке зростання у порівняно з ранньотрипільським осередком частки знарядь ударної дії (у чотири рази) при зниженні частки знарядь колючої дії та прикрас (майже удвічі).

Кардинальні зміни у розвитку металообробки середньотрипільського осередку дають про себе знати у зв'язку з аналізом її регіонального зростання. Поряд із значним скороченням знахідок порівняно з попереднім часом (у 3,6 рази) наявне переважання великих предметів над дрібними. Таким чином, при підрахунках фізичного обсягу продукції виявляється, що його показники утричі перевищують рівень, досягнутий у I фазі БКМП у межах карпато – подніпровського регіону. Зіставлення цих даних з тривалістю функціонування осередків I та II фаз дозволяє констатувати, що у серед-

ньотрипільський період масштаби металургійної діяльності зросли приблизно у 1,5 рази.

Набір знахідок часу, який ми розглядаємо, вирізняється різноманітністю. Серед них виділяються дві великі групи: до однієї з них належать предмети, безпосередньо пов'язані за формою з місцевими виробами попередньої доби (рис. 13:9–23); другу групу складають принципово нові вироби (рис. 12:1–9, 14–21; 13:1–8). До першої групи можуть бути зараховані шила, форми яких залишалися незмінними протягом усього розвитку культури Кукутені-Трипілля. Шила представлені в колекціях різноманітних пам'яток як трипільського, так і кукутенського ареалів (Кліщів, Заліщики, Бучач, Тальянки, Чапаївка, Траян-Дялул Фінтинілор, Тиргу-Окна-Подей, Кукутені-Четеуя та ін.). Абсолютно незмінною лишається форма риболовних гачків (Траян-Дялул Фінтинілор) та бритвоподібних ножів (Тиргу-Окна-Подей, Кукутені-Четеуя, Єскимауци). Зберігають попередній вигляд тесло-долота типу Кукутені (рис. 12:11–13), хоча загальна кількість їх помітно зростає (Верем'я, Щербанівка, Бодаки, Яблони I, Кукутені-Четеуя, Траян-Дялул Фінтинілор, Конценти). Від попереднього часу ведуть походження і головні типи прикрас: браслети (Траян-Дялул Фінтинілор, Кошилівці); каблучки (Заліщики, Веселий Кут, Незвисько, етап В II).

До групи доти невідомих раніше знарядь (зброї) входять тесло-долота типу Сакалхат, сокири-тесла типів Аріушд, Ясладани та Тиргу-Окна, а також кинджали типів Бодрогкерестур, Ойцув (рис. 12; 13:1–4). Номенклатура типів кинджальних клинків наводиться за класифікацією, запропонованою І. Вайсовим³.

Тесла-долота типу Сакалхат представлені у трипільських пам'ятках середнього періоду в трьох різних варіантах, атрибуцію яких визначив П. Патай: варіанти Варошлед, Салаця та Шарасадань⁴.

Єдине трипільське тесло-долото типу Салаця було знайдено випадково на поверхні зруйнованої оранкою площадки етапу В II поблизу м. Сорочи В. І. Маркевичем. За загальною конфігурацією можна зробити висновок, що цей виріб близький до знарядь типу Кукутені (П. Патай вважає, що варіанти Варошлед, Салаця та Шарасадань так чи інакше подібні до знарядь типів Кукутені та Селкуца⁵), які мають підкреслено широке лезо та ледь увігнуті бокові грані, які дуже розходяться. Однак обух знарядь варіанту Салаця дуже розклеваний куванням, через що на ньому з'явився грибоподібний наплив (рис. 13:5). На деяких знаряддях по центру зовнішньої грані розміщений повздовжній виступ, який надає поперечному перерізу клина п'ятигранної форми⁶. Саме такий виступ чітко виражений на поверхні знаряддя з Сорок.

До варіанту Шарасадань типу Сакалхат належить тесло-долото, знайдено на поселенні Майданецьке (рис. 13:6). Знаряддя цього варіанту відрізняються від варіанту Салаця тільки відсутністю напливу на обусі та на зовнішній грані. Крім того, їхні леза часто мають форму віяла і завершуються по краях гострокутними виступами⁷.

Пласкі тесла-долота типу Сакалхат часто зустрічаються у закритих комплексах культури Бодрогкерестур, особливо це характерне для варіантів Салаця та Шарасадань⁸. Ці території на другій фазі розвитку БКМП пов'язані з ареалом тисько-трансільванського виробничого регіону.

¹ Збенович В. Г. Хронологія пізнього Трипілля // Археологія. – 1972. – В. 7. – С. 4.

² Дергачов В. А. Памятники позднего Триполья (опыт систематизации). – Кишинев: Штиинца, 1980. – С. 8–9.

³ Vajsov I. Die fruhesten Metalldolche Sudost – und Mitteleuro // Prehistorische Zeitschrift. Band. 68. Heft I. Berlin – New York, 1993. – P. 139, abb. 34.

⁴ Patay P. Kurferzeitliche Meissel, Beile und Axte in Ungarn // Prahistorische Bronzefunde. T. IX. 15. – Munchen, 1984. – P. 24–30.

⁵ Patay P. Kurferzeitliche Meissel, Beile und Axte in Ungarn. – P. 24.

⁶ Там само, taf. 3: 40–42.

⁷ Там само, taf. 3: 44, 45, 48.

⁸ Patay P. Kurferzeitliche Meissel, Beile und Axte in Ungarn. – P. 2528; Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien, I. Prahistorische Bronzefunde. T. IX. 5. – Munchen, 1975. – P. 59.

Імовірно, тесло з Сорок являється імпортом з Карпатського басейну. Про це свідчать і унікальність знахідки, і її морфологічна та технологічна своєрідність. Візуальні технологічні спостереження дозволяють вважати, що знаряддя відліте у формі 3 виду (двосторонній, вертикальний, закритий). Форма була виготовлена з глини за допомогою відтиску дерев'яної моделі: відтворена у металі структура деревних кілець добре помітна на поверхні обуха тесла-долота. Металографічне дослідження встановило, що після лиття його метал піддавали ковальській обробці, спрямованій на витягування леза, формування обуха та видалення ливарних дефектів (рис.14:1). Кування здійснювалось при знижених температурах у 300–500° С (IX технологічна схема). Зазначимо, що ні ці температури, ні IX схема не знаходять ніякого зв'язку з показниками, типовими для металовиробництва середньотрипільського осередку. Навпаки, очевидну близькість до цих показників демонструє спосіб формування знаряддя з Майданецького (рис.14:2,

3). Воно виконане відповідно до VII технологічної схеми, найбільш популярної у середньому Трипіллі. Цей висновок дозволяє з великою обережністю припускати його місцеве виготовлення. Склад металу знарядь із Сорок та Майданецького спектрально не визначався. Структурний аналіз показав, що вони сформовані з дуже чистої міді.

З більшою упевненістю можна говорити про місцеве походження тесел-доліт типу Сакалхат з Придніпровських пам'яток Трипілья VI–VII (варіант Варошлед). У результаті візуального обстеження знарядь за допомогою бінокулярної лупи на трьох з них (1 екз. з Трипілья, 1 екз. з Щербаніки і 1 екз. з Верем'я, зберігаються у Національному музеї історії України) виявлено ливарні шви. Вони розташовані вздовж бокових граней та дуже зміщені до більш плоскої сторони відливка. Це вказує на використання під час лиття форми 3 виду, у якій глибина негатива з одного боку перевищувала глибину негатива з іншого. Ливниковий канал форми був розміщений з боку обуха. Під час

лиття металу форм, а імовірно, встановлювалась під деяким нахилом. На користь такого варіанту її заповнення свідчить характер усадки на п'ятковій частині тесла-долота з Трипілья. Дефект з'ясування має вигляд вузького заглиблення з нерівними краями, які розширюються і поглиблюються в бік обуха. Подібний дефект утворюється, коли рідкий метал під час кристалізації під дією сили тяжіння тече від країв до центра ливарної порожнини, до раніше застиглої частини відливка¹. Похиле положення ливарної форми використовувалося для доброї вентиляції та позбавлення газових пор, що особливо важливо під час лиття міді².

Ливарна форма, яка призначалася для відливки знарядь типу Сакалхат описаним способом, була знайдена на Кирилівських висотах у Києві під час досліджень В. В. Хвойки³. Вона лежала на глибині 88 см «серед великої купи вугілля, попелу поруч з кістяною моделлю плоскої сокири»⁴. Форма збереглася не повністю: була розщипана одна ціла стулка та фрагмент лезової частини другої стулки (рис.15:1,2). Глибина ливарної порожнини цілої стулки більш ніж удвічі перевищує глибину порожнини фрагменту. В обухній частині негатива форми помітний ливник у вигляді щілини у формі лізи. Чітко видно ливниковий канал довжиною 1,2 см, поєднаний з порожниною негатива.

Незважаючи на те що ливарна матриця з Кирилівських висот позбавлена датування у рамках трипільської культури, її зв'язок з відливанням тесел-доліт типу Сакалхат етапу В I–В II навряд чи може викликати сумнів⁵. Спроба Т.С. Пассек на підставі даних звіту В.В. Хвойки віднести ливарну форму до пізньотрипільського часу умовна, навіть невмотивована⁶. Ця форма, яка дуже добре відповідає за технічною специфікою розглянутим

Пласкі сокири. За В. Хвойкою – «Культура А», середній етап Трипілья VI–II. Мідь, лиття. Висота – 84–85 мм, ширина леза – 30–50 мм, товщина – 6 мм. Околиці Трипілья, Верем'я (сучасний Обухівський район) кол. Київська губернія. Розкопки В. В. Хвойки 1893–1899 рр. Національний музей історії України.

¹ Милицин К. Н., Ловчаков В. С., Суворов А. М. Плавка и литье цветных металлов и сплавов. – М., 1956. С. 256, 266.

² Пороки отливок из ковального чугуна, стали, сплавов цветных металлов // Атлас литейных пороков. – М., 1958. – Т. II. – С.69.

³ Хвойко В. В. Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1989 г. – Т. 1. – М., 1901. – С. 762.

⁴ Вовк 1899 26

⁵ Нові знахідки на Кирилівських висотах, зроблені в останні роки, підтвердили факт перебування в цій місцевості трипільців на етапі VI–II: див. СМОРОДИНСЬКА ПЕЧЕРА У КИЄВІ.

⁶ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. № 10. – М., 1949. – С. 188.

Стулки форм для відливки сокири-тесла

Друга половина IV тис. до н. е.
Глина, ліплення, лискування, випал.
м. Київ, урочище «Кирилівські висоти» над Подолом, розкопки В. В. Хвойки 1893 р. НМІУ.

знарядям, безумовно, може бути задіяна при характеристиці знарядь ливарних технологій середнього Трипілля.

Найбільш ранніми серед сокир-тесел середньотрипільського осередку вважаються знаряддя типу Аріушд. На жаль, чітко датованих знахідок цього типу дуже мало, тому хронологічний діапазон їх існування в ареалі культури Кукутень-Трипілля визначити важко. Поширена думка про те, що сокири-тесла типу Аріушд з'являються ще на етапі Кукутень А¹, але ми вважаємо, що горизонтом їх виникнення, а потім і масового поширення був етап Кукутень А-В (Трипілля В I-В II). Підставою для зазначеного датування є такі міркування:

1. Прототип цих знарядь, які являють собою перехідну форму від сокир-молотків типу Відра, знайдений в Дрегушенях, не може бути датований раніше межі Кукутень А та Кукутень А-В².

2. Сокири-тесла типу Ясладань, поява яких часто співвідноситься з більш пізніми, ніж Аріушд, хронологічними горизонтами³, насправді, очевидно, співіснують з ними. Їхня близькість у часі визначається знахідкою знаряддя типу Ясладань на поселенні Брад (Кукутень А-В), а також випадками спільних знахідок у закритих комплексах (скарб Плакудер у Болгарії⁴). Дивовижна подібність їхньої технології також підтверджує нашу точку зору.

Прив'язка сокир типу Аріушд до етапу Кукутень А звичайно мотивується умовами їх знаходження на епонімній пам'ятці, а також у Флорештах⁵. Проте стратиграфічна ситуація їх знаходження в обох випадках не є безперечною. На цю обставину звертає увагу А. Вульпе⁶. Він зазначає, що в Аріушді культурний шар, який містить розписну кераміку Кукутень А, А-В та В, дуже пошкоджений пізніми ямами. Тому одно-

начно вирішити питання про датування знаряддя, виявленого близько до поверхні пам'ятки, вельми важко. Невідомі додаткові і обставини знахідки з Флорешт, де поряд присутні матеріали Кукутень А та В⁷. Таким чином, хронологічне маркування знарядь типу Аріушд часом Кукутень А-В, Трипілля В I-В II хоч і виглядає найбільш вірогідним, не виключає можливості існування і в пізнішому часі.

Не викликає сумніву місцеве виробництво сокир-тесел типу Аріушд: всіма визнано факт їх переважного поширення в ареалі культури Кукутень-Трипілля. Картографування знарядь дозволяє припустити, що майстерні з їх виготовлення знаходилися на Північному Сході Трансільванії, звідки шляхом обміну вони потрапляли на більш східні території⁸. Саме тут зазначається найбільша їх концентрація, у той час як на сході, у Румунській Молдові та у Західній Україні, зафіксовані лише окремі знахідки (Флорешти, Слобод-

Лячки. За В. Хвойкою – «Культура В» Трипілля СІ. Глина, ліплення, випал. Довжина – 81 мм, товщина – 30 мм; довжина – 62 мм, ширина – 50 мм, товщина – 27 мм. с. Трипілля (сучасний Обухівський район), кол. Київська губернія, розкопки В. В. Хвойки 1893–1899 рр. НМІУ.

¹ Vulpe A. Cu privire la cronologia de arama cu bratele «in crice» // SCIV. T. 15. № 4. 1964. P. 460; Comsa E. Die Kupferverwendung bei dem Gemeinschaften der CucuteniKultur in Rumanien // Prahistorische Zeitschrift. – Band 55. Heft 2. Berlin – New York, 1980. – P. 198; Збенович В. Г. Древние медные топоры Восточной Европы // СА. – 1969. № 3. – С. 141.

² Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien, I. – P. 34.

³ Там само. – P. 46.

⁴ Todorova H. Kupferverwendung Axte und Beile in Bulgarien // Prahistorische Bronzefunde. T. IX. 14. – Munchen, 1985. – P. 45.

⁵ Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien, I. – P. 374; Florescu Toporul de arama cu doua taisuri in de la Floresti (r. Vaslui, reg. Iasi) // SCIV. – T. 5, № 34. 1954. – P. 595–598.

⁶ Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien, I. – P. 35–36.

⁷ Comsa E. Die Kupferverwendung bei dem Gemeinschaften der CucuteniKultur in Rumanien. – P. 208–209; Monah D., Cucos St. Asezarile culturii Cucuteni din Romania. – Iasi, 1985. – P. 55:19.

⁸ Comsa E. Die Kupferverwendung bei dem Gemeinschaften der CucuteniKultur in Rumanien... – P.198; Збенович В. Г. Древние медные топоры Восточной Европы. – С. 141.

зєя, Гонорівка, Велике Залісея, Давидівці)¹.

Крім розглянутих, випадки використання сокир-молотів типу Аріушд відомі у Західній Румунії та Західній Болгарії. Болгарські знахідки були пов'язані з продукцією врачанського осередку металообробки, діяльність якого розгорталася у межах фракійсько-нижньодунайського регіону (II фаза БКМП).

У зв'язку з цим природно поставити питання про те, чи існують розбіжності у технології виготовлення та хімізмі металу знарядь, які випускалися у межах врачанського і середньотрипільсько-кукутенського осередків металообробки. Відповідь була отримана у процесі технологічного вивчення двох знарядь: з Великого Залісея (зберігається в археологічному відділі Кам'янець-Подільського музею-заповідника) та з Гонорівки (зберігається у Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї, було отримане для аналізу завдяки В. Г. Збеновичу). Обидві сокири-тесла виготовлені за VII технологічною схемою. Вихідний напівфабрикат виробів в обох випадках отриманий у двостулкових, нахилених, частково відкритих з боку черевця ливарних формах, найімовірніше, глиняних. Перед заповненням металом форми нагрівалися до високих температур. Це сприяло підвищенню рідкоплинності розплаву, забезпечувало швидке заповнення усієї порожнини ливарної матриці.

Дороблення куванням литих напівфабрикатів здійснювалося при температурі 900-1000°C (рис.14: 4, 7). У процесі кування подовжувалися леза знарядь, ледь згинався їх корпус, хоча загальний контур був оформлений під час лиття. Кромка леза і теслоподібних сокир, і для рубання була додатково зміцнена за допомогою холодного кування (рис.14: 6). У результаті твердість їх металу сягала 100–115 кг/м².

Дивовижна одноманітність операцій, з яких складалося формування сокир-тесел, виявила себе також у характері додаткової обробки їх корпусу навколо провушин, які з боку черевця окантовані ледь помітною бровкою. Користуючись пуансоном з овальним бойком, майстер ущільнював метал навколо бровки, наклепав його до 98-100 кг/м². Ця операція добре фіксується при візуальному огляді виробів та їх металографічному дослідженні. Цікаво відзначити, що сильні удари, які наносилися навколо провушини, не привели до змін первинного сітчастого розташування евтектики Cu–Cu₂O, отриманого під час лиття. Побіля краю не знайдено слідів її витягнутості. Структурним відображенням відміченої деформуючої дії стало лише подрібнення тут крупнозернистої полієдричної структури, поява на її фоні багатьох численних смуг ковзання (рис.14: 5, 8).

Втулка сокири-молота типу «Яспадань», збільшено. Мідь, лиття. Поділля, колекція «ПЛАТАР».

Саме завершальний прийом оформлення провушини відрізняє середньотрипільські сокири-тесла типу Аріушд від болгарських знарядь врачанського виробництва. Різниця також склад їхнього металу: болгарські екземпляри виготовлені з міді I хімічної групи, трипільські – з міді

II групи. Остання група превалює у румунських та угорських енеолітичних колекціях². Можна припустити трансільванські джерела її походження.

Особливе місце поміж середньотрипільських сокир займає знахідка, виявлена неподалік від трипільського поселення Татариски поблизу Кам'янця-Подільського³. Її форма унікальна і не має аналогії у Балкано-Карпатському регіоні. Сокира з ур. Татариски має характерні підтрикутні виступи на боковинах втулки та з боку черевця (рис.13: 3). Грані, які до них примикають, розширені та ребристі. Знаряддя збереглося не повністю: робочий край його теслоподібного закінчення відсутній. Біля краю робочої частини концентруються ливарні дефекти. Очевидно, що лезо тесла не було зламане під час роботи, його відсутність – результат браку під час лиття, який пов'язаний з недоливом металу під час заповненні форм 6 виду. Причина недоливу, ймовірно, пов'язана з недостатнім розігрівом форми перед литтям. Наступні прийоми ковальської доробки литого напівфабриката збігаються з вже описаними знаряддями типу Аріушд. Відмінність полягає лише в тому, що кування не було завершено і брак залишився невиправленим. Факт його наявності свідчить про місцеве виробництво сокири-тесла, мідь, з якого він виготовлений, знову представлена металом II хімічної групи.

Завершуючи аналіз знарядь типу Аріушд, ще раз звернемося до сокири-клевця з Верем'я⁴. Вона належить до етапу В I-V II Трипілья, оскільки матеріал з Верем'я аналогічний матеріалу румунського поселення Корлетень часу Кукутень А-В2. Аргументом, який підтверджує таке датування, О. Вульпе вважає дивовижну подібність її форми до сокир типу Аріушд. Розбіжність, на його думку, лише в тому, що на місці тесла розміщений дзьобоподібний

¹ Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien, I. – P. 35–36, taf. 51; Comsa E. Die Kupferverwendung bei dem Gemeinschaften der CucuteniKultur in Rumanien. – P. 198.

² Черных Е. Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА. – 1978. – № 4. – С. 85, табл. II, 5.

³ Збенович В. Г. Древние медные топоры Восточной Европы... – С. 138–139.

⁴ Хвойко В. В. Каменный век Среднего Приднепровья. – Табл. XXI, 1.

клевець¹. Дослідник вважає можливим припустити місцеве, кукутенсько-трипільське виготовлення знаряддя з Верем'я. Однак масові аналогії йому знаходяться поза межами БКМП, на території Кавказу. Тут знайдено близько 20 таких виробів, більша частина їх зосереджена у Закавказзі². Особливо виразні клевиці, до деталей подібні до трипільських екземплярів, входили до складу Приєреванського скарбу³, який Р. М. Мунчаєв пов'язує з Куроаракською культурою⁴. Кавказьке походження сокири-клевеця з Верем'я підтверджується і складом металу, з якого її виготовлено: у ньому присутні у підвищеній кількості мінш'як та нікель⁵. Аналогічний склад виробів Приєреванського скарбу встановлює не тільки типологічну, але й хіміко-металургічну однорідність порівнюваних знахідок⁶.

Серед інновацій середньотрипільського часу знаходяться сокири-тесла типу Ясладань. Головна відмінність їх форми від знарядь типу Аріушд зводиться до появи навколо провухини виступної втулки, особливо вираженої з боку черевця. Для визначення хронологічної позиції цих сокир-тесел в межах культури Кукутень-Трипілля велике значення мають знахідки зі скарбу в Городниці II та з поселення Брад (Румунія).

Знаряддя з Городниці (рис. 12, 1) датується етапом Трипілля ВІ. Сокира з поселення Брад (рис. 12: 5) знаходилася в житлі часу Кукутень А-В. Якщо додати до цих знахідок ще знаряддя, знайдені на поселеннях або поруч з ними, то

можна погодитися з міркуваннями А. Вульпе, що сокири-тесла типу Ясладань маркуються періодом, який відповідає Кукутень А-В та В. Популярність таких знарядь в ареалі культури Кукутень-Трипілля підтверджується і значною серією випадкових знахідок в Україні⁷.

Область поширення сокир-тесел типу Ясладань величезна. Ми вже звертали увагу на те, що вони відомі в усіх країнах Південно-Східної Європи, окремі екземпляри знаходяться у Центральній Європі. А. Вульпе виділив серед них 5 варіантів за формою та розмірами тесло-подібного леза щодо тієї частини сокири, яка пов'язана з отвором для руків'я⁸. Він же звернув увагу на те, що серед кукутенсько-трипільських сокир представлений майже виключно один з варіантів (Брад), який вирізняється масивним теслом, переважає за шириною центральну частину знаряддя в ділянці втулки. Виняток становлять два вироби з території Румунії з Биєтриці (варіант Петрешть) та з Одохеул Секуєсел (варіант Оршова)⁹, а також кілька виробів, знайдених випадково на території Західної України (Возилів, Северинівці – варіант Оршова)¹⁰. Переважна концентрація румунських знахідок варіанта Брад на південному сході Трансільванії та в Молдові підтвердило його міркування про те, що цей тип пов'язаний з металургійною діяльністю кукутенських майстерень¹¹. Імовірно, майстерні ці тісно взаємодіяли з виробничими центрами культури Бодрогкерестур, розташованими на сході

Угорщини (басейн Тиси) та північному заході Румунії. У кожному разі, саме тут локалізується ще одне велике скупчення знарядь варіанта Брад¹². Вони зафіксовані в багатьох похованнях культури Бодрогкерестур, а також у скарбі¹³. Неможливо не звернути увагу на те, що в ареалі цієї культури зустрічаються її приклади інших варіантів Оршова та Петрешть, також відомі за поодинокими знахідками Трипілля-Кукутень¹⁴. Поки що відсутні остаточні дані, що судити про можливість хронологічних розбіжностей між варіантами, які виділив А. Вульпе. Однак вже зараз очевидно, що варіант Брад знаходився у вжитку протягом усього періоду середнього Трипілля¹⁵.

Подібність знарядь, виконаних майстрами двох культур, виявляється також на рівні аналізу їх металу: майже усі сокири-тесла типу Ясладань Угорщини, Румунії, Західної України виготовлені з міді II хімічної групи, яка пов'язана з копальнями Карпатського басейну¹⁶. Мабуть, можна пов'язати це припущення з тим, що просування із заходу на схід з тисько-трансільванського регіону мідної сировини привело до поширення на трипільських землях перших сокир-тесел типу Ясладань. Можливо, саме спроби копіювати імпортовані вироби культури Бодрогкерестур викликали до життя їх місцеве виробництво.

Звісно, подібна гіпотеза вимагає проведення масових металографічних досліджень знарядь обох культур. На жаль, поки що ми маємо

¹ Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien... – P. 36.

² Мунчаєв Р. М. Куроаракская культура // Археология: эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. – М., 1994. – С. 42–42.

³ Мартиросян А. А., Мнацакян А. О. Приєреванский клад древней бронзы // КСИА. – 1973. – Вып. 134. – С. 124, рис. 47, 51:1.

⁴ Мунчаєв Р. М. Кавказ на заре бронзового века. – М., 1975. – С. 397–399.

⁵ Черных Е. Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы. М., 1966. – С. 57, 69, 122, ан. 393.

⁶ Геворкян А. Ц. Из истории древнейшей металлургии Армянского нагорья. – Ереван, 1980. – С. 46.

⁷ Збенович В. Г. Древние медные топоры Восточной Европы... – С. 136, рис. 1, 4, 5, 8, 12; Малеев Ю. Н., Конопля В. М. Исследования в Тернопольской и Ивано-Франковской областях // АО 1983 г. М., 1985. – С. 310–311, рис. 1.

⁸ Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien... – P. 3743.

⁹ Там само. – P. 39, № 120; 42, 156.

¹⁰ Збенович В. Г. Древние медные топоры Восточной Европы. – С. 136, рис. 1, 4, 5.

¹¹ Vulpe A. Inceputurile metalurgiei in spatul Carpatodunarean // SCIV. 1973. – T. 24. – № 2. – P. 226.

¹² Patay P. Kurferzeitliche Meissel, Beile und Axte in Ungarn... – P. 88, taf. 65: B; Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien. – Taf. 53: A.

¹³ Patay P. Kurferzeitliche Meissel, Beile und Axte in Ungarn. – P. 78–79, № 407; Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien... – P. 44, № 190, 192.

¹⁴ Patay P. Kurferzeitliche Meissel, Beile und Axte in Ungarn. – P. 88.

¹⁵ Там само. – С. 86–87; Збенович В. Г. Древние медные топоры Восточной Европы... – С. 14.

¹⁶ Patay P. Kurferzeitliche Meissel, Beile und Axte in Ungarn... – P. 88; Cernich E. N. Fruhestes Kupfer in der Steppen – und Waldsteppen-kulturen Osteuropas // Die Kupferzeit als historische Epoche. – Bonn, 1991. – T. 1. – P. 59, tab. 2, – № 3150, 3797.

дані лише поодиноких мікроструктурних аналізів сокир типу Ясладань. З території Угорщини вивчено дві випадкові знахідки¹. Автори аналізів обмежуються вельми короткою характеристикою отриманих результатів, стверджуючи, що «сокири виконані за допомогою лиття без ковальської обробки». Цей висновок суперечить мікроструктурі, яку видно на фото і яка складається з дуже великих полідричних кристалів, типових для деформації міді при 900–1000°C². Неповноцінність описаної мікроструктури, недоліки фотографічної фіксації не дозволяють використовувати працю угорських авторів як повноцінне технологічне джерело для порівняльних оцінок.

Сокира зі скарбу, виявленого біля с. Рингач. Мідь, лиття. Чернівецький обласний краєзнавчий музей.

З трипільсько-кукутенських знахідок поки що досліджена тільки сокира з с. Рингач Чернівецької обл. (рис.13: 2). У 1958 р. мешканець

села знайшов скарб з 8 сокир-тесел, розміщених у трипільській посудині з відмуленої глини. Посудина була розбита на місці знахідки, тому встановити її датування не вдалося³. Збереглася тільки одна сокира (Чернівецький обласний краєзнавчий музей), передана для технологічного вивчення (інші сокири були переплавлені мешканцями села Рингач). Форма сокири не залишає сумніву стосовно її належності до варіанту Брад. Виявлена у шліфах структура до дрібниць подібна до структури сокир-тесел типу Аріушд. Вона свідчить про те, що напівфабрикат міді, відлитий у формі 6 виду, був підданий формуючому куванню при температурі 900–1000°C (VII схема; рис. 16: 1, 3). Після гарячої обробки обидва леза були зміцнені за допомогою холодної деформації - клепання (рис.16: 2): їхня твердість за рахунок цієї операції досягла 106–115 кг/м².

Своєрідний прийом був використаний для зміцнення провущини: вздовж краю виступної з неї втулки тонким зубилом була прорубана канавка, яка утворила навкруги кільцеве заглиблення (рис. 9, 2). Із зовнішнього боку заглиблення метал був осаджений ковальським молотком з мініатюрним овальним бойком, вм'ятини від якого добре помітні на бічних гранях знаряддя. Такий своєрідний спосіб зміцнення втулки та прилеглої до неї частини червця сокири змушує нагадати про ті провущні сокири БКМП, уздовж отворів яких нанесені глибокі штамповані заглиблення різної форми. За спостереженнями Ф. Шуберта, вони, як правило, присутні на знаряддях, знайдених на північ від Дунаю⁴. Більшість дослідників вважає, що штамповані значки на енеолітичних сокирах-теслах є мітками майстерень, але, крім того, мають також орнаментальне значення⁵.

Якщо прийняти точку зору про те, що клейма-штампи є товарними знаками майстерень, то можна зробити спробу оцінити масштаб їхньої діяльності. Так, П. Патай вважає, що 32% виявлених ним у музеях Угорщини сокир-молотів та сокир-тесел мали однакову схему розташування клейм (по одному круглому заглибленню з протилежного боку провущини на черевці)⁶. Це означає, що майстерня, яка використовувала маркування, випустила не менше 150 знарядь, які, за теорією імовірності, становлять лише незначну частину обсягу її продукції. Таке масштабне виробництво, очевидно, могло розвиватися тільки в межах кланової організації майстрів. Ми вважаємо, що штамповані «клейма» були не тільки знаками майстрів; вони мали важливе технологічне навантаження. Навивка штампом неминуче приводила до ефекту, який повинен був ущільнити та зміцнити метал навкруги отвору для руків'я. Саме ця частина корпусу сокири найбільше піддавалась зламу в процесі використання.

Знаряддя трипільсько-кукутенського ареалу (СТ-1, СТ-2, СТ-3), як правило, не мають значків-штампів. Виняток становлять тільки дві сокири-тесла з Флорешт: на їхніх червцях навкруги провущини є маркування з десяти маленьких вдавлених кружків⁷. Провущні знаряддя культури Бодроккерестур, навпаки, часто мічені клеймами. Питання про маркування ділянки провущини штампами систематично досліджене Ф. Шубертом, А. Вульпе, П. Патаєм та ін. Вони переконливо довели, що хрестоподібні сокири-тесла типу Ясладань та інші комбіновані знаряддя енеоліту з одним або двома круглими значками на корпусі походять з майстерень, пов'язаних з північною частиною долини Тиси, а знаряддя з більш ніж з двома

¹ Patay P., Zimmer K., Srabo Z., Sinay G. Spectrographische und Metalloographische Untersuchung Kupfer und Frühbronzezeitlicher Funde // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest, 1963. — Т. XV. — Р. 4854, № 10, 62.

² Там само. — Р. 54, tab. 17.

³ Збенович В. Г. Древние медные топоры Восточной Европы... — С. 139, № 4.

⁴ Schubert F. Zu den sudosteuropaischen Kupferaxten // Germania. 1965. — Bd. 43. H. 2. — Р. 287.

⁵ Schubert F. Zu den sudosteuropaischen Kupferaxten... — Р.286; Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien... — Р. 17.

⁶ Patay P. Kurferzeitliche Meissel, Beile und Axte in Ungarn... — Р. 18.

⁷ Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien... — Р. 41.

значками характерні для північної Угорщини, західної Словаччини, Моравії. На південь від території, на якій зустрічається таке маркування, в районі придунайської частини Югославії — Болгарії поширене штампування з відбитком напівкруглої форми; а у центрі Трансільванії — маркування з відбитками у вигляді кільця з крапкою посередині¹. П. Патай вважає, що в Угорщині, де клейма присутні на 50% знарядь типу Ясладань, серед них представлені й вироби культури Бодрогкерестур.

Крім розглянутих аналізів сокир-тесел Угорщини та трипільського екземпляра з Рингача відомі результати металографічного вивчення ще чотирьох знарядь типу Ясладань з різних регіонів БКМП. На жаль, усі вони не мають чіткої археологічної атрибуції, не пов'язані з конкретним пунктом знахідки. При сумарному розгляданні сокир Болгарії та Трипілья можна зробити висновок про те, що всі вони підлягали формуванню під час високотемпературного кування. Провушини в усіх випадках отримані в процесі лиття, але вирівняні потім шляхом додаткового катання в них спеціальної оправки. Це було необхідно, тому що кування приводило до завалу металу у її внутрішню порожнину. Значне видовження евтектики Cu-CuO_2 уздовж провушин було викликане не тільки деформуючим рухом оправки, але й додатковим зіднанням бічних граней знаряддя. Однак ковальські й температурні умови кування провушин і особливо країв лез знарядь були різними. Своєрідність підходу майстрів до їх формування дозволяє виділити серед усіх досліджених на сьогодні сокир-тесел три групи знахідок.

Вісім болгарських знарядь мають сліди не тільки вирівнювання та

розтягування лез та провушин, але також явні ознаки їх зміцнення за допомогою клепання. Зміцнення втулок, які вдягалися на оправку, досягалося багаторазовими циклами осадки їх боків у процесі гарячого, а потім холодного кування.

Сокири з Белграда, Словаччини та Лінца також піддані значній ковальській обробці, особливо ретельно в ділянці посадженої на оправку втулки та в ділянці леза. Але ці операції не мали зміцнювального характеру, тому що завершувалися відпалом виробів. Вони були спрямовані лише на виправлення ливарних та ковальських вад з метою надання знаряддям необхідних контурів.

Сокира з Рингача також зміцнювалася в районі леза та біля провушини. Однак зміцнення останньої відрізнялося від такої операції щодо знарядь врачанського виробництва (перша категорія). Удари спочатку зубилом, а потім ковальським молотом наносилися не з боків втулки, а на поверхні черевця, уздовж втулки. Прорубана тут канавка істотно зміцнювала її край. Подібний спосіб зміцнення виявився характерним і для трипільських знарядь типу Аріушд (Гонорівка, Залісся).

Цілком очевидно, що позначені групи є продукцією різних за своїми традиціями майстерень. Для нас особливо важлива специфіка технології трипільських знахідок. Вона доповнює дані картографування і підтверджує міркування А. Вульпе щодо їх місцевого виробництва.

До продукції середньотрипільського осередку металообробки напевне можна віднести сокири-тесла типу Тиргу-Окна, відомі за знахідками на сході Трансільванії, в Молдові та Західній Україні². Вони належать до часу Кукутень В, що підтверджується деякими знахідками

на поселеннях Тиргу-Окна-Подей³, Кукутень-Четецуя⁴ та ін. Особливо цікавий скарб, знайдений в шарі Кукутень В2 поселення Тиргу-Окна-Подей, що дав назву типу знарядь, який ми розглядаємо. Скарб складався з трьох сокир-тесел, дві з яких збереглися повністю, а одна — частково. Спектральне дослідження їх металу, виконане у Штутгартській лабораторії, показало, що сокири виготовлені з мш'яковистої міді VI хімічної групи (0,8; 1,05; 1,0 %As). Родовища міді, збагаченої мш'яком, досі розробляються у північно-західній Трансільванії, в області Бая Марє⁵. У давнину вони межували з ареалом культури Бодрогкерестур. Технологічному вивченню знаряддя не піддавались.

Серед невідомих раніше кукутеньсько-трипільських знахідок особливе місце займають кинджали, представлені трьома різними типами.

Перший тип, який увійшов у літературу під назвою Бодрогкерестур (рис.12: 6,7,9,20), відрізняється подовженим листоподібним клинком з лінзоподібним перерізом⁶. Найбільш ранні знахідки цього типу належать до горизонту Кукутень А-В (Аріушд, Мерешть); найпізніші — до періоду Кукутень В — Трипілья В II (Мастакан, скарб Городниця II)⁷. Спектральний аналіз трьох кинджалів⁸ показав, що один з них (Мастакан) зроблений з чистої міді II хімічної групи; два кинджали (Городниця II, Аріушд) виготовлені з міді IV групи, збагаченої мш'яком (1,47%; 1,35% As).

Листоподібні клинки кинджалів дещо скороченої форми (тип Софіївка, за І. Вайсовим) доживають до пізньотрипільського часу. Свідченням їх довгого існування є знахідки пам'яток Софіївської гори у Подніпров'ї⁹. Не виключена можливість їх тривалого місцевого виробництва,

¹ Schubert F. Zu den sudosteuropaischen Kupferaxten... — P. 286–293; Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien... — P. 17; Patay P. Kurferzeitliche Meissel, Beile und Axte in Ungarn... — P. 15–17.

² Vulpe A. Inceputurile mrtalurgiei in spatul Carpato Dunarean... — P. 328; Vulpe A. Axte und Beile in Rumanien. — P. 50, taf. 53; Збеневич В. Г. Древние медные топоры Восточной Европы... — С. 136, рис. 1, 10.

³ Matasa C. Asezarea eneolitical Cucuteni B de le Tigru OcnaPodiei // Arheologia Moldovei. — 1964. — №№ 2–3. — P. 24, abb. 8, 9.

⁴ Schmidt H. Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumanien. — Berlin Leipzig, 1932. — P. 59, taf. 30.

⁵ Popescu D. / Exploatarea si prelucrarea metaleor in Transilvania pana la cotropirea Romania // CSIV. — 1951. — Т. II. № 1. — P. 27.

⁶ Vajsov I. Die fruhesten Metalldolche Sudost — und Mitteleuro... — P. 125, 128; 139, abb. 34.

⁷ Ibid. — P. 107. 121123, abb. 2, 4; 19, 3, 6; 20, 1.

⁸ Junghaus S., Sangmeister E., Schroder M. Kupfer und Bronz in der fruhen Metallzeit Europas. — Berlin, 1968. № 5684, 8841, 9079.

⁹ Черных Е. Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы. — С. 120, рис. 33, С. 374–378.

спочатку стимульованого впливами імпортованих бодроккерестурських виробів Карпатського басейну. Велике скупчення листоподібних клинків зафіксоване в багатьох могильниках культури Бодроккерестур: Тисаполгар-Башатанья, Феньєслитке, Будапешт-Ракошчаб, Бодроккерестур та ін.¹

Другий тип трипільсько-кукутенських знахідок (тип Ойцув, за І. Вайсовим) представлений, імовірно, імпортованим кинджалом з шару II поселення Фрумушика часу Кукутеня А-В². Його трикутний клинок змикається з вузькою трикутною п'яткою, на якій розміщені два отвори для заклепок. Переріз клинка ліноподібний (12: 8), він виготовлений з міді II групи³. Аналогічний кинджал відомий з печери Ойцув у Польщі⁴. Незрозуміла стратиграфія шарів печери, які містять кераміку культур Лендель, Бодроккерестур та Баден, не дозволяють встановити його культурну належність.

Третій тип кинджалів (тип Тиргу-Окна, за І. Вайсовим) пов'язаний із знахідками з Хебешешть та Тиргу-Окна (3 екземпляри: 2 цілих, один поламаний)⁵. Усі вони датуються горизонтом Кукутеня В (рис. 12: 14, 15). Кинджали мають довгий трикутний клинок, розширені плічка якого повільно переростають у трапецієподібну п'ятку з трьома круглими отворами для закріплення штифтів руків'я: два розташовані біля п'ятки, одне — у верхній його частині. Спектрально досліджений

один кинджал з Тиргу-Окна⁶. Він зроблений з міді VI хімічної групи, у якій присутній 2,7% As. І. Вайсов вважає, що тип Тиргу-Окна — місцевого походження⁷. Його зв'язок з місцевим металургійним виробництвом підтверджується відсутністю синхронних аналогів у матеріалах Балкан та Центральної Європи. Пізніші знахідки, типологічно близькі, відомі у культурі Мондзее; усі вони відповідають часу Усатова⁸. З пізнім Трипіллям, імовірно, пов'язаний також кинджал з Кукутеня із масивним трикутним клинком, зміцненим двобічною первірою, трапецієподібною п'яткою з чотирма отворами⁹. Типологічно відповідає великим усатовським кинджалам¹⁰.

До останньої категорії середньотрипільських знахідок належать прикраси. Серед нових їх форм можна назвати три вироби: пластинчасту мідну діадему з Городниці II¹¹, мідну окуляроподібну підвіску з поселення Веселий Кут¹², золоту підвіску з поселення Траян-Дядул-Финтинілор III¹³.

Діадема зроблена з масивної пластини, кінці її ледь звужені і мають симетрично розташовані один навпроти одного отвори. Уздовж країв розміщений тиснений орнамент: на внутрішню частину пластини, покладену на м'яке ковадло зі шкіри або дерева, він наносився за допомогою пуансона, робоча частина якого відповідала отриманому рельєфу. Тиснені орнаменти, хоча й

виконані в іншій техніці, характерні для ранньотрипільської металлообробки¹⁴. Тому можна припустити, що діадема вийшла з рук місцевого майстра. Аналогії їй не знайдено, аналітичне дослідження не проводилося.

Підвіска з Веселого Кута (етап Трипілля В I-V II) була знайдена на підлозі житла II у зламаному вигляді. Вона складалася з двох частин: обидві являли собою скручені спіралі з круглого дроту, вільні кінці яких були ледь зігнуті (рис. 13: 8). Не виникає сумніву, що вони від одного предмета — окуляроподібної підвіски. Мікроструктурний аналіз виявив, що вона виконана за II технологічною схемою. Спочатку кувався у гарячому вигляді при температурі 600–800°C пруток з дроту — заготовка. Кінці прутка послідовно намотувалися на конусоподібну болванку, а потім осаджувалися ковальським молотом. Розміщений поміж спіралей його відрізок вигинався у вигляді петлі. Завершали формування ковальські операції нагаряче.

Окуляроподібні підвіски належать до категорії виробів, які мають досить широке хронологічне й територіальне поширення. Найбільш близькою аналогією трипільському екземпляру є окуляроподібна підвіска, яка входила до складу скарбу з Глинсько біля Липника (Південна Чехія)¹⁵. Подібні прикраси у ранній період їх поширення, на думку Ю. Павелчика, можна пов'язувати із східноальпійською та західнокар-

¹ Patay P. Kurferzeitliche Meissel, Beile und Axte in Ungarn... — P. 19, 24, 37, 50; tab. XI, 5; Vajsov I. Die fruhesten Metalldolche Sudost — und Mitteleuropa... — P. 126–129, abb. 24–25.

² Matasa C. Frumusica, village prehistorique a ceramique peinte dans la Moldavie du nord Roumanie // Bucuresti, 1946. — P. 85, 89, 92, taf. LXVIII, 464.

³ Junghaus S., Sangmeister E., Schroder M. Kupfer und Bronz in der fruhen Metallzeit Europas. — № 88 — P. 22.

⁴ Kostrzewski J. Od mezolitu do okresu wedrowek ludow // Prehistoria ziem polskich // Encyklopedia Polska. — Krakow, 1948. — T. IV 1. — P. 159, taf. 53, 12.

⁵ Crismaru A. Contributii la cunoasterea neoliticului din imprejurumile Savenilor (jud. Botosani) // SCIV. — 1970. — T. XXI. № 2. — P. 284, abb. 12, 3; Matasa C. Asezarea eneolitical Cucuteni B de le Tigru OcnaPodeni. — P. 24, abb. 9, 1.

⁶ Junghaus S., Sangmeister E., Schroder M. Kupfer und Bronz in der fruhen Metallzeit Europas. — № 88. — P. 29.

⁷ Vajsov I. Die fruhesten Metalldolche Sudost — und Mitteleuropa... — P. 125.

⁸ Ibid. — P. 138, abb. 38.

⁹ Schmidt H. Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumanien... — P. 63, taf. 30, 1.

¹⁰ Збеневич В. Г. Древние медные топоры Восточной Европы... — Рис. 28, 68.

¹¹ Sulimirski T. Copper Hoard from Horodnica on the Dniester. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. 1961. T. XCI. — P. 92, pl. I, 5.

¹² Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант восточнотрипольской культуры (К проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья) // Первобытная археология. Поиски и исследования. — К.: Наукова Думка, 1989. — С. 113, рис. 5, 7.

¹³ Dumitrescu H. Santierul arheologie Traian // Materiale. — 1961. — V. 7. — Fig. 1, 2.

¹⁴ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. — М., 1971. — С. 81.

¹⁵ Pavelcik J. Depot medenych sperku z Hlinska u Lipnica // Pav A.R. 1978. — LXXII. № 2. — P. 321–322.

пательською територією, де вони датуються періодом Лендель IV–V. Імовірно, завдяки контактам з населенням саме цих регіонів окуляроподібні підвіски стають відомими у трипільському середовищі.

Золота підвіска з Траян-Дялуд-Финтинілор дала назву цілій серії подібних знахідок (тип Траян). Вони трохи різняться розмірами, але завжди складаються із сплющеного кільця з трапецієподібним виступом та отвором для підвішування. Біля основи трапеції або вздовж її країв розміщені тиснені опуклості. Карту поширення підвісок типу Траян наводить Ю. Павелчик¹. Більша частина їх походить з могильників культури Бодрогкерестур, розташованих у басейні Тиси (Ясладань, Пустаїштванхаза, Мадьяртеш), окремі знахідки пов'язані з румунською Трансільванією. Дві підвіски, які доповнюють перелік Ю. Павелчика, до дрібниць схожі на екземпляри з Траяна, знайдені у Воєводині у похованні групи Хуньядихалом (могильник Вяска)². Без сумніву, підвіска з Траяна імпортована із східної частини Карпатського басейну, найімовірніше, з майстерень в ареалі культури Бодрогкерестур.

Морфологічний, картографічний та, частково, технологічний аналіз невідомих раніше в ареалі Трипілля-Кукутень знахідок позначив специфіку продукції середньотрипільських осередків металовиробництва. Серед них: сокири-тесла типів Аріушд, Ясладань (варіант Браду), Тиргу-Окна; тесла-долота типу Сакалхат (варіанти Варошлед, можливо, Шарасадань); кинджали типу Тиргу-Окна і, можливо, Бодрогкерестур. Крім того, встановлені імпортовані вироби енеолітичної доби. Вони представлені сокирою-клевецем з Верем'я, теслом-долотом з Сорок, кинджалом з Фрумушки II, підвіскою з Веселого Кута, підвіскою з Траян-Дялуд-Финтинілор. Також отримано додаткові дані про загальну спрямованість місцевих металур-

гійних зв'язків та виявлено їх реальний внесок у розвиток місцевого виробництва. Відзначено три різних лінії: Карпатський басейн, Центральна Європа, Кавказ. Контакти з виробничими центрами Карпатського басейну (тисячко-трансільванський регіон БКМП) відіграли вирішальну роль у долі металобробки середньотрипільського осередку. Звідси надходила мідна сировина, імпортні вироби, а, головне, ідеї створення їх нових форм, джерелом яких, найімовірніше, були майстерні культури Бодрогкерестур. Наприклад, опанування місцевим населенням виробництва сокир-тесел типу Ясладань, тесел-доліт типу Сакалхат та кинджалів типу Бодрогкерестур можна з великою імовірністю пов'язувати з імпульсом, який виходив із зони їх діяльності.

Зв'язки з Центральною Європою, очевидно, мало впливали на розвиток місцевих металургійних занять. Мабуть, вони обмежувалися проникненням у середовище кукутенсько-трипільських племен рідкісних імпортованих виробів, а, можливо, й окремих навичок їх формування.

Інакше виглядають зв'язки з Кавказом. Якщо досі ми констатували наявність культурних течій із заходу (Трансільванії, Центральної Європи), які обумовлювали специфіку місцевого металовиробництва, то контакти східно-кавказького напрямку ніякого серйозного впливу на його характер не чинили. Вони обмежувалися перехресним обміном готовою продукцією. Причому активною стороною у цьому процесі виступало Трипілля. Факти свідчать про можливість просування в бік Передкавказзя знарядь балкано-карпатського, а, можливо, і власного, трипільського виробництва. Є підстави вважати, що їх поява активізувала місцеві металургійні пошуки. Цікаво відзначити, що сокира-тесла типу Аріушд зі станиці Усть Лабінська³ під час мікроструктурного дослідження виявила техно-

логію виготовлення, до дрібниць схожу на трипільську сокиру з урочища Татариски. Немає сумніву, що вона є трипільським імпортом. Важливо також те, що сокира відлита з мш'яковистої міді VI хімічної групи (1,5% As)⁴, відомої у матеріалах Трипілля В II, а також Кукутень А-В. Появу таких знарядь на Кавказі можна пов'язувати з майкопським горизонтом. Відлуння деяких форм знарядь БКМП, імовірно, знайшло відображення у розвитку майкопської металобробки. Реальність такого припущення доводить С. М. Кореневський за допомогою зіставлення знарядь з Усть Лабінської з двома сокирами майкопської культури з поховання 5 кургану 7 біля с. Ленічкай поблизу П'ятигорська⁵.

Аналіз технології деяких своєрідних за формою речей дозволяє зробити перші спостереження, які розкривають технологічні інновації середньотрипільської металобробки. Доречно звернути на них увагу, незважаючи на обмеженість вихідної аналітичної бази. Так, складається враження, що в межах середньотрипільського осередку стають популярними ливарні технологічні схеми, передплавлені температури ковальської обробки металу; використовуються прийоми зміцнення робочої частини знаряддя. Усі ці нововведення дають про себе знати також під час дослідження речей, форми яких пішли від виробів більш раннього часу (ШП, БУ, КП та ін.). Іншими словами, уся колекція доступних для аналізу знахідок Трипілля В I–В II, С I являє собою єдину технологічну сукупність, сумарний розгляд якої дозволить розмежувати традиції металобробки трипільських осередків металобробки, які змінюють один одного в часі.

З 30 проаналізованих виробів середнього Трипілля, більшість яких пов'язана з поселенськими матеріалами, 15 знахідок належить до етапу В I–В II; 8 – В II; 3 – С I. 4 вироби

¹ Pavelcik J. Depot medenych sperku z Hlinska u Lipnica... – P. 328, map 1.

² Makkay J. Problems Concerning Copper Age Chronology in the Carpathian Basin // Acta Arheologica Academiae Hungaricae. – Budapest, 1976. – P. 353.

³ Илюков Л. С. Бронзовый топор из Прикубанья // СА. – 1981. № 2. – С. 264–265.

⁴ Cernih E. N. Fruhestes Kuper in der Steppen und Waldsteppenulturen Osteuropas... – P. 590, tab. 1.

⁵ Кореневский С. М., Наглер А. О. Некоторые вопросы изучения энеолита Центрального Предкавказья и Моздокских степей // Проблемы интерпретации археологических источников. – Орджоникидзе, 1987. – С. 83, рис. 6, 12.

– випадкові знахідки без чіткого прив'язування. Таким чином, колекція вивчених предметів перевищує ту, яка зібрана у монографії автора 1971 року. Але треба визнати, що вона дуже мала порівняно з дослідженими раніше матеріалами культур Гумельниця, Варна, Трипілля А-В I та ін. Якщо врахувати широкий хронологічний діапазон виробів з колекції, то стає очевидною необхідність лише якісного аналізу отриманих результатів технологічного аналізу. Статистична обробка втрачає сенс.

Знахідки різних категорій представлені у нашій колекції нерівномірно. Найчисленішою – категорія знарядь (18 предметів); далі йде категорія прикрас (7 предметів). Поодинокі приклади заготовок з дроту (2) за зливків (3).

Розподіл виробів по хімічних групах сировинного металу відрізняється від знахідок Трипілля А-В I, по-перше, іншим співвідношенням I–V груп чистої міді Балкано-Карпаття: домінуюче положення серед них займає II хімічна група. По-друге, появою миш'яковистої міді VI групи. Вона пов'язана лише з двома знахідками етапу С I: шилами з Тальянок та Чапаївки. Упевненості в тому, що майстри Трипілля опанували технологію отримання штучних легованих миш'яковистих сплавів, у нас немає: миш'яковисті мінерали часто присутні у джерелах мідної руди на території румунської Трансільванії, Баната, Марамуреша. Під час плавлення таких руд миш'як міг потрапити до готового металу природним шляхом.

Особливо слід виділити дві знахідки етапу В II, які мають аномальний склад міді: кільце з Незвиська та обривок дроту з Ханкауц I. Кільце виготовлене зі сплаву срібла з міддю (40% – Ag, 60% – Cu), проволочка – зі сплаву міді з оловом (2,0% Sn).

За технологічними особливостями виробу середньо трипільського часу поруч з безсумнівними рисами подібності мають істотні відмінності від виробів Трипілля А-В I. Ці відмінності очевидні на рівні аналізу технологічних схем. На зміну поширенню ковальських способів формування металу приходять лиття з

наступним куванням. З 30 вивчених виробів 25 пов'язані з ливарними схемами (VII–X) і тільки 5 – з ковальськими (I, II, VI). Домінуюче становище у металовиробництві середньотрипільського осередку займає VII схема: вона охоплює більше половини знахідок; її доповнюють VIII, X, I та VI схеми, пов'язані з поодинокими виробами. II та IX схеми співвідносяться з імпортом металом.

Звертає увагу перелік знахідок, виконаних за VII схемою. До нього входить вся вивчена серія великих знарядь середнього Трипілля та майже всі дрібні. Хронологічний розподіл цієї схеми в часі показує, з одного боку, її дивовижну стійкість в усіх горизонтах середнього Трипілля. З іншого боку, знахідки демонструють одномоментне, швидке впровадження схеми у місцеве виробництво вже на горизонті В I–В II (Кукутень А-В) разом із знаряддями, безсумнівно пов'язаними з діяльністю середньотрипільського осередку (тесла-долота типів Сакалхат та Кукутень, сокири-тесла типів Аріушд та Ясладань). Якщо додати те, що у ранньотрипільському осередку використання VII схеми не практикувалося зовсім, можна припустити, що вона була привнесена ззовні майстрами, які давно володіли нею та знали складні способи лиття провушних, комбінованих знарядь та прийоми кування їх металу в передплавильних температурах. Враховуючи те, що морфологічні аналогії деяких виразних виробів VII схеми ведуть нас у світ металургійних досягнень тиско-трансільванського регіону БКМП, модно припускати, що саме звідти йшло переселення ремісників до ареалу культури Кукутень-Трипілля. Це лише здогадка, яка потребує перевірки на додатковому аналітичному матеріалі. Але розробка проблеми в її руслі здається перспективною.

У переважанні VII схеми міститься також натяк на ще одну можливість. Чи не є її несподівана популярність у середньотрипільському осередку металообробки проявом загальних процесів стандартизації виробництва, які відбуваються у II фазі розвитку БКМП? Адаже тен-

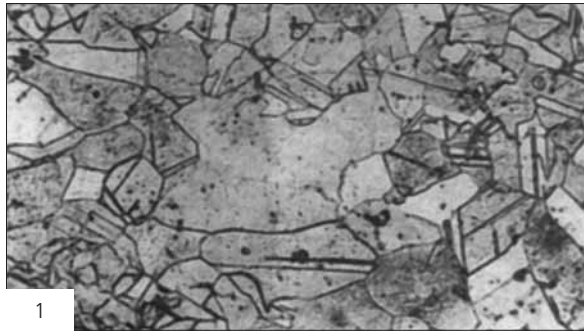
денцію до її панування у формуванні великих знарядь, особливо сокир-тесел, ми спостерігали також у врачанському осередку фракійсько-нижньодунайського регіону. Стандартизація, у нашому розумінні, це масове, «конвеєрне» виробництво, у якому речі одного або близьких типів формуються за жорстко продуманою схемою, за якою повторюються по ланцюжку певні операції. Факт виникнення таких ланцюжків витікає з розглянутих вище технологій середньотрипільських виробів складних форм (СТ-1, ТТ-2, ТД-10 та ін.), на жаль, поодиноких.

Незважаючи на обмеженість виробів, можна констатувати опанування у середньотрипільському осередку ще однієї, не відомої раніше ливарної схеми – X. Окрім дрібних мідних злитків-виплесків з ливарних тиглів, знайдених у Веселому Куті та Незвиську, ця схема включає кільце з Незвиська та шило з Тальянок. Зв'язок з нею ряду виробів, виготовлених зі сплавів, дозволяє розцінювати її появу у зв'язку з розширенням можливостей ливарних технологій. Як відомо, сплави вирізняються великою рідкоплинністю і потребують після лиття лише косметичного доопрацювання куванням.

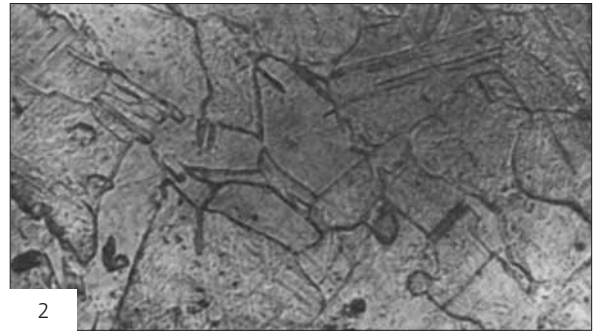
Що стосується I, VI, VII технологічних схем, то вони були відомі вже у ранньотрипільському осередку, тому їх використання пов'язане переважно з виготовленням дрібних прикрас. можна оцінити з позицій генетичної спадкоємності розвитку місцевої металообробки.

Від ранньотрипільського часу беруть також початок багато ковальських операцій середньотрипільської металообробки: витягування, осадження, плющення, обрізання, рубання, гнуття, прошивання отворів, тиснення, обточування. Однак деякі прийоми, які становлять специфіку ковальської техніки, втрачаються. Так, щезає кування на ковадлі з жолобком, кування з прокладкою, втрачає своє значення зварювання. Серед знахідок середнього Трипілля зварювання зафіксоване тільки один раз: воно виявлене під час формування кільця з круглого дроту з Веселого Кута.

Популярність зварювання у ран-

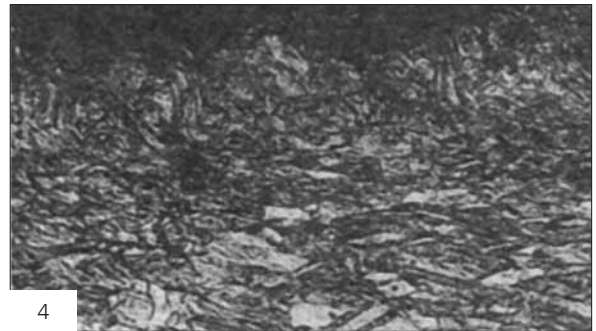
1

2

3

4

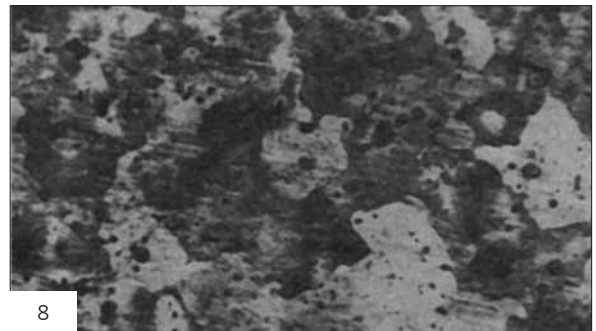
5

6

7

8

Рис. 17. Мікроструктури (1, 2, 5–8 — збільшено у 120 разів; 3, 4 — збільшено у 70 разів).
1, 2 — шило-проколка, Заліщики; 3, 4 — шило-проколка, Кліщів (3 — на черешку; 4 — на робочому вістрі); 5, 6 — шило-проколка, Тальянки (5 — на черешку; 6 — на робочому вістрі); зливки, Веселий Кут.

ньотрипільському осередку безпосередньо залежала від форм імпортованої сировини, яка надходила переважно з фракійських джерел, оскільки вона найчастіше завозилася у вигляді смуг металу. Необхідність його пакування пояснює часте використання зварювання у технологічних схемах виробів етапів А-В I. З часу переходу до нових джерел постачання металу на етапі Трипілья В I-В II змінюється не тільки його хімічний склад, але й форма доставки на трипільські землі. Очевидно, основним видом імпорту стають зливки (рис.15: 6), іноді зустрічаються досить масивні. У цих умовах зварювання змінюють рубання та переплавлення сировини.

Особливо слід звернути увагу на перехід майстрів середньотрипільського осередку до широкого використання клепаання металу для його зміцнення. Цей прийом у попередні часи вживалися лише час від часу. Очевидні сліди зміцнення холодною обробкою простежені на робочих закінченнях більшості вивчених знарядь. Виняток становить лише шило з Незвиська. Міцність знарядь з міді доведена наклепом до 100–115 кг/мм², знарядь з мш'яковистих сплавів – до 117–130 кг/мм². Як вже зазначалося, у сокир-тесел наклеп виявлений не тільки на лезах, але й навкруги провущин з боку черевця (рис.14: 5,6,8; 16: 2, 4). Такий різновид їх зміцнення не простежується на інших досліджених нині виробках БКМП.

Специфіка ковальської обробки середньотрипільського металу чітко проявляється також у температурних умовах її проведення. Місцеві майстри у своїй практиці повністю відмовилися від неповного гарячого кування та холодного з проміжним відпалюванням. Один предмет, виконаний у режимі неповного гарячого кування (300–500°C), потрапив до трипільців з ареалу культури Бодроккерестур (тесло-долото з Сорок). Це обумовлено, очевидно, зникненням сировини, збагаченої свинцем та вісмутом¹. Серед виробів, у формуванні яких брало участь кування, явно домінує технологія гарячої обробки металу у темпера-

турах, які передують плавленню (900–1000°C). Без сумніву, ця нова традиція, можливо, привнесена разом з VII технологічною схемою ззовні, з'явилася спочатку у майстернях, де вироблялися великі, складні за формою комбіновані знаряддя: температури, які передують плавленню, забезпечували максимальну пластичність металу, створювали умови для його найбільш продуктивного формування після лиття. Використання таких температур доступне тільки майстрам високої кваліфікації, оскільки незначне відхилення від допустимих інтервалів викликає перепалювання сировини. Цей варіант ковальського браку виявлений нами тільки одного разу під час мікроструктурного дослідження уламків леза тесла-долота типу Кукутень з поселення Яблоня I.

Оцінюючи загальну технічну культуру виконання ковальських операцій, можна впевнено говорити про її дуже високий рівень у середньотрипільський час. Це проявляється в умінні майстрів розпізнавати властивості вихідної сировини, у дивовижних успіхах високотемпературної деформації міді, в умінні використовувати різні прийоми її зміцнення. Їхній високий професіоналізм дає про себе знати також у виключності прикладів ковальського браку.

Звернемося до аналізу ливарних форм та технології лиття середньотрипільського часу. Зовнішній технологічний огляд, доповнений даними мікроструктурного аналізу, дозволив виявити у вивчених колекціях 19 знахідок з фіксованим видом форм. Превалюють ливарні матриці третього типу (двохстулкові, вертикальні, закриті), в яких отримано 12 виробів. Поодинокі предмети пов'язані з використанням форм першого та шостого видів (одностулкових, горизонтальних, відкритих; двохстулкових, нахилених, частково відкритих з боку черевця).

Невелика кількість спостережень ускладнює зіставлення ливарних форм з типами отриманих з них відливок. Попередньо можна відзначити стабільність у спробах лиття знарядь, як дрібних, так і великих.

Матеріалом для виробництва форм могла бути глина з домішкою шамоту. З такої суміші готували стулки ливарних матриць з Кирилівських висот. Факт застосування форм з низькою теплопровідністю стінок відбився у мікроструктурі деяких відливок, у металі яких під час охолодження зросло дуже велике зерно (до 0,2 мм).

Для підвищення плинності розплаву стулки ливарної форми перед заповненням значно розігрівалися, іноді з тією ж метою їм надавали похилого положення. Спроби знизити в'язкість міді під час лиття, посилити її рух у формі за допомогою різних технічних засобів не завжди вдавалися. Так, ливарний брак у вигляді недоливу простежений нами під час вивчення сокири-тесла з ур. Татариски.

Незважаючи на окремі помилки, основна маса відливок середнього Трипілья відрізняється високою якістю. Їх метал, як правило, не має слідів газової пористості, дефектів зсідання – порожнин та тріщин. Помітно, що вони вийшли з рук професіоналів, які тримали під контролем весь ливарний процес.

Деяко про хронологію трипільських ливарних форм. Форми першого та третього видів, опановані ще у часи Трипілья А-В I, продовжують використовуватися також на середньому етапі, відомі у горизонтах Трипілья від В I-В II до С I. Особливою популярністю в майстернях середньотрипільського осередку користувалися матриці третього виду. Встановити час побутування шостого виду поки що важко: у вивченій нами колекції усі чотири пов'язані з ними відливки знайдені поза межами культурного шару. Виходячи з датувань інших знарядь подібних типів, можна припустити, що вони з'явилися у момент формування середньотрипільського осередку (Трипілья В I-В II, Кукутень А-В), а використовували їх упродовж усієї його історії.

Спробуємо дати попередню оцінку форми організації металовиробництва у середньотрипільському осередку. На жаль, характер доступних археологічних та аналітичних

¹ Cernih E. N. Fruhestes Kuper in der Steppen und Waldsteppenulturen Osteuropas... – P. 592, tab. 2.

матеріалів такої, що дозволяє припускати поки що лише досить фрагментарні та приблизні їх реконструкції.

Імовірно, об'єднання середньотрипільських майстрів, як і раніше, має дворівневий характер та виступає в індивідуально-сімейному та кланово-виробничому вигляді. Концентрація металевих знахідок на західній периферії культури Кукутень-Трипільля, бездоганні та уніфіковані форми розповсюджених тут комбінованих знарядь типів Аріушд, Ясладань, Тиргу-Окна, дуже складні та досить стереотипні способи їх лиття та ковальської обробки дозволяють гадати, що вони пов'язані з продукцією кланово-виробничих об'єднань ремісників. Очевидно, до сфери їхньої діяльності входив також випуск кинджальних клинків різних типів, тесел-доліт, а можливо, і шил, виконаних за трудомісткою та маловиправданою для невеликих об'ємів металу VII технологічною схемою.

Імовірно, кланові об'єднання ремісників мали вже постійні місця мешкання у спеціалізованих селищах: тільки в умовах стаціонарних поселенських структур могли бути відпрацьовані навички спорудження дуже складних теплотехнічних пристроїв-горен із штучним дуттям, які призначалися для плавлення металу. Висока культура обробки металу змушує думати, що розподіл праці у кланових організаціях майстрів розвивався шляхом виділення фахівців з лиття та ковальської справи. Цей висновок лишається поки що значною мірою гіпотетичним, оскільки він ґрунтується на обмеженій кількості металографічних аналізів.

Необхідно мати на увазі, що в одному клані могли співіснувати трипільські ремісники та прибульці - трансільванські майстри. Останні привнесли з собою ідеї створення нових знарядь, нових способів лиття (форми 6 видів) та ковальської обробки металу у режимах, які передують плавленню. Тісна їх взаємодія з трипільськими майстрами

визначила вигляд середньотрипільського осередку, специфіка якого склалася за рахунок переплетення технічних інновацій з традиціями, успадкованими від попереднього часу. Інновації найбільш чутливо сприймаються саме у клановому виробництві, яке покликане обслуговувати населення значної округи. А в даному ремеслі ініціатива і творчий підхід – такі ж важливі умови для розквіту, як і висока майстерність.

Майстер, пов'язаний з індивідуальним родинним ремеслом, обмежений у своїх можливостях та ініціативи: його вироби збуваються серед мешканців свого або ближніх поселень, а не обмінюються. Вже через це його діяльність спрямована на виготовлення дрібносерійних виробів, виконаних відповідно до різного характеру технологічних схем. Спроба виділити їх серед вивчених середньотрипільських знахідок ускладнена їх незначною кількістю. Можна лише здогадуватися, що це були переважно дрібні знаряддя та прикраси. Правда, ливарна форма з Кирилівських висот змушує включити до їх набору також тесла-долота.

Існування майстерень у громадських селищах документується численними та досить виразними свідченнями. До етапу В I-В II належать декілька зливків, виплеснутих з ливарних тиглів, знайдених у Веселому Куті та Траяні. У Траяні виявлено також уламок самого тигля, просякнутого металом¹. З тим самим періодом пов'язані масові підготовчі злитки з поселення Бучач. На поселенні етапу В II Бринзень VIII знайдено ковальський (?) молот та напівферичний тигель з рештками корольків міді на стінках, які утворилися в процесі її розплавлення. Опанування лиття та переплавлення чорної міді, забрудненої різними домішками, документується виплеском з Незвиська (шар етапу В II), який містив значні включення шлаку. З ливарною справою пов'язані дві лячки з поселення Поливанів Яр. Одна з них походить з шару Трипільля С I², інша знайдена

на поверхні поселення. На жаль, ми не маємо поки що даних, які дозволяють оцінити ступінь розподілу праці у дрібних майстернях на поселеннях. Можна лише припускати, що тут діяли майстри широкого профілю, які виконували різні процедури як ливарні, так і ковальської справи.

Підсумуємо характерні ознаки специфіки середньотрипільського осередку II фази БКМП

1. Особливості металообробки середньо трипільського осередку відмінні від ранньотрипільського і за характером технологічних схем, і за видами лиття, і за загальною спрямованістю виробництва в бік серійного виготовлення знарядь праці та зброї, зростання утилітарної значущості металу.

2. На зміну ковальським технологічним схемам на рубежі етапів В I та В I-В II у місцеве виробництво приходять схеми ливарні. Серед них домінує VII схема, її доповнюють поодинокі випадки використання VIII та X схем. Мізерна роль I та IV схем, пов'язаних з продовженням технічних традицій ковальської обробки металу попередніх часів.

3. Загальна тенденція розвитку схем формування близьких за формою виробів відбувається у бік їх стандартизації та стереотипізації. Наприклад, великі знаряддя обробляються відповідно до продуманого ланцюжка послідовних операцій, які повторюються, що свідчить про їх масовість, «конвеєрне» виробництво.

4. Види ковальських прийомів, простежені у рамках технологічних схем, різноманітні й охоплюють основний їх набір, необхідний ковалеві високої кваліфікації. Деякі операції, специфічні для ковальської техніки ранньотрипільського осередку, втрачаються. Так, зникає кування на ковадлі з жолобком, кування з прокладкою, втрачає своє значення зварювання. Поряд з цим вперше широко починає використовуватися клепація, яке зміцнює метал й приклади застосування якого у попередньому часі мали поодинокий характер. Його застосування супро-

¹ Dumitrescu H. Santierul arheologie Traian. – P. 95, 101.

² Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // Материалы и исследования по археологии СССР. М., 1961. В. 84. С. 117.

воджує формування усіх знарядь, є необхідною операцією під час оброблення їх лез та робочих закінчень. У сокир-тесел СТ-1, СТ-2 завдяки йому зміцнювалося не тільки лезо, а також і виходи провущин з боку черевця.

5. Специфіка кування чітко проявляється також у температурних умовах її проведення. Місцеві майстри повністю у своїй практиці відмовляються від неповної гарячої та холодної обробки металу з проміжними відпалами. Явно домінує гаряче кування у режимах, які передують плавленню (900–1000°C).

6. Ливарна технологія середньотрипільського часу базується на використанні форм першого, третього та шостого видів. Найбільш популярні матриці третього виду, відомі за археологічними знахідками (Кирилівські висоти).

7. Матеріалом для виробництва форм була глиношамотна суміш, яка мала низьку теплопровідність, що

необхідна під час лиття в'язкої чистої міді. Для підвищення рідкоплинності розплаву ступки перед заповненням дуже розігрівалися. Іноді з тією ж метою їм надавали похилого положення.

8. Культура виконання ковальських та ливарних операцій вирізняється дивовижною бездоганністю. Високий професіоналізм їх прийомів проявився у майже повній відсутності зразків ливарного браку.

9. Ймовірно, у середньотрипільському осередку, як і раніше, існували два види ремісничих об'єднань: індивідуально-сімейні та кланово-виробничі. Кланові товариства майстрів, очевидно, мешкали у спеціалізованих селищах, локалізованих у західній периферії культури Кукутень-Трипілля. Продукцію кланових об'єднань становили знаряддя, які виділяються стабільною схемою формування, виконані з VII схемою. Можливо, до сфери їхньої діяльності входив також випуск кинджальних клинків. Спеціалізація кланових

ремісників, найімовірніше, розвивалася шляхом розмежування майстрів-ливарників та ковалів. Непевно вимальовується сьогодні характер діяльності індивідуально-сімейних утворень ремісників.

10. У виникненні та подальшому розвитку середньотрипільського осередку металообробки велику роль відігравали металургійні імпульси, які йшли з тисько-трансільванського виробничого регіону. Вони спричинили поширення нових форм комбінованих знарядь та зброї, видів металургійної сировини, способів обробки металу. Впровадженню цих інновацій у місцеве виробництво, очевидно, сприяли заходжі майстри, які потрапили у трипільські землі, найімовірніше, з ареалу культури Бодрогкерестур.

Фінальний етап металообробки трипільської культури

Пласка мідна сокира. Трипілля СІІ. Мідь, лиття. Колекція «ПЛАТАР».

На фінальному етапі трипільської культури (Трипілля СІІ), який належить до початку бронзового віку, в межах ЦМП виділено два осередки металообробки¹.

Для реконструкції в рамках усатовського типу трипільської культури етапу СІІ осередку металообробки важливу роль відіграє

вивчення типологічної своєрідності виробів з металу. Серед традиційного для ЦМП набору знарядь: чотиригранні шила, плоскі тесла, долота з упором, тут відсутні втульчасті сокири та ножі з черешком. Ножі та кинджали з п'яточковою частиною мають трапецієподібний виступ з невеликим отвором для кріплення накладного руків'я з кістки або дерева.

Миш'яковисті бронзи, з яких виготовлені усатовські вироби, пов'язані, найімовірніше, з балканськими та егейськими джерелами², а не з Кавказом, як вважалося раніше³. Існують окремі приклади використання «чистої» міді, яка, мабуть, також пов'язана з рудними районами Балкано-Карпаття. Крім знарядь та зброї в усатовських колекціях представлена значна серія прикрас — перенів, спіральних підвісок, пронизок. Багато з них виготовлені з срібного дроту.

Сокирка трапецієподібна. Мідь, лиття Перша половина III тис. до н.е. Висота – 80 мм, ширина – 38 мм, товщина – 6 мм. Кол. с. Вільшанка, курган 2; кол. Херсонська губернія. Дослідження Д. М. Щербаківського 1904 р. Національний музей історії України.

¹ Рындина Н. В., Дегтярева А. Д. Энеолит и бронзовый век. — М.: Изд. Московского университета, 2002. — С. 113–114.

² Cernykh E. N. Ancient Metallurgy in USSR. The Early Metal Age. — Cambridge, 1992.

³ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы... — С. 140.

Пласкі сокири. Бронза, лиття. Трипілля СІІ. Усатове. Одеський археологічний музей.

Металографічне дослідження усатовських бронзових предметів показало, що вони зроблені у техніці лиття у двобічних формах, а потім дороблені куванням. Кування не тільки надавало знаряддям завершеного вигляду, але також й зміцнювало робочі частини¹.

Відмінну від основної маси знахідок технологію виявляють великі усатовські кинджали. Тривалий час вважалося, що після лиття вони вкривалися срібною фольгою, оскільки їхня поверхня вирізнялася сріблястим кольором. Металографічні дослідження встановили, що ілюзію срібної поверхні створював мши'як, концентрація якого у поверхневому шарі тонких відливків підвищувалася за рахунок розширення (ліквації) мідно-мши'якового сплаву, відлитого у холодну форму. Подібна технологія отримання сріблястого покриття була опанована анатолійськими майстрами раннього бронзового віку². Цілковито вірогідно, що великі усатовські кинджали потрапили у Північно-Західне Причорномор'я з Малої Азії³.

Своєрідність мідних знахідок софіївських могильників етапу СІІ Трипілля дозволяє виділити софіївській осередок металообробки ЦМП.

Швайки. Мідь, лиття, кування. Трипілля СІІ. Усатове, могильник. Одеський археологічний музей.

Долота. Бронза, лиття, кування. Довжина 11,7 та 17,5 см. Трипілля СІІ. Усатове, могильник, кургани І-12 та І-13. Розкопки Е. Ф. Патокової 1960–62 рр. Одеський археологічний музей.

До набору знарядь входять пласкі тесла, долота, шила, округлі або чотиригранні у перерізі. Ножі-кинджали представлені як черешковими, так і безчерешковими виробами. До прикрас належать трубчасті пронизи, намиста, пластинчасті браслети. Металографічні дослідження встановили, що 2 кинджали з поховань могильника Червоний Хутір виконані у техніці двостороннього лиття з

Намистини. Мідь, лиття, кування. Трипілля СІІ. Скарб з поселення Цвіклівці. Дослідження Т. Г. Мовші. Національний музей історії України.

Пронизи. Мідь, лиття, кування. Трипілля СІІ. Скарб з поселення Цвіклівці. Дослідження Т. Г. Мовші. Національний музей історії України.

Кинджал. Трипілля СІІ. Бронза, лиття, кування. Усатове, курган І-3 (центральне поховання). Бронза. Довжина 195 мм. Розкопки О. Ф. Лагодовської, 1937 р. Одеський археологічний музей НАН України.

¹ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы — С. 139; Конькова Л. В. Металографические исследования металлических изделий из памятников усатовского типа // В кн.: Патокова Э. Ф. Усатовское поселение и могильники. К.: Наукова думка, 1979. — С. 161–176.

² Easton E. R., McKerral H. Near Eastern Alloying and some Textual Evidence for the Early Use of Arsenical Copper // World Archaeology. — 1976. — Vol. 8. — № 2.

³ Рындина Н. В., Конькова Л. В. О происхождении больших усатовских кинджалов // СА. — 1982. — № 2.

добробою куванням, яке надало гостроти та міцності клинкам¹. У софіївському осередку домінують виробы з «чистої» міді, джерело її, на думку Є. М. Черніха², не з'ясоване³

Усатовські та софіївські осередки доби бронзи, які функціонували у межах ЦМП належали до території, яка перебувала під впливом переважно Балкано-Карпатської гірничо-металургійної області.

Верхня частина кинджала з отворами для кріплення руків'я. Усатове, курган І-3 (центральне поховання).

Фрагмент леза кинджала. Усатове, курган І-3 (центральне поховання).

¹ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы... — С. 139.

² Chernykh E. N. Ancient Metallurgy in USSR... — P. 135.

³ нові дані про джерела міді у трипільського населення див. розділ В. І. Ключка в цьому томі (прим. ред.).

ВИДОБУТОК ТА ОБРОБКА КРЕМЕНЮ

З усієї номенклатури мінеральних ресурсів, які так докладно розглянуті в попередньому розділі, найуживанішим був кремій. Саме в мідному віці виробництво знарядь праці та зброї з кременю досягло нових вершин і перетворилося з домашнього виробництва на розвинене ремесло.

У галузі видобутку та обробки кременю відбувалися процеси, аналогічні процесу становлення металургії та металообробки. Такі явища пов'язані насамперед з територіями, позбавленими багатих родовищ металу. Так, міді не було, але, з іншого боку, тут існували виходи на поверх-

ню порід кременю, придатного для виробництва всіх основних типів знарядь праці та зброї. Вони весь час вдосконалювалися і за рядом параметрів не поступалися мідним, у той же час були значно доступнішими.

3 історії дослідження кременеобробки трипільської культури

Дослідники неодноразово зверталися до вивчення кременеобробної індустрії Трипілля. Ф. К. Вовк одним з перших вже на початку XX ст. зробив досить докладний опис відомих на той час трипільських знарядь з кременю¹. Б. Л. Богаєвський у 30-ті рр. зробив спробу впорядкувати відомості про вироби з кременю, знайдені під час розкопок поселень трипільської культури².

На початку 50-х рр. С. М. Бібіков, вивчаючи матеріали з поселення Лука-Врублевецька, велику увагу приділив вивченню кременю з цієї пам'ятки, оскільки вважав, що дослідження кременевої індустрії дасть змогу відповісти на питання щодо походження культури³.

Археологічні розвідки, відкриття поселення Поливанів Яр, розкопки на поселенні Незвисько, проведені Т. С. Пассек, К. К. Черныш у 40–50-ті рр., виявили спеціалізовані комплекси з обробки кременю у Подністров'ї⁴. Згодом К. К. Черныш присвятила кілька праць вивченню кременеобробних майстерень та трипільських знарядь праці, в яких узагальнила відомі на той час дані, а також зробила висновки, що кремене-

Нуклеус. Лука-Врублевецька. Розкопки С. М. Бібікова. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Нуклеус. Лука-Врублевецька. Розкопки С. М. Бібікова. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

необробні майстерні з'являються вже на розвиненому етапі трипільської культури⁵. Т. А. Попова тривалий час працювала над матеріалами Поливанового Яру, зокрема над місцевим кременеобробним виробництвом⁶.

Кременеобробна майстерня етапу СІІ трипільської культури була

виявлена Т. Г. Мовшею під час дослідження поселення Цвіклівці. Для майстерні була пристосована напівземлянка, у заповненні якої було знайдено відбійники, пластини, скребки, серпи, вістря стріл, свердла, проколки та їх заготовки⁷.

У 1965 р. С. М. Бібіков дослідив крем'яні штовпні біля с. Студениця на Дністрі, в урочищі Біла Гора, при впадінні р. Студениці в Дністер. Він довів їх приналежність до трипільської культури⁸.

¹ Вовк Ф. К. Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні: Будова й характер становищ // Антропология. — К., 1928. — Т. 1. — С. 9–28.

² Богаєвський Б. Л. Орудия производства и домашние животные Триполья. — Л., 1937.

³ Бибииков С. Н. Раннетрипольское — поселение Лука-Врублевецкая на Днестре: К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы // МИА / № 38. — М.: Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 78–110.

⁴ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. // МИА. — № 84. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — С. 105–142; Черныш Е. К. Многослойное поселение у села Незвиско на Днестре // КСИИМК. — 1956. — Вып. 63. — С. 48–56.

⁵ Черныш Е. К. Трипольские орудия труда в поселениях у с. Владимировки // КСИИМК. — 1951. — Вып. 40. — С. 85–95; Черныш Е. К. Трипольские маетерские по обработке кремня // КСИИМК. — 1967. — Вып. 111. — С. 60–66.

⁶ Попова Т. А. Кремнеобработывающие производство трипольских племен: (По материалам поселения Поливанов Яр) // Первобытная археология — поиски и находки. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 145–163.

⁷ Мовша Т. Г. Пізнорипільське житло-майстерня в с. Цвіклівці // Археологія. — К., 1964. — Вып. 23. — С. 129–141.

⁸ Бибииков С. Н. Древние кремневые выработки в Среднем Поднестровье // Sbornik Narodoveho Muzea v Praze. — 1966. — 20, № 1/2. — С. 3–6.

Практично всі дослідники трипільських пам'яток описували виявлені ними під час розкопок виробниці з кременю. Кременеобробки трипільського населення на західних теренах України торкнувся у своїй праці, присвяченій кременевій індустрії неолітичних культур з території Польщі, Б. Бальцер, який безпосередньо працював з матеріалами із Луки-Врублевецької, Троянова та інших трипільських поселень¹.

У 80-ті роки питання видобутку та кременеобробки у трипільських племен почав досліджувати Конопля В. М. Йому вдалося відкрити ряд цікавих пам'яток у Подністров'ї та на Волині, розглянути виробничі процеси на окремих поселеннях².

До вивчення кременеобробного ремесла у населення усатівської культури зверталися В. Г. Петренко та І. В. Сапожников. Під час розгляду матеріалів з поселень Усатове та Маяки дослідники відзначили низький рівень кременеобробки, пов'язаний, на їх думку, з поширенням знарядь з інших матеріалів, в тому числі металевих³.

У 1993 р. А. В. Енговатова захистила кандидатську дисертацію, присвячену кременевій індустрії трипільської культури, в якій використала матеріали з поселень, розташованих у межиріччі Дністра та Дніпра. На її думку, трипільські племена оптимально використовували сировинні ресурси для виробництва знарядь праці, розвинули й удоско-

налили досягнення минулих епох у цій галузі, підвищили ефективність деяких знарядь. Поряд з тим у трипільській кременевій індустрії простежується початковий етап деградації, пов'язаний зокрема з поширенням металевих виробів⁴.

У розділі, присвяченому кременеобробному та каменеобробному виробництву доби енеоліту-бронзи, С. С. Березанська приділила увагу виробництву з кременю у трипільській культурі (городська та усатівська групи). Вона відзначила високий технологічний рівень виробництва⁵.

На початку 90-х рр. до дослідження кременю з могильників софіївського типу звернувся Я. Будзішевський. Він дійшов висновку, що кременевий комплекс могильників є чудовою ілюстрацією перехідних процесів у цій індустрії від мідного до раннього бронзового віку⁶.

У 80-ті рр. поновила розкопки поселення-майстерні поблизу с. Бодаки на Волині, відкритого ще в 30-ті рр. О. М. Цинкаловським, Скакун Н. М.⁷ Дослідникам вдалося відкрити ряд жител, майстерні, сліди укріплень та кременеобробки, зробити ряд важливих спостережень, які мають значення для реконструкції давніх виробничих процесів⁸. Дослідження в Бодаках тривають і нині.

У 1988–1990 рр. О. В. Цвек досліджувала місце видобутку й обробки кременю поблизу сіл Коробчино та Рубаний Міст на р. Велика Вись, де

було відкрито штольні та майстерні, які можуть бути датовані фіналом етапу ВІІ – початком етапу СІ трипільської культури⁹.

У 2002 р. Е. В. Овчинников дослідив кременеобробку майстерню на поселенні Пекарі ІІ¹⁰ на Дніпрі, яка працювала на місцевій, не дуже якіс-

Вид на місце розташування поселення-майстерні біля с. Бодаки на р. Горинь. Тернопільська обл.

Відходи кременеобробного виробництва з майстерні на поселенні Пекарі ІІ (Подніпров'я). Розкопки Е. В. Овчинникова. Фонди кафедри археології та музеєзнавства Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка.

¹ Balcer B. Wytworczosc narzedzi krzemienych w neolicie ziem Polski. (Wroclaw – Warszawa – Krakow – Gdansk – Lodz 1983.

² Конопля В. М., Малєєв Ю. М. Про характер крем'яного виробництва населення Західної Волині в добу ранньої бронзи // Вісник Київського Університету. – Історичні науки. – К., 1979. – Вип. 21. – С. 97–102; Конопля В. М. Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді – ранньої бронзи // Археологія. – 1982. – Вип. 37. – С. 17–31; Конопля В. М. Первісні кремнедобувні шахти Прикарпаття [Івано-Франк. обл.] // VII Подільська історико-краєзнавча конференція: (Секція археології): Тез. доп. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 4–5 та ін.

³ Петренко В. Г. Сапожников І. В. Кремнеобрабатывающее ремесленное производство усатовской культуры // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным. – М., 1988. – С. 37–38.

⁴ Энговатова А. В. Кремневая индустрия трипольской культуры (методика исследования) // История мировой культуры: тридиции, инновации, контакты. – М., 1990. – С. 4–13; Энговатова А. В. Кремневая индустрия трипольской культуры (по материалам памятником Днестро-Днепровского междуречья) // Автореферат канд. дисс.... – М., 1993. – 20 с. –

⁵ Березанская С. С. Камнедобывающее и камнеобрабатывающее производство // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К., Наукова думка, 1994. – С. 9–15.

⁶ Budziszewski J. Flint materials from cemeteries of the Sofievka type // Baltic-Pontic Studies. – 1995. – P. 148–189.

⁷ Див. МАЙСТЕРНЯ КРЕМЕНЕОБРОБНА З БОДАК.

⁸ Скакун Н. Н., Старкова Е. Г., Риндюк Н. В. Некоторые результаты изучения поселения Бодаки на крайнем северо-западе Триполья // Міжнародна археологічна конференція «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз». Наукові матеріали. – Заліщики, 1998. – С. 35–38; Скакун Н. Н., Матеева Б. И., Самзун А. Функции орудий труда и проблемы изучения специализированных поселений // Труды северного археологического конгресса. – Екатеринбург – Ханты-Мансийск, 2002. – С. 238–239.

⁹ Див. КОРОБЧИНО, РУБАНИЙ МІСТ; Цвек О. В., Мовчан І. І. Охоронні дослідження пам'яток культури Трипільля-Кукутені // Охорона та дослідження пам'яток археології на Україні. Тези доповідей. – Вінниця, 1990; Новый производственный комплекс трипольской культуры по добыче и обработке кремня // Развитие культуры в каменном веке. – СПб., 1997.

¹⁰ див. ПЕКАРІ ІІ.

ній сировині¹. Це ще один приклад існування місцевого кременеобробного виробництва у трипільського населення між Південним Бугом та Дніпром.

Трасологічні дослідження знарядь праці трипільської культури, виготовлених з кременю, проводили Г. Ф. Коробкова та Н. М. Скакун². В

результаті обробки колекцій з багатьох поселень вдалося встановити призначення та асортимент знарядь, їх кількісне співвідношення в окремих комплексах.

Однак всі вищезгадані дослідження, як правило, обмежувалися окремими поселеннями, місцевостями або періодами існування трипіль-

ської культури. На жаль, цілісної картини розвитку цієї галузі у трипільській культурі, яка б враховувала всі наявні матеріали, поки що не існує.

Для висвітлення цієї ділянки трипільської економіки ми розглянемо такі питання: видобуток, організація виробництва, асортимент виробів.

Видобуток кременю

Незважаючи на те, що річкові долини Волині та Подністров'я іноді встелені кременевими конкреціями, цей матеріал був непридатним для виготовлення якісних виробів. Сировину слід було видобувати безпосередньо перед обробкою. У крайньому разі видобутий кремій можна було прикопати в землі, але «свіжа» сировина була більш бажаною. Ця обставина зумовила певні особливості кременеобробного виробництва у давні часи. Кремій видобували з кременевмісних порід переважно відкритим способом. Для цього шукали його виходи у ярах, по берегах річок. Такі яри виявлено поруч з поселеннями Бодаки, Поливанів Яр та ін.

У Бодаках конкреції кременю різних розмірів, як це видно у найближчому природному розрізі, залягали у шарах глини, на глибині кілька метрів від сучасної поверхні. Їх нескладно видобути за допомогою найпримітивніших знарядь. Відстань до поселення від цього яру становить близько 300 м. Використовували кремій темно-коричневого кольору.

На думку Т. А. Попової, мешканці Поливанового Яру видобували кремій у невеликому яру, розташованому на північний схід від поселення. Уздовж нього виходять потужні відслонення, кремій знаходиться у шарах вапняку, які лежать на сланцях та базальтових породах. Він переважно матово-сірого, білуватого-сірого, коричневатого кольору³.

Виходи кременю у природному розрізі плато біля поселення Бодаки.

Інша виробка, імовірно, трипільського часу, виявлена В. Ф. Петрунем біля с. Слобідка-Малиновецька у Хмельницькій області, неподалік від поселення трипільської культури. На перехіді схилу борта долини знайдено видовжену виїмку 10×1 м, доведену до крейдоподібних вапняків. Тут видобувалася кремениста сировина так званого малиновецького типу⁴.

У Середньому Подніпров'ї трипільське населення збирало місцеву сировину (переважно льодовикового походження) у відслоненнях по берегах річок, а також у глибоких

ярах. Однак відносно низька якість такого кременю змушувала імпортувати готові вироби з Волині.

При відсутності природних відслонень трипільці для видобутку кременю могли проводити досить масштабні гірничі роботи. Подібні пам'ятки відомі у Подністров'ї.

Штольні для видобутку кременю досліджені С. М. Бібіковим на Білій горі. Висота цієї гори, яка складається із осадових порід, досягала 140 м над рівнем Дністра. На південному її схилі сірий та жовтуватого-сірий кремій залягає у верхній товщі відкладень. Усього було досліджено 8 печер площею в середньому до 50–60 кв.м. Найбільша мала площу близько 115 кв.м, висота від 0,7–0,8 до 2 м. Під навісами 7 та 8 висота печер досягала 2 м. Це штольневі виробітки з внутрішніми штреками і бічними проходками. Місцями було залишено останці для підтримання стелі. На плато виявлено місця первинної обробки

Сировина та відходи виробництва. Поселення Бодаки, Тернопільська обл.

¹ Овчинников Е. В., Пічкур Є. В. Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. — К., 2003. — С. 207–212.

² Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. — Л.: Наука, 1987. — 318 с; Скакун Н. Н. К вопросу о кремнеобрабатывающем производстве эпохи энеолита в Юго-Восточной Европе // Археология. — Вип. 3. — К., 1996. — С. 124–131.

³ Попова Т. А. Кремнеобрабатывающие производство трипольских племен... — С. 147.

⁴ Петрунь В. Ф. Малиновецька, гринчуківська та незвиська кремениста сировина в енеолітичній техніці Придністров'я // Міжнародна археологічна конференція «Трипільське поселення Кошилівці-Обоз». Наукові матеріали. — Заліщики, 1998. — С. 39–40.

кременю. Видобутим брилам надавали форми нуклеусів та робили заготовки для клиноподібних сокир. Підраховано, що тут було видобуто та оброблено кілька сотень кубічних метрів кременю. Крім Білої Гори, подібні місця обробки кременю, які можна датувати періодом існування трипільської культури, відомі у цьому районі на лівобережжі Середнього Дністра біля сіл Теремці, Бакота, далі – на ділянці до Старої Ушиці, біля с. Шустівці тощо¹.

Сліди підземних розробок відкриті В. М. Коноплею в Івано-Франківській області, по обох берегах Дністра. Це неглибокі ями, глибиною 0,5–0,8 м, розташовані на схилах гір. Між собою з'єднані під землею бічними ходами-галереями. Входи до галерей мали вигляд западин діаметром 2–2,5 м або печер на схилах. У деяких штольнях, площа яких досягала 50–60 кв.м одночасно могли працювати по 3–4 чоловіки².

Найбільшим за розмірами у Подністров'ї наразі є комплекс, який складається зі штолень та поселень з майстернями, в районі с. Буківна в Івано-Франківській області. Більшість поселень та штолень (усього 32 пункти) виявлена М. М. Клап-

чуком у 70-х рр.³. Ґрунтовніше обстеження провів Б. А. Василенко у 80-х рр. За його даними, на площі близько 200 кв.км виявлено 277 штолень, розташованих групами від 17 до 47 входів. Майстерні-майданчики для первинної обробки кременю (їх виявлено 27) розташовувалися, як правило, перед групами штолень. Крім того, були виявлені сліди відкритого видобування кременю та пов'язані з цим майстерні. Б. А. Василенко за знахідками кераміки датує комплекс етапом ВІІ трипільської культури⁴.

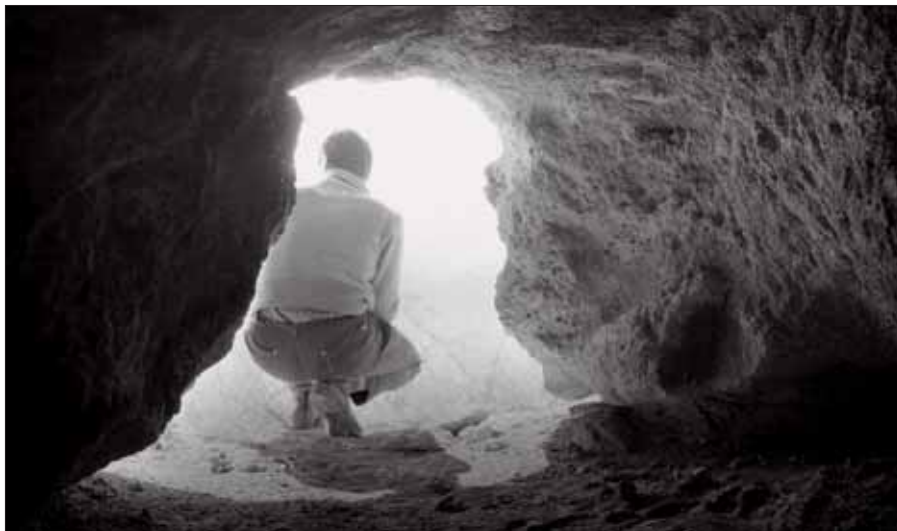
Крім того, Б. А. Василенко відніс до трипільського часу штольні для видобування кременю, виявлені ним біля с. Антонівка, Білогірка, Братішів, Незвисько⁵.

У Кіровоградській області комплекс розробок кременю, які належать до початку пізнього Трипілля, був виявлений Озеровим П. І. в районі с. Коробчине⁶. Досліджувався експедицією під керівництвом О. В. Цвек. у 1988–1990 рр. Тут у стіні сучасного кар'єру виявлено штольні шириною 1,5 м, які сягали глибини 6 м. У заповненні штолень зафіксовано відходи виробництва та знаряддя праці. Біля входів знайдено

місце, де здійснювалася первинна обробка кременю. На протилежному березі р. Велика Вись виявлено трипільське по-селення Рубаний Міст, мешканці якого спеціалізувалися на обробці кременю⁷.

Наведений вище перелік та опис місць видобутку кременю у трипільський час, звичайно, неповний. Його мета – показати різноманітність прийомів видобування та рівень розвитку гірничої справи у цій галузі, який, поза сумнівами, вражаючий. Приголомшує також розмах видобутку сировини, розрахований на масове спеціалізоване виробництво. Початком масштабної діяльності у кременеобробній галузі можна вважати кінець етапу АІ-ІІ – початок етапу ВІІ трипільської культури.

Крім того, вимальовується певна закономірність у розміщенні місць видобутку та цілої низки пов'язаних із ними виробничих комплексів: майданчиків-майстерень з первинної обробки кременю безпосередньо на місці видобутку сировини, майстерень-поселень, спеціалізованих на обробці попередньо вироблених напівфабрикатів, розташованих на певній відстані.

Відбійники під залишками трипільського житла. Майданецьке, розкопки М. М. Шмаглія.

Вхід до штольні Білої Гори. Фото С. М. Бібікова.

¹ Бібіков С. Н. Древние кремневые выработки в Среднем Поднестровье... – С. 3–6.

² Конопля В. М. Исследования в Ивано-Франковской области // АО. – 1985. – М.: Наука, 1986. – С. 287–289.

³ Клапчук М. Н. Поиски палеолитических местонахождений в Прикарпатье // Археологические открытия 1972 года. – М. – 1973. – С. 286–287.

⁴ Василенко Б. А. Видобування і обробка кременю на правобережжі Верхнього Подністров'я в енеоліті // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп. XX Респ. конф., Одеса, жовт. 1989р. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 38–39.

⁵ Державний реєстр пам'яток археології Івано-Франківської області. – Івано-Франківськ. – 2001. – С. 62, 134–138.

⁶ Див. КОРОБЧИНО.

⁷ Цвек О. В., Мовчан І. І. Охоронні дослідження пам'яток культури Трипілля-Кукутені // Тези обласної краєзнавчої конф. – Вінниця, 1990; Цвек Е. В., Мовчан І. І. Новый производственный комплекс трипольской культуры по добыче и обработке кремня // Развитие культуры в каменном веке. – СПб., 1997.

Кременеобробне виробництво

Кремінь, видобутий із землі, спочатку обробляли на майстернях-майданчиках, розташованих безпосередньо біля покладів сировини. Тут могли виробляти нуклеуси, призначені для виготовлення великих пластин, а також заготовки для клиноподібних сокир. Невдалі нуклеуси, а також зламані заготовки виявлено в багатьох місцях первинної обробки. Знахідки в цих місцях кераміки, а також знарядь праці, пов'язаних з побутовою діяльністю, можуть свідчити про існування тут тимчасових стоянок. Так, у заповненні штолень в Коробчиному знайдено скребла, скобелі, різці по дереву, мотиги¹. Звичайно, частина цих речей могла бути виготовлена і для роботи у штольнях.

Початково, до епохи масового спеціалізованого виробництва, майстерні кременярів розташовувалися прямо на поселеннях. Для трипільської культури такі майстерні відомі починаючи з середнього етапу. Наприклад, Поливанів Яр III/1 (етап VI трипільської культури). На цьому поселенні у будівлі 1, яка мала розміри 10–12х20 м, було знайдено, як пише Т. О. Попова, 14 обтесаних заготовок для сокир, 58 призматичних нуклеусів, відходи виробництва, відбійники, ретушери, 470 готових пластин. Цікаво, що в цьому ж комплексі знайдено й сировину – 14 грубо обтесаних жовен кременю². Незрозуміло, проте, зроблено це на місці видобутку чи в майстерні.

Мешканці більш пізнього поселення – Поливанів Яр II спеціалізувалися на виготовленні деревообробних знарядь – сокир, доліт. Знайдено заготовки клиноподібної форми висотою 15–17 см. Обробка кременю проводилася в житлах, у спеціально відведених для цього місцях. Обробка жовен кременю здійснювалася в окремому місці, яке могло бути спільним для групи жител³.

У горизонті Поливанів Яр I (етап СІ) виявлено сліди колективної кременеобробної майстерні, яка займала площу 20–25 кв.м. Тут відходи виробництва залягали суцільним шаром завтовшки 10–15 см. Натомість у житлах не виявлено сировини для виробництва – жовен кременю. На думку Т. О. Попової, це свідчення централізації виробництва знарядь з кременю⁴.

Відомі також інші трипільські кременеобробні майстерні на пам'ятках Кринички I, Кормань, Ожеве, Жванець-Щовб, Волошкове, Гайдамацький Яр, Незвисько.

Цікаве спостереження зробила Н. М. Скакун, вивчаючи кремінь з

Великі пластини з кременю. Колекція «ПЛАТАР».

майстерні поблизу с. Бодаки на Тернопільщині. Найбільше нуклеусів та інструментів, пов'язаних з виготовленням та обробкою довгих пластин, було виявлено у так званому «будинку майстра». Залишки цієї споруди знайдені неподалік від центральної частини поселення. Тут зафіксовано 46 нуклеусів та цілі пластини, а також численні верхні та нижні фрагменти пластин і відходи виробництва, 600 відщепів. Виявля-

ється, давні майстри виробляли якомога довгі пластини для того, щоб використати з них лише середню, відносно пряму частину. Решта йшла у відходи. Середня частина пластин, найбільш рівна, на думку дослідників, і була кінцевим продуктом виробництва. Саме ця частина пластин мала найкращі властивості для подальшого виробництва знарядь праці. Обсяг знайодок на поселенні вказує на те, що його мешканці не потребували такої кількості знарядь. Отже, їх виготовляли для обміну⁵.

Поселення з майстернями – Поливанів Яр, Бодаки – як правило, мали укріплення у вигляді ровів та валів. У Поливановому Яру укріплення поновлювали та розширювали принаймні двічі. Можливо, це означає, що їхні мешканці змушені були захищатися від сусідів, у яких час від часу виникало бажання заволодіти їхнім майном, заробленим на обміні кременем.

З майстерень сокири, великі пластини та їх фрагменти розходилися на обмін. При цьому кремінь з Дністра та Волині розходився за сотні кілометрів, іноді досить далеко за межі трипільських територій.

На думку дослідників, особливо бажаним товаром були великі, необроблені пластини. Це престижні вироби, які знаходять у складі скарбів. До речі, чи не найбільший такий скарб свого часу знайшов В.В. Хвойка у Подніпров'ї. Схований у великій посудині, він налічував понад 100 великих пластин. Інший скарб – понад 60 пластин – було знайдено нещодавно на території м. Івано-Франківська. Такі пластини клали також у поховання.

Знахідки скарбів з довгих кремінних пластин на поселеннях трипільської культури на Дніпрі, на Черкащині та в інших місцях свідчать, що це були престижні предмети –

¹ див. КОРОБЧИНО.

² Попова Т. А. Кременеобработка производств трипольских племен... – с. 147–149.

³ Там же, с. 149–150.

⁴ Там же, с. 158–159.

⁵ Скакун Н. Н., Старкова Е. Г., Самзун А., Матвева Б. Бодаки – поселение-мастерская на северо-западе трипольской культуры // Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції «Трипільський світ його сусіди». – Збараж, 2001. – С. 54–55.

Великі пластини з скарбу, який В. В. Хвойка знайшов на поселенні Халеп'я у Подніпров'ї. Національний музей історії України.

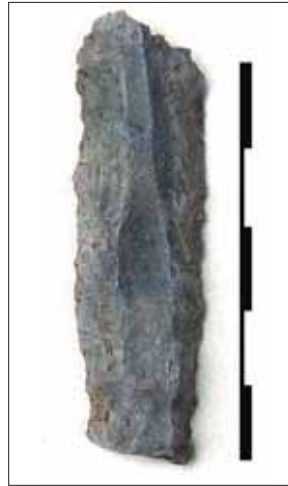
так само, як мідні сокири та прикраси.

Для виготовлення звичайних, масових знарядь праці типу серпів чи скребачок заготовки транспортували у вигляді фрагментів пластин. На великі поселення типу Майданецького чи Тальянок, які мали тисячі домогосподарств, заготовки повинні були завозити щороку тоннами. Стільки потребували місцеві трипільські господарства, позбавлені місцевої якісної сировини.

Кременева сировина з околиць Майданецького, Черкаська обл.

Через брак кременю подекуди ступінь утилізації виробів був надзвичайно високим. Спрацьований серп не поспішали викидати на смітник, а переробляли на свердло, потім, коли свердло ламалося, — на скребачку. Коли скребачка спрацьовувалася, з її допомогою кресали вогонь. От який шлях проходив

Спрацьований зубчастий серп, з якого виготовлено знаряддя для обробки рогу. Майданецьке, розкопки М. М. Шмаглія.

кремень з далекої Волині, завезений за сотні кілометрів на Південний Буг або Дніпро.

Є підстави вважати, що на поселеннях-гігантах кременеобробка, якщо існувала, теж була централізованим ремеслом. Про це може свідчити майже повна відсутність знахідок відходів-відщепів, а також заготовок-нуклеусів. Єдиним винятком є поселення Володимирівка на р. Синюха (етап ВІІ), розташоване неподалік від виходів місцевого кременю. В басейні Синюхи, на р. Велика Вись побіля поселення Рубаний Міст О. В. Цвек виявила кременеобробні майстерні, які працювали на місцевій сировині¹. Зауважимо, що їх продукція не набула значного поширення у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. На місцевій сировині працювала також майстерня на поселенні Пекарі II² під Каневом, досліджена Овчинниковим Е. В. Вона виробляла переважно скребачки та вістря стріл³. На думку Є. С. Пічкура та Шидловського П. С., які досліджували матеріали з майстерні, виробництво мало сезонний характер, можливо, тут працювали після завершення польових робіт⁴.

Скребачки, виготовленні з місцевого (2) та волинського (1, 3) кременю. Ігнатенкова Гора, Подніпров'я. Розкопки М. Ю. Відейка.

На поселенні Ворошилівка у ямі виявлено сліди діяльності із вторинної обробки кременю. Тут знайдено три відбійники та каміння різного розміру, на найбільшому збереглися сліди від ударів. Поруч знайдено близько сотні відщепів, уламки зламаних знарядь — вкладиш до серпа, пластини, а також скребачки і наконечник стріли. На думку С. О. Гусєва, тут виготовляли нові та ремонтували старі знаряддя праці з імпортованої сировини⁵.

Таким чином, на теренах поширення трипільської культури ми спостерігаємо існування різних типів кременеобробних майстерень та різну організацію виробництва. Це майстерні із первинної та вторинної обробки кременю безпосередньо на місці видобутку, аналогічні майстерні на поселеннях, розташованих на певній відстані від місць видобування, спеціалізовані майстерні з виготовлення пластин або сокир, майстерні з лагодження та виготовлення знарядь з імпортованої сировини. Існує думка, що частина майстерень могла мати сезонний характер.

¹ див. РУБАНИЙ МІСТ.

² див. МАЙСТЕРНЯ КРЕМЕНЕОБРОБНА ПЕКАРІ II.

³ Овчинников Е. В., Пічкур Є. В. Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II... — с. 207–212.

⁴ Пічкур Є. В., Шидловський П. С. Комплекс кременеобробки на поселенні Пекарі II // Поселення-гіганти трипільської культури. До 110-річчя відкриття культури. — К.: Корвін-Пресс, 2004.

⁵ Гусєв С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н.е. — Вінниця, 1995. — С. 173–174; рис. 45.

Вироби з кременю

Номенклатура, а особливо типологія виробів з кременю упродовж існування трипільської культури поступово змінювалася. Вона великою мірою залежала від наявності/відсутності відповідної сировини на місці розташування поселень, а також виробництва знарядь з альтернативних матеріалів, насамперед з міді, а на заключному етапі – бронзи.

На ранньому етапі зберігається асортимент виробів, характерний для культур доби неоліту. На поселенні Бернашівка виявлено кілька типів скребачок (на пластинах та відщепках), скобелі, свердла, проколки, різці, пилки, а також віджимники та ретушери. Крім того, знайдено також вироби, які могли використовуватися як вкладиші до складних знарядь – геометричні мікроліти (фрагменти мисливського озброєння) та пластини. Серед них 73 вкладиші до серпів. Більшість пластин використовувалася як ножі¹.

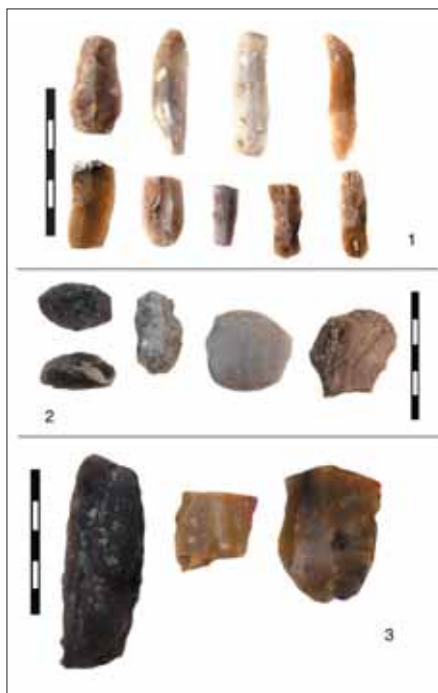

Спрацьовані нуклеуси. Поселення Лука-Врублевецька, Трипілля А. Розкопки С. М. Бібікова. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Суттєві зрушення відбулися у виготовленні знарядь з кременю на середньому, або розвиненому, етапі трипільської культури. З'явилося кілька принципово нових типів виробів, водночас занепала давня технологія виготовлення знарядь та зброї з набірними лезами-вклади-

Знаряддя з вкладнями із малих пластин. Реконструкція.

Вироби з кременю: 1 – пластини; 2 – скребачки; 3 – знаряддя на пластинах. Поселення Олександрівка, Трипілля А. Дослідження Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейка. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Спрацьований нуклеус для отримання мікропластин. Поселення Олександрівка, Трипілля А. Дослідження Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейка. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

шамі. У цей час переважна більшість знарядь вироблялася з досить великих за розмірами пластин, які використовувалися цілком або по частинах.

Набуває поширення техніка обробки ріжучих кромek, відома під назвою струменевої ретуші. Вона зокрема дозволяла створювати зубчасті леза, які не різали, а пиляли. Подібні леза були дуже ефективні при зрізанні стебел рослин. Серпи, в яких застосовувалися такі леза, були призначені для збору злаків, у наукових працях їх часто називають «зубчастими». Вони більш ефективні, ніж ранньотрипільські серпи «карановського» типу з вкладишами із малих пластин. Експериментальні дослідження, проведені Г. Ф. Коробковою, довели, що зубчасті серпи поступаються залізним за продуктивністю праці лише на 50 %².

Ще одна новинка кременевої індустрії була створена для потреб озброєння. Це вістря стріла та дротиків трикутної форми, виготовлені у техніці двобічної обробки. На думку А. В. Енговатової, зміна в системі озброєння пов'язана насамперед з активізацією у цей час військових конфліктів, оскільки для полювання

¹ Збенович В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 66–82.

² Коробкова Г. Ф. Древнейшие жатвенные орудия и их производительность: (В свете эксперим.-трассол. изуч.) // СА. – 1978. – № 4. – С. 36–52; Коробкова Г. Ф. Палеоэкономические разработки в археологии экспериментально-трассологические исследования // Первобытная археология. Поиски и находки. – К. К.: Наукова Думка. – 1980. – С. 219.

Поселення Хом'яківка I, Трипілля VI-II. Дослідження І. Т. Кочкина. Музей археології Прикарпаття.

Великі пластини, крайня зліва оброблена струменевою ретушшю.

Нуклеуси.

Вістря стріл і дротика.

досить ефективною була й попередня система озброєння стріл та дротиків¹.

На етапі VI-II з'являються виготовлені з кременю клиноподібні сокири та долота. Найдавніші сліди такого виробництва відкриті на поселенні Поливанів Яр III/I. Пізніше вони набувають значного поширення, особливо у західних регіонах трипільської культури, на Дністрі. Спочатку у техніці оббивки виготовляли заготовку, яка в загальних обрисах нагадувала сокиру. Потім її доробляли, шліфуючи на абразиві. Спочатку шліфували лише лезо, в більш пізній час й усю поверхню сокири.

На поселенні Ворошилівка, яке віднесене до етапу VII, за даними С. О. Гусева, було виявлено набір знарядь з кременю, типовий для цього етапу розвитку трипільської культури: скребки на пластинах та відщеплах, ножі на пластинах, вкладиші до серпів, скобелі, різці, свердла, проколки, сокири, долота, тесла, наконечники стріл².

Крім того, на поселенні Ворошилівка трасологічними дослідженнями, проведеними Н. М. Скакун, виявлено нову для Трипілля категорію знарядь. Йдеться про вкладиші до молотильної дошки (дикані), який виготовлений з відщепу і має заповнювання подібно до серпів. Вкладиші призначалися для кріплення у дерев'яній основі³.

На пізньому етапі (CII) технологія виготовлення знарядь з кременю суттєво не змінилася. Водночас скоротився асортимент виробів. Дослід-

Знаряддя праці на пластинах з поселення Більшівці. Дослідження Ткачука Т. М. Фонди Національного заповідника «Давній Галич».

Заготовка сокири або мотики. Поселення Кормань, ур. Лужок. Розвідка С. М. Бібікова. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Заготовка клиноподібної сокири. Середнє Подністрів'я, Хмельницька обл.

Заготовки і завершені вироби з кременю. Сокири та долота. Поселення Галиця на Середньому Дністрі. Трипілля VI-II. Розвідка С. М. Бібікова. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

¹ Энговатова А. В. Кремневая индустрия трипольской культуры... — с. 19.

² Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя... — с. 175–185.

³ Заец И. И., Скакун Н. М. Результаты исследования производственного инвентаря поселения Ворошиловка // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. Докл. — Киев, 1990. — С. 105–108.

Фрагменти знарядь на пластинах. Поселення Нова Чартория, Трипілля СІІ. Дослідження Ю. М. Захарука. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

ники пов'язують це явище з поширенням більш ефективних та якісних металевих знарядь, частина яких вже була виготовлена з бронзи. З великих пластин із застосуванням струменевої ретуші почали виготовляти також леза ножів, які за формою часом нагадують металеві вироби листоподібної форми. Такі вироби було виявлено в могильниках софіївського типу та на поселенні Троянів. Лише на багатих сировинною поселеннях Подністров'я та Волині виявлено повний набір виробів з кременю. Ці явища А. В. Энговатова схильна розглядати як початковий етап деградації кременевої індустрії¹.

Скарб пластин, що походять з одного нуклеуса. Поселення Сандраки. Дослідження О. Ф. Лагодівської. Археологічний музей ІА НАНУ.

Леза кинджалів, виготовлені з великих пластин, які імітують металеві вироби. Могильники софіївського типу. Археологічний музей ІА НАНУ.

Рівень та значення кременеобробного виробництва

Слід зазначити, що видобуток та обробка кременю у трипільській культурі, починаючи із середнього етапу, на думку більшості дослідників, набули рис спеціалізованого, високотехнологічного ремесла і мали такий самий вплив на розвиток суспільно-економічних відносин та міжплемінних зв'язків, як металургія та металообробка. Із вдосконаленням технології обробки кременю (особливо у виготовленні великих пластин) вона, очевидно, стає менш доступною усьому населенню, виникають спеціалізовані виробництва.

Рівень кременеобробки трипільської культури був досить високим, тут були відомі практично всі технології цієї галузі, поширені у Старій Європі. Наявність високоякісної місцевої сировини сприяла розвитку кременевої індустрії. Слід відзначити також високий рівень гірничої справи, розробку родовищ кременю за допомогою штолень.

Удосконалення техніки обробки кременю, висока якість напівфабрикатів та готових виробів, а також наявність майстерень, на думку Н. М. Скакун, свідчать про спеціалізацію та професіоналізацію кременеобробного виробництва, яке поступово переростає рамки домашнього промислу і перетворюється на ремесло².

У межах кременеобробного ремесла спостерігається певна спеціалізація у виготовленні окремих типів знарядь та напівфабрикатів, пов'язана насамперед з особливостями сировинної бази. У Подністров'ї вироблялися переважно масивні знаряддя для обробки дерева — сокири, колуні, тесла, долота. На Волині основною продукцією були великі пластини.

Волинь та Подністров'я стали основними експортерами виробів з кременю, до того ж їх продукція поширювалася далеко за межі три-

пільської культури. Спроби налагодити видобуток кременю у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, судячи з наявних даних, особливого успіху не мали.

Про обсяги обміну свідчать результати досліджень археологів на території Словаччини. У середині V тис. до н.е. близько половини кременю на поселеннях неолітичних культур тут становить імпорт з

Відходи кременеобробного виробництва. Поселення Олександрівка, Трипілля А. Дослідження Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейка. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

¹ Энговатова А. В. Кремневая индустрия трипольской культуры... — с. 20.

² Скакун Н. Н. Особенности кремнеобрабатывающего производства эпохи ранних металлов в Юго-Восточной Европе // Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції «Трипільський світ його сусіди». — Збараж, 2001. — С. 53.

Сокира клиноподібна, шліфована. Поселення Кормань, ур. Лужок. Розвідка С. М. Бібікова. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Нулеус. Поселення Галиця на Середньому Дністрі. Трипілля VI-II. Розвідка С. М. Бібікова. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Фрагмент знаряддя на пластині, обробленій струменевою ретушшю і роговий ретушер. Знаряддя – пос. Нова Чарторія, ретушер – пос. Сабатинівка II. Дослідження Ю. М. Захарука, М. Л. Макаревича. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Фрагмент великої пластини. Поселення Бурдюг, Чернівецька обл. Чернівецький обласний краєзнавчий музей.

Дністра. Виявляється, навіть звичайні камені – конкреції дністровського кременю тут так цінували, що клали в поховання поруч з виробами із золота та міді. Наприклад, у могильнику тисаполгарської культури у Великих Рашківцях виявлено конкреції кременю, нуклеуси та великі пластини, виготовлені з дністровського та волинського кременю¹. З часом ситуація з імпортом кременю зі сходу на території Словаччини змінилася, і на пам'ятках культури Баден трапляються лише поодинокі вироби, що походять із дністровських майстерень².

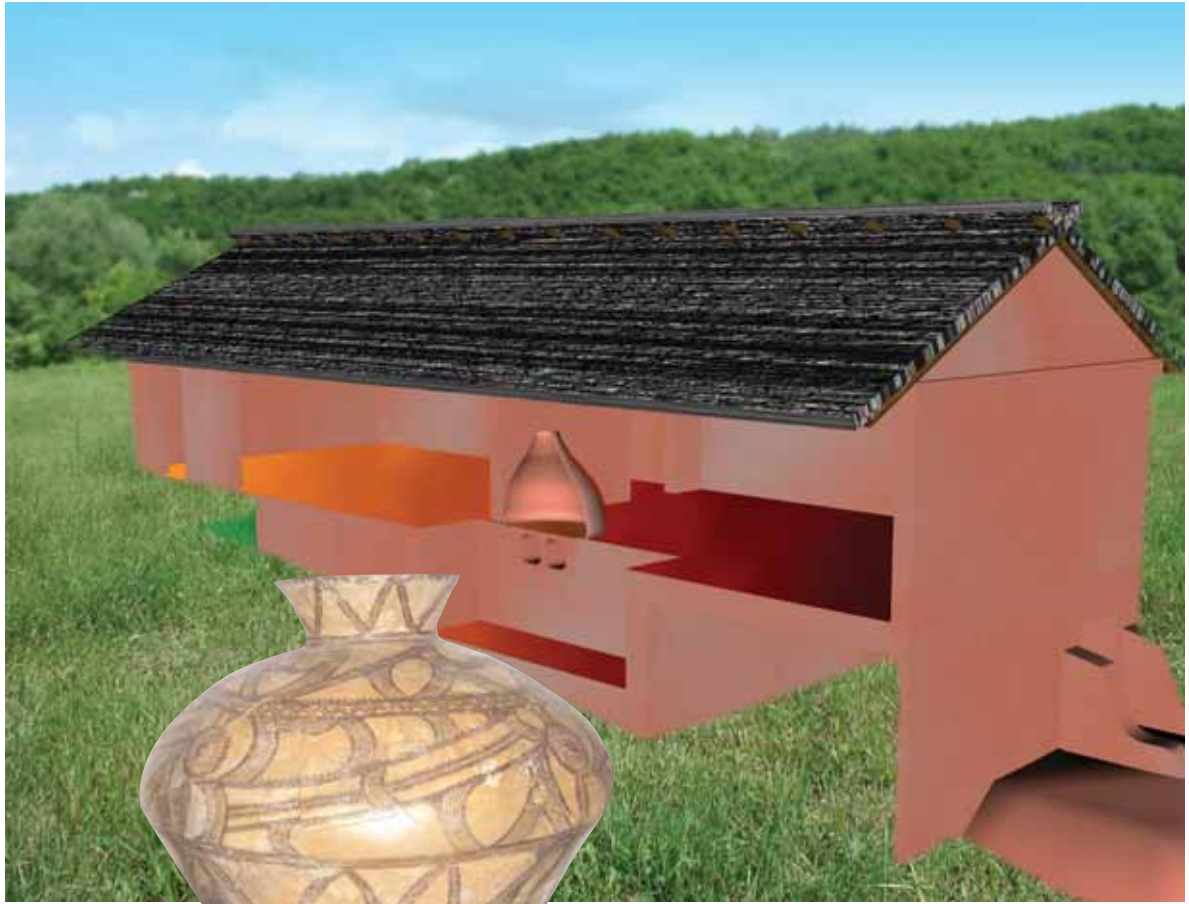
Таким чином, ми можемо спостерігати поділ праці та спеціалізацію у кременеобробці між окремими районами поширення трипільської культури. Це явище сприяло інтенсифікації міжплеменного обміну виробами та сировиною, налагодженню досить далеких шляхів транспортування кременю.

¹ Vizdal J. Tiszapolgarske pogrebisko vo Vel'kich Raskovciach. – Kosice, 1977. – Tab.XLIII–XLVI.

² Kaczanowska M., J. K. Kozłowski, S. Siska Neolithic and eneolithic stone industries from Sarisske Michal'any, Eastern Slovakia. – Krakow, 1993 – P. 110.

ГОНЧАРНЕ ВИРОБНИЦТВО ПЛЕМЕН ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Історіографія

Багатолітнє вивчення пам'яток трипільської культури (понад сто років) дозволяє проаналізувати й узагальнити дані про розвиток гончарства трипільських племен. В історіографії, присвяченій вивченню трипільської кераміки, можна виділити три аспекти. Насамперед це спроби різних авторів створити наукову класифікацію кераміки, а також вивчення проблеми технології керамічного виробництва. Е. Р. фон Штерн, під час досліджень кераміки з поселення Петрени звертав увагу на масу, орнамент, ангобування, розпис, лощіння. Дослідник прийшов до висновку щодо формування великих біконічних посудин з двох половин, які з'єднувалися додатковим накладанням глиняного пояса. Він одним з перших підняв питання про існування спеціальних центрів з виробництва розписної кераміки¹.

М. Я. Рудинський виявив залишки першого трипільського гончарного горна у 1926 р.² У 30-ті роки думку про гончарні центри підтримав Л. Чикаленко, який звернув увагу на ідентичність посуду з різних регіонів трипільської культури³.

Л. А. Дінцес під час вивчення генезису трипільської орнаменталістики зупинявся на технології та еволюції заглибленого орнаменту. Він припускав досить високий рівень соціальної організації трипільського суспільства, висловив думку про можливість виділення спеціалістів по окремих видах ремесла⁴.

Технології розписного орнаменту на трипільській кераміці присвячена стаття І. П. Красникова. При вивченні складу фарб та сировини для них вчений доходив до висновку, що три основних кольори розпису трипільської кераміки – білий, червоний та темно-брунатний – відповідають матеріалам, які мали у своєму розпорядженні племена трипільської культури: каоліну, червоної вохри та болотній руді⁵.

На способи формування трипільських посудин звертала увагу Т. С. Пассек Так, вона відзначала наявність у Трипільлі великих посудин, зліплених з кількох частин⁶.

Новим етапом у вивченні технології керамічного виробництва Трипільля є розробки О. А. Кульської⁷, Н. Д. Дубицької⁸ та К. Коршак, які було здійснено наприкінці 30-х років. На основі хіміко-технологічного дослідження посуду та будівельних матеріалів вони зробили важливі висновки про місцеве виробництво кераміки, навели таблиці з даними аналізів, які підтверджують їхні міркування. К. Коршак шляхом експерименту моделює засіб обробки поверхні посудин та нанесення на неї канельованого орнаменту.

У 1949 р. Т. Д. Белановська проаналізувала техніку обробки глини та зміни керамічних форм кухонного посуду протягом усього часу існування трипільської культури⁹. Формуванню посуду присвячена спеціальна робота О. П. Черниша. Він

дійшов висновку, що частина трипільського посуду моделювалася з окремих шматків глини¹⁰.

С. М. Бібіков один з розділів монографії про поселення Лука-Врублевецька присвятив кераміці. У ньому наведено дані про ранньотрипільське горно, про розвиток та технологію виготовлення трипільського посуду. Дослідником висловлено думку про випал трипільського посуду у двох'ярусних горнах¹¹. До різних аспектів керамічного виробництва С. М. Бібіков повертається неодноразово. Як і Е. Р. Штерн, Л. Чикаленко, К. Масвський, дослідник розглядає питання про керамічні центри Трипільля¹². Аналізуючи рівень виробництва доби енеоліту, С. М. Бібіков робить висновок про громадський характер гончарного ремесла у трипільському суспільстві¹³.

Особливе значення для подальшого вивчення керамічного виробництва трипільського населення мало відкриття Т. Г. Мовшею гончарного комплексу у Жванці. Дослідниця підкреслює, що поява гончарних горен типу досліджених у Жванці є важливим економічним та культурним досягненням трипільських племен, гончарство яких наблизилося до ремісничого рівня, що стало передумовою для регулярного обміну¹⁴.

Розкопки у Веселому Куті та відкриття там гончарних майстерень значно розширили коло джерел з проблеми гончарного виробництва трипільців, засвідчили доволі швид-

¹ Штерн Э. Р. Доисторическая греческая культура на юге России // Труды XIII Археол. съезда. – М., 1906. – С. 20–21.

² Рудинський М. Я. Досліди на Кам'янецьчині // Короткі звідомлення Археологічного комітету за 1926 р. – К., 1927. – С. 131–132.

³ Чикаленко Л. Нариси розвитку української неолітичної мальованої кераміки // Трипільська культура на Україні. – К., 1926. – С. 116.

⁴ Динцес А. А. Прочерченный трипольский орнамент культуры А // Аспирантский сборник Государственной Академии истории материальной культуры. – 1929. – С. 17–26.

⁵ Красников И. П. Трипольская керамика // Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры. – 1931. – № №. – С. 10–12.

⁶ Passek T. S. La Ceramique Tripolienne des editions d'etat Section le et econoigue. – Leningrad, 1935. – P. 45.

⁷ Кульська О. А. Кераміка трипільської культури // Трипільська культура. – 1940. – Т. 1. – С. 307–325.

⁸ Кульська О. А., Дубицька Н. Д. Будівельні матеріали трипільської культури // Трипільська культура. – 1940. – Т. 1. – С. 325–333.

⁹ Белановская Т. Д. Кухонная керамика трипольской культуры: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л., 1949. – С. 1–16.

¹⁰ Черниш О. П. Про спосіб виготовлення трипільської кераміки // Археологія. – 1952. – Т. 7. – С. 179.

¹¹ Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая // МИА. – 1953. – № 38. – С. 126–129.

¹² Бибииков С. Н. О некоторых вопросах расселения трипольских племен // VII Международный конгресс антропологических наук. – М., 1964. – С. 1–9.

¹³ Бибииков С. Н. О ранних формах ремесленного производства // Домашние промыслы и ремесло: Тез. расширенного заседания сектора Средней Азии и Кавказа. – 1970. – С. 3–6.

¹⁴ Мовша Т. Г. Гончарний центр трипольської на Дністрі // СА. – 1971. – № 3. – С. 228–234.

кий його прогрес і дозволили ставити питання про виділення гончарного виробництва в окрему галузь на середньому етапі трипільської культури¹.

Низку публікацій з проблем керамічного виробництва було видано у Молдавії. В. М. Бікбаєв зокрема звернув увагу на ритуальні аспекти, пов'язані з гончарними печами². В. І. Маркевич присвятив керамічному виробництву спеціальний розділ монографії³. Автор дійшов важливих висновків про застосування трипільськими гончарями поворотного пристрою і наводить його реконструкцію, пропонує модель випалу посудин та багато цікавих спостережень стосовно технології виготовлення трипільської кераміки. Не можна погодитися з його твердженням про появу гончарних майстерень тільки на початку пізнього етапу Трипільля. Існують матеріали, які

дозволяють стверджувати про появу гончарів-професіоналів та спеціалізованих майстерень не пізніше середини середнього етапу трипільської культури.

Кілька праць Е. В. Сайко присвячені питанням вибору глини та її приготування для гончарного виробництва на основі аналізу матеріалів окремих поселень⁴. Під час вивчення пам'яток Побужжя дослідниця відзначає специфічні риси прийомів формування, особливі складові керамічних мас та певну спільність технології, яка властива для керамічного виробництва усіх пам'яток Трипільля цього регіону⁵. Важливе значення мають висновки Е. В. Сайко щодо розуміння історії та реконструкції керамічного виробництва⁶.

Керамічному виробництву Трипільля присвячені праці Л. Елліс. Авторка зауважує високий рівень виробництва кераміки, централі-

зацію різних циклів її виготовлення та збільшення кількості продукції⁷.

У 1994 узагальнюючу працю присвятила гончарному виробництву трипільської культури О. В. Цвек. Аналіз всіх наявних джерел дозволив розглянути різні аспекти трипільського гончарства та довести високий рівень його розвитку⁸.

У 2001 році з'явилась праця С. М. Рижова, яка доповнює новими даними нашу розробку. Вдалим є розділ, присвячений технологічним аспектам гончарства племен трипільської культури. Особливо досконало дослідник розглядає технологію виготовлення «кухонної» кераміки та наводить ряд нових досить цікавих спостережень⁹.

Нові матеріали про різні аспекти гончарства племен трипільської культури публікують у своїх роботах С. О. Гусєв¹⁰, Е. В. Овчинников¹¹ та інші.

¹ Цвек Е. В. О времени обособления гончарного ремесла в трипольском обществе: Тез. Докл. XVII конф. ИА АН УССР. — Ужгород, 1978. — С. 39.

² Бикбаев В. М. Данные к ритуалу, связанному с оставлением кукутень-трипольских гончарных печей // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез докл. Тальянки—Веселый Кут—Майданецкое, 1990. — С. 146—152.

³ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981. — С. 119—135.

⁴ Сайко Э. В. Техника и технология керамического ремесла Средней Азии в историческом развитии. — М.: Наука, 1982. — С. 38—44.

⁵ Заец И. И., Сайко Э. В. Трипольская культура Побужья в свете технологического изучения ее керамики // Проблемы истории та археологии давнього населення Української РСР: Тез. доп. — К., 1989. — С. 72—74.

⁶ Сайко Э. В. Техническая организация производства раннеземледельческих культур // Studia Prehistorica. — Sofia. — 1984. — S. 131—152.

⁷ Ellis L. The Cucuteni-Tripolye Culture: A Study in Tehnology and Origins of Complex Society // BAR. Int. Series, 217. — Oxford, 1984; Ellis L. Cultural boundaries and human behavior: method, theory and late neolithic ceramic production in the Carpathian-Pontic region // Cucuteni. Bibliotheca Memoriae Antiquitatis. — Piatra Neamt, — 1996. — P. 75—87.

⁸ Цвек Е. В. Гончарное производство племен трипольской культуры // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 55—95.

⁹ Рижов С. М. Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 5—60.

¹⁰ Гусєв С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. н.е. — Вінниця, 1995. — С. 298.

¹¹ Овчинников Э. В., Черновол Д. К., Гуриченко И. П. Раскопки на трипольском поселении у хутора Незаможник // АБУ 1999—2000 рр., С. 174—177; Э. В. Овчинников. Производственно-хозяйственный комплекс трипольского поселения у хутора Незаможник // Stratum, plus.— 2001—2002.— №2.— С. 386—411.

Етапи технологічного процесу керамічного виробництва

Керамічне виробництво включає низку послідовних операцій: 1) відбір глини та її обробка; 2) виготовлення форми; 3) обробка поверхні, орнаментация; 4) вишал виробу.

Відбір глини та способи її приготування – відповідальний момент технологічного процесу виготовлення кераміки. Рівень уявлень про глину як похідну сировину є важливий показник розвитку керамічного виробництва. Трипільські майстри були добре знайомі з властивостями глини. Їхні уявлення про матеріал відповідають 2-му та 3-му рівням (за А. А. Бобринським¹). Для другого рівня характерне використання сумішей з кількох сортів глини або чистої глини. Обидва рівні уявлень характерні для кінця раннього Трипільля та наступних етапів розвитку культури. Це підтверджує аналіз кераміки багатьох поселень (Тростянець, Ладжижн, Шкарівка, Веселий Кут, Варварівка VIII, XV, Вихватинці).

Формувальні маси створювалися двома шляхами змішування різних сортів глини та способом додавання до глиняної маси мінеральних домішок, що відповідало другому та третьому напрямкам у розвитку навичок готування формувальних мас².

Показником високого рівня розвитку керамічного виробництва є освоєння трипільськими гончарями, починаючи з середнього етапу трипільської культури, другого напрямку у розвитку навичок приготування формувальних мас (глина + глина). У наступні епохи саме на основі цих формувальних мас відбувався розви-

ток гончарного виробництва, в тому числі й пов'язаного з гончарним кругом у лісоостеповій зоні³.

Трипільські майстри надавали великого значення підготовці сировини, яка проходила певні стадії обробки залежно від призначення, форми, розмірів та типу орнаменту. Як свідчать аналізи кераміки з різних ареалів, глина, що вживалася для гончарних цілей, зазвичай була місцевого походження⁴.

Більшість керамічних виробів трипільських гончарів вирізняється ретельною обробкою глиняної маси та поверхні посудини. Але зустрічаються також посудини з погано промішаною глиною. Майстри добре знали властивості глини і використовували ці знання для виготовлення посуду, який призначався для різних цілей.

Під час підготовки глину відстоювали, м'яли, видаляли великі домішки, додавали необхідні складники. Для виготовлення кераміки необхідна була дрібноструктурна глина, яка під час висихання давала рівномірне зсідання, або маса, що містила спієноуючі домішки – товчену черепашку, шамот або пісок.

У трипільських гончарів існувало кілька способів приготування тіста. Залежно від жирності глини до маси додавали різні спієновачі, щоб зменшити зсідання під час сушіння та запобігти розтріскуванню посудини у процесі вишалу.

Однією з найбільш поширених домішок був подрібнений шамот. Додання спієновача документується складом керамічної маси певних груп

кераміки та знаряддями праці для виготовлення шамоту. У керамічних майстернях поселень Буго-Дніпровського межиріччя та Побужжя виявлено скупчення фрагментів кераміки поруч з ковадлами та відбіійниками (Веселий Кут, Шкарівка, Кліщів). У складі тіста посуду шамот фіксується на багатьох поселеннях раннього та середнього етапів Трипільля⁵.

Зустрічається ця домішка в посуді пізнього етапу Трипільля у Подніпров'ї (Чапаївка), Подністров'ї (Бринзени VIII, Костешти IV, Бринзени III)⁶. На спеціалізовані знаряддя для виготовлення шамоту вказує К. К. Черниш⁷.

Кварц, кварцит та інші мінеральні спієновачі застосовувалися на усіх етапах існування трипільсько-кукутенських поселень. В кераміці Олександрівки та Сабатинівки гідроліювані глини, як правило застосовувалися у сполученні з зернами кварцу⁸. Домішок граніту, гнейсу та кремністого сланцю більш характерний для побужських поселень (Кліщів, Цвіжжн, Ворошилівка)⁹. Дрібний пісок додавали у керамічну масу, яка використовувалася для виготовлення невеликих посудинок з тонкими стінками, характерних для раннього та початку середнього етапів Трипільля. Зустрічається ця домішка і пізніше, але у складі інших формувальних мас. Крупнозернистий пісок вживався для виготовлення тіста для тарного посуду. На пам'ятках початку середнього Трипільля Побужжя пісок як спієновач використовувався нечасто, більш

¹ Бобринский А. А. Гончарство племен Восточной Европы. – М.: Наука, 1978. – С.67–68, 84.

² Там же. – С. 84.

³ Там же. – С. 85.

⁴ Кульська О. А. Кераміка трипільської культури. – С. 307–325; Кульська О. А., Дубіцька Н. Д. Будівельні матеріали трипільської культури. – С. 325–339; Полевой Л. Л. Городское гончарство Пруто-Поднестровья в XIV в. – Кишинев: Штиинца, 1969. – С. 120; Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – С. 120.

⁵ Цвек О. В. Особливості формування східного регіону – трипільсько-кукутенської спільності // Археологія. – 1985. – № 51. – С. 31–45; Заец И. И., Сайко Э. В. Трипольская культура Побужья... – С. 72–74.

⁶ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии... – С. 120.

⁷ Черныш Е. К. Орудия труда трипольских племен // Седьмой международный конгресс доисториков и протоисториков. Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966 – С. 101

⁸ Сайко Э. В. Техническая организация... С. 131–132.

⁹ Заец И. И., Сайко Э. В. Трипольская культура Побужья... – С. 72–74.

уживані були подрібнені кам'янисті породи. Домішки кварциту, слюди поширені на пізньому етапі, особливо типові вони для Волині (у Троянові 95 % посуду виготовлено з глини з домішкою кварцу).

Подрібнені черепашки за складом – вапнякові утворення, додання їх як домішок надає виробам більшої міцності під час сушіння, випалу, при цьому знижується точка плавлення¹. Іноді така домішка становить до 1/3 маси посудини. Очевидно рецепт глиняної маси з домішкою товченої черепашки запозичений трипільцями у місцевих неолітичних² або сусідніх степових племен³. Проте використання карбонатних порід у вигляді мергелей відоме вже на ранньому етапі⁴.

набула на пізньому етапі Трипільля⁶.

Кривавик є типовою домішкою у керамічній масі посуду Буго-Дніпровського межиріччя та Подніпров'я. Він додавався до глини з якої виготовлено великі посудини. Під час випалу вони набували світло-коричневого кольору (Шкарівка, Веселій Кут, Коломийщина).

Вапно рідко використовувалося трипільськими гончарями. Така домішка зафіксована в матеріалах Буго-Дніпровського межиріччя, Подніпров'я та Верхнього Дністра. У Трипільлі вона, очевидно, з'явилась під впливом керамістів полгарської культури⁷.

На пам'ятках томашівської групи виявлено піфоси, у масі яких значна домішка решток обмолоту злаків⁸.

Кухонний посуд з домішкою товченої черепашки. Колекція «ПЛАТАР».

На середньому етапі Трипільля домішка черепашки широко використовувалася майстрами на всій території трипільсько-кукутенської області для виготовлення кухонної кераміки. Зародження нового для Трипільля технологічного прийому добре документується в матеріалах східного ареалу (Березівка, Красноставка та інші)⁵. Особливо великого поширення кераміка з домішкою мушлі

Хімічний аналіз фрагментів кераміки та обмазки з поселень Буго-Дніпровського межиріччя засвідчив їх різний склад. У черепках виявлено кадмій (С) і талій (Т). В обмазці цих елементів немає. Можна вважати, що ці категорії керамічних продуктів виготовлялися з різних глин.

Важливою властивістю гончарних глин є пластичність, здатність утворювати при контакті з водою щільну

тістоподібну масу. Одна з головних процедур у технології заготовки пластичної маси є додержання режиму відстоювання⁹. Як виняток на окремих поселеннях (Ворошилівка) гончарі до тіста додавали рослинні компоненти, що є результатом включення в суміші посліду трав'янистих тварин. Посуд з таким добавками був досить крихким¹⁰.

Значна частини розписного посуду виготовлена з ретельно промитої, без будь-яких домішок відмудленої глини. За даними О. О. Кульської вони відрізняються щільністю, твердістю та температурою випалу 1100 градусів. Для отримання такої глини трипільці шукали джерела гарної сировини, яка не вимагала складних процесів очищення. Маркевич В. І. вважає, що трипільці використовували поклади природно відмудленої тонкоструктурної пластичної лесово-гнейсової глини – мулу, яка накопичувався по берегах річок під час повеней. Так, на поселенні Шкарівка, розташованому у заплаві р. Рось, де багато мулу суглинків, які є сировиною для виробництва кераміки, виявлено кілька гончарних печей та багатий асортимент посуду. Але у «чистому» вигляді таку сировину використовувати неможливо і тому до неї додавався дрібнозерний пісок.

Посуд з відмудленої глини поширюється на середньому етапі трипільської культури, особливо у західному ареалі. Поступово від потрапляє й у східну зону, спочатку як імпортований, а потім його виробництво було налагоджене місцевими майстрами. Розписна кераміка східного ареалу Трипільсько-Кукутенської спільності спочатку відрізняється складом маси. Вона груба, не так ретельно відмудлена, містить значний

¹ Кульська О. А. Кераміка трипільської культури... – С. 321.

² Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (К вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье) // Первобытная археология. Поиски и исследования. – К., 1989. – С. 170–171.

³ Мовша Т. Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века. – СА. – 1961. – № 2. – С. 186–199.

⁴ Сайко Э. В. Техническая организация... – С. 131–152.

⁵ Цвек О. В. Особливості формування східного регіону – трипільсько-кукутенської спільності. – С. 35.

⁶ Рижов С. М. Гончарство... – С. 8–9.

⁷ Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья. – С. 113–115.

⁸ Шумова В. А. Производство тарной посуды поздне трипольским населением междуречья Ю. Буга и Днепра // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным: Тезисы 4 конф. Молодых ученых ИА АН СССР. – Москва, 1988. – С. 29–30.

⁹ Рижов С. М. Гончарство... – С. 6.

¹⁰ Гусев С. О. Трипольская культура... – С. 91–156.

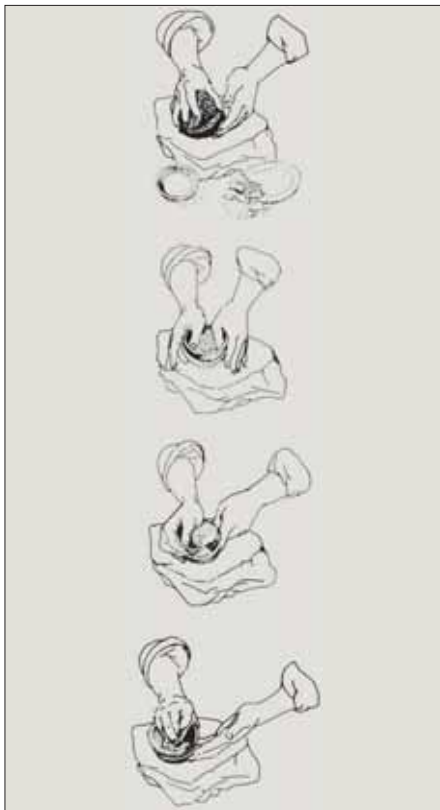
Розписний посуд з віддуленої глини. Колекція «ПЛАТАР».

відсоток піску. На поселеннях Кліщів, Веселий Кут, Верем'я гончари використовують технологію отримання віддуленої глини, а пізніше такий посуд превалює.

В залежності від хронологічних меж існування пам'яток та їх відношення до тієї або іншої локальної групи майстри використовували дещо різні способи підготовки формовочних мас. Для технології сировини середнього періоду трипільля показовим є розширення асортименту гончарних мас. Різні маси (каолінові, гідролюдисті, хромітгідролюдисті та інші) використовувалися в залежності від способу орнаментації.

На всіх етапах розвитку Трипільля простежується зв'язок деяких форм кераміки з певними глинами та спіснювачами. Застосування «рябих» глин залежало скоріше не від наявності відповідної сировини, а від призначення посуду¹.

Формування виробу, перетворення глиняної маси у порожню форму – наступний етап керамічного

Формовка посудини з одного шматка глини.

виробництва. На ранньому етапі найчастіше застосовувався метод ліплення посудин різних форм з одного шматка глини. Їхня поверхня, особливо внутрішня, зберігає сліди пальців. Посудини невеликого розміру, виготовлені тикайм способом ліплення, було знайдено на багатьох поселеннях раннього та початку середнього етапів трипільської культури. На пізніших етапах цей прийом застосовувався для виготовлення малих форм.

Більш поширений спосіб формування трипільських посудин – з пластин глини. У такому випадку простежується з'єднувальний шов не тільки по горизонталі, але й по вертикалі². Подібні способи ліплення відомі з етнографічних зразків³. Зазначеним способом найчастіше формувалися великі посудини типу

Зерновик, сформований з пластин глини та маленька посудина, зліплена з одного шматка глини. Колекція «ПЛАТАР».

зерновиків.

Для деяких мисок, покритих вінець кратерів відмічається не стрічковий, а пелюстковий метод формувки, коли трапецієподібні глиняні пластини кріпились до дна послідовно між собою⁴.

Е. Р. Штерн, Т. С. Пассек, Маркевич В. І.⁵ висловлювали думки про

¹ Рижов С. М. Гончарство... – С. 8, 9, 12, 13.

² Черниш О. П. Про спосіб виготовлення трипільської кераміки. – С. 177–180.

³ Воеводский М. В. К изучению гончарной техники первобытнокоммунистического общества на территории лесной зоны Европейской части РСФСР // СА. – 1936. – № 1. – С. 51–77; Зеленин Д. К. Примитивная техника гончарства в Восточной Европе // Этнография. – 1927. – Т. 1. – С. 87–105.

⁴ Жураківський Б. С. До питання про технологію виготовлення трипільської кераміки // Археологія, 1994. – №1. – С. 88–92.

⁵ Маркевич В. І. Позднетрипольские племена... – С. 121.

те, що великі біконічні посудини формувалися з двох частин. Стрічкові шари та з'єднувальний шов між двома частинами іноді простежується як із середини, так і на зовнішній поверхні посудини. Таким способом

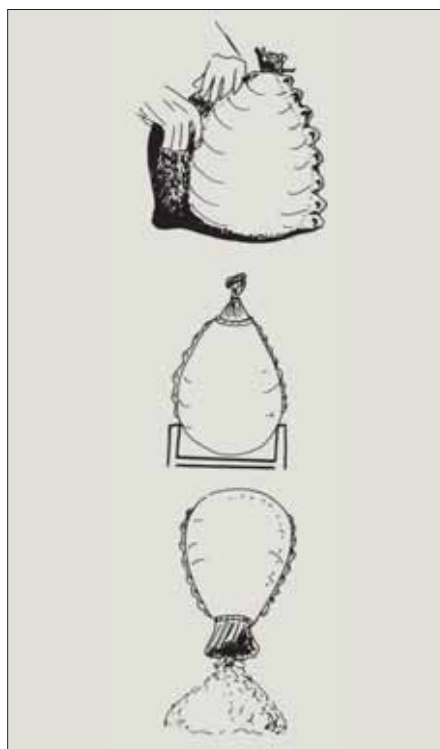

Глечик розписний. Колекція «ПЛАТАР».

формувалися амфори, глечики. На заключних етапах Трипільля зазначений прийом зникає. Великі посудини формувалися найчастіше з трьох частин: нижньої – зрізано-конічної, верхньої, яка наближається до напівсфери, і, нарешті, вінець. Щоб запобігти деформації нижньої частини корпусу від ваги верхньої, інколи під плічками посудину обв'язували мотузкою або стрічкою тканини. Їх відбитки зафіксовані під відокремленим шаром обличкування на посудинах з поселень Чичиркозівка, Тальянки, Майданецьке, Томашівка¹.

Існував спосіб формування посуду за допомогою насипної болванки. За неї правив мішечок, заповнений піском. На таку болванку накладалася глина, яка виглаждувалася шпателем. Насипна болванка дозволяла наносити глину у більш вологому стані, аніж під час ліплення стрічковим способом, завдяки чому злипання глини відбувалось без застосування щипків. Ліпити на болванці можна і застосовуючи

ручний гончарний станок, що значно прискорює працю. Після підсихання посудини пісок висипали і мішечок витягали. Такий спосіб давав можливість виготовляти різноманітні форми посудин із складним профілем, розпочинати ліплення як знизу, так і зверху. Експериментально цей спосіб відтворений Г. Ф. Коробковою². Таким чином, найімовірніше, формувалися кулясті посудини середнього етапу трипільської культури Буго-Дніпров-

Спосіб формування посуду за допомогою насипної болванки.

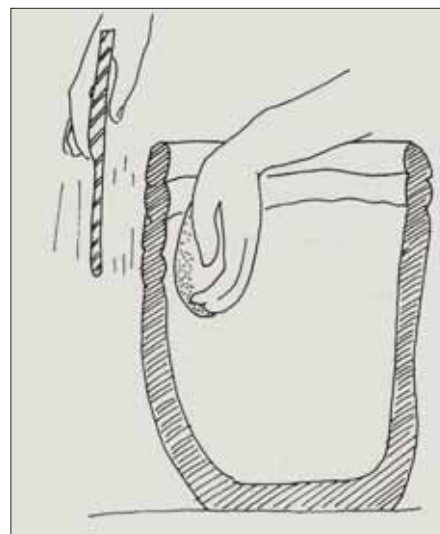
ського межиріччя та Подніпров'я.

Можливо посудини з мушлею в масі виготовляли таким же чином.

Для групи кераміки з черепашкою вказується ще один спосіб обробки стінок – вибивання, при якому формовка тулубу здійснюється шляхом розплющення стінок посудини (техніка ковадла та лопаточки). Ознакою вибивки є характерні п'яскі сліди на поверхні, що утво-

Посудина з мушлею в масі. Колекція «ПЛАТАР».

Техніка ковадла та лопаточки.

рили від ударів колотушкою³. За допомогою техніки яка близька до вибивання, можливо, були виготовлені і деякі посудини з розписом, на що вказують дослідження кераміки з поселень Канівщини (Зелена діброва, Пекарі II), проведені за новими методиками (фонографічний метод⁴) у Саратовському університеті, але останній ще потребує додаткових розробок⁵.

Але найбільш поширеним способом формування трипільської кераміки була техніка наліплювання. Основні його прийоми – кільцевий та спіральний. Перша стрічка з'єднувалася з дном шляхом вмивання та загладжування. По лінії з'єднання

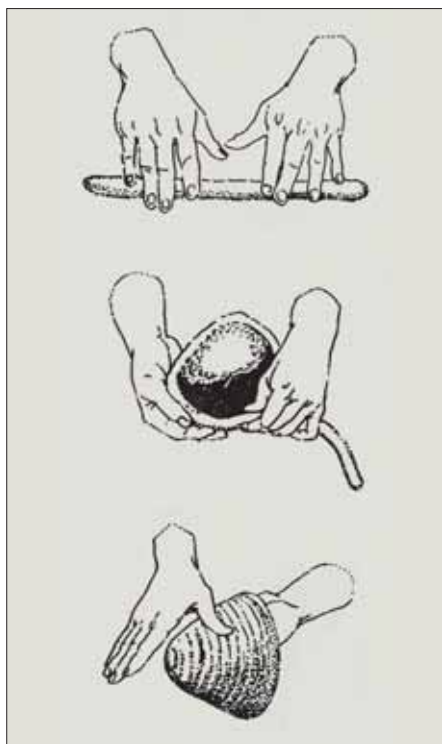
¹ Рижов С. М. Гончарство... – С. 13.

² Семенов С. А., Коробкова Г. Ф. Технология древнейших производств. – Л.: Наука. – 1968. – С. 210–211.

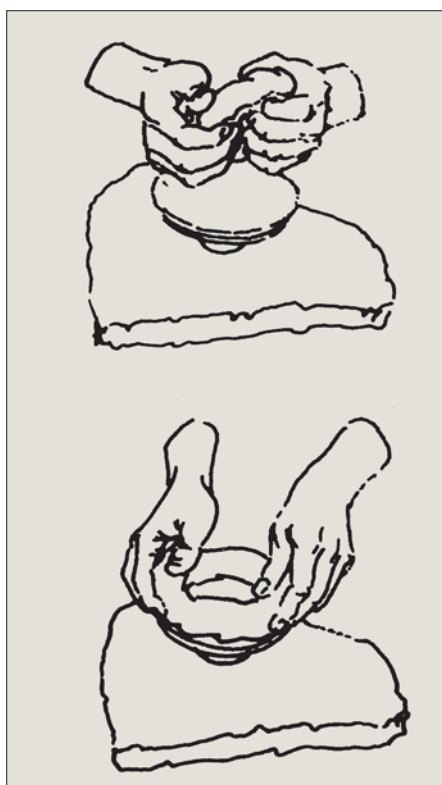
³ Августиник И. В. К вопросу о методике исследования древней керамики // КСИА АН СССР; М. – 1956. – Вып. 64. – С. 148–156; Палагута И. В. К проблеме связи Триполья-Кукутени с культурами энеолита Северного Причерноморья // Российская археология. – М., – 1998. – № 1. – С. 4–15.

⁴ Див. ФОНОГРАФІЧНИЙ МЕТОД

⁵ Балановський А. В. Сингатулин Р. А., Овчинников Э. В. Новые подходы к изучению керамики трипольской культуры // Археологическое наследие Саратовского края. Охрана и исследования в 2001 году. – Саратов, 2003. – Вып. 5. – С. 150–156.

Техніка наліплювання спіральна.

Техніка наліплювання кільцева.

стрічок простежуються відбитки пальців гончаря, який підготовлював

край для подальшого нарощування стінки. Кількість кілець залежало від розміру посудини. Самі ж кільця робили шляхом розкачування та сплюснення глиняних вальків¹. Ширина стрічок залежно від розміру посудини коливається від 1 до 5 см. Їх краї зрізалися та підправлялися кістяним ножом. Стінки сирих посудин доводилися до потрібної форми за допомогою ножа або лоццла-правила².

Удосконалення стрічкової техніки дало можливість виготовляти посудини зі складним профілюванням. У період пізнього Трипілля застосовувався новий метод формування, який посилював міцність посудини стрічок поміж собою, витягування пальцями глини від дна до вінець поперек стрічок³. Такий самий прийом під час формування великих горщиків із стрічок з підправкою на гончарному крузі існував до середньовіччя, практикується також у наші дні⁴.

Таким чином, тулуб трипільських посудин виготовлявся двома способами: з окремих пластин, що більш характерно для східнотрипільського ареалу, або горизонтально-кільцевими наліпами. Останній прийом був широко розповсюджений у західному

Ранньотрипільські посудини з ручками. Колекція «ПЛАТАРА».

ареалі поширення трипільсько-кукутенських племен.

Існувало кілька способів формування вінець посудин. Частіше вони ліпилися з того ж шматка тіста, що й стінки посудини. У деяких випадках вінець виконувалися у вигляді

круглої стрічки і накладалися навколо стінок. Посудини також оздоблювалися ручками та іншими рельєфними деталями. Відзначають два способи скріплення ручок-вухок: ручка кріпилася до стінки посудини наліпом, або у стінці робився отвір, у який вставлялися ручки у вигляді глиняних валиків. Останній спосіб був більш надійний і застосовувався для тарного посуду у Побужжі, Подніпров'ї та їх межиріччі (Веселий Кут, Владиславчик, Тростяничок, Лекареве, Гребені). Подібне кріплення ручки зазначає В. І. Маркевич для трипільської кераміки Північної

Зерновик з ручками. Колекція «ПЛАТАРА».

Молдови⁵. Різноманітні рельєфні деталі вставлялися за допомогою паза в посудині та виступу на деталі або їх виконували скульптурним наліпом. Горщики з рельєфними виступами, які нагадують гудзики, характерні для пам'яток східнотрипільської культури (Шкарівка, Веселий Кут, Тростяничок). Зооморфні та антропоморфні наліпи частіше зустрічаються на кухонному посуді (Веселий Кут, Верем'я, Володимирівка, Тростяничок).

Днища посудин часто ліпили окремо у вигляді диска, до якого кріпилися стінки. Подібна техніка формування зафіксована на багатьох

¹ Рижов С. М. Гончарство... — С. 9; рис. 28-3.

² Жураківський Б. С. До питання про технологію виготовлення трипільської кераміки // Археологія, 1994. — № 1. — С. 88.

³ Маркевич В. І. Позднетрипольские племена Северной Молдавии... — С. 124.

⁴ Полевой Л. Л. Городское гончарство Пруто-Поднепровья в XIV в. — Кишинев: Штиинца, 1969. — С. 118.

⁵ Маркевич В. І. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — С. 120.

пам'ятках трипільської культури. Інший спосіб – виготовлення дна з круглого шматка глини з початком стінок. Для міцності дно і зсередини і ззовні додатково підмазували глиною. Такий спосіб формування зустрічається на трипільських поселеннях України (Шкарівка, Веселий Кут, Гарбузин) та Молдови¹. Іноді дно великих посудин формувалося з двох шматків², що також спостерігаємо на посуді деяких поселень.

ри. На біконічних посудинах зі Шкарівки та Веселого Кута добре простежений спосіб з'єднання перемички та стовбура. У стовбурі «бінокля» є паз, на перемичці – виступ. За допомогою цих конструктивних деталей скріплювалася посудина. Аналогічний спосіб скріплення помічено також на інших посудинах. Круглі гілки були основою для виготовлення отворів деяких біноклеподібних посудин, у яких ізсередини помітні від-

Модель житла. Колекція «ПЛАТАР».

Зооморфні та ритуальні посудини. Колекція «ПЛАТАР».

Пластика. Колекція «ПЛАТАР».

На поселеннях трипільської культури трапляються посудини та керамічні вироби складної форми – «біноклі», триноклі, зооморфні посудини, чаші на піддонах, культові предмети, виготовлені способом скульптурного ліплення, іноді з кількох частин. З'являються ці форми та способи їх виготовлення на ранньому етапі трипільської культури.

битки кори (Уланівка, Кліщів)⁴.

Скульптурним методом ліпилися зооморфні посудини, моделі будівель, дрібна пластика.

Після виготовлення посудини гончар вирівнював стінки, іноді зрізав надлишок глини або накладав товщий шар у процесі формування стінки. Для цього існували правила – спеціальні інструменти типу скребків

Скульптурна деталь зооморфної посудини. Колекція «ПЛАТАР».

Біноклеподібні посудини. Колекція «ПЛАТАР».

Найдавніші біноклеподібні посудини відомі з Луки-Врублевецької³, але найбільше поширені вони на пам'ятках східнотрипільської культу-

з ікла кабана або рогу оленя. Правила з ікла кабана виявлені на багатьох трипільських поселеннях (Уланівка, Шкарівка, Гарбузин, Незвисько). Їх

призначення визначене Г. Ф. Коробковою трасологічним методом. Керамічне правило було знайдено в Борисівці. У Подністров'ї поширені правила-скребки з кременю⁵ та зі сланцю (Голоскове). Головними факторами, які впливали на товщину стінок, були розмір посудини, його призначення та склад глини.

Під час формування стінок кільцевим або спіральним наліпом використовували спеціальні пристосування, які виконували обертальний рух посудини або підставки, що поліпшувало якість виробів. По-

¹ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – С. 122.

² Черниш О. П. Про спосіб виготовлення трипільської кераміки... – С. 179, рис.6.

³ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая. – МИА. – М. – Л., 1953. – № 38. – С. 147, рис. 59 а.

⁴ Жураківський Б. С. До питання про технологію виготовлення трипільської кераміки. – С. 88.

⁵ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии... – С. 128.

Посудини з ознаками формування на обертальному пристрої.

судини кінця середнього і початку пізнього етапів трипільської культури моделювалися на плоскій або трохи опуклій основі, на яку підсилювалася половина або підкладався шматок тканини. Сліди різноманітних підсіпок та відбитки тканин зафіксовані на багатьох трипільських поселеннях. Фрагменти посудин з ознаками формування на обертальному пристрої (горизонтальні, паралельні лінії зсередини посудин та випадання піску при застосуванні обертального пристрою) підтверджують це припущення¹.

Шар глиняного обличчування посудини, який вкривав посудину ззовні, зазвичай ховав сліди обертання, але непрямым доказом застосування обертальних підставок є круговий спіральний заглиблений і розписний орнамент трипільських посудин, для нанесення якого необхідний такий пристрій².

Судячи з етнографічних зразків, гончарний круг являв собою дерев'яну підставку, яка рухалася за допомогою рук. У пізньому Трипільлі

спостерігається процес формування саме у такий спосіб. На фінальному етапі Трипільля спостерігаємо процес ліплення посудини на підкладці з кружка, виготовленого з ликової мотузки, туго закрученої по спіралі, та радіально переплетеного смужками³. Відбитки на денцях свідчать про те, що у розпорядженні гончаря був

женнями Давнього Єгипту та Давньої Греції. Інший варіант передбачає нерухому основу станка у вигляді осі, на яку вдягалася підставка з муфтою⁴. Аналогічна конструк-

Давньоєгипетська статуетка гончаря, виготовлена з вапняку. За М. Е. Матьє.

ція зображена на схематичному малюнку однодискового гончарного круга в гробниці Ті та на фрагментах грецької кераміки.

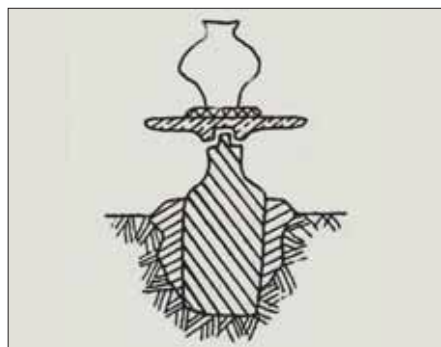
В. І. Маркевич вважає, що зафіксована ним колода у гончарній майстерні поселення Варварівка VIII може бути пов'язана тільки з виробництвом кераміки. Її діаметр, фіксація за допомогою глиняного забування свідчать про використання під час технологічних процесів, які вимагали великої стійкості. Виявлення на дніщах посудин цього поселення відбитків тканини та решток підсіп-

Відбиток на денці посудини підкладки-кружка.

набір різноманітних підкладок-кружків.

Імовірно, на середньому етапі трипільської культури використовувався повільний гончарний круг. Один з варіантів такого пристрою складається з дерев'яного стовпа як нерухомої деталі станка із заглибленням посередині, куди вставлялася вісь підставки, що оберталася. Подібні гончарні круги відомі за зобра-

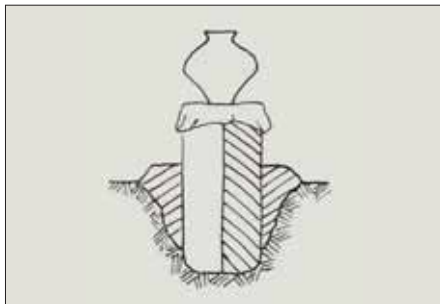
Гончарний круг з нерухомою основою станка. За Маркевичем В. І.

¹ Маркевич В. І. Позднетрипольские племена Северной Молдавии... — С. 129.

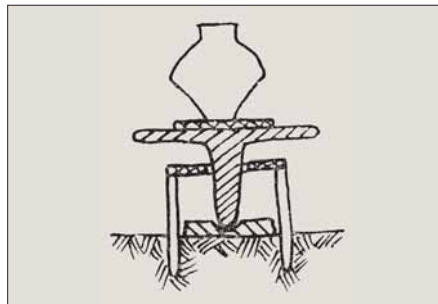
² Там же. — С. 130.

³ Там же. — С. 117, 123, рис.94.

⁴ Там же. — С. 128.

Формування посудини на нерухомій підставці. За Маркевичем В. І.

Реконструкцію гончарного круга з основою з каменю. За Маркевичем В. І.

Малюнок з гробниці Ті. За Маркевичем В. І.

ки, які запобігали прилипанню дна до основи, підтверджує припущення, що описаний пристрій використовувався для формування посудин. На думку В. І. Маркевича, посудину обертало разом із тканиною на нерухомій підставці. Традиції ручного ліплення поєднувалися із новими технологічними досягненнями — обертальним пристроєм у вигляді найбільш раннього на цій території повільного гончарного круга. Діаметр його диска дорівнював, за даними В. І. Маркевича, 30–40 см. Очевидно, однією рукою гончар тримав диск, а іншою формував посудину, як показано на зображенні з гробниці Ті. Ймовірно, конструкція трипільського гончарного круга з Варварівки VIII була близькою до пристрою саме такого типу.

На підлозі будівлі з поселення Варварівка XV було знайдено плиту з круглим заглибленням, що могла становити основу гончарного круга, у

заглибленні якого оберталося вісь диска. В. І. Маркевич та О. А. Бобринський вважають, що вісь диску має обертатися на підшипнику. Знахідки каменів, які використовувалися для гончарного круга, відомі в Єрихоні¹ та Середній Азії². Реконструкцію гончарного круга з основою з каменю, запропоновану В. І. Маркевичем, ставить під сумнів Е. В. Сайко³. Матеріали пізнього етапу трипільської культури дозволяють нам приєднатися до думки В. І. Маркевича.

Детальне дослідження кераміки дало змогу В. І. Маркевичу виділити низку критеріїв⁴, які свідчать про ліплення посудин стрічковим способом із застосуванням обертання під час їх формування, та відповідають певним ознакам, виділеним для ручного круга⁵. Зіставлення ознак формування трипільської та слов'янської кераміки свідчить про ліплення посудин із стрічок з підправлінням на обертальному пристрої. Використання останнього для формування кераміки підтверджують сліди, простежені на пізньотрипільському посуді (Бринзени III, Костешти IV, Варварівка XV, Майданецьке та ін.).

Незвичайний пристрій для виготовлення трипільської кераміки реконструювала група дослідників з Саратова. Характерною особливістю цієї конструкції є зворотно-поступальний привід лучкового типу і внутрішній вал — форма, який обертася. Аналіз внутрішньої поверхні кераміки з деяких поселень також

вказує на використання внутрішньої форми вала⁶. Але цей пристрій та спосіб формовки на ньому потребує додаткових досліджень.

Обробка поверхні виробів. Після завершення формування майстер приступав до обробки поверхні посудини. Загладжування, спрямоване на ущільнення зовнішнього шару стінок посудини, здійснювалося за допомогою кістяної гладилки ледь змоченою водою.

На археологічному матеріалі виділяються кам'яні та кістяні гладилки. Лошціння проводилося у два прийоми: спочатку ще волога посудина затиралася кістяним лошцилом, а згодом, коли вона повністю висохла, її терли галькою, а потім м'якою шкірою або хутром⁷. Лошцила з кістки та каменю для обробки кераміки, функції яких визначені трасологічним методом, виявлені майже на усіх поселеннях трипільсько-кукутенської спільності. Часто зустрічаються знаряддя цього типу з кварцитової гальки (Шкарівка, Веселий Кут, Миропілля, Тростянич, Андріївка, Лекареве, Варварівка XV). У Борисівці було знайдено лошцило з рогу оленя з дуже зашліфованим лезом. В Уланівці, Сабатинівці I знайдено лошцила з кривих фрагментів кісток, які застосовувалися для шліфування гнутих поверхонь. Етнографічні приклади доводять, що формування та обробка як зсередини, так і зовні поверхні

Лошцило з кістки. Поселення Олександрівка. Одеський археологічний музей.

¹ Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации. — М.: Наука. — 1952. — С. 174.

² Сайко Э. В. К истории гончарного круга и развития форм керамики. — Душанбе: Ирфон. — 1971. — С. 127.

³ Там же. — С. 127.

⁴ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии... — С. 129.

⁵ Бобринский А. А. Гончарство племен Восточной Европы... — С. 37–41.

⁶ Балановский А. В., Сингатулин Р. А., Овчинников Э. В. Многие подходы... — С. 151–153.

⁷ Семенов С. А., Коробкова Г. Ф. Технология древнейших производств... — С. 204.

посудини виконувалися за допомогою овального кам'яного або аналогічної форми дерев'яного предмета.

На пізньому етапі Трипілля лошціню підлягали лише вузька смужка вздовж лінії орнаменту, що вказує, на думку В. І. Маркевича, на намагання економити час, який витрачався на вироблення розписно-

Посуд без орнаментатії. Колекція «ПЛАТАР».

го посуду. На ретельне загладжування та лошціння поверхні усаївського посуду вказує І. В. Манзура IV¹.

Деякі посудини після загладжування та сушіння неорнаментованими йшли на випал. Але більшість посудин підлягала подальшим операціям по обробці поверхні.

Особливим технологічним прийомом було ангобування. Ангоб² — особливий вид покриття виробу, обов'язково іншою відносно посудини глиною. Для ангобування застосовувалися дрібноструктурні сорти глини, отримані шляхом відмивання сировини. Однією з важливих технологічних характеристик глини, які застосовувалися для ангобу, є їх здатність поєднуватися з основною масою посудини. Суміш, нанесена по поверхні посудини, слугувала декоративним елементом, поліпшувала технічну якість виробів. Спікання ангобів забезпечує значне ущіль-

Ангоб на розписній посудині. Сліди ангобу всередині кратера. Колекція «ПЛАТАР».

нення поверхні, надає їй блиску і робить рівною. Плівка ангобу зменшує водопоглинання. Під час ангобування поверхня посудини до випалу вкривалася спеціальною кольоровою масою: жовтою, білою, кремовою. На пам'ятках кінця середнього, а також пізнього Трипілля був широко розповсюджений червоно-оранжевий та червоний ангоб (Гарбузин, Володимирівка, Андріївка, Незвисько, Раковець, Рубаний Міст).

Тонкий шар ангобу маскував структуру черепка, надавав йому високих художньо-декоративних якостей. Ангоб був добрим фоном для розпису. Його пористий шар рівномірно поглинав фарбу і створював гладеньку поверхню. Існувало кілька способів нанесення ангобу на поверхню посуду. В одних випадках посудину занурювали у розчин ангобу, в інших — обливали.

Особливим видом оздоблення посуду було його часткове або повне покриття вохрою чи іншою фарбою після випалу. Якщо посудини вкривалися ще у теплому стані, то після повного висихання їхня поверхня мала жовтуватий колір (Уланівка, Тараща, Красноставка, Беліковці). Проте, якщо вохрою фарбували охолоджені посудини,

їхня поверхня зберігала червоний колір. Останній прийом зафіксований у Ленківцях³, Печері, Березівці. Широко він застосовувався із середини середнього етапу Трипілля у Буто-Дніпровському межиріччі та на пізньотрипільських пам'ятках Подніпров'я та Волни.

Орнаментування виробів. Способів орнаментатії трипільського посуду дуже багато. Змінювалися вони з розвитком трипільських племен. Різні етнічні утворення цієї культурно-історичної спільності використовували притаманні їм способи оздоблення кераміки.

Глек, оздоблений канелюрами. Колекція «ПЛАТАР».

Орнамент у вигляді канелюр, типовий для раннього та середнього Трипілля, виконувався інструментом з кістки або дерева. У Зарубинцях знайдено лошціло з рогу сайги із закругленим і лошченим кінцем, який відповідає розміру канелюрів на посуді цього поселення. У Шкарівці знайдено плаский шпатель з кістки із закругленим кінцем, який, імовірно, теж застосовувався з тією ж метою. У Борисівці (яма VI) виявлено знаряддя з рогу сайги довжиною 21 см. Його кінець добре лошчений, оброблений і відповідає борозенкам канелюр. За допомогою цього пристрою у технологічній лабораторії Інституту археології АН України у 40-ві роки було виготовлено зразки кераміки

¹ Манзура І. В. Традиции и инновации в керамическом производстве племен Северо-Западного Причерноморья // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным: Тез. Докл. IV конф. Молодых ученых ИА АН СССР. — М., 1988. — С. 17.

² Див. АНГОБ.

³ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М.: Наука. — 1982. — С. 189.

борисівського типу. Подібні знаряддя з рогу знайдено у Колодистому та Уланівці.

Ребра канелюр прикрашалися зубчастим штампом. Зустрічається дрібний та крупний квадратний штамп, останній скоріше за все виконувався орнаментом з дерева або кістки, що підтверджується знахідками кістяних штампів на поселеннях. Зі Шкарівки походить штамп на пластинці з трубчастої кістки довжиною 8 см, з пропілами, які утворюють низькі зубці. Штамп у вигляді тонкої кістки довжиною 7 см з досить довгими зубцями на кінці знайдено на поселенні Лецінівка. Аналогічні штампи виявлені в Борисівці, Чернятці, Березівці. Штампи на іклі дикого кабана вигнутої форми знайдені в Бернашівці, Сабатинівці, Березівці. З Уланівки також походить зубчастий штамп. На одному із кістяних шпательів з

Орнаментир з кістки. Поселення Могильна. Одеський археологічний музей.

Орнаментири, виготовлені з ікла кабана. Поселення Олександрівка. Одеський археологічний музей.

кукутенського поселення Дрегушень по робочому краю було нанесені групи дрібних зубчиків¹. На поселенні Мерешовка-Четеує В. Я. Со-

рокін виділяє «циркульний» орнамент складної конструкції для нанесення канелюр та заглиблень на поверхню сирих виробів. Він був виготовлений з плюсневої кістки вовка, з отвором, який пробито в області епіфіза, куди вставлявся стрижень із тригранної трубчастої кістки².

Серед видів штампованого орнаменту зафіксовані відтиски кінцем трубчастої кістки, шнура (кручена мотузка) та «гусенички» (відбиток намотаного на паличку шнура). Вивчення зубчастого штампу на посуді середнього та пізнього етапів Трипілья показує його різноманітність. За допомогою гребінчастого штампу з короткими зубцями поверхня посудин оздоблювалася розчосами по вінцях та тулубу. По плічках наносилися композиції з різних варіацій зубчастого штампу. Тонкі заглиблені лінії утворювали фестони, зигзаги, шеврони, трикутники, які заповнювалися відбитками зубчастого штампа, навкісними штрихами, рядами трикутних або округлих вдавнень відтисками нігтя, одинарними чи груповими пальцевими вдавненнями та парними конічними наліпами³. Починаючи з кінця середнього Трипілья в орнаменті кераміки зустрічається шнуровий орнамент (Гарбузин, Лікареве, Троянів, Софіївка). Шнуровий орнамент доповнювався конічними виступами. Рельєфно-штампованою орнаментациєю оздоблювались переважно горщики, рідше – миски.

Заглиблено-вдавнений орнамент характерний для пам'яток раннього

Фрагмент посудини, оздобленої канелюрами та штампом. Поселення Сабатинівка I. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

та середнього Трипілья східного ареалу, де він широко застосовувався і пізніше. Трипільські майстри східної зони досконало володіли технікою заглибленої орнаментациї. На поверхню посудини легкими лі-

Заглиблено-вдавнений орнамент на різних посудинах. Колекція «ПЛАТАР».

ніями наносилася розмітка орнаменту за допомогою спеціального інструменту – стеку з гнutoї кістки. Її форма, кривизна боків надавали можливість згладжувати неправильно проведені лінії. Надалі майстер

¹ Crismaru A. Draguseni. Contributi is a monografie arheologica // Botosani. – 1977. – 295 p.

² Сорокин В. Я. Орудия труда и хозяйство племен среднего Триполья Днестровско – Прутского междуречья. – Кишинев, 1991. – С. 137–138.

³ Рижов С. М. Гончарство племен... // Давня кераміка України. – Київ, 2001. – С. 10.

Посуд із заглибленим орнаментом.
Колекція «ПЛАТАР».

приступав до поглиблення жолобків орнаменту. Для цього використовувалися різні лопатки. Тулуб ще вологою посудини з їхньою допомогою вкривали спірально — стрічковою орнаментациєю з ряду тонких жолобків, часто заповнених білою пастою, яка складалася з вапнякових сполук¹. Рентгеноскопія посудин із заглибленим орнаментом свідчить про те, що заглиблення отримувалися шляхом вдавнення глини у товщу стінок посудини².

Стандартність та ретельність дозволяє припустити, що у трипільських гончарів для нанесення цього виду орнаменту існували не тільки спеціальні інструменти для розмічування, але й спеціальні шкіряні трафарети та інші знаряддя, в тому числі з дерева. На поселенні Шкарівка знайдено знаряддя з ікла кабана вигнутої форми. Один з його кінців має спеціальний подовжений виступ — шип, довжиною 4 мм. Знаряддя дуже зашліфоване. Можна припустити, що шип використовувався для нанесення заглиблених жолобків, ширина яких також коливається від 4 до 5 мм. Другий кінець цього знаряддя використовувався як правило. Цим самим інструментом можна було робити різноманітні ямки; близькі за формою знаряддя знайдено в Уланівці, Березівці.

Після нанесення канелюр та заглибленого орнаменту більшість посудин цього типу, а також кераміка без орнаментациї полірувалися.

Орнаментально-технологічним

прийомом було графітування поверхні посудин. Насичення стінок керамічних виробів вуглецем, що зменшувало водопоглинання, досягалося втиранням сажі у поверхню посудини, лоцінням за допомогою кистки та шкіри та подальшим спеціальним випалом³. Посудини з графітованою поверхнею виявлені на багатьох поселеннях раннього та початку середнього етапів розвитку Трипілля.

Часто оздоблення посудин доповнювалося різноманітними рельєфними деталями. Виступи видавлювалися зсередини стінки посудини за допомогою палички. Такий прийом використовувався для нанесення «перлин» на вінцях посудин у Шкарівці, Веселому Куті, Верем'ї, Тростянчику, Кліщеві.

Посудини методом скульптурного ліплення прикрашалися антропоморфними та зооморфними деталями (Веселий Кут, Миропілля, Верем'я,

Посуд із зооморфними скульптурними деталями. Колекція «ПЛАТАР».

Тростянчик, Андріївка, Володимирівка). У Казаровичах було знайдено миску з виступом по краю у вигляді людської голови.

У деяких випадках покриття вохрою посудини після випалу поєднувалося з іншими видами орнаменту. На ранньому, а особливо на початку середнього етапів Трипілля стінки посудин оздоблювалися заглиблено-вдавненим або канелюваним орна-

ментом у поєднанні з гамою фарб (білої, чорної, червоної, жовто-вохристої). Особливо цей прийом характерний для пам'яток Побужжя (Березівка, Уланівка). Фарбування посудин і заглиблено — вдавненим орнаментом практикувалося тут і пізніше (Андріївка, Володимирівка, тощо). Декорування посудин канелюрами у поєднанні з фарбуванням властиве пам'яткам середини середнього етапу Трипілля Подністров'я (Друци, Дрегушень), рідше воно зустрічається у східній зоні.

Особливої уваги заслуговує розписний орнамент. Оволодіння навичками виготовлення посуду, яскраво розписаного перед випалом, було важливим технологічним досяг-

Миски із сполученням різних способів нанесення орнаментациї. Колекція «ПЛАТАР».

¹ Аналіз проведений у хіміко-технологічній лабораторії Інституту «Укрпроектреставрація».

² Рентгеноскопія проведена в лабораторії Українського республіканського фізкультурного диспансеру.

³ Експеримент із графітування посудин був проведений у технологічній лабораторії Інституту археології АН Української РСР О. А. Кульською та О. Ф. Драко у 1939–40 рр.

ненням у керамічному виробництві Трипілля. Технологія виготовлення цієї ошатної кераміки докорінно відрізняється від традиційного способу виробництва фарбованого посуду, вкритого після випалу вохрою або іншими барвниками¹. Гончарі Трипілля опанували оптимальне поєднання маси, ангобу та розпису і створили посудини, які до наших днів чудово збереглися. В. М. Массон відзначав, що праця общинних ремісників перетворила розписну кераміку на видатну пам'ятку прикладного мистецтва².

Для виготовлення різноманітних за кольоровою гамою барвників, які вирізняються дивовижною здатністю так довго зберігати яскравість та свіжість, трипільці використовували мінеральну сировину.

І. П. Красников вважав, що три основних тони розпису трипільської кераміки – білий, темно-червоний та темно-брунатний – відповідають матеріалам: каоліну, червоній вохрі та болотній руді³. О. А. Кульська під час дослідження кераміки з Коломиїщини відзначала, що фарбою для малюнків була ретельно відмудлена й оброблена вохриста глина⁴. Використовувалися мінерали, що містять оксид заліза: лімоніт, червонозем, кровавик (гематит)⁵, розповсюджені на території, яку займали трипільські племена. Цей мінерал зустрічається як домішка до глини. На поселенні Калу (культура Кукутень) знайдена мисочка, яка містила розтертий на порошок гематит. Склад білої фарби різноманітний. Вона виготовлялася з карбонату кальцію – тобто розтертої черепашки або крейди, або використовувалася біла каолінова глина, в якій містився силікат кальцію. Останній отримувався і під час термічної

обробки карбонату кальцію⁶. Чорна фарба отримувалася за даними Л. Еліс з оксидів марганцю⁷. Хімічний аналіз барвників для розпису з поселень культури Кукутень вказує на входження до їх складу оксиду заліза, залізоксилого марганцю, оксиду марганцю⁸. За даними С. М. Рижова⁹ фарби – пігменти для розпису кераміки готувалися на основі органічних речовин і розводилися водою. Хіміко-фізичні дослідження барвників встановили, що для цього могли використовуватися

яйця, молоко, тваринні жири, желатин, сік рослин. Після випалу розпис в разі необхідності підправлявся фарбою і закріплювався термічною обробкою. Потім поверхня вкривалася шаром з воску, масел, живиці в тому разі, якщо посудина не використовувалася для готування їжі¹⁰.

Про місцеве виробництво фарб свідчать кам'яні розтирачі, товкачі для обробки фарб, знайдені на багатьох поселеннях трипільської культури. У гончарній майстерні Веселого Кута та Миропілля, крім

Розписний посуд. Колекція «ПЛАТАР».

¹ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – С. 192.

² Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Л.: Наука, 1976. – С. 63.

³ Красников И. П. Трипольская керамика. – С. 10.

⁴ Кульська О. А. Кераміка трипільської культури. – С. 314.

⁵ Кашина Т. И. Кераміка культури Яньшао. – Новосибирск: Наука, 1977. – С. 36.

⁶ Рижов С. М. Гончарство племен... – С. 17.

⁷ Ellis L. Cultural boundaries and human behavior... – P. 78.

⁸ Pantea C. Noi date privind tehnica picturala in cultura Cucuteni // Acta Moldaviae Meridionalis. – Vaslui, – 1983–1984. – T. V–VI. – P. 413–428; Cucos St. Faza Cucuteni B in zona subcarpatica a Moldovei // Bibliotheca Memoriae Antiquitatis. – Piatra-Neamt, – 1999. – T. VI. – 304 P.

⁹ Рижов С. М. Гончарство племен... – С. 17.

¹⁰ Визначення хімічного складу пігментів, органічних речовин їх основи і захисного покриття проведено в лабораторії Московського державного науково-дослідного інституту реставрації.

Розписний посуд. Колекція «ПЛАТАР».

дрібних знарядь для розтирання фарби, знайдено дворучні куранти.

Досконалість трипільського розписного орнаменту вказує на те, що на поверхню посудини його наносили пензлем, квачем, застосовували шкіряні трафарети. Розпис, очевидно, здійснювався на обертальному пристрої, тому що малюнок, як правило, наносився тільки зверху, нижня частина посудини, незручна для малювання, залишалася неорнаментованою.

Розписний декор мав багато стилістичних груп. У біхромному розписі на білому або темно-червоному фоні чорні лінії окантовки або навкісні чорні стрічки розділяють орнаментальний пояс на трикутні зони, зигзаги, х-подібні фігури, або червоний візерунок (спіраль, меандр), доповнюють тонкі чорні лінії. Трапляється і монохромний декор блідо-червоною фарбою на білому фоні. Поступово біхромія займає основне місце в орнаменті, формуються чітко окреслені стилістичні групи. Орнаментальний фриз поділяється на метопні зони, а центральне місце в композиціях займає картуш з різноманітними фігурами в середині. Згодом монохромний чорний розпис стає провідним, а орнаментальні зони звужуються до горизонтального фризу, який розділяється на метопи. Чорний малюнок іноді доповнюється тонкими білими та червоними лініями або тільки білим пунктиром. На фінальному етапі монохромний розпис робиться простішим¹.

Аналізу розписного орнаменту було присвячено багато ґрунтовних досліджень різних авторів (Schmidt H., Passek T. S., Dumitrescu V., Марке-

¹ Рижов С. М. Гончарство... – С. 16.

вич В. І., Черныш Е.К., Nitu A., Рижов С. М. та інші)¹.

Термічна обробка виробів. Після формування та орнаментування посудини відбувалось сушіння — у затінку, а також у звичайних побутових печах. На площадці № 3 у Шкарівці у печі, близькій за конструкцією до господарської, було знайдено напівфабрикати висушеної і необпаленої кераміки. Аналогічне явище зафіксоване на площадці № 4 у Гребенях. На поселенні Веселий Кут для сушіння посудини призначалося спеціальне закрите приміщення, яке входило до комплексу гончарної майстерні. В. І. Маркевич зазначає, що вздовж стін керамічної майстерні Варварівки VIII розміщувалося широкі підвищення, які використовувалися для сушіння кераміки.

Після обробки поверхні та сушіння наступав завершальний етап в обробці посудини — випал. У технологічному процесі виготовлення гончарних виробів випал є вирішальним етапом, який забезпечує остаточне оформлення готового виробу. Це найбільш складний процес виготовлення, сутність якого полягає у хіміко-фізичних перетвореннях глиняної маси на кераміку. Фази сушіння та випалу досить чітко розраховувалися майстрами.

Кольори трипільської кераміки змінюються від червоно-цегляного до чорного. Зустрічається також жовта та сіра кераміка. Колір посудини залежить від способів випалу, атмосфери та хімічного складу полум'я. Під час окисного випалу залізо, що його містить глина, з'єднується з великою кількістю кисню, перетворюючись на оксид заліза, який надає виробу червоного кольору. При відновному випалі, коли кисень не надходить, не відбувається ніяких окисних процесів і черепок зберігає свій початковий сірий або чорний

колір. Щодо посудин з нерівномірним забарвленням, то тут, вірогідно, застосовувалися два способи випалу. Посудини, імовірно, випалювалися одна в одній «гіркою», що забезпечувало економію місця у печі. Закрита для доступу кисню кераміка залишалася сірою, а посудини, які стояли зверху, підлягали окисному процесу і набували червоного кольору. Підтвердженням такого способу ставлення посуду є знахідка на поселенні Костешти IV двох фрагментів обпалених мисок з відбитками на зовнішній поверхні візерунка інших мисок зсередини. Під час сильного розжарювання фарба осіла на стінках миски, що стояла зсередини кувки посуду, передавши їй свій малюнок². Відновний спосіб випалу посуду був відомий трипільським майстрам дуже давно. На поселеннях раннього та середнього етапу цей процес набув великого поширення.

Миска, випалена відновним способом. Колекція «ПЛАТАР».

У відновній атмосфері випалювалися і пізньотрипільські посудини. Поява чорного черепка в умовах випалу у звичайному окислювальному середовищі пов'язана з наявністю окисю заліза у глині — хоча б на 10%; у такому випадку утворювався тонкий диспергований вуглець, який надавав черепку чорного кольору. Для керування цими процесами гончар повинен був мати великий досвід і добре опанувати технологію випалу.

Аналіз кераміки багатьох трипільських поселень показав, що виробі цих пам'яток підлягали окисному випалу при температурі 800–1000°C. У спеціалізованих, призначених для випалу печах. Про це свідчить високий рівень спікання, міцність та рівномірне забарвлення черепка. Термічна обробка обумовлювала наявність спеціального обладнання — гончарних печей. Ступінь розроблення технології випалу та розвитку печей визначає можливість керамічного виробництва та його організації у певному районі. Вивчення пічних споруд та випалювальних комплексів Трипілья-Кукутень дозволяє виділити серед них виробничі споруди, пов'язані з випалом кераміки, і визначити їх типологію.

Існує думка, що частина кераміки виготовлялася без спеціалізованих випалювальних споруд у побутових печах або ямах. Деякі найменш якісні посудини, можливо, випалювалися у ямах. Про це свідчить нерівномірний та низькотемпературний випал цього посуду. Ранні санскритські джерела дають опис такого процесу випалу. Яма заповнювалася глиняними виробами та великою кількістю дерева, температура випалу досягала 700°C, що було достатньо для випалювання посуду без поливи. Випал відбувався у дві фази: першою була фаза випарювання, другою — окиснення. Вірогідно, кухонний посуд з домішкою черепашки у масі, який мав температуру випалу 500–600°C, випалювався у побутових печах, ямах або на багатті. Особливо це характерне, на думку В. І. Маркевича, для фінальних фаз пізнього Трипілья³. На відкритому вогні при низькотемпературному випалюванні виготовлявся тарний посуд⁴. Але більшість трипільських посудин свідчать про те, що вони

¹ Schmidt H. Cucuteni in der Oberen Moldau Rumanien // Berlin-Leipzig, — 1932— P.— 13–15; Passek T. S. La ceramigne tripolienne des editions d'etat section sozie le et econoigue. — Leningrad, 1935 p.; Dumitrescu VI. Arta culturii Cucuteni // Bucuresti. — 1979 — 114 p.;

Маркевич В. І. Позднетрипольские племена... — 195 с.;

Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — Москва. — 1982 — с. 166–320.

Nitu A. Formarea si clasificarea grupelor de stil AB si B ale ceramicii Cucuteni — Tripolie // Jasi. — 1984. — 135 p.;

Рижов С. М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія. — Київ, — 1993. — № 3 — С. 101–114;

Рижов С. М. Гончарство... — С. 5–60.

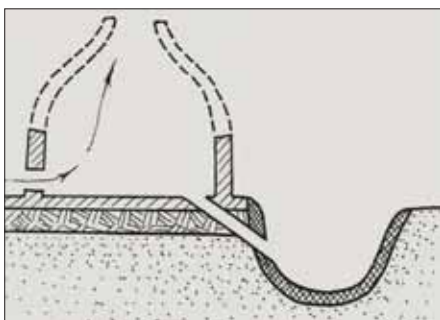
² Маркевич В. І. Позднетрипольские племена Северной Молдавии... — С. 134.

³ Там же. — С. 134.

⁴ Шумова В. А. Производство тарной посуды позднетрипольским населением междуречья Ю. Буга и Днепра // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным. — Тезисы 4 конф. молодых ученых ИА АН СССР. — Москва, 1988. — С. 29.

випалювалися у гончарних печах. Трипільське населення використовувало кілька типів випалювальних споруд.

Однокамерні горна. Найбільш раннє горно такого типу виявлено на площадці № 6 поселення Шкарівка. Овальне у плані, площею 2,5 кв.м, воно розміщене на потужному глиняному підвищенні – фундаменті.

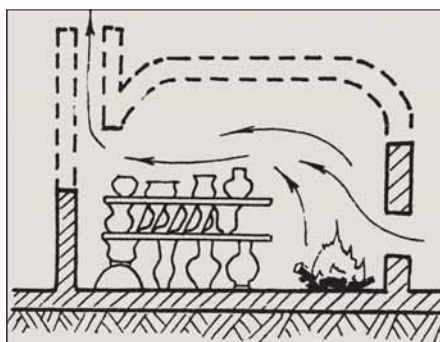
Однокамерне горно. Поселення Шкарівка. Реконструкція О. В. Цвек.

Товщина плиток череня – 7 см. Стіни печі у нижній частині сягали товщини 40 см, збереглися на висоту 20 см, від підлоги ледь похило підіймалися до центра. Залишки череня та стін було перекрито фрагментами зруйнованого ошлякованого купольного склепіння. Очевидно, у давнину горно мало напівсферичний купол з топковим отвором біля основи та засинним склепінням. Таку конструкцію мають пізніші одноярусні горни¹. На захід від печі знаходилася яма, двократно перекрита обпаленою глиняною обмазкою. З печі до ями йшов канал – продух діаметром 15 см. З південного краю до неї примикав боковий припічок – підвищення розміром 160×120 см товщиною 8–10 см. Поруч з піччо виявлено скупчення керамічного шлаку. Враховуючи різноманітну кольорову гаму посудин поселення Шкарівка (світло-коричневі, сірі, чорні), можна припустити, що описане гончарне горно використовувалося для різних режимів випалу, що досягалося перекри-

ванням каналу під час відновного випалу та вільним доступом повітря при окислювальному випалі. Залишки однокамерної наземної випалювальної споруди виявлені у гончарній майстерні на поселенні Миропілля. Глинобитний черінь мав товщину 10–12 см. Виявлено фрагменти дуже ошлякованого склепіння печі, припічне підвищення, припічна яма.

За конструктивними особливостями до миропільської споруди близькі випалювальні комплекси з поселення Гребені. На краю поселення виявлено дві великі споруди виробничого призначення. Їх структура та планування свідчать про те, що тут розміщувалася якась майстерня, найімовірніше, для випалу кераміки².

Одноярусне горно знайдено на поселенні Варварівка VIII. [Гончарство 36] Воно прямокутне у

Горно з поселення Варварівка VIII. Дослідження В. І. Маркевича.

плані, у профілі мало форму трапеції, його площа 2,8 кв.м, приблизна висота – 1 м. Частково збереглися стіни, черінь, челюсті, підвищення перед челюстями та бокове підвищення. Стіни масивні знизу, товщиною 10–12 см. Склепіння та стіни випалені наскрізь до яскраво-червоного кольору. Зверху піч плаєка. Челюсті – арочні, у їх верхній частині зліплено козирок шириною 12 см. Товщина череня з глини з домішкою піску – 3–4 см. Він був споруджений на ділянці підлоги житла, вкритої шаром череп'я. Звер-

ху череня збереглися залишки шару додаткової обмазки з глини з домішкою піску товщиною 3–4 мм. Верх печі орнаментованій парними жолобками по кутах, на місці їх поєднання знаходилося по одній ямці. Боковий припічок розташований уздовж лівого краю печі. Уламки бракованого посуду свідчать про те, що температура випалу у горні часом досягала 1100–1200°C.

На думку автора розкопок В. І. Маркевича, великі розміри печі, масивність її череня, висока теплоємність череня та стін із склепінням, значний їх випал, скупчення керамічного браку перед челюстями у поєднанні з усім комплексом майстерні не викликають сумніву у її призначенні для випалу посуду. Перед встановленням посуду у піч на черінь накладалися дрова, ймовірно, паливо клали й поміж посудинами після їх встановлення. Після підпалювання дров челюсті печі закривалися або замазувалися. За конструкцією така піч знаходить аналогії серед сучасних господарських печей Попруття та Північної Молдови³.

На поселенні Кошиловіці свого часу К. Гадачек розкопав 18 купольних однокамерних печей, глинобитні черені яких залягали на фундаментах із кам'яних плит та битої кераміки. Поряд знаходилися ями заповнені фрагментами посуду⁴. На іншому поселенні біля села Сухостав знайдено чотири подібні печі, в одній з яких виявлено багато керамічного браку⁵. Невелику купольну однокамерну піч відкрив С. О. Гусєв на Вінниччині на поселенні Городищі 2. Стінки та її дно трохи заглиблені, підшпані піском і обмазані глиною з пологою. Не зафіксовано ні димаря, ні череня, ні козла⁶. Сімнадцять однокамерних печей було розкопано на поселенні Аріушд.

Своєрідна за конструкцією однокамерна купольна піч була відкрита Е. В. Овчинниковим на трипільському поселенні у хутора Незаможник.

¹ Полевой Л. Л. Городское гончарство Пруто-Поднепровья в XIV в. – С. 92, 97.

² Бібіков С. М., Шмаглій М. М. Трипільське поселення біля с. Гребені (Роботи в зоні Канівської ГЕС) // Археологія, XVI, К., 1964. – С. 132.

³ Маркевич В. І. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – С. 131.

⁴ Nadacek K / Osada przemyslowa w Koczylowcach. – 1914 (Archivum naukowe).

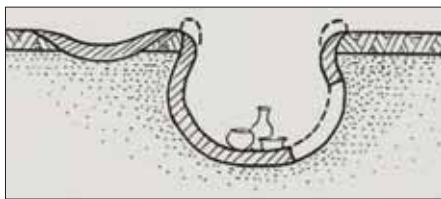
⁵ Кравец В. Л. Изучение позднетрипольских памятников в Верхнем Поднепровье // КСИА АН УССР. – 1955. – вып. 4. – С. 40–44.

⁶ Гусєв С. О. Трипільська культура... – С. 188–196.

Овальна в плані (2,6×1,5×1,7) вона мала пласку основу та купольне склепіння, залишки якого з відбитками дерев'яного каркасу знаходились на багатшаровому черені, що перекривав підпичну яму. З зовнішньої сторони склепіння було облицьовано глиною та пофарбовано у темно-червоний колір. Підпичне приміщення збудоване у спеціально підготовленій ямі досить складної форми. В конструкції припичка було застосовані фрагменти посуду. Виробничий керамічний шлак свідкує про високу температуру випалу. З тильного боку підпиччя знайдено залишки опори (фрагменти обмазки з відбитками колоди) і залишки міжкамерного перекриття. Попередньо автор дослідження допускає, що підпична яма могла слугувати для сушіння ще необпалених посудин¹.

Описані вище горна конструктив-

Горно типу тондира. Реконструкція О. В. Цвек.

но складніші, більші за розмірами ніж звичайні побутові печі. Випал у них міг перевищувати 800°C.

До одноярусних випаловальних споруд можна віднести і горна типу тондира. Вони виявлені у Гарбузині та Тростянчику. Найбільш типове горно-тондир з Тростянчика – мало овальну форму (1,65×1,54 м; глибина 1,15 м), дещо звужену у східній частині, вірогідно, паливній. Західна його половина обмазана добре полірованим випаленим шаром глини, під ним трапляється бракована кераміка. Подібна обмазка дозволяла уникнути зайвих втрат тепла та сприяла високій температурі у печі. У давнину тондир мав глиняний

борттик, його фрагменти знайдені у заповненні горна. Тут виявлено керамічний шлак та браковану кераміку з деформованою поверхнею. На дні тондиру – скупчення золи. Піддувала горно-тондир не мало. Поруч було глинобитне підвищення, де знаходилося овальне заглиблення (глибиною 0,2 м), заповнене шлаком та рештками продукції (бракований посуд). Конструкція тандиру дозволяла досягати температури понад 1000°C.

Керамічні горна-тондири були поширені у середньовічному керамічному виробництві Молдавії, Грузії, Вірменії.

Весь комплекс знахідок з майстерні Тростянчика та з тандиру, а також етнографічні аналогії дозволяють вважати, що останній міг застосовуватися як обпаловальне горно. Їх поява у гончарному виробництві Трипілья свідчить про нові культурні впливи.

Двокамерні горна. Найбільш раннє горно у трипільській культурі виявлене С. М. Бібіковим² на ранньотрипільському поселенні Лука-Врублевецька. Це була досить складна дво'ярусна конструкція підковоподібної у плані форми (2,4×1,6 м) з широкими челюстями, що переходили у велику камеру для палива з підпикою в центрі, на якій утримувався шар глини з продухами. Склепіння намащувалося на каркас із жердин.

Двокамерні печі, які призначалися для теплової обробки кераміки, більш складної конструкції. Вони бувають двох типів з горизонтальним або вертикальним (дво'ярусні) розташуванням камер.

Піч, виявлена на площадці № 3 поселення Шкарівка, була двокамерною з горизонтальним розташуванням камер. Загальні розміри печі 7,5 кв.м. Між камерами виявлена основа перегородки та залишки глинобитної труби з кіптявою від димоходу (діаметр – 28 см). Вона збереглася

на висоту 15 см. Одна з камер з черенем потужністю 3–3,5 см була паливною, інша (потужністю череня до 7 см) – випаловальною. Неподалік від останньої виявлено скупчення керамічного шлаку. Ця піч з бічним полум'ям ще примітивна, за своїми можливостями поступається дво'ярусним. За такої конструкції камер важко було досягти рівномірного розподілу тепла, газів, необхідних температур та однорідності середовища. Але поява спеціальної закритої камери, яка мала виробниче призначення, відділеної від паливної, було значним кроком у розвитку гончарного виробництва. Аналогії цьому горну відомі серед випаловальних споруд на поселеннях культури Анау у Середній Азії³.

Конструкція дво'ярусних горен з вертикальним розташуванням камер досить складна. Вона має систему продухів – отворів у черені, які керують рухом повітря та швидкістю газообміну у різних частинах випаловальної камери. Випал кераміки у таких печах потребує певних навичок та високої кваліфікації майстра.

Залишки дво'ярусного горна виявлені М. Я. Рудинським у Кадіївцях. Тут було знайдено шматки череня випаловальної камери з отворами⁴. Аналогічні горни відомі на поселеннях Хебешешть⁵ та Трушешть⁶.

О. В. Цвек виявила випаловальні

Завантаження посудом трипільського дво'ярусного гончарного горна. Реконструкція. Археологічний музей Тираспільського університету ім. Т. Г. Шевченка.

¹ Овчинников Э. В. Производственно-хозяйственный комплекс трипольского поселения у хутора Незаможник // Stratum 2004 (в печати).

² Бибики С. Н. Раннетрипольское поселение Лука Врублевецкая на Днестре // Материали и исследования по археологии СССР. – Москва-Ленинград, – 1953. – № 38. – С. 128.

³ Сариниди В. И. Керамические горны восточноанаусских поселений // КСИА АН СССР. – 1963. – С. 81–83.

⁴ Рудинський М. Досліди на Кам'янецьчині // Коротке звітження Археологічного комітету за 1926 р. – К., 1927, С. 131–132.

⁵ Habasesti. Monografie arheologica. – Bucuresti, 1954. – P. 253, pl. XVI.

⁶ Petrescu-Dimbovica M., Florescu M., Florescu A. C. Trusesti. – Bucuresti – Iasi, 1999. – Fig. 38.

печі у гончарних майстернях поселення Веселий Кут. У південній частині великої гончарної майстерні споруджено горно, вбудоване у настил підлоги з колод, обмазаних глиною. Нижній ярус горна – паливна камера – розміщувався на цокольній частині будівлі під настилом. По центру нижньої камери знаходився глинобитний прямокутний стовп (козел), який зберігся частково (довжина 0,7 м, ширина 0,35 м, висота 0,3 м). Підпирний стовп був направлений від челюстів до протилежної кільцевої стіни, але не доходив до неї. Козел поділяв камеру на два топкових ходи, челюстева частина яких, як і передпаливна, були зруйновані сучасною ямою. Очевидно, челюсті печі знаходилися із західного боку, були оформлені наліпним валиком, фрагменти якого знайдено у цьому місці. Виявлено частково збережений черинь паливної камери з глини з домішкою піску товщиною 3–4 см; під ним була вимостка з горизонтально покладених фрагментів посуду. Черинь випалювальної камери спирався на козел паливної камери та був складовою частиною настилу підлоги. Судячи з фрагментів череня, його товщина сягала 12 см, діаметр продухів – 4–5 см. Знайдено 8 фрагментів череня з продухами і невелика його частина, які відходили від випалювальної камери. Над черенем на глинобитному настилі було споруджено купол другого ярусу горна з боковим правим вимощенням висотою 20 см. Випалювальна камера, підковоподібна в плані, площею 4,6 кв.м, мала глинобитні, дуже випалені стінки товщиною 30–40 см, які збереглися на висоту 12–15 см. Нахил стінок усередину та завал склепіння печі дозволяють припустити її купольну конструкцію на каркасі з жердин діаметром 3 см. По периметру стінок печі знайдено вісім мініатюрних глиняних конусів висотою 1–1,5 см, закладених під стіни печі. Вірогідно, завантаження печі здійснювалося з південного боку, бо тут виявлено овальне заглиб-

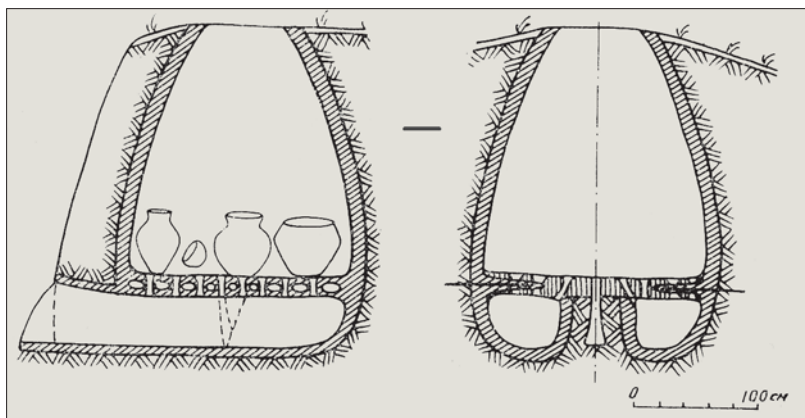
лення біля припічного підвищення, заповнене керамічним шлаком.

У другій майстерні Веселого Кута, у її південно-західній частині, виявлено залишки що погано збереглися, печі з площею випалювальної камери близько 3 кв.м, товщиною череня 10 см, діаметром продухів 3 см. Під глиняним черенем паливної камери була вимостка з горизонтально викладених черепків. У таких печах відтворювався окисний випал, на що вказує наскрізний потік подум'я та червоно-цегляний колір кераміки з Веселого Кута. Конструкція горен з Веселого Кута досить складна. Вона мала систему продухів – отворів у черені, які керували швидкістю газообміну в різних частинах випалювальної камери.

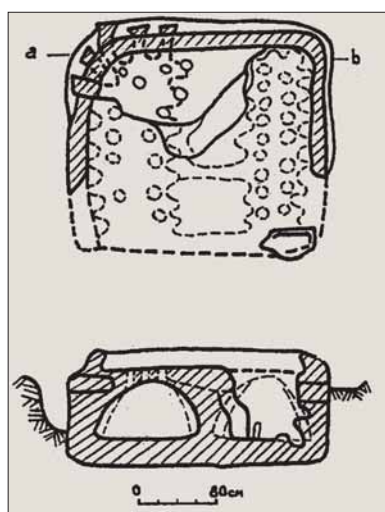
Гончарний комплекс досліджено з а

межами поселення Жванець-Щовб. Тут розкопано 7 горен двох типів. До першого типу належать двох'ярусна, підковоподібна в плані піч з «козлом», який утримував черинь з продухами. Черинь лежав на решітці з глиняних клинів-конусів, що були розміщені у два ряди за принципом «балочного» перекриття. Другий тип – двох'ярусне горно, прямокутне в плані, з двома стовпами-підпірками, черенем на решітці з глиняних конусів, що розташовані за принципом «арочного» перекриття. Печі обох типів, імовірно, мали купольне склепіння з отвором для завантаження та комином¹. Залишки двох'ярусних печей були досліджені Т. Г. Мовшею на пізньотрипільському поселенні біля села Цвіклівці².

Горна досліджено на кількох по-

Двох'ярусна гончарна піч на поселенні Костешти. Реконструкція В. І. Маркевича.

Двох'ярусне горно. Жванець-Щовб. Дослідження Т. Г. Мовші.

селеннях пізнього Трипілья у Молдові. Двох'ярусна гончарна піч виявлена В. І. Маркевичем на поселенні Костешти³. Вона знаходилась за межами самого поселення. Уся споруда складалась з двох частин – самого горна та припічної площадки. Конструктивно до печі входили черинь з продухами, козел, камера для палива з двома відділеннями. Спершу у ґрунті було відрито округлий котлован, але із залишеною у центрі підпіркою (козлом). Підпірка та дно обох паливних проходів обмащувались глиною з піском. Сам черинь збудований на глиняних конусах (близько 22 шт.), розташованих радіально по горизонтальній площі-

¹ Мовша Т. Г. Городище трипольской культуры Жванець-Щовб // Археологические открытия за 1973 год. – Москва, 1974. – С. 310–311; Мовша Т. Г. Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. – Киев, – 1985. – Т. 1. – С. 233.

² Мовша Т. Г. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре // СА. – 1971. – № 3. – С. 228–234.

³ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – С. 132–134.

ні, Між конусами з глини послідовно нарощувалась плита (товщина 20–22 см, діаметр 172–175 см) з вертикальними отворами. Досліджена двох'ярусна піч мала куполоподібну камеру для випалу та отвір для встановлення посудин. Перед челюстями була трапецієподібна глиняна передтопкова площадка з підвищеними бічними краями. Можна припустити, що перед завантаженням посуду на черинь печі викладалось паливо (дрова або деревне вугілля). Челюсті під час випалу, можливо, затулялися глиняною заслінкою. При розкопках у костештському горні були виявлені розвали столового посуду та фрагменти вівтаря.

На поселенні Кірилень до конструкції двох'ярусної печі входили дві секції топкової камери та яма, з якої закладалося паливо. На поселенні Ханкеуць I досліджено два гончарних комплекси з двох'ярусними горнами і напівземлянкою¹.

Двокамерні печі відомі на поселеннях культури Кукутень А і В. На поселенні Хебешешть будівлі № 9–10 із залишками печей знаходились на краю поселення, нижче від інших жител і спрямовані були до струмка на схилі балки. На поселенні Фрумущіка I виявлено зруйноване горно, від якого лишилися уламки глиняних решіток з вузькими отворами². Горно складної конструкції, яке мало, ймо-

вірно, три камери, походить з поселення Валя-Лупулуй³. З публікації відоме горно з поселення Главешешть⁴ та фрагменти обмазки з продухами з поселення Кукутень⁵.

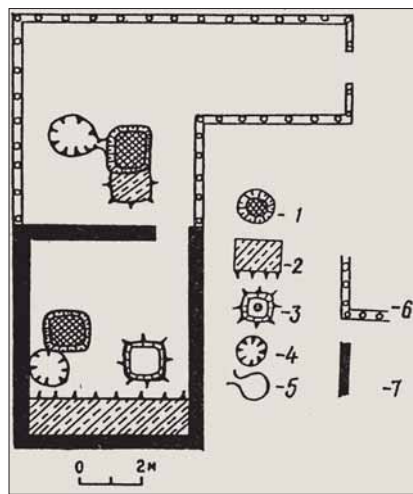
Конструкція двокамерних, особливо двох'ярусних, печей дозволяла найбільш повно використовувати термічні можливості відокремлених топкових камер для отримання високих, стабільних температур та регулювання режимом випалу, що вказує на прогрес гончарної техніки⁶.

Гончарні майстерні

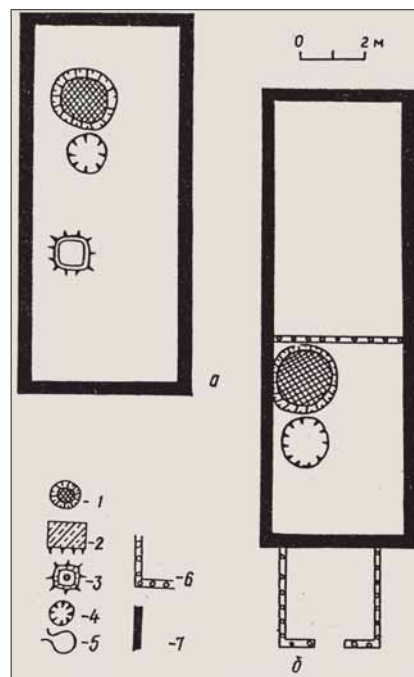
Повніше розкрити процес гончарного виробництва допомагає вивчення керамічних майстерень, які виявлені на поселеннях різних етапів Трипільля. Одна майстерня, котра займала частину житла, була дослід-

жена на поселенні Уланівка. Тут знайдено знаряддя для формування та оздоблення посуду та, можливо, спеціальний запас гончарної глини⁷. У Шкарівці майстерня займала одне приміщення житла, де було виявлено однокамерне горно, знаряддя праці, керамічний брак. Схоже, що приміщення гончаря було й у одному із жител Кліщева⁸.

Унікальний гончарний комплекс досліджено на поселенні Веселій Кут. Він знаходився на околиці поселення, на схилі балки і складався з двох майстерень. Перша мала прямокутну в плані форму площею близько 80 кв.м. Під час її будівництва через схил був споруджений спеціальний дерев'яно-глиняний настил, що одним краєм лежав на ґрунті, а іншим – спирався на підпірні стовпи. У цій, підвищеній частині вмонтовано горно, а за стінками топкової камери, під припічком, знаходився льох (висота – 1,5 м), де виявлено розвали посудин. До горна прилягала прямокутна глиняна робоча площадка, де знаходились розтирачі фарби, лощило з гальки,

План гончарної майстерні у Шкарівці. Реконструкція О. В. Цвек. 1 – пічні споруди; 2 – підвищення з опаленої глини; 3 – вівтар; 4 – яма; 5 – відкрите вогнище; 6 – глинобитна стіна з дерев'яним каркасом; глинобитна стіна.

План гончарного комплексу у Веселому Куті. Реконструкція Цвек О. В. 1 – пічні споруди; 2 – підвищення з опаленої глини; 3 – вівтар; 4 – яма; 5 – відкрите вогнище; 6 – глинобитна стіна з дерев'яним каркасом; глинобитна стіна.

¹ Бикбаев В. М. Данные к ритуалу, связанному с оставлением кукутень-трипольских гончарных печей // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тез. докл. I полевого семинара. – Тальянки, 1990. – С. 146–152.

² Matasa C. Frumusica, village prehistorique a ceramique peinte dans la Moldavie du nord Roumanie // – Bucuresti, 1946. – P. 146.

³ Dinu M. Santierul archeologie Valea Lupului // Materiale si cercetari archeologice. – Bucuresti, 1957. – T. 3. – P. 161–177.

⁴ Comsa E. Die Topferofen im Neolithicum Rumantens // IMV, 1976. – 60. – P. 353.

⁵ Schmidt H. Cucuteni in der Oberen Moldau. Rumanien // – Berlin-Leipzig, – 1932. – Tabl. 36, 3.

⁶ Рижов С. М. Гончарство племен трипільської культури... – С. 20.

⁷ Жураківський Б. С. До питання про технологію виготовлення трипільської кераміки... – С. 88.

⁸ Заец И. И. Трипольское поселение Клищев на Южном Буге // Советская археология. – Москва, – 1974. – № 4. – С. 180–199.

кам'яне ковадло і до нього дворучний товкач, скупчення битої кераміки, яка, можливо, йшла на шамот. Друге приміщення, відокремлене перегородкою, використовувалося для сушіння посуду.

Гончарна майстерня з поселення Веселый Кут. Дослідження і реконструкція О. В. Цвек. Тривимірна реконструкція М. М. Відейка.

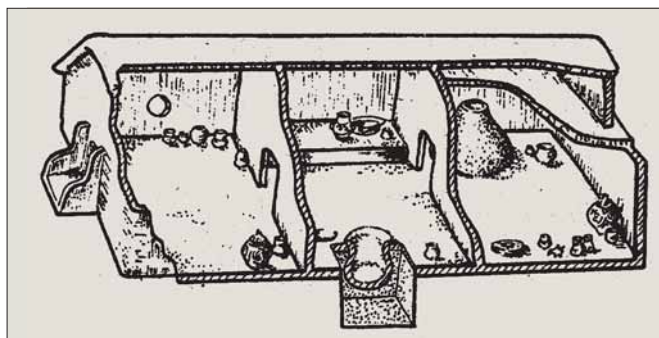
Під час дослідження майстерні з'ясувалося, що у топковій камері горна схований найбільш цінний «імпортований» посуд, який був, імовірно, еталонним для місцевих майстрів, та посудина із запасом вохри. Поряд з першою, і паралельно до неї, була розташована друга майстерня. Вона мала прямокутну в плані форму. В одному з кутків приміщення знаходилася двох'ярусна піч, а з протилежного боку – робоча площадка гончаря, де зафіксовані кам'яні ковадла та битий посуд. У центрі майстерні був розташований глинобитний вівтар, на якому знайдено біноклеподібну посудину, заповнену кальцинованими кістками від черепа бика¹. Привертає увагу те, що у веселокутських, як і в деяких інших майстернях під одним дахом знаходилися робочі та культові приміщення. Безсумнівно, під час будівництва жител, як це неодноразово було зафіксовано під час розкопок, і спорудження гончарних печей трипільці здійснювали певні релігійні ритуали, свідченням чого є мініатюрні глиняні конуси у стінках горна. Часто поряд з гончарними печами знаходилися глинобитні вівтарі або такі ритуальні предмети, як антропоморфні та зооморфні фігур-

ки, «біноклі», мініатюрні вівтарі. Можна простежити символічний смисловий ланцюжок між сакральним значенням священного полум'я – вівтаря – домашнього вогнища – горна. Все це вказує на можливість появи у трипільців вірувань, пов'язаних з керамічним виробництвом, так званий «промисловий» культ². З культовою обрядністю узгоджується також ритуал покидання («захоронення») відпрацьованих гончарних печей і принесення їм у «жертву» спеціально підбраного посуду³. Часте розташування окремих горен або цілих гончарних майстерень за межами поселень у першу чергу пов'язане з міркуваннями пожежонебезпечності, близькістю до води, стабільними і спрямованими повітряними потоками в пониззях балок.

Можливо, винесення горен і майстерень в окремі місця також мало сакральне значення. У трипільському суспільстві існували жерці, що виконували ритуальні обряди і були носіями та охоронцями традицій. Можна припустити, що гончар, який виробляв із глини і води посуд та вмів керувати полум'ям під час випалу, виконував також обряди, пов'язані з культом вогню та води⁴. Тим більше, що саме ліплення із глини могло сприйматись трипільцями актом «світотворення»⁵.

На поселенні Миропілля майстерня була у невеликому, прямокутному в плані, будинку (48,8 кв.м), де знаходилася одноярусна піч, кам'яні плитки та товкачі для розтирання фарби, лоццло з кістки, визначені Г. Ф. Коробковою за допомогою трасологічного методу.

Майстерня з поселення Тростяничк мала в плані прямокутну форму

Майстерня з поселення Тростяничк. Реконструкція О. В. Цвек.

(загальна площа – 150 кв.м.) і складалася із трьох приміщень. В одному приміщенні з легкими, можливо, тільки дерев'яними стінами та підмазаною долівкою знайдені знаряддя праці, посудини, антропоморфні статуетки. Це приміщення мало господарське призначення і слугувало для сушіння посуду. У другому, центральному приміщенні знаходилось горно-тандир з глиняним вимощенням. Останнє, третє приміщення було робочим місцем і одночасно житлом гончаря. За конструкцією воно складніше від інших, бо мало глинобитні зовнішні стіни, перекриття стелі, а всередині стояла господарська купольна піч. Біля робочої площадки гончаря знайдено посудини з вохрою, скупчення ступок черепашок, а трохи далі – культове місце у вигляді округлого в плані підвищення-вівтаря з бортиками по периметру і чашоподібним заглибленням у центрі. Поряд було виявлено зооморфний посуд, розписну кераміку та біноклеподібну посудину.

В. І. Маркевич дослідив майстерню з пізньотрипільського поселення Варварівка VIII, що входила до житла № 3. Саме житло мало Г-подібну в плані форму, міжповерхове перекриття, земляну, з частковою глиняною підмазкою, підлогу і складалось із трьох приміщень. Центральне приміщення, відокремлене від інших перегородками, слугувало робочим місцем гончаря. Тут були розміщені

¹ Цвек Е. В. Гончарное производство племен трипольской культуры // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – Киев, – 1994. – С. 79–82.

² Цвек Е. В. Один из аспектов верования трипольских племен // Реконструкция древних верований: источники, метод, цель. – Ленинград, – 1990. – С. 55–56; Цвек О. В. Релігійні уявлення населення Трипілля // Археологія. – Київ, – 1993. – № 3. – С. 74–91.

³ Бикбаев В. М. Данные к ритуалу, связанному с оставлением кукутьень-трипольских гончарных печей... – С. 146–152.

⁴ Цвек Е. В. Гончарное производство племен трипольской культуры... – С. 94.

⁵ Рижов С. М. Гончарство племен трипольской культуры... – С. 29.

великих розмірів однокамерна піч, під стіною підвищення-лава для сушіння посуду, а в центрі було місце для формування посудин (поворотний пристрій) — вертикально вкочаний у підлогу дерев'яний стовп, що був забутований глиною і додатково закріплений масивним глиняним кільцеподібним підвищенням. Крім цього, були знайдені кам'яні

лощила і розтирачі фарби та скупчення бракованого посуду¹. На думку В. І. Маркевича, житло з Варварівки XV, де розкопані рештки гончарного поворотного пристрою, також є виробничим приміщенням².

У 2000 р. на Черкащині біля хутору Незаможник на околиці трипільського поселення було відкрито господарсько-виробничий комплекс,

до якого входило декілька об'єктів. Одна з будівель мала заглиблену та наземну, глинобитну частину. До неї примикала господарча піч своєрідної конструкції з двох частин. Верхня слугувала випаловальною камерою, а нижня — підпеччям. Дослідники пов'язують цю споруду з виробництвом керамічних виробів³.

Типи гончарних майстерень

Вивчення гончарних майстерень дає змогу більш повно уявити картину технології та організації гончарного виробництва Трипільля. Можна реконструювати два типи гончарних майстерень:

1. Будівля, яка була одночасно майстернею та житлом для гончарів. Поруч з житловим приміщенням знаходилася камера, де розміщувалася випаловальна споруда. Тут зазвичай працювали 1–2 майстри (Лука-Врублевецька, Уланівка, Шкарівка, Кліщів, Тростяничик, Варварівка VIII).

2. Одна або більше будівель, споруджених спеціально для виробничих приміщень. Житло гончаря розміщувалось десь поруч, в межах подвір'я майстерні. У приміщенні зазвичай кілька випаловальних споруд, де

працювало більше двох гончарів (Веселий Кут, Миропілля).

Поява керамічних майстерень у трипільській культурі не була несподіванкою. Печі і майстерні відомі також в інших культурах доби енеоліту: Каранове IV, на Кавказі та Середній Азії. Майстерні з доскональними горнами — закономірне явище у розвитку гончарного виробництва культури Кукутень-Трипільля. Їх наявність — результат розвитку гончарства, яке спроможне забезпечити виробництво продукції на обмін. Цей процес викликає нове збільшення обсягів виробництва і появу великих виробничих одиниць, як, наприклад, гончарний комплекс Веселого Кута.

Кераміка, яку виробляли в трипільських гончарних майстернях, різноманітна за формою та орнамен-

тацією. Столовий посуд вирізнявся величезною кількістю форм та орнаментальних стилів. Простіше були оздоблені кухонні посудини для приготування їжі. Тарний посуд був багато декорований, а орнамент має смислове навантаження. Різноманітністю та складністю форм та орнаментації характеризується кераміка культового призначення. Крім посуду, трипільські майстри виготовляли скульптуру малих форм, різноманітні моделі, прясельця, інші вироби. Із розвитком культури асортимент виробів та їх різноманітність зростають. З'являються серії однотипних посудин (Веселий Кут, Тростяничик, Гарбузин, Варварівка VIII).

Гончарні центри трипільської культури

Таким чином, наявність у трипільському керамічному виробництві спеціальних майстерень і цілих гончарних комплексів вказує на розвиток технічної бази, зростання внутрішнього попиту, розширення асортименту і збільшення обсягу продукції на обмін. Відповідно до цього серед дослідників дискутується питання про існування трипільських

гончарних центрів. Частина фахівців вважає, що рівень трипільського гончарства дозволяє припускати існування спеціальних центрів. Деякі спеціалісти висловлюють думку про те, що на кожному поселенні жила група керамістів, що цілком задовольняла потреби своєї общини у посуді, при цьому на поселенні могло працювати навіть кілька окремих

родинних осередків майстрів, що свідчить про децентралізований характер виробництва⁴. Найімовірніше гончарне виробництво мало подвійний напрямок — продукція для внутрішніх потреб та для обміну. Однорідність керамічного комплексу поселення Майданецьке свідчить про те, що посуд вироблявся великою кількістю майстрів на місці⁵. Ще на

¹ Маркевич В. І. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — С. 29, рис. 20, 2.

² Там же. — С. 130.

³ Овчинников Э. В. Производственно-хозяйственный комплекс трипольского поселения у хутора Незаможник // *Stratum* 2004 (в печати).

⁴ Маркевич В. І. Позднетрипольские племена Северной Молдавии.; Гей И. А. Технологическое изучение керамики трипольского поселения Старые Куконешты // *КСИА*. — М. — 1986. — № 185. — С. 22–27; Заец И. И., Сайко Э. В. Керамический комплекс Клищева // *КСИА*. — М. — 1986. — № 185. — С. 14–21.

⁵ Видейко М. Ю. Вопросы производства и обмена позднетрипольской расписной керамики // Древнее производство, ремесло, торговля по археологическим данным. Тез. докл. IV конф. молод. ученых ИА АН СССР. — Москва, 1988. — С. 6–8.

початку XX ст. Е. Штерн, з огляду на технічну досконалість посуду з Петрен, стверджував, що на поселенні міг знаходитись керамічний центр¹. Т. Мовша, аналізуючи стилістичні та сюжетні особливості

общини і на обмін, але зберігав та передавав гончарні традиції художнього оформлення посуду³.

Виділяють вісім гончарних центрів, які належать до різних локально-хронологічних груп.

Центри по виробництву кераміки

1 — Шкарівський; 2 — Веселокутський; 3 — Володимирівський; 4 — Коломийщинський; 5 — Варварівський; 6 — Кошиловецький; 7 — Жванецький; 8 — Костештський.

зооморфного і антропоморфного декору на посудинах, попередньо виділила вісім художньо-гончарних центрів, які існували на поселеннях Трипілья-Кукутень: Жванець, Траян, Валя-Лупулуй, Тріфауци, Крутобородинці, Кошилівці-Обоз, Стіна та Варварівка².

О. В. Цвек запропонувала висвітлення змісту терміна «гончарний центр». Він охоплює певну територію та характеризується притаманною йому технічною базою і технологією виготовлення кераміки. Основною рисою виробництва є дотримання технологічних та стилістичних традицій. Гончарний центр не обов'язково існував лише на одному поселенні, це могла бути група споріднених селищ, де вироблявся типовий для мікрорайону посуд. Центр не тільки давав продукцію для

Шкарівський гончарний центр фіксується на поселенні Шкарівка. Однією з галузей господарства його мешканців було керамічне виробництво. Тут виявлено майстерню кераміста, гончарні горни кількох типів та високоякісну кераміку, яка набула поширення далеко за межами пам'ятки. Виготовлялася також своєрідна антропоморфна пластика.

Веселокутський гончарний центр характеризується спеціалізованим комплексом з досконалими двох'ярусними горнами, розміщеними у майстернях, винесених за межі житла. Тут працювали майстри-професіонали, звідси розходила продукція, виготовлявся різноманітний посуд, зооморфна пластика. Веселокутські гончарі продовжують традиції, які склалися на цій території. Поселення Веселий Кут було цент-

Грушоподібна посудина із заглибленим орнаментом. Колекція «ПЛАТАР».

Грушоподібні посудини з Веселокутського гончарного центру. Дослідження Цвек О. В. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

ром виробництва посуду для всього племені. Звідси розходилися традиції, можливо, майстри споріднених поселень виготовляли посуд за еталонами, привезеними з Веселого Кута.

Володимирівський центр функціонував у Побужжі. Майстри-керамісти оздоблювали посуд різноманітної форми заглибленим орнаментом у поєднанні з фарбуванням, розписним орнаментом, виготовляли зооморфні посудини, антропоморфну та зооморфну пластику, моделі жител. Є майстерні.

Коломийщинський центр характеризується потужними випалювальними комплексами в Гребенях, які винесено за межі поселення. Тут головним чином спеціалізувалися на

¹ Штерн Э. Р. Доисторическая греческая культура на юге России.

² Мовша Т. Г. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре... — С. 228–234.

³ Цвек Е. В. Гончарное производство племен трипольской культуры... — С. 85.

Вироби Володимирського гончарного центру. Колекція «ПЛАТАР».

виготовленні посуду із заглибленим орнаментом. Серед нього великі посудини — піфоси, зерновики з покриттями, часто прикрашені орнаментом, який має смислове навантаження. Коломийщинські гончарі випускали також лощений посуд без орнаментів. Тут виготовлялася своєрідна пластика.

Кошиловецький центр досліджений К. Гадачком у Кошлівцях. Залишки чотирьох горен знайдено також на поселенні кошиловецького типу Сухостав. Посуд прикрашався розписом чорною, білою, червоною фарбою. Особливостями оформлення вирізняється антропоморфна та зооморфна пластика. Керамічна продукція цього центру випускалась у великій кількості і призначалась як для внутрішнього споживання, так і для обміну.

Варварівський центр представлений гончарними майстернями з певним типом випалювальних споруд та набором кераміки, прикрашеної фризовим розписом, іноді із зобра-

женнями тварин.

Жванецький центр представляє комплекс керамічного виробництва з сімома двох'ярусними гончарними печами за межами поселення та місцем для вимішування глини. Характерною особливістю Жванецького центру є зображення у розписному орнаменті антропоморфних та зооморфних деталей, включених у фриз з відтинків стрічок. Зроблена спроба з'ясувати продуктивність цього центру¹.

Костештський центр устаткований двоох'ярусними горнами, які винесено за межі майстерні. Майстри цього району спеціалізувалися головним чином у виготовленні розписних біконічних посудин та мисок. Відзначається стандартизація форм та орнаментів посуду.

У культурі Кукутень також вирізняються гончарні центри, наприклад Валя-Лупулуй, Тиргу Окна-Подей.

Високий рівень професіоналізму майстрів та відносна стандартизація виробів гончарного виробництва

Залишки гончарного горна з поселення Костешти ІХ. За В. І. Маркевичем.

Посудина з гончарного центру Валя Лупулуй. За Вл. Думітреску.

Вироби Варварівського гончарного центру. За В. І. Маркевичем.

Посудина з гончарного центру Тиргу Окна-Подей. За Вл. Думітреску.

¹ Видейко М. Ю. Вопросы производства и обмена поздне трипольской расписной керамики... — С. 7.

свідчать про вузьку спеціалізацію окремих груп гончарів. За даними В. І. Маркевича, гончарна піч у Костештах використовувалася тільки для випалу високоякісного розписаного посуду. Можливо, з'явилися майстри, які виготовляли пластику. К. Маєвський пише про існування кількох спеціальних майстерень, які виготовляли типову для кожної з них скульптуру малих форм.

Інтенсивний розвиток керамічного виробництва стимулював переростання общинного ремесла та вихід на міжобщинний, а потім на міжплемінний рівень обміну продукцією.

Стосовно обміну кераміки, то він фіксується вже на ранньому Трипільлі, а у більш пізні часи стає частим явищем. Населення східно-трипільської культури активно контактує з дніпро-донецькою культурою та мешканцями Волині¹. Попитом серед трипільців користувався мальований посуд, а окремі його зразки зустрічаються навіть на пам'ятках сусідніх племен, особливо серед общин, не знайомих з виробництвом розписаної кераміки. Посудини, імпортовані з Подністров'я, відомі на поселеннях Сабатнівка I, Березівка, Шкарівка, Веселий Кут, Верем'я та інші.

М. Ю. Відейко виділяє Середньодністровський центр виробництва кераміки, який забезпечував Волинь, степові регіони та культуру лінійчастого посуду продукцією свого гончарного виробництва. Усатівським племенам постачалося не менше шести типів посудин, населенню Волині — чотирьох. За межами трипільської території найбільшим попитом користувалися розписні амфори та чаші (миски напівсферичної форми)².

Рівень організації керамічного виробництва

Питання про рівень організації виробництва трипільського суспільства, в тому числі й керамічного, було поставлене С. М. Бібіковим³. Період раннього Трипільля характеризується спеціалізацією ремесел. Більш-менш постійний характер організації робіт з виготовлення керамічних виробів забезпечував розробку власного технологічного процесу та виробництва. Спочатку виготовлення кераміки мало характер домашнього виробництва, у нього були певні можливості постійного відтворення та внутрішнього поступального розвитку. На фінальному етапі Трипільля А рівень організації керамічного виробництва наблизився до рівня общинного ремесла. Це відповідає виділенню на поселеннях будівель — майстерень, які належали общинним

ремесникам. Імовірно, майстри-професіонали обслуговували своїх одноплемінників тому, що належали до одного колективу⁴. Підтвердженням цього є гончарна майстерня з Луки-Врублевецької.

Період середнього етапу Трипільля знаменує технічний прогрес у керамічному виробництві. Винахід двох'ярусного горна принципово змінив умови праці. Про спеціалізацію трипільського гончарства свідчать знахідки майстерень зі спеціальними печами для випалу, в тому числі двох'ярусними⁵. Горна відбудовувалися та обслуговувалися общиною або групою сімей⁶. У такій великій майстерні, як у Веселому Куті, працювало кілька гончарів. Керамічне виробництво середнього етапу Трипільля можна розглядати як общинне

ремесло⁷ і говорити про його виділення в окрему галузь.

Гончарні майстерні відомі на багатьох поселеннях кінця середнього та пізнього Трипільля. Гончарі у них працювали спочатку на общину, потім на плем'я. Період пізнього Трипільля характеризується подальшим ускладненням технологічних процесів. Окремі общини спеціалізуються у галузі гончарства, виникають нові центри. Поряд з індивідуальними майстернями, які обслуговують общину, з'являються колективні, які працюють головним чином на обмін. Деякі спеціалізовані центри виробляють посуд для обміну (Жванецький, Кошиловецький). Гончарство виходить за межі общинного ремесла.

¹ Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (К вопр. о вост. ареале культуры Кукутени-Триполье) // Первобытная археология — поиски и находки. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 163—185; Цвек О. В. Особливості формування східного регіону а трипільсько-кукутенської спільності // Археологія. — 1985. — Вип. 51. — С. 35, 39; Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант восточнотрипольской культуры (К проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья) // Первобытная археология. Поиски и исследования. — К.: Наукова Думка, 1989. — С. 97—106.

² Відейко М. Ю. Вопросы производства и обмена поздне трипольской расписной керамики... — С. 7—8.

³ Бибинов С. Н. О ранних формах ремесленного производства // Домашние промыслы и ремесло: Тез. расширенного заседания сектора Средней Азии и Кавказа 8—9 июля 1970 г. — Л., 1970. — С. 4—6.

⁴ Сорокин В. Я. Общинные ремесла в трипольско-кукутенской культурной общности // Древние производство, ремесло и торговля по археологическим данным: Тез. докл. — М., 1988. — С. 77.

⁵ Цвек Е. В. О времени обособления гончарного ремесла в трипольском обществе // Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР. — Ужгород, — 1978. — С. 38.

⁶ Семенов С. А., Коробкова Г. Ф. Технология древнейших производств... — С. 225.

⁷ Бибинов С. Н. О ранних формах ремесленного производства... — С. 3—6.

Сакральні аспекти керамічного виробництва

У багатьох народів виробництво кераміки від початку до кінця освячене культовою обрядністю. У зв'язку з цим становлять значний інтерес об'єкти та предмети, пов'язані з керамічними майстернями.

На поселенні Шкарівка до одного житлово-виробничого комплексу належали гончарна майстерня та культова будівля (святинище). Повернуті на схід два вівтарі із сакральними заглибленнями, священне вогнище, посудини з «живою» водою, кальциновані кістки бика дозволяють вважати, що у Шкарівському святинищі відбувались релігійні церемонії, пов'язані зі святом вогню та води.

Під час розкопок гончарної майстерні у Веселому Куті відзначено культ, який мав відношення до керамічного виробництва. Спорудження горна супроводжувалося ритуалом, свідченням чого є мініатюрні глиняні конуси, розміщені за певною системою під фундаментом стін печі. В одній з майстерень знаходився вівтар з біноклеподібною посудиною на ньому та фрагментами черепа бика. На поселенні Тростянчик поруч з рештками пічного комплексу, пов'язаного з випалом кераміки, виявлено круглий вівтар, оточений зооморфними та іншими культовими посудинами.

Перелічені приклади свідчать про появу у трипільському суспільстві вірувань, які мають відношення до керамічного виробництва¹ – промислової культури (за С. А. Токаревим²).

Певну роль у культурі, пов'язаному з виробництвом кераміки, відіграло уявлення про двох богинь, широко розповсюджене у давньоземлеробському світі. Вираження дуалістичної ідеї спостерігається у двох вівтарях Шкарівського святинища, в біноклеподібній посудині на вівтарі у Веселому Куті. Про культову обрядність, пов'язану із залишенням керамічних горен, пише В. М. Бикбаєв³.

Висновки

Гончарне виробництво Трипілля, яке сформувалося під впливом неолітичних культур Подунав'я, Трансільванії, басейну Серету та Пруту, пройшло складний і самостійний шлях розвитку. Воно поступово змінювалося у результаті складної взаємодії як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Протягом тривалого часу керамічні традиції трипільських майстрів характеризуються спадкоємністю, чітко простежується еволюційна послідовність морфологічних та орнаментальних елементів посуду.

Аналіз технології керамічного виробництва, особливостей зміни його технічної бази, умов організації, а також зміни основного продукту – кераміки – дозволили виділити у розвитку гончарної справи три етапи.

Ранній етап відображає становлення керамічного виробництва, спочатку виготовлення кераміки є до домашнім виробництвом, пізніше 0 наближається до обцинного ремесла. Середній етап – розквіт керамічного виробництва. Розповсюдження гон-

чарних печей як спеціалізованого виробничого обладнання. Спостерігається розвиток та локалізація випалювальних споруд та майстерень. З'являються гончарні центри. Сформувалися самобутні риси, притаманні ареалам Трипілля-Кукутень. Організація керамічного виробництва характеризується рівнем обцинного ремесла.

На третьому етапі гончарство досягло повного розквіту. Віднесені на околиці поселень майстерні обладнуються гончарними горнами та спеціалізованими знаряддями праці

(повільний гончарний круг). Збільшується кількість керамічних центрів та стандартизація продукції. Багато спеціалізованих поселень працюють на обмін. Гончарство виходить за межі обцинного ремесла.

Наприкінці періоду стає помітним згасання основних гончарних традицій у виготовленні кераміки. Зменшується кількість характерних форм, зникають деякі групи кераміки, відбуваються зміни в орнаментатії, порушується технологія виготовлення керамічної маси. Все це призводить до того, що поступово трипільський посуд втрачає свою самобутність.

Людина мідного віку оцінила усі можливості, що їй надала природа у вигляді такого матеріалу як глина. До цього дару вона додала свою допитливість та розум, свою наснагу та майстерність, увесь набутий поколіннями досвід і полишила нащадкам шедеври гончарства які і понині викликають захоплення сучасників а також, сподіваємось, і майбутніх поколінь⁴.

Тривимірна реконструкція гончарної майстерні з поселення Веселий кут.

¹ Цвек Е. В. Один из аспектов верования трипольских племен... – С. 55–56.

² Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие. – М.: Наука, 1964. – С. 236–252.

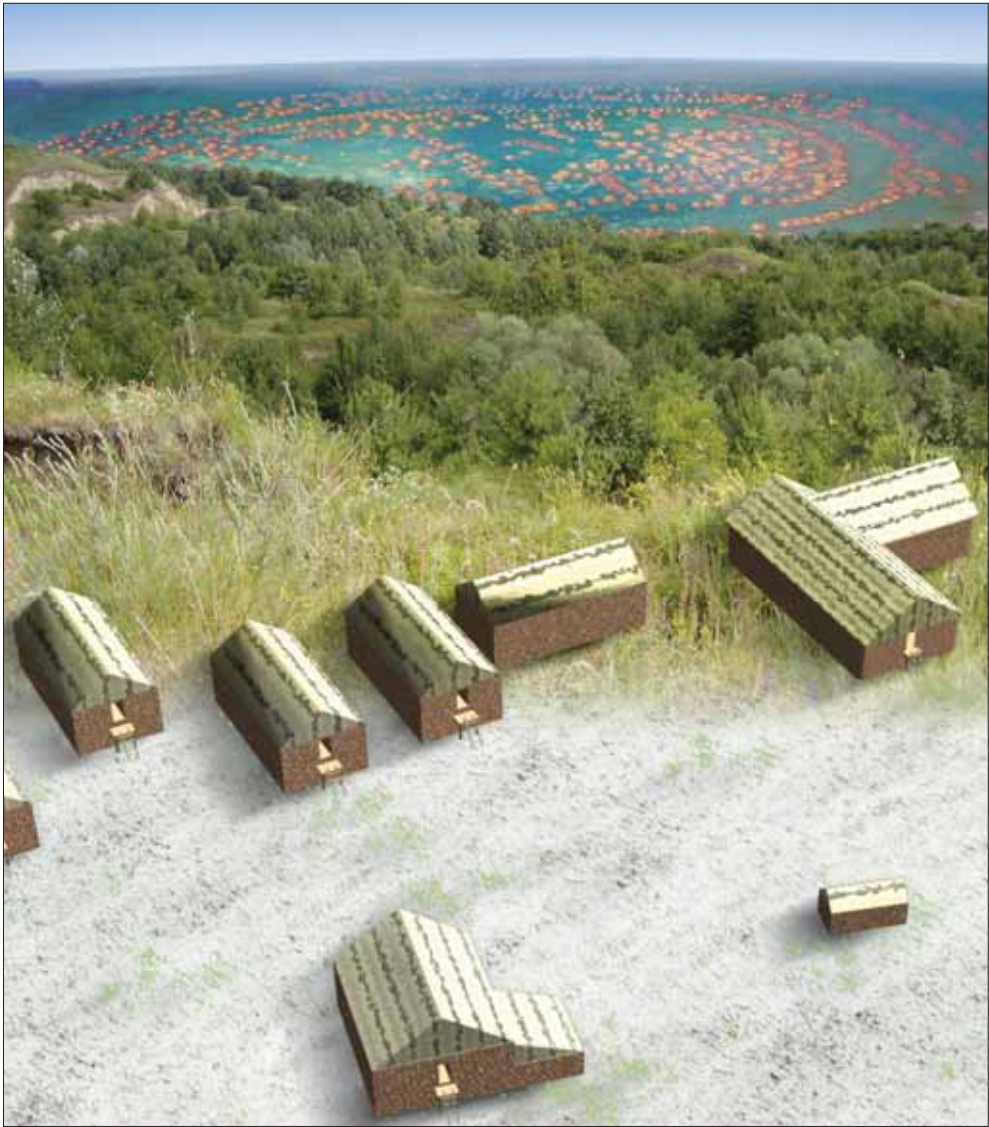
³ Бикбаев В. М. Данные к ритуалу, связанному с оставлением кукутень-трипольских гончарных печей... – С. 146–152.

⁴ Рижов С. М. Гончарство... – С. 21.

4. АРХІТЕКТУРА ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

ПЛАНУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Поняття «архітектура», «зодчество» визначають як мистецтво зводити будинки, інші споруди для обслуговування та забезпечення різноманітних потреб суспільства.

Архітектура взагалі виникає на найбільш ранніх етапах розвитку людського суспільства. Завданням архітектури є планування комплексів споруд та їх частин. Власне діяльність із створення таких комплексів поєднує архітектуру з містобудуванням. Одним з видів архітектури є монументальна архітектура, яка вирізняється своєю величиною і значимістю художнього змісту. Останні знаходять вияв, як правило, у грандіозних, узагальнених формах. До творів монументальної архітектури відносять громадські споруди, монументи, настінні розписи тощо. Ці твори роблять, як правило, з тривких і довговічних матеріалів. Монументальне мистецтво підпорядковане значним суспільним і державним завданням та «працює» на популяризацію в широких масах значних суспільних та релігійних ідей, які лежать в основі монументальних споруд.

Наскільки ці визначення збігаються з матеріалами із розкопок поселень трипільської культури? Питання слушне, адже чи маємо ми взагалі підстави оцінювати, як монументальні споруди, від яких до наших днів дійшли лише

купи обпаленої глини з відбитками колого дерева та сліди ям від стовпів? На нашу думку, певні підстави все-таки є. Адже це був час, коли історія, чи, точніше, – праісторія багатьох мистецтв лише починалася, але цей початок був, на наш погляд, досить величним і вражаючим. Зауважимо, що ряд дослідників у Європі вже досить давно застосовують поняття «архітектура» до споруд та поселень праісторичної епохи¹.

Ми окремо розглянемо дані про планування поселень, а також про їх забудову в хронологічному порядку (ранній, середній, пізній етапи трипільської культури). В тому числі житлові та господарчі споруди, планування садіб, культові будівлі. Тема укріплень розглянута у розділі 8, присвяченому військовій справі трипільського населення. Сакральний аспект трипільської архітектури детальніше викладено в розділі 5, який присвячено духовному життю давнього населення.

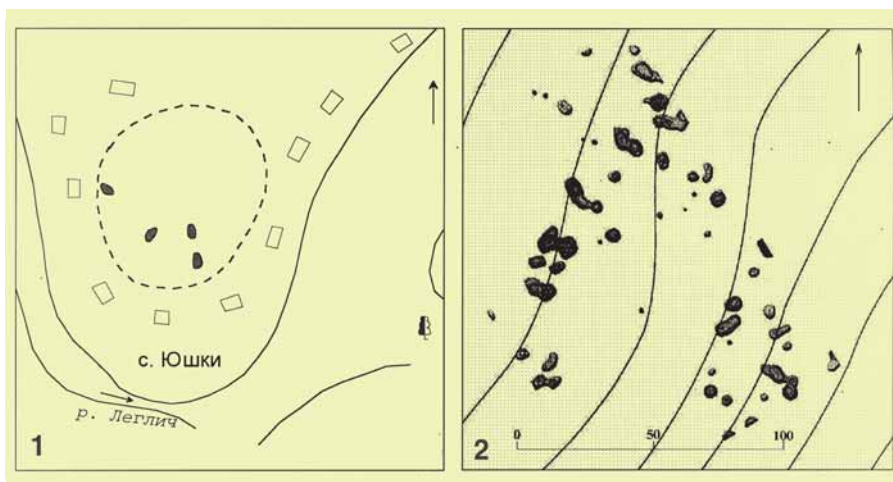
План-реконструкція трипільського поселення Ямпіль за даними аерофото-зйомки, археолого-магнітометричних досліджень та розкопок.
Рис. М. Ю. Бабенко.

ПЛАНУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

На сьогодні відомі плани для понад 80 трипільських поселень. Створення планів базується на різних вихідних даних, відзначається різним ступенем обґрунтованості, надійності та повноти. Близько 10 пам'яток розкопано повністю або на значній площі, приблизно 30 дешифровано по аерофотознімкам², близько 40 охоплено магнітною зйомкою³, причому для частини поселень є можливість зіставлення даних аерофотозйомки, магнітної розвідки та результатів археологічних досліджень.

Плани трипільських пам'яток, складені за магнітометричними даними, своєю повнотою значно перевищують плани забудови поселень складені за суто археологічними розшуками. Яскравим прикладом може

Планування поселення в хут. Юшки (ур. Куряче Поле): 1 – за даними археологічних розвідок (за О. Г. Колесніковим); 2 – за даними археолого-магнітометричних досліджень (за В. П. Дудкіним).

бути невеличке поселення на час проводив В. В. Хвойка. В 80-ті хут. Юшки, розкопки якого в свої роки археологами було складено

¹ Lazarovici G., Lazarovici Magda The Neo-Eneolithic architecture in Banat, Transylvania and Moldavia // Recent researche in the prehistory of the Balkans. – Thessaloniki. – 2003. – P. 369–486.

² Див. АЕРОФОТОЗЙОМКА.

³ Див. АРХЕОЛОГО-МАГНІТОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ.

план розташування жител на поселенні на підставі збору підйомного матеріалу. Археолого-магнітометричні дослідження дозволили виявити біля 50 об'єктів. Такого результату можна досягти хіба що суцільними розкопками всієї площі досліджуваних пам'яток, що практично неможливо, насамперед на поселеннях відносно великих розмірів. Яскравим прикладом може бути план поселення Майданецького, складений на підставі чотирьох сезонів археолого-магнітометричних досліджень (1971–74 рр.). На цей план нанесено 1575 аномалій, залишених давніми спорудами та іншими об'єктами. Щоб розкопати їх, за підрахунками археологів, знадобилося б понад сто років. План Майданецького став першим кроком у застосуванні археолого-магнітометричних досліджень для картографування поселень-гігантів трипільської культури.

Від реконструкції планів поселень аероархеологічним методом плани, складені за магнітометричними

даними суттєво, відрізняються як детальністю, так і ступенем надійності, обґрунтованості та однозначності інтерпретації. На планах пам'яток, реконструйованих за допомогою магнітометричних даних, відбиваються: кільцеві структури – зовнішні та внутрішні, місця в'їздів – виїздів, структури внутрішньої забудови поселення, окремі комплекси споруд різного призначення і навіть, у деяких випадках, імовірні шляхи сполучення (дороги).

Принцип забудови поселень по колу житлами, що орієнтовані по довгій осі до центру селища, було виявлено ще задовго до широкого застосування магнітометрії в археології. Одним з прикладів є поселення Коломийщина I¹ (рис. 1). Археологічні дослідження магнітометричним методом, проведені протягом другої половини ХХ ст., лише блискуче підтвердили його існування. Такий принцип забудови відомий за дослідженнями вже ранньотрипільських поселень.

Класичним прикладом є майже повністю розкопане невеличке поселення етапу А біля с. Бернашівка на Дністрі², яке налічувало 7 будівель (рис. 2). Воно було розташоване на підвищенні першої надзаплавної тераси за 200 метрів південніше від гирла р. Жван. Місце розташування поселення не затоплюється паводками. Площа пагорба – близько 1,5 га. Геоманітну зйомку було проведено 1973 року Г. Ф. Загієм на площі 1 га. Всього виявлено 7 аномальних зон різних розмірів. Шість із них розташовувалися по колу діаметром до 30 метрів, сьоме – всередині кола. Шість аномалій було розкопано експедицією ІА НАНУ у 1972–75 рр. під керівництвом В. Г. Збеневича. Досліджено рештки житла в центрі (житло 3) та п'ять – розміщених по колу (житла 1, 2, 4, 5, 6). Аномалія житла 7 – овальна в плані, розмірами близько 10×24 м. Це місце через сильне руйнування культурного шару не розкопувалося³.

Дослідження виявили, що розміри жител не перевищують 3–6 м у

ширину та 7–14 м в довжину. На місці так званого житла 7, виходячи з цих параметрів, мало бути не менше двох стандартних споруд. Імовірна кількість будинків цієї ранньотрипільської пам'ятки могла досягати 9. Поселення Бернашівка віднесене по раннього етапу трипільської культури і вважається однією з найдавніших трипільських пам'яток на території України. Воно може бути датоване другою половиною VI тисячоліття до н.е.

На початку V тис. до н.е. розміри трипільських поселень та число жител на них помітно зростають. На ранньотрипільському поселенні – Олександрівка (північ Одеської області)⁴ 14 різних за розмірами жител розташовувалися у вигляді вулиці в два ряди вздовж берега струмка.

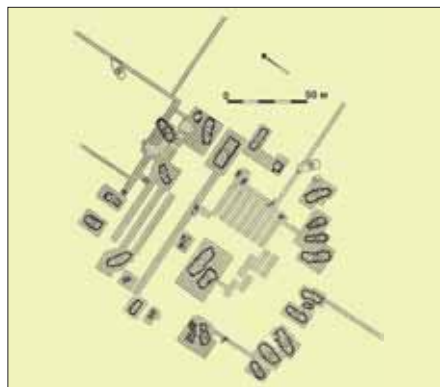

Рис. 1. Реконструкція плану поселення Коломийщина I (за Т. С. Пассек).

У плануванні одного з найбільших на ранньому етапі (площа понад 7 га) поселенні Могильна 3⁵ можна побачити початкову фазу формування схеми забудови, типової для більш пізніх поселень, коли житла, орієнтовані по довгій осі до центру

План поселення трипільської культури Майданецьке за даними археолого-магнітометричних досліджень. 1 – аномалії від залишків спалених споруд; 2 – ймовірні аномалії.

¹ Див. КОЛОМИЙЩИНА I.

² Збеневич В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре. – К.: Наукова Думка, 1981. – С. 179; див. БЕРНАШІВКА.

³ Там же. – С. 12–57.

⁴ Див. ОЛЕКСАНДРІВКА.

⁵ Див. МОГИЛЬНА. АРХЕОЛОГО-МАГНІТОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ.

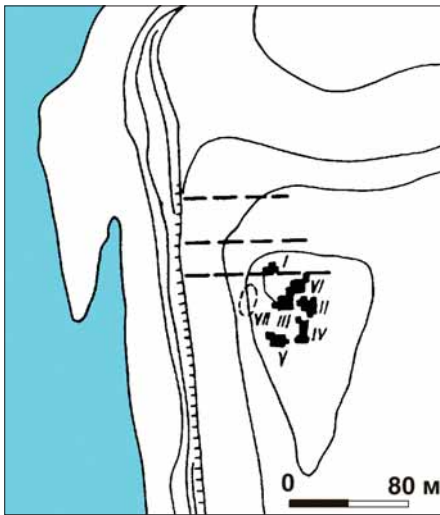
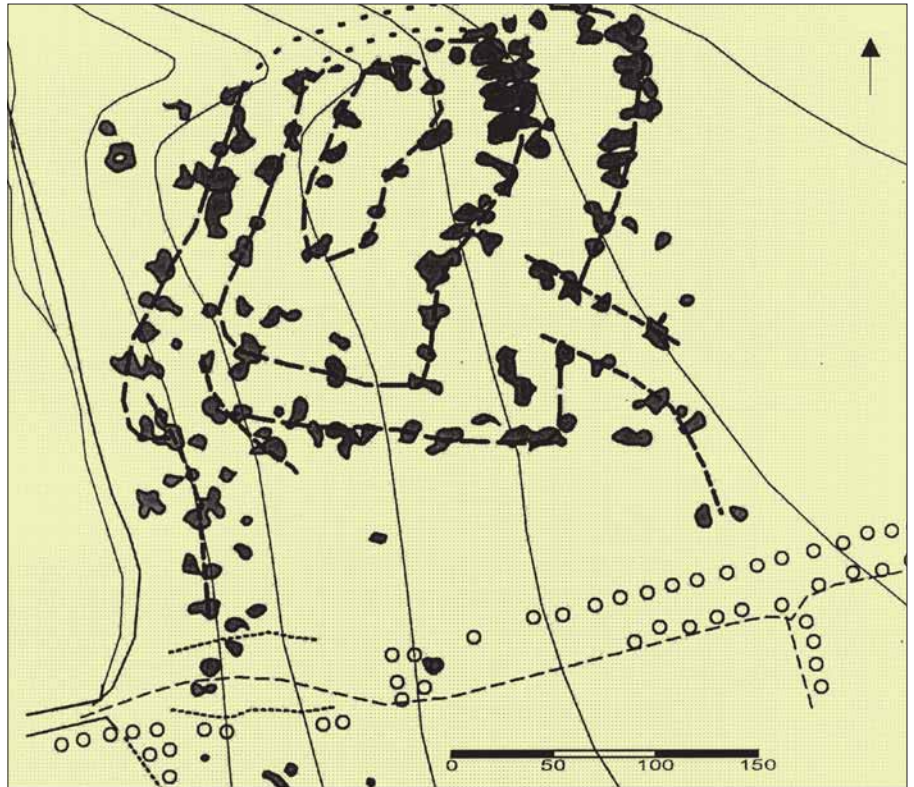

Рис. 2. План трипільського поселення Бернашівка за даними археолого-магнітометричних досліджень і наступних розкопок (за В. Г. Збеновичем).

поселення, розташовані на відстані кількох метрів, утворюючи еліптичні структури типу житлових стін, вписані одна в одну, з незабудованим простором між ними. На цьому поселенні за допомогою археолого-магнітометричних досліджень виявлено аномалії від 105 об'єктів, переважна більшість з яких — це залишки джител, розташованих у два еліпси, вписаних один в другий. Таке планування найкраще відповідало потребам оборони. Загальна схема розташування жител протоміста етапу СІ біля с. Майданецького теж проявилась, головним чином, в еліптичних структурах, коли житла були орієнтовані довгою віссю до центру поселення. Така схема, напевне, є продовженням саме такого планувального принципу.

Розкопано також сезонні селища, як на Дністрі (Лука-Врублевецька¹), так і на Південному Бузі (Гайворон, Пугач-2, Гард та ін.) Вони пов'язані з мисливством або рибальством в долинах цих річок. Тут виявлено тимчасові легкі наземні або напівземлянкові житла, навколо яких знайдено багато господарських ям з битим посудом, численними кістками

План поселення раннього етапу трипільської культури Могилина 3 за даними археолого-магнітометричних досліджень (за В. П. Дудкіним).

риб та тварин.

Для середнього періоду характерні як малі, так і великі поселення, що налічували вже сотні будівель. Зберігався традиційний план забудови по колу, яке набуває виду витягнутого еліпса, кількість таких планувальних структур могла досягати трьох-чотирьох, як у Володимирівці. Саме в середньому Трипільлі з'являються величезні поселення — протоміста площею 100–300 га: Веселий Кут, Небелівка, Гордашівка та інші — переважно у східному ареалі поширення культури. У їх плануванні з'являються вулиці та квартальна забудова, помітні на аерофотознімках².

Поступово зростають розміри та змінюється традиція планування великих поселень. Так, у Подністрів'ї на етапі ВІІ відомі селища із 100–120 будівель, поділені на чотири квартали із забудовою в центрі — Коновка³, виділяються

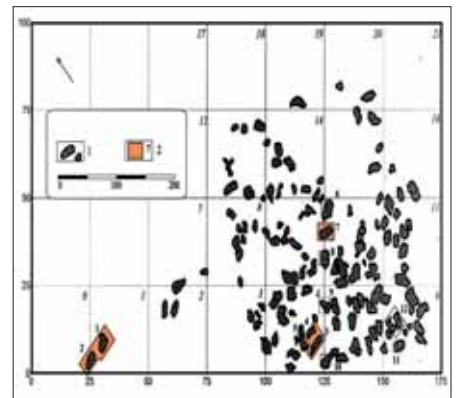

Рис. 3. План розташування будівель на площі трипільського поселення Коновка за даними археолого-магнітометричних досліджень. 1 — аномалії від решток жител; 2 — розкопані об'єкти та їх нумерація (за В. П. Дудкіним).

центральні будівлі на поселеннях, у точці поєднання кварталів (рис.3). У Коновці⁴ було розкопано таку будівлю. Вона, на думку дослідників, була святилищем⁵.

¹ Див. ЛУКА-ВРУБЛЕВЕЦЬКА.

² Шишкін К. В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія. — 1985. — № 52. — С. 94–100.

³ Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністрів'ї // Археологія. — 1985. — Вип. 52. — С. 42–52.

⁴ Див. КОНОВКА.

⁵ Рижов С. М. Особливості релігійних уявлень трипільських племен Пруто-Дністровського регіону // Давня історія України і суміжних регіонів. Carpatica — Carpatika. — Ужгород, 2001. — С. 57–61.

О. В. Цвек висловила думку про виділення садіб з двох-трьох споруд (поселення Шкарівка на Росі)¹, за даними магнітної зйомки та розкопок було встановлено, що будівлі розташовувалися групами по три, відстань між ними становила до 30–40 м.

Найбільш складними за плануванням були величезні пізньотрипільські поселення Побужжя. Є підстави вважати, що всі основні принципи забудови по колу, «вулицями», «садибами» були відомі трипільському населенню, однак не поєднувалися в межах одного поселення до появи великих пам'яток Побужжя.

При зіставленні планувальних схем важливе значення мають два моменти: відображення у системі забудови загальнокультурних традицій та особливості забудови саме великих поселень.

Спробуємо порівняти планування поселення-гіганта Майданецьке з відомими нам планами інших великих поселень, щоб установити наявність певних традицій у плануванні цього типу пам'яток та спробувати з'ясувати приблизний час їх формування. Найдавнішими серед них є поселення етапу VI-VII, серед яких виділяється Веселий Кут (150 га).

На аерофотознімку цього поселення (рис. 4) дешифровано окремі садіби, в тому числі зі слідами огорож, проте не помітно кільцевих або еліптичних структур. Однак, на думку О. В. Цвек, принцип забудови по колу у Веселому Куті все ж таки було використано, хоча сліди таких структур з ряду причин (наприклад, через несприятливі умови зйомки) не знайшли відображення на аерофотознімках. (рис.4)

На планах поселень етапу VII, складених за аероархеологічними даними, добре помітні саме еліптичні структури: у Федорівці (Михайлівці) площею 100 га їх нараховувалося 4 (рис. 5), а у Володимирівці² на площі 80 га – до 6 (рис. 7, а). У Фе-

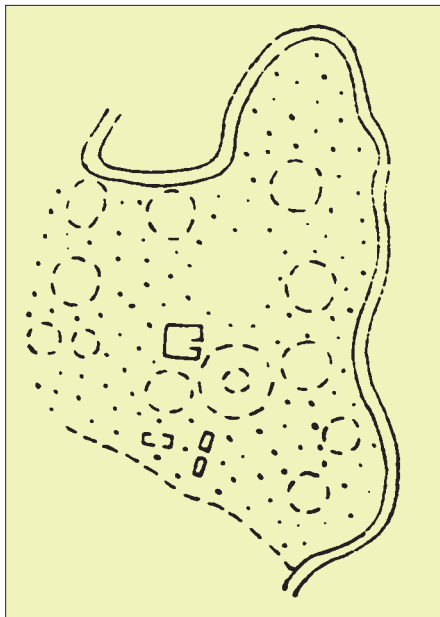

Рис. 4. Планування трипільського поселення Веселий Кут за результатами дешифрування аерофотознімка К. В. Шишкінім.

дорівці³ такі особливості планування досить наочно проявлені на плані, побудованому за даними наземних магнітометричних розшуків (рис. 6).

Простір між деякими еліпсами на

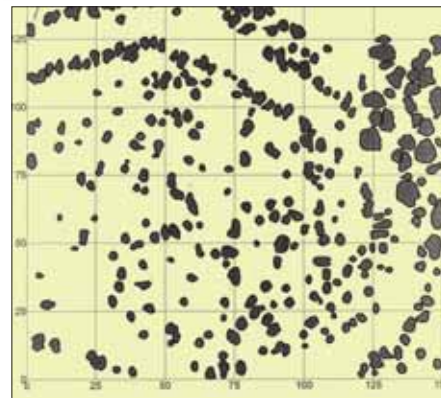

Рис. 6. План трипільського поселення Федорівка (Михайлівка) за даними археолого-магнітометричних досліджень (за В. П. Дудкінім).

Володимирівці не було забудовано. Цікаво, що аерофотознімок Володимирівки в цілому збігається з планом поселення (рис. 7, б), складеним у 40-ві роки⁴. Особливу увагу привертають розкопки овальної забудови, яка аналогічна розкопаному у Майданецькому комплексі «Ж» в межах центрального овалу, де житла були щільно прибудовані одне до одного, утворюючи ніби «жилу

Рис. 5. Планування поселення Федорівка (Михайлівка) за даними дешифрування аерофотознімка К. В. Шишкінім.

¹ Цвек Е. В. Домостроительство и планировка трипольских поселений (по материалам раскопок в с. Шкарровка). // Энеолит и бронзовый век Украины. – К.: Наукова Думка, 1976. – С. 46–57.

² Див. ВОЛОДИМИРІВКА.

³ Див. ФЕДОРІВКА.

⁴ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. – М. – Л., 1949. – № 10. – Рис. 36.

стіну». Таким чином саме у Володимирівці ми бачимо поки що найбільш ранній приклад зведення такого роду укріплень – жител, які захищали певні ділянки поселення.

На аерофотознімках Володимирівки та Федорівки (Михайлівки), а особливо виразно на плані Федорівки (Михайлівки), завдяки магні-

тометричним даним (рис. 6) можна побачити також прямі лінії «вулиць» та прямокутні в плані «квартали», які пізніше були виявлені також у Майданецькому.

Більш пізні за Володимирівку пам'ятки небелівського типу збері-

і мають подібне до нього планування та забудову. На плані Глибочка, за магнітометричними даними (рис. 8), добре читається головний в'їзд на поселення, який додатково укріплений кварталами будівель із зовнішнього боку. Від нього до центру йде «головна вулиця». Схематичний

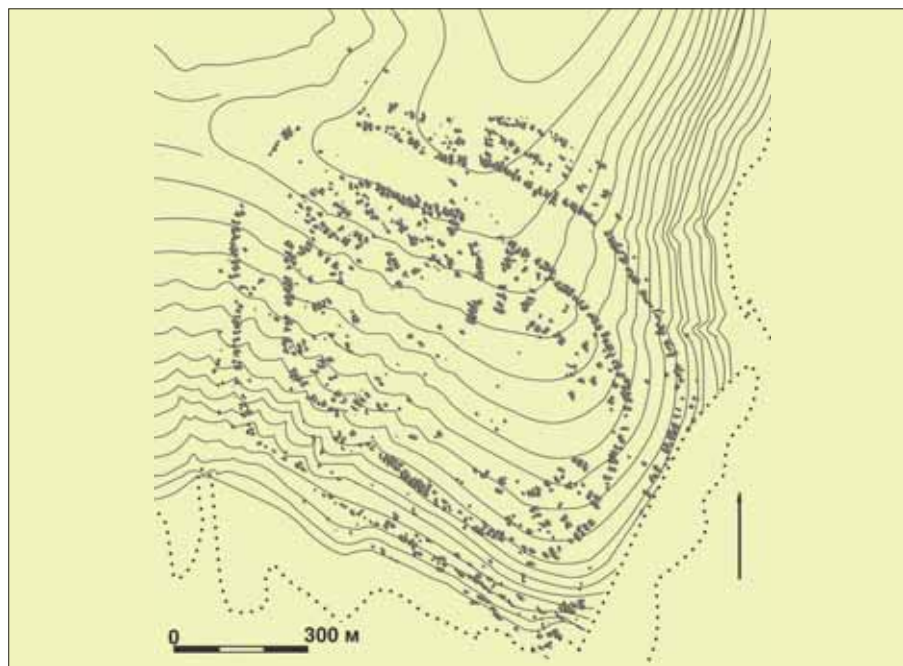

Рис. 8. Планування трипільського поселення Глибочок за даними археолого-магнітометричних досліджень (за В. П. Дудкіним).

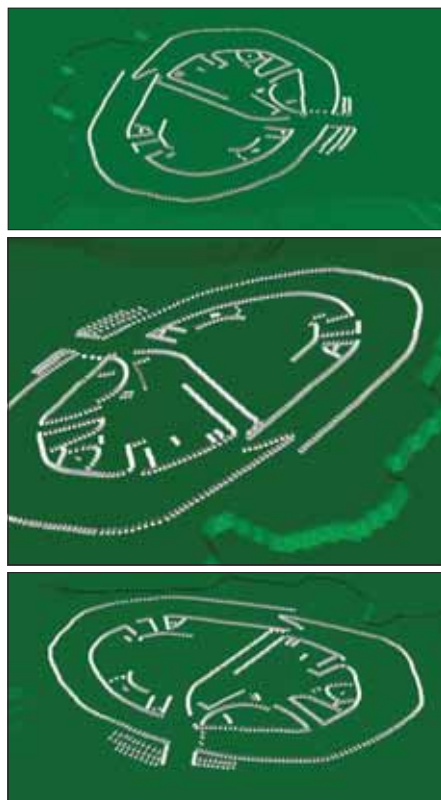
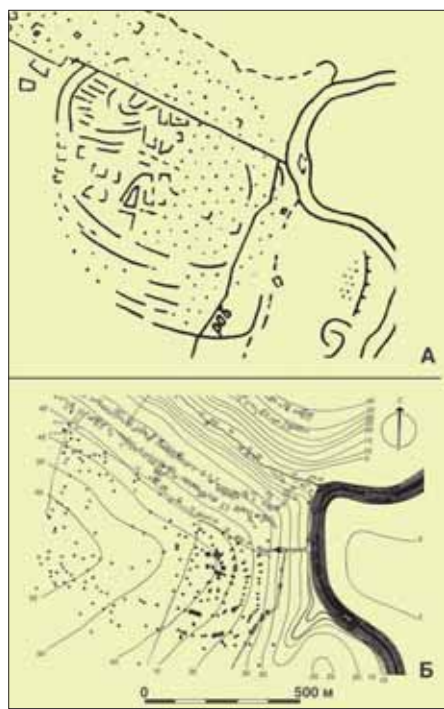

Рис. 9. Схематичний план-реконструкція забудови трипільського поселення Глибочок за даними археолого-магнітометричних досліджень.

гають схеми забудови, описані вище. У Небелівці (300 га) на аерофотознімку видно від трьох до шести овалів, «вулиць» та «квартали» як у центральній частині, так і на периферії поселення¹.

На знімку Глибочка (площа близько 200 га), який нагадує Майданецьке «в мініатюрі», маємо від 3 до 4–6 еліпсів, чітко фіксується незабудований простір між центром та наступними овалами забудови². Саме в цей час – наприкінці етапу ВІІ – серед трипільських пам'яток Побужжя з'являються поселення, що досягають масштабів Майданецького

Рис. 7. Планування трипільського поселення Володимирівка: а – визначене за аерофотознімком (К. В. Шишкін); б – за даними археологічних розвідок, проведених Т. С. Пассек.

та узагальнений план Глибочка наведено на рис. 9. Подібні елементи забудови помітні на більшості пізніших поселень – в Тальянках, Майданецькому та ін. (рис. 10).

Найбільш близькими за планувальною схемою є поселення етапу СІ, такі як Доброводи, Тальянки, Васильків³. Тут бачимо на знімках та планах, відтворених за даними магнітометричних розшуків, 2–3 еліпси забудови з вільною площею між групами будівель у центрі, а також «квартали» та «вулиці». Особливо помітні вони в Тальянках⁴ (рис. 11).

¹ Див. НЕБЕЛІВКА.

² Шишкін К. В. Планування трипільських поселень за даними аерофотознімка // Археологія. – 1985. – № 52. – С. 94–100.

³ Див. ВАСИЛЬКІВ, ГЛИБОЧОК, ДОБРОВОДИ, ТАЛ'ЯНКИ.

⁴ Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація. – К.: Академперіодика, 2002. – 142 с.

Рис. 10. План-реконструкція трипільського поселення Майданецьке за даними аерофотозйомки, археолого-магнітометричних досліджень та розкопок. Рис. М. Ю. Бабенко.

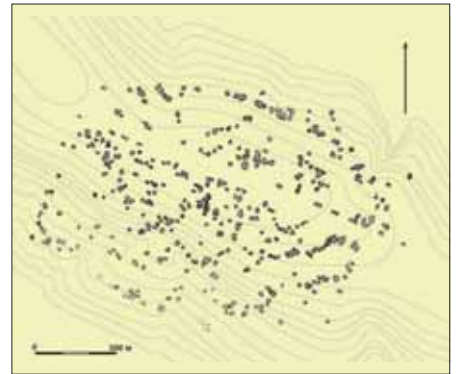

Рис. 12. План трипільського поселення Вільховець за даними археолого-магнітометричних досліджень (за В. П. Дудкіним).

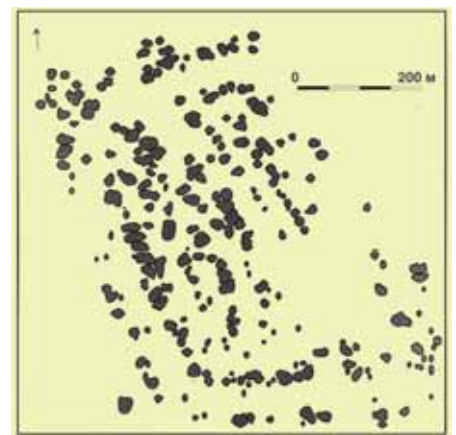
Принципи забудови поселень-гігантів зберігаються й на початку етапу СІ, на пам'ятках косенівського типу, про що свідчать як аерофотознімок Косенівки та спостереження К. В. Шишкіна у Вільховці¹, так і магнітна зйомка Вільховця (рис. 12).

Таким чином, упродовж етапів ВІ та СІ (тобто не менше 400 років) у Південному Побужжі при спорудженні поселень-гігантів сформувалися та систематично відтворювалися стандартні планувальні схеми забудови поселень. Їх складові частини – еліптичні структури, утворені рядом жител, що були зведені впритул одне до одного, незабудована площа між центральним та наступними овалами (напевне, в оборонних цілях), «вулиці» та «квартали» в центральній частині поселення. Усі складові цієї будівельної традиції були відомі трипільському населенню починаючи з раннього періоду. Однак їх поєднання на одному поселенні відбулося лише на етапі ВІ у Південному Побужжі.

Наявність поселень-гігантів на етапі ВІ-ВІІ дозволяє висловити припущення, що початок формування нової системи забудови, якій відповідав характеру цих пам'яток, почався дещо раніше. Певною мірою таким прототипом можна вважати вже поселення Могильна 3 (Трипілля А), де маємо забудову у два еліп-

си на відносно значній площі у 9 га. Через майже 1500 років у Майданецькому² на етапі СІ ми спостерігаємо повністю сформовану систему забудови поселення-протоміста – з укріпленнями у дві лінії з відкритим простором між ними, щільною забудовою у центральній частині, в тому числі у вигляді «кварталів» та «вулиць».

У Середньому Подніпров'ї у цей час зберігалися архаїчні планувальні структури, де в малих поселеннях

План трипільського поселення Ямпіль за даними археолого-магнітометричних досліджень (за В. П. Дудкіним).

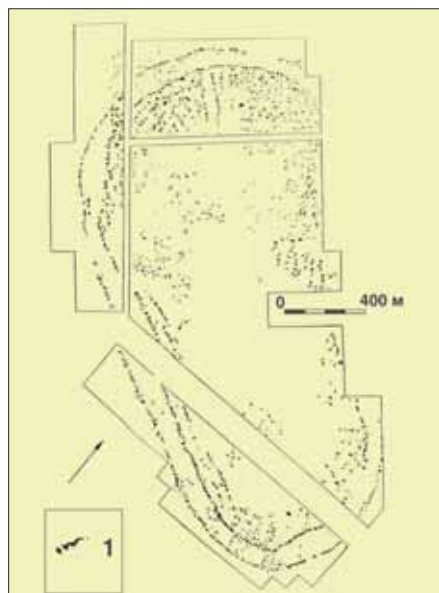
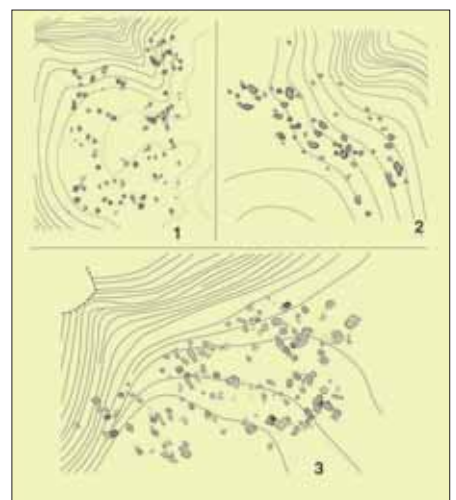

Рис. 11. Планування трипільського поселення Тальянки за даними археолого-магнітометричних досліджень (за В. П. Дудкіним).

Плани поселень трипільської культури біля с. Стайки, уроч. Харкове; хут. Юшки (уроч. Журівка); м. Ржищів (уроч. Хомине) за даними археолого-магнітометричних досліджень (за В. П. Дудкіним).

¹ Шишкін К. В. З практики дешифрування аерофотознімків в археологічних цілях // Археологія. – 1973. – Вип. 10. – С. 32–40; Шишкін К. В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки... – С. 94–100.

² Див. МАЙДАНЕЦЬКЕ.

План поселення Гребені (уроч. Васи́лишин Яр) за результатами археологічних досліджень С. М. Бібікова. З архіву М. М. Шмаглія.

житла розміщувалися по колу (Коломийщина I), в центрі будувалося два—три комплекси. Це такі пам'ятки, як Янча I, Юшки (ур. Куряче поле).

Відомі також поселення, що склалися з двох кіл, в кожному з яких було по 10—18 споруд. Таким виявилось планування поселення Гребені (ур. Васи́лишин Яр). Після розкопок експедиції під керівництвом С. М. Бібікова вважалося, що в Гребенях існувало одне коло з жител, яких було виявлено 26. Але за даними археолого-магнітометричних досліджень таких кіл було 2 і поселення можна вважати дослідженим лише частково. Так само розкопками Т. С. Пассек було свого часу встановлено, що поселення Коломийщина II мала забудову по колу. Археолого-магнітометричні дослідження показали, що розкопки велися в межах лише одного з двох кіл забудови цього поселення. Крім того існував ряд з жител, розташований на схилі балки, а також окремі споруди за межами кругової забудови.

Поселення трипільської культури на Дніпрі могли налічувати від 10—15 до 30—40 і більше наземних жител. Іноді поселення в цьому районі могли знаходитися в межах прямої видимості. Так, три поселення розташовувалися на мисах по різні сторони глибокої балки — Янча I, Янча 2, Попова Левада (біля с. Гребені). На плато біля м. Ржищів вияв-

лено три поселення — Хоминне, Ріпниця I та Ріпниця 6. Останні, судячи з дат С14, існували в різний час етапу СІ, можливо, послідовно. На периферії придніпровських селищ знаходилися звалища для побутових відходів, простежені археологами у вигляді «черепашкових куп» та ям. Існували і сезонні селища поблизу заплави Дніпра — Ігнатенкова Гора, Чапаєвка.

У пізньому періоді (СII) зберігається традиція розташування поселень в різноманітних ландшафтно-топографічних умовах, залежно від їх призначення. Поселення цього часу будували у важкодоступних місцях — на мисах плато, порізаних ярами, пагорбах, в заплавах річок та на схилах балок. Як і раніше, існували стаціонарні поселення з «площадками». На Черкащині до кінця періоду відомі поодинокі поселення-гіганти, серед них — Віль-

Суміщений план поселення Гребені за даними археологічних та археолого-магнітометричних досліджень (за В. П. Дудкіним).

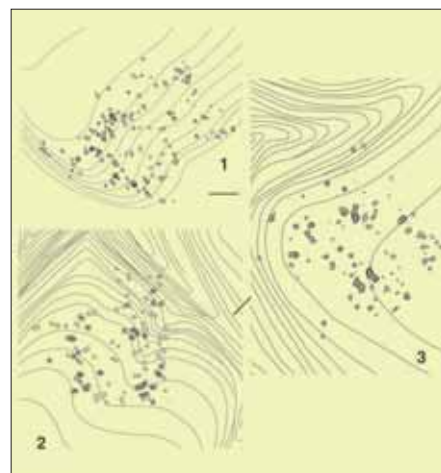
Схема розташування поселень трипільської культури в уроч. Коломийщина I та Коломийщина II (за Т. С. Пассек).

План трипільського поселення Коломийщина II за даними археолого-магнітометричних досліджень.

ховець, Косенівка. Однак більшість поселень невелика за розмірами і налічувала від 5 до 30—40 споруд.

Новим явищем для території України у мідному віці стала поява укріплених поселень. Традиційно археологи звертали увагу насамперед на штучні укріплення у вигляді ровів та валів. На найпізніших етапах Трипілля з'являються (у Молдові, Подістров'ї, на Поділлі) поселення, розташовані на високих мисах та останцях, укріплені ровами та валами (Бринзени-Циганка, Жванець-Щовб¹, Паволоч, Поливанів Яр та ін.). Поселення в Жванці, досліджене Т. Г. Мовшею, було укріплене ровом та валом, обкладеним камінням. Поселення Костешти IV в Молдові захищала потрійна лінія укріплень з ровів та валів. Ширина валів, які збереглися на висоту до 1,6 м дорівнює 6 м. Ширина ровів у верхній частині досягала 5 м, а глибина — 2,4 м. Тобто навіть

Плани поселень трипільської культури біля с. Гребені, уроч. Янча 1, Янча 2, Попова Левада за даними археолого-магнітометричних досліджень (за В. П. Дудкіним), розміщення відповідає їх розташуванню на місцевості.

¹ Див. ЖВАНЕЦЬ-ЩОВБ.

сьогодні відстань до вершини валу з дна рову сягає 4 м, а в давнину вона мала бути більшою. По гребеню валу, напевне, йшов налісад. Подібні городища прикривали цілі річкові долини, слугували притулком для жителів навколишніх селищ у разі небезпеки¹.

Стандартною фразою стало твердження про оборонний характер кільцевої забудови поселень². Від початку археологічних досліджень трипільських протоміст постало питання про характер їх укріплень. Оскільки за даними розкопок та магнітної зйомки не було виявлено жодних слідів ровів або валів, звернули увагу на характер забудови поселень. Дані розкопок комплексу «Ж» на Майданецькому дозволили отримати нові уявлення щодо захисту поселення від нападу ззовні – на цьому типі поселень наявні особливого різновиду укріплення – «житлові стіни»³, що було основним для протоміст⁴. Зупинимось на характеристичі подібних укріплень дещо докладніше.

Система укріплень поселення Ятранівка виглядає досить продуманою та складною, з урахуванням усіх особливостей рельєфу. Наявність близько розташованих проходів у зовнішньому периметрі поселення давала можливість швидко зосередити перед поселенням значні загони воїнів, вивівши їх через систему воріт, а також потай спілкуватися з навколишнім світом через вхід з боку річки (рис. 13). Помітна концентрація будівель на Ятранівці у північній частині поселення. Складається враження, що саме цю частину, яка нагадує укріплений район типу внутрішньої фортеці, прагнули забудувати якнайщільніше. Тут знаходяться найбільші аномалії від трипільських споруд – розмірами до 20×40 м, тобто площею у 800 кв.м.

На поселенні Глибочок магнітною зйомкою зафіксовано два укріплені в'їзди на поселення, розташовані один навпроти іншого (рис. 8). Найбільш потужною була брама з

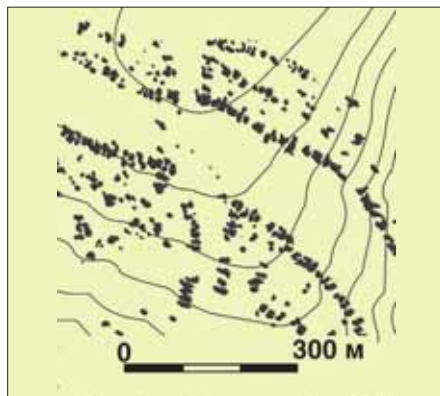

Рис. 14. План трипільської пам'ятки Глибочок у районі північного входу на поселення (за В. П. Дудкіним).

північно-східного боку поселення (рис. 14). Вона складалася з двох паралельних рядів будівель, які починалися за 100 м від зовнішнього

еліпса і майже під прямим кутом перетинали обидва еліпси забудови.

Перериваючись у проміжку між ними у вигляді вулиці шириною 30–40 м, вони входять на 200 м у центральну частину поселення. Ці споруди утворюють коридор, який міг прострілюватися з будинків і перетворився б для нападників на справжній «коридор смерті». З напільного боку північного в'їзду на поселення Глибочок справа і зліва він був фланкований кількома десятками прибудованих одна до одної споруд. Останні утворюють два квартали розмірами 100×200 і 100×300 м.

Друга «брама» була споруджена навпроти першої, але вона значно менша і простіша за конструкцією.

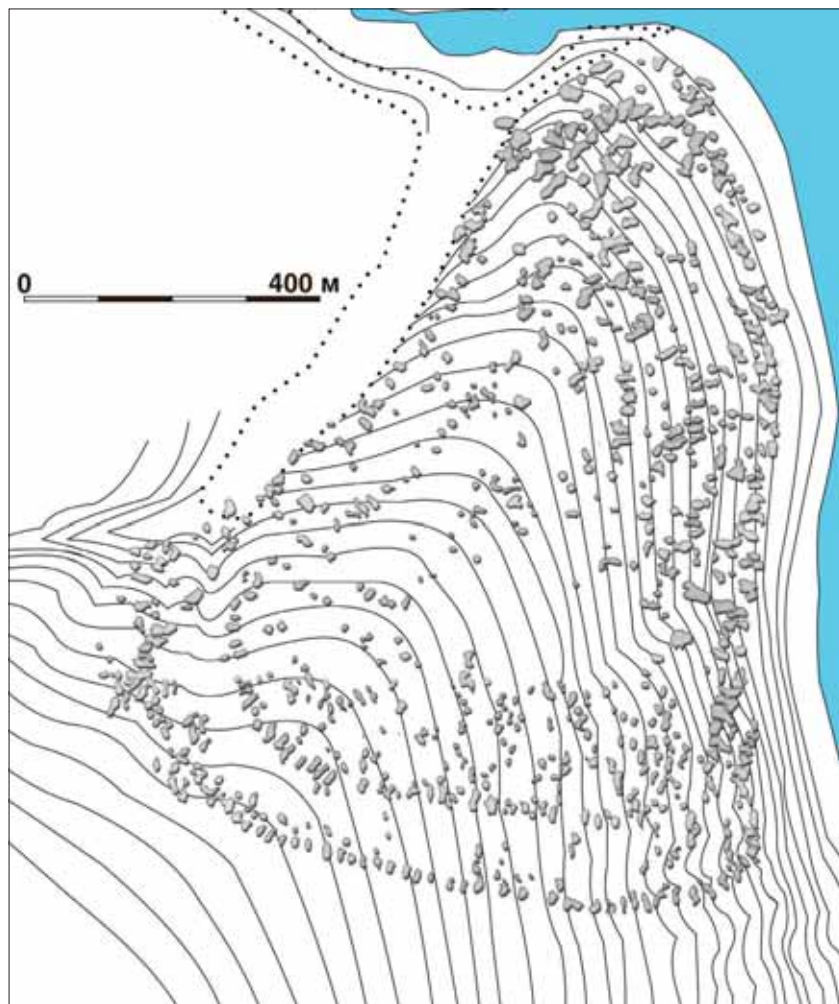

Рис. 13. План забудови трипільського поселення Ятранівка та його розташування на місцевості даними археолого-магнітометричних досліджень.

¹ Докладніше див. розділ 8 першого тому.

² Пассек Т. С. Трипільське поселення Коломійщина // Трипільська культура. – К., 1940. – Т. 1. – С. 9–178; Бибииков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого триполья. // СА, 1965. – № 1. – С. 48–60.

³ Див. ЖИТЛОВІ СТІНИ.

⁴ Див. ПРОТОМІСТО.

Рис. 16. Трипільське поселення Петрени: вигляд на аерофотознімку.

Тут простежено два ряди споруд, починаючи з внутрішнього еліпса. У центральну частину поселення вулиця, яка йде від цієї брами, заходить на 150 м. Описані вище оборонні комплекси брам Глибочка на сьогоднішній день є найбільш детально виявленими спорудами цього типу на трипільських поселеннях—гігантах, тому їх археологічне дослідження становило б значний науковий інтерес.

Унікальну схему укріплень виявлено за допомогою аерофотозйомки

на поселенні Петрени (Молдова), яке досліджував на початку ХХ ст. Е. Р. фон Штерн. За своїм плануванням Петрени не мають аналогів (рис. 16, рис. 17). Найбільш щільним виглядає на цьому знімку четверте від центру кільце будинків. Поряд з цим, інтервали між кільцевими структурами децю більші й досягають місцями 50 м — між кільцями 4–5 та 5–6, те саме — з віддаленням від кільця 6 до периметру, вздовж якого було зведено ряд «башт». Цей інтервал наближається до зафіксова-

ного між еліптичними структурами трипільських протоміст у Південному Побужжі, де він був інтерпретований як оборонний. Великі об'єкти на периферії поселення («башти», за Маркевичем В. І.) розташовані більш рівномірно, з інтервалом 20–30 м (дальність ефективної стрільби з лука, метання дротиків та списів), що робить ще більш вірогідним висновок щодо їх оборонного характеру¹.

Досить складну систему укріплень було зведено на найбільшому з трипільських протоміст — поселенні Тальянки (рис. 11). У плані воно складається з двох овальних структур, вписаних одна в одну, відстань між якими не забудована і становить від 70 до 100 м. Зовнішній периметр складався з будівель прямокутної форми, орієнтованих довгою віссю до центру поселення. Інтервал між ними — від 2 до 8 м, що підтверджено розкопками В. О. Круца². З південного заходу, вздовж майже 1200 м внутрішній периметр було посилено третім рядом будівель. Слід відзначити, що їх було зведено на відстані 40–50 м від будівель внутрішньої частини поселення тобто знов-таки, між рядами будинків було залишено незабудований простір.

Принаймні в чотирьох місцях прохід між зовнішнім та внутрішнім периметрами було заблоковано групами з 10–20 споруд, які йшли поперек цього коридору. Дві таких ділянки простежено у південно-східному секторі (саме на них виходив правий фланг третього ряду жител) та дві — у північно-західному секторі. Причому в останньому випадку поблизу знаходився в'їзд на поселення через внутрішній периметр. У північно-західному секторі можна визначити також в'їзд на поселення цікавої конструкції: ряд жител внутрішнього периметра тут розмикається і кінці ніби накладаються один на одного. При цьому посеред проходу стоїть окрема будівля. На плані внутрішній периметр виглядає більш щільним, ніж зовнішній. Це нагадує цитадель давнього протоміста.

¹ Маркевич В. І. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981. — С. 20, рис. 14.

² Круц В. А. Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домостроительства. // Раннеземледельческие поселения—гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — К., 1990. — С. 44.

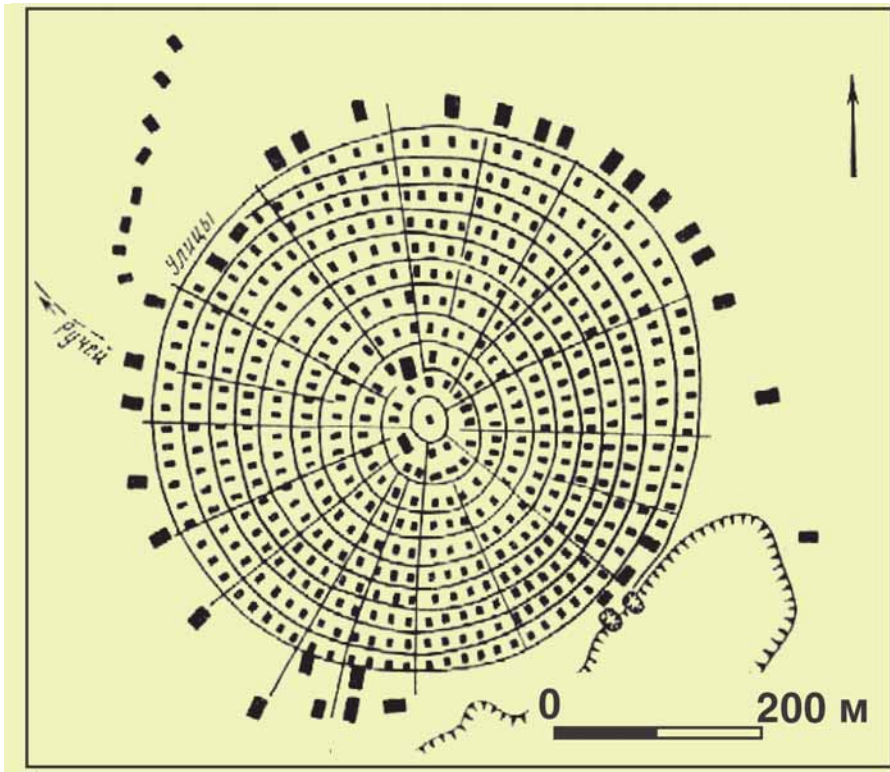

Рис. 17. Трипільське поселення Петрени: спроба реконструкції плану поселення (за В. І. Маркевичем).

Якщо припустити, що перші укріплення типу «житлових стін» виникають на етапі ВІ, а можливо, наприкінці VI-VII, та існують до СІ включно, то перед нами будівельна традиція, яка налічує понад тисячу років. Усі застосовані схеми укріплень із фланкуванням проходів баштами, стінами, палісадами відомі в Європі, починаючи з неоліту. Подібна схема укріплень входу поселення відома вже в неоліті Греції, у Діміні. Вона застосовувалася і пізніше, наприклад, у Трої I–Трої II та Демірічуюці.

Витоки планувальних схем трипільських поселень логічно шукати серед пам'яток періоду становлення відтворюючого господарства, тобто неолітичних, які передують трипільській добі, насамперед серед поселень культур, з якими пов'язують появу ранньотрипільських пам'яток. Це культури Боян, лінійно-стрічкової кераміки, Тордош, Лендель, Вінча та ін.

Поселення перелічених культур вивчені нерівномірно. Найбільше даних є щодо культури пам'яток лінійно-стрічкової кераміки. Поселення КЛСК досліджені чи не найкраще. Для них характерним є розміщення жител рядами або групами з 2–3 споруд. Установлено, що мешканці поселень періодично переселялися на інші місця, а пізніше знову поверталися або в старі оселі, або поруч зводили нові¹. Така ротація могла повторюватися неодноразово, що приводило до виникнення пунктів зі значною кількістю будівель. Однак одночасно функціонувало лише декілька споруд. Таким чином, в КЛСК хоча й відомі досить значні за розмірами та кількістю будинків поселення (наприклад, Білани площею до 40 га, період існування – 700 років), реально йдеться про дрібні населені пункти, які існували обмежений проміжок часу (зрозуміло, що саме тому вже на початку досліджень

цілком закономірно постало питання про мікрохронологію трипільських поселень – протоміст).

Так само сплановані й ранні поселення культури Турдаш, Лендель та інших сусідів Трипілля-Кукутень на ранньому етапі (Петрешті, Вінча тощо). Щодо найбільш масового на етапі А планування рядами та садибного, немає сумнівів відносно їх коренів у європейському неоліті. Інша справа – поява кільцевого планування. З раннім неолітом у Європі пов'язаний цікавий тип комплексів споруд, так звані «рондлі», кільця з ровів, – одне або два й більше, які вписані одне в одне, – з проходами, орієнтованими на сторони світу.

Такі структури забудови були виявлені давно, проте найбільш інтенсивно досліджувалися останнім часом завдяки археометричним методам (аерофотозйомка та магнітометричні розшуки). Вони належать до досить короткого хронологічного проміжку у 200–400 років наприкінці VI – на початку V тис. до н.е. У культурному відношенні йдеться про культуру моравської мальованої кераміки (Лендель) ранніх етапів.

Цим загадковим спорудам присвячено чимало наукових праць². Деякі дослідники пов'язують їх з астральними культами, посилаючись на орієнтацію проходів у «рондлях» за сторонами світу та наводячи відповідні математичні підрахунки. У ряді випадків таке трактування виглядає досить переконалим, тим більше, що традиція спорудження «обсерваторій» у вигляді мегалітів у Європі мала місце, починаючи із середнього неоліту, і досягла розквіту у бронзовому віці.

Інші дослідники схильні трактувати «рондлі» виключно як оборонні споруди у центральній частині поселень, що склалися з ровів, валів та палісадів, мали укріплені ворота³. Беручи до уваги наявність кількох ліній ровів та їх профіль, можна погодитися, що такі споруди дійсно подібні до конструкцій укріплень

¹ Luning J. Forschungen zur bandkeramischen Besiedlung der Aldenhovener Platte im Rheinland. // Siedlungen der Kultur Mit Linearkeramik in Europa. – Nitra, 1982. – P. 125–156.

² Petrash J. Mittelneolitische Kreisgrabenlagen in Mitteleuropa // Bericht der RGK. – 71. – Mainz am Rhein, 1990 – S. 407–564.

³ Nemeicova-Pavukova V. Svodin. – Bratislava 1995, – Band 1; Nemeicova-Pavukova V.: Kreisgrabenanlage der Lengyel – Kultur in Ruzindol – Borova. – Bratislava, 1997.

більш пізнього часу на цій території, починаючи від культури Баден і до початку I тис. н.е. Найбільш імовірним, на нашу думку, є припущення, що серед досліджених «рондлів» виявлено як культові, так і оборонні споруди.

Крім «рондлів» у неоліті в VI тис. до н.е. з'являються поки що мало досліджені овальні структури, оточені кількома рядами ровів. Вони відомі насамперед у культурі лінійно-стрічкової кераміки. Цікаво, що в трипільській культурі поширення поселень з кільцевим плануванням (Бернашівка) може бути віднесене до періоду, який є синхронним або навіть передусє добі «рондлів» у Центральній Європі. Цілком можливо, що впровадження нового для Трипілля-Кукутені типу планування поселень має певне культове підґрунтя, пов'язане з ідеєю «рондлів», тим більше, що контакти Трипілля А з регіонами їх поширення зафіксовані археологічно¹. З іншого боку, масові знахідки оборонних ровів та палисадів на багатьох поселеннях доби неоліту – раннього енеоліту², на нашу думку, є сигналом щодо можливості існування таких фортифікацій навколо поселень трипільської культури. Специфіка методики розкопок, коли вивчаються переважно рештки жител, не сприяє пошукові подібних фортифікацій.

Інша традиція планування була в той самий час заснована у зоні фракійського енеоліту, на території

Північної Болгарії³. Кілька повністю розкопаних болгарськими археологами телів дали яскраві приклади прямокутних у плані поселень, розташованих у природно захищених місцях. Вони мали два–три периметри оборонних споруд – палисадів та ровів з укріпленими проходами, орієнтованими за сторони світу – Голямо-Делчево, Полянця, Овчарово та ін.

Висота стін – палисадів, збудованих із дерева та глини, – «емплектонів» – за даними розкопок досягала 4–5 м при товщині до 1 м. Селище поділялося на чотири квартали із 3–4 будинків у кожному, серед яких виявлено і двоповерхові споруди. Будинки щільно прибудувалися один до одного, утворюючи суцільну забудову, близьку до неолітичної анатолійської традиції – Чатал-Гююк, Хаджілар та ін. Х. Тодорова вважає, що в такому селищі проживало до 100–150 осіб. За рівнем регламентації забудови енеолітичні селища Північної Болгарії стоять ближче до трипільських протоміст початку IV тис. до н.е., однак датуються більш раннім часом: серединою – першою половиною V тис. до н.е.

Орієнтація за сторонами світу та поділ поселення на чотири частини може мати витоки в ідеях, які були за доби неоліту втілені в культових круглих спорудах – рондлях, поширених у Європі саме на початку V тис. до н.е. Овальне планування,

створення «житлових стін», знаходять витоки в неолітичних культурах Фессалії, КЛСК, зрештою – в неоліті Малої Азії.

Оборонні поселення періоду пізнього Трипілля типу Бринзени III або Костешт знаходять певні аналогії в традиції спорудження укріплених поселень культури Баден у Словаччині. Так, на поселенні Замечек на межі ступенів III-IVa, було два рови та вал, причому внутрішній рів відділяв господарчу зону від житлової. Вал, який мав каркас із дерева, було засипано глиною, взятою під час копання рову. Поселення було зведене на місці селища культури Лендель, яке мало «рондель» з одного кільцевого рову⁴.

Трипільські поселення – протоміста етапів VII-СІ поки що не мають аналогів у європейських культурах цього періоду, однак не виключена можливість відкриття такого типу пам'яток у майбутньому. Так, результати магнітометричних досліджень поселення культури Вінча у Югославії, проведені Е. Ральф в 1967 р.⁵, свідчать про існування у цій культурі системи планування поселення принаймні у два ряди жител по колу або еліпсу, діаметр якого має становити кілька сотень метрів. Таким чином, повні розміри частково дослідженого поселення можуть сягати принаймні кількох десятків гектарів.

¹ Burdo N. B. The influence of Western and Central European region cultures in the materials of the final phase of Tripolie A in the Middle Dniester territory // *Acta Archaeologica Carpatica*. – 2001. – Tom XXXVI. – S. 5–38.

² Lazarovici G., Magda Lazarovici The Neo-Eneolithic architecture in Banat, Transylvania and Moldavia // *Recent researches in the pre-history of the Balkans*. – Thessaloniki, 2003. – P. 369–486; fig. 37, 99, 100, 106, 110, 122, 147–149.

³ Тодорова Х. Энеолит Болгарии. – София, 1979. – Табл. 14; табл. 14.

⁴ Tocik A. Beitrag zur Frage der Befestigten und Hinensiedlungen im Mittleren und Späten Aneolitikum an der Slowakie. // *SZ* / – 1987. – № 23. – S. 5–29.

⁵ Mc Pherron A., Ralph E., 1970 Magnetometer Location Neolithic houses in Jugoslavia. – *Expedition*, 1970, vol. 12. – P. 10–17.

СПОРУДИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

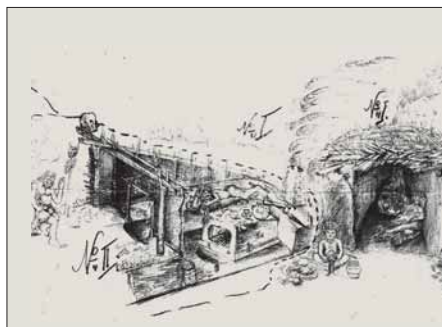
3 історії досліджень.

За сто з лишком років, які тривають дослідження трипільської культури, суттєво змінилися уявлення про зовнішній вигляд поселень і жител, які споруджували давні хлібороби — творці цієї культури. Увесь цей час вчені намагалися розібратися в тому, що саме знайдено під час розкопок, що являють собою виявлені ними купи перепаленої глини, перемішані з уламками посуду, — чи то давні будівлі, чи, може, рештки гробниць або поховань. Науковими суперечками з цього приводу рясніють сторінки поважних археологічних видань.

Архітектуру трипільських поселень можна вивчати на підставі даних археологічних досліджень, вивчення будівельних матеріалів, а також глиняних трипільських моделей жител або їх частин, знайдених під час розкопок. Останнім часом все більш популярними стають натурні експерименти¹, які включають зведення трипільських споруд в масштабі, а то і в натуральну величину, а також їх спалення з метою співставлення результатів з археологічними знахідками, в першу чергу так званими «площадками»².

За останні сто років було запропоновано чимало варіантів реконструкції давніх будівель. Якщо наприкінці XIX ст. В. В. Хвойка, спираючись на результати розкопок поселення на Кирилівських висотах, реконструював збудовані трипільцями курені та землянки, то нині відомо про існування величезних трипільських селищ з двоповерховими будинками.

На рисунках В. В. Хвойки, які збереглися в науковому архіві Інституту археології НАН України, можна побачити, як трипільці будують

Реконструкція жител-землянок трипільської культури на Кирилівських висотах. Рисунок В. В. Хвойки, кінець XIX ст.

Будівництво землянки трипільцями. Рисунок В. В. Хвойки, кінець XIX ст. Науковий архів ІА НАНУ.

землянки, використовуючи дерево та хмиз. У таких землянках зображено піч з горщиками або вогнище, біля якого гріються люди. Вікентій Хвойка вважав, що землянки як тип житла були характерними для Подніпров'я від трипільських до слов'янських часів. До речі, це був один з аргументів на користь безперервності культурного розвитку у цьому регіоні упродовж тисячоліть, а отже, — пра- чи слов'янської етнічної належності трипільської культури³.

Досліджені ним скупчення обпаленої глини В. В. Хвойка вважав поховальними пам'ятками — рештками-

ми гробниць, споруджених трипільцями — мешканцями землянкових жител⁴. Якщо звернутися до рисунків з розкопок В. В. Хвойки, то можна побачити, що на знайдених ним глиняних площадках було багато посуду, часто цілого. Така картина дійсно могла навести на думку про поховальну споруду з багатим інвентарем.

Е. Р. фон Штерн, який розкопав подібні рештки на поселенні Петрени (сучасна Молдова), поділяв погляди В. В. Хвойки щодо «трипільських будинків мертвих» і запропонував докладну реконструкцію як самої споруди, так і поховального обряду. Зауважимо, що Е. Р. фон Штерн застосовував цілком прийнятну (навіть із сучасного погляду) методику розкопок, встановлюючи розміри площадок за допомогою перпендикулярних траншей шириною до 2 м. Визначивши розміри, він починав розкопувати далі, знімаючи шар чорнозему до залягання шару обпаленої глини. Фіксувалася наявність відбитків дерева на грудках обпаленої глини, розміри уламків обмазки, місця знахідок кераміки та інших виробів, кісток тварин тощо.

Дослідник реконструював давні споруди, як прямокутні, з чотирма стінами із стовпів, оплетених хмизом. Дах, на його думку, робився з колод, обмазаних ззовні товстим шаром глини. Цю споруду Е. Р. фон Штерн назвав «будинком мертвих», збудованим для певної громади, яка входила до місцевого племені. У такому будинку члени громади ставили урни з попелом померлих, яких спаловали на стороні, крім того, тут виконувалися поминальні обряди, із спаленням жертв тощо. Після цього споруду замикали до

¹ Див. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ТРИПІЛЬСЬКОГО ЖИТЛА; ЗІНЬКОВСЬКИЙ КОСТЯНТИН ВОЛОДИМИРОВИЧ; ЧАБАНЮК ВОЛОДИСЛАВ ВАСИЛЬОВИЧ

² Див. ПЛОЩАДКА; ПЛАТФОРМА.

³ Хвойко В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. — Киев, 1913. — С. 17–22.

⁴ Хвойко В. В. Каменный век Среднего Приднепровья // Труды XI археологического съезда. — Т. 1. — Москва, 1899. — С. 803–812. Зауважимо, що ще в 1884 р. у с. Більчі-Золотому (сучасна Хмельницька область) на території парку було випадково виявлено рештки поселення трипільської культури. В 1889 р. розкопки тут проводив Г. Осовський, член антропологічної комісії Академії наук в Кракові. Він дослідив скупчення обпаленої глини, серед яких знайшов уламки мальованого посуду. Ці скупчення Г. Осовський вважав поховальними спорудами — своєрідними давніми гробницями, складеними із цегли — «гробами цегловими», тобто цегляними. Так що пізніша традиція (праці В. Хвойки, Е. Р. фон Штерна) бачити у трипільських «площадках» рештки поховальних споруд має досить довгу історію. — Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — Krakow, 1895. — T. XVIII. — S. 4–6.

наступного поховання або поминок, аж до часу, коли вона наповнювалася або не вимирала представники громади, яка її використовувала. Слід звернути увагу на спостереження Е. Р. фон Штерна над характером знахідок та їх взаємним розміщенням. Досвідчене око дослідника відразу помітило сліди певного ритуалу, пов'язаного із загадковими спорудами.

Валерія Козловська, яка 1916 р. провела розкопки на поселенні Сушківка і знайшла там модельку трипільського житла, прийшла до подібного висновку: «Можна висловити гадку, що в трипільській культурі ми зустрілися з складним могутнім культом, і тепер він для нас ще неясний. Можна запитати: чи не був цей культ зв'язаний з шануванням предків?»¹ Хоча сучасні дослідники і не поділяють усіх раніше зроблених висновків щодо площадок як давніх гробниць, але думка про їх виникнення у зв'язку з трипільськими ритуалами лишається актуальною.

Зауважимо, що далеко не всі дослідники – сучасники В. В. Хвойки поділяли його погляди і вважали площадки рештками жител, наприклад В. О. Городцов², а Ф. К. Вовк припускав, що деякі з них є залишками керамічних горен, такої ж думки були і В. Б. Антонович та К. Масевський. Р.-Ф. Кайндль, який відновив розкопки на поселенні трипільської культури біля с. Шпичинці (на Буковині) у 1902–04 рр., вважав знайдені ним глиняні обпалені залягання руїнами давніх жител. На думку С. С. Гамченка трипільські глинобитні будівлі нагадували вулики – конусоподібні, округлі в плані.

Знахідки трипільських глиняних моделей жител у 1911 р. М. Гімнером в Попудні³ та у 1916 р. в Сушківці⁴ – В. Є. Козловською вперше дали в руки дослідників своєрідний документальний матеріал про трипільське житлобудування. Адаже самі

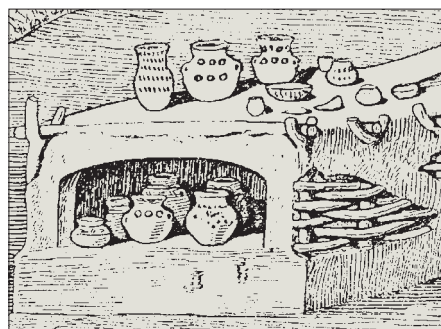
давні майстри досить детально показали, як виглядало їхнє помешкання, переважно його внутрішня частина. Тут подано купольну піч (в кутку справа від входу), глиняну лаву уздовж протилежної стіни, на якій стоїть посуд. Розпис на моделях передає багатий декор – настінні малюнки, орнаментацию навколо дверей та вікон.

Після знайдення цих моделей розгорнулася ціла дискусія, зокрема про те, чи будували трипільці свої житла на палях – стовпах, піднімаючи їх над землею. Прибічники такої реконструкції вважали довгі ніжки моделей зображенням цих паль. На моделі із Сушківки таких «паль» показано чотири, а з Попудні – цілих шість. Усього нині відомо близько ста подібних моделей та їх фрагментів⁵. В. Є. Козловська була схильна розглядати вироби із Сушківки та Попудні, як зображення садиби, оточеної муrom.

П. П. Курінний після розкопок на поселенні Томашівка у 20-ті рр. склав власну думку про спосіб зведення будівель трипільської культури. Він вважав, що спочатку на поверхні з дерева викладали основу майбутнього будинку – прямокутну у плані. Робили раму з плах, простір у якій заповнювали полінами, розклотими поздовж. На таку підлогу наносили шар обмазки – суміші глини з половиною та соломою. Поверхню вирівнювали, підмазуючи утворену таким чином підлогу до стін. Потім давали їй висохнути. Після висушування долівку для міцності випалювали, після чого шпарували та фарбували. Така підлога вимагала періодичного оновлення, яке її зафіксоване під час розкопок⁶.

В результаті досліджень, проведених Трипільською експедицією у 1934–39 рр., було розкопано кілька десятків трипільських споруд, насамперед на поселенні Коломийщина I,

що неподалік від села Халеп'я. Слід відзначити докладність фіксації ходу та результатів цих розкопок. Крім креслень – планів та розрізів, у науковому архіві Інституту археології

Реконструкція печі в житлі трипільської культури, зроблена П. П. Курінним, 1927 р.

НАН України збереглася велика кількість негативів фотознімків на скляних пластинах. Ці фотографії донесли до нас чимало деталей давніх споруд, які є важливими для їх дальшої реконструкції.

Спираючись на результати цих розкопок, Т. С. Пассек та її колега Є. Ю. Кричевський запропонували реконструкцію трипільського будинку та технології його будівництва, які в цілому збігаються з тим, що пропонував свого часу П. П. Курінний. Вони також дійшли висновку, що трипільці по всій ширині майбутньої будівлі на вирівняну поверхню землі викладали шар дерева (плахи, кругляк), який обмазували зверху сумішшю глини з половиною або чистою глиною, вирівнюючи поверхню.

Утворену поверхню загладжували, вкривали тиньком, а потім випалювали розкладеними на поверхні вогнищами. Утворений глиняний моноліт правив за підлогу, на якій споруджували печі, лежанки, вівтарі - все, що має бути в будинку. Навколо глиняного майданчика («площадки» російською або «точка» за українською науковою терміно-

¹ Козловська В. Точки трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині (Розкопи року 1916). – Трипільська культура на Україні. – Київ, 1926, вип.1. – С. 52.

² Городцов В. А. Назначение глиняных площадок в доисторической культуре трипольского типа // Археологические известия и заметки. – № 11–12. – Москва, 1899.

³ Див. ПОПУДНЯ.

⁴ Див. СУШКІВСЬКА МОДЕЛЬ ЖИТЛА.

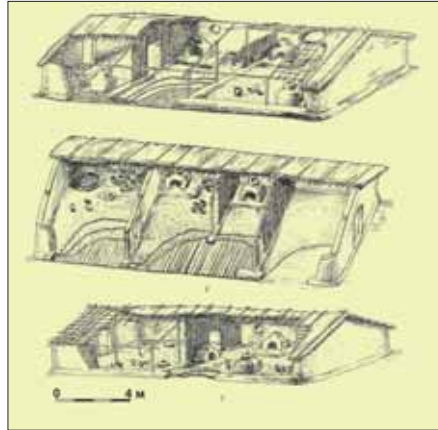
⁵ Див. МОДЕЛІ БУДІВЕЛЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ; ВОЛОДИМИРІВСЬКА МОДЕЛЬ ХРАМУ; ВОРОШИЛІВСЬКА МОДЕЛЬ ЖИТЛА КОЛОМІЙЩИНСЬКА МОДЕЛЬ ЖИТЛА; РОЗСОХУВАТСЬКА МОДЕЛЬ ЖИТЛА;

⁶ Курінний П. П. Монументальні пам'ятки трипільської культури // Трипільська культура на Україні. – К., 1927. – Т.1. – С.84–86.

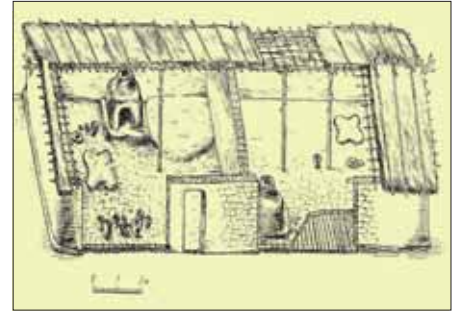

логією першої половини ХХ століття) зводили стіни, потім двохилісний дах. Час від часу підлогу поновлювали, вкриваючи новим шаром глини.

Під час роботи Трипільської експедиції біля с. Халеп'я було проведено польові експерименти з випаленням такою точкою, а також лабораторні дослідження глиняної обмазки, які нібито підтвердили запропоновану реконструкцію¹. За результатами розкопок Коломийщини І Т. С. Пассек та Є. Ю. Кричевським було реконструйовано як окремі житла, так і поселення трипільської культури в цілому. Ці реконструкції,

Реконструкції багатокамерних жител трипільської культури з поселення Коломийщина І (за Т. С. Пассек).

Реконструкція багатокамерного житла трипільської культури за результатами досліджень житла № 3 на поселення Володимирівка (за Т. С. Пассек).

леної глини з відбитками колотого дерева – «точок» є рештками міжповерхових та горіщних перекриттів будинків та інших створених трипільцями споруд. Те, що було на час загибелі будинку в приміщеннях – інтер'єр, посуд, знаряддя праці – перетворилося на «начинку» завалу опалених вогнем решток цих перекриттів. Свої висновки Маркевич В. І. аргументував численними спостереженнями, зробленими під час археологічних розкопок трипільських поселень на території Молдови¹.

На користь таких висновків В. І. Маркевич наводив ряд аргументів, зокрема:

Схема реконструкції споруди трипільської культури за даними розкопок, згідно підходу, запропонованого В. І. Маркевичем. 1 – дерево; 2 – глина; 3 – кераміка.

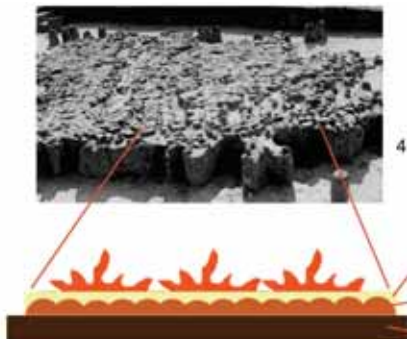

Схема створення трипільської «площадки» (за реконструкціями П. П. Курінного, Є. Ю. Кричевського, Т. С. Пассек): 1 – глина; 2 – дерево; 3 – вирівняна поверхня землі; 4 – кінцевий результат (фрагмент залишків житла трипільської культури, розкопаного на поселення Коломийщина І).

опубліковані в 1946–49 рр., на багато десятиліть стали еталонними і представляли трипільську культуру у багатьох виданнях².

За матеріалами розкопок на поселенні Володимирівка 1935–39 рр. та 1946–47 рр. Пассек Т. С. запропонувала ряд реконструкцій жител трипільської культури, які базувалися на засадах, розроблених під час розкопок Коломийщини І. Були враховані цікаві знахідки деталей інтер'єру – решток печей,

Реконструкція поселення Коломийщина І за результатами археологічних досліджень. За Т. С. Пассек.

хрестоподібних жертвників, вимосток з глини.

Ми бачимо на рисунку багатокамерну споруду, яка має глиняну підлогу, намазану на шар укладеного по поверхні землі колотого дерева. Стіни та внутрішні перегородки зображені у вигляді глиняного моноліту. На глиняній долівці збудовано купольні печі, зроблено з глини хрестоподібні жертвники, розставлено посуд. Гребінь даху підпертий стовпами. Зверніть увагу: приміщення не має горіщного перекриття³.

У 1964 р. археолог з Молдови В. І. Маркевич запропонував інші принципи реконструкції трипільського будинку⁴. Головним його висновком, підкріпленим результатами власних розкопок на трипільських поселеннях, був такий: шар обпа-

¹ Кричевський Є. Ю. Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок // Трипільська культура. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – Т. 1. – С. 479–592; Кульська О. А., Дубіцька Н. Д. Будівельні матеріали трипільської культури: (Хім.-технол. дослідження) // Трипільська культура: [36. ст.] / АН УРСР. ІА. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – Т. 1. – С. 325–335.

² Пассек Т. С., Кричевський Є. Ю. Трипольское поселение Коломийщина [Киев. обл.]: (Опыт реконструкций) // КСИИМК. – 1946. – Вып. 12. – С. 14–22.

³ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений (III–II тысячелетия до н.э.). // МИА – М.; Л., 1949. – № 10. – Рис. 386; рис. 71–72.

⁴ Маркевич В. И. Трипольское поселение Варваровка VIII. // Тезисы докладов Первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР. – Кишинев, 1964. – С.15–16.

Схема утворення археологічного об'єкту – залишків житла трипільської культури: 1 – будівля; 2 – пожежа; 3 – рештки споруди, виявлені в результаті археологічних розкопок.

Залишки жител трипільської культури, відкриті в результаті археологічних досліджень Поселення Майданецьке, комплекси О та П. Розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка, 1986 р.

Кераміка трипільської культури (етап А), деформована під час пожежі в житлі. Колекція «ПЛАТАР».

1. Досліджені рештки споруд показали, що під завалом глини можна знайти не тільки посуд та знаряддя праці, але й деталі інтер'єру – розвали печей, черені вогнищ, лежанки, чомусь не прибрані під час «ремонтів багатшарової підлоги». Поверхня площадки внаслідок цього

не буває рівною.

2. Під час випалу масивної глиняної площадки на основі з дерева, покладеного на землю, температура його досягала 700–800, місцями до 1000 градусів. Деревина без доступу повітря під обмазкою мала б обвуглитися. Однак під час розкопок було знайдено окремі вуглинки. Отже, горіння деревини конструкції відбувалось із доступом повітря.

3. На площадці (або рівні) другого поверху завжди зустрічався інвентар на місці первісного залягання, а також на підлозі першого поверху (під площадкою).

4. У деяких житлах в завалі глини виявлено прямокутний лаз на другий поверх, а іноді – рештки

Кераміка трипільської культури, деформована під час пожежі в житлі. Поселення Черкасів Сад II, етап СІ. Розкопки Л. Ю. Поліщук. Колекція ОАМ.

«балкону» з торця будівлі.

5. Відомі моделі двоповерхових жител

6. Під площадками, у товщі глини з відбитками дерева у зоні печей

неодноразово знаходили осні гнізда, точніше, їх відбитки, пропечені до червоного.

7. Уздовж країв площадок іноді помітні місця стикування із стінами, що свідчить про їх влаштування після зведення стін².

Інший дослідник – К. В. Зиньківський, спираючись на результати розкопок решток жител в Раківці, Олександрівці та Майданецькому, також досить переконливо доводив, що нашарування обпаленої глини є рештками міжповерхових або горіщних перекриттів – скільки шарів глини, стільки перекриттів, а отже, – і поверхів³. Він провів ряд експериментів. По-перше, обпалив намазану на шар дерева «площадку», намагаючись отримати долівку за рецептом Т. С. Пассек. Потім збудував (в масштабі 1:10) модель трипільського двоповерхового житла, яку по тому спалив. Після чого упродовж багатьох років спостерігав процес трансформації цих руйн. На думку дослідника, експеримент свідчить на користь засад реконструкції трипільських споруд, запропонованих В. І. Маркевичем⁴.

К. К. Черниш під впливом В. І. Маркевича переглянула власні реконструкції трипільських жител, зокрема з поселення Ленківці, зроблені нею у 50-ті роки. Вона опублікувала одну таку реконструкцію, де площадку реконструйовано як рештки горіщного перекриття житла. Крім того, нею запропоновано реконструкцію двоповерхового житла⁵.

Історія створення реконструкції трипільських жител за даними археологічних досліджень свідчить про необхідність вивчення і реконструкції кожної споруди. Не може бути мови про якісь загальні концепції житлобудування, адже кожен давній будинок був унікальним і неповторним. Саме різноманітність цих

¹ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии... – С. 76–88.

² Маркевич В. И. Домостроительство племен культуры Триполье-Кукутень // Раннеземледельческие поселения–гиганты трипольской культуры на Украине. – К., 1990. – С. 49–50.

³ Зиньковский К. В. Новые данные к реконструкции трипольских жилищ // СА. – 1973. – № 1. – С. 137–150; Зиньковский К. В. К процедуре исследования проблемы домостроительства трипольских племен // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – К.: Наук. Думка, 1983. – С. 16–22.

⁴ Зиньковский К. В. Значение моделирования в исследовании остатков построек на поселениях трипольской культуры // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова Думка, 1982 – С. 19–32.

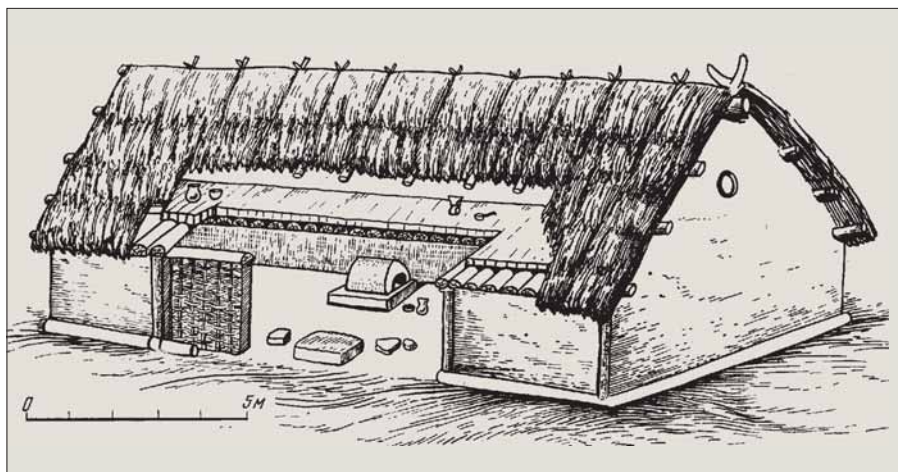
⁵ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. – М.: Наука, 1982. – С. 165–252.

залишків є яскравим і незаперечним свідченням різноманітності споруд, яким вони належать, а також обставин, за яких вони могли перетворитися на відкриті археологами руїни. Отож ця різноманітність не є (і не може бути) аргументом на користь тієї чи іншої «концепції»¹. Тому кожен дослідник, на нашу

Реконструкція двоповерхового житла трипільської культури з поселення Ленківці (етап А). Розкопки і реконструкція К. К. Черниш.

Реконструкція житла трипільської культури з горищним перекриттям із поселення Раковець (етап ВІІ). Розкопки і реконструкція К. К. Черниш.

думку, має можливість (і повинен) реконструювати ту чи іншу споруду, інтерпретуючи насамперед ті залишки, які він відкрив під час розкопок. При цьому він має керуватися фактами, а не тими чи іншими ідеями, якими б блискучими вони не видавалися і яким би великим авторитетом не належали.

СПОРУДИ РАНЬОГО ПЕРІОДУ (5400–4600 рр. до н. е.)

Під час археологічних розкопок на території поширення культури (Румунія, Молдова, Україна) досліджено рештки понад 70 жител та інших споруд раннього періоду. Основним типом були наземні житла каркасно-стовпвої конструкції, обмазані глиною. Часом трапляються залишки частково заглиблених жител або землянок.

Орієнтація жител за сторонами світу, як правило, залежить від планування поселення та місця його розташування. На поселеннях з розташуванням жител по колу вони по довгій осі орієнтовані до центру селища. Якщо житла розташовані рядами, уздовж води — то вони по довгій осі орієнтовані до неї. У разі садибної забудови центром для орієнтування по довгій осі стає двір садиби.

Площа та розміри жител різняться залежно від конкретних обставин у значному діапазоні. Ширина жител становить у середньому 4–4,5–5 м, а в окремих випадках досягає 6–10 м. Стіни каркасно-стовпвої конструкції. Проміжки між вертикально вкопаними або поставленими в об'язці стовпами заповнювалися розколотим деревом або кругляком. З обох боків стіни обмазували сумішшю глини з відходами обмолоту.

У будинках влаштовували горищні та міжповерхові перекриття. Їх робили з кругляку або колотого дерева. Такі перекриття обмазували сумішшю глини з відходами обмолоту або глиною без домішок. Прямих даних про конструкцію даху немає. Судячи з більш пізніх знахідок глиняних моделей жител, дах мав бути дво- або чотирихилий.

Перекривали дах очеретом, оскільки солом злаків, вирощуваних трипільцями, непридатна для цього.

Вхід, якщо судити з моделей жител, влаштовували з короткої сторони будинку. Розкопки свідчать, що його робили з боку, поверненого до центру поселення або садиби. Долівка земляна. У двоповерхових житлах по перекриттю з колотого дерева влаштовували глиняну підлогу. Глину вживали чисту або в суміші з половиною. В останньому випадку поверхню вкривали тонким шаром чистої глини. Відомі сліди ремонту такої долівки шляхом нанесення чергового шару глини.

Приміщення опалювали за допомогою відкритих вогнищ або переносних жаровень. Вогнища влаштовували на округлих або прямокутних глиняних вимостках. Товщина ви-

¹ Дobreю ілюстрацією цієї думки є дві статті О. Г. Колеснікова (Корвіна-Піотровського), котрий намагається відстояти погляди Т. С. Пассек та Є. Ю. Кричевського на використання вогню, як «конструктивного елемента» в трипільському житлобудуванні, критикуючи праці В. І. Маркевича, К. В. Зінківського та їх послідовників: Колесніков А. Г. Трипольское домостроительство — анализ основных концепций // Раннеземледельческие поселения—гиганты трипольской культуры на Украине. — К. 1990. — С. 52–57; Колесніков О. Г. Трипільське домобудівництво // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 63–74.

мосток від 3–5 до 10–15 см. Глина без домішок наносилася іноді в кілька шарів. Навколо місця для розведення вогню робили іноді глиняний бортик. Часом вогнище облаштовували глиняними підставками для посуду.

Прикладом житлово-господарських комплексів раннього періоду культури можуть бути комплекси, досліджені на поселеннях Олександрівка та Тимкове.

Житло 2 з поселення Тимкове¹. У 1981 р. в Н. Б. Бурдо дослідила залишки двох жител раннього етапу трипільської культури. Поселення займало площу близько 2 га на першій, досить високій надзаплавній терасі струмка.

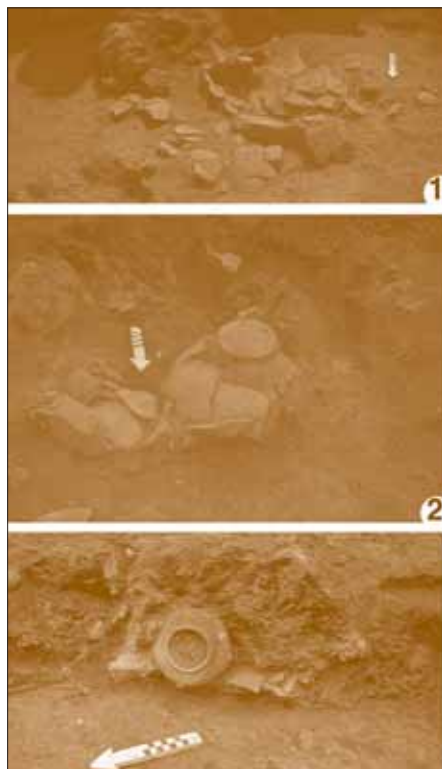
Залишки житла 2 після розчистки мали вигляд монолітного завалу з брил обпаленої глини, квадратного в плані, зі стороною 6,5 м. Випал будівельних решток сильний, до цегляного кольору, іноді трапляються невеликі обпалені до стану шлаку ділянки. У глиняній обмазці значна домішка полови. У верхній частині залягання фіксуються окремі шматки обмазки, очевидно, це все, що залишилося від перекриття горщика. Монолітне залягання обпаленої глини мало товщину 10–15 см. У центральній частині на монолітному шарі обпаленої глини розчищено конструкцію, яка розтріскалася на окремі невеликі плитки – залишки відкритого вогнища, оформленого у вигляді квадратного в плані підвищення розмірами 1×1 м, зробленого з чистої глини, товщиною 3–4 см. На монолітному шарі глиняного залягання знайдено окремі фрагменти кераміки, а у південній частині розчищено два розвали посудин.

Після того, як були розібрані залягання пласту обпаленої глини, виявилось: шматки обмазки мали заглажену верхню частину, а на нижній зустрічалися відбитки дерев'яних конструкцій, більшість з них орієнтована в напрямку південь-північ.

Під монолітним шаром обпаленої глини була виявлена основна кількість знахідок: розвали посудин та невеликі цілі посудинки, розташовані окремими групами, знаряддя праці,

Загальний вигляд решток житла з поселення Тимкове (етап А). Розкопки Н. Б. Бурдо, 1981 р.

Залишки житла 2 з поселення Тимкове, виявлені в процесі розкопок: 1 – розвал посудини, розчищений з під шару обмазки із відбитками дерева; 2 – розвали фруктової та грушоподібної посудини, виявлені під завалом обмазки; 3 – ціла посудина та розвал горщика, виявлені під шаром обмазки. Розкопки Н. Б. Бурдо, 1981 р.

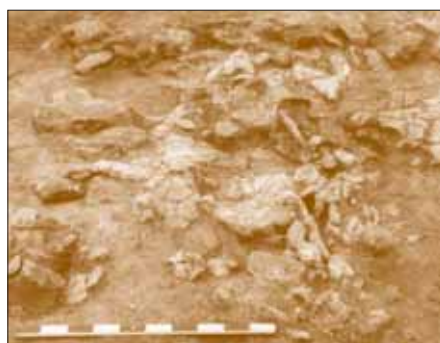
пластика, а також глиняні рештки інтер'єру будинку. Частина речей, знайдених під завалом, була дуже обпалена, посудини – деформовані. Сліди вогню були помітні на всіх знахідках.

У південно-східній частині житла знаходилося відкрите вогнище з бортиком складної конструкції, що оточував з трьох боків черень з чистої глини товщиною 5 см, намазаної на

земляну долівку, який розтріскався на окремі плитки. Бортик – припічок виготовлено із глини з домішкою полови, його товщина 10 см, висота – 20 см. У ньому було зроблено фігурні вирізи для встановлення невеликих посудин, знайдених поруч, він оздоблений рогоподібними виступами та підставкою. Ці окремі

Деталі інтер'єру житла 2 з поселення Тимкове: 1 – фрагменти конструкції відкритого вогнища; 2 – розвал посудини для припасів. Розкопки Н. Б. Бурдо, 1981 р.

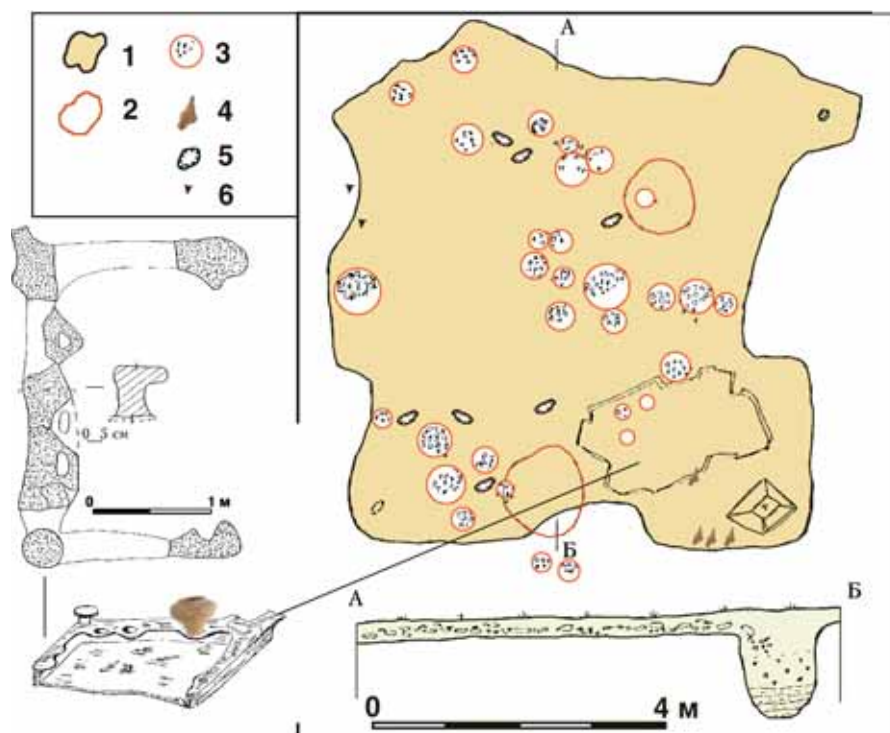

Залишки відкритого вогнища на земляній підлозі після розчистки від завалу обмазки. Тимкове, житло 2. Розкопки Н. Б. Бурдо, 1981 р.

глиняні елементи було розчищено на тому місці, де вони знаходились у давні часи.

Поруч з вогнищем на земляній долівці знайдено розвали двох сховищ, зроблених з глини з домішкою полови, одне з них добре збереглося. Сховище, імовірно, призначалося для

¹ Див. ТИМКОВЕ.

План та розріз залишків житла 2, а також реконструкція конструкції виявленого в ньому відкритого вогнища. На плані показано знахідки та деталі інтер'єру, які було виявлено після зняття шару обмазки. 1 – завал обмазки; 2 – контури ям трипільського часу, які виявлено в земляній підлозі; 3 – розвали посудин; 4 – статуетки; 5 – зернотерки; 6 – кам'яні клиноподібні сокири. Розкопки Н. Б. Бурдо.

зерна, в плані квадратне, 30×30 см, стінки товщиною 1 см трохи нахилені до середини, висота – 40 см. Поруч було знайдено дві антропоморфні фігурки, стільці для них, зооморфні наліпи від великої посудини з тіста з домішкою полови.

У конструкцію житла входили дві ями, виявлені під час розбирання моноліту обпаленої глини. Ями на тлі завалу обпаленої глини фіксувалися у вигляді певного місцевого зниження рівня обмазки, невеликих западин. Яма 2 у момент руйнування житла не була заповнена до країв, зверху до неї потрапили брили обмазки. Кругла в плані яма мала діаметр 1,2 м, прямі стінки, глибину 0,9 м від рівня земляної підлоги. Під шматками обмазки, яка потрапила у яму під час руйнування житла, було знайдено розвал посудини з обгорілим зерном. Заповнення ями містило значний відсоток попелу, було дуже пухким, добре відділялося від стінок. На глибині 0,5 м від рівня, з якого була введена яма, простежено суцільний шар обпаленої глини цегляного кольору товщиною 20 см, ретельно заглажений зверху, амор-

фний знизу. Під шаром обпаленої глини і до дна ями заповнення було дуже насичене попелом, траплялися окремі вуглики. У цьому заповненні було знайдено розвал кухонного горщика.

Яма 3 теж не була заповнена на момент руйнування житла. У плані вона кругла, діаметром 1 м, в профілі мішкоподібна, стінки трохи розширюються біля дна. До глибини 1,1 м від рівня земляної долівки, де була викопана яма, її заповнення складалося з брил обпаленої глини, фрагментів товстостінного зерновика, розвал якого розчищено поруч з ямою, черепків, каміння. Все це було перемішане з пухким світло-сірим ґрунтом. З глибини 1,1 м чітко простежуються прошарки попелу з вугликами. У цих нашаруваннях виявлено фрагменти посуду та деякі інші знахідки. Треба підкреслити, що на відміну від знахідок, зроблених безпосередньо під завалом обмазки, речі з ям не мали слідів повторного випалу.

Реконструкція житла 2 з поселення Тимкове. Описані рештки житла 2 дають значний матеріал для

відтворення його вигляду. Масмо факти для реконструкції певних деталей будинку, реконструкція інших має різний ступінь вірогідності. Квадратний у плані будинок мав розміри $6,5 \times 6,5$ м, орієнтований за сторонами світу. (Нагадаємо, що на нижній частині брил глиняної обмазки зафіксовано відбитки дерева, орієнтовані в напрямку південь-північ). Будинок був глинобитний, двоповерховий. Більшість решток, знайдених під час розкопок, належить залишкам міжповерхового перекриття. Завал з обпаленої глини, який складався з решток верхнього шару обмазки та монолітного залягання нижнього шару, інтерпретується нами як обмазка глиною з домішкою полови дерев'яних горбилів міжповерхового (нижній шар залягання обмазки) та горщиного (рештки верхнього шару обмазки) перекриття.

Долівка будинку була земляною. На ній було зведено з глини вогнище з фігурним припічком, а також сховища для зерна. Частина посуду була розставлена на долівці, інший містив на припічку вогнища. Поруч з вогнищем в долівці була викопана яма 2, яка використовувалася як місце для попелу від вогнища. Потім яму переобладнали під вогнище, децю заглиблене в долівку, де на глибині 0,5 м зробили черинь з шару глини. Очевидно, після цього для попелу було викопано яму 3. Біля краю ями стояли зерновики, черепки від одного з них потрапили до верхнього шару ями під час руйнування житла.

Міжповерхове перекриття було зроблено з горбилів, відбитки їх фіксуються під брилами обмазки, на які намащений шар глини з домішкою полови товщиною 10–15 см, ретельно заглажений. Цей шар був долівкою приміщення другого поверху, на якій було споруджено підвищення з чистої глини розмірами 1×1 м, товщиною 3–4 см – черинь вогнища, поруч з ним поставлено дві посудини.

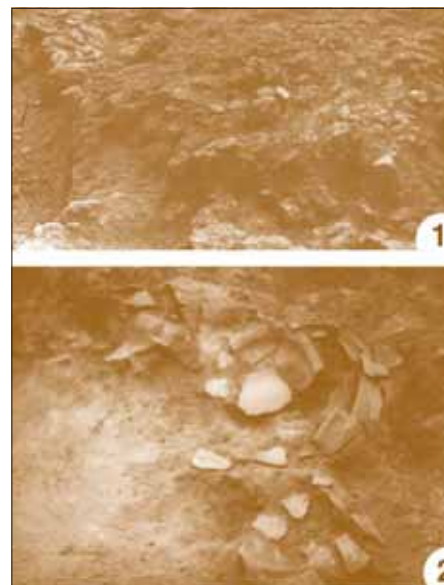
Про наявність горщиного перекриття свідчать рештки верхнього шару обмазки, які збереглися дуже погано. Оскільки ми не маємо жодних матеріальних решток даху,

Реконструкція житла 2 з поселення Тимкове за даними археологічних досліджень.

то його конструкцію відтворюємо, виходячи з трипільських моделей будівель, які мають дво- або чотири-схилний дах. Оскільки трипільці вирощували злаки, після збору вражаю яких не лишалося соломки, то, мабуть, дах перекривався очеретом по каркасу з жердин. Від стін також не маємо жодних матеріальних решток, припускаємо, що вони були каркасно-стовповою конструкції, обмазані глиною. Даних про вхід не маємо.

Обпалені не тільки глиняні конструкції будинку, але й інвентар, причому при досить високих температурах, бо зустрічаються ділянки обмазки у стані шлаку та деформовані, і навіть ошляковані посудини, що виключає можливість використання вогню під час спорудження будинку. Виходячи з того, що сотні вивчених трипільських жител загинули при пожежі, а «конструктивна» функція вогню виключена, лишається приєднатися до думки про ритуальне спа-

Залишки житла 2 з поселення Олександрівка (етап А). Дослідження А. Л. Єсипенка.

План залишків житла 2 з поселення Олександрівка за результатами розкопок. 1 – завал обмазки; 2 – вогнища; 3 – розвали посудин; 4 – черпаки; 5 – антропоморфні статуєтки.

лення будинку, в якому побутовий інвентар було розставлено як поховальний, що перетворює житло на «будинок мертвих». Детально ця гіпотеза була розглянута свого часу в працях К. В. Зіньковського та В. І. Маркевича.

Житло 2 з поселення Олександрівка. Поселення Олександрівка біля села Кирилівка Кодимського району Одеської області вивчалось в 50-ті роки А. Л. Єсипенком, 70-ті – К. В. Зіньківським¹. Воно займає площу близько 5 га на похилому схилі балки, по дну якої притікає

¹ Див. ОЛЕКСАНДРІВКА.

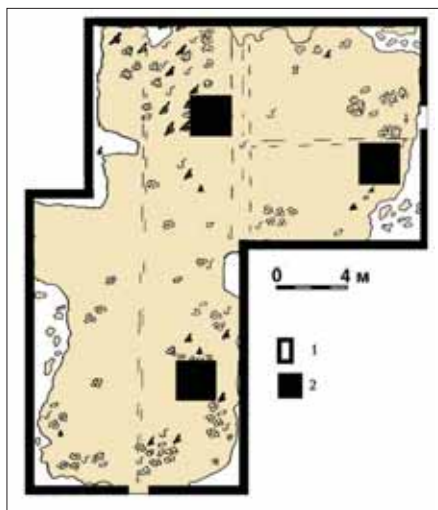
струмок. Розкопані будинки були розташовані рядами уздовж берега струмка, на схилі. Нижче пропонуємо дані про розкопки та можливі реконструкції житла 2. Житло 2 виділяється серед будівель Олександрівки незвичайною – «Г»-подібною у плані формою та велетенськими розмірами: площа його залишків – приблизно 396 кв.м.

Розкопані А. Єсіпенком рештки житла 2 виглядали як «Г»-подібне в плані залягання щільного завалу аморфних брил обпаленої глини, товщина яких іноді сягала 15 см, а загальна потужність завалу досягала 35 см. Знизу обмазка часто мала відбитки горбилів. Довжина залягання – 26 м, ширина у найбільшій частині – 22 м. Зафіксовано два шари обпаленої глини з побутовим інвентарем поміж ними та під шаром обмазки.

Реконструкція житла 2 з поселення Олександрівка. Результати археологічних досліджень дозволяють реконструювати монументальну глинобитну двоповерхову споруду, загальна площа двох поверхів якої становила близько 800 кв.м. Це найбільша з досліджених археологами споруд раннього етапу трипільської культури.

Долівка першого поверху – земляна, очевидно, він використовувався як господарське приміщення. Міжповерхове перекриття – з кругляку та горбилів, на які намащено шар глини з домішкою полови, було долівкою другого поверху. Значні розміри залягання обпаленої глини вказують, що ширина будинку була не меншою 12 метрів, що змушує припускати неможливість опори дерев'яних конструкцій перекриття тільки на стіни і вимагає спорудження стовпових опор всередині приміщень будівлі і розділення її на декілька приміщень на рівні першого поверху.

На долівці другого поверху споруджено три квадратні вимостки з чистої глини площею 1,5×1,5 кв.м, які були черенями відкритих вогнищ. Найвність цих вогнищ та їх розташування в будинку дозволяє припустити, що на рівні другого поверху житло 2 поділялося на три приміщення: північне, південне та пів-

Схематична реконструкція плану житла 2 з поселення Олександрівка.

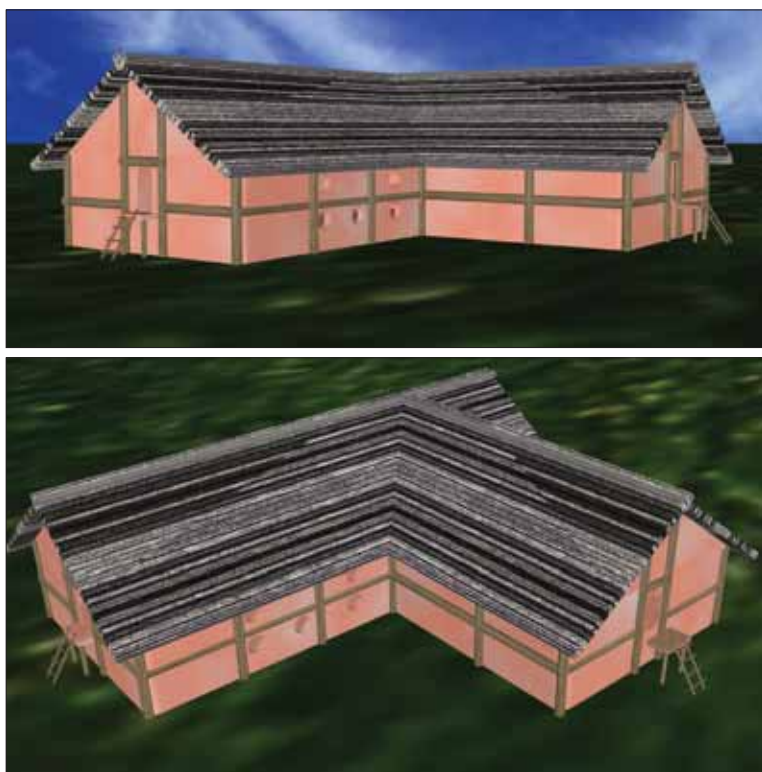
денно-східне. Навколо вогнищ був розставлений групами різноманітний посуд, знаходилися ритуальні речі – антропоморфні фігурки та керамічні черпаки. Не виключена можливість того, що ця споруда могла бути її певним культовим осередком для мешканців поселення.

Монументальність будівлі 2 Олександрівки, її надвеликі розміри, поділ поверхів на господарчі та житлові частини та на декілька

житлових приміщень дозволяє розглядати її як житлово-господарський комплекс і стверджувати, що такі багатофункціональні, розвинуті в архітектурному плані споруди з'являються вже на ранньому етапі трипільської культури.

Дах, стіни будинків Олександрівки реконструйовано за тими ж принципами, що й у Тимковому.

Будівлі побутово-господарського призначення зводили з тих же матеріалів, за тими самими правилами, що й житлові. Проте в більшості випадків господарські приміщення були під одним дахом з житловими. Для раннього періоду ремісничі будівлі невідомі. Аналіз домобудівництва ранньотрипільських племен дозволяє прийти до висновку про його високий рівень. Монументальні багатофункціональні споруди – житлово-господарські комплекси набувають поширення у трипільській культурі вже на ранньому етапі її розвитку. За всіма параметрами будівельних конструкцій ранньотрипільські споруди не поступаються архітектурі більш пізніх етапів Трипілля.

Реконструкція житла 2 з поселення Олександрівка за даними археологічних досліджень.

СПОРУДИ СЕРЕДЬНОГО ПЕРІОДУ (4600–3200 рр. до н. е.)

Кількість розкопаних жител середнього періоду Трипілля становить близько 450. Середній період — час розквіту трипільської архітектури. Вивчено різноманітні за призначенням споруди на всій території поширення культури. Переважають наземні житла каркасно-стовпової конструкції, споруджені з дерева й обмазані глиною. Поширені двоповерхові споруди. Перевірка відомостей про спорудження напівземлянок та землянок показала, що в більшості випадків йдеться про так звані «глинища» — котловани для добування глини, перетворені згодом на господарські ями. Будівлі зазвичай орієнтовані по довгій осі до центру поселення, хоча на великих поселеннях відоме їх розташування у вигляді вулиць та кварталів.

Площа жител різноманітна. Кількісно переважають будівлі площею від 60 до 120 кв.м (з урахуванням двоповерховості), які становлять понад дві третини будівель. Близько 10 % припадає на споруди площею 150–200 кв.м. Трапляються будівлі площею 300 і більше квадратних метрів (з урахуванням двоповерховості).

Для будівництва споруд використовували тверді породи деревини — дуб, граб. Це дозволяло створювати міцні і відносно довговічні будівлі. Стіни робили каркасно-стовпової конструкції, з заповненням проміжків між стовпами колотим деревом, зрідка — плетені з лози. Каркас стіни складався з вертикальних та горизонтальних конструкцій. Стовпи мали розміщувати з інтервалом не більше 1,5 м. На трипільських моделях будівель на довгих стінах показано від 2–3 до 4 стовпів. Будівлі довжиною 10–30 м повинні були мати значно більшу кількість таких опор. Горизонтальні деталі каркасу (обв'язку) показано по периметру, над та під стовпами. На одній з моделей із колекції «ПЛАТАР» показано також поздовжню колоду на третині висоти опорного стовпа. Існування обв'язки свідчить про можливий характер основи будівлі,

Схеми каркасної конструкції стіни за зображеннями на керамічних моделях із колекції «ПЛАТАР».

яка могла складатися із укладених на землю масивних колод, в яких кріпили вертикальні складові конструкції будівлі. Подібна конструкція була достатньо жорсткою та міцною.

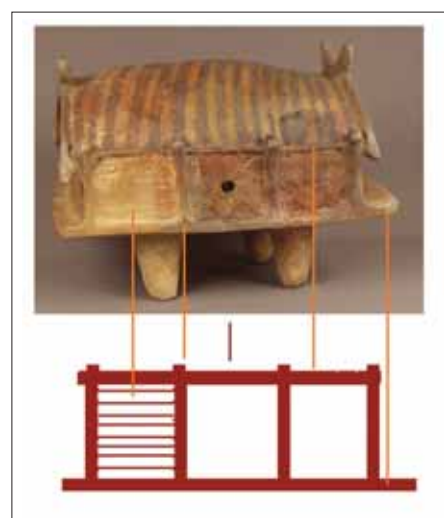
Схема каркасної конструкції споруди за зображеннями на керамічній моделі із колекції «ПЛАТАР».

Вид бічної стіни керамічної моделі споруди із зображеннями конструкцій каркасу. Колекція «ПЛАТАР».

В такому разі не було потреби вкопувати стовпи в землю. Зауважимо, що знахідки вкопаних стовпів при розкопках залишків трипільських споруд трапляються не часто.

Стіна, зроблена з колотого дерева, розміщеного горизонтально, обмазана зовні глиною, показана на одній з моделей із колекції «ПЛАТАР». На моделі з Коломийщини II показано стіну, зроблену із вертикально встановленого колотого дерева, проміжки між яким також заповнені глиною. Зовні та зсередини такі стіни обмазували глиною з домішкою половини. Вирівняну таким чином поверхню вкривали тонким шаром глини, фарбували. Знайдено

Керамічна модель (колекція «ПЛАТАР») та схема зображення каркасу і заповнення стін між стовпами.

Стіна з горизонтально розташованого колотого дерева: фрагмент стіни моделі із зображенням та схематична реконструкція.

також рештки монолітних глинобитних стін. На стінах каркасної конструкції, як показано на багатьох моделях, виступали стовпи, які розділяли їх на окремі ділянки.

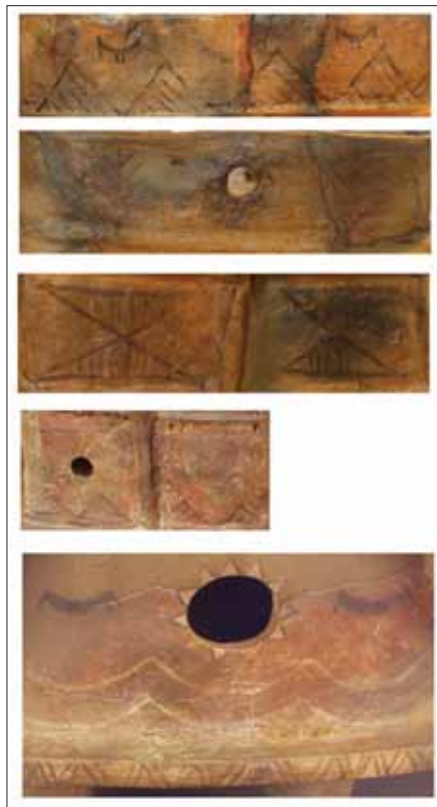

Стіна з вертикально встановленого колотого дерева: фрагмент стіни керамічної моделі (поселення Коломийщина II, колекція НМІУ) та схематична реконструкція.

Стіни будівель могли розписувати різноманітними орнаментами та зображеннями як зовні, так і всередині. Використовували для розпису білий, чорний, а також різноманітні відтінки червоного кольору. Стіни будівель фарбували з обох боків, застосовуючи мінеральні фарби на розчинниках органічного походження або на воді. Найпоширеніший колір фарбованих стін – темно-червоний, коричневий. Підлогу, деталі інтер'єру, глиняні вимостки фарбували у червоний колір. Під час розкопок виявлено значну кількість пофарбованих глиняних деталей інтер'єрів.

На моделях жителів показано схеми розпису стін зовні та всередині. Мотиви розпису передано на моделях: це геометричні орнаменти, схематичні зображення рослин, тварин, людей, фантастичних істот. При цьому розпис трапляється як на моделях, які передають житлові приміщення, так і на моделях будівель сакрального призначення.

Всередині будинку вузькі фризи з косими лініями розташовувались у верхній частині стін. На моделі з

Розпис стін керамічних моделей споруд трипільської культури. Колекція «ПЛАТАР».

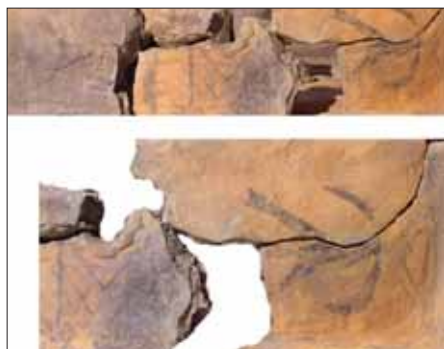
Ворошилівки зовні показано в простінках між стовпами розпис, який передає дуже стилізований «змійний» орнамент, типовий для мальованого посуду Трипілля. Всередині геометричний орнамент утворював фриз у

Стіна, прикрашена різьбленим орнаментом з інкрустацією білою пастою. Фрагмент керамічної моделі з колекції «ПЛАТАР».

Розпис зовнішніх стін керамічної моделі житла трипільської культури. Колекція «ПЛАТАР».

Розпис зовнішньої стіни керамічної моделі житла трипільської культури. Зображення рослин і тварин. Колекція «ПЛАТАР».

Розпис зовнішніх стін керамічної моделі храму з поселення Володимирівка. Етап VII. Колекція НМІУ.

верхній частині стіни. На одній моделі із колекції «ПЛАТАР» стіни прикрашено різним орнаментом, який було інкрустовано білою пастою. Оскільки знахідки фрагментів стін з таким декором невідомі, незрозуміло, чи застосовувався такий прийом при оздобленні споруд чи властивий лише керамічним виробам.

Про конструкцію даху можна судити виходячи лише із зображень на моделях жител. Маємо три типи даху — двосхилий, чотирисхилий, округлий. Найбільш поширеними є перший та останній типи, чотирисхилий дах маємо лише на моделі із Коломійщини II. На моделях показано також крокви та покрівлю із стебел рослин. Округлі дахи будівель із колекції «ПЛАТАР» прикрашено розписом, який, можливо, передає очеретяні мати, скріплені між собою. У чотирисхилому даху показано округлий проріз — ймовірно, для виходу диму.

Вхід до житла знаходився зазвичай із внутрішнього боку поселення. Ширина входу 0,7–0,8 м визначена за знахідкою глиняного порога на поселеннях Майданецьке (комплекс О) і Тальянки (площадка 28)¹. На

Конструкція даху та схема перекриття. Керамічна модель з колекції «ПЛАТАР» (деталь).

моделях жител показано оздоблення простору навколо дверей розписом. Навколо входу малювали геометричні орнаменти, які правили за обереги. Аналогічні розписи робили навколо вікон по обидва боки. Археологічні знахідки та конструкції моделей свідчать про існування двох типів дверей: звичайних, що обертаються та зсувних. Про існування першого типу свідчить знахідка опорного каменю під час розкопок на

Типи дахів. Керамічні моделі з колекції «ПЛАТАР».

Керамічна модель житла трипільської культури. Вигляд до реставрації. Колекція «ПЛАТАР».

Вхід до житла. Керамічна модель з колекції «ПЛАТАР».

поселенні Косенівка. Пази для зсувних дверей показані на глиняних моделях з колекції «ПЛАТАР».

На всіх моделях показано округлі вікна, розташовані приблизно на середині висоти стіни. На більшості моделей вікно одне, розміщене у стіні, протилежній до входу. В колекції «ПЛАТАР» є моделі з двома вікнами — друге прорізане у бічній стіні — в одному випадку ліворуч, у другому — праворуч від входу.

Долівка в одноповерхових житлах земляна, крім поселень на Дністрі, де її обмазували тонким шаром глини і фарбували. Подібну традицію влаштовувати підлогу при-

Посудина біля входу до житла. Керамічна модель з колекції «ПЛАТАР» (фрагмент).

¹ Круз В. А., Корвин-Пиотровский А. Г., Рыжов С. Н. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2001 г. — К., 201. — Рис. 8.

Вікно та його оформлення. Керамічна модель з колекції «ПЛАТАР».

несло у межиріччя Південного Бугу та Дніпра населення, яке залишило пам'ятки косенівської групи. Її походження дослідники пов'язують з Подністрів'ям.

Підлога другого поверху обмазувалася кількома шарами глини. Нижній складався з чистої глини або глини з рослинними домішками, яка укладалася по дереву перекриття як нівелюючий шар загальною товщиною 5–20 см, іноді в кілька прийомів – залежно від потрібної товщини. Верхній шар, який вирівнював підлогу, робили з чистої глини, товщиною 0,5–2 см та фарбували. Цю поверхню доводилося періодично ремонтувати та підфарбовувати. Під час розкопок виявлено сліди подібних періодичних ремонтів.

Моделі споруд дають уявлення про фарбування підлог, які також прикрашали розписами. На володимирівській моделі фестонами з дуг прикрашено підлогу житла. На двох відкритих м оделях із колекції «ПЛАТАР» передано «доріжки»: на ганку показано паралельні широкі стрічки, між якими навкісні тонкі лінії утворюють «ялинку». Цей декор ганку має продовження на одній з моделей і в приміщенні, де дві стрічки, з'єднані тонкими поперечними лініями доведені до хрестопо-

Деталі інтер'єрів тжител трипільської культури. Експозиція Національного музею історії України.

Розпис внутрішніх стін та підлоги керамічної моделі храму з поселення Володимирівка. Колекція НМІУ.

дібного віктаря. В обох випадках декор підлоги розміщено на вісі, яка проходить через округле вікно, віктар та вхід до приміщення.

Підлога другого поверху наносилася на перекриття, зроблене з дерева. Завдяки цьому на глиняній обмазці збереглися відбитки дерев'яних конструкцій. Яке правило розколоту деревину (плахи), іноді кругляк діаметром до 15 см, вкладали переважно поперек довгої вісі споруди. Стандартна ширина будівель – 4–4,5 м відповідає наявним лісома матеріалам. У випадку сорудження ширших будівель доводилося робити простінки, підпирати перекриття додатковими стовпами. В деяких випадках за відбитками на обмазці було простежено сліди як поперечних, так і поздовжніх дерев'яних конструкцій.

Наявність двох шарів обмазки з відбитками дерева свідчить про наявність горнищного перекриття. Висота приміщень може бути розрахована лише приблизно, відповідно до трипільських керамічних моделей. Вона могла складати 2–2,5 м для житлових приміщень, можливо,

більше – до 3–4 м для громадських і культових споруд.

Для опалення споруд зводились вогнища або купольні печі. Печі принаймні двох типів зображено на деяких з трипільських глиняних моделей жител. Це чотирикутна в плані піч з виділеним димарем (показана на моделях с Попудні, Сушківки, Добровод та ін.) та висока, купольна, без виділеного димаря (моделі з колекції «ПЛАТАР»). Печі обох типів споруджували на чотирикутних підвищеннях. Місце розташування печей на моделях – справа від входу в приміщення. Печі могли прикрашати розписом. Навколо устя печі (колекція «ПЛАТАР», відкрита модель житла) темною фарбою зображено трикутники.

Вогнище влаштували на глиняному помості товщиною 20–40 см, виготовленому з глини без рослинних домішок. Звичайні розміри такого помосту близько 2×2 м. Його об'єм

Печі з димарем. Керамічні моделі з колекції НМІУ (фрагменти).

Піч з димарем та основа печі.
Керамічні моделі з колекції НМІУ
(фрагменти).

Купольні печі. Керамічні моделі з
колекції «ПЛАТАР» (фрагменти).

складав від 0,8 до 1,6 м глини, яка акумулювала тепло і віддавала його тоді, коли вогонь згасав. Відкритий вогонь значно ефективніший для нагрівання великих за площею приміщень, ніж купольна піч.

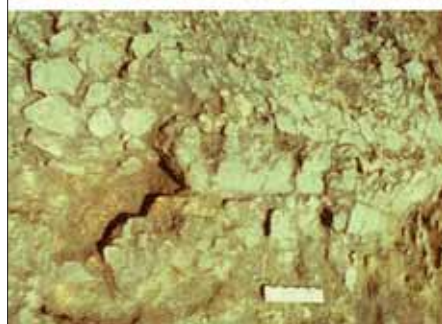
Вимостка вогнища могла мати форму ступінчастої піраміди, схили

якої були облицьовані глиною з рослинними домішками, вкриті тиньком і пофарбовані в червоний колір. Вогонь розводили в центральній частині на площі приблизно 1×1 м. Черень в цьому місці звичайно доводилося ремонтувати по кілька разів за час існування житла. Сліди таких ремонтів виявляють під час археологічних досліджень. Біля відкритого вогнища в перекритті влаштували круглий отвір для виходу диму діаметром до 0,4 м, обмазаний глиною і пофарбований. Кілька випадків знахідок подібної обмазки було зафіксовано під час розкопок в Майданецькому.

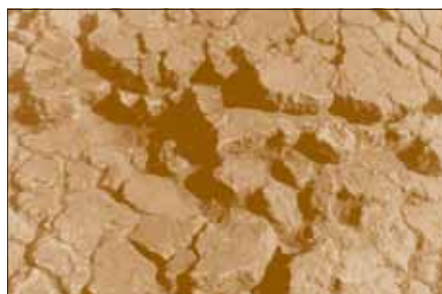
Масивні конструкції опалювальних пристроїв доводилося підпирати стовпами, відбитки яких виявлено в глині вимосток під час розкопок комплексу П на поселенні Майданецьке. Там же, при розкопках комплексу Ю знайдено обмазку основи стовпа, який підпирав перекриття над вогнищем, поруч з місцем, де було зроблено виріз для виходу диму. Верхня частина стовпа також була обмазана глиною. Від цієї обмазки збереглися фрагменти декоративного елемента циліндричної форми.

Крім масивних черенів вогнищ трапляються намазані на землю черинці, які складалися із шару глини товщиною до 3 см. Такі черені мають сліди від 3 до 5 ремонтів, коли на шар глини, який розтріскався від вогню, наносили новий. При спорудженні подібних черенів іноді використовували фрагменти посуду, які вкладали на глиняному розчині.

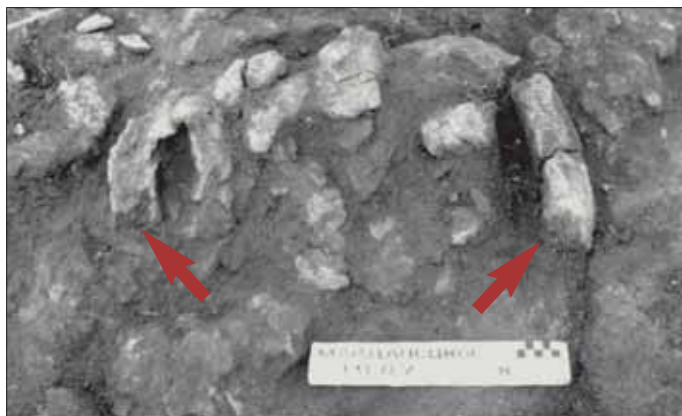
Для цього періоду типові знахідки глиняних лав уздовж стін довжиною

Залишки конструкції вогнища. Майданецьке, комплекс Ю. Розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка, 1987 р.

Черень з слідами ремонтів. Поселення Коломийщина І. Розкопки С. С. Магури.

Обмазка отвору в перекритті, призначеного для виходу диму з приміщення. Майданецьке, комплекс Ц. Розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка, 1987 р.

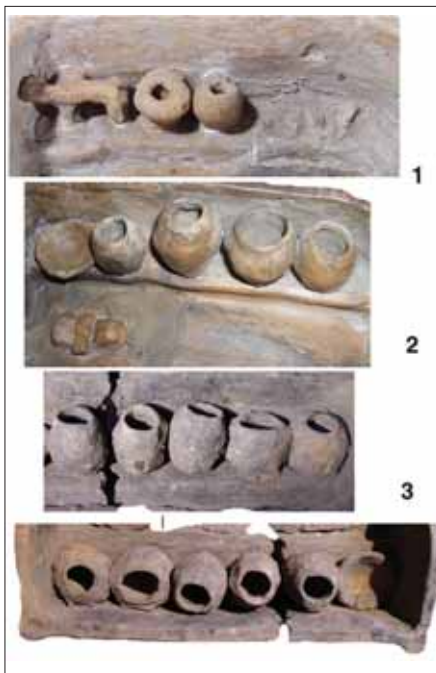

Схематична реконструкція вогнища з житла із поселення Майданецьке (комплекс Ю) за результатами археологічних досліджень. Розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка, 1987 р.

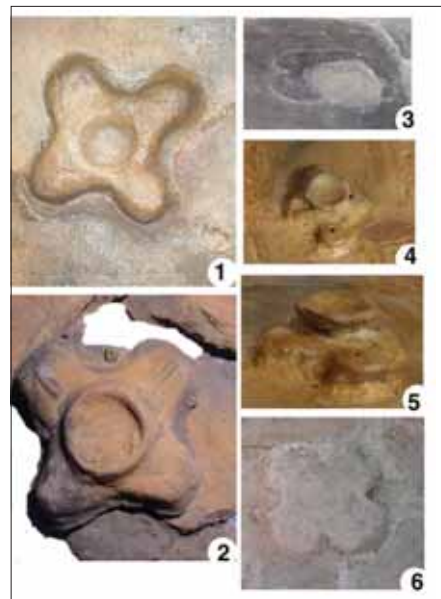
Залишки лави – подіума. Поселення Стіна (етап СІ), розкопки С. С. Гамченка 1929 р.

4–8 м, шириною 0,2–0,4 м та висотою 0,1–0,25 м, зроблених із глини з рослинними домішками та пофарбованих у червоний колір. Лави показані на моделях, були неодноразово відкриті під час розкопок.

Піфоси на подіумі. Фрагменти керамічних моделей жител трипільської культури. 1 – Сушківка (розкопки В. Є. Козловської, НМІУ); 2–4 – колекція «ПЛАТАР».

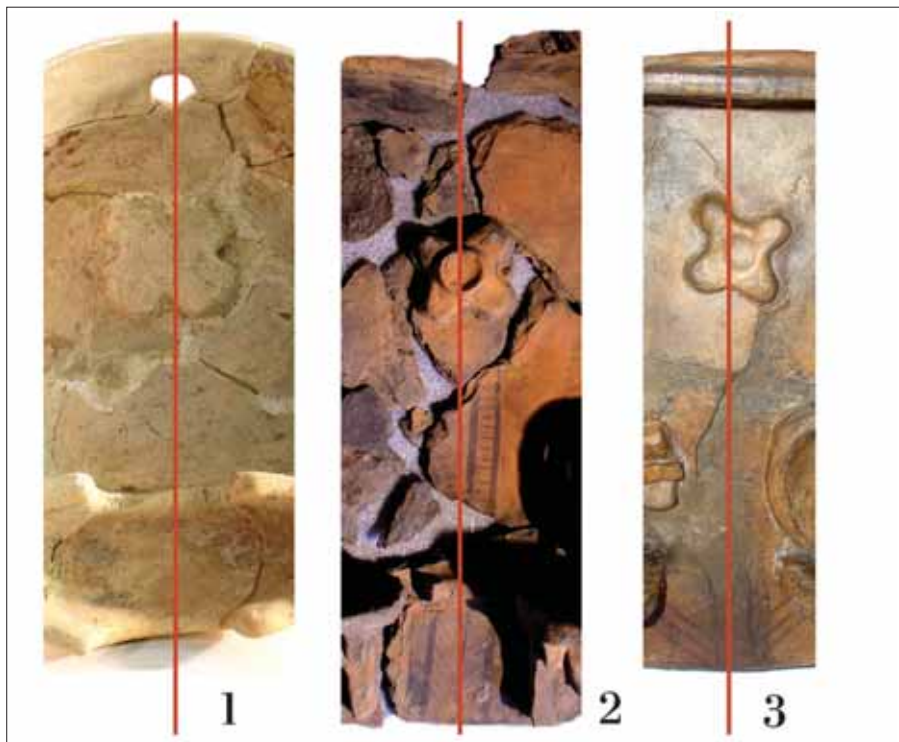
Звичайно лави розташовувались уздовж стіни навпроти печі або вогнища, на ній розставляли посуд, в тому числі великі піфоси – тару для при-

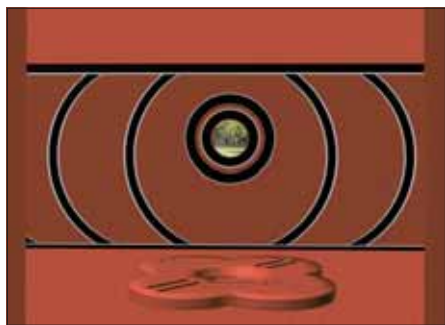
Хрестоподібні вітари на керамічних моделях будівель трипільської культури. 1, 2, 4, 5 – колекція «ПЛАТАР»; 3 – Сушківська модель житла (колекція НМІУ); 6 – модель храму з Черкасова Саду II (колекція ОАМ).

Розташування хрестоподібних вітарів на керамічних моделях споруд трипільської культури: 1 – модель храму з поселення Черкасів Сад II (розкопки Л. Ю. Поліщук, колекція ОАМ); 2 – модель споруди (колекція «ПЛАТАР»).

Розташування хрестоподібних вітарів на керамічних моделях споруд трипільської культури: 1 – модель храму з поселення Черкасів Сад II (розкопки Л. Ю. Поліщук, колекція ОАМ); 2–3 – моделях жител (колекція «ПЛАТАР»).

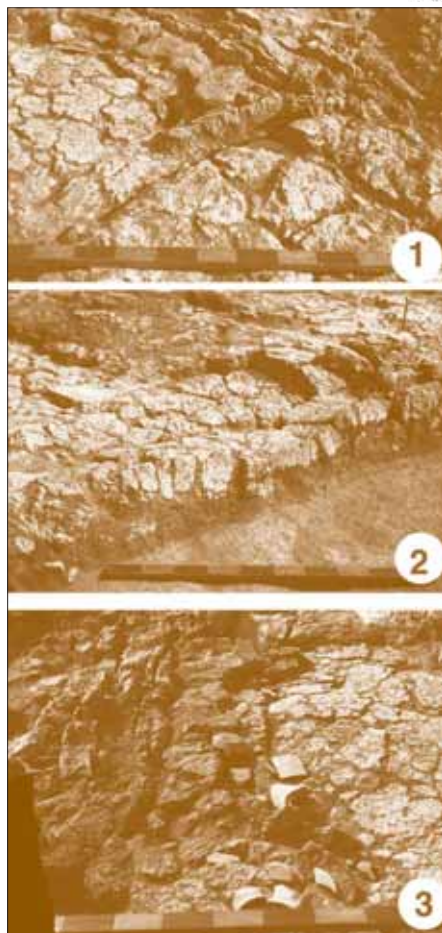

Реконструкція хрестоподібного вівтаря трипільської культури за зображеннями на керамічних моделях з колекції «ПЛАТАР».

пасів, які робили з глини із домішкою половини, фарбували в червоний колір і прикрашали заглибленим орнаментом. Іноді глиняна лава йшла по периметру приміщення або вздовж двох стін. Кількість піфосів на лавах за даними розкопок могла досягати 4 (Майданецьке, комплекс Ж), на моделях показано від 2 до 5 піфосів. На моделях з колекції «ПЛАТАР» поруч з піфосами зображено великі конічну миску.

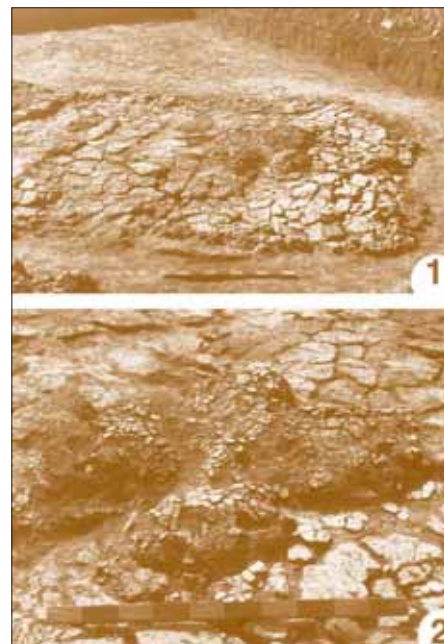
Крім лав з глини виготовляли різноманітні корита, в які іноді вставляли зернотерки.

З глини також споруджували жертovníки, знайдено в багатьох житлах. Звичайно рештки жертovníків знаходять в 1,5–2 м від стіни, дальньої від входу. Так само їх показано на моделях будівель. Жертovníки хрестоподібні в плані або круглі, діаметром до 1–1,5 м та прямокутні. Хрестоподібні жертovníки на всіх відомих моделях розміщено на вісі між входом та вікном, а також повернуто по діагоналі до цієї вісі. В центрі хрестоподібних вівтарів

Фрагменти житла 3 з поселення Володимирівка. 1 – обмазка підлоги другого поверху; 2 – край обмазки, який прилягав до стіни; 3 – ділянка, на якій збереглися сліди перегородки між приміщеннями.

рів на деяких моделях показано округлу заглибину, а на одній, яка походить із колекції «ПЛАТАР» встановлено чашу. Жертovníки фарбували в червоний колір та прикрашали заглибленим спіральним орнаментом, можливо – розписом. На відкритій моделі з колекції «ПЛА-

Залишки хрестоподібного вівтаря в житлі 3.

Залишки печі. Поселення Володимирівка. Розкопки Трипільської експедиції.

ТАР» на кожній лопаті жертovníка нанесено дві паралельні лінії, в плані композиція утворює хрест із заглибленням в центрі. Знак у вигляді двох паралельних ліній на виробках сакрального призначення доби неоліту–енеоліту трактують, як символ божественної сили, благословення¹.

У кожному з регіонів поширення Трипілля житлові споруди мали свої особливості – як місцеві, так і індивідуальні. Наведемо як приклад опис кількох досліджених в різний час споруд етапів ВІІ та СІ з Подніпров'я та межиріччя Південного Бугу і Дніпра.

Житло 3 з поселення Володимирівка було досліджено 1940 р. і опубліковано Т. С. Пасек у 1949 р.² Житло знаходилося в центральній

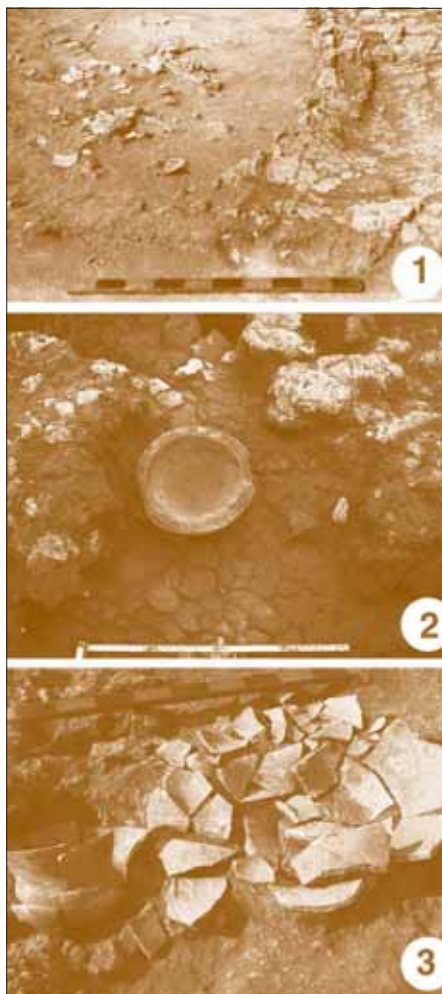
Загальний вигляд житла 3 з поселення Володимирівка. Розкопки Трипільської експедиції.

Обмазка з відбитками колотого дерева. Поселення Володимирівка. Розкопки Трипільської експедиції.

¹ За матеріалами доповіді на міжнародному симпозиумі в м. Нови Сад, травень–червень 2004 р.: Winn M. M. Shan From Vinca Script and academic skepticism to Danube Script and the ritual use of signs. A personal adventure. – знак DS82R.

² Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений... – С. 79–83.

Кераміка серед залишків житла 3: 1 – розчищена з-під завалу обмазки на земляній підлозі; 2 – мисочка на ніжках, що стояла на черені печі, розчищена з-під завалу; 3 – розвали посудин на земляній підлозі. Поселення Володимирівка. Розкопки Трипільської експедиції.

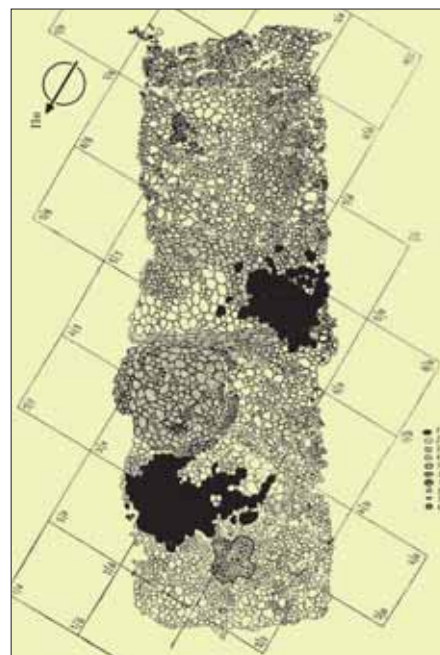
Фрагмент хрестоподібного вітваря. Поселення Володимирівка. Розкопки Трипільської експедиції.

частині поселення і по довгій осі було орієнтоване з південного сходу на північний захід. Від нього зберігся прямокутний в плані завал обпаленої глини розмірами 14,3×4,5 м. Завал складався з плоских уламків обпаленої обмазки товщиною до 0,1 м з домішкою полови в масі. З нижнього боку на обмазці помітні відбитки колотого дерева різної ширини.

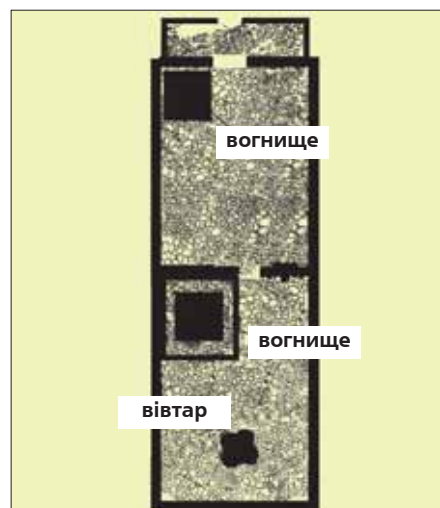
По довжині будову можна розділити на три частини, які виразно помітні на плані. З південно-східного краю йде ділянка довжиною до 1,5 м, відділена від основного масиву. Далі – друга частина, до решток перегородки між приміщеннями, довжиною близько 6 м. У другій частині біля правого краю, у південному кутку, на думку Т. С. Пассек, виявлено рештки хрестоподібного жертovníка. Однак на плані видно, що ці рештки займають замале для жертovníка місце, ймовірно тут була прямокутна вимостка, зруйнована оранкою. Потім далі, за перегородкою товщиною до 0,2–0,3 м – наступна, третя частина, теж до 6 м в довжину. З правого боку у третій частині – велика вимостка з глини, прямокутна в плані, розмірами 2,1×2,6 м без рослинних домішок, влаштована по обмазці з відбитками дерева. Вона мала товщину близько 10 см.

За 1 м від північно-східного короткого краю, посередині завалу, виявлено хрестоподібний жертovníк з розмахом кінців близько 1,2 м. Він був виготовлений з глини без домішок і мав у товщину 10–12 см. На шарі обмазки з відбитками зафіксовані ділянки дуже ошлякованої обмазки, на плані позначені як розвали купольних печей.

Реконструкція житла 3 з поселення Володимирівка (етап ВІІ). Варіант реконструкції житла 3 з

План залишків житла 3 з поселення Володимирівка. Розкопки Трипільської експедиції. За Т. С. Пассек.

Реконструкція планування житла 3 з поселення Володимирівка на рівні другого поверху.

поселення Володимирівка був свого часу опублікований Т. С. Пассек¹. На її думку, це була наземна каркасно-стовпова будівля з дво-схилим дахом без горіщного пере-

Реконструкція житла 3 з поселення Володимирівка.

¹ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений... – Рис. 386.

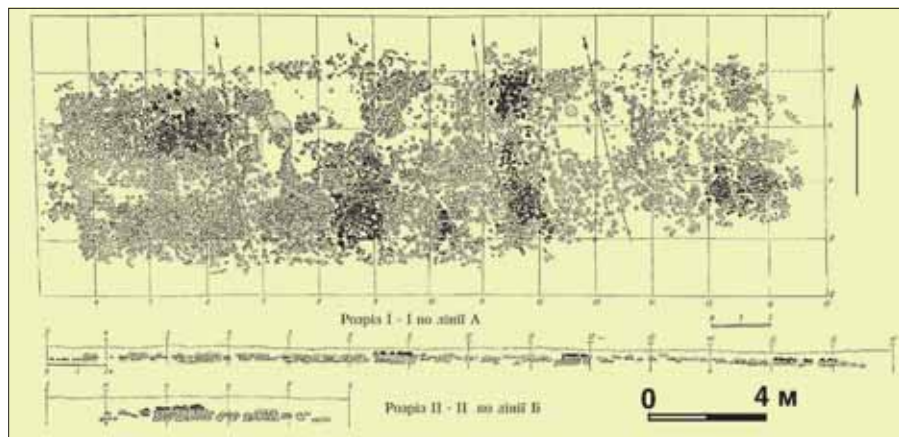

криття, з плетеними із лози і обмазаними глиною стінами. Долівка житла складалася з глиняної площадки на настилі з дерева, випаленому вогнищами до стану цегли. Така долівка мала захищати помешкання від гризунів. Збереглися сліди ремонтів долівки. Сама будівля, на думку Т. С. Пасек, була розділена на два приміщення – «камери». Вхід до житла визначено з довгого боку навпроти вимостки у північному приміщенні. У кожному приміщенні була купольна піч. У зазначені купольної печі було інтерпретовано позначені на плані чорним кольором ошлаковані ділянки обмазки. У північному приміщенні була глиняна вимостка розмірами 2×2 м та жертovníк у вигляді хреста зі скругленими краями. У південному приміщенні крім печі був такий самий жертovníк. Біля жертovníків та печей стояв посуд. Проведений нами аналіз опублікованих археологічних даних дозволяє запропонувати інший варіант реконструкції житла 3.

На нашу думку це була прямокутна в плані двоповерхова споруда із міжповерховим та горищним перекриттями. Про це свідчать два шари обмазки – нижній, потужний, з відбитками колотого дерева на звороті та прикислілий місцями до нього згори шар ошлакованої обмазки.

Стіни будинку були зроблені у вигляді каркаса із стовпів із верхньою та нижньою об'язкою, проміжки могли бути заповнені колотим деревом та обмазані глиною з обох боків. Вхід до житлових приміщень на рівні другого поверху, на нашу думку, мав бути був з південно-західного, короткого боку, де розташовувався ганок довжиною до 1,5 м, шириною близько 1 м, подібний до зображених на моделях жител. Над ганком мав бути навіс або над ним нависала частина покрівлі будинку.

З цього ганку можна було потрапити у перше приміщення розмірами 4,5×6 м, в правому кутку якого біля входу знаходилося відкрите вогнище (або жертovníк?). Далі була обмазана глиною перегородка, в якій був вхід до жилого приміщення (третя ділянка площадки).

План та розріз житла 2 з поселення Коломийщина II (етап ВІІ), розкопки Т. С. Пасек (за Т. С. Пасек).

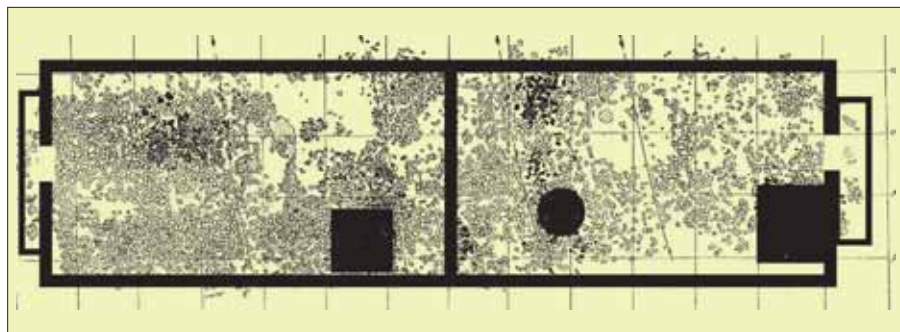
У другому, північному приміщенні з правого боку від входу було відкрите вогнище, влаштоване на вимостці з чистої глини. Навпроти короткої стіни (напевне, навпроти округлого вікна) знаходився хрестоподібний жертovníк. Перший поверх будівлі (горизонт під шаром обмазки), де знайдено розвали посудин, могли використовувати для господарських потреб. Цей поверх мав земляну долівку. Така реконструкція житла 3 з Володимирівки знаходить підтвердження у результатах досліджень жител з більш пізніх поселень трипільської культури у цьому районі, які проводилися в 70–90-і роки ХХ ст. і про які йтиметься далі (житлово-господарчі комплекси з поселення Майданецьке).

Житло 2 з поселення Коломийщина II (етап ВІІ). Досліджувалося експедицією під керівництвом Т. С. Пасек у 1939 р.¹ Зберігся дуже зруйнований оранкою завал обпаленої глини довжиною 26–27 м та шириною 6–7 м. По довгій осі споруда орієнтована до центру кола.

Товщина завалу 0,1 м, у місцях вимосток досягає 0,25 м. Глина з домішкою полови. З нижнього боку обмазки виявлено відбитки колотого дерева. Напрямок відбитків – поперек довгої осі будівлі. Під завалом виявлено сліди 5 стовпових ям, розташованих попарно.

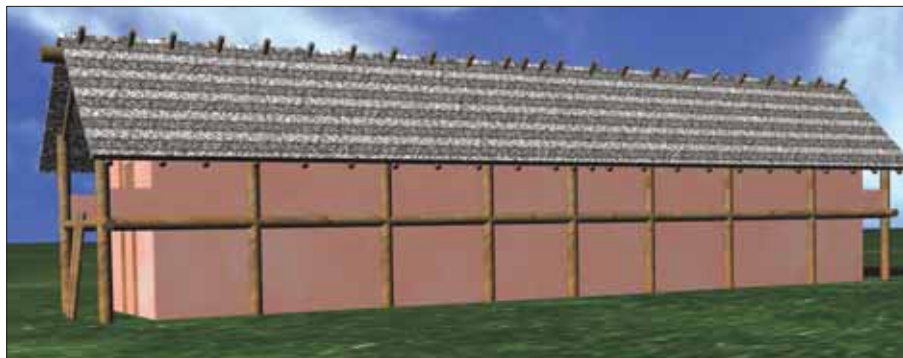
На кресленні видно, що з обох торців до основного масиву прилягають прямокутні в плані завали, приблизно на 2–2,5 м вужчі за нього, довжиною близько 1 м. Зліва від кожного з них на площі завалу в 0,5–1 м від краю позначено плитки черевів прямокутних в плані з чистої глини розмірами близько 2×2 м, у цих місцях товщина завалу сягає 0,25 м. Згори вони перекриті ошлакованою обмазкою. Виявлено також фрагмент вимостки, пофарбованої у червоний колір.

Реконструкція житла 2 з поселення Коломийщина II. Житло 2 з поселення Коломийщина II наземне, двоповерхове, з горищним перекриттям, прямокутне в плані, каркасно-стовпової конструкції загальною

Реконструкція плану житла 2 з поселення Коломийщина II на рівні другого поверху.

¹ Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений... – С. 56–78.

Реконструкція житла 2 з поселення Коломиїщина II.

площею 150–170 кв.м., поділена посередни́ні перегородкою. В житлі на другому поверсі два приміщення, вхід до яких влаштовано з торців, через прибудовані «ганки». Приміщення опалювалися відкритими вогнищами. В одному з них можливо, був округлий в плані вівтар. Долівка першого поверху – земляна, підлога другого поверху – обмазана глиною. Перед нами – двокамерна будівля, яку займали дві споріднені сім'ї.

Запропонована реконструкція ґрунтується на нових підходах до вивчення трипільського житлобудування і відрізняється від запропонованої Т. С. Пасек тим, що обпалені рештки трактуються, як рештки міжповерхового та горіщного перекриття. Ошлаковані ділянки обмазки з відбитками дерева, на нашу думку, є не залишками печей, а рештками глиняної обмазки горіщного перекриття.

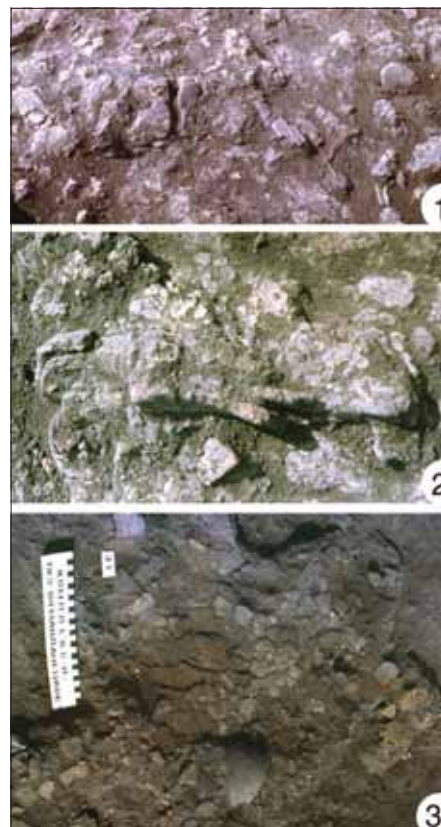
Житло «I» з поселення Майданецьке (етап CI) досліджене Шмаглієм М. М. та М. Ю. Відейком у 1984 році¹. Житлово-господарський комплекс знаходився у зовнішній еліптичній планувальній структурі,

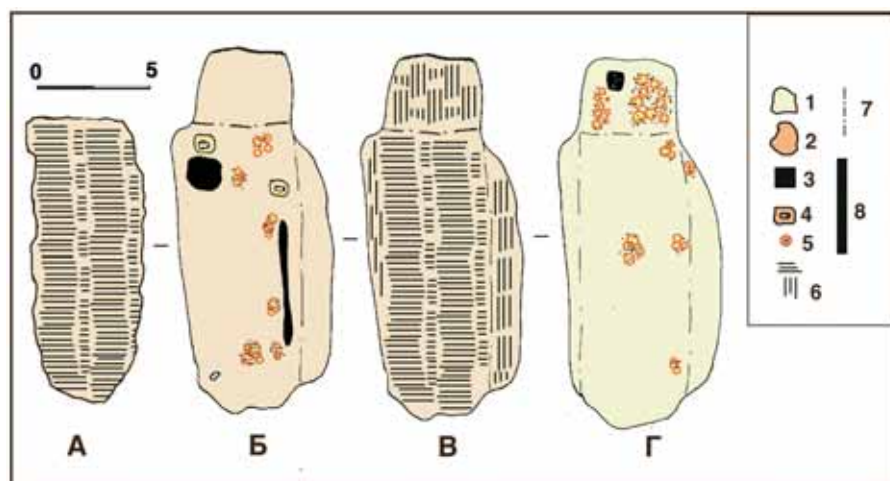
Загальний вигляд залишків житлово-господарського комплексу I. Поселення Майданецьке, розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка, 1984 р.

на самій околиці поселення, над балкою Широка Долина.

Рештки будови являли собою завал обпаленої глини складної конфігурації загальними розмірами 10,8×25,5 м, товщиною від 0,05 до 0,3 м. На деяких ділянках завал складався з двох шарів обпаленої глини із рослинними домішками. Напрям відбитків колотого дерева, зафіксованих на зворотньому боці обмазки, – переважно поперек довгої осі будови. Простежено за відбитками стинки конструкції, які перетиналися під прямим кутом. Місцями обидва шари глини ошлаковані та спеклися між собою в моноліт. Між рештками будівлі та під ними було виявлено значну кількість посуду.

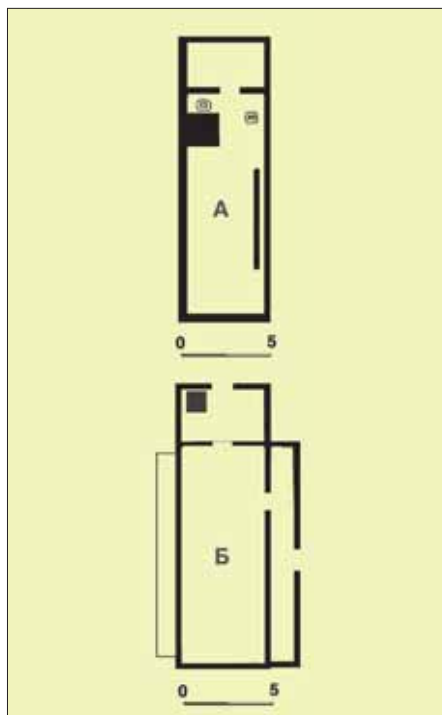

Фрагменти залишків житлово-господарського комплексу I. 1 – фрагмент подіуму; 2 – залишки корита для зернотерки; 3 – черень вогнища на земляній підлозі. Поселення Майданецьке, розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка, 1984 р.

План залишків житлово-господарського комплексу I. Поселення Майданецьке, розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка, 1984 р. А – план відбитків дерева на верхньому шарі обмазки; Б – план нижнього шару обмазки та знахідок на ньому; В – план відбитків дерева на верхньому шарі обмазки; Г – план знахідок на земляній підлозі під нижнім шаром обмазки. Умовні позначення: 1 – простір, перекритий нижнім шаром обмазки; 2 – залягання обпаленої обмазки; 3 – черені вогнища; 4 – корита з вмонтованими зернотерками; 5 – розвали та фрагменти посуду; 6 – напрям відбитків дерева на обмазці; 7 – межі приміщень за відбитками дерева на обмазці; 8 – подіум.

¹ Шмаглій Н. М. Відейко М. Ю. Майданецьке – трипільський протогород // Stratum plus. – 2001/2002. – №2. – С. 64–68.

Реконструкція планів житлово-господарчого комплексу I:
А – рівень другого поверху;
Б – рівень першого поверху.

Розміри ділянки з двома шарами обмазки становили 5×15 м. Місцями збереглися фрагменти підлоги, вкриті тонким шаром чистої глини та пофарбовані у вишнево-червоний колір. На нижньому шарі обмазки розчищено деталі інтер'єру, виготовлені з глини. Уздовж довгої стіни йшла глиняна вимостка – лава – до 8 м, товщиною 0,1–0,15 м, шириною 0,4 м. Вона була споруджена на нижньому шарі обмазки із глини з домішками полови, зовнішнє покриття тонким – до 1 см товщиною – шаром чистої глини та пофарбована в червоний колір. Поруч з лавою розчищено рештки двох великих посудин – піфосів грушоподібної форми, виготовлених з тих же матеріалів, вкритих червоною фарбою і прикрашених заглибленим спіральним орнаментом. Крім піфосів на лаві стояли невеликі мальовані посудини.

Навпроти лави, біля протилежної стіни розчищено рештки прямокутної в плані вимостки розмірами 2×2 м, товщиною близько 0,2 м, зробленої з чистої глини. На її поверхні збереглися рештки череня розмірами 1×1 м із слідами кількох ремонтів. Вимостка була влаштована на шарі обмазки з рослинними домішками,

на яку перед тим навхрест поклали стебла очерету (збереглися відбитки на глині). Поруч з лавою та прямокутною вимосткою виявлено рештки двох корит, прямокутних у плані, із заокругленими кутами, виготовлених з глини із рослинними домішками. Їх розміри – 0,8×1 м та 0,9×1 м. Висота бортиків 10–15 см, товщина 5–8 см. Корита джгутами з глини були прикріплені до підлоги. Вони пофарбовані у червоний колір. В корита були вмазані гранітні зернотерки, на одній з яких зберігся верхній камінь.

На центральній ділянці відбитки дерева йшли поперек довгої осі споруди. З правого боку до цього масиву обмазки розчищено ділянку 2,5×12 м, яка йшла уздовж довгого боку завалу. Тут відбитки колотого дерева розташовувалися вздовж довгої осі будівлі, і лише кілька – поперек з певним інтервалом. Третя ділянка продовжувала основний масив, її розміри 4,5×6 м. Тут уламки обмазки з відбитками дерева на звороті, орієнтовані поперек довгої осі, лежали менш компактною масою. Під нижнім шаром обмазки на земляній долівці було виявлено кілька десятків розвалів різних посудин. Понад 30 з них були сконцентровані на площі під третьою ділянкою обмазки. У цьому ж місці розчищено черинь відкритого вогнища з глини, намазаної безпосередньо на землю, розмірами 0,8×1,1 м товщиною 0,09 м, нанесений в три прийоми.

На вимостці розчищено розвал мальованої кратероподібної посудини. Крім посуду на земляній долівці виявлено уламки кількох антропоморфних та зооморфних статуеток, кілька відщепів та знарядь праці з кременю, зламану мотику з каменю. Під завалом товщина слабогумусованого культурного шару, насиченого дрібними уламками посуду та кісток тварин, становила до 0,2 м. За межами завалу такого шару виявлено не було.

Реконструкція житла «I» з поселення Майданецьке. Отримані данні дають змогу реконструювати комплекс «I» як двоповерхову наземну будівлю з горищем, усередині поділену на кілька приміщень. На рівні першого поверху можна

Реконструкція житлово-господарчого комплексу I за даними археологічних досліджень.

реконструювати до трьох приміщень та навіс з одного боку. Серед них основне, в центрі, розмірами 5×15 м. До нього примикало приміщення 4,5×6 м, де знайдено посуд та відкрите вогнище. Третє приміщення – розмірами 2,5×9 м йшло вздовж довгої сторони будовлі. З протилежного боку міг бути влаштований навіс шириною до 1 м. Загальна площа приміщень першого поверху, таким чином, могла становити до 124 кв.м. Цей поверх мав господарське призначення.

На другому поверсі було два приміщення – головне, розмірами 5×15 м та менше, розмірами 4,5×6 м. У головному приміщенні був «класичний» трипільський інтер'єр – лава з піфосами, корита з зернотерками, вогнище під стіною. Підлога була вкрита шаром тиньку і пофарбована, як і решта поверхонь, у червоний колір. Воно мало горищне перекриття, згори обмазане шаром глини із домішкою полови. Друге приміщення, через яке було влаштовано вхід, не мало горищного перекриття і могло правити за сіни та комору для припасів, можливо, також тут був «ганок». Площа приміщень другого поверху могла дорівнювати приблизно 100 кв.м.

Виходячи з наявності обмазки на перекритті довгого приміщення та

Реконструкція зовнішнього вигляду керамічної майстерні з поселення Веселий Кут. За даними досліджень О. В. Цвек.

решток обмазки за межами основного масиву з протилежного боку, можна припустити, що крокви було влаштовано у два пояси, і під стінами завдяки «ламаному» даху утворилися додаткові приміщення, напевне відділені від основної кімнати, яка, єдина на другому поверсі, мала горнищене перекриття, обмазане глиною.

Загальна площа комплексу «І» могла становити близько 224 кв.м.,

Конструкція фасаду храму трипільської культури за керамічною моделлю з колекції «ПЛАТАР».

Керамічні моделі храмів. Колекція «ПЛАТАР».

в тому числі житлова — 75 кв.м, решта мала господарсько-побутове призначення. Це дозволяло не витрачати час і місце на спорудження додаткових допоміжних споруд, влаштувавши їх зручно, під одним дахом. Реконструйований комплекс міг належати окремій, можливо, заможній на ті часи сім'ї.

Будівлі побутово-господарсько-го призначення. Досліджено невелику кількість споруд побутово-

Керамічна модель храму. Колекція «ПЛАТАР».

господарського призначення, які за конструкцією принципово не відрізняються від описаних вище жител. Відомі навіть двоповерхові будівлі господарсько-побутового призначення (Майданецьке). Єдиною відмінністю можна вважати відсутність опалювальних споруд. Зрідка трапляються намазані на землю глиняні черепі відкритих вогнищ діаметром 0,5–1 м. У більшості випадків для потреб господарства використовували перший поверх або окремі відсіки житлових будівель.

Будівлі господарчого призначення. Відома незначна кількість будівель ремісничого призначення, які за конструкцією принципово не відрізняються від наземних трипільських жител. У більшості випадків для ремісничої діяльності використовували перший поверх або окремі відсіки житлових будівель, де встановлювали необхідні пристрої, зберігали сировину та реманент. Для цього періоду О. В. Цвек реконструювала гончарну майстерню з Веселого Кута¹.

Влаштування садиби. Археологічні розкопки дають підстави припускати існування садиб, які склалися з двох–трьох житлово-господарських комплексів. Поблизу жител знаходять господарчі ями, ями для припасів, глинища. Оскільки

¹ Див. ГОНЧАРНЕ ВИРОБНИЦТВО ПЛЕМЕН ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ в Т. 1.

площа за межами жител широко не досліджена, важко скласти більш повну картину трипільської садиби. Фахівці вважають, що садиба могла належати великій патріархальній сім'ї, коли йдеться про групу з 2–3 житлово-господарських комплексів.

Культові споруди.

Про існування храмових будівель свідчать глиняні моделі¹, зовнішній вигляд яких, а також інтер'єр по деяким параметрам відрізняються від житлових.

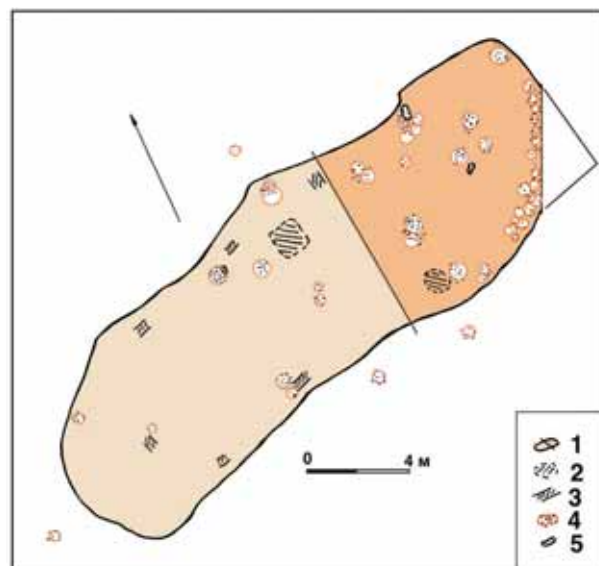
На Володимирівській моделі² у приміщенні немає ні печі, ні інших звичайних деталей інтер'єру. Модель з Ворошилівки, на думку С. О. Гусева, відображала зовнішній вигляд храму, з рогоподібними виступами на фасаді та настінними розписами³. До числа моделей храмів можна віднести частину артефактів з колекції «ПЛАТАР»⁴. Йдеться про будівлі під напівкруглими дахами, з фронтонами, прикрашеними місячною символікою. Передано деталі, які, ймовірно, виготовлялися з дерева – стовпи, лунниці – букранії над входом. Деякі рельєфні прикраси могли виготовляти з глини. Подібні деталі храмового інтер'єру – глиняні бичачі голови виявлено під час розкопок поселення культури Вінча Гомолава в Сербії⁵.

Частина моделей, віднесених до числа зображень храмових споруд має напівкруглі в перетині дахи. Раніше вже було відомо кілька таких дахів – модель з Розсохуватки⁶, фрагмент моделі з Сушківки. Подібна конструкція даху не відповідає іншій традиції – дво- або чотири-схилому даху, який представлено моделями з Коломиїщини II, Ворошилівки та ін. На нашу думку старанне відтворення саме арочного склепіння може бути не випадковим,

а спробою зобразити певний тип культової споруди, який початково міг виникнути та існувати поза межами трипільської культури⁷.

Споруди з подібними дахами досить широко відомі за зображеннями на давніх печатках з Месопотамії, які датують V–IV тис. до н.е., трапляються вони і пізніше. За символікою, розміщеною над фасадами, дослідники однозначно трактують їх, як храми. Піктограма, яка нагадує таку споруду, може бути прочитана, на думку Т. Якобсена, як «дім для народжень». З місцем народжень пов'язана Нінтур, іностає богині Нінхурсаг. Остання, як вважають дослідники, входила до трійці наймогутніших божеств Месопотамії V–IV тис. до н.е. Цікаво, що А. Смирнов знайшов, як він вважає, досить числені аналогічні зображення «дому народжень» на мегалітичних стелах, які походять з території Європи. Найдавніші з них датовані IV тис. до н.е., інші – в межах III тис. до н.е.⁸. Д. Ролл вважає, що і в Єгипті будували храми за очеретяними месопотамськими прототипами. Спочатку – з очерету, а потім з каменю, старанно відтворюючи арочні склепіння⁹.

З цього випливає, що давні європейці були якось чинно ознайомлені з архітектурними, культурними та релігійними традиціями далекої

План залишків комплексу М на рівні нижнього шару обмазки. Поселення Майданецьке, розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка, 1985 р. Умовні позначення: 1 – завал обпаленої обмазки; різним кольором показано ділянки з пофарбованою в червоний колір і нефарбованою підлогою; 2 – залишки вогнищ; 3 – залишки подіума; 4 – зернотерки; 5 – фрагменти та розвали посудин.

Ділянка з пофарбованою підлогою. Помітні нашарування, що утворилися внаслідок ремонтних робіт. Комплекс М.

¹ Докладніше про трипільські моделі будівель та їх вірогідне призначення див. в розділі САКРАЛЬНИЙ СВІТ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ в Т. 1.

² Див. ВОЛОДИМИРІВСЬКА МОДЕЛЬ ЖИТЛА.

³ Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя. – Вінниця: Антекс-УЛТД, 1995. – С. 222–224.

⁴ Див. МОДЕЛІ ХРАМІВ З КОЛЕКЦІЇ «ПЛАТАР».

⁵ Гомолава, голови.

⁶ Див. РОЗСОХУВАТСЬКА МОДЕЛЬ ЖИТЛА.

⁷ Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація. – К.: Академперіодика, 2003. – С. 90–91.

⁸ Смирнов А. М. Сюжет «загон для скота и животные» на энеолитических стелах Причерноморья: Вариант аналогий и интерпретаций // StratumPlus. – Кишинев, 2000. – № 2. – С. 573–574.

⁹ Ролл Д. Генезис цивилизации. Откуда мы произошли. – М.: «Эксмо», 2002. – 412–413.

Реконструкція зовнішнього вигляду споруди громадського призначення за даними розкопок комплексу М.

Месопотамії. Мало того, вони прониклися ними настільки, що тривалий час зображали (а можливо і будували) храми, подібні до зведених предками шумерів за тисячі кілометрів від Старої Європи. При цьому вони імітували тип споруд, мало пристосованих до місцевого клімату. Слід відзначити, що трипільські моделі дещо відрізняються від месопотамських прототипів. Хоча б тим, що передають споруди, підняті над землею на опорах — стовпах. Широко використане дерево, дефіцитний матеріал для Месопотамії. Нема повних аналогій і декору фасадам рогами — дунницями. Спільним є прототип — будівля з очерету.

Однак слід зауважити, що за своєю конструкцією трипільські храми, вірогідно, принципово не відрізнялися від решти споруд. Використовувалися ті ж самі будівельні матеріали: глина, дерево. Існувала певна різниця в оздобленні — як зовнішньому, так і внутрішньому.

Археологами досліджені рештки споруд, які розглядаються як культові. Їх вирізняє наявність вівтаря у центрі споруди, інвентар — численні статуетки, ритуальний посуд, тощо. Однак в більшості випадків трактування цих споруд, а також реконструкція обрядів, які в них проводили, є питаннями досить дискусійними. Нижче наводимо опис споруди з поселення Майданецьке, яку дослідники трактують як громадську, можливо, храмову.

Комплексу «М» з поселення Майданецьке. Досліджений Шмаглієм М. М. та автором у 1985 році. Рештки будівлі являли собою прямокутний у плані завал розмі-

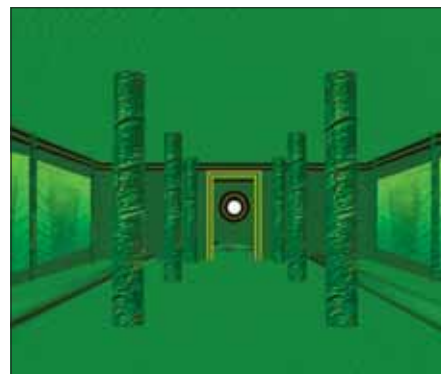
рами 7×24 м, який складався в основному з одного шару обпаленої глини із домішкою полови в масі. Споруда по довгій осі була орієнтована до центру поселення. Можна виділити дві ділянки за характером нашарувань.

Перша знаходилася у північно-східній частині і мала розміри 7×9 м. Вона складалася з монолітного колінь шару обмазки товщиною 0,2 м, який розколовся на «плити» розмірами близько 0,3×0,4 м. На нижньому боці обмазки зафіксовано відбитки кругляків з корою діаметром 0,15–0,2 м. Шар обмазки з домішкою полови було нанесено в кілька прийомів. Товщина прошарків — від 5 до 8 см, вони легко відділяються один від одного, маючи на звороті відбиток поверхні попереднього шару. На верхній шар глини було нанесено шар чистої глини товщиною 3–5 мм і пофарбовано в червоний колір. Підлога кілька разів ремонтувалася. У цій частині знайдено рештки череня від вогнища, виготовленого з чистої глини, та кілька розвалів мальованих посудин.

Друга ділянка у південно-західній частині завалу мала розміри 7×15 м. Тут залягання обмазки складалося з дрібних грудок глини із домішкою полови товщиною 5–10 см. На них зафіксовано відбитки переважно колотого дерева, орієнтовані поперек довгої осі споруди. На цій ділянці знайдено рештки вимоетки з чистої глини, яка була влаштована для відкритого вогнища. Уздовж країв ділянки, на віддалі близько 1 м від них по всьому периметру зафіксовано рештки глиняної лави товщиною 0,1 м та шириною 0,3–0,4 м. Вона була зроблена з глини без домішок і пофарбована у червоний колір.

Під нижнім шаром обмазки у північно-східній частині залягання на земляній долівці виявлено розвали двадцяти мальованих посудин та кухонного горщика.

Реконструкція комплексу «М» з поселення Майданецьке. Результати археологічних досліджень дозволяють запропонувати реконструкцію будівлі як двоповерхової, можливо — з горщичним переkritтям. Загальні розміри 7×24 м. Площа двох поверхів —

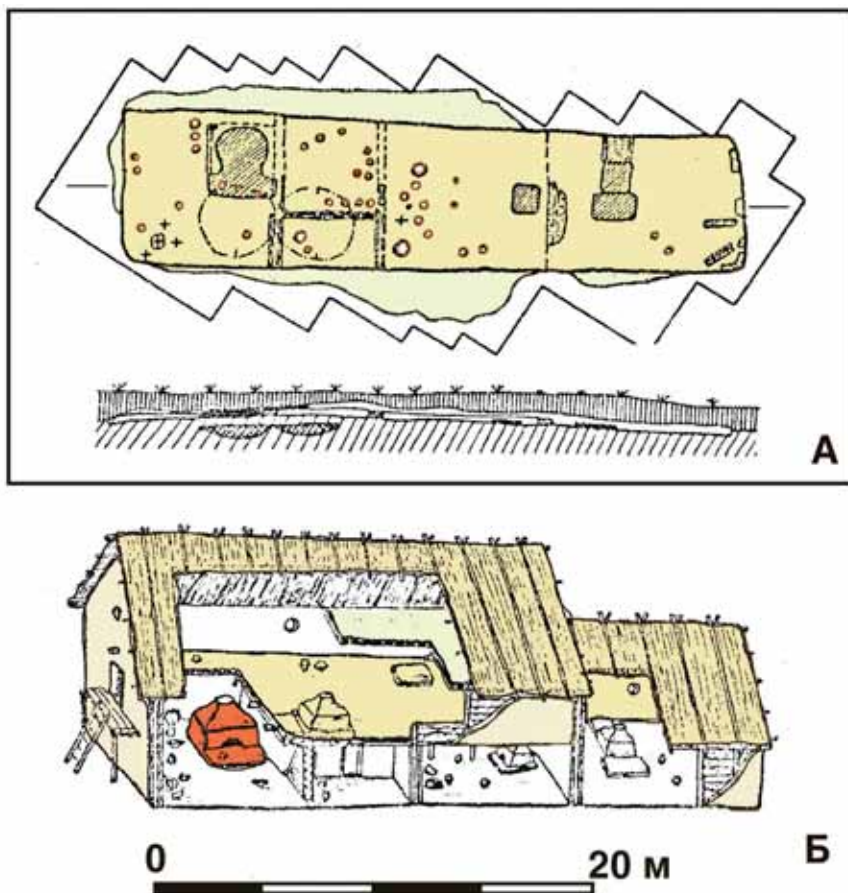
Реконструкція великого «приміщення для зібрань» споруди громадського призначення за даними розкопок комплексу М. На стінах розміщено розпис керамічної можделі з колекції «ПЛАТАР».

близько 336 кв.м. Другий поверх мав два приміщення: менше — розмірами 7×9 м та більше — 7×15 м. У меншому, площею близько 63 кв.м. була ретельно зроблена глиняна підлога, пофарбована в червоний колір, на ній було відкрите вогнище, стояли мальовані посудини. Більше приміщення, площею 105 кв.м, мало звичайну глиняну підлогу та влаштовану по периметру вздовж стін глиняну лаву, пофарбовану в червоний колір. Воно опалювалося відкритим вогнищем. Вхід до нього мав бути з торця будівлі, спрямованого до центру поселення. Перший поверх, можливо, займає одне приміщення площею до 168 кв.м, в деякій частині якого зберігався мальований посуд.

Незвичайність інтер'єру комплексу «М» — масивна фарбована підлога, кімната з глиняними лавами по периметру, значна площа приміщень — дозволяють припустити, що це громадська будівля. Велика кімната з лавами уздовж стін могла бути місцем для зібрань громади, адже на лаві загальною довжиною близько 38 м могло розміститися від 60 до 70 осіб. Менша, з червоною підлогою могла бути святилищем для цієї групи мешканців Майданецького. Слід зазначити, що найбільші будівлі Майданецького досягають, за даними магнітної зйомки, площі понад 1000 кв.м, тобто не поступаються за величиною громадським спорудам доби енеоліту у Месопотамії.

СПОРУДИ ПІЗЬНОГО ПЕРІОДУ (3200–2750 рр. до н.е.)

План, розріз залишків та реконструкція жител 2–4 з поселення Косенівка (етап СII). За Г. М. Бузан та О. О. Якубенко.

Кількість досліджених жител цього періоду – близько 250. Вони належать до різних локальних типів, які різною мірою зберігали традиції трипільського житлобудування попередніх періодів.

Наземні будинки, від яких залишилися рештки типу площадок, мають ті ж характеристики, що й для середнього періоду, тому ми не будемо їх тут повторювати. Вживалися у цій галузі ті ж самі будівельні матеріали та конструкції, що й раніше – глина, дерево, очерет. Поширення землянок та напівземлянок, які споруджувалися майже без застосування глини, з деревини, надало трипільським житлам рис, які мають паралелі у житлобудуванні бронзового віку. Ми зупинимось лише на традиційних трипільських житлах цього періоду, прикладом

яких може бути житло з поселення Косенівка¹. Поселення–гігант площею близько 120 га досліджувалося під керівництвом Т. Г. Мовші у 1984–1988 роках. Характерні риси місцевого житлобудування було розглянуто Г. М. Бузан та Якубенко О. О., дані, наведені нижче, взято з їхньої публікації².

Житла 2–4 з поселення Косенівка. Залишки жител 2 та 4 являли собою витягнутий, прямокутний в плані завал обпаленої глини довжиною до 29 м і шириною 6–8 м. По довгій осі він був орієнтований по лінії північний схід – південний захід. Зафіксовано два шари завалу: верхній, площею 215 кв.м та нижній – 175 кв.м. Товщина залягання – 0,5–0,6 м. Рештки жител торцями примикали одне до одного.

Масив житла 2 мав розміри 20,4×6–8 м. Зверху йшли 1–2 шари слабо випалених грудок глини. З нижнього боку вони мали відбитки колотого дерева. Простежено систему перев'язки. Під ним був горизонт з дрібних плиткоподібних уламків товщиною 1–2 см. із глини без домішок. Нижче йшов горизонт обмазки з половиною в масі та відбитками плах з нижнього боку. На плитчастому шарі біля країв простежено глиняні черепі з 6–9 шарів чистої глини загальною товщиною до 15 см. Виявлено також вимостку з бортиком, на якій лежало 16 конічних важків з глини – до вертикального ткацького верстата.

По периметру завалу виявлено ямки від стовпчиків діаметром 0,1–0,12 см, заповнені вугіллям. Під завалом знайдено основи поперечних стін – ямки від стовпів та глиняні блоки шириною до 0,25 м. На долівці розчищено три ямки від стовпів. Долівка складалася з 1–3 шарів глини, намазаної на землю. На ній виявлено також розвали прямокутних в плані двох печей. Розміри більшої за розмірами – 2,8×2,4 м. Вона мала тришаровий черепі з чистої глини. Збереглися рештки стін, виліплених стрічковим способом. На підлозі під завалом виявлено розвали посудин та зернотерки.

Житло 4 прилягало до №2 з торця. Його завал розміром 8,6×6 м, мав значно меншу товщину нашарувань. Уздовж країв простежено обмазку стін з відбитками плах, жердин та стовпів, на якій збереглися сліди тиньку з червонуватою фарбою. Виявлено обмазку кутка будівлі, а також рештки глиняного карниза дверей шириною 0,9 м. Зберегся відбиток від вертикального стовпчика, до якого кріпилося полотно дверей, а також обвуглені рештки порога.

Виявлено рештки глиняного череня печі та прилеглої вимостки з бортиком, фрагменти підлоги, обмазаної шаром глини без домішок.

¹ Див. КОСЕНІВКА.

² Бузан Г. Н. Якубенко Е. А. Характерные черты домостроительства Косеновской локальной группы. // Раннеземледельческие поселения–гиганты трипольской культуры на Украине. – К., 1990. – С. 58–64.

Реконструкція жител 2–4 з поселення Косенівка. Перед нами – прибудовані одна до одної споруди: перша з них – двоповерхова з горіщним перекриттям (житло 2), близько 245 кв. м., інша – одноповерхова з горіщним перекриттям (житло 4) – 51,6 кв. м. Загальна площа цього комплексу – близько 300 кв. м.

При укладанні міжповерхового перекриття плахи клали кінцями на поздовжні стіни, у прольоті вони спиралися на дерево, покладене кінцями на поперечні стіни. Товщина зовнішніх стін каркасної конструкції могла становити до 30 см, з огляду на розташування ямок від стовпчиків.

У загальних рисах трипільська архітектура споріднена з архітектурою давніх землеробів Південно-Східної Європи (каркасно-стовпові конструкції, широке використання глини, купольні печі, деталі інтер'єрів з глини, використання при опорядженні фарби, магичні орнаменти на стінах та ін.), носіями культур лінійно-стрічкової кераміки, фракійського енеоліту, Лендель, Тисаполгар, Вінча та ін. Були тут відомі також двоповерхові і навіть триповерхові житлові споруди, починаючи з доби неоліту¹. На цьому тлі реконструкції двоповерхових трипільських будівель вже не виглядають чимось екзотичним та винятковим.

Більшість археологів нині вважає, що для Трипілля із самого початку найбільш поширеними є каркасно-стовпові конструкції з дерев'яними стінами та перекриттями, обмазаними глиною. У глину домішували полову, іноді листя. Несучі стовпові конструкції виготовляли, як правило, з твердих порід дерева, іноді заглиблюючи в землю, щоб зафіксувати у вертикальному положенні. Стіни робили плетеними з гілок або з колотого дерева і обмазували глиною.

Вертикальні стовпи, як це помітно на моделях жител, розділяли

У житлі 4 на першому поверсі було три приміщення, два з них опалювалися печами. Стіни перегородок – на каркасі з дерева, найменш частково їх було закладено глиняними блоками. Долівка була підмазана глиною. На підлозі стояв посуд, лежали зернотерки. Перекриття другого поверху спиралося на поздовжні конструкції з дерева, які підтримувалися стінами перегородок та окремими стовпами. На другому поверсі було одне велике приміщення, яке опалювалося піччю. Піч розміщувалася в місці перетину несучих конструкцій. Тут була вимостка, над якою стояв вертикальний ткацький верстат.

ВИСНОВКИ

Стіни на окремі частини, виступаючи, як напівколони. Стіни фарбувалися і розписувалися, як це видно на моделях споруд. Перекриття робили дерев'яними, залежно від ширини будівлі – з плах або кругляку. При необхідності перекриття підпірали додатковими стовпами. Відомі знахідки відбитків на глиняній обмазці сволюка – поздовжнього елемента дерев'яної конструкції перекриття.

Дерево вкладали поперек довгої осі будівлі, стандартна ширина якої становила 4–5 м, проте відомі приміщення шириною 9–10 м. Розміри будівель прямокутної форми – від малих – 4×6, 4×9 м до величезних – 10×15, 9×21 м, 7×33 м тощо. Як видно, розміри споруд зростали в основному в довжину, оскільки ширина була обмежена довжиною дерева, вживаного на перекриття. Хоча, починаючи з раннього етапу Трипілля, приміщення завширшки 8–10 м теж трапляються. Вже з раннього етапу трипільцям були відомі не тільки одноповерхові споруди з горіщем, але й двоповерхові, також з горіщем.

Спроби відтворити двоповерхові споруди трипільської культури в натуральну величину, здійснені в останні роки, довели, що такий тип будівель цілком міг бути спорудже-

Житло 4 мало лише горіщне перекриття та одне приміщення, вхід до якого був з торця через двері шириною приблизно 0,9 м. Долівка обмазана глиною. Приміщення опалювалося піччю, поруч з якою була глиняна вимостка з бортиком.

Пізній період – час поступового зникнення рис, типових для Трипілля – як під впливами сусідніх культур, так і внаслідок загального економічного занепаду. На всій території поширення трипільської культури наземні одно- і двоповерхові житла поступово замінюються напівземлянками та наземними житлами, які зводили з дерева, не використовуючи глину для обмазування перекриттів.

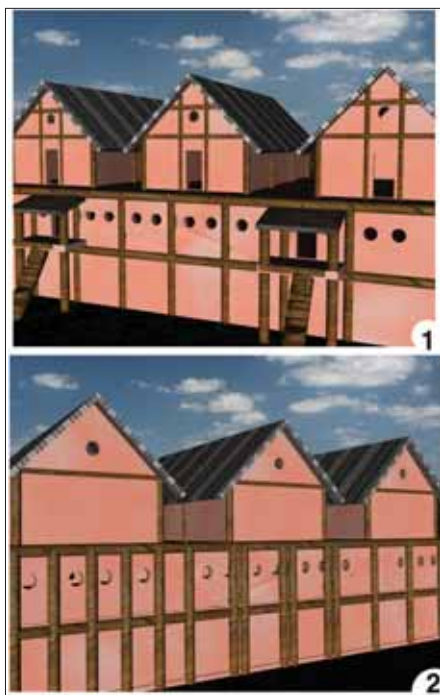
ний давніми майстрами з використанням матеріалів, знарядь та технологій, відомих нам за археологічними джерелами. Повномасштабна реконструкція двоповерхової (безфундаментної) житлово-господарської споруди трипільської культури, зведена в с. Трипіллі, успішно пережила зиму 2003–2004 рр. Конструкція виявилася досить жорсткою та міцною, щоб протистояти сильним вітрам на березі Дніпра.

Перекриття обмазувалися глиною, як правило, з домішкою полову, що створювало рівну поверхню, глиняну долівку (робили її і на земляній підлозі, що є характерною рисою трипільської архітектури Подністров'я та Поділля). Долівку неодноразово ремонтували, наносячи тонкий шар глиняного розчину, потім – фарбували вохрою.

Інтер'єр житлового приміщення включав піч або відкрите вогнище (опалювали по-чорному, дим виходив у отвір, вирізаний в стелі), різноманітні лави з глини, вимостки, вмонтовані у глиняні корита кам'яні зернотерки.

Вікна робили круглими, виходячи із зображень на моделях, навколо них теж наносили певний геометричний орнамент. Віконні отвори на моделях показані як у стіні,

¹ Lazarovici G., Magda Lazarovici The Neo-Eneolithic architecture in Banat, Transylvania and Moldavia // Recent researche in the prehistory of the Balkans. – Thessaloniki. – 2003. – P. 369–486; fig. 63–66, 94, 95.

Реконструкція зовнішнього вигляду укріплень центрального овалу забудови поселення Майданецьке за даними розкопок комплексу Ж. Види іззовні та з внутрішньої сторони поселення.

протилежній до входу, так і в бічній. Поріг робили з глини, вхід було обведено складним геометричним орнаментом магічного змісту. Існували двері — можливо, дерев'яні або плетені, обтягнуті шкірою. Існували різні способи відкриття дверей. На поселенні Косенівка виявлено опорний камінь, на якому оберталася вісь дверей. На кількох моделях з колекції «ПІАТАР» показано пази для зсувних дверей.

Якщо будівля була двоповерховою, жили на другому поверсі, де була піч, а перший використовували для господарчих цілей — зберігання припасів, утримання худоби тощо. Так утворювалися своєрідні житлово-господарські комплекси, які виникають вже на ранньому періоді Трипільля. Крім житлово-господарських комплексів з розкопок відомі виробничі комплекси — гончарні майстерні (Веселий Кут, Миропілля, Жванець), кремнеобробні комплекси (Бодаки, Поливанив Яр, Пекарі та ін.), що розміщувалися поруч з житлами або входили до них як окремі приміщення.

Трипільські будівничі винайшли також новий тип укріплень для поселень-гігантів, поєднуючи у єдине

ціле двоповерхове житлово-господарські комплекси. Будівлі розміщувалися паралельно одна одній (по довгій осі) на відстані 1–1,5 м, з'єднувалися переходами на рівні другого поверху. Рештки таких укріплень досліджено в Майданецькому.

В мідному віці, в V–IV тисячоліттях до н.е., на території поширення трипільської культури було закладено підвалини архітектурної справи, які, без перебільшення, на тисячоліття визначили характер будівництва в Лісостепу.

Масштаби будівництва в Трипільлі вказують на зародження монументальної архітектури. Появу монументальної архітектури вчені схильні розглядати як одну з ознак цивілізації. Населення, що залишило пам'ятки трипільської культури, опанувало різноманітні та ефективні прийоми домобудування, які дозволяли створювати надійні і зручні для проживання та ведення господарства житлово-господарські комплекси, виробничі приміщення, культові та оборонні споруди. Було вироблено раціональні системи планування поселень різних типів, які перетворилися на традиційні. Спеціальних знань вимагало прив'язування до місцевості та планування складної забудови трипільських поселень-гігантів. Значним досягненням стало створення величезних поселень — протоміст.

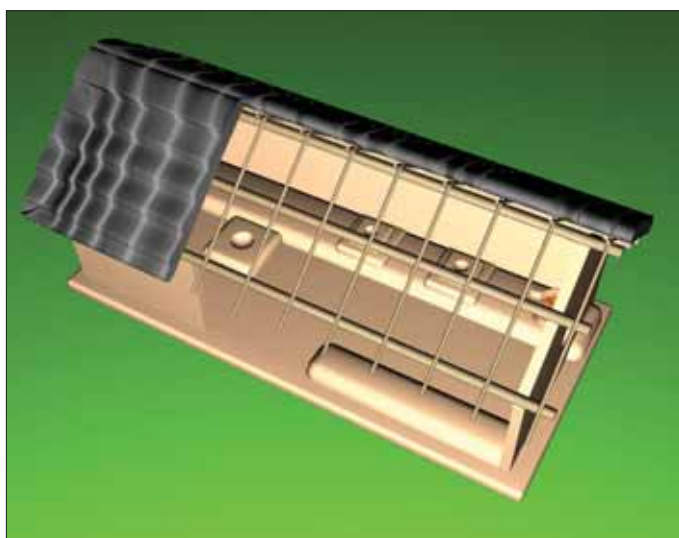
Помічено вплив трипільської архітектури на домобудування сусід-

Реконструкція зовнішнього вигляду укріплень другого овалу забудови поселення Майданецьке за даними розкопок 1986–91 рр. Види іззовні та з внутрішньої сторони поселення.

ніх племен — наприклад, носіїв культури ліщастого посуду (у Грудьку-Набужному знайдено рештки згорілих жител, подібних до трипільських). На решті території України в VI–IV тис. до н.е. в архітектурі зберігалися риси неолітичної доби. Споруджувалися легкої конструкції наземні або напівземлянкові житла. Землянки відомі за розкопками поселень дніпро-донецької, середньостоговської та ряду інших культур.

У другій половині IV тис. до н.е. у зв'язку з перебудовою економічної системи Трипільля поступово втрачає ряд яскравих етнографічних рис, в тому числі й у житлобудуванні, плануванні та типах поселень.

Реконструкція зовнішнього вигляду та інтер'єру святилища з поселення Шкарівка. За даними досліджень О. В. Цвек.

5. ДУХОВНА КУЛЬТУРА ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН

САКРАЛЬНИЙ СВІТ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Безліч артефактів трипільської культури, отриманих під час археологічного дослідження пам'яток, свідчить про найвище піднесення духу архаїчної цивілізації мідного віку, що знайшло відображення саме у сакральному світі, створеному трипільцями. До розуміння окремих аспектів духовного життя давнього суспільства можна наблизитися (за браком вербальної традиції та писемних джерел) тільки на базі джерел археологічних, які інтерпретуються виходячи з даних дисциплін, що вивчають людину. У цих нарисах ми намагалися передусім окреслити коло матеріалів, які можна залучити для реконструкції духовної культури трипільців.

Під час дослідження сакральної сфери праісторичного суспільства, настільки давнього, що від нього залишилася лише матеріальна культура, а вербальна традиція стосується вже значно пізніших часів, треба чітко усвідомлювати межі можливих

реконструкції і визначити методи дослідження та їх спроможність досягти поставленої мети. Сама можливість вивчення духовної сфери конкретного суспільства на основі археологічних артефактів базується на уявленні про певну універсальність сприйняття сакрального людиною, що обумовлено спільним культурним походженням та законами психології.

Вивчення етнографічних джерел показує, що зв'язок релігійних ідей та дій з матеріальною культурою зовсім неоднозначний. Тим більш неоднозначно відбивають прояви сакрального археологічні джерела, бо вони ще й дуже фрагментарно подають минуле. Отже, на основі археологічних артефактів можна створити лише певні моделі, які стосуються окремих аспектів духовного світу давнього суспільства на досить загальному рівні, виходячи з закону універсальності відношення людини до сакрального.

Реконструкція сакрального світу давніх суспільств на основі археологічних матеріалів можлива лише із залученням даних багатьох інших наук. Власне метод складається з визначення певних матеріальних артефактів, якими оперує археологія, певним релігійним уявленням, які є об'єктом дослідження історії релігії, порівняльної міфології, етнології, соціології тощо. Він передбачає використання з цією метою ретроспективного і порівняльно-типологічного методів. Зрозуміло, що здебільшого така реконструкція має характер вірогідної моделі, остання більш наближена до реальності тільки як окремі частини системи¹. На нашу думку, вірогідність моделі підвищується, якщо вдається простежити певні внутрішні зв'язки між різними компонентами, що входять до системи уявлень про сакральний світ.

3 історії досліджень

Духовне життя трипільського суспільства завжди викликало інтерес дослідників. На початку XX століття фахівці з класичною освітою К. В. Болсуновський, І. О. Лінниченко, Л. Є. Чикаленко приділяли увагу орнаментації посуду і визначенню семантики певних сюжетів. У праці про знаки на трипільському посуді В. В. Хвойка та І. О. Лінниченко дослідили незначний за обсягом відомий на той час матеріал і наполягали на тому, що нові дослідження мають його доповнити. К. В. Болсуновський, аналізуючи «змійний» орнамент на трипільському посуді, дійшов висновку, що змії, зображені на «урнах», пов'язані з подорожжю душ померлих у потойбічний світ. Знаки на трипільському посуді К. В. Болсуновський слушно порівнював з

символічними сакральними письменами давнього світу, зокрема Китаю, і вважав, що трипільські зображення мали подібне призначення і пов'язані з певними ритуалами, тобто мають сакральний зміст.

У радянські часи мало місце бурхливе нагромадження джерел що стосувалися Трипільля. Серед проблем на перший план були висунуті «базисні» аспекти суспільства, головним чином економічні. Але в деяких працях 30-х років розглядаються і проблеми релігійних уявлень трипільців. Б. Л. Богаєвський у своїх дослідженнях виходив з концепції економічного детермінізму світосприйняття людини. Так, зображення мушлі, на його думку, поширене в орнаментації трипільців тому, що слимак відігравав велику роль у їх

харчуванні. Апотропеїчні функції малюнків собак на посуді пояснювалися тим, що реальні собаки у побуті були охоронцями, тому їх зображення були спрямовані на збереження вмісту горщиків – води, зерна тощо. Зміни в зображеннях, на думку автора, свідчать про соціально-економічні зрушення. Так, спіраль – ознака матріархату, мотичного землеробства, натомість поява на кераміці та серед пластики зображень собаки, бика та коня свідчить про підвищення ролі скотарства та наближення патріархату. Б. Л. Богаєвський слушно запропонував розглядати трипільську орнаментацію як магічно-піктографічну систему.

На початку 50-х років побачило світ фундаментальне дослідження

¹ Копаков Е. М. Религиозные представления и археологические данные // Религиозные представления в первобытном обществе. – Тезисы докл. – М., 1987. – С. 32–33.

С. М. Бібікова щодо ранньотрипільського поселення Лука-Врублевецька, один з розділів якого цілком присвячений духовній сфері трипільського суспільства. Трипільські матеріали були проаналізовані на широкому фоні ідеологічних уявлень давнього землеробського населення Південно-Східної Європи. І через п'ятдесят років студії С. М. Бібікова не втратили свого значення. Він вперше в такому обсязі звернув увагу на археологічні артефакти, пов'язані із сакральною сферою, розглянув прояви ритуальних обрядів у трипільському середовищі, характерних для давніх землеробів. Залучивши до аналізу дані етнології та історично-порівняльний метод, С. М. Бібіков реконструював певні елементи духовної культури трипільців як прояв ідеологічних уявлень землеробських суспільств. На його думку, для сакральної сфери Трипільля характерні уявлення про циклічність навколишнього світу, взаємозв'язок різноманітних його проявів, в тому числі життя і смерті, вселенську родючість, до того ж усі вони концентруються навколо образу жінки¹.

Дослідження В. М. Даниленка присвячені релігійно-космогонічним уявленням землеробського суспільства взагалі і трипільського зокрема. Автор вважав за можливе завдяки «дешифруванню археологічних реалій» розшифрувати прадавні міфи, що дає змогу визначати етнічну належність цих реалій, бо це є конче актуальним при відсутності письмових джерел². Серед трипільських матеріалів В. М. Даниленко виділив ряд сакральних образів та сюжетів. Це — «образ «Артеміди», досить уже близький до давньогрецького» — рогатої жіночої фігури зі стели усаївської культури³.

Дослідник вважає, що образ Великої Матері набуває рис «стадії скотарства», з ним пов'язані знахідки

Усаївська стела. ОАМ НАНУ.

черепів бика, теракотові рогаті тронни, букранії та зображення рогатої жінки. Супутником та чоловіком Богині Землі В. М. Даниленко вважав рогатого крилатого дракона, який символізує небо. На посудині із змінною композицією з поселення Сабатинівка II, на думку дослідника, відображена ієрогамія космічних божеств⁴.

Антропоморфна посудина зі змінним орнаментом. За Даниленком В. М.

Б. О. Рибаків запропонував розглядати реконструкцію трипільського світосприймання, космогонію та міфологію як частину релігійних уяв-

лень давніх землеробів⁵. Як і В. М. Даниленко, він вважав за можливе кореляцію між археологічними артефактами, міфологічними уявленнями та етнічною, точніше, мовною належністю їх творців. Б. О. Рибаків, застосовуючи ретроспективний метод, досліджує енеолітичні орнаменти та культові речі як передісторію релігійних уявлень слов'ян, що, на його думку, дозволяє використовувати слов'янські реалії та міфологію Рігведи й Авести для розуміння трипільських зображень. Головним методологічним положенням Б. О. Рибаків є безпосередній вплив природо-економічних факторів на світосприймання людини. Залежність землероба від природи породжує, на його думку, страх та ритуали, спрямовані на подолання цього страху, на родючість землі, зерна, викликання дощу тощо. Дослідник виділяє сакральні образи богинь Прародительки і Володарки Світу, Матері Богів, Богиню неба і води, «матрон» та «дів», «чародійок», а також пари небесних оленів, добрих вужів, небесних собак, які охороняють посіви від стад диких і свійських тварин.

Б. О. Рибаків вважав за можливе висловити «світосприймання первісного землероба найпростішою формулою зерно+земля+дощ=врожаю». Малюнки на посуді, на його думку, мають магічне значення, яке можна зрозуміти виходячи з наведеної формули. Тобто всі вони так чи інакше пояснюються сакралізацією метеорологічних та солярних проявів.

Окремим важливим аспектам сакральної сфери трипільців присвячені дослідження М. Л. Макаревича, О. В. Цвек, Т. Г. Мовші, В. І. Маркевича та інших фахівців. М. Гімбутає розглядала матеріали культури Трипільля-Кукутень в контексті концепції священних образів цивілізації Старої Європи⁶. Новий напрям у

¹ Бибилов С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая // МИА. — № 38. — М. — Л. — 1953. — С. 275.

² Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 219.

³ Там же. — С. 221.

⁴ Там же. — С. 222–223.

⁵ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА. — 1965. — № 1. — С. 34–47; № 2. — С. 13–33;

Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981. — С. 8–213.

⁶ Gimbutas M. Old European Deities with an emphasis on images from the Cucuteni culture // La civilisation de Cucuteni en contexte Europeen. — Iasi — Piatra Neamt, 1984. — P. 99–124; The Language of Goddess. — London: Thames and Hudson, 1989; The Civilization of the Goddess. The world of Old Europe. — San Francisco: Harper, 1991.

вивченні сакральних проявів трипільської культури започаткований і досліджується у фундаментальних працях Т. М. Ткачука, присвячених знаковій системі Трипілля.

У ряді праць В. І. Балабіної розробляється дуже плідний підхід до зображальної традиції давнього землеробського населення Європи, зокрема й трипільської культури, як до невербальних священних текетів².

Тема дослідження сакрального світу населення, яке залишило пам'ятки трипільської культури, є досить широкою і вимагає тривалого

вивчення. Те, що ми пропонуємо у цьому розділі, слід розглядати як нарис з окремих питань зазначеної проблеми.

Спираючись на доробок багатьох наших попередників у цій проблематиці, ми намагалися підійти до проблеми з інших методологічних засад. З відомих причин існуюча історіографія з проблематики вивчення духовної сфери трипільського суспільства, попри її великі досягнення, як правило, є відображенням панівних в СРСР наукових теорій. У їх основі були класовий підхід,

яскраво виражений економічний детермінізм та еволюціонізм, ставлення до релігії і до духовної сфери взагалі як до другорядного фактора у розвитку та існуванні суспільства, поступальний розвиток якого поставав як зміна соціально-економічних формацій. Духовна культура вважалася похідною від соціально-економічного базису, а до релігійної та міфологічної свідомості ставилися як до явища, «превратно представляючого оточуючу дійствительность»³.

Про підхід до вивчення сакрального світу Трипілля

З позиції цивілізаційного підходу, який посідає чільне місце у сучасній науці, історичний процес постає передусім розмаїттям таких культурно-історичних форм, як цивілізація. Особливості кожної цивілізації обумовлені в першу чергу саме унікальним і неповторним для кожної з них феноменом духовної культури, яка і є обличчям конкретних цивілізацій. Отже, при такому підході неповторність кожного давнього суспільства, зокрема й тих, що базуються на однакових матеріальних, технічних і економічних підвалинах (базис за марксистською термінологією), обумовлена саме унікальністю його сакрального світу. Тому особливої актуальності набуває саме вивчення духовної сфери давніх культур.

Вивчення сакральних аспектів трипільського суспільства з використанням ретроспективного і порівняльно-типологічного методів та даних соціології наближає нас до розуміння феномену Трипілля як яскравого прояву цивілізації доби

давнього хліборобського суспільства на теренах праісторичної Європи.

Релігія у сучасних дослідженнях визначається не як перевернуто відображення дійсності, а як форма суспільної свідомості, що ґрунтується на вірі в існування богів і надприродних сил, споріднена з магією. Вона розглядається як один з головних компонентів духовної культури. Релігія складається з релігійної свідомості (віри, почуттів, ідей) та релігійної діяльності (культу)⁴. Остання сфера забезпечується магією, яка є практичним мистецтвом, спрямованим за допомогою обрядів надприродним шляхом впливати на навколишнє середовище й керувати надприродними силами⁵. Соціологи та історики релігії визначають феномен релігії як протиставлення мирського та сакрального⁶, яке може проявлятися по-різному: в ритуалах, міфах, образах богів⁷.

Лише мізерний відсоток усіх цих проявів духовного світу знаходить відображення в археологічних арте-

фактах, які не можуть стати історичними фактами для соціологічних реконструкцій без спеціальної процедури їх вивчення. Остання можлива на основі використання досвіду та даних широкого кола наук, що вивчають людину.

Дослідженнями у галузі вивчення культур і звичаїв народів встановлено, що соціальна тканина первісних народів досить складна і збалансована, що аж ніяк не свідчить про їхню примитивність. Для людини традиційної культури сакральне – це те, що уособлює світовий порядок, а втручання у сакральний простір приводить до небажаних наслідків. Сучасні філософи дійшли висновку, що головні риси первісних суспільств не зникли, а тільки набули нових якостей, нових назв. Накопичивши різноманітні деталі, вони ускладнилися, але структурно не змінилися. Мабуть, це зумовлено незмінною структурою людської психіки, специфікою організації мозку людини.

Міфи і сакральний простір – це те, що об'єднує племена та нації. Але

² Балабіна В. І. К прочтению змеиных изображений и орнамента древних земледельцев Европы // Вестник древней истории. – М., 1998. – № 2 (225). – С. 135–151;

Балабіна В. І. «Моление о дожде» и «иерогамия» (еще раз о некоторых невербальных текстах) // Проблемы археологии Евразии. – М., 2002. – С. 207–220.

³ Генинг В. Ф. Проблемы исследования духовной жизни древних обществ. (Вместо предисловия) // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 3–7.

⁴ Черкаль Л. Релігія // Історична наука: термінологічний довідник. Київ «Вища школа», 2002. – С. 324.

⁵ Мосс М. набросок общей теории магии // Социальные функции священного. – Санкт-Петербург: «Евразия», 2000. – С. 113–231.

⁶ Каюа Р. Людина і сакральне. – К.: «Ваклер», 2003.

⁷ М. Элиаде. История веры и религиозных идей. От каменного века до Элевсинских мистерий. – Т. 1. – Москва «Критеріон», 2002.

міфологічна свідомість не зникла, вона властива і сучасному цивілізованому суспільству. І хоч як міняється наповнення міфів, їх структура, пов'язана із сакральним простором, зберігається в незмінному вигляді¹.

У спробах реконструкції сакрального світу трипільської культури щодо методологічної бази дослідження ми скористалися розробками французької соціологічної школи, заснованої Е. Дюркгеймом. Досягнення представників цієї школи в галузі вивчення релігії як соціального явища визнавалися і радянськими вченими, що дотримувались позицій марксизму². Саме Е. Дюркгейм вперше визначив релігію через протистояння сакрального та мирського. Вивченню різних аспектів релігії і магії як соціальних феноменів присвячені дослідження учня Е. Дюркгейма М. Мосса.

На відміну від сучасного суспільства, традиційні та архаїчні суспільства є сакралізованими³. За визначенням одного з представників французької соціологічної школи Р. Каюа, немає нічого, що не могло би стати точкою його застосування сакрального і що не могло б бути позбавленим його⁴.

На думку М. Еліаде, людина усвідомлює священне, бо воно проявляється, виказує себе як щось цілком відмінне від мирського. Для характеристики прояву сакрального дослідник запропонував використовувати термін «ієрофанія» (з грецького *hieros* – святий, та *phainomai* – являтися, проявлятися). І можна вважати, що історія релігій, від найпримітивніших до найрозвиненіших, складається з суми ієрофаній, суми проявів священного. Отже, священний камінь, або священне дерево, або будь-що обожнюється тому, що вони – ієрофанії, бо «показують» те, що вже не є ані каменем, ані деревом, а є сакральним, тобто

зовсім іншим. Тим, хто знайомий із релігійним досвідом, вся природа розкривається як космічна сакральність, весь Космос стає ієрофанією. Людина архаїчного суспільства прагне перебувати у сакральному просторі або серед священних предметів, бо сакральне означає силу і саме реальність у повному розумінні цього слова⁵.

Недиференційованість, поєднання різних проявів життя, а тому й велика роль релігії для традиційного суспільства визнаються також етнологами у марксистській літературі. Цілісний характер такого суспільства спостерігається у всіх його проявах⁶. Встановлено, що «господарство тісно пов'язане в первісному суспільстві з соціальною організацією й ідеологією. Це – один з виявів первісного синкретизму, відсутність розподілу основних функцій, характерних для первісного суспільства і первісної культури»⁷. Такий підхід близький до концепції представників французької соціологічної школи та поглядів М. Еліаде на сакралізоване суспільство.

М. Еліаде вважав, що різне сприйняття світу хоч і є проявом відмінності систем господарства, культур і суспільних організацій, тобто обумовлене культурою (історією), але все ж таки між кочовими племенами і осілими хліборобами існує схожість у поведінці, яка важливіша за відмінність, бо і ті й інші живуть у сакралізованому Всесвіті, беруть участь у космічній святенності, що проявляється і в тваринах, і в рослинах, у усій природі⁸.

Виходячи з такого визначення особливостей сфери сакрального в архаїчних суспільствах, неподільність господарської діяльності, розуміння світу і способів вираження цього розуміння у первісному соціумі дають можливість для аналізу світогляду давнього населення використати археологічні артефакти,

отримані в ході дослідження давньої матеріальної культури. Отже, так чи інакше кожен археологічний артефакт трипільської культури може стати в пригоді під час вивчення проявів священного в суспільстві трипільської культури.

Трипільська культура вирізняється неймовірною кількістю і різноманітністю нагромаджених за понад столітній період дослідження артефактів. Однак під час вивчення надзвичайно насичених різними матеріалами трипільських об'єктів не можна забувати про те, що в результаті розкопок перед дослідником з'являється картина, що далеко не повністю відбиває реальне життя давньої епохи. Це лише рештки, частинки матеріальної культури, що збереглися протягом 5–7 тисячоліть. Для отримання історичних даних з археологічних джерел необхідна багатоступінчаста процедура дослідження із залученням багатьох наукових дисциплін. Адаже кожний, без винятку, артефакт може бути використаний при вивченні всіх аспектів стародавньої культури, оскільки є матеріальним втіленням культурної діяльності людини. Отже, в системі трипільської культури умовно можна виділити об'єкти, які можуть бути вжиті для реконструкції окремих аспектів сакрального світу трипільців, стабільність якого забезпечувалася магичними ритуалами: залишки поселень і жител, культові предмети з різних матеріалів: теракоти, посуд з культовою символікою, керамічні моделі, амулети, та інші вироби.

Картина сакрального світу трипільців може бути представлена як певна модель, побудована на підставі археологічних артефактів, що проінтерпретовані виходячи з даних про універсальність уявлень людини про сакральне.

Зупинимося на основних конкретних принципах дослідження сакральної сфери трипільської ци-

¹ Удовик С. Передмова від видавця // Каюа Р. Людина і сакральне. – К.: «Ваклер», 2003. – С. 9–17.

² Токарев С. А. История зарубежной этнографии. – М.: Высшая школа, 1978. – С. 212–214.

³ Еліаде М. Священне і мирське // Мефістофель і андрогін. – К.: «Основи», 2001. – С. 9.

⁴ Каюа Р. Людина і сакральне – С. 34.

⁵ Еліаде М. Священне і мирське... – С. 8–9.

⁶ Антонова Е. В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. – М., Наука, 1984. – С. 9.

⁷ Кабо В. Р. У истоков производящей экономики // Ранние земледельцы. – Л.: Наука, 1980. – С. 60.

⁸ Там же, с. 11.

вілізації. По-перше, застосовано системний підхід до джерелознавчої бази. До систематизації залучено майже всі доступні артефакти трипільської культури, а не тільки окремі, найбільш яскраві матеріали, як правило, вихоплені з системного контексту. Це дозволило аналізувати знахідки у значному обсязі та різноманітних комбінаціях. По-друге, ми вважаємо за можливе шукати відповідність трипільських матеріалів, отриманих під час археологічних розкопок, даним інших галузей науки, які вивчають людину. Головними методологічними засадами нашої роботи стали соціологічні дослідження сакрального М. Мосса¹ та феноменологічний підхід до історії релігії, запропонований М. Еліаде², а також дані порівняльної міфології. Реконструкція окремих аспектів ритуальної діяльності та священних образів певною мірою наближає нас до розуміння сакрального світу трипільської цивілізації.

У «Трактаті з історії релігії» М. Еліаде відзначає, що «методичне дослідження будь-якого релігійного комплексу, розчленованого на морфологічні елементи, ризикує закінчитися його розпорошенням. Між тим насправді всі значення даного символу епівісують одночасно. Релігійне осмислення світу «космізує» його, перетворює на єдине ціле»³. Проте вивчення релігійних уявлень трипільців неможливе без аналізу артефактів, які свідчать про магичні ритуали, їх систематизації, а також з'ясування морфологічних елементів священного простору — певних сакральних образів та символів, представлених в археологічних артефактах.

Оскільки магія є практичним втіленням релігії, покликаним за допомогою обрядів керувати надприродними силами, впливати на повсякденне життя, виступати посередником між людським та сакральним світом, то саме магичні дії зна-

ходять в першу чергу відображення в матеріальній культурі.

Фундаментальне дослідження магії⁴ як соціального явища міститься в працях М. Мосса. Тому для визначення магії та її теоретичних і практичних засад звернемося до його дослідження⁵. Для застосування соціологічних розробок трипільські матеріали, які так чи інакше пов'язані із сакральною сферою, умовно можна розділити на кілька категорій:

1. Артефакти, що свідчать про **магічні обряди**.
2. Матеріали, які є інструментарієм магії, — **предмети магичної практики**, або магичні артефакти.
3. **Магічні символи**.
4. **Сакральні образи**, які знайшли відображення в матеріалах трипільської культури.

В наступних розділах ми спробували описати та проаналізувати матеріали трипільської культури саме в межах визначених вище категорій.

АРТЕФАКТИ МІДНОГО ВІКУ.

ВІДОБРАЖЕННЯ МАГІЇ ТА РЕЛІГІЇ. МАГІЧНІ ОБРЯДИ

Визначення магії та закономірностей магичного простору і обрядів. Відображення їх в археологічних артефактах трипільської культури.

Магічними уявленнями М. Мосс вважає ідеї та вірування, які належать до магичних дій. Дії, відповідно до яких визначаються усі інші елементи магії, є магичними обрядами. Магічні обряди практикуються у народній магії або здійснюються фахівцями — магами. Вони підпорядковувалися певним умовам місця та часу. На магичному місці використовують матеріали та інструменти, які ніколи не бувають випадковими. Їх виготовлення або вибір також стають обрядом, пов'язаним із дотриманням правил часу та місця. Так, шаман рушає збирати

лікарські трави у певний день місячної фази до схід сонця; він зриває трави відповідно до встановленого порядку і т.д.

Приготування до магичного обряду теж стає обрядом. Ті, хто беруть у ньому участь, повинні виконувати певні ритуали, які спрямовані на сакралізацію дійових осіб обряду. Вони мають утримуватися від стате-вих стосунків, підтримувати ритуальну чистоту, намащуватися оліями, поститися, вдягатися у спеціальний одяг — новий чи брудний, білий або з пурпурними стрічками, гримуватися, вдягати маску, перевдягатися. Іноді їм треба бути оголеними, очевидно, для того, щоб зняти усі бар'єри поміж ними та магичними силами.

М. Мосс виділяє такі обряди:

1. Симпатичні та символічні обряди мають найбільш виражений магичний характер, вони виконуються тільки лише за традицією, а не тому, що їх зміст зрозумілий виконуючому. Мова символів, на думку М. Мосса, доволі обмежена. Маги пильно зберігали традицію, яку успадковували.

2. Обряд очищення здійснювався через обкурювання, проходження через вогонь, воду тощо. Значна частина обрядів, які зцілюють і охороняють, проводяться саме таким чином.

3. Обряд жертвопринесення. Згідно з атхарванічними текстами, крім підготовки до цього обряду, значна частина самих обрядів є жертвопринесенням або включає

¹ Мосс М. Социальные функции священного. — Санкт-Петербург: «Евразия», 2000. — С. 15–231.

² Еліаде М. Священне і мирське. — С. 7–116.

³ Еліаде М. Трактат по истории религии. — СПб: «Алетейя», 1999. — Т. I. — С. 317.

⁴ Див. МАГІЯ.

⁵ Мосс М. Набросок общей теории магии...— С. 105–232.

його в себе як складову частину: заклинання стріл відбувається над вогнем, розпаленим з того самого дерева, з якого виготовлені стріли; цей вогонь вважається жертвним; відповідно до тексту, певна частина всього, що витрачається під час обряду, обов'язково є жертвою. В магії Греції обряд жертвопринесення стає головним, згідно з ним встановлюється порядок усієї системи магичних дій. Ідея принесення в жертву, особливо дітей, широко відома з античної та середньовічної магії. Магічні жертвопринесення звільняють деякі сили, що є засобом спілкування з останніми.

Поняття принесення жертви прямо асоціюється з «освяченням». М. Мосс вважає, що поняття жертвопринесення завжди передбачає освячення: у будь-якому разі об'єкт переходить із сфери мирського в сферу релігійну, він освячується¹. Жертвопринесення може виступати у різних формах – причетність, спокутування. Це релігійний акт, який відтворюється у релігійній сфері і виконується особами, які мають певний релігійний статус. Тому перший етап у схемі жертвопринесення спрямований на зміну мирського статусу дійових осіб та предметів на священний, він пов'язаний іноді з низкою досить складних обрядів підготовки та очищення.

Місце та час відправи обряду жертвопринесення чітко регламентовані. Місце події підлягало освяченню, якщо це не був храм. Наприклад, у адептів ведичного брахманізму не було храмів. Кожен міг вибрати для себе місце жертвопринесення, яке попередньо освячувалося за допомогою кількох обрядів, головним серед яких було запалювання вогнів, щоб отримати сакральний вогонь, який вже був присвячений Агні. Одне з вогнищ розпалюють за допомогою тертя, таким чином отримують абсолютно чистий вогонь, який має магичні властивості відганяти духів, чаклунство та демонів. Вогонь – вбивця демонів, він – бог, він – Агні у бездоганній формі. М. Мосс наводить дані про те, що й

у деяких біблійних легендах вогонь жертвопринесення є саме божество, яке поглинає жертву.

Проявом здійснення обряду жертвопринесення з використанням вогню у трипільській культурі, на нашу думку, є різноманітні компоненти культурного шару поселень – ями з попелом, кістками, побутовими та сакральними предметами від ранньотрипільських часів до фінального етапу. Наведемо приклади.

Під час розкопок поселення Майданецьке у комплексі П на земляній підлозі було простежено яму 5 діаметром 2,5 м, глибина від трипільського горизонту – 1,3 м. Верхня частина ями була заповнена брилами обмазки від зруйнованого перекриття та фрагментами посуду. З глибини 0,4 м в заповненні траплялися кістки тварин, окремі фрагменти кераміки, антропоморфної пластики. Серед них уламок фігурки, частина від якої знайдена у ямі, розташованій за 7–8 м в будинку комплексу П. Тут також знайдено яму діаметром 4,4 м, глибиною 1,67 м від рівня підлоги будинку. У верхній частині яма була заповнена будівельними рештками аналогічно комплексу П. Нижче траплялися фрагменти кераміки, кістки тварин, з рівня 0,4 м – антропоморфні статуетки, вугілля, попіл. Найглибша частина ями мала заповнення з прошарків попелу, в яких зустрічалися фрагменти пластики (40 екземплярів) та кістки тварин. Привертає увагу залягання фрагментарних статуеток поряд з фрагментами великих конічних мисок із слідами кіптяви та вугликами. Антропоморфні фігурки перед тим, як потрапити у яму, розбивалися. Розрізнені фрагменти були еклевні в процесі камеральної обробки матеріалу. Дрібні статуетки заввишки 2–3 см знайдені цілими. Серед пластики – реалістична голівка фігурки, фрагмент якої походить з ями сусіднього комплексу У. Такі особливості заповнення ям під будинками ясно вказують на сліди сакральних ритуалів з використанням вогню, найімовірніше, жертвопринесення, локалізованого у

житлових комплексах.

У брахманському культі свою божественну природу жертвний вогонь передає місце жертвопринесення, яке є досить великим прямокутним майданчиком. По периметру його горять вогнища, а в центрі магичними знаряддями та з відповідним заклинанням окреслюється магичне коло, на місці якого викопується яма. Вона і є жертвником. Після обряду, який має одночасно спокутний та очищувальний зміст, дно ями вкривають дереном. Саме на цю підстилку сядуть боги, яким адресоване жертвопринесення і які незримо присутні на церемонії. Частиною жертвника є стовп, до якого прив'язують тварину, яка буде принесена в жертву. Дерево, з якого робили стовп, мало божественну природу.

Схематизовані мініатюрні фігурки. Поселення Майданецьке. НФ ІА НАНУ

Голівка фігурки, частини якої знайдено у різних ямах на поселенні Майданецьке. Мініатюрна статуетка з поселення Коломійщина II. НФ ІН НАНУ.

¹ Мосс М. Набросок общей теории магии // Социальные функции священного. – Санкт-Петербург: «Евразия», 2000. – С. 115–116.

У брахманах жертвник – це місце, яке зображується однією з крапок, де концентруються усі сакральні сили, які беруть участь у жертвопринесенні. Тонкий стовбур нагадує про спосіб, яким боги піднялися на небо, своєю верхньою частиною він дає владу над небесними явищами, середньою – над атмосферними, нижньою – над земними. У той же час він представляє того, хто приносить жертву, бо він його зросту. Всі операції підготовки до обряду спрямовані на зображення набору концентричних магічних кіл із середини сакрального простору¹.

Якщо в жертву приносили тварину, її вселяко прикрашали, зокрема її стрічками. Трипільські зооморфні статуетки, прикрашені різни-

Статуетка бичка, прикрашена стрічками. Поселення Володимирівка. Дослідження Якубенко О. О. НМІУ.

ми засобами, в тому числі й стріч-

Фігурки вівці та ведмедя з поселення Сушківка. За В. Є. Козловською.

Зооморфні фігурки з великої ями біля площадки Е в Майданецькому. НФ ІН НАНУ.

ками, можна розглядати, відповідно, як символічне зображення жертвних тварин. Ритуали умиртвіння жертвних тварин були дуже різноманітні. Коли замість тварини в жертву приносили борошно та хліб, їх кидали у вогонь.

Певні відповідності спостереженням М. Мосса можна проілюструвати прикладами з досліджень трипільської культури, щоправда, вони стосуються зерна.

Фігурки з слідами домішки зерен у глиняну масу. За Бібіковим С. М.

У будинку поселення Тимкове була вирита кругла в плані яма, у якій на глибині 0,5 м від рівня підлоги знайдено невелику антропоморфну посудину з обгорілим зерном, «запечатану» шаром глини.

У житлі поселення Магала² виявлено яму глибиною 0,7 м, заповнення якої складалося з перепаленої землі, перемішаної з попелом та обгорілими зернами гороху.

Варто також згадати відкриття С. М. Бібікова щодо групи статуеток з Луки-Врублевецької, до формульної маси яких додавалися борошно або зерна пшениці. На думку дослідника, фігурки кидали у вогонь відразу після ліплення під час релігійно-магічного акту³.

Знищення жертви означало виконання головного акту жертвоприношення. Жертва була посвячена, змінювала свою сутність, її смерть була ніби смертю Фенікса: вона відроджувалася у сакральному світі. Після заклання вона уподібнювалася

¹ Мосс М. Очерк о природе и функции жертвоприношения // Социальные функции священного. – Санкт-Петербург: «Евразия», 2000. – С. 33–37.

² Див. МАГАЛА. – С. 310.

³ Бибилов С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре. // МИА. – М. – Л., 1953. – № 38. – С. 206–209; 255–256.

покійнику, душа якого одночасно перебуває в іншому світі та в тілі того, хто щойно помер. Щоб позбутися того, що залишилося від обряду жертвопринесення, проводили певні дії, часто залишки спалювали, закопували у землю. Навіть попіл, який залишався після кремації, не кидали будь-куди, його ховали у спеціально виділених для цього місцях, які були під охороною релігійної заборони. Саме тому ми вважаємо, що різноманітні артефакти зі слідами вогню, попелу, а також наведені вище, які походять з ям, можна вважати слідами жертвопринишень.

Для нашого дослідження є цікавим факт, наведений М. Моссом, — коли богу Варуні в жертву приносили фігурки вівці та барана, зроблені з ячменю¹. Автор вважає, що ці фігурки представляють дух ячменю, який вважається таким, що запліднює та запліднюється, а сенс обряду полягає в магічному створенні духу ячменю, а баран — це «видимий Варуна». Під час досліджень на поселенні Майданецьке поруч з одним з жител була розкопана велика яма, в якій крім інших предметів було знайдено кілька десятків фігурок бовнів та овидів.

Імовірно, зооморфні статуетки, іноді парні, можна розглядати у певній відповідності з жертвними фігурками з ячменю.

З подібним магічним контекстом, можливо, пов'язані також унікальні предмети трипільської пластики:

Фігурка барана з мідними вставками на лобі. Поселення Булбочи, за Маркевичем В. І.

фігурка барана з інкрустацією із шматочка міді на лобі² та жіноча статуетка з мідною вставкою в нижній частині надмірно збільшеного живота³.

М. Мосс наводить ряд прикладів обрядів жертвопринишення, спрямованих на відтворення родючості землі, тобто покликаних вдихнути в землю божественне життя, яким вона потенційно володіє, та закріпити у ґрунті дух, який її запліднює. Так, кхонди приносили людські жертви. До того ж частини тіла розділялися між різними групами і закопувалися на ланах. В інших місцях землю кропили людською кров'ю, у Європі на Іванів день на ланах розвіювали попіл, закопували кістки тварин, вбитих на Паску або в інші свята. Залишки ритуальної трапези розкидалися на ланах під час сівби або оранки. Приносили також нову жертву, нове втілення духу землі, та розсіювали по землі життя, яке було з неї вилучено.

Археологічною паралеллю таким ритуалам можна вважати різноманітні свідчення знахідок поховань, а частіше людських кісток на площадках, у ямах, а особливо яскравим прикладом є знахідка скупчень частково спалених кісток людини, виявлених Т. Г. Мовшею у ямі 8 з поселення Цвіклівці⁴. Дослідивши потиличну частину черепа, М. М. Герасимов встановив, що похованому було 18–20 років⁵. Дослідниця вважає, що знахідку можна інтерпретувати як поховання з трупоспаленням із супровідним інвентарем: «Трупоспалення відбувалося на місці в спеціально збудованій для цього або вже існуючій раніше печі, мабуть, господарського призначення. Спалювання небіжчика в цьому випадку могло відбуватися по частинах, на що вказує розміщення кісток скупченнями з частковим збереженням анатомічного порядку (уламки черепа лежали окремо, як і деякі інші кістки кістяка). ...Після поховання, очевидно, відбувалася тризна.

На це вказують розбита корчага на склепінні печі та невелика чаша, обидві посудини лежали на одній глибині».

Т. Г. Мовша доходить висновку, що «поховання з Цвіклівців слід розглядати як жертвне, ритуальне, магічного характеру, принесене з метою дістати добрий врожай, загальне благополуччя роду». Але його інтерпретація як поховання сумнівна. Цьому суперечать усі дані, наведені Т. Г. Мовшею. Так, скупчення дуже обпаленої глини («піч») займало майже весь простір більшої частини ями, лишаючи для проходу 0,3–0,6 м. Вже одна ця обставина ставить під сумнів інтерпретацію розкопаного скупчення обмазки як печі. Відбитки лози та колотих плах на обмазці, знайденій в ямі 8, відповідають відбиткам на глиняній обмазці дерев'яного міжповерхового перекриття трипільського будинку. Не узгоджується з господарським призначенням печі і значний випад глиняних конструкцій, що неможливі при експлуатації побутової печі. Не зовсім зрозуміло, чому «під завалом склепіння печі» зафіксовано розвали кількох великих посудин (серед останніх і були скупчення людських перепалених кісток), частини трупа, які в цій печі спалювалися і утворили скупчення перепалених кісток, розміщених з частковим збереженням анатомічного порядку, а також посуд, причому великого розміру, як вони потрапили під її склепіння.

Т. Г. Мовша вказує, що серед скупчень перепалених людських кісток визначені також кістки бика, дрібної копитної тварини, косулі, великої копитної тварини, вівці. Не пояснюється, яким чином змішалися людські кістки з кістками тварин. До речі, на одне з таких скупчень, знайдених у печі, ще й поклали нижній камінь зернотерки, під яким було виявлено купку перепалених кісток, щоправда, не вказано, чи була обпалена зернотерка. За даними

¹ Мосс М. Очерк о природе и функции жертвоприношения. — С. 80.

² Маркевич В. И. Далекое-близкое. — Кишинев: «Тим пул», 1985. — Рис. 55; с. 158.

³ Мовша Т. Г. Взаємодії Трипілля-Кукутені з населенням Карпатського регіону та Центральної Європи // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. — К., 1999. — С. 60.

⁴ Див. ЦВІКЛІВЕЦЬКЕ ПОХОВАННЯ.

⁵ Мовша Т. Г. Трипільське поховання в с. Цвіклівці // Археологія. — К., 1964. — В. XVI. — С. 215–220.

Т. Г. Мовши, «поховання» супроводжував поховальний інвентар – 18 посудин, в тому числі три посудини висотою 44 см, 34,5 см, 28,5 см. Якщо перевести дані, наведені автором, в об'єм, то очевидно, що вони не могли вміститися у простір ями, в котрій, крім того, ще була піч та горщик, які «в яму були покладені в уламках», не кажучи вже про небіжчика та тварин, кістки яких знайдено серед скупчень перепалених кісток людини. Всі інші речі, представлені як інвентар, який супроводжував поховання, залягали в заповненні ями хаотично, не утворюючи комплексу ні в горизонтальному ні у вертикальному плані. Т. Г. Мовша вважає слідами тризни розвал посудини, знайдений на «склепінні печі», та чашу, що була на тому самому горизонті. Але не зовсім зрозуміло, як посудина, хоч ціла, хоч розбита, могла стояти на куполоподібному склепінні печі. Крім того, якщо під час розкопок посудина, знайдена на руїнах печі, та чаша, зафіксована на горизонті заповнення ями, були на одному рівні, то на момент, коли відбувався ритуал, купол печі мав підвищуватися над тим рівнем, де стояла чаша, отже, немає ніякого сенсу об'єднувати ці речі, які опинилися на одному горизонті у ямі. Аналіз матеріалів з Цвіклівців дозволяє припустити, що в південно-західній частині поселення розміщувався глинобитний двоповерховий будинок (чи будинки) з глиняними вимостками та ямами у земляній підлозі першого поверху. Те, що в ямі № 8 знайдено конструкції від міжповерхового перекриття, свідчить про те, що на момент руйнування будинку від пожежі вона не була заповнена до краю. Щодо характеру заповнення ями, то воно в цілому аналогічне матеріалам з ям в житлах, наприклад, поселення Майданецьке. З одного боку, заповнення має сміттєвий характер, з іншого – вказує на рештки магичних ритуалів, до того ж пов'язаних з вогнем та жертвопринесенням, в

тому числі й людським.

М. Мосс вважає: як персоніфіковане жертвопринесення забезпечувало життя особи, так об'єктне жертвопринесення в цілому і аграрне зокрема забезпечували повноцінне існування речей. В обрядовість аграрних жертвоприношень додавалися елементи магичних обрядів, пов'язаних з дощем, сонцем – жертву топлять, обливають водою. Вогонь жертвопринесення відображає сонячний вогонь¹.

М. Мосс досліджує феномен принесення в жертву бога. Встановлено тісний зв'язок між жертвопринесенням бога та аграрними жертвопринесеннями. Відзначається, що сакральні властивості, яких набувають предмети у релігійному обряді, не слід плутати з певними особистостями, які є об'єктами чітко позначених міфів та обрядів і називаються богами.

У будівельних жертвопринесеннях дух – це вже майже бог, але обриси подібних йому істот не ясні, а більшої визначеності набувають в аграрних жертвоприношеннях. Дух зерна майже не відрізняється від зерна, в яке він втілюється. Богу ячменю приносять жертви, зроблені з ячменю, в якому він мешкає. Наслідком цієї однорідності, яка випливає із факту поєднання жертви з духом жертви, стає здатність передачі духу власної індивідуальності. Сила, яка уособлює лани, поступово стає зовнішньою до них та персоніфікується. М. Мосс вважає, що апофеоз жертвопринесення – це не що інше, як відродження жертви. Він наводить низку прикладів про відродження богів, які були жертвами.

Теологія запозичила свої космогонічні схеми з міфів про жертвопринесення. Вона пояснювала акт творіння так, як народне уявлення пояснювало щорічне оживлення природи – жертвоприношенням. Для цього вона відносила жертвопринесення бога до початку світу. В ассирійській космогонії всі істоти

Тварини з хвостами–рослинами в розпису посудини з поселення Варварівка VIII. За Маркевичем В.І.

народилися з крові Тіамат. Така ж ідея – в основі мітраїстського культу. Барельєфи демонструють, як із жертвового бика виникає життя: його хвіст вже закінчується пучком колосся². Те саме, очевидно, ілюструють трипільські зображення на розписаному посуді. Щоправда, жертвовими тваринами тут виступають фантастичні собаки на малюнках з Петрен та Варварівки VIII³. На посудині з Крутобородинців хвостиколосся крім собаки зображені в оленя, кози та козла⁴.

Те, що у жертвопринесенні є підготовкою жертви, в магії часто замінюється на складову частину обряду. Мистецтво підготовки речей для обряду потребує навичок у різних ремеслах. Маг робить зображення з тіста, глини, воску, меду, гіпсу, металу, папірису та інших матеріалів. Він вирізає, ліпить, малює фарбами, робить ювелірні вироби і дерев'яну мозаїку і ще багато інших речей. Він забезпечує

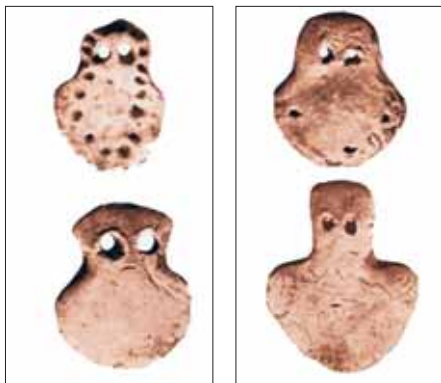
¹ Мосс М. Очерк о природе и функции жертвоприношения. – С. 81–84.

² Там же. – С. 97.

³ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1981. – С. 21, рис. 17, 6; с. 27, рис. 27, 1.

⁴ Див. КРУТОБОРОДИНЦІ. – С. 268.

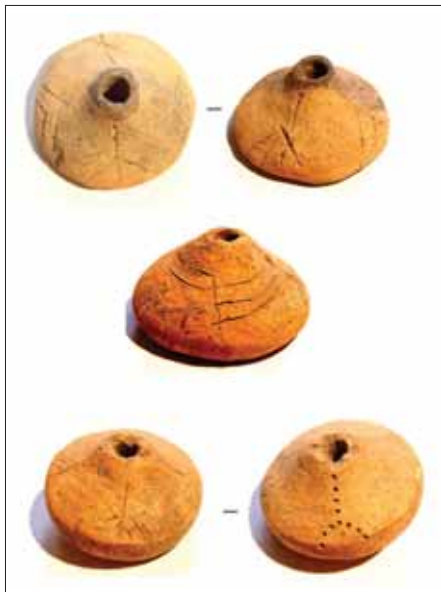

Теракотові антропоморфні амулети з поселення Хебешешть. За Вл. Думітреску.

себе фігурками богів або демонів, ляльками, що заміщують об'єкт чаклунства, предметами, які мають символічне значення. Він виготовляє наплічні пов'язки, кулони, талісмани, амулети – усі предмети, необхідні для тривалого обряду.

Серед артефактів трипільської культури можна побачити чимало з того, що, ймовірно виготовлялося чаклунами 6–5 тисяч років тому. Велику роль у магії відіграють вербальні обряди, які не можуть бути вивчені археологією і не лишають матеріальних слідів.

М. Мосс наполягає на тому, що магичні обрядові дії зазвичай не містять відображення міфів. Це має принципове значення для вивчення таких археологічних артефактів, як

Прясельця зі знаками з поселення Троянів. АМ ІА НАНУ.

розписаний посуд, культові предмети тощо. В історіографії щодо інтерпретації археологічних матеріалів антропоморфні статуетки іноді розглядаються як образи богинь¹, а трипільський розпис – як ілюстрація до міфів.

Хоча магичні обрядові дії не відбивають міфи, проте є особлива форма вербальних обрядів – заклинання міфологічного характеру². Їх елементи, можливо, збереглися як символічні малюнки на трипільському посуді та деяких предметах.

Ефект магичних обрядів зумовлений необхідністю викликати потойбічні сили. Мова закликать – особлива, це мова богів, духів, чаклунів. До того ж усюди магія використовує

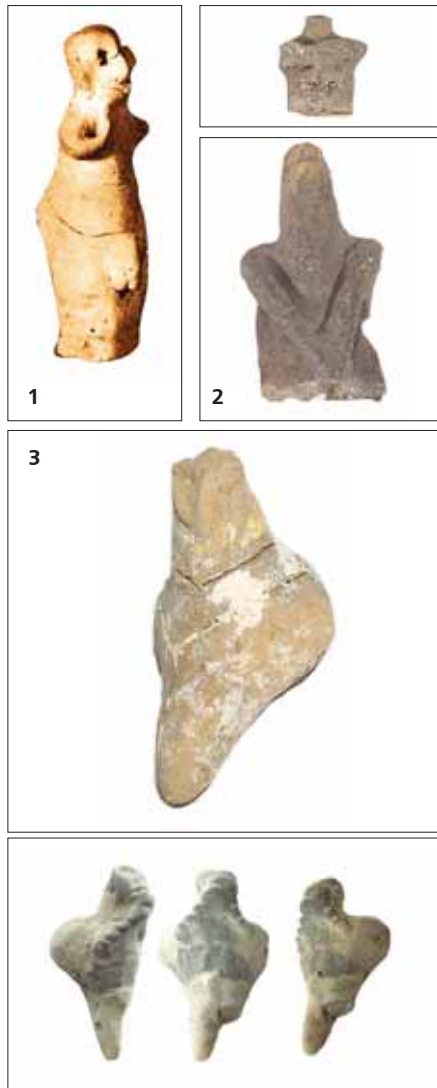

Ритуальна посудина з піктографічним малюнком. Колекція «ПЛАТАР».

як мовні засоби архаїзми, тарабарщину і незрозумілі терміни. Гадасмо (слідом за Т. М. Ткачуком), що в трипільському суспільстві магична мова знайшла певне відображення у мальованому посуді, на якому до нас дійшла магично-сакральна піктографія. До речі, М. Мосс зазначає, що магія передавалась мовою санскриту в Індії епохи пракритів, мовою єгиптян у євреїв та греків, грецькою мовою у латинян, латиною у середньовіччі. Як аналогію можна навести зафіксоване Т. М. Ткачуком звертання трипільців до знаків попередніх епох, що є цілком логічним з точки

зору магичної практики використання для своєї мови освячених сакральною традицією архаїзмів.

У магії чітко регламентовані жести. Маг підпорядковує їх ритму, як у танці. Антропоморфні бітрикутні фігури на пізньотрипільських розписних посудинах дозволяють провести аналогію з ритуальними танцями.

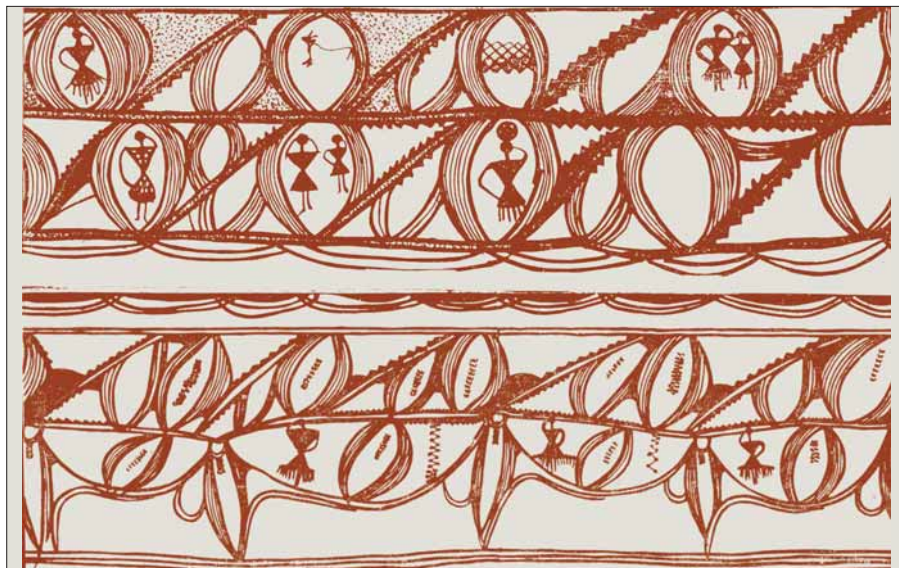

Ритуальні жести рук.
1. Статуетка з поселення Дрегушені-Сучава. За Вл. Думітреску.
2. Фігурки з поселення Олександрівка. ОАМ НАНУ.
3. Фігурки з поселення Бернашівка. НФ ІА НАНУ.

М. Мосс відзначає, що число магичних обрядів у кожному окремому суспільстві обмежене. Кількість складових елементів обрядів, куди входять і зміщуються заклинання, негативні обряди, жертвопринесення,

¹ Gimbutas M. The Language of Goddess. – London: Thames and Hudson, 1989.

² Мосс М. Набросок общей теории магии... – С. 147.

Ритуальні пози та жести в розпису на пізньотрипільському посуді бринзенського типу. За Маркевичем В. І.

ритуали і т. п., безкінечна. Це веде до встановлення досить обмеженої кількості стійких комплексів, які можна називати типами церемоній і які певною мірою можна порівняти з типами знарядь. Відображення таких комплексів саме й фіксується археологічними дослідженнями, у яких буквально все підлягає типологізації. У кожному суспільстві відбувається добір форм; ті самі окреслені встановлені комплекси знаходяться в діях, які обслуговують різні цілі, майже проти логіки формування цих комплексів¹. Останнє важливо мати на увазі, намагаючись реконструювати певні обряди чи сакральні уявлення трипільців. Часто при аналізі сакральної сфери на археологічному матеріалі логіка людини первісного суспільства підмінюється уявленнями та логікою здорового глузду дослідника.

У магічних церемоніях зафіксоване використання для чаклунства двох або трьох ляльок, що підпорядковане магії чисел 2 та 3. З магичною силою чисел, мабуть, деякою мірою пов'язані дуалістичні риси таких трипільських артефактів, як подвійні посудини – «біноклі», парні зображення, від двох до семи символів різних істот на посудинах. Три предмети також іноді поєднуються в один, це так звані «триноклі». Є також посудини складені з чотирьох або п'яти чашок.

Подвійні ритуальні керамічні вироби – «біноклі». Колекція «ПЛАТАР».

Подвійна ритуальна посудинка. Прекукутень. Тель Подурь-Дялул Гіндару. За Д. Монахом, Г. Димитроая, Ф. Монах та ін.

Три чаші поєднані в одному виробі – «тринокль» знайдений Цвек О. В на поселенні Веселий Кут. АМ ІА НАНУ.

М. Мосс вказує на те, що в кожному суспільстві магія має свій, неповторний вигляд, який характеризується поширенням певних обрядів. Кожен маг в однакових випадках використовує один і той самий рецепт, завжди ті самі чаклунські предмети. Маги часто мають спеціалізацію за тими обрядами, які вони практикують. Непрофесійні маги знають зовсім мало обрядів, тому вони повторюють їх знову й знову. Саме так рецепт використовується безладно, без усякого змісту, стає зовсім незрозумілим. Тут очевидно, що форма намагається переважити зміст. Можливо, підтвердження цього можна побачити у деяких трипільських артефактах. Наприклад, біноклеподібні посудини томашівської групи тільки формально походили на «біноклі» попередніх часів, бо не мали отворів і, очевидно, не могли використовуватися так само, як у «давнину».

Мінімум уявлень, який містить усі магичні дії, – це уявлення мети. Маг упевнений, що магія – це мистецтво змін (перетворень). В поняттях магичного обряду існують такі конкретні елементи, як уявлення про те, що все приходить і йде; поширенням є зв'язування та розв'язування пуг: «злові чаклунські чари», «ланцюг, прокреслений по землі», у греків чаклунство – це «магічний вузол»; наводять чари, розкладають руни, долю очищують, палять, топлять. Серед форм магичних уявлень М. Мосс виділяє три головні закони,

¹ Мосс М. Набросок общей теории магии. – С. 151.

Біноклеподібні посудини з отворами різного розміру та без отворів. Колекція «ПЛАТАР»; поселення Майданецьке.

які можна назвати симпатичними¹. Це закони контактності, подібності і контрасту: ті предмети, які перебувають або перебували у стані контакту, є і залишаються зв'язаними, подібне відтворює подібне, протилежне діє на протилежне. Е. Тайлор та інші антропологи вважали ці закони асоціаціями ідей.

М. Мосс пропонує об'єднати всі три формули в одну і зробити висновок, що контактність, подібність та протилежність рівноцінні одночасності, тотожності та протиставленню в думках та діях. Найпростіша форма контактності — ототожнення частини і цілого. Розподіл не перериває зв'язок, можна навіть знову відтворити або викликати ціле за допомогою однієї з його частин: «ціле з частини». Частина дорівнює цілому, тому індивідуальність істоти неподільна і постійно та повністю присутня в кожній з її частин. Кожен предмет містить в собі основоположний принцип того класу речей, частину якого він становить: кожне подум'я містить в собі вогонь, кістки померлих містять смерть, одна волосина містить

життєдайну силу людини. Закон контактності містить у собі й інші аспекти. Те, що знаходиться у безпосередньому контакті з людиною, наприклад, одяг, сліди ніг, відбитки тіла, ліжко, стілець, усі предмети, якими користується людина, уподібнюються окремим частинам її тіла. Припускається зв'язок між людиною, її худобою, ланами, дахом хати. Виходячи з цього закону магії можна аналізувати символічні зображення на археологічних артефактах.

В законі подібності важливі дві формули: «подібне викликає подібне»

Умовно-схематичні антропоморфні фігурки. Поселення Ленківці. Чернівецький обласний краєзнавчий музей.

Умовно-схематична зооморфна фігурка з поселення Троянів. АМ ІА НАНУ.

та «подібне діє на подібне і зцілює подібне». Згідно з першою формулою, образ стосується речі, як частина цілого, тобто просте зображення, поза контактами та безпосередніми зв'язками, є повним заміником цілого. Причому подібність може бути умовною і мати з портретом мало спільного. Зображення — лялька або малюнок — є дуже спрощеною схемою або спотвореною ідеограмою, а подібність дійсності

досить абстрактна². Так само, як закон контактності, закон подібності також діє не тільки щодо людини та її душі, але також стосовно предметів та типів предметів, можливого і реального, ідеального та матеріального. Поняття образу розширюється і стає поняттям символу. Символічно можна передати дощ, грім, сонце, лихоманку, дитину, яка має народитися, через голівки маку, ціле військо за допомогою ляльки, єдність селища — за допомогою глечика для води, кохання — у вигляді вузла і т. п.; і все це відтворюється шляхом зображень.

Тут наявне повне злиття образів, і не абстрактно, а абсолютно реально вітер опиняється захованим у пляшку, зав'язаним вузлом або згорнутим у кільце. Застосування закону подібності викликає інтерпретацію символів. У предметах, які вибирають як символи, маги використовують лише одну з характерних для них властивостей. Такий феномен, на нашу думку, свідчить про недосконалість різноманітних спроб з'ясування семантики вихоплених з контексту зображень, а також створення моделі космологічних та космогонічних уявлень населення трипільської культури на основі археологічних артефактів, здогадок дослідників та порівняльної міфології, без урахування особливостей свідомості людини сакралізованого суспільства.

Інтерпретація археологічних артефактів у сакральному та магичному аспектах

Визначивши поняття магії та її законів, сформульованих М. Моссом, розглянемо систему артефактів трипільської культури, які підлягають інтерпретації як такі, що пов'язані із сакральною сферою, і в них проявилися магичні ритуали трипільців.

Артефакти, які певним чином пов'язані з магією, можуть бути умовно поділені на такі, що свідчать про магичні обряди, магичні предмети, які були задіяні у магичних обрядах, та магичні символи і образи.

¹ Мосс М. Набросок общей теории магии... — С. 153–155.

² Мосс М. Набросок общей теории магии... — С. 159.

Сліди магічних обрядів жертвоприношення

Матеріали, які свідчать про магічні обряди, охоплюють дуже широке коло археологічних артефактів. В першу чергу це рештки трипільських поселень.

На величезному просторі від Сирету до Дніпра, який на картах давньої Європи позначений як територія культури Трипілля-Кукутень, від часів V–IV тис. не залишилося нічого помітного для недосвідченого погляду. І тільки на свіжозораних полях або в високих кручах річкових берегів можна побачити червоні плями із скупчень обпаленої глини – рештки трипільських будівель, які археологи називають площадками. Ці руїни з обпаленої глини – найхарактерніша риса трипільської культури. У кінці XIX століття першим дослідникам трипільських старожитностей вони уявлялися досить загадковими об'єктами, але не житлами, а поховальними спорудами, «будинками мертвих». В. В. Хвойка вважав, що розкопані ним в багатьох місцях Київської і Подільської губерній руїни, загадкові глиняні майданчики, «за своїм змістом, пристосуванням і обстановкою» неможливо вважати залишками жител давньої людини, що ці пам'ятки «замість життя матеріального, переносять нас швидше в сферу життя духовного». Високе плато, на якому знаходилися розкопані В. В. Хвойкою трипільські пам'ятки, площадки з обпаленої глини, знайдені серед руїн численні керамічні предмети – все наштовхувало автора на думку про те, що знайдені ним об'єкти слід розуміти як «місця священного призначення, святилища», пов'язані з похоронним культом. На думку В. В. Хвойки, площадки – це руїни стін і стель, що

звалилися, дахів глинобитних споруд, можливо, двоповерхових, у яких були розставлені численні посудини із залишками спалень. Кожна споруда була «склепом для однієї родини. Поступово до однієї споруди прибудовувалися інші, і, таким чином, ми бачимо ці споруди різних розмірів і форм»¹.

Е. Р. Штерн, який досліджував трипільську пам'ятку з мальованим посудом в Петренах в Бессарабії, підтримав точку зору В. В. Хвойки на руїни споруд як «будинки мертвих». Він реконструює знайдені залишки як глинобитну споруду з плоским дахом, в якій спалювалися небіжчики, здійснювалися жертвоприношення, проводилися обряди, і вона ставала об'єктом культу, родовим склепом, гробницею¹.

Поховальними спорудами вважали залишки трипільських руїн з обпаленої глини Г. Оссовський, що вживав поняття «*ementarzyska z grobami ceglownymi*», і В. М. Щербаківський, котрий назвав ці об'єкти «тілопальними точками»². Очевидно, перші дослідники Трипілля вважали, що забезпечення вічного життя більше турбувало мешканців трипільських поселень, ніж сьогодення. Проте багато інших дослідників не погоджувалися з В. В. Хвойкою і Е. Штерном і вважали трипільські пам'ятки руїнами жител, а не «будинків мертвих». Оponentами В. В. Хвойки виступили відомі вчені: М. Ф. Біляшівський, В. О. Городцов, О. О. Спіцин. З того часу не вихає дискусія з приводу інтерпретації трипільських площадок і триває вже у XXI ст.³

Саме інтерпретація площадок як залишків жител у вигляді, запропонованому Є. Ю. Кричевським, і розповсюджена завдяки авторитету Т. С. Пассек, стала пануючою в науці на багато десятиріч, поки в

кінці 60-х – на початку 70-х рр. дослідники – В. І. Маркевич, а вслід за ним К. В. Зіньковський – не повернулися до забутої гіпотези про двоповерхові «будинки мертвих» і не об'єднали в одній гіпотезі дві концепції в інтерпретації трипільських пам'яток. В. І. Маркевич і К. В. Зіньковський доводили, що глинобитні двоповерхові трипільські будівлі були житлами, проте закінчували своє існування як будинки мертвих, коли все поселення спалювалося і перетворювалося на ритуальний поховальний об'єкт, залишений його жителями при переході на інше місце в зв'язку з виснаженням навколишніх полів⁴. Отже, у 70-х рр. XX ст. у трипільстві була піднята проблема символічного значення житла. Ця тема активно розроблялася дослідниками США для будівель культури Вінча наприкінці 90-х років⁵.

Таким чином, житла і поселення, пов'язані із ритуальним світом у всіх традиційних культурах, у Трипіллі набувають ще особливого сакрального змісту, перетворюючись завдяки обряду жертвоприношення на особливий ритуальний комплекс після того, як їх покинули мешканці.

За понад сто років вивчення культури Трипілля-Кукутень кількість відомих пам'яток з площадками – залишками трипільських жител у вигляді скупчень обпаленої глини у супроводі посуду та деяких інших речей становить тисячі об'єктів. Архітектурні залишки у вигляді площадок мають особливості, які відрізняють їх від залишків будівель абсолютної більшості культур неоліту – бронзового віку.

По-перше, це випал обмазки та знайденого у житлі інвентарю, іноді температура випалу така висока (понад 1000°), що обмазка та керамічні вироби перетворюються на

¹ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Поднепровья. // Тр. XI АС. – М., 1901, т. 1. – С. 730–812.

² Штерн Э. Р. Доисторическая греческая культура на юге России // Тр. XIII АС. – М., 1906. – Т. 1.

³ Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1890 // ZWAK. – Krakow, 1891. – Т. XV. – С. 6, 17; Щербаківський В. М. Тілопальні точки й мальована кераміка // ТКУ. – К., 1926. – Т. 1. – С. 119–138.

⁴ Круц В. А., Корвин-Пиотровский А. Г., Рыжов С. М. Трипольское поселение Тальянки. Исследования 2001 года. – К., 2001. – С. 66–71.

⁵ Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев, 1981. – С. 139; Зіньковський К. В. Значение моделирования в исследовании остатков построек на поселениях трипольской культуры // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. – К.: «Наукова думка», 1982. – С. 19–22.

⁶ Stevanovic I., Tringham R. The significance of Neolithic houses in the archaeological record of Southeast Europe. // Суздарје. – Београд, 1997. – С. 195–206.

шлак, зафіксовано випадки «спікання» фрагментів посуду з обмазкою. Описаний характер випадку конструктивних деталей будинку та інвентарю свідчить про те, що вони випадали разом, а висока температура, нерівномірність випадку та поширеність спалених об'єктів свідчать про навмисне спалювання жителів, а не використання вогню як конструктивного чинника або випадкової пожежі.

По друге, це наявність дуже багатого різноманітного інвентарю, який виглядає як спеціально розставлений у будинку перед тим, як його спалили. Кераміка у будинках часто групується у вигляді скупчення розвалів від посудин різного типу, зафіксовані купки мисок, до 7 одиниць, складених одна в одну, рештки ткацьких верстатів, сакральні скарби, зібрання культового посуду, статуєток тощо. Наведемо лише окремі приклади. В житлах Майданецького виявлено окремі посудини, які не були у вжитку. В житлі 10 поселення Кліщів знайдено декілька роздавлених необпалених посудин. У житлі поселення Тимкове посуду було так багато, що не лишалось місця для пересування по приміщенню. Описаний феномен дає привід вважати, що різноманітний інвентар певним чином розставлявся у будинку перед тим, як його спалили. Саме тому приміщення трипільських жителів нагадують поховальні комплекси, про що писали В. В. Хвойка та Е. Р. Штерн.

Отже, артефакти, отримані під час розкопок, дозволяють констатувати особливий ритуал залишення трипільських будівель, подібний до того, який зафіксований етнографами¹ в обрядності, пов'язаній із сакралізацією житла.

Аналіз особливостей трипільських архітектурних залишків дозволяє припускати, що всі будівлі, від котрих до нас дійшли площадки, наприкінці свого існування перетворювалися на ритуальний об'єкт. У них певним чином розставлявся

інвентар, вони, за даними Зіньковського К. В., завантажувалися паливом і спаливалися. Розташування будівель на поселенні одна побіля одної, дані стратиграфії та типологічний аналіз кераміки дозволяють стверджувати, що всі житла на поселенні горіли одночасно. Ймовірно, спалювання селища, яке залишили його мешканці, можна розглядати як велике жертвоприношення, яке періодично відбувалося протягом усього часу існування трипільської культури.

Вивчення пам'яток широкого хронологічного діапазону дає змогу зробити певні висновки щодо формування традиції обряду залишення житла у трипільській культурі. Так, найдавніше в Україні трипільське поселення Бернашівка² (Трипільля А–Прекукутень II) виділяється особливим характером архітектурних залишків. Останні представлені не типовими для Трипільля площадками, а є фактично аморфними скупченнями культурних залишків: шматків обпаленої глини, фрагментів посуду, кременів, кісток тварин тощо, які хаотично розміщуються у товщі культурного шару і, крім окремих випадків, не утворюють якихось конструкцій. Вражає також насиченість культурного шару поселення Бернашівка, на якому виявлено 7 жителів. Тут знайдено більше 6 000 знарядь з кременю, 110 – з каменю, 67 – з кістки, 15 000 фрагментів кераміки. Було виявлено також різноманітні культові предмети, головним чином антропоморфна пластика (110 виробів). Дослідник поселення В. Г. Збеневич відзначає в усіх об'єктах сліди дії вогню: пропалений ґрунт, прошарки та скупчення попелу, вуглики. Вражає також незвичайна насиченість культурного шару пам'ятки кістками тварин (12 628), серед них особливу увагу привертають черепа або роги турів, великої та дрібної рогатої худоби, які залягали серед інших знахідок без видимої системи на одному з ними горизонті. Можна

Черепи биків-турів на ранньотрипільському поселенні Бернашівка. За Збеневичем В. Г.

зауважити лише, що знахідки черепів частіше зустрічалися біля краю інтенсивного скупчення матеріалу.

Наприклад, у житлі 4 у такому місці знаходився череп тура, у житлі 5 – вівці. Вважаємо за можливе висловити припущення, що черепа або голови жертвних тварин могли бути встановлені під час відправлення ритуалу вертикально на стовпах. Характер та надзвичайна насиченість культурного шару поселення Бернашівка та об'єктів, які В. Г. Збеневич називає житлами, дозволяє вважати їх штучно створеними ритуальними об'єктами, які виникли при відправленні обряду залишення будинків, а точніше – поселення в цілому.

На таку інтерпретацію бернашівських матеріалів нас надихнуло дослідження Я. П. Гершковича, в якому він переосмислив традиційні дані про функціонування та інтерпретацію зольників доби палеометалу. Зауважимо також, що думку про те, що традиція жертвоприношення, з якою пов'язані білогрудівські зольники, має витоки у трипільській культурі, вперше висловила С. С. Березанська³.

Таким чином, можна вважати, що традиція обряду жертвоприношення з використанням вогню під час залишення поселення дещо змінювалася упродовж існування трипільської культури.

На початкових етапах (Трипільля А–Прекукутень II), про що свідчать матеріали поселень Бернашівка, Траян Дялуд-Вей (Румунія) та інші, ймовірно, будинки на поселенні не

¹ Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре: структурно-семиотический анализ восточнославянских обрядов. – СПб: Наука, 1993.

² Збеневич В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре. К.: «Наукова думка», 1980. – 180 с.

³ Березанская С. С. Еще раз о белогрудовских зольниках // Религиозные представления в первобытном обществе. Тез. докл. – М., 1987. – С. 120.

тільки спалювалися, а навмисно руйнувалися під час обряду. Потім рештки життєдіяльності мешканці згрібали до купи і залишали, очевидно, з певними ритуальними діями, кидаючи рідне попелище, переселялися в інше місце. Отже, перетворення поселення на культовий об'єкт здійснювалося під час тривалого обряду жертвопринесення, який мав ряд послідовних етапів, що цілком відповідає спостереженням М. Мосса.

Далі, на наступній фазі розвитку Трипілля (Трипілля А–Прекукутень III) відбуваються деякі зміни в деталях ритуалу залишення поселення. У будинках згідно з новою традицією розставляється різноманітний інвентар, вони завантажуються паливом (очерет, дерево) і підпалюються. Таким чином селище перетворюється на попелище, культовий об'єкт, життя на ньому не відроджується, бо мешканці знаходять інше місце для поселення. Такий звичай залишати поселення існував дуже довго – до фінальних фаз розвитку трипільської культури (етапу Трипілля СІ–Кукутень В), а населення деяких локально-хронологічних груп пізнього етапу (СІІ) також продовжувало цю традицію. Прикладом може бути одне з наймолодших поселень трипільської культури – Вільховець.

Проте деякі племена трипільської культури повертаються до старої традиції залишення поселення, яка існувала на початку розвитку Трипілля. Такий висновок дозволяє зробити аналіз залишків так званих «редукованих площадок», виявлених у Городську, Троянові, які подібні до будівельних решток Бернашівки. Ця обставина дає змогу стверджувати про повернення на фінальних етапах Трипілля частини населення деяких локально-хронологічних груп до витоків традиції залишення поселень із відповідною зміною деталей обряду жертвопринесення.

Викладені факти дозволяють повернутися до думки В. В. Хвойки про трипільські площадки як «будинки померлих» та схилити голову перед інтуїцією вченого. Проте, на відміну від В. В. Хвойки, який вважав, що площадки виникли як результат спалення гробниць з тілами небіжчиків, ми припускаємо, що скупчення обмазки були не рештками глинобитних поховальних споруд, а житлами. У певний момент, обумовлений священним циклом оновлення Всесвіту, відповідно до традиційного ритуалу ці житла заповнювалися побутовим інвентарем, сакральними атрибутами, їжею тощо, спалювалися і символічно перетворювалися в жертвовому вогні на будинки померлих предків, які у них мешкали, коли їхні душі, підхоплені священним полум'ям, підіймалися в небо і потрапляли в інший, надприродний світ для відродження.

Імовірно, це був грандіозний, найвеличніший ритуал трипільської цивілізації, особливо якщо враховувати розміри трипільських протоміст.

Крім Трипілля-Кукутени залишки спалених будинків мають місце в культурах Ведастра, Боян, Каранове, Болград-Алдень, Тиса, Вінча¹. Однак серед цивілізації Старої Європи саме трипільці були найбільш послідовними прибічниками цієї священної традиції, яка досягла тут фантастичного розмаху.

Жертвопринесення тварин

Знахідки черепів або частини черепів бика, тура, оленя, вівці, собаки зафіксовано в Ленківцях, Сабатинівці II, Гребенюковому Ярі у ямах, а в Бернашівці і Окопах – під завалами або в ямах, виритих в земляній підлозі глинобитних споруд².

У котлованах поселення Лука-Врублевецька в житлі I було знай-

Роги оленя в ямі на поселенні Ленківці. За Черниш К. К.

Череп бика в ямі поселення Лука-Врублевецька. За Бібіковим С. М.

Кістки від туші бика в ямі 4 поселення Гребенюків Яр.

дено кістки тварин, цілі черепи собак: «У товці культурного шару житла... було знайдено поховання двох цілих черепів собак без нижніх щелеп. Обидва черепи лежали поруч (один трохи вище за інший) у невеликій ямці з контурами, які важко простежити, і були перекриті товстою плиткою з дуже опаленої глини; діаметр плитки – близько 45 см, товщина 6–7 см. Немає сумніву, що тут ми маємо справу з ритуальним похованням, яке, мож-

¹ Lazarovisi G, Lazarovisi M. The neo-eneolithic architecture in Banat, Transylvania and Moldavia // Publication of the Archaeological Institute of Northern Greece Nr 3. Recent research in the prehistory of the Balkans. – Thessaloniki 2003. – P. 369–486.

² К. К. Черниш. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. Київ, 1959. – Рис. 16, 17–18, 19; Даниленко В. М., Макаревич М. Л. Дослідження на II Сабатинівському поселенні в 1949 р. культури // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1956. – Т. 6. – С. 134–144; Збенювич В. Г. Ранній етап трипольської культури на території України. – Київ, 1989. – Рис. 32, 37, 43; Збенювич В. Г., Шумова В. А.. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований // Первобытная археология. – К.: Наукова Думка, 1989. – С. 98.

ливо, переслідувало апотропеїчні цілі». У котловані житла 5 було зафіксовано череп бика, тут же знайдено поховання дитини¹.

У заповненні котловану з поселення Василівка (етап VI) знайдено черепи турів та ще двох тварин, очевидно, собак². І. І. Засць під час розкопок поселення Кліців в глинобитному житлі 8 знайшов розвал посудини з перепаленими кістками. На поселенні Веселий Кут Цвек О. В. під час дослідження жител виявила підвищення (вимостки) – вівтарі, на одному з них знайдено посудину, наповнену кальцінованими кістками³. О. В. Цвек відзначає знахідку в Миропілі на спеціальному вівтарі посудини, заповненої кальцінованими кістками тварин.

На поселенні Гребені експедицією під керівництвом С. М. Бібікова у південно-західній частині житла 1 на земляній підлозі зафіксовано частину таза, гомілкову та плечову кістки від однієї особини собаки. У житлі 2 в розвали посудини виявлено кістки від кількох свиней. Біля південно-східного краю житла зафіксовано цілий череп собаки.

Під час розкопок комплексу «Б» на поселенні в Майданецькому з торцевого боку будинку поруч з ним знайдено посудину з кістками великої рогатої худоби.

Під час дослідження поселення Доброводи (етап CI) під глиняним завалом від перекриття на долівці першого поверху одного з будинків був зафіксований череп бика⁴.

На поселенні Коломійщина I (етап CI) на підлозі житла 24 знайдено розвал великого горщика, наповненого кістками жертвних тварин – вівці, свині. Цю знахідку

Т. С. Пассек пов'язувала з обрядом жертвоприношення⁵.

Під час розкопок житла на поселенні Сандраки (етап CII) О. Ф. Лагодовська звертає увагу на яму I, в заповненні якої було багато кісток тварин: зокрема кінцівки копитних (копита та фаланги), кістки двох зайців, 15 бобрів (серед кісток – череп), 12 оленів, 33 биків, 122 свиней. Кераміка представлена незначною кількістю уламків, серед яких донна частина з прокресленим хрестом на внутрішній поверхні.

Усі перелічені випадки можна вважати жертвоприношеннями тварин, які локалізовано на поселеннях або у будівлях.

Людські жертвоприношення та поховання-жертвоприношення

В одному з жител ранньотрипільського поселення Лука-Устинська простежено яму, вириту в земляній підлозі. Майже половина її знищена Дністром. Імовірно, яма була овальна в плані, довжиною 1,7 м, глибиною 1,5 м, мала коритоподібний профіль. У заповненні ями простежено фрагменти кераміки, невеликі шматки обмазки, кістки тварин, а також людський череп. За визначенням І. І. Гофмана, череп належав дівчинці 12–14 років⁶.

В Солончених II (Молдова) Т. Г. Мовша під час розкопок трипільського глинобитного житла етапу Трипілля VI–VII знайшла під шаром обпаленої глини від міжповерхового перекриття будинку на глибині 0,24–0,3 м від цього горизонту череп та кістки, які вказують на залягання скорченого дуже пошкод-

женого скелета. Кістяк лежав на лівому боці, головою на південний схід, у скорченому стані, з дуже підігнутими в колінах ногами. Ліва рука притиснута до обличчя. Яму не простежено, але автор розкопок наполягає на інтерпретації знахідки як поховання. За визначенням І. І. Гофмана, скелет належав чоловіку віком 18–20 років.

За даними Т. Г. Мовші, із західного боку перед похованням на відстані 0,4–0,7 м знайдено частини чотирьох розбитих посудин, які належать до ранньотрипільського часу. На думку дослідниці, під завалом житла Трипілля VI–VII знайдено ранньотрипільське поховання⁷. В іншій праці Т. Г. Мовша доповнює дані про поховання, вказуючи, що в розкопі V під житлом 3 поселення Солончени II зафіксовано незначний ранньотрипільський горизонт, який містив фрагменти кераміки, пластику та скорчений скелет і частини чотирьох ранньотрипільських посудин. На решті дослідженої площі ранньотрипільська кераміка зустрічалася у вигляді поодиноких фрагментів⁸.

На нашу думку, фрагменти посуду на відстані 0,4–0,7 м від кістяка не обов'язково є поховальним інвентарем. Глибина залягання скелета – 0,25–0,3 м від горизонту житла Трипілля VI–II та відсутність ями вказують на вірогідність того, що скелет належав саме до цього культурного горизонту. Таким чином, вважаємо, що є підстави інтерпретувати цю знахідку як жертвоприношення, пов'язане з житлом етапу VI–II.

У котловані житла 5 поселення Лука-Врублевецька знайдено розріз-

¹ С. Н. Бибилов. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА. – М. – Л., 1953. – № 38 – С. 22–23; 21–65.

² Шумова В. А. Реконструкция жилищно-строительных комплексов трипольского поселения у с. Васильевка на Днестре // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. – Тальянки, 1990. – С. 78.

³ Цвек Е. В. Религиозные представления населения восточного ареала трипольско-кукутенской области // Религиозные представления в первобытном обществе: Тез. докл. конф. – М., 1987. – С. 165.

⁴ Колесников А. Г. Трипольское домостроительство – анализ основных концепций // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. – Тальянки, 1990. – Киев, 1990. – С. 56.

⁵ Пассек Т. С. Трипільська культура. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – С. 74.

⁶ Белановская Т. Д. Раннетрипольское поселение Лука-Устинская // Исследования по археологии СССР. – Л., 1961. – С. 56–68.

⁷ Мовша Т. Г. К вопросу о трипольских погребениях с обрядом труположения // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. – Кишинев, 1960. – С. 60–62.

⁸ Мовша Т. Г. Многослойное трипольское поселение Солончены II // КСИА АН СССР. – М., 1965. – Вып. 105. – С. 91.

нені кістки від поховання дитини, тут же був череп бика¹.

Серед заглиблень та площадок поселення Незвисько знайдено поховання у ямі, яка була викопана у трипільському культурному шарі та в суглинку, який залягав нижче. Яма в плані наближалася до прямокутної форми, довжиною 2,1 м, шириною 1–1,2 м. Небіжчик лежав випроста-

Поховання серед будівель поселення Незвисько. За Черниш К. К.

ний на спині, головою на північний схід. Деяко на відстані від скелета знайдено розписаний кубок, типовий для кераміки етапу Трипільля ВІІ, який К. К. Черниш відносить до поховання².

На поселеннях Подніпров'я етапу ВІ–ВІІ, досліджених В. В. Хвойкою, у кількох випадках було знайдено окремі людські кістки, часто перепалені, а також поховання. У трипільській історіографії радянського періоду довгий час такі знахідки вважались такими, що не належать

до трипільської культури³, бо пафос учених, передусім Є. Ю. Кричевського та Т. С. Пассек, було спрямовано на доведення того, що площадки були житлами, а не поховальними спорудами, як стверджував Хвойка В. В. Проте С. М. Бібіков вважав, що наведені В. В. Хвойкою матеріали належать до ритуальних⁴.

Інакше поставився до фактів знахідки людських кісток в житлах Ю. М. Захарук. На підтвердження думки про достовірність фактів щодо знахідок перепалених людських кісток у трипільських житлах, наведених В. В. Хвойкою, його наштотувало дослідження пізньотрипільських тілопальних могильників у Подніпров'ї⁵. Дані В. В. Хвойки взяла до уваги, вивчаючи питання про трипільські поховання, і Т. Г. Мовша⁶.

Простежимо, які свідчення про знахідки людських кісток залишилися у працях В. В. Хвойки. Такі факти можна розділити на чотири групи.

1. Знахідки поховань на трипільських поселеннях або житлах. В публікаціях В. В. Хвойки знаходимо посилання на три випадки знахідок поховань. Під час розкопок площадки у Щербанівці В. В. Хвойка зафіксував поховання, в якому лежав випростаний кістяк, однак більше інформації про це поховання немає⁷. У Верем'ї під шаром обпаленої глини археолог знайшов скелет у скорченому стані, на правому боці, ноги дуже підігнуті, голова орієнтована на південний захід, який лежав у ямі розміром 1,6×1,1 м, глибиною 0,75 м на підстилці з березової кори. Усі кістки скелета дуже обпалені. У ямі та поруч з нею знайдено перепалену глиняну обмазку⁸.

Ще одне поховання у скорченому стані походить з Черняхова або Верем'я. Т. Г. Мовша, порівнюючи дані В. В. Хвойки, дійшла висновку, що описане те саме поховання⁹. Судячи з даних В. В. Хвойки, тут зафіксовано складний комплекс: «...кістяк лежав под слоєм обожженої глини посреди четырех погребений с сожжением. При нем находились три глиняных сосуда, совершенно сходные с сосудами окружавших его погребений». Кістяк лежав на землі, на лівому боці, з дуже підігнутими ногами, головою на північ, ліва рука була підкладена під голову¹⁰.

2. Знахідки окремих кісток. Під час розкопок у Верем'ї поруч з одним з будинків В. В. Хвойка знайшов череп, стегнові кістки, два зуби¹¹.

3. Знахідки окремих черепів. Під час досліджень у Верем'ї В. В. Хвойка відзначає знахідку поза межами площадки черепа, поруч знаходилися уламок кам'яної сокири, мідна сокира, крем'яний ніж, три орнаментовані посудини¹². Під час розкопок біля м. Трипільля у двох випадках виявлено знахідки окремих частин черепів, в одному випадку серед шматків обпаленої глини зафіксовано частини черепної коробки двох черепів, що лежали поруч, там же були бінокленодібна та антропоморфна посудини та камінь від праці. Два фрагменти черепів, один в одному, походять з поверхні завалу обпаленої глини¹².

4. Знахідки кремації. До них належать, як видно з наведеного вище тексту В. В. Хвойки¹³, чотири тілопальних поховання в посудинах, які оточували скорчений кістяк під «площадкою» у Черняхові або Верем'ї.

¹ С. Н. Бибилов. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцевская на Днестре... — С. 21–65.

² Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье. — Материалы и исследования по археологии СССР. — № 102. — С. 53–54.

³ Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений... — С. 231.

⁴ Бибилов С. Н. К вопросу о погребальном ритуале в Триполье // КСИИМК. — М.; Л., 1952. — Вып. 48. — С. 41.

⁵ Захарук Ю. Н. Проблема позднего триполья в Среднем Поднепровье по материалам исследований последних лет // КСИА АН УССР. — К., 1953. — Вып. 2. — С. 78–80.

⁶ Мовша Т. Г. К вопросу о трипольских погребениях с обрядом труположения... — С. 63.

⁷ Хвойка В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913. — С. 16.

⁸ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Поднепровья... — С. 786.

⁹ Мовша Т. Г. К вопросу о трипольских погребениях с обрядом труположения... — С. 63, 75.

¹⁰ Хвойка В. Древние обитатели Среднего Приднепровья... — С. 13–16.

¹¹ Хвойка В. В. Каменный век Среднего Поднепровья... — С. 780.

¹² Там же. — С. 783.

¹³ Там же. — С. 794.

¹⁴ Хвойка В. Древние обитатели Среднего Приднепровья... — С. 16.

Слід зауважити, що в працях В. В. Хвойки немає посилань на антропологічні визначення знайдених ним перепалених кісток будь-якими фахівцями, очевидно, він у даному випадку покладався на власні визначення, тому не виключено, що перепалені кістки в посудинах («урнах») не належать людині або належать не тільки людині, але й тваринам, як було зафіксовано Мовшею Т. Г. у скупченнях перепалених кісток у ямі в Цвіклівцях. На жаль, перевірити дані В. В. Хвойки тепер неможливо.

Ю. М. Захарук розглядав наведені В. В. Хвойкою факти як свідчення поховального обряду трипільців середнього етапу в Подніпров'ї, що генетично пов'язаний з традицією тілопальних могильників софіївського типу пізнього Трипілья. Мовша Т. Г. усі залишки людських кісток на поселеннях називає похованнями¹. Як уже згадувалося, С. М. Бі-

біков вважав знахідки людських кісток в розкопках В. В. Хвойки «ритуальними похованнями», не пояснюючи, що стоїть за таким терміном. Нам він видається не зовсім вдалим, бо людське поховання завжди пов'язане з ритуалом, тобто із самого початку і є «ритуальним». Ми вважаємо, що знахідки людських кісток на поселеннях та в житлах можна вважати жертвопринесенням (офіруванням).

Під час дослідження поселення Кошлівці-Обоз В. П. Кравець в одному з жител під шаром обмазки на земляній долівці першого поверху виявила перепалені кістки людського черепа².

В одному з жител поселення Кунисівці знайдено ямку, викопану в земляній долівці, із скупченням дрібних перепалених людських кісток³.

На поселенні Більшівці⁴ до кошиловецького горизонту належить поховальний комплекс, який складався

з поховання людини, поховання собаки і трьох людських черепів.

Отже, для трипільської культури всіх етапів, від А до СІІ, характерні сліди жертвопринесення, які умовно можна віднести до двох типів. Перший тип пов'язаний із знахідками кісток тварин, іноді в посудинах, або черепів: собаки, бика, свині, кози, вівці, оленя. Такі знахідки досить поширені на поселеннях, особливо часто трапляються в ямах. Другий тип жертвопринесень – як правило, розрізнені людські кістки або черепи. В обох випадках дослідники відзначають, що трапляються перепалені кістки, а це вказує на використання під час жертвопринесень вогню. Зафіксовані випадки (Цвіклівці, Більшівці), коли жертвопринесення людини та тварин трапляються в одному ритуальному комплексі.

АРТЕФАКТИ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЯК СЛІДИ МАГІЧНОЇ ПРАКТИКИ

За спостереженнями М. Мосса, магичні обряди є фактами традиції, їх форма дуже стійка у часі. В багатьох мовах для визначення магії користуються словом «робити». Спостерігається спорідненість магії та домашніх культів. У народній магії головну роль відіграє глава сім'ї або господаря. Існують доступні кожному обряди, практика яких не потребує спеціальних навичок, але часто з плином часу вони спрощуються від багаторазових повторювань. Але обов'язково зберігається знання рецепта, доступ до традиції, щоб можна було передати послідовникам хоча б мінімум необхідних відомостей⁵. Із сакралізацією людського житла, його деталей, хатнього вогнища, а також локалізацією магичних обрядів у будинках пов'язані багато груп артефактів, отриманих під час розкопок площадок і ям від

раннього до пізнього етапів Трипілья.

Вимостки-вівтарі

Насамперед це різноманітні глинобитні підвищення, які, очевидно, могли бути вівтарями або вогнищами-вівтарями. В одному з жител поселення Тимкове було досліджено глинобитне вогнище-вівтар, на якому, імовірно, розміщувалося декілька посудин. Фігурне глинобитне оформлення бортиків вогнища підкреслює його сакральний характер. Поряд розміщувалася глибока, майже заповнена на момент загибелі житла, яма із сміттєвим заповненням і прошарками попелу. Тут же знайдено квадратну в плані посудину з глини, намазану на земляну підлогу, ймовірно, для зерна, а біля нього – жіночу статуєтку.

На поселенні Василівка в житлі І на земляній підлозі зафіксовано відкрите вогнище з бортиком підковоподібної в плані форми. Ділянка підлоги навколо вогнища була підмазана тонким шаром глини. Поруч

Рештки вогнища – вівтаря (1) та керамічного контейнера біля нього (2) на поселенні Тимкове.

¹ Мовша Т. Г. К вопросу о трипольских погребениях с обрядом труположения... – С. 63–75.

² Кравець В. П. Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье // КСИА АН УССР. – К., 1955. – Вып. 4. – С. 133–135.

³ Там же. – С. 135.

⁴ Див. БІЛЬШІВЦІ.

⁵ Мосс М. Набросок общей теории магии... – С. 115–116.

знайдено дві зернотерки, розвали посудин, серед яких біноклеподібна посудина з обпаленою кісткою в одній з чаш¹.

О. В. Цвек в одному з приміщень житла 3 поселення Онопріївка (етап VI) виявила триступінчастий глинобитний вівтар із слідами вогнища на ньому².

На поселенні Ворошилівка у трикамерному глинобитному житлі 8 С. О. Гусев простежив фарбування глиняної обмазки конструктивних частин споруди червоною фарбою, а також невисоку глиняну вимостку площею менше 1 кв.м, яку автор вважає вівтарем, на земляній долівці центральної, найбільшої за розмірами камери. Він відзначає, що на вимостці знайдено ножеподібну пластину з кременю. Її трасологічне визначення засвідчило, що ножем користувалися дуже мало і в основному працювали по шкірі, можливо, кістці. Тому С. О. Гусев припускає, що на вимостці-вівтарі житла 8 розтинали з ритуальною метою туші тварин. На жаль, це досить цікаве припущення про функціональне призначення описаної вимостки не дуже узгоджується з розмірами та висотою конструкції³.

Під час розкопок поселення етапу VII у Володимирівці В. Козловської та Т. С. Пасек досліджено 25 наземних споруд з глиняними вимостками та хрестоподібними жертівниками⁴, діаметр деяких з них сягав 2 м. У двокамерному житлі 3 площею 70 кв.м в обох приміщеннях знайдено по хрестоподібному вівтарю, а в північній камері – округлу в плані глиняну вимостку. Хрестоподібні глиняні жертівники знайдено в житлах №№1, 2. Висота хрестоподібних споруд – близько 0,35 м, їхні кінці орієнтовано по сторонах світу, поверхня оздоблена орнаментом з кон-

Хрестоподібний вівтар з чашею в моделі будівлі. Колекція «ПЛАТАР».

центричних кіл⁵. Такі самі жертівники виліплено на деяких моделях жител.

Підквадратні в плані вимостки з глини площею до 2,5 кв.м, деякі з яких було оточено бортиком,

Комплекс з хрестоподібного вівтаря та прямокутної вимостки з житла на поселенні Володимирівка. За Пасек Т. С.

виявлено в багатьох житлах. У житлі 17 велика квадратна глиняна вимостка та хрестоподібний жертівник становили один комплекс. Зафіксовано випадки, коли посудини малого та середнього розміру розташовувалися біля жертівників в один чи два ряди.

На поселенні етапу VII Коломийщина II під час розкопок Трипільської експедиції в одній з камер житла було знайдено округлий глиняний вівтар, пофарбований черво-

ною фарбою. В іншій камері (№ 2) зафіксована глиняна вимостка, пофарбована в червоною фарбою, розвали дев'яти різноманітних посудин, в одній з яких лежали перепалені кістки тварин.

На поселенні етапу CI Липчани в житлі 2 простежено глиняні вимостки, одна з них – округлий в плані «жертівник» діаметром 0,6 м, висотою 0,15 м, інші два прямокутні підвищення за площею невеликі. Біля «жертівника» знайдено зернотерки⁶.

Фрагменти глиняної вимостки, орнаментованої заглибленими концентричними колами, досліджено в одному з жител Кирилівки⁷.

Вірогідно, глиняні вимостки, що зустрічаються як у приміщеннях так і поруч з ними просто неба являлися вогнищами, а водночас і вівтарями, місцем здійснення священних обрядів кожної родини. Святись домашнього вогнища – поняття близьке майже усім народам. Вогнище – сакральний центр дому та символ родини. М. Нільссон вважає, що вогнище було центром домашнього культу та повсякденного благочестя. Отже, вогнище було священним, тому виступало і як вівтар. Святість вогнища була йому іманентна. Вогнище відіграло у еллінів важливу роль також і в громадських культурах, бо родина була моделлю та основою грецької держави. Тому у будинку рад обов'язково споруджувалося вогнище, біля якого щоденно здійснювали трапезу посадовці та особливо поважні громадяни. Коли місто засновувало де-небудь свою колонію, то емігранти переносили туди вогонь рідного вогнища, щоб запалити вогнище нового міста⁸.

¹ Шумова В. А. Реконструкция жилищно-строительных комплексов трипольского поселения у с. Васильевка на Днестре... – С. 77–79.

² Савченко Н. А., Цвек Е. В. Поселение Онопривка I и его место в системе Триполья Буго-Днестровского Междуречья // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. Тальянки, 1990. – К., 1990 – С. 102–103.

³ Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н.е... – Вінниця, 1995. – С. 75–76.

⁴ Див. ВІВТАРІ ХРЕСТОПОДІБНІ.

⁵ Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений... – С. 220–222.

⁶ Збеневич В. Г., Шумова В. А. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований / // Первобытная археология: Материалы и исслед. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 101–104.

⁷ Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 32–34.

⁸ Нильссон М. Греческая народная религия. – СПб.: «Алтейя», 1998. – С. 99–104.

Приміщення з особливим сакральним статусом

Насиченість окремих будівель певними деталями інтер'єру, ритуальним посудом, антропоморфною та зооморфною пластикою дозволяє припускати їх особливий сакральний статус для мешканців поселення.

На думку А. С. Русяєвої, скупчення теракот в ольвійських будинках може розглядатися як свідоцтво існування домашнього святилища¹.

Комплексу сакральних речей, який складався з моделі храму², антропоморфних фігурок та моделей стільців-tronів³, знайдено серед залишків зруйнованого сучасним будівництвом житла ранньотрипільського поселення Тимкове.

В одному з жител ранньотрипільського поселення Олександрівка серед обматки виявлені великі конусоподібні, або рогоподібні, деталі від незрозумілої конструкції, виготовленої з маси з великою домішкою полову.

Керамічні конуси з ранньотрипільського поселення Олександрівка. ОАМ.

К. К. Черныш виявила цікавий комплекс з кількох глиняних «коржиків» та конусів, подібних до олександрівських знахідок, під північно-східною стіною одного з глинобитних жител поселення Раковець (Республіка Молдова). Висота конусів – від 14 до 20 см, діаметр «коржиків» близько 40 см, товщина 2–4 см⁴. Дослідниця вважає, що виробу були

деталлями якоїсь ритуальної конструкції. На нашу думку, можна припустити, що «коржиків» і конусів є своєрідними моделями хліба, які використовувалися в обрядах.

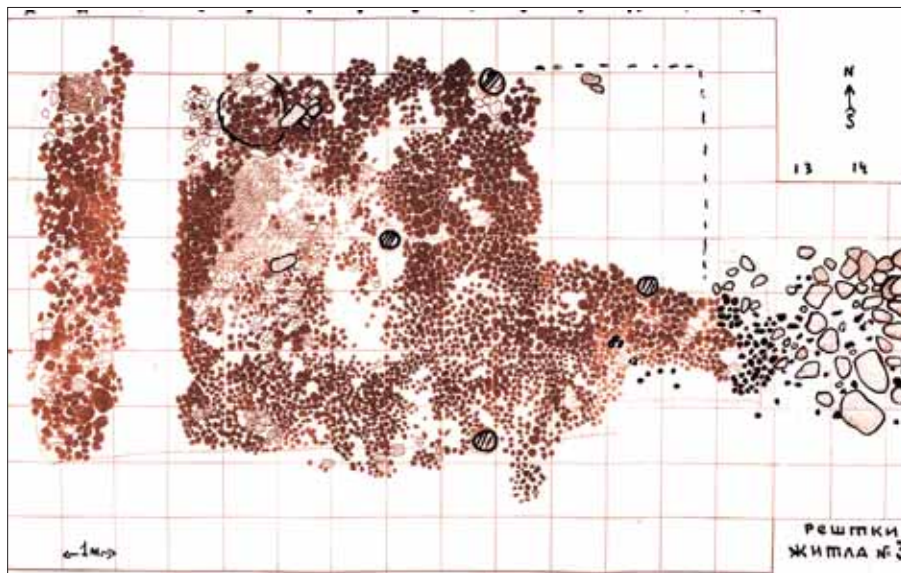
В одній з будівель поселення Олександрівка, яка мала «Г»-подібну форму та вирізнялася площею понад 250 кв.м на рівні одного поверху, знайдено до десяти антропоморфних фігурок, значно менше тронів для них, багато уламків керамічних черпаків з антропоморфними і зооморфними ручками, а також два мідних предмети.

Фрагменти глинобитних деталей інтер'єру, схожі з конструкціями вогнища-вінтаря з поселення Тимкове, були свого часу знайдені в житлі 3 поселення Сабатинівка II М. Л. Макаревичем. Крім цих деталей, тут виявлені: залишки прямокутного глинобитного підвищення уздовж короткої стіни будинку, фрагментарні й цілі антропоморфні статуєтки (частина їх сконцентрована в районі підвищення), незвичайної форми антропоморфна підставка, посудини з антропоморфними деталями. У цьому ж будинку на підлозі знайдено антропоморфний амулет з кістки.

На жаль, саме по тій частині житла, де сконцентровані усі цікаві артефакти, проходила сучасна траншея, яка порушила цілісність і конструкцію комплексу. Однак це не перешкодило автору розкопок М. Л. Макаревичу реконструювати досліджений об'єкт як святилище, ця реконструкція широко відома в світі⁵.

При цьому розрізнені й зруйновані глинобитні конструкції інтер'єру були реконструйовані як глиняне крісло-tron з рогатою спинкою. Рідкісний випадок, коли не прототип послужив для створення моделі, а навпаки, на підставі моделей стільців-tronів було реконструйовано крісло-tron в інтер'єрі будинку. Те саме можна сказати й про реконструкцію купольної печі, такої, як на моделях трипільських будинків етапів Трипілля ВІІ та СІ.

У графічній реконструкції святилища, яка обійшла всі видання, від монографії М. Гімбутас до «Давньої історії України»⁶, антропоморфні статуєтки були розміщені на підвищенні, поруч намальоване крісло, піч і посудини навколо неї. При цьому не враховано дані польової докумен-

Креслення М. Л. Макаревича решток житла 3 – святилища з поселення Сабатинівка II.

¹ Русяева А. С. Античные теракоты Северо-Западного Причерноморья (VI–I вв. до н.э.). – К.: Наукова думка, 1982. – С. 22.

² Див. ТИМКОВСЬКА МОДЕЛЬ САКРАЛЬНОЇ БУДІВЛІ.

³ Див. ТИМКОВСЬКИЙ КОМПЛЕКС САКРАЛЬНИХ РЕЧЕЙ.

⁴ Е. К. Черныш. Трипольское поселение Раковец // КСИА. – 1973. – В. 134. – С. 52–55.

⁵ Макаревич М. Л. Об идеологических представлениях у трипольских племен // ЗОАО. – 1960. – Т. 1. – С. 290–301.

⁶ Gimbutas M. The Language of the Goddess: Sacred Images and Symbols of Old Europe. – 1989. – P. 133, f. 215; Давня Історія України: В 3-х т. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 1: Первісне суспільство. – Рис. 138.

тації, де на плані житла саме в цій частині споруди, що реконструюється як центральна частина святилища, проходить сучасна траншея, що робить достовірність реконструкції дуже низькою.

На основі цієї вельми сумнівної реконструкції сабатинівського святилища Т. Г. Мовша реконструювала обряд святкового випікання хліба, в якому, на її думку, статуетки символізують жінок – учасниць обряду¹. Навряд чи можна погодитися з методикою реконструкції реального обряду на основі скупчення вотивних предметів в руїнах будинку. Тим більше, що окремі деталі розкопаного об'єкту суперечать культовій сцені, яка відтворюється. Наприклад, кількість стільців-тронів менша, ніж статуєток; знайдено як цілі фігурки, так і фрагменти пластики. Що саме символізували уламки статуєток, якщо сидячі на стільцях-тронах статуетки інтерпретуються як реальні жінки – учасниці обряду? Фактом є наявність окремих деталей якоїсь конструкції, імовірно, рогоподібної, але більш конкретних відомостей про неї отримати не вдалося.

Об'єктивні дані про «святилище» – житло 3 поселення Сабатинівка II такі: у північній частині глинобитної споруди, зруйнованої пізньою траншеєю, виявлене глинобитне підвищення, прямокутне в плані, висотою 0,4–0,5 м, що збереглося на площі 2,75×6 м, Безпідставно М. Л. Макаревич вважає, що в давнину воно могло бути вищим і вважає за необхідне інтерпретувати його, як вівтар. За даними автора, у південній частині підвищення розташовувалося 16 антропоморфних статуєток (частково фрагментарних), які супроводжувалися крисельцями-тронами. У цій же частині споруди знайдено скупчення уламків обпаленої глини, що реконструюється як рештки крісла-трону з шириною сидіння до 1 м². Усього в будинку знайдено 32 статуетки, більшість їх фрагментарна. Інтерпретація підвищення як вівтаря цілком імовірна,

але слід підкреслити, що на ньому була тільки половина предметів пластики, а інші – розкидані по підлозі споруди. Привертають увагу також кілька особливих посудин, які, мабуть, мали ритуальне призначення, серед них керамічний барабан (?). В цілому можна погодитися з

Пустотілий керамічний виріб – барабан (?). Поселення Сабатинівка II. АМІА НАНУ.

М. Л. Макаревичем в тому, що відкрита ним споруда № 3 поселення Сабатинівка II мала особливий сакральний статус, проте зруйнованість об'єкту, фрагментарність усіх важливих деталей не дозволяють здійснити реконструкцію інтер'єру цієї будівлі, а тим більше ритуалів, які в ній відбувалися.

Цікаві матеріали було отримано В. П. Цибековим під час розкопок поселення Березівська ГЕС на Південному Бузі. Глинобитне житло IV, за даними дослідника, складалося з двох приміщень, мало площу близько 30 кв.м, третина його була зруйнована трипільською ямою № 4. Рештки будинку мали чіткі сліди пожежі на глиняній обмазці, посуді, кам'яних знаряддях праці. В першому приміщенні житла в південно-західному кутку знайдено глиняне підвищення розмірами 1,2×1,4 м з глиняним карнизом висотою 0,06 м, трикутним у перерізі, імовірно, ця споруда правила за відкрите вогнище. Поруч з вогнищем стояло дві величезні посудини-піфоси. Ще декілька розвалів посуду знайдено на

підлозі першого приміщення.

У південно-західному секторі другого приміщення будинку IV на земляній підлозі зафіксовано оригінальну глиняну споруду прямокутної форми, розмірами 0,8×0,7 м, висотою 0,07 м, поділену на чотири нерівні частини-камери. Поруч були знайдені: кам'яна сокира, декілька знарядь з кременю, зернотерка, керамічний вівтар-столік, два кубки, керамічний черпак, декілька орнаментованих посудин середнього розміру, серед яких горщик з сімома знаками у формі літери «Ж».

Посудина з сімома «Ж» – подібними фігурами – орантами з поселення Березівка. За В. П. Цибековим.

На думку В. П. Цибекова, в житлі IV, очевидно, здійснювався магичний обряд, пов'язаний з родючою силою зерна, про що свідчать «Ж»-подібні фігури-оранти на посудині та розташована поруч багатокамерна споруда. Можливо, у кожному камеру споруди засипалося насіння чи зразки з нового врожаю, а зображення богинь на посудині передані як «матір зерна». В цілому в цій частині житла, очевидно, виконувався обряд акротинія, що переслідував мету зберегти та примножити стада та родючість ланів, а споруду можна вважати житлом-святилищем³.

На нашу думку, наявність в житлі IV поселення Березівська ГЕС деталей інтер'єру та різноманітного інвентарю із сакральним змістом, розміщених у будинку в певному порядку перед тим, як його покинули мешканці, дозволяє вважа-

¹ Мовша Т. Г. Святилища трипольської культури // СА. – 1971. – № 1. – С. 201–205.

² Макаревич М. Л. Об идеологических представлениях у трипольских племен... – С. 290–292. СВАТИЛИЩЕ.

³ Цибеков В. П. Обряд акротиния в культуре трипольских племен // МАСП. – 1976. – В. 8. – С. 170–176.

ти, що ця споруда мала особливий сакральний статус.

У житлі I поселення Поливанив Яр етапу VI Т. О. Попова відзначає такі деталі інтер'єру, як вимостки-лежанки та жертвовники, а приміщення, на її думку, функціонувало як культове місце¹.

На думку І. І. Зайця, на поселенні Кліщів інтер'єр житла І0 дозволяє вважати будівлю господарсько-ритуальним комплексом, а житло І1, в якому була вимостка та багато біноклеподібних посудин, могло відігравати роль культового центру, тобто мало особливий сакральний статус.

О. В. Цвек вважає, що інвентар та конструктивні деталі площадки 5 поселення Шкарівка дозволяють виділити споруду з ряду інших і вважати її культовою². На нашу думку, інтер'єр та знахідки цієї будівлі свідчать про існування певних місць, що могли бути пов'язані з культовою практикою. Побутовий інвентар був розставлений певним чином, що вказує на особливий сакральний статус будинку.

Дослідники поселення Коновка (етап VII) звернули увагу на житло № 7. Це двокамерна споруда з товстим глинобитним перекриттям на дерев'яному каркасі та земляною підлогою першого поверху, частково підмазаною тонким шаром глини. На ній було споруджено вимостки прямокутної форми, біля них знайдено комплекс сакральних речей: антропоморфні та зооморфні фігурки, фішки, частина яких мала зооморфні або антропоморфні риси. Місце знаходження споруди у центрі поселення, 76 знайдених тут предметів пластики, а також розташований навколо них посуд, відсутність знарядь праці та відходів виробництва, кісток тварин чи інших ознак господарської діяльності дозволяє дослідникам вважати цей комплекс залишками культової будівлі².

Серед досліджених споруд прото-міста Майданецьке дослідники виділяють деякі житла, серед яких комплекс М. Він був глинобитною прямокутною двоповерховою спорудою з горнищем, площею 168 кв.м. На першому поверсі зафіксовано групу розвалів посудин. На другому поверсі виділено два приміщення. В одному з них, площею 63 кв.м, простежено фарбування глиняної долівки червоною фарбою. Тут була вимостка-вогнище, знайдено розвали розписаних посудин. У другому приміщенні зафіксовано глиняний подіум уздовж стіни, вимостку-вогнище, розвали розписаних посудин. Такий інтер'єр дозволяє припускати, що будівля могла бути суспільно-культовим осередком.

На поселенні Коломийщина I (етап CI) привертає увагу знахідка в житлі 6. В центрі споруди поруч з вимостою з глини діаметром 70 см, пофарбованою червоною фарбою, виявлено 21 (майже всі цілі) фігурку, серед них 18 – жіночі, а три – чоловічі. Т. С. Пассек трактує це місце як «культове, на якому або біля якого мали міститися фігурки магічного значення і де, очевидно, здійснювалися ті чи інші магічні обряди»⁴.

На поселенні Цвіклівці простежено яму № 1, овальну в плані, діаметром 1,6 м, глибиною 0,85 м. У її заповненні зафіксовано шматки обпаленої глини, на дні – обпалене каміння. У шарі з вклученнями попелу та вугілля знайдено уламки кераміки, в тому числі великої посудини із шнуровим орнаментом, обпалений жолудь. У нижніх горизонтах заповнення ями знайдено лощило та проколки з кістки, фрагменти чаші, біля східного краю – кулясту розписну посудинку з двома наліпними ручками у вигляді антропоморфних голівок. Т. Г. Мовша інтерпретує яму № 1 та весь комплекс ям, в тому числі й згадану

вище яму № 8 з перепаленими людськими кістками у південно-східній частині поселення Цвіклівці, як «святинище під відкритим небом», наявність попелу та вугілля, на думку дослідниці, є свідченням якогось обрядового дійства, імовірно, «частина південно-східного схилу поселення була священною. Тут на відкритому повітрі відбувалися різні складні магічні заклинання та обряди»⁵.

На нашу думку, наведені вище матеріали самі по собі не дають достатніх підстав простежити культуру спеціалізацію серед досліджених трипільських споруд і вважати той чи інший будинок «храмом» або «святинищем». Це не відкидає імовірності існування останніх у трипільців. Проблема потребує подальшого вивчення. Зафіксовані в житлах Тимкового, Сабатинівки II, Коломийщини II, Коновки та інших поселень комплекси пластики та сакральних артефактів безумовно фіксують особливий ритуальний статус цих будівель. Наведені факти свідчать про священні ритуали, які відбувалися в спорудах та приміщеннях з особливим сакральним статусом, але деталі цього явища поки що незрозумілі, як і зміст магічних обрядів, які тут мали місце.

Сакральні скарби

Скарби в житлах, на поселеннях або в районі поселень також розглядаються як певний вид жертвоприношення. Різноманітні предмети, зібрані в комплекси і сховані в будівлях або на поселеннях, розглядаються як сакральні скарби⁶. Вони склалися з набору різноманітних речей, які мали лише престижно-ритуальну (а не побутову чи господарську) цінність. Наведемо кілька прикладів.

В одній з будівель поселення Олександрівка знайдено скарб із семи крем'яних заготовок наконеч-

¹ Попова Т. А. Жилищно-хозяйственные и оборонительные комплексы поселений Поливанова Яра // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. Тальянки, 1990. – К., 1990. – С. 66.

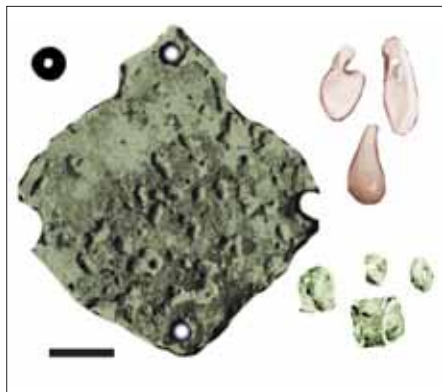
² Цвек О. В. Релігійні уявлення населення Трипілья // Археологія. – К., 1993. – № 3. – С. 74–75; див. також ШКАРІВСЬКЕ

³ Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністрів'ї // Археологія. – К., 1985. – Вип. 52. – С. 42–46.

⁴ Пассек Т. С. Трипільська культура... – С. 72.

⁵ Мовша Т. Г. Новое поздне трипольское поселение Цвикловцы в Среднем Поднестровье // СА. – 1964. – № 1. – С. 131–145.

⁶ Див. СКАРБ.

Предмети знайдені під обмаскою в житлі 14 поселення Олександрівка. Дослідження Зіньковського К. В.

ників для дротика, схованій на підлозі біля стіни. У цьому самому житлі виявлено комплекс, який складався з мідного антропоморфного амулета — бляхи, пронизок, окремих чорних намистин та підвісок з молочних зубів оленя або їх імітації. Він компактно розміщувався під завалом обмаски. Неповдалік зафіксовано розвал групоподібної посудини, в якій знаходилася нижня частина сидячої фігурки.

М. П. Сохацький на поселенні етапу VI Глибочок між скупченнями уламків кераміки знайшов скарб мідних предметів. Це були три кільця з пластин міді або дроту діаметром від 35 см до 25 см та серпоподібна підвіска з гачком завдовжки 45 см. Усі предмети були тісно переплетені поміж собою. На відстані 1,4 м знайдено ще й мідний злиток¹.

О. Ф. Лагодовська виявила під час розкопок глинобитного житла на поселенні Сандраки (етап СII) на земляній підлозі житла скарб з восьми великих крем'яних пластин².

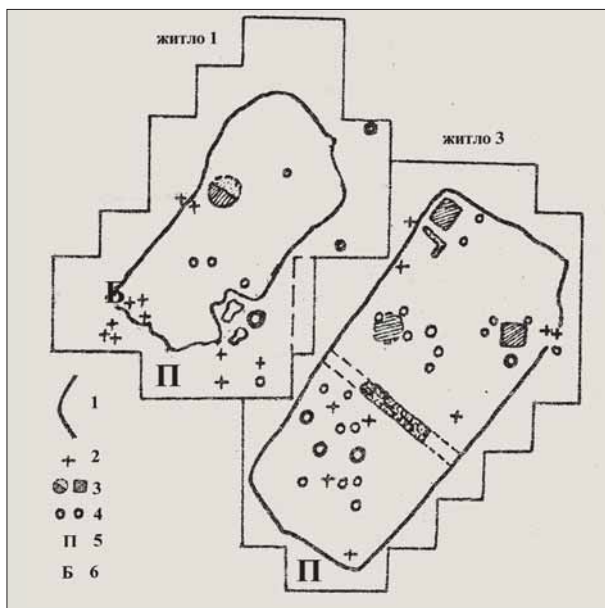
З поселенням Цвіклівці пов'язується випадкова знахідка посудини з прикрасами — скарбу³.

Майданецький скарб⁴ був виявлений під час розкопок залишків житлово-господарчого комплексу Ж. У біконічній посудині знаходилося

близько 100 кістяних підвісок із зубів оленя або їх імітації. Серед розвалу другої посудини знайдено кілька десятків підвісок із зубів оленя, мідну сокиру-тесло.

Під час розкопок поселення Косенівка Т. Г. Мовша в житлі № 1 знайшла скарб мідних намистин у посудині. Під південно-західними стінами ззовні жител № 1 та № 3, які, за даними авторів розкопок, становили один господарський комплекс, було закопано скарби з крем'яних пластин, сколотих з одного нуклеуса⁵.

також прикраси, наприклад з мушлі, яка в універсальній сакральній традиції пов'язується з Місяцем та всім його семантичним полем. Підвіски, що входили до наборів від намиста різних скарбів, виготовлені з молочних зубів оленя (дорослий олень має тільки 2 таких зуби, тому вони досить рідкісні) або є їх імітаціями. В Олександрівці маємо приклад ремонту таких підвісок (вони нічого не варті з огляду на їхні технологічні властивості та матеріал), що підкреслює їх сакральну-престижну цінність.

План жител 1 та 3 поселення Косенівка. За Бузин Г. М. та Якубенко О. О. 1 — контур площадки; 2 — зернотерки; 3 — вимостки; 4 — розвали посудин; П — скарби пластин; Б — скарб бус.

Отже, скарби на поселеннях або в житлах, зафіксовані для всіх етапів Трипілья, без сумніву, мали сакральний зміст і можуть розглядатися як особливий вид жертвоприношення. Такий висновок підтверджує аналіз речей, які входять до складу скарбів.

Безумовно культовими можна вважати різноманітні амулети, а

Крем'яні вироби зі скарбів зазвичай у вжитку не були, що підтверджено дослідженнями Г. Ф. Коробкової. Н. В. Риндіна встановила цікаві особливості мідних виробів із скарбів. Так, на сокирі з Карбунського скарбу не виявлено слідів зміцнення знаряддя, тому Риндіна Н. В. висловила слушну думку про те, що, на відміну від поширених знарядь такого типу культури Гумельниця, карбунська сокира не могла використовуватися з практичною метою, була символом влади, знаком особливого престижу або соціаль-

ного статусу свого власника. Отже, чинником виробництва навіть великих мідних знарядь у трипільському середовищі було бажання створити речі, які могли б бути символом соціально виділених членів суспільства або їх груп⁶. Імовірно, що ці самі чинники обумовили використання цієї сокири у складі речей скарбу. Н. В. Риндіна вважає, що

¹ Сохацький М. П. Звіт про роботу археологічної експедиції Борівського відділу Тернопільського краєзнавчого музею у 1991 р. (Археологічні розвідки в ур. «Стінка» поблизу села Глибочок Борщівського району, розвідки на території Борщівського району // Науковий архів Інституту археології НАНУ. — 1991/92.

² Див. САНДРАКСЬКИЙ СКАРБ.

³ Див. ЦВІКЛІВЕЦЬКИЙ СКАРБ.

⁴ Див. МАЙДАНЕЦЬКИЙ СКАРБ.

⁵ Бузян Г. Н., Якубенко Е. А. Характерные черты домостроительства Косеновской локальной группы // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. Тальянки, 1990. — К., 1990. — С. 59.

⁶ Риндіна Н. В. Медные топоры-молотки и топоры-тесла Восточной Европы // Проблемы археологии Евразии. — М. 2002. — С. 248.

сокира зі скарбу, знайденого біля с. Брад у Румунії, безумовно мала церемоніально-престижне призначення¹.

Цікавою паралеллю сокирам, «похованим» у скарбах, є мідний молоток з поховання новоданилівського типу біля с. Петро-Свистунове. Аналіз цього виробу дозволяє Н. В. Риндіній стверджувати, що крихкість металу виключала можливість використання молотка для ударної дії, тому він міг застосовуватися лише як скіпетр або інший ритуальний символ².

Статус предметів з трипільських скарбів як ритуально-престижних підкреслюють румунські дослідники.

Так, скарб з Браду складався з 479 прикрас з міді, золота та кістки, церемоніальної мідної сокири, покладених в посудину незвичайної форми, яка нагадує орнітоморфні посудини³.

Отже, можна зробити висновок, що найбільша частина артефактів трипільської культури, яка свідчить про сакральну практику, пов'язана з обрядом жертвоприношення. В обрядах жертвоприношення використовувався вогонь. Зафіксовано різноманітні ритуали, які свідчать про жертвоприношення, які входили до ритуалу залишення поселення. Імовірно, досить широко практикувалися принесення в жертву певних тварин, зерна, людські жертвоприношення, а також жертвування престижно-ритуальних речей.

Скарб з Браду. За К.-М. Манту.

ПРЕДМЕТИ МАГІЧНОЇ ПРАКТИКИ

Під час магічних обрядів використовувалися предмети магічної практики – різноманітні речі, які є інструментарієм магічних ритуалів. Вони трапляються серед різних категорій знахідок, сюди можна зарахувати антропоморфну та зооморфну пластику, ритуальний

Мініатюрні посудинки з поселення Олександрівка. ОАМ НАНУ.

посуд, керамічні моделі будівель, стільців-tronів, саней, сокир, хлібців, моделі посуду (мініатюрні посудини), амулети з різних матеріалів, керамічні брязкальця, прясла, об'ємні символи (фішки), прикраси і орнаментири з іклів кабана та інші вироби. Деякі артефакти, які на перший погляд мають побутове призначення, можуть розглядатися як магічні у зв'язку з їх

археологічним контекстом, якій свідчить про набуття звичайними предметами магічних властивостей.

М. Мосе вважає, що підготовка магічних речей є складовою частиною обряду, для якого маг виготовляє зображення, в тому числі з глини, металу, що забезпечує його фігурками богів або демонів, ляльками, що заміщують об'єкт чаклунства, предметами, які мають символічне значення. Він виробляє наплічні

пов'язки, кулони, талісмани та амулети. Відповідності усьому цьому ми знаходимо серед трипільських артефактів. Наприклад, антропоморфні амулети подібної стилістики⁴ виготовлені з кістки, мушлі, каменю, міді.

Дослідження М. Мосса виявили, що список матеріалів, які використовувалися в магічних обрядах, мав характер жорстких приписів. Крім матеріалів, обряди містять у собі

Зооморфні чаші. Колекція «ПЛАТАР».

¹ Там же. – С. 250.

² Там же. – С. 255.

³ Ursachi V. Le depot d'objets de parure eneolithiques de Brad, com. Negri, dep. de Bacau // Le paleolithique et neolithique de la Romaine en contexte Europeen. – Yasi, 1991. – P. 345–347.

⁴ Див. АМУЛЕТ.

Чаші на ніжках. Колекція «ПЛАТАР».

Ритуальні чаші на антропоморфних підставках. Колекція «ПЛАТАР».

Ритуальні двохчасні чаші із зооморфними скульптурними деталями. Колекція «ПЛАТАР».

цілій інструментарій. Найпростіший приклад – магічна паличка. Відомо, що греко-латинська магія мала у своєму розпорядженні арсенал чаш, каблучок, ножів, кіл, таблиць, веретен, ключів, дзеркал, калатал і т. п. Знахар ірокезів або з племені сіу мав у торбі ляльки, пір'я, камінці, вироби з бісеру, кістки, молитовні палички, ножі¹. Отже, існує безліч артефактів, які можуть виявитися предметами магічної практики.

Характерним є перелік магічних матеріалів та інструментів, наведений М. Моссом. Його можна проілюструвати трипільськими артефактами.

Чаші – серед трипільського посуду представлені чашами, розписаними магічними символами, чашами на ніжках, фігурних підставках, зооморфними чашами, двохчасними чашами тощо.

Кільця – мідні кільця серед знахідок трапляються дуже рідко.

Ножі – крем'яний ніж, наприклад, був знайдений С. О. Гусевим на глиняній вимостці в будинку поселення Ворошилівка.

Кола – якоюсь мірою символіці кола можуть відповідати глиняні диски, орнаментальні композиції, підставки, в тому числі й антропоморфні, знайдені серед руїн трипільських будівель.

Прясельця з піктографічними знаками з поселення Жванець. НМІУ.

Веретена – знахідки їх у Трипільлі невідомі, натомість на пізньому етапі поширені прясла, в тому числі з орнаментациєю та знаками.

Як шумові інструменти могли використовуватися брязкальця²; на трипільських пам'ятках більшість з них – це фігурки птахів, трапляються антропоморфні, брязкальце з

Чаші. Колекція «ПЛАТАР».

Брязкальце у вигляді птахи. ЛІМ.

¹ Мосс М. Набросок общей теории магии... – С. 205–232.

² Див. БРЯЗКАЛЬЦЕ.

Жи-Врублевецької мало яйцеподібну форму, з Кліщева – форму посудинки. А. СРусаєва наводить дані про зв'язок брязкальців з античного міста Фіві з містичним ритуалом елевсинських божевств¹.

Яльки, фігурки богів або демонів знаходять, імовірно, відповідність серед трипільської пластики.

Антропоморфна пластика. Колекція «ПЛАТАР».

Стулки черепашок з отворами – предмети магичної практики. Поселення Цвіклівці. НМІУ

Підвіски із зубів у складі Цвіклівецького скарбу. НМІУ.

ними: амулети, орнаментири, прикраси з іклів кабана, шпильки з кісток птахів, фаланги пальців бика з отворами, підвіски із зубів оленя, лисиці, вовка. До речі, останні артефакти з'являються ще в палеоліті, а

Підвіски із зубів з поховання біля с. Вільшанка. НМІУ.

Стулки черепашок з отворами – предмети магичної практики. Поселення Цвіклівці. НМІУ.

Філі – у трипільських житлах досить рідко знаходять стріли, цей факт використано В. А. Дергачовим як один з аргументів на користь того, що в трипільців було мало зброї². На нашу думку, знахідки окремих екземплярів крем'яних стріл у трипільських будинках в контексті всього наповнення комплексу різноманітними сакральними речами свідчить в даному контексті про їх магичне значення. СМ. Бібіков під час розкопок в урочищі знайшов біноклеподібну посудину, заповнену перепаленими відщепами, серед них була й стріла¹.

Магічна піктограма з символами Місяця. Поселення Кирилівка. ОАМ НАНУ.

Можливо, роль священних магичних таблиць могли виконувати орнаментальні композиції, знаки, піктограми на мальованому посуді. Кістяні вироби – серед трипільських матеріалів присутні різноманітні вироби з кістки, які можна вважати ритуаль-

їх поширення не закінчується із зникненням Трипілля. На різних поселеннях трипільської культури зустрічаються стулки черепашок з пробитими отворами. Вони також, вірогідно, використовувалися як магичні предмети.

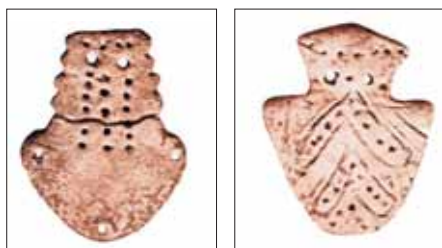
Золоті амулети. Скарб з Браду. За К.-М. Манту.

¹ Русаєва А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья... – С. 142.

² Дергачев В. А. Два этюда в защиту миграционной концепции // Stratum plus. – 2000. – № 2. – С. 188–236.

Мідний антропоморфний амулет.
Поселення Олександрівка. ОАМ
НАНУ.

Керамічні антропоморфні амулети.
Поселення Хебешешть. За Вл. Думіт-реску.

Кам'яний амулет з Бернашівки. За
В. Г. Збеновичем.

Імовірно, амулетами й талісманами можна вважати речі, що мали отвори і могли використовуватися як кулони або нашиватися на одяг. Вони можуть відтворювати антропоморфну фігуру або бути абсолютно спрощеної форми. Кам'яна підвіска з Бернашівки нагадує за формою підвіску з зубів.

Предметами, які мають символічне значення, насичені майже всі трипільські комплекси. Можна припустити, що концентрація тих чи інших сакральних предметів – скупчення в одному житлі кількох подвійних посудин (біноклів) або різноманітних фігурок та вотивних предметів, які утворюють культовий комплекс, пов'язана з різноманіт-

ними магічними ритуалами в обряді жертвоприношення.

М. Мосс відзначає, що часто магічні обряди спрощуються через багатократні повторювання та під впливом часу. Вважаємо за можливе саме такими обставинами пояснити зафіксований під час аналізу кераміки феномен редукування певних рис, які відтворювали магічні символи. Наприклад, якщо для раннього та початку середнього Трипідля характерні грушоподібні антропоморфні посудини з досить яскраво вираженими антропоморфними властивостями, то на посуді пізнього етапу вони малопомітні, тому що антропоморфні риси на них виступають у редукованому вигляді. Те саме відбувається і з чашами на антропоморфних підставках та антропоморфними підставками, а також посудинами з антропоморфними ручками. Таке явище можна розглядати як спрощення окремих елементів обряду, при якому використовувався антропоморфний посуд.

Аналіз археологічних артефактів трипільської культури доводить їх повну відповідність системі магічних уявлень та їх закономірностей, встановлену М. Моссом. Можна стверджувати, що переважну більшість знахідок, які трапилися під час розкопок, певною мірою цілком логічно можна вважати магічними

артефактами, оскільки вони свідчать про їх використання в магічних обрядах, найчастіше – в обряді жертвоприношення.

Крім того, вони є магічними символами, тобто предметами магічних дій, спрямованих на виклик надзвичайних сил, оволодіння та спілкування з ними.

Різноманітні речі, оформлені та орнаментовані й насичені певними символами, які на магічній мові символічно відображали вербальні обряди, пов'язані із конкретними закляттями – «словами влади». З цієї точки зору декор на керамічних виробках може бути, крім іншого, ще й певним відображенням тих чи інших заклять.

До категорії сакральних предметів відносяться такі знахідки на трипільських поселеннях, як ритуальний посуд, статуєтки, моделі стільців, саней та будівель.

Ритуальний посуд

Частина трипільської кераміки без сумніву виготовлялася спеціально для використання під час магічних обрядів. Це відноситься в першу чергу до таких виробів, як біноклеподібні, антропоморфні та зооморфні посудини, а також керноси – посудини, що склалися з кількох місткостей (від трьох до п'яти). На

Антропоморфні посудини. Колекція «ПЛАТАР».

Ритуальні чаші із зооморфними скульптурними деталями. Колекція «ПЛАТАР».

Ритуальна посудина з поселення Незвисько. ЛІМ.

думку В. І. Маркевича вони пов'язані із фетишизмом¹. М. Нільссон вважає, що «kernos» це посудина для підношень, що складалася з глечика, який оточений багатьма маленькими чашками, що заповнювалися різноманітними фруктами, вином, олією. В центрі його була лампа. Під час Елевеїнських містерій жінки носили

Трипільські ритуальні посудини - «кernosи». Колекція «ПЛАТАР».

Кernos крито-мікенської культури. За М. Нільссоном.

ці kernosi на голові, а традиція таких посудин дуже давня, вони відомі у мінойській культурі². Ймовірно, що традиція виготовлення виробів, складених з кількох чашок сягає значно більшої давнини, ніж міг уявити собі М. Нільссон, і трипільські kernosi використовувалися для змішування різноманітних підношень під час ритуалів.

Трипільські зооморфні посудини поділяються на фігуративні, представлені поодинокими унікальними екземплярами, та чаші з головою та хвостом тварини, іноді на чотирьох ніжках. Останні досить розповсюджені, різних розмірів, від мініатюрної плошки до великої макітри, серед них є поділені навпіл перегородкою. Зооморфні чаші звичайно відтво-

рюють бовина (відомі з двома голівками) або барана.

В. Г. Ардзинба наводить дані про використання зооморфного посуду у ритуалах на сакральних святах, коли хетські цар та цариця «пили та їли богів» під час обряду причастя. Кульмінаційним пунктом усіх хетських ритуальних свят є момент, коли вином або пивом наповнювали посудину із золота чи срібла у вигляді тварини або у формі певної частини тварини, розламували хлібини та пили божество. Посудина у формі тварини символізувала божество. Відповідно напої заміняли кров тварини, а хліб — жертвоне м'ясо. Так, хетські цар та цариця, коли випивали вино або пиво із символічної посудини у формі тварини, отримували силу бога. Відповідно до хетських інвентарних текстів, деякі божества ототожнювалися з посудиною³.

Антропоморфна пластика

Антропоморфна пластика досить широко представлена в матеріалах поселень трипільської культури починаючи з найдавніших. Більшість з трипільських теракот — невеликого та середнього розміру, зустрічається й досить велика скульптура висотою

¹ Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцевская... — С. 147.¹ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии... — С. 33, рис. 40: 4; 167.

² Нильссон М. Греческая народная религия. — СПб: «Алетейя», 1998. — С. 43.

³ Ардзинба В. Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. — М. 1982 — С. 15, 63.

Фрагменти великих фігурок.
Колекція «ПЛАТАР».

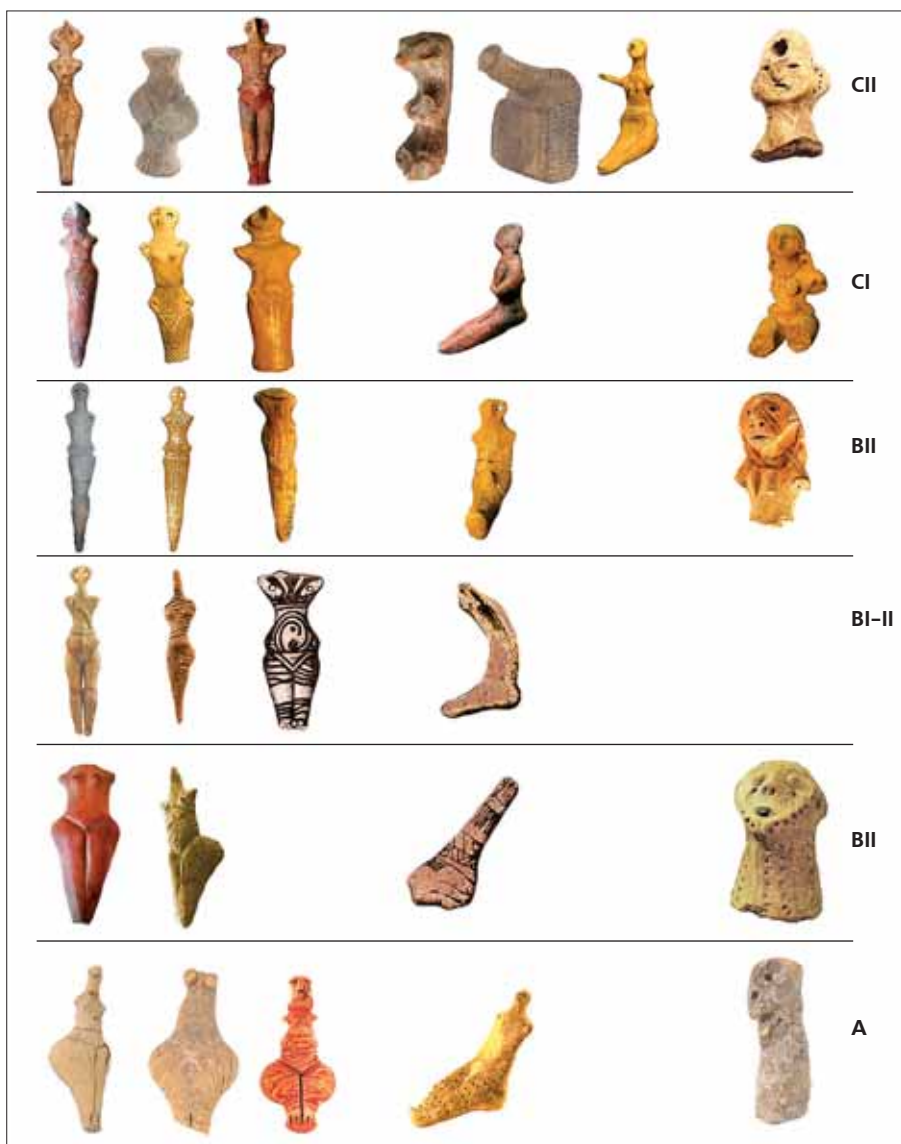
Фігурки з теля Подурь-Дялул Гінда-
ру. За Д. Монахом, Г. Димитроя,
Ф. Монах та ін.

Статуетки з поселення Путинешти. За
В. І. Маркевичем.

Статуетки з поселення
Олександрівка. ОАМ НАНУ.

Основні типи антропоморфної пластики.

Фігурка із заглибленим орнаментом.
Поселення Драгушень. За
Вл. Думітреску.

до 30 см. Не відзначено кореляції між морфологічними особливостями, розмірами та іконографічними типами статуеток. Формальний аналіз особливостей фігурок дозволяє виділити серед трипільської пластики низку іконографічних типів, які, імовірно, втілювали різні сакральні образи й виконували різну роль у магичній практиці.

Порівняння колекцій пластики культур Прекукутень та Трипілля А показує, що особливості моделювання скульптури етапу Трипілля АП відповідають статуеткам Прекукутень II. Фігурки етапу Трипілля АПІ 1–2 знаходять відповідність у матеріалах поселення Тирпешть III фінальної фази Прекукутень III.

Коли на початку культури Кукутень у пам'ятках Прикарпатської Молдови з'являється оздоблення пластики нового типу – орнаментация вирізьбленими заштрихованими трикутниками та розпис (Тирпешть IV), на синхронних поселеннях у Середньому Подністров'ї (Городниця-Городище, Лука-Врублевецька) поширена пластика, яка в цілому виконана в традиціях, типових для культури Прекукутень-Трипілля АПІ. Таким чином, можна констатувати появу регіональних особливостей у відтворенні сталих іконографічних типів антропоморфної пластики на рубежі Трипілля А–Прекукутень та Трипілля-Кукутень.

Неможливо, на жаль, співвіднести з певними іконографічними типами пластики такі технологічні прийо-

Фігурка з поселення етапу Трипілля ВІ Нові Русешти. За В. І. Маркевичем.

ми, як засіб моделювання фігурки з одного шматка глини, з верхньої та нижньої половини, з двох вертикальних дзеркальних половин чи глини різних кольорів. Можна тільки констатувати, що дихотомія, в цілому властива для символіки трипільської культури, знайшла відображення і в пластичі.

Порівняння пластики Трипілля А та Трипілля ВІ свідчить, з одного боку, про традиційність головних іконографічних типів, а з другого – на певні зміни в позах та зменшення їх різноманітності й деякі нові прийоми оздоблення.

Моделювання пластики етапу Трипілля ВІ–І таких поселень, як Нові Русешти, Городниця-Городище, Плисків-Чернявка цілком відповідає ранньотрипільській традиції фінального етапу Трипілля АПІ-3. Ці комплекси – найбільш ранні серед матеріалів Трипілля ВІ. Те саме можна сказати й про окремі екземпляри скульптури з було-дніпровського варіанту Трипілля ВІ, де ранньотрипільська традиція моделювання статуеток зберігається і на наступних фазах Трипілля ВІ-2 і ВІ-3.

На етапі Трипілля ВІ-2 (Кукутень А3) в Подністров'ї та Побужжі пластика середньодністровського та сабатинівського типу пам'яток не тільки має яскраві оригінальні риси, але й відображає певні інновації в моделюванні. Спільною рисою для обох локальних варіантів є більш стрункі пропорції антропоморфних фігурок. У середньодністровському варіанті зафіксовано застосування невідомої раніше орнаментации із заштрихованих трикутниками з вузьких ліній. Наявність такого типу фігурок на поселенні Тирпешти IV (Кукутень А1-2) в Прикарпатській Молдові вказує регіон, з якого могла бути запозичена традиція такої орнаментации статуеток Поливанового Яру III. У сабатинівському варіанті новою рисою, яка не впливає з ранньотрипільських традицій, є моделювання плечових виступів стоячих фігурок вертикально, в позі Оранти. Ця традиція могла з'явитися під впливом пластики культури Гумельниця. Фрагмент фігурки з Печери, що презентує етап Трипілля ВІ-2 борисівського типу, має нові

риски в оздобленні порівняно з ранньотрипільською традицією. Це широкожолобчастий різьблений візерунок з доповненням ліній ланцюжками ямок. Така орнаментация типова для кераміки борисівського типу.

Невелика колекція статуеток етапу ВІ-3 (Кукутень А4) має певні відповідності в наступній фазі – Трипілля ВІ-ВІІ. Такі інновації, як моделювання голівки, наближене до форми диска, а також розпис статуетки до випалу мають прототипи в культурі Кукутень А1-2. Найбільш ранні розписні теракоти походять з шару Кукутень А1-2 тєлю Подурь-Дялуд-Гіндару. Голівки, що наближаються за моделюванням до дископодібних, є в кукутенських поселеннях етапу А3 та А4 (Трушешти, Дрегушень). Таким чином, можна констатувати західний та південно-західний імпульс в прийомах і засобах моделювання скульптури середньодністровського та сабатинівського варіантів Трипілля ВІ, який вплинув на несуттєві риси моделювання статуеток при збереженні традиційних іконографічних типів.

Аналіз антропоморфної пластики наступного етапу показує, що новою

Антропоморфні фігурки з поселення Сабатинівка I. ОАМ НАНУ.

деталлю скульптури, яка з'являється на етапі Трипілля ВІ-ВІІ-2, є дископодібне моделювання голівки фігурки, яке характерне для цього часу поруч із конічними голівками. Джерелом цієї інновації, очевидно, був регіон Румунії, де дископодібні голівки з'являються на фігурках етапу Кукутень А1-2. Новою рисою пластики етапу Трипілля ВІ-ВІІ є також моделювання веретеноподібних ніг з потовщенням в ділянці литок. Аналогічна теракота поширена в Кукутень А-В2.

Торс розписної фігурки з дископодібною голівкою. Колекція «ПЛАТАР».

Підсумовуючи аналіз пластики етапу Трипільля ВІІ, можна зробити висновок про продовження традиції іконографічних типів. Моделювання статуеток набуває певних регіональних особливостей. Як і на попередньому етапі, домінуючим типом є стоячі жіночі фігурки, прямі, з нахиленою вперед або відхиленою назад верхньою частиною тулуба. Усі деталі таких статуеток продовжують попередню традицію. Чоловічі фігурки трактовано аналогічно. Є статуетки, які передають образ андрогіна¹.

Статуетка андрогіна. Колекція «ПЛАТАР».

Окремими екземплярами представлено тип сидячої антропоморфної фігури з прямим, нахиленим вперед чи відхиленим назад торсом. Зустрічаються окремі статуетки на стовбчастій ніжці. Окремі фігурки передають образ вагітної. Є також статуетки з дитиною на руках.

Аналіз пластики Трипільля СІ засвідчує її різноманітність та значну кількість іконографічних типів. Превалюють статуетки, що передають струнку стоячу жіночу фігуру з прямою спиною або відхиленим назад торсом. Так само модельовано й чоловічі статуетки та андрогіни.

Жіночі фігурки з поселення Стіна. За М. Л. Макаревичем.

Фігурки вагітних жінок з поселення Стіна. За М. Л. Макаревичем.

Торс фігурки вагітної жінки. Поселення Майданецьке.

Статуетка на стовбчастій ніжці з поселення Стіна. За М. Л. Макаревичем.

Статуетка на стовбчастій ніжці із зачіскою. Колекція «ПЛАТАР».

Сидяча статуетка з поселення Майданецьке. НФ ІА НАНУ.

Сидяча статуетка з колекції Хвойки В. В. НМІУ

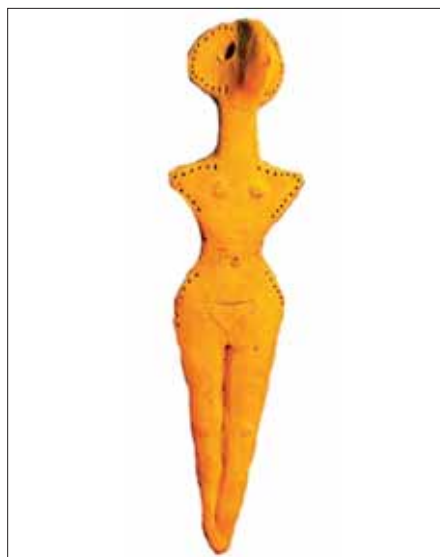
¹ Див. АНДРОГІН.

«Майданецьке мадонна». НФ ІА НАНУ.

Багато статуєток, що відтворюють образ вагітної. Є фігурки на стовпчастому постаменті, ніби одягнені у спідницю. Сидячі фігурки з прямим корпусом, відхиленим назад або нахиленим вперед, серед останніх трапляються статуєтки з дитиною на руках. Багато великих реалістичних стоячих фігурок з піднесеною (відкинутою назад) головою з портретними рисами обличчя. Зустрічаються фрагменти скульптури від досить великих статуєток.

Аналіз пластики фінального етапу трипільської культури свідчить, що традиційні для Трипілля стоячі фігурки з дископодібними голівками присутні на пам'ятках усіх типів, крім усатівського. Тип пластики, що передає сидячу нахилену фігуру, трансформується, починаючи з вихватинського типу, в стилізовані статуєтки усатівського типу на кубоподібному постаменті. Скульптура з реалістичними рисами в моделюванні обличчя представлена як серед традиційних трипільських типів, так і в пластичі усатівського типу. Унікальними морфологічними особливостями вирізняється велика фігурка з поховання черепів в насипу кургану № 104 біля с. Сушки¹.

Фігурка бинзенського типу. Поселення Оселівка. НМІУ.

Статуєтка з поселення Розкошівка.

Фрагменти від великих статуєток з поселення Майданецьке (НФ ІА НАНУ).

На пам'ятках усатівської культури стоячі антропоморфні фігурки традиційного іконографічного типу у фрагментарному стані відомі тільки на усатівському поселенні. На могильниках в Усатовому та Маяках

Торс пізньотрипільської фігурки. Поселення Троянів. АМ ІА НАНУ.

Статуєтка з поховання біля с. Сушки. НМІУ.

знайдено тільки статуєтки усатівського типу, дуже стилізовані зображення на кубоподібному постаменті, які передають сидячу фігуру із нахиленим уперед торсом. Ці фігурки відповідають скорченій позі скелетів в усатівських похованнях та ембріональній позі. Виділяється велика фігурка з дитячого поховання маяцького могильника². Деякі її риси

Велика фігурка з дитячого поховання в Маяках. ОАМ НАНУ.

¹ Мовша Т. Г. К вопросу о трипольских погребениях с обрядом труположения... — С. 71–72.

² Див. РЕАЛІСТИЧНА ФІГУРКА З МАЯКІВ.

традиційно трипільські. В могильниках Маяків та похованнях Дунай-Дніпровського межиріччя, синхронних усатівській культурі, трапляються антропоморфні статуетки різних іконографічних типів, відмінних від трипільських за технологічними, стилістичними та морфологічними ознаками. Частина їх близька до пластики серезліївського типу, характерного для синхронних Усатову поховання Степу. Унікальний іконографічний тип фігурок походить з поховань у курганах біля с. Красногірка. Певні морфологічні, стилістичні та технологічні особливості наближають ці статуетки до усатівських на кубічному постаменті, але фігурка має синкретичний вигляд, поєднуючи у собі антропоморфні та зміїні риси.

Фігурки усатівської культури.
1 – Херсонський краєзнавчий музей,
2 – ОАМ НАНУ.

Використання пластики

Серед трипільської пластики, очевидно, є різні класи предметів магічної практики. Статуетки богів або духів зберігали традиційний іконографічний тип упродовж століть. Деякі фігурки, імовірно, могли замінювати у магічних обрядах об'єкти чаклунства.

Схематизовані, недбало виготовлені антропоморфні та зооморфні теракоти, особливо з домішкою зерен, імовірно використовувались в обрядах жертвоприношення.

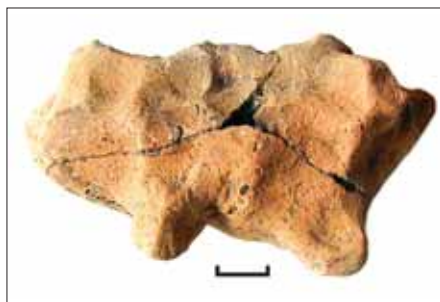
Встановити призначення антропоморфних та зооморфних статуеток зараз досить важко. У фунда-

Комплекс зооморфної пластики з ями комплексу Е на поселенні Майданецьке. НФ ІА НАНУ.

ментальних дослідженнях скульптури давніх землеробських культур розглянуто окремі аспекти цієї проблеми.

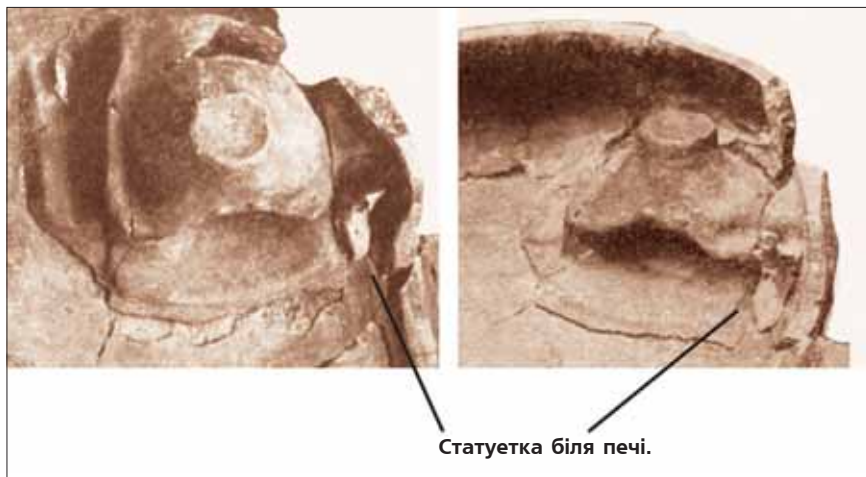
Так, С. М. Бібіков ґрунтовно довів можливість використання недбало виконаних схематичних антропоморфних фігурок, в тому числі й із домішкою зерен у формувальній масі, в обрядах під час зимово-весняних свят, пов'язаних з культом родючості¹. Вважаємо, що певною мірою можна конкретизувати гіпотезу С. М. Бібікова і вважати використання такого типу антропоморфних та зооморфних фігурок в обрядах жертвоприношення, які

Фігурка бовина з поселення Бернашівка. За В. Г. Збеневичем.

Жіночі фігурки на моделі з Сушківки. НМІУ.

Статуетка біля печі.

Жіночі фігурки на моделі з Попудні. За М. Гімнером.

¹ Бібіков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская... – С. 255–258.

супроводжували майже всі обрядові дії¹. Знахідки фігурок та їх фрагментів у ямах свідчать про те, що ми маємо справу з похованням решток жертвоприношення після відправлення обряду, що було звичайною сакральною практикою.

Т. С. Пасек вважала, що частина фігурок могла використовуватися для розміщення їх у модельках жител. (Пасек, 1949). Це підтверджується наявністю у деяких моделях приліплених, як всі деталі інтер'єру, антропоморфних скульптурок. В одностипних моделях з Сушківки та Попудні нахилена, або майже горизонтальна жіноча фігурка розміщена біля входу поруч з піфосами, що стоять на под'юмі. У попуднівській моделі фігурка сидить біля печі у протилежній стіні. Але треба зауважити, що антропоморфна скульптура, по-перше, розповсюджена на ранніх етапах Трипілья, для яких моделі жител невідомі, а по-друге, велика кількість та розміри фігурок свідчать про те, що вони були окремими сакральними предметами, не пов'язаними з моделями. До речі, в моделях з поселення Геласшт в Румунії було знайдено в одній дві, в іншій — чотири антропоморфні фігурки, серед останніх дві у фрагментарному стані².

Багато думок дослідниками було висловлено з приводу отворів, зроблених у різних частинах антропоморфних статуеток³. Гіпотеза Бібікова С. М. про отвори в плічках статуеток як фігури, що утворилася поміж внутрішньою стороною згнутого ліктя та боковою частиною фігурки, руки якої умовно модельовано у вигляді конічних виступів, не підтверджується спостереженнями над розташуванням отворів на фігурках інших типів. А. А. Скриленко⁴, мабуть, першою висловила думку, що

отвори у статуетках зроблені для їх підвішування або закріплення. Аналогічне пояснення отворів є також у працях інших фахівців. М. Т. Гембарович вважав, що деякі фігурки відтворювали образ Ферди на гойдалці⁵. Імовірність того, що частина фігурок мала отвори саме для їх закріплення у певному стані, підтверджується тим, що форма статуеток деяких типів не дає змоги зафіксувати їх без додаткових засобів.

Цікаво, що аналогічні спостереження зроблено і для середньоазійської пластики доби ранньої бронзи. Причому там фігурки мають зовсім дрібні отвори над плечима, в зачісках⁶. Повну аналогію таким отворами знаходимо і серед деяких трипільських статуеток. Очевидно, таке явище може свідчити про існування дуже архаїчного іконографічного прототипу в культурі Месопотамії, звідки певний сакральний образ потрапив і в середньоазійське, і в трипільське середовище.

Безперечно, частина зооморфних та антропоморфних теракот використовувалася в обрядах жертвоприношення, як це впевнено довів С. М. Бібіков для фігурок з Луки-Врублевецької⁷.

Для з'ясування того як використовувалися статуетки, можна звернутися до традиції що зафік-

сована вербальними текстами та даних етнографії щодо традиційних суспільств.

Згадка про «домашніх богів» — «ідолів», що, ймовірно, були фігурками, є у «Старому Заповіті»: Рахіль вкрала домашніх богів родини свого батька, коли втікала від нього з чоловіком Іаковом⁸.

О. В. Антонова вказує на месопотамську традицію, згідно з якою фігурки богів можна вважати «живим образом» бога на землі⁹.

А. С. Русяєва в дослідженні щодо теракоти античного міста Ольвія дійшла висновків про використання коропластики для посвячень у святилищах та храмах. Теракоти встановлювалися також біля домашніх вівтарів або біля центрального вогнища, яке правило за вівтар. Фігурки передавали образи божеств і демонів природи. Цікавим являється факт знаходження теракот у колодязях, цистах, в тому числі і тих, що мали сміттєве заповнення. На думку А. С. Русяєвої ольвійські теракоти були полісемантичні. Вони відображують містичний смисл, являються символічними образами, що знаходяться у зв'язку із містеріальними святами¹⁰.

Хетські ритуали для війська, що прогало битву, передбачали обряд жертвоприношення, під час якого розділяли навпіл людину, козла, цуценя, і ці половинки клали по обидва боки брами, зробленої з глоду¹¹. Можливо, подібними ритуалами жертвоприношення можна пояснити розділені на вертикальні половини трипільські зооморфні та антропоморфні фігурки.

В. М. Массон та В. І. Саріаніді наводять дані про рекомендації щодо використання антропоморфних фігурок у магічних текстах, знайдених у бібліотеці асирійського царя

Зооморфна фігурка із слідами магічних дій.

¹ Мосс М. Очерк о природе и функции жертвоприношения. — С. 9—104.

² Monah D. Plastica antropomorfa a culturii Cucuten-Tripolie. — Piatra Neamt, 1997. — P. 12; 264—265.

³ Бибилов С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая... — С. 235—236.

⁴ Скриленко А. А. Глиняные статуэтки домикенской культуры, открытой в среднем Приднепровье // Тр. XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г. — М., 1905. — Т. 1. — С. 145—152.

⁵ Гембарович М. Т. К вопросу о значении трипольских женских статуэток // СА. — 1959. — Т. 25. — С. 106—123.

⁶ Массон В. М., Саріаніді В. І. Среднеазиатская теракота эпохи бронзы. — М.: Наука, 1973. — С. 75.

⁷ Бибилов С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая... — С. 235—236.

⁸ Фрэзер Дж. Фольклор в ветхом завете. — М., 1989 — С. 289.

⁹ Антонова Е. В. Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии. — М., 1977 — С. 96.

¹⁰ Русяєва А. С. Античные теракоты Северо-Западного Причерноморья... — С. 21—24.

¹¹ Ардзинба В. Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. — М. 1982 — С. 67.

Ашшурнасірпала¹. Деякі з них знаходять відповідності у трипільських матеріалах. У текстах наводяться рекомендації щодо засобів для виготовлення глиняних фігурок духів, їхні назви, канони зображення ритуального вбрання та атрибутів їх магічної сили, розповідається, від чого вони захищають і які закляття необхідно вимовляти. Зазначається ретельно регламентований порядок збереження різних фігурок у певних, точно встановлених місцях: «сховати в голові ложка», «зберігати у фундаменти будинку», «зберігати посеред приміщення», «встановити на циновку з очерету».

Описи хетських ритуальних текстів дозволяють стверджувати, що статуетки хетських божеств грози, а також інших божеств-воїнів часто бували виконані у вигляді людини із зброєю – сокирою, списом – у правій руці².

Встановлено використання різноманітних форм хліба у хетських сакральних ритуалах, зокрема й антропоморфних хлібів та у формі віці, бика, свині³.

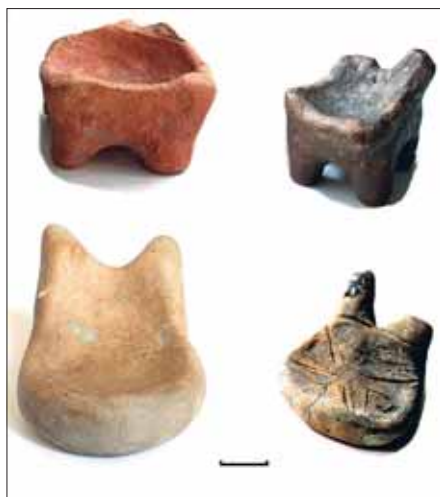
Для Ольвії А. С. Русяєва відмічає важливе значення статуєток, фігурок тварин, керамічних предметів, в тому числі і хлібців, які грали певну роль в культах та обрядах плодючості і могли бути вотивними підношеннями божеству⁴.

Моделі стільців-тронів

Ці вироби можна розглядати як особливу категорію пластики. Частина їх має зооморфний, антропоморфний або міксаморфний вигляд. Аналіз даних про трипільські стільці-трони дозволяє зробити деякі припущення щодо їх призначення та семантики. Не виникає сумніву в тому, що теракотові стільці були культовими речами і використовувалися під час різноманітних ритуалів, можливо, трони з чашо-

Стільці – трони з поселення Олександрівка. ОАМ НАНУ.

Стільці-трони з колекції «ПЛАТАР».

подібними сидіннями були мініатюрними вівтарями.

Традиційно вважається, що стільці – не самостійні сакральні предмети, а лише сидіння для статуєток. Здається, частина стільців так і використовувалася, але більшість їх, на нашу думку, була самостійними ритуальними виробами, символами, які втілювали різні сакральні образи. Подібної думки дотримується й К. К. Черниш, яка вважає, що керамічні крісла втілюють ідею родючості, пов'язану з жіночим образом⁵. Те, що стільці-трони не були лише

а) Антропоморфний стілець – трон з поселення Олександрівка. ОАМ НАНУ.

б) Антропоморфний стілець – трон з поселення Воротець. За В. І. Маркевичем.

в) Зооморфний стілець-трон з поселення Путинешит. За В. І. Маркевичем.

сидіннями для антропоморфних статуєток, підтверджує, на нашу думку, той факт, що їх кількість, зокрема і в культових комплексах, не збігається з кількістю сидячих фігурок або розміри стільців і статуєток не відповідні.

Наприклад, щодо теракот з Коновки, то там трон замалий для єдиної сидячої теракоти з цього комплексу⁶. «Зібрання богинь» з телю Пордурь Дялул-Гіндару представлено 21 антропоморфною фігуркою і тільки 14 стільцями⁷. Серед знахідок культового комплексу з шару культури Коджадермен-Гумельниця-Караново VI телю Овчарово, до якого входило 26 предметів, присутні теракотові моделі 8 стільців, близьких до трипільських, стоячі статуєтки – оранти⁸.

Те, що теракотові трони могли бути самостійними ритуальними речами – символами певних сакральних істот, підтверджують дослідження міфів та ритуалів хетів В. Г. Ардзинбою. Тут одним з мотивів міфів є боротьба царя хетів, який

¹ Массон В. М., Сарияниди В. И. Среднеазиатская терракота эпохи бронзы... – С. 86.

² Ардзинба В. Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. – С. 100.

³ Там же. – С. 66.

⁴ Русяева А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья... – С. 25.

⁵ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии... – С. 245.

⁶ Трипільський світ. – Каталог виставки. – К., 1993. – С. 25.

⁷ Poduri–Dealul–Ghindaru – O Troie in Subcarpatii Moldove. – Piatra – Neamc, 2003. – P. 106–109.

⁸ Тодорова Х. Энеолит Болгарии. – София, 1979. – Рис. 65.

вважався божеством, із власним троном, який теж виступає як втілення божества. Дослідник підкреслює, що міфи хетів значною мірою відображують релігійні традиції давнього, доіндоевропейського населення Анатолії¹.

Аргументом на користь того, що стільці – не просто підставки під статуєтки, можна вважати також їх морфологічні та стилістичні особливості. Адже вони аналогічні окремим рисам таких категорій знахідок, як черпаки та антропоморфні або зооморфні фігурки. Очевидно, що певні канони об'єднували різні сакральні керамічні вироби, які, імовірно, втілювали близькі сакральні образи.

Більшість дослідників трипільської культури вважає, що рогаті стільці відтворюють образ бика, який втілює чоловічий сакральний персонаж. Але здається, що ця поширена думка не є незаперечною. Такі ознаки стільців, як округле сидіння і конічні виступи, що відповідають стегновим виступам на жіночих фігурках, схематично відтворені образи оранти та вагітної дають підстави вважати їх жіночими персо-

нажами. Метафоричне їх ототожнення і вважати теракотові стільці з рогатими спинками символічними зображеннями, пов'язаними із семантичним колом Великої Богині.

Трони, спинка та сидіння яких утворені двома жіночими сидячими фігурками з простягнутими ногами, імовірно, пов'язані з уявленнями про двох богинь або одну богиню в двох іпостасях.

померлого у потойбічному світі, що забезпечувалося певними обрядами. На нашу думку, помітний яскраво виражений символізм керамічних моделей саней, який підкреслюється їхніми знаковими особливостями. Спостереження над станом фрагментів полозів від деяких моделей саней вказує на те, що вони мають сліди пересування. Можливо, під час ритуалу керамічні сани пересува-

Трон, що зображує двох богинь. Колекція «ПЛАТАР».

Рогаті стільці-трони. Поселення Тимкове. ОАМ НАНУ.

нажами. Найявність рогів не суперечить такому визначенню, бо міфологічні жіночі персонажі й богині, ієрофанією яких є корова, відомі у різних народів. Стільці різних типів наділені знаками жінки – роги – серпанок, які, імовірно, відповідають семантичному полю образів Богиня-Корова, Місяць або Місячна Богиня, епіфанією якої є корова.

Все це дає підставу вважати достатньо обґрунтованою реконструкцію поєднання рис бовина і жінки як

Отже, можна стверджувати, що теракотові стільці-трони є особливою категорією культової пластики трипільської культури, з якою вони пов'язані морфологічно, стилістично та семантично. Вони відтворюють різні сакральні образи.

Моделі саней є всі підстави вважати сакральними предметами, які пов'язані з обрядом жертвоприношення. Можливо, вони також певним чином стосувалися поховальних ритуалів. Х. Вовк у результаті етнографічної розвідки цілком слушно вважає, що звичай використання у поховальних ритуалах таких освячених традицією транспортних засобів, як сани та воли, слід шукати в ідеї про велику подорож, яку людина має зробити після смерті. Тут присутній мотив переходу в інший стан і відродження

лися, бо їх тягли за мотузку, затягнуту в отвори полозів. Сани, які часто оздоблені голівками биків, можна розглядати як моделі ритуального транспортного засобу. Наприклад, у хетській столиці під час сакральних свят в обрядах брали участь вози, в які запрягали прикрашених стрічками биків².

Модель саней. Поселення Майданецьке. АМ ІА НАНУ.

¹ Ардзинба В. Г. Ритуали и мифы древней Анатолии... – С. 28.

² Ардзинба В. Г. Ритуали и мифы древней Анатолии. – С. 29.

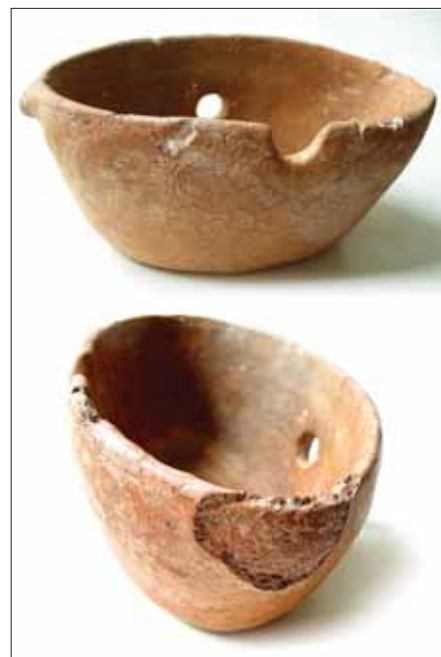

Моделі будівель

Більшість моделей будівель та їх фрагментів походить саме з трипільської території трипільсько-кукутенської спільності. С. О. Гусевим¹ та О. О. Якубенко² розроблені формально-типологічні їх класифікації. Тепер збірка наявних моделей будівель істотно доповнена предметами з колекції «ПЛАТАР»³. Слід зауважити, що, оскільки моделі будівель є ритуальними предметами, які використовувалися у сакральній практиці, то найбільш важливе, на нашу думку, у них символічне навантаження. Реальну трипільську архітектуру вони відображають досить приблизно, лише у загальних рисах. Існують різноманітні припущення про семантику та конкретне використання моделей під час обрядів. Висловлювалися думки про застосування моделей як вітварів⁴ у ритуалі під час обрядового випікання хлібів для підвищення врожаю⁵, у ритуалах, пов'язаних з культами предків⁶, домашнього вогнища та сонця⁷, тварин, зокрема бика⁸. На відміну від більшості дослідників, які вважали, що всі моделі відтворюють храми або житла, Б. О. Рыбаков припускав, що вироби із зооморфними деталями зображують громадські хліви та кошари, та висловив слушну думку про магичний сенс обряду виготовлення моделей⁹. На думку усіх дослідників, цей обряд певним чином був обумовлений законом магії, за яким магична сила, що нею наділена модель, переходила під час обряду на справжні будівлі¹⁰ та всіляко сприяла добробуту його мешканців¹¹. С. О. Гусев вважає, що моделі символізують збірний абет-

рактний образ житла – як культові споруди, так і звичайні житлові будинки, господарські споруди¹². Отже, більшість авторів так чи інакше пов'язують моделі будівель із сакралізацією житла та ритуалами, які певним чином обслуговували будівництво та функціонування будинку. Але аналіз усіх даних не дозволяє погодитися з таким припущенням. Будівництво жител мало масовий характер, отже, її обряди, які, без сумніву, його супроводжували, мали залишити сліди у багатьох випадках. Натомість на десятки розкопаних будинків відомо одиничні екземпляри моделей, отже вони навряд чи використовувалися в ритуалах, пов'язаних з будівництвом. Моделі будівель зустрічаються в матеріалах більшості землеробських культур – від сусідньої щодо до Трипілля Гумельниці до єгипетської цивілізації. У сакральних традиціях деяких цивілізацій моделі так чи інакше пов'язані з поховальними обрядами, а інше їх застосування не з'ясоване. Т. Г. Мовша висловила слушну думку при публікації деяких трипільських моделей, зокрема й круглої форми, про те, що круглі споруди відомі в на Криті, в Єгипті тощо, але не типові для трипільської культури¹³. Отже, можна припустити, що існувала дуже давня традиція будівництва круглих сакральних приміщень, яка збереглася у трипільській культурі тільки при відтворенні моделей таких місць.

Трипільські моделі будівель умовно можна поділити на парціальні, які відтворюють тільки нижню половину будинку без верхньої частини стін й даху, та такі, що зображують споруду повністю і передають її зовнішній

Модель будівлі зі скульптурними зооморфними деталями. Колекція «ПЛАТАР».

Інтер'єр моделі будівлі. Колекція «ПЛАТАР».

вигляд. Відомі парціальні овальні моделі – чаші. З колекції «ПЛАТАР»

¹ Гусев С. О. Моделі жител трипільської культури // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 15–29.

² Якубенко О. О. Моделі жител з трипільських колекцій музею // Національний музей історії України: його фундатори та колекції. – К.: ТОВ «ІІІ Лтд», 1999. – С. 86–108.

³ Див. МОДЕЛІ ХРАМІВ З КОЛЕКЦІЇ «ПЛАТАР».

⁴ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1981. – С. 170.

⁵ Черныш Е. К. Энеолит правобережной Украины и Молдовы // Энеолит СССР. – М.: Наука, 1982. – С. 248.

⁶ Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре... – С. 203–204.

⁷ Мовша Т. Г. О некоторых моделях жилищ трипольской культуры // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея 1962 г. – Одесса: Маяк, 1964. – С. 101.

⁸ Гусев С. О. Моделі жител трипільської культури... – С. 23–25.

⁹ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – С. 161–164.

¹⁰ Гусев С. О. Моделі жител трипільської культури... – С. 24.

¹¹ Черныш Е. К. Проблемы исследования трипольской культуры в Молдавии // Сквозь века. К истокам культуры народов СССР. – М.: Наука. – В. 1. – С. 130.

¹² Гусев С. О. Моделі жител трипільської культури... – С. 24.

¹³ Мовша Т. Г. О некоторых моделях жилищ трипольской культуры... – С. 101.

Велика модель — будиночок з колекції «ПЛАТАР».

походить така модель у вигляді глибокої зооморфної чаші з круглим віконцем, напроти якого зроблений маленький «U»-подібний отвір. Прямкутні та круглі парціальні моделі зазвичай передають нижню частину стін та деталі інтер'єру. Моделі у вигляді будиночків, як правило, не мають усередині ніяких деталей інтер'єру. Деякі з них в колекції «ПЛАТАР» сягають чималих розмірів.

Особливістю переважної більшості моделей будівель є те, що вони підняті й стоять на стовпчастих ніжках (їх буває від 4 до 6) або циліндричних постаментах. Імовірно, таке

Модель храму з поселення Тимкове. ОАМ НАНУ.

піднесення будівель пояснюється не конструктивними особливостями реальних споруд, а священним їх статусом, що обумовлено сакралізацією неба та «високості»¹. У такому випадку моделі відтворюють не звичайне житло, а храм (святинище) або священне місце у житті (пар-

ціальні моделі). Під храмом у даному випадку розуміється не стільки матеріальна спеціальна споруда для відправлення культу, скільки сакралізований, освячений простір, що є сутністю кожного храму.

За формально-морфологічними ознаками можна виділити чотири різновидності моделей будівель:

парціальні круглі або овальні в плані, що нагадують формою глибочу чашу або чашу на піддоні або ніжках; парціальні з квадратним або майже круглим у плані приміщенням із спеціально оформленим входом; теракотові будиночки. Серед моделей кожної різновидності можна знайти специфічні формальні особливості, які не впливають на загальний зміст зображення. Якщо розглядати моделі споруд як якийсь невербальний текст, то помітна їх відповідність певному символічному знаковому ряду. Можна припустити, що різновидності моделей використовувалися у різних ритуалах. Утім, зауважимо, що, оскільки моделі є переважно унікальними знахідками,

Основні типи моделей будівель трипільської культури.

¹ Еліаде М. Священне і мирське // Мефістофель і андрогін. — К.: Основи, 2001. — С. 62–66.

то випадків наявності в одному культурному комплексі предметів двох різновидностей не зафіксовано. Моделі колекції «ПЛАТАР» взагалі безпаспортні й не мають ніякої інформації про своє походження. Отже, можна припускати й те, що морфологічні особливості моделей обумовлені традиціями сакральної практики певних культурно-хронологічних груп трипільського населення. Якоюсь мірою це підтверджується археологічними знахідками моделей. Так, з поселення культури Кукутень В Гелешть походять дві моделі будівель, близькі за формою до чаш на високих піддонах. У плані дно чаш кругле або овальне, а стіни першої утворюють форму квадрата або прямокутника, в обох випадках із закругленими кутами, мають специфічний U-подібний вхід із ганком. Моделі з Гелешть розписані

Модель будівлі з поселення Гелешть. За Д. Монахом.

чорною фарбою, на першій малюнок із стрічок, що утворюють різні композиції, в тому числі й горизонтальні «S»-подібні змії. Друга модель оздоблена горизонтальними смугами. За даними С. Кукоша, в моделях знаходилися жіночі фігурки. У першій моделі їх було чотири (три фрагментарні), а в другій – дві¹. Типологічно до цих моделей наближаються вироби з поселення петренського типу Коновка у Наддністрянщині та модель у вигляді чаші, але на ніжках(а не на піддоні) з посе-

лення чечельницької групи Черкасів Сад II², що розташоване у межиріччі Дністра та Південного Бугу. Можна вважати, що чашоподібні моделі будівель типові для західного ареалу трипільсько-кукутенської спільності. Парціальні моделі з квадратним приміщенням відомі з пам'яток володимирівської та томашівської груп, які мають витoki у локально-хронологічних угрупованнях західного ареалу, але розташовані на

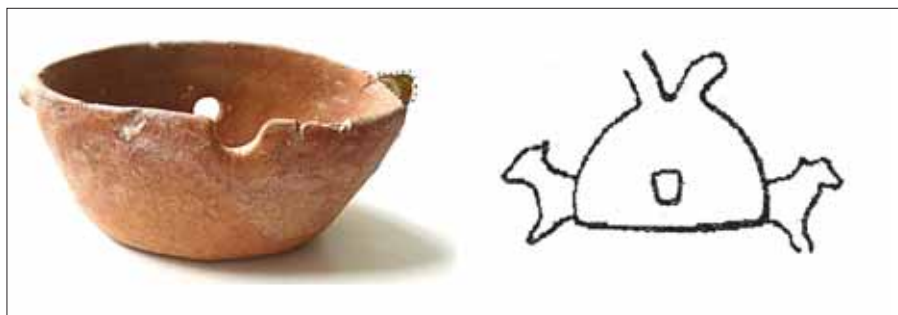

Фрагмент моделі бдувлі. За В. В. Хвойкою.

Модель будівлі з поселення Черкасів Сад II. ОАМ НАНУ.

східній частині трипільсько-кукутенського світу від межиріччя Дністра і Південного Бугу до Наддніпряниці. Там же зустрічаються й будиночки: ворошилівська³, розсохуватська⁴ моделі, а також фрагменти від моделей у вигляді будиночків з особливостями конетрукції з поселень Коломиїщина II та Гребені, досліджень В. В. Хвойки на Дніпрі.

Модель будівлі (Колекція «ПЛАТАР») та малюнок «хижі для народжень» (За А. М. Смірновим).

Фрагменти від нижньої частини моделі з розширеними стінами походять з поселення Костешти IV⁵. Можна припускати, що розмаїття морфологічних особливостей моделей будівель відображає регіональні властивості окремих угруповань трипільської культури в межах спільної

традиції використання у ритуалах моделей будинків, що характерна для давніх аграрних суспільств.

Оформлення даху у вигляді арки на моделях з Розсохуватки і колекції «ПЛАТАР» та деякі інші деталі цих виробів роблять їх подібними до зображень архаїчних месопотамських та єгипетських святилищ з очерету. Зображення таких храмів на платформі, до речі, зооморфних,

¹ Monah D. Plastica antropomorfa a culturii Cucuten-Tripolie. – Piatra Neamt, 1997. – P. 264–265.

² Див. МОДЕЛЬ ХРАМУ З ЧЕРКАСОВОГО САДУ II.

³ Див. ВОРОШИЛІВСЬКА МОДЕЛЬ.

⁴ Див. РОЗСОХУВАТСЬКА МОДЕЛЬ.

⁵ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии... – С. 50, рис. 78, 1.

відоме у додинастичному Єгипті¹. Вважається, що перші були прототипом для останніх. Д. Рол вважає, що такі споруди були дуже близькі до очеретяних будівель сучасних болотних арабів, споруджених на очеретяних платформах-острівцях, що плавають по плесу у болотистій місцевості на півдні Іраку². «Шумерський слід» у трипільській архітектурі³, що проявився у моделюванні аркоподібного даху храмів на платформі, можна пояснити відтворенням трипільцями майже вже забутого прототипу, який був освячений дуже архаїчною традицією, що могла потрапити до трипільців разом із сакральною практикою перших хліборобських цивілізацій. До речі, на думку А. М. Смирнова, у Месопотамії очеретяні святилища пов'язані з богинею Нінхурсаг⁴, яка була однією з трійки наймогутніших богів Месопотамії⁵. Ця обставина дозволяє припускати, що трипільські моделі храмів пов'язані з богинею. Розглянемо символіку цих виробів.

Символіка Місяця та змії в орнаментативній моделі храму. Колекція «ПЛАТАР».

Розпис моделі будівлі (колекція «ПЛАТАР») та антропоморфні фігури з розписного посуду культури Кукутень (за М. Гімбутас).

На стінах однієї з моделей-будиночків колекції «ПЛАТАР» та моделі з Костешт IV⁶ зображені бітрикутні антропоморфні фігури, що знаходять аналогії серед антропоморфних символів на розписному посуді культури Кукутень⁷.

Парціальні чашоподібні моделі оздоблені входом U-подібної форми, що відповідає зображенню серпика як символу молодого Місяця та рогів як місячної метафори. Така форма «врат» подібна до форми вівтаря бога Сіна у храмі Місяця⁸, а також дещо нагадує відомі священні роги Каноського палацу⁹.

Букраніями, які можна розглядати як метафору молодого Місяця, оздоблено дах моделей-будиночків з Ворошилівки, Розсохуватки, колекції «ПЛАТАР».

У розпису на зовнішніх стінах будиночків та парціальної моделі з колекції «ПЛАТАР» присутні зображення серпиків. Крім того, на моделях з Гелешпть, Ворошилівки, колекції «ПЛАТАР» зафіксовано орнаментальні символи змії, а на одній із стін парціальної моделі з інтер'єром з колекції «ПЛАТАР» знаки рослини (колоса) фланкують із зовнішнього боку кругле вікно.

Отже, на трипільських моделях встановлено знаки молодого Місяця, метафорою якого є роги, що символізують аспект плодючості образу Великої Богині. Зафіксовані також зміїні та рослинні символи, семантика яких також пов'язується із Богинею та Місяцем¹⁰. Нарешті, антропоморфні фігури на стінах моделей храмів теж можуть трактуватися як символи Богині. Тому логічно припустити, що різноманітні моделі будівель є святилищами або сакральними приміщеннями, пов'язаними з Богинею та Місяцем.

¹ Istoria universală ilustrată a arhitecturii. — București: Tehnica, 1976. — P. 143, fig 211.

² Рол Д. Генезис цивилизации. Откуда мы произошли. — М.: Эксмо, 2002. — 412—413.

³ Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація. — К.: Академперіодика, 2003. — С. 90—91.

⁴ Смирнов А. М. Изображения храмовых структур и сюжетов в европейском мегалитическом искусстве в IV—III тысячелетиях до н.э.: опыт идентификации // Мировоззрение древнего населения Евразии. — М., 2001. — С. 80.

⁵ Якобсон Т. Сокровища тьмы. История месопотамской религии. — М., 1995. — С. 122.

⁶ Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии... — С. 170.

⁷ Gimbutas M. Old European Deities with an emphasis on images from the Cucuteni culture. — P. 114.

⁸ Рол Д. Генезис цивилизации. Откуда мы произошли... — Фото 1.

⁹ Эгейское искусство. — М.: Изобразительное искусство, 1972. — Рис. 48.

¹⁰ Элиаде М. Трактат по истории религии. — М.: «Алетейя», 1999. — Т. I. — С. 293—324.

заними з містеріями Місяця та Великої Богині.

Магічна символіка трипільських моделей будівель властива не тільки цим виробам, а й відома серед багатьох інших знахідок.

Місячна та рослинна символіка на моделях будинків. Колекція «ПЛАТАР».

МАГІЧНІ СИМВОЛИ ТА САКРАЛЬНІ ОБРАЗИ

Магічні символи та сакральні образи широко представлені в артефактах трипільської культури. За даними В. В. Іванова, при вивченні духовного світу суспільства «...типологічні зіставлення можливі завдяки наявності семіотичних універсалій...»¹, вони стосуються майже всіх категорій археологічних знахідок.

Слово «символ» (symbolon) виступає як зображення чогось, що може не мати нічого спільного з формою символу: абстрактного поняття, явища або предмета, а також як знак, який описує будь-яку величину, якість тощо. Під словом «знак» (sign) розуміється будь-яке

зображення (графічне або пластичне), яке передає повідомлення².

У трипільській культурі в останньому значенні використовується для називання теракотових жетонів-фішок — «об'ємні символи». До знаків та символів належить досить широке коло зображень: знаки-іконни, блоки знаків, виявлені на трипільському мальованому посуді Т. М. Ткачуком³, різноманітні символи в орнаменталіці будь-якого типу, орнаментальні композиції, а також фактично будь-який прояв певних зображень в артефактах. Усі вони можуть бути віднесені до магічних знаків та символів і поряд з магічно-сакральною піктографією⁴ станов-

лять магічну мову трипільського суспільства, мову, якою людина спілкувалася з вищими силами.

Якщо розуміти трипільську зображувальну традицію як певний невербальний священний текст⁵, то можна застосовувати порівняльний метод і зіставляти виявлені образи та символи з відомими вербальними міфологічними традиціями. Можна також спробувати трактувати трипільські символічні зображення за законами магії, дослідженими М. Моссом. Так, магічним правилом «частина дорівнює цілому» можна пояснити антропоморфні символи трипільського посуду, а також комбіновані символи. Для того, щоб передати антро-

¹ Іванов В. В. Очерки по истории семиотики в СССР... — М., 1976. — С. 134.

² Фоли Д. Энциклопедия знаков и символов. — М.: Вече, 1998. — С. 10—11.

³ Ткачук Т., Мельник Я. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). — Івано-Франківськ: Плай, 2000. — 239 с.

⁴ Ткачук Т., Мельник Я. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем. — С. 214—215.

⁵ Балабина В. И. «Моление о дожде» и «иерогамия» (еще раз о некоторых невербальных текстах) // Проблемы археологии Евразии. — М., 2002. — С. 207—220; Ее же: К прочтению змеиных изображений спиралевидного орнамента древних земледельцев Европы // Вестник древней истории. — М., 1998. — № 2 (225). — С. 135—151.

Антропоморфний символ — конічний наліп — на посудині з поселення Олександрівка (ОАМ НАНУ) та фігурці з Кошилівців (ЛІМ).

Антропоморфні кришки. Колекція «ПЛАТАР».

Зооморфні чаші різного розміру. Колекція «ПЛАТАР».

Фрагмент посудини зі скульптурною ручкою-фігуркою з поселення Могильна (ОАМ НАНУ) та фрагмент антропоморфної підставки з поселення Лука-Врублевецька (АМ ІА НАНУ).

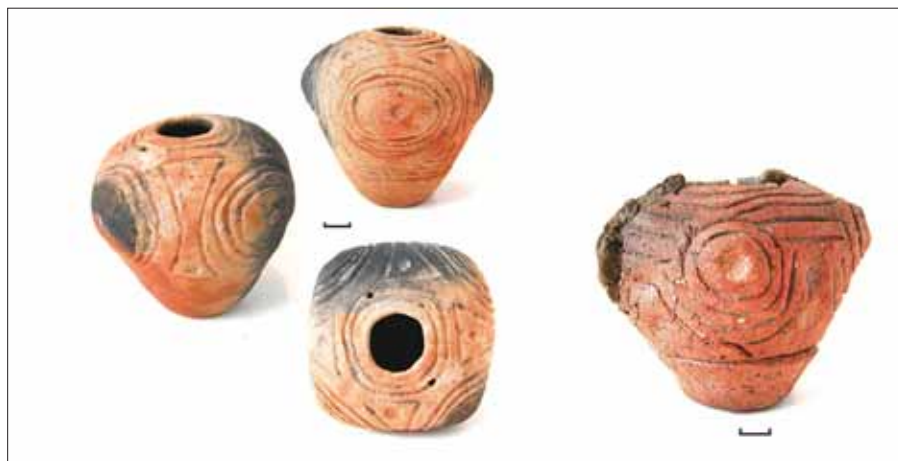
Антропоморфна посудина. Колекція «ПЛАТАР».

жіночий образ. Антропоморфні образи можуть бути передані стилізованим зображенням руки, рельєфними стилізованими фігурами, які вже майже не нагадують форми людського тіла, або просто ручкою чи виступами по краю вінець. Зооморфні образи відтворюються на посудинах чотирма ніжками, головами, іноді букраніями або просто маленькими виступами на тому місці, де має бути хвіст та голова, до того ж характерне блокування в

Статуетка з конічними наліпками. Колекція «ПЛАТАР».

антропоморфний образ, не обов'язково моделювати посудину у формі фігури людини, достатньо було розмістити на ній антропоморфний символ — невелику конічну ручку, утворену конічним наліпом з горизонтальним чи вертикальним проколом або просто наліп. Те, що такі ручки є антропоморфними символами, підтверджують ідентичні наліпи на животах та колінах жіночих теракот. Для відтворення образу оранти достатньо було оздобити посудину двома стилізованими ручками-виступами. Опуклі виступи передають

Мініатюрна антропоморфна посудинка з колекції «ПЛАТАР».

Оздоблення посудини у вигляді антропоморфного виступа. Поселення Березівка, розкопки В. М. Даниленка. НФ ІА НАНУ.

одному предметі кількох рис, тобто відтворення синкретичних образів. Відповідно до магічного закону подібності образ перетворюється на символ, причому для утворення символу використовується тільки одна з багатьох характерних для предмета властивостей. Тому трактування орнаменту у вигляді фестонів як хмар, тонких ліній як дощу, лінзоподібних овалів як зерна, орнаментальної композиції як відображення Великої Богині, Володарки неба і т. п. не може сприйматися навіть як гіпотеза. Магічні символи та сакральні образи у мате-

Ритуальні посудини із зооморфними деталями з колекції «ПЛАТАР».

ріалах трипільської культури дуже поширені.

Іконографічні типи, що відображують сакральні образи, умовно можна розділити на антропоморфні, зооморфні та синкретичні. Це абсолютно штучна класифікація, прийнята для зручності викладення матеріалу.

Антропоморфний образ

Антропоморфний образ — один з найбільш поширених. Він втілюється у різноманітних матеріалах, починаючи з найбільш ранніх фаз розвитку, а найповнішу інформацію про різноманітні персонажі магічних обрядів та сакральні образи можна отримати, аналізуючи трипільську пластику. Саме тому для з'ясування «пантеону» трипільських божеств в основу дослідження покладено образи, відтворені в скульптурі малих

Стоячі фігурки. Колекція «ПЛАТАР».

форм. Аналіз семантики статуєток вимагає зробити спробу з'ясування образів, які вони відтворюють. Дослідники скульптури аграрних культур вважають, що різноманітні іконографічні типи теракот втілюють чимало сакральних образів та відображають різні їх функції. Серед антропоморфної трипільської пластики можна виділити такі іконографічні типи, за якими, імовірно, мають стояти певні сакральні образи:

Стоячі фігурки. Колекція «ПЛАТАР».

Стоячі фігурки. Колекція «ПЛАТАР».

Стояча статуєтка з поселення Тимкове. ОАМ НАНУ.

1. Стояча, випрямлена, з відхиленням назад корпусом або нахилена вперед жіноча фігура, іноді з руками, складеними у певному жесті.

2. Сидяча з прямою спиною, нахилена вперед або відхилена назад фігура, іноді з модельованими у певному жесті руками. Не вдалося простежити кореляцію цих образів з орнаментациєю статуєток, імовірно, це була другорядна, додаткова ознака для розуміння змісту їх образу.

3. Образ вагітної, документований фігурками з порожнщинами в

Сидячі фігурки. Колекція «ПЛАТАР».

Сидяча фігурка. Поселення Колоджне. Фото М. Л. Макаревича. НМІУ.

Сидяча схематична статуетка з поселення Тимкове. ОАМ НАНУ.

Сидяча схилена фігурка усатівського типу. ОАМ НАНУ.

ділянці живота та кульками в них, а також дещо збільшеним опуклим черевом, іноді зафіксовано поєднання таких ознак.

4. Мадонна. Жіноча стояча або сидяча фігура із зачіскою з довгого волосся на спині.

5. Оранта.

6. Дві богині.

7. Сидяча фігура з чашею на колінах.

8. Чоловічі фігурки різних іконографічних типів: стоячи, часто з перев'язю, сидячи, як виняток – з гіпертрофованим фалосом, у «позі вершника», часто з одним оком.

Фрагмент великої статуетки з порожнечою в череві. Колекція «ПЛАТАР».

Торс фігурки вагітної жінки. Колекція «ПЛАТАР».

Фігурка вагітної жінки. Колекція «ПЛАТАР».

9. Антропоморфні фігурки з жезлами.

10. Скульптура з реалістично модельованими рисами обличчя.

11. Андрогін.

12. Антропоморфні ідоли у вигляді стовпчика, іноді з модельованими рисами обличчя.

Фігурки-оранти. Колекція «ПЛАТАР».

Статуетки з жезлами. а) — Лука-Врублевецька, НФ ІА НАНУ; б) — Олександрівка, ОАМ НАНУ.

Знаки на обличчі фігурки з Володимирівни. НМІУ.

Пластика з реалістично модельованим обличчям з поселення Майданецьке. НФ ІА НАНУ.

Антропоморфний ідол у вигляді стовпчика з поселення Олександрівка. ОАМ НАНУ.

13. Схематизовані антропоморфні символи.

Особливу групу образів становлять міксаморфні зображення, що відтворюють синкретичні сакральні образи, які наділено рисами кількох істот.

14. Богиня-корова.
15. Богиня-птаха.
16. Богиня-змія.

Символіка жестів і поз

М. Мосс зазначає, що в магичній практиці прийняті чітко регламентовані пози та жести, які несуть певну символіку. У трипільських матеріалах є великий пласт зображень, що подає пози та жести, які, без сумніву, є ритуальними. Це антропоморфна пластика, антропоморфні фігури розписних орнамен-

Антропоморфні фігури на розписній посудині з поселення Бринзень III. За В. І. Макевичем.

тів, антропоморфний посуд. Теракоти, які відображають стійкий набір поз та жестів, властиві трипільській культурі від раннього етапу до пізнього, тобто традиція зберігається майже

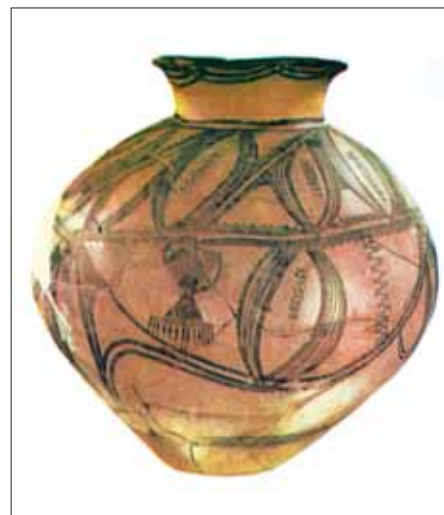

Фрагмент посудини з антропоморфною личиною з поселення Майданецьке. Дослідження М. М. Шмаглія.

упродовж двох тисячоліть. Зауважимо, що всі жести і пози антропоморфних фігур трипільської культури знаходять аналогії у найдавніших пластах середземноморських та давньосхідних цивілізацій, і фактично традиція поз та жестів є спільною для давніх аграрних культур.

Аналіз антропоморфної пластики Трипілля свідчить, що традиційні пози та жести рук стабільні упродовж розвитку культури. Деякі дані про ритуальні пози та жести дає аналіз антропоморфного посуду. Зображення антропоморфних фігур на розписному посуді обмежене відносно вузьким хронологічним діапазоном і певними локально-хронологічними групами. Класифікацію мальованих фігур на трипільському посуді здійснила Т. Г. Мовша¹. В. І. Маркевич наводить велику добірку таких малюнків. Можна стверджувати, що спостерігається певна відповідність поз та жестів між усіма типами зображень.

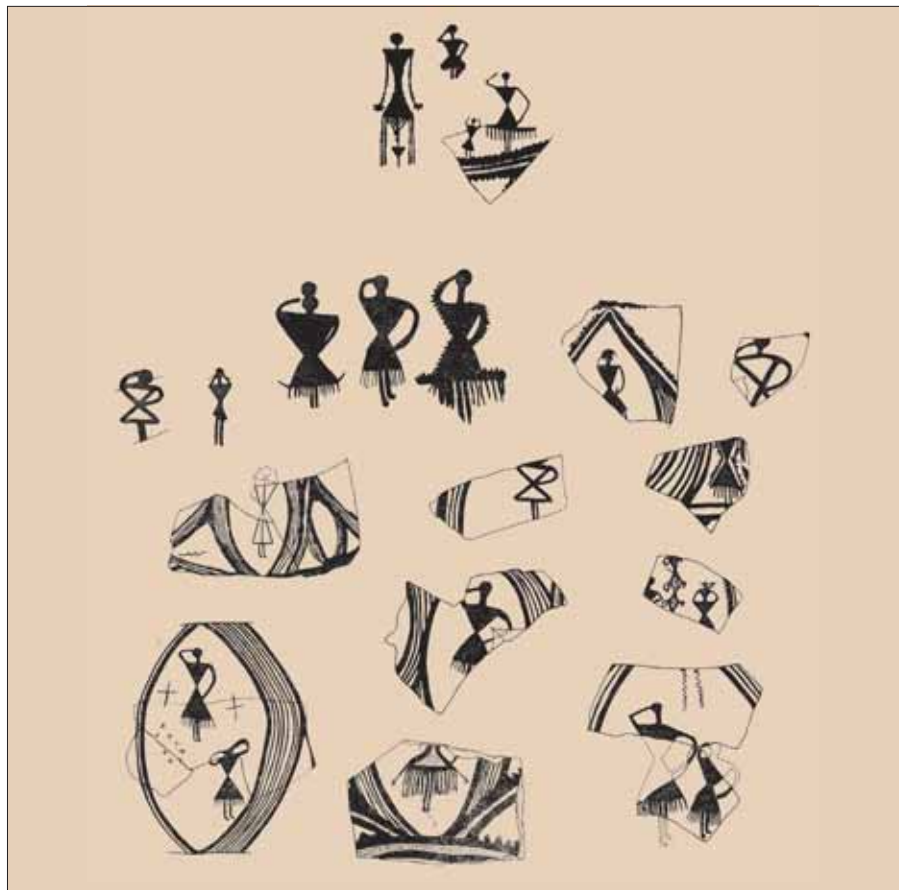
Серед антропоморфної пластики, антропоморфних посудин та у розпису найбільш поширені стоячі випрямлені фігури. Іноді вони ніби тримають на голові чашу однією (розписні фігури) або двома зігнутими у ліктях руками (розписні фігури та антропоморфні підставки). Зустрічаються зображення піднятих угору рук (жест оранти) — як серед

Посудина з антропоморфною фігурою з поселення Бринзени III. За В. І. Маркевичем.

статуєток, так і серед антропоморфного посуду. Крім того, руки можуть бути схрещені на грудях або складені на животі (цьому жесту, на думку С. М. Бібікова, відповідають зображення фігур, в яких руки не модельовані). Такі фігури зустрічаються як намальовані, так і поширені в пластинці. На думку В. І. Балабіної, складені на животі руки фігурок відповідають схематизованому зображенню жінок з чашами. Вони характерні для скульптури

¹ Мовша Т. Г. Антропоморфные сюжеты на керамике культур Трипольско-Кукутенской общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 34–180.

Антропоморфні фігури у розпису пізньотрипільської кераміки. За В. І. Маркевичем.

Фігурка-оранта. Поселення Соколиці-Поліг. Дослідження В. М. Даниленка. НФ ІА НАНУ.

аграрних суспільств доби неоліту-енеоліту Європи і можуть бути пов'язані з обрядом ієрогамії поряд з ітіфалічними чоловічими статуєтками та іншими предметами¹.

Були задокументовані зображення в розпису та серед теракот, коли одна рука піднята до голови (обличчя), а друга, зігнута у лікті, розташована на талії або нижче пояса. Особливий клас зображень у певних позах становлять групові композиції з двох або трьох фігур. У

Антропоморфна підставка у вигляді кола із стилізованих фігур, що тримають чашу. Поселення Березівка. Дослідження В. П. Цибескова. ОАМ НАНУ.

трипільській пластиці вони в чистому вигляді не зафіксовані, але зустрічаються в мальованому варіанті та серед антропоморфних посудин. Іноді подано розписні фігури різного зросту.

Антропоморфні посудини, які відображають фігури з поєднаними руками – це подвійні посудини

Чаша на антропоморфній підставці з поселення Гренівка. Дослідження М. Л. Макаревича. АМ ІА НАНУ.

Антропоморфна підставка – «хора» з поселення Фрумушика. За Вл. Думітреску.

Чаша на підставці з антропоморфних фігур. Колекція «ПЛАТАР».

(біноклі), де стилізовані антропоморфні фігури з'єднані між собою перемичками. Ще один тип антропоморфного посуду, що відображає групу фігур, – підставки або піддони чаш, що утворюють коло з 4–7 фігур, які тримають чашу або щідилку.

¹ Балабина В. І. «Моление о дожде» и «ієрогамія» – С. 218.

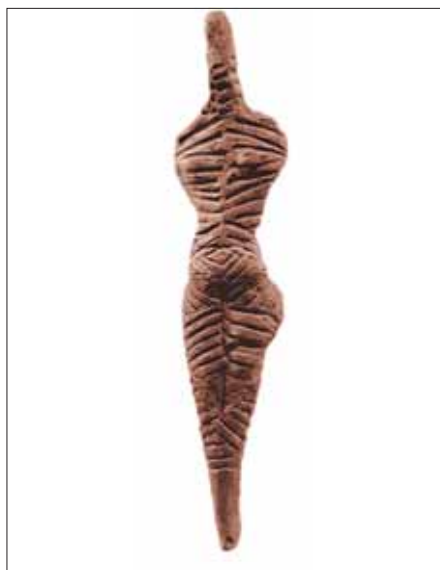
Зафіксовані випадки, наприклад, серед знахідок із поселення Берешть, коли фігури об'єднуються в коло, взявшись за руки зігнутими в ліктях піднятими руками. Румунські археологи вважають, що такі вироби відображають ритуальний танок і називають їх «хора»¹. Е. А. Корольова відзначає, що ритуальний танок символічно відтворює магичні знаки – коло, прями паралельні лінії, лабіринт (меандр), хвилясту лінію – змію². Усі ці фігури є серед трипільської орнаментальної магичної символіки. Дослідниця слушно вважає, що пози і жести, які відтворюють зокрема й трипільські зображення, є елементами ритуальних танців.

Жіночий образ, представлений різноманітними іконографічними типами, домінує серед трипільської пластики. Починаючи з раннього етапу трипільської культури, фіксуються різноманітні іконографічні типи жіночих та антропоморфних (без ознак статі) зображень, які

Антропоморфна статуетка з поселення Кормань. Дослідження В. Г. Збеновича. НФ ІА НАНУ.

існують до фіналу Трипілья. Аналіз особливостей моделювання трипільської пластики дозволяє виділити у ній різноманітні й багатогранні жіночі іконографічні типи, які, ймовірно, відтворюють сакральні образи, втілені з більшим чи меншим ступенем стилізації та натуралізму. Деякі з них, звісно, дуже умовно, а точніше як аналогію, можна розглядати відповідно до персонажів

Фігурка з поселення етапу Трипілья VI-VII Старі Радуляни II. За В. І. Маркевичем.

Жіноча фігурка з поселення Кошилівці. ЛІМ.

1 - фігурка з рослиною з поселення Кошилівці. ЛІМ. 2 - реконструкція.

Фігурка із зображення рослини (колоса). Колекція «ПЛАТАР».

Жіноча фігурка з поселення Тимкове. ОАМ НАНУ.

міфології, що зафіксовані вербальною традицією.

Діва – стояча випрямлена жіноча фігура з груддю у вигляді маленьких опуклих наліпів, з тонкою талією, з широкими стегнами та стеатопігією на ранньому етапі та переважно струнка на наступних фазах (це дівчина – *Кора*). Вона зображена по-різному: оголена, в прикрасах або одягнена в ритуальний одяг із спідниці, «фартушка», «жилетки», взута у чобітки, постолі, сандалі або боса. Іноді вся фігурка вкрита знаками або

¹ Dragomir I. T. Un vase-support Cucutenien: «La ronde de Beresti» // La civilisation de Cucuteni en contexte Europeen. – Iasi – Piatra Neamt, 1984. – P. 287–299.

² Корольова А. Ранние формы танца. – Кишинёв: «Штиинца», 1977. – С. 125–141.

на її обличчі нанесено символічні малюнки за допомогою татування або розфарбування. З її лона зростає колос. На етапах Трипілля А–ВІ значна кількість статуеток відтворює фігуру з корпусом, нахиленим уперед, наче у молитовному поклоні. Така поза жіночих статуеток відповідає пташиним фігуркам. Тому, очевидно, їх можна розглядати як символічне синкретичне зображення, що поєднує жіночі й орнітоморфні риси й відповідає образу Богині-птахи.

У Трипільлі VI–СІІ поширюються теракоти, які стоять прямо або з відкинутим назад корпусом, навіть з прогином в спині. Їх обличчя підняте вгору, вони звертаються до вищих сил. Імовірно, така поза дозволяє вважати їх близькими до статуеток - орант¹. На пам'ятках усатівської культури стоячі антропоморфні фігурки традиційного іконографічного типу у фрагментарному стані відомі тільки на усатівському поселенні. Натомість іконографічні типи дуже схематизованих статуеток відмінні від традиційних трипільських, відтворюють стоячу позу, а також фігуру, схилenu у молитовному поклоні².

У переважній більшості трипільських статуеток руки не модельовані. На ранньому етапі зафіксовано випадки, коли руки складені на грудях – «жест Венери», або плодючості, розглянутий у праці С. М. Бі-

бікова³. Зустрічаються теракоти, руки яких складені на животі. На думку В. І. Балабіної, таке моделювання рук відповідає зображенню фігур з чашами, а така поза може розумітися як ритуальне «моління про дощ»⁴. Зустрічаються статуетки, в яких одна рука лежить на животі, а друга піднята до обличчя або на голову. Досить рідко трапляються фігурки з піднятими вгору й розкинутими в сторони руками. Формально такий жест, по-перше, утворює композицію тризуба, а по-друге, відповідає рогам корови і може розглядатися як символ Місяця – серпик. Традиційно такий жест сприймається як звернення до вищих сил під час молитви, а жіноча фігура з піднятими руками називається орантою. Усі жести, які зафіксовано

Голова реалістичної статуетки. Колекція «ПЛАТАР».

Сидяча фігурка з модельованими руками з поселення Кошилівці. ЛІМ.

Фігурка з реалістичним моделюванням обличчям. Поселення Васильків.

Фігурка з руками складеними на грудях з поселення Олександрівка. ОАМ НАНУ.

Голівка від реалістичної фігурки. Колекція «ПЛАТАР».

¹ Див. ОРАНТА.

² Ковалева І. Ф. Зеленогайський комплекс антропоморфної пластики // Кургани енеоліта–бронзового віку в криворозькому теченні Інгульця. – Дніпропетровськ, 2004.

³ Бибиков С. М. Поселення Лука-Врублевецька... – С. 226–236.

⁴ Балабіна В. І. «Моління о дощі» і «ієрогамія»... – С. 207–220.

у трипільській пластинці, безумовно, являються ритуальними. Частина їх знаходить відповідності в мальованих антропоморфних зображеннях трипільської культури.

Вже на ранньому етапі Трипілля фіксуються реалістичні риси моделювання обличчя статуєток. Відомі і окремі антропоморфні посудини з модельованим обличчям. Тип фігурок з реалістичними рисами в моделюванні голови та обличчя поширюється в Трипіллі ВІ–СІІ. Вони належать до різних іконографічних типів статуєток, які сидять або стоять, серед них є теракоти із піднятою вгору головою, з розплющеними очима та відкритим ротом, що ніби промовляють, закликають, волають до вищих сил, та статуєтки із заплющеними очима або й зовсім без очей. Останні можна трактувати як такі, що знаходяться в стані екстатичного трансю або як образ померлого предка. Кожна така теракота наділена індивідуальними рисами. Буквальне портретне моделювання обличчя трипільської пластики з реалістичними рисами, жодна з яких не повторює інші, в тому числі знайдені на одному поселенні, дозволяє припускати, що ці теракоти були образами сакралізованих предків¹. Антонова О. В. висловила припущення, що певні статуєтки зображали людей, які реально існували, відправляли обряди, а коли померли – мислилися як духи². З такими міркуваннями узгоджується зафіксоване у хетській традиції обожнення після смерті цариць, які ставали богинями Сонця міста Аріни (столиці хетів).

Оригінальною рисою трипільських жіночих фігурок є своєрідні зачіски, які фіксуються на фігурках, починаючи з раннього етапу, відтворені рельєфно або намальовані. Причому у мальованому варіанті вузол волосся зображується у вигляді чорного кола – символу Місяця. Зачіски позначено серед пластики різних іконографічних типів: у стоячих теракот, в тому числі вагітних, у сидячих фігурок, зокрема й з

Статуєтка з реалістично модельованим обличчям та зачіскою. Поселення Володимирівка. НФ ІА НАНУ.

Торс фігурки вагітної жінки із зачіскою, що символізує Місяць. Колекція «ПЛАТАР».

Фігурка з зачіскою, що символізує Місяць. Поселення Володимирівка. НМІУ.

дитиною біля грудей, у схематичних скульптурках та тих, що мають реалістичні риси. З упевненістю можна стверджувати тільки те, що богині із зачіскою у вигляді важкого вузла волосся на спині вклонялися лише певні племена трипільської

культури. Такий атрибут богині невідомий в інших сакральних традиціях Старої Європи. Витоки сакрального образу із зображенням довгого волосся, очевидно, дуже архаїчні. Певною аналогією може бути «Червонокоса богиня», знайдена на неолітичному поселенні культури Старчево-Криш Донья Браневина у Восводіні (Центральні Балкани)³, а також деякі вінчанські статуєтки.

У цілому стоячі жіночі фігурки можуть відповідати образу священної Діви у різних ритуальних ситуаціях. Вона звертається до вищих сил, схилена у молитовному поклоні, здійснює обличчя та руки до небес або перебуває в екстатичному трансі. Проте, імовірно, сенс усіх цих поз відтворює спілкування з надприродним світом.

Можна припустити, що сидячі нахилені вперед фігурки також відповідають молитовній позі. Такі статуєтки більш типові для етапів Трипілля від ВІ–ВІІ, а особливо характерні для уєатівської пластики. Найбільш ранні аналогії знаходимо у культурі Вінча⁴.

Пані-володарка. З образом богині, що втілений в образі зрілої жінки, можливо, матері – Деметри, від якої йде родовід, можуть бути пов'язані сидячі фігурки з прямим або відхиленим назад торсом. Вони мали значно менше поширення, ніж стоячі. Але всі варіанти сидячих

Сидяча жіноча фігурка. Розкопки В. В. Хвойки.

¹ Ардзинба В. Г. Ритуали и мифы древней Анатолии. – С. 25

² Антонова Е. В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. – М., 1990. – С. 159.

³ Donja Branjvina. – Odzaci, 1991. – F. 5.

⁴ Gimbutas M. The language of the Goddess... – Fig. 175; Parzinger H. Studien zur chronologie und kulturgeschichte der jungstein, kupfer-und fruhbronzezeit Zwischen Karpaten und Mitlerem Taurus. – Mainz am Rhein, 1993. // RGF. – B. 52. – T. 2. – Tafel 202, 18.

статуеток зустрічаються протягом усього часу існування трипільської культури. Подекуди сидячі теракоти мають модельовані руки, простягнуті вперед або складені на животі. Голови деяких сидячих фігурок модельовані з реалістичними рисами. Часто в сидячих фігурок груди передано валиками, а не опуклими наліпам, що, на думку дослідників, відображує обвислі груди немолодшої жінки.

Серед трипільської пластики відома тільки одна статуетка із чашею на колінах, яка, можливо, умовно передає образ «чародійки» у молитовній позі¹.

Очевидно, стилізовані антропоморфні статуетки усатівського типу² на кубоподібному постаменті є результатом трансформації на фінальному етапі Трипілья іконографічного типу сидячих фігурок, схилених у молитовному поклоні. З іншого боку, вони ніби зображують сидячу з підігнутими і підтягнутими до грудей ногами нахилену вперед фігуру, яка також відповідає ембріональній скорченій позі скелетів у похованнях усатівського типу. Зазначена поза (ембріональна) пов'язується із символікою відродження, тож логічно припустити семантику відродження і для статуеток усатівського типу. Така інтерпретація пластики усатівського типу тим більш вірогідна, що статуетки є частиною поховального інвентарю і знаходяться частіше у дитячих могилах.

Привертає увагу велика фігурка з маяцького могильника³, в моделюванні обличчя якої помітні близькі аналогії до традицій пластики культур фракійського енеоліту, які вже не існували під час поширення усатівської культури. Це ще один приклад консервації балканської традиції в сакральних артефактах пізньотрипільської культури. Аналогії ця маяцька фігурка знаходить також у культурі Чернавода III.

Мадонна. Богиню з немовлям зображують фігурки, які тримають в

«Сушківська мадонна». ЛІМ.

Мадонна з поселення Кринички. За М. О. Макаренком.

руках дитину — майже завжди біля лівої груді. Ймовірно, такий іконографічний тип та сакральний образ трипільської пластики може розглядатися як архаїчний прототип Богоматері з Христом. До речі, єгипетська богиня Ісіда зображується також у вигляді сидячої рогатої жіночої фігури з дитиною біля лівої груді⁴. Ісіда — дружина бога Осіріса та мати бога Гора. Ця божественна родина шанувалася в Єгипті як Священна тріада. Ім'я Ісіди перекладається як «волога». Вона Богиня-місяць, Велика Мати і Велика Богиня, та, що

дарує життя. Вона наймудріша з богів, як Верховна жриця вона всемогутня провидиця, яка володіла чарами та тасмним знанням. Ісіда — богиня подружжя та родинного життя, місяця, материнства, плодючості, дітонародження, магії, очищення, ініціації, відродження, сільського господарства, цілителька. При храмі Ісіди тримали священних корів, до її сфери належали також сакральні пряжа та сіструм⁵.

Богиня, що дає життя. Ще один жіночий образ — образ вагітної, який відтворюється, як правило, зображенням опуклого живота. Вей більш-менш цілі екземпляри належать до типу стоячих фігурок. Іноді серед зламаних статуеток фіксуються порожнини в ділянці живота або вкладені в нього кульки — одна чи дві. Сене таких образів прозорий — Богиня є носієм потенційного життя, або породжує та відроджує життя. Модель стільця-трону з колекції «ПЛАТАР» у вигляді двох сидячих вагітних фігур поєднує образ Богині, що дає життя, з Двома богинями.

Дві богині — образ, який представлений різними іконографічними типами із подвійними жіночими

Трон, що зображує двох богинь. Колекція «ПЛАТАР».

Трон, що зображує двох богинь. Колекція «ПЛАТАР».

¹ Балабина В. И. «Моление о дожде»... — С. 207–220.

² Див. УСАТОВСЬКА ПЛАСТИКА.

³ Див. РЕАЛІСТИЧНА ФІГУРКА З МАЯК.

⁴ М. Э. Матье. Древнеегипетские мифы. — М.-Л., 1956. — С. 160; табл. XIII, 1.

⁵ Бадж Э. У. Египетская религия. Египетская магия. — М.: «Новый акрополь», 1996.

зображеннями, зустрічається серед різних категорій матеріалу трипільської культури. Образ Двох богинь передають стільці-трони¹ з Коновки, Липкан, колекції «ПЛАТАР». Унікальна теракота у вигляді двох зліплених боками фігурок походить з поселення Шипинці. Можливо, це умовно-схематичне зображення є прообразом античних теракот Деметри з Корою на плечі². Образ Двох богинь – матері та доньки, Деметри та Кори – Персефони, богинь землеробства та світу мертвих, – сягає, за уявленнями еллінів, своєї давнини. Він пов'язаний з відродженням і плодючістю і вказує на нерозривність світу живих та померлих³.

Посудинка з Цвіклівців оздоблена двома ручками у вигляді скульптурних голівок, які повністю відповідають голівкам жіночих статуеток. Образ Двох богинь знайшов відобра-

Амфора з Цвіклівців, що відтворює образ двох богинь. НМІУ.

ження також в антропоморфному посуді. На думку В. І. Маркевича, дві зліті фігури відтворюють деякі антропоморфні посудини⁴.

Подвійні антропоморфні образи, поєднані в один, поширені серед антропоморфної скульптури культури Вінча. Вони розглядаються як зображення сакральної пари – близнюків. М. Гімбутає пов'язує подвоєння образу Богині з магичною силою

двійки. Дослідниця вважає за можливе припустити, що деякі з подвійних статуеток відповідають відомому з фольклору образу двох сестер, а ті, що відтворюють велику і маленьку фігурки, можуть відповідати божественній парі мати-дочка⁵.

Культ Двох богинь відомий у міфологічних традиціях різних цивілізацій. Наприклад, в еллінів разом шанувалися мати й дочка Деметра та Кора-Персефона, образи яких поєднували Елевсинські містерії⁶. М. Нільссон зауважує, що серед філологів не існує єдиної думки щодо першого складу ім'я Деметра: він може означати і «земля» (що загально прийняте), і «зерно». На його думку особливості культу цієї богині вказують на те, що Деметра – це Зерно-Мати, а її донька Кора – Зерно-Діва. А сутність аграрного за характером свята – містерії у Елевсині – воз'єднання матері та дочки, яка сходить з підземного царства Плутона. Сходження Кори – це метафора проростання зерна. М. Нільссон вважає, що Елевсинський культ ґрунтується на ідеї щодо хліборобства як джерела цивілізованого мирного життя. Кульмінацією свята було посвячення, сутність якого залишилося таємницею, але широко відомо, що воно забезпечувало містам блаженне життя після смерті. По законам магії посвячені відроджувалися після смерті для нового життя подібно тому, як «похований» у землю колос відроджувався у новому врожаї. Отже аграрна символіка забезпечувала метафору вічного життя, що здійснювалося безкінечною зміною поколінь⁷.

Дві богині шанувалися у Месопотамії. Присутність двох жіночих персонажів одночасно зафіксована у палаці Нузи (Іорган-тепе поблизу м. Керкук, Ірак, II тис. до н.е.). Один з них – «жінка-володарка»

Чоловіча фігурка з поселення Поливанів Яр. За Т. С. Пассек.

Торс чоловічої фігурки. Поселення Ломачинці, ур. Вишнева. НФ ІА НАНУ.

Сидяча чоловіча фігурка з поселення Коломийщина II. НМІУ.

¹ Див. МОДЕЛІ СТІЛЬЦІВ-ТРОНІВ.

² Русява А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья... – С. 38–44, рис. 12, 13.

³ Словник античної міфології. – Київ «Наукова думка», 1989. – С. 82–84.

⁴ Маркевич В. И. Антропоморфизм в художественной керамике культуры Кукутень-Триполье // Памятники древнейшего искусства. – Кишинев: «Штиинца», 1989. – С. 28.

⁵ Gimbutas M. The language of the Goddess... – P. 171.

⁶ Элиаде М. История веры и религиозных идей. От каменного века до Элевсинских мистерий. – М.: Критерион, 2002. – Т. I. – С. 267–276.

⁷ Нильссон М. Греческая народная религия... – С. 33–87.

Чоловіча фігурка з поселення Кошилівці. ЛІМ.

(МІ.ЛУГАЛЬ), другий — діва, «дружина бога» (ЕНТУ=НИН.ДИНГИР). Кожна з них займала різні покої палацу¹. Ймовірно, корені традиції поклоніння Двом богиням могли сягати доби неоліту, враховуючі вінчанські подвійні фігурки.

Чоловічі образи зустрічаються серед трипільської пластики дуже рідко. Серед них можна виділити кілька іконографічних типів.

Найбільш ранній тип чоловічих статуеток — фігурки у «позі вершника». Найдавніша відома на поселенні Лука-Врублевецька. Поширені фігурки такого типу на пам'ятках Кукутень А, до того ж іноді вони

Ітіфалічна статуетка з поселення Лука-Врублевецька. За С. М. Бібіковим.

трапляються по кілька екземплярів, як на поселеннях Думешть² та Скінтея³. Можливо, ітіфалічні чоловічі фігурки — прототип античного Пріапа.

На етапах Трипілля від VI—VII до СІ зустрічаються чоловічі фігурки, морфологічно подібні до жіночих. Крім статевої ознаки, вони вирізня-

О. В. Антонова слушно вважає, що чоловічі фігурки з перев'язю можуть бути зображеннями воїнів⁴.

Чоловічі фігурки, які морфологічно відповідають жіночим, розглядаються як парубки — кореляти Богині-Діви. Цей образ жіночого парубка споріднений з образом андрогіна, або гермафродита — сак-

Комплекс чоловічих та жіночої статуеток з поселення Майданецьке. НФ ІА НАНУ.

ються зображенням перев'язі та, іноді, відсутністю одного ока, частіше відсутнє праве око, а на чоловічих фігурках з Майданецького та Кошилівців очі не модельовані зовсім, але на дископодібній голові з одного боку відсутні отвори. Вважається, що такі деталі іноді зустрічаються на жіночих фігурках, щоправда, можливо, вони можуть бути і фрагментами від статуеток андрогінів. Сене чоловічого образу не такий прозорий. Ітіфалічні статуетки та фігурки у «позі вершника» зазвичай пов'язують з утіленням сили, якій підвладна родючість усього живого. Статуетки чоловіків з одним оком, можливо, пов'язані із сакральним осліпленням. Міфології притаманна сакралізація осіб з різними каліцтвами, наприклад, незрячим був легендарний Гомер.

ральної істоти, що поєднує чоловічу та жіночі статі.

Андрогін — дуалістичний іконографічний тип з ознаками як чоловічої, так і жіночої статі, образ божества — зафіксований у пластці. Він символізує рівновагу протилежних принципів: чоловічого та жіночого, активного та пасивного тощо. Пов'язується як з ідеєю єдності, що передувала різноманітності, так і з ідеєю первинного хаосу та нерозділеним станом неба (чоловічий принцип) та землі (жіночий принцип). У багатьох культурах обидва принципи виступають спочатку нерозділеними як етап райського стану. Символом андрогіна є коло⁵. За визначенням М. Еліаде, андрогін є втіленням ідеї універсальної бездоганної сакральної сутності, яка гармонійно поєднує у собі всі мислимі опозиції, в тому

¹ Астахишвили Э. К., Янковская Н. Б. МИ.ЛУГАЛЬ и ЕНТУ=НИН.ДИНГИР — оппозиция: мать-дева // Религиозные представления в первобытном обществе. Тез. докл. — М., 1987. — С. 236.

² Monah D. Plastica antropomorfa a culturii Cucuteni-Tripolie... — P. 285–294.

³ Scanteia. Cercetare arheologica si restaurare. — Iasi: Helios, 1999. — P. 110–111, 131, 136.

⁴ Антонова Е.В. Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии... -С.113.

⁵ Энциклопедия символов, знаков, эмблем (Сост. В.Андреев и др.) - М.: "Локид"; "Миф", 1999. — С.45 — 47.

Фігурка андрогіна з поселення Кошилівці. ЛІМ.

Сидяча статуетка андрогіна. Поселення Кринички. НМІУ.

числі жіноче та чоловіче. Статуетки андрогінів не менш поширені, ніж чоловічі, тим більше, що виявити їх серед фрагментарного матеріалу набагато складніше. Андрогіни зустрічаються серед усіх типів антропо-

морфної пластики – трапляються стоячі та сидячі фігурки у різних позах та з різними жестами, з поголеною головою та реалістичними рисами обличчя, а також серед схематичної скульптури.

Унікальною є фрагмент фігурки андрогіна з поселення Крутуха-Жолоб, знайдений під час розкопок Г. М. Бузян та О. О. Якубенко. Фарбування на обличчі, мабуть, відтворює бороду, праве око заплющене або незряче, а ліве розплющене. На спині фарбою намальована гілка, що ніби виростає з нижньої частини тіла. Зберігся тільки торе фігурки, моделювання бороди нібито вказує на чоловічу стать, але двома маленькими горбиками показані груди, так само, як на жіночих теракотах. Аналогії серед сидячих фігурок з чоловічими та жіночими статевими ознаками дають підставу вважати, що фрагмент походить від фігурки андрогіна.

У зв'язку з образом андрогіна М. Еліаде підкреслює, що у божестві співіснують усі атрибути, тому можна очікувати і поєднання у ньому обох статей. Божественна андрогінність є архаїчною формою божественно двоєдиної дихотомії в теологічних термінах. Дослідник підкреслює, що не варто розглядати термінологію міфу та сакрального світу в профанному розумінні. «Жінка» в міфологічному тексті або ритуалі не є звичайною «жінкою»: вона втілює собою космологічний початок. Божественна андрогінність має метафізичний зміст. Завдання такої формули – висловити в біологічних термінах існування протилежностей, космологічних початків у надрах божества. Божества вселенської плодючості є здебільшого андрогінними, або чоловічими упродовж одного року, а жіночими – протягом другого. Більшість богів рослинності (Аттіс, Адоніс, Діоніс) та Велика Богиня (Кібелла) двостатеві. В Індії двостатеві божества Д'яус, першолюдина Пуруша. Найважливіша пара індійського пантеону Шива – Калі подається іноді у вигляді єдиної істоти (адранарішвара). Божественна двостатевість – дуже поширений релігійний

феномен. Андрогінними бувають навіть власне чоловічі та жіночі божества. В якій би формі не проявлялось божество, воно завжди – найвища реальність, абсолютна могутність, які неможливо обмежити будь-яким набором ознак чи властивостей. Міфу про божественну андрогінність відповідає ціла низка міфів та ритуалів, які належать до людської андрогінності. У багатьох традиціях першолюдина вважалася андрогіном. «Адам та Єва були створені з'єднаними між собою спина до спини, і тоді Бог роз'єднав їх, ударом сокири розрубавши навпіл». В іншій версії Адам був чоловіком з правого боку і жінкою з лівого, але Бог розколов їх на дві половини¹. Таким міфологічним феноменам, можливо, певною мірою відповідає трипільська традиція зліплювати антропоморфні фігурки з двох вертикальних (лівої та правої) половин.

Антропоморфний образ втілюється в пластичі, керамічних формах, мальованих зображеннях. Можна припустити, що антропоморфні зображення, стать яких не позначена, є відображенням сакрального образу, для якого стать була несуттєвою ознакою. Ймовірно також, що антропоморфний образ без деталізації статі може бути зображенням надприродної істоти, яка є втіленням ідеї універсальної бездоганної сакральної сутності, що гармонійно поєднує у собі всі початки.

Зооморфні образи

Овидів та бовинів, а також свино і козу, образи яких представлені в трипільській пластичі та серед зооморфних посудин, можна розглядати як священних тварин різних божеств. На нашу думку, переважна їх більшість так чи інакше можна пов'язувати з жертвоприношеннями. Вище вже згадувалося, що жертвоприношення бика було поширене серед багатьох народів. Семіти як жертвну тварину використовували козла. Те, що зооморфні фігурки були жертвоприношенням, підтверджується їх оздобленням стрічками, візерунком. М. Мосс підкреслює, що жертва може бути реінкарнацією

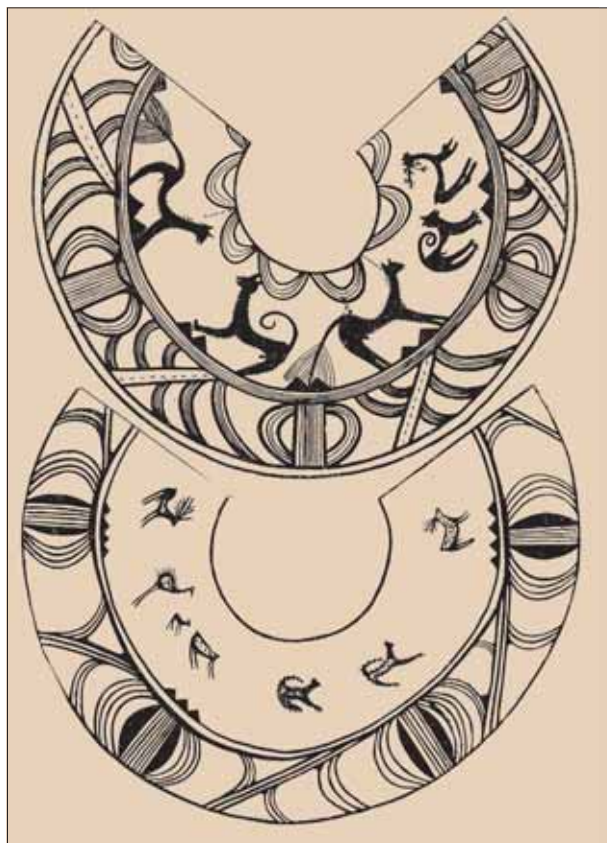
¹ Еліаде М. Трактат по истории религии... – Т. I. – С. 341 – 345.

Колоски та місячні символи, зображені на дні чаші. НМІУ.

Малюнок тварин з посудини з Крутобородинців. За В. В. Хвойкою.

Сюжет «процесія тварин» на посудинах з поселення Варварівка VIII. За В. І. Маркевичем.

бога: Митра – бик, Діоніс – овець¹. Бог, як і кожна жертва в результаті здійснення обряду жертвоприношення, відроджується у сакральному світі. М. Еліаде доводить, що обряди жертвоприношення виконувалися під час ініціації. Ініціація – це і є, у певному розумінні, досягнення безсмертя. Той, хто приносить жертву, виходить – завдяки космічному ритуалу – за межі людського існування і стає безсмертним. На думку іранців, з тіла вбитого Ахриманом першобика народилися злаки та

рослини. Згідно з германськими легендами Космос походить з тіла велетня Іміра. Месопотамський бог

Мардук створює Космос з тіла вбитого чудовиська Тіамат. Космос починає існування через жертвоприношення бога². До образу жертвних тварин можуть бути віднесені також мальовані зображення, особливо з хвостами-рослинами. Процесія таких тварин: олень, собаки, кози та козла, серед яких ще й стилізоване під якусь істоту зображення серпанку, відображена на посудині з Крутобородинців. Звертає увагу відповідність набору тварин кісткам, які знаходимо як жертвоприношення на поселеннях – олень, собака, коза. Крім того, баран часто виступає як тварина, яка втілює могутніх небесних верховних богів (наприклад – Амон у Єгипті)³.

Бовин – один з найпоширеніших образів у Трипільлі. Букранії, або голови, та фігурки бовинів відтворюються у теракоті, наліпах на посуді, зооморфних посудинах, розпнеу. Зазвичай прийнято трактувати зображення бовина як образ бика, який втілює могутність та відповідає чоловічій статі. Наведені вище дані про образ Богині-корови свідчать, що бик – не єдиний образ, якому відповідають букранії. Іноді можна спос-

Фігурки могутніх биків. Колекція «ПЛАТАР».

Букраній на кухонному горщику. Колекція «ПЛАТАР».

Фрагмент посудини зі скульптурною головою бовина, що франкована символами Місяця у вигляді ямок.

¹ Мосс М. Очерк о природе и функции жертвоприношения... – С.91 – 96.

² Элиаде М. Трактат по истории религии... – Т. I. – С.191 – 192.

³ Амон // Мифологический словарь. – М.: "Советская энциклопедия", 1991. – С. 38.

Фігурка бородатого бика з поселення Черкасів Сад II. Дослідження Л. Ю. Поліщук. ОАМ НАНУ.

терігати поєднання в одному зображенні букраніїв з місячною символікою у вигляді серпанків або Місяця у вигляді кола. Ймовірно, з образом бика як втіленням могутності та чоловічого початку можна пов'язувати букранії з виразними великими рогами, фігурки з масивними рогами та з підкресленими статевими ознаками, а також «бородатих биків», фігурки яких походять з поселення Черкасів Сад II та колекції «ПЛАТАР». М. Еліаде розглядає бика як ієрофанію уранічного бога. На його думку, бик досить рано став символом небесних, атмосферних богів. З ним постійно порівнюють Індру. Іранський бог Вереттрагна явився Заратустрі у вигляді бика, жеребця, барана, козла, кабана, які символізують життєву міць, войовничість. Ті самі зооморфні ієрофанії спостерігаються у бога Рудри. В Індії додравідське населення, дравіди та індоарії шанували бика або як епіфанію бога породження та атмосфери, або як один з його атрибутів. В Ірані в часи, які передували зороастризму, принесення в жертву биків було розповсюдженим явищем. У давній Ассирії та Малій Азії боги атмосфери та неба мали форми бика. У всіх палеосхідних культурах головним символом могутності був бик; на акадській мові «зламати роги» означає «зламати могутність». Бога Аріну також уявляли у вигляді

бика, його священною твариною був бик. Бог в образі бика шанувався як народний бог по всій Малій Азії. Шумеро-вавілоняни знали його як Бела або Енліля – «могутнього», бога рогів, Володаря світу, Царя неба та землі тощо. Перетворившись на бика, Зевс викрав Європу (епіфанію Матері), поєднався з Антіною та намагався оволодіти своєю сестрою Деметрою.

На Криті можна побачити дивовижну епітафію: «Тут похований великий бик, що зветься

ла висновку, що фігурки бовинів належать особинам обох статей, причому зображень корів значно більше, ніж биків. Дослідниця доводить, що більшість статуеток бовинів пов'язані з ототожненням образів жінки та корови, яке має дуже глибоке коріння і сягає доби палеоліту, можливо, також через те, що збігаються строки вагітності у великої рогатої худоби та у людини – 10 місячних місяців⁴.

Для сакральних зображень різних традицій підняті вгору й розкриті в

Фігурка бородатого бика з колекції «ПЛАТАР».

Зевсом¹. З образом бика на Криті пов'язаний ще один бог, якого принесли в жертву, – Діоніс-Загрей². О. В. Антонова наводить дані з матеріалів щодо Анатолії та Криту, де бик пов'язується з жертвоприношенням та відродженням³. Втіленням бога був священний єгипетський бик Апіс. Втіленням образу уранічного бога у трипільській пластинці можна вважати унікальну розширену статуетку бика з бородою з колекції «ПЛАТАР», що має аналогії у мезопотамській зображувальній традиції.

В. І. Балабіна, аналізуючи трипільську зооморфну пластинку, дійш-

боки жіночі руки та роги корови метафорично відповідають серпику місяця. А деякі Великі Богині Єгипту та Еллади не тільки виступали іноді в образі Богинь-корів, але були й «Місячними богинями». Ототожнення жіночої сфери з місяцем притаманне багатьом міфологіям світу. У єгипетських матеріалах злиття образів корови та жінки – богині Хатхор – зафіксоване ще у додинастичний період⁵, ця богиня ототожнювалась також із кількома богинями, образ яких, відповідно, пов'язувався з коровою, пізніше Велика Богиня Ісіда зображувалась із рогами⁶.

¹ Еліаде М. Трактат по истории религии. – Т. I. – С. 175–183.

² А. Ф. Лосев. Античная мифология. – М.: Наука, 1957. – С. 166.

³ Антонова Е. В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. – М. 1984 – С. 94–95.

⁴ Балабіна В. И. Фигурки животных в пластике Кукутень-Триполья. – Москва «Старый сад», 1998. – С. 221–222.

⁵ Кинк Х. А. Художественное ремесло древнейшего Египта и сопредельных стран. – Москва «Наука», 1976. – Рис. 10.

⁶ Матье М. Э. Древнеегипетские мифы... – С. 160. – Табл. X III, 1.

Метафора Місяця у сакральних артефактах трипільської культури.

Можна зробити висновок, що титулом Великої Богині наділялися богині, однією з епіфаній яких була корова. У давньогрецьких міфах в образі корови з'являлися богині Деметра, Аталанта, Афінна, Артеміда, Гера, Іо. В індоарійській у вигляді корови зображувалась матір усіх богів Адіті. У шумерській міфології одним з титулів богині Нінгалль був «велика корова»¹.

Отже, у багатьох випадках бовинів можна розуміти не як символи бога-бика, а як епіфанію Богині в образі корови.

У трипільській культурі трапляються знахідки бовинів як парних фігурок бика та корови. Імовірно, вони використовувалися в обрядах жертвоприношення. Звичай приносити в жертву богу бика, а богині – корову досить розповсюджений. В. Г. Ардзинба наводить дані про

подібну давно анатолійську традицію².

Свиня – тварина, яка представлена теракотами та кістками у рештках жертвоприношень. Серед фігурок, очевидно є як зображення свійської свині, так і вепра. Останній міг символізувати могутність подібно бичу та барану.

Фігурки свиней. Колекція «ПЛАТАР».

В еллінів відомий звичай приносити у жертву поросят під час аграрних свят. М. Нільссон вважає, що легенда про свиней Евлубея, яких поглинула земля разом з Корою, коли її викрав Плутон, пояснює цей ритуал магії родючості. Свиня була священною твариною Деметри. Свиней приносили у жертву місти напередодні свого посвячення під час свята Елевсинських містерій³.

Олень – символ, який зустрічається у трипільській скульптурі, розпису та жертвоприношеннях досить рідко. На мальованому посуді олень бере участь у процесіх тварин. В. Г. Ардзинба відзначає, що в

¹ Элиаде М. Трактат по истории религии... – С. 176–180.

² Ардзинба В. Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии... – С. 16, 67.

³ Нильссон М. Греческая народная религия... – С. 67–68.

Анатолії ще з часів хаттів олень співвідносився з божеством Сонця¹. Найдавніші європейські зображення оленя на керамічному посуді належать до горизонту культури Старчево-Криш². Олень був священною твариною Артеміди. М. Нильссон наводить дані про давнє аграрне свято на честь цієї богині, учасники якого оздоблювали голови оленячими рогами та носили хліби із зображенням тварин, фрукти та вино³.

Ведмідь – мало поширений, але виразний образ трипільської пластики. Це одна з тварин, які належать до місячної сфери, бо, подібно до того, як зникає і з'являється Місяць, залягає в сплячку і зникає, а потім з'являється навесні. В Косенівки Т. Г. Мовша знайшла крупну статуетку вагітної ведмедиці, що можна розглядати як зв'язок із символікою Великої Богині. Нагадаємо, що одним з етимологічних трактувань Артеміди є «ведмежа богиня». Один з титулів Артеміди – Бравронія (ведмедниця), на Аттиці жриці Артеміди вдягалися у ведмежі шкури і називалися ведмедцями. Архаїчні уявлення про Артеміду пов'язують її з Місяцем⁴. Таким чином, трипільських ведмедниць можна вважати ієрофанією Місячної богині або однією з іпостасей Великої Богині. Сакралізація ведмеда має дуже давню традицію, витoki якої знаходяться у палеоліті, в тому числі в Європі. Само ім'я цього звіра табувалося, приклади чого є в багатьох мовах.

Фрагмент статуетки ведмедиці з поселення Майданецьке. НФ ІА НАНУ.

Типи зміїного орнаменту.

Змія – образ, який з'являється в орнаменті на посуді від початку існування культури Прекукутень-Трипілля А і, змінюючись стилістично та морфологічно, залишається невід'ємним елементом композиції розпису до фінальних етапів культури.

Стилізоване зображення змії на покришці з поселення Олександрівка. ОАМ НАНУ.

Спіральні змії у заглибленій орнаменті. Колекція «ПЛАТАР».

¹ Ардзинба В. Г. Ритуали и мифы древней Анатолии... – С. 16–17.

² Gimbutas M. The Civilization of the Goddess. – San Francisco: Harper Collins, 1991. – P. 29, fig. 2–29.

³ Нильссон М. Греческая народная религия... – С. 42.

⁴ Грейвс Р. Мифы древней Греции. – М.: «Прогресс», 1992. – С. 28, 38.

Зображення пари змії з черепоподібною головою з поселення Тимкове. ОАМ НАНУ.

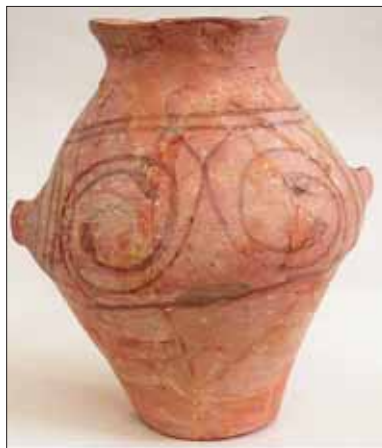
На посуді раннього етапу Трипільля зміїна символіка поширена у заглибленій орнаменталі. Головні особливості цих зображень такі. Голова змії виконується з різним ступенем стилізації, іноді немає нічого спільного з реальним прототипом. Оригінальні зображення голови змії з великими очима В. І. Бабалабіна слушно вважає зображенням черепа рептилії, отже, вони відтворюють образ змії з «мертвою головою»¹.

Черепоподібні голови зустрічаються в різних орнаментальних композиціях. Зафіксовано два основних сюжети – спіралеподібні змії та «S»-подібні або протилежно розташовані пари змії, що рухаються назустріч. Останні трапляються у Трипільлі А набагато частіше. Зазвичай чотири пари стрічок-змії утворюють складні рухливі негативно-позитивні композиції, що в плані мають форму свастики². Орнаментальні композиції, в яких парні змії є головними елементами, чотиричасні, хрестоподібні, обертаються навкруги вінець чи дна грушоподібних антропоморфних посудин. В. І. Маркевич розглядає останніх як стилізовані жіночі фігури³.

У бічній розгортці зміїні стрічки рухаються зліва направо, утворюють біжучу спіраль – символ часу. У круговій розгортці зміїний вихор обертається навколо центра, що позначений вінцями, поміщеними у чотиричасну фігуру, що позначає простір з напрямками сторін світу. Отже, зміїні ранньотрипільські орнаменти можна розглядати як

Антропоморфні посудини із зміїним орнаментом. Поселення Олександрівка. ОАМ НАНУ.

Зміїний орнамент на розписному посуді. Колекція «ПЛАТАР».

сюжет відображення нескінченного руху у просторі Всесвіту. Центром символічного тексту є жіноча фігура, оповита зміями.

Зерновик розписаний зміїним орнаментом. Колекція «ПЛАТАР».

Змії у розписному орнаменті біноклеподібної посудини. Поселення Грінчук. АМ ІА НАНУ.

Зміїний орнамент з місячними символами. Колекція «ПЛАТАР».

Щодо вербальної міфологічної традиції ранньотрипільському зобра-

¹ Бабалабіна В. І. К прочтению змеиных изображений спиралевидного орнамента древних земледельцев Европы // Вестник древней истории. – М., 1998. – № 2 (225). – С. 140–144.

² Бурдо Н. Б. Змія в ранньотрипільських орнаментах та міфах // Краткие сообщения Одесского археологического общества. – Одесса, 1999. – С. 24–28.

³ Маркевич В. І. Антропоморфизм в художественной керамике культуры Триполье-Кукутень... – С. 26–36.

Зерновик із зміїною орнаментациєю, близькою до символіки «інь-ян». Колекція «ПЛАТАР».

жувальному тексту, можливо, співзвучний пелагічний міф творіння. «Спочатку Еврінома, богиня всього сущого, здійнялася оголена з Хаосу і зрозуміла, що немає на що спертися. Тому вона відокремилася небо від моря та почала свій самотній танок на його хвилях. Танцюючи, вона рухалася на південь, і за її спиною виникав вітер. Вона обернулася і спіймала цей вітер, стисла його в долонях – і перед її очима постав змії Оріон. Намагаючись зігрітися, Еврінома танцювала все шаленіше, поки не пробудилося в Офіона бажання, та він обвив її божественні череса, щоб оволодіти нею»¹.

Починаючи з етапу Трипілья VI децю змінюється морфологія зміїних композицій. Найбільш поширеними

стають малюнки, що утворюють «S»-подібну біжучу спіраль зі стрічок протилежних кольорів. Часто кінці «S»-подібних елементів багаторазово закручено так, що вони утворюють спіраль. Для зміїної орнаментациї характерна поворотна симетрія, яка відтворює рух, циклічність, протилежність. Конструктивно подвійні стрічки змії, особливо ті, що оздоблені ямкою в центрі зміїної голови, близькі до китайського символу «інь-ян».

Китайознавці вважають, що початково «інь» означало тінювий (північний) схил гори, а «ян» – світлий (південний) схил. При поширенні бінарної класифікації інь та ян набули нового сенсу:

інь	ян
темний початок	світлий початок
жіночий початок	чоловічий початок
північ	південь
смерть	життя
земля	небо
Місяць	Сонце
парний	непарний
<i>каурі</i>	<i>нефрит</i>

Система інь-ян була основою давнього та середньовічного китайського світосприйняття, використовувалася даосами та у народній релігії для класифікації духів, під час ворожби, пророцтв². У культурі Яншао контрокольорові спіральні зображення, подібні до трипільського розпису, зустрічаються у період Мачан³ і з урахуванням калібрації ізотопних дат⁴ приблизно синхронні трипільським. Ототожнення неба з ян, а землі з інь відоме в китайській традиції з епохи Чжоу.

У давньокитайській міфології та натурфілософії інь та ян завжди виступають разом. Це взаємодоповнюючі один одного елементи. Кожен з них містить у собі зародок іншого, що графічно передається крапкою

протилежного кольору на тлі елементів знака. Ці два початки створюють незмінний третій, містичний центр. Особливістю дихотомії символу інь-ян є те, що вони створюють рівновагу двох принципів, пов'язаних з чоловічим та жіночим початками світобудови⁵. Серед сакральних зображень трипільської культури така символіка властива образу андрогіна, зафіксованого в пластиці.

Парні зображення змії або істот зміїного вигляду зустрічаємо також у китайській іконографії. Причому тут змії пов'язані з антропоморфними символами, як і в трипільській культурі. Дві переплетені між собою змії рухаються вертикально по голові антропоморфної фігурної розписної кришки культури Яншао⁶. На рельєфах храмів та гробницях знайдено зображення богині Нюй-ва та бога Фу-сі у вигляді людино-змії, що переплелися хвостами, в руках вони часто тримають диски – знаки сонця та місяця⁷. Образ богині Нюй-ва вважається дуже архаїчним. У зображувальній традиції на рубежі н. е. вона має вигляд напівжінки-напівзмії або дракона, іноді з головою корови. Очевидно, спочатку богиня шанувалася як родоначальниця племінної групи. В основі її культури, імовірно, лежить культ змії, пов'язаний з культом матері-прародительки. Стародавній міф, зафіксований у II ст. до н. е., повідомляє про те, що Нюй-ва створила з глини перших людей⁸. Вона подається в образі дбайливої матері, яка допомагає людям⁹. Зображується Нюй-ва зазвичай у парі з братом і чоловіком Фу-сі.

М. Гімбутас вважала, що однією з богинь Старої Європи була Богиня-змія. На її думку, обличчя деяких жіночих статуеток наділені рисами змії, як, наприклад, ранньотрипільські фігурки з поселень Траян-Дялуд-Финтинілор (Румунія) та Сабатинівка II. Останні, на думку

¹ Грейвс Р. Мифы Древней Греции... – С. 15.

² Мифологический словарь... – С. 248.

³ Кашина Т. И. Керамика культуры Яншао. – Новосибирск: «Наука», 1977. – С. 134.

⁴ Там же. – С. 154.

⁵ Энциклопедия символов, знаков, эмблем... – С. 222.

⁶ Кашина Т. И. Керамика культуры Яншао... – С. 73.

⁷ Яншина Э. М. Формирование и развитие древнекитайской мифологии. – М.: «Наука», 1984. – С. 122–123; рис. 40–43.

⁸ Мифологический словарь... – 407.

⁹ Лю Т. Т. Китайские мифы и легенды // Женщины в легендах и мифах. – М.: «Крон-пресс», 1998. – С. 307–308.

Фігурка з поселення Сабатиніка II. АМ ІА НАНУ.

дослідниці, можливо, перебували у святилищі, в якому фігурки Богині – змії брали участь у сезонних ритуалах оновлення¹.

У розписній орнаментатії Трипілля зустрічається зображення змії, які повзуть. На відміну від спіралеподібних змії ці зображення не бувають парними. Повзучі змії намальовані поодиночі або групами. Вони

Повзучі змії в розписній орнаментатії. Колекція «ПЛАТАР».

рухаються вгору або по горизонталі. Найчастіше повзучі змії зображуються червоною або чорною хвилястою стрічкою, іноді вона дуже коротка.

В розпису культури Кукутень В зустрічаються змії у вигляді зигзага. Дуже поширеною є думка про те, що

Повзучі змії у трипільському розпису. Колекція «ПЛАТАР».

символ води – хвиляста лінія, тому змії у вигляді хвилястих ліній Т. М. Ткачук вважає знаком води-змії². Знаки води-змії в розписній орнаментатії посуду, особливо мисок, часто об'єднуються із знаками повного місяця або серпика, що утворює образ, у якому поєднані символи Місяця, змії та води.

Зображення змія у вигляді спіралі на черві ранньотрипільських статуеток також поєднує жіночий та зміїний символи. Можливо, деякі фігурки, оповиті змієподібними валликами, є прототипом образу критських богинь із зміями.

О. Ф. Лосев підкреслював полісемантичність образу змії в античній міфології³. Це характерно і для інших культур. М. Еліаде вважає змію однією з тварин, які стають символом, або «втіленням», Місяця через свою подібність до нього за формою або життєвими функціями. Як і Місяць, змія з'являється і зникає. Крім того, у грецькій традиції

Поєднані в одне зображення символи місяця, змії-води та букраній. Колекція «ПЛАТАР».

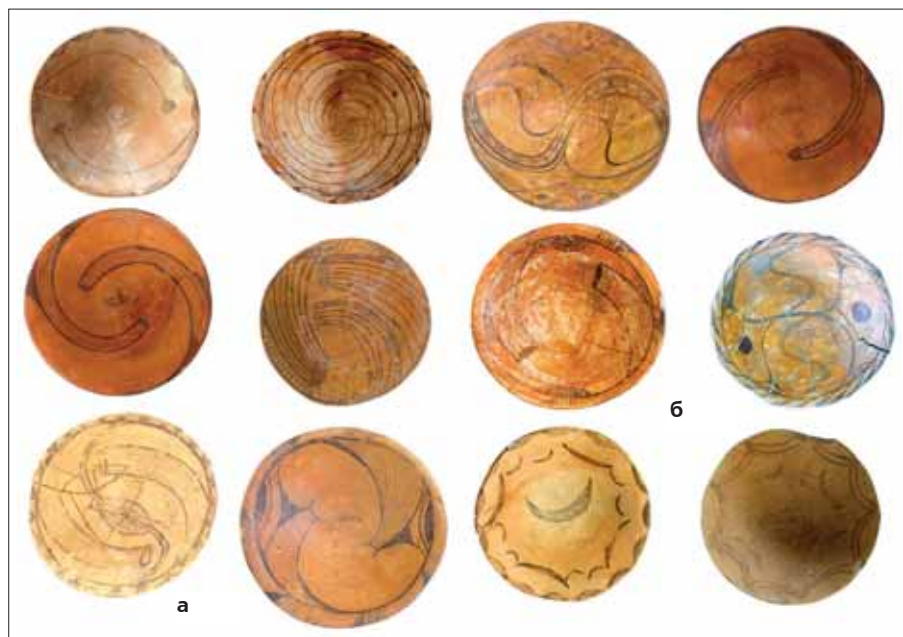
Місячна символіка на посуді із заглибленим орнаментом.

1. Антропоморфна кришка. Колекція «ПЛАТАР»;
2. Чаша на антропоморфній підставці з поселення Гренівка.

¹ Gimbutas M. The Language of Goddess... – P. 126–128, 133.

² Ткачук Т., Мельник Я. Семіотичний аналіз трипільсько – кукуреньських знакових систем (мальований посуд). – Івано – Франківськ: «Плай», 2000. – С. 72–80.

³ А. Ф. Лосев. Античная мифология... – С. 42.

Місячна символіка на мисках. Колекція «ПЛАТАР»: а - Черкасіва Сад II; б - Майданецьке.

Жіноча фігура оповита зміями. Поселення Яблони. За В. І. Маркевичем.

зберігається легенда, згідно з якою змія має стільки кіл, скільки днів у Місяця. Дослідник підкреслює, що

символіка змії складна й багатозначна, але всі символи збігаються з однією ключовою ідеєю: змія оновлюється, відроджується знову і тому безсмертна. Тому вона являє собою місячну силу і завдяки цій своїй якості передає плодючість, мудрість, здатність до пророцтва і навіть безсмертя. В архаїчному міфі змія охороняє сакральне джерело безсмертя (Дерево життя). Як місячна істота змія пов'язана з плодючістю і жінкою. У багатьох народів є легенди про змії, які оволоділи жінками.

В античній традиції вважається, що мати зачала Арата від змія. Олімпія, мати Олександра Великого, гралася зі зміями¹. Ілюстрацію до подібного сюжету бачимо в критських «богинях зі зміями» та статуетці жінки, оповитої зміями з Яблони І. М. Еліаде відзначає, що образ змії багатозначний, серед найважливіших його значень – мотив «відродження», «оновлення». Відомі середземноморські зображення богинь із змією в руці (Артеміда Аркадська, Геката, Персефона) або із зміями замість волосся (Горгона, Ерінї). Багато етнографічних пам'яток містять підтвердження тому, що чаклунські чари

виходять з Місяця через посередництво змії.

Терміни, які в єврейських та арабських джерелах належать до магичного мистецтва, походять від слів, що ними визначається змія. Символіка плодючості та оновлення пояснює присутність змії в іконографії та обрядах, пов'язаних з образом Великої Богині вселенської плодючості².

М. Еліаде вважає, що як атрибут Великої Богині змія зберігає місячні ознаки у поєднанні з ознаками теллургічними. На певному етапі змія ототожнюється із Землею, від якої пішли всі живі істоти. Деякі племена вважають, що Земля та Місяць створені з тотожної речовини. Великі Богині однаково причетні до сакральності Землі (грунту) та Місяця. Оскільки ці ж богині є також божествами поховального культу (померлі йдуть у землю або віддаляються на Місяць, щоб відродитися знову й отримати новий вигляд), то змії стають істотами переважно поховальними, які втілюють душі померлих, предків тощо. Тією ж символікою пояснюється присутність образу змії в ініціаціях³. Серед символічних знаків індійської міфології змія – істота бога Вішну – мислилася як така, що не мала кінця, безкінечна (ананта)⁴. Індійська символіка змії певною мірою відповідає трипільським зміїним сюжетам – спіралеподібним, безкінечним, таким, що обертаються навкруги центра.

У міфології еллінів змії був епіфанією Зевса Ктесія – хатнього бога. Відомі символічні зображення його синів Діоскурів у вигляді пари змії⁵. М. Нільссон вважає, що Зевс як хатній бог почитався в образі змії тому, що змія в сакральних традиціях багатьох народів виступає як хранителька дома або втілення духу – охоронця дома. Він наводить дані про те, що Афіна, одним з атрибутів якої була священна змія, була домашньою богинею Мікенського царя. Дослідник вважає, що міной-

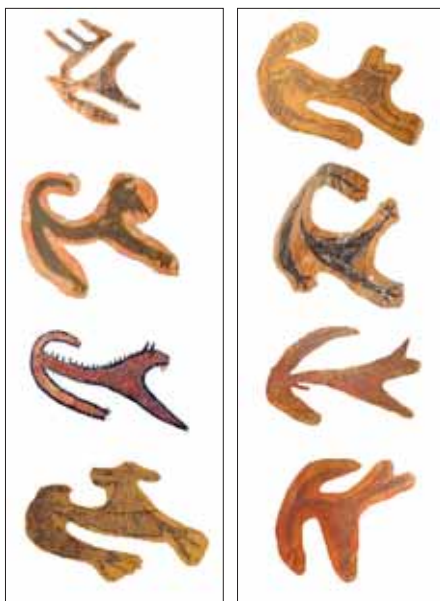
¹ Еліаде М. Трактат по истории религии. – С. 309–314.

² Там же. – С. 316.

³ Там же. – С. 316.

⁴ Бауэр В., Дюмотц И., Головин С. Энциклопедия символов, М.: «Крон-прес», 1998. – С.68–69.

⁵ Нильссон М. Греческая народная религия... – С. 92–95.

Зображення собаки у трипільському розпису.

ська богиня-змія була домашнім божеством¹. Б. О. Рыбаков вважав, що трипільські спіральні орнаменти відтворюють образ прихильного до людей вужа — охоронця, який почитався багатьма народами².

Різноманітні і дуже розповсюджені зображення змій в трипільській орнаменталі, знаковий контекст цих малюнків та сполучення їх з різними іншими символами дозволяють вважати, що змія втілює декілька різних сакральних образів.

Собака — образ, поширений у розписній орнаменталі, а для трипільської пластики вперше зафіксований О. О. Якубенко у поселенні Володимирівка³. Розписний посуд із зображеннями собак з'являється на етапі ВІІ, поширений на поселеннях шпинецької, канівської, бринзенської, петренської, чечельницької, томашівської, косенівської груп. Іконографічні типи розписних зображень собак досить різноманітні. Серед них є самці та самиці, виділяються фантастичні, нібито летючі пси, відомі за мальованим посудом з Петрен. Часто зображення собак парні, статичні, фланкують знак рослини. Собаки зазвичай рухаються зліва направо, беруть участь у процесіях тварин. Їх окремі зображення зустрічаються у

Знаки повного Місяця, серпанку та собаки на посудині з поселення Більче-Золоте. Краківський археологічний музей.

Собаки на посуді поселення Варварівка VIII. За В. І. Маркевичем.

Зображення собак з поселення Стіна. НФ ІА НАНУ.

пиктограмах. Зображення собак з хвостом-рослиною відповідає знахідкам їх кісток як жертвних тварин. Собаки намальовані також поруч з пагорбом, з якого іноді «виростає» рослина. Можливо, цей пагорб символізує закопану в землю жертву, відродження якої і символізує рослина, що також вказує на причетність собак до жертвоприношення. В

розписних композиціях собаки пов'язані із різними символами — Місяцем, зміями, зустрічаються у сюжетах сходження. Собака в міфологічній символіці вважається твариною Місяця.

Трипільські малюнки собак з чорним колом (знак Місяця) на кінчику хвоста або вписані у спіраль яскраво ілюструють причетність образу цієї тварини до символічного кола Місяця. Зв'язок собаки у трипільських розписних сюжетах із змією, жертвою, Місяцем цілком відповідає відомим міфологічним символам і дозволяє пов'язувати образ собаки з регенерацією. Фігурка собаки могла використовуватися під час жертвоприношення аналогічно статуеткам бовинів. Про участь у жертвоприношенні собаки свідчать знахідки черепів та скелетів собак.

Птаха — образ, представлений у трипільській культурі фігурками, в тому числі і скульптурками, що

¹ Нильссон М. Греческая народная религия... — С.97–99.

² Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М.: «Наука», 1981. — С. 170–172.

³ Якубенко О. О. Результати археологічних досліджень трипільського поселення Володимирівка /Кіровоградська область/ проведених 1989 року// Деякі основні напрями вдосконалення діяльності музеїв на сучасному етапі. — К. 1990. — С.92–102; рис.28.

Посуд із зображенням собак. Колекція «ПЛАТАР».

Собаки в орнаменті бінноклеподібної посудини (Більче-Золоте) та кубків (Шипинці). За М. Гімбутас.

являються ручками покришок, птахоподібними посудинами, що, очевидно, зображують качку, та окремими орнітоморфними малюнками. Цікавим є поєднання антропоморфного образу з образом птахи, проєктоване у трипільській іконографії.

Синкретичні образи

За даними М. Мосса, магія припускає змішування образів, без чого неможливо уявити обряд: маг, обряд та мета — конгломерат образів. Персоніфіковані магичні сили — духи та боги можуть зображуватися за допомогою кількох священних символів, бо уособлюють різноманітні стихії¹. Трипільські матеріали повною мірою підтверджують такий висновок. Більшість трипільських сакральних образів синкретична. Символіка об'єднує жінку і птаха, жінку і корову, жінку і змію, Місяць, воду.

Богиня-птаха. Стоячі, нахилені вперед фігурки з розкішними стегнами — найбільш архаїчний іконографічний тип трипільської пластики, який має прототипи в культурі Криш. Найпізніша колекція пластики, де зустрічаються нахилені вперед стоячі фігурки, походить з Луки-Врублевецької. Можливо, з цим типом пов'язані також струнки, трохи нахилені вперед фігурки з

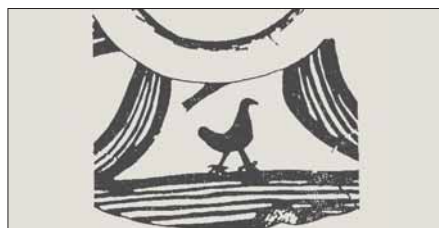
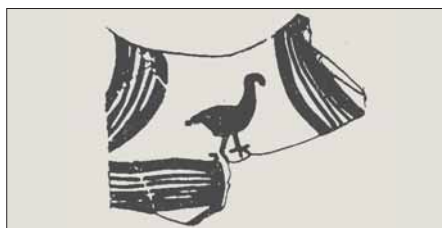
Посуд із зображенням собак. Колекція «ПЛАТАР».

Стилізоване зображення собаки. Колекція «ПЛАТАР».

Зображення собак з Місяцем на кінчику хвоста. Петрени; Черкасів Сад II. ОАМ НАНУ.

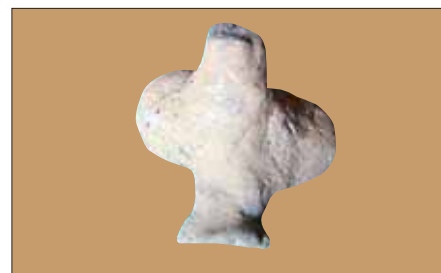
Зображення птахів на пізньотрипільському посуді. За В. І. Маркевичем.

¹ Мосс М. Набросок общей теории магии... — С.153

Богиня-птаха з поселення Олександрівка. ОАМ НАНУ.

Поливанового Яру етапу Трипілля VI–VII. Статуетки цього іконографічного типу подібні до фігуративних зображень птахів, які зустрічаються серед трипільської пластики¹. Так, фігурку птаха дуже нагадує антропоморфна статуетка з Бернашівки, її можна зарахувати до міксаморфних зображень². Образ Богині, ієрофанією якої є птаха, представлений у скульптурі трипільської культури антропоморфними статуетками, що відтворюють постать птаха, та орнітоморфними фігурками. Деякі з останніх фігурок – брязкальця, проте це не дитячі іграшки, як часто інтерпретують їх деякі з дослідників, а ритуальні

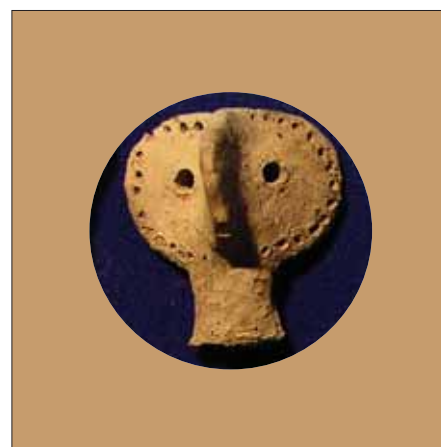

Жіноча статуетка, що нагадує фігурку птаха. Поселення Бернашівка. За В. Г. Збеновичем.

вироби, що, мабуть, використовувалися, як і інші шумні тотемні предмети, для відлякування нечистої сили, в тому числі, можливо, від немовлят. Орнітоморфні фігурки зображують, очевидно, птаха, який нагадує качку або дрохву. Риси птаха модельовані на черпаках з Луки-Врублевецької та Городниці-Городища. На черпаку птахоподібної форми з Луки-Врублевецької крила передані конічними виступами, які повністю за формою відповідають стегновим виступам на жіночих фігурках. Найбільш ранні теракоти із стегновими виступами у культурі Трипілля-Кукутень походять з шару Прекукутень II тело Подурь-Дядул-Гіндару. Для статуеток раннього етапу Трипілля виступи на стегнах не характерні, вони з'являються на поодиноких екземплярах скульптури етапів VI – VI–VII, а широко розповсюджені серед теракот деяких локально-хронологічних груп від Трипілля VII до СІІ. Вважаємо, що

Відображення образу Богині-птахи у сакральних артефактах трипільської культури.

Голівка статуетки з носом, який нагадує пташиний дзьоб. Поселення Жванець-Лиса Гора. Розкопки Т. Г. Мовші. НМІУ.

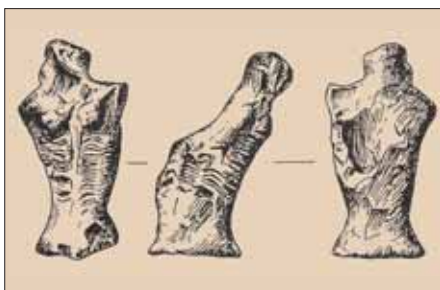
¹ Балабина В.И. Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья... – С.195–200.

² Див. МИКСАМОРФНІ ЗОБРАЖЕННЯ.

Фігурка Богині-птахи. Колекція «ПЛАТАР».

стегнові виступи на трипільських жіночих статуєтках передають маленькі крила – символ Богині – птахи. Вірогідно, цей символ зображувався на більшості статуєток за дуже архаїчною традицією, а зміст знака, що маркував саме образ Богині, ієрофанією якої була птаха, вже забули. Зустрічаються сидячі стилізовані фігурки з дископодібною голівкою, що нагадують фігуру птаха. Скорочені «редуквані» руки

Фігурка Богині-птахи. Поселення Яблони. За Д. Монахом.

деякі трипільських статуєток можна розглядати як символічне зображення крил Богині-птахи.

Формальні ознаки дозволяють припускати, що образу Богині-птахи відповідає не птаха взагалі, а качка. Трапляються міксоморфні скульптурні зображення, в яких поєднуються жіночі і пташині риси, як, наприклад, фігурка-брязкальце з поселення Трипілля етапу VI–VII Яблони (Республіка Молдова)¹. На

нашу думку, трипільські артефакти цілком підтверджують думку М. Гімбутає про існування серед сакральних образів Трипілля-Кукутень Богині-птахи².

Орнітоморфні посудини, відомі від раннього до середнього етапів Трипілля, на нашу думку, також пов'язані з образом Богині-птахи. Така посудина з Луки-Врублевецької морфологічно близька до зображення качки, що підкреслює також моделювання зоба. Але замість двох качиних лап тулуб посудини стоїть на чотирьох невисоких ніжках, немов звір. Отже, перед нами синкретична істота, складові частини якої узгоджуються між собою, якщо припустити, що це зображення відтворює образ Богині, який складається з образу Богині-птахи та Богині-корови, адже у сакральному світі діють зовсім не ті закони, що у звичайному житті.

У цивілізації Старої Європи образ Богині-птахи фіксується пластикою та орнітоморфними посудинами культури Криш-Кьореш, однієї з найдавніших культур з відтворюючою економікою в Балкано-Дунайському регіоні. Але образ жінки-птахи в Європі сягає ще більшої давнини, бо втілюється вже у фігурках з палеолітичної стоянки Мізин. До речі, відзначається синкретизм і дуалізм образів мізинських фігурок, які відображають «жінку-фалос», «жінку-птаха» або людину взагалі³.

Таким чином, Богиня-птаха є більш архаїчним персонажем сакрального європейського пантеону, ніж Богиня-корова, бо останній не міг виникнути раніше, ніж з'явилося відтворююче господарство. Образ Богині-корови як персонаж священної ієрогамії божеств – бовинів та жінки уранічного верховного Бога-бика характерний як для малоазійської, так і для індоєвропейської міфологічної традиції. У трипільських матеріалах простежується образ Богині-корови, або Великої Богині, який може бути генетично пов'язаний з традиціями вінчанської

культури, бо саме там поширені «рогаті» фігурки. Можна припустити, що у трипільців поєдналися архаїчні уявлення про Богиню-птаха з ієрофанією Великої Богині у вигляді корови, що їй відтворюють деякі синкретичні сакральні образи. Значну увагу дослідженню образу Богині-птахи (Bird Goddess) у Старій Європі приділяла М. Гімбутає, яка вважала, що його втілюють орнітоморфні статуєтки водяної птахи, качки, посудини, жіночі фігурки з пташиною голівкою, пташиним (качиним) дзьобом та антропоморфні трипалі зображення – з пташиними лапами⁴.

Птаха-місяць представлена у трипільському розписному орнаменті унікальними зображеннями фігур птаха, стилізованих під серпанк. Отже, в єдиному символічному зо-

Кераміка із зображенням птахи стилізованим під серпанок. Колекція «ПЛАТАР».

браженні поєднуються знаки Місяця та птаха. Можливо, це сакральний образ місячної птахи, а зближення знаків пояснюється ієрофанією Місяця як Богині у вигляді жінки та птахи. Символи місячної птахи зустрічаються в різних орнамен-

¹ Monah D. *Plastica antropomorfa a culturii Cucuten-Tripolie...* – P. 357, fig.105, 4.

² Gimbutas M. *Old European Deities. With an emphasis on images from the Cucuteni culture// La civilisation de Cucuteni en contexte Europeen.* – Iasi – Piatra Neamt, 1984. – P.99–124.

³ Яковлева Л. А. Позднепалеолитические схематические статуэтки женщин территории Поднпрров'я // *Первобытная археология.* – К.: Наукова думка, 1989. – С. 45–45.

⁴ Gimbutas M. *The Language of Goddess...* – P.24–41.

тальних композиціях, але найчастіше включені у світле коло.

Жінка-змія – синкретичний сакральний образ, представлений в антропоморфній пластинці усаївського типу. Унікальний іконографічний тип фігурок походить з похо-

відповідати ідеї відродження та плідності. У багатьох міфологічних традиціях сакралізація змії відбулася через уявлення про неї як про істоту, яка вічно оновлюється (відроджується), скидаючи стару шкіру. М. Еліаде в межах загального комплексу «Місяць – дощ – плідність – жінка – змія – смерть – відродження» виділяє фрагменти: «змія – жінка – плідність», «змія – дощ – плідність», «жінка – змія – магія»³.

У міфологічній вербальній традиції образ Богині, ієрофанією якої є кобра, зафіксований у Єгипті. Уто (Уаджит) – хранителька бога Ра і фараона – втілювалася в образі кобри. Вона – покровителька Нижнього Єгипту. Ім'я богині увійшло у титулатуру фараонів об'єднаного Єгипту, а кобра та коршак (символ Верхнього Єгипту) зображувалися як хранителі фараона на його короні⁴.

Богиня-корова – Велика Богиня. Серед трипільських жіночих фігурок рідко, але трапляються рогаті. Іконографія таких теракот дозволяє вважати їх міксаморфними зображеннями, які відтворюють синкретичний сакральний образ. Дуже виразною є статуетка, знайдена О. В. Цвек у Миропіллі⁵. Рогату жіночу фігуру відтворює фрагмент хрестоподібної фігурки (або перемички від біноклеподібної посудини) з розкопок В. В. Хвойки із Щербанівки. На поселенні Вербівка П. І. П. Хавлюк знайшов групу стилізованих рогатих фігурок, які він вважає зображенням сові⁶. Зауважимо, що ці статуетки мають аналогії у культурі Вінча.

Якщо мати на увазі, що стільці-трони теж втілюють жіночий образ і є, на нашу думку, окремими жіночими символами, а не тронами для статуеток, що символізують бика (чоловічий символ), то треба їй рогаті трони залучити до цієї групи. Те саме можна сказати й про черпаки з рогатими ручками. Формально їх відносять до класу

зооморфних зображень, але по суті вони належать до іконографічного типу зображень рогатої жінки, формально поєднуючи два образи – корови та жінки. Ранньотрипільські стільці-трони, з рогатими спинками бувають оздоблені конічними виступами, як на стегнах жіночих фігурок. На нашу думку, ця обставина підтверджує інтерпретацію моделей стільців-тронів як своєрідних предметів трипільської антропоморфної пластинки, що відтворюють синкретичний образ Великої Богині, в якому є риси і Богині-корови, і Богині-птахи.

Образ Богині-корови знайшов відображення також у посуді трипільської культури. На нашу думку, зооморфні та антропоморфні риси можна простежити на посудинах з конічними рогоподібними виступами. Їх буває два або чотири (Дві богині, або подвоєння, тобто підсилення, образу Богині-корови), розташовані вони в тому самому контексті, що й соскоподібні антропоморфні знаки на різноманітних посудинах, в тому числі й грушоподібних (антропоморфних) та чашах на антропо-

Богиня – кобра з поховання біля с. Красногорка та зображення кобри у Давньому Єгипті.

вання у кургані біля с. Красногірка¹. Певні морфологічні, стилістичні та технологічні особливості наближують ці дві статуетки до статуеток усаївської культури на кубічному постаменті. На відміну від усаївських фігурок, красногірські теракоти відтворюють синкретичний образ, істоту, яка наділена рисами жінки та змії. Антропоморфна спіддяча, нахилена вперед у молитовній позі фігура має торе, який нагадує кашпо кобри, а голова моделювана як розкрита паща змії. Поза красногірських статуеток відповідає також поховальній ембріональній позі небіжчика. Така поза фігурки жінки-змії та те, що вона була знайдена в могилі, поєднує символи жінки та змії з померлими і символікою відродження. Певною мірою семантика образу Богині-Кобри, яка супроводжувала поховання, наближається до семантики змії з «мертвою головою»², яка може

Антропоморфна посудина. ОАМ НАНУ.

морфних піддонах. На покритках від антропоморфних посудин зазвичай присутні два конічні виступи-ручки з отворами, які передають роги. Таким чином, перед нами міксаморфне зображення: антропо-

¹ Див. ХЕРСОНСЬКИЙ МУЗЕЙ.

² Балабина В. І. К прочтению змеиных изображений спиралевидного орнамента древних земледельцев Европы... – С. 140–144.

³ Элиаде М. Трактат по истории религии... – С. 318.

⁴ Уто // Мифологический словарь... – С. 565.

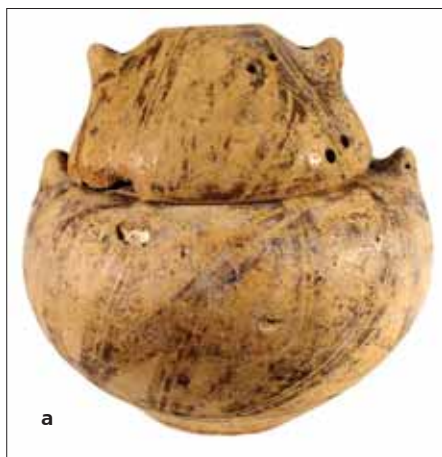
⁵ Див. МИРОПІЛЬСЬКА СТАТУЕТКА.

⁶ Хавлюк П. І. Новые данные о культовых изображениях в Триполье // СА. – 1959. – № 3. – С. 206–208.

морфна посудина з жіночим тілом та рогатою головою, що відповідає образу Богині-корови, яка зазвичай асоціюється з образом Великої Богині.

Вже на етапі Трипілля А конічними покритками з рогоподібними ручками-виступами накривалися антропоморфні грушоподібні посудини, вони розповсюджені на наступних етапах, різьби-виступи оздоблюють шоломоподібні покритки¹. В усатівській культурі розповсюджуються розписні кулясті посудини з рогатою конічною покриткою, іноді вони на чотирьох ніжках. Такі посудини відтворюють міксаморфний образ і свідчать про тривалість

Амфори, що відтворюють синкретичний образ Богині-корови:
а) ОАМ НАНУ;
б) Херсонський краєзнавчий музей.

існування образу Богині-корови упродовж тисячолітньої трипільської історії.

У Кошилівцях знайдено унікальну розписну зооморфну посудину з двома головами бовинів². Посудина закривалася грибоподібною пробкою із зображенням хреста. Подібний диск з хрестом є в колекції фішок з Майданецького. По боках кошиловецької фігурки зроблені конічні наліпи з вертикальними отворами, які відтворюють конічні виступи на стегнах жіночих статуєток. Отже, кошиловецьку посудину можна розглядати як синкретичний сакральний персонаж, що відтворює подвійне зображення Богині-корови і належить до семантичного поля Великої Богині.

Мабуть, рогаті жіночі зображення відповідають образу Богині, ієрофанією якої є корова. В Єгипті це богиня Хатор. Вона мала такі титули: «Дім, або Утроба Всевишня», «Дім, або Утроба Хора», «Цариця заходу (померлих)», «Дім Обличчя», Богиня-Мати, мати всіх богів та богинь, Цариця Небес, Богиня-Місяць. Хатор вважалася самонародженою³. Іноді з рогами зображували Ісиду⁴. У індоаріїв Адіті, мати верховних божеств адітів, зображують у вигляді корови. Доарійське божество Рудра, відповідно до одного з гімнів Рігведи, створив марутів з вимені Прішні – корови, від якої народжується усе суще. Бикоподібне небесне божество єднається з велетенською космічною коровою. У Рігведі йдеться про корову, яка всьому дарує життя.

У шумерській міфології дружиною бога Енліля, «могутнього», бога рогів, Володаря Світу, Царя неба та землі, Батька Бела, великого воїна, була богиня Нінгаль, «Велика Корова», «Велика Мати», її прикликають під іменем Белту або Беліт, «Володарки», «Пані»⁵. У Месопотамії II тис. до н.е. у палаці старовинного міста Нузи (Іорган-тепе поблизу м.

Керкук, Ірак) у покоях, які були пов'язані з богинею МІ.ЛУГАЛЬ («Жінка-володарка»), знайдено фриз із символічним зображенням тріади верховного бога міста Аррапхі, громовержця Тешуба, його дружини Хебаб із сином їх Тіллой у вигляді бовинів: голови бика, корови з жіночим ликом та ликом юного парубка з різьками⁶.

Сакральні та магічні символи

Драбина – символ сходження – зустрічається у трипільському розписі на посуді петренської, канівської, томашівської груп. У міфології зафіксовано, що «висота», «підвищення» уподібнюються трансцендентному, надлюдському. «Сходження» є проривом, руйнуванням колишнього рівня буття, вихід за межі профанного простору і людського стану. Через сходження здійснюється обряд освячення, тому що той, хто піднявся гору або здійснив сходження по драбині, потрапив до вищих,

Драбина і пагорб на розписних посудинах з колекції «ПЛАТАР».

¹ Див. ШОЛОМОПОДІБНІ ПОКРИШКИ.

² Див. ПОДВІЙНА ЗООМОРФНА ПОСУДИНА.

³ Бадж Э. У. Египетская религия. Египетская магия...

⁴ М. Э. Матье. Древнеегипетские мифы. – М– Л., 1956. – С. 160; табл. XIII, 1.

⁵ Элиаде М. Трактат по истории религии... – С. 176–180

⁶ Астахишвили Э. К., Янковская Н. Б. МИ.ЛУГАЛЬ и ЕНТУ=НИН.ДИНГИР – оппозиция: мать – дева // Религиозные представления в первобытном обществе. Тез. докл. – М., 1987. – С. 237.

Сюжет драбини на розписних посудинах.
1 — Колекція «ПЛАТАР»;
2 — Черкасів Сад II, ОАМ НАНУ.

сакральних сфер. Смерть — це вихід за межі людського буття, «перехід у сферу потойбічного». У міфах душа померлого дереться нагору по стовбуру дерева, мотузці, драбині. У єгипетській «Книзі померлих» говориться: «Боги зробили мені драбину, щоб я зміг побачити богів», «Боги зробили йому драбину, щоб з її допомогою він зійшов на небо». Таким міфічним уявленням відповідають обряди «сходження», «вознесення», «піднімання», пов'язані із жертвоприношенням¹.

На розписних посудинах мотив драбини блокується з пагорбом та собаками, причому обидва ці знаки мають відношення до символіки обряду жертвоприношення. Пагорб утворено перевернутими сегментами — символами Великої Богині, під пагорбом, ніби в утробі Матері Землі, розміщена жертва, яка відроджується завдяки сходженню вгору по драбині, два зображення якої з обох боків оточують пагорб.

В іншому варіанті розпису з пагорба виростає рослина, яка теж символізує відродження жертви. У трипільських матеріалах відомі жертвоприношення собак. Тому, на нашу думку, зображення собаки, яка ніби піднімається вгору по драбині, символізують процес переходу, тобто освячення і відродження жертви.

Символіка відродження жертви. Проростання колоса або рослини в аграрних культурах часто виступає як метафора відродження. З Ашшурі походять барельєфи, на ньому зображений бог, верхня частина тіла якого проростає з дерева. Жіночі фігурки із зображенням рослини та статуетка андрогіна з поселення Крутуха-Жолоб з гілкою на спині, можливо, пов'язані з жертвоприношенням бога. На думку іранців, з тіла вбитого Ахриманом першобика народилися злаки та рослини; згідно германським легендам, Космос походить з тіла велетня світу. Месопотамський бог Мардук створює Космос із тіла вбитого чудовиська Тіамат. Отже, Космос починає існування через жертвоприношення бога². Символом відродження, очевидно,

Сюжет «драбина» на покривці та кубку. Колекція «ПЛАТАР».

Розписні кубки із зображенням пагорба — символа жертвоприношення. Колекція «ПЛАТАР».

¹ Элиаде М. Трактат по истории религии... — С. 201–203.

² Там же. — С. 191–192.

Сюжет зростання колоса – символ відродження. Поселення Томашівка. НМІУ.

Символічні зображення рослини (колоса), Місяця, змії-води на мисках. 1 – колекція «ПЛАТАР»; 2 – НМІУ

виступає рослинна символіка, зображена на статуетках.

Рослинна символіка представлена в трипільських орнаментах на посуді, досить рідкісна на статуетках. В більшості випадків рослинний символ має вигляд «ялинки», можна припус-

тити, що це символ дерева або колос. Іноді зазначені зображення називають «світовим деревом», але контекст їх розміщення серед інших зображень, на нашу думку, не відповідає цьому припущенню, бо трипільські дерева не мають таких ознак світового дерева, як поділ на три яруси. Розміщення дерев по два або три в ряд роблять неможливим їх трактування як центра світу. З трактувань символів дерева, поданих М. Еліаде, зображення на фігурках можуть відповідати дереву як символу життя та дереву як символу воскресіння рослинності¹ і бути теофанією божества плодючості. Сакральне тут проявляється в акті оновлення рослинного життя. З Ашшура походить барельєф, на якому зображений бог, верхня частина тіла якого проростає з дерева. У греків дерево втілює Артеміду. Іноді її статуї прикрашали гілками. Символи рослинності пов'язані з образом Великої Богині. В афро-азіатських матеріалах вона зображується голою серед двох дерев².

Зауважимо, що певні рослинні символи томашівського розпису майже повністю відповідають протошумерському знаку, який трактується як колос і означає «зерно». Якщо вважати, що трипільські знаки мають близький зміст, то їх семантичне поле звужується і конкретизується. Тим більш, що одним з важливих символів під час Елевсінських містерій був колос, який символізував Діву-Зерно – Кору та відродження померлих³. Вірогідно зображеннями колосків являються також заштриховані овали, які часто

Фрагмент посудини з зображенням колосків. Поселення Майданецьке. НФ ІА НАНУ.

намальовані на дні чаш та входять до розписних композицій томашівської групи.

Рослинна символіка поєднується з символікою відродження жертви у антропоморфних та зооморфних зображеннях зі знаками рослин (колос, гілка).

Дуги, сегменти – подібні до серпика частини кола відтворюють образ Місячної богині. В індійській міфології місячний серпик, розташований у вигляді чаші, є символом місткості, в якій зберігається священний напій богів – сома, еліксир життя. У трипільських матеріалах такому символічному змісту можуть відповідати не тільки графічні символи, але й розписані чотирипелюстковими композиціями (символ світу) ритуальні чаші відповідної форми. Вони знаходяться зокрема і в похованнях, тому можуть бути пов'язані з ідеєю відродження. Якщо серпик зображено перевернутим догори ріжками, то він символізує жіночий символ, якщо під ним знаходиться предмет, то це відображує поховання⁴. Відповідним символом трипільського розпису можна вважати мотив пагорба, типовий для розпису на кубках.

Коло – символ магічної концентрації сакрального простору. Ми зауважимо, що за даними, які наводить М. Мосс, зображення концентричних кіл можна розглядати як магічний символ концентрації сакрального простору. Припускаємо, що концентричні кола у трипільській орнаментіці, які розглядаються дослідниками як солярні, пов'язані із символікою концентрації простору.

Коло в багатьох сакральних традиціях є символом всеохоплюючих і абстрактних понять. У містичних вченнях круг є символом андрогіна. Кожна точка кола може бути і початком і завершенням. При графічному відтворенні «інь-ян» вони зображуються замкненими в коло. Чоловіче та жіноче окремо означають незавершеність, частину початкового цілого⁵.

¹ Еліаде М. Трактат по истории религии... – С. 88.

² Еліаде М. Трактат по истории религии... – С. 108–110.

³ Нильссон М. Греческая народная религия... – С. 75–76.

⁴ Бауэр В., Дюмотц И., Головин С. Энциклопедия символов... – С. 27–28.

⁵ Энциклопедия символов, знаков, эмблем... – С. 46.

Місячна символіка: знаки серпанку та Місяця на трипільському посуді.

В індіанських племен знак у вигляді маленького кола, оточеного великим колом з чотирма виступами, має назву Творець-Коло і означає дух. Поняття «Великий дух» у цьому зображенні передає коло, що оточує круг. Чотири виступи вказують на чотири сторони світу, що означає присутність духу повсюди¹.

Місячна символіка. Контамінація символів

Місячна символіка поширена у трипільських орнаментальних композиціях та піктограмах. Місяць у різних своїх фазах з'являється вже у ранньотрипільських орнаментах, але там його зображення трапляються не так часто, як на мальованому посуді. Т. М. Ткачуком встановлено, що досить часто місячна символіка починає зустрічатися на розписних посудинах з етапу Трипілля ВІІ.

Сакралізація місяця сягає своєї давнини. Місяць – це світло, яке росте, зменшується та зникає, тобто світло, чие життя підпорядковане всеохоплюючому закону народження, зміни та смерті. Як і людина, він народжується, старіє і вмирає. Але після смерті завжди настає відродження: з'являється молодик, новий Місяць. Зникнення його в темряві

Різноманітний розписний посуд з місячною символікою. Колекція «ПЛАТАР».

Знаки серпанку, місяця, «біжуча спіраль» в розписній орнаментатії. Колекція «ПЛАТАР».

¹ Бауэр В., Дюмотц И., Головин С. Энциклопедия символов... – С. 100.

Знаки Місяця – молодика на посудині. Колекція «ПЛАТАР».

Подвійний знак молодого Місяця на кубку з поселення Черкасів Сад II. ОАМ НАНУ.

ніколи не буває остаточним. В одному вавилонському гімні, який звернений до бога Сіна, йдеться про те, що Місяць росте сам із себе. М. Еліаде коментує це як відродження Місяця із власної субстанції через визначення своєї долі.

Вічне повернення, безкінечне чергування перетворюють Місяць на світило життєвих ритмів. Саме тому він править космічними сферами, підпорядкованими законам циклічного становлення: водою, дощем,

Символи Місяця в розписному орнаменті. Колекція «ПЛАТАР».

Поєднання антропоморфної та місячної символіки. Культура Прекукутень. Тель Подурь-Дялул Гіндару. За Д. Монахом, Г. Димитроая, Ф. Монах та ін.

рослинністю, родючістю. Фази Місяця показували людині конкретний час. Його символікою є спіраль, змія, блискавка. Час, який вимірюється та керується фазами Місяця, – це «живий» час, він співвідноситься з біо-космічною реальністю – дощем,

Символи повного Місяця в розписній орнаменті. Колекція «ПЛАТАР».

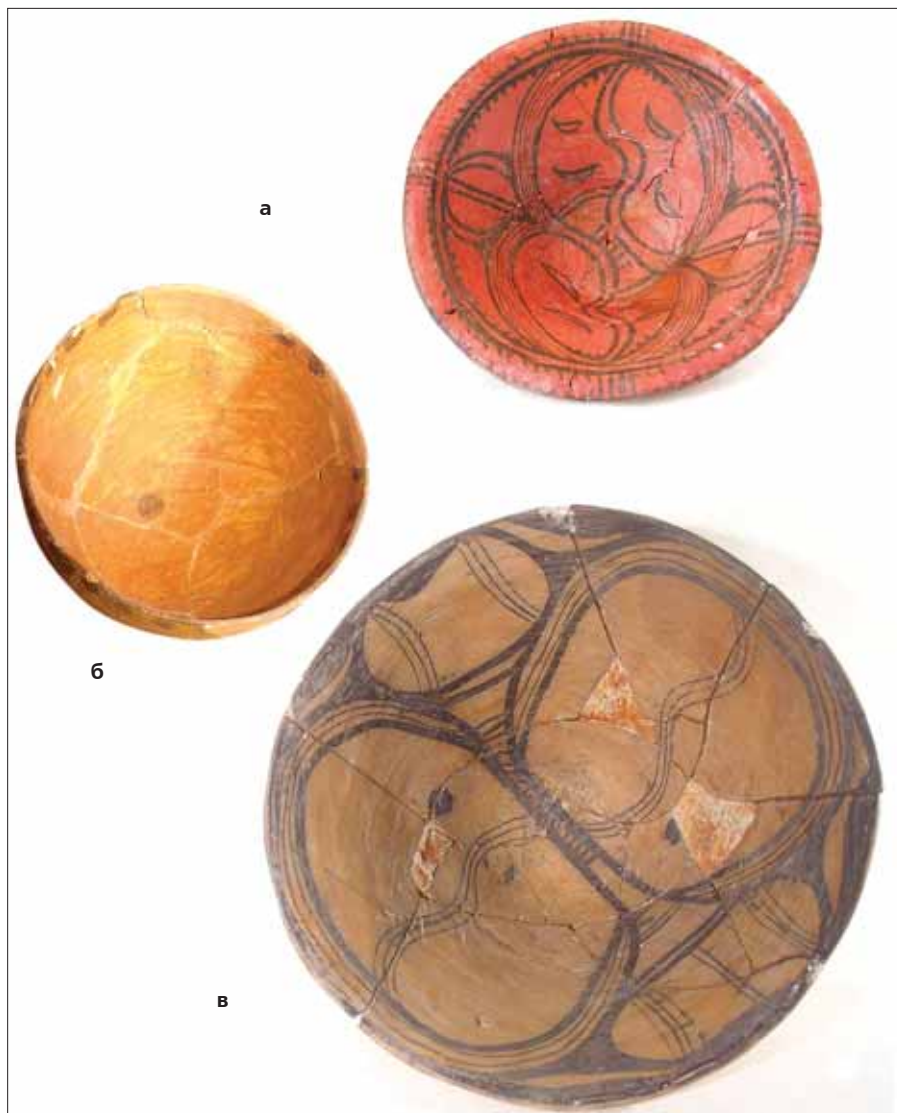
припливом, менструальним циклом. На думку М. Еліаде, вже в епоху неоліту однакова символіка об'єднала в певну систему місяць, воду,

Символи Місяця-серпанка в розписній орнаментатії. Колекція «ПЛАТАР».

доц, плодочість жінок та тварин, урожай, загробне життя людини та ритуали ініціації¹. Подібне блокування знаків Місяця, води, тварин встановлене Т. М. Ткачуком для знакової системи Трипільля².

Широко розповсюджена сакральна метафора молодого Місяця – це роги. Наприклад, вітвар бога Сіна у храмі Місяця у Бахреїні зображує

Символи Місяця у різних фазах та води-змії на мисках з колекції «ПЛАТАР» (а) Майданецького (б, АМ ІА НАНУ), Петрен (в, ОАМ НАНУ).

водночас роги та серпанок³. Подібну форму має вхід моделі храму з поселення Черкасів Сад II⁴ Місяць-букраній, очевидно, пов'язаний із семантичним полем Великої Богині, ієрофанією якої є корова.

На нашу думку, функцію Місяця як лічильника часу відображують трипільські розписні знаки світла в різних його фазах, іноді парні, в тому числі скомпоновані у піктограми.

Найдавніший символ Місяця – спіраль, пов'язана з його фазами. Спіраль – також символ мушлі, за аналогією мушлі та вувли, вона пов'язана з еротичною сферою, сфера-

ми води (місяць-мушля) та плодючості (роги). Перли, які носять як амулет, поєднують жінку з різноманітними силами: водними (мушля), місячними (мушля символізує Місяць, вона створена з його світла), сексуальними, народжуючими та ембріональними⁵.

У трипільській орнаментатії спіраль – один із найпоширеніших символів. С. М. Бібіков прикрасами вважає мушлі Упію з отворами, знайдені в ямах Луки-Врублевецької, з мушлі вироблялися також пластинки з отворами, які, імовірно, використовувалися як амулети⁶. Усі ці

¹ Элиаде М. Трактат по истории религии... – С. 294.

² Ткачук Т., Мельник Я. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем... – С.138–140.

³ Рол Д. Генезис цивилизации. Откуда мы произошли... – Фото 1.

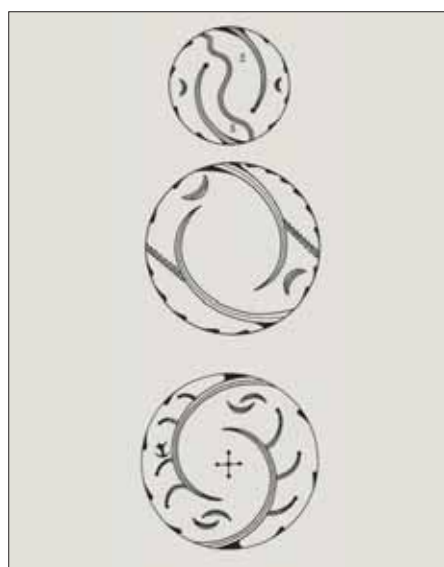
⁴ Див. МОДЕЛЬ ХРАМУ З ЧЕРКАСОВА САДУ II.

⁵ Элиаде М. Трактат по истории религии... – С.268–269.

⁶ Бибилов С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая... – Табл.71, с, м.

предмети могли бути пов'язані з магічною символікою Місяця. Але спіраль символізує не тільки його. У трипільській культурі починаючи з раннього етапу поширені спірале-подібні зображення змії, виконані з різним ступенем стилізації. Таким чином, спіраль поєднує символи Місяця та змії в одне семантичне поле. Треба зауважити, що спірале-подібні змії на кераміці раннього Трипілля присутні здебільшого на антропоморфних посудинах, а також зустрічаються іноді на череві жіночих фігурок. Ця обставина показує поєднання символіки Місяця, жінки, змії, що підтверджує висновки, до яких прийшов М. Еліаде у зв'язку з аналізом містики світила¹.

Поєднання символів змії та Місяця у комплексі «Місяць-змія» широко представлене у трипільському розписі багатьох груп етапів ВІІ, СІ – володимирівської, ворошилівської, петренської, чечельницької, томашівської, косенівської та інших – так званім «кометним» сюжетом, коли стрічка, що символізує тіло змії, закінчується головою у вигляді чорного кола або сегмента – символів Місяця або серпика. Відзначимо: ще з ранньотрипільських часів зберігається традиція зображення двох

Піктограми з місячним кодуванням. Поселення Більче Золоте. За Т. М. Ткачуком.

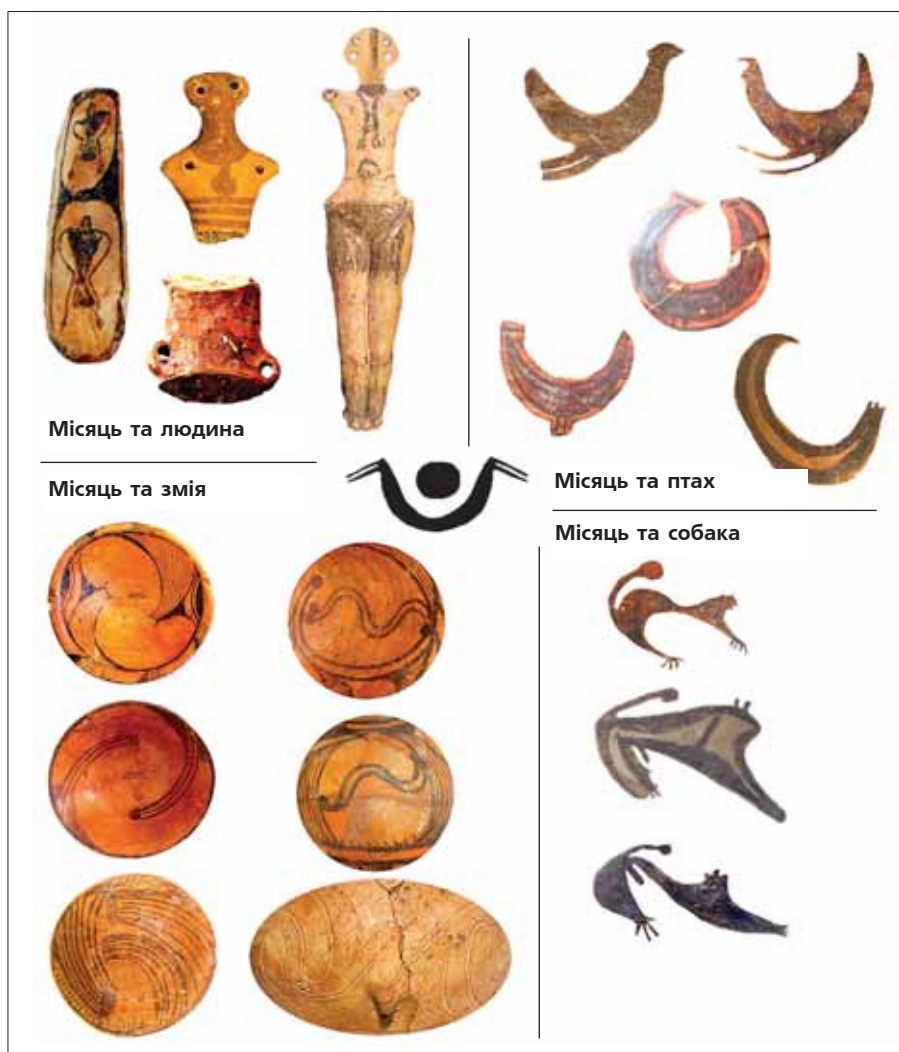

Поєднані в одне зображення символи місяця, змії-води та букраній. Колекція «ПЛАТАР».

змії або й кількох «трьох і навіть дев'яти в магічній піктограмі на місці з Більча Золотого»².

Можливо, композиції зі стрічок у поєднанні з колами, лінами, сер-

панками відтворюють образ Місячної змії. Стрічки з чорними колами, які утворюють букраній, поєднуються в комплексі «Місяць-змія-плодючість», причому букраній тут символізує

Місяць та людина

Місяць та змія

Місяць та птах

Місяць та собака

Місячне кодування сакральних образів.

¹ Еліаде М. Трактат по истории религии... – С. 297–300.

² Kadrov S., Sohkhackiy M., Tkachuk T., Trela E. Sprawozdanie ze studiow analiz materialow zabitkowych kultury trypolkiej z Bilcza Zlotego znajdujacych sie w zbiorach Muzeum archeologicznego w Krakowie // Materiały archeologiczne. – Т. XXXIV. – Krakow, 2003. – Р. 53–100.

сама плідність, а не персоналіфікацію жіночого чи чоловічого рогатого божества.

На думку дослідників, аналогії архаїчного уявлення щодо Місяця впорядковуються за допомогою символів. Поєднання знаків Місяця, або серпанка, та води-змії в єдиний сакральний образ Місячної змії, зафіксований у трипільському розпису, певною мірою відповідає вербальним міфологічним текстам.

Закон протиставлення в магії припускає оперування поняттями протилежності, опозиціями: вдача — невдача, холод — тепло, вогонь — вода і т.п. Значна кількість явищ була згрупована в опозиції, і ці опозиції успішно використовувалися. М. Мосе розглядає ідею контрасту як одне з окремих понять в магії¹. У трипільській культурі дихотомія та бінарні опозиції присутні серед дуже різних категорій матеріалу, що може бути свідченням використання бінарних класифікацій.

Питання реконструкції сакральних образів

Аналіз магичних артефактів трипільської культури як уривків певних священних невербальних текстів дозволяє запропонувати реконструкцію деяких сакральних образів та священної символіки трипільського суспільства. Метафоричне визначення М. Гімбутас землеробського суспільства доби неоліту як «цивілізації богинь»² можна вважати цілком вдалим, оскільки богині займали почесне місце у сакральному світі трипільців.

Численні ієрофанії цих богинь. Вони набували образів жінки, корови, птахи, змії. Усі вони були Місячними богинями, і через Місяць пов'язані з його семантичним полем з іншими сакральними істотами та символами: рослинністю, водою, зміями, плідністю та відродженням.

М. Еліаде підкреслює, що ізольованих або однозначних символів не

існує, саме тому він спостерігає єдність місячних ієрофаній. Аналогії архаїчного уявлення щодо Місяця впорядковуються за допомогою символів. Наприклад, Місяць з'являється і зникає; равлик показує та ховає свої ріжки; ведмідь впадає у сплячку, а потім виходить з неї — саме тому равлик стає «місцем» місячної ієрофанії, перетворюється на амулет, ведмідь — першопредком людського роду, бо життя людини подібне до життя Місяця. Символи, які отримують зв'язок із Місяцем, і є сам Місяць. Спіраль є місячною ієрофанією та знаком, за допомогою якого людина може «перенести на себе» властивості Місяця, зокрема його здібність відроджуватися та оновлюватися. Місяць шанували не заради нього самого, йому вклонялися в ім'я того сакрального змісту, який через нього відкривався, людина вклонялася зосередженій у Місяці силі, невичерпності життя та нескінченної дійсності, які являлися через Місяць³.

Усі місячні божества зберігають зв'язок з водою. Вода підпорядкована ритмам Місяця (дощ, припливи). Місяць та вода пов'язуються з ідеєю відродження та пророкування. З них як з єдиного джерела космічної плідності походить рослинний світ. Саме тому майже всі боги плідності є божествами місячними. Містерії Місяця — джерело сили, з якого — безпосередньо, або через спеціальний ритуал освячення — походить усе живе⁴.

Плідність живих істот підпорядкована Місяцю. Тому символи плідності та різноманітні релігійні феномени, пов'язані з плідністю, немінуче є атрибутами Місяця. Роги — символ Великої Богині плідності — є також знаком серпика. Собака, змія, мушля, ведмідь, Велика Матір є певною мірою ієрофаніями Місяця. Всі сенси кожного символу в уяві архаїчної людини існують одночасно, навіть коли здається, що функціонують лише деякі з них. Релігійне

осмислення світу «космізує» його, перетворює на єдине ціле. В межах цього цілого існує комплекс «Місяць — дощ — плідність — жінка — змія — смерть — відродження» або його фрагменти «змія — жінка — плідність», «змія — дощ — плідність», «жінка — змія — магія»⁵.

Поширена думка, що всі жіночі сакральні образи є втіленням окремих аспектів властивостей Великої Богині (Великої Матері, Великої Богині, Богині-Матері, Матері-Землі. Наприклад Р. Грейвс вважав що трійка богинь насправді є однією богинею у трьох іпостасях: незаймана Афіна, німфа (жінка у шлюбному віці) Афродіта та стара Гера⁶. Ці три іпостасі Богині відповідають архаїчному образу Білої Дами — Місяця у трьох його станах: молодика, повного Місяця та старіючого Місяця. Це було у ті давні часи, коли «у Європі не було богів. Велика Богиня вважалася безсмертною, незмінною та всемогутньою»⁷.

Певною мірою трипільські зображення Богині підтверджують такий висновок, до якого дослідники дійшли, вивчаючи головним чином вербальну сакральну традицію. На нашу думку, підтвердженням того, що окремі іконографічні типи можуть бути втіленням Великої Богині, є, з одного боку, спорідненість морфологічних типів антропоморфних зображень, які об'єднані спільними рисами. А з іншого боку, входження до одного семантичного кола Великої Богині символів жінки, Місяця, корови, птахи, води, змії, рослинності, тощо поширене у трипільській зображальній традиції. Велич та всеохоплююча сила Великої Богині проявлялася передусім у її регенеративних функціях. Вона мислилася Богинею, яка породжує та відроджує життя.

¹ Мосе М. Набросок общей теории магии... — С. 161

² Gimbutas M. The Civilization of the Goddess... — P. 183–351.

³ Элиаде М. Трактат по истории религии... — С. 297–300.

⁴ Там же. — С. 307.

⁵ Там же. — С. 318.

⁶ Грейвс Р. Мифы Древней Греции. — С.13.

⁷ Там же. — С. 7.

ВИСНОВКИ

Реконструйовані на основі археологічних джерел трипільської культури фрагменти уявлень трипільців про сакральний світ свідчать про відповідність трипільської священної традиції міфологічним традиціям давніх світових цивілізацій. Можна спостерігати відповідність реконструйованих даних про ритуальну практику трипільців загальній системі магічних уявлень та їх закономірностей, встановленій М. Моссом.

Із сакральною символікою у трипільській культурі пов'язані безліч зображень, а також різноманітні речі, наповнені певними знаками, які магічною мовою могли символічно відображати вербальні обряди, пов'язані із конкретними закляттями – «словами влади». З цієї точки зору декор на керамічних виробах може бути магічною мовою, певним відображенням тих чи інших заклять. Їх прочитання або вірогідне тлумачення має стати темою окремого дослідження.

Аналіз кола прототипів та аналогій магічних артефактів, символів, ритуалів трипільської культури дозволяють стверджувати, що основні сакральні ідеї та образи Трипілля мають витоки в найдавнішому європейському неоліті, представленому культурами території Греції, Караново I–III, Старчево-Кьореш, старшої лінійно-стрічкової кераміки. Культури Південних Балкан, фракійського енеоліту, Вінча, Лендель, Тиса, Полгар та Трипілля-Кукутень мають багато спільних рис у сакральній сфері, про що свідчать численні магічні артефакти. Імовірно, магічна та обрядова практика і сакральні образи давніх землеробських культур Європи належали до єдиної сакральної традиції.

Найбільш помітні аналогії між традиціями Трипілля та культур Подунав'я, особливо Вінчі. Вони спостерігаються як у стилістичних, морфологічних особливостях трипільської пластики, так і в сакраль-

них образах та магічних обрядах. М. Гімбутас яскраво проілюструвала культурні та сакральні чинники, що зумовили виникнення цивілізації Старої Європи.

Формування трипільської сакральної традиції відбувалося на етапах Трипілля А–ВІ, саме на цей час припадає найбільша частина аналогій для трипільських артефактів серед споріднених культур. Новий етап в історії трипільської культури пов'язаний з переходом до етапу Трипілля ВІ–ВІІ, а особливо ВІІ.

Починаючи з цього періоду, трипільське суспільство виступає як система з оригінальними сакральними уявленнями, магічна практика яких більше не зазнає впливів та інновацій. Інтенсивність культурно-історичних контактів трипільців на етапах ВІ–ВІІ – СІІ, встановлена для інших аспектів культури, майже не торкається сфери сакральних образів та обрядів. Так, О. В. Цвек встановлено, що населення східно-трипільської культури дотримується ранньотрипільських традицій у виготовленні сакрального посуду, хоча в цілому чітко простежуються перероблені елементи традиції культур Лендель, Полгар, Бодроккерегетур.

Трипільське населення, серед якого домінувала традиція мальованого посуду, створює дуже розвинену сакральну магічну мову – знакову систему. У сакральних образах та обрядах, заснованих на традиціях спільного сакрального простору раннього енеоліту, простежується стійка традиція без будь-яких запозичень до кінця енеоліту та початку доби бронзи.

Причому деякі сакральні елементи разом з трипільською культурою пережили культури, під впливом яких вони виникли серед трипільців. З початком бронзової доби простежена культурна диференціація трипільської спільності, що, однак, не позначилось на сакральній сфері,

яка лишається єдиною для більшості пізньотрипільських угруповань, крім усатівського та софіївського.

У цей період практично всі європейські культури втрачають значну частину досягнень попередніх часів у зовнішньому оформленні сакральної сфери – збіднюється або зникає пластика, деградує декор керамічних виробів. Однак закладена в період неоліту та енеоліту в різних культурах континенту магічна практика лягла в основу спільної європейської традиції у сакральній сфері, що відображена у матеріальній культурі.

Аналіз магічних артефактів трипільської культури дозволяє стверджувати, що священна традиція могла залишатися незмінною упродовж тисячоліть. Сакральна практика також лишається майже незмінною, можна спостерігати тільки формальні інновації, морфологічні зміни магічних предметів та символів.

Трипільська цивілізація була частиною ойкумени аграрних суспільств Південно-Східної Європи, Середземномор'я та Давнього Сходу. Саме в останньому регіоні знаходять витоки відтворюючого господарства. Однак аграрні традиції потрапили на терени Старої Європи не в результаті короткочасної міграції якихось племен, а були, найімовірніше, імпульсом, який визначив прогресивний розвиток населення Карпато-Подніпров'я. Це населення із самого початку було досить неоднорідним у культурно-етнічному відношенні, але об'єднувалося спільним сакральним простором.

На відродження людини у сакральному світі, а не на отримання гарного врожаю та захисту його від гризунів були переважно спрямовані магічні дії трипільців та їхні священні обряди. Безкінечне відродження життя, утримання всесвіту в стабільному стані досягалося трипільцями завдяки управлінню сакральними силами шляхом постійно здійсню-

ваних магічних ритуалів. М. Еліаде вважає, що отримання безсмертя збігається з відтворенням акту творіння; той, хто приносить жертву, виходить – за допомогою космогонічного ритуалу – за межі людського стану і стає безсмертним¹.

У певному сенсі орнаментика трипільського посуду зводиться до безперервного відтворення безкінечників – спіралі та свастики, що символізують безкінечність сущого. Так у специфічних формах у трипільській культурі простежуються

закономірності магічного простору та сакрального світу людських цивілізацій.

Ритуал спалення трипільського поселення. Комп'ютерна реконструкція за матеріалами археологічних досліджень поселення Олександрівка. Трипілля А. Дослідження А. Л. Єсипенка, К. В. Зіньковського. Реконструкція М. М. Відейка.

¹ Еліаде М. Трактат по истории религии. -- С. 191.

**ДОСЛІДЖЕННЯ СЕМАНТИКИ
ТРИПІЛЬСЬКИХ АРТЕФАКТІВ**

Сонячний човен

Образ сонячного човна пов'язаний з одним з найпоширеніших у духовній культурі багатьох давніх народів світу міфічним сюжетом про переборювання вод смерті і повернення у реальний світ бога Сонця. Відповідно частини сонячного човна — ніс, корма та корпус утворюють семантичну єдність з фазами космічного циклу: захід — схід сонця, смерть — відродження. При цьому ніс човна ототожнювався з виходом із країни смерті тобто із східними воротами обрію. Корма човна відповідає входу у країну смерті — західні ворота обрію. Корпус човна сонця уособлює простір або період між сходом та заходом, народженням та смертю¹.

Зображення сонячного човна, що ілюструють сюжет про народження та смерть бога сонця, давно відомі у сакральному мистецтві народів Давнього Сходу. Ці зображення в рельєфах та розписах храмів і поховальних споруд, на культовому посуді та печатках завжди скла-

даються з двох елементів: сонячного човна і бога сонця в ньому. Найчастіше човен і сонце зображуються окремо. При цьому бог сонця, як правило, зображується над човном. Часто символ бога сонця знаходиться у центрі композиції, а кілька (чотири або три) фігур сонячних човнів розташовані навколо.

Зображення на посуді, моделях храмів та антропоморфних фігурках трипільців свідчать про наявність у їхніх космогонічних уявленнях саме такого образу бога Сонця, який рухається по небу на сонячному човні².

Простежується кілька видів зображення сонячного човна у трипільському культовому мистецтві. Перший з них являє собою серпанок над центральною частиною якого знаходиться сонячне божество у вигляді кола (чи кількох концентричних кіл) або у вигляді хреста. Сполучення саме цих елементів у чотири- та тричасних композиціях є дуже поширеним. В усаївському варіанті серпанки набирають більш реального вигляду човна з однакового оформленими носом та кормою і плоскою центральною частиною корпусу. Саме тут зустрічаються зображення сонячного човна зі щоглою.

Яскраво виражена парність у зображенні сонячних човнів дає можливість припустити наявність у трипільців уявлень про існування денного та нічного човнів бога сонця. Другий тип символу сонячного човна зображено на горщику з трипільського поселення Немирів. На цьому малюнку корпус човна має дугоподібний вигляд з потовщенням у центральній частині (рис. 1:1). Носові частини човна високо загнуті вгору і прикрашені зооморфними головами. Їх створюють парні паралельні короткі лінії, які опущені вниз під кутом до носа судна. У нижній частині судна зображено чотири

опущених вниз лінії, які одночасно мають значення і весел сонячного човна, і ніг тварин, голови яких прикрашають носи ладді.

Малюнок з немирівського горщика чудово доповнює зображення сонячного човна на фрагменті грушоподібної посудини з трипільського поселення Блищанка. У цьому зображенні сонячний човен представлений у формі подібній до немирівського малюнка. Він також дугоподібний вигляд із потовщенням у центрі. Його носові частини прикрашені пташиними головами з подовженими качкоподібними дзьобами. У лівій частині корпусу човна паралельно один до одного зображено два весла, які перетинають човен під кутом (рис. 1:2). Над малюнком цього сонячного човна зображено подвійну хвилясту лінію, що, можливо, уособлює світ води.

Це унікальні зображення, бо вони є справжньою ілюстрацією до одного із давньоарійських гімнів-молитов до Агні-бога вогню в усіх його проявах: на землі, на небі, у значенні сонця і у воді. Але передусім, він бог жертвового багаття, що «відвозить» жертву до богів. У цьому гімні до Агні говориться:

*(Надій) колісниці, а також
нашому дому подаруй
О Агні, човен з власними
веслами ногами,
Який переправив би наших
чоловіків, а також наших
Щедрих покровителів і
людей, який (був бі)
захистом!*³

Ми вважаємо, що тут у «Рігведі» мова йде саме про сонячний човен, тобто човен бога Агні. На ній він не тільки подорожує сам, акі, як свідчить текст гімну, переправляє з жертвового вогнища тих, кого забирає вогонь далі у світ богів, де їм гарантовано захист.

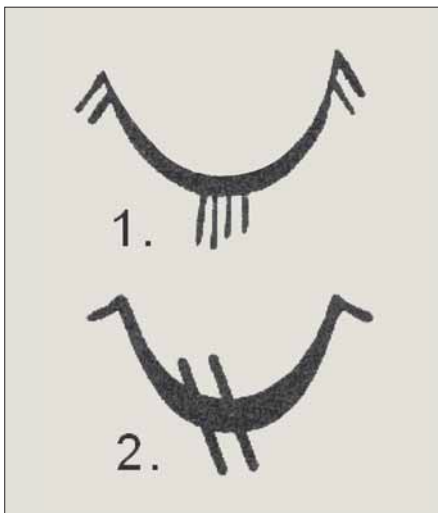

Рис. 1.
1 — зображення сонячного човна на фрагменті посудини з поселення Немирів; 2 — зображення сонячного човна на фрагменті посудини з поселення Блищанка.

¹ Ерофеева Н. Н. Ладья // Мифы народов мира. — М.: Сов. энциклопедия, 1988. — Т. 2. — С. 33.

² Шаповалов Г. І. Зображення сонячної ладі в трипільський час // СППК. — Запоріжжя: Запорізький держуніверситет, 1999. — Т. VII. — С. 32–37.

³ Ригведа. Мандалы I–IV. — М.: Наука, 1989. — С. 179, 758.

Надзвичайно важливим є те, що недавно подібні зображення сонячних човнів було виявлено на моделі трипільського храму з колекції С. Платонова. Вони прикрашають задню стіну моделі храму поряд із зображеннями сонця і хвиль⁴.

Описані зображення сонячного човна є найбільш ранніми із

символів подібного типу на території Східної Європи. У них поєднані зображення двох сонячних човнів: денного і нічного шляхом з'єднання їх корпусів у центральній частині. Саме за рахунок цього утворюється якісно нове зображення судна, у якого є дві носових частини і відсутня корма. Пізніше вони знайдуть

широке застосування у культовому мистецтві багатьох давніх народів, які мешкали на території України.

Фрагмент посудини із зображенням сонячної ладді. Колекція «ПЛАТАР».

Фрагмент денця миски з зображенням сонячної ладді. Колекція «ПЛАТАР».

Задня стіна храму із зображеннями сонячних човнів, сонця і хвиль.

Фрагмент миски з зображенням сонячної ладді. Колекція «ПЛАТАР».

Посудина із зображеннями сонячної ладді. Колекція «ПЛАТАР».

¹ Вейдеко М. Ю. Трипільська цивілізація. — К., 2003. — С. 88.

СИМВОЛІКА АРТЕФАКТІВ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

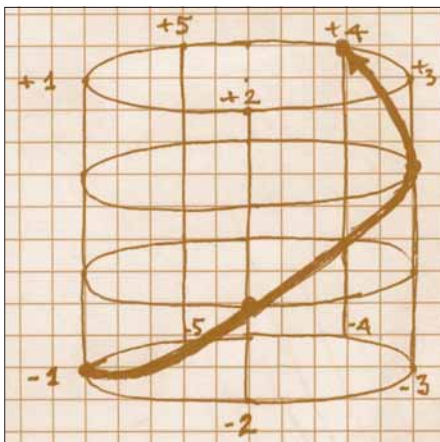
В цій частині розділу, присвяченого духовній культурі трипільців, зібрано чотири етюди з приводу символіки деяких унікальних артефактів, зібраних в колекції «ПЛАТАР».

Вони свідчать про надзвичайну глибину світогляду їх творців, невичерпність цієї теми для досліджень, а

також можливість несподіваних, на перший погляд, співставлень та відкриттів на цій ниві.

ОРНАМЕНТ «ВСЕВИДЯЧЕ ОКО»

Умовна назва орнаменту трипільської кераміки, що нагадує око з райдужною оболонкою та зіницею¹.

Райдужна оболонка утворена півмісяцями початкової і кінцевої фази, причому місяць, що зростає, — знаходиться праворуч від свого дзеркального «помираючого» двійника в

наступному «оці». Посередні, між кожною парою очей, знаходиться коло, яке символізує повний місяць.

З цього випливає логічне припущення, що прочитання усього орнаменту разом із трипільською календарною піктографією слід здійснювати зліва направо. Однак такій інтерпретації орнаменту «всевидяче око» суперечить аналогічний мотив, записаний в контурі трипільських біноклеподібних посудин (див. схему), які утворені з'єднаними гіперболоїдами. Якщо припустити, що «внутрішнє ядро» посудини являє собою місячний цикл: місяць, що росте + повний місяць (перемичка з потовщенням) + старий місяць, то вочевидь помітно, що він розвивається справа наліво.

Таке прочитання може свідчити як про рівноцінність обох напрямів для трипільської знакової системи, так і про їх чітке близнюкове розділення, яке може кореспондува-

ти зі сходом і проходженням Місяця у протилежних секторах небосхилу. І якщо це так, то в орнаменті «всевидяче око», «зіниця» відповідає 1-й (з восьми прийнятих у європейській науці) невидимій фазі Місяця, тоді як у біноклеподібній посудині ця фаза припадає не на «зіницю» (простір між трубками), а на самі трубки посудини. У свою чергу «зіниця» (перемичка) «бінокля» відповідає повному місяцю, тобто діаметрально протилежній за магічною функцією 5-й фазі Місяця.

Можна припустити, що трипільський «бінокль» виконував роль барабана, найімовірніше, на ньому грали в пору триденної відсутності «померлого» місяця з шаманічною метою народження нового, озвучуючи ударами піктограму «зворотного всевидячого ока», яким і є «бінокль».

Г. А. Хорошилов,
С. М. Платонов

«АРГУС» – ЗЕРНОВИК З КОЛЕКЦІЇ «ПЛАТАР»

Форма типова². Інтерес становить орнамент «всевидяче око» (див.), складений з 20 «очей» (звіден назва), які утворюють 5 вертикальних стовпців по 4 «ока» у кожному. Між «очима» на «пуповинах» розташовуються кола, які, очевидно, символізують повний місяць. З нумерологічної точки зору цикл утворений не традиційним числом 12, а $5 \times 4 = 20$. Поки що це не має чіткого пояснення, але опосередковано число 5 може кореспондувати з системою 5 першоелементів і 10 «небесних пнів» (набір циклічних знаків),

а 20 нових місяців +20 старих +20 повних місяців (насправді на посудині їх 13 за схемою 5 каналів: $3+2+3+2+3$, що належить ще точно осмислити за наявними припущеннями), які дають загальне число 60, можуть мати зв'язок з 60-річним циклом більш пізнього китайського календаря.

Клемоподібний принцип замикання неба і землі, який іде від «трипільної» схеми³, розвивається по спіралі знизу вгору, зліва направо (див. креслення). Починаючи з першої точки першого стовпчика, «очі» пос-

¹ Див. фото «Аргус» — трипільська посудина з колекції «ПЛАТАР».

² Біконічна посудина-зерновик, прикрашена монохромним розписом, може бути датована IV тис. до н.е (прим.ред).

³ Див. «Трипіль», «три-пільна» схема світобудови.

тупово зміщуються праворуч і вгору, закінчуючи свій шлях у крайній верхній точці останнього стовпчика. Таке п'ятикратне й спрямоване повторення дозволяє припустити в структурі орнаменту спіральне крес-

лення «календарної індукційної катушки» і своєрідної «реактивної тяги», котра магічно штовхає посудину-космос.

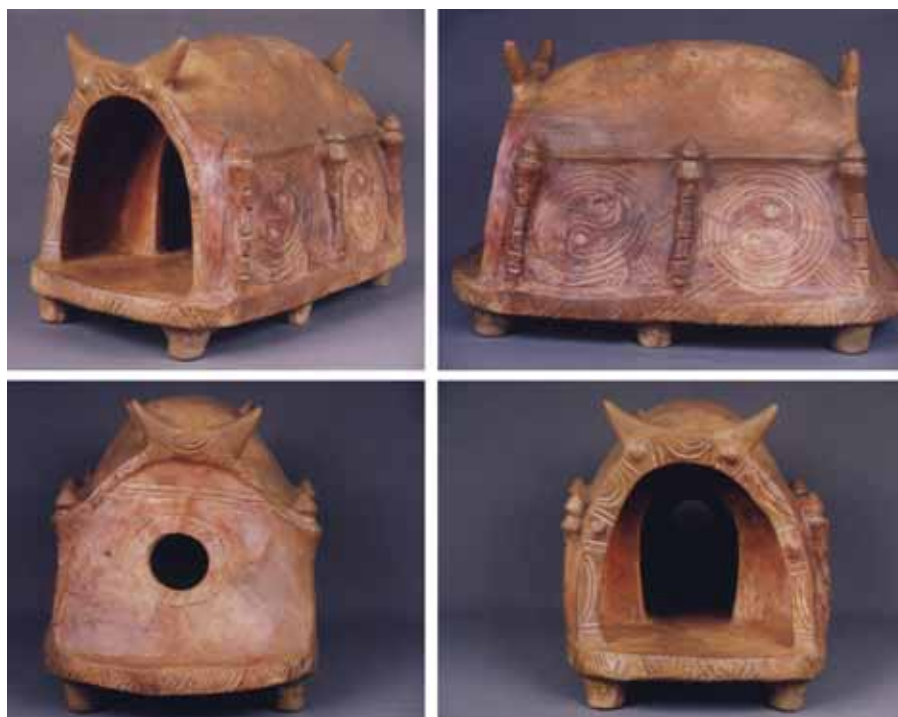
Г. А. Хорошилов,
С. М. Платонов

ТРИПІЛЬСЬКИЙ «КИТАЙСЬКИЙ» БУДИНОЧОК З КОЛЕКЦІЇ «ПЛАТАР»

Керамічні будиночки — типові об'єкти трипільської культури. Вони різноманітні за розмірами, вагою, кількістю та формою комплектуючих елементів, але їх можна впізнати одразу через єдину іконографічну структуру, що складається з овалного даху, прямокутного корпусу, ніжок-свай, стійок, нартекса, цели, круглих отворів у стінах тощо. При всій типовості згаданого трипільського об'єкта⁴ з колекції «ПЛАТАР» у його орнаменті є невелика ексклюзивна деталь — розвинутий спірально-символічний мотив орнаменту, який містить у собі базовий набір одиниць давньокитайського культурного коду. Враховуючи датування предмета досліджень, що об'єктивно давніший китайської кераміки Яншао-Мацзяо (Мачан, Баньшань)⁵, даний «китайський» мотив, на наш погляд, заслуговує уваги не тільки вузького кола археологів-трипільознавців та китаєзнавців, але й широкої світової громадськості⁶.

Відсутність автохтонної метамови для опису трипільської пам'ятки не дозволяє просунутись далі найбільш

загальних уявлень. Але якби наш будиночок був знайдений не в ареалі Великого степу, а де-небудь на

⁴ Наведені нижче паспортні дані (за М. Відейком) з колекції «ПЛАТАР» демонструють, наскільки продуктивними можуть бути спільні дії трипільознавців та китаєзнавців щодо трипільського матеріалу: «1а. Модель храму. Кераміка, ручне ліплення, тонування, контррельєфна орнаментика, інкрустація білою пастою. Висота 28,5 см; платформа 26×42 см. 4200–4000 до Р. Х. Модель умовно зображує прямокутну в плані споруду. Склеєна з фрагментів, втрачені частини поновлені гіпсом, тоновані, орнамент реконструйований. Споруда поставлена на невисоку платформу, яка спирається на шість ніжок. Дах куполоподібний, на торцях фронтона увінчані горизонтальними зображеннями півмісяців, що нагадують роги бика. Поверхня моделі була пофарбована в червоний колір. Орнамент нанесений карбованими лініями заповненими білою пастою. Вхід до споруди оформлений високою аркою, прикрашеною карбованими зображеннями п'яти символічних півмісяців, кожний з яких складений з двох дуг. Вони розташовані симетрично: по два ліворуч та праворуч від входу і одна — зверху в замку. Крім того, на арці, в інтервалах між півмісяцями, розташовані чотири невеликих сферичних наліпи. Стіни будівлі виведені з рівня платформи. На кожній із стін горельєфом зображено по три пілястри з конічними наверхшлями, підкресленими виямкою. На нижній частині конуса знаходяться насічки у вигляді точок (по 10 на кожному конусі, всього 60 — Г. Х.). На пілястрах — по 3 горизонтальних насічки в трьох рівнях. У проміжках між стовпами контррельєфом відтворені парні стилізовані зображення змій (це — про знаки тай-цзи — Г. Х.). У торцевій стіні, протилежній до входу, прорізане кругле вікно, оточене прокресленим колом з трикутними (не трикутними, а триполосними — Г. Х.) орнаментальними композиціями. Стилістика виготовлення й оформлення моделі вказує на те, що її могли виготовити в одному з поселень трипільської культури етапу VII в межиріччя Південного Бугу та Дніпра (володимирівська група пам'яток). Саме тут знайдені грушоподібні посудини-зерновики з аналогічними стилізованими зображеннями змій, виконаними карбованими лініями з наступною інкрустацією білою пастою. Зазначимо, що така орнаментика відома в даному регіоні з етапу VI-II (пам'ятки східнотрипільської культури), тому не варто виключати й більш раннє датування моделі».

⁵ Оскільки в культурі Яншао-Мацзяо подібна знакова система ще не сформувалась, а її міфопоетичні передумови склались лише в період династії Чжоу (XI—III ст. до н.е.), наш будиночок, якби він був китайським артефактом, природно було би зарахувати до цього або ще більш пізнього періоду. Те, що за стилем виконання та особливостями орнаменту він віднесений до кінця V тисячоліття до н.е. (4200–4000 рр.), задає більше запитань, ніж дає відповідей на теренах генезису знакових систем.

⁶ З врахуванням калібрації дат С14 культури Яншао та трипільську можна вважати синхронними. Знакова система Яншао подібна до трипільської у багатьох подробицях, включно з мотивами, присутніми на трипільській моделі, про яку йде мова вище (прим. ред).

Львовому плато в долині Хуанхе, то, з позицій сучасного китаєзнавства, й особливо нумерологічної герменевтики⁷, його описали і пояснювали б приблизно таким чином:

1. Наявність розвинутого знаку тай-цзи ту⁸, який чотири рази повторюється на зовнішній поверхні правої та лівої бічних стінок. У побудові знаку очевидний чіткий синусоїдальний фрагмент із симетрично вдавненими (сліди пальців) ямками контрагентів⁹. Від тай-цзи, по дотичній у напрямку неба і землі, центробіжно відокремлюються по п'ять паралельних хвилеподібних ліній, що може вказувати на розуміння тай-цзи як дипільного коливального контура¹⁰ і також на п'ять першоелементів системи усін. Можна припустити протилежне: що знак сформований їх обертальним зіткненням як відцентровий енергетичний клубок. Хоча ця «вихрова воронка-центрифуга» цілком може обертатися одночасно в обидва напрямки¹¹.

2. П'ятиразово повторений модуль, що утворює орнамент на підковоподібній арці входу¹² п'ять насічок

на вертикальних опорах¹³; п'ять контррельєфних борін, що формують контур знаку тай-цзи ту — з позицій класифікаційної моделі у-сін і загальної схеми сань-у — можуть свідчити про розвинену систему уявлень, зокрема про місячний календар неолітичних землеробів з десятирічним циклом тянь-ган (небесні пеньки — 10 знаків, отриманих проекцією 5 першоелементів у-сін в субстанції інь-ян).

3. Рогоподібний місяць, розташований горизонтально на передньому і задньому кінцях даху, може асоціюватися і з букранієм¹⁴, і з зображеннями рогатих людей-небожителів (небесні брати)¹⁵, а в сукупності з підковоподібною аркою порталу і центральним «цвяхом» — з ковальськими кліщами у їх міфологічній інтерпретації. Крім того, у спорідненому контурі повернутого рогами догори місяця та рогами вниз порталу можна побачити інцестне подружжя Фу-сі та Нюй-ва з переплетеними хвостами¹⁶.

4. Наявність чотирьох знаків тай-цзи ту на бічних стінках дозволяє

припустити четвертинну календарну модель, скажімо, чотирьох (2×2) тижнів місячного циклу з відповідними фазами від нового до нового місяця (два тижні зростання й два тижні зменшення), а можливо, й певний річний або навіть макроцикл астрального й аграрно-магічного змісту.

5. Підковоподібний аротний портал, в замку якого знаходиться місяць, нагадує траєкторію сходу і заходу світила на небосхилі (тотожно до єгипетських зображень богині неба Нут, яка спирається руками й ногами на землю, а по спині її пливе човен із світилом)¹⁷.

6. Шість опор (3×2), що відривають будиночок від поверхні землі¹⁸, та шість стійок-«мінаретів»¹⁹ можуть асоціюватися з гуа (дві триграми цянь, об'єднані будиночком в гексаграму Цянь²⁰).

7. Напівкруглий дах і прямокутна основа будиночка відсилають до кола — символа Неба й квадрата — символа Землі, а з ними — до циркуля й косинця все тієї ж інцестної подружньої пари першопредків Фу-сі

⁷ Одиниця представлена круглим солярним отвором; двійка — двома рогоподібними півмісяцями, дипіллям знаку тай-цзи, близнюковими опозиціями; трійка — потрійними насічками й тричасовістю верх+низ+середина = небо+земля+людина; четвірка — чотирма знаками тай-цзи-ту; п'ятірка — п'ятьма патернами на арці порталу; цифра шість — шістьма ніжками і шістьма стійками — «мінаретами»; сімка — опосередковано, як сукупність трійки та четвірки; вісімка — опосередковано, як 8 крапель-контрагентів в тай-цзи-ту; дев'ятка — дев'ять потрійних насічок навколо солярного отвору; десятка — опосередковано, хоча на кожній капітелі «мінарета», схоже, нараховується по десять заглиблень. Є також числа: 14 — реальна сума горизонтальних насічок на опорах-«мінаретах»; 15 — опосередковано, як похідне трійок і п'ятірок; 22 — кількість потрійних насічок (22×3=66 рисок) на півпериметрі основи.

⁸ Фундаментальна для класичної китайської культури категорія Великої Межі — Тай-цзи — вперше зустрічається в «Сіци-чжуані» («Коментар прив'язаних слів» до «Іцзін» — бл. IV ст. до н.е.). При цьому вважається: подібний до нашого графічний значок — монада, що складається із темного й світлого зародків (або «рибок»), поєднаних в колі та які символізують сили інь+ян і уособлюють тай-цзи, поширився лише з VII–VIII ст. н.е. під впливом буддійських мандал (див.: Кобзев А. И. Тай-цзи // Китайская философия: Энциклопедический словарь. — М.: Мысль, 1994. — С. 315), тобто на 5 тис. років пізніше нашого будиночка, що, зрозуміло, поки що не піддається будь-яким коментарям.

⁹ Мотив синусоїди без контрагентів постійно зустрічається в меандровій орнаментіці трипільської кераміки. Постійне також зображення потоку (східців у небо), що замикає її полярні гілки. Є також безперервні орнаменти з крапками контрагентів у періодах, але автономний, круглий значок тай-цзи, повторений чотири рази на автономних метопах і явно синтагмований стійками конструкції, зафіксований уперше.

¹⁰ Голыгина К. И. Великий предел // Китайская модель мира в литературе и культуре I–XIII вв. — М.: Восточная литература, 1995. — С. 254.

¹¹ Маємо на увазі концепцію роботи з «кіноварним полем» — даньтянь в енергетиці цигун.

¹² Графічно цей модуль нагадує єгипетську Нут — богиню Неба, яка вигнулась над землею подібно до веселки й спирається руками та ногами на її поверхню. Пиктографіка вже давно перейшла в лінійну й узагальнену ідеографічність.

¹³ На ближчій до входу і центральній — по 5, на задній — 4.

¹⁴ Те, що це не букраній (череп бика), а рифмуючий з ним мотив, може підтвердити наявність букранія, розташованого нижче півмісяця на порталі іншого будиночка з тієї ж колекції «ПЛАТАР».

¹⁵ Маємо на увазі персонажів палеовізиту, за І. С. Лисевичем.

¹⁶ Загалом тут можна згадати і клесидру, і пісочний годинник, і — ширше — хіазм подвійного конуса з усією проблематикою конічних перерізів.

¹⁷ Круглий отвір у задній стінці будиночка щодо параболи порталу може читатися як її фокус з наступними можливими виходами на теорію конічних перерізів Аполлонія Перзького (бл. 260–170 рр. до н.е.), особливо якщо припустити, що рогоподібний місяць — це дзеркальна гілка гіперболи, що заглиблюється в «трансцендентне». Тут варто одразу зазначити, що будиночок виготовлений досить приблизно і швидше скульптурний, ніж чітко геометричний, тому наші припущення ніколи не зможуть бути обґрунтованими остаточно, однак і третій вид конічного перерізу — еліпсис також має місце в будиночку. Він виникає з урізаного конуса сонячного/місячного потоку, що проходить крізь отвір у задній стіні.

та Нюй-ва. Прямокутний дверний отвір з напівциркулярною аркою у глибині нартекса та круглий отвір у задній стіні будиночка, а також 4 кола тай-цзи ту у квадратних відсіках стіни (метопах) можуть розглядатися у тому ж розумінні.

8. Навколо круглого отвору у задній стіні розташовані 9 потрійних насічок ($3 \times 9 = 27$)²¹, що складають орнаментальний фриз. Якби насічок було не 9, а 8, можна було б говорити про вісім триграм-гуа на колі фан-вей.

9. Контур, отриманий арковим склепінням, рогоподібним місяцем і круглим отвором у задній стіні, має цілий ряд типологічних аналогій в ієрогліфіці чжуані та 540 старих ключів Шо-веня. Взяти, скажімо, ієрогліф тун — разом²², ключ 190 — столиця або ключ 420 — печера. При великому бажанні у цьому контурі можна також побачити ієрогліф шань-гора і, звичайно, його омограф — кнєворуський тризуб.

10. У цілому співвідношення нейвай (внутрішнє-зовнішнє) дозволяє бачити у нашому «китайському» будиночку мандалічну модель світобудови і в свою чергу припустити,

що просторова орієнтація під час його використання має бути регулярною у дусі класифікаційного кола фан-вей²³.

Функціональне призначення предмета невідоме. Незрозуміло також, чи є він моделлю реальної будівлі трипільського часу — храмом, кузнею/тиглем/горном, вулицю, житлом²⁴. Припущення щодо поховальної урни сумнівні, бо будиночки знаходилися не на території некрополя, а в межах житла або в ямах поруч з ними (за М. Відейком). Припущення про дарохранительницю, вітвар, житло душі, магично-гадальний предмет і т.п. більш вірогідні. Круглий отвір у задній стіні може інтерпретуватися як гномон²⁵, і через нього можливий вихід на значні солярні інтерпретації²⁶, в контексті яких чотири значки тай-цзи ту на бічних стінках можуть розумітися як чотири річні фази: зимово+літнє сонцестояння і весняно+осіннє рівнодення²⁷.

При цілковитій типологічній подібності трипільської культури з керамікою неолітичних протоки-тайців культур Яншао-Мацзяяо²⁸ до-сі вважалося, що наша та китайська

культури не перетиналися²⁹. Тому розглянутий китайський мотив пояснення через запозичення або генетику поки що не має. Порівняльний аналіз гончарного тіста і технології свідчить про те саме, що також не полегшує, а ускладнює прецедент.

Куди поверне далі дослідження загальну картину, поки що незрозуміло, але звична в компаративістці проблема Захід—Схід справедливо вимагає введення трьох відсутніх координат: схід+захід+північ+південь+ЦЕНТР, де центром виступає локалізоване Трипілля.

І хай там як, але розіграна нами вільним пензлем імпровізована «партія гри в бісер»³⁰ вже тепер ламає — не більше й не менше — усталені наукові уявлення про походження її генезис трипільської і протокитайської культур, в чому й убачаємо скромний пафос нашого повідомлення.

Г. А. Хорошилов

¹⁸ Прагматичний зміст цих свай не зовсім зрозумілий, оскільки трипільці майже не селилися у низинах — городище, що має в плані концентричну овальну мандалу, розташоване, як правило, на плато, на юру. Тут не виключений звичайний захист від диких тварин і змій, але напрошується ритуально-геомантична, в дусі фен-шуй, інтерпретація про шість межових каменів ту, що заряджають каркас будинку енергією землі, або, навпаки, заземлюють енергію неба (небовідвід), або те й інше водночас, уворюючи протитечію полярних енергій.

¹⁹ Шоломоподібне навершя кожної з шести стійок — здогадно-керамічна посуда, що захищає торець стійки від опадів. Посередині кожного навершя знаходиться горизонтальний фриз, утворений 10 заглибленнями, що разом дорівнює числу 60. Однак задля справедливості зазначимо, що число 10 тут не може стверджуватись однозначно — заглиблення у глині робились вручну і від того читаються погано; до того ж можна припустити й «невидимі» на моделі решту отворів фриза — мінімум ще по 10, — які мали б бути на реальному навершші (за бажанням інтерпретатора ці невидимі отвори можуть відповідати 60 порожнім клітинкам матриці 10×12 китайського календаря).

²⁰ Якщо в гексаграмі внутрішнє й зовнішнє співвідносяться як нижня і верхня триграми, тут цю роль можуть виконувати лівий і правий фасади. Шість ніжок можуть також читатися не як гексаграма Цянь, а як триграма Кунь, що складається з трьох перерваних рисок. Доречно також аналогія з ієрогліфом фей — заперечення, що складається з трьох лівих і трьох правих рисок, які сходять до оперення птаха.

²¹ Незважаючи на те що триграм не 8, а 9, все-таки з нумерологічної точки зору число 27 в системі сань-у — це стереометрія 8 триграм ба-гуа, що прочитані у двійковому коді 0&1 (за В. Спіріним) як координати куба (8 кубиків — гуа). Тобто це 27 вузлових крапок трьох ієрогліфів тьянь — поле (буквально «три+пілля» — дивись нашу статтю «Трипілля», «три-пілля» схема світобудови), що розташовані на трьох рівнях — небесному, земному й людському.

²² На зовнішній поверхні задньої стінки, над отвором, розташована горизонтальна лінія, як в ієрогліфі тун.

²³ Природно припустити як орієнтир вісь північ-південь в полудень літнього сонцестояння. У цей момент сонце могло освітлювати вітвар, розташований в інтер'єрі будиночка на тангажній осі круглого отвору. Чи міг в результаті цього акту будиночок ритуально вибухати — треба думати.

²⁴ У типових будиночках з колекції Національного історичного музею України та колекції ПЛАТАР відтворено інтер'єри з куполоподібною піччю, горщиками, вітварем-вогнищем біля круглого отвору у задній стіні та іншим начинням.

²⁵ Серед романтичних версій призначення будиночка є інтерпретація його як камери-обскури і навіть протофотоапарата (А. Кисельова), а також «косм'ютера» (кістково-мозкового юстирувальника terra-рецепцій), аналогічного до храму Соломона (Ю. Швайдак).

²⁶ Це дуже нагадує будову вітвара сонця в замку Екстернштайн, де в консі зроблено аналогічний круглий отвір, а в центрі вітварного майданчика в апсиді піднімається невелика колона з капітеллю типу аналоя, куди падає сонячний промінь в день літнього сонцестояння.

«ТРИПІЛЬ», «ТРИ-ПІЛЬНА» СХЕМА СВІТОБУДОВИ

Топонім «Трипілля» з позицій позитивної науки випадковий в іменуванні трипільської цивілізації³¹. Однак тричасова вертикаль світобудови очевидна в трипільському матеріалі³², у зв'язку з чим доцільно розглянути її увести в обіг трипільознавства тричасову схему китайського ієрогліфа «поле», поширеного в усіх знакових наборах неоліту.

Графічно ієрогліф «поле» є композитним. До його складу входять дванадцять інших знаків парадигмального значення, утворених горизонталями, вертикалями та їх перетинами (креслення: одиниця, двійка, трійка, робота, вниз, вгору, небесні пеньки, межовий камінь, десятка, князь, огорожа, поле).

Так, «одиниця», єдине — позна-

чається горизонтальною лінією. «Двійка», дуальність — двома горизонталями, де верхня відповідає небу, а нижня — землі (подружжя пара). «Трійка», тріада — позначається трьома горизонталями, де між небом і землею виникає поверх людини. Розвернувшись вертикально, ця середня лінія стає клемою, що замикає протилежні полюси (Атлас, світове дерево, гора), і виникає ієрогліф гун — «робота». Вертикаль, що йде від небесного рівня вниз, — дає знак «уніз». Симетрично вертикаль, що йде від земного рівня угору, утворює знак «вгору». Схожа побудова утворює знак еманції неба («небесні пеньки» — 10-річний набір циклічних знаків), утворений горизонталями неба і людини, прошитий

вертикаллю вниз. Симетричний йому знак «ґрунт» (або межовий камінь-вівтар) утворений рівнем землі й людини, прошитий вертикаллю в зворотному напрямі. Хрест, що виникає посередині, означає число «10».

Усі три поверхи, замкнені вертикаллю, утворюють ієрогліф «князь» (правитель). Нарешті вся побудова, обведена по контуру знаком «огорожа», дає ієрогліф «поле». Додання третього виміру перетворює конструкцію на куб або «трипіль» («трепіль»), продуктивний не тільки для аналізу керамічного посуду, але і й усіх інших просторових побудов каркасної світобудови³³.

Г. А. Хорошилов

²⁷ Дозволимо собі таку довільну інтерпретацію будиночка як певної «астральної коліснички душі». Тричасовість форми: овальний купол зверху, стійко-балочна (хрест-переріз) конструкція в середньому ярусі та прямокутна платформа з шістьма ніжками внизу становлять архітектурний конструктив тріади небо+людина+земля. Навпаки, чотири значки тай-цзи по боках не належать до конструктиву і являють собою орнаментальні магічно-енергетичні генератори — «колеса» коліснички, для якої конструктив виступає у значенні своєрідного ангара. Припустимо, в першій фазі жрець або душа входять в таке собі приміщення перед дверима — нартекс і потрапляють в енергетичний центр взаємодії першої пари «коліс» (у сучасному автомобілі в цьому місці напівосі заднього моста сходяться в редуктор), отримуючи перший зовнішній — вай заряд. У другій фазі той, хто йде крізь арочний прохід, переходить в целлу, де з'являється перед точкою взаємодії другої пари «коліс» і отримує другий внутрішній — ней заряд. Ця точка появи збігається з локалізацією вівтаря і, відповідно, місцем візника в колісничці. У третій фазі на цей вівтар-передок крізь «п'яте колесо» (солярний отвір у задній стіні) у визначений час (літне сонцестояння, повний місяць) падає конус світла (сонячне дишло-дихання), яким або дивлячись у який, кермуючий візник полишає будиночок або спрямовує колісничку в напрямку світила. Якщо рогоподібний місяць — букраній на гребені даху дозволяє вийти на образ Бика-бугая-тараса, то наша «астральна колісничка», розташована усередині цього бика-ангара (землероб+тваринник+тяглова сила = основа сільського господарства; зодіакальний Телець), і кермуючий нею візник — цілком придатна для дальшої критики робоча гіпотеза культурної парадигми трипільців.

До речі, чотири колеса нашого «воза» викликають невідступну асоціацію з чотирма отворами трипільських біноклеподібних посудин (парних гіперболоїдів — див. нашу статтю «Всевидаче око» — орнамент), що в свою чергу розширює критерії інтерпретації цих предметів. Самі ж «біноклі», окрім різноманітних тлумачень (посудини родючості, каркаси барабанів і т. п.), безумовно, вимагають хронологічного, типологічного, функціонального й символіко-космогонічного зіставлення з китайськими двобічними кубками гу, так як їх розглядає В. С. Спірін. Продуктивним тут є контур посудини, що асоціюється з фазами місяця. Просвіт між гіперболоїдами — календарний місяць; права стінка лівого гіперболоїда — молодий місяць, ліва стінка правого гіперболоїда — старий місяць; центр перемички — повний місяць. Самі ж гіперболоїди — посудини збігаються з фазами без видимого місяця, коли вони, імовірно, застосовувалися (у випадку з барабанами виникає шаманістична модель, коли барабан спрямовує в небо сакральний текст — прохання про новий місяць).

²⁸ Вірогідно, автор в даному разі мав на увазі неолітичне населення території Китаю. — прим. ред.

²⁹ В своїй праці 1908 р. К. В. Болсуновський доводив, що символіка знаків та декору трипільської кераміки знаходить аналогії в китайській ієрогліфіці. І. Г. Андерсен, який у 20-ті рр проводив розкопки культури Яншао в Китаї. вважав, що остання виникла під впливом трипільської та інших культур мальованої кераміки, які прийшли із Заходу. Пізніше було доведено місцеве та незалежне походження культури Яншао. (прим. ред.).

³⁰ Перша партія щорічної гри, розіграна героєм роману Г. Гессе «Гра в бісер» Йозефом Кнехтом під час його вступу на посаду магістра, мала назву «китайський будиночок». Важко втриматися від усмішки при зіставленні події, що виникла на кінчику пера письменника, захопленням автора цих рядків прочитаним у юності з реальним трипільським «китайським» будиночком колекції «ПЛАТАР» і цим текстом, що замикає доленосне коло на кінчику нашого пера.

³¹ Див. ХВОЙКА В. В.

³² Див. вище нашу статтю «Трипільський «китайський» будиночок з колекції «ПЛАТАР».

³³ Див. вище: «Орнамент «Всевидаче око»; «Трипільський «китайський» будиночок з колекції «ПЛАТАР»; «Аргус» — зерновик з колекції «ПЛАТАР».

АНТРОПОМОРФНА ПЛАСТИКА З РЕАЛІСТИЧНИМИ РИСАМИ З БУГО-ДНІПРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

1. Скульптурне зображення жінки з хут. Хмільна.

Хут. Хмільна Канівського р-ну Черкаської обл. Яма № 3. Розвідки М. В. Квітницького 2000 р¹. Зображення молоді жінки з м'якою манерою моделювання обличчя. В стилізованій манері підкреслені окремі ознаки вірменоїдного антропологічного типу². Фігурка повторює позу, характерну для більшості реалістично пророблених статуеток — обличчя звернене до неба.

2. Скульптурне зображення старої жінки з поселення Вільшана I.

Смт. Вільшана Городищенського р-ну Черкаської обл. Фігурку знайдено на глибині 1,1 м в землянки № 1 під час розкопок Е. В. Овчинникова у 1996–97 рр.

В стилізованій манері підкреслені окремі ознаки т.зв. вірменоїдного антропологічного типу: пласка потилиця, скошений лоб, середньої ширини обличчя та ніс з горбинкою, що виступає³. Голівка залишає враження недбалості та недосконалості технологічних засобів виготовлення. Одночасно до межі скупими засобами майстер надає зображенню великої емоціональності.

¹ Овчинников Е. В., Квітницький М. В. Нові знахідки трипільської антропоморфної пластики з реалістичними рисами // Археологія. — К., 2002. — № 3. — С. 134–143.

² Див. розділ 7 — «АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ» в т. 1 (прим.ред).

³ Овчинников Э. В. Пластика с реалистическими головами как антропологический идентификатор трипольского населения. // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — с. 165–167.

3. Скульптурне зображення обличчя жінки на фрагменті кераміки.

Випадкова знахідка біля с. Полонисте Голованівського р-ну Кіровоградської обл. Для публікації надано Н. М. Бокій.

Пропорційні риси широкого крупного обличчя нагадують расові ознаки протоевропеїдного типу населення степового енеоліту¹. Глиняна маса, що була використана для вироблення посудини, типова для кераміки, яка з'явилася в Трипільлі під впливом скотарських племен. Імовірно, що в голівці втілений образ представниці степового населення, яке влилося в трипільське середовище.

¹ Мовша Т. Г. Триполье-Кукутень в контексте восточного и средневропейского энеолита—ранней бронзы (контакты и связи) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. — Тирасполь, 1994. — С. 45—47.

**6. ЗНАКОВІ СИСТЕМИ
ТРИПІЛЬСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ**

ЗНАКОВІ СИСТЕМИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Трипільська кераміка, пластика зберегли до наших днів численні зображення – орнаментальні композиції, знаки, символи. Поза всякими сумнівами, вони містять важливу для їх творців інформацію. Тому виникає бажання спробувати її зрозуміти, дешифрувати, відкрити ще одне джерело відомостей про давню цивілізацію.

У цьому розділі буде розглянуто історію досліджень змістового значення трипільсько-кукутенської орнаментальності, а також наступні знакові системи трипільсько-кукутенської спільності: знакову систему на керамічних виробках етапів А, VI, VI-II, знакову систему на мальованому посуді етапів VII, CI, CII, об'ємну знакову систему та прясельця з піктограмами. Якщо між знаковими системами, які пов'язані з орнаментованими керамічними виробами (посуд, пластика) різних етапів, можна простежити певний зв'язок, то прясельця етапу CII з піктограмами виглядають як особливе яви-

Миска з розписом. Етап VII або CI.
Колекція «ПЛАТАР».

ще. Об'ємна знакова система з мініатюрних глиняних виробів існувала паралельно з іншими. Дослідження знакових систем культурної спільності Трипільля-Кукутень мають досить довгу історію і нині так само далекі від завершення, як і сто років тому. Мета даного розділу – відобразити, хоча б в загальних рисах, сучасний стан та основні напрямки наукових розробок у цій галузі.

Важливим є те, що носії трипільської культури VI–IV тис. до н.е. використовували і створили ряд знакових систем, подібних до тих, на основі яких виникла писемність в Месопотамії. Зв'язок знакових систем Трипільля з аналогічними традиціями цивілізації Старої Європи, особливо на ранньому етапі, був досить значним. Результати нових досліджень, археологічні відкриття, зроблені на Балканах, в ареалі поширення найдавніших хліборобських культур Європи свідчать про виникнення та досить тривале існування місцевого різновиду сакральної писемності в середовищі таких культур, як Вінча, Коджадермен-Каранове-Гумельниця, Діміні та ін. не пізніше другої половини VI – в V тис. до н.е.¹. На разі необхідним є визначення місця та ролі у цьому процесі носіїв трипільської культури, на прикладі матеріалів якої ми також можемо спостерігати процеси зародження праісторичних знакових систем та давньої писемності.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗМІСТОВОГО ЗНАЧЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКО-КУКУТЕНСЬКОЇ ОРНАМЕНТАЦІЇ

Виготовлення керамічних виробів – найбільш масовий і яскравий прояв діяльності населення трипільсько-кукутенської спільності, який дійшов до нашого часу. Ці вироби із самого початку відкриття культури привертають до себе увагу дослідників. Саме через своєрідність орнаментальності та форм кераміки, на якій вона була нанесена, виділена ця культурно-історична спільність, окреслена й уточнюється територія, яку вона займала, з'ясовуються етапи її розвитку, досліджуються локальні варіанти, фази їх існування, вивчаються питання щодо її хронології, синхронізації різних локальних

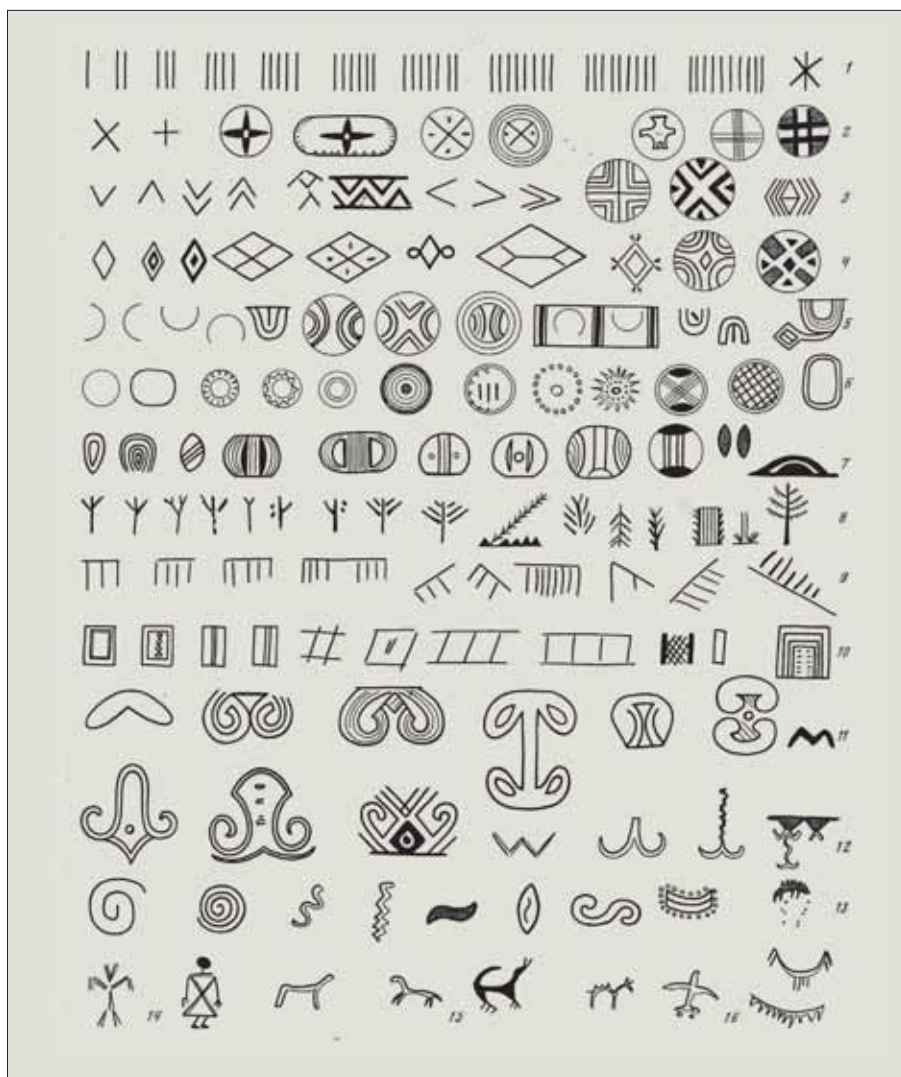
груп між собою, зв'язків між ними, а також мікрохронологія окремих поселень.

Усе це широке коло археологічних проблем вирішується на рівні вивчення загальних схем орнаменту у їх єдності з формами посуду. Крім цього, дослідників цікавить змістове значення окремих схем та їхніх частин. Існує досить багато літератури з цієї тематики. Але в ній інтерпретуються окремі елементи, що, як правило, знаходять аналогії в довкіллі (знаки – ікони за Ч. Пірсом) – наприклад, зображення рослин, антропоморфних фігур, місяця, змії, собак, биків тощо. Основний

метод, який в них використовується, – своєрідна ретроспекція від відомої міфології та етнографії, як правило, індоєвропейських народів (греків, індійців, слов'ян, литовців) до власне трипільсько-кукутенських орнаментів. У цьому випадку важливе значення має ерудиція у сфері міфології та етнографії, яка залучається з метою аналізу часто дуже обмеженого археологічного матеріалу.

Перш ніж шукати аналогії у пізніх міфологіях та етнографії, бажано мати максимально повне внутрішнє дослідження власне самої орнаментальності. А цього, на жаль, немає. Досі не вивчений увесь

¹ Haarman H. The Challenge of the Abstract Mind: Symbols, Signs and Notational Systems in European Prehistory // Signs of Civilization. – International Symposium on the Neolithic Symbol System of Southern Europe. – Exhibition catalogue. – Novi Sad, 2004. – P. 14.

Знаки на керамічних виробх трипільської культури, зібрані К. К. Черниш.

комплекс елементів трипільсько-кукутенських орнаментів, принципів їх організації та поєднань, правил утворення і заміни. Без такого дослідження багато питань світосприймання, історії, культурології трипільсько-кукутенських суспільств втрачають свою джерелознавчу базу або вона є дуже обмеженою.

Досі не проводилось також у повному обсязі дослідження дрібних елементів орнаменту (знаків), їх контекстів. Але саме вони можуть

слугувати джерелом вивчення, наприклад, такої важливої теми загальної культурології, як історія виникнення писемності. Це питання стало особливо актуальним в останній час у зв'язку з твердженнями деяких дослідників, підхопленими засобами масової інформації, про наявність у населення трипільсько-кукутенської спільноти розвинутої писемності шумерського взірця, мовляв, самоназва Трипільля – «Аратта», і вона прочитана на глиня-

них табличках того часу¹.

Тому важливо показати, як насправді виглядають дрібні елементи орнаменту керамічних виробів трипільської культури, знаки, що на них зустрічаються, їх зв'язки між собою, принципи їх монтажу в блоки. Це дасть нарешті змогу провести в майбутньому детальне порівняння та зіставлення знакових систем трипільсько-кукутенських поселень зі знаками піктографічної писемності Шумеру та лінійними знаками неоліту Балканського півострова².

Загальні запитання, з якими ця багата орнаменту «звертається» до дослідника, зачіпають його свідомість (й підсвідомість) на всіх рівнях: ким були ці люди, що залишили такий яскравий феномен? Яким був рівень їхнього розвитку? Якими були їхні уявлення про світ? Якими були їхні вірування? Хто прийшов слідом за ними? Що залишилось у їхніх спадкоємців? Це лише деякі із запитань орнаменту до символічного усвідомлення.

Недарма перша праця, котра вийшла за межі суто археологічних питань (хронології, типології тощо), була присвячена знакам на кераміці з розкопок В. В. Хвойки. Дослідники І. О. Линниченко та В. В. Хвойка виділяють 17 різних знаків, які відрізняються від орнаменту «завдяки їхній формі та положенню»³.

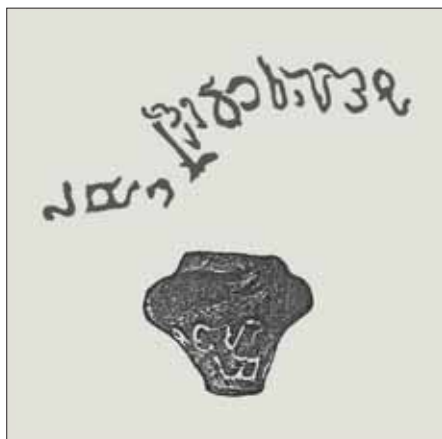
Ці знаки, як стало сьогодні зрозуміло, являють собою дуже стилізовані зображення тварин і місяця (останній знак ряду). Вони були нанесені, ймовірно, на кубки, в тому числі виявлені В. В. Хвойкою під час розкопок в районі Ржищева⁴. Автори справедливо зазначали, що кількість знаків з продовженням розкопок значно зростає. На думку дослідників, вони дуже нагадують ієрогліфи, хоча прямо з писемністю вони їх не пов'язують.

¹ Кифишин А. Г. Геноструктура догреческого и древнегреческого мифа // Образ – смысл в античной литературе. – М., 1990. – С. 31–33; Кифишин А. Г. Древнее святилище Каменная могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XIII–III тысячелетий до н.э. – К.: Аратта, 2001; Шилов Ю. О. Праслов'янська Аратта. – К.: Аратта, 2003. – С. 16–25; в білянауковій літературі можна зустріти не менш фантастичні твердження про існування трьох алфавітів трипільської культури або, наприклад, каталог «трипільських логографічних символів та їх тлумачення»: Паламарчук Є. П., Андрієвський І. Ю. Зорі Трипільля. – Вінниця: Тезис, 2002. – С. 110–118.

² Цікаво, що зіставлення останніх, проведене Г. Хаарманом, показало наявність близько 40 подібних між собою знаків протошумерської та староевропейської систем (із 770 знаків протошумерського письма) – Haarman H. On the Formation Process of Old World Civilization and the Catastrophe that Triggered it // European Journal for Semiotic Studies. – Vol. 14 (3, 4). – 2002. – 580–584.

³ Линниченко И. А., Хвойко В. В. Сосуды со знаками из находок на площадках Трипольской культуры // Записки императорского одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1901. – Т XXIII. – С. 119.

⁴ Подібні зображення представлено в колекції «ПЛАТАР».

Посудина зі знаками, опублікована І. О. Лінниченком, як знайдена на поселенні трипільської культури.

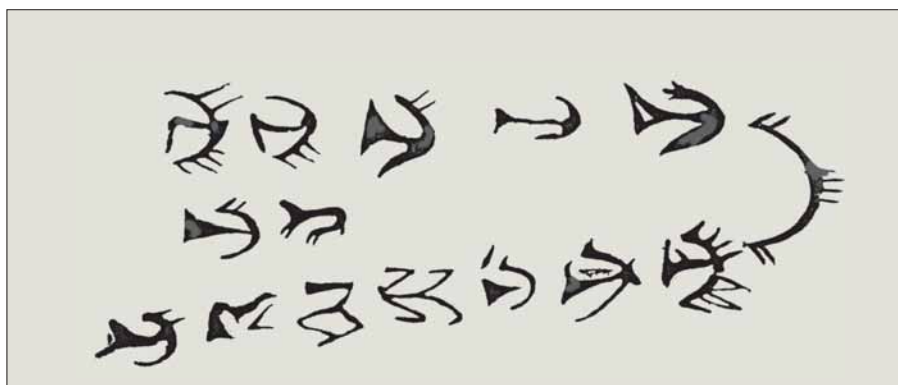
Крім знаків, у цій праці згаданий загадковий «напис», який нанесено на невелику посудину. Він складається з невеликої кількості різних графем і має лінійний характер. Це унікальна знахідка, нічого подібного серед мальованого посуду трипільсько-кукутенської спільноти за весь час досліджень знайдено не було. Принаймні про це немає повідомлень. Можна було б навіть вважати цей «напис» підробкою, але нещодавно трапилась знахідка на петренському поселенні Бернашівка, що являє собою фрагмент кубка з двома нанесеними знаками. Один (лівий) має костуроподібний вигляд, а другий (розташований праворуч) складається з малюнка порожнього овалу, зображеного вгорі, з якого вниз проведена лінія.

Ці знаки нагадують «напис», наведений І. О. Лінниченком і В. В. Хвойкою. І хоча питання автентичності «напису» все ж залишається відкритим¹, на його користь з'явився один безумовно справжній аргумент.

Як бачимо, питання наявності загадкових писемних або дописемних знаків виникло майже із самого початку дослідження культури. Воно входить до кола більшої проблеми, а саме рівня розвитку трипільсько-кукутенських суспільств. Адже наявність писемності або початок її зародження дає підставу поставити

це суспільство на один рівень розвитку з цивілізаціями Месопотамії, Балкан, Криту, Малої Азії або, навпаки, у разі відсутності писемності (чи її зародження) як однієї з трьох археологічних ознак цивілізації стверджувати, що населення того часу не йшло шляхом створення чогось на зразок шумерських міст — держав або єгипетських номів.

Хоча, як і сподівалися І. О. Лінниченко і В. В. Хвойка, з часу перших розкопок трипільсько-кукутенських поселень кількість знаків значно зросла, а от число лінійних написів майже не збільшилось. Незважаючи на досить масштабні розкопки, їх знаходять вкрай рідко, тому всі вони є унікальними. Вже сам цей факт свідчить про те, що писемності на зразок шумерської або якоїсь іншої, яка б фіксувала насамперед господарські справи, у населення трипільсько-кукутенських поселень не існувало. Складна система знаків слугувала іншій меті, ніж господарські підрахунки.

Знаки з мальованого посуду трипільської культури, зібрані та опубліковані І. О. Лінниченком.

Визначення спіралі як символу змія лягло в основу ще одного дослідження у галузі трипільського орнаменту, а саме статті фахівця з геральдики К. В. Болсуновського «Символ змія в Трипольской культурі», що вийшла друком у 1905 році².

Це, здається, перша праця, присвячена безпосередньо аналізу трипільських орнаментів, а саме заглиб-

лених та мальованих хвилеподібних і спіралеподібних орнаментів, які, на думку дослідника, зображують змії і є свідченням зміїного культу у населення енеоліту. Змії, що зображувались на поховальних урнах, як тоді вважали дослідники, мали допомагати душам померлих відшукати шлях до нового життя.

Слід звернути особливу увагу на методику дослідження. До пояснення образу змія залучене широке коло джерел — починаючи з Геродота, з його згадок про Неврів та Будинів, яких К. В. Болсуновський вважав носіями трипільської культури, і закінчуючи міфологією слов'ян та литовців, родоначальниками котрих і були, на його думку, Неври і Будини.

Ще одна праця К. В. Болсуновського, присвячена знакам на посуді трипільської культури, вийшла друком у 1908 році. Завданням даного дослідження, за автором, є порівняння цих знаків з палеографічними та символічними пам'ятками давньо-

го світу. Слідом за В. В. Хвойкою дослідник поділив знаки на дві групи: палеографічні та символічні. До першої групи ним віднесені різні зображення із світу тварин у їх поєднаннях між собою, до другої — астральні й астрологічні знаки³. Ним уперше присутність знаків визначається вимогами ритуалу, що в світлі сучасних теорій появи багатьох явищ культурного життя архаїчних су-

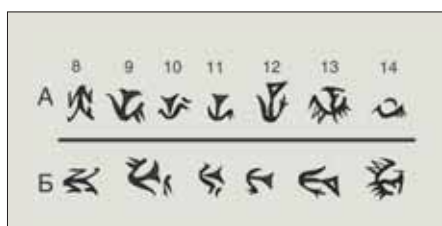
¹ Сумніви з приводу автентичності посудини з написом було висловлено Е. Р. фон Штерном під час обговорення доповіді І. О. Лінниченка, зробленої в Одесі.

² Болсуновский К. В. Символ Змия в Трипольской культуре. — К., 1905. — 13 с.

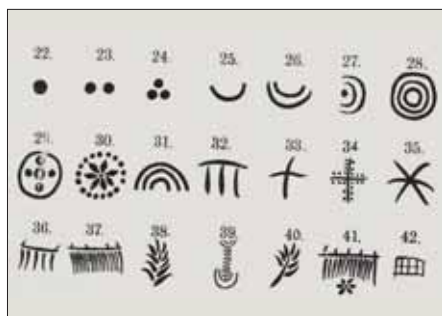
³ Болсуновский К. Символика эпохи неолита // Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. — К., 1908. — Выпуск 11. — С. 4–5.

пільств з ритуалу набуває особливого значення¹. Знаки, за К. В. Болсуновським, є «прототипами якоїсь орнаментальної азбуки, прототипами писемності»².

Він вважав, що знаки ритуально-релігійного характеру були забуті слов'янами, греками і римлянами, але добре збереглися у Китаї у формі орнаментального шрифту, тому трипільські знаки порівнюються з китайськими ієрогліфами. Слід сказати, що тут К. В. Болсуновський випереджає деякі більш пізні порівняння

Знаки з мальованого посуду трипільської культури, зібрані К. В. Болсуновським. А – з публікації; Б – розвернуті в тому вигляді, як зустрічаються на мальованому посуді.

Символи з посуду трипільської культури, зібрані К. В. Болсуновським.

трипільсько-кукутенських зображень з китайськими неолітичними орнаментами. Як приклад наведемо зіставлення антропоморфного зображення з Петрен з «подібними» зображеннями культури Яньшао³. Ще раніше інший мотив трипільсько-кукутенської орнаменталії зумовив пошуки китайських аналогій, але про це йтиметься далі.

Палеографічними знаками Болсуновський К. В. вважав дуже стилі-

зовані зображення тварин, які привертати увагу І. О. Лінниченка та В. В. Хвойка у зв'язку з питанням про знаки. Дослідник інтерпретував їх як знаки, складені із зображень птахів, черв'яків та пазурів дракона, малюнок птаха (орла), дракона, єдинорога, поєднання місяця та черв'яка, черепахи, повзучого дракона тощо. Правда, слід зазначити, що К. В. Болсуновський вперше звернув увагу на те, що трипільські знаки часто утворюються з кількох складових, тобто отримуються за допомогою об'єднання кількох знаків в один. На відміну від попередньої праці, спіраль інтерпретується тут як зображення довгого шляху душі померлого, якому належала урна⁴.

Щодо символічних знаків, то тут міркування К. В. Болсуновського більше наближаються до сучасних інтерпретацій. Так, зображення сегментів він вважав символами місяця, концентричні кола – знаками астрономічного або астрологічного характеру. Висновки праці взагалі виглядають досить сучасно, у дусі теорії моноцентризму виникнення знакових протописемних систем⁵. Ось що пише К. В. Болсуновський: «... ієрогліфи, прототипи якоїсь античної забутої писемності, запозичені жителями епохи неоліту із спільного з китайським джерела, джерела, якого ми не знаємо». Не менш цікаве визначення свого роду психологічної атмосфери, у якій функціонували ці знаки: «... антична людина... постійно чогось боялася, постійно віщувала, молилася, ворожила, майже щодня здійснювала різним богам складні жертвоприношення, завжди піклувалася про душі померлих... у цих складних піклуваннях проходило життя кожної сім'ї, кожного племені або народу».

Слід сказати про інтелектуальну атмосферу, у якій здійснювалися перші кроки у сфері досліджень трипільської орнаментики. Пошукові у міфологіях різних народів відповіді на запитання, які породжувала

енеолітична орнаменталія, сприяли успіхи в порівняльній міфології та дослідженнях міфологічної школи, з одного боку, та великий інтерес суспільства того часу до природи символу (особливо у поезії, літературі, живописі) – з іншого.

Ідея порівняння стародавніх знаків між собою (трипільсько-кукутенських з іншими, хоча б того самого часу, у максимально повному обсязі) досі не втілена в життя. Те саме стосується впровадження лінгвістичних методів для вивчення архаїчних знаків (принаймні трипільсько-кукутенських). Ці ідеї набагато випередили свій час і далі чекають на втілення.

На той час на заході трипільсько-кукутенський орнамент мало залучався до вивчення змістового значення малюнків. Здається, інтерес дослідників викликали лише зображення тварин на посуді. Так, у 1923 році з'явилася праця Г. Чайлда, у якій певне місце відведене цим сюжетам. Особливу увагу дослідника викликало зображення тварини з

Знаки з посуду трипільської культури – прототипи зібрані К. В. Болсуновським та І. А. Лінниченком. З колекції «ПЛАТАР».

¹ Топоров В. Н. Несколько параллелей к одной древнеегипетской мифологеме // Древний Восток. Сборник 2. – М., 1980. – С. 7–60; Евзлин М. Космогония и ритуал. – М., 1993 – С. 168–208.

² Болсуновский К. В. Символика эпохи неолита... – С. 4, 8.

³ Евсюков В. В. Мифология китайского неолита. – Новосибирск, 1980. – С. 38.

⁴ Болсуновский К. В. Символика эпохи неолита... – 1908. – С. 10.

⁵ Див., наприклад: Иванов Вяч. Вс. История славянских и балканских названий металлов. – М., 1983. – С. 56–57.

додатковим елементом біля голови – грифона, як вважає Г. Чайлд¹.

Є. Вільке у своїй книзі «Релігія індогерманців» інтерпретує малюнки тварин з Більча-Золотого як магічно – релігійні зображення, які мали знищити небіжчика, чії залишки знаходяться у посуді².

У 1931 році вийшло дослідження Б. Л. Богаєвського, присвячене знаку у вигляді лінзоподібного овалу. Робота, за словами самого автора, є красномовною ілюстрацією економічного детермінізму явищ світосприйняття³. Велика увага у ній приділяється закону зображення в орнаменті частини замість цілого. Значення «pars pro toto» в семантиці мови розроблялось в пануючій тоді яфетодології. Орнамент у зазначеній праці сприймається як магічна і скорочена образно – піктографічна мова, що має на ранніх стадіях свого розвитку змістове значення⁴.

Знаки у вигляді овалу на посуді трипільської культури. Колекція «ПЛАТАР».

Овал в орнаменті посудини з поселення Заліщики. Розкопки НТШ. Львівський історичний музей.

Б. Л. Богаєвський підкреслює велике значення мушлі у повсякденному житті людей трипільської культури. Слизь, на його думку, були одним з основних видів харчування, тому мушлі привертати велику увагу людини при житті та після смерті. Люди того часу не могли не намагатися такої звичної і важливої у їхньому побуті та релігійному житті об'єкт, як їстівна мушля, зображувати на мальованому посуді⁵.

Тому знаки у вигляді лінзоподібних овалів, на думку Б. Л. Богаєвського, є піктографічною системою, що передає зображення мушлі. До цих піктограм він відносив, крім лінзоподібних знаків, S- подібні дуги із заповненнями, овали із зафарбованими напіввалами, зубчасті та пилкоподібні бордюри, горизонтальні S- подібні дуги, тобто досить широке коло знаків.

Хоча інтерпретації Б. Л. Богаєвського становлять нині лише історіографічний інтерес, у цій роботі трипільський орнамент вперше названо магічно-піктографічною системою⁶, що само по собі є великим кроком уперед у його усвідомленні.

Інше дослідження Б. Л. Богаєвського присвячене вивченню знарядь праці та свійських тварин трипільської культури. Поряд з іншими питаннями у ньому розглядаються зображення тварин на кераміці. Дослідник поставив такі запитання: «Чому раптово стали з'являтися спіралі із стрічок тварин? Чому ослаблення спіралі вимагало перетворення її елементів на звірів, і насамперед на собак? Хто був замовником посуду з тваринами? Про що розповідало зображення звіра тому, хто дивився на нього? Для чого цей малюнок було виконано?»⁷.

Дослідивши стилістичні особливості зображень тварин, Б. Л. Богаєвський дійшов висновку, що «в основі зображень лежить спостереження стрімкого бігу собак». Цілоком у дусі стадіальної теорії вони визнаються найбільш достовірними її динамічними, що нібито властиве ранньородовому суспільству, порівняно із зображеннями собак ранньокласового суспільства Криту та Мікен, де, на думку Б. Л. Богаєвського, такі малюнки менш життєві.

Б. Л. Богаєвський розглядав зображення тварин на посуді у їх зв'язку з тим, що в ньому зберігалось, – не з рештками мертвих, а із зерном, збіжжям. «Посуд, – пише дослідник, – сприймався у своєрідній ідеології архаїчної общини як живий охоронець того, що в ньому зберігалось». Тому зображення собаки відганяло зло, мало вберегти від шкідливих дій та відігнати кожного, хто підходив із злими думками до посуду⁸.

Таким чином, собаки на посуді з їх агресивними позами інтерпретувались ним як апотропеїчні звірі, що охороняли запаси у посуді. Собака на посуді ставав свого роду піктографічним знаком із соматичним

¹ Childe V. Gordon. Schipenitz: a Late Neolithic Station with fainted Pottery in Bukowina // The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland. – LIII. – London. 1923. – P. 263–288.

² Цит. за: Богаєвський Б. Л. Орудия производства и домашние животные Триполья. – Ленинград, 1937. – С. 190.

³ Богаєвський Б. Л. Раковины в расписной керамике Китая, Крита и Триполья // Известия ГАИМК. – Л., 1931. – Т. 6. – Вып. 8–9. – С. 99.

⁴ Богаєвський Б. Л. Раковины в расписной керамике Китая, Крита и Триполья... – С. 42–43.

⁵ Там же. – С. 67–68.

⁶ Там же. – С. 72–74.

⁷ Богаєвський Б. Л. Орудия производства и домашние животные Триполья... – С. 191.

⁸ Там же. – С. 194.

Посудина із зображеннями тварин і рослин. Трипілля СІ. Колекція «ПЛАТАР».

змістом за його робочою функцією¹.

Увагу дослідника привернули малюнки хвостів деяких тварин у вигляді рослин або гілок. Це, на його думку, свідчить про наявність ідеї єдності життя тварини і рослини в уявленні населення того часу².

Зображення собак Б. Л. Богаєвський поділяє на дві групи: одну, більшу, становлять собаки «стрічкового» вигляду, другу утворюють більш-менш реалістичні малюнки. На його думку, головне значення мали фантастичні «стрічкові» звірі, які виникли раніше, ніж реалістичні³.

Зміни в зображеннях тварин є, на його думку, показником того, що й у стосунках людей, і у виробництві відбувались певні зміни. Так, зображення спіралі автор пов'язує з розвинутим матриархатом, мотичним землеробством і незначним розвитком скотарства. Поява зображення собаки сигналізує про зміни в надрах материнського роду, що привели пізніше до зростання значення скотарства⁴.

Крім малюнків собак, Б. Л. Богаєвський розглядає зображення биків та коня, які, як він вважає, були свідченням послаблення матриархату та підготовки патріархату після трипільського часу⁵.

В цілому таке розуміння розвитку орнаментики, побудоване на стаді-

альній, грубо-соціологічній теорії, нині повністю застаріло. Соціологічні розробки такого роду породжують спокусу легкого пояснення складних явищ орнаментатиї, підмінюють собою дослідження самого внутрішнього «життя» знакової системи. Тому всі питання, які поставив перед собою Б. Л. Богаєвський, на сьогодні залишаються (якщо ми відмовимося від грубо соціологічних інтерпретацій) без однозначних відповідей.

Символічне усвідомлення трипільсько-кукутенської орнаментики набуло свого апогею, починаючи з 60-х років ХХ століття. У роботах того часу немає звернень до лінгвістичних методик, натомість, намагаючись розкрити змістове значення малюнків на посуді, статуеток тощо, дослідники надзвичайно широко використовували міфологію, релігійнознавство, етнографію. Інтерпретації символіки орнаменту будувались лише на пошуках аналогій у міфологічних та етнографічних текстах різних народів. У більшості випадків схеми та знаки порівнювались із текстами індоєвропейських народів, де відшукувались «подібні» сюжети. Найчастіше це були індоіранські, давньогрецькі або слов'янські «паралелі». Пізніше, з 80-х років, почався ще один етап дослідження. Пошуки міфологічних аналогій, правда, залишились, але з'явилися формалізації й систематизації знаків, які вивчались. Систематизації часто будувались за принципом діахронії, що було великим кроком уперед порівняно з минулим, коли знаки просто вільно залучались до спостережень, часто між ними була прірва часу і простору. Але метод ретроспективного аналізу від «відомих» етнографічних та міфологічних джерел до археологічного матеріалу себе вичерпав. Свідченням цього став, з одного боку, скепсис багатьох дослідників щодо можливості хоча б

якихось правильних інтерпретацій, а з іншого – як ілюстрація до цього останнім часом з'явилися фантастичні, абсолютно позбавлені будь-яких методологічних основ писання щодо світогляду дописемного суспільства. У роботі М. Л. Макаревича, присвяченій ідеологічним уявленням трипільських племен, зазначається зв'язок культурних уявлень з основним, на думку дослідника, персонажем трипільської ідеології – жіночою фігурою матері-прародительки⁶. Цей культ, на його думку, відобразився в орнаментованих мотивах, які «мали, безперечно, змістове значення».

Він звертає увагу також на культ бика, зображення якого трапляються в орнаментальних композиціях, і на часте зображення змії. Як вважає дослідник, композиційні схеми з мотивом змії деколи переходять у спіраль і є основними в орнаменті ранньотрипільського суспільства. Малюнком змія прикрашались і скульптурки, тому М. Л. Макаревич дійшов висновку, що цей мотив являє собою татування, яким було вкрите тіло жінки. Можливо, зазначає дослідник, так виникає образ «жінки-змії»⁷.

Зображенням змії на посуді у певних композиціях не тільки підкреслювались культові значення мотивів змія, а й визначалось символічне культове призначення посуду. Таким посудом, зазначає М. Л. Макаревич, прикрашались священні місця в житлах поселень Сабатнівка II та Гренівка⁸.

Статтю Т. Г. Мовши присвячено зображенню бика на посудині з ранньотрипільського поселення Озаринці. Дослідниця зазначає, що доти зооморфні зображення, крім змії, відносились до пізнього Трипілля. На її думку, культу бика і змії, поряд з культом Великої Матері, були найбільш давніми в релігії трипільсько-

¹ Богаєвський Б. Л. Орудия производства и домашние животные Триполья... – С. 204.

² Там же. – С. 224.

³ Там же. – С. 201–202.

⁴ Там же. – С. 203.

⁵ Там же. – С. 229–233.

⁶ Макаревич М. Л. Об идеологических представлениях у трипольских племен // Записки Одесского археологического общества. – К., 1960. – Т. 1 (34). – С. 301.

⁷ Там же. – С. 257.

⁸ Там же. – С. 301.

кукутенського суспільства¹.

Антропоморфним зображенням на посуді з поселення Гребені присвячено статтю О. В. Цвек. Виходячи із загальної орнаментальної композиції динамічних антропоморфних фігур, а також з аналогій на інших зображень на посуді, О. В. Цвек інтерпретує орнамент, виконаний в заглибленій техніці, як фіксацію ритуального танцю, пов'язаного з культом родючості². А загальний зміст композиції автору видається таким: ряд спіралей, що знаходяться в верхній частині, символізують небо, нижня горизонтальна лінія — землю, на котрій стоять снопи, а навколо них жінки виконують ритуальний танок. Сама сцена, на думку дослідниці, пов'язана з кінцем літнього сезону, часом дозрівання врожаю; у цей кульмінаційний період спостерігається посилення релігійних, магічних ритуалів³.

Спіраючись на попередні розробки, свою реконструкцію трипільсько-кукутенського світосприйняття як єдиної системи запропонував Б. О. Рибаків⁴. Саме у його наукових працях ретроспективний метод (у поєднанні із символічним усвідомленням знаку) досяг свого апогею, їх результати надовго визначили розуміння трипільсько-кукутенської орнаментики, під впливом їх методики проводились і проводяться майже всі подальші дослідження у цій галузі.

Вивчення змістового значення енеолітичної орнаментики проводилось Б. О. Рибаківим в контексті його досліджень питань релігії східних слов'ян, які, на думку дослідника, мали глибоке коріння, яке сягали часу існування трипільсько-кукутенських племен. Дослідник поділяє точку зору, згідно з якою ці племена були індоєвропейськими.

З цих дуже гіпотетичних положень він виводить «ключі до відга-

Антропоморфне зображення на зерновнику, опублікованому О. В. Цвек. Поселення Гребені, етап VII, дослідження С. М. Бібікова. Музей хліба, НДІЕЗ в м. Переяславі-Хмельницькому.

Блок знаків на верхній частині покоришки з поселення Заліщики (етап VI-II). Розкопки НТШ. Львівський історичний музей.

дування» змістового значення орнаменту. В першу чергу, на його думку, це матеріал з народного мистецтва. Як вважає Б. О. Рибаків, він містить багато елементів, що вперше народились у трипільську епоху (Рибаків Б. А. — 1965. — № 1. — С. 25). Таке твердження досить передчасне, адже порівнювати можна лише знакові системи, а не окремі знаки. Але робота в такому напрямі ще не проведена ні в археології, ні в етнографії. Тому етнографічний ключ до визначення змісту дописаних орнаментів слід вважати сумнівним.

Другим «ключем» для розуміння орнаментики Б. О. Рибаків вважає індоєвропейську міфологію Рігведи й Авести. Але, як зазначають фахівці, котрі вивчають ці тексти, кожен із них має свою історію, і такого вигляду, у якому ми їх знаємо, набули досить пізно. Найстарші тексти Рігведи належать до часу не раніше XV ст. до н.е.⁵, а Авести — VI ст. до н.е.⁶

Коли і де складались перші гімни та молитви? Фахівці з питань текстології Рігведи та Авести сперечаються з приводу цих питань і досі. Але ніхто з них не співвідносить виникнення зазначених текстів з часом неоеоліту. Тому пов'язувати гіпотетичні архаїчні пласти текстів з гіпотетичною територією індоєвропейців, а останніх — з населенням — носіями археологічної трипільсько-кукутенської спільності — дуже проблематично.

Все сказане дозволяє вважати два запропоновані підходи, поряд з третім, яким має бути, за Б. О. Рибаківим, реконструкція індоєвропейської лексики, що окреслювала коло понять, за допомогою яких стародавні люди визначали світ та його розуміння, занадто ризикованими.

Як основне методологічне положення до сприйняття енеолітичної

¹ Мовша Т. Г. Изображение быка на раннетрипольском сосуде из Озаринец // КСИА, 1961. — Вып. 11. — С. 82.

² Цвек О. В. Трипільська посудина з антропоморфними зображеннями // Археологія. — Т. XVI. — 1964. — С. 80.

³ Там же. — С. 81.

⁴ Рыбаков Б. А. Семантика трипольского орнамента: Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований. 1963. — М., 1964. — С. 11–13; Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // Советская археология. — 1965. — № 1. — С. 24–47. — № 2. — С. 13–33; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981. — 606 с.

⁵ Елизаренкова Т. Я. «Ригведа» — великое начало индийской литературы и культуры // Ригведа. Мандалы I — IV. — М., 1989. — С. 435.

⁶ Брагинский М. С. Иранское литературное наследие. — М., 1984. — С. 53.

орнаменталізації Б. О. Рибаків пропонує природно-економічний детермінізм явищ ідеології та світосприйняття, а саме залежність землеробів від природи, яка супроводжується страхом та невпевненістю, породжуючи замовляння та ритуали, спрямовані на зменшення цього страху, на родючість землі, зерна, появу дощу тощо. На думку дослідника, особливо посилювався цей страх після сівби та під час очікування врожаю¹. Як вважає Б. О. Рибаків, в центрі світобачення землеробів стоять небо з його запасами небесної вологи, зміна сезонів, кругообіг часу й життя². Учений починає аналіз орнаментики не із систем, а з окремих знаків, стверджуючи при цьому, що вони, не змінюючись з часів енеоліту, дійшли до ХХ століття. Дослідник виділяє 34 знаки, поділивши їх на три групи. До першої він відніс «зрозумілі знаки», тобто знаки, які мають аналогії в довідці: зображення рослин, місяця та кола з хрестом або шістьма лініями, що перетинаються, усередині. Вони, на його думку, символізують сонце. З цією інтерпретацією не можна погодитись. До другої групи ним віднесені знаки, які можна зрозуміти за їх зв'язком з іншими. Сюди потрапили овали, заповнені зафарбованими або порожніми напівовалами, знаки місяця, як вважає Б. О. Рибаків³, та ромб, поділений на чотири частини з крапками посередині кожної клітинки – знак поля з зерном⁴. До третьої групи дослідник зарахував знаки, про зміст яких можна лише здогадуватися. Це знаки у вигляді лінзоподібних овалів, а також перекреслені вертикальною стрічкою овали, які, на думку ученого, є символами родючості часів матриархату – знаками жінки. Сюди ж він відносить знаки у вигляді баранячих рогів та вимені⁵.

Надалі викладемо лише інтерпретації Б. О. Рибаків, відзначаючи ті, з якими, на нашу думку, можна погодитись. Чотиричастинна організація орнаменту, за Б. О. Рибаківим, була обумовлена, з одного боку, уявленнями про чотири напрямки світу, а з другого – оранкою чотирикутного поля. Як вважає дослідник, чотиричастинні композиції з'явилися в енеоліті⁶.

З цього приводу слід згадати, що хрестоподібні фігури трапляються ще в мустьєрську епоху і є одними з найстаріших знаків, які вживались уже неандертальцями⁷. Тому, якщо прийняти ідею Б. О. Рибаків про незмінність значень – символів, то знаки, що символізують напрямки світу, вживались вже в мустьє. Але, на противагу цьому, слід сказати, що однакові знаки, особливо ті, які мають просту графіку, часто означають зовсім різне у діахронному і навіть синхронному вимірі.

Б. О. Рибаків піднімає важливе питання: «До кого звертались за допомогою магичних засобів, від кого залежало, чи падатиме дощ?»⁸. На його думку, посуд з чотирма рельєфними виступами, які зображують жіночі груди, уособлює богиню неба й води, архаїчну Прародительку, основу суцього та матір усіх пізніших богів. Дослідник вважає, що вона не мала спочатку визначеного вигляду. Він з'явився лише на етапі VII. Тому зображували її тільки з тією чи іншою кількістю грудей – її основною ознакою.

Схеми розпису у вигляді спіралей, S-подібних дуг, «tangentenkreisband» Б. О. Рибаків інтерпретує як зображення не змії, а добрих вужів. Такої думки він дійшов, застосувавши позиційний аналіз цих зображень на посуді та фігурках. Це допомогло йому встановити зв'язок між змієм (вужем), жінкою (змії на виступах

– «грудах») і небом (водою)⁹.

Б. О. Рибаків висловив цікаву думку про відображення в орнаментальних схемах картини світу. Дослідник звертає увагу на три яруси розписів, в яких він вбачає зображення трьох верств світу. Перша знизу, на його думку, зображує землю з рослинами, зерном та колоссям. Верхня верства – це небесна твердь з ідеограмами води у вигляді смуги крапель, навесієних ліній, хвилястих горизонтальних стрічок.

Кубок із орнаментальною композицією у три яруси. Етап III. Колекція «ПЛАТАР».

Повітряний простір символізує середня, найширша смуга. Тут, зазначає дослідник, малювались дві групи знаків: нахилені лінії – дощ та спіральні стрічки із символами сонця. Таким чином, у цій смугі, за Б. О. Рибаківим, зображені дощ та сонце – два небесних явища, які найбільше цікавили землеробів.

Схеми розпису «tangentenkreisband» дослідник інтерпретує як безперервний рух, ідею часу. У

¹ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита... – С. 21.

² Там же. – № 1. – С. 26.

³ Там же. – № 1. – С. 30–31.

⁴ Там же. – № 1. – С. 31.

⁵ Там же. – № 1. – С. 31.

⁶ Там же. – № 1. – С. 31.

⁷ Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства. – М., 1985. – С. 125; рис. 91–93.

⁸ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита... – № 1. – С. 33.

⁹ Там же. – С. 37.

такому русі, згідно з міркуваннями Б. О. Рибаківа, брали участь сонце, місяць та змії (S- подібні дуги)¹. Розписи етапів ВП та СІ дослідник називає «міфологізованими»². Він цілком справедливо зазначає появу цілого ряду нових образів, які співіснували поряд із старими.

До старих, архаїчних образів, за Б. О. Рибаківом, належать зображення сегментів з рисками на кінцях, які малювались на завершенні двох широких стрічок, що заходять одна за одну, які, в свою чергу, заповнювались різними знаками. Така орнаментальна схема наносилась на внутрішні сторони зрізано-конічних мисок. Дослідник вважає їх ритуальними чашами для «вохвування» водою, а самі сегменти інтерпретує як зображення двох небесних оленців, володарок неба, що дають дощ³.

Іншу схему розпису зрізано-конічних мисок у вигляді великих та двох менших овалів, розташованих за принципом дзеркальної симетрії, яка нагадує цифру «8», Б. О. Рибаків інтерпретував як зображення жіночих грудей, що, на його думку, також втілювало ідею двох небесних володарок неба, але вже в людському вигляді. Стрічки, які проходять через овали, він вважає зображенням Чумацького шляху, що зв'язує небо, або міфічної небесної річки «небесної землі»⁴.

На мисці з Кошилівців-Обозу, за Б. О. Рибаківом, у центрі зображено змія, а в просторі, що поділяється дощовими або змійними стрічками на шість нерівних ділянок, розташовані 12 напівмісяців та дві бобоподібні фігури⁵.

Зображення на мисках пізніх пам'яток (Усатове, Вихватинці тощо) Б. О. Рибаків інтерпретує як зображення небесного склепіння з хрестом координат та дощу, що по-

Миска з мальованою композицією із овалів. Колекція «ПЛАТАР».

ливає землю з усіх чотирьох сторін⁶.

Схема розпису «совиний лик» трактується дослідником як поява антропоморфізму ряду космічних понять, а саме – лику богинь Всесвіту. Зображення знаків на цій схемі дозволили дослідникам вивчити їх «потрійний зміст»: знак грудей (випинаючі наліпи), знак сонця (концентричні кола) та око богині (місце у композиції).

Як бачимо, у разі коли Б. О. Рибаків вдається до позиційного аналізу, він отримує цікаві результати, які дослідник так і не розвинув далі. З них особливо важливий – виділення за допомогою позиційного аналізу рядів знаків, дуже близьких за значенням, тобто залишається зробити лише один крок до статистично-позиційних досліджень і досліджень синтагми та парадигми знаків, отриманих з його допомогою. Але цього не трапилось. Дослідник залишився вірним своєму символічному «усвідомленню» знаків та пошуку у міфологіях індоевропейців сюжетів, «подібних» до трипільсько-кукутенських малюнків.

Так, зображення тварин на схемі «совиний лик» викликає у Б. О. Рибаківа запитання: «Чи це, часом, не першоджерело міфу про багатоголового Гекату та її собак?».

Так само, з точки зору історичної міфології, сприймається ним поява антропоморфних мальованих фігур, які, на його думку, відбивають уявлення про народження якихось надзвичайних істот, пов'язаних з небом (про що, як він гадає, свідчать зображення пташиних лап замість рук), водою (дощові потоки та вужі) і землею (антропоморфізм, малюнки насіння поряд з ними)⁷.

Далі зображення інтерпретується за допомогою гімнів Рігведи. Антропоморфні зображення в ліноподібних овалах визнаються Варуною (богом неба і води). Ще одне антропоморфне зображення, єдине поки що в своєму роді – з чотирма руками, інтерпретується як ведійський Пуруша⁸.

В антропоморфній фігурі в овалі з Кошилівців та фігурах на посуді з Белтені Б. О. Рибаків вбачає зображення танцю дощу.

Протоми бовинів та їх мальовані зображення, на його думку, є свідченням культу бика, пов'язаного з культом сонця і верховного божества неба⁹.

Орнамент посудини з Крутобородинців II, де у верхньому ярусі розпису намальовані звірі, інтерпретується Б. О. Рибаківом як весняне замовляння добробуту в землеробстві, скотарстві та полюванні. Що дало підстави для таких висновків? Символічне усвідомлення, помножене на економічний детермінізм. Пес і олень, за Б. О. Рибаківом, символізують успішне полювання, коза і козел – символ родючості, гусенця – ознака зораної землі (ознака весни). Сама зорана земля

¹ Рибаків Б. А. Космогонія і міфологія земледельців енеоліта... – С. 43.

² Там же. – № 2. – С. 13.

³ Там же. – № 2. – С. 15.

⁴ Там же. – № 2. – С. 17.

⁵ Там же. – № 2. – С. 17..

⁶ Там же. – № 2. – С. 17.

⁷ Там же. – № 2. – С. 22.

⁸ Там же. – № 2. – С. 22.

⁹ Там же. – № 2. – С. 24.

Зображення тварин у «ярусі небесної землі» (за Б. О. Рибаківим). Колекція «ПЛАТАР».

зображена у вигляді трикутників. Зображення ознак статі на малюнках звірів теж, на думку дослідника, свідчить про весняний «яровий» час¹.

Зображення собак, що намальовані у верхньому ярусі «небесної землі», за Б. О. Рибаківим, розміщені поряд з малюнками рослин. Це дає підставу інтерпретувати такі зображення як охорону ріллі та насіння від звірів². Тому собаки-охоронці входили як складова частина до одного з найважливіших культів – культу родючості зерна й землі. Як міфологічну паралель Б. О. Рибаків наводить іранський міф про Сенмурва – крилатого пса, що є посередником між богом неба та землею. Він струшує з чудового дерева насіння, від якого постійно зростають нові

рослини³. Як висновок Б. О. Рибаків запропонував гіпотетичний розподіл сюжетів та еволюцію світогляду трипільців.

Незважаючи на цілу низку дуже гіпотетичних інтерпретацій, праця Б. О. Рибаків має важливе значення в історії усвідомлення трипільсько-кукутенських знаків. Вона є своєрідним підсумком усього, чого можна було досягти, застосовуючи до вивчень дописемної орнаменталії методи прямих міфологічних асоціацій з індоєвропейськими текстами та етнографією, історичною міфологією та прямим економічним детермінізмом явищ світосприймання. Переваги і вади символічного усвідомлення знаків показані в ній найповніше з усіх зроблених доти досліджень.

Важливе (можливо, найважливіше) значення роботи полягає в тому, що орнамент у ній сприймається як магічна піктографічно-ідеографічна система, яка, на противагу розповсюдженому в цьому питанні агностицизму, може підлягати розумінню та інтерпретаціям⁴. Після праць Рибаків Б. О. знаки, що знаходять аналогії в навколишньому середовищі, продовжували привертати увагу дослідників.

Так, працю Т. Г. Мовші було присвячено зображенням птахів на посуді з поселення Жванець, де в одному лінзоподібному овалі намальовано напівскісний хрест, а в другому (поряд) – двох птахів у геральдичній позі перед вертикальною стрічкою. Т. Г. Мовша інтерпретує їх як знак сонця та птахів, можливо лелек, перед Деревом життя. Всю орнаментальну схему, на її думку, слід розуміти як символ сімейного вогнища та родючості⁵.

Крім цього, знаки у вигляді літер М і W. Т. Г. Мовша теж інтерпретує як зображення птахів у польоті. Присутність таких знаків на кубіч-

них фігурах з Усатового та Вихватинців, на думку дослідниці, поєднує символи птаха та жінки⁶. Таким чином, зазначає Т. Г. Мовша, в орнаменті тісно переплітаються ряд символічних зображень птаха та жінки (Усатове), птахів перед Деревом життя (Сушківка, Жванець)⁷.

Наступну свою працю щодо світогляду доби енеоліту Т. Г. Мовша присвятила антропоморфним зображенням з поселення Жванець та Костешти IV. Проаналізувавши їх, дослідниця дійшла висновку, що посуд з такими малюнками є відображенням міфу, пов'язаного з Великою матір'ю Землею та її божественним супутником, коли земні і космічні явища тісно переплітаються. Малюнки на посудині із Жванця інтерпретуються Т. Г. Мовшею як зображення обрядовості, спрямованої на родючість диких тварин в тісному переплетенні з магічною силою людського впливу.

Зображення на посудині з Костешти IV, як вважає дослідниця, відтворюють більш складну обрядовість, пов'язану із загальною родючістю. Т. Г. Мовша звернула увагу на таке явище, як зміна знаків в одній орнаментальній композиції, коли антропоморфну фігуру замінює зображення вертикально розташованих ромбів. Дослідниця інтерпретує цей знак як Дерево життя, символ Матері Землі. Другий жіночий образ в рогатій масці пов'язаний, за Т. Г. Мовшею, з обрядом народження небесної вологи. Про це, на її думку, свідчать китиці спідниці, які символізують воду⁸.

Все це дозволяє Т. Г. Мовші зробити висновок, що посуд зі складними композиціями із Жванця та Костешти IV призначався для культових потреб. Його виготовляли та розмальовували для родових мисливських свят (посудина із Жванця)

¹ Рибаків Б. А. Космогонія и мифология земледельцев энеолита... — № 2. — С. 25.

² Там же. — № 2. — С. 26.

³ Там же. — № 2. — С. 27–28.

⁴ Там же. — № 2. — С. 31.

⁵ Мовша Т. Г. Зображення птахів на розписному посуді Трипільської культури // Археологія. — 1965. — Т. XIX. — С. 105.

⁶ Там же. — С. 102.

⁷ Там же. — С. 104.

⁸ Мовша Т. Г. Новые данные по идеологии трипольско-кукутенских племен // Первобытная археология — поиски и находки. — К., 1980. — С. 195.

та свят вмираючої і воскреслої природи взагалі (посудина з Костешт IV), які відбувались у домашніх святилищах, імовірно, у зимово-весняний період.

В. М. Даниленко, так само, як і Б. О. Рибаків, підійшов до трипільсько-кукутенської орнаментики з позиції яскраво вираженої історичної міфології та економічного детермінізму явищ духовного життя. Він вважав світосприймання трипільсько-кукутенських племен релігійно-космогонічним та «безперечно індоєвропейським», що, на його думку, знаходить підтвердження в індоіранській та, особливо, у давньогрецькій міфології та символіці.

Дослідник виділив три стадії розвитку ідеологічних уявлень. Перша стадія – сприйняття світу через комплекс «мисливської Артеміді», комплекс Великої матері та оленя. Друга – бачення світу через комплекс «скотарської Артеміді», що проявляється в образах Великої Праматері скотарського періоду та її чоловіка. Третя – погляд на світ через комплекс, з одного боку, землеробської Деметри та її дітей, чоловіка, а з іншого – через сили неба, що уособлювали собою чоловіка. Деметра, сила землі, за В. М. Даниленком, атрибутовувалась черепахою, жабою, змією та рослинами. Сила неба атрибутовувалась змієм, крилатим драконом, птахами, місяцем, сонцем¹. В. М. Даниленко інтерпретує лінійно-стрічковий орнамент як зображення сонячно-водяного змія – дракона, а образ жінки – віддзеркалення образу, протилежного силам неба, уособлення родючої землі. Таким чином, за В. М. Даниленком, зображення небесного сонячно-водяного дракона є уособленням космічного подружжя Неба і Землі.

В. Г. Збенювич основою ідеології трипільців вважав культ родючості, що походить від землеробського характеру господарства. Основними елементами культових поглядів, на

його думку, були образи жінки, в яких поєднані матір-родителька, що дає нове життя, та животворні сили природи.

Археологічні знахідки з ранньотрипільського поселення Бернашівка, яке досліджувалось В. Г. Збенювичем, ще раз підкреслили тісний зв'язок двох культових образів – жінки і бика. Бик, на думку дослідника, у віруваннях ранньоземлеробських племен символізував чоловіка та сонце.

В. Г. Збенювич зазначив важливість культу змії. Приймаючи інтерпретації, запропоновані Б. О. Рибаківим для образу змії як доброго вужа – «домовика», здатного викликати дощ, дослідник, натомість, відзначив, що вони не завжди можуть бути прийнятими. Аналізуючи зображення змії на бернашівській кераміці, дослідник звернув увагу, що їх великі голови наділені парою гострих рогів, на тулубі нанесено крила, а очі великі й витрішкуваті². Це дало йому підставу інтерпретувати такі зображення як зміїв, що смертельно вкусять, оберігаючи запаси їжі.

Дослідник також вважав, що на початковому етапі розвитку раннього Трипільля в ідеологічних уявленнях образ змія ще не був пов'язаний з жіночим образом, лише пізніше з'явилися жіночі статуетки із заглибленим орнаментом – змієм, що охороняє живіт майбутньої матері³.

В. Г. Збенювич висловив важливі міркування щодо появи цих ідей та образів. На його думку, вони виникли в зоні найдавніших цивілізацій Малої Азії, Близького Сходу та суміжних територій, а в Південно-Східній Європі були переглянуті й розвинуті⁴.

Світосприймання пізньотрипільських племен Північної Молдови присвятив розділ своєї монографії В. І. Маркевич. За основу інтерпретації змістового значення орнаменту він взяв розробки Б. О. Рибаків. Так, В. І. Маркевич прийняв точку

зору цього дослідника про триверстовий поділ світу трипільцями, зауваживши, що іноді на кераміці відсутні зображення однієї, двох верств, але завжди показано середню. Така система орнаменту домінує в розписах посуду етапу ВІІ. Крім цього,

Антропоморфна посудина з покриттям. Трипільська культура, етап А. Колекція «ПЛАТАР».

В. І. Маркевич погоджується з інтерпретаціями Б. О. Рибаків щодо зображень спіралі як символу добрих змії; спірального орнаменту як ідеї кругообігу часу та нескінченного руху сонця; чотиричастинного поділу орнаменту як символу зміни чотирьох пір року, чотирьох сторін світу. Коло з фестонами, коло з простим та навесієним хрестом, концентричними колами та точкою всередині В. І. Маркевич (також за Б. О. Рибаківим) вважає символами сонця⁵. Зауважимо, що те саме коло з фестонами Б. О. Рибаків вважав символом місяця⁶.

Зображення тварин на посуді В. І. Маркевич сприймає як собак, що відігравали певну магічну роль, пов'язану з культом родючості рослин, свійських тварин та замовлянням про успіх в полюванні, що збігається з інтерпретаціями Б. О. Рибаків та Б. Л. Богасевського. Звернувши увагу на малюнок з Петрен, де

¹ Даниленко В. М. Неолит України. – К., 1969. – 260 с.

² Збенювич В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре. – К., 1980. – С. 153.

³ Там же. – С. 154.

⁴ Там же. – С. 154.

⁵ Маркевич В. І. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев, 1981. – С. 154.

⁶ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев неолита... – № 1. – С. 30.

на місці солярного або місячного символу в колі розташований силует тварини, В. І. Маркевич висловив думку про космічне значення такого зображення¹. Інші малюнки з цього поселення у вигляді фантастичних тварин з головою бика та пазурами на лапах він вважав зображенням синкретичного образу місячного божества².

Також за Б. О. Рибаківим інтерпретуються символи небесної вологи, дощу та символ у вигляді видовженого лінзоподібного овалу. Останньому знаку В. І. Маркевич приділяє особливу увагу. Приймаючи інтерпретацію цього знаку Б. О. Рибаківим як жіночого символу, В. І. Маркевич звернув увагу, що на вільному полі часто зображені різні знаки, які він сприймає як ромби родючості та символи дерева життя у вигляді рядів ромбів з гачками.

Тут також часто трапляються знаки у вигляді літер М і W, які, на думку дослідника, імітують дуже стилізовані букранії, є символами бика, а не птаха, як вважала Т. Г. Мовша³. Сам символ бика В. І. Маркевич, на відміну від Б. О. Рибаків, пов'язує з місяцем та його фазами. Звернувшись до міфології, дослідник зазначає, що місячне божество виступало там в образі змії, риби, барана, лева, дракона, але найчастіше — бика⁴. Ряди М — та W- подібних символів усередині овалу В. І. Маркевич розглядає як ознаку запліднення, а символ дерева — як вагітність. Дослідник висловлює думку, що таким чином зображений зв'язок хтонічного божества — Великої Матері (Матері Землі) з чоловічим рогатим місячним (або солярним) божеством — биком. Тобто так передавали уявлення про подружжя землі та неба⁵.

Ця інтерпретація збігається з уже наведеною думкою В. М. Даниленка

про наявність таких уявлень в добу неоліту, правда, у В. І. Маркевича вона більш аргументована. Багатофігурні композиції на посуді з Костешт IV та Бринзен III В. І. Маркевич інтерпретує так само, як і інші дослідники. На його думку, тут зображено сцени магічних танців, що виконувались жінками — жрицями з молінням про дощ, про розмноження диких та свійських тварин, про успіхи на полюванні. Танці, як вважає дослідник, були невід'ємними від ритуалу. Поряд із сценами танцю викликання дощу він розрізняє зображення сцен замовлянь про здоров'я корови⁶.

Знаки на сидінні керамічної моделі стільця. Трипілля А. Колекція «ПЛАТАР».

Пізнотрипільському орнаменту, зазначає В. І. Маркевич, властива багатоярусна побудова орнаменту, який вкриває всю поверхню посуду від вінця до дна. Орнаментальні пояси часто покривали посуд в дві, три і чотири яруси. Він вважає, що це явище було викликане розвитком уявлень про багатоярусність світу, особливо неба⁷.

Дослідник звернув увагу на знахідки чотирьох фрагментів із зображеннями, як він вважає, сузір'я Великої Ведмеді та планети Вене-

ри, що, на його думку, можна трактувати як свідчення існування у трипільців зодіаку та місячного календаря⁸. Поява антропоморфних статичних зображень у кінці середнього Трипілля вказує, як вважає В. І. Маркевич, на наявність у цей час жерців, посередників між людиною та силами природи.

Уже в цій роботі стало помітно, що застосування методики, запропонованої Б. О. Рибаківим, починає породжувати одні й ті самі результати. Але символічне усвідомлення трипільсько-кукутенських знаків у поєднанні з історично-міфологічним та економічно-детерміністичним підходом до явища орнаменту набуло високого статусу і ввійшло в узагальнюючі праці із слов'янської міфології⁹ та неоліту Південно-Східної Європи.¹⁰

Натомість відсутність системного аналізу призвела до того, що величезний матеріал залишився поза увагою дослідників і не був залучений до наукового обігу. Це частково пояснюється тим, що символічне усвідомлення безсиле в роботі з переважною більшістю знаків, які не мають ніяких аналогій в навколишньому середовищі, адже вони не дають зв'язків типу: малюнок рослини — Дерево життя, коло з хрестом-сонце тощо.

У 1983 році з'явилась перша праця, де термін «знак» сприймався (правда, не послідовно) як семіотична категорія. Невелику працю Є. Ю. Новицького та Л. Ю. Поліщук присвячено групі знаків, що не входили до орнаментальних схем. Автори звернули увагу на різні визначення термінів «знак» та «знакова композиція». Так, зазначають вони, О. О. Формозов вважав знаками зображення, що трапляються рідко, не пов'язані з орнаментом та відрізняються схематичністю. На противагу цьому дослідники доходять дуже

¹ Маркевич В. І. Позднетрипольские племена Северной Молдавии... — С. 159.

² Там же. — С. 160.

³ Там же. — С. 156. — Рис. 102, с. 163.

⁴ Там же. — С. 155–156.

⁵ Там же. — С. 162.

⁶ Там же. — С. 164.

⁷ Там же. — С. 161.

⁸ Там же. — С. 165.

⁹ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981. — С. 146–212.

¹⁰ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 241–252.

Зображення рослин та колосся на кубках з томашівської групи.

важливого висновку, що кожний ритмічний елемент орнаменту може бути знаком, розпис на посуді — це ритмічна знакова композиція. Таким чином, практично кожне зображення могло бути знаком¹. На жаль, дослідники не стали вживати семіотичні методи, а інтерпретували окремі знаки в ключі економічного детермінізму та символічного усвідомлення². На їх думку, поодинокі знаки є відображенням давньоземлеробських ритуалів, що займали визначне місце в календарному циклі давніх землеробів³.

Праця В. П. Цибекова, що вийшла в 1984 році, присвячена двом важливим «кодам» трипільської культури — місячному і числовому. Вона побудована на матеріалі з поселення поблизу Березівської ГЕС на Південному Бузі, а саме: посудині на антропоморфній підставці, яку дослідник вважає, за Б. О. Рибаківим, пов'язаною з обрядом викликання дощу, «поїння землі» з проханням родючості; чаші, корпус якої поділено на три смуги, що (також за Б. О. Рибаківим) інтерпретується як символ землі, верхнього неба із запасами води та повітряного простору із зірками, сонцем і місяцем; столику на ніжках, на якому зовні зображено знак у формі ялинки — «Дерево життя», навколокосмічний простір, в

якому плавають хмари та небесні світила в центрі, у кілька витків зображена змія, яка, на думку дослідника, асоціювалась з місяцем — джерелом води. Усередині також розташована спіраль, заповнена заглибинами. Підрахувавши заглибини, В. П. Цибеков дійшов висновку, що на столику з ніжками зображено ранньоземлеробський календар, на якому зафіксовано час визрівання пшениці та ячменю — 96 днів⁴. Підрахунок днів, вважає дослідник, здійснювався за фазами місяця. Крім цього, він був символом загального становлення та зникнення. Місяць, зазначає В. П. Цибеков, слугував людині визначною прикметою зміни пір року. Коли повний місяць проходив біля обох гілок Чумацького Шляху — в північних широтах був розпал літа, коли знаходився біля стовбура цього «дерева» — наступала зима. Звичайно, зазначає далі дослідник, не тільки повний місяць, але й його серп були для людини того часу надійним показником часу, його рік, що знаходився на обох гілках небесного дерева, передрікав смерть землі в зимову пору, коли ж він знаходився біля стовбура дерева — на землі панувало літо, було багато їжі⁵. На думку В. П. Цибекова, місяць був символом вічного кругообігу,

символом вмираючої та воскреслої природи. Він був пов'язаний з тваринами, зокрема собаками, проростанням зерна та ембріоном-яйцем⁶.

У 1984 році в роботі, присвяченій кам'яній стелі з Усатового, Петренко В. Г. в пошуках підходу до опису зображень, «який би виключав або зводив до мінімуму впливи суб'єктивних факторів», вдався до семіотичного аналізу зображень на об'єкті свого дослідження⁷.

Поява вже другої роботи, де йдеться про семіотичний аналіз зображень, частіше вживання терміну «знак» замість старого «символ» свідчать про поступове розмивання символічного усвідомлення та пошук нових методів дослідження, про поступове звернення уваги на самі знаки, а не на те, що за ними гіпотетично стоїть.

Кубок із зображеннями рослини. Майданецьке. Трипільля СІ. Дослідження М. М. Шмаглія та М. Ю. Відейка. НФ ІА НАНУ.

¹ Новицкий Е. Ю., Полищук Л. Ю. Об одной группе — изображении на сосудах Трипольской культуры // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — К., 1983. — С. 136–137.

² Там же. — С. 138.

³ Там же. — С. 110.

⁴ Цибеков В. П. Обряд «поїння землі» та культ місяця в ідеологічних уявленнях трипільських племен // Археологія. — 1984. — № 47. — С. 19.

⁵ Там же. — С. 15.

⁶ Там же. — С. 16.

⁷ Петренко В. Г. Каменная плита с изображением из Усатово // Северное Причерноморье (Материалы по археологии). — К., 1984. — С. 18.

Кубок із зображеннями рослини та колоса. Майданецьке. Трипілля СІ. Дослідження М. М. Шмаглія та М. Ю. Відейка. НФ ІА НАНУ.

Зв'язки між знаками, які знаходять аналоги в навколишньому середовищі, та знаками, які таких аналогів не мають, дозволили М. Ю. Відейку запропонувати інтерпретації лінзоподібного овалу, який вже привертав увагу Б. Л. Богасєвського та Б. О. Рибаківа як колоса пшениці⁸. На користь цього М. Ю. Відейко наводить численну групу зображень томашівської групи, де в нижньому ярусі розпису розташований лінзоподібний овал, а над ним у верхньому ярусі намальована рослина. Поодинокі зображення рослин дослідник трактує як знаки — символи ячменю, а точки над паростками — як зображення гороху. На кубках, на думку М. Ю. Відейка, зображено цикл польових робіт: посів, вирощування та збір врожаю. Зображення поряд рослини («ячме-

ню») та лінзоподібного овалу («пшениці»), як вважає дослідник, відбиває існування ланів, засіяних окремо цими культурами. На мисках, де зображені цілі групи таких знаків, на думку М. Ю. Відейка, передана ідея достатку, збереження врожаю. Зі зберіганням врожаю у зернових ямах, на думку дослідника, пов'язані зображення горизонтальних колосків у нижній «підземній» веретві на біконічному та кратероподібному посуді.

У загальному висновку М. Ю. Відейко висловлює припущення, що орнаментована кераміка зі знаками — символами відігравала важливу роль в передачі суспільно значущої інформації, але трипільські племена так і не створили власної писемності, хоча мали ряд передумов до цього¹.

Статтю В. І. Маркевича присвячено ще одному «коду» трипільсько-кукутенської спільності — антропоморфному, його яскравому прояву — антропоморфізації посуду. Дослідник поділив цей посуд на дві групи. Перша — умовно-реалістичний посуд, що зображує або жіночу фігуру від плечей до п'ят, або два жіночих тіла, що стоять спина до спини². Друга група — грушоподібний посуд на підставках або без них, двох'ярусний посуд, а також бомбоподібні кубки, ложки та ковші³.

На думку В. І. Маркевича, антропоморфний посуд, що складається із зображень двох жінок, втілює в собі вигляд верховної богині — жінки трипільського пантеону, яка виступає в двох іпостасях⁴. А надання антропоморфних рис великій кількості трипільського посуду пов'язане із замовляннями, що мали на меті вимолити у верховної богині життєві блага. Орнамент на такому посуді, як гадає дослідник, складається з елементів, пов'язаних з культом родючості. Крім цього, риси антро-

поморфізму та присутність в системі орнаменту спіралі — змії (добраго вужа) мали на меті, вважає В. І. Маркевич, охорону того, що зберігалось у посуді, від гризунів та інших шкідників.

До збірника праць з духовної культури дописемних суспільств на території України ввійшло кілька досліджень стосовно трипільсько-кукутенського світосприйняття. В них у повному обсязі вжито останній резерв символічного усвідомлення, а саме, по можливості, повна систематизація аналізованих знаків або знакових поєднань.

Так, у статті Т. Г. Мовши, присвяченій антропоморфним бітрикутним фігурам на посуді, враховано

Знаки «рослина» і колос». Фрагменти композицій на кубках з поселення Майданецьке.

73 зображення, з них 64 — мальовані, а 9 нанесено технікою різьблення по сирій глині. З цих зображень, враховуючи положення рук та інші стилістичні ознаки, виділено 10 основних типів поодиноких фігур та 13 варіантів із символами — атрибутами, а також 7 парних фігур⁵. Символи-атрибути дозволили Т. Г. Мовши об'єднати малюнки в три семантико-функціональні групи. Перша група — з аграрною символікою. Це фігури з рослинними ознаками, китцями «гребінцем» внизу одяжі, а також з диском чи шаром на голові⁶.

⁸ Відейко М. Ю. Аграрная символика в росписи Трипольской керамики // Духовная культура древнего населения Украины; Тезисы докладов научно-практической конференции. — Киев, май 1989. — С. 47.

¹ Там же. — С. 48.

² Маркевич В. И. Антропоморфизм в художественной керамике культуры Триполье-Кукутень // Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии. — Кишинев, 1989. — С. 26–28.

³ Там же. — С. 34–35.

⁴ Там же. — С. 29.

⁵ Мовша Т. Г. Антропоморфные сюжеты на керамике культур трипольско-кукутенской общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991. — С. 46.

⁶ Там же. — С. 41.

До другої групи Т. Г. Мовша віднесла малюнки з мисливською символікою, зазначивши, що вони поодинокі. Це фігури в рогатих масках або з луком, а також фігури, поряд з якими намальовані тварини¹. До третьої групи дослідниця зарахувала малюнки із скотарською символікою. Це, зазначає Т. Г. Мовша, поки що єдине зображення корови з телям та людини з піднятими руками. Над твариною намальовано хвилясті лінії – змії².

Робота Т. Г. Мовши є першою детальною класифікацією трипільсько-кукутенського знаку з урахуванням усіх його контекстів. На сьогодні це найповніший аналіз бітрикутних зображень. Крім того, Т. Г. Мовша звернула увагу на таке явище, як повернення на етапі γII (Костешти IV) до лабрисоподібного поля, в якому зображена фігура. До того в такому ж полі антропоморфні фігури малювались на посуді етапу Кукутень АВ2 – Трипілья VI-VII Траян-Дялуд-Финтинілор³. Ці та інші спостереження дозволили запропонувати гіпотезу про розвиток знакових систем трипільсько-кукутенської спільності, що принципово відрізняється від еволюційних схем, а саме її циклічний характер. Детально мова про це йтиме в VI розділі.

Статтю В. Г. Збеневича у згаданому збірнику присвячено змістові подібним зображенням на посуді. Дослідник проаналізував еволюцію цих зображень від умовно-реалістичних до повністю схематичних. В. Г. Збеневич розгортає тут свою раніше висловлену ідею, що змії у трипільсько-кукутенському суспільстві асоціювалися із здатною налякати потойбічною силою – драконом. Цей образ, вважає дослідник, склався під час «неолітичної революції» через усвідомлення зв'язку неба і землі, що привело до поєднання їх символів –

змії та птаха і створення крилатого дракона⁴. В. Г. Збеневич відзначає широке розповсюдження зображень дракона в неонеолітичних культурах Балкан, що, на його думку, свідчить про сталу традицію зображень, пов'язаних з міфологією⁵. Дракон, на думку В. Г. Збеневича, виступав у міфології антиподом жіночої Зміїної Богині, мав здатність випромінювати світло та був пов'язаний із солярною символікою⁶.

Роботу О. В. Цвек присвячено світосприйняттю трипільського населення східного ареалу культурно-історичної спільності. Орнаментація посуду сприймається дослідницею як система піктограм, що відтворювала світогляд населення того часу. Основні ідеї, передані ними, інтерпретуються за Б. О. Рибаківим – це небо з запасами води, зміна сезонів, кругообіг часу, культ родючості, уявлення про двох богинь, а весь космогонічний орнамент інтерпретується О. В. Цвек як оберіг. Важливе місце у дослідженні відведене антропоморфному посуду з жіночими та чоловічими рисами. Орнамент на посудині з Березівського поселення О. В. Цвек розглядає як сонячно-місячний цикл. Антропоморфний посуд з жіночими рисами, на думку дослідниці, відтворює дуалістичний образ богині родючості – Великої Богині, пов'язаної із зображенням змії та місяця⁷.

Поряд з іншими ритуалами, які, на думку О. В. Цвек, відбувалися в будинках і святилищах, розрізняється культ, пов'язаний з виготовленням кераміки⁸. О. В. Цвек висловила думку про спадкоємний зв'язок уявлень жителів східного регіону спільності з ранньотрипільськими племенами. Це цікава й важлива думка, особливо в контексті розробок в культурології спостережень над консервацією архаїчних явищ в мові

та матеріальній культурі саме на окраїнах. Східний ареал щодо інших регіонів культурно-історичної спільності був одним з окраїнних, тому дослідження його знакових систем надзвичайно цікаве й перспективне з точки зору отримання документальних свідчень «окраїнних» явищ знакової системи і їх зіставлень із знаковими системами західного ареалу.

Закінчуючи огляд літератури з питань змістового значення трипільсько-кукутенської орнаментації на посуді, зазначимо, що символічне усвідомлення знаку досягло певних результатів, особливо якщо розглядати феномен орнаменту як економіч-

Мал. 8. Посуд із зрізано-конічними горловинами: 1 – етап VI – Жури; 2 – етап CI – Валя Лупулуй; 3 – етап γII – Бринзени III; 4 – етап γII – Усатове.

но детерміноване явище. Виходячи з принципу додатковості, цей підхід до явищ культури слід визнати правомірним, але не всеохоплюючим, оскільки це привело б до одностороннього вирішення надзвичайно складної проблеми. Адаже багато питань так і залишилось поза межами економіко-детерміністичних та ретроспективно-міфологічних (з точки зору історичної міфології) інтерпретацій.

¹ Мовша Т. Г. Антропоморфные сюжеты на керамике культур трипольско-кукутенской общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К., 1991. – С. 44–45.

² Там же. – С. 45.

³ Там же. – С. 41.

⁴ Збеневич В. Г. Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К., 1991. – С. 30–31.

⁵ Там же. – С. 31.

⁶ Там же. – С. 32–33.

⁷ Цвек О. В. Релігійні уявлення населення Трипілья // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 86.

⁸ Там же. – С. 82.

МАЛЬОВАНИЙ ОРНАМЕНТ ПОСУДУ ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНЬ (ЕТАПИ VII–CII–gII) ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СВІТОСПРИЙМАННЯ ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ

Одною з найважливіших проблем сучасної науки є проблема діалогу, зокрема діалогу культур¹. Для його проведення необхідно знати «мови» культур, які беруть у ньому участь. Вивчаються вони методами різних наук, однією з них є семиотика, котра досліджує властивості «мови» власними методами – як певну знакову систему.

Від дуже багатьох археологічних культур до нас не дійшло жодного писаного слова. Але часто на їхніх речах, і здебільшого на посуді, нанесено орнамент, котрий постійно привертає увагу дослідників, викликаючи те, що Х. Гадамер назвав «закликом – до-відповіді»².

Орнамент – дуже складне явище в людській діяльності, і його сміливо

Грушоподібна посудина з розписом.
Вигляд зверху. Колекція «ПЛАТАР».

можна віднести до таких проявів культури, адекватний опис яких може бути отриманий тільки за допомогою принципу додатковості. Нільс Бор, який запропонував цей принцип у галузі квантової фізики, вважав його важливим для людської мови та знання в цілому, зокрема для наук, які вивчають культуру. За принципом додатковості (у його загальнокультурному сенсі) опис складних об'єктів і явищ може бути отриманий тільки через зіставлення, здавалося б, суперечливих образів та понять³. Тому структурно-сеmiotичний метод вивчення трипільсько-кукутенського орнаменту не суперечить іншим дослідженням з цієї теми⁴.

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

У розділі трипільсько-кукутенський орнамент розглядається як своєрідний «текст», що складається з певного набору знаків, де цей термін розуміється дуже широко. Як зазначав Е. Гуссерль, «кожний вислів є знаком»⁵.

За Р. Бартом, історія знака – це історія його усвідомлення. Перший тип усвідомлення – символічний. У цьому випадку дослідників цікавить, що він означає: сам знак завжди оцінюється як щось похідне. Р. Барт говорить, що символічне усвідомлення має на увазі зображення глибини, воно переживає світ як відношення форми, що лежить на поверхні, та

багатолінійної, бездонної, могутньої глибини⁶. До символічного усвідомлення знака, на нашу думку, можна зарахувати більшість праць, присвячених семантиці орнаменту Трипільля-Кукутені.

Другий тип усвідомлення – парадигматичний. Тут розглядається відношення знака до деякої визначеної множини інших знаків, звідки він вилучається для внесення до «тексту». Парадигматичне усвідомлення є формальним, воно бачить знак у зв'язку з іншими знаками, до яких він подібний, але від яких він у той же час відрізняється – часто завдяки деякій мінімальній різниці. Воно зов-

сім або майже зовсім не бачить знака у його глибинному вимірі, але бачить його у перспективі, у динаміці запиту. Знак запитується з якоїсь замкнутої упорядкованої множини, і це запитування є актом означування.

Щоб створити зміст, людині достатньо зробити вибір з деякого готового набору елементів, заздалегідь структурованого або її власним мисленням (згідно з бінарною гіпотезою), або просто завдяки наявності матеріально завершених форм⁷.

¹ Иванов В. В. Чет и нечет. Асимметрия мозга и знаковых систем. – М., 1978. – С. 7.

² Гадамер Х. Г. Истина и метод Основы философской герменевтики. – М., 1988. – С. 439, 443.

³ Иванов В. В. До – во время – после? // Франкфорт Г., Франкфорт Г. А., Уилсон Дж., Якобсен Т. В преддверии философии – М., 1984. – С. 8.

⁴ Напр Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев неолита // Советская археология 1965. – № 1, 2; Gimbutas M. The Goddesses and Gods of Old Europe. 6500–3500. В. С. Myths and Cult Images. – London, 1973. – 216 p.

⁵ Реформатский А. А. Лингвистика и поэтика. – М., 1987. – С. 27.

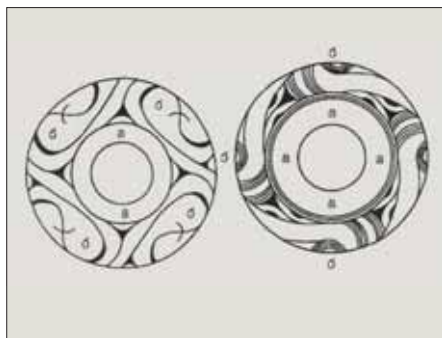
⁶ Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М., 1989. – С. 247–248.

⁷ Там же. – С. 246–252.

ПАРАДИГМАТИКА ТРИПІЛЬСЬКИХ ЗНАКІВ

Вивчати парадигматику знаків культурної спільності Трипілля-Кукутені можна завдяки великим серіям посуду з археологічних розкопок різних років. Спостерігаючи їхню орнаментацию, можна легко помітити, що для кожної серії певного типу властива переважно власне схема розпису. Схеми орнаментации посуду деяких поселень добре зрозумілі, якщо на них дивитися згори¹. Наприклад, дві основні схеми, якими були розмальовані біконічні посудини петренської локальної групи, — у вигляді петлі, що нагадує обриси латинської букви «S», і тангентні стрічки, які з'єднують між собою елементи у вигляді овалів, — при

Мал. 1. Вигляд згори розписів біконічного та грушоподібного посуду петренської групи.

верхній проекції виглядають як свастики (мал. 1).

Посередній схем в основному зображувались дрібні знаки, які, на відміну від загального розпису, часто змінювались на кожній новій посудині одного типу. Якщо їх вилучити зі схеми розпису, то вона залишиться непорушеною. Для нанесення цих знаків на кожній схемі існували чітко виділені місця. Ними часто були різні одинарні або парні наліпи, ручки посуду. Взагалі, як для всіх традиційних культур, так і для Трипілля-Кукутені властива особлива увага до виступаючих на площині предметів або місць². Це явище доб-

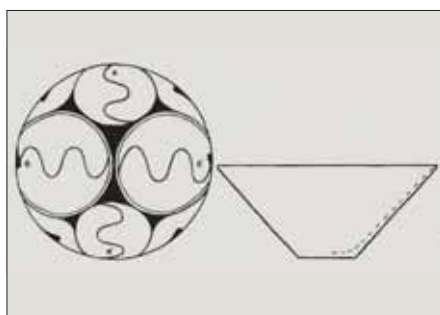
ре помітне на орнаменті томапівської локально-хронологічної групи, де на виступаючі місця посуду або біля них нанесена велика кількість знакового багатства, яким оперували митці того часу.

Знаючи місця розташування знаків, тобто їх положення відносно певних форм посуду та схем розпису, можна отримати кількість вживань кожного знаку. Це дозволяє мати статистично-позиційні показники для знаків, що входять до синтагматичного ряду. Як показують такі дослідження, кількість їх вживань як на синхронних, так і на діахронних знакових системах неоднакова.

Таким чином, склавши типологічні ряди посуду, дослідивши схеми його розпису і визначивши зони, де розташовані дрібні перемінні знаки, можна розпочати спостереження парадигматичних відношень останніх.

Перед тим слід нагадати, що під час дослідження орнаментации допалеолітичних культур необхідно дуже чітко дотримуватись формального підходу. Сам матеріал має «вести» дослідника, а не навпаки.

Для прикладу розглянемо орнамент великих зрізано-конічних мисок поселення етапу СІ петренської локально-хронологічної групи Бернашівка, що розташовувалось у Середньому Подністров'ї. Миски розмальовані схемою, що нагадує цифру

Мал. 2. Розпис зрізано-конічної миски.

«8». Уся зона розпису поділялась на чотири овали (мал. 2). У їхніх серединах зображувались дрібні перемінні знаки у дзеркальній симетрії. У зонах а та а' парадигматичний ряд знаків складається з горизонтальних та вертикальних хвилястих ліній і стрічок; зафарбованих або пустих напівовалів; місяцеподібних знаків; червоного кола в оточенні місяцеподібних зображень; хреста. Зони б та б' заповнювали, крім одного винятку, хвилястими лініями і стрічками, деколи з місяцеподібними знаками та червоними колами по боках (мал. 3).

Миска, прикрашена композицією із овалів із зображеннями рослини. Колекція «ПЛАТАР».

Деякі з цих знаків входять до інших парадигматичних рядів. Наприклад, зображення хреста можна побачити на схемі, яка має вигляд овалів, поєднаних тангентними лініями. Цих овалів, як правило, чотири на кожному глечикку; дуже рідко буває три. Усі овали заповнені однаковими знаками; лише на деяких посудинах грушоподібної форми вони різні з протилежних боків — у цих випадках знаки у двох колах змінюються на наліпи. Знак у вигляді хреста входить до ще одного ряду знаків, що заповнювали овали у схемі розпису біконічного посуду

¹ Бурдо Н. Б., Видейко М. Ю. Типы раннетрипольской керамики и её орнаментации междуречья Днестра и Южного Буга // Северное Причерноморье (Материалы по археологии). — К., 1984. — С. 98.

² Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. — М., 1990. — С. 351.

«совиний лик». Сюди, крім нього, входять усі знаки зі схеми у вигляді овалів, з'єднаних тангентними стріч-

ками. Деякі з них оточені знаками, що мають яскраву місяцеподібну форму.

СИНТАГМАТИЧНЕ УСВІДОМЛЕННЯ ЗНАКІВ

Наступне усвідомлення знака – синтагматичне. Воно вже не бачить або майже не бачить знака його перспективі, але воно вивчає його розвиток, його попередні та майбутні зв'язки, мости, які він перекидає до інших знаків. Динамізм такого образу пропонує монтаж рухливих взаємозамінюваних частин, комбінації яких саме й виробляють зміст. Синтагматичне усвідомлення розглядає відношення, які об'єднують знаки на рівні зображень, кордони, допущення та рівні свободи, що потребують об'єднання знаків¹.

Розглянемо синтагматичні зв'язки знака у вигляді чорного кола, що найчастіше трапляється у розписах посуду поселень томашівської локально-хронологічної групи. На сьогодні відоме 91 різне поєднання знаків, до яких входить чорне коло (мал. 4). Найчастіше його малювали поряд з місяцеподібними знаками (25 знаків). Цей знак зображувався також по боках лінзоподібних овалів на біконічному посуді та мисках (15 знаків); згори сітчастої стрічки на біконічному та кратероподібному посуді (6 знаків), малювався у вигляді подвоєного чорного кола на мисках (14 знаків). Особливо підкреслює зв'язок чорного кола з місяцеподібним знаком поєднання цих зображень в одному блоці (3 знаки). На мисках такий знак зображували у вигляді груп з чотирьох та п'яти чорних кіл (відповідно 3 та 2 знаки) у їхніх центрах, а також посередині свастикоподібних композицій, утворених рядами мисок (3 знаки), по боках сітчастої стрічки (1 знак) та

вертикальних ліній (3 знаки).

Таким чином, як уже зазначалося, чорне коло найчастіше пов'язувалося з місяцеподібними зображеннями. Таких зв'язків нараховується 25, з них 18 мають різне графічне виконання. Другим за кількістю поєднань з чорним колом є лінзоподібний овал (21 зображення, з них 16 різні за графікою). Чорні кола входили до малюнків, які мають вигляд дуже стилізованих тварин, – 10 різних знаків, поєднані із зображеннями рослин – 6 знаків, з лінзоподібними знаками та хвилястими стрічками – 2 знаки.

У цих об'єднаннях чорні кола найчастіше розташовуються по боках лінзоподібних овалів, вертикальних ліній, сітчастих стрічок, хвилястих ліній, місяцеподібних знаків – 22 різних зображення; у центрах хрестоподібних композицій (2 знаки) та малюнку, що складається з хрестоподібно розташованих зображень рослин та рисок (1 знак), у центрах свастикоподібних композицій, утворених рисками (3 знаки), хвилястими стрічками (1 знак) та драбиноподібними стрічками (1 знак).

Вивчення парадигматики та синтагматики знаків становить перший аспект семіотичної проблематики – синтактики. Цей рівень дослідження орнаменту займається структурою поєднань знаків, правилами їх утворення та перетворення безвідносно до їхніх значень і функцій знакових систем. Він пропонує максимальне врахування усіх текстів (у нашому випадку орнаментованого посуду),

що дасть змогу виділити схеми розпису кожного типу посуду, які організують дрібні перемінні знаки у систему, простежити зміни цих схем та дрібних знаків на синхронному та діахронному рівнях у межах однієї локально-хронологічної групи, а також в інших групах, близьких до неї генетично або типологічно, виділити парадигматичні ряди знаків кожної схеми розпису, котра проводиться на рівні відношення знака до форми посуду (або іншого предмета) та орнаментальної схеми, виділити відносно стабільні об'єднання знаків (блоки).

Як для синтаксичних, так і для наступних семантичних досліджень важливо враховувати два підходи – порівняння та зіставлення. Порівняльний підхід спрямований на пошук у «текстах» подібного, задля чого відієюється різне. Такому підходові властива різночасовість (діахронія).

Зіставлення, навпаки, базується лише на одночасовості (синхронії), намагається вивчити те, що розрізняє кожен «текст» або групу «текстів». Цей метод, зазначає О. Реформатський, має боятися кожної подібності, бо це штовхає на півеловання індивідуального та провокує підміну чужого своїм. Тільки послідовне визначення контрастів і різниць свого і чужого лежить в основі зіставлення «текстів» (у нашому випадку – орнаментальних схем та знаків)².

¹ Барт Р. Избранные работы... – С. 251.

² Реформатский А. А. Лингвистика и поэтика. – С. 40–41.

СЕМАНТИКА ЗНАКІВ

Наступний аспект семіотичної проблематики — семантика. Основний предмет її дослідження — це інтерпретація знаків і знакових сполучень на основі синтаксичних пошуків. Тобто вона вивчає відношення між знаком та об'єктом, який він означає. Ч. Піре виділив три основних типи знаків: іконічний знак, знак — символ та знак — індекс¹.

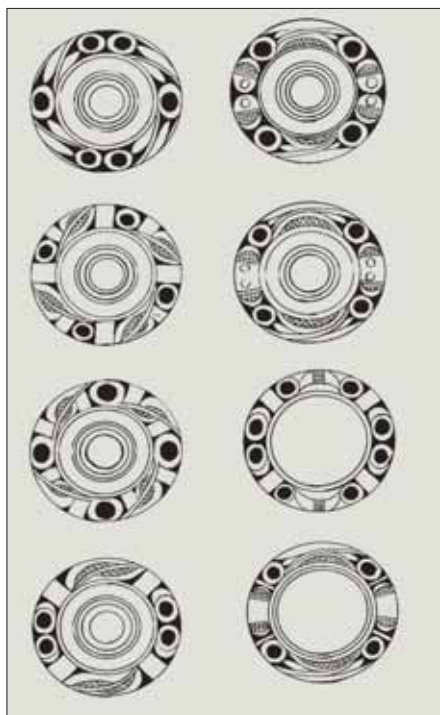
Іконічні знаки, чи знаки-копії, створюються у культурі шляхом більш-менш точного копіювання реальних об'єктів або явищ. У знакових системах Трипілля-Кукутені до таких знаків належать зображення місяця, рослин, тварин, антропоморфних фігур, змії, води.

Знаки-індекси пов'язані з означуваними ними предметами так, як дії зі своїми причинами. В орнаменті до них можна віднести насічки, лінії, які мають числовий або календарний характер, колір орнаменту тощо.

Знаки-символи не мають ніякої подібності з тими предметами чи явищами, які вони означають, їх використовували для зображення певного, здебільшого абстрактного, поняття. Таких знаків у знакових системах більшість.

До проблем семантики належить вивчення взаємовідношень парадигматичних та синтагматичних рядів із семантичними, а також зв'язків цих рядів знаків з іншими «текстами» культури, наприклад, ритуалами.

Повернемося знову до нашого прикладу із синтагматичним рядом знака у вигляді чорного кола томашівської локально-хронологічної групи. Нагадаємо, що до нього входять місяцеподібні та лінзоподібні знаки, а також знаки у вигляді рослин, тварин та хвилястих стрічок. Знак у вигляді чорного кола є центром хрестоподібних та свастикоподібних композицій, до яких входять також хвилясті лінії та рослини.

Мал. 4. Знаки у вигляді чорного кола на посуді томашівської групи. Кругові розгортки орнаментальних композицій. Майданецьке, етап С1.

Таким чином, до синтагматичного ряду чорного кола входить багато знаків — ікон. Серед них знаки місяця, тварин, рослин, води.

Щодо лінзоподібних овалів уже існує аргументована точка зору, що

це знаки зерна². Синтагматичний ряд цього знака підтверджує таку інтерпретацію. Він складається з 82 різних знаків. 15 з них об'єднані із зображеннями рослин, що намальовані безпосередньо над лінзоподібними фігурами — знаками зерна. Усього маємо 23 таких знаки. До 10 лінзоподібних знаків входять зображення місяця, до 8 — знаки води.

Отже, семантичне поле знака у вигляді чорного кола томашівської локально-хронологічної групи таке: чорне коло-місяць-зерно-тварини-рослини-вода-хрест-свастика. Саме чорне коло, вірогідно, є знаком повного місяця.

Семантичне поле знака зерна (лінзоподібного овалу) складається з одного, двох та шести повних місяців-рослин-серпанків місяця-одитварини. Сюди входять знаки — символи у вигляді заповнених сіткою трикутників, «гребінців», горизонтальних ліній тощо.

Важливе питання семантики — наявність певних кодів культури, розуміння яких дає змогу наблизитися до розуміння її «мови»³.

Найяскравішим у культурно-історичній спільності Трипілля-Кукутені, особливо на етапі С1–УІІ, є місячне

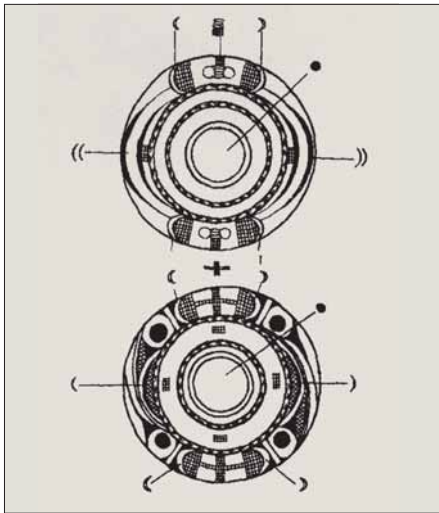

Мал. 3. Знаки хреста на розписах зрізано-конічних мисок. Київський обласний археологічний музей в с. Трипілля.

¹ Парментьер Р. Элементарная теория истины Пирса // Знаковые системы в социальных и когнитивных процессах. — Новосибирск, 1990. — С. 30–31.

² Видеико М. Ю. Аграрная символика в росписи трипольской керамики // Духовная культура древнего населения Украины — К., 1989. — С. 47–48.

³ Eco U. Nieobecna struktura. — Warszawa, 1996. — S. 45, 48–49.

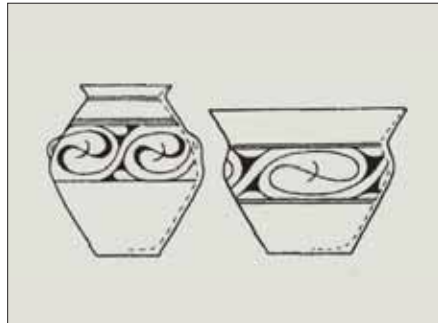
Мал. 5. Вигляд згори розпису біконічного посуду томашівської групи.

«кодування». Багато схем розпису цього часу містять місячні серпанки, наприклад, орнаментация біконічного посуду томашівської групи. Верхня проекція цього посуду дає змогу побачити, що цей орнамент складається з чотирьох зон, де постійно зображувались місячні знаки. Насамперед це місяця біля ручок. По боках ручок розташовувались знаки місяця у першій та останній чверті, а сама ручка, таким чином, потрапляла на місце повного місяця. Як ми вже згадували, саме на ручці, під ручкою і над нею розташовували велику кількість знаків томашівської групи, які у свою чергу також символізували ідею повного місяця (мал. 5).

Поміж ручками теж малювали місяці, які добре помітні на верхній проекції. У цьому випадку горловина посудини теж входила до знака місячного циклу, який мав такий вигляд: місяць у першій чверті (малюнок) – повний місяць (горловина глечика) – місяць в останній чверті (малюнок) (мал. 5). Таким чином зростання місяця та його зменшення пов'язувалось із наповненням та зменшенням усього, що знаходилось у посуді.

На кратерах, біконічному та грушоподібному посуді петренської групи місяць дуже часто малювали посередині схем розпису, що нагадує

стилізовану латинську літеру «S». Тут, як правило, зображували місяць у вигляді одного або двох вузьких серпанків у першій чверті, тобто у момент першої появи місяця на небі. Дуже рідко на цій схемі малювали місяць під час його зникнення – в останній чверті. Деякі розписи петренської групи, наприклад кратери, на відміну від схем томашівських, не призначались для спостереження їх згори. Їхні елементи розташовані у тих зонах, які просто не помітні при такому погляді на них. Вони орієнтовані на навколишній простір і сприймаються з фронтальної проекції (мал. 6).

Мал. 6. Розписи біконічної і кратеро-подібної посудини петренської групи.

Місячна символіка досить тісно пов'язана з «антропоморфним» кодом. Місячні знаки найчастіше зображувались поряд зі знаками – «очима» антропоморфного посуду, розмальованого схемою «совиний лик». Крім цих знаків, тут трапляються малюнки драбин, тварин, знаків води, що свідчить про зв'язок між цими знаками як на рівні парадигматики і синтагматики, так і на рівні семантики. Якщо простежити розвиток розпису «совиний лик» у діахронії, то добре помітно, що наприкінці етапу СІ-УІ поряд з очима істот, яких вони зображують, починають траплятися малюнки змії, інколи поряд із знаками місяця. Маємо навіть зображення спіралей на місці «очей» в оточенні тих самих місячних знаків. З часом, на етапі СІІ-УІ, в очах істот почали малювати знаки змії та води. Таким чином, уявлення про місяць як очі якоїсь вищої істоти¹ змінювалося на

уявлення про зміїно-водяний погляд тих очей.

Ще одним типом антропоморфного посуду, який подає зображення вищих істот в уявленнях населення культурно-історичної спільності Трипільля-Кукутені, є амфори, розмальовані схемами «лицьовий мотив». Вони зображували, як правило, два обличчя, які «дивились» у протилежні боки. У верхній частині обличчя складалось з трикутника у центрі – «носа» та двох чорних кіл по боках – «очей». Такий самий малюнок розташований у нижній частині – часто за принципом дзеркальної симетрії. Посередині композиції малювали широкі горизонтальні стрічки, які були або порожніми, або заповненими горизонтальними лініями, групами вертикальних рисок, рідше групами вертикальних ліній, вертикальних сітчастих стрічок, нахиленими лініями, навкісними хрестами. На зв'язок цих зображень з іншими елементами, що становили знакові системи носіїв культурної спільності Трипільля-Кукутені, вказують малюнки між ликами істот, біля їхніх «вух», які утворювали ручки

Грушоподібна посудина з розписом. Колекція «ПЛАТАР».

¹ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // Советская археология. – № 2. – С. 17–19.

амфор. Тут найчастіше розташовували один або два «лежачі» серпанки місяця, знаки повного місяця (чорні кола), знаки у вигляді сітчастих стрічок, рисок (знаки води?), знаки зерна-сітчасті та зафарбовані лінозоподібні овали (мал. 7). Таким чином, створювалось зображення двох (або однієї) істот з чотирма очима. Ці істоти були пов'язані з водою, зерном і місяцем.

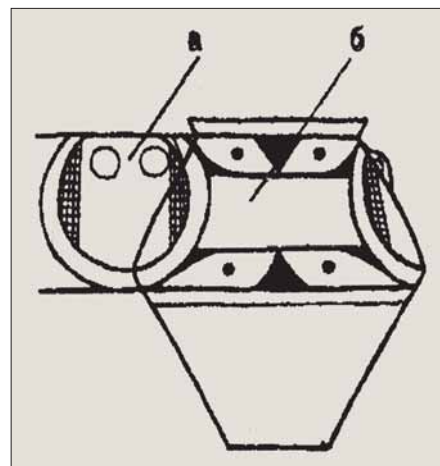
Отже, схеми розписів «совиний лик» та «лицьовий мотив» репрезентували лики вищих істот, яким вклонялось населення трипільсько-кукутенських поселень. Окрім них, існував ще посуд у вигляді вагітних жінок без голів. Дві пари виступів (деколи чотири) імітували груди. Біля них майстри томашівської групи малювали знаки у вигляді двох горизонтальних місячних серпанків, інколи у сусідстві зі знаками у формі навесієного хреста, розташованого у чотирикутнику, зерна.

Дуже розповсюджені на поселеннях томашівської групи антропоморфний посуд зі зображенням чорного кола у центрі орнаментальної схеми та двох пелюсток, біля нього. Таких малюнків на кожному глечикі, як правило, чотири—два вгорі та два внизу (між ручками).

пелюсток (символів змій?) — припадав на центр «живота». Іноді (значно рідше) у центрах композицій розташовувались малюнки у вигляді серпанків місяця. На одній посудині з таким орнаментом чорні кола були поєднані зі серпанками місяця, що свідчить, на нашу думку, про правильність інтерпретації чорного кола як знака повного місяця.

На заході трипільсько-кукутенської ойкумени на антропоморфному посуді, крім місячної символіки, малювали знаки — ікони змій. У центрі композиції тут зображували знаки у вигляді червоних кіл, хрестів у колах. На посудині з поселення Стіна IV (Вінницька область) знак у вигляді хреста у колі поєднано з малюнком півмісяця. Цей випадок вказує на тісний зв'язок знака — символа хреста та знака — ікони місяця.

Взагалі, знаки у вигляді хрестів часто трапляються в багатьох культурах. У дописемний період їх апріорно визначають як символи сонця. Хоч пізніше, у ранніх шумерських текетах, знак у вигляді хреста в колі мав значення «вівця»¹, а в єгипетській ієрогліфіці означав «місто»².

Мал. 7. Знаки на амфорі з «лицьовим» розписом томашівської групи.

безумовно означають щось одне раз і назавжди, є винятками³.

У зв'язку з цим цікаво простежити вживання хреста в орнаменталі посуду культурної спільності Трипілля-Кукутені, визначити систему, що замикає співвідношення знаків, до яких він входив, та місяця, де він зображувався.

Знак-символ «хрест» малювали у центрах мисок окремо або у складі композиції з двох стрічок, що заходили одна за одну («комети»). В окремих випадках їх малювали поряд із знаками місяця. Іноді хрести малювали або вирізували на денцях посуду.

Хрести у колах часто розташовували у центрах покриток грушоподібного посуду шипинцевських пам'яток. На етапі CI-γI їх оточували малюнки хвилястих стрічок і рисок — знаки-ікони води.

Знаки-символи у вигляді хреста в колі деколи входили у системи розписів грушоподібних та біконічних посудин петренської та чечельницької груп у вигляді чотирьох (рідко трьох) овалів, поєднаних тангентними лініями. Овали і знаки у них становили центри цих схем розпису. Хрести у колах малювали на місці «очей» антропоморфних істот на схемах «совиний лик». Тут вони інколи зображувались в оточенні серпанків місяця та змій. Масмо композицію зі Старих Бадражів (Молдова), де цей знак припадає на

Знаки на амфорі з «лицьовим» розписом. Етап VII. Колекція «ПЛАТАР».

Коли ручок немає — зображень два. Наліпи, що імітували груди, розташовувались угорі, під самим вінцем, а знак у вигляді чорного кола — символ повного місяця в оточенні

Це свідчить про те, що хрест у колі в архаїчних культурах далеко не завжди був символом сонця. О. Реформатський вказував що випадки, коли знаки або системи знаків

¹ Иванов В. В. История славянских и балканских названий металлов. — М., 1983. — С. 59, мал. 12.

² Gardiner A. Egyptian grammar. — London, 1958. — P. 37.

³ Реформатский А. А. Лингвистика и поэтика — С. 165.

повний місяць; з його правого боку розташований малюнок місяця у першій чверті, а ліворуч – місяць в останній чверті.

На великих зрізано-конічних мисках, розмальованих схемами у вигляді цифри «8», хрести в колах входили до семантичного ряду вода-місяць-змія.

Підсумовуючи контексти вживань знаку у вигляді хреста в колі, можна визначити його семантичний ряд: центр-місяць, повний місяць-очі, зір-змія, вода. У знакових системах Трипільля-Кукутені цей знак не домінує, а вживається порівняно з іншими досить рідко.

Крім семантики, існує ще один аспект семіотичної проблематики – прагматика. Вона вивчає відношення між знаковими системами і тими, хто використовує повідомлення, які вони містять у собі.

Прагматичні властивості й відношення, як правило, не можна висловити засобами досліджуваної зна-

Мал. 8. Посуд із зрізано-конічними горловинами: 1 – етап VI – Жури; 2 – етап CI – Валя Лупулуй; 3 – етап γII – Бринзени III; 4 – етап γII – Усатове.

кової системи. Їх вивчення потребує залучення понятійного і методологічного апарату таких наук, як психологія, культурологія тощо.

Дуже важливим питанням прагматики є загальне співвідношення текстів (у нашому випадку орнаментації) з культурою, в атмосфері якої вони створюються.

Світ людини – це світ відношень. Відомий дослідник цих питань М. Бубер виділив три типи відношень: між людиною і природою, між людиною і людиною, між людиною і вищими істотами¹. Розглянемо питання прагматики у світлі цих відношень.

ЗНАКОВА СИСТЕМА, ЯК ВІДНОШЕННЯ МІЖ ЛЮДИНОЮ І ПРИРОДОЮ

Як зазначав В. Воррінгер, упродовж історії мистецтва (у її широкому розумінні) спостерігаються постійні зміни натуралістичного і ненатуралістичного стилів. Натуралізм, за В. Воррінгером, завжди був породженням культур, які досягнули гармонійної рівноваги між людиною і космосом. Людина в рамках такого типу культури відчуває себе частиною органічної природи. Принаймні органічний світ не викликає у неї страху – у людини є те, що В. Воррінгер називає відношенням довіри до світу.

З іншого боку, коли взаємини між людиною і космосом стають дисгармонійними і неврівноваженими, з'являються лінійно-геометричні стилі. Немає сумніву, що первісні народи сприймали зовнішній світ як незрозумілий хаос, який викликав у них страх. Природно, що на такому етапі культурного розвитку неможливо

було відчуття якое задоволення від об'єктивного зображення світу. Світ повсякденного досвіду у такі епохи був світом страху, і зображення його лише підсилювало б цей страх. Тому люди, які жили у ті далекі часи, зверталися до протилежного натуралістичного напрямку. Вони зводили явища природного світу до лінійно-геометричних сюжетів, які мали стабільність, порядок і гармонію, тобто ті позитивні риси, яких люди не могли отримати у вихорі явищ, що їх оточували².

З іншого боку, сучасні успіхи у нейрохірургії дали змогу підійти до проблеми прагматичних відносин з погляду «спеціалізацій» у функціонуванні півкуль мозку. Це дозволяє розглядати знакові системи у запропонованій Е. Мореном триєдності: мозок – дух – культура³.

Перші повідомлення про те, що центри мислення локалізовані у корі

Посудина із зрізано-конічною горловиною. Колекція «ПЛАТАР».

головного мозку, були отримані за допомогою глибокого вивчення діяльності мозку під час його травмування. Так, травми скроневих та тім'яних частин лівої півкулі головного мозку дуже характерним чином позначаються на здатності читати, писати, говорити та виконувати

¹ Бубер М. Я и ты // Квинтэссенция. Философский альманах – М., 1992. – С. 296.

² Фрэнк Д. Пространственная форма в современной литературе // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв. Трактаты, статьи, эссе. – М., 1990 – С. 209.

³ Морен Э. Мозг и дух // Современная наука: познание человека. – М., 1988. – С. 70–71.

арифметичні дії. Такі самі травми правої півкулі ведуть до порушення тривимірного сприйняття, впізнавання образів, втрати музичних здібностей та здатності до ціннісних суджень. Таким чином, функції, що мають назву раціональних, виконуються головним чином лівою півкулею, а розпізнавання образів, знаків, ієрогліфів, здатність сприймати геометричні фігури, позасловесне спілкування – правою півкулею¹.

Як вважають деякі дослідники, інтуїтивне мислення правої півкулі – головний засіб вивчення світу нашими предками. Е. Фромм назвав осяяння правої півкулі «забутою мовою» і вважав, що вони являють собою загальне джерело походження снів, казок і міфів².

У зв'язку з цим велике зацікавлення викликають експерименти, проведені у Великобританії Ст. Даймондом з Кардіфського університету (Уельс). У результаті цих досліджень стало помітно, що порівняно з лівою півкулею права бачить світ значно похмуріше – як неприємне і навіть огидне місце. Було також помічено, що коли одночасно працюють обидві півкулі, то емоційне сприйняття сучасної людини дуже подібне до сприйняття однієї лівої півкулі³.

Таким чином, у людей періоду енеоліту основними відчуттями у взаємних з природою були страх та невпевненість. Як показують дослідження нейрохірургів, з цим відчуттям тісно пов'язані сприйняття та створення таких знакових систем, якими є лінійно-геометричні стилі. Люди, наносячи орнамент, ніби щоразу створювали світ знову, тим самим вносячи у нього порядок і гармонію⁴.

Щодо функціонування знакової системи у стосунках між людьми. Для дослідження цих відношень важливе значення має вивчення існування знакової системи впродовж тривалого проміжку часу. Це

дає змогу помітити та дослідити знаки, які передавались від покоління до покоління, а також простежити вживання знаків (їх кількісні показники у діахронії).

У вивченні функціонування трипільсько-кукутенських знакових систем на синхронному рівні важливу роль відіграють матеріали з масштабних розкопок великих поселень томашівської локальної групи Майданецьке і Тальянки. Тут завдяки багаторічній праці В. О. Круца, Рижова С. М., М. М. Шмаглія, М. Ю. Видейка та інших дослідників розкопані цілі ділянки кільцевих структур, які складаються із залишків будинків. Особливо довга ділянка, яка складається з 21 будівлі, розкопана на поселенні Майданецькому⁵.

Це дало змогу простежити вживання дрібних знаків на розписах посуду з метою дослідити їхнє поширення у кожному житлі, а також перевірити можливі зв'язки (на знаковому рівні) між будівлями.

У результаті такого дослідження помічено, що спільними знаками для багатьох будівель є прості або широко розповсюджені графеми. Вивчення розвитку орнаменту томашівської групи упродовж усього часу її існування показало, що вони були створені ще на етапі ВП, тобто є дуже архаїчними. Більшість графічних виразів у вигляді об'єднань знаків у блоки властиві лише кожній окремій будівлі.

Стало очевидним, що загальними для поселення, яке існувало відносно невеликий проміжок часу, були не знаки-блоки, а форми посуду, часто вживані схеми його розпису, прості знаки. Щодо знаків-блоків, то загальними для всіх жител були лише правила їх монтажу між собою. Самі ж знаки-блоки, їх графічні вирази у більшості випадків є унікальними.

Певно, у кожному будинку були люди (або одна людина), які, знаючи прості знаки і дотримуючись пра-

вил їх монтажу, могли створювати нові їхні комбінації.

Таким чином, протягом існування томашівської групи з певною трансформацією зберігались форми посуду та загальні схеми їх розпису⁶. Крім цього, залишалися незмінними правила монтажу знаків і набори простих графем. Щодо блоків, то більша їх частина створювалась у кожному житлі, і вони не слугували засобом комунікації типу людина-людина, тобто не були писемними знаками. Вони були відомі невеликій кількості людей, які належали до певної соціальної або культової спільності (або тій та іншій одночасно). Ці люди використовували такі знаки, імовірно, для комунікації з вищими силами. В інших випадках вони, мабуть, були своєрідними знаками, за якими відрізняли один будинок від іншого.

Мал. 9. Посуд на піддонах:
1–2 – етап VI – Фрумушіка;
3–4 – етап VII – Тиргу Окна-Подей.

Невелика кількість однакових знаків-блоків, більшість з яких трапилась один, рідше два–три рази, можливо, свідчить про те, що тут ми спостерігаємо своєрідну комунікативну селекцію у сфері сакрально-магічного звернення до бога (духа): щось не мало бути побачене (і почуте) тими, кого воно не стосувалося⁷. Багаторазове повторення одного і того ж знаку (2–4 і більше разів) на одній посудині теж дуже характерне для магічних дій⁸.

¹ Саган К. Драконы Эдема. Рассуждения об эволюции человеческого разума. – М., 1986. – С. 163.

² Там же. – С. 179–180.

³ Саган К. Драконы Эдема... – С. 190.

⁴ Элиаде М. Космос и история. – М., 1987.

⁵ Видейко М. Ю. Жилищно-хозяйственные комплексы поселения Майданецкое и вопросы их интерпретации // Раннеземледельческие поселения гиганты Трипольской культуры на Украине. 1 полевой семнар. Тезисы докладов. Тальянки, 1990. С. 117–120.

⁶ Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія. – Вип. 51. – С. 45–57.

⁷ Калыгин В. П. Язык древнейшей ирландской поэзии. – М., 1986. – С. 58.

⁸ Малиновский Б. Магия, наука и религия // Магический кристалл. Магия глазами ученых и чародеев. М., 1992 С. 109.

Як показує аналіз семантичних полів знаків, ми маємо справу не з фонемною розшифровкою, як це було б у випадку справжньої писемності, а з інтерпретаціями піктограм. Мови людей, котрі ними користувалися, ми не знаємо.

ЗНАКОВА СИСТЕМА, ЯК ВІДНОШЕННЯ МІЖ ЛЮДЬМИ ТА ВИЩИМИ СИЛАМИ

Як показав діахронний аналіз знакових систем Трипілля-Кукутені, вони дуже чутливо реагували на різні кризові явища у суспільстві. Стабільний розвиток знакових систем етапів VII і початку CI-γI, що характеризувався вживанням порівняно невеликої кількості знаків, наприкінці етапу CI-γI закінчився.

Приблизно із середини етапу CI-γI почалося зростання кількості вживання знаків на всіх поселеннях культури. Воно набуло свого апогею наприкінці етапу CI-γI. На керамічних комплексах з поселень цього часу, крім більшої порівнянні з попереднім часом кількості знаків, спостерігається також різке збільшення випадків уживання червоної фарби

Мал. 10. Двох'ярусний посуд: 1 – етап VI – Дрегушені; 2 – етап VI-VII – Траян Дялул Фінтинілор; 3-4 – етап γII – Тиргу Окна-Подей.

на мальованому посуді (на заході ойкумени). Почалося повернення до знакових виразів, які часто трапляються на етапі VI або у ще більш архаїчних знакових системах культурної спільності. На етапі VII і початку CI-γI таких знаків практично не було або вони трапляються

дуже рідко. До проявів повернення старої знакової системи належить поява форм посуду, аналогії яким знаходимо у досить давніх пам'ятках. Наприклад, посуд з високим зрізано-конічним горлом і наліпами біля його основи, на тулубі (мал. 8).

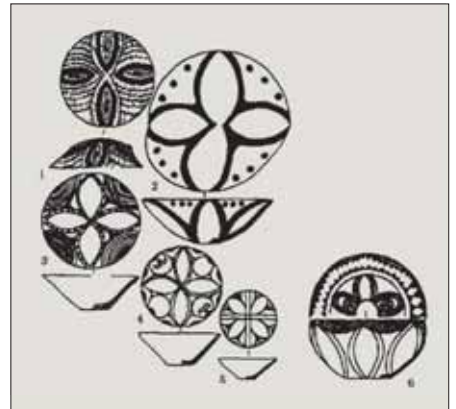
В. О. Дергачов звернув увагу на те, що ця форма посуду є вже на пам'ятках з рисами культури Боян, що була одною із складових виникнення культурної спільності Трипілля-Кукутені¹.

Приблизно у той самий час з'явився посуд на піддонах, до цього (на етапі CI-γI) практично невідомий, крім поодиноких знахідок. Але поява широкогорлих форм посуду на піддонах має, мабуть, локальний характер. Він є тільки на Правобережжі Серету, в керамічному комплексі з Тиргу Окна-Подей (мал. 9). На цьому ж поселенні маємо ще одну архаїчну форму – двох'ярусний посуд (мал. 10). Він також невідомий на етапі CI-γI, але широко розповсюджений на пам'ятках етапів VI та VI-VII на обох берегах Пруту і Дністра.

Ще одним проявом повернення населення трипільсько-кукутенських поселень до старих знакових систем став розпис посуду наприкінці етапу CI-γI та всього етапу CI-γII від вінець до дниць або ж він заходив значно нижче найбільшого розширення тулубів. Починаючи з етапу VII і до середини етапу CI включно такий розпис не застосовували. Зони орнаменту цього часу розташовані від вінець або шийки і сягають трохи нижче найбільшого розширення посуду. Натомість на етапах VI та VI-VII посуд розмальовували або пов-

ністю від вінець до дниць, або залишали вільними невеликі ділянки біля них.

Крім форм посуду та розташування схем його розпису, повернення до старих знакових виразів спостерігається і на самих схемах орнаменту та дрібних знаках.

Мал. 11. Розписи покришок і мисок овалами: 1 – етап VI – Гринчук; 2 – етап VII – Немирівське (Одеська обл); 3-5 – етап CI – Бернашівка; 6 – етап γII – Бризени ПІ.

Серед схем розпису посуду кінця етапу CI-γI і особливо етапу CI-γII домінували лінзоподібні овали, їх зображували хрестоподібно посередині, іноді назовні мисок або малювали в одну, дві чи три веретви та інших типах посуду. Овали присутні у розписах етапу CI-γI, але загалом вони використовувались у цей час досить рідко. Набагато частіше лінзоподібні овали як схеми розпису трапляються раніше – у розписах посуду етапів VI та VI-VII, де вони, проте, не домінують, хоч вживаються нерідко (мал. 11).

¹ Дергачев В. А. Памятники Позднего Триполья. – Кишинев, 1980. – С. 80; Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины – К., 1989. – С. 171–188.

Повернення до знакових виразів ранніх часів помітне на рівні появи дуже мало вживаних до цього часу знаків.

Наприклад, наприкінці етапу СІ-УІ у знакових системах поселень обох берегів Пруту та Верхнього Дністра можна спостерігати повернення до реалістичних зображень змії. До цього часу тут траплялись лише поодинокі реалістичні малюнки. Так, серед великого керамічного комплексу з поселення Бернашівка (етап СІ) виявлено лише два глечики з такими зображеннями. Але у знакових системах поселень етапу А реалістичні зображення змії трапляються досить часто, хоч виконані вони не фарбою, а, як і весь орнамент, а технікою різьблення по сирій глині.

Таким чином, тут спостерігаються ще глибші, аніж на етапах VI та VI-VII, витoki тих ідей, до яких повернулось населення етапу СІ-УІІ, розмальовуючи свій посуд.

На етапі СІ-УІІ, особливо на пам'ятках Північної Молдови та близьких до неї територій, у розписах глечиків з'являється велика кількість антропоморфних зображень. Вони постійно привертають увагу дослідників – Т. Г. Мовша присвятила їм спеціальну розвідку, у якій на посуді цього часу зафіксувала 53 таких зображення. Антропоморфні малювані фігури на етапі VII поки що невідомі. На посуді етапу СІ-УІ маємо опублікованими чотири таких малюнки – по два на кожному глечикі з поселень Петрени і Бернашівка. На малюваному посуді етапів VI-VII з пам'яток румунської Молдови таких зображень відомо п'ять. Як зазначає Т. Г. Мовша, на етапі СІ-УІ антропоморфні фігури розташовувались навіть у подібному до етапу VI-VII контексті – посередині лінзоподібних овалів¹ (мал. 12).

Як бачимо, на етапі СІ-УІІ елементи знакових систем раніших від культурної спільності Трипілья-Кукутенських часів (етапів VI, VI-VII, а іноді, як це маємо у випадку зі зна-

Мал. 12. Антропоморфні зображення: 1-3 – етап VI-VII – Траян Дялул Финтиніпор; 4 – етап VI-VII – Гелашті; 5 – етап CI – Бернашівка; 6 – етап UII – Тіганаші.

ком «змії», і ще давніших) повністю замінили пануючу до цього знакову систему етапу СІ-УІ.

Описавши окремі найяскравіші прояви повернення наших предків до архаїчних знаків у знакотворчій діяльності середини і кінця етапу СІ-УІ, а також СІ-УІІ, звернемось до механізмів передачі традицій. Виходячи із наведених прикладів, можна сказати, що знаки і форми посуду, якими користувались мешканці трипільсько-кукутенських поселень, становили для них велику цінність і уособлювали собою магічну силу.

На етапах VII та СІ-УІ їх не забували, про що свідчать, наприклад, поодинокі зображення овалів на мисках, біконічних та грушоподібних глечиках цього часу. Не забувалася також традиція розпису мисок з обох боків, що засвідчує знахідка на поселенні етапу СІ Бернашівка двох мисок, розмальованих з обох боків. Це явище абсолютно не характерне для мисок цього часу. Постійно пам'ятали і про знаки-ікони у вигляді змії та антропоморфних фігур.

Безумовно, ці зображення графічно відрізняються від давніх. Як зазначає дослідник явищ і традицій Є. Шацький, прагнення до збереження в усьому вірності «батькам» ілюзорне, оскільки це вимагало б неможливого: жити в точно такому ж, як вони, світі².

Особливо цікаво те, що населення трипільсько-кукутенських поселень етапу СІ-УІІ користувалося знаками предків, які ті вживали не так часто. Наприклад, вони зовсім не малювали дуже розповсюджені на розписах посуду етапів VI та VI-VII спіралі, за винятком посуду з поселення Тиргу Окна-Подей, де вона трапляється доволі часто. Натомість, як уже зазначалось, лінзоподібні овали, які зображувались на посуді етапів VI та VI-VII нечасто, на етапі СІ-УІІ стали, поряд із «сіткою» та криволінійними композиціями, основними схемами розпису.

Можливо, це можна пояснити, спираючись на запропоновану Ч. Моррісом теорію цінності знаків³. У розписах етапу СІ-УІІ вживались ті знаки, яким предки надавали особливої цінності, і за своїм статусом вони могли зображуватись нечасто.

Тут виникає запитання щодо причин, які викликали явище повернення до знаків предків. Останнім часом у літературі з'явилися думки, що наприкінці етапу СІ-УІ та на початку етапу СІ-УІІ у трипільсько-кукутенських суспільствах почали проявлятися певні кризові явища. Тепер найпереконливіше доведеними є їх кліматичні пояснення⁴. Ця криза торкнулась усієї ойкумени культурної спільності і викликала ріст знакової діяльності, ймовірно, як магічного засобу впливу на природу або на ті сили, які в уявленнях населення того часу володіли нею.

Однак це не принесло нашим предкам бажаних результатів, але викликало ще більші зусилля у знаковій діяльності. Ці зусилля проявились у повній відмові на етапі СІ-УІІ від схем розпису та форм посуду, вживаних до цього, та масовому виникненні як нових знаків, так і зображенні дуже трансформованих знаків предків. Можливо, ці явища були викликані якимись уявленнями про «Золотий вік», про добробут і достаток, у якому жили предки. Але ці знаки також не допомогли, і

¹ Мовша Т. Г. Антропоморфные сюжеты на керамике культур Трипольско-Кукутенской общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К., 1991. – С. 40–41.

² Плацкий Е. Утопия и традиция. – М., 1990. – С. 300.

³ Моррис Ч. У. Из книги «Значение и означивание». Знаки и действия // Семиотика. – М., 1983. – С. 181

⁴ Кременецкий К. В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины – М., – 1991. – С. 166, 175.

апогеєм кризи культурної спільності став її колапс.

Таким чином, можна сказати, що знакові системи у вигляді орнаменталії посуду — це пульс культури, який одразу реагує на найменші у ній зміни.

Перед початком кризи різко зросла кількість вживаних у системах знаків. Їх зростання було своєрідним індикатором майбутньої кризи. У кризовий час майже повністю

відмовились від пануючої до цього знакової системи. Разом з тим приділялася велика увага знакам предків, які були наділені особливим ціннісним статусом. Можливо, це було обумовлено словесними текстами про «Золотий вік». Слабо виявлена знакова діяльність (принаймні орнамент) свідчить про силу і потенційні можливості росту суспільства, яке її використовувало.

Перераховані міркування щодо методів дослідження і отримання з їх допомогою результатів у вивченні знаків культурної спільності Трипілля-Кукутень, безумовно, не вичерпали усієї глибини семіотичної проблематики. Можна сказати, що вони лише відчиняють двері, за якими криються нові можливості для дослідження дописемних культур.

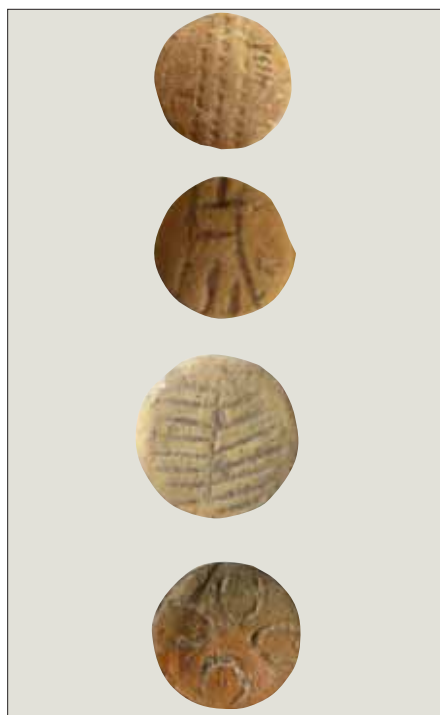
РАННІ ЗНАКОВІ СИСТЕМИ (ТРИПІЛЛЯ А-ВІ-ВІ-II)

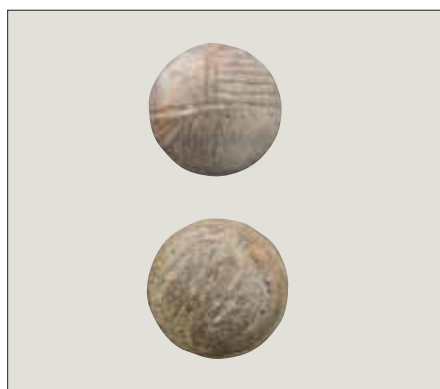
Знаки на денцях посуду раннього періоду трипільської культури. Поселення Окопи та Кормань. Трипілля А. Дослідження В. Г. Збеновича. НФ ІА НАНУ.

Враховуючи походження трипільської культури¹, цілком логічно шукати серед її матеріалів, починаючи з раннього етапу, знаки, схожі на ті, що були поширені в неолітичних культурах Балкан та Центральної Європи.

Вже на кераміці раннього періоду трипільської культури можна побачити ряд знаків, які можуть бути виокремлені з орнаменталії. Вони розміщені як у межах орнаментальних композицій, так і поза ними. Знаки наносилися за допомогою заглиблених (врізних) ліній, іноді намальовані фарбою. Враховуючи, що заглиблені лінії, як правило, заповнювали білою пастою, а простір між ними фарбували вохрою в червоний колір, тло могло бути чорним, певне значення могла мати кольорова гама символів. Її складо-

Знаки на ручках покришок та денці посудини. Поселення Бернашівка. Трипілля А. Дослідження В. Г. Збеновича. НФ ІА НАНУ.

Знаки на ручках покришок. Трипілля А. Колекція «ПЛАТАР».

ві — три кольори: червоний, білий, чорний. Традиція використання кольору при нанесенні знаків та орнаментальних композицій набула ще більшого поширення з появою на етапі ВІ справжнього мальованого посуду.

Одним з найулюбленіших місць для знаків на керамічному посуді є верхня частина ручок покришок, денця посудин, медальйони, включені в орнаментальні композиції. Як правило, це прості фігури — хрест, коло; останнє буває розділене лініями на овали тощо.

Певні знаки можуть бути центрами, які іншими елементами пов'язані у динамічні орнаментальні композиції. Так, знак кола у різних варіаціях його заповнення є одним з двох-чотирьох вузлових елементів на горщиках, вазах, фруктовницях та грушоподібних посудинах.

Особливо слід виділити знаки, розміщені поза орнаментами. Їх кількість невелика. Це переважно хрести та хрестоподібні композиції з груп паралельних рисок на денцях посудин.

Вирізняється своєю складністю окреме зображення на придонній частині горщика з поселення Бернашівка (розкопки В. Г. Збеновича): перевернута трапеція, від лівого кута якої відходить з нахилом вліво коротка лінія, далі — дві паралельні, біля правого кута зображено нахилений V-подібний знак. Воно розміщене поза орнаментальною композицією, нижче подвійної прокресленої лінії, яка відділяє від неї придонну частину посудини. Описане

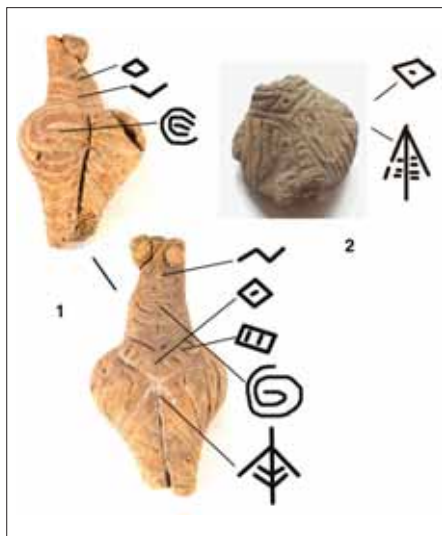
¹ Див. розділ 2 у цьому томі.

Денце посудини зі знаком. Поселення Бернашівка. Трипілля А. Дослідження В. Г. Збеновича. НФ ІА НАНУ.

вище зображення, можливо, є лігатурою з чотирьох простих знаків. За принципом побудови воно нагадує лігатури зі знаків культури Вінча¹.

На антропоморфній статуєтці з поселення Нові Русешти Іб (Молдо-

Знаки на антропоморфних статуєтках. Трипілля А. Поселення Олександрівка (колекція ОАМ) та Колекція «ПЛАТАР».

ва, розкопки В. І. Маркевича) у верхній частині зображено лігатуру із знаків, що являють собою різного роду «гребінці» та групи ліній².

На поселеннях раннього етапу в Румунії виявлено фрагменти кераміки, пластику та глиняні таблички з окремими знаками або групами знаків, в тому числі лінійними, які подібні до знаків культури Вінча. Групи знаків та окремі знаки є на кераміці з поселення Траян-Дялун-Віей (фаза Прекукутень І). Найбільша лінійна група знаків виявлена на піддоні фруктошниці з поселення Тирпешть ІІІ³.

Зображення на статуєтках раннього етапу з території Молдови та України найповніше було враховане свого часу А. П. Погожевою. Вона виділила близько 56 «видів орнаменту» (фактично, знаків), а також проаналізувала систему їх розміщення та взаємну кореляцію⁴. Серед цих знаків зустрічаємо ті самі, що й на посуді - спіралі, кола, хрести, зірка, свастики, а також притаманні лише антропоморфній пластичці. Дуже популярним знаком, який зустрічається на статуєтках раннього етапу трипільської культури, був розділений усередині на чотири частини ромб. Його розміщували як на животі, так і на грудях, спині, задній частині статуєток.

На статуєтках культури Прекукутень та Трипілля А (Тирпешть ІІІ, Лука-Врублевецька) зафіксовано знак у вигляді прямокутника з розміщеними в ньому 1–2 лініями, паралельними довгій стороні прямокутника⁵. Більш давні зображення цього знака відомі на посуді культури лінійно-стрічкової кераміки. Цікаво, що подібний знак відтворено на конічній покривці трипільської культури (колекція «ПЛАТАР»), яку датовано етапом VI-II. На ній чотири таких знаки утворюють динамічну свастикоподібну композицію.

Той факт, що частина знаків є спільною для кераміки та пластики, може розглядатися як свідчення їх універсального характеру. Ідентич-

Знаки біля ручок грушоподібних посудин. Трипілля А. Колекція «ПЛАТАР».

ними є правила монтажу знаків на цих категоріях виробів. Майже повністю відсутні лінійно розташовані групи знаків, за винятком найдавніших зразків кераміки з фази Прекукутень І. Складається враження, що впродовж раннього етапу Трипілля-Прекукутень навички лінійного використання знаків було втрачено, а самі знаки, загальне число яких становить близько 70–80, використовувалися переважно як елементи орнаментальних композицій.

На етапі VI (Кукутень А) набуває поширення мальована кераміка. Однак все ще зберігається традиція прикрашання посуду заглибленим орнаментом. Саме на цій категорії виробів продовжують зустрічатися знаки, характерні для початкового етапу розвитку трипільської культу-

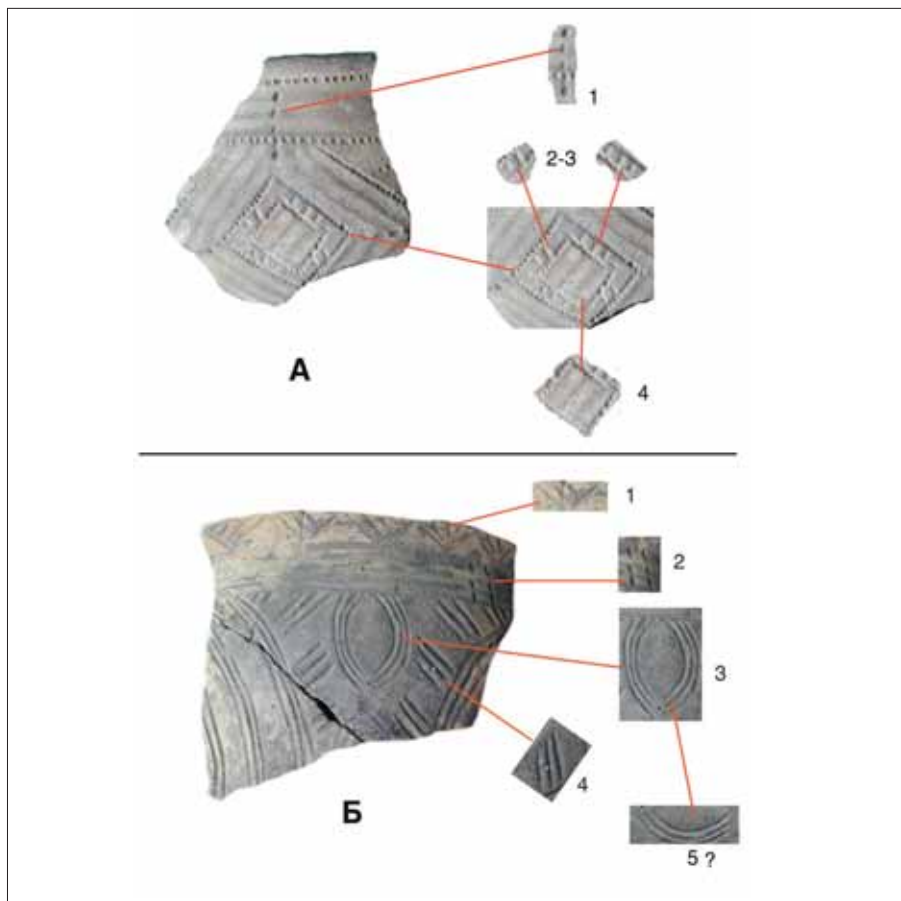
¹ Winn M. M. Shan. Pre-writing in South-Eastern Europe: The Sign System of the Vinca Culture 4000 BC. — Los-Angeles, 1981. — 118 p.

² Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР — М., 1982. — Табл. 56. — 11;

³ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии... — Табл. 56. — 3; 7; табл. 83. — 13, 18–20.

⁴ Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983. — Табл. 7–12.

⁵ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии... — Табл. 56. — 3, 6.

Знаки та блоки знаків на фрагментах посуду. Поселення Березівська ГЕС. Трипілля VI. Розкопки В. М. Даниленка. НФ ІА НАНУ.

ри. Це насамперед хрестоподібні композиції на ручках покришок. Елементи композиції на стінках посудин виділити доволі складно. Тут можна знайти ромби, овали, групи рисок – вертикальних і горизонтальних, кола, спіралі тощо. З'являються зображення місячних серпиків. Так само частина цих символів виступає вузловими елементами орнаментальних композицій.

Можна простежити подібні елементи в орнаменталії на мальованому та заглибленому посуді, отже, відбувався поступовий перенос давньої традиції нанесення знаків на новий технологічний рівень. Для цього процесу характерна стилізація, хоча є випадки досить докладного відтворення старих знаків у техніці розпису.

З поширенням трипільської культури на Схід на етапі VI, а особливо VI-II, прискорився процес формування локальних варіантів Трипілля. При цьому архаїчні способи нанесення орнаменталії, а також старі символи найповніше збереглися саме

у віддалених на схід регіонах поширення культури.

Наприклад, архаїчні традиції використання та створення знаків продовжили своє існування на територіях східнотрипільської культури, пам'ятки якої збереглися на Середньому Дніпрі до етапу СІ включно. Хоча вони й зазнали значного впливу

Покришка зі знаком на ручці. Трипілля VI. Колекція «ПЛАТАР».

з боку «мальованого» Трипілля, але на поселеннях Подніпров'я на етапах VII та СІ можемо зустріти досить представницький набір давньої трипільської символіки, виконаної у традиційній техніці заглибленого орнаменту. Водночас у такій само техніці зображують нові антропоморфні та зооморфні символи, рослини тощо – знаки, типові саме для мальованої кераміки з навколишніх територій.

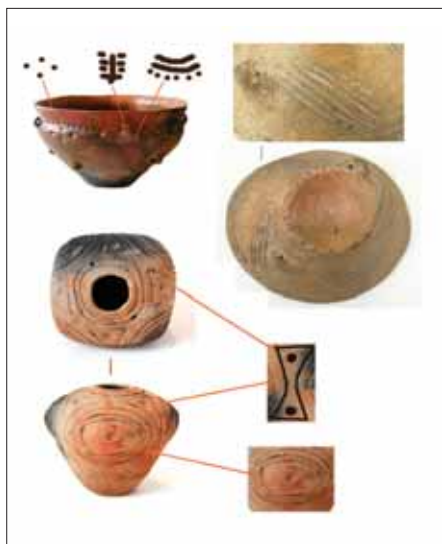
Водночас можна простежити існування окремих символів, зокрема

Композиції з використанням знаку «овал-крапля» на посуді етапу VI-II. Колекція «ПЛАТАР».

й нових, паралельно на мальованому та прикрашеному заглибленим орнаментом посуді. Це добре простежується на прикладі такого елемента, як «овал-крапля». Останній став важливим елементом композиції вже на ранньому етапі – зустрічається на грушоподібних посудинах та покришках із «змінними» сюжетами. У його заповненні є риси, крапки. На етапі VI-II подібні овали зустрічаємо як у заглибленому, так і в мальованому орнаментах на тих же покришках і грушоподібних посудинах, до того ж форми вже досить помітно змінилися. При цьому зростає варіабельність знаку «овал-крапля» за рахунок заповнюючих елементів – рисок, ліній, крапок чи груп цих елементів.

«Овал-крапля» входить у досить складні блоки знаків, об'єднаних в орнаментальні композиції. Прикладом такого блоку може бути

Знаки на посуді етапу VI-II. Колекція «ПЛАТАР».

покришка з поселення Заліщики. У верхній частині її розміщено композицію, складовою якої є шість овалів-крапель (чотири розташовані симетрично, два у колі в центрі), лізини-овали, трикутники, X- подіб-

Знаки з паралельних ліній на посуді. Трипілля А. Колекція «ПЛАТАР».

ний символ в центрі та ін. При цьому використано дві фарби — червону і чорну, а також біле тло. Таким чином композиція включає «позитивні» та «негативні» елементи зображення, а кольорова гама, ціл-

ком імовірно, несе певну інформацію нарівні з графемами.

Подібні твори характерні як для етапу VI, так і для етапу VI-II і є вінцем декоративного перетворення та використання старої, неолітичної символіки. Зіставлення набору знаків етапу VI-II та наступних етапів трипільської культури показує, що спільним для них є базові знаки (коло, хрест, лізна-овал, овал-крапля, крапка, відрізки паралельних ліній, спіраль та ін.), а також правила їх монтажу.

Водночас фінал етапу VI-II — початок етапу VII можна розглядати як переломну межу у розвитку знакових систем Трипілля-Кукутень, після якої відбувається активізація знакотворчої діяльності, яка привела до збільшення числа уживаних знаків у кілька разів. Перебіг зазначеного процесу висвітлений у працях Т. М. Ткачука та наступній частині цього розділу.

ЗНАКОВІ СИСТЕМИ ТРИПІЛЬСЬКО-КУКУТЕНСЬКОЇ СПІЛЬНОСТІ (ЕТАПИ VII-II) І ПИСЕМНІСТЬ

Розкопки трипільсько-кукутенських поселень останніх десятиліть дали багатий матеріал, зокрема велику кількість посуду, що дозволяє не лише вивчати його традиційними археологічними методами, але й застосувати статистично-позиційні та семіотичні методи. Для досягнення цього необхідно вести діахронні та синхронні спостереження над динамікою вживання знаків, як загальних для всіх поселень, так і для кожного поселення в межах локальних груп, а також схем розпису посуду, червоної фарби на них, антропоморфних, зооморфних, рослинних та інших знаків-ікон, які не входять до складу загальноживаних графем. Усі ці дослідження проводяться з акцентом уваги на знакових системах, що припадають на час міграцій, знаходяться в зоні контактів між різними групами чи на периферії культурної спільності або,

навіпаки, існують у час її стабільного розвитку.

Орнамент — дуже складне явище в людській діяльності, і його сміливо можна зарахувати до таких проявів культури, адекватний опис яких можна отримати тільки за допомогою принципу додатковості. Нільс Бор, котрий запропонував цей принцип у галузі квантової фізики, вважав його важливим для людської мови та знання у цілому. За принципом додатковості (у загальнокультурному розумінні) опис складних об'єктів і явищ можна отримати тільки шляхом зіставлення, здавалося б, суперечливих образів та понять¹.

Тому використані в роботі статистично-позиційні та структурно-семіотичні методи вивчення орнаменту не суперечать кращим досягненням ретроспективного методу, що панує у галузі досліджень змістового значення орнаменту. Орнамент у роботі

розглядається як вторинна знакова семіотична моделююча система (за Б. А. Успенським)². Система складається з певної множини знаків, де термін «знак» розуміється дуже широко. Перефразовуючи Е. Гуссерля, можна визначити, що кожний графічний (та пластичний) вираз є знаком³.

Для семіотичного аналізу вибрана орнаментация посуду проміжку часу від етапу VII до VII-II, тому що саме в цей час спостерігається найбільший прояв знакової діяльності населення трипільсько-кукутенської спільності; розкопки поселень цього часу дали багато керамічного матеріалу, що дозволяє зробити добре документовані висновки.

За результатами дослідження можна спробувати дати відповідь на питання щодо можливості існування писемності у населення трипільської культури на етапах VII-VII-II. Для

¹ Иванов Вяч. Вс. До — во время — после? Предисловие // Франкфорт Г., Франкфорт Г. А., Уилсон Дж., Якобсен Т. В преддверии философии, духовные искания древнего человека. — М., 1984. — С. 8.

² Лотман Ю. М. О семиосфере // Избранные статьи. — Таллин, 1992. — Т. 1. — С. 11–24.

³ Реформатский Л. А. Лингвистика и поэтика. — М., 1987. — С. 27.

цього зіставимо дані по Трипільню із загальноприйнятими теоретичними положеннями щодо історії розвитку писемності. Як відомо, в історії писемності виділяються три періоди розвитку:

- 1) піктографічна ребусоподібна конкретно-символічна писемність, не пов'язана з мовою;
- 2) ідеографічна писемність, ізоморфна мові;
- 3) фонетична писемність, що співвідноситься з мовою¹.

До якого з цих трьох етапів розвитку писемності можна віднести знакові системи Трипільля-Кукутень? Це питання стало особливо актуальним останнім часом у зв'язку з культурологічним осмисленням трипільсько-кукутенського феномена в цілому. Адже писемність, за висловом В. М. Массона, є складовою частиною величезного айсберга культури перших цивілізацій (до якої належать також міста і монументальна архітектура)².

Для аналізу знакових систем як певних графічних «текстів» використаємо, з деякими змінами, етапи дослідження, що були запропоновані В. С. Стариковим для вивчення малої киданської писемності³.

З усіх відомих на сьогодні знакових систем трипільсько-кукутенської спільноти етапу СІ-УІ найбільш розвинутою є знакова система томашівської локально-хронологічної фуни⁴. Поки що вона найбільш досліджена з усіх груп трипільсько-кукутенської ойкумени. Тривалі розкопки поселень Тальянки і Майданецьке дозволяють найбільш повно дослідити знакову систему на синхронному рівні, а розкопки, що у різні часи здійснювались на поселеннях цієї групи усіх етапів її розвитку, дозволяють дослідити її у діахронії. Тому для прикладу зупинимось саме на знакових системах Тальянок і Майданецького.

1. Довжина «текстів». Переважна більшість усіх відомих знаків томашівської групи нанесена на посуд-

1 157	2 79	3 51	4 9	5 7	6 7	7 5	8 2	9 2	10 2	11 1	12 1	13 51
14 3	15 1	16 1	17 48	18 26	19 19	20 6	21 1	22 1	23 2	24 11	25 4	26 2
27 10	28 1	29 6	30 4	31 2	32 2	33 8	34 7	35 1	36 1	37 1	38 1	39 1
40 3	41 1	42 3	43 1	44 2	45 2	46 1	47 1	48 1	49 4	50 6		
51 1	52 1	53 1	54 1	55 1	56 1							
57 4	58 1	59 1	60 1	61 1	62 1	63 1	64 1	65 3	66 1	67 1	68 1	69 2
70 1	71 1	72 1	73 4	74 1	75 6	76 2	77 1	78 1	79 2	80 2	81 2	82 2
83 3	84 3	85 3	86 1	87 1	88 1	89 1	90 1	91 1	92 1	93 1	94 3	95 3
96 1	97 1	98 1	99 1	100 1	101 1	102 1	103 1	104 1	105 1	106 1	107 2	108 2
109 1	110 1	111 1										

Каталог знакової системи поселення Майданецьке. Номери 1–111.

Як виняток знаки трапились на зооморфній посудині у вигляді ведмеда, моделі будівлі, саней, чого ми не спостерігаємо в інших знакових системах. Вони розташовувались або по вертикалі, або по горизонталі. Довжина груп знаків невелика – від одного до трьох (рідше чотирьох) різних знаків.

2. Склад і типи графічних комплексів і пауз. Кожне зображення складається з різної кількості графіч-

них комплексів – простих та складних, розташованих найчастіше один під одним. Ці комплекси розділені між собою або порожніми місцями, або такого ж зображення знаком, що входить у блок і малюється у верхньому ярусі. Графічних комплексів (блоків) на посудині, як правило, два або чотири (рідко три), вони нанесені з протилежних боків. Інколи розділені зображення знаків у верхньому ярусі розпису та

¹ Карапетьянц А. М. Китайское письмо до унификации 213 г. до н.э. // Ранняя этническая история народов Восточной Азии. – М., 1977. – С. 239–240.

² Массон В. М. Первые цивилизации. – Ленинград, 1989. – С. 8–9.

³ Стариков В. С. Прозаические и стихотворные тексты малого киданского письма XI–XII вв. // Забытые системы письма. Остров Пасхи, Великое Дяо, Индия. Материалы по дешифровке. – М. 1982. – С. 100–109.

⁴ Див. ТОМАШІВСЬКА ГРУПА ПАМ'ЯТОК.

елементами загальної схеми розпису у нижньому ярусі.

3. Склад графічних комплексів.

Простий графічний вираз є основною структурною одиницею знакової системи томашівської групи (як і інших груп) і завжди складається з однієї графема-монограми. У зображеннях графема-монограма стоїть окремо, тобто ізольовано від складних графічних комплексів. Складні графічні комплекси – поліграми являють собою комплексні блоки, що складаються з декількох графем. Кількість графем у блоках різна – від двох до чотирьох. Монограми і поліграми – це графічні одиниці, що легко виділяються із загальної схеми розпису, при цьому її не порушуючи. Схеми розпису теж є знаками, ієрархічно вищими. Вони об'єднують монограми і поліграми у системи. Загальні схеми розпису мають вигляд хрестів (статичні композиції) та свастик (динамічні композиції) або поєднань цих знаків (статично-динамічні композиції).

4. Поліграми і порядок розташування у них графем.

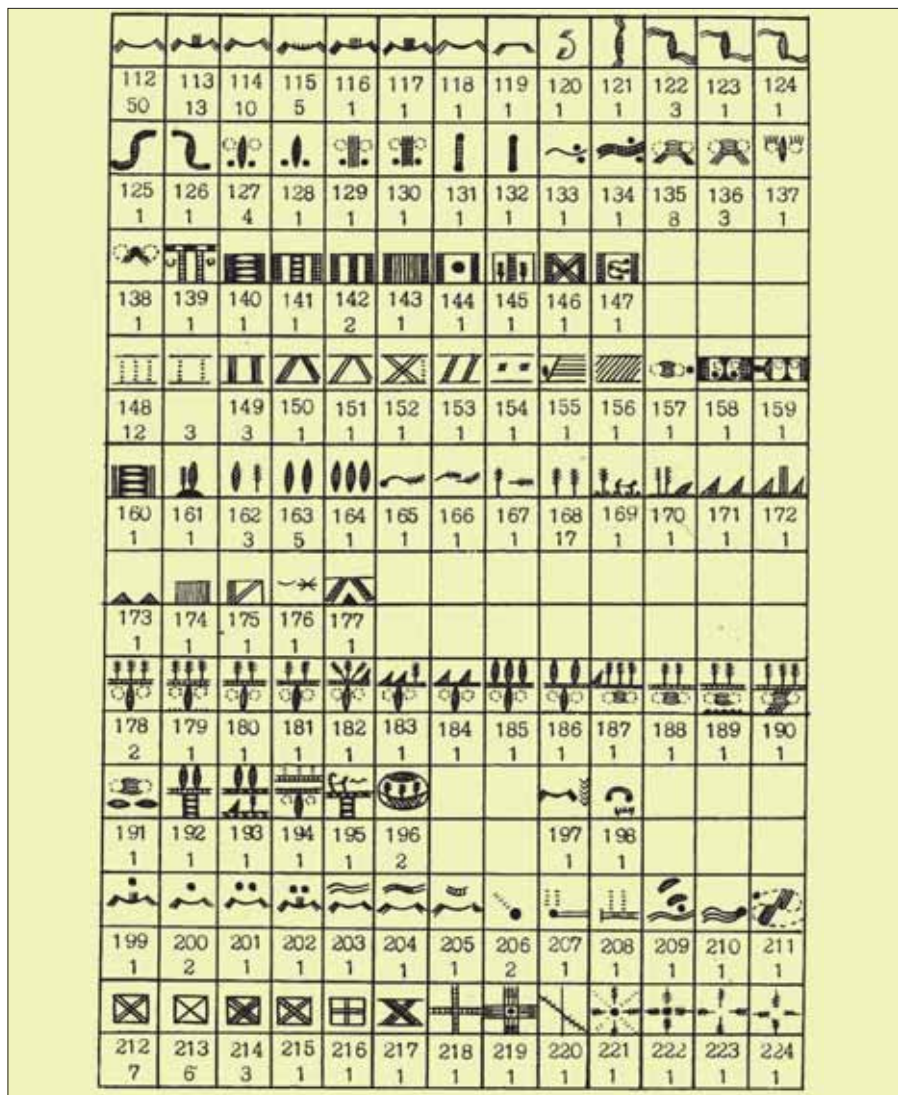
Поліграма, що складається із зазначеної кількості графем, займає більше місця, ніж ізольована графема – монограма. Кожна з графем хоча у більшості випадків і малюється окремо (виняток становить накладання однієї монограми на іншу), проте розташовується дуже близько одна від одної у чітко визначеному порядку.

5. Загальна кількість графем.

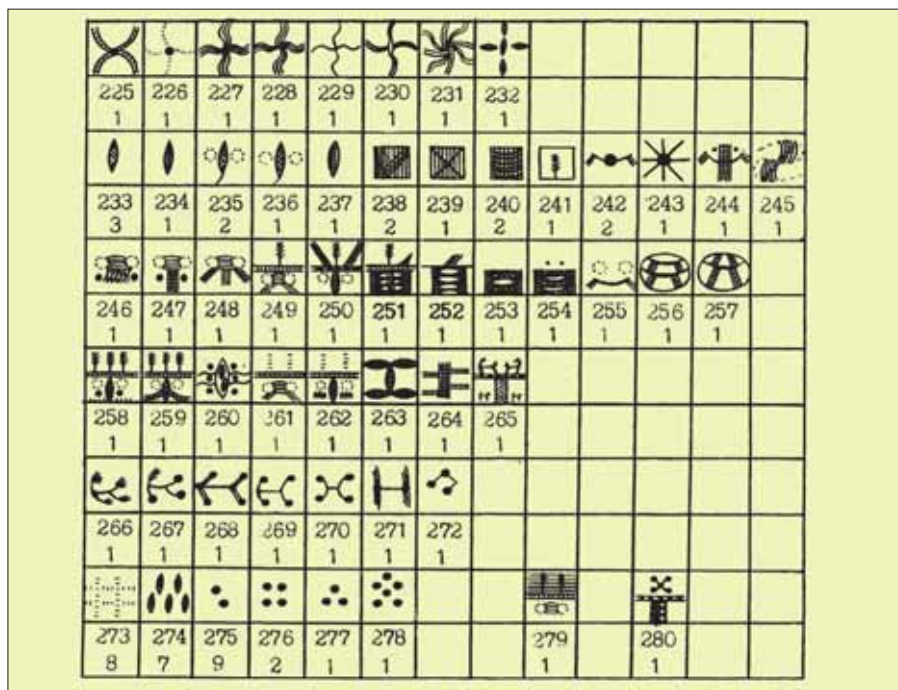
На посуді з поселення Тальянки зафіксовано 189 різних графем (усього 535), а з поселення Майданецького – 280 (1 002). Але якщо взяти до уваги те, що поліграми на кожній площадці властиві лише їй і, як правило, не трапляються на інших площадках, то слід очікувати знахідок нових поліграм на кераміці з площадок, які ще не розкопані.

6. Кількість графем.

Із 189 різних графем, що зображені на посуді поселення Тальянки, 60 зафіксовані більше одного разу, з них 11 графем траплялися часто (від 42 до 11 разів). Це знаки у вигляді чорного кола (42 знаки), стрічки, заповненої рядами рисок (32 знаки), вертикальної стрічки, заповненої сіткою (30 знаків), місяцеподібного знаку (20

Каталог знакової системи поселення Майданецьке. Номери 112–224.

Каталог знакової системи поселення Майданецьке. Номери 225–280.

●	☉	☽	☼	☽	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
42	14	30	3	3	1	3	1	17	1	14	13	11
☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
9	8	6	3	2	1	11	11	10	3	9	2	4
☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼
27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39
7	4	1	3	1	3	1	1	1	2	1	1	1
☼	☼				☼	☼						
40	41				42	43						
3	1				1	1						
☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼
44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56
7	6	2	1	1	1	1	1	5	1	1	1	3
☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼
57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69
2	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1
☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼
70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82
3	1	4	1	1	1	1	1	1	3	1	2	1
☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼
83	84	85	86	87	88	89	90	91		92	93	94
1	1	2	1	1	1	1	2	1		1	1	1
☼	☼											
95	96											
1	1											
☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼	☼
97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109
1	1	1	1	1	1	1	20	5	4	2	1	1

Каталог знакової системи поселення Тальянки. Номери 1-109.

зображень), рослини (17 знаків), лінозоподібного овалу, заповненого навскісною сіткою (14 знаків), горизонтальних ліній на ручках (14 знаків), зафарбованого лінозоподібного овалу (13 знаків), лінозоподібного овалу з хвилястими негативними стрічками усередині (11 знаків), стрічки, заповненої горизонтальними лініями (11 знаків). Інші 49 знаків (з 60 графем) зафіксовані значно рідше, від 10 до 2 разів. Решта знаків зображені тільки раз.

На поселенні Майданецьке серед 72 графем, що трапились більше одного разу, 11 належать до часто вживаних (від 157 до 13 разів). Вони майже повністю аналогічні подібним графемам з Тальянок. Правда, у їх

кількісному вживанні є деякі відмінності. Найчастіше трапилась монограма у вигляді чорного кола – 157 знаків. На другому місці – стрічка, заповнена горизонтальними лініями (79 знаків), вертикальний лінозоподібний овал, заповнений навскісною сіткою (51 знак), – на третьому місці. Четверте місце посідають графема у вигляді рослини і місяця (кожна по 50 знаків), 48 разів трапився знак у вигляді горизонтальних ліній на ручках – 5 місце, чотиригупник, заповнений вертикальними лініями, зафіксований 26 разів (6 місце), вертикальна стрічка, заповнена сіткою, – на 7 місці (19 разів). Далі за кількістю вживань ідуть знаки, які в Тальянках не були

Фрагмент посудини зі знаком. Поселення Майданецьке. Етап С1. Розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка. НФ ІА НАНУ.

часто вживані.

Це зображення двох рослин (17 знаків), стрічки, заповненої рядами рисок (15 знаків), які часто вживаються у знаковій системі Тальянок, та місяцеподібного знаку з рисками (13 поліграм).

7. Структура поліграм та особливості їх нанесення. Найчастіше поліграми томашівської групи утворювались вертикальним монтажем та зображенням двох однакових знаків по боках іншої, центральної графем. У Тальянках вертикальним монтажем утворено 83 поліграми, з них 53 – різні за графікою, зображення однакових знаків по боках іншого – 65 поліграм (25 різних за графікою). У Майданецькому поліграми найчастіше утворювались через зображення однакових знаків по боках іншого. Так утворено 125 поліграм (36 різних). Вертикальний монтаж також застосовувався часто. Ним утворено 86 поліграм (55 різних). Саме у таких поліграмах, на нашу думку, слід шукати ключ до їх значення.

Як вважає С. М. Ейзенштейн – один з найвидатніших російських режисерів і теоретиків кіно, монтаж зображень предметів може передавати будь – яку складну ідею і, разом з цим, відповідає ходу асоціативного мислення, де дієслово народжується із зіткнення двох результатів – початкового й кінцевого. Австрійський логік Л. Вітгенштейн теж вважав, що у кожній мовній картині світу зчеплення двох предметів передає відношення між ними (тобто відповідає за своїм змістом дієслову)¹.

У світлі сказаного розглянемо вертикальний монтаж поліграм, що складається з лінопоподібного овалу, заповненого навескіною сіткою, та рослини (або рослин), розташованої над ним. Цей знак має важливе значення для розуміння поліграм, створених вертикальним і вертикально-горизонтальним монтажем. Вже згадувана інтерпретація лінопоподібного овалу як знаку зерна, з якого ростуть рослини², дозволяє інтерпретувати цей блок як поєднання початку (зерно) і кінця (рослина), що, можливо, відповідає дієслову зі значенням «рости», «росте». Його повторення є, мабуть, своєрідною магічною дією, спрямованою на ріст рослин. Взагалі багаторазове повторення – важлива ознака усіх магічних дій³. Таким чином, вертикальні та вертикально-горизонтальні блоки (а також близькі їм за структурою поліграми) слід сприймати знизу вгору.

Якщо наше сприймання правильне, то, як бачимо, маємо справу не з фонемним дешифруванням, як це було б у разі справжньої писемності, а з інтерпретацією піктограм. Мови людей, котрі їх вживали, ми не знаємо.

Щодо невеликої кількості однакових поліграм, більшість яких трапилась один, рідше два–три рази, то слід згадати, що багатьом традиціям властива своєрідна комунікативна селекція у сфері сакрально-магічної мови. Звернення до бога (духа і т.п.) не повинно бути почуте (побачене) тими, кого воно не стосується⁴.

Повернемось до опису структур поліграм. Горизонтальний монтаж теж вживався досить часто. Зафіксовано 53 поліграми у Тальянках (14 різних) та 66 поліграм у Майданецькому (28 різних). Розташування однакових знаків по горизонталі, можливо, створювало покажчики множини. Далі вживання засобів монтажу двох добре досліджених знакових систем томашівської групи розходиться. Так, четвертим за кількістю засобом монтажу у знаковій системі

110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	
1	7	1	1	6	1	1	1	1	1	1	3	
122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134
32	1	1	1	1	4	2	1	1	1	1	5	1
135												
1												
136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146		
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1		
147	148	149	150	151	152	153	154	155				
3	1	1	1	1	1	1	1	1				
156	157	158	159	160	161	162	163	164				
2	2	1	1	1	1	1	1	1				
165	166	167	168	169	170	171						
5	1	1	1	1	1	1						
172	173	174	175	176	177			178	179	180	181	182
5	1	1	1	1	1			2	2	2	1	1
183	184				185	186		187		188		189
1	1				1	1		1		1		1

Каталог знакової системи поселення Тальянки. Номери 110–189.

Тальянок є вертикальний монтаж з двома однаковими знаками по боках центральної (нижньої) графеми (II поліграм, 9 різних) (Тальянки, кат. № 147–155); вертикально-горизонтальний монтаж (II знаків, усі різні) (Тальянки, кат. № 136–146); зображення неоднакових знаків поряд (II знаків, 9 різних) (Тальянки, кат. № 156–164). Крім цих засобів утворення знаків, у Тальянках мали місце такі монтажі: зображення однакових знаків на мисках – II поліграм (7 різних) (Тальянки, кат. № 165–171), накладання знаку на знак (10 поліграм, 7 різних) (Тальянки, кат. № 178–184), утво-

рення хрестоподібних і свастикоподібних поліграм – 5 блоків (усі різні) (Тальянки, кат. № 173–177), вертикально-горизонтальний монтаж і два знаки по боках центральної графеми – 2 поліграми (Тальянки, кат. № 185–186). Монтаж поліграми накладанням і розташуванням по боках двох однакових знаків трапився тут лише раз (Тальянки, кат. № 187). Утворення поліграми накладанням одного знаку та інший у поєднанні з вертикальним монтажем також зафіксоване один раз (Тальянки, кат. № 183).

У Майданецькому 28 разів трапились зображення однакових знаків

¹ Иванов Вяч. Вс. Чет и нечет. Асимметрия мозга и знаковых систем. – М., 1978. – С. 4.

² Видейко М. Ю. Аграрная символика в росписи Трипольской керамики // Духовная культура древнего населения Украины; Тезисы докладов научно-практической конференции. – К., 1989. – С. 47–48.

³ Малиновский Б. Магия, наука и религия // Магический кристалл. Магия глазами ученых и чародеев. – М., 1992. – С. 109.

⁴ Калыгин В. П. Язык древнейшей ирландской поэзии. – М., 1986. – С. 58.

в центрах мисок (6 різних) (Майданецьке, кат. № 273–278); хресто-подібні й свастикоподібні поліграми мали місце 16 разів (усі різні) (Майданецьке, кат. № 218–232); вертикально-горизонтальним монтажем утворено 21 знак (19 різних) (Майданецьке, кат. № 178–196).

Засобом накладання одного знаку на інший утворено 19 знаків (13 різних) (Майданецьке, кат. № 233–245), зображенням неоднакових знаків поряд – 17 поліграм (15 різних) (Майданецьке, кат. № 199–211); шляхом розташування двох однакових знаків по боках іншого і вертикального монтажу утворено 12 знаків (усі різні) (Майданецьке, кат. № 246–257). Монтаж зображень тварин у Майданецькому

Фрагмент посудини зі знаком.
Поселення Майданецьке. Етап СІ.
Розкопки М. М. Шмаглія,
М. Ю. Відейка. НФ ІА НАНУ.

трапився 7 разів (у Тальянках 1 раз) (Майданецьке, кат. № 266–272). Монтаж у вигляді комбінації

зображень двох однакових знаків по боках іншого і вертикально-горизонтального розташування знаків мав місце 8 разів (Майданецьке, кат. № 258–265). Об'єднання накладання знаку на знак та верти кального монтажу зафіксовано двічі (Майданецьке, кат. № 279–280).

Монограми і поліграми томашівської групи (так само, як і інших груп) репрезентують активний розвиток піктографії. Піктограми, що складаються із зображень місяця, зерна, води, рослин, тварин і великої кількості знаків – символів, входили до складних композицій, які ще не вийшли за межі орнаментальних схем, що їх об'єднували у систему, не набули лінійного вигляду і не схематизувались.

РОЗВИТОК ПІКТОГРАФІЧНОЇ СИСТЕМИ ТОМАШІВСЬКОЇ ГРУПИ

Діахронний аналіз знакових систем поселень томашівської групи та поселень, що їм передували (етапу ВІІ) і з якими вона була генетично пов'язана, показав, що прості графеми – монограми були відомі вже на дуже архаїчних пам'ятках початку етапу ВІІ типу Раковця-Флорешт V¹. Це знаки у вигляді зафарбованих кіл, лінозоподібних зафарбованих овалів, хвилястих ліній і стрічок, навкісних хрестів.

Крім простих монограм, на цих пам'ятках трапились поліграми у вигляді подвоєних місяців (Раковець)²; чорних кіл по боках діагональних стрічок; вертикальних ліній і чорних кіл з обох боків (Флорешти V); зображення серпиків місяця з боків хвилястої стрічки – знаку води (Раковець³, Флорешти V⁴). Однакові графічні виконання в одних і тих самих контекстах протягом тривалого часу (від початку ВІІ до СІ) свідчать про існування традиції у передачі як простих графем, так і поліграм від покоління до покоління, а також про їх важливе значення у

житті населення того часу. Як показав аналіз, передавались і засоби монтажу – такі, як розташування однакових знаків по боках центральної графеми, зображення груп однакових і неоднакових знаків, малювання одного знаку під іншим.

На більш пізньому поселенні етапу ВІІ Володимирівка, яке генетично

Фрагмент посудини зі знаком.
Поселення Майданецьке. Етап СІ.
Розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Ві-
дейка. НФ ІА НАНУ.

пов'язане з попередніми раковецькими пам'ятками⁵, трапились поліграми, утворені вертикальними і горизонтальними монтажами. Це засвідчує розвиток знакової системи у часі в бік зростання вживань знаків та появи інших засобів їх монтажу протягом етапу ВІІ у цьому регіоні. У генезисі знакової системи томашівської групи можна виділити два моменти:

1. Закріплення за простими монограмами певних конкретних значень і передання їх у часі, а також закріплення деяких засобів їх монтажу у блоки – поліграми. Ці процеси відбувались усередині етапу ВІІ, наприкінці його (небелівська група) і на етапі СІ. Прості монограми упродовж СІ вживались дуже часто і зафіксовані майже на кожній «площадці».

2. Поява (особливо на етапі СІ) у кожному будинку певної кількості поліграм, яких у сусідніх будинках немає. Переважна їх кількість трапилась по одному разу. Це свідчить про те, що їх закріплення і

¹ Попова Т. А. О роли населения Поднестровья в формировании Трипольской культуры Буго-Днепровского междуречья // Первобытная археология. – К., 1989. – С. 147; Тодорова Т. Д. Результаты исследований на поселении Флорешты // Археологические исследования в Молдове в 1986 г. – Кишинев, 1992. – С. 71.

² Попова Т. А. О роли населения Поднестровья... – Рис. 3, 16; Рис. 3, 2; рис. 5, За, 36.

³ Там же. – Рис. 3, 1а, 16.

⁴ Тодорова Т. Д. Результаты исследований на поселении Флорешты... – С. 68. – Рис. 5, 3; С. 67. – Рис. 4, 2; С. 68, Рис. 5, 3.

⁵ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии... – С. 211.

масовий ужиток, як це було з простими графемами, ще не відбулися. Процес розвитку знакової системи був перерваний якимись явищами, що зумовили зникнення томашівської групи.

АВТОХТОННІСТЬ ПІКТОГРАФІЇ ТРИПІЛЬСЬКО-КУКУТЕНСЬКОЇ СПІЛЬНОСТІ

Трипільсько-кукутенські знакові системи мають 68 знаків, що знаходять формальні аналогії у ранній шумерській піктографії, яка складається з 891 графем¹. До них, наприклад, належать такі знаки: знак у вигляді зірки, який у пізнішій шумерській писемності мав значення «небо», «бог» — Ан, Дингір і ставився перед ім'ям богів²; знак у вигляді рослини у шумерській писемності мав значення «ячмінь» і читався «ше»³; знак у вигляді чотирикутника, заповненого прямою сіткою, у шумерських текстах мав значення «е» — будинок⁴.

Такі самі знаки можна знайти у культурах Середземномор'я. Наприклад, знак у вигляді зірки трапляється на речах Крито-Мікенської цивілізації та серед єгипетських ієрогліфів, де він мав значення «зірка»⁵. Знак у вигляді рослини також трапляється серед зображень єгейського світу та єгипетської ієрогліфіки. Отже, ці графемі належать до тих, що мають універсальний характер⁶ і виникають самостійно у кожній культурі завдяки своїй простій графіці та, у разі створення знаків-ікон, копіюванню навколишніх предметів чи явищ.

Знакові системи томашівської групи (як і інших локально-хронологічних груп трипільсько-кукутенської спільності) не мають нічого спільного з попередніми балканськими

передписемними системами. Ті системи у деяких випадках вже вийшли з орнаментальних схем, їх знаки вже зображувались у вигляді лінійних «написів» на табличках, покришках посуду, його стінках і днищах тощо. Графічно вони вже не деталізовані, а являють собою схематичні знаки. Усі ці явища майже не спостерігаються в трипільсько-кукутенських знакових системах. Це свідчить про те, що знакові системи трипільсько-кукутенської спільності на етапах ВІІ, СІ і СІІ розвивались самостійно і являють собою ще один незалежний центр піктографії. Вона розвивалась тут передусім як засіб магічного спілкування з вищими силами. Як зазначає О. М. Карапетьянц, спілкування з духами є першою спробою передачі інформації у часі⁷.

Взагалі перші піктографічні та ідеографічні системи не були справжніми писемностями, тобто графічною передачею мови. Як зазначає І. М. Дьяконов щодо ранніх шумерських піктограм, такими знаками ще неможливо передавати кожне слово мови, розрізняти відмінки, особи та інші граматичні форми слів, підказати їх звучання у кожному окремому випадку, навіть відрізнити одне слово від іншого, подібного до нього за значенням. Кожен знак був швидше підказкою тому, хто говорив, засобом для кращого запам'ятовування і відтворення

якихось повідомлень⁸. Ці зауваження ще більшою мірою справедливі й для знаків трипільсько-кукутенської піктографії.

Ставлення до орнаменталізації як знакової системи, функцією якої поряд з іншим є створення, збереження та передача інформації в часі і просторі, викликало потребу у синхронних дослідженнях вживання знаків. Проведення такої роботи на рівні поширення знаків на кожній площадці розкопаної великої ділянки на поселенні Майданецьке дозволило побачити, що кожному будинку властиві свої знаки-блоки. Натомість прості знаки трапляються в кожному будинку. Це, можливо, свідчить про те, що прості знаки і засоби їх монтажу, серед яких багато семантичних маркерів, були загальними, а блоки створювались у кожному будинку (або для кожного будинку) і майже не повторювались в навколишніх будівлях.

Таке ж явище спостерігається під час синхронних досліджень знакових систем Тальянок та інших розкопаних петренських, чечельницьких і бадразьких поселень. Вивчення кількісних показників вживання знаків на синхронному і діахронному рівнях, а також спостереження за явищами, що супроводжували розвиток знакових систем, дають можливість подивитись на динаміку знакової системи в історичному ракурсі.

¹ Falkenstein A. Archaische texte aus Uruk. — Leipzig, 1936. — 216 s.

² Дьяконов И. М. Протописменный период в Двуречье // История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. — М., 1983 — С. 115.

³ Там же. — С. 115.

⁴ Вайман А. А. Знаки E и 1л1 в протошумерских текстах из Джемдет — Насра // Переднеазиатский сборник III: История и филология Древнего Востока. — М., 1979. — С. 58.

⁵ Лившиц И. Г. Детерминатив к древнеегипетским словам mwt «мертвец» и hftj «враг» // Яфетический сборник VI. — Ленинград, 1930. — С. 229.

⁶ Рикер П. Что меня занимает последние 30 лет // Историко-философский ежегодник. 1991. — С. 312.

⁷ Карапетьянц А. М. Китайское письмо до унификации 213 г. до н.э. ... М., 1977. — С. 242.

⁸ Дьяконов И. М. Протописменный период в Двуречье. — 1983. — С. 112.

На етапі ВІІ (в його середині) в семіозисі різних територій культурної спільності використовується досить небагато знаків. У цей час відбувається значне розширення ойкумени спільності (заселяються Східна Волинь, басейн річки Синюхи)⁹, міграції з Верхнього Подністров'я в район Середнього Побужжя¹⁰. В кінці етапу ВІІ і на початку СІ-УІ кількість знаків на мальованому посуді зростає. Але далі, на етапі СІ-УІ, вона порівняно з попереднім часом зменшується. Спостерігається певна стабілізація у розвитку суспільства. Весь лісостеп України, Бессарабії і Молдови поділено між племенами – носіями культурної спільності. Ніяких значних міграцій не зафіксовано.

Починаючи із середини етапу СІ-УІ кількість знаків знову починає зростати на всіх пам'ятках і по всьому ареалу культури і досягає свого апогею у його кінці. Крім цього, на заході ойкумени спостерігається повернення до знакових виразів більш ранніх знакових систем (етап ВІ-ВІІ і навіть А), правда, в дуже трансформованому вигляді. На цей час припадають якісь кризові явища, стабільність життя порушується. З одного боку, з'являються нові культурні явища і починається трансформація існуючих знакових систем (Валя Лупулуй ІІ, Варварівка XV, Шури І), а з іншого – зникають цілі локальні групи в басейні річки Синюха (томашівська група) та Півден-

ного Бугу (чечельницька група). Трансформація існуючих наприкінці етапу СІ-УІ знакових систем приводить до створення на етапі СІ-УІ локально-хронологічних груп. У цей час спостерігається значний семіозис, але він проводиться в основному за рахунок тиражування і поліваріантності досить невеликої кількості знаків, коли основну увагу приділяли знаку-іконі «змія-вода». На кінець етапу СІ-УІ припадає помітне зменшення кількості мальованого посуду, який врешті повністю зникає. Припинення певного типу семіозису є свідченням зникнення культури як знакової системи.

ОБ'ЄМНІ ГЛИНЯНІ СИМВОЛИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Серед мініатюрних виробів з глини, знайдених на поселеннях трипільської культури, дослідниками виділено групу предметів геометричних форм – кульок, конусів, півсфер, циліндрів тощо. Археологи висловили різні думки з приводу їх призначення. Є певні підстави вважати у них символи, які застосовувалися під час культових церемоній та облікових операцій, і розглядати їх як один з індикаторів процесу формування писемності.

Глиняні вироби геометричних форм зустрічаються на поселеннях від фіналу Трипільля А до початку Трипільля СІІ включно, тобто від першої половини V до кінця IV тис. до Р.Х. Найдавніші з відомих нам подібних виробів були виявлені С. М. Бібіковим під час розкопок поселення Лука-Врублевецька на Дністрі (Трипільля А)³. На поселенні Ленківці К. К. Черниш знайшла конус, прикрашений візним орнаментом у вигляді спіралі⁴. Мініатюрні

Глиняні об'ємні символи-конуси. Поселення Озаринці. Трипільля ВІ. Дослідження М. Я. Рудинського НМІУ.

конуси М. Я. Рудинський знайшов під час розкопок поселення Охаринці (етап ВІ). Відомі подібні вироби з розкопок багат шарового поселення Поливанів Яр, які проводилися під керівництвом Т. С. Пассек.

Виявлено також конічні фішки (5 екземплярів) та дископодібний виріб з насічками по краю («хлібець»?) на поселенні Кліщів (Трипільля ВІ-ІІ), яке досліджував І. І. Заець⁵. На поселенні Ворошилівка (етап ВІІ) С. О. Гусев у

заглибленні № 2 виявив 14 конусів, кілька керамічних «хлібців». Крім того тут знайдено уламки 93 антропоморфних статуєток, розвал кухонного горщика, кістки бика⁶. Під час розкопок житла на поселенні Конівка виявлено глиняні конуси, вершини яких модельовані у вигляді голів тварин – бика й оленя, а також людини. Крім того тут були звичайні конуси, кульки, напівсфери, мініатюрне зображення кабана⁷.

¹ Круз В. О. Етапи і напрямки розселення племен Трипільської культури // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 37.

² Гусев О. О. Пам'ятки розвинутого Трипільля Середнього Побужжя // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 17.

³ Бибииков С. Н. Поселение Лука-Врублевецкая на Днестре. – Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва: Наука, 1953. – Выпуск 38. – С. 363 Табл. 71, – в, д, л – п.

⁴ Черниш К. К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. – Табл. XII, 32.

⁵ Заець І. І., Рыжов С. Н. Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. – Киев: МСНИП «Теллус» 1992. – С. 137, рис. 135, – 4, б–9.

⁶ Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя. – Вінниця: Антекс – УЛТД, 1995. – С. 227; рис. 70. – 10–13.

⁷ Шмаглий Н. М., Рыжов С. Н., Шумова В. А. Раскопки трипольского поселения у с. Коновка. – Археологические открытия 1978 года. – Москва, Наука 1979. – с. 425.

Під час розкопок комплексу «Е» в Майданецькому у ямі виявлено кілька десятків конусів, кульок, напівсферичних та інших глиняних виробів. Поруч знайдено велику кількість дрібної зооморфної пластики, а також фрагменти антропоморфних статуєток — усього близько 140 виробів. Під час дослідження ями VI біля комплексу «Ж» подібні вироби знайдено поруч з численними фрагментами антропоморфних статуєток, мальованого посуду та кістками тварин. Окремі знахідки кульок та конусів відомі також із руїн різних житлових споруд на цьому ж поселенні¹.

Підсумовуючи наведені приклади знахідок глиняних дрібних виробів геометричної форми можна зробити такі висновки. Виявляють їх у культурному шарі, серед залишків жител. Більшість знайдено в ямах (які іноді називають культовими), де вони лежали часто поряд із антропоморфною або зооморфною пластикою. Знаходять одночасно від одного до кількох десятків виробів різних форм.

Дослідники по різному тлумачили призначення цих глиняних виробів. Т. Пассек вбачала в них печатки — «пінтадери», знаходячи їм аналоги в Єгипті та на Сході. С. М. Бібіков, В. І. Маркевич, І. І. Засць відносили їх до числа іграшок². К. К. Черниш зазначала, що важко судити про призначення глиняних конусів, однак розглядала їх серед культових виробів³. В. І. Балабіна звернула увагу на різні розміри та технологію виконання конусів з Конівки, які мають навершя. Різницю у розмірах та пофарбуванні фішок, вважає дослідниця, можна трактувати як відображення певної ієрархії персонажів, яких вони уособлюють⁴. На її думку, «фішки» з Конівки можуть

Глиняні об'ємні символи-конуси. Поселення Поливанив Яр. Дослідження Т. С. Пассек. Фото з наукового архіву ІА НАНУ.

Глиняні об'ємні символи-конуси. Поселення Поливанив Яр. Дослідження Т. С. Пассек. Фото з наукового архіву ІА НАНУ.

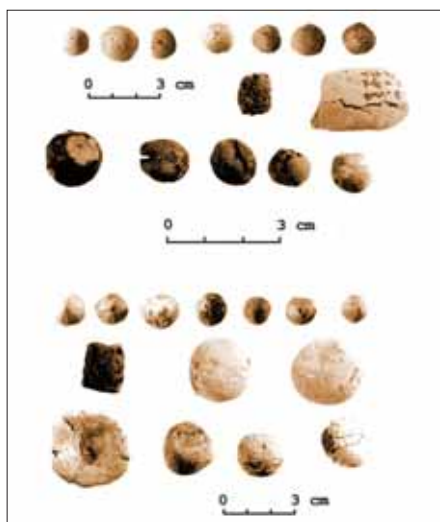
Поселення Майданецьке, комплекс Є. Трипілля СІ. Дослідження М. М. Шмаглія.

відповідати фрагменту досить складно структурованої системи образних знаків та використовувалися під час культових церемоній⁵.

Ми свого часу звернули увагу на глини, відомі з розкопок неолітичних та енеолітичних пам'яток Близького Сходу, Ірану, Месопотамії⁶, починаючи з IX тисячоліття до Христа. Там їх знаходять до шарів четвертого тисячоліття до Христа включно.

Місце знахідок — житла, поховання, але найбільше — в будівлях, що інтерпретуються дослідниками як давні храми. За раз знаходять від одного до 70-ти виробів різних форм. В англійській археологічній літературі за ними закріпилася назва «tokens», що тлумачиться у вітчизняній літературі як «жетони» (що фактично є перекладом з англійської на французьку)⁷.

Такі дослідники давніх культур Сходу, як Д. Шман-Бессера, Л. Оппенгейм, Г. Ніссен, П. Ам'є та інші доводять, що ці «жетони» використовувалися у давнину при облікових

Глиняні об'ємні символи. Поселення Майданецьке. Трипілля СІ. Дослідження М. М. Шмаглія.

операціях, насамперед у храмових господарствах. Тут виникла потреба обліку пожертв — сільськогосподарської та ремісничої продукції. Цікаво, що спочатку «жетони» відтискали на поверхні посудин, в яких їх потім запечатували для зберігання. Такий вигляд мали найдавніші шумерські «накладні» на товари та продовольство. Згодом від

¹ Шмаглій М. М. Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації. — Київ, МП «Тираж», 2001. — С. 18; 48; 96 — рис. 7.

² Бибилов С. Н. Поселение Лука-Врублевская на Днестре... — С. 201; Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев: Штиинца, 1981. — С. 20, рис. 13.

³ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. — Энеолит СССР. — Москва: Наука, 1982. — С. 248.

⁴ Балабина В. И. Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья. — Москва: ТОО «Старый сад», 1998. — С. 165–166.

⁵ Там же, с. 227

⁶ Видейко М. Ю. Глиняные знаки-символы трипольской культуры. — Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов VI республиканской конф. молодых археологов. Киев, октябрь 1987 г. — Киев: Наукова думка. — С. 32–33.

⁷ Jasim S. A. Oates J. Early tokens and tablets in Mesopotamia: new information from Teii Abada and Tell Brak. — World Archaeology, 1986. — Volume 17, No 3. — P. 348–362.

Глиняні об'ємні символи-конуси.
Експозиція НМІУ.

посудинок відмовилися і перейшли на таблички. Зникли з часом і глиняні «жетони», які залишилися тільки у вигляді зображень на табличках. Коли в IV тис. до н.е. у Месопотамії та Еламі виникає і широко запроваджується писемність, деякі глиняні «жетони» стали прототипами символів числівників та окремих речей².

Так у шумерському протописьмі IV тис. до н.е. зображення кульки – наколювання стилем на табличці – передавало число 12, конус – зображався трикутником – одиницю; сфера зображена у вигляді напівкола, означала 60. В Еламі була прийнята десяткова система. Диск з прокресленим хрестом, який зображали у вигляді кола, означав назву тварини – вівці. Отже, комбінація на глиняній табличці, яка складалася з кола та трьох клинців разом з таким знаком, мала означати 15 овець³.

З приводу подібного трактування «жетонів» виникла дискусія, при цьому не всі науковці поділяють точку зору згаданих вище дослідників, наголошуючи насамперед на сакральному значенні глиняних виробів геометричних форм⁴.

Як бачимо, так звана дрібна геометрична пластика трипільської культури (така назва у трипільознавчій літературі відповідає «жетонам») типологічно та за обставинами знаходження практично не відрізняється від своїх аналогів на Сході. Те, що ці вироби відомі з Прекукутени-Трипілья А може свідчити про їх походження з комплексів попередніх культур. Зв'язок давніх неолітичних культур Південно-Східної Європи з Давнім Сходом, зокрема з Анатолією, ніколи не викликав сумнівів у більшості європейських археологів. В Анатолії ці вироби також відомі, зокрема з комплексів, синхронних Трипілью СІ-СІІ, наприклад, з поселення Демірчі-уюк⁵. Усе сказане вище дає право припускати, що і в Трипільлі призначення глиняних «жетонів», крім іншого, могло бути тим самим, що і в далекій Месопотамії – облік.

Трипільська об'ємна знакова система включала числівники-кульки, конуси, півсфери. Трапляються та-

Глиняні об'ємні символи. Поселення Майданецьке. Трипілья СІ. Дослідження М. М. Шмаглія.

кож дрібні зображення речей, тварин. У Майданецькому знайдено мініатюрний глиняний диск з накресленим хрестом, подібний до знаку «вівця» з комплексів Північної Месопотамії. Обставини знахідок – переважно в культових місцях – дозволяють припустити, що й тут, як на Сході, трипільці могли вести облік пожертв, тощо. Використання глиняних символів під час культових церемоній⁶ не суперечить такому висновку, адже й об'ємна знакова система трипільців, так само як і мальована⁷, не вийшли ще за межі сакральної сфери.

² Schmandt-Besserat D. An archaic recording system in the Archaic Uruk-Jemdet Nasr period. – American Journal of Archaeology, 1979. – Volume 83. – P. 19–48; Vallat F. The most ancient scripts of Iran: the current situation. – World Archaeology, 1986. – Volume 17, No 3. – Figure 1.

³ Nissen H. J. The archaic texts from Uruk.. – World Archaeology, 1986. – Volume 17, No 3. – P. 330, figure 6.

⁴ Докладніше: Антонова Е. В. Месопотамия на пути к первому государству. – Москва: Восточная литература РАН, 1998. – С. 193–196.

⁵ Obladen-Kauder J. Die Kleinfunde aus ton, knochen und metall. – Demircihuyuk. – Maintz, Phillipp Von Zabern, 1996. – Band IV. – Abb. 142; tafel 103, 108, – 7–15.

⁶ Балабина В. И. Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья... – с. 165–166.

⁷ Ткачук Т. Мельник Я. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). – Івано-Франківськ: «Плай», 2000. – С. 142; 214–215; 226–228.

7. АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Початок антропологічних досліджень людності трипільської культури пов'язаний з іменем В. В. Хвойки, який у 1901 р. виявив на площадці біля с. Верем'я у Середній Наддніпрянщині чоловічий череп із слідами дії вогню. Незабаром у печері поблизу с. Більче-Золоте¹ у Верхній Наддністріянщині було знайдено кісткові рештки 17 осіб, які загинули під час обвалу її склепіння. Результати краніологічних обмірів даної серії містить стаття польського антрополога К. Стояновського². Упродовж наступних десятиліть на трипільських поселеннях були виявлені черепи з поодиноких поховань, обстежені І. Й. Гохманом (1958), Г. Ф. Дебецом (1948, 1960), М. М. Герасимовим (1960) та іншими фахівцями³. Важливу роль в антропологічних дослідженнях людності Кукутені-Трипілля відіграли розкопки могильника поблизу с. Вихватинці у Середній Наддністріянщині⁴ та могильників пізньо-трипільської усатівської культури поблизу сіл Усатове та Маяки на півдні України⁵.

Середній період розвитку кукутені-трипільської культурно-історичної спільності представлено передусім краніологічною серією із Більча-Золотого, чоловічі черепи якої (12 екз.) характеризуються видовженою формою мозкової коробки, помірним розвитком м'язового рельєфу, середнім нахилом лоба, вузьким і низьким ортогнатним обличчям, добре профільованим у горизонтальній площині, низькими орбітами, виразним вищипанням

носа. Наведене поєднання ознак властиве для представників західного варіанта давньосередземноморського антропологічного типу.

Що ж до поодиноких поховань у Луці-Устинській, Солончехах, Верем'ї, Незвиську, Траяні, які також датуються раннім та середнім етапами розвитку Трипілля, то в них виявлені черепи різної морфологічної будови.

Пізнім етапом розвитку трипільської культури датуються матеріали із безкурганного могильника поблизу с. Вихватинці, розташованого на високому березі Дністра в Рибницькому р-ні Молдови. Під час розкопок цієї пам'ятки, проведених упродовж 50-х років минулого століття під керівництвом Т. С. Пассек, були отримані кісткові рештки, які походять із 60 чоловічих, жіночих і

Графічна реконструкція зовнішнього вигляду чоловіка по черепу з поховання 19 Вихватинського могильника (за М. М. Герасимовим).

¹ Див. ВЕРТЕБА.

² Stojanowski K. Antropologia prehistoriczna Polski // Prace i materialy antropologiczne. — Т. II, N 1, Krakow, 1948.

³ Гохман И. И. Череп ребенка из раннетрипольского поселения Лука-Устинская // Советская антропология. — 1958. — № 4. — С. 127–132; Дебеч Г. Б. Палеоантропология СССР // Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. — М. — Л.: Изд.-во АН СССР, 1948. — Новая серия. — Т. 4. — С. 391; Дебеч Г. Ф. Антропологическая характеристика черепа из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики — Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1960. — С. 91–95; Герасимов М. М. Внешний облик человека из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. — Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1960. — С. 83–90.

⁴ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М.: Наука, 1973. — 382 с.

⁵ Зиньковский К. В. Антропологическая характеристика материалов из второго грунтового могильника у с. Усатово // Новые археологические исследования на Одешине. — К., 1984. — С. 34–43; Потехина И. Д. Антропологические материалы из могильника Маяки // Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 125–133.

Графічна реконструкція зовнішнього вигляду жінки по черепу з поховання 35 Вихватинського могильника (за М. М. Герасимовим).

дитячих поховань. Більшість із них (63 %) належала дітям до 14 років. Серед поховань дорослих переважали чоловічі (60 %). Середня тривалість життя у цій групі пізньотрипільської людності становила 20,2 року¹.

Аналіз краніологічних матеріалів із Вихватинського могильника показав, що як чоловічі (5 екз.), так і жіночі (6 екз.) черепи характеризуються видовженою формою мозкової коробки, середнім нахилом лоба і помірним розвитком м'язового рельєфу, середньою висотою обличчя, ортогнатністю, низьким орбітами і виразним випинанням носа. Поряд із цим між ними простежуються й певні відмінності: чоловічі черепи мають вузьке, а жіночі – досить широке обличчя, перші – доліхокранні, а другі – мезокранні та мають більшу висоту. Істотні відмінності спостерігаються й у розмірах довгих трубчастих кісток і загальних показниках фізичного розвитку: чоловіки відзначались грацильною, а жінки – масивною будовою. Ці відмінності такі значні, що, за висновками М. С. Великанової, свідчать про належність чоловічої і жіночої вибірок із Вихватинців до різних антропологічних варіантів: перша близька до «класичних» грацильних західних середземноморців, друга тяжіє до носіїв масивних протосвропеїдних типів².

Вплив протосвропеїдного компонента ще яскравіше простежується серед носіїв усатівської культури. Аналіз краніологічних матеріалів із чоловічих поховань в курганному могильнику, розташованому поблизу с. Маяки Біляївського р-ну Одеської обл., показав, що в антропологічному складі небіжчиків простежується наявність двох компонентів, а саме: грацильного середземноморського, який характеризується доліхокранією, тонкими стінками мозкового черепа, що має невеликі розміри, вузьким і невисоким обличчям (поховання 1/6, 2/8, 2/9, 6-1/8, 6-2/8, 8/8), та масивного протосвропеїдного, котрому властива доліхомезокранія, тонкі стінки склепіння, відносно вузький лоб і непропорційно широке обличчя (похо-

вання 1/9, 2-2/10, 2-1/10, 3/10). Крім того, тут відзначено наявність ще одного краніологічного варіанта з контрастно протилежним поєднанням ознак (поховання 6-1/8, 1/9, 2-2/10), який утворився в результаті взаємодії двох попередніх компонентів, «успадкувавши від одного із них розміри і пропорції черепної коробки й обличчя, а від іншого – типи обміну речовин, котрі визначають масивність чи грацильність кісток скелета»³.

Наявність двох компонентів – грацильного середземноморського і масивного протосвропеїдного – простежується також на матеріалах ґрунтового могильника Усатове⁴.

Що ж до збірної вибірки черепів із поховань усатівської культури, то за провідними характеристиками во-

Графічна реконструкція зовнішнього вигляду дівчинки по черепу з поховання 5 Вихватинського могильника (за М. М. Герасимовим).

¹ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья... – С. 12.

² Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья... – С. 18.

³ Потехина И. Д. Антропологические материалы из могильника Маяки... – С. 129.

⁴ Зиньковский К. В. Антропологическая характеристика материалов из второго ґрунтового могильника у с. Усатово... – С. 34–43.

на займає проміжне становище між вихватинською серією та серіями черепів із поховань творців сусідніх енеолітичних культур¹, що свідчить про збільшення частки масивного протоєвропеїдного компонента.

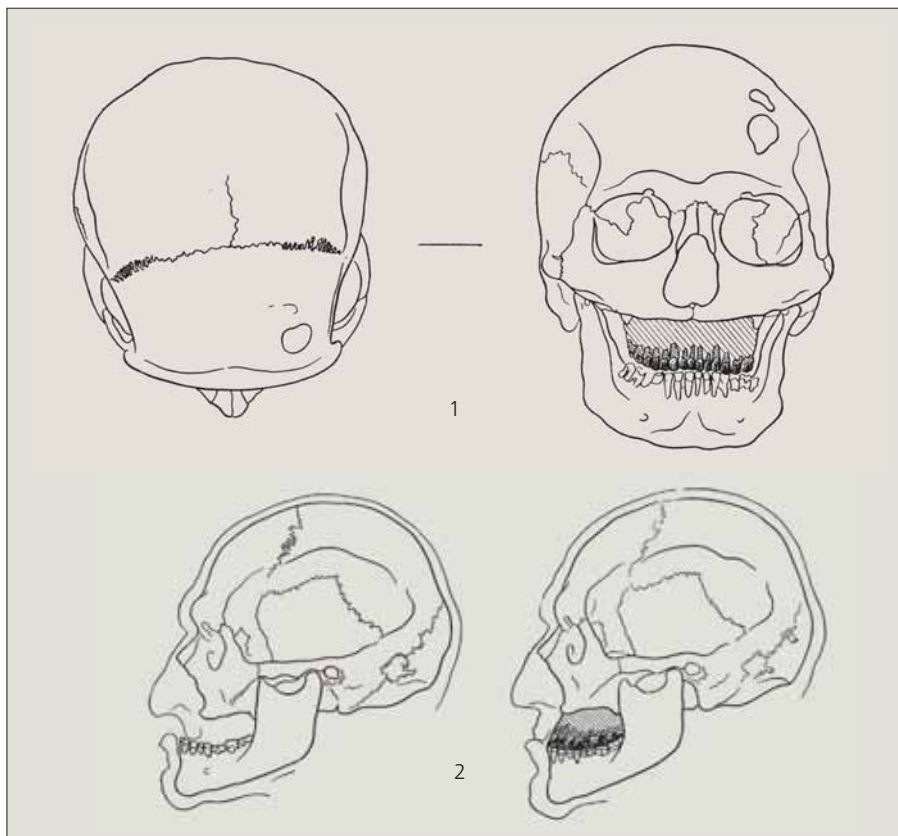
Згаданий компонент зафіксований і серед небіжчиків ґрунтового некрополя початку пізнього періоду трипільської культури поблизу с. Чапаївка на південній околиці Києва, де було досліджено кісткові рештки 15 чоловіків і 6 жінок. Більшість із них померли у віці від 30 до 50 років, середня тривалість життя дорослого населення – 36,8 року. Візуальне обстеження краніологічних матеріалів, які характеризуються поганою збереженістю, показало, що чоловічі черепи належали до двох морфологічних варіантів, а саме: масивного доліхомезокранного, який характеризується товстими стінками черепа і розвинутим м'язовим рельєфом ділянки надбрів'я і потилиці (поховання 7, 10, 12, 15, 22, 26), та грацильного доліхокранного із середнім розвитком м'язового рельєфу (поховання 8, 9, 17, 23, 25)². Найявніші першого з цих антропологічних компонентів і особливості поховального обряду Чапайвського некрополя вказують на пряме проникнення в середовище пізньотрипільських племен окремих груп людності дніпро-донецької історико-культурної спільності³.

Загалом аналіз краніологічних даних свідчить про те, що фізичний тип носіїв культурних здобутків Кукутень-Трипільля утворився на основі західного варіанту давньо-середземноморського антропологічного типу, який у добу неоліту-енеоліту домінував серед їхніх південно-західних сусідів, а саме: людності культур Хаманджія (могильник Черновода-Колумбія в Добруджі), Боян (могильник Черніка в Олтенії) Гумельниця (могильники Дрідру та Русе в Подунав'ї) тощо, поширених у басейні

Дунаю⁴. Вже в середній період розвитку трипільської культури він включав також певний протоєвропеїдний компонент (поховання в Солонченях і, можливо, в Незвиську), «питома вага» якого повільно, але невпинно збільшувалась по лінії середнє Трипільля → Вихватинці → Усатове → Маяки → Чапайвка. Поява даного компонента була зумовлена передусім впливом східних і південних сусідів трипільських племен, що склались на протоєвропеїдній основі, а саме: нащадків носіїв киево-черкаської культури дніпро-донецької спільності, ареал якої охоплював Середню Наддніпрянщину; творців середньостогівської та ямної культур лісостепової та степової зон України. Що ж до наявності в краніологічних серіях неолі-

тичного і енеолітичного часу на теренах Балкан окремих черепів європеїдної будови, то, з одного боку, це може бути наслідком внутрішньогрупової мінливості будь-якої краніологічної серії, а з іншого – викликано інфільтрацією на Балкани окремих груп людності Північного Причорномор'я та Приазов'я.

Ще у першій половині минулого століття в археологічній літературі була висловлена думка про важливу роль в антропологічному складі племен кукутень-трипільської спільності т.зв. «вірменоїдного» типу, що характеризується брахікефальною, тобто округлою, формою голови, сплющеною формою потилиці, різким вишинанням носа, який часто має опуклу форму спинки. Підставою для цього висновку став

Череп з поховання трипільської культури біля с. Незвисько. Розкопки К. К. Черниш (за М. М. Герасимовим).

1. Вид зверху і в фас. Заштриховано реконструйований альвеолярний відросток;

2. Схема відновлення профіля по черепу.

¹ Потехина И. Д. Антропологические материалы из могильника Маяки... – С. 129.

² Круц С. И. Антропологические материалы поздне трипольского могильника у с. Чапайвка // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. – К., 1990. – С. 103.

³ Круц С. И. Антропологический состав населения // Давня історія України. – К: Наук. думка, 1997. – Т. 1. – С. 75.

⁴ Некрасова О., Кристеску М. К изучению антропологических типов румынского неолита и начала палеометаллической эпохи // Советская антропология. – 1959. – № 2; Боев П. Антропологично проучване на енеолітичний човек в Бълґария // Автореферат кандидатской диссертации. – София, 1966, та ін.

Зовнішній вигляд чоловіка, похованого в Незвиську (у зрілому віці) до поранення реконструйований М. М. Герасімовим.

Зовнішній вигляд чоловіка, похованого в Незвиську (у старості) після поранення реконструйований М. М. Герасімовим.

стилістичний аналіз антропоморфних

статуеток з реалістичними рисами¹, виявлених на пам'ятках трипільської культури². Стверджувалось, що поширення вірменоїдного типу серед трипільців підтверджується знахідкою черепа на поселенні середнього етапу розвитку Трипільля поблизу с. Незвисько у Прикарпатті³.

Однак відомий фахівець-антрополог Г. Дебец дійшов висновків про те, що властиве йому поєднання ознак (брахікефалія, дуже широке, дещо сплюснене обличчя тощо) є «скоріше індивідуальною особливістю» і не типове для вірменоїдів⁴. С. І. Круц вбачає в дисгармонійній будові даного черепа, коли ширина обличчя перевершує поперечні розміри скеління, риси протоєвропеоїдного антропологічного типу⁵. Отже, знахідка в Незвиську, так само як і інші антропологічні матеріали, не дає підстав для висновків про «вірменоїдність» творців трипільської культури.

У науковій літературі останніх десятиліть порушувалось також питання про внесок трипільських племен в етногенез сучасних слов'янських народів. Висловлювалась думка про те, що трипільці як носії південноєвропеоїдних рис не належали до фізичних прасурів слов'ян⁶, антропологічні витоки яких здебільшого пов'язані з носіями широколицих масивних типів, поширених в Центрально-Східній Європі в добу енеоліту-бронзи⁷. Все ж антропологічний склад частини слов'ян, надто болгар — носіїв т.зв. понтійського комплексу ознак — сформувався на основі південноєвропеоїдного субстрату⁸.

Це також значною мірою стосується й українців — представників дніпровсько-карпатської групи антропологічних типів, які за комп-

лексом морфо-фізіологічних ознак займають проміжне положення між північними та південними європеоїдами, тяжіючи до останніх. Південноєвропеоїдний компонент широко представлений в трьох із чотирьох антропологічних зон, які виокремлюються на етнічній території українського народу, а саме: центральній, західній та південній⁹.

З наведеного можна зробити висновок, що трипільські племена, чисельність яких в епоху розквіту Кукутені-Трипільля могла досягати сотень тисяч, відіграли важливу роль у формуванні генофонду прасурів

Скульптурна реконструкція зовнішнього вигляду трипільської жінки на підставі графічної реконструкції М. М. Герасімова. Національний музей історії України.

українського народу — автохтонного етносу Півдня Східної Європи, фізичні риси якого почали формуватися задовго до появи слов'янства на історичній арені.

¹ Див. РЕАЛІСТИЧНА ПЛАСТИКА, РЕАЛІСТИЧНА ПЛАСТИКА В НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

² Пассек Т. С. К вопросу о древнейшем населении в Днепровско-Днестровском бассейне // Советская этнография — 1947. — № 6—7. — С. 29—38.

³ Пассек Т. С. Новое из истории трипольских племен Днепро-Днестровского междуречья // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август 1964 г.) — М., 1964. — С. 8—9.

⁴ Дебец Г. Ф. Антропологическая характеристика черепа из Незвисько... — С. 94.

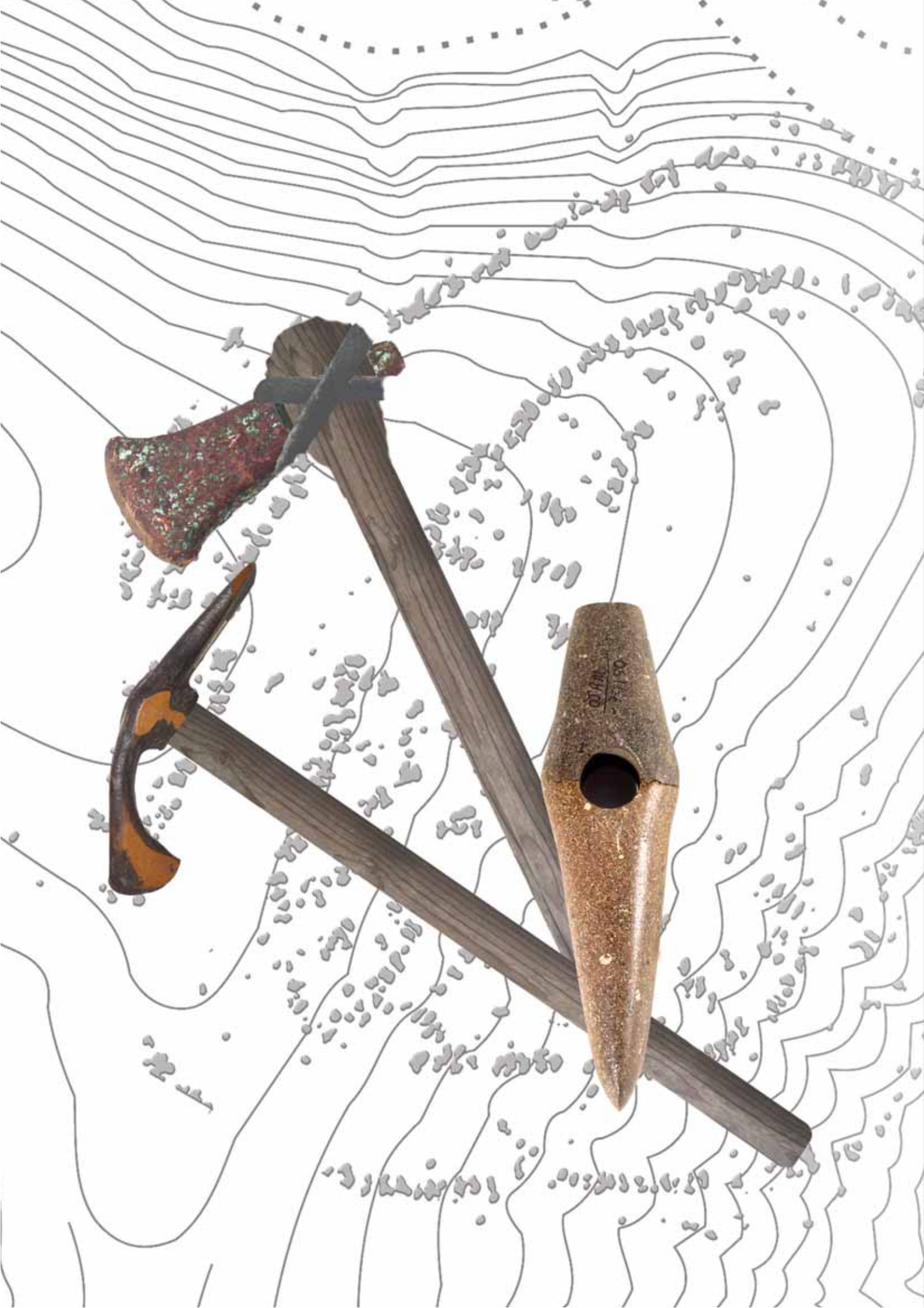
⁵ Круц С. І. Антропологічний склад населення... — С. 376.

⁶ Алексеева Т. И. Истоки антропологических особенностей славян // Антропология и геногеография. — М.: Наука, 1974. — С. 44.

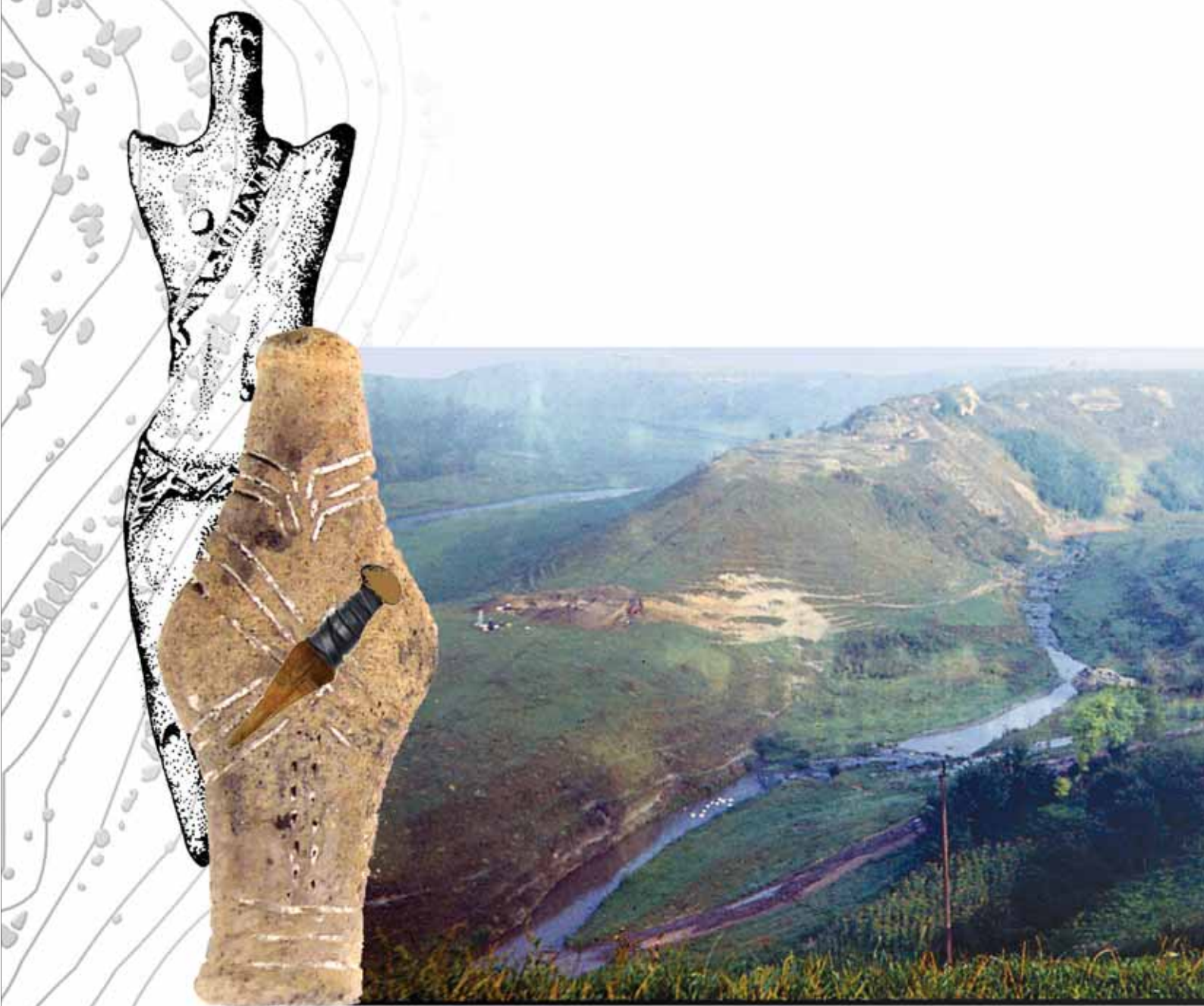
⁷ Segeda S. Najstarsze slowianskie materialy antropologiczne. Wstep do problematyki // Prez pradzieje i wczesne sredniowiecze. — Lublin, 2004. — S. 279—288.

⁸ Попов М. Антропология на българская народ // Т. — Физически облик на българите — София: Издание на българская Академия на науките, 1959. — 295 с.

⁹ Segeda S. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект... — С. 197—199.

8. ОЗБРОЄННЯ І ВІЙСЬКОВА СПРАВА У ПЛЕМЕН ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

ОЗБРОЄННЯ І ВІЙСЬКОВА СПРАВА У ПЛЕМЕН ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Упродовж тисячоліть люди вирішували свої суперечки за допомогою зброї та війн. Удосконалення зброї, тактики і стратегії бойових дій весь час перебувало в центрі уваги. Але відповідь на запитання, коли і як почався цей нескінченний процес, втрачена у глибині тисячоліть. Найдавніші міфи, які сягають корінням у добу кам'яного віку або неоліту, вже містять інформацію про конфлікти із застосуванням зброї. З появою археологічних джерел горизонти історії минулого було пересунуто на багато тисячоліть, в тому числі за межу, відміряну писемними джерелами. Остання обставина мимоволі породила численні, часто легковажні чи заполітизовані реконструкції доісторії, в якій вже у XIX, особливо XX ст. було «відкрито» цілу низку грандіозних походів та завоювань.

Нагадаємо лише деякі з них. Нині мало хто згадує, а ще менше всерйоз сприймають теорію 20-х років XX ст. Г. Коссіні про 14 походів «індогерманців», які відбулися в неоліті (за нинішніми уявленнями, це приблизно доба енеоліту та ранньобронзовий вік) та супроводжувалися поширенням «істинних арійців» на теренах Європи. Дедалі скептичніше сучасними дослідниками (тільки не в Україні) сприймається виникла приблизно в той самий час версія завоювання тими ж аріями (десь на рівні середнього – пізнього бронзового віку) далекої Індії. Останні сорок років в археології мідного віку пройшли під знаком дискусії навколо теорії про три хвили вторгнення кінних орд патріархальних індосвропейців із степів України в енеоліті – на початку бронзового віку до Старої Європи. Перелік подібних реконструйованих військових подій доісторії можна було б продовжувати й продовжувати.

Зауважимо – в перелічених випадках йдеться про військові дії, які за розмахом та кількістю учасників мали б не поступатися військовим кампаніям середньовіччя, а за нас-

лідками їх можна порівняти хіба що з римськими завоюваннями початку нашої ери.

Характерно, що в усіх випадках, згаданих вище, автори не утруднювали себе скільки-небудь серйозним вивченням комплексу озброєнь та військової справи учасників реконструйованих грандіозних подій. До речі, елементи критики згаданих концепцій у ряді випадків, крім інших аргументів, саме й ґрунтуються на вивченні військової справи та аналізі сукупності археологічних джерел, пов'язаних з військовою сферою. Після такого аналізу в ряді випадків одразу стає зрозумілим, які події могли мати місце, а які, імовірно, є витвором фантазії.

Дослідники військового мистецтва історичних часів теж не обтяжують себе, як правило, вивченням більш далекого минулого і пошуком витоків певних елементів військової сфери, обмежуючись добою античності. Ведуться безуспішні пошуки витоків такого інституту як дружина або часу винайдення певних видів зброї чи тактичних прийомів ведення бойових дій. Тут дані стосовно доісторичної військової справи цілком могли б стати в пригоді. Щодо інституту дружини, наприклад, то дослідники доісторії дійшли висновку, що ця військова інституція могла зародитися в мідному віці, а в епоху ранньої бронзи існувала вже напевне. Отже, впродовж тисяч років дружина цілком імовірно виникла щоразу, коли у цьому з'являлася «суспільна потреба».

Ми навели ці приклади для того, щоб краще відтінити значення і водночас проблематичність досліджень «доісторичної» військової справи на основі археологічних джерел. Коли почалися війни? На це питання відповісти досить складно. Але те, що вони велися на території сучасної України вже за часів трипільської культури, тобто сім–п'ять тисяч років тому, нині не викликає сумнівів.

У ті часи цивілізації в Єгипті та Месопотамії лише починали свій шлях до держави. Територія України була заселена людьми, які залишили

Бойова сокира-молот. Камінь, шліфування, свердління. Етап А або ВІ. Колекція «ПЛАТАР».

після себе кілька археологічних культур, найвизначнішою та найвідомішою з яких була трипільська. Вона, в свою чергу, була складовою частиною, східним форпостом цивілізації Старої Європи. На території сучасної Румунії цій цивілізації відповідає культура Кукутень, на Балканах – культури Вінча та Коджадермен-Каранове-Гумельниця, далі на північ – Лендель та Тисаполгар. Ця єдність була лише культурною, усередині неї точилися

війни. Крім того, велися зовнішні війни — з носіями культур, що оточували цю єдність. Культури Старої Європи досягли значних успіхів в багатьох сферах — культурній, економічній, духовній, а особливо — у військовій, що ми й хочемо показати у нашому дослідженні.

Джерелами для вивчення історії військової справи є знахідки предметів озброєння, давніх укріплень, слідів військових дій на поселеннях, антропологічному матеріалі, іконографічні матеріали, отримані в результаті археологічних досліджень,

та випадкові знахідки з пам'яток доби енеоліту та раннього бронзового віку на території України, а також дані про їх планіграфію, картографування. Взято до уваги результати археометричних досліджень різних категорій матеріалів.

Оскільки археологічні джерела є, як правило, досить фрагментарними, для проведення аналізу наявного матеріалу та його подальшої інтерпретації важливим є розуміння специфіки розвитку військової справи у так званих первісних суспільствах, яке можливе із залученням

історико-етнографічних аналогів.

З року в рік в Україні публікується все більше матеріалів по провітчизняну військову історію та стародавню зброю. Серед них з'явилася низка публікацій, що належать до періоду, який нас цікавить. Використано також матеріали із зброярства та військової справи, розміщені в мережі Інтернет, зокрема публікації з теорії доісторичної військової справи та дискусій з приводу реконструкції та концепції європейської праісторії.

ІСТОРИОГРАФІЯ

Літературу з обговорюваного питання можна поділити на кілька категорій: публікації джерел, узагальнюючі праці з питань виробництва, дослідження комплексів озброєння та військової справи, дослідження окремих епізодів давньої військової історії, а також узагальнюючі праці з питань історії розвитку військової справи в цілому.

Починаючи дослідження такої складної та цікавої в усіх відношеннях теми, як історія озброєння та військової справи, необхідно звернутися до існуючого досвіду проведення подібних студій. Вивчення давніх предметів озброєння має досить значну історіографію, хоча більшість праць, що стосуються даного питання, швидше джерелознавчого спрямування. Нижче ми спробуємо дати короткий огляд найважливіших праць з досліджуваної теми.

У літературі досить широко розглянуто аспект виготовлення предметів озброєння, але, як правило, в межах характеристики ремісничого виробництва. У цьому відношенні важливою є монографія, присвячена ремеслу епохи енеоліту—бронзи на території України, де розглянуто обробку кременю й каменю (С. С. Березанська), металу

(В. І. Ключко), а також виготовлення предметів з дерева, шкіри та кістки (С. М. Ляшко)¹. У працях Н. В. Риндіної, Є. М. Черниха розглянуто металообробку та металеві вироби трипільської культури, зокрема предмети озброєння, різних етапів її розвитку².

Кількісно меншою є група узагальнюючих праць, присвячених озброєнню та військовій справі доби енеоліту—бронзи на території України. Опубліковано кілька статей, присвячених озброєнню, оборонним спорудам та окремим військовим епізодам, пов'язаним з трипільською культурою. Найбільш відома та цитована стаття В. Г. Збеневича (1975), у якій було зібрано наявну на той час інформацію про озброєння та оборонні споруди племен трипільської культури, починаючи з раннього етапу до етапу СІ включно, як з території України, так і Молдови та Румунії³. Відомості про військову справу різних етапів трипільської культури та зброю трипільців викладено в узагальнюючій праці К. К. Черниш, опублікованій 1982 р.⁴

Кілька років тому вийшла стаття Н. Б. Бурдо, в якій подано інформа-

Бойова сокира-молот. Камінь, шліфування, свердління. Етап А або ВІ. Колекція «ПЛАТАР».

цію про трипільське озброєння з огляду на нові знахідки та нову хронологію трипільської культури, враховані дані з території трипільсько-кукутенської спільності. Запропоновано реконструкцію комплексів озброєння для різних етапів трипільської культури⁵. Конкретним свідченням військових дій та аналізу такти-

¹ Ремесло епохи енеоліта-бронзи на Україні. — К.: Наукова думка, 1994. — 189 с.

² Черных Е. Н. О древнейших очагах металлообработки юго-запада СССР // КСИА. — 1970. — Вып. 123. — С. 23—31; Черных Е. Н. Спектральный анализ и изучение древнейшей металлургии Восточной Европы // МИА. — 1965. — № 129. — С. 96—110; Рындина Н. В. Медный импорт эпохи развитого Триполья // КСИА. — 1970. — Вып. 123. — С. 15—22: ил.; Рындина Н. В. Конькова Л. В. О происхождении больших усатовских кинжалов. // СА, 1982. — № 2. — С. 30—42; Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы. — М.: УРСС. — 287 с.

³ Збеневич В. Г. Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури // Археологія. — 1975. — Вип. 15. — С. 32—40;

⁴ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. — Энеолит СССР, — М. 1982.

⁵ Бурдо Н. Б. Зброя племен культури Трипілля-Кукутень // Військово-історичний альманах. — К., 2002. — № 2. — С. 64—69.

ки й стратегії трипільських племен присвячена стаття М. Ю. Відейка¹.

У працях В. І. Ключка зроблено спробу здійснити наскрізний огляд озброєнь від неоліту до фіналу доби бронзи. Перша з них була видана англійською мовою 1994 р.² Найповнішою з цього питання можна вважати опубліковану в Познані (2001) монографію, яка присвячена озброєнню доби неоліту—бронзи й охоплює період від 5 000 до 700 рр. до н.е.³ Вона не може, звичайно, розглядатися як повне зведення джерел, але є першою працею такого роду як у вітчизняній, так і в європейській історіографії і цілком придатна для ознайомлення із загальною ситуацією. Зібрано цікаві дані не лише про озброєння, але, що дуже важливо, також і про завдані ним поранення, виявлені у давніх похованнях. Зауважимо, що враховані далеко не всі відомі випадки такого роду, зокрема матеріали трипільської культури (поховання з Незвиська, дані по некрополях усатівського типу тощо). Привертає увагу велика кількість ілюстрацій, а також графічні реконструкції зовнішнього вигляду воїнів різних епох та культур, створені у співробітництві з художницею З. Васиною.

У 2003 р. була випущена велика праця З. Васиної, присвячена реконструкціям одягу доісторичних та історичних часів на території України, в якій окремі розділи присвячено трипільській культурі та епосі бронзи. У цій праці можна знайти кольорові версії згаданих вище графічних зображень⁴. Оскільки подібні реконструкції є досить рідкісним явищем, ми дозволимо собі зупинитися на них докладніше, тим більше, що вони опубліковані як «науково-художні реконструкції».

Антропоморфна чоловіча статуетка з перев'язю. Етап СІ. Колекція «ПЛАТАР».

Для трипільської культури немає окремих зображень воїнів, зброя подана як частина чоловічого костюма, причому на малюнку, де представлені чоловіки у вбранні раннього етапу, за поясом одного з них зображено мідний клевець типу Аріунд, типовий для середнього етапу Трипільля⁵. Озброєні трипільські чоловіки показані у вбранні, яке, на думку авторки, є «ритуальним для обряду ініціації», а саме у нарамених пов'язках, з перев'язями та поясами⁶.

Ці зображення досить дотенно реконструйовано за даними антропоморфної пластики. Однак дорослих чоловіків зображено зі зброєю, атрибутами, що притаманні саме воїнам, а не підліткам, які мають проходити обряд ініціації. Хоча можна припустити, що тут саме й

зображено дорослих воїнів, які збираються проводити обряд з підлітками (останні, можливо, лишилися «за кадром»). Цими двома малюнками, власне, й обмежене зображення чоловіків зі зброєю, на решті реконструкції представлено лише жіноче вбрання, зображувальний ряд ніби підкреслює широко розповсюджену думку про суто мирний характер трипільського суспільства.

У працях узагальнюючого характеру з давньої історії України характеристики військової справи епохи, яка нас цікавить, також приділено певну увагу. У першому томі «Давньої історії України» інформацію про військову справу та озброєння можна знайти у розділах, які описують матеріальну культуру та суспільний лад носіїв окремих культур чи природних зон. Іноді класифікація йде за типом занять — «скотарі», «хлібороби»⁷, хоча така градація, на наш погляд, не завжди коректна.

Досить цікавою є спроба реконструкції військової ситуації, пов'язаної з імовірним протистоянням Трипільля та степових культур доби енеоліту, здійснена В. О. Дергачовим та І. В. Манзурою⁸. Автори полемізують між собою з приводу концепції М. Гімбутас щодо «степової інвазії»⁹ в середовище хліборобських культур, зокрема трипільської. Згадані два дослідження є чи не першою і найбільш ґрунтовно забезпеченою різноманітними джерелами спробою «стратегічного» аналізу військово-політичної ситуації між Карпатами та Дніпром у мідному віці на підставі підібраних різних категорій археологічних джерел.

Суперечка навколо концепції М. Гімбутас щодо «трьох хвиль курганних народів», які змінили історію Європи в V—III тис. до н.е.,

¹ Відейко М. Ю. Три епізоди з трипільських воєн // Військово-історичний альманах. — К., 2002. — № 3. — С. 48—54.

² Klochko V. I. The weaponry of the pastoral societies in the context of the steppe-forest — steppe communities: 5000—2350 BC // BPS. — 1994. — Vol. 2. — P. 167—195.

³ Klochko V. I. Weaponry of the societies of the Northern Pontic culture circle: 5000—700 BC // BPS. — 2001. — Vol. 10. — P. 167—195.

⁴ Васи́на З. Український літопис вбрання. — К.: Мистецтво, 2003. — С. 50—123.

⁵ Там же, с. 73.

⁶ Там же, с. 90—91.

⁷ Давня історія України. — К.: Наукова думка, 1997. — Т. 1. — С. 231—529.

⁸ Дергачев В. А. Два этюда в защиту миграционной концепции // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 188—236; Манзура И. В. Владеющие скипетрами // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 237—295.

⁹ Gimbutas M. Europe c. 7000—3500. The earliest european civilisation before the infiltration of the indo-european peoples. // JIES 1973. — № 1. — P. 1—20; Gimbutas M. Civilisation of Goddess. — San-Francisco, 1991.

охоплює, проте, не лише добу енеоліту, але й ранній бронзовий вік, адже остання, третя хвиля пов'язується з військовою експансією носіїв ямної культури.

Поширені в англійській літературі останніх десятиліть праці, автори яких декларують огляд або історію озброєнь «від праісторії до лицарства», як, наприклад, Е. Оукшотт¹, чи озброєння бронзового віку, як Р. Осгуд, С. Монке, Дж. Томе та Є. Бабоула², знахідки предметів озброєння з території Східної Європи та України практично не згадують. Поширеною як у наукових, так і в науково-популярних працях є не зовсім правильна думка про відносно пізню появу в Європі металу (IV тис. до н.е. — мідь, III тис. до н.е. — бронза)³ та металевої зброї (зокрема на межі III–II тис. до н.е.). Навіть М. В. Горелик, який має доступ до відповідної літератури, вважає, що «племена степової смуги упродовж II тис. до н.е. лише підходили, дуже повільно, до розвинутого етапу металургії...», і прогрес у галузі озброєнь тут відбувся лише з появою колісниць та кінноти, і то під впливом з півдня⁴.

Матеріалів доби енеоліту—ранньої бронзи з Південно-Східної Європи в аспекті, який нас цікавить, торкається Л. Кілі, розглядаючи проблеми миру та війни в цей період⁵. Крім того, можна знайти, крім бібліографічних даних, низку праць з теорії та історії військової справи в доісторичні часи. Серед них особливо популярністю користується нарис А. Феррілла «Неолітична вій-

Клевець. Мідь. Етап VI–II. Колекція «ПЛАТАР».

на», який є доповненою фактичним матеріалом та дещо переробленою версією розділу з його відомої монографії 1985 р.⁶ Цікаві міркування автора щодо розвитку військової тактики та військової справи в доісторичні часи в цілому, хоча конкретні матеріали доби енеоліту—бронзи з території України не аналізуються.

Велика група статей присвячена полеміці з концепцією М. Гімбутає, про яку згадувалося раніше. Прикладом є стаття Б. Хейдена, котрий дотить скептично ставиться до можливості завоювання Старої Європи степовими номадами⁷.

На жаль, фрагментарність археологічного матеріалу не дає змоги повною мірою реконструювати військову сферу давніх племен території України. У той же час слід зазначити, що дослідження в цьому нап-

рямі лише почалися. У нашій розвідці ми не змогли повноцінно охопити всі сторони питання. За межами вивчення лишилася реконструкція більш цілісної картини подій минулого. Не розглянута така важлива й цікава сфера, як сакральна — магічна, пов'язана з давніми військовими діями, певні можливості реконструкції якої дають матеріали поховань та вивчення відповідних артефактів.

Якщо врахувати, що в минулі десятиріччя основні зусилля дослідників були спрямовані на вивчення локально-хронологічного членування Трипілля, хронології, періодизації, меншою мірою — соціологічних реконструкцій, причому для цього розроблялися спеціальні методики, то вивчення військових проблем доби енеоліту—бронзи має перспективи для розвитку в кількох напрямках та на різних рівнях — від каталогізації предметів озброєння до аналізу всіх категорій пам'яток з використанням історико-етнографічних аналогів.

¹ Oakeshott E. The Archaeology of Weapons. Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry. — L.: The Boydell press, 1999.

² Osgood R., Monks S., Toms J. Baboula E. Bronze Age Warfare. — Sutton Publishing, 2000. — 156 p.

³ Haywood J. Historical atlas of the Ancient World 4,00000 — 500 BC. — MetroBooks, 2002. — P. 1.20, 1.21.

⁴ Горелик М. В. Оружие Древнего Востока... — С. 196.

⁵ Keeley, Lawrence. War before civilization: The myth of the pacific past. — Oxford 6 1996.

⁶ Ferrill A. Neolithic warfare // URL: <http://www.historicaltextarchive.com/>; Ferrill A. The Origins of War. — New York, 1985.

⁷ Hayden B. An Archaeological Evaluation of the Gimbutas Paradigm // URL: <http://www.cgi.sfu.ca/museum/landarch/index.cgi>

КЛАСИФІКАЦІЯ ВИДІВ ОЗБРОЄННЯ ТА ХАРАКТЕРУ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ

Для початку зупинимося на понятті «спеціалізоване озброєння». Щодо цього, зауважимо, існують досить відмінні точки зору. Перша: все озброєння, відмінне від мисливського за метою застосування, — спеціалізоване. Друга: спеціалізованим слід вважати озброєння, створене виключно для бою між людьми і яке не застосовується на полюванні. Спеціальною зброєю такого роду деякі фахівці називають меч. На цій підставі вони вважають, що така зброя з'явилася не раніше пізнього бронзового віку. Але хіба меч не може бути застосований на полюванні? У свою чергу хіба сокира-молот доби енеоліту—ранньої бронзи була призначена безпосередньо для полювання? Нею можна ефективно вбити будь-яку тварину, але чи для цього її розробляли і робили?

Ми схильні зараховувати до спеціалізованої зброї зразки, які початково розроблялися і створювалися для застосування проти людини. Водночас зауважимо, що до комплексу військового озброєння за певних обставин можуть бути включені засоби, які створювалися і застосовувалися на полюванні.

Традиційним є поділ озброєння на наступальне та оборонне (захисне). За дистанцією застосування вирізняють зброю дальнього, середнього і ближнього бою. При цьому окремі види зброї можуть застосовуватися на різних дистанціях бою (спис, сокира, булава). Виділяють категорію рублячо-колючої зброї, а в ній — клинкову та деревкову зброю, металеву зброю, ударну зброю (в межах її — деревкову та бойкову). Захищені засоби поділяють на щити та обладунки.

Специфіка давніх видів озброєння та їх класифікації вимагає чіткої дефініції окремих його видів. Нижче буде подано в алфавітному порядку такі визначення загального характе-

Навершя булави. Камінь, шліфування, свердління. Діаметр 92×72 мм, висота 36 мм. Етап VI–II. Верем'я. Розкопки Хвойки В. В., НМІУ.

ру, а також певні зауваження з приводу бойового застосування видів зброї, щоб не повторюватись під час опису конкретних знахідок.

Булава — зброя ближнього бою у вигляді навершя, в якому зроблено наскрізний отвір, призначений для насаджування на руків'я довжиною 0,5–0,8 м. Застосовується як металеві зброя для середнього (ефективна на віддалі до 10–30 м), а також для ближнього бою.

Як правило, булавою прагнули вдаряти по голові. Ця зброя здатна завдавати тяжкі поранення, контузії, при ураженні голови можлива непритомність. Через це вважається найбільш дієвою зброєю для захоплення полонених. Ефективним захистом при ударі з близької відстані є лише щит. У багатьох племен і народів булава була символом влади.

В енеоліті — ранньому бронзовому віці булави виготовляли з твердих порід каменю.

Дротик — короткий металевий спис, ручна металеві зброя з наконечником більшим, ніж стріла, але меншим від списа. Наконечники дротиків виготовляли з кістки, кременю та металу.

Кинджал — колючо-рубляча зброя ближнього бою, що має двосічний клинок, невелика за розмірами (довжина леза — 30 см).

Поява кинджала як виду зброї означає початок розробки бойового мистецтва його застосування, тобто фехтування. Застосування кинджала (пари кинджалів) розраховане на швидкі, короткі рухи. Це зброя ближнього бою. Двобічна заточка леза дає змогу проводити рублячоріжучі рухи без розвороту кисті, що економить час для завдання наступного удару. Для більш пізнього часу задокументоване застосування кинд-

Клевець. Камінь. Етап А. Поселення Олександрівка, етап А. Розкопки А. Л. Єсипенка. ОАМ.

¹ Березинський В. Г. Зброя Київської Русі. — К., Інститут археології, 2001. — С. 180–181.

жала для лівої руки як допоміжної зброї в доповнення до сокири. Вживання пари кинджалів дає змогу відбивати напади супротивника із древковою зброєю¹. В енеоліті кинджали виготовляли з кістки, кременю та міді, у ранньому бронзовому віці – з кременю, бронзи.

Клевець – ударна зброя колючо-дроблячої дії, різновид бойової сокири з одним загостреним кінцем та вузьким лезом. Призначена для пробивання захисних обладунків та щитів. У європейській термінології відомий також під назвою «сокира-кинджал», яка враховує характер колючо-проникаючих ударів, подібних до дії клинкової зброї¹. Довжина держака 0,6–1 м. Особливо ефективна проти жорстких обладунків (метал, шкіра, дерево), які необхідно пробивати. Ударом клевця в ділянці кріплення руків'я щита можна поранити руку супротивника. В досліджуваній період виготовлялися з каменю, рогу, металу.

Лук – далекобійна ручна механічна метальна зброя, створена для застосування метального снаряда – стріли. Стріла – снаряд, який приводиться в дію за допомогою лука і складається з наконечника (вістря), древка, оперення, п'ятки². Може застосовуватися практично на всіх дистанціях бою. В енеоліті та ранньому бронзовому віці стріли озброювали наконечниками різних типів, виготовленими з кременю або кістки.

Ця зброя найбільш ефективна при постійних тренуваннях та вправах. Середня прицільна швидкостріельність – до 10 пострілів на хвилину. Із захисних обладунків відносно ефективним може вважатися лише щит. Окремі бойові мистецтва практикують ухилення від стріл, випущених з лука, чи їх відбивання.

Ніж – колючо-ріжуча однолезова зброя ближнього бою. Довжина леза 3–12 см. Виготовлялися в енеоліті та ранньому бронзовому віці з кременю та металу. Застосування таке саме, як у кинджала. Слід зазначити, що техніка бою із застосуванням ножа вимагає інших прийомів, основним є нанесення колючих ударів.

Бойова сокира-молот. Камінь, шліфування, свердління. Етап СІ. Колекція «ПЛАТАР».

Сокира-молот – зброя ближнього бою (може застосовуватися також як метальна зброя), один кінець якої має лезо сокири, а протилежний – молотом. Враховуючи ширину леза, сокирою могли наносити переважно дроблячий удар. Має дерев'яне руків'я завдовжки 0,15–0,5 м. Різновидом сокири-молота (зауважимо, досить рідкісним для досліджуваної епохи) є бойовий молот, у якого обидва кінці плоскі. В енеоліті відомі як виготовлені з каменю, так і металеві сокири-молоти. В епоху бронзи домінує камінь, який поступово витісняють втульчасті сокири з масивним обухом. Як метальна зброя може бути ефективна на відстані до 40 м, однак прицільне застосування не перевищує, як правило, 7–10 м, особливо ефективна на відстані до 4 м.

У ближньому бою – зброя ударно-дроблячої дії. Враховуючи відсутність відповідних захисних обладунків в енеоліті – ранньому бронзовому віці, один з найнефективніших видів зброї ближнього бою. Скіє леза посилює рублячу дію сокири. Застосування в бою сокири-молота та її тактико-технічні характеристики передбачають володіння пев-

ними навичками фехтування цією зброєю. Легка одноручна сокира-молот може застосовуватися (при відповідному хваті) як кастет³. Скоєні леза сокир-молотів у різні боки свідчать про існування сокир для лівої та правої руки та застосування «вісімок» у фехтувальній техніці під час завдання ударів по верхній частині тіла супротивника. Врівноваженість сокир в ділянці руків'я полегшує чергування ударів лезом і обухом. Однак подібна техніка бою сокирою-молотом вимагає певного вільного простору, що неможливе при дії у щільних лавах.

Спис – ручна метальна древкова зброя середнього та ближнього бою. Складається з древка та наконечника. В енеоліті наконечники виготовляли з кременю. У ранньому бронзовому віці, крім кременевих, з'являються наконечники з металу, куті або відліті. Дальність ефективного прицільного метання, як правило, не перевищує 30–40 м. Списоносці могли діяти у щільних лавах, утворюючи «стіни списів». Існують також високорозвинені техніки ближнього бою – фехтування на списах, які у ряді випадків досягли рівня бойових мистецтв.

Антропоморфна чоловіча статуетка з перев'яззю. Думешть, Румунія, фаза Кукутень А. За Р.Максім-Алайбою.

До озброєння зараховують також бойові обладунки – щити, шоломи, захисні деталі для прикриття рук, торса, нижньої частини тіла.

Щит – площина, призначена для відбивання ударів усіх видів зброї на всіх дистанціях бою. Виготовлялися

¹ Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі... с. 198.

² Там же, с. 130.

³ Там же, с. 184–185.

з дерева, шкіри, плелися з гілок. Найдавніший вид захисного озброєння, якому у військовій культурі надавалося величезне значення. Для відбивання стріл та дротиків могли застосовуватися, як вважає А. Феррілл, щити — дубинки.

Шолом — захисний головний убір, призначений для захисту голо-

ви та шиї воїна. Найдавніші шоломи шкіряні, у ранньому бронзовому віці з'являються металеві.

Захищені деталі — військовий обладунок з деталей (виробів), призначених для захисту верхньої частини тіла та кінцівок. Це різноманітні пекторалі, перев'язі, бойові пояси, поножі, браслети тощо. У зазначе-

ний період виготовлялися із шкіри, тканини, посилювалися металевими (мідними, бронзовими) та кістяними накладками. Могли захищати переважно від ріжучих ударів наконечника списа, ножа, кинджала.

ОЗБРОЄННЯ ТА УКРІПЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ (ЕТАПИ А-СІ)

В енеоліті — мідному віці відбулося два зрушення в галузі озброєнь: поява спеціалізованої зброї та металевих предметів озброєння. Зазначені події стали визначальними у розвитку військової справи в цей період. Метал і камінь застосовували паралельно. Перші зразки спеціалізованої зброї — бойові сокири-молоти та клевці виготовляли як з твердих порід каменю, так і з металу.

Для території України процес появи та поширення металеві, мідної зброї пов'язаний з Балкано-Карпатською металургійною провінцією (БКМП). Дослідження металевих виробів трипільської культури, які провели Є. М. Черних та Н. В. Риндіна, дозволили пов'язати трипільське вогнище металообробки (між 5400—3200 рр. до н.е.) із західним ареалом БКМП (вогнищами Караново-VI — Гумельниця). Технологія обробки металу в зазначений період була орієнтована на використання кування та зварювання. На ранньому етапі розвитку трипільського вогнища форми великих знарядь — тесел-доліт, сокир-молотів, пробійників — типові для центральних виробничих майстерень БКМП. На пізньому етапі з'являються «хрестоподібні» сокири-тесла, плоскі тесла-долота, ножі, кинджали, виготовлені методом лиття з використанням складних роз'ємних форм¹.

У той же час досить широко використовувався набір мисливської зброї — лук із стрілами, дротики, кинджали з лезами із кременевих

вкладишів. Новинкою стали трикутні наконечники стріл та дротиків з двобічною ретушню, що прийшли на зміну мікролітичній техніці, яка була домінуючою в мезоліті та неоліті. Як свідчать археологічні дані, мисливська зброя широко застосовувалася під час військових сутичок.

Матеріалом для виготовлення трипільської зброї, як і в кам'яному віці, були не тільки кремень, камінь, кістка, але також і перший в історії людства метал — мідь, а на фінальних етапах — бронза. Сучасні дослідники мають у своєму розпорядженні численні предмети трипільського озброєння, які знаходять під час розкопок у руїнах трипільських будівель або поруч з кістяками у похованнях в ґрунтових могилах та під курганами насипами.

Зрозуміло, що до наших днів зброя дійшла не зовсім у тому вигляді, який вона мала, коли її використовували трипільські воїни. Найкраще збереглися частини знарядь, виготовлені з «вічного» матеріалу, — каменю, кременю. Що стосується виробів з кістки та міді, то вони зберігаються не так добре. Оздоблення, деталі зброї, вироби з органічних матеріалів — дерева, шкіри тощо від таких давніх часів зберігаються лише у виняткових умовах, наприклад у торф'яниках. Саме такі випадки, а також аналіз етнографічних матеріалів дають змогу повніше реконструювати зброю населення мідного віку.

Наконечники стріл — одна з найбільш розповсюджених категорій

Металеві втульчасті сокири трипільської культури:

1 — Карбунський скарб, етап А;
2 — скарб з Городниці — Городища, етап VII. За К. К. Черних.

знахідок трипільської зброї. Вони виготовлялися з кременю, який видобувався на місці, в околицях поселення або потрапляв до його мешканців з крем'яних копалень на Середньому Дністрі та Волині. Від крем'яного нуклеуса відбивали невеликого розміру відщепи або пластини з прямим профілем, потім їм надавали підтрикутної форми. Поверхня вістря покрита з обох боків суцільною струменистою загострюючою ретушню. Ребра по боках загострено. Розміри трипільських наконечників стріл: від малих — 1 см до великих — 2,5 см завдовжки. Основа трикутних наконечників може бути прямою чи ввігнутою, іноді вона скошена через рівновеликі асиметричні бокові грані. Асиметричність форми зміщувала центр тяжіння, що при влучанні в ціль

¹ Черних Е. Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА. — 1978. — № 4. — С. 53—82; Риндина Н. В., Дегтярева А. Д. Энеолит и бронзовый век. Учебное пособие. — М.: МГУ, 2002. — С. 61—64.

надавало стрілі обертального моменту. Точність влучання та убивча сила при цьому помітно зростала.

Досить рідкісними серед трипільських виробів є наконечники стріл з черешком, походження яких може бути пов'язане з культурами лісової зони. Для всіх етапів характерні майже однакові типи крем'яних

Наконечник дротика (обпалений вогнем). Поселення Олександрівка. Етап А. Розкопки А. Л. Єсипенка. АМ.

наконечників стріл. Для раннього етапу такі знахідки відомі з поселень Олександрівка, Тирпешті, Дрегушені¹. На середньому етапі найчисленніші знахідки стріл відомі в Кліщеві, Ворошилівці, Коломийщині².

Наконечники дротиків – подібні до наконечників стріл, але більших розмірів, заввишки 3–7 см. Вони виготовлялися з кременю, з пластин середнього та великого розміру, іноді з великих відщепів. Поверхня наконечників дротиків, як правило, з обох боків вкрита суцільною ретушню. Ребра по боках оброблено загострюючою ретушню. На початкових етапах існування культури Трипільля-Кукутені трапляються крем'яні заготовки наконечників дротиків листоподібної форми, зроблені з великих відщепів в техніці двобічного оббиття (Олександрівка). Підтрикутні видовжені вістря дротиків відомі в Тир-

пештах³, Луці-Врублевецькій⁴. Особливо презентабельна колекція наконечників дротиків зібрана в поселенні Дрегушені⁵, де висота цих виробів сягає 7 см. Для пізніших етапів Трипільля знахідки дротиків поодинокі, оброблені в техніці струменистої ретуші наконечник висотою 4,5 см походить з Кліщева⁶. Невеликі за розмірами наконечники дротиків походять з поховань софіївського типу.

Різноманітність трипільських наконечників стріл та дротиків вказує на досконалість та розвиненість цієї категорії зброї. При метанні дротиків могли застосовувати спеціальні

Мідні клиноподібні сокири та їх кріплення (реконструкція). Етапи VI–II–CI (2–4), CII (5). Колекція «ПЛАТАР».

пристрої – списометалки, які збільшували дистанцію ураження цієї зброєю.

Сокири – найпоширеніша категорія трипільської зброї ближнього бою. Трипільці використовували у господарстві багато типів сокир, вони могли застосовуватися також як бойові, але ми зупинимося тільки

на тих сокирах, які напевне були на озброєнні. Робоча частина сокир виготовлялася з твердих порід каменю, кременю та міді й мала вигляд плаского клина.

На ранньому етапі сокири-клини виготовлені переважно з каменю. Пласка мідна сокира з карбунського скарбу клиноподібна, типу Гумельниця, має довжину 14,6 см. Для етапів VI–II до CI включно типовими є мідні сокири типу Кукутені з прямокутним обухом та дуже розширеними донизу, увігнутими бічними гранями, мають двобічно опуклий профіль. Довжина їх 8,4–10,4 см. Вони відлиті у двосторонніх закритих формах, після відливки робоча частина леза кувалася⁷.

Клиноподібні сокири типу Сакалхат з трапецієподібним обухом та дуже розширеними бічними гранями мають округлі леза, у профілі асиметричні, з одного боку опуклі, з іншого – пласкі, довжина 7,2–13,4 см. Виготовлені у відкритих односторонніх формах, остаточно лезо формувалося куванням. Сокири типу Сакалхат у середньотрипільському вогнищі металообробки як виготовлялися місцевими майстрами, про що свідчать знахідки ливарних форм у Подніпров'ї, так і імпортувались із Тисько-Трансільванського виробничого регіону.

У той же час поширюються виготовлені з кременю клиноподібні сокири, лезо яких відшліфоване.

Сокири-молоти. Найбільш ранній екземпляр бойової сокири-молота знайдено на ранньотрипільському поселенні Бернашівка⁸. До нас дійшов фрагмент, виготовлений з рогу оленя, оздоблений різьбленою орнаментациєю. Виріб насаджувався на держак, виготовлений з дерева.

Для етапів Трипільля А та VI характерні свердлені сокири-молоти

¹ Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю., Памятники трипольской культуры в Север-Западном Причерноморье. – К.: Наукова Думка, 1979. рис. 3, 1; Marinescu-Bilcu. Tirpești – from Prehistory to History in Eastern Romania. Oxford, 1981, f.46, 8; Crismaru A. Draguseni. – Bucuresti 1977. – Fig.10, 8–9.

² Заец И. И., Рыжов С. Н., Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. К., 1992. – Рис. 58, 7–15; Гусев С. О., Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н.е. – Вінниця, 1995. – Рис. 53, 1–15; Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. – М. – Л. – 1949. – № 10., – Рис. 80, 11–12.

³ Marinescu-Bilcu. Tirpești – from Prehistory to History in Eastern Romania. – Oxford, 1981. – Fig. 46, 11.

⁴ Бибииков С. Н., Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая // МИА. – М. – Л., 1953. – № 38. – Табл. 14, в.

⁵ Crismaru A. Draguseni... – Fig. 10–11.

⁶ Заец И. И., Рыжов С. Н., Поселение трипольской культуры Клищев... – Рис. 58, 16.

⁷ Там же. – С. 127.

⁸ Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К.: Наукова Думка, 1989. – Рис. 43, – 2.

із сланцю або твердих порід каменю завдовжки 8–20 см. Виговлялися вони з дністровської, південнобузької, іноді карпатської сировини. З Карбунського скарбу походить мармурова сокира, яка, імовірно, мала престижний характер і могла бути символом влади військового ватажка¹. Сокири виготовлено у техніці точкового пікетування з наступним шліфуванням та поліруванням поверхні. Поодинокими фрагментарними екземплярами в поселеннях Ленківці² та Лука-Врублевецька³ представлені шестигранні сокири-молоти.

Вже на ранньому етапі трипільської культури з'являються сокири з міді, вони знайдені в Карбунському скарбі. Дослідженнями Н. В. Риндіної встановлено, що карбунські сокири виготовлені з мідної руди (а не самородної сировини) методом ковальського кування, без застосування лиття. Отвір у провусній сокирі виготовлено пробиванням суцільної куті заготовки її корпусу⁴. Н. В. Риндіна ґрунтовно довела, що карбунські сокири походять з ранньотрипільського вогнища металообробки⁵, яке охоплює етапи Трипілья А-ВІ. До продукції цього ж вогнища належать також трипільські мідні сокири-молоти типу Відра, одна з яких походить з поселення Трипілья ВІ Березівська ГЕС. Як встановила Н. В. Риндіна, березівська сокира відлита з чистої плавленої міді у складеній глиняній формі, отриманій з воскової моделі⁶, з наступним гарячим куванням. На середньому етапі культури Трипілья ВІ-ВІІ-СІ кам'яні бойові сокири майже не зустрічаються.

Провусні мідні сокири також набувають поширення на середньому етапі Трипілья ВІ-ВІІ-СІ. Сокири типу Ясладань було знайдено в Городниці та Брадї. Це масивні вироби довжиною 20 та 22,5 см. Складне профілювання леза сокир цього типу

Бойова сокира-молот. Камінь, шліфування, свердління. Етап СІ. Колекція «ПЛАТАР».

у поєднанні з повною його симетричністю дозволяє Н. В. Риндіній вважати, що вони відлиті у двосторонніх складних формах із вставним стрижнем. Знахідки сокир типу Ясладань концентруються у Південно-Східній Трансільванії та Молдові.

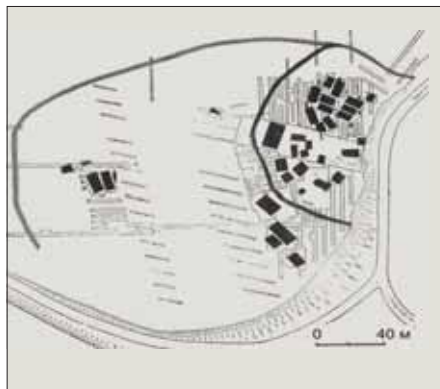
Трипільсько-кукутенські майстерні, де виготовлено ці сокири, перебували у тісній взаємодії із металургійними виробничими центрами культури Бодрогкерестур в Угорщині⁷.

Кинджали — на початковому етапі Трипілья А та ВІ презентовано єдиним виробом з кременю — лезом кинджала, який походить з поселення Дрегушені⁸. Лезо довжиною 15 см виготовлене з великої пластини, обидва його боки оброблено ретушшо, в перерізі виріб ромбоподібний. У працях Г. Ф. Коробкової згадуються кременеві вкладиші до мисливських кинджалів.

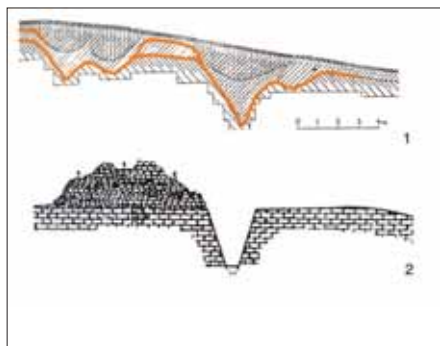
Кинджали з мідними лезами з'являються тільки в Трипільї ВІ-ВІІ. Кинджали типу Бодрогкерестур мають видовжено-листоподібний клинок, лінзоподібний у перерізі, характерний для Трипілья етапів ВІ-ВІІ, ВІІ, СІ, але зустрічаються і в

пізньому Трипільї на пам'ятках софіївського типу. Дещо змінюється їх форма, лезо трохи вкорочене. Вважається, що кинджали цього типу тривалий час виготовлялися місцевими майстрами, спочатку цей процес міг бути стимульований бодрогкерестурським впливом виробів Карпатського басейну.

Мідні кинджали типу Тиргу-Окна походять з поселень етапу Трипілья СІ. Кинджал має видовжений трикутний клинок, розширені плічка якого плавно переходять в трапецієподібну п'ятку з трьома круглими отворами для закріплення штифтів рукоятки, довжина 12 см. Пов'яза-

План укріплень поселення Траян-Дялул-Финтиніор. Фаза Кукутеня А, Румунія. За Г. Думітреску та В. Думітреску.

Профілі залишків укріплень, які склалися з ровів та валів із поселень фази Кукутеня А, Румунія: 1 – Траян-Дялул-Финтиніор (за В. Думітреску); 2 – Кукутеня (за Г. Шмідтом).

¹ Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М.: Наука, 1982. — Табл. LXII, 42.

² Черныш К. К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. — К., 1959. — Табл. IV, 16.

³ Бибиков С. Н., Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая... — Табл. 20, б.

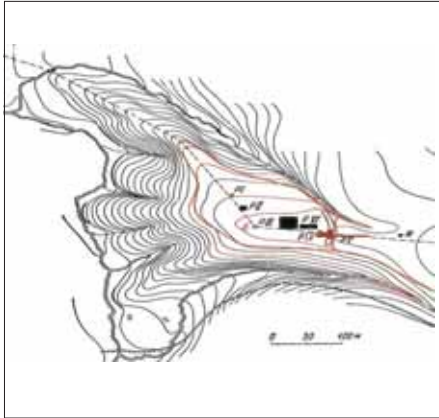
⁴ Риндина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. — М., 1971. — С. 54–61.

⁵ Там же. — С. 127–136.

⁶ Там же. — С. 117.

⁷ Там же. — С. 128, 141, рис. 65, 1–5.

⁸ Crismaru A. Draguseni... — Fig. 11, 1.

План розташування укріпленого ровами поселення Поливанів Яр. За Т. С. Пассек.

ний з трипільсько-кукутенським металевим центром.

Булави — досить рідкісна для трипільської культури знахідка. Найбільш ранні фрагменти кам'яних булав хрестоподібної та кулеподібної форми походять з поселення етапу Трипілля VI Березівська ГЕС. За визначенням В. Ф. Петруня, вони вироблені з місцевої сировини. Булави виготовлено в техніці пікетажу з наступним поліруванням поверхні. До середнього Трипілля належать хрестоподібна булава з подніпровського поселення Верем'я та куляста — з дністровського Ломачинці.

Аналіз трипільської зброї свідчить про те, що традиції виготовлення предметів озброєння Трипілля етапу А-VI — Прекукутені-Кукутені А пов'язані переважно з балканськими культурними традиціями карановсько-гумельницького кола. На етапах Трипілля VI-II змінюється напрям культурно-історичних контактів, відбувається вплив на трипільську зброю традицій населення Трансільванії та Карпатського басейну, особливості культури Бодрогкергетур, звідки походять прототипи найкращих зразків металеві зброї.

Укріплення. Для трипільської культури етапів А-SI відомо два типи укріплень — городища та поселення, укріплені «житловими стінами». Найдавнішим типом є городища, «житло-

Таблиця 1. Дані про штучні укріплення культури Трипілля-Кукутені

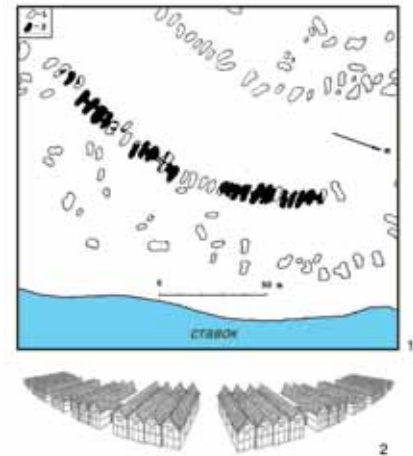
Етапи	Укріплення штучні	Імовірно укріплені	Топоніми	Разом
Трипілля А	2	5	5	12
Трипілля VI	40	32	90	162
Трипілля VII	8	11	27	46
Трипілля SI	12	26	56	94
Трипілля SII	28	31	66	125
Разом	90	105	244	439

ві стіни» характерні для етапів VII-SII. Відома значна кількість укріплених поселень, їх повний аналіз укріплень міг би скласти окреме дослідження. Нижче ми наведемо опис лише кількох пам'яток з різними типами фортифікацій, характерних для трипільської культури.

Городища. Найбільш повний перелік трипільських городищ можна знайти в праці В. О. Дергачова, де автор виділяє достовірно укріплені поселення, імовірно укріплені поселення, а також топоніми, пов'язані з укріпленими місцями. Цей реєстр охоплює всю територію поширення спільності Кукутені-Трипілля. Подану нижче таблицю складено на основі даних, зібраних В. О. Дергачовим¹.

Як бачимо, загальна кількість достовірно укріплених поселень становить 90, а з урахуванням імовірно укріплених — 195, причому більшість з них прив'язана до відповідних топонімів. Поселення збудовані упродовж 2500 років існування трипільської культури, так що одночасно існувала відносно невелика кількість городищ. Одне з найвідоміших — городище Поливанів Яр, багатоярочна пам'ятка трипільської культури (етапи VI, Grn — 5134: 5440±70 BP; VI VII, заліщицький варіант, 4400–4100 pp. до н.е.; SII, гордишецького типу, 2900–2750 pp. до н.е.) біля с. Молодове Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Городище займало мис, утворений яром Воловий Язик. Відкрите та дослід-

жувалося експедицією під керівництвом Т. С. Пассек (1949–51)². Розміри пам'ятки 450×150 м. Укріплене двома ровами з напільного боку. Рови лінійчасті в перерізі форми, розташовані паралельно на відстані кілька метрів один від одного.

Майданецьке: 1 — план ділянки поселення за даними археолого-магнітометричних досліджень (1) та розкопок 1986–91 pp. Дослідження Шмаглія М. М. та М. М. Відейка;

Житлові стіни — тип оборонних споруд трипільської культури, характерний для поселень — протоміст кінця V–IV тис. до н.е.³. Термін запропонований (1987) М. М. Шмаглієм та М. Ю. Відейком⁴.

Житлові стіни склалися з кількоповерхових житлово-господарських комплексів, які оточували територію поселення. На аерофото-

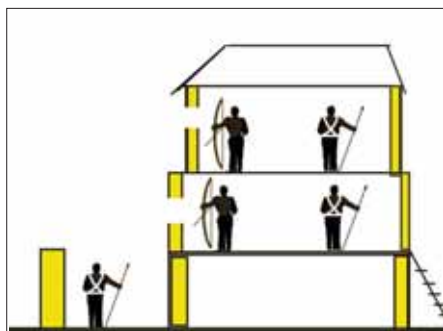
¹ Дергачев В. А. Два этюда в защиту миграционной концепции... — С. 201–215, табл.2, Приложение 1.

² Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. — М. — Л., 1961. — 84. — С. 105–142; Попова Т. А. Поливанов Яр. — СПб., 2003.

³ Див. ЖИТЛОВІ СТІНИ.

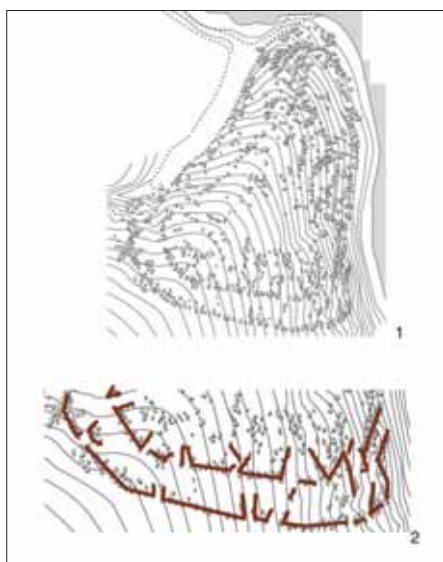
⁴ Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Пізнотрипільське поселення поблизу с. Майданецького на Черкащині // Археологія. — 1987. — Вип. 60. — С. 58–71; Відейко М. Ю. Архітектура поселень трипільської культури VI–III тис. до н.е // Давні поселення України. — К., 2000. — Ч. 1. — С. 24–27.

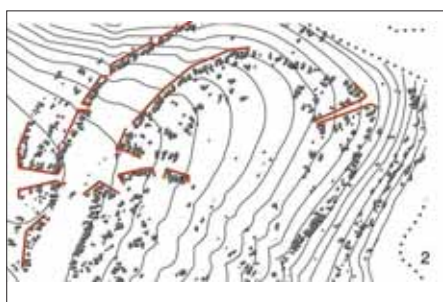

Поперечний розріз «житлової стіни». Реконструкція за матеріалами розкопок комплексу Ж в Майданецькому. Розкопки М. М. Шмаглія.

знімках поселень (Небелівка, Глибочок, Василькове, Косенівка та ін.) читаються як суцільні смуги, на планах, складених за допомогою археолого-магнітометричних досліджень (Тальянки, Ятранівка, Глиб-

План поселення Ятранівка (1) за даними археолого-магнітометричних досліджень (за Дудкіним В. П.) та схематична реконструкція (2) плану укріплень зі сторони поля.

Фрагмент плану поселення Глибочок. Виділено укріплені в'їзди на поселення. Етап VII. Археолого-магнітометричні дослідження В. П. Дудкіна.

чок), видно залишки щільно прибудованих споруд. За даними розкопок, це були будівлі каркасно-стовпової конструкції з міжповерховими та горищними з дерева. Переkritтя та стіни обмазували глиною з домішкою половини.

Центральна лінія фортифікації поселення Майданецьке (по довгій осі близько 1 км) складалася з триповерхових будівель із горищем (житлові – другий та третій поверхи), друга (діаметр – до 1,2 км) – з двоповерхових споруд, по довгій осі орієнтованих до центру поселення. Будівлі були з'єднані переходами на рівні другого поверху. Вхід до споруд знаходився там само. Житлові стіни у центральній частині поселення були обернені входною частиною назовні. На відстані 5–7 м від них було споруджено глинобитну стіну заввишки понад 2 м. У другому еліпсі забудови (діаметр близько 1,2 км) житла обернені входними частинами до центру поселення. Центральну частину поселення від наступного еліпса будівель відділяла незабудована смуга шириною 75–100 м, яка могла бути вулицею, а в разі небезпеки – еспланадою цитаделі поселення.

Діаметр укріплень, які в плані мали вигляд еліпса (Володимирівка, Майданецьке, Глибочок), становить 900–1200 м, сягаючи навіть 3,5 км (Тальянки). Було знайдено також трикутні в плані укріплення (Ятранівка).

Пік будівництва штучних укріплень-городищ – 40 пунктів – припадає на етап VI, з урахуванням імовірно укріплених – 32 поселення – загальне число захищених селищ сягає 72, тобто більше третини від загальної кількості. Наступний сплеск фортифікаційного будівництва припадає на етап VII, коли їх було зведено 28, імовірно укріплено ще 31, разом маємо 59. Складається враження, що саме ці два періоди слід вважати піком фортифікаційної діяльності трипільців. Однак це враження оманливе, бо не враховує появи на етапі VII традиції спорудження «житлових стін», причому не лише на поселеннях-гігантах, але також у селищах середніх розмірів. У даному випадку, що більш

Мідні клевці (1–2) та їх реконструкція (3–4). Етапи VI–II–VII.
1–2 – Рингач, скарб; ЧКМ;
3–4 – колекція «ПЛАТАР».

імовірно, ми маємо справу з наслідками зміни військової тактики і стратегії, а не військово-політичної ситуації в цілому.

Системи озброєння культур доби енеоліту

У таблиці 2 зібрано дані про наявність видів озброєння в окремих археологічних культурах доби енеоліту на території України, складені на підставі проведеної у даному розділі систематизації. Аналіз отриманих результатів дає змогу згрупувати культури за ознакою наявності/відсутності окремих видів озброєння. Крім того помітно, що склалися та існували певні постійні види зброї.

Набори, які включають ручну металеву зброю (лук зі стрілами, дротики), а також сокири (пласкі) та ножі, характерні для всіх розглянутих культур. Це елементарний набір мисливської зброї. Окремі її зразки – стріли з мікролітичним озброєнням, кістяні та набірні вістря дротиків – є архаїчною зброєю, яка відома на даній території з палеоліту. Кишджали зустрічаються в більшості культур і можуть бути віднесені як до мисливської, так і до спеціалізованої зброї.

Досить виразно виділяються культури з повним набором озброєння, який, крім мисливської, включає також і зразки спеціалізованої зброї

Таблиця 2. Види озброєння археологічних культур доби енеоліту на території України

№	Культура	Види зброї								
		Металева зброя	Лук і стріли	Дротики	Кинджал	Ніж	Сокира клин	Сокира молот	Клевець	Булава
1	трипільська	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2	Болград-Алдень	–	+	–	–	+	+	+	–	–
3	середньостогівська спільність	–	+	+	–	+	–	–	+	–
4	дніпро-донецька спільність	–	+	+	–	+	+	–	–	+
5	лійчастого посуду	–	+	–	?	+	+	+	–	–
6	культура ямково-гребінцевої кераміки	–	+	+	+	+	+	–	–	–

– сокири-молоти, клевиці, булави. Найповніший (і найдосконаліший) набір зброї має трипільська культура, яка була носієм найрозвиненіших на той час аграрних та ремісничих технологій. До неї примикає культура Болград-Алдень, фактично периферія культурного утворення на Балканах, яке за рівнем розвитку не поступалося, а на початкових етапах перевищувало рівень Трипілля.

Неповно цей комплекс представлений у культурі лійчастого посуду, але там він починає формуватися з поширенням сокир-молотів. Комплекс військового озброєння (КВО) виникає на території України в енеоліті з поширенням культур Трипілля та Болград-Алдень. Він включає також удосконалені зразки зброї з мисливського комплексу (кинджали, сокири), які трансформуються відповідно до військових завдань і виготовляються з нового матеріалу – міді. Енеоліт – час появи на території України металевої зброї. Це сталося в першій половині V тис. до н.е.

Таким чином, ми бачимо, що в

енеоліті на території України співіснують культури з мисливським комплексом озброєнь (ямково-гребінцевої кераміки, середньостогівська) та спеціалізованим КВО, в якій інтегровано мисливський комплекс (інші культури). В межах груп учасники посідають різні позиції за ступенем комплексності та кількісної насиченості КВО. Можна виділити культури, які займають проміжний статус, долучивши до мисливської зброї окремі зразки спеціалізованої. Це дніпро-донецька спільність із знахідками булав. Щоправда, можна вважати її проміжний статус проблематичним, оскільки булави в даному випадку мали скоріше статус знаків влади, ніж масової бойової зброї. Цікаво, що лише дві культури мають в енеоліті України булави: дніпро-донецька та трипільська. Можливо, традиція використання цього виробу в обох культурах має спільне походження.

Ми спостерігаємо цікаве явище швидкого розповсюдження окремих, найбільш технологічних і вдалих

зразків та елементів озброєння. Найпростіші вироби – невеликі трикутні вістря стріл з двобічною ретушією – поширюються в усіх культурах цього часу. У Трипіллі та степовому енеоліті близько середини V тис. до н.е. стають популярними великі кременеві наконечники стріл та дротиків. Жодна із сусідніх культур не налагодила їх виробництва, очевидно, не володіючи відповідними технологіями та не маючи сировини.

Вершиною енеолітичного зброярства можна вважати сокири-молоти з каменю та металеву зброю. Перші були виявлені і вироблялися носіями трьох культур, остання – лише однією, трипільською. Володіючи монополією на виробництво найсучасніших видів зброї, маючи чисельну перевагу над сусідами, трипільці в період енеоліту були на території України домінуючою військовою силою.

ОЗБРОЄННЯ ПОЧАТКУ РАНЬОГО БРОНЗОВОГО ВІКУ (етап СІІ)

Пам'ятки трипільської культури пізнього етапу (СІІ, 3200–2750 рр. до н.е.) належать до епохи раннього бронзового віку; у виробничо-технологічному сенсі – до пам'яток ареалу Циркумпонтійської металургійної провінції (пам'ятки усатівського типу, софіївського типу). Для цього етапу виділено низку локально-хронологічних варіантів та груп пам'яток, які дослідники вважають окремими археологічними культурами¹. Приводом для цього є значні відмінності у характері матеріальної культури при наявності ряду спільних рис.

Предмети озброєння

До сьогодні досліджено значну кількість поховальних пам'яток, які дали цікавий і різноманітний матеріал для вивчення озброєння та військової справи, а також реконструкції окремих військових подій кінця IV – початку III тис. до н.е.². Меншу кількість предметів озброєння виявлено також під час дослідження поселень.

Кинджали. На пізньому етапі Трипілья СІІ поряд з описаними раніше типами мідних кинджалів з'являються нові, представлені знахідками в софіївському та усатівському типах пізньотрипільської культури. Це металеві кинджали середземноморських типів з Чернінського та Усатівського могильників завдовжки 18–20 см. По обидва боки у середній частині кинджала проходить нервюра. На черешкових частинах часто зберігаються рештки отворів для кріплення рукоятки. Кинджали відливалися у двосторонній формі з мш'яковистої бронзи, відлиті заготовки кувалися у розігрітому стані. Готовий виріб полірувався³. Великі усатівські кинджали пов'язані походженням з Анатолією, а плоскі сокири та маленькі

Реконструкція великого металевого кинджала та його руків'я. Використано лезо кинджала з Усатова. Бронза, лиття, кування. Усатове, курган І–3 (центральне поховання). Бронза. Довжина 195 мм. Розкопки О. Ф. Лагодзьовської, 1937 р. ОАМ.

Леза кинджалів виготовлених з кременю та вірогідна реконструкція руків'їв. Могильники Софіївського типу. Етап СІІ. Дослідження В. М. Даниленка, М. Л. Макаревича, Ю. М. Захарука 1948–53 рр. АМ ІА НАНУ.

Леза металевих кинджалів та вірогідна реконструкція руків'їв. Мідь, литво, кування. Могильники Софіївського типу. Етап СІІ. Дослідження В. М. Даниленка, М. Л. Макаревича, Ю. М. Захарука 1948–53 рр. АМ ІА НАНУ.

кинджали виготовлялися місцевими майстрами. З усатівського курганного поховання біля с. Нерушай походить мідний кинджал з руків'ям з кістки. Кинджали з кістки зустрічаються на пам'ятках кошиловець-

Кинджали кістяні. Більче Золоте, печера Вертеба. Етап СІІ. Краківський археологічний музей.

кого та бринзенового типів. Довжина їх 13–15 см, рукоятки прикрашено різним орнаментом, на лезах прорізано доли. Дослідниками висловлено припущення, що перед нами – імітація невідомих поки що металевих прототипів. Виявлено також кинджали, виготовлені з кременю. Виготовлено з пластин, ретуш двобічна. Форма імітує металеві прототипи.

Клеві виготовлено з рогу оленя та кістки. Металеві вироби невідомі.

Наконечники стріл. У пізньому Трипільлі велика колекція наконечників стріл походить з могильників

¹ Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья. – Кишинев, «Штиинца», 1980.

² Дергачев В. А. Манзура И. Г. Погребальные комплексы позднего Триполья. – Кишинев, 1991.

³ Конькова Л. В. Металлографическое исследование металлических изделий на памятниках усатовского типа. // Приложение № 1 в книге: Э. Ф. Патокова. Усатовское поселение и могильники. – Киев, 1979. – С. 173–175.

софіївського типу¹. Аналогічні знахідки відомі з поселень Троянів, Сандраки, Нова Чарторія та ін. Це трикутні в плані вироби, оброблені двобічною ретушню, іноді з виїмкою в основі. Відомо кілька наконечників лавролистий форми та з черешками, пов'язаних, очевидно, з культурами шнурової кераміки.

Сокири. Плaskі клиноподібні сокири виготовляли з кременю та міді. Кількісно серед знахідок переважають кременеві сокири з шліфованою поверхнею, іноді відшліфоване лише лезо. Цей тип виробів входив до комплексу озброєння поряд із сокирами-молотами, що дозволяють стверджувати знахідки у софіївському некрополі.

У матеріалах Трипілля СІІ мідні сокири представлені лише плaskими екземплярами з Софіївського та Усаївського могильників². Сокири плaskі, клиноподібні, з симетричним або асиметричним профілем, довжиною 5,5–13 см, відлігті у формі. Софіївська сокира належить до типу Алтхейм. Вона пов'язується з Карпатським регіоном, знаходить аналогії у Вучедолі. Дві плaskі сокири з Усаївського відлігті з мш'яковистої бронзи у двосторонню ливарну форму, відлігті заготовка кувалася.

Сокири-молоти пізньотрипільського етапу презентовано матеріалами троянівського та софіївського типів пам'яток. Довжина їх 7–12 см. У них відносно широке клиноподібне лезо, невисокий обух, прямий профіль. Отвір просвердлено у верхній, найбільш широкій частині. Від леза до отвору, а іноді й до обухка сокири проходить більш-менш виражене ребро. Ці кам'яні вироби, очевидно, імітують металеві прототиби зброї³. Такий тип сокир-молотів характерний для софіївських пам'яток і знаходить аналогії в матеріалах центральноєвропейської культури ліщастого посуду. Слід згадати висновок В. Ф. Петруня про те, що сировина деяких сокир із Софіївського могильника походить із Закарпаття, з території сучасної Словаччини.

Клиноподібні сокири, виготовлені з кременю та реконструкція їхнього кріплення до руків'я. Етап СІІ. Софіївський могильник, розкопки Ю. М. Захарука 1948 р. АМ ІА НАНУ.

Крім того, із софіївських могильників походять кам'яні масивні сокири-клевці висотою 15 см, а також округлий в перерізі молот заввишки 10 см.

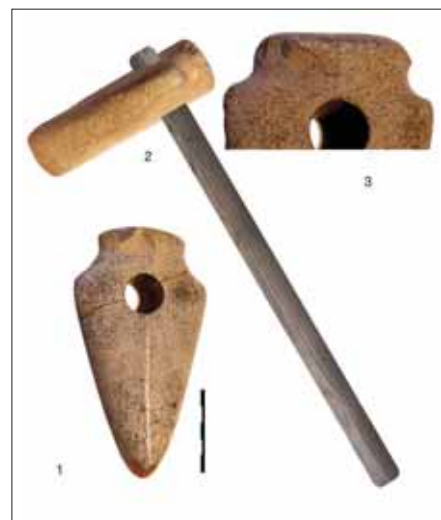
Знахідка зламаної заготовки сокири-молота на поселенні Троянів свідчить про місцеве виробництво цього типу зброї.

Укріплення. Для цього періоду характерні ті ж типи укріплень, що й для енеоліту. Продовжували існувати поселення-гіганти, укріплені житловими стінами (Косенівка, Вільховець), до Дніпра поширюється географія укріплених поселень-городищ. Нижче ми наведемо опис двох городищ, які належали різним групам населення пізнього етапу трипільської культури: у регіоні Подністров'я – Жванець-Щовб та на Дніпрі – Казаровичі.

Жванець-Щовб – поселення (городище) трипільської культури (етап СІІ; 3300–3200 – близько 2750 рр. до н.е.). Розташоване на північно-західній околиці с. Жванець Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Займало мис при злитті річок Кармелітки і Жванчика, за 300 м від місця їх впадіння в Дністер. Досліджувалось експедицією під керівництвом Т. Г. Мовші.

Заготовка бойової сокири-молота, камінь. Трипілля СІІ. Поселення Троянів, розкопки М. М. Шмаглія. АМ ІА НАНУ.

Сокира-молот з каменю: 1 – бойова частина; 2 – реконструкція; 3 – сліди від ударів на обусі сокири. Етап СІІ. Софіївський могильник, розкопки І. М. Самойловського 1947 р. АМ ІА НАНУ.

Розміри поселення – близько 100×150 м, висота мису над водою сягала 30–50 м, поселення було захищене з напільного боку валом та ровом, побудованими на вузькому перешийку, що відділяє Щовб від плато Лисої Гори. Перший (давніший) вал та рів були обкладені з фронтального боку панциром з кам'яних плит, котрі видобували на місці. Після останньої перебудови вал досяг висоти 3 м, рів глибини 2 м. Кінцева похила частина мису була укріплена ескарпом (напівровом з валом). В Молдові досліджено ряд укріплених поселень на останцях, які було укріплено ровами і валами – Костешти, Бринзени Ш.

¹ Videiko M. Yu. Archaeological characteristics of the Sofievka type cemeteries // Baltic-Pontic Studies. – Poznan 1995 – Vol. 3. – P. 15–134.

² Videiko M. Yu. Archaeological characteristics of the Sofievka type cemeteries... – Fig. 48, – 1.

³ Novotna M. Die Axte und Beile in der Slovakei // Prahistorische Bronzefunde. – Munhen, 1970. – P. 18–19.

Вид на укріплене поселення Жванець, уроч. Щовб. Етап СІІ. За Мовшею Т. Г.

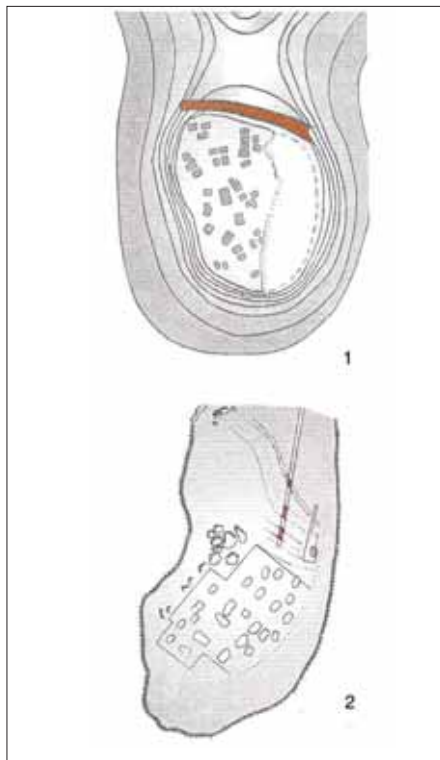
Казаровичі¹ – багатшарове поселення трипільської культури (етапи ВІІ, СІ та СІІ). Розташоване біля с. Казаровичі Києво-Святошинського р-ну Київської обл. на високій надзаплавній терасі на березі Київського водосховища, частково зруйноване рікою. Відкрите й досліджувалося В. О. Круцом².

Поселення софіївського типу складалося з посаду та укріпленого дитинця. Неукріплена частина поселення займала ділянку вздовж берега водосховища протяжністю 900 м, шириною до 100 м. Діаметр укріпленої частини 60 м. Виявлено залишки лінійчастого в перерізі рову шириною 2,5–3 м, глибиною 1,5–1,6 м. На північно-західній ділянці рів був подвійним. Існувало два проходи через рови, західний та східний, шириною 3 м. Рови, ймовірно, доповнювалися палисадами. Симетрично розташовані ями в районі входів на поселення, можливо, свідчать про спорудження у цих місцях башт. Укріплення в Казаровичах типологічно нагадують оборонні споруди культури лінійчастого посуду, для яких характерна складна система ровів та палисадів, що оточували поселення.

Системи озброєння початку раннього бронзового віку

Виділення та аналіз систем озброєння раннього бронзового віку вимагає систематизації інформації про наявність певних видів озброєння у носіїв конкретних археологічних культур (таблиця 3).

Так само, як і для мідного віку,

Укріплені ровами поселення Бринзень ІІІ (1) та Костешти ІV, розташовані на півночі Молдови. Етап СІІ. За В. І. Маркевичем.

ми бачимо помітну різницю у розподілі окремих видів озброєння як по археологічних культурах, так і окремих регіонах, пов'язаних з природними зонами.

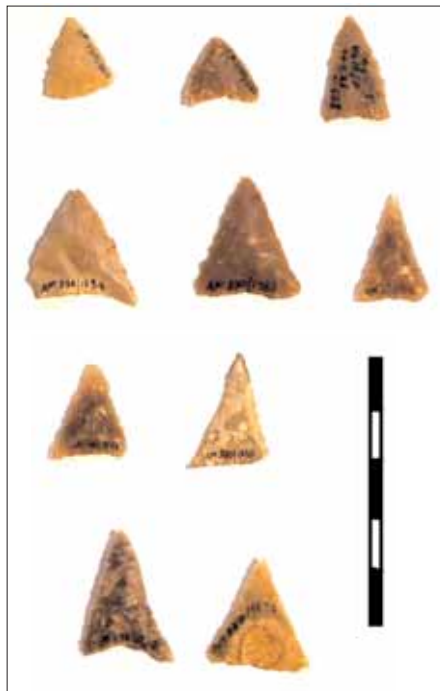
Трипільська культура етапу СІІ фактично складається з кількох культурно-етнографічних утворень. У софіївському, троянівському типах зброя набуває рис, типових для поширеної в Центральній Європі культури Баден. Усатівському типу в озброєнні притаманні елементи південних, середземноморських впливів.

Племена трипільської культури сформували передову для свого часу систему озброєння, яка дозволила їм вистояти у суворих випробуваннях і навіть розширити свої володіння. Бойова сокира-молот, кинджал, спис, лук та стріли – ось її складові. Ефективне використання такої зброї потребувало високого розвитку індивідуальної майстерності та постійних тренувань.

Ця система озброєння на тери-

торії України була запозичена багатьма наступними народами, широко використовувалася і проіснувала без істотних змін майже до кінця ІІ тис. до н.е. (тобто понад два тисячоліття), коли була витіснена вже у пізньому бронзовому віці такими новинками зброярства, як бронзові мечі та списи.

Звертає увагу мала кількість знахідок предметів озброєння культури кулястих амфор, крім плоских сокир, а також архаїчний вигляд самого комплексу. Так, кістяні наконечники дротиків для енеоліту досить давня зброя, подібні вироби відомі в пізньому палеоліті. Озброєння наконечників стріл продовжує архаїчні, мезолітичні традиції мікролітичної техніки. Слід зауважити, що подібне озброєння є надзвичайно ефективним на полюванні і здатне достатньо ефективно вивести з ладу супротивника у разі військових дій. Про це свідчать факти, зібрані в монографії Д. Ю. Нужного³. За своїми параметрами набір зброї культури кулястих амфор відповідає скоріше

Наконечники стріл. Кремень. Чернинський могильник. Трипілля СІІ. Дослідження Канівця В. І. 1950 р. АМ ІА НАНУ.

¹ Див. КАЗАРОВИЧІ.

² Круц В. А. Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья. – К., 1977. – С. 29, 85, 111–119.

³ Нужный Д. Ю. Развитие микролитической техники в кам'яному віці. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 119–128; рис. 40, 41, 43.

Таблиця 3. Розподіл видів зброї по археологічних культурах раннього бронзового віку

№ п/п	Культура	Види зброї								
		Металева зброя	Лук і стріли	Дротиків	Кинджал	Сокира	Клин. сокира	Сокира-молот	Клевець	Булава
1	трипільська культура (етап СІІ)	+	+	+	+	+	+	+	+	–
2	постмаріупольська культура	+	+	–	–	+	+	+	–	–
3	культура кулястих амфор	–	+	+	?	+	–	–	–	–
4	культура шнурової кераміки	+	+	+	+	+	+	+	–	–
5	ямна спільність	+	+	+	+	+	+	+	–	+

комплексу мисливської зброї лісових неолітичних культур, з якими вона пов'язана генетично. У той же час подібний комплекс є досить універсальним, дозволяє вести бій на різних дистанціях, в тому числі й у рукопашній сутичці. Саме на останню були розраховані сокири різних типів. Комплекс озброєння культури кулястих амфор можна вважати вершиною еволюції традиційного бойового оснащення лісових культур в енеоліті – ранньобронзовому віці.

Слід мати на увазі, однак, що набір озброєнь ямної спільності є загальним для величезної кількості комплексів, територія поширення яких охоплює не лише землі сучасної України, але й значною мірою виходить за її межі. Навряд чи буде правильним вважати, що набір зброї і відповідно рівень військової справи на всій «ямній» території був однаковим.

Культури шнурової кераміки демонструють комплекс озброєнь, який поєднав у собі риси лісового, неолітичного (використання лука із стрілами, дротиків) з технологічними досягненнями хліборобських культур в умовах відсутності власного виробництва металевих озброєнь. Це знайшло вияв у виготовленні досить складних виробів з кременю – наконечників дротиків, списів, кинджалів, які користувалися великою популярністю серед степового населення, навіть того, яке вмело виготовляти металеві вироби аналогічного призначення. Було повністю освоєно виробництво сокир-молотів з

Реконструкції сокир культури лійчастого посуду. Археологічний музей інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів.

каменю, які постійно вдосконалювалися. Брак металевих озброєнь було поповнено за рахунок імпорту, причому йдеться про вироби, які вписувалися в тактику бойових дій, зокрема про втульчасті бронзові сокири, які, проте, так і не витіснили традиційну зброю з каменю.

Озброєння постмаріупольської культури можна розглядати як початкову ланку становлення систем озброєння степових культур на початку раннього бронзового віку. Для неї характерне виготовлення найдосконалішого типу зброї того часу – втульчастих сокир і відмова від широкого застосування традиційної зброї з каменю. При цьому зберігся мисливський комплекс озброєння, необхідний для виживання в умовах степових ландшафтів.

Початок бронзового віку на північному сході України пройшов під знаком двох тенденцій. З одного боку, це було

досягнення досконалості у виробництві традиційних (для доби енеоліту) видів спеціалізованої зброї з традиційних матеріалів (кременю, каменю). З іншого – винайдення нових зразків зброї і розгортання її виробництва з металу, поступова заміна ними традиційних типів. Особливо інтенсивно поширювалися металеві клинки та ударна зброя – втульчасті сокири. Анахронізмом на цьому тлі виглядає комплекс озброєнь культури кулястих амфор, який, напевне, востаннє, демонструє на даній території військову амуніцію рівня пізнього палеоліту–мезоліту.

Оскільки технології виробництва усіх видів зброї стали доступні більшості населення, важко говорити про технологічну монополію певної культури, як це було в енеоліті за доби домінування Трипілья. Однак є

Бойова сокира-молот з каменю. Етап СІІ. Софіївський могильник, розкопки І. М. Самойловського 1947 р. АМ ІА НАНУ.

підстави зробити висновок щодо більш-менш розвиненого виробництва металевої зброї, яке було диференційоване залежно від доступу до джерел видобутку металу та частково – до торговельних шляхів.

РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ В ЕНЕОЛІТІ ТА НА ПОЧАТКУ РАНЬОГО БРОНЗОВОГО ВІКУ

Історія розвитку військової справи для трипільської культури нараховує понад 2500 років. На перший погляд, за ці три з половиною тисячоліття нічого або майже нічого не відбулося. Однак більш детальне вивчення та аналіз наявних джерел свідчать про істотні зміни у розвитку військової справи.

Військова справа в енеоліті (етапи А–СІ)

Після закінчення наймасштабніших розселень трипільські племена поділили між собою правобережну лісостепову смугу. Володіння значними земельними угіддями стало умовою існування великих колективів. Тому зусилля суспільства були спрямовані на утримання цього контролю, в тому числі із застосуванням військової сили.

В умовах «паритету» в комплексі озброєння усередині трипільської спільності, основу якого склала зброя ближнього бою (кинджал, келець, сокира-молот), на перший план виходять військово-організаційні заходи та розвиток фортифікацій, а також, можливо, розвиток індивідуального професіоналізму у володінні зброєю. Військово-організаційні заходи насамперед були спрямовані на створення значного військового потенціалу за рахунок концентрації військових сил в одному місці. Археологічним відображенням цієї тенденції можна вважати трипільські протоміста з кількістю мешканців від 5000 до 10000–15000 осіб. Саме лише створення подібного населеного пункту, мешканці якого мали змогу одночасно виставити військовий кон-

тингент чисельністю в кілька сотень, а можливо, і понад 1000 воїнів, мало стратегічні наслідки, оскільки не лишало жодних шансів на перемогу менш організованим сусідам і робило масштабний конфлікт безперспективним для нападників.

Але й усередині трипільської ойкумени спостерігаємо певну нерівномірність військової «протоурбанізації», яка не охопила, наприклад, Середнє Подніпров'я. У той же час у «перегони суперпоселень» виявилися втягнутими групи трипільського населення у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, Буго-Дністровському межиріччі та Молдові – регіонів з найбільш сприятливими умовами для розвитку традиційного трипільського хліборобства. В результаті, очевидно, виникає протистояння Захід–Схід з межею в районі Південного Бугу. Протистояння завершилося на зламі етапів СІ–СІІ просуванням на схід косенівської групи трипільських племен. Якщо вважати індикатором наступної культурної ситуації характер керамічних комплексів новоутворення, то перемога «західних» племен була майже повною і рештки томашівської групи були повністю асимільовані. Можливо, це був один з наймасштабніших військових конфліктів пізнього етапу існування трипільської спільності.

Військова справа на початку раннього бронзового віку (етап СІІ)

На думку В. О. Дергачова, трипільські племена на фінальному етапі у суспільному відношенні перебували десь на рівні виникнення

військової демократії, якого у південних регіонах було досягнуто в кінці бронзового, а можливо – на початку залізного віку¹. До такого висновку неабияк спричинилися знахідки зброї, передусім у похованнях.

Зауважимо, що інститут військової демократії (термінологія походженням із праць Л. Г. Моргана і вживана у марксистській соціології) є досить розробленим поняттям, яке має певні визначення та властиві йому відповідно до цих визначень риси. Під військовою демократією дослідники, як правило, насамперед мають на увазі форму організації влади, притаманну епосі переходу від первісного суспільства до державності. В умовах війн, які збагачували військових ватажків, навколо останніх гуртувалася військова дружина². Військова дружина – об'єднання воїнів навколо вождя (ватажка), пізніше – найближче військово-оточення князя або короля, за іншими визначеннями – постійне об'єднання професійних воїнів. Тимчасові дружини формуються на базі чоловічих союзів. Великою є роль дружин у формуванні союзів племен, а потім – держав³. Отже, визнаючи інститут воєнної демократії у носіїв трипільської культури, маємо віднайти археологічні свідчення існування військових дружин, вождів, формування політичної влади державного рівня. Зауважимо, що наразі дослідники сперечаються про можливість появи дружини в ранньому залізному віці або на початку н.е. у ранніх слов'ян, отож яке враження на них може справити твердження про появу цього типу військової організації

¹ Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья... – С. 154.

² Першиц А. И. Демократия военная // Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – М.: Наука, 1986. – С. 49–51.

³ Дрэгер Л. Дружина // Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – М.: Наука, 1986. – С. 52–53.

Реконструкція кріплення великого кинджала з Усатова на перев'язі. Антропоморфна статуетка Трипілля СІІ. Могильник Маяки. Курган 5 поховання 2. Дослідження Е. Ф. Патокової 1975 р. ОАМ.

на межі енеоліту та раннього бронзового віку? Це могло б стати темою окремого дослідження, в нашому ж випадку ми лише констатуємо наявну точку зору та наслідки, які з неї випливають.

Формування систем озброєння та їх типологія

Поява спеціалізованих видів зброї вже на початку мідного віку дала поштовх до якісно нового явища — формування систем (комплексів) військового озброєння — КВО, розрахованих на різні способи ведення бойових дій. У той же час у всіх культурах зберігався комплекс мисливського озброєння — КМО (лук, дротик), який теж з часом зазнав певних змін.

Типологія КВО може бути побудована на основі виділення та зіставлення наборів зброї, технічних засобів, типових для тієї чи іншої культури.

КВО 1 — система озброєння, яка включає, крім засобів КМО, кинджал, сокиру, клевець, сокиру-молот, булаву, а також елементи захисного озброєння для рук та верхньої частини тіла.

КВО 2.1 — система озброєння, крім КМО, включає кинджал, сокиру (1–2), сокиру-молот. Різновид КВО 2.2 — КМО + комплекс кинджал і сокира-молот.

Поява на початку енеоліту трипільської культури з практично повним набором спеціалізованого озброєння відбулася на тлі виключно мисливського комплексу аборигенів. Абсолютно новою для останніх мали бути тактика і стратегія ведення бойових дій, застосовані прибульцями. Можна вважати, що одним з наслідків такої переваги у військовій справі, а також більшої чисельності стало поширення трипільського населення на величезній території від Карпат до Дніпра впродовж тисячі років.

Для наступних етапів енеоліту та початку раннього бронзового віку характерним стало співіснування суспільств, які стояли на різному рівні розвитку систем озброєння та військової справи. Так, для суспільств, які залишили пам'ятки дніпро-донецької та ямково-гребінцевої кераміки, характерним є комплекс мисливського озброєння при майже повній відсутності спеціалізованих зразків зброї. Усі інші культури цього часу мали повний набір останньої.

Як бачимо, період, який ми розглядаємо у нашій праці, став переломним в історії військової справи, адже саме з ним пов'язана поява спеціалізованих видів зброї, яка створена й не призначена для

використання в господарстві та на полюванні.

Практично одночасно починає формуватися прошарок людей, для яких володіння спеціалізованою зброєю та пов'язана з її практичним застосуванням військова справа стає професійним заняттям. Володіння (і протистояння застосуванню за умов майже повної відсутності захисних обладунків) такими видами спеціалізованої зброї, як металевий кинджал, клевець, сокира-молот, вимагало знання певних прийомів рукопашного бою і відповідних тренувань.

Кинджал кістяний. Етап СІІ. Колекція «ПЛАТАР».

ВІЙСЬКОВІ ПОДІЇ ТА КОНФЛІКТИ

Військові конфлікти могли відбуватися як між етнічно однорідним населенням, так і різноетнічними союзами племен. В енеоліті та ранньому бронзовому віці на території України відбулося, судячи з даних археології, чимало військових сутичок та масштабних військових конфліктів, деякі з них цілком відповідають, на нашу думку, поняттю «війна». Опис та аналіз усіх подібних випадків, в тому числі «трипільських воєн»¹, не кажучи про більш пізній час, міг би стати темою не одного окремого дослідження.

Умовно ми можемо розділити військові дії доісторичної епохи, реконструйовані на підставі археологічних джерел, на «епізоди» та «події». Під «епізодом» ми розуміємо реконструкцію того, що відбулося в конкретному місці на підставі факту знаходження якихось речових доказів. Скажімо, сліди штурму поселення, фортеці у вигляді знахідок наконечників стріл або знайдені кістяки із слідами травм тощо. «Подія» – більш масштабна реконструкція, зроблена на основі зіставлення окремих фактів, епізодів тощо. Нижче ми спробуємо навести приклади «епізодів» та «подій» з числа виявлених нами у наукових публікаціях та проаналізувати під кутом зору результатів нашого дослідження.

Ми докладно зупинимося лише на двох епізодах – по одному для енеоліту і відповідно – початку бронзового віку, намагаючись проаналізувати на підставі результатів нашого попереднього дослідження висновки, зроблені тими чи іншими авторами. На цих прикладах ми спробуємо показати, наскільки важливим є вивчення давніх озброєнь та військової справи для достовірної реконструкції певних праісторичних подій і процесів.

Штурм будинку

Реконструювати один з перших відомих нам епізодів трипільських

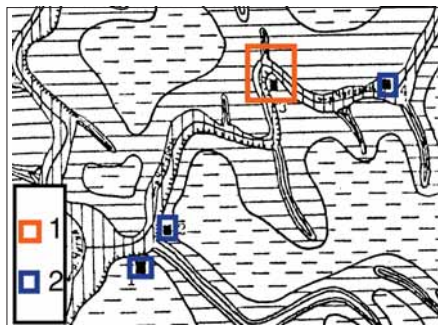

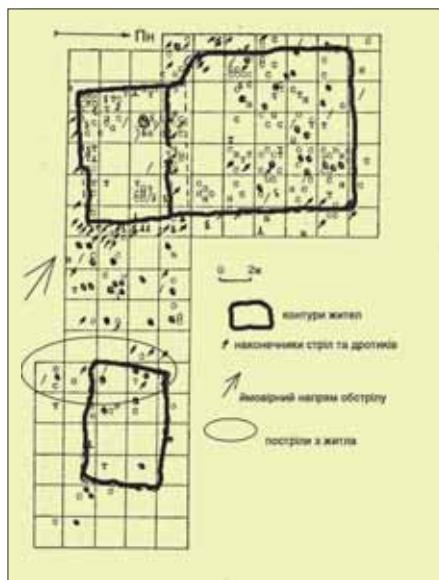
Схема розташування поселень трипільської культури:

1 – поселення Друци I, яке зазнало нападу;

2 – сусіднє поселення. Дослідження Риндіної Н. В. та А. В. Енговатової, 1983–84 рр.

війн дали змогу археологічні розкопки, проведені московськими археологами Н. В. Риндіною та А. В. Енговатовою біля с. Друци в Молдові. На місці над річкою Чугурець було досліджено сліди кількох селищ, які належали до трипільської культури. На одному з них – Друци I (етап VI) провели археологічні дослідження, розкопали рештки 5 будівель (з 25) які там колись були.

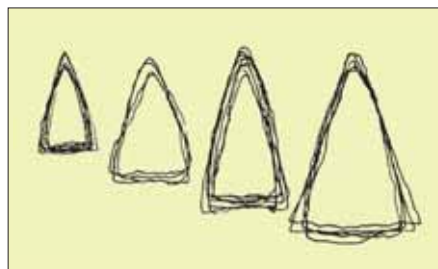
Ретельно фіксуючи кожну знай-

План розкопу жител з слідами бойових дій. Поселення Друци I, Молдова. Етап VI. Дослідження Н. В. Риндіної та А. В. Енговатової, 1983–84 рр.

дену річ, вчені звернули увагу на незвичайно велику кількість крем'яних наконечників від стріл та дротиків. Більшість із них (97 із 100) – були виявлені під стінами будинків. Це привело археологів до висновку про те, що в давні часи тут мав місце напад, найімовірніше – з боку сусідів – трипільців, які виробляли саме такі наконечники до стріл та дротиків².

Опублікований план розкопаного житла насичений умовними позначками наконечників – близько 60. Близько 50 з них були розсіяні по периметру обгорілих решток великого (колись двоповерхового) будинку з ганком, складалося враження, що вони застрягли в стінах або у стрісі житла. Це, безумовно, стріли нападників, які вели досить інтенсивний прицільний обстріл, не випускаючи захисників на ганок. На

Профілі наконечників стріл, які були застосовані на поселенні Друци I під час бойових дій. За Н. В. Риндіною та А. В. Енговатовою.

площі між ним та сусіднім будинком, а також біля стіни останнього виявлено лише 9 наконечників, як-раз навпроти ганку великого будинку.

Це, на мою думку, сліди пострілів у відповідь, напевне, недостатньо влучних. Будинок згорів. Загинув при цьому хтось чи ні – жодних жертв під руїнами не виявлено. Однак при такому нападі загиблі мали бути, і якщо їх поховали – отже, мешканці селища таки зуміли відбити напад. Проте селище згоріло, і його не відбудували. У кілометрі

¹ Наприклад: Відейко М. Ю. Три епізоди з трипільських воєн // Військово-історичний альманах. – 2002. – № 3. – С. 48–54.

² Риндіна Н. В. Енговатова А. В. Опыт планиграфического анализа кремневых орудий трипольского поселения Друци-1. // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. – Киев, 1990. – С. 108–114.

на південний захід археологи виявили ще одне поселення – можливо, саме туди переселилися жертви нападу з поселення Друці I.

Сліди ближнього бою

У 1987 р. В. Г. Петренко та Зиньковський К. В. опублікували результати вивчення черепів похованих з могильників Усатове та Маяки (етап СІІ). Не всіх, а лише тих, на яких були знайдені сліди червоної мінеральної фарби – вохри. Вони переконливо довели, що в ряді випадків кістяки не просто пошпалити товченою вохрою – цей обряд був досить поширений у ті давні часи, а вкривали певним рисунком голову небіжчика. У ряді випадків – це вузькі смуги вохри, які йдуть від потилиці до підборіддя.

Крім того на давніх черепях учені помітили сліди ударів, можливо, травм. Щоб прояснити цю справу, звернулися до медекспертів. Результати були вражаючими: смертність від бойових травм серед чоловічого населення (тобто воїнів) була швидше правилом, ніж винятком¹.

Вивчення судмедекспертами черепа з поховання 3 кургану 3 поселення Усатове дало такі результати: «...небіжчику завдано смертельних травм трьома ударами по голові.. Один – по правому тім'яному бутру округлим предметом – можливо, кувалдою (тип ударної зброї з вузьким бойком), другий – по лівій частині, сокирою-молотом з лезом, прямокутним в перерізі з округлими кутами – розмірами 4,7×4,1 см. Третій удар – наскрізний пролом лобної кістки діаметром 2,4 см, завданий кувалдою...»

Поселення Маяки, поховання 5, кістяк 2: «...завдано сильного удару в лоб з відтяжкою обухом сокири-молота... Крім того, завдано ще шість ударів, кожен з яких міг бути причиною смерті...»

Аналогічні визначення отримали й для ряду інших поховань. Були воїни, які вижили, отримавши подібні травми, щоб потім загинути в іншій сутичці, так само від удару бойовою сокирою – як небіжчик з Усатового, похований в могилі 5 кур-

гану П/5. Він видужав після того, як отримав удар по лівій частині голови сокирою-молотом, але не пережив пізніше рани, нанесеної кувалдою.

Відповідь на запитання, хто воював з «усатівцями», можна отримати, відшукавши народ, улюблену зброєю якого були сокири-молоти, виготовлені з каменю. В розкопках усатівських могил та поселень зразки цієї зброї невідомі, отже, одноплеменники відпадають. Не були поширені в кінці IV – на початку III тис. до н.е. ці сокири і в степах на схід від Бессарабії. Зате їх знайдено чимало під час розкопок на захід від Дунаю – на поселенні Єзеро в Болгарії, під час дослідження культур Баден, Чернавода. Напевне, звідти й приходили вороги «усатівців».

«Степова інвазія»: Трипілля і Степ

У багатьох виданнях, як вітчизняних так і закордонних, 70–90-х рр. XX ст. можна побачити карти України, Південно-Східної Європи, на яких стрілками нанесено напрями походів із сходу на захід. Це орди кінних кочівників наступають на мирних хліборобів. Час подій – мідний вік – початок раннього бронзового віку. Це реконструкції археологів, зроблені на підставі ряду археологічних джерел, насамперед поширення певних типів поховань. Виникає запитання: чи справді шість тисячоліть тому мав місце конфлікт, який змінив праісторію Європи?

Аналізуючи можливості сторін конфлікту, слід мати на увазі весь

імовірний спектр даних, а не лише дані про зброю та військову тактику і стратегію сторін. Важливе значення може мати також аналіз економічної ситуації.

У даному випадку, на нашу думку, слід з'ясувати насамперед економічний, а також військовий та демографічний аспекти даної проблеми. Господарство середньостоговської культури, південного сусіда трипільських громад Побужжя, на етапах VII та СІ, на думку Д. Я. Телегіна, базувалося на тваринництві, всі інші види діяльності – полювання, рибальство, землеробство – мали другорядну роль. Найближчі до трипільської території середньостоговські громади проживали у басейні Дніпра, їх господарство було передусім пов'язане з використанням ресурсів річкової долини. У стаді на першому місці був кінь – 42 %, далі – мала рогата худоба – 28 %, велика рогата худоба – 22 %, свиня – 8 %, з незначними варіаціями на окремих поселеннях. Якщо врахувати м'ясний баланс, то за живою вагою місця тварин у раціоні виглядатимуть таким чином²: перше місце – кінь – 55 %, друге – велика рогата худоба – 35 %, третє – свиня – 4,7 %, четверте – мала рогата худоба – 4,3 %.

Тобто у раціоні середньостоговського населення основне місце займало м'ясо коня та великої рогатої худоби, разом – 90 %. Якщо ж виключити з цих підрахунків коня, то за особинами у стаді переважатиме мала рогата худоба – 49 %, далі –

Карта ймовірних (на думку деяких дослідників) вторгнень «курганних народів» до Старої Європи:
1 – в V тис. до н.е.;
2 – у другій половині IV тис. до н.е.

¹ Зиньковский К. В. Петренко В. Г. Погребения с охрой в усатовских могильниках. // СА. – 1987. – № 4. – С. 24–39.

² Телегин Д. Я. Средньостоговська культура епохи міді. – К.: Наукова думка. – С. 131–132.

велика рогата худоба — 37 %, свиня — 13,5 %, а за м'ясом велика рогата худоба тоді становитиме 79 %, свиня і мала рогата худоба — до 10,4 %. Це схоже на тваринницький комплекс сусідніх по території Лісостепу трипільських поселень. Цікаво, що найближчі до трипільської території середньостогівські громади — у Молуховому Бугрі — займалися переважно полюванням: тут 70 % знайдених кісток належали диким тваринам¹.

У господарстві нижньомихайлівської культури О. Г. Шапошнікова відзначає дві тенденції — перша, на її думку, пов'язана з осілістю, друга — з рухливим скотарством на основі розведення дрібної рогатої худоби². Характер поселень свідчить про зайняття їх мешканців землеробством на родючих надзаплавних терасах. Роль полювання тут була

Конеголовий скіпетр. Камінь. Суворовський курган, середина — друга половина V тис. до н.е. Дослідження М. М. Шмаглія. ОАМ.

незначною, співвідношення свійських та диких тварин у Михайлівці за числом особин становить відповідно 87 % і 13 %³. Слід відзначити, однак,

що переважання у стаді, навіть кількісно, дрібної рогатої худоби саме по собі не є беззаперечним свідченням рухливого кочового скотарства, бо такий склад стада, як писав ще Г. Дж. Кларк, чудово співіснував з осілим землеробством⁴.

Для пастухів та конярів, яким було населення середньостогівської та нижньомихайлівської культур, типовою є осілість⁵. З погляду етнографів, хронологічно й територіально наступні за переліченими вище культури «степової бронзи Євразії» були саме пастушо-землеробськими племенами, які належать до цього культурно-господарського типу. На думку В. О. Шнірельмана можна виділити рухливих та більш осілих скотарів⁶.

Якщо врахувати ситуацію середини V—IV тис. до н.е., то в цей час немає жодних підстав стверджувати про наявність кочових форм скотарства, пов'язаних із значним пересуванням середньостогівського чи нижньомихайлівського населення, господарська діяльність якого була пов'язана в той період майже виключно з долинами більш-менш великих річок. У цей час ще не виникла економічна необхідність в освоєнні нечисленними пастушими племенами густонаселеного трипільцями Лісостепу для потреб ведення скотарського господарства. Ще не була повно освоєна у цьому відношенні найближча до території розселення племен середньостогівської та нижньомихайлівської культур зона у Подніпров'ї, щоб виникла потреба у літніх перекочовуваннях «для випасання скота та грабунку», як вважає В. О. Круц⁷. Якщо з економічним аспектом проблеми все більш-менш

зрозуміло, лишається внести ясність у військове питання, адже грабунок має відношення саме до цієї сфери діяльності.

Отже, наступною стороною проблеми, яку нам слід розглянути, є військова. Теза про войовничість степових племен базується в основному на факті приручення коня та можливому його використанні для верхової їзди, відтак — для створення кінних підрозділів, озброєних списами, бойовими молотами з рогу оленя та луком. Саме так, наприклад, уявляють собі цю ситуацію Д. Я. Телегін та Д. Ентоні⁸.

Концепції прадавньої появи вершництва, в тому числі в енеоліті, у світлі існуючих наукових даних були нещодавно детально розглянуті археozoологами О. П. Журавльовим та П. В. Пучковим. Вони прийшли до висновку про відсутність підстав для реконструкції бойової кінноти у цей період⁹.

Висновок про існування середньостогівської кінноти був зроблений свого часу на підставі знахідок кістяних та рогових виробів, які вважають псалями, та дослідження слідів від упряжі на щелепах коня з Деревки. Визначення згаданих виробів як псалів, крім Д. Я. Телегіна, визнавали І. Ф. Ковальова, Я. Ліхардус, І. Т. Черняков, М. М. Шмаглій. Інші дослідники — У. Діц, Г. Хюттель не згодні з такими висновками. Череп коня, сліди на щелепах якого вивчали трасологічним методом, за радіовуглецевим датуванням належить до значно пізнішого часу, ніж середньостогівське поселення Деревка¹⁰. Разом з тим немає заперечень проти визначення приблизно шести тисяч кісток коня з

¹ Там же. — С. 132

² Шапошнікова О. Г. Памятники нижнемихайловского типа. // Археология Украинской ССР. — К.: Наукова думка, 1985 — Т. 1. — С. 329.

³ Шапошнікова О. Г. Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки. // Археология Української РСР. — К.: Наукова думка, 1971. — Т. 1. — С. 256.

⁴ Кларк Г. Доисторическая Европа. Экономический очерк. — М. — С. 127.

⁵ Шнірельман В. А. Происхождение скотоводства. — М.: Наука, 1981. — С. 241—242.

⁶ Шнірельман В. А. Происхождение скотоводства.. — с. 242.

⁷ Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днпра. // Первобытная археология. Материалы и исследования. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 130.

⁸ Телегін Д. Я. Средньостогівська культура епохи міді... — С. 143; Anthony D. W.; Telegin D., Brown D. R. The origins of horseback riding // Antiquity. — 1991. — Vol. 65. — № 246.

⁹ Пучков П. В. Журавльов О. П. Чи існували вершництво і кіннота за кам'яної та бронзової доби? // Археология. — 2000. — № 2. — С. 106—108.

¹⁰ Телегін Д. Я. Нечитайло А. Л. Потехина И. Д. Панченко Ю. В. Среднеостоговская и новоданиловская культуры Азово-Черноморского региона. — Луганськ: Шлях. — 2001. — С. 11.

Наконечники дротиків. Кремій. Степовий енеоліт. V тис. до н.е. АМ ІА НАНУ.

цієї пам'ятки як решток домашніх тварин.

Однак навіть якщо вдасться знайти відповідні сліди на щелепах енеолітичних коней, а згадані вище рогові вироби справді були псаліями, потрібно ще встановити, чи використовували коней та відповідну упряж для верхової їзди чи запрягали в сани або волокуші. В цілому наявність звичайного вершництва в енеоліті нині, на думку фахівців – археозоологів, практично неможливо ні довести, ні спростувати¹.

Однак використання коня для верхової їзди ще не означає можливість застосування його з військовою метою. М'яка зброя, наявність якої визначена на основі іконографічних та трасологічних досліджень², ще не достатня для цього. Вона може використовуватися для пересування верхи на коні, але не дає можливості ефективно управляти твариною під час бойових сутичок. Досить налякати тварин (галасом, вогнем, пострілами з лука), і кінний підрозділ перетвориться на безладний і мало-ефективний натовп³. Отже, кінь з подібною упряжжю може бути використаний хіба що для транспортування воїна на місце бою. Можливо, це й надає певні переваги, але навряд чи може, на наш погляд, вирішити результат битви.

Бойові молоти з рогу оленя. Дерев'яка, середньостогівська культура. Дослідження Д. Я. Телегіна. АМ ІА НАНУ.

Кількість кісток коней на середньостогівських пам'ятках може бути свідченням використання цих тварин передусім як джерела м'ясної їжі. У трипільських племен виявлено незначну кількість цих тварин. Останнє, на думку дослідників, саме й указує на використання коня з іншою метою⁴.

Важливе значення для оцінки військового потенціалу має озброєння. Наявність певних видів зброї, особливо металевої, могла стати перевагою однієї із сторін потенці-

ального конфлікту. З комплексу озброєнь середньостогівської культури для ближнього бою призначалися, як вважає Д. Я. Телегін, бойові молоти з рогу оленя. Інших видів ударної зброї в середовищі цієї культури наразі не зафіксовано.

Повним контрастом щодо цієї культури виступає трипільська. Починаючи з Трипілья А (Прекукуть), тут відомі численні знахідки сокир-молотів, виготовлених з каменю, рогу, кістки, а також з міді⁵. Сокири-молоти з каменю та металу в степовій смузі відомі, переважно починаючи з ранньобронзового віку.

Зауважимо, що крім сокир-молотів у трипільському середовищі був відомий такий вид зброї ближнього бою, як кинджали, котрі вже виготовлялися з міді, визначені також кремінні вкладиші до кинджалів. Застосування колючо-ріжучої зброї у ближньому бою досить ефективне і надає певні переваги. Цей вид озброєння був практично невідомий енеолітичному населенню степової смуги.

Найбільш поширеним видом зброї у середньостогівській культурі, якщо зважати на кількість знахідок, були лук із стрілами та дротики з кремінними вістрями⁷. Якщо спробувати реконструювати тип середньостогівського лука, виходячи із розмірів крем'яних вістрів до стріл, можна припустити, що це, найімовірніше, була велика зброя. Подібний лук є дуже ефективною мисливською зброєю, зокрема при полюванні на великих копитних (олень, кінь), а також під час бойових дій у пішому строю, особливо у випадку, коли лучники треновані та відповідно організовані у окремі підрозділи, що було доведено в історичний час. Відомо, що стріла з кременевим

¹ Пучков П. В. Журавльов О. П. Чи існували вершництво і кіннота... — С. 108.

² Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді...; Anthony D. W.; Telegin D., Brown D. R. The origins of horseback riding... — Р. 94–100.

³ Автор вдячний за консультації з цього приводу доктору історичних наук О. Симоненку.

⁴ Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. // МИА. — М. — Л., 1970. — № 161 — 280 с. — Журавлев О. П. О животноводстве и охоте племен трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. — Киев, 1990. — С. 134–138.

⁵ Телегін Д. Я. Нечитайло А. Л. Потехина И. Д. Панченко Ю. В. Среднеостоговская и новоданиловская культуры Азово-Черноморского региона... — С. 11.

⁶ Бурдо Н. Б. Зброя племен культури Трипілья-Кукуть // Військово-історичний альманах. — 2002. — № 2. — С. 64–69.

⁷ Телегін Д. Я. Нечитайло А. Л. Потехина И. Д. Панченко Ю. В. Среднеостоговская и новоданиловская культуры Азово-Черноморского региона... — рис. 3, — 6, 7; рис. 17, — 12, 14; рис. 31, — 4, 5; рис. 36, — 9–11; рис. 51, 54 та ін.

вістрам здатна пробити навіть залізни захисні обладунки. Єдиним надійним захистом від стріл, випущених з такої зброї, є фортифікації.

Застосування великого лука для стрільби з коня за відсутності стремен взагалі проблематичне. Відповідно під великим питанням існування середньостогівських кінних стрільців з лука. Зауважимо, що ті ж види зброї дальньої дії ще більш широко представлені знахідками на трипільських поселеннях, про що свідчить відповідна статистика¹.

Як бачимо, жодних військово-технічних переваг в озброєнні так зване степове населення не мало, а застосування коня для бою при зафіксованому рівні керування ним досить проблематичне.

Тактика бою із застосуванням зброї дальньої дії ефективна в кінцевому результаті за умови кількісної переваги, коли супротивник піддається масованому, нехай і не досить прицільному обстрілу. Численніші трипільці у такому бою безумовно переважали б. У ближньому бою знов-таки має першість краще озброєний і більш численний супротивник. Як було показано вище, перевагу в зброї ближнього бою мало саме трипільське населення, тому сумнівно, щоб воїни степових культур обирали подібний вид ведення бойових дій при відсутності кількісної переваги.

Якщо припустити наявність у степовиків кінноти, то вони мали б обирати тактику раптових нападів у кінному строю з масованим застосуванням луків та дротиків. Оскільки ефективне застосування великого лука у разі відсутності стремен з коня просто неможливе, метання дротиків – так само, то ця тактика може бути виключена з огляду. Разом з тим ми зазначали вище, що види зброї дальнього бою (за археологічними даними) не були досить поширені у трипільського населення. Таким чином, у разі відсутності переваги в озброєнні справу мало вирішувати насамперед кількісне співвідношення супротивних сторін.

Демографічний потенціал трипільського населення Побужжя був досить вагомим. Кількість населення окремих пам'яток типу Тальянок могла досягати 10000–14000 осіб, а це, рахуючи на сім'ї, 2–3 тисячі родин. Навіть якщо половина з них виставляла воїнів, чисельність озброєних контингентів трипільських громад була значною – до 1500 воїнів з великого поселення. Якщо ж взяти за аналог індіанські племена Північної Америки, то співвідношення воїнів і мирного населення могло становити навіть 1:3, тобто селище з 10000 мешканцями могло виставити понад 3000 воїнів, ті ж Тальянки – понад 4500.

У будь-якому випадку демографічний потенціал хліборобів – трипільців у багато разів переважав показники чисельності пастушо-землеробського населення степової смуги навіть на етапах А, VI та VI-II у V тис. до н.е.

Військова організація трипільських громад, основними рисами якої були створення великих укріплених поселень та концентрація у них населення, була розрахована на ефективне протистояння численному ворогу. Таким ворогом не могло бути так зване степове населення, розосереджене на величезних відстанях, переважно в долинах великих річок – Дніпра, Південного Бугу та їхніх приток.

Слід зауважити, що історичні дані про використання коня у військових цілях свідчать про його надзвичайно високу ефективність. Наслідки появи вершництва, кінноти, військових колісниць та їх застосування справді були вражаючими – згадаємо завоювання Єгипту гіксосами, кіммерійські та скіфські походи, походи гунів тощо. Зіткнення кінних «варварів» навіть з розвиненими державами часто супроводжувалось підкоренням або руйнацією останніх, причому в стислі строки – військові походи тривали в межах кількох років, максимум десятиріч. При цьому військова перевага кіннотників була абсолютною.

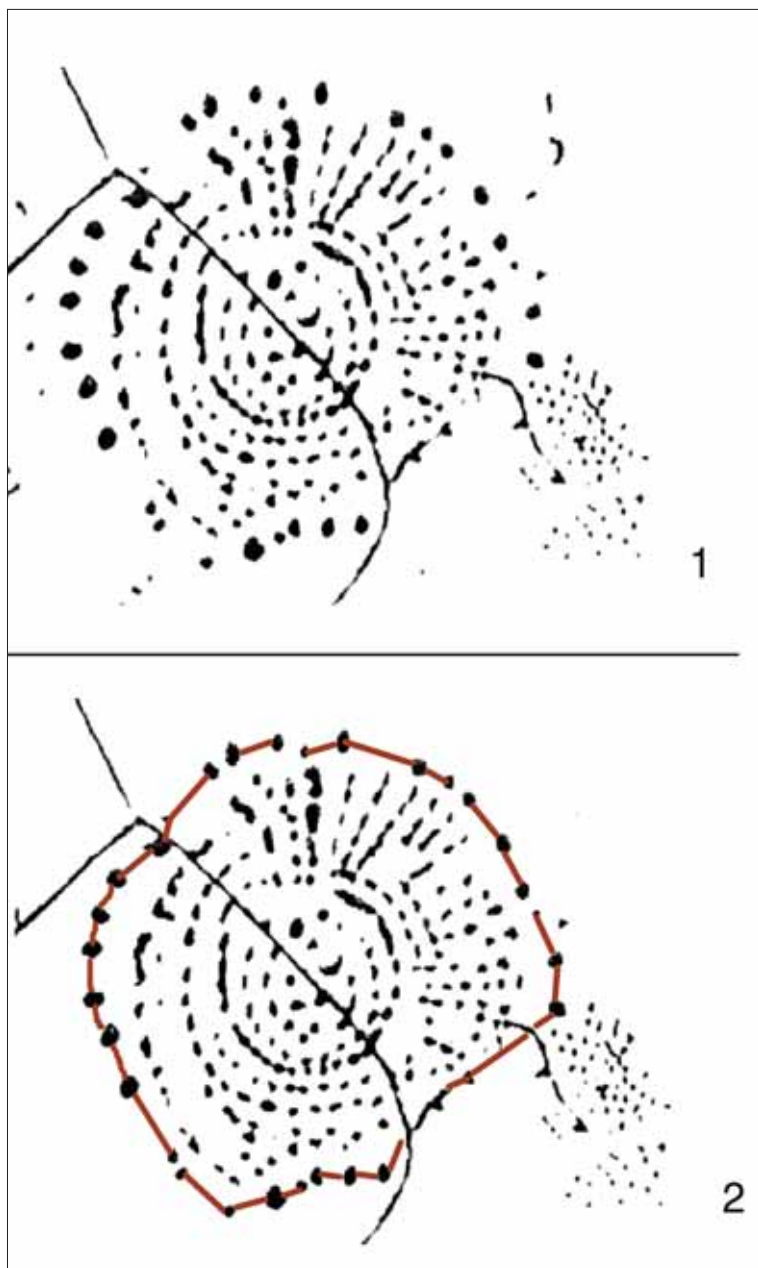
План поселення Глибочок за даними археолого-магнітометричних досліджень За Дудкіним В.П.

На ці обставини звернули увагу археозоологи П. В. Пучков та Журавльов О. П., порівнюючи наслідки появи кінноти у індіанців прерій Північної Америки у XVI–XVII ст., коли сусідні племена були витіснені з власних територій, різко прискорилися процеси майнового та суспільного розшарування. На їх думку, археологічні дані не дають жодних підстав для порівняння індіанців прерій XIX ст. з носіями середньостогівської культури, як це роблять Д. Ентоні та Д. Я. Телегін². З цим зауваженням важко не погодитися. Адаже йдеться про культуру верхової їзди, запозичену індіанцями у європейців, культуру використання коня, вік якої вимірюється тисячоліттями, а технічне забезпечення лежить поза межами можливостей суспільства, що володіє технологіями доби неоліту. До речі, історія північноамериканських прерій показує, що при однаковому озброєнні військові конфлікти були виграні суспільством, яке стояло на принципово іншому рівні суспільного розвитку. Адаже всі великі війни з аборигенами і в XVIII, і в XIX ст. були виграні білим населенням, яке перебувало на державному рівні розвитку.

До цього можна додати, що трипільське населення межиріччя Південного Бугу та Дніпра співісну-

¹ Дергачев В. А. Два этюда в защиту миграционной концепции // Stratum plus. – 2000. – № 2. – С. 188–236; Приложение 1.

² Пучков П. В. Журавльов О. П. Чи існували вершництво і кіннота... – С. 107.

Поселення Петрени, Молдова. Етап СІ. 1 – план за даними аерофотозйомки; 2 – реконструкція вірогідної системи укріплень.

вало зі своїми «степовими» сусідами понад півтори тисячі років, і практично весь цей період припадає на гіпотетичне існування кінноти у степовиків. А це означає, що «степовики» мали цілком достатньо часу, щоб підкорити «мирних хліборобів», а останні – запозичити в них коня як верхову тварину. Нагадаємо, що індіанці Великих рівнин запозичили

в іспанців не лише коня, але й вогнепальну та холодну зброю та навички володіння ними протягом одного–двох століть¹.

Військові конфлікти між трипільським та «степовим» населенням археологічно достовірно не зафіксовані, в тому числі для Буго-Дніпровського межиріччя у IV тис. до н.е. Немає археологічних даних і про

утвердження «степової еліти» як правлячого прошарку у трипільському середовищі. Свідчення контактів (в основному – знахідок кераміки на степових поселеннях та в похованнях) в цілому нечисленні². З цього можна зробити єдиний висновок: за досить солідний проміжок часу (понад 15 століть) «степовики» так і не спромоглися підкорити сусідів, використовуючи свою військову перевагу.

На неузгодженість ідеї енеолітичного вершництва з історичним контекстом свого часу звернули увагу П. В. Пучков та О. В. Журавльов, які справедливо зазначали, що у разі його існування середньостогівці та їхні наступники мали б не лише оволодіти степами Євразії (не кажучи про території поширення трипільської культури та Центральної й Західної Європи. – М. В.), але й найдавнішими державами Дворіччя та Єгиптом³. Чого ми наразі не спостерігаємо на археологічному матеріалі.

Таким чином, з переліченого вище випливає, що ні в V, ні на початку IV тис. до н.е. не існувало ні екологічних, ні економічних, ні військово-технічних, ні політичних умов для агресії з боку «степових племен» проти хліборобського лісостепового населення. До подібної думки прийшов свого часу В. Г. Збеневич, який вважає, що важко погодитися із К. К. Черниш та В. О. Круцом, оскільки інформація, яку ми маємо про культури Середнього Стогу, Нижню Михайлівку та «випростані» поховання, не дозволяє розглядати їх як «агресорів»⁴.

Все це дає підстави твердити, що загроза з боку «степовиків» у жодному разі не могла бути ні єдиним, ні головним стимулом для будівництва трипільських протоміст наприкінці V – на початку IV тис. до н.е. Що ж до «степової інвазії», то як історична подія вона, на нашу думку, навряд чи могла мати місце.

¹ Котенко Ю. Индейцы великих равнин – М. «Техника-молодежи», 1997. – С. 4–6.

² Videiko M. Yu. Tripolye – «pastoral» contacts. Facts and character of interactions // Baltic-Pontic Studies. – 1994. – Vol. 2. – P. 5–28.

³ Пучков П. В. Журавльов О. П. Чи існували вершництво і кіннота... – с. 108.

⁴ Збеневич В. Г. 1990. К проблеме крупных трипольских поселений. // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на территории Украины. – К., 1990. – С. 12.

РІВЕНЬ РОЗВИТКУ ОЗБРОЄНЬ І ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ ТРИПІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Історія розвитку зброї та військової справи в енеоліті-ранньому бронзовому віці на території України є яскравим підтвердженням думки американського антрополога Дж. Гааза про те, що складність розвитку озброєнь пов'язана із складністю суспільства, яке їх створює, а також того, що війна – інтегральна складова владних структур, починаючим з доби існування перших вождівств¹.

Леза бронзових кинджалів. Усатове, поховання в курганах. Трипілля СІІ. Розкопки Лагодовської О. Ф. Фото з наукового архіву ІА НАНУ.

Виникнення осілої на базі відтворюючого господарства стало передумовою війн та розвитку озброєнь. Якщо в палеоліті та мезоліті стосунки з'ясовували із застосуванням мисливської зброї, переважно лука і стріл, то наприкінці неоліту на Європейському континенті входять в обіг перші зразки спеціалізованої військової зброї – виготовлені з каменю сокири-молоти. Наступна епоха, мідно-кам'яний вік, енеоліт, подарувала Європі перші зразки металевої зброї, судячи з усього, розроблені та створені місцевими ремісниками. Знадобилося півтори тисячі років, щоб ці вироби поширилися не лише в Європі, але й в Азії.

Наявні факти дають усі підстави стверджувати, що вже в неоліті війна поряд з відтворюючим господарством стає однією з галузей економіки. Ведення війн не лише для загарбання території чи встанов-

лення контролю над угіддями, але й з метою захоплення військової здобичі у вигляді продовольства, худоби, рабів, престижних речей стає сенсом військової активності. Війна стала засобом підвищення престижу окремих осіб, які спеціалізувалися у даній галузі економіки. Про значення війни для ведення господарства свідчить поява, так би мовити, відповідних засобів виробництва, а також їх постійне та невпинне вдосконалення впродовж енеоліту та раннього бронзового віку.

В енеоліті, в V–IV тис. до н.е., на території України набуває поширення спеціалізоване озброєння, виникають найдавніші укріплення. Трипільська культура своїм розповсюдженням від Карпат до Дніпра значною мірою завдячує перевазі у зброї та розвитку військової справи. В енеоліті формуються перші комплекси спеціалізованого озброєння як найбільш характерні для хліборобських культур балкано-карпатського походження. Вони включали найдосконаліші на той час види спеціалізованої зброї: кинджал (металевий), сокиру, клевець, сокиру-молот. Комплекс військового озброєння трипільської культури у мідному віці на цій території практично не мав собі рівних.

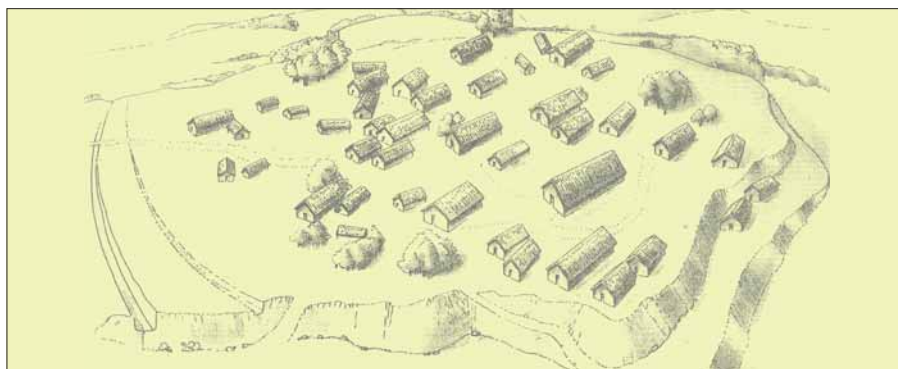
На перший план виступають конфлікти усередині трипільсько-кукутенської спільності, під час яких інтенсивно вдосконалюється зброя.

Переймаються кращі європейські зразки озброєння, насамперед металева зброя – сокири-молоти, клевці, кинджали. Рівень розвитку місцевих технологій металообробки дозволяв створювати зразки за європейськими прототипами.

Вдосконалюються також способи ведення бойових дій, виробляються військово-організаційні заходи, спрямовані на здобуття стратегічної переваги над супротивником. Розвивається воїнська культура, виробляються певні зовнішні відзнаки воєнків, прикраси та амулети, що знаходять відображення в іконографії та знахідках відповідних артефактів.

Менш важливими, ймовірно, могли бути конфлікти з оточенням трипільської культури. Носії неолітичних культур зосередилися в регіонах, які не цікавили трипільське населення або лишалися поза межами його досяжності. Поширені у дослідженнях минулих років уявлення про постійний тиск з боку степового населення на осілих хліборобів лісо-степової смуги, очевидно, не відповідають дійсності. Упродовж мідного віку носії більшості сусідніх з трипільською культур поступово переймають технології виготовлення та застосування нових видів зброї.

На початку раннього бронзового віку на території України вже не залишилося спільностей, які б не мали у своєму розпорядженні повного комплексу спеціалізованого озбро-

Укріплене двома ровами з боку поля поселення Хебешешть, Румунія. Фаза Кукутень А. За В. Думітреску.

¹ Haas J. Warfare and the Evolution of Culture // [Url:www.santafe.edu/sfi/publications/wpabstract/1998/10088](http://www.santafe.edu/sfi/publications/wpabstract/1998/10088)

ення (сокира, сокира-молот, кинджал). Різниця була лише в кількості найякіснішої та найефективнішої на той час металевої зброї. Слід зауважити, є всі підстави розглядати вже енеоліт на території України як добу металевої зброї, а не середній чи пізній бронзовий вік.

Володіння спеціалізованою зброєю та її ефективне використання вимагали формування навичок, тренувань. З часом це могло привести до появи професіоналів у галузі військової справи. На думку деяких фахівців, це могло відбутися вже наприкінці існування трипільської культури.

Давні суспільства не лише вдосконалюють комплекси озброєння, але й військову організацію. Концентрація трипільського населення в укріплених протомістах дозволяла створити кількісну перевагу. Для цього часу можна говорити про створення значних за чисельністю збройних загонів. В енеоліті починається, а в ранньому бронзовому віці триває процес будівництва укріплень, які слугували для захисту населення та були опорними пунктами під час ведення військових дій.

Рівень розвитку зброї та війська в енеоліті та ранньому бронзовому віці на території України стане більш зрозумілим, якщо порівняти його з рівнем озброєння та військової справи на навколишніх територіях та найближчих осередках, давня історія яких забезпечена не лише археологічними, але й письмовими джерелами.

З довколишніх територій особливий інтерес становить Передкавказзя, де наприкінці енеоліту – на початку раннього бронзового віку розквітла відома майкопська культура, яку нині дослідники датують в межах 3600–2800 рр. до н.е.

Комплекси озброєнь та військова справа цієї культури докладно проаналізовані С. М. Кореневським¹. При описі знахідок він об'єднав військове та мисливське спорядження. Більшість предметів озброєння виготовлена із бронзи. Це кинджали, мечі,

списи, сокири (втульчасті), сокири-молоти. Частина сокир із загостреним обухом. Крім того, виявлено незначну кількість сокир з кременю, виготовлені з каменю сокири-молоти (молотки з клювоподібним обухом), булави, молоти. Наконечники стріл виготовлялися з кістки та кременю. Знайдено поодинокі наконечники списів та кинджали з кременю. Із захиеного озброєння – щит. На думку С. М. Кореневського, від майкопської культури отримало досконале озброєння навколишнє степове населення².

Дослідник вважає майкопське суспільство надзвичайно воєнізованим, у його розпорядженні були типи зброї, які не поступалися за ефективністю зброї воїнів державного періоду Єгипту та Шумеру (списи з бронзовими наконечниками, сокири, кинджали). Застосування списів було ефективним у пішому бою, при наявності військових лав, певного шиккування. Кинджали та сокири ефективні у ближньому бою. Майкопська зброя вдосконалювалася у процесі міжплеменних сутичок, в яких супротивники мали таке саме озброєння³. Зауважимо, що за набором зброї (в тому числі металевої) майкопська культура перебуває у руслі розвитку систем озброєння, які виникають на території Європи ще в енеоліті. Привертає увагу відсутність металевих клевиців. Цілковито можливо, що їх заміняли важкі втульчасті сокири. Зауважимо, що металеві кинджали стали відомі в Європі дещо раніше, ніж на Кавказі.

Комплекси озброєння міст – держав Шумеру в першій половині III тис. до н.е. включав лук, дротики (наконечники стріл – кременеві), списи (наконечники – бронзові), сокири різних типів, булави, кинджали (металеві). Захиєне озброєння: шоломи (зокрема металеві), легкі обладунки для захисту верхньої частини тіла, великі щити. Застосовувалися бойові вози, запряжені віслюками. Виділяють ополчення (оснащення можна порівняти з КВО трипільської культури) та професійну дружину

(храмову). Для другої половини III тис. зафіксовано використання найманної армії Саргоном Аркадським та іншими правителями. Під час військових дій, особливо облоги та захисту фортець, широко використовувалися лук та дротики⁴.

Як бачимо, описаний КВО Шумеру за певними параметрами відрізняється від майкопського, особливо застосуванням колісного транспорту. Зазначимо, що ця різниця ґрунтується переважно на кращій забезпеченості Шумеру іконографічними матеріалами, а також більш широкими, порівняно із Закавказзям, археологічними дослідженнями. Разом з тим слід зазначити більш раннє датування порівняно з Шумером досить досконалих зразків металевого озброєння, виготовленого у Передкавказзі, – сокир, кинджалів, наконечників списів. Сама ж військова організація Шумеру виглядає подібною до майкопської.

Ареал поширення трипільської культури навіть доби енеоліту, а також раннього бронзового віку на тлі Майкопа й Шумеру не виглядає глухою провінцією. Не зовсім зрозумілою є передусім поява досконалих та специфічних зразків металевого озброєння для ближнього бою (сокир-молотів, клевиців) вже у середині V тис. до н.е. – за тисячу років, а також металевих кинджалів на межі V–IV тис. до н.е. – за 400–500 років до їх появи у Передкавказзі, не кажучи вже про Месопотамію. Складається враження, що найбільш досконалі зразки металевої зброї спершу були винайдені та розповсюджені на території Старої Європи (Балкани, Трансільванія), а потім через Кавказ (або Анатолію) поширювалися, при певній переробці прототипів, на південь.

Проте дані археології та письмових джерел повною мірою не здатні, на нашу думку, розкрити специфіку розвитку військової справи періоду, який ми розглядаємо. Значний потенціал має аналіз даних етнології та антропології, які стосуються суспільств, котрі стояли на відпо-

¹ Кореневский С. Н. Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья. – М.: Наука, 2004. – С. 42–48, 83–90.

² Там же. – С. 42–45.

³ Там же. – С. 85–87.

⁴ Горелик М. В. Оружие Древнего Востока. – М.: Наука. – 1993.

відному щаблі розвитку її були описані вченими в XIX–XX ст.

Чи не найяскравішим у цьому відношенні є індіанці Великих рівнин (або степів) у США. Зброя, військово-магія останніх досить докладно були вивчені й описані ще в XIX ст., коли військові сутички та війни на «Дикому Заході» точилися практично безперервно¹.

Комплексе озброєнь індіанців² на раховував зброю дальнього, середнього і ближнього бою, а також елементи військових обладунків. Набір зброї включав: лук та стріли, дротики, спис, ніж (кінджал), металеві сокири, різноманітні палиці, в тому числі із вставками з кременю та каменю, із захисної зброї – щит. Усі предмети озброєння виготовлені з каменю, кременю, кістки, дерева, тобто технологічний рівень мешканців американських степів відповідав рівню європейського неоліту. Поширені види зброї ударної дії, виготовлені з дерева, щити з шкіри – вироби з органічних матеріалів, які майже не зберігаються в похованнях. Цей приклад свідчить, що комплекси озброєння, реконструйовані виключно за даними археологічних досліджень, можуть бути далеко не повними. Зрозуміло, не лишили жодних слідів і прийоми рукопашного бою (у індіанців відомі до півсотні прийомів), техніка застосування зброї, нарешті, магічна практика, мистецтво танцю та співи, пов'язані з військовою сферою. Для комунікації в період бойових дій було розроблено мову жестів, засоби передачі інформації на відстань (рухи, дими тощо).

Найбільший інтерес становлять, на нашу думку, дані про військову культуру та характер бойових дій, існування власне поняття «війна» та зміст, який в нього вкладався. Для військової культури індіанців характерна розвинена зовнішня атрибутика – деталі одягу, прикраси, прикрашання зброї, військові відзнаки й нагороди тощо.

Цікаво, що поховання зі зброєю пізнього етапу трипільської культури містять залишки деталей і прикрас одягу. Є відповідні зображення її на пластиці. Впадає в око їх подібність до «військової фурнітури» індіанців великих рівнин, у яких, крім того, набула поширення традиція бойового фарбування тіла для різних етапів/випадків ведення бойових дій, а також повернення з походу. Варто з цього приводу згадати часті випадки застосування фарби у поховальному обряді доби енеоліту–бронзи на території України, розфарбування антропоморфної пластики.

Війна та військова справа у мешканців Великих рівнин були регламентовані, існували військові товариства (які виконували за певних обставин і поліційні функції), військова статево-вікова та родова ієрархія на чолі з вождями різних рівнів. Співвідношення населення і кількості воїнів було дуже високим, на рівні 3:1, тобто колектив з 300 осіб міг виставити до 100 воїнів. Військові підрозділи налічували від кількох десятків до півтисячі воїнів (в окремих випадках – понад тисячу), які були розділені на загони. Існував інститут воїнів – смертників, які прагнули загинути на полі бою. За певних умов доступ до військових товариств був відкритий жінкам. Існував також інститут «тих, що носять щити» – жінок, які прославляли військові подвиги чоловіків та синів та підтримували бойовий дух племені.

Існувала чітка градація військових подвигів, причому в більшості випадків на першому місці стояло не вбивство ворога, а захоплення його зброї, дотик до ворога (для цього в комплекті озброєння існувала спеціальна паличка), викрадення свійських тварин³. Війни та розвиток військової справи були поштовхом до формування вождівств – структур переддержавного рівня. Війни точилися за розподіл території для полювання і кочівлі, худобу тощо. У ряді випадків для досягнення мети

винищувалися не лише воїни супротивника, але й вороже плем'я в цілому. Таким чином, на прикладі індіанців Великих рівнин ми бачимо, яким розвиненим та яскравим в усіх відношеннях може бути комплекс матеріальної та духовної культури, пов'язаний з військовою сферою вже на ступені суспільства, яке володіє технологіями рівня неоліту і навіть ще не перейшло повністю до відтворюючого господарства.

Зіставлення свідчить, що рівень розвитку військової справи у населення доби енеоліту – раннього бронзового віку на території України був не нижчим, а вищим, ніж у середовищі індіанських племен Дикого Заходу. Комплексе військового озброєння як у мідному віці, так і на початку доби бронзи на теренах нашої держави виглядає більш різноманітним та досконалішим, адже включає ще й металеву зброю. Відповідно складнішим міг бути характер організації військових формувань, військова ієрархія та характер військової культури в цілому. Не викликає сумніву можливість мобілізації значних людських ресурсів для ведення військових дій.

Цілком імовірною виглядає можливість існування вже в енеоліті та ранньому бронзовому віці військово-грабіжницької економіки. У випадку з трипільською культурою про це може свідчити прагнення захистити насамперед мирне населення, зосередивши його у поселеннях-гігантах, під захистом потужних укріплень. При цьому епоха напруженості й конкуренції між протомістами могла тривати століттями, що свідчить про існування певної моделі взаємовідносин.

¹ Taylor C. The warriors of the plains. – N.Y. – London. – 1975; Североамериканские индейцы. – М.: Прогресс, 1978. – 495 с.; Котенко Ю. Индейцы великих равнин. – М. «Техника-молодежи», 1997. – 158 с.

² ми виключили з переліку та огляду вогнепальну та холодну зброю європейського походження, а також застосування коня у військових цілях, елементи, які були принесені іззовні, і, до речі, швидко, на високому рівні адаптовані аборигенами.

³ Котенко Ю. Индейцы великих равнин... – С. 79.

культури лійчастого
та кулястих амс

9. ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Дослідження щодо різних аспектів трипільської культури, викладені в попередніх розділах Енциклопедії, так чи інакше вже торкалася проблеми місця Трипілья в системі культур Старій Європи. В статтях другого тому надана стисла характеристика археологічних культур, з якими Трипілья співіснувало та взаємодіяло впродовж своєї понад 2500-літньої історії. Таких культур близько 30¹. Отже, трипільська культура не була єдиною, і тим більше – самою першою європейською культурою, економіка якої ґрунтувалася на відтворювальних формах ведення господарства.

На час появи культури Трипілья-Кукутень історія хліборобства і тваринництва в Старій Європі налічувала понад 1000 років. Найдавніші пам'ятки з відтворювальним господарством на континенті нині датують біля 6600–6300 рр. до н.е. Вони з'являються в Греції, та на узбережжі Італії, Франції, Іспанії². Вважається, що першопричиною неолітизації Європи був певний культурний імпульс з Близького Сходу.

Останнім часом з'явилися данні про досить ранній початок відтворювального господарства у Північному Причорномор'ї. За даними С. Н. Котової, найдавніші сліди культурних злаків виявлено на у Північному Приазов'ї (6800–6300 рр. до н.е.), пам'ятках буго-дністровської культури (біля 6300 р. до н.е.), а кістки домашніх тварин зафіксовано вже в докерамічному горизонті Кам'яної могили (біля 6600 рр. до н.е.) Отже, перший етап неолітизації на території України дослідниця відносить до першої половини – середини VII тис. до н.е. та пов'язує його з культурними імпульсами з Кавказу³. Таким чином можна стверджувати про існування

двох шляхів поширення навичок відтворювального господарства на території Європи.

Цілком вірогідним виглядає можливість поширення навичок відтворювального господарства на території Європи з іншого джерела. Так, за останніми даними дату Чорноморського потопу віднесено приблизно до 6700 р. до н.е. (раніше вважалося, що це відбулося близько 5500 р. до н.е.). Про можливі наслідки цієї події, внаслідок якої опинилися під водою, зокрема, низов'я Дунаю, Дністра, Дніпра та Південного Бугу, а також з'явилося Азовське море, вже існує чимала література⁴. Наведені дані про датування катастрофи дозволяють висловити думку про прискорення процесу поширення відтворювального господарства на території Європи завдяки участі переселенців із затоплених територій, які вже мали домашніх тварин і навички вирощування культурних рослин.

Як наслідок неолітизації у 6500–5300 рр. до н.е. можна розглядати стрімке зростання та консолідацію населення південно та

східноєвропейських неолітичних культур. Стався вибуховий розвиток культури і ремесел на Балканському півострові. Виникають тисячі поселень, найбільші з яких, укріплені ровами та стінами могли налічувати до 1000 мешканців.

В Україні на території, де пізніше існуватиме трипільська культура, були поширені буго-дністровська та культура лінійно-стрічкової кераміки. Кількість поселень цих неолітичних культур з елементами відтворювальної економіки, які відомі на сьогоднішній день у Подністров'ї та Побужжі, була відносно незначною, особливо у порівнянні з розповсюдженням пам'яток, наприклад культур Криш або Трипілья. Але тисячолітній розвиток неолітичних культур на території Європи привів не лише до кількісних, але і до якісних змін. Зросла кількість населення як у давніх, так і нових районах поширення носіїв неолітичних культур. Біля середини VI тис. до н.е. в Подунав'ї відбувається формування нових культур – Вінча, Лендель, Тиса, нові культури з'являються на півночі Болгарії⁵. Йде процес формування

Чорноморське озеро до потопу біля 6700 рр. до н.е. 1 – затоплена після потопу територія; 2 – сучасна берегова лінія; 3 – давні русла річок.

¹ Див. Т. 2. Енциклопедії.

² Gimbutas M. The civilization of the Goddess. – San-Francisco, 1991. – P. 12–25.

³ Котова Н. С. Неолітизація України. – Луганськ: Шлях, 2002. – С. 46, 54, 77–78.

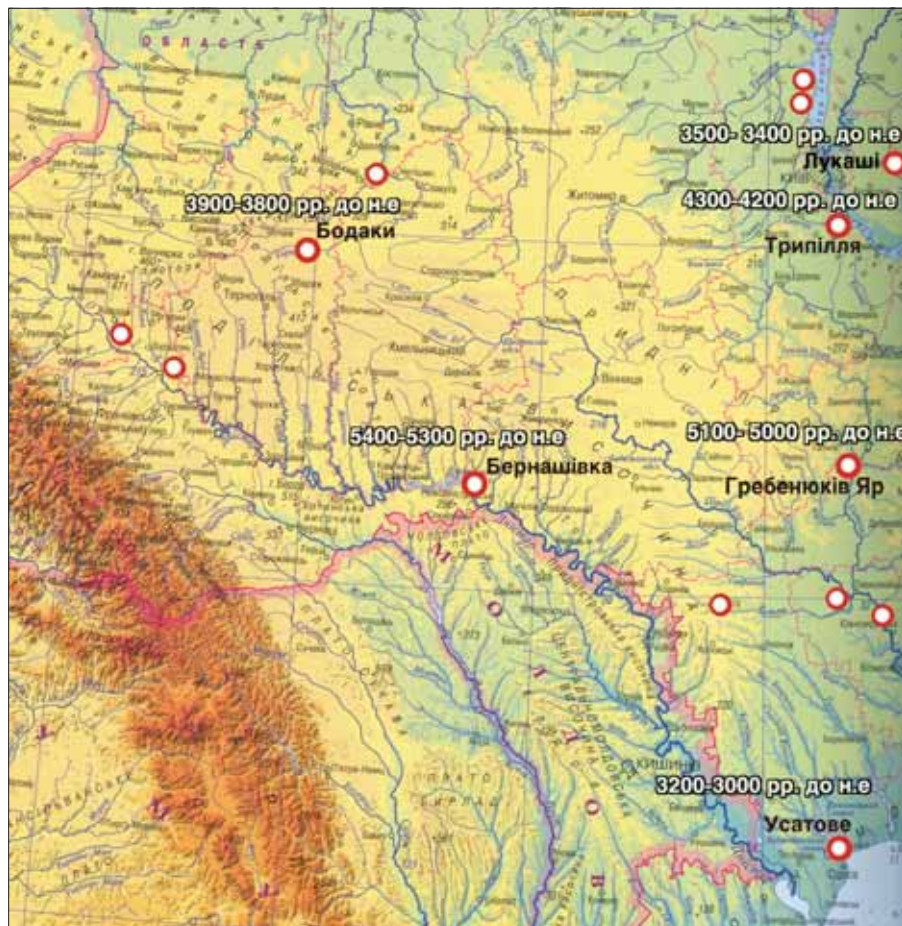
⁴ Naarman H. On the Formation Process of Old World Civilization and the Catastrophe that Triggered it // European Journal for Sinothotic Studies. – Vol. 14 (3, 4). – 2002. – P. 580–584.

⁵ Gimbutas M. The civilization of the Goddess... – P. 29, 52.

регіональних традицій, які увібрали в себе чимало попередніх рис, однак нові культури стають достатньо самобутніми. Одним з визначальних факторів у цей час стали поява металургії та металообробки. Видобуток міді, золота та виготовлення з них престижних речей: прикрас, знарядь праці, а також зброї починаються в Європі досить рано – біля 5500 р. до н.е. Надалі металургія та металообробка досягають величезних успіхів. Відбувається природний розподіл праці між окремими громадами та етнокультурними об'єднаннями, які контролювали певні природні ресурси. Обмін металевими виробами та сировиною набувають особливого значення, стаючи фактором взаємодії між носіями археологічних культур, іноді на значних відстанях, прикладом чого можуть бути степи Північного Причорномор'я.

На порядку денному в другій половині V тис. до н.е. стояло чергове розширення ойкумени Старої Європи, пошук нових ресурсів – земельних угідь, сировини поза межами вже освоєних територій. Саме на цій хвилі поглиблення процесів регіоналізації Старої Європи, а також пошуку можливостей для дальшого поширення, у східній частині Старої Європи у Карпато-Подністров'ї виникає трипільська культура (комплекс

Поширення трипільської культури на території України.

Прекукутень–Трипільля А). За дві з лишнім тисяч років існування культурної спільноти Трипільля-Кукутень на території Румунії, Молдови та

України залишилося близько 4400 пам'яток¹.

КОНТАКТИ І ВЗАЄМОДІЯ ДАВНІХ КУЛЬТУР

М. Гімбутас виділила для енеолітичного періоду (5300–3500 рр. до н.е.) сім регіонів Старої Європи: Егейський, Адріатичний, Центрально-балканський, Середньодунайський, Тиський, Східнобалканський, Молдавсько-Західноукраїнський². До останнього віднесено Трипільля-Кукутень.

На ранньому етапі сусідами трипільського населення на заході були носії цілого ряду споріднених археологічних культур, в тому числі тих з якими пов'язують походження Трипільля-Прекукутень³. Це було осіле,

хліборобське населення, яке досить густо заселяло передгір'я та долини річок у Центральній Європі.

Найдавніші поселення трипільської культури знайдено у західному регіоні та на Дністрі⁴. На схід від Дністра існувала досить значна територія, на якій поки що не виявлено слідів місцевого населення. Радіовуглецеве датування свідчить про те, що наймолодші пам'ятки савранської фази бугодністровської неолітичної культури припинили існування приблизно в період, що передував появі перших трипільців на Дністрі.

Нині триває дискусія з приводу співіснування трипільської та бугодністровської культур. М. Т. Товкайло вважає свідченням такого співіснування спільне залягання матеріалів саранського типу та раннього етапу трипільської культури на поселеннях Пугач, Гард та ін., а також так звану синкретичну кераміку бугодністровської культури з цих пам'яток. Остання, на його думку, сформувалася під впливами Трипільля.

На нашу думку типологічний аналіз керамічних матеріалів, особливо тих, що походять з пам'яток, де

¹ Див. АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ. РЕЕСТР в т. 1.

² Gimbutas M. Old Europe c. 7000–500 B.C.: The Early European Civilisation before the infiltration of the Indo-European Peoples.// The Journal of Indo-European Studies. – 1973. – Vol. 1. – № 1. – P. 9.

³ Див. т. 1 в розділі 2: ПОХОДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.

⁴ Див. БЕРНАШІВКА, ОКОПИ.

культурні шари залягають у зміщеному стані на схилі¹, не можуть бути таким аргументом. Натомість, поселення трипільської культури раннього етапу, виявлені в басейні Південного Бугу (Сабатинівка II, Гребенюків Яр), мають радіовуглецеві дати біля межі VI–V тис. до н.е. Саме на цих пам'ятках знаходять аналогії керамічні вироби Трипілля А, знайдені у Пугачі й Гарді, на що вказує М. Т. Товкайло². Таким чином питання про можливість співіснування та взаємодії Трипілля А з носіями однієї із найдавніших неолітичних культур території України не підтверджується поки що фактичними даними.

Керамічними імпортами підтверджуються контакти трипільців з населенням дніпро-донецької культурної спільності починаючи з етапу Трипілля VI, а також азово-дніпровської культури³. Фрагменти посуду середнього етапу трипільської культури знайдено на поселеннях Вишеньки 2⁴, Пищики, Грині. У Микільському могильнику виявлено імпортовану посудину, яка походить з пам'яток борисівського типу⁵. Це означає, що в басейн Дніпра імпорти з території поширення трипільських племен потрапили задовго до їх появи в цьому районі.

На південному заході племена трипільської культури, які існували на території України, починаючи з етапу VI до СІ включно (4600–2750 рр. до н.е.), своїми сусідами мали споріднене трипільське (кукутенське) населення території Молдови. Саме звідси, як свідчать археологічні дані, час від часу відбувалося розселення трипільських громад у напрямку на схід. Можна нарахувати кілька таких хвиль, найсуттєвіші з яких можна віднести до фіналу етапу Трипілля VI–VII – початку VII

(біля 4100–3900 рр. до н.е.), а пізніше – на зламі етапів СІ та СІІ (біля 3300–3200 рр. до н.е.). Населення трипільської культури, яке виготовляло кераміку з мальованим орнаментом, поширило свої володіння до Дніпра і навіть просунулося на кілька десятків кілометрів на його лівий берег.

В результаті носії дніпро-донецької культури були витіснені з цих місць. Можливо, ще одним наслідком цих процесів було утворення пам'яток типу Пустички 5 із змішаними рисами культури. Крім того на поселеннях типу Чапаєвки та Коломиїщини, можливо під впливом неолітичного населення, з'явилася кераміка, декорована наколами, «перлинами», гребінчастим штампом тощо⁶. Цікаво, що на поселеннях культур дніпро-донецької та ямково-гребінцевої кераміки, які сусідили з трипільцями у Подніпров'ї, знайдено раніше невідомі тут жинівні знаряддя на великих пластинах, шліфовані сокири, кістки домашнього коня. Ці матеріали можуть свідчити про досить тривалу та тісну взаємодію трипільців з неолітичними аборигенами Подніпров'я⁷.

Нагадаємо, що за даними антропологічних досліджень, які викладено в розділі С. П. Сегеди, аналіз краніологічних даних свідчить про те, що фізичний тип носіїв культури Кукутень–Трипілля утворився на основі західного варіанту давньосередземноморського антропологічного типу, який у добу неоліту-енеоліту домінував серед їхніх південно-західних сусідів. Вже в середній період розвитку трипільської культури він включав також певний протоєвропеїдний компонент, який повільно, але невпинно збільшувалась від середнього етапу до найпізнішого (Усадове–Маяки). А поява даного

компонента була зумовлена передусім впливом східних і південних сусідів трипільських племен, що склались на протоевропеїдній основі, а саме: нащадків носіїв киево-черкаської культури.

На півдні, у Причорномор'ї, в районі дністровських лиманів, у першій половині V тис. до н.е. впродовж кількох сот років існували поселення культури Болград-Алдень (варіант культури Гумельниця, що входила до складу культурно-історичної області фракійського енеоліту)⁸. Взаємні керамічні імпорти свідчать, що ці південні племена найтісніше контактували з ранньотрипільськими громадами, які в цей час розселилися вздовж південного кордону лісостепу. До занепаду культур фракійського енеоліту біля середини V тис. до н.е. на південному заході було найважливіше джерело постачання сировини, металевих виробів та технологій, які спричинилися до виникнення та розвитку ранньотрипільського вогнища металообробки. Після середини V тис. до н.е. трипільці переорієнтовуються на джерела металу та металевих виробів з осередків у Трансільванії, а також змушені освоювати місцеві родовища.

На північному заході лежала територія Волині, яку трипільці почали освоювати лише на етапі VII. Одним з найбільш північних трипільських пам'яток цього часу є поселення-майстерня Бодаки на Горині. Виникнення його пов'язують з початком розробки трипільцями волинського кременю. Присутність в керамічному комплексі поселення Бодаки імпортованих з поселень культури Малиця⁹ дала дослідникам підставу стверджувати про наявність контактів між культурами в цьому регіоні.

Населення, яке залишило пам'ятки культури Малиця приблизно

¹ Шапошникова О. Г., Товкайло Н. Т. Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач на Южном Буге // Первобытная археология. Поиски и находки. – К.: Наукова Думка, 1989. – С. 86–97; рис. 1–2.

² Товкайло М. Т. До питання про взаємини населення буго-дністровської та ранньотрипільської культур // Раннеземледельческие поселения-гиганты на Украине. – К., 1990. – С. 191–194.

³ Котова Н. С. Неолитизация Украины. – С. 24.

⁴ Телегин Д. Я., Титова Е. Н. Поселения Днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. – К., 1998.

⁵ Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура. – К.: Наукова Думка, 1968. – С. 192–194; рис. 58.

⁶ Круц В. А. Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья. – К.: Наукова Думка, 1977. – С. 47–54.

⁷ Видейко М. Ю. Триполье и неолитические общества на Среднем Днепре: вопросы взаимодействия // Od neolityzacji do początków epoki brązu. – Poznan: Wyd-wo Poznanskie. – 2001. – С. 218–228.

⁸ Субботин Л. В. Памятники культуры Гумельниця Юго-Запада Украины. – К.: Наукова Думка, 1983. – 138 с.

⁹ Див. МАЛИЦЯ.

близько 4200 р. до н.е. виїшло до волинських родовищ кременю з північного заходу. Ця культура, так само, як і трипільська, мала певні корені у Подунав'ї, але сформувалася на території Польщі. Вже звідти почався її рух на схід. Поселення культури Малиця відомі у басейнах рік Горині і Стиру, на Західно-Волинській височині, тобто північній території поширення волинського кременю. Їх розташування також співпадає з північною частиною району виходів самородної міді. Мешканці малицьких поселень підтримували контакти не лише з Трипільям, але і культурою Тисаполгар¹ по той бік Карпат². Коли в період після 4400 р. до н.е. виникає культура люблінсько-волинської мальованої кераміки, її впливи стають все більш відчутними і на Волині.

Пам'ятки Люблінсько-Волинської культури мальованої кераміки (ЛВКМК) були поширені на території початково Західної Польщі, а пізніше — Волині в період між 4400–3400 рр. до н.е., тобто від Трипілья VI–VII до кінця CI — можливо, початку CII. Свідчення досить тісних контактів культур відносять до початку IV тис. до н.е., коли імпорти ЛВК виявлено, наприклад, на поселенні в Більчі-Золотому. Дослідники відзначають вплив Трипілья на техніку обробку кременю носіями культур Малиця та ЛВКМК. В свою чергу зафіксовані контакти носіїв ЛВКМК з культурами Центральної Європи — Тисаполгар і Бодрогкерестур³, які відомі своїми досяг-

неннями в галузі металургії та металообробки⁴. Ці культури в свою чергу були зацікавлені в отриманні волинського та дністровського кременю та виробів з нього⁵. Найявністю у Подністров'ї та на Волині родовищ міді також була стимулом для встановлення в цей час взаємовигідних контактів між культурами, розташованими по різні боки Карпат.

Зайнявши вигідне положення, КЛВМК виступала в ролі основного посередника між Трипільям, культурою Тисаполгар, а потім Бодрогкерестур і культурами на північ від Карпат. Відбувається навіть експансія КЛВМК на захід, на територію, вже зайняту носіями культури ліщастого посуду. Однак після 3800 р. до н.е. починається поступове витіснення КЛВМК на схід та її занепад⁶. Саме в цей час зростає число свідчень контактів між носіями КЛВМК і трипільцями, як на Волині, так і в Подністров'ї, на Середньому Дніпрі. Детальне вивчення керамічних комплексів трипільських поселень, які належать до ряду груп і типів, показало, що з часом певні керамічні традиції культур Малиця та КЛВМК, а також Тисаполгар були інтегровані з трипільськими⁷. Цікаво, що в їх складі вони пережили, подекуди на сотні років, перелічені вище археологічні культури.

Є також свідчення безпосереднього контактування трипільців з культурами Тисаполгар і Бодрогкерестур. Про значний вплив цих культур на розвиток трипільської металообробки досить докладно

написала Н. В. Риндіна⁸. Помітні сліди таких впливів також і в кераміці та пластичці, особливо на поселеннях регіону Подністров'я, а також Південного Побужжя⁹. І в даному випадку в фокусі взаємних інтересів могли знаходитися, насамперед, кремень та метал. Крім того, значне поширення керамічних традицій центральноєвропейських культур, особливо у комплексах східнотрипільської культури¹⁰ може свідчити і про певний приплив населення із заходу.

На прикладі взаємодії Трипілья і культур Центральної Європи в період між 4600–3500 рр. до н.е. ми можемо бачити переважання обмінних операцій над процесами міграції із Заходу. Досить чисельне населення різних регіональних груп трипільської культури у другій половині V тис. до н.е. встановило контроль над значними територіями між Карпатами і Дніпром, що стало на перешкоді рухові в цьому напрямку її західним сусідам. Так сталося з носіями культур Малиця, КЛВМК, які були обмежені у своєму просуванні на південь та схід саме трипільським населенням.

На східних рубежах Трипілья між 5000–4600 р. до н.е. починається формування культурних типів так званого степового енеоліту. На думку багатьох дослідників, саме у цей час починається становлення перших пастуших суспільств у Північному Причорномор'ї. Дослідники — Мовша Т. Г., М. Гімбутас, В. М. Даниленко та інші тривалий час відзна-

¹ Див. ТИСАПОЛГАР.

² Kadrow S., Zakoscielna A. An outline of the evolution of Danubian cultures in Malopolska and Western Ukraine // *Baltic-Pontic Studies*. — 2000. — Vol. 9. — P. 245–247.

³ Див. БОДРОГКЕРЕСТУР.

⁴ Kadrow S., Zakoscielna A. An outline of the evolution of Danubian cultures... — P. 247–249.

⁵ Kadrow S., Zakoscielna A. Lublin-Volhynian and Tripolie cultures spatial and chronological relations // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Трипільський світ і його сусіди», м. Збараж, 20–25 серпня 2001 року. — Збараж.: Вид.-во ДІАЗ в м. Збаражі, 2001. — С. 70–71.

⁶ Kadrow S., Zakoscielna A. An outline of the evolution of Danubian cultures.. — P. 250.

⁷ Tkachuk T. M. The Koshylivtsy group as a synthesis of the Tripolye and Polgar traditions // *The western border area of the Tripolye culture // Baltic-Pontic Studies*. — 2000. — Vol. 9. — P. 69–86; Kadrow S., Sokhachy M., Tkachuk T., Trela E. Sprawozdanie ze studiow i analiz materialow zabytkowych z Bilcza Zlotego znajdujacych sie w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie // *Materiały archeologiczne*. — 2003. — T. 34. — S. 74–76; Videiko M. Yu. Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200–2750 BC // *Baltic-Pontic Studies*. — 2000. — Vol. 9. — P. 21–27.

⁸ Риндіна Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. — М.: УРСС, 1978. — С. 150, 190–191.

⁹ Videiko M. Yu. Tripolye and the cultures of Central Europe... — P. 14–21.

¹⁰ Tsvek O. V. Contacts between the Eneolithic tribes of Europe and Eastern-Tripolye culture // *Cucuteni*. — Piatra Neamt, 1996. — P. 121–130; Tsvek O. V. The Eastern Tripolye culture and its contacts with the Eneolithic tribes in Europe // *Baltic-Pontic Studies*. — 2000. — Vol. 9. — P. 111–132; Movsha T. G. The Tripolye-Cucuteni and the Lengyel — Polgar cultures // *BPS*. — 2000. — Vol. 9. — P. 133–167.

чали східні, волзько-каспійські витючки цього явища¹. Останнім часом набуває поширення думка про вирішальний вплив на цей процес з боку цивілізаційних центрів Старої Європи, зокрема культур Гумельниці та Трипілля². Вона ґрунтується на вивченні нагромадженого за останні 30 років масиву даних про взаємодію Трипілля та степових культур, а останніх – з більш східними сусідами. Дані про досить ранній початок тваринництва у Північному Причорномор'ї, який сягає VII тис. до н.е., а також певну культурну спадкоємність місцевих культур починаючи з неоліту, свідчать також про досить довгу місцеву історію розвитку цієї галузі.

Наслідком перших контактів двох світів, які, на думку Ю. Я. Рассамакіна, почалися після 4750 р. до н.е., були суттєві зміни у економічній, суспільній та духовній сферах життя степового населення. З'являються поховання «степової еліти» з престижними речами (в тому числі металевими) у складі поховального інвентарю³. Досить цікавими виявилися антропологічні дослідження цієї «еліти». Серед чоловічих поховань виявлено представників середземноморського, а серед жіночих – протоєвропеїдного антропологічних типів⁴. Отже, населення, яке залишило сусідні з Трипіллям пам'ятки, було так само змішаним у антропологічному відношенні, як і трипільське.

Яскравим прикладом подібного культурного явища є феномен новоданилівської культури⁵. Вона представлена переважно похованнями, у яких знайдено кераміку трипільської культури, металеві вироби (мідні та золоті), які мають прототипи у куль-

турі Гумельниці, знамениті конеголові скіпетри⁶. Носії цієї культури мали розвинену кременеобробку, виготовляли з донецького кремєню великі пластини, опанували металообробку. На думку А. Л. Нечитайло, новоданилівська культура була центральною складовою європейської енеолітичної степової спільності, яка включала, крім неї, ряд культурних типів, у тому числі суворовську, пе-

культури на 2001 р. їх було відомо 144, для новоданилівської – 41⁸. Це навіть приблизно не може бути порівняно з кількістю синхронних поселень Трипілля-Кукутень (понад 4400⁹), що дозволяє поставити під сумнів висновок про значну роль «енеолітичної степової спільності» у історичних процесах на теренах Південно-Східної Європи у V тис. до н.е.¹⁰

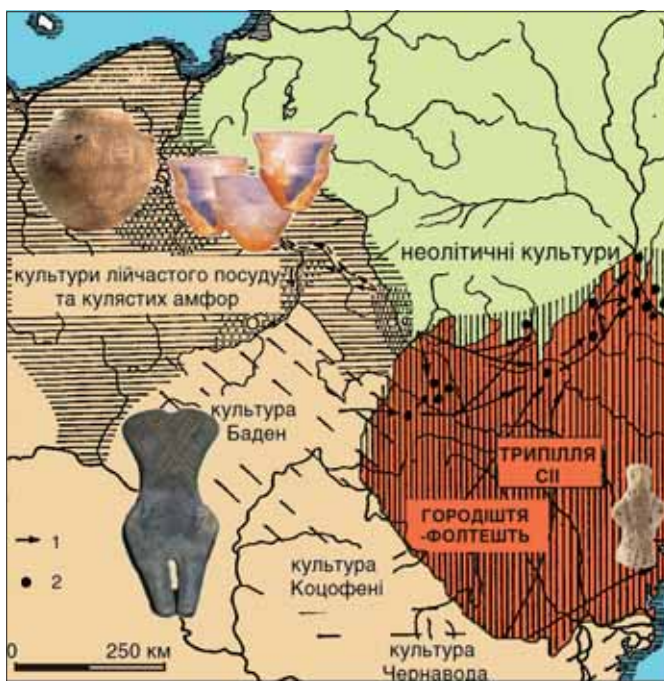

Рис. 1. Карта пам'яток та археологічних культур періоду Трипілля СІІ. 1 – напрямки міжкультурних контактів за археологічними даними; 2 – розташування пам'яток.

редкавказьку, нижньоволзьку групи, які були близькі у своїй основі (середовище проживання, господарча система, духовна культура)⁷.

Водночас слід зауважити, що пам'ятки найближчих до кордонів Трипілля подібних культурних типів нечисленні. Для середньостоговської

Реальним є факт співіснування та взаємодії культур, який, окрім іншого, знайшов вияв у відомому факті поширення кераміки «степових зразків» наприкінці етапу VI – початку етапу VI-II на поселеннях трипільської культури у Подністров'ї¹¹. Пізніше певні особливості її виго-

¹ Рассамакін Ю. Я. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств // Археологія. – 2004. – № 2. – С. 3.

² Videiko M. Yu. Tripolye – «pastoral» contacts. Facts and character of interactions // Baltic-Pontic Studies. – 1994. – Vol. 2. – P. 5–28; Рассамакін Ю. Я. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств... – С. 3–4.

³ Рассамакін Ю. Я. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств... – С. 4.

⁴ Телегин Д. Я., Нечитайло А. Л., Потехина И. Д., Панченко Ю. В. Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона. – Луганськ: «Шлях», 2001. – С. 109–117.

⁵ Там же. – С. 57–75.

⁶ Див. СКІПЕТРИ КОНЕГОЛОВІ.

⁷ Телегин Д. Я., Нечитайло А. Л., Потехина И. Д., Панченко Ю. В. Среднестоговская и новоданиловская культуры... – С. 130–131.

⁸ Телегин Д. Я., Нечитайло А. Л., Потехина И. Д., Панченко Ю. В. Среднестоговская и новоданиловская культуры... – С. 61–74.

⁹ Див. додаток «Археологічні пам'ятки трипільської культури на території України. Реєстр».

¹⁰ Ми зверталися до дискусії з цього приводу в розділі 8 т. 1 Енциклопедії; див. також цитовану вище статтю Ю. Я. Рассамакіна.

¹¹ Мовша Т. Г. Зв'язки Трипілля-Кукутень зі степовими енеолітичними культурами: (До проблеми індоєвропеїзації Європи) // ЗНТШ. Праці археологічної комісії. – Л., 1998. – Т. 235. – С. 111–153.

«Рогаті ручки» трипільського посуду з поселення Троянів: результат впливів культури Баден. Кінець IV тис. до н.е. НФ ІА НАНУ.

товлення було інтегровано у трипільську керамічну традицію. Приблизно у той самий час серед трипільського керамічного комплексу фіксуються елементи, типові оздоблення посуду для культур Малиця та КЛВМК.

В першій половині – середні IV тис. до н.е. відбуваються зміни у культурному оточенні Трипілля. На північному заході новим сусідом стає культура ліійчастого посуду. Перші контакти з нею чітко зафіксовано для кінця етапу Трипілля СІ – початку етапу СІІ взаємними імпортами на поселеннях Волині та Подністров'я¹. Вплив трипільської культури на цих сусідів не обмежився керамічними імпортами. Йдеться насамперед про технологію виготовлення та типологію виробів з кременю, що відзначали Б. Бальцер та Я. Будзішевський². На поселеннях троянівського типу трипільської культури початку етапу СІІ з'являються також зроблені із глини моделі бойових сокир-молотів, виготовлення яких вважається характерним для носіїв культури ліійчастого посуду. Трипільські кам'яні бойові сокири-молоти цього часу знаходять прототипи також у середовищі КЛП³. Все це відбулося на тлі поширення пам'яток трипільської культури на північний захід та утворенням на Волині ряду нових локальних типів – троянівського, хорівського, пізніше – типів Городьк та Лози.

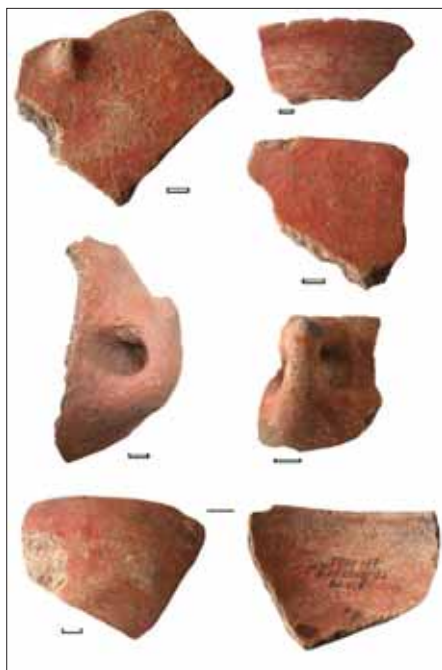
До цього ж часу відносяться свідчення контактів з носіями культури кулястих амфор. Тривалий час вважалося, що остання не справила впливу на Трипілля⁴. Однак нині вдалося зібрати певну кількість свідчень таких впливів, насамперед у

¹ Мовша Т. Г. Взаємовідносини Трипілля Кукутень з синхронними культурами Центральної Європи // Археологія. – К., 1985. – Вип. 51. – С. 22–31; Videiko M. Yu. Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200–2750 BC // Baltic-Pontic Studies. – 2000. – Vol. 9. – P. 27–43, fig. 13, 17; Guminski W. Grodek Nadbuzny. Osada kultury pucharow lejkowatych. – Wroclaw, 1989. – Fig. 40, 53, 54; Jastrzebski S. Imports of the Trypolean pottery in the Southern-Eastern group of the Funnel Beaker culture // *Memories Archaeologiques*. – Lublin, 1985. – S. 71–92.

² Balcer B. Związki pomiędzy pucharow lejkowatych (KPL) i kultura trypolska (KT) na podstawie materialow krzemienych // *Kultura pucharow lejkowatych w Polsce*. – Poznan, 1981. – S. 81–88; Budziszewski J. Flint materials from the cemeteries of the Sofievka type // *Baltic-Pontic Studies*. – Poznan, 1995. – Vol. 3. – P. 148–189.

³ Шмаглій М. М. Городько-волинський варіант пізньотрипільської культури / Археологія. – К.: Вид-во АН УРСР, 1966. – Т. 20. – С. 15–37; Klochko V. I., Kosko A. Weapons from Sofievka type cemeteries // *Baltic-Pontic Studies*. – Poznan, 1995. – Vol. 3. – P. 228–234, fig. 1, 2.

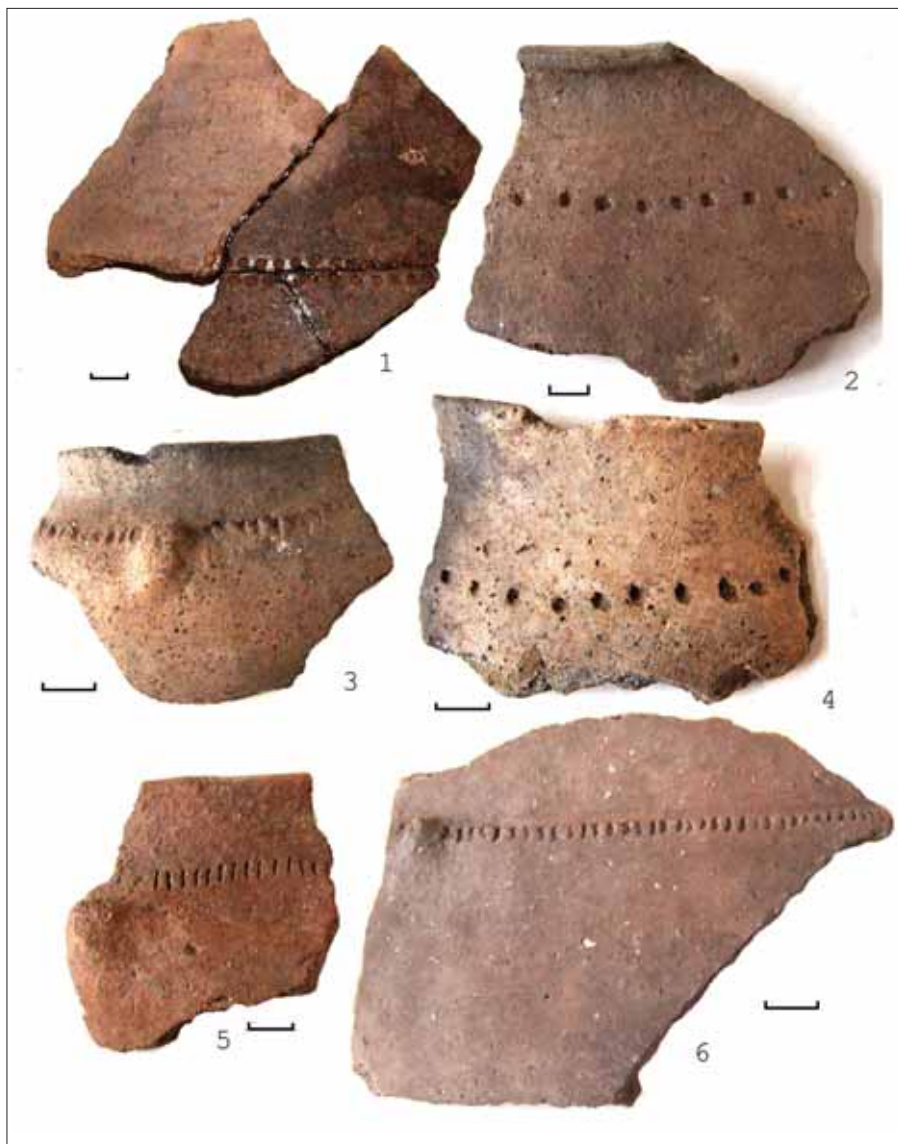
⁴ Круц В. А. Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья... – С. 158.

Кераміка з фарбованою поверхнею. Впливи культури Баден. Поселення Троянів. Кінець IV – початок III тис. до н.е. Розкопки М.М.Шмаглія. НФ ІА НАНУ.

керамічному комплексі¹. Можна говорити про поширення традицій орнаментування кераміки, властивих для культури кулястих амфор на виробках, які походять з пам'яток типу Городська, Хорів, Лози, а також софіївського типу у Подніпров'ї. Так можна окреслити територіальні межі поширення впливів культури кулястих амфор на пізні Трипільля.

Останнім часом вдалося виділити також опосередковані впливи культурної спільності Баден-Костолац-Коцофені, яка біля середини IV тис. до н.е. прийшла на зміну центральноєвропейським культурам мідного віку. Їх було визначено у керамічному комплексі поселень троянівського та городського типів трипільської культури, а також поховальних традицій тілопальних могильників софіївського типу, досліджених на Середньому Дніпрі². Аналогічні явища, які польські дослідники назвали процесом «баденізації», мали місце у середовищі сусідньої з трипільською

Трипільська культура. Кераміка з оздобленням, характерним для культури ліщастого посуду. Троянів. Кінець IV – початок III тис. до н.е. Розкопки М. М. Шмаглія. Наукові фонди ІА НАНУ.

культури ліщастого посуду у період 3480–2960 рр. до н.е.³

Взаємовідносини між Трипільям, а також культурами спільності Баден-Костолац-Коцофені, ліщастого посуду, кулястих амфор на північних та західних трипільських рубежах своїм наслідком мали утворення своєрідних культурних типів, які одні дослідники виділяють у окремі культури, а більшість вважає локальними утвореннями фінального етапу Трипільля.

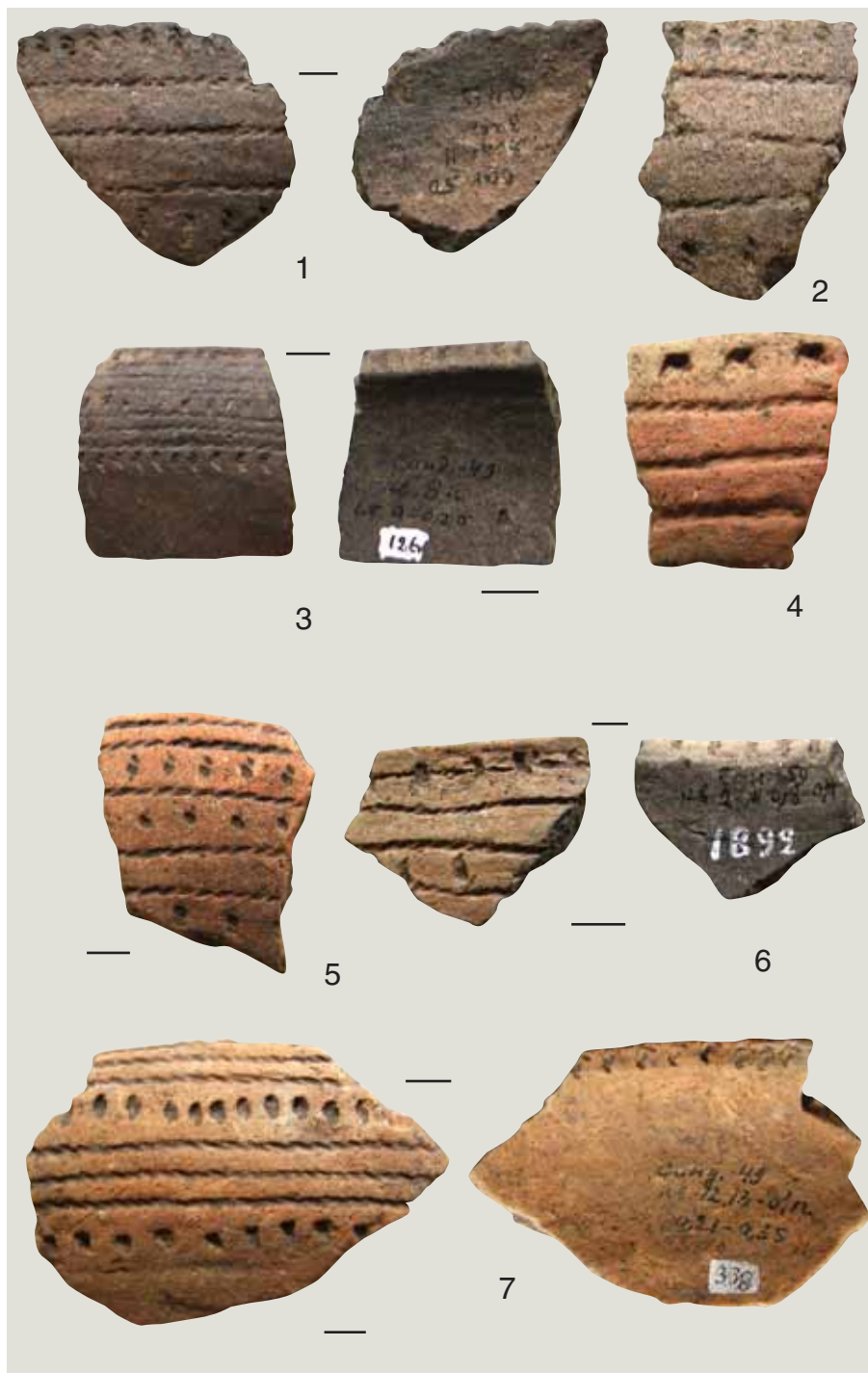
Осторонь від цього процесу на певний час лишилися групи трипільського населення на Середньому Дністрі, які зберігали старі традиції матеріальної культури – наземні житла, мальований посуд, тощо. Ще одним регіоном, де зберігалися ці давні традиції, було межиріччя Південного Бугу та Дніпра, де впродовж етапу СІІ існували поселення-гіганти.

Розширення території, на якій простежуються риси трипільської культури, відбулося у кінці IV тис. до

¹ Videiko M. Yu. Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions... – P. 47–54; Szmyt M. From studies on contacts of Globular Amphora and Tripolye cultures // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Трипільський світ і його сусіди», м. Збараж, 20–25 серпня 2001 року. – Збараж.: Вид-во ДІАЗ в м. Збаражі, 2001. – С. 71–72; Szmyt M. Tripolye traits in the materials of Central (Polish) group of the globular Amphora culture – a radiocarbon perspective // Baltic-Pontic Studies. – 1999. – Vol. 3. – P. 211–220.

² Videiko M. Yu. Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions... – P. 32–42.

³ Kruk J., Miliscauscas S. Rozkvit i upadek spoleczenstw rolniczych neolitu. – Krakow, 1999. – S. 119.

Трипільська культура. Миски з шнуровою орнаментациєю. Поселення Сандраки. Початок III тис. до н.е. Дослідження О. Ф. Лагодовської. Наукові фонди ІА НАНУ.

н.е. у південному напрямку. За участю населення пам'яток Вихватинського типу (Подністров'я) та культу-

ри Чернавода III у Північно-Західному Причорномор'ї формується усатовського типу, або усатовська культура¹.

Виділено степових поховальних пам'яток, у культурі яких простежено певні елементи, що можуть бути пов'язані з пізнім Трипіллям – це серезліївський та животилівський (животилівсько-вовчанський) типи.

Вихід у степ привів до формування нового типу господарської системи – перших кочових скотарів степової смуги². На зміну скотарству стійлово-вигінного типу, характерного для господарства більшої частини трипільських племен на етапах А–СІ включно, приходить відгінно-стійловий тип скотарства усатовських племен, що відповідає кочівницькому способу життя і господарсько-культурному типу скотарів-кочівників степів. Ця обставина свідчить на користь міркування Болтенка М. Ф. та В. Г. Петренка³ про необхідність надання Усатову рангу окремої культури, бо його господарсько-культурний тип був іншим, ніж трипільський⁴.

На думку Ю. Я. Рассамакіна, баланс сил та інтересів між степовими культурами та Трипіллям було порушено після 3500/3400 рр. до н.е., після чого почався процес експансії трипільської культури у Степ. Причина полягала у потребах диверсифікації економіки за умов вичерпання природних ресурсів лісостепової смуги, яку трипільці опанували на попередніх етапах. Настав «період повної залежності степової зони від двох землеробських у своїх витоках ареалів – трипільської культури і майкопсько-новосвободненської спільноти, які впливали, або ж брали безпосередню участь у формуванні степових локальних груп». Причому животилівський (животилівсько-вовчанський) тип поєднував у обрядах та матеріальній культурі як трипільські, так і майкопсько-новосвободненські елементи⁵.

В останньому випадку відбулося злиття культурних елементів, один з яких (майкопсько-новосвободненсь-

¹ Див. УСАТОВСЬКА КУЛЬТУРА.

² Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. От придомного животноводства к пасторализму. Эволюция хозяйства Триполья-Кукутени в период 5400–2750 гг. до н.э. // Nomadizm a pastoralizm w miedzyrzeczcu Wisly i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brazu): Międzynarodowa konferencja. – Obrzysko, 2003. – S. 3–7.

³ Петренко В. Г. Епонімне Усатове та проблема генезису усатовської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К., 2003. – С. 135–143.

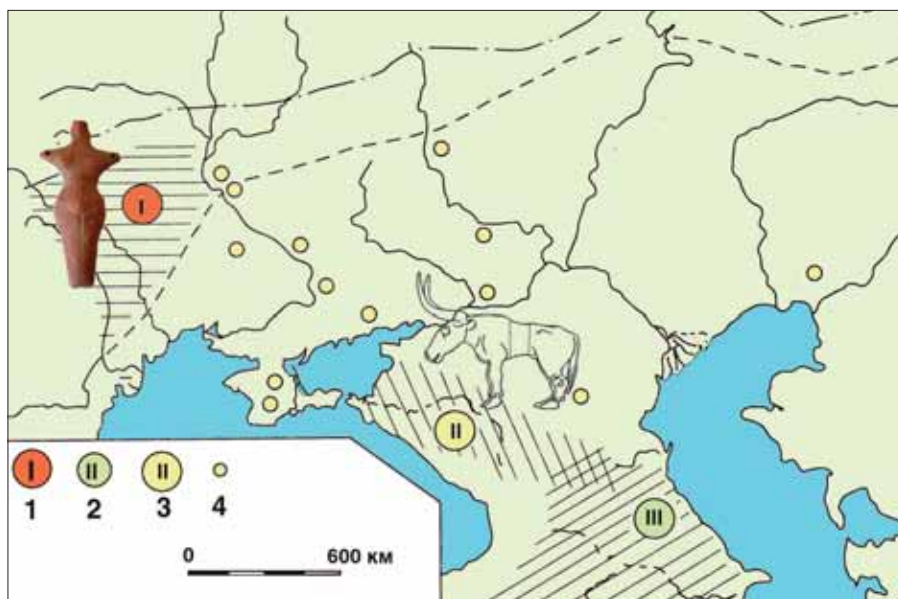
⁴ Докладніше див. т. 1, у розділі 3: ТВАРИННИЦТВО ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.

⁵ Рассамакін Ю. Я. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств... – С. 5–6.

кий) на думку багатьох дослідників мав певні витoki у Північній Месопотамії (Урук)¹.

Відзначимо, що серед матеріалів трипільської культури які являються віддзеркаленням сакральної сфери, впродовж IV тис. до н.е. можна побачити ряд елементів, які, ймовірно, мають витoki у сакральній традиції Месопотамії. До них відносяться, по-перше, моделі будівель-храмів з напівкруглими дахами, зовнішній вигляд яких нагадує культові будівлі з очерету, поширені у межиріччі Тигру та Єфрату. По-друге – горизонтальне зображення місячного серпанка – символу новонародженого Місяця, у формі, яку неможливо спостерігати у широтах розповсюдження культури Трипільля-Кукутень. По-третє – вельми характерний рисунок типово південної рослини – пальми², а також поширення сюжетів із зображеннями рослин і тварин у композиціях, подібних до тих, які існували на мальованому посуді культури Убейд³.

За підрахунками Т. М. Ткачука, 68 (із приблизно 300 відомих) знаків з пам'яток томашівської групи трипільської культури мають формальні аналогії у ранній шумерській піктографії (остання налічує 770 знаків⁴). Водночас він зазначає, що

Трипільська культура і майкопсько-новосвободненська спільність (за С. М. Кореневським). 1 – трипільська культура; 2 – куро-аракська культура; 3 – майкопсько-новосвободненська спільність; 4 – поширення майкопських імпортів та наслідувань (металеві сокири).

ці трипільські графеми мають універсальний характер і цілком могли виникнути незалежно у кожній культурі завдяки своїй простій формі, копіюванню оточуючих предметів⁵. Для порівняння вкажемо, що так зване Дунайське письмо, пов'язане насамперед з культурою Вінча, за даними Г. Хаармана має 40 аналогій у шумерській піктографії, які він випадковими не вважає⁶.

Враховуючи більш раннє датування трипільсько-месопотамських паралелей (з кінця V тис. до н.е., якщо мати на увазі моделі храмів) порівняно з майкопсько-новосвободненськими, можна дійти висновку, що могло існувати їх джерело, не пов'язане з Кавказом. Можливо, його слід шукати із врахуванням балканських та анатолійських контактів Трипільля.

ПРОЦЕСИ РАННЬОЇ УРБАНІЗАЦІЇ У СТАРІЙ ЄВРОПІ

В VI–IV тис. до н.е. ми спостерігаємо у Європі появу та розвиток великих за розмірами укріплених поселень із складним плануванням, монументальними, як на той час, спорудами. Спочатку такі поселення з'являються на Балканах, трохи згодом – у Середній та Південно-Східній Європі. Разом із тим виникає ієрархія різних типів поселень.

1993 р. Г. Парцінгер запропону-

вав періодизацію розвитку поселенських структур на півдні Європи та його найближчому оточенні і типологію поселень, яка включала: розсіяні поселення; поселення-агломерації; протоміста; ранні міста; містечка⁷.

Поселення протоміського типу, згідно цієї періодизації, спочатку виникають у неоліті Греції, на території Фессалії. Яскравим прикладом

є поселення Діміні, укріплене трьома лініями ровів та стінами, складеними із каменю. Площа цього поселення складала біля 6300 кв.м, територія була досить щільно забудована. Аналогічний вигляд мало поселення Сескло, у центрі якого досліджено залишки великої споруди. Поселення Фермі могло налічувати до 120 будівель (розкопано 40), розташованих кварталами. Поселення Егіна

¹ Кореневский С. Н. Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья. – М.: Наука, 2004. – С. 90–91.

² Див. ЗЕРНОВИК ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМИ РОСЛИН ТА ТВАРИН.

³ История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации – М.: Наука, 1983. – С. 79, рис. 216.

⁴ Haarman H. On the Formation Process of Old World Civilization and the Catastrophe that Triggered it... – P. 584.

⁵ Ткачук Т. М., Мельник Я. Г. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутеньських знакових систем (мальований посуд) – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 214.

⁶ Haarman H. On the Formation Process of Old World Civilization and the Catastrophe that Triggered it... – P. 584.

⁷ Parzinger H. Studien zur chronologie und kulturgeschichte der jungstein, kupfer – und fruhbronzezeit Zwischen Karpaten und Mitlerem Taurus. – Mainz am Rhein, 1993 // Romisch-Germanische Forschungen. – B. 52. – T. 1 – P. 365.

мало укріплення, збудовані із каменю – стіни з напівбаштами¹.

Найближчі до території Трипілья поселення протоміського типу виділено Г. Парцінгером на півночі Болгарії та Румунії. Це поселення хронологічного горизонту Каранове VI у Фракії: Радінград I, Овчарове I, Полянція (шари 1, 4, 8) та ін. Всі ці поселення мали укріплення, які склалися із ровів та глинобитних стін та палисадів. У плані поселення були прямокутні, розмірами від 30×30 до 50×50 м, площею 900–2500 кв.м. Щільність забудови була високою, на кожному з селищ одночасно існувало до 30–40 будівель, серед яких були і двоповерхові².

В Мунтенії до числа протоміських поселень віднесено пам'ятки культури Кукутень-Трушешть та Хебешешть. Ці населені пункти мали укріплення із ровів та валів та площу від 3 до 5 га, на якій розміщувалося від 40 до 90 будівель³.

Таким чином ми бачимо, що найбільші з поселень протоміського типу у Старій Європі, перелічені у праці Г. Парцінгера, налічували до 120 будівель, мали укріплення та складне регулярне планування. Їх населення могло досягати 500–1000 осіб.

Поза межами цього огляду лишилися пам'ятки культур Лендель, Вінча, Тисаполгар та культури ліщастого посуду, серед яких також відомі значні за розміром та складним плануванням населені пункти.

Поселення протоміського типу відомі для культури Вінча. Епонімна пам'ятка – тель Вінча – займав площу біля 10 га на березі Дунаю. Розташоване на перехресті важливих обмінних шляхів, поселення проісну-

вало понад 1000 років. Поселення культури Вінча Дівостін було досліджено 1969 р. за допомогою магнітної зйомки. Е. Ральф складала план частини поселення на площі 5 га⁴. Тут було виявлено аномалії від 50 будівель, тобто щільність забудови складала 10 споруд на гектар. Залишки кількох жител було досліджено Д. Срейовичем, який виявив завали обпаленої обмазки, які досить подібні до трипільських площадок.

За 20 км від Дівостіна проведено археолого-магнітометричні дослідження на іншому поселенні культури Вінча-Гривац (відзнята площа – 1,4 га). Виявлено два ряди аномалій від будівель, інтервал між рядами складав 10–20 м. Розміри аномалій 4–5×10–20 м⁵. Відкриті ряди жител мали продовження, і у разі еліптичного планування поселення Гривац могло займати площу біля 20 га. При щільності забудови до 10 споруд на гектар, загальна кількість будівель мала досягати щонайменше 200. Поселення культури Вінча Плочник займало площу біля 110 га і на всій цій території було забудоване одночасно. За масштабами воно не посту-

пається поселенням-гігантам трипільської культури.

Найбільші поселення культури Лендель вже у V тис. до н.е. досягали площі 10–13 і навіть 20–30 га⁶. Відкритим лишається питання, чи була вся площа заселена одночасно. Наприклад, на поселенні Сводін досліджено об'єкти мають дати С14 від 5880 до 5250 р. тому, тобто існували у інтервалі біля 300–400 років⁷.

На деяких із поселень культури Лендель було відкрито так звані «рондлі» – споруди, які склалися із кільцевих ровів (діаметр 50–100–200 м), палисадів. Призначення цих споруд є предметом дискусії. Існує інтерпретація «рондлів», як укріплених цитаделей⁸, або громадських споруд – святилищ-обсерваторій⁹. У будь-якому випадку їх спорудження потребувало значних витрат праці та робочого часу.

Для культури ліщастого посуду також відомі значні за європейськими мірками селища. На території, сусідній з Трипільям, у Польщі, між 3800–3480 рр. до н.е. вони досягали площі 5 га. Найбільші з них – Броночіце (фаза В-III), Цмелов, Гру-

Дослідження залишків «житлової стіни». Поселення Майданецьке. Трипілья СІ. Розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка, 1987 р.

¹ Gimbutas M. The civilization of the Goddess... – P. 17, fig. 1–2; 30, fig. 1–22; P. 93, fig. 3–50; Parzinger H. Studien zur chronologie und kulturgeschichte... – T. 2. – Taf. 190–194.

² Gimbutas M. The civilization of the Goddess... – P. 94, fig. 3–51, 3–52.

³ Parzinger H. Studien zur chronologie und kulturgeschichte... – T. 2. – Taf. 191, – 4, 5; Petrescu Dimbovita M., Florescu M., Florescu A. G. Trusesti. – Bucuresti – Jasi: Ed. Academiei Romane, 1999. – Fig. 5.

⁴ Mc. Pherron A., Ralph E. Magnetometer Location Neolithic houses in Jugoslavia // Expedition. – 1970. – Vol. 12. – P. 10–17.

⁵ Mc. Pherron A., Ralph E. Magnetometer Location Neolithic houses... – P. 17.

⁶ Nemejcova-Pavukova V. Svodin. Zwei Kreisgrabenanlagen der Lengyel-Kultur. – Bratislava, 1994. – S. 18; Pavuk J. Batora J. Siedlung und Graber der Ludanice-Gruppe in Jesovice. – Nitra, 1995. – P. 8–9.

⁷ Nemejcova-Pavukova V. Svodin. Zwei Kreisgrabenanlagen der Lengyel-Kultur... – P. 217.

⁸ Nemejcova-Pavukova V. Svodin. Zwei Kreisgrabenanlagen der Lengyel-Kultur... – P. 202–207; Nemejcova-Pavukova V. Kreisgrabenanlage der Lengyel-Kultur in Ruzindol-Borova. – Bratislava, 1997. – P. 109–114.

⁹ Petrash J. Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa. – Mainz a / Rhein, 1990. – P. 407–564.

дек-Надбужний. Поселення Брончиче було укріплене ровом і валом. Можливо, великі поселення у своєму оточенні мали менші. Число мешканців найбільших селищ, на думку дослідників, могло досягати 1000 осіб¹.

Найбільші поселення культури ліійчастого посуду відкрито далі на захід, на території Німеччини. Їх площа досягала 10 і навіть 25 га. Найбільше було укріплене системою з ровів і валів, кількість яких досягала 4–6 рядів, особливо у районі входів на поселення². Число мешканців цих поселень могло бути більшим за 1000 осіб.

Однак основним символом могутності суспільств культури ліійчастого посуду в цей період можна вважати не поселення, а мегалітичні споруди. Формування комплексного суспільства носіїв культури ліійчастого посуду відбулося у момент найбільшої експансії цієї культури у Європі в першій половині IV тис. до н.е. і саме тоді почалося утворення значних за розмірами та кількістю мешканців населених пунктів, формується ієрархія поселень. Фінал культури ліійчастого посуду дослідники відносять до періоду між 3060–2800 рр. до н.е.³, що приблизно відповідає добі занепаду та «зникнення» трипільської культури.

Якщо порівняти систему розселення, відому для культурної спільності Трипілля–Кукутень із наведеними вище даними та типологією Г. Парцінгера, то можна отримати наступну картину.

Етапу Трипілля А в другій половині VI – першій половині V тис. до н.е. відповідає система розселення, що переважно складається із «розсіяних поселень» невеликих розмірів.

Однак вже на початку V тис. до н.е. з'являються такі поселення, як

Могильна 3 (біля 7 га, до 100 будівель) із населенням до 500–700 осіб. Формується ієрархія поселень: біля Могильної 3 відомо ще три менших за розмірами одночасних селища. У порівнянні з описаними раніше європейськими протомістами цього періоду Могильна 3 цілком може претендувати на подібний статус.

В період між серединою V–IV тис. до н.е. розміри поселень трипільської культури з регулярним плануванням та укріпленнями («житловими стінами») виростають у десятки разів, досягаючи десятків і сотень гектар. Кількість споруд, які існували одночасно, могла складати до 2000–2700, число мешканців перевищує за 5000 і могло досягати 9000–14000 осіб на поселеннях-гігантах типу Майданецького або Тальянок. Можна вважати, що за цю тисячу років у Трипільлі було пройдено шлях від протоміст до ранніх міст, якщо слідувати типології Г. Парцінгера.

Звертає увагу той факт, що розвиток протоміських та ранніх міських структур культур Трипілля та ліійчастого посуду тривав і у IV тис. до н.е., тобто в період, коли на Балканах знов фіксується структура типу «розсіяних поселень», які були характерними для раннього неоліту.

Наведемо дані з вербальних джерел, які можуть пролити певне світло на процеси ранньої урбанізації у Старій Європі. Досліджуючи лінгвістичні терміни фракійського походження, пов'язані з таким поняттям, як місто, С. Паліга встановила, що серед них є як індоєвропейські (ІЄ) так і пре-індоєвропейські (pre-ІЄ) елементи. Оскільки частина дослідників відносить цивілізацію Старої Європи до пре-індоєвропейського горизонту, то з цих лінгвістичних студій випливає той висновок, що населення Балкан вже у V–IV тис.

до н.е. мало вирізняти такий тип поселення, як місто⁴. Серед неіндоєвропейських виявлено топоніми, які мають відношення до понять «місто», «фортеця» з характерними закінченнями типу *oras/uras*⁵.

Питання, чи мають ці лінгвістичні релікти який-небудь археологічний еквівалент, спробував з'ясувати Т. Тейлор. Він дійшов висновку, що в цілому результати археологічних досліджень поселень Старої Європи ще недостатні, щоб вирізнити серед них міста. З іншого боку єдиним археологічним еквівалентом *oras/uras* цілком могли бути поселення трипільської культури типу

Посуд серед руїн трипільського житла. Поселення Майданецьке. Трипілля СІ. Розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка, 1986 р.

Майданецького. На його думку вони мали цілковите право дати своєму селищу назву із подібними закінченнями⁶.

¹ Kruk J., Miliscausas S. Rozkvit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu. – Krakow, 1999. – P. 312–327.

² Behrens H. Die Jungsteinzeit im Mittelebe-Saale-Gebiet. – Berlin, 1973. – 366 p.; Cahen D. Organization du village rubane de Darion // Bulletin de la Societe Royale Belge D'antropologie et du Prehistorie. – 1984. – T. 96. P. 75–76.

³ Kruk J., Miliscausas S. Rozkvit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu... – S. 330.

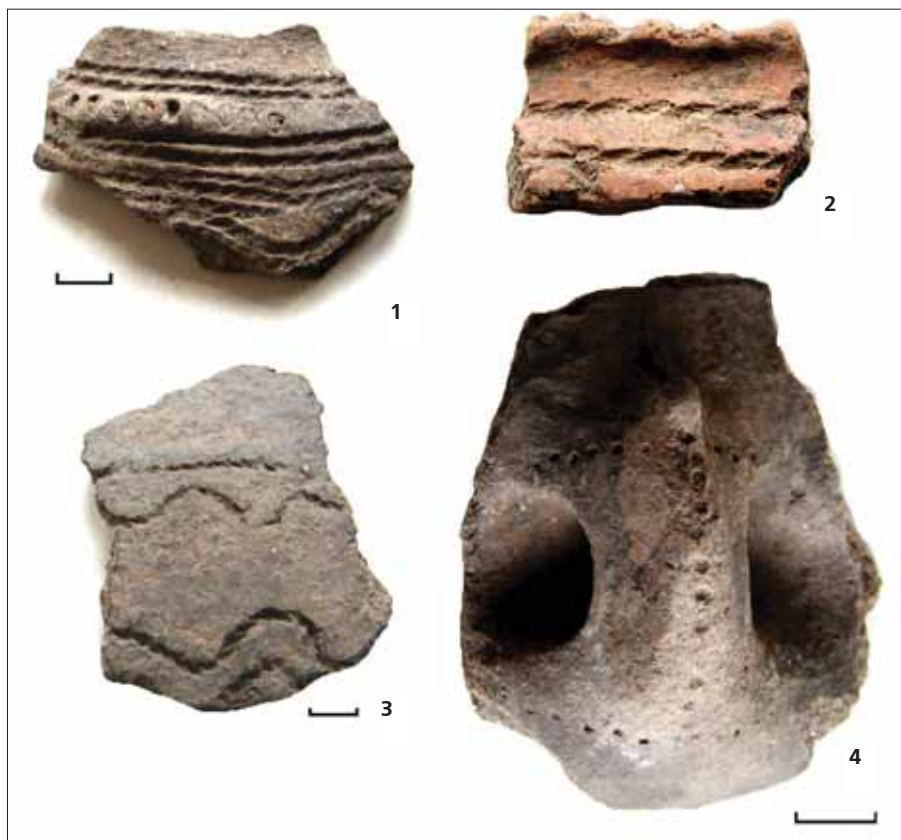
⁴ Paliga S. Thracian terms for «township» and «fortress» and related place – names // World Archaeology. – 1987. – Vol. 19. – N 1. – P. 27–28.

⁵ Paliga S. Thracian terms for «township» and «fortress»... – P. 2.

⁶ Taylor T. Aspects of settlement diversity and its classification in South-Eastern Europe // World Archaeology. – 1987. – Vol. 19. – N 1. – P. 19.

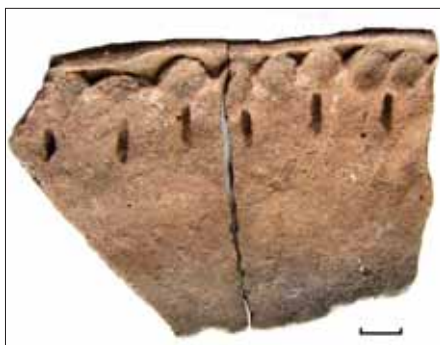

***

Трипільська культура. Фрагменти посуду. 1, 2, 3: Сандраки; 4 – Троянів. Кінець IV – початок III тис. до н.е. Дослідження М.М.Шмаглія та О.Ф.Лагодовської. Наукові фонди ІА НАНУ.

Трипільля-Кукутень складало за територією біля 25 % площі Старої Європи V-IV тис. до н.е. В той же час пограничне положення трипільської культури тривалий час надавало їй таку стратегічну перевагу, як доступ до значних природних ресурсів: практично необмежених земельних угідь, лісу, мінеральної сировини.

Поселення трипільської культури Нова Чарторія. Фрагмент посудини, який має аналоги в матеріалах культури лійчастого посуду. Початок III тис. до н.е. Дослідження О.Ф.Лагодовської. Наукові фонди ІА НАНУ.

ни. Причому це були рівнинні території, не розділені значними природними рубежами типу гірських масивів Карпат або Балкан. Саме ця перевага стала важливим, можливо й вирішальним фактором реалізації та розвитку трипільського феномену.

Для культур Подунав'я після поширення Трипільля на схід цей напрямок розширення своєї території був перекритий. Реалізація північного напрямку, за Карпати (яка почалася, до речі, майже синхронно з рухом трипільської культури на схід), хоча і привела до появи ряду нових культурних типів на території Польщі (Малиця, КЛВМК), водночас виявила відносну обмеженість місцевих природних ресурсів.

Фінал існування трипільської культури припадає на час глобальних трансформацій у Старій Європі. У вимірі археологічної періодизації вони пов'язані з переходом від енеоліту до бронзового віку у другій половині IV тис. до н.е. Разом з тим

слід мати на увазі, що межа між IV-III тис. до н.е. — це період зміни кліматичних періодів — атлантичного та суббореального.

Переваги у географічному розташуванні трипільської культури дали можливість трансформувати економіку відповідно до нових умов, зайняти нову екологічну нішу у степовій смузі. Водночас територія, яку займало трипільське населення, виявилася відкритою для просування носіїв сусідніх культурних груп як з заходу, так і зі сходу. Таким чином обставини, які раніше сприяли становленню цивілізації, стали одним із причин її занепаду та зникнення.

Якщо розглядати феномен «зникнення» трипільської археологічної культури із врахуванням цих обставин, то можна дійти висновку, що зникає, або суттєво змінюється насамперед комплекс матеріальної культури: специфічні типи будівель, керамічних виробів. Зміни торкаються також знарядь праці, озброєння, прикрас. Все це може розглядатися, як відображення трансформації у системі господарювання, слідом за якими змінюються умови життя (наприклад, осілого на кочове). Зміни у матеріальній культурі обумовлені також інтенсивною взаємодією з сусідніми культурними групами, яка посилювалася на початку етапу Трипільля СІІ.

Певне значення мав також занепад економіки, яка робила можливим розподіл праці та існування ремесел (металургії та металообробки, гончарства, кременеобробки) у більшості локальних угруповань пізнього Трипільля. Перебудова господарських систем сприяла змінам у сакральній сфері, матеріальними виявами якої були виготовлення антропоморфної та зооморфної пластики, обряди, матеріалізовані у площадках — рештках спалених під час ритуалів споруд. Втративши ці характерні ознаки, які були віддзеркаленням її економічних успіхів та духовного злету, зникає і трипільська археологічна культура.

Фрагменти посуду трипільської культури з рисами культури кулястих амфор.

1, 3, 4, – Сандраки.

2 – Нова Чарторія. Початок III тис. до н.е. Дослідження О.Ф. Лагодовської. НФ ІА НАНУ.

На її місці спочатку утворюється ряд регіональних типів етапу СІ, які деякі дослідники схильні розглядати як нові археологічні культури, які у свою чергу змінюються культурами шнурової кераміки, ямної спільності в першій половині III тис. до н.е.

В енеоліті декілька регіонів Старого Світу – Месопотамія, Єгипет, Стара Європа у V–IV тис. до н.е. демонструють подібні процеси суспільного розвитку – урбанізацію, формування ієрархії поселень, ускладнення суспільних структур, розвиток знакових систем та писемності. Однак з межі IV–III тис. до н.е. історичні долі цих регіонів протилежні – розвиток державності у Єгипті та Месопотамії та остаточна дезінтеграція і зникнення цивілізації Старої Європи.

Впродовж двох з половиною тисячоліть Трипілля було форпостом цивілізованого життя на теренах Старої Європи. Люди, які залишили нам у спадщину трипільську культуру, були першими з тих, хто на землях сучасної України досяг знач-

них успіхів у розвитку економіки, технологій, освоєнні нових земель. Вони створили перші поселення – протоміста, зразки монументальної архітектури та вжиткового мистецтва, знакові системи, закарбовану у матеріальних пам'ятках міфологію, складні суспільні структури. Комплекс екологічних, економічних та політичних чинників призвів на рубежі енеоліту та раннього бронзового віку до кризи та трансформації давніх суспільств. Однак досягнення давніх хліборобських культур не зникли, а були використані у наступні епохи. Ми знаємо про ці досягнення завдяки археологічним та археометричним дослідженням, основні результати яких систематизовано і викладено у двох томах Енциклопедії трипільської цивілізації. Поза межами видання лишилися проблеми докладної історичної інтерпретації зібраних даних. Маємо надію, що зібрані матеріали стануть у пригоді при майбутньому відтворенні сторінок праісторії.

Дослідження залишків «житлової» стіни. Поселення Майданецьке. Трипілля СІ. Розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка, 1987 р.

ДОДАТКИ

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА У СУЧАСНОМУ МІФОТВОРЕННІ

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА У СУЧАСНОМУ МІФОТВОРЕННІ

Яскраві матеріали трипільської археологічної культури вже наприкінці XIX ст. викликали цілком природне бажання віднайти їм відповідне місце в давній історії Європи і Світу. За останнє століття було створено чимало концепцій давньої історії, праісторії, яку реконструювали з використанням не лише археологічних джерел – старожитностей, розкопаних поселень та могильників, але і даних історичного мовознавства.

Самий лише їх перелік, не кажучи про детальний аналіз з точки зору сучасної науки, був би достатньо довгим. Оскільки Енциклопедія трипільської культури є працею культурологічного спрямування, історичні інтерпретації матеріалу здебільшого лишилися по за межами видання. З поглядами сучасних фахівців Національної Академії наук України та інших наукових установ і організацій на цю проблему можна досить детально ознайомитися у відповідній літературі¹. Запропоновані історичні реконструкції є достатньо обґрунтованими, в цілому відповідають сучасному стану джерелознавчої бази і базуються насамперед на результатах археологічних досліджень.

Увагу читача може привернути досить широке коло праць, автори яких мають власні погляди на місце і роль Трипілля в Україні і світі та презентують свої ідеї як альтернативні по відношенню до наукових історичних концепцій. Подібні вчення у останні 15 років набули особливого поширення. Їх автори, посиляючись переважно один на одного, пропонують власну, міфологізовану праісторію України або всього людства.

З'явилася також низка друкованих праць, автори яких йдуть влас-

ним шляхом, використовуючи наукові видання як матеріал для власних коментарів, джерелом яких стають жвава, необтяжена фаховими знаннями уява та фантазія. Як не дивно, подібні твори поступово проникли до державної системи освіти різного рівня, а за кількістю назв та обсягом тиражів на порядок переважають праці науковців. Натомість спеціалісти обмежуються критичними статтями, переважно у фахових виданнях², резонанс яких неможливо співставити з виходом у світ чергової популярної чарівної казки письменника-міфотворця.

Ситуація, коли белетристика маскується під наукове видання, здається нам не зовсім нормальною, з огляду на те, що популяризується неправдива інформація. Щоб спростувати хоча б частину поширеної у виданнях дезінформації про трипільську культуру, ми вирішили включити у якості додатка до вступного тому Енциклопедії цю розвідку ще про один вимір Трипілля – міфологічний. Але тут йдеться не про трипільські міфи, а про міфічних трипільців, як їх представляють творці сучасного міфоісторичного напрямку. Отже, необхідно розмежувати різні галузі творчості у трипіллязнавстві – науку і міф.

Вітчизняні філософи³ вважають, що міфологія у суспільній свідомості посткомуністичної України набула небезпечного поширення. Під поняттям «міф» М. Попович пропонує розуміти розповідь про історичні події, яка виконує наступні три функції:

1) розповідає про історичне походження даного встановленого порядку;

2) допомагає створювати взірці або норму суспільної поведінки та і обґрунтовує право етику;

3) реалізує себе у ритуалах і служить безпосередньому психологічному єднанню людей у колективних діях.

В сучасному суспільстві такі функції поділено між різними сферами культури. Роль науки в них – пізнання історії й пояснення природних процесів. Право і мораль формують норми суспільної поведінки. Мистецтво духовно об'єднує людей. Синтез трьох відзначених функцій у один-єдиний можливий тоді, коли їм припускається сакральний характер, тобто утворюється міф. Міф не може підлягати сумніву, науковій перевірці, адже «має бути щось святе». Він розглядається як джерело і основа пояснень сущого⁴.

Функція подібного міфу – вивести сучасність з історичних джерел, прийняти їх, як «священні», виявити там норми поведінки, щоб потім через ритуали – свята поєднати минуле із сучасним, відтворюючи минуле через мистецтво та ритуал⁵. Наука розглядається як постачальник «сировини» – фактів, які, однак, є лише тлом, яке може бути довільно змінено відповідно до глобального замислу.

Україна не є унікальною щодо міфотворчості на історичному підґрунті. І тема трипільської культури є однією із багатьох, які включено до цього творчого процесу. Історичні міфи можна віднайти у будь якій країні світу, вони продукувалися і продукуються подекуди перетворившись на добрий бізнес. Сучасні творці неоміфології схильні (принаймні на початкових етапах своєї діяльності) стилізувати свої твори під наукові дослідження. Конче необхідне провести вододіл між наукою та міфом на ниві праісторії України.

¹ Давня історія України. – К.: Наукова Думка, 1997. – Т. 1; Етнічна історія України. – К., 2000. – С. 19–26.

² Залізняк Л. Л. Новітні міфи в індоєвропейській Східній Європі // Археологія. – 2002. – С. 88–98; Ткачук Т. М. Гопак навколо трипільської культури // ... Відейко М. Ю. В пошуках держави Аратти // Археологія, 1995, N 2 с. 104–118; Відейко М. Ю. Археологія в Інтернеті. – К. 200. – С. 118–123; Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація. – К. 2003. – С. 147–150; та ін.

³ Попович М. Міфологія в суспільній свідомості посткомуністичної України // Дух і Літера. – К.: Сфера, – 1998. – С. 57–68.

⁴ Там же. – С. 57.

⁵ Там же. – С. 58.

Література, подібна за жанром до тієї, що стала предметом нашого огляду, видається у всьому світі і користується величезною популярністю. У кожній країні існує коло людей, які творять міфи праісторії. Наприклад, К. В. Керам наводить цілу низку праць, у яких розглядається походження індіанців Північної Америки, автори яких виводять останніх то з Атлантиди, то з «країни—матері» Му. Їх твори витримують десятки видань і мають тисячі (іноді сотні тисяч) адептів¹. Огляду таких творів присвячено спеціальні наукові дослідження².

Книги авторів міфо-історичного напрямку у всьому світі об'єднують низка спільних рис, що обумовлені законами жанру. Вони застосовують методичні прийоми, що мають таке саме відношення до науки, як магія. Так само як у магії та міфології важливу роль відіграє тут емоційність читачів та харизма автора.

Актуальність таких праць визначається пошуками коріння нації. У основі більшості етногенетичних розвідок лежить уявлення про існування видатних націй, що стали коліскою земної цивілізації. Представникам міфо-історичного напрямку не до вподоби цивілізаційний підхід до історичного процесу, який визнає унікальність і важливість для всесвітньо-історичного процесу кожної цивілізації.

Як правило, пафос цих видань спрямований на доведення унікальності культури певного народу, який має найдовший та найславніший родовід від легендарних предків. Як

не дивно, закони які обумовлюють націоналістичні ідеї, інтернаціональні. У цьому легко пересвідчитися, якщо ознайомитися з подібною літературою з будь-якого із континентів.

Вірогідно це пояснюється загальними законами та визначеною вище метою міфотворення, які є спільними для всіх міфів (та їх творців) незалежно від того, складені вони у ХХХ столітті до нашої ери у Месопотамії чи у ХХІ — нашої ери в Україні. Можна виділити такі характерні особливості сучасних праць міфоісторичного напрямку.

1. Автор претендує на створення абсолютно оригінальної концепції історичного процесу у світовому масштабі або у окремо визначеному регіоні, яка визначається, як альтернативна по відношенню до поглядів науковців.

2. Автор, як правило, не є фахівцем у тій галузі, до якої відносяться його розвідки.

3. Йому невідомо багато фактів, матеріалів, даних, різноманітних джерел, які є основою для створення наукових концепцій, до того ж він не володіє методикою наукового дослідження.

4. Автор керується заздалегідь заданою ідеєю. Йому не потрібно проводити тривалі пошуки фактів, аналіз джерел, систематизацію даних та їх перевірку.

5. Для створення міфу має значення не факт сам по собі, а його символічне значення у міфічній картині. Коли бракує символів, їх вигадують або матеріалізують у вигляді загадкових написів, зображень,

тощо. Звісно, оригінали їх зазвичай втрачені (знищені ворогами), а публіці дістаються тільки копії.

6. Авторам міфологізованої історії не потрібно доводити свої гіпотези, їх проповідують. А звісно ж, що немає пророка у власній батьківщині...

7. Створені за такими правилами оригінальні концепції ніколи не витримують наукової апробації фахівців, натомість їх автори збирають прихильників свого вчення відповідно власної харизми. Вони сумісні із наукою настільки, як з нею сумісні міфи — наука їх вивчає.

Всі перелічені вище спостереження виявилися цілком придатними для характеристики українського сектору сучасної міфоісторичної творчості.

Зрозуміло, що інвентаризація та укладання бібліографії, а також наукова критика вітчизняної неоміфології у галузі праісторії за своїм обсягом можуть виявитися не меншими, ніж власне Енциклопедія трипільської культури або праці які рецензуються. Тому зупинимось на деяких прикладах і розглянемо праці, що презентують цей напрямок, видані у останні два-три роки, а отже, доступні масовому читачеві. Це одна з останніх праць Ю. О. Шилова³, книга П. Л. Паламарчука та І. А. Андрієвського, навчальний посібник О. А. Білоусько. Розглянуто також місця, які стосуються трипільської культури, із книги О. І. Асова та М. Ю. Коновалова⁴, як приклад підходу російських авторів до реконструкції праісторії.

¹ Керам К. В. Первый американец. — М.: Прогресс, 1979. — С. 217–224.

² Wauchope R. Lost Tribes and Sunken Continents. — Chicago&London: University of Chicago Press, 1962.

³ Шилов Ю. В. Праслов'янська Аратта. — К.: Аратта. — 2003. — 93 с., іл.; Паламарчук Є., Андрієвський І. Зорі Трипілля. — Вінниця: ПП «Видавництво Тезис», 2002. — 136 с., іл.; Білоусько О. А. Україна давня: євразійський цивілізаційний контекст. — К.: Генеза, 2002. — 272 с., карти, табл., іл.

⁴ Асов А. И., Коновалов М. Ю., Ильин П. В. Древние арийцы. Славяне. Русь. — М.: Вече, 2002. — 12–17.

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА АРАТТА – ТРИПІЛЛЯ.

В середині 90-х рр. ХХ ст. Ю. О. Шилов почав розробляти абсолютно оригінальну і відчайдушно сміливу ідею найдавнішої держави світу – «праслов'янської Аратти». Вірогідно, сміливість автора пояснюється тим що він не має глибоких знань а ні про Трипілля, а ні, тим більш, про Аратту. Отже створення легенди, яка пропагується під виглядом наукової концепції, майже нічим не обмежене. Локалізація згаданої у месопотамських письмових джерелах легендарної Аратти в Україні була презентована спочатку у доповідях, тези яких були опубліковані¹, а згодом і у більших за обсягом працях².

Остання з них, видана 2003 року може вважатися найповнішим зводом поглядів автора з цього питання. Тут найбільш послідовно викладено точку зору Ю. О. Шилова на місце трипільської культури та України у давній історії всього світу. Книга складається з восьми розділів та словника³.

Ми зупинимося нижче на викладі основних моментів історичних реконструкцій, запропонованих автором, у яких згадується трипільська культура. Буде розглянуто лише археологічний аспект питання, відповідність реконструкцій викладеним фактам, а останніх – результатам досліджень. Походження та переклад так званих писемних джерел, що стосуються цих реконструкцій проаналізовано раніше⁴.

Як вважає Ю. О. Шилов, «трипільська культура – то Аратта, найдавніша держава». На його думку, близько 6200 р. до н.е. держава Аратта розташовувалася у пониззях Дунаю і була пов'язана з археоло-

гічними культурами Подунав'я: Кереш, Старчево, Боян, Кукутень. Надалі центр держави почав просуватися ближче до Дніпра, цей рух і розквіт відомі археологам, як формування культури Трипілля⁵. Надано характеристику трьох етапів розквіту Аратти, які відповідають періодизації трипільської культури за Т. С. Пасек. Ю. О. Шилов запропонував для цих етапів наступні характеристики та датування: I – між 5400–4600 рр. до н.е., II – між 4600–3500 рр. до н.е., III – між 3500–2750/2250 рр. до н.е. Для I етапу відомо більше 200 поселень, від південної Трансільванії до Південного Бугу. Будинки, збудовані з глини і дерева розписувалися. Будинки, числом до 20, розташовувалися в ряд, площа поселень досягала 10 га. На II етапі з'являються міста з навколишніми селами та святилищами-обсерваторіями, сполучення яких виказує полісний тип державності, при цьому зникають поселення, укріплені ровами та валами. Таке етно-державне утворення можна, на думку дослідника, вважати федеративним. На III етапі «Поліси Аратти розповсюдилися до морського узбережжя сучасної Одещини та до лісів пониззя Прип'яті, до долин правобережного Дністра та лівобережної Десни»⁶. Спробуємо проаналізувати картину Трипілля-Аратти, створену у результаті «історизації»⁷ археологічних даних, отриманих іншими дослідниками з точки зору археологічної науки.

Почнемо з хронології, яка, як відомо, є основою історії. Дата 6200 р. до н.е. взята з праці Дж. Меларта, присвяченої публікації результатів розкопок неолітичного поселення Чатал-Гююк, яке знаходиться у Анато-

лії. Йдеться про дату С14, зроблену для святилища, у якому, на думку А. Г. Кіфішина, відтворено копію напису з Кам'яної Могили. Відомо, що у той час, коли була опублікована праця Дж. Меларта, використовували некалібровані дати С14, які молодші за календарні, якими археологи користуються нині, на 700–900 років. Таким чином сучасна дата згаданого комплексу має бути біля 7100–6900 рр. до н.е. Для трипільської ж культури Ю. О. Шилов використав календарні (калібровані) дати⁸. Таким чином досить суттєво порушено систему відліку (хронології) історичного процесу.

Культури доби неоліту – Кереш, Старчево, Боян реально розташовані зовсім не у пониззях Дунаю (в цьому можна пересвідчитися, якщо звернутися до відповідних статей про ці культури у другому томі Енциклопедії). Культура Кукутень, яка виникла біля 4600 рр. до н.е., не може бути попередницею трипільської культури, яка виникла на 800 років раніше.

Розглянемо дані про типи поселень та інші комплекси, відомості про які були наведені (ніби-то за археологічними даними) у характеристичні окремих етапів історії Аратти-Трипілля. Зауважимо, що серед матеріалів, запропонованих Шиловим Ю. О., майже повністю відсутні посилання на джерела з яких отримано інформацію. Ця особливість процесу «історизації» стає зрозумілою, якщо проаналізувати його зміст.

Для раннього етапу немає даних не тільки про розпис стін будівель фарбами, а, навіть і про стіни взагалі. Якщо йдеться про розпис стін

¹ Шилов Ю. Доскітські цивілізації Подніпров'я. // Космос древньої України. – Київ. – 1992. – С. 109–110; Шилов Ю. Індоевропейсько-семітсько-картвельські зв'язки Наддніпрянщини. // Український Світ. – 1994. – N 3–4 – С. 14–17; Шилов Ю. Аратта і Аріан. Пракорені Русі. // Переяславська земля та її місце в розвитку Української нації, державності і культури. – Тези Всеукраїнської наук. конф. – Переяслав-Хмельницький, 1992. – С. 46–47 тощо.

² Шилов Ю. О. Джерела витоків української етнокультури ХІХ тис. до н.е. – ІІ тис. н.е.. – К.: Аратта. – 2002.

³ Шилов Ю. В. Праслов'янська Аратта. – К.: Аратта. – 2003. – 93 с.

⁴ Більш докладно з приводу «текстів», «прочитаних» А. Г. Кіфішином на артефактах європейських неолітичних культур див. Відейко М. Ю. В пошуках держави Аратти... – с. 104–109.

⁵ Там же, с. 17, 21.

⁶ Там же, с. 21–23.

⁷ Термін, вживаний Ю. В. Шиловим в його працях

⁸ Див. РАДІОВУГЛЕЦЕВИЙ МЕТОД ДАТУВАННЯ, КАЛІБРОВАНІ ДАТИ.

будівель відповідно до орнаментації на керамічних моделях жител, то поява цих виробів припадає на кінець II – початок III періодів. Вже на ранньому етапі житла на поселеннях розміщували по колу, – найдавніше з відомих в Україні – Бернашівка¹, має саме таке планування. Кількість жител могла бути більшою за 20, про що свідчать результати археолого-магнітометричних досліджень поселень цього періоду².

Не відповідає археологічним реаліям твердження про появу на II етапі міст, оточених селами та обсерваторіями. Дослідник не наводить жодного конкретного прикладу – назв групи подібних поселень, місць знахідки на трипільській території святилищ-обсерваторій, які б датувалися між 4600–3500 рр. до н.е. І зрозуміло чому – адже така система розселення не була відкрита під час археологічних досліджень.

В цей час існує більшість з відомих археологам укріплених ровами та валами трипільських поселень – їх понад 40. Отже вони не зникають, а навпаки, були найбільш поширеними за весь період існування Трипілля-Кукутень.

Висновок про існування у трипільській культурі святилищ-обсерваторій не може вважатися доведеним єдиним посиланням на частково розкопане В. О. Круцом поселення біля с. Казаровичі. По-перше, належність споруд з кільцевими ровами до класу святилищ-обсерваторій потребує археоастрономічних досліджень, які у даному випадку не проводилися. По-друге, система ровів у Казаровичах³ має аналогії серед укріплених поселень культури лінійчастого посуду, які були поширені у цей час на території Європи. Враховуючи зв'язки трипільського населення з носіями цієї культури, можна припустити поширення оборонних споруд подібного типу на даній території.

Твердження про поширення на III етапі (3500–2750 рр. до н.е.) «трипільських полісів» на окресленій Ю. О. Шиловим території не відповідає дійсності. З кількох десятків поселень-гігантів цього часу жодного нема ні на території сучасної Одещини, ні на Прип'яті, ні на лівобережній Десні. Для цього висновку досить ознайомитися з новітнім реєстром близько 2040 пам'яток трипільської культури, який публікується у першому томі Енциклопедії. Не відповідає дійсності твердження Ю. О. Шилова щодо наявності у Тальнівському р-ні «більше 20 найбільших міст»⁴.

Отже відтворена Ю. О. Шиловим картина Аратти–Трипілля, не відповідає археологічним реаліям, з якими, очевидно, дослідник знайомий досить поверхово. Щодо соціологічних реконструкцій, то вони жодним чином не обгрунтовані, а є суто декларативними. Яким чином найдавніша історія держави Аратта пов'язана з культурами Кереш, Старчево, Боян, Кукутень⁵ (остання, як сказано вище, виникла пізніше за появу Трипілля), автор не пояснює. Застосування до трипільських поселень-протоміст поняття «поліс» не відповідає значенню цього терміну. Так само недоведеним є твердження про федеративний характер Аратти на II етапі її існування. При цьому зауважимо відсутність соціологічної характеристики Аратти, присутні лише твердження про наявність державності.

В наступному розділі Ю. О. Шілов шукає взаємозв'язки між Араттою – Трипіллям та Шумером. Всі вони ґрунтуються на прочитаннях А. Г. Кіфішиним «записів у архіві Кам'яної Могили», а не даних археології. Дослідник вважає, що становлення у 2316–2261 рр. до н.е. У Месопотамії імперії Аккада підштовхнуло правителів придніпровської Аратти до розпуску міст і повер-

нення до додержавного общинного ладу. У похід проти військ Саргона, які направилися у Закавказзя у XXIII ст. до н.е., вирушили носії явної та старосільської культур. З цим періодом співпало припинення періодичного самоспалення й поновлення полісів Аратти⁶.

Зауважимо, що найпізніше з відомих трипільських поселень-гігантів біля с. Вільховець було спалене приблизно у XXVIII ст. до н.е., тобто за 500 років до утворення імперії Саргона Великого. Отже у XXIII ст. до н.е. Правителям придніпровської Аратти вже не було чого розпускати і спалювати.

Згадки про трипільську культуру представлені і у інших розділах праці Ю. О. Шилова. Невадим є посилання на святилище з поселення Сабатинівка II⁷, реконструйоване у 50-ті рр. XX ст. за даними розкопок М. Л. Макаревичем. Вивчення польової документації, а також текету звіту про розкопки показали, що дана реконструкція не відповідає результатам досліджень⁸. Та частина будівлі, де було знайдено статуетки та інші культові речі, перерізана сучасною траншеєю. Отже всі підрахунки щодо кількості статуеток, зернотерок та інших знахідок не мають сенсу, адже невідомо, скільки артефактів було у приміщенні початково. Так само не мають сенсу і наступні реконструкції обряду вишкіання хлібів, тощо, побудовані на фрагментарному матеріалі. Знахідки антропоморфної пластинки та інших культових предметів – досить поширене явище для раннього етапу трипільської культури.

Ю. О. Шілов наголошує, що наприкінці III тис. до н.е. Трипілля, представлене пам'ятками усатовського та інших варіантів «перетікало у інші археологічні культури (насамперед середньодніпровську та інгульську». На думку автора, усатовський

¹ Див. БЕРНАШІВКА.

² Див. МОГИЛЬНА.

³ Див. КАЗАРОВИЧІ.

⁴ Шілов Ю. В. Праслов'янська Аратта... – с. 23.

⁵ Див. БОЯН, КУКУТЕНЬ.

⁶ там же, с. 27–28.

⁷ там же, с. 33–34.

⁸ Див. розділ Н. Б. Бурдо.

варіант, датований 3250–2250 рр. до н.е., це – Оріяна, яка мала найпотужніший у тодішньому світі флот, зображення кораблів якого є на плитах Кам'яної Могили. Існування усатовського флоту, на думку Шилова Ю. О., обумовлене є металургією усатовського населення, що заснована на малоазійських формах та сировині¹.

Проаналізуємо дані щодо Усатова – Оріяни. Датування 3250–2250 рр. до н.е. Усатовського варіанту (культури) не має жодного підтвердження. До речі, так само, як і датування цим періодом зображень кораблів на плитах Кам'яної Могили. Тим більше немає даних про відношення будь-яких зображень Кам'яної Могили до усатовської культури, пам'ятки якої розташовано на відстані 300 км від гротів та плит. Металургія Усатова не була заснована на малоазійській сировині, у чому можна пересвідчитися, наприклад, звернувшись до розділу про металургію трипільської культури у першому томі Енциклопедії. Зауважимо, що найдавніші датовані зображення великих кораблів відомі на території Малої Азії, але вони були створені вже після зникнення усатовської культури. Отже «найпотужніший у світі флот» усатовської Оріяни являється нічим не підтвердженою фантазією.

Ю. В. Шилов наполягає на процесі трансформації пізнього Трипільля у культури бронзового віку, зокрема інгульську катакомбну та середньодніпровську. Проте, висунута І. І. Артеменком у 70-ті рр. XX ст. теза про участь софіївського типу трипільської культури у формуванні середньодніпровської культури не знайшла підтвердження у археологічному матеріалі. Встановлено, що інгульська катакомбна культура виникла пізніше за зникнення трипільських пам'яток. Можна стверд-

жувати, що формальна подібність окремих елементів орнаменталізації та орнаментальних композицій кераміки, не може бути достатньою підставою для встановлення спорідненості археологічних культур. Таким чином немає жодних підстав говорити про безпосереднє «перетікання» Трипільля у вище згадані археологічні культури.

Підтвердження контактів Трипільля із Середземномор'ям та Анатолією Ю. О. Шилов вважає особливості усатовської пластики та великих кинджалів. На його думку, в усатовській культурі перероблено канон трипільських (араттських) жіночих статуеток на чоловічі, фалосоподібні, які, на його думку, поклали початок так званім кікладським ідолам на островах Егейського моря, де поширилися разом з керамікою та кинджалами усатовського типу².

Усатовська антропоморфна пластика³ представлена специфічними типами жіночих зображень, що відтворюють образ нахиленої вперед сидячої фігури. Ні чоловічі, ні фалосоподібні статуетки серед усатовської скульптури невідомі. Морфологічні особливості усатовських фігурок не мають нічого спільного з кікладськими ідолами. До того ж останні виникли задовго до появи усатовської культури. Знахідки кераміки усатовського типу на островах Егейського моря невідомі. Щодо кинджалів усатовського типу, то вони зроблені за анатолійськими прототипами, знаходять аналогії у Середземномор'ї, але, з огляду на хронологію, ні у якому разі не можуть розглядатися, як вихідна форма для цього типу предметів.

Наведений аналіз даних, на яких базується концепція Ю. О. Шилова, доводить хибність методу «історизації» археологічних джерел, запропонованої автором, бо він спирається на перекручені або вигадані матеріа-

ли і не має нічого спільного з реальними історичними фактами та подіями.

Ми не торкаємося на разі мовознавчих аспектів, а також дешифрувань А. Г. Кіфішина – це окреме питання. На нашу думку некоректне використання даних щодо трипільської культури у праці Ю. О. Шилова, присвяченій праслов'янській Аратті, свідчить про хибні підвалини всієї концепції в цілому.

Постає питання, а чи потребують наукової аргументації основні положення аратто-трипільської концепції Ю. О. Шилова? Тексти останнього, за слушним висновком Л. Л. Залізняка, мають скоріше не науковий, а сакральний-релігійний характер. Подібні тексти звертаються не до логіки читача, а до відчуттів. Отже вони не повинні відповідати вимогам щодо наукових концепцій. Побудована за зразками міфів концепція світової історії є квазінауковим сурогатом, заводить громадськість і науку України на манівці, нарешті робить країну посміховиськом у очах цивілізованого світу⁴. Аналіз Л. Л. Залізняка здається вельми вдалим. Адже публічні виступи Ю. О. Шилова перед аудиторією вже давно нагадують проповіді – як за змістом, так і за характером викладу. Отже, наукові дискусії у такому разі виглядають недоречними. Натомість вважаємо за необхідне аналізувати працю Ю. О. Шилова не як наукову концепцію, а як феномен міфотворення сучасного суспільства. Але міфологія не є предметом археологічних досліджень.

¹ Див. розділ Н. Б. Бурдо, с. 39.

² Там же, с. 41.

³ Див. УСАТОВСЬКА АНТРОПОМОРФНА ПЛАСТИКА.

⁴ Залізняк Л. Л. Новітні міфи в індоєвропейській Східній Європі // Археологія. – 2002. – С. 93.

РОЗМИСЛИ ПРО МІСЦЕ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Прикладом підходу до трипільської культури, що не має відношення до наукових методів, може бути спільна праця П. Л. Паламарчука та І. А. Андрієвського¹. Автори поставили перед собою мету відповісти на одвічні філософські запитання: «Хто ми? Звідки прийшли?», звертаючись до Трипілля.

Вже у передмові автори роблять ряд програмних заяв, з яких зрозуміло, чим світова цивілізація завдячує трипільській культурі. Вони вважають, що саме трипільці-першоорачі першими у світі приручили коня, винайшли колесо і плуг, спекли першу хлібину. Пізніше хліборобська культура трипільців-аріїв була перенесена до Китаю, Індії, Месопотамії, Єгипту, Егеїди, Італії, на Балкани, до Західної Європи та Скандинавії. За рівнем суспільно-економічного розвитку, на їх думку, ця культура наближалася до цивілізації Єгипту та Близького Сходу². На жаль, на користь цих заяв не наведено жодних наукових аргументів. Натомість вони яскраво демонструють рівень авторів, які не зовсім володіють знаннями з історії у межах курсу середньої школи.

«Зорі Трипілля» дещо загубилися у історичному часі, бо автори праці використовують хронологію трипільської культури, побудовану на некаліброваних радіовуглецевих датах, що робить всі подальші історичні співставлення марними³.

Брошура складається з цитування зібраних у різних виданнях наукових даних та оригінальних розробок. При цьому вони поєднують іноді несумісні точки зору різних дослідників, наприклад, щодо походження трипільської культури. Щоб переглянути давню історію людства, авторам вистачило всього півсотні наукових праць, які безграмотно прокоментовані. Завдяки цьому з'явився, наприклад, висновок про

те, що «споріднені за походженням раннотрипільські племена» жили, крім Молдови, Румунії та Побужжя ще й у Середньому Подніпров'ї⁴, хоч у останньому регіоні вони невідомі.

Автори чомусь вважають, що всі давні винаходи було зроблено на території України, наприклад, на с. 21 пишуть, що вперше у Східній Європі мотичне землеробство виникло у межиріччі Південного Бугу та Дніпра на межі V–IV тис. до н.е. При цьому серед вирощуваних трипільцями культур вказують жито, яке з'являється на цій території набагато пізніше. Далі, на с. 22, знаходимо, що трипільці першими у Європі, на їх думку, застосували механічний пристрій – дучковий дріль для свердління отворів у різних матеріалах. Авторам невідомо, що сокири-молоти, отвори у яких просвердлені подібним дрилем, з'явилися у культурі лінійно-стрічкової кераміки ще до виникнення трипільської культури.

Іншою стороною цитування та використання наукової літератури є вибірковість у її використанні. Сталося це із цілком зрозумілих причин, адже авторам частина літератури могла бути недоступною. Так на с. 29 з'являється досить дивний розділ про перший, другий, третій та четвертий локальні варіанти трипільської культури. Такий оригінальний перелік локальних варіантів Трипілля, вірогідно, обумовлений обізнаністю авторів у археологічній проблематиці, що виглядає доволі обмеженою.

Характерним не лише для даної, але і для більшості праць такого роду є використання ілюстративного матеріалу без жодного посилання на джерела, звідки вони взяті. Водночас копірайт Івана Андрієвського на підбір та впорядкування ілюстрацій вміщено на другій сторінці видання. Отже, усвідомлення власного права

існує, але це не поширюється на авторів використаних ілюстрацій. Шкода, що подібний підхід не лише до етики, але і авторського права став досить поширеним.

Безграмотність авторів кричуща, вони вигадують та перекручують факти. Наприклад, повідомляється, що за сто років було досліджено не менше «20 великих трипільських поселень», ще й залучують до їх переліку Червонохутірське, (насправді немає такого поселення, а досліджений тілопальний могильник), Сушнівське (можливо, помилка набору – Сушківське), а також поселення Бортичів, Троянів, Ленківці⁵. За винятком Сушківки, жодне з них не може вважатися великим, а число досліджених трипільських поселень дійсно, більше за 20.

Далі П. Л. Паламарчук та Андрієвський І. А. творчо розвинули ідеї щодо застосування вогню у трипільському житлобудуванні, описавши, як трипільці у процесі спорудження жител обпалювали стіни: «...у житлах розводили вогонь і дерев'яне плетиво вигорало... Обпалені стіни ставали чудовим температурним ізолятором.⁶». Наскільки відомо, археологи, починаючи з П. П. Курінного писали лише про обпалювання підлог, але не стін. І. Т. Чернякову на с. 42 вони приписали реконструкцію триповерхового трипільського житла, як належить К. В. Зінковському. Подібний перелік можна продовжити, На жаль «критична маса» подібних помилкових тверджень та фантастичних припущень є досить вагомими складовими цієї праці. Вражаючим є список трипільських поселень та могильників у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Не вірно вказана не тільки кількість пам'яток – насправді у межиріччі їх існує кілька сотень, а не кілька десятків, також помилково у межиріччя потрапили пункти не лише у

¹ Паламарчук Є., Андрієвський І. Зорі Трипілля. – Вінниця: ПП «Видавництво Тезис», 2002. – 136 с., іл.

² Там же. – С. 3.

³ Там же. – С. 4–6.

⁴ Там же. – С. 20.

⁵ Там же. – С. 37.

⁶ Там же. – С. 40.

Вінницькій чи Хмельницькій, але і у Кіровоградській, Черкаській, Івано-Франківській і навіть Херсонській областях. Це вже, вірогідно, географічне відкриття.

Дивує перелік археологічних культур, «суміжних з трипільською», хронологічна позиція яких не має нічого спільного з дійсністю¹. Серед них названа невідома науці культура «неолітичних племен Волині», розташування якої «недостатньо вивчене». Дійсно, авторам багато чого невідомо з того, що все ж такі відомо у науці. Адже на Волині досліджено різні культури – Малшця, Люблінсько-Волинської мальованої кераміки, навіть трипільська – а от що таке згадана на початку культура «племен Волині» знають лише автори. Не менш загадковими є середньодністровська (можливо, малася на увазі середньодніпровська?) культура, культура надпоріжсько-приазовських племен мисливців та рибалок, нарешті, культура племен мідного віку Закарпаття. До числа «суміжних» потрапила культура лінійно-стрічкової кераміки, датована серединою V тис. до н.е., тобто ще до появи Трипілля за хронологією авторів. Слід віддати їм належне – мабуть, вперше у такого роду літературі вдалося зустріти порівняльну таблицю (на с. 90–91) з описом матеріальної культури та господарських занять носіїв різних культур. Але деякі записи у ній є не менш вражаючими. Так, при вивченні графі «поховання, могильники» виявляється, що у буго-дністровській культурі відомі подові (?) могильники, культурі лінійчастого посуду – наземний спосіб поховань, для лінійно-стрічкової кераміки взагалі щось видатне: «прорисна орнаментика у індивідуальних ямах». Графа «самобутні прикмети» є не менш цікавою. Самобутніми автори вважають для культури лінійчастого посуду використання біків, як тяглової сили, для пізньострічкової розписаної кераміки – залишки загонів для

худоби, кулястих амфор – «дуже рухливі племена» тощо.

П. Л. Паламарчук та І. А. Андрієвський зробили свій внесок у реконструкцію суспільного ладу носіїв трипільської культури. Окрему розвідку вони присвятили виникненню у трипільців державності. Трипільська держава виникла «як потреба у організації масової (всеприпільської) відсічі зайдям, зовнішнім загарбницьким впливам і засновувалася на силі авторитету племінних вождів, силі племінної єдності та ідентичності». На їх думку, класова нерівність виникла у трипільців «на скотарській основі», причому «приватна власність на засоби виробництва і на цій основі класовий характер суспільних відносин виникають, як соціальні явища менш болісно і менш деспотично у порівнянні з іншими стародавніми цивілізаціями»². Зрозуміло, що жодними доказами та аргументами на користь своїх новаторських висновків, навіть посиланнями на класиків марксизму, термінологією яких вони користуються, автори себе не обтяжують. Зрозуміло, що існуюча з цих питань наукова література або їх не влаштувала, або ж не була опрацьована.

У розділі, присвяченому духовним надбанням трипільців П. Л. Паламарчук та І. А. Андрієвський, не могли оминати таку популярну нині тему, як трипільське письмо. Вони публікують 135 зображень під гаслом «Трипільські логографічні символи та їх тлумачення»³. Цій публікації передують три сторінки тексту, з яких можна дізнатися, що трипільське письмо «...виникло не одномоментно. Вважаємо, що з'явилося воно у VIII–VII тис. до н.е. Та остаточно оформилося у IV тис. до н.е. – у ранньому періоді культури». Спершу письмо на їх думку було піктографічним, потім трансформувалося у логографічне⁴. На с. 108 вони пояснюють джерело для дешифрування цього логографічного письма – порівняння «трипільських візерунків»

із «елементами письма» Шумеру, Фінікії, Стародавнього Єгипту, острова Пасхи, острова Крит, племен майя, ескімосів Півночі, які «...мають не лише схожі риси, але й цілком ідентичні символи...». На їх думку, «Трипільське письмо... посяде чільне місце у світових системах письма». Аналіз «логографічних символів» показує, що деякі із них є результатом творчості дешифраторів (21, 47, 48, 75, 89, 79, 63, 113, 118, 133, 134, 135 тощо). Звичайно, жодної аргументації тлумачення «логографічних символів», як і прикладів «написів» з їх використанням годі шукати.

Цілковито оригінальним є розділ про трипільську Атлантиду, звідки у VII–VI тис. до н.е. розселилися по всіх українських обширах прото-трипільські племена». При цьому вони посилаються на дослідження А. Д. Архангельського та Страхового М. М., які ще у 70-ті роки реконструювали обрис Чорного моря (фактично – прісноводного озера) до появи Дарданельської протоки. У даному випадку йдеться про так званий «Чорноморський потоп», внаслідок якого утворилося сучасне Чорне море. Спочатку, на їх думку, вода змусила населення «Атлантиди» – шельфу Чорного моря шукати іншого місця проживання. Одним з наслідків потопу міг бути, на думку П. Л. Паламарчука та І. А. Андрієвського, вибух сірководню «який можна порівняти хіба що з вибухом кількох атомних бомб», наступила екологічна катастрофа та зміна клімату. Після чого «вцілілі племена започаткували у межиріччі Південного Бугу та Дністра нову культуру, відому нині, як трипільська»⁵.

Зрозуміло, що мешканці м. Бершадь на Поділлі є патріотами свого краю і спробували довести, що саме тут почалася історія не тільки України, але де в чому і світової цивілізації. Добре, що автори не претендують, як сказано у післямові (с. 123–124), на «єдино можливе та істинне трактування». Зрештою,

¹ Паламарчук Є., Андрієвський І. Зорі Трипілля... – С. 89.

² Там же. – С. 95.

³ Там же. – С. 110–118.

⁴ Там же. – С. 107.

⁵ Там же. – С. 121–122.

вони мали благородну мету — допомогти читачеві «усвідомити себе нащадком найвизначніших досягнень людського духу, всього створеного людськими руками у минулому...». Але все ж такі благородні цілі повинні досягатися гідними засобами. Чи навряд патріотично друкувати неправдиву та спотворену

інформацію про історію рідної Батьківщини. Тим більш, що пересічному читачеві досить важко відрізнити реальну інформацію від вигадок, або «реконструкцій», не обмежених жодними науковими підходами. Власне, розглядувана праця і не видається як наукова. На відповідній сторінці взагалі годі шукати вказівок

на характер видання. Однак хто читатиме вихідні дані? Важливо, що текст надруковано, але автори, хоч і поставили копірайти, до читачів поставилися безвідповідально, бо свідомо чи ні, але вводять їх у оману.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ЄВРАЗІЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ ДАВНЬОЇ УКРАЇНИ

Праця О. А. Білоусько¹ за своїм задумом є надзвичайно актуальною, адже у ній давня історія України розглядається, як частина світового історичного процесу. Чисельні карти та хронологічні таблиці дають змогу побачити, що відбувалося в світі у той чи інший період давньої або середньовічної історії. Ілюстрації презентують не лише старожитності України, але і давні цивілізації всього світу. Видання рекомендоване Міністерством освіти і науки України у якості посібника для вчителя.

Подібні видання надзвичайно популярні за межами України. До їх створення залучають цілі колективи провідних науковців, переважно професорів з відомих університетів, ілюстративний матеріал та карти виконано на високому художньому та поліграфічному рівнях². Незважаючи на серйозну підготовку, у них можна знайти не зовсім точні відомості, особливо помітні у випадках, коли йдеться про давню історію території Східної Європи та України. Є певні проблеми і з хронологією. Але ці наукові видання не містять відомостей про Атлантиду, Лемурию, Му, Гіперборею та інші загальновідомі «реалії альтернативної історії» планети Земля. Атласи та інші твори з цими «реаліями» видаються³, але на разі не мають рекомендацій відповідних органів і не розглядаються, як

навчальні посібники у державній системі освіти.

В останньому відношенні українське видання вирізняється від своїх зарубіжних аналогів. Крім звичайних проблем та типових помилок, притаманних великим компілятивним працям, воно містить певний відсоток «альтернативної» інформації, яка несумісна з науковими засадами дослідження історії. Відзначимо, що ілюстрації подано без посилання на те, звідки їх взято, хто автор відкриття або дослідник тієї чи іншої пам'ятки. Знову бачимо порушення авторських прав інших авторів, при тому, що про свої копірайти ні видавництво, ні О. А. Білоусько не забули⁴.

Джерелом міфологічної інформації, викладеної у книзі, стали твори, наведені у бібліографії⁵. Це праці таких популярних серед публіки представників міфо-історичного напрямку, як Ю. М. Канигін, М. Сулопаров, Ю. О. Шилов. До списку включено збірку не менш фантастичних творів — «Космос Древньої України». У бібліографії знаходимо працю Учителя Л. Силенка, яка є твором сакрального, а не науково-історичного спрямування.

Наявність численних фактичних помилок можна пояснити, оскільки у вихідних даних посібника відсутні прізвища наукового редактора та

рецензента, назва ведучої організації. Згадані недоліки є справою наукового сумління та відображають рівень кваліфікації автора. Важко пояснити рекомендацію у якості посібника праці, яка містить положення та реалії, відсутні у офіційно затвердженій навчальній програмі для середньої школи.

Почнемо з короткого огляду фактичних помилок та недоліків, що стосуються трипільської культури та епохи енеоліту. Вони не є основою вадою посібника і можуть бути усунені у майбутньому.

Матеріали трипільської культури досить широко представлено у виданні⁶. Це зображення жител, поселень, карти, а також їх описи. Тексти переважно є авторськими конспектами наукових праць узагальноючого характеру. Деякі дані не відповідають дійсності. Наприклад, про те, що у Луці-Врублевецькій знайдено «найдавніші з відомих на території Східної Європи мідні вироби». Перші мідні вироби у Європі з'явилися на Балканах, не на Середньому Дністрі, і не у трипільській культурі. Культура Лендель описана двічі — як одна із культур мідного віку України і як одна з культур неоліту Європи, причому у останньому випадку не вказано, що ця культура відома і на території України. І зрозуміло чому: адже

¹ Білоусько О. А. Україна давня: євразійський цивілізаційний контекст. — К.: Генеза, 2002. — 272 с., карти, табл., іл.

² Haywood J. Historical Atlas of the Ancient World 4,000,000 — 500 BC. — MetroBooks, 2002; Atlas Arheologia Swiata. — Warszawa, 2002. — 208 p.

³ Калашников В. Загадки истории. Древнейшие цивилизации. — М.: Белый Город, 2003. — 48 с., илл.

⁴ Віднині, друкуючи ілюстрації, витягнуті творцями даного посібника з власних видань, Інститут археології, наприклад, мав би письмово звертатися за дозволом до видавництва «Генеза» та О. А. Білоусько.

⁵ Білоусько О. А. Україна давня: євразійський цивілізаційний контекст... — С. 234—238.

⁶ Білоусько О. А. Україна давня: євразійський цивілізаційний контекст... — С. 78—82;

лише деякі українські археологи відносять місцеві культурні типи до культури Лендель. У сусідніх країнах дослідники зараховують їх до інших археологічних культур.

Перейдемо до розгляду хронологічних таблиць культур різних періодів. Трипільська культура представлена одразу у кількох таблицях, які в деталях різняться між собою. В таблицю XV під № 19 включено трипільську (індоевропейську) цивілізацію, «віддалено споріднену з шумерською»¹, яка починається біля 4000 р. до н.е. Таким чином з самого початку використано хронологічні репери, які не відповідають реальності. Там же можна дізнатися, що цивілізація Трипілля вплинула на формування «руської цивілізації». Останню можна знайти трохи далі, під № 30, вже як східно-християнську (православну, руську) цивілізацію.

На згаданій таблиці Трипілля виглядає давнішим за цивілізації Єгипту та Шумеру, неолітичні та енеолітичні попередники яких штучно відрізані від свого продовження. Це і не дивно, адже у таблиці XII неолітичні культури Єгипту та Месопотамії не вказані. А от трипільська культура показана, як продовження буго-дністровської². Таким чином мимохідь створюється ілюзія, що трипільці є творцями більш давньої, фактично першої (!) на планеті Земля цивілізації, з чого випливає, що корені «руської цивілізації» відповідно глибші. Однак ці висновки заперечує приєвчана мідному віку таблиця XIII, де (щоправда, паралельно) показано неолітичні (!) та енеолітичні культури Месопотамії від 5500–5500 рр. до 3100 рр. до н.е. – від Гассуни (Хассуни) до Убеїду, Уруку і Джемдет-Наср, які передували цивілізації Шумеру. Отже, допитливий читач може побачити, що Трипілля все ж таки не найдавніша цивілізація планети, а неолітичні культури були і в Месопотамії. Таким чином, школярам пропонується

захоплююча, альтернативна історія.

Однак справжня альтернативна історія пов'язана з вченням Шилова Ю. О., про державами Аратта та Аріан. Карта 39 представляє їх взаємне розташування в період 4000/3600–2250/2200 рр. до н.е. Поруч, на с. 98 можна знайти відомості, що «трипільське суспільство керувалося інтелектуальною елітою – жерцями-брахманами, чия влада базувалася на інституті Спасителства... Трипілля-Аратта характеризується, як первіснокомуністична держава, на відміну від рабовласницького Шумеру». На карті 40 (3600/3500–2850/2750 рр. до н.е.) показано державу Аратту (на території України) і Шумер (в Месопотамії). Велика стріла від Аратти до Дворіччя, вірогідно, має позначати шлях пересування носіїв трипільської культури до Шумеру.

Пояснення та коментарі до цієї карти знаходимо далі, на с. 100–101. Вони починаються з одкровення, що «носіями цивілізації на величезних просторах Євразії стали індоевропейці, люди білої раси, яка сформувалася на зламі IV–III тис. до н.е. І випередила у своєму розвитку всі інші. Серед місць, де вперше зародилися білі люди, вчені все впевненіше називають Україну». Твердження про зародження «білої раси» в енеоліті є науковим відкриттям, оскільки досі вчені вважали, що це сталося набагато раніше, ще в палеоліті. Шкода, що воно не підтвержене жодними посиланнями, хоча нижче автор зазначає: «про це написано вже тисячі наукових праць».

Основним джерелом натхнення для О. А. Білоусько в даному випадку стали твори «археолога і письменника Ю. О. Шилова», які, на її думку, «вирізняються новизною і важливістю»³. Наступні кілька сторінок є конспектом цих творів, які містять ті самі фактичні помилки та фантастичні твердження, що їх ми вже проаналізували на початку цього

додадку – від плутанини з хронологією і географією до трипільської держави Аратти. Коментар до карти 40, вміщений на с. 102, подає відомості, що «Деякі вчені схилиються до думки, що він (народ-мігрант, який створив цивілізацію Шумеру) можливо, мав якийсь зв'язок з українською Араттою».

Не оминула О. А. Білоусько і популярну нині тему Чорноморського потоку. Вона наводить думку «деяких дослідників», що болота Месопотамії було заселено вихідцями із затопленої (3500/3000 рр. до н.е.) Меотиди/Азовського моря, які створили найдавніші міста-держави Шумеру⁴. Таким чином на одній і тій самій сторінці маємо дві альтернативні версії походження цивілізації Шумеру: 1) міграція з Аратти; 2) міграція із затопленої Меотиди 3500/3000 рр. до н.е.

Елементарний аналіз наявних даних показує, що обидві версії виглядають неймовірними. По-перше, цивілізація Шумеру своїми коренями уходить в принаймні у V тис. до н.е. Тобто витoki цієї цивілізації відомі задовго до того, як вигадані Ю. О. Шиловим аратти-трипільці знялися і вирушили на південь, з України. По-друге, на період 3500/3000 рр. до н.е. Азовське море існувало вже понад 3200 років. Отже, в цей час міграції з його дна вже не могли відбутися.

Описані вище спроби запровадження в наукову історію Давнього Світу творів, які «вирізняються новизною і важливістю» неможливо визнати ні виправданим, ні задовільним. Фактично вони спрямовані на формування ірраціональних, «україноцентричних» уявлень про оточуючий світ, які справляють враження релігійної доктрини, а не реальної історії. Цікаво, що поза межами сторінок, присвячених археології та давній історії України, араттоарійські студії не вписані в світовий цивілізаційний контекст. Зрозуміло, що автор посібника не може зробити

¹ Білоусько О. А. Україна давня: євразійський цивілізаційний контекст... – С. 95.

² Остання чомусь названа в тексті і таблицях, а також на карті «Бузько-Дністровською (Савранською) культурою». Такий термін не вживається в науковій літературі. Походження трипільської культури від буго-дністровської нині розглядається науковцями виключно як питання історіографії.

³ Білоусько О. А. Україна давня: євразійський цивілізаційний контекст... – С. 100.

⁴ Там же. – С. 102.

це в повному обсязі за авторів міфу, тим більше не може узгодити всі існуючі між їхніми версіями розбіжності. Залишається лише висловити щире співчуття вчителям, які скористаються в повному обсязі з матеріалів цього посібника при

викладанні курсів історії Стародавнього Світу, України. Таке ж співчуття слід висловити на адресу їх учнів, а також батьків цих учнів.

Подібні експерименти із запровадження в освітні програми бачення історії (очами тоталітарних режимів)

вже проводилися в минулому, і в СРСР, і в Німеччині 30-х років¹. Наслідки в обох випадках були відповідними, про що тепер можна дізнатися з історії.

ТРИПІЛЬЦІ РОДОМ З АТЛАНТИДИ

Про трипільську культуру пам'ятають і пишуть не лише в Україні, але і в Росії. Свого часу в Москві було створено цілу наукову школу дослідників Трипілья, яка багато зробила для вивчення та популяризації відомостей про трипільську культуру. Так що творці альтернативної праісторії з Росії мають досить інформації і охоче нею користуються. Крім того вони плідно використовують твори Ю. О. Шилова. Звичайно, в їх працях Трипілья займає значно скромніше місце, адже є певні місцеві пріоритети².

В центрі праісторичних концепцій російських авторів О. І. Асова та М. Ю. Коновалова знаходиться Гіперборея — північна прабатьківщина слов'ян, з якої вони вирушили на південь десятки тисяч років тому. Вони оселилися і жили «в землі Руській 20000 років», а 10000 років тому почали будувати міста. Під «землею Руською» вони розуміють центральну та східну частини Європи. В цьому ареалі згадуються дві археологічні культури: трипільська та Вінча. Остання потрапила в коло зору російських авторів завдяки їх колезі з Югославії — доктору Радівою Пешичу, який саме Вінчу вважає найдавнішою, найпершою — словом все, як у випадку наших українських міфотворців із Трипільям.

Далі йдуть посилання на Шилова Ю. О. (який названий старшим науковим співробітником Інституту археології НАН України, у якому

вже давно не працює). Сказано, що сучасні українські археологи (тут Ю. О. Шилова представляє їх усіх) називають землі трипільців «Араттою, священною землею». Російські автори відзначають глибину досліджень «українського археолога» та «велесознавця»³ — Ю. О. Шилова.

На думку О. І. Асова та Коновалова М. Ю. походження трипільської культури пов'язано із «загиблою легендарною культурою атлантів, яка поширювала свій вплив не лише на Середземномор'я, але і на Причорномор'я.» Далі можна прочитати, що саме на святій півночі знаходилася прабатьківщина шумерів — Аратта.

Уявлення О. І. Асова та Коновалова М. Ю. про трипільську культуру місяцями не менш фантастичні, ніж у Ю. О. Шилова — можна прочитати про багатолюдні міста із населенням 10000–50000 людей, які володіли писемністю. Трипільці, як вважають вони, були поглинуті індоєвропейцями (далі в тексті — прааріями-гіперборейцями) у IV–III тис. до н.е.⁴ І стали предками багатьох європейських народів. Ті ж трипільці-аратти, що пішли на південь, заснували шумерську цивілізацію у Дворіччі. Загибель причорноморської цивілізації, Аратти, О. І. Асов та М. Ю. Коновалов пов'язують із Дардановим потоком, який стався, на їх думку, в IV тис. до н.е. Внаслідок цієї катастрофи, як вони вважають, частина аратців загинула, а частина переселилася до Месопотамії, де

заснувала «велику шумерську цивілізацію, яка передувала усім світовим цивілізаціям»⁵. Тим, що ні Дарданова потоку у IV тис. до н.е., ні трипільської культури на територіях, які могли бути затоплені не було, автори не переймаються.

Уявлення про матеріальну трипільську культуру О. І. Асова та М. Ю. Коновалова досить фантастичні, починаючи з переліку «нескольких крупних поселений Трипольской и Винчанской культуры — Сескло, Фессалии (?), Биче, Бечехей-Хомокош, Шанцбоден, Триполье»⁶. З перелічених лише останнє має відношення до згаданих культур, а загадкове «Фессалии» взагалі стосується назви регіону Греції.

Далі можна прочитати, що трипільці жили у великих селищах, які обносили ровом та стінами з колод (цікаво, звідки ці відомості?). На с. 13 цей опис ілюстровано гарним малюнком — зображенням такого поселення трипільської культури, спланованого по ідеальному колу, який є повною фантазією художника. З опису матеріальної культури трипільців можна дізнатися, що вони носили одяг із шкіри (насправді трипільці широко використовували тканини), ножі та вістря стріл виготовлялися з сланцю (насправді — з кременю). Є повна інформація про трипільські щити: і те, що їх плели з лози та прикрашали «амулетами священних тварин»(?), а вожді прикрашали свої щити зображенням бичачої голови з великими

¹ Моссе Дж. Нацизм и культура. — М.: Центрполиграф, 2003. — 446 с.

² Асов А. И., Коновалов М. Ю., Ильин П. В. Древние арийцы. Славяне. Русь. — М.: Вече, 2002. — С. 12–17.

³ Тобто знавця т.зв. «Велесової книги», літопису слов'янських народів з доісторичних часів. Цей твір було визнано фальсифікатом ще у минулому сторіччі, однак його трактування є одним з джерел натхнення для міфо-історичного напрямку та неоязичницьких культів у багатьох слов'янських країнах.

⁴ Як і в більшості подібних творів хронологія не витримує жодної критики. Подекуди це зводить нанівець всі історичні реконструкції — як у випадку із зникненням Трипілья—Аратти.

⁵ Асов А. И., Коновалов М. Ю., Ильин П. В. Древние арийцы. Славяне. Русь... — С. 14.

⁶ Там же. — С. 15–16.

рогами». Це при тому, що не існує наразі жодних іконографічних матеріалів з цієї теми. Так само, як і про «браслети з переплетених змії». Відтворена на с. 15 панорама трипільського селища нагадує куточок з українського села XIX ст., а біля будинків та всередині них можна побачити жінок в типових сарафанах (невже і їх шили з шкіри та хутра?). У підпису до цієї ілюстрації описано фантастичну глиняну модель трипільського житла, в якій «біля вівтаря стояли жінки у молитовних позах і одна з них ніби-то керувала обрядом». Всупереч твердженням авторів, подібну модель археологи не

знаходили. Цей опис є перекрученим варіантом відтворення обряду, реконструйованого Т. Г. Мовшею за даними розкопок та інтерпретації решток житла на поселенні Сабатинівка II, яка належить М. Л. Макаревичу¹.

Трипільська культура в даному випадку лише маленька часточка історичного полотна, створеного дослідниками «проблем атлантики та арієзнавства», в якому трипільській Аратті, звичайно, не могло бути відведено чільного місця, яке належить арктичній прабатьківщині – Гіперборей. Але О. І. Асов та М. Ю. Коновалов все ж знайшли для

неї відповідне місце, хоча і не погодили його з влєсознавцем Ю. О. Шиловим, для якого саме Аратта є центром світової цивілізації.

Таке явище цілком закономірне, адже є версії світової історії, в яких не знайшлося місця ні для праслов'янської Аратти, ні для Гіперборей. Однак оскільки кінцевою метою подібних праць насправді є міфотворчість, то історичні реалії слугують лише приводом, живильною субстанцією для творчості.

* * *

Проаналізовані вище твори мають всі ознаки міфотворчості. Сконструйована Ю. О. Шиловим Аратта – «священна», це ідеальне суспільство, безкласова держава, якою управляють мудрі духовні лідери, здатні принести себе в жертву («інститут Спасительства») заради існування суспільства; у Аратті – витокі всієї слов'янської (української) історії та культури, а головне – не затьмареної сторонніми впливами духовності. Те, що суспільство і Україна нині переживають кризу – прикрий наслідок збочення із магістрального шляху, накресленого творцями священної Аратти. Повернення до моральних, етичних традицій, тощо – запорака спасіння нинішньої України.

Аналогічне значення має Гіперборей для сусідньої Росії. Обидва міфи, однак, уявляються їх творцями як такі, що мають планетарне значення, що надає як Аратті, так і Гіперборей більшої ваги в очах

читачів та послідовників, звичайно, у межах країн, де ці міфи створено. Нині ці міфи майже непридатні для «зовнішнього» використання на відміну від інтернаціонального міфу про Атлантиду.

Чудові легенди та яскраві міфи завжди приваблювали читачів. Кожен народ має своїх легендарних предків – героїв, оспівує їх подвиги та шукає натхнення у славному минулому. Такими легендарними предками є і народ, назви якого ми не знаємо, і який залишив нам у спадщину здобутки хліборобської цивілізації відомої в археології як трипільська культура. Трипільля – це багатогранний феномен, виміри якого безкінечні. Це джерело натхнення для тих, хто цікавиться давньою історією, краєзнавців, митців, народних майстрів, і, нарешті, творців сучасного фольклору. Черпати з цього джерела стало можливим завдяки праці кількох поколінь вчених, які понад сто років дослід-

жують всі можливі аспекти трипільської культури і відкривають щоразу нові обрії для всіх, хто захопився давниною.

Далеке минуле, в тому числі трипільська культура – це також джерело для міфології. Це явище цілком закономірне. Тисячоліттями міфи творилися у народній свідомості. Нині ми спостерігаємо, як до цього, раніше таємничого процесу міфотворчості, долучилися люди, імена яких стають відомими, а їх творчість знаходять багатьох прихильників. Міфи завжди залишаються яскравою поетичною конструкцією, яка твориться та функціонує за власними правилами. Історія, в тому числі археологія, як наукова дисципліна із властивими їй методами і засобами пізнання, постачає люду факти про його минуле. Одне доповнює інше. Але треба чітко усвідомлювати різницю між міфом та історією.

¹ Макаревич М. Л. Об идеологических представлениях у трипольских племен // ЗОАО. – 1960. – Т. 1. – С. 290–301; Мовша Т. Г. Святылища трипольской культуры // СА. – 1971. – № 1. – С. 201–205.

РЕСТАВРАЦІЯ КЕРАМІКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

РЕСТАВРАЦІЯ КЕРАМІКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Для збереження історичної і культурної спадщини, найчисленнішим представником якої є отримана в результаті розкопок кераміка, необхідно навчитися відтворювати її у первинному вигляді, грамотно видаляти зайві нашарування, забруднення і компенсувати завдані з часом руйнування.

На ступінь збереження керамічних речей, що знаходяться в землі, впливає склад ґрунту, його засоленість, близькість ґрунтових вод, умови і глибина знаходження предмета в землі, руйнівна дія мікроорганізмів. Чим ближче об'єкт до поверхні, тим сильніше він може бути засолений і зруйнований.

Ґрунтові води, які проникають в кераміку, містять розчинені солі, найчастіше хлористого натрію (представник розчинних солей), а також хлористого калію, хлористого магнію, хлористого кальцію і т.д. Нерозчинні або важкорозчинні солі є в ґрунтових водах у невеликій кількості, але згодом і вони також накопичуються на поверхні речей, вкриваючи їх щільною кіркою важкорозчинних нашарувань (вуглекислого та сірчано-кислого кальцію, гіпсу, кремнезему тощо.). Враховуючи вік кераміки енеоліту, який вимірюється тисячоліттями, такі нашарування можуть досягати товщини 1 мм і навіть більше.

Під час видобування кераміки з ґрунту зростає небезпека її руйнування, оскільки при цьому відбувається різка зміна режиму температури й вологості та сольової рівноваги, яка встановилася між черепком і навколишнім середовищем (ґрунтом) упродовж сотень або тисяч років. Перехід кераміки із ґрунтового середовища в атмосферні умови супроводжується прискоренням процесів руйнування внаслідок інтенсивної взаємодії археологічного предмета з киснем повітря.

Крім хімічного руйнування, археологічна кераміка зазнає механічного руйнування, рівень якого залежить

Фрагменти біноклеподібної посудини. Вигляд після видалення залишків вапняних нашарувань. Виконано укріплення ангобу та розпису. Поселення Володимирівка. Етап VII. Дослідження Т. С. Пасек. Національний музей історії України.

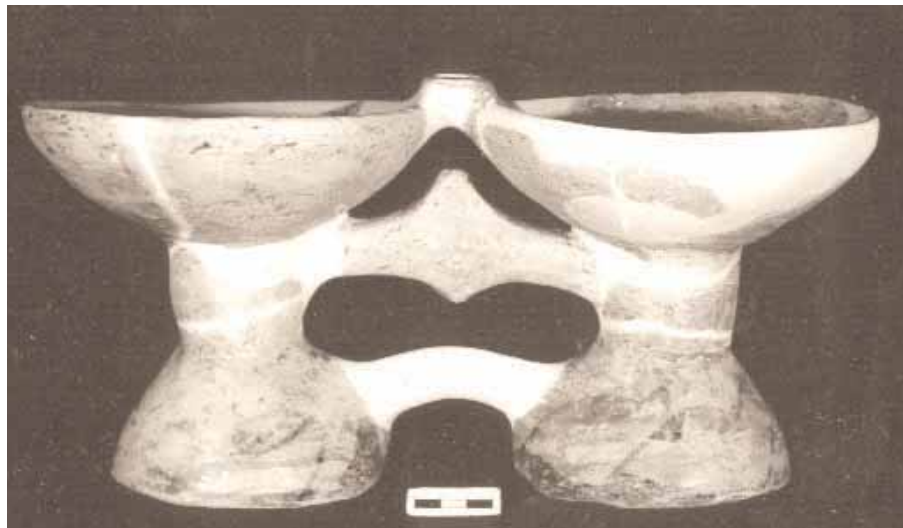
Розвал великої біконічної посудини серед залишків житла трипільської культури. Поселення Майданецьке. Розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка.

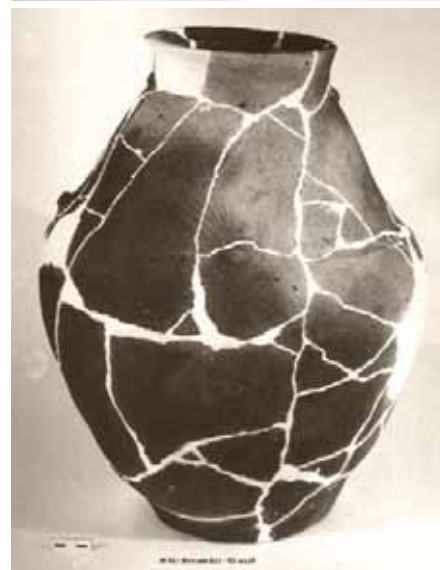
Розвали посудин серед залишків житла трипільської культури. Поселення Майданецьке. Розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка.

Біноклеподібна посудина після тонування та завершення реставрації.

Біноклеподібна посудина. Загальний вигляд після склеювання фрагментів посудини, відновлення втрат гіпсополімером, мастикування швів та сколів, та їх обробки абразивним інструментом. Володимирівка. Підготовлено до реставрації О. О. Якубенко. НМІУ.

Великий глек. Загальний вигляд після склеювання фрагментів посудини, відновлення втрат гіпсополімером, мастикування швів та сколів, та їх обробки абразивним інструментом. Веселий Кут. Розкопки О. В. Цвек.

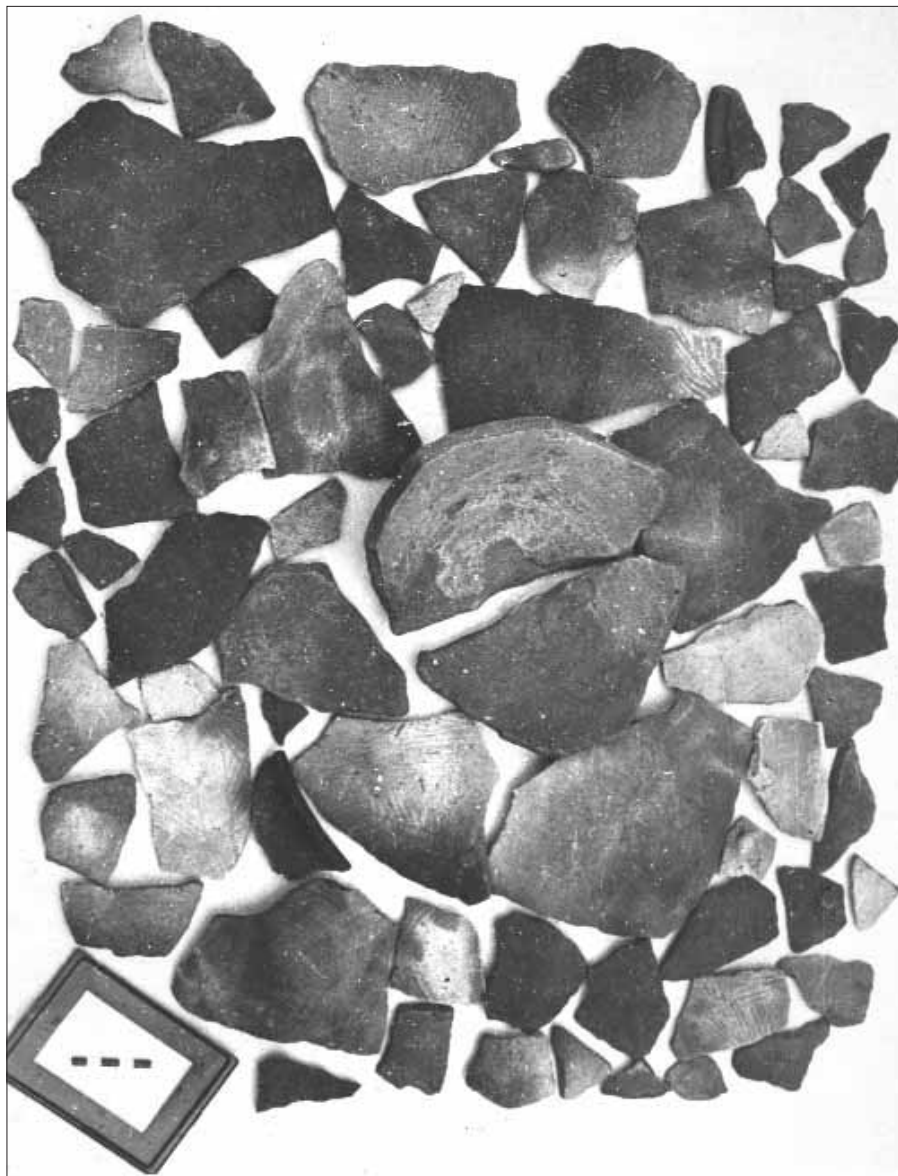

Грушоподібна посудина та покритка, вкриті вапняковою патиною. Вигляд до реставрації. Колекція «ПЛАТАР».

від складу глиняної маси, характеру і кількості домішок, температури її умов випалення, які впливають на міцність черепка і його стійкість до впливу перепадів режимів температури її вологі.

Енеолітична кераміка переважно містить вапнякові нашарування, які часто вкривають усю поверхню черепка, приховуючи повну інформацію про нього. Отже, першорядним завданням є видалення вапнякових нашарувань з найменшою шкодою для кераміки. Багаторічна практика й дослідницька робота показали, що найбільш безпечним для видалення вапнякових нашарувань є водний розчин лимонної кислоти, яка не шкідлива і для людини. Раніше археологами для видалення вапнякової патини інтенсивно застосовувався водний розчин соляної кислоти, однак виявилось, що вона руйнує також і саму кераміку, вступаючи у взаємодію з оксидами металів, які знаходяться в глині. Перш ніж приступити до видалення вапнякових нашарувань, кераміку необхідно промити у воді м'якою щіткою від землі, пилу та бруду. Потім вологу кераміку занурюють в підготовлений 3% водний розчин лимонної кислоти (з розрахунку 30 г кислоти на 1 л води (дистильованої або кип'яченої)). Кераміку періодично виймають з водного розчину кислоти і м'якою щіткою промивають від нашарувань у посудині з водою. Процес повторюється до повного видалення нашарувань. З цією метою можна застосовувати також оцтову кислоту (3–5% водний розчин). Для нейтралізації дії кислоти на кераміку її слід занурити в 1% водний розчин аміаку, після чого ретельно промити водою. Остаточне промивання краще проводити дистильованою або кип'яченою водою. Цей метод можна використовувати для миття неушкодженої кераміки.

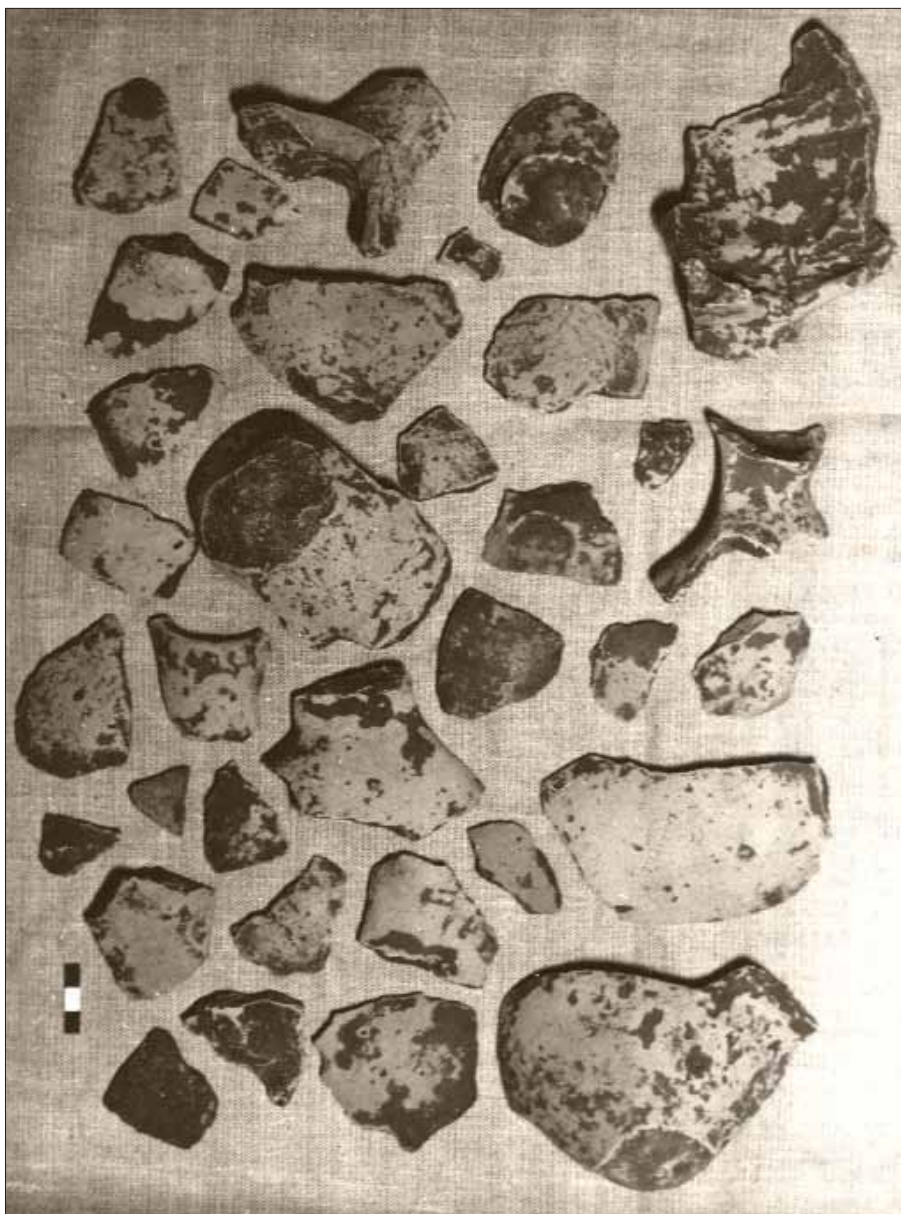
Слабко випалену, кераміку або таку, що розшаровується, перед зануренням у воду необхідно закріпити. Для зміцнення можна використати 2–5% розчини термопластичних клеїв: ПВБ (полівінілбутираль), ПБМА (полібутілметакрилат), БМК-5 (співполімер бутил-

Фрагменти великого глека. Вигляд після видалення нашарувань на поверхні. Поселення Веселий Кут. Етап VI–II. Дослідження О. В. Цвек. Археологічний музей ІА НАНУ.

Фрагменти прямокутної посудини. Вигляд після видалення залишків вапняних нашарувань, іонів хлору. Виконано укріплення ангобу та розпису та початку склеювання. Поселення Тальянки. Етап СІ. Дослідження В. О. Круца, О. Г. Корвіна-Піотровського, С. М. Рижова. Археологічний музей ІА НАНУ.

Фрагменти ритуальної посудини – «тринокля». Після видалення нашарувань на поверхні. Поселення Веселий Кут. Дослідження О. В. Цвек. Археологічний музей ІА НАНУ.

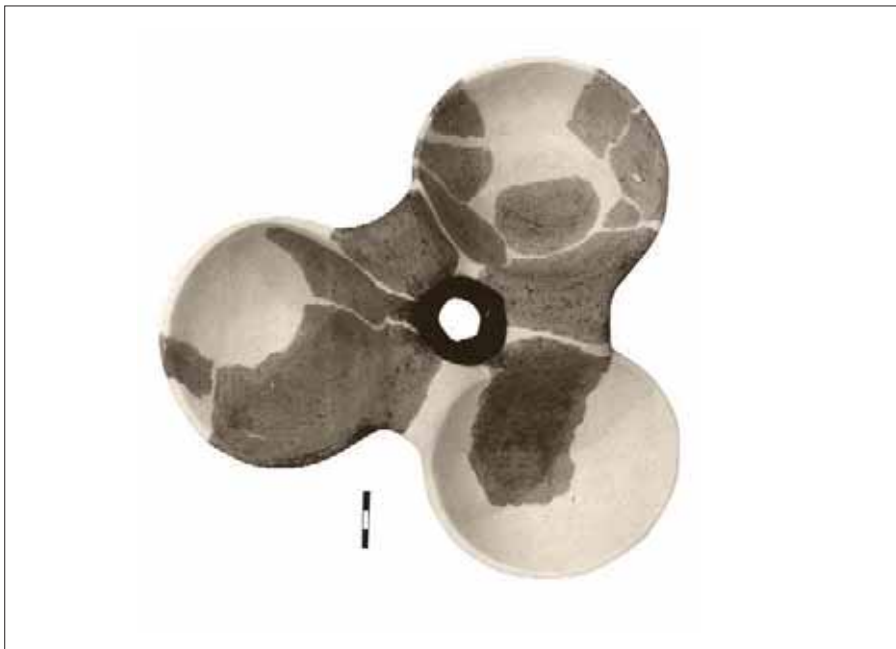
Фрагменти прямокутної посудини. Вигляд після видалення залишків вапняних нашарувань, іонів хлору. Виконано укріплення ангобу та розпису та початку склеювання. Поселення Тальянки. Етап СІ. Дослідження В. О. Круца, О. Г. Корвіна-Піотровського, С. М. Рижова. Археологічний музей ІА НАНУ.

метакрилату і метакрилової кислоти). Насичення проводять від одного до декількох разів, послідовно збільшуючи концентрацію розчину, залежно від ступеня збереження кераміки, до появи блиску на поверхні. Зайвий блиск видаляється ватним тампоном з розчинником. Перелічені вище розчини клеїв наносять на добре просушений черепок. Забруднення знімають марлею, насиченою розчинником, розчинник знімає бруд зверху, а полімер проникає вглиб черепка.

Після закінчення процедури очищення поверхні слід перевірити кераміку на наявність хлористих солей. Це роблять за допомогою 0,1-нормального водного розчину азотно-кислого срібла. Попередньо фрагменти кераміки занурюють на добу в дистильовану воду. Потім наливають у пробірку 5 мл проби цієї води, куди додають піпеткою 1–2 краплі 30–34 % водного розчину азотної кислоти. Вміст пробірки перемішують, потім краплями додають 0,1-нормальний розчин азотнокислого срібла. Якщо вміст солей значний, то випаде інтенсивний осад з хлориду срібла, а розчин стане каламутним. Це означає, що промивання кераміки водою слід продовжити, змінюючи її що-доби, і періодично проводити контрольну перевірку 0,1-нормальним розчином азотнокислого срібла до повного видалення хлоридів, тобто доти, доки контрольний розчин стане прозорим.

Сушити вимиту кераміку слід повільно, уникаючи впливу прямих сонячних променів. У приміщенні має бути добра вентиляція. У польових умовах сушити треба в тіні або накриваючи щільним папером – крафтом. Розкласти вимиту кераміку краще на сітчастих підставках. Можна використовувати також «крафт» – папір.

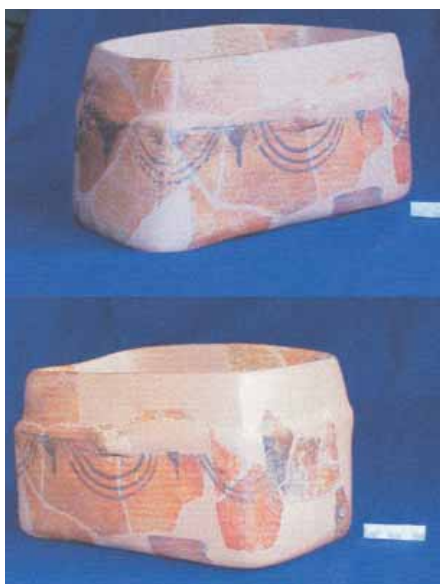
Після висушування кераміки здійснюється підбір фрагментів. Вони розкладаються відповідно до форми посудини: підбираються фрагменти вінець, тулуба, дна. За необхідності, для полегшення подальшого склеювання, на внутрішній поверхні підібраних фрагментів, на стиках, можна поставити позначки простим олівцем.

Ритуальна посудина – «тринокль». Загальний вигляд після склеювання фрагментів посудини, відновлення втрат гіпсополімером, мастикування швів та сколів, та їх обробки абразивним інструментом.

Прямокутна посудина. Загальний вигляд після склеювання фрагментів посудини, відновлення втрат гіпсополімером, мастикування швів та сколів, та їх обробки абразивним інструментом.

Прямокутна посудина. Вигляд після тонування та завершення реставрації. Поселення Тальянки. Розкопки В. О. Круца, О. Г. Корвіна-Піотровського, С. М. Рижова.

Перед склеюванням злами фрагментів, якщо кераміка не зміцнювалася раніше, спочатку просочують розчином полімеру (2–4%), яким будуть проводити склеювання, для збільшення надійності і забезпечення рівномірної міцності керамічного матеріалу та майбутнього клейового шва.

Склеювання краще починати з донної (нижньої) частини посудини, поступово нарощуючи її з фрагментів. Склеювання кераміки провадиться термопластичними клеями:

ПВБка (10% розчин в етиловому спирті), ПБМАвв (15–20% розчин в ацетоні) або БМК-5 (15% розчин в суміші розчинників: ацетон, ксилол, ізопропиловий спирт (1:1:1)). Надлишки клею, що виступив зі швів, відразу ж видаляються ватними тампонами, змоченими розчинником, що застосовувався для приготування клею.

На стиках склеєних фрагментів часто бувають втрати, які в разі необхідності мастикуються (заповнюються) мастикою на основі полімеру, яким проводили склеювання, наприклад, 8% розчин ПВБка в етиловому спирті з наповнювачами з дрібно потовченої кераміки або сухого пігменту потрібного тону, або білила титанові полівінілацетатні, тальк і дистильована вода. Їх змішують в однакових пропорціях. Обробка проводиться скальпелем і ватно-марлевими тампонами, змоченими етиловим спиртом.

Якщо кераміка має пористу або слабо випалену поверхню, то перед заповненням втрат її необхідно укріпити 2–4% розчином клею (ПВБ, БМК-5). Це необхідно для того, щоб запобігти проникненню в пори кераміки реставраційних матеріалів та гіпсового пилу під час обробки доповнень та мастикування швів.

Великі втрати заповнюються гіпсополімером. У дистильовану (або кип'ячену) воду, приготувану для

замішування гіпсового розчину, додаємо 12% розчин ПВА дисперсії, що становить одну четверту частину від загального об'єму рідини (враховуючи початкову концентрацію ПВА (50%)). Розчин ретельно перемішують і насипають гіпс у такій кількості, щоб конус гіпсового порошку трохи виступав над поверхнею води. Потім ретельно й обережно перемішують (щоб уникнути утворення в масі повітряних кульок) і заповнюють ним підготовлену форму. При необхідності застосування тонового гіпсу до нього додають кольорові пігменти в кількості не більше 40% від загальної маси розчину.

Для виготовлення форм-відтисків застосовують скульптурний пластилін, присипаний тальком (щоб не залишати жирних плям на кераміці), або пластинки воску базисного. Обробка гіпсових доповнень проводиться скальпелем і наждачним папером різних номерів зернистості.

Підготовлені поверхні доповнень тонуються. Для тонування гіпсових доповнень краще використовувати світлостійку акварель, змішану з полівінілацетатними титановими білилами. Тонування має бути на півтону світлішим за основний колір кераміки.

Завдяки правильно та вчасно проведеним реставраційним заходам можна зберегти унікальні керамічні вироби трипільської культури.

Найкращі зразки реставрованого трипільського посуду нині прикрашають експозиції Національного музею історії України, Археологічного музею Інституту археології, експонуються на археологічних виставках в Україні та в усьому світі, демонструючи надбання національної історико-культурної спадщини.

ОЦІНКА АРХЕОЛОГІЧНИХ ЗНАХІДОК ТРИПІЛЬСЬКОГО ЧАСУ

Таблиця 1. Загальна класифікація культурних цінностей

Рівень етнокультурної цінності пам'ятки	Порядок етнокультурної цінності пам'ятки	Кількість інформації в бітах	Коефіцієнт прогнозованої цінності пам'ятки відносно до базової цінності
Пам'ятки культури рівнявого чи місцевого рівня цінності	Без конкретизації	0	1
		1	2
		2	4
Пам'ятки культури національного рівня цінності	Другого порядку	3	8
		4	10
		5	32
		6	64
		7	128
			256
			512
Першого порядку		1024	
		2048	
		4096	
		8192	
		16384	
		32768	
		65536	
		131072	
		262144	
		524288	
	1048576		
	2097152		
	4194304		

...тож, у випадку 9), після завершення роботи поглинають воду. Після цього предметі керамічних

Кілька століть тому вартість базовою вартістю виготовлення і роботи в доларах за кілограм

залианих і кам'яних — доцільно користуватися такими показниками своєї вартості, які подані в таблиці 2. Базова вартість металевих виробів прийматиметься відносно базової вартості цих виробів при урахуванні вартості

Таблиця 2.

Назва матеріалу	Вартість виготовлення і роботи в доларах за кілограм
Кераміка	0,03

ЗАГАЛЬНІ ЦІЛІ І ПОНЯТТЯ

Проблема оцінки культурних цінностей і, особливо, артефактів історії, нині набуває помітної актуальності і викликає численні дискусії серед науковців, приватних колекціонерів та значної частини громадян. Вона народжена в процесі формування відкритого ринку, глибокої економічної трансформації суспільства і змін у його етичних і моральних стандартах, а також стає помітною в лоні нових наукових відкриттів та активізації інформаційного обігу. Проблема вже набула вирішального значення для прогресивного вдосконалення нашого світогляду, стимулювала появу нових практичних ідей, стала ґрунтом для еволюції усєї мотиваційної бази суспільства. Традиційні погляди на події історії змінилися, і це вимагає перевизначення мети і конкретних завдань в оцінювальній діяльності. Водночас відповісти на запитання, чому звичайні предмети можуть набувати загальнокультурної цінності, досить просто. Тому, що вони нам потрібні. Спробуємо з'ясувати природу цієї потреби, стане зрозуміло, як їх оцінювати.

Шукати причини феномену значимості артефактів історії слід в нас самих. Так, здобутки минулого століття у сфері психіки людини довели, що процес самоусвідомлення, або формування індивідуальної «Я-концепції» людини, є не що інше, як привласнення відношень до навколишнього світу. Відношення до коштовностей мають функціональну природу і відіграють формоутворюючу роль щодо самих функцій розумової діяльності. Розмірковуючи про культурні цінності і зокрема про такий їх різновид, як археологічні знахідки, ми нині маємо справу не тільки із предметами, практичне і культове значення яких давно втрачене, а, передусім, із сучасними засобами (інструментами) справляння найважливіших соціокультурних обрядів, пов'язаних з привласненням відношень до величких подій історії та набуттям відповідних прав розпорядництва. Археологічні знахід-

ки є важливими для аплікації способу нашого мислення на культуру минулих поколінь і доведення самого факту інтелектуального прогресу, а значить, власної гідності, розумової повноцінності і сенсу цивілізованого існування.

Для виконання операції оцінювання ми маємо з'ясувати спосіб функціонування культурних цінностей в наявному суспільстві і, таким чином, глибше осмислити, а також мовно освоїти дійсність, опредметити ідеали і те, що досі не знайшло адекватного мовного визначення (допредикативне).

Питання оцінки культурних цінностей не обмежується визначенням розмірів власності і фізичного володіння — це питання оцінки прав розпорядництва та засіб отримання будь-якої вигоди від цього розпорядництва. Саме цей аспект є нині конструктивним для адекватного розуміння суті експертної справи і розвитку сучасного ринку експертних послуг у сфері оцінювання пам'яток культури.

Обіг культурних цінностей є невід'ємною сутністю їх існування незалежно від форми власності і, водночас, джерелом інформації про їх споживчу цінність — суспільно інтегрований і найбільш загальний показник користі. Набуваючи відповідних прав, ми відчуваємо власну дотичність до безперервного процесу розвитку історії, позитивну ангажованість суспільством, в якому живемо, власну гідність, відповідність соціальному становищу, а також авторитарну відповідальність за формування правил співіснування, виключні права на формування і встановлення етичних та моральних стандартів суспільства. Людина, дотична до культурних цінностей, набуває самодостатності та самоцінності. Дотичність до культурних цінностей дає владу над самовизначенням і певну свободу у самовираженні.

Оцінювання — це усї різновиди результатів зіставлення культурних цінностей з певною метою. Оцінювання як таке не може бути предме-

том тлумачень з точки зору етики і моралі. зіставляючи, ми оцінюємо, а, оцінюючи, привласнюємо відповідні відношення до спостереженого предмета і, таким чином, здійснюємо функції, які є конститутційними відносно нашої свідомості. Отже, слід розібратися в тому, що, зрештою, привласнюється у разі набуття прав розпорядництва предметами археології.

Звичайно, автору слід відразу зробити застереження, що подана наукова точка зору не може вважатися єдиною, повною і незаперечною.

Культурні цінності, у тому числі археологічні знахідки, — це часто звичайні речі і, водночас, опредметнені ідеали та інтелектуальна база суспільства, яка виконує вербальну функцію долучення людини до окремої культури, мови, етики поведінки, моралі, традицій і суспільно орієнтованого способу життя та формування індивідуального світогляду. З огляду на те, що наука залучає до вивчення культурні цінності як матеріал для моделювання минулих цивілізацій, археологічні знахідки є також науковими цінностями.

Культурні цінності потрібні для формування суспільства й акумуляції позитивного самовизначення його членів як носіїв культурних традицій. Можливо, у цьому сенсі культурні цінності є для нас більш значимими, ніж самі традиції їх використання, так само, як культурне значення окремих літературних творів є більшим, ніж події, описані в них. Тому значимість культурних цінностей відчуває кожна суспільно ангажована людина.

Усї культурні цінності народжуються в результаті подій повсякденного життя у взаємодії природи, особистості і суспільства. Вони є головним осмисленим результатом цієї взаємодії і тому допомагають нам скласти цілісну систему цінностей, яку ми називаємо суспільною організацією і опредмеченою частиною світогляду.

Особливе значення мають архео-

логічні знахідки і старожитності. Вивчаючи зброю давніх воєнків, ми долучаємось до їхніх перемог, самовизначаємось на боці переможців; милуємось майстерністю стародавніх гончарів, переносимось у глибини історії та відчуваємо дотичність до фіналістичного ідеалу побутового достатку і гармонії життя; спостерігаючи особисті прикраси, подумки відтворюємо величні обряди сходження на престол, посвячення у духовний сан або причетності до влади й елітарної частини суспільства. Дивуючись виразності трипільських «венер», віддзеркалюємо власні уявлення про родинногенеруючу роль жінки, відчуваємо предметну природу системи інформаційного обміну суспільства.

Зіставляючи уявні фантоми в порядку несуперечності, ми створюємо загальні і впорядковані моделі давно минулих часів і суспільств та усвідомлюємо власну причетність до них. Отже, справа археологів безпосередньо пов'язана із розширенням наших можливостей пізнати себе, розвинути апарат мислення і маніпулювання ідеалами, вивчати культуру давно минулих цивілізацій шляхом аплікації власного соціального і розумового досвіду на моделі, алегорично представлені матеріальними рештками.

Якщо, наприклад, застосувати графічний формалізм діаграм Вена для відображення структури наших уявлень про взаємодію природи, людини та суспільства, матимемо діаграму, представлену на мал. 1. На ній видно, що три головних джерела утворення культурних цінностей народжують сім різновидів відношень пам'яток культури між собою за їх суттю і метою практичного використання. Бачимо, що в пам'ятках культури опредмечуються і виражаються не тільки ті чи інші суспільні й індивідуальні ідеали у своєму довершеному і найбільш

виразному вигляді, але й особливості динаміки перебігу соціокультурних процесів і результати взаємовпливу явищ і подій навколишнього світу.

Мал. 1. Три основні джерела виникнення культурних цінностей та сім можливих різновидів змісту для побудування ідеалів, які опредмечуються у пам'ятках культури.

Мал. 1. Три основні джерела виникнення культурних цінностей та сім можливих різновидів змісту для побудування ідеалів, які опредмечуються у пам'ятках культури.

мечуються у пам'ятках культури.

Аналізуючи діаграму, легко побудувати найбільш загальну класифікацію культурних цінностей за їх сутністю. Для цього ми повинні виділити три основних класифікаційних позиції відповідно до описаної вище структури діаграми:

1. Пам'ятки, що відбивають індивідуальну парадигму життя людини в історичному та культурному аспектах (**мистецькі твори**).

2. Пам'ятки, що відбивають традиції та устрій суспільств і громадських об'єднань (**артефакти історії**).

3. Пам'ятки, які є складовими живої і неживої природи (**пам'ятки природи**).

Крім названих основних позицій загальної класифікації культурних цінностей, цілком природним є також виділення ще чотирьох змішаних різновидів класифікаційних позицій (які помічені цифрами 4, 5, 6 і 7). Вони потрібні для відображення суті тих культурних цінностей, які одночасно включають зміст попарно

двох з вищеназваних таксонів.

Таким чином, при подальшому викладенні матеріалу ми будемо користуватися системою загальної класифікації культурних цінностей, представленою на мал. 1, дотримуючись думки про те, що детальну класифікацію можна здійснювати лише у разі наявності мети цієї роботи на рівні дослідження більш глибокої видової специфіки конкретних артефактів.

КРИТЕРІЇ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЗНАЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЗНАХІДОК

Для вирішення поставлених вище експертних завдань оцінювання археологічних знахідок має сенс використовувати найбільш загальний і універсальний список оцінних критеріїв, поданий нижче у вигляді протоколу. Опрацювання матеріалів, дотичних до археологічних знахідок, за допомогою протоколу дозволить вирішити такі питання: **з'ясування рівня їх інформаційної забезпеченості; визначення загальнокуль-**

турної значущості, встановлення прогнозної вартості. Водночас зауважимо, що використання критеріїв для прогнозування вартості під час вирішення конкретних завдань, таких як: страхування, продаж, застава тощо, часто вимагає залучення додаткових критеріїв.

Практичне використання оцінних критеріїв під час проведення експертизи названих вище пам'яток вимагає їх точного формулювання і об-

ґрунтування відповідей на них. Частина критеріїв є універсальними, тобто такими, які однаково використовуються під час експертизи різних видів коштовностей; інші критерії є спеціальними, і їх використання потребує уважності, адже вони не придатні для окремих видів коштовностей.

Протокол

дослідження пам'ятки культури

від _____ 200 р. № _____ до
Експертного висновку № _____ від _____ 200 р.

1. Експерт _____ 2. Замовник _____
3. Назва пам'ятки та її стислий опис _____

4. Мета експертизи _____
5. Супровідні матеріали, надані замовником _____

6. В результаті експертизи встановлено:

№ з/п	Назва оцінного критерію	Ранжування оцінного критерію і коефіцієнт n^+ * (підкреслити необхідне)	Ранжування контраверсійного оцінного критерію і зменшуючий коефіцієнт n^- * (підкреслити необхідне)	Результ. коеф. $N = n^+ * n^-$
			2	3
4				
1	Історія побутування	Невідома (1) Частково відома (2) Повністю відома (4)	Відома або невідома, але немає сенсу приймати до уваги (1) Інформація потрібна, але підтверджується частково (0,5) Інформація потрібна, але невідома (0,25)	
2	Вік пам'ятки	Невідомий (1) До 50 років (1) До 100 років (2) До 300 років (4) До 1000 років (8) До 2000 років (16) Більше 2000 років (32)	Відомий, невідомий, але немає сенсу приймати до уваги (1) Інформація потрібна, але відсутня або підтверджується частково (0,5) Інформація має визначальне значення, але відсутня (0,25)	
3	Тиражованість пам'ятки	Тиражований (типовий) (1) Рідкісний (2)	Відома або немає сенсу приймати до уваги (1) Підтверджується частково (0,5)	

	Унікальний (4)	Інформація відсутня (0,25)
4 Рівень визнання пам'ятки	Місцевого значення (1) Національного значення (2) Світового значення (4)	Немає сенсу визначати (1) Інформація потрібна, але підтверджується частково (0,5) Інформація потрібна, але відсутня або не підтверджується (0,25)
5 Причетність до культурних традицій	Місцеві і родові традиції (1) Національні традиції (2) Світові традиції (4)	Достеменно відомо або інформація не потрібна (1) Інформація потрібна, але підтверджується частково (0,5) Інформація потрібна, але невідома (0,25)
6 Рівень визнання автора	Місцевого значення (1) Національного значення (2) Світового значення (4)	Достеменно відомо або не має сенсу визначати (1) Інформація потрібна але підтверджується частково (0,5) Інформація потрібна але відсутня (0,25)
7 Дотичність пам'ятки до історичних подій	Місцевого значення (1) Національного значення (2) Світового значення (4)	Достеменно відомо або немає сенсу визначати (1) Підтверджується не повністю (0,5) Інформація потрібна, але невідома (0,25)
8 Дотичність інших до пам'яток історії	Місцевого значення (1) Національного значення (2) Світового значення (4)	Достеменно відомо або немає сенсу визначати (1) Підтверджується не повністю (0,5) Інформація потрібна, але невідома (0,25)

Розглянемо коротко зміст оцінних критеріїв.

2.1. Історія побутування – універсальний критерій, який застосовують для всіх видів пам'яток, але віком більше 100 років. Він вказує на необхідність об'єктивного збільшення споживчої цінності пам'ятки у зв'язку з можливістю експерта встановити її документально підтвердити історію побутування пам'ятки, її роль у розвитку культури, цінність як артефакту для збереження культурної спадщини. Критерій має три ступені ранжування: перший – історія побутування пам'ятки невідома або документально не підтверджена. Другий – історія побутування пам'ятки частково відома або має окремі нез'ясовані деталі побутування. Третій – історія побутування пам'ятки відома **повністю**¹.

Під час застосування критерію для оцінки природничих пам'яток історія побутування визначається терміном їх знаходження в розпорядженні власників після вилучення з природного середовища.

Під час застосування критерію до мистецьких творів та промислових товарів враховують усю їх історію – від створення до моменту проведення експертизи.

Контраверсійні обмеження на використання критерію стосуються наявності та якості інформації про історію побутування і ранжуються на такі рівні. Перший рівень – інформація про історію побутування повністю відома і достовірна або взагалі не використовується для прогнозування вартості і споживчої цінності у зв'язку з певною специфікою мети виконання цих робіт.

Другий рівень ранжування передбачає, що інформація про пам'ятку є важливою але неповною, фрагментарною або суперечливою, і, таким чином, зменшує її споживчу цінність і прогнозовану вартість. Третій рівень свідчить про повний брак інформації щодо історію побутування пам'ятки і, відповідно, про необхідність суттєвого зменшення її споживчої цінності.

Під час визначення остаточного результату (коефіцієнта збільшення базової вартості) оцінки пам'ятки за цим критерієм прямі та контраверсійні коефіцієнти перемножують.

2.2. Вік пам'ятки – спеціальний критерій, який передбачає збільшення споживчої цінності пам'яток у зв'язку з більш раннім часом їх створення у минулому. Час створення пам'ятки, у разі відсутності

¹ Цей ступінь забезпечують якісно проведені археологічні дослідження (прим. ред).

датуючих написів, встановлюється приблизно, з точністю як мінімум до століття, а за можливості, і зазначенням більш певного часового періоду (початок, середина, кінець, третина, чверть століття, межа століть, десятиліття). Документальне або аналітичне підтвердження часу виготовлення пам'ятки є обов'язковим. Для природничих пам'яток цей критерій не використовують. У разі відсутності такої інформації експерт приймає рішення про те, що час виготовлення предмета є невідомим, і відображає це в Протоколі.

Звичайно, прогнозована вартість більш ранніх за часом створення предметів (за рівних умов) має бути вищою. Споживча цінність збільшується пропорційно до таких рівнів ранжування: перший – це сучасні пам'ятки або пам'ятки, виготовлені у недалекому минулому (до 50 років); другий – до 100 років; третій – до 300 років; четвертий – до 1 000 років; п'ятий – до 2 000 років; шостий – більше 2 000 років¹. Враховуючи типологію і видову специфіку окремих груп пам'яток, критерій застосовують не однаково. Так, при вирішенні деяких специфічних експертних завдань, наприклад, цінності предмета для музейної колекції, не можна однаково оцінювати вік скульптурних творів та вік механічних маятникових годинників.

Контраверсійні поправки до названого критерію передбачають таке ранжування: Перший рівень – інформація про час виготовлення пам'ятки відома або, враховуючи специфіку експертного завдання, не має ніякого значення. Другий – інформація є важливою, але не може вважатися повністю достовірною, підтверджується опосередковано або має посилання на кілька альтернативних джерел.

2.3. Тиражованість – спеціальний критерій, який вказує на наявність певної кількості пам'яток, аналогічних до експортованої, і ранжується на три рівні значимості незалежно від того, є предмет експертизи продуктом промисловості, пам'яткою природи чи авторським твором: перший – пам'ятка є тиражованою, тобто типовою, предметом

серійного виробництва; другий – пам'ятка є рідкісною і тиражована у кількох примірниках; третій – пам'ятка є унікальною і єдиною у своєму роді, серед предметів, подібних до неї.

Залежно від поставленого експертного завдання критерій може не застосовуватися до авторських пам'яток образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва та деяких інших видів пам'яток, які за своєю природою є авторськими мистецькими творами і не пов'язані з процесом тиражування. Водночас цей критерій застосовують для опису пам'яток природи, розуміючи, що таким чином підкреслюється їх рідкісність або унікальність.

Контраверсійні поправки до цього критерію ранжуються на три рівні за значимістю. Перший – інформація про тиражування є повністю достовірною або специфіка поставленого експертного завдання не передбачає використання цього критерію взагалі. Другий рівень значення контраверсійних обмежень полягає у врахуванні часткового браку корисної інформації щодо тиражованості пам'ятки. Третій – інформація є потрібною, але невідомою, і завдання експертизи передбачає зменшення споживчої цінності пам'ятки у зв'язку з відсутністю окремих знань про її тиражованість.

Не поодинокими є випадки, коли художник пише один і той самий сюжет кілька разів, скульптор вирізняє однакові фігури або здійснює копіювання окремих пам'яток культури. У цих випадках слід розрізняти авторські речі, які, в принципі, не є тиражованими навіть тоді, коли майже однакові. Кожна з таких речей залежно від мотивації створення може бути визнана самостійним авторським твором. Водночас знання про те, що сам автор ставив перед собою мету тиражування, може бути аргументом на користь визнання пам'ятки тиражованою. Звичайно, такі мотивації повинні підтверджуватися документами та результатами проведених досліджень.

2.4. Рівень визнання пам'ятки (популярність) – універсальний критерій, який відображає ступінь

популяризації знань про пам'ятку серед населення країни й усього світу. Вищезазначений критерій має чотири рівні ранжування і використовується однаково для усіх видів пам'яток. Перший рівень – пам'ятка відома в окремій місцевості і обмеженому колу людей. Відомості про неї не виявлені в національних енциклопедіях, підручниках та широко відомих літературних джерелах. Другий – пам'ятка відома на національному рівні, відомості про неї є у національних підручниках, науковій літературі, словниках та енциклопедіях. Обов'язково пам'ятка згадується в літературних джерелах. Третій – пам'ятка відома на світовому рівні; відомості про неї є у всесвітньо відомих виданнях, зокрема в енциклопедичних виданнях. Використання критерію потребує посилання на відповідні літературні джерела та інші види інформації, а також визначення рівня популяризації пам'ятки у них. Так, згадки про пам'ятку в підручниках середніх шкіл, національних енциклопедіях, всесвітньо відомих кіноматеріалах та інших засобах широкого інформування, свідчать про високий рівень визнання пам'ятки, доцільність використання експертом найвищих коефіцієнтів популярності.

Контраверсійні поправки до цього критерію мають три ступені ранжування відповідно до їх значенням у контексті вирішення конкретних експертних завдань. Перший – інформація про популярність пам'ятки є повністю достовірною або специфіка поставленого експертного завдання не передбачає використання цього критерію взагалі. Другий рівень значення контраверсійних обмежень полягає у врахуванні часткового браку корисної інформації про популярність пам'ятки, хоча ця інформація є корисною. Третій – інформація є потрібною, але невідомою, і завдання експертизи передбачає зменшення споживчої цінності пам'ятки у зв'язку з відсутністю окремих знань про її популярність.

2.5. Причетність пам'ятки до культурних традицій – універсальний критерій, який вказує на функціональне використання пам'ят-

¹ Відповідно до прийнятого ранжування трипільські старожитності мають бути віднесені до шостого рівня (прим. ред).

ки як символу під час здійснення релігійних та громадянських обрядів окремих народів, націй або общин і поділяється на три рівні значимості: перший — пам'ятки, не причетні до релігійних та громадянських обрядів або причетні до обрядів місцевого та родового значення; другий — пам'ятки, причетні до релігійних та громадянських обрядів національного рівня значимості; третій — пам'ятки, причетні до обрядів, які здійснюються багатьма народами світу.

Критерій застовується однаково для усіх видів пам'яток, проте вимагає підтвердження в документах.

Контраверсійні поправки до цього критерію мають три ступені ранжування відповідно до їх значення контексті вирішення конкретних експертних завдань. Перший — інформація про причетність пам'ятки до культурних обрядів є повністю достовірною або специфіка поставленого експертного завдання не передбачає використання цього критерію взагалі. Другий рівень значення контраверсійних обмежень полягає у врахуванні часткового браку корисної інформації про причетність пам'ятки до тих чи інших культурних традицій, хоча ця інформація є корисною. Третій — інформація є потрібною, але невідомою, і завдання експертизи передбачає зменшення споживчої цінності пам'ятки у зв'язку з відсутністю окремих знань про її причетність до культурних традицій.

2.6. Рівень визнання автора пам'ятки — спеціальний критерій, який застосовується виключно для мистецьких творів і авторських робіт (образотворчого, декоративно-ужиткового мистецтва, музичного, кіномистецтва, літератури, техніки та ін.) і визначає місце і роль автора в історії розвитку світового або національного мистецтва, значення його творчості для того чи іншого регіону, ступінь розповсюдження і популярності його творів. На оцінку творів, пов'язаних з автором, може впливати безперечно доведення авторства. По-різному оцінюються твори з підтвердженням авторством і з авторством під знаком запитання. Якщо авторство не підтверджене, експерт документує коефіцієнт, який

визначає нижню межу збільшення споживчої цінності пам'ятки.

Критерій має три рівні для ранжування значимості пам'яток: перший — інформація про автора відсутня, авторство під знаком запитання, автор не набув визнання або автор набув визнання на місцевому рівні, про нього неодноразово згадують місцеві видання і засоби інформації, його твори експонувалися у громадських місцях та ін.; другий — автор набув визнання на національному рівні, його твори експонуються у національних галереях та інших громадських місцях загальнодержавного рівня, про нього пишуть центральні газети, його творчість вивчають провідні фахівці у сфері вивчення національної культури, твори автора згадуються у національних словниках та енциклопедіях, особисте життя автора є символом національної культури та ін.; третій — автор набув визнання на світовому рівні, його твори описуються у національних і світових енциклопедичних виданнях. Під час атрибуції пам'яток за цим критерієм необхідні посилання на використані джерела інформації, документи, письмові свідчення.

Контраверсійні поправки до цього критерію мають три ступені ранжування відповідно до їх значення в контексті вирішення конкретних експертних завдань. Перший — інформація про рівень визнання автора пам'ятки є повністю достовірною або специфіка поставленого експертного завдання не передбачає використання цього критерію взагалі. Другий рівень значення контраверсійних обмежень полягає у врахуванні часткового браку корисної інформації про рівень визнання автора, хоча ця інформація є корисною. Третій — інформація є потрібною, але невідомою, і завдання експертизи передбачає зменшення споживчої цінності пам'ятки у зв'язку з відсутністю окремих знань про рівень популярності автора.

2.7. Дотичність пам'ятки до історичних подій — універсальний критерій, який однаково застовується під час експертизи будь-яких пам'яток і фіксує факти функціональної причетності пам'яток до тих чи

інших історичних подій. Цей критерій має три рівні для ранжування за показником рівня значимості: перший — пам'ятка не має дотичності до історичних подій або була дотичною до історичних подій місцевого рівня значимості; другий — пам'ятка була дотичною до історичних подій національного рівня, третій — пам'ятка була причетною до історичних подій світового рівня значимості. Для оцінки споживчої цінності пам'яток за цим критерієм необхідні документальні або речові свідчення.

Контраверсійні поправки до цього критерію мають три ступені ранжування відповідно до їх значення у контексті вирішення конкретних експертних завдань. Перший — інформація про дотичність пам'ятки до історичних подій є повністю достовірною або специфіка поставленого експертного завдання не передбачає використання цього критерію взагалі. Другий рівень значення контраверсійних обмежень полягає у врахуванні часткового браку корисної інформації про дотичність пам'ятки до історичних подій, хоча ця інформація є корисною. Третій — інформація про дотичність пам'ятки до історичних подій є невідомою, і завдання експертизи передбачає зменшення споживчої цінності пам'ятки у зв'язку з відсутністю цих знань.

2.8. Дотичність до інших пам'яток історії — універсальний критерій, який визначає культурне значення пам'ятки шляхом доведення її причетності до інших пам'яток, зібрань і колекцій. Причетність визначається на основі наявної інформації, такої, наприклад, як відомості про місце знаходження пам'ятки під час археологічних розкопок, коли останні, за законом України є пам'ятками історії національного рівня. Дотичність експертіваних пам'яток до пам'яток історії може бути також встановленою на підставі архівних документів, які підтверджують цей зв'язок. Критерій має три рівні ранжування за значимістю. Перший — пам'ятка не має причетності до пам'яток історії і культури, або така інформація відсутня, або така інформація не

приймається до уваги у зв'язку із специфікою експертного завдання. Пам'ятка дотична до пам'яток історії і культури місцевого значення; другий — пам'ятка причетна до пам'яток історії і культури національного значення; третій — пам'ятка дотична до пам'яток історії і культури світового значення. Для оцінки споживчої цінності пам'яток за цим критерієм необхідні документальні або речові свідчення.

Контраверсійні поправки до цього критерію мають три ступені ранжування відповідно до їх значення у контексті вирішення конкретних експертних завдань. Перший — інформація про дотичність пам'ятки до інших пам'яток історії є повністю достовірною або специфіка поставленого експертного завдання не передбачає використання цього критерію взагалі. Другий рівень значення контраверсійних обмежень полягає у врахуванні часткового браку корисної інформації про рівень визнання автора, хоча ця інформація є корисною. Третій — інформація невідома, і завдання експертизи передбачає зменшення споживчої цінності пам'ятки у зв'язку з відсутністю цих знань.

2.9. Дотичність пам'ятки до видатних особистостей — це універсальний критерій, тобто такий, що однаково застосовується під час експертизи будь-яких різновидів пам'яток і фіксує факти розпорядництва пам'яткою людьми, визнаними суспільством і відомими широко загалу. Критерій має три рівні для ранжування за значимістю: перший — пам'ятка не причетна до життя і діяльності видатних особистостей, не належала їм і не була передана ними іншим особам або відомостей щодо її дотичності до життя таких людей немає; пам'ятка причетна до життя видатних особистостей місцевого рівня значимості; другий — пам'ятка була дотичною до життя видатних особистостей національного рівня значимості — видатних діячів культури, науки, військових, релігійних та інших діячів; третій — пам'ятка причетна до життя видатних особистостей світового рівня визнання. Для оцінки споживчої цінності пам'яток

за цим критерієм необхідні документальні або речові свідчення.

Контраверсійні поправки до цього критерію ранжуються на три рівні відповідно до їх значення у контексті вирішення конкретних експертних завдань. Перший — інформація про дотичність пам'ятки до видатних особистостей або про її дотичність до видатних особистостей місцевого рівня визнання є повністю достовірною. Можливо, специфіка поставленого експертного завдання не передбачає використання цього критерію взагалі. Другий рівень значення контраверсійних обмежень передбачає врахування часткового браку корисної інформації про дотичність пам'ятки до видатних особистостей, хоча ця інформація є корисною. Третій — інформація є потрібною, але невідомою, і завдання експертизи передбачає зменшення споживчої цінності пам'ятки у зв'язку з відсутністю цих знань.

2.10. Дотичність пам'ятки до мануфактур і шквіл — спеціальний критерій, який вказує на факти створення пам'яток тими чи іншими мистецькими об'єднаннями. Критерій має три рівні для ранжування за показником значимості: перший — пам'ятка не причетна до тих чи інших видатних мистецьких об'єднань, мануфактур і шквіл або немає відповідних достовірних відомостей. Пам'ятка дотична до видатних мистецьких об'єднань мануфактур і шквіл місцевого рівня визнання. Другий — пам'ятка дотична до видатних мистецьких об'єднань, мануфактур і шквіл національного рівня визнання. Третій — пам'ятка причетна до видатних мистецьких об'єднань, мануфактур і шквіл світового рівня визнання. Для оцінки споживчої цінності пам'яток за цим критерієм необхідні документальні свідчення.

Контраверсійні поправки до цього критерію мають три ступені ранжування відповідно до їх значення у контексті вирішення конкретних експертних завдань. Перший — інформація про дотичність пам'ятки до визнаних мануфактур і шквіл є повністю достовірною або специфіка поставленого експертного завдання не передбачає використання цього

критерію взагалі. Другий рівень значення контраверсійних обмежень передбачає врахування часткового браку корисної інформації про дотичність пам'ятки до визнаних мануфактур і шквіл, хоча ця інформація є корисною. Третій — інформація є потрібною, але невідомою, і завдання експертизи передбачає зменшення споживчої цінності пам'ятки у зв'язку з відсутністю знань.

Критерій може бути особливо корисним під час оцінювання окремих пам'яток для музейних колекцій.

2.11. Соціокультурна функція пам'ятки — спеціальний критерій, який вказує на спосіб функціонування пам'ятки у суспільстві. Названий критерій має три рівні ранжування: перший — пам'ятка виконує декоративну функцію, не несе у собі змісту обрядів, у яких вона використовується, а лише атрибутивно супроводжує останні. Другий — пам'ятка є творчим посланням автора, містить авторську ідею (ідеал) і сюжет, спрямований на виховання спостерігача або вплив на суспільство. Третій — пам'ятки, які виражають загальні виховні ідеї устрою і культурних ідеалів суспільства, світогляд нації та релігійні переконання і мають виконувати функцію виховання особистості у рамках загальнокультурних ідеалів. Критерій вимагає глибоких знань історії мистецтв та життя видатних діячів культури. Підтвердженням правильності використання критерію є загально визнані ідеї та факти, які підтверджуються в літературних джерелах. Суперечливі відомості, стосовно яких немає єдиної наукової думки, не підлягають висвітленню в Протоколі. Критерій не враховується, якщо автори мистецького твору—пам'ятки не досягли щонайменше загальнонаціонального визнання.

Контраверсійні поправки до цього критерію мають три ступені ранжування відповідно до їх значення у контексті вирішення конкретних експертних завдань. Перший — інформація про соціокультурну функцію пам'ятки є повністю достовірною або специфіка поставленого експертного завдання не

передбачає використання цього критерію взагалі. Другий рівень значення конраверсійних обмежень передбачає врахування часткового браку корисної інформації про соціокультурну функцію пам'ятки, хоча ця інформація є корисною. Третій – інформація є потрібною, але невідомою, і завдання експертизи передбачає зменшення споживчої цінності пам'ятки у зв'язку з відсутністю цих знань.

2.12. Масштабність творчої ідеї – спеціальний критерій, який використовується у тих випадках, коли необхідно врахувати підвищення споживчої цінності пам'ятки на підставі того, що сила естетичних вражень експерта від її спостереження є високою. Критерій має ранжування на три рівні значимості: перший – пам'ятки, які відображають пересічні і популярні ідеї, легко сприймаються усіма спостерігачами, не пов'язані з напруженням сюжету, не порушують проблемних питань; другий – пам'ятки, які представляють нові творчі ідеї, сюжетно напружені і викликають глибокі переживання, естетичні почуття та відкривають особливий погляд на речі, історичні події і природні явища; третій – пам'ятки, які мають світоглядний зміст розкривають високі моральні, духовні ідеали, являють собою яскраві та переламні для розвитку світової культури артефакти. Використання критерію вимагає докладних пояснень у Протоколі та врахування загальної і незалежної думки фахівців.

Контраверсійні поправки до цього критерію мають три ступені ранжування відповідно до їх значення у контексті вирішення конкретних експертних завдань. Перший – інформація про масштабність творчої ідеї пам'ятки є повністю достовірною або специфіка поставленого експертного завдання не передбачає використання цього критерію взагалі. Другий рівень значення конраверсійних обмежень передбачає врахування факту часткового браку корисної інформації про масштабність творчої ідеї пам'ятки, хоча ця інформація є корисною. Третій – інформація є потрібною, але невідомою, і завдання експертизи пе-

редбачає зменшення споживчої цінності пам'ятки у зв'язку з відсутністю цих знань.

2.13. Наукова значимість – універсальний критерій, який вказує на значимість пам'ятки як джерела історичної, природничої та іншої інформації при вирішенні дослідницьких завдань для доведення наукових гіпотез, фактів історії та пояснення природних явищ і процесів. Критерій має три ступені ранжування: перший – пам'ятки, які є типовими, широковідомими, пересічними і не становлять наукової новачки або наукового відкриття. Вони описані як типові у відповідній літературі. Другий – пам'ятки, які є рідкісними або новітніми, маловідомими, і викликають інтерес широкого наукового загалу фахівців. Ці пам'ятки описані як рідкісні у спеціальній літературі. Третій – пам'ятки, які є одиничними у своєму роді, мають виняткове значення для доведення вкрай вагомих наукових гіпотез, унікальних фактів історії та пояснення унікальних природних явищ і процесів.

Контраверсійні поправки до цього критерію мають три ступені ранжування відповідно до їх значення у контексті вирішення конкретних експертних завдань. Перший – інформація про наукову значимість пам'ятки є повністю достовірною або специфіка поставленого експертного завдання не передбачає використання цього критерію взагалі. Другий рівень значення конраверсійних обмежень передбачає врахування факту часткового браку корисної інформації про наукову значимість пам'ятки, хоча ця інформація є корисною. Третій – інформація є потрібною, але невідомою, і завдання експертизи передбачає зменшення споживчої цінності пам'ятки у зв'язку з відсутністю цих знань.

2.14. Художня цінність пам'ятки – спеціальний критерій, який вказує на значимість пам'ятки як самостійного твору мистецтва, що встановлюється в процесі виявлення його художніх особливостей і естетичних характеристик. Під час експертизи художніх творів часто є головним критерієм. Критерій має три рівні ранжування: перший –

пам'ятка має посередню художню цінність; другий – пам'ятка має високу художню цінність; третій – пам'ятка має винятково високу художню цінність. Для правильного використання критерію слід зважати на висновки провідних фахівців, зроблені на підставі порівняння твору з іншими аналогічними творами мистецтва або, у разі неможливості виявлення такої інформації, застосовувати найменший коефіцієнт збільшення прогнозованої вартості.

Контраверсійні поправки до цього критерію мають три ступені ранжування відповідно до їх значення у контексті вирішення конкретних експертних завдань. Перший – інформація про художню цінність пам'ятки є повністю достовірною або специфіка поставленого експертного завдання не передбачає використання цього критерію взагалі. Другий рівень значення конраверсійних обмежень передбачає врахування факту часткового браку корисної інформації про художню цінність пам'ятки, хоча ця інформація є корисною. Третій – інформація є потрібною, але невідомою, і завдання експертизи передбачає зменшення споживчої цінності пам'ятки у зв'язку з відсутністю цих знань.

2.15. Рівень технічної досконалості – спеціальний критерій, який застосовується для мистецьких творів та технічних пам'яток і вказує на можливість збільшення оцінки споживчої вартості пам'ятки у зв'язку з виявом високого рівня досконалості та складності виконавської техніки під час виготовлення пам'ятки. Критерій має два рівні ранжування. Перший – пам'ятка виконана на пересічному рівні технічної досконалості; другий – пам'ятка виконана на високому рівні технічної досконалості. Для правильного застосування критерію необхідні висновки фахівців і порівняння з іншими пам'ятками, схожими за призначенням.

Як контраверсійну поправку до цього критерію застосовують один показник, котрий вказує на можливу технічну недосконалість, виявлений непрофесіоналізм у виготовленні та відсутність ознак достовірного

відтворення ідеї у художніх творах або технологій.

2.16. Особливі якості – універсальний критерій, який передбачає можливість збільшення споживчої цінності пам'ятки за рахунок наявності популярної інформації (широкорозповсюдженої та сповідуваної численними групами людей) про її незвичайні надприродні якості, пов'язані, наприклад, з вилікуванням хвороб, спасінням від бід, чудесами, дотичністю до легенд та народних епосів, релігією та іншими культурними чинниками. Критерій має два ступені ранжування: перший – інформація про пам'ятку не свідчить про наявність особливих якостей; другий – інформація про пам'ятку пов'язана з відомостями про її надзвичайні властивості. Так, численні благодіяння ікон описуються у спеціальних церковних книгах, а чудеса, які відбуваються в народних легендах, можуть бути пов'язані з цілком реальними місцями, джерелами, скелями і старовинними будівлями. Такі свідчення, що передаються з покоління в покоління, не потребують верифікації в документах і приймаються на віру.

Контраверсійні поправки до цього критерію мають два ступені ранжування відповідно до їх значення в контексті вирішення конкретних експертних завдань. Перший – інформація про особливі якості пам'ятки є повністю достовірною або специфіка поставленого експертного завдання не передбачає використання цього критерію взагалі. Другий рівень значення контраверсійних обмежень передбачає врахування факту часткового браку корисної інформації про особливі якості пам'ятки, хоча ця інформація є корисною.

2.17. Цінність матеріалів – спеціальний критерій, який вказує на можливість збільшення споживчої якості пам'ятки у зв'язку з тим, що вона виготовлена з важливих матеріалів, цінність яких полягає передусім у тому, що вони є рідкісними, пов'язані з культурними традиціями або представлені дорогоцінними металами і коштовним камінням. Так, звичайна церковна

ікона може бути виготовлена, за повір'ям, з деревини хреста, на якому розп'яли Ісуса Христа або з уламків Носового ковчега. Цінним може виявитися фрагмент полотна з картини видатного художника або окремі емальовані мозаїки з давно зниклих монументальних творів Михайлівського золотоговерхого монастиря в Києві. Критерій має три ступені ранжування. Перший – пам'ятка виготовлена із звичайних матеріалів. Другий – пам'ятка виготовлена з цінних матеріалів. Третій – пам'ятка виготовлена з особливо цінних матеріалів. Для правильного врахування критерію необхідні спеціальні дослідження та поради фахівців.

Контраверсійні поправки до цього критерію мають три ступені ранжування відповідно до їх значення у контексті вирішення конкретних експертних завдань. Перший – інформація про цінність матеріалів, з яких виготовлено пам'ятку, є повністю достовірною або специфіка поставленого експертного завдання не передбачає використання цього критерію взагалі. Другий рівень значення контраверсійних обмежень передбачає врахування факту часткового браку корисної інформації про цінність матеріалів, з яких виготовлено пам'ятку, хоча ця інформація є корисною. Третій – інформація є потрібною, але невідомою, і завдання експертизи передбачає зменшення споживчої цінності пам'ятки у зв'язку з відсутністю цих знань.

2.18. Розміри – універсальний критерій, який дозволяє експерту прогнозувати суттєве збільшення споживчої цінності пам'яток у разі, якщо пам'ятка має рідкісні або унікальні розміри (великі або малі) відносно своїх типових аналогів, і саме цей факт робить її незвичайною і цінною. Критерій має два рівні ранжування за значущістю: перший – пам'ятки, типові за розмірами; другий – пам'ятки, які мають рідкісні або унікальні розміри (завеликі або замалі). Так, створення автором іконописного сюжету на маковому зернятку – це прояв його високої майстерності й точності, який доведено саме шляхом зменшення

розмірів традиційного предмета.

Контраверсійні поправки до цього критерію мають три ступені ранжування відповідно до їх значення у контексті вирішення конкретних експертних завдань. Перший – інформація про розміри пам'ятки є повністю достовірною або специфіка поставленого експертного завдання не передбачає використання цього критерію взагалі. Другий рівень значення контраверсійних обмежень передбачає врахування факту часткового браку корисної інформації про факт особливості розмірів пам'ятки, хоча ця інформація є корисною. Третій – інформація є потрібною, але невідомою, і завдання експертизи вимагає зменшення споживчої цінності пам'ятки у зв'язку з відсутністю цих знань.

2.19. Знаки та позначки – спеціальний критерій, який вказує на необхідність збільшення споживчої цінності пам'яток у зв'язку з наявністю на них авторських монограм, іменників, підписів, клейм, печаток та інших знаків, які мають велике значення для відтворення історії створення предмета, його побутування тощо. Критерій має два ступені для ранжування: перший – пам'ятка не має на собі позначок і знаків; другий – пам'ятка має позначки та знаки, які є цінними свідченнями про її походження та історію побутування. Цей критерій не застосовують у тих випадках, коли знаки та позначки зроблені сучасними авторами, їх сучасниками, сторонніми щодо історії пам'ятки особами та офіційними органами.

Контраверсійні поправки до цього критерію мають три ступені ранжування відповідно до їх значення у контексті вирішення конкретних експертних завдань. Перший – інформація про знаки і позначки є повністю достовірною або специфіка поставленого експертного завдання не передбачає використання цього критерію взагалі. Другий рівень значення контраверсійних обмежень передбачає врахування факту часткового браку корисної інформації про знаки і позначки, є підозра щодо їх справжності, хоча ця інформація є корисною. Третій – інформація є

потрібною, але відсутня, і завдання експертизи вимагає зменшення споживчої цінності пам'ятки.

2.20. Комплектність – спеціальний критерій, який передбачає можливість зниження споживчої якості пам'ятки у зв'язку з тим, що вона є лише частиною якогось предмета або окремим предметом з колекції споріднених предметів. Критерій має два ступені ранжування. Перший – пам'ятка є повністю комплектною; другий – пам'ятка є некомплектною.

Контраверсія закладена в самому критерії (в другому ступені ранжування).

2.21. Стан збереження – універсальний критерій, який передбачає можливість зниження споживчої якості пам'ятки у зв'язку з тим, що вона пошкоджена. Контраверсія закладена в самому

ранжуванні критерію. Критерій має чотири ступені ранжування. Перший – пам'ятка є повністю збереженою (без пошкоджень). Другий – стан збереження пам'ятки задовільний, тобто немає значних механічних пошкоджень, є забруднення, запилення тощо; третій – стан збереження пам'ятки незадовільний, тобто предмет має значні механічні пошкодження: осипи, тріщини, сколи, прорвані місця тощо. Якщо предмет складається з уламків, то останні в комплекті представлені неповністю. Четвертий – пам'ятка представлена окремими фрагментами, які не дозволяють її повністю відновити.

Слід окремо зауважити, що експертна практика часто вимагає від виконавця врахування окремих непередбачених обставин, критеріїв, які за змістом є унікальними, або

фактів, які досі не були відомими. Отже, немає нічого дивного в тому, що результати експертиз, проведених різними фахівцями і у різний час можуть містити суттєві розбіжності. Споживач експертних послуг має бути повідомлений про суть експертизи і причини її можливої корекції в результатах. Повний звіт про експертну роботу є вкрай важливим.

Якщо дійсно виникла потреба у корегуванні поіменованого вище переліку критеріїв, експерт зобов'язаний скласти у відповідній графі Протоколу повний опис усіх додаткових критеріїв, які він використовує, та пояснити спосіб врахування їх під час прогнозування споживчої цінності і споживчої вартості. Така поведінка є запорукою відтворюваності результатів експертизи.

ПОРЯДОК РОБОТИ ПІД ЧАС ОЦІНКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

Археологічні пам'ятки є досить специфічним об'єктом експертизи, адже їх вивчення починається з ідентифікації на основі наявних і дуже містких наукових знань та матеріалів щодо обставин знаходження і наукової атрибуції, якими володіють лише фахівці. Пам'ятки культури трипільської доби часто супроводжуються точними відомостями про місце знаходження, комплектність, асоціативність з іншими предметами і науковими працями відомих археологів. Більшість пам'яток мають побутове і культове призначення, яке добре розпізнається. З'ясовано також час їх створення. Рівень технічного виконання є пересічним.

Звичайно, під час експертизи виробів трипільської доби ефективними є лише кілька оцінних критеріїв з описаного вище Протоколу, і це є причиною відносно низького рівня вмотивованості оцінних прогнозів. Водночас поглиблення ступеня вивченості предметів і поступове збільшення їх популярності як артефактів давньої культури серед істориків всього світу піднімає їх

значущість, що сприяє загальному збільшенню прогнозних оцінок вартості.

Слід зауважити, що експертна робота – це завжди взаємодія між замовником і виконавцем експертизи, яка визначається договірними стосунками і документально підтверджується спеціально укладеними договорами, де обумовлюються зобов'язання сторін. Результати експертизи є прогнозними, а отже, виконавець не несе відповідальності за можливу комерційну або страхову вартість пам'ятки культури. Він лише вмотивовує можливі фінансові наслідки при втраті чи передачі прав розпорядництва. Суперечності між замовником та експертом вирішуються шляхом переговорів і не підлягають оскарженню в суді, крім випадків, пов'язаних із втратою (пошкодженням) пам'ятки або заподіянням прямої матеріальної шкоди замовнику або експерту.

Після виконання операцій з атрибуції пам'ятки згідно з Протоколом експерт перемножує коефіцієнти збільшення споживчої якості, а результат записує до графі 8 Прото-

колу. У разі виявлення додаткових і підтверджених (у будь-який спосіб) відомостей, що можуть мати вплив на результат експертизи, їх описують у графі 6 Протоколу.

На підставі розрахункового коефіцієнта збільшення базової вартості пам'ятки, поданого у графі 8 Протоколу, обчислюють величину кількості позитивної інформації про пам'ятку у бітах за формулою: $I = \log_2 K$, де: I – кількість позитивної інформації про пам'ятку (споживча цінність); K – розрахунковий коефіцієнт збільшення базової вартості пам'ятки.

Враховуючи числове значення показника кількості позитивної інформації про пам'ятку « I », експерт здійснює класифікаційне визначення пам'ятки, користуючись загальною класифікацією, поданою у таблиці 1. При цьому до графі 7 Протоколу експерт вносить остаточне формулювання. Наприклад, «Пам'ятка світового рівня визнання другого порядку».

Якщо метою експертизи передбачено встановлення прогнозної вартості пам'ятки, експерт обґрун-

Таблиця 1. Загальна класифікація культурних цінностей

Рівень соціокультурної збільшення значимості пам'ятки	Порядок соціокультурної значимості пам'ятки	Кількість інформації в бітах	Коефіцієнт прогнозованої вартості пам'ятки відносно до базової вартості
Пам'ятки культури родового та місцевого рівня значимості	Без конкретизації	0	1
		1	2
		2	4
Пам'ятки культури національного рівня значимості	Другого порядку	3	8
		4	16
	Першого порядку	5	32
		6	64
		7	128
		8	256
		9	512
Пам'ятки культури світового рівня значимості	Третього порядку	10	1024
		11	2048
		12	4096
		13	8192
		14	16384
		15	32768
	Другого порядку	16	65536
		17	131072
		18	262144
		19	524288
	Першого порядку	20	1048576
		21	2097152
		22 і більше	4194304

товує і вписує до Протоколу базову вартість пам'ятки (графа 9), посилаючись при цьому на джерела достовірної інформації, а потім показник базової вартості домножує на коефіцієнт збільшення базової вартості, записаний у графі 8 Протоколу. Результат цієї операції вноситься до графі 10 і виражатиме прогнозовану вартість пам'ятки в одиницях виміру базової вартості.

Кілька слів слід сказати про базову вартість пам'яток культури. Базовою ми називаємо вартість виготовлення сучасної копії предмета. Цей показник відділяє матеріальну вартість від вартості розпорядження культурною пам'яткою, що дозволяє з'ясувати численні практичні і наукові питання. Так, для предметів трипільської культури — с керамічних, бронзових (мідних),

залізних і кам'яних — доцільно користуватися такими показниками базової вартості, які подані в Таблиці 2. Базова вартість металевих виробів, а також золотих і срібних виробів приймається відповідно до біржової вартості цих металів без урахування вартості обробки.

Таблиця 2.

Назва матеріалу	Вартість матеріалу	Собівартість виготовлення копії і роботи в доларах за кілограм
Кераміка	0,03	

ПРИКЛАДИ ОЦІНКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ЗНАХІДОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Таблиця 3. КОЛЕКЦІЯ ПЛАТАР

№ картки	найменування	Прогнозна вартість, од.	клас ¹
10	Кратероподібна посудина. Етап ВІІ. Колекція «ПЛАТАР».	2048	10
11	Амфорка з розписом. Трипілля СІ. Колекція «ПЛАТАР».	1152	9
12	Зооморфна чаша. Трипілля ВІІ. Колекція «ПЛАТАР».	768	8
14	Зерновик з розписом. Етап ВІІ. Колекція «ПЛАТАР».	1600	4
15	Грушоподібна посудина з розписом. Етап ВІІ. Колекція «ПЛАТАР».	3840	7
19	Покришка конічна. Трипілля ВІ-ІІ. Колекція «ПЛАТАР».	48	5
20	Миска з ручкою. Трипілля ВІ-ІІ. Колекція «ПЛАТАР».	768	10
21	Зооморфна статуетка. Трипілля СІ. Колекція «ПЛАТАР».	3840	7
22	Подвійна ритуальна посудина («бінокль») Колекція «ПЛАТАР».	3172	10
23	Глечик з розписом Трипілля ВІІ. Колекція «ПЛАТАР».	256	8

Таблиця 4. НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

№ картки	найменування	Прогнозна вартість, од.	клас ²
1	Конічна покритка. Трипілля ВІ-ІІ. Поселення Щербанівка. Розкопки В. В. Хвойки 1896–99 рр. Національний музей історії України.	409,6	12
2	Горщик з розписом. Трипілля СІ. Поселення Томашівка. Розкопки П. П. Курінного 1925–26 рр. Національний музей історії України.	24576	13
3	Амфорка з розписом. Трипілля СІ. Поселення Томашівка. Розкопки П. П. Курінного 1925–26 рр. Національний музей історії України.	24576	13
4	Зооморфна статуетка Трипілля СІ. Поселення Сушківка. Розкопки В. Є. Козловської 1916 р. Національний музей історії України.	819,2	12
5	Подвійна ритуальна посудина («бінокль»). Трипілля ВІ-ІІ. Розкопки В. В. Хвойки 1896–99 рр. Національний музей історії України.	32718	14

¹ Див.табл.1.² Див.табл.1.

Колекція «ПЛАТАР»

10. Кратер

1. Наявність історії побутування	2
2. Час виготовлення	32
3. Тиражованість	2
4. Причетність до культурних традицій народу	1
5. Рівень суспільного визнання автора	1
6. Причетність до видатних пам'яток культури	1
7. Причетність до видатних особистостей	1
8. Дотичність до видатних мануфактур і шкіл	1
9. Наукова значимість	2
10. Художня цінність	2
11. Комплектність	1
12. Виконавська техніка	2
13. Розміри	1
14. Наявність позначок і знаків	2
15. Стан збереження	0,25
Базова вартість	2
Коефіцієнт збільшення вартості	512
Вага предмета	2
Прогнозна вартість	2048

Колекція «ПЛАТАР»

11. Розписна амфорка

1. Наявність історії побутування	2
2. Час виготовлення	32
3. Тиражованість	1
4. Причетність до культурних традицій народу	1
5. Рівень суспільного визнання автора	1
6. Причетність до видатних пам'яток культури	1
7. Причетність до видатних особистостей	1
8. Дотичність до видатних мануфактур і шкіл	1
9. Наукова значимість	2
10. Художня цінність	2
11. Комплектність	1
12. Виконавська техніка	2
13. Розміри	1
14. Наявність позначок і знаків	2
15. Стан збереження	0,5
Базова вартість	1,5
Коефіцієнт збільшення вартості	512
Вага предмета	1,5
Прогнозна вартість	1152
Класифікаційне визначення	9

Колекція «ПЛАТАР»

12. Зооморфна чаша

1. Наявність історії побутування	2
2. Час виготовлення	32
3. Тиражованість	2
4. Причетність до культурних традицій народу	1
5. Рівень суспільного визнання автора	1
6. Причетність до видатних пам'яток культури	1
7. Причетність до видатних особистостей	1
8. Дотичність до видатних мануфактур і шкіл	1
9. Наукова значимість	2
10. Художня цінність	1
11. Комплектність	1
12. Виконавська техніка	2
13. Розміри	1
14. Наявність позначок і знаків	2
15. Стан збереження	0,25
Базова вартість	2
Коефіцієнт збільшення вартості	256
Вага предмета	1,5
Прогнозна вартість	768
Класифікаційне визначення	8

Колекція «ПЛАТАР»

14. Росписний зерновик

1. Наявність історії побутування	2
2. Час виготовлення	32
3. Тиражованість	1
4. Причетність до культурних традицій народу	1
5. Рівень суспільного визнання автора	1
6. Причетність до видатних пам'яток культури	1
7. Причетність до видатних особистостей	1
8. Дотичність до видатних мануфактур і шкіл	1
9. Наукова значимість	2
10. Художня цінність	1
11. Комплектність	1
12. Виконавська техніка	2
13. Розміри	1
14. Наявність позначок і знаків	2
15. Стан збереження	0,125
Базова вартість	5
Коефіцієнт збільшення вартості	64
Вага предмета	5
Прогнозна вартість	1600
Класифікаційне визначення	6

Колекція «ПЛАТАР»

15. Розписний грушевидний посуд

1. Наявність історії побутування	2
2. Час виготовлення	32
3. Тиражованість	1
4. Причетність до культурних традицій народу	1
5. Рівень суспільного визнання автора	1
6. Причетність до видатних пам'яток культури	1
7. Причетність до видатних особистостей	1
8. Дотичність до видатних мануфактур і шкіл	1
9. Наукова значимість	2
10. Художня цінність	1
11. Комплектність	1
12. Виконавська техніка	2
13. Розміри	1
14. Наявність позначок і знаків	2
15. Стан збереження	0,25
Базова вартість	5
Коефіцієнт збільшення вартості	128
Вага предмета	6
Прогнозна вартість	3840
Класифікаційне визначення	7

Колекція «ПЛАТАР»

19. Конічна кришка

1. Наявність історії побутування	2
2. Час виготовлення	32
3. Тиражованість	1
4. Причетність до культурних традицій народу	1
5. Рівень суспільного визнання автора	1
6. Причетність до видатних пам'яток культури	1
7. Причетність до видатних особистостей	1
8. Дотичність до видатних мануфактур і шкіл	1
9. Наукова значимість	2
10. Художня цінність	1
11. Комплектність	0,5
12. Виконавська техніка	2
13. Розміри	1
14. Наявність позначок і знаків	1
15. Стан збереження	0,25
Базова вартість	1
Коефіцієнт збільшення вартості	32
Вага предмета	1,5
Прогнозна вартість	48
Класифікаційне визначення	5

Колекція «ПЛАТАР»

20. Біконічна миска з фігурною ручкою

1. Наявність історії побутування	2
2. Час виготовлення	32
3. Тиражованість	2
4. Причетність до культурних традицій народу	1
5. Рівень суспільного визнання автора	1
6. Причетність до видатних пам'яток культури	1
7. Причетність до видатних особистостей	1
8. Дотичність до видатних мануфактур і шкіл	1
9. Наукова значимість	2
10. Художня цінність	2
11. Комплектність	1
12. Виконавська техніка	2
13. Розміри	1
14. Наявність позначок і знаків	2
15. Стан збереження	0,5
Базова вартість	1,5
Коефіцієнт збільшення вартості	1 024
Вага предмета	0,5
Прогнозна вартість	768
Класифікаційне визначення	10

Колекція «ПЛАТАР»

21. Зооморфна статуетка

1. Наявність історії побутування	2
2. Час виготовлення	32
3. Тиражованість	2
4. Причетність до культурних традицій народу	1
5. Рівень суспільного визнання автора	1
6. Причетність до видатних пам'яток культури	1
7. Причетність до видатних особистостей	1
8. Дотичність до видатних мануфактур і шкіл	1
9. Наукова значимість	2
10. Художня цінність	1
11. Комплектність	1
12. Виконавська техніка	1
13. Розміри	1
14. Наявність позначок і знаків	1
15. Стан збереження	0,5
Базова вартість	1,5
Коефіцієнт збільшення вартості	128
Вага предмета	0,2
Прогнозна вартість	38,4
Класифікаційне визначення	7

Колекція «ПЛАТАР»

22. Двійний ритуальний посуд

1. Наявність історії побутування	2
2. Час виготовлення	32
3. Тиражованість	2
4. Причетність до культурних традицій народу	1
5. Рівень суспільного визнання автора	1
6. Причетність до видатних пам'яток культури	1
7. Причетність до видатних особистостей	1
8. Дотичність до видатних мануфактур і шкіл	1
9. Наукова значимість	2
10. Художня цінність	2
11. Комплектність	1
12. Виконавська техніка	2
13. Розміри	1
14. Наявність позначок і знаків	2
15. Стан збереження	0,5
Базова вартість	2
Коефіцієнт збільшення вартості	1024
Вага предмета	1,5
Прогнозна вартість	3072
Класифікаційне визначення	10

Колекція «ПЛАТАР»

23. Глечик

1. Наявність історії побутування	2
2. Час виготовлення	32
3. Тиражованість	2
4. Причетність до культурних традицій народу	1
5. Рівень суспільного визнання автора	1
6. Причетність до видатних пам'яток культури	1
7. Причетність до видатних особистостей	1
8. Дотичність до видатних мануфактур і шкіл	1
9. Наукова значимість	1
10. Художня цінність	1
11. Комплектність	1
12. Виконавська техніка	2
13. Розміри	1
14. Наявність позначок і знаків	2
15. Стан збереження	0,5
Базова вартість	2
Коефіцієнт збільшення вартості	256
Вага предмета	0,5
Прогнозна вартість	256
Класифікаційне визначення	8

Національний музей історії України

1. Конічна кришка

1. Наявність історії побутування	4
2. Час виготовлення	32
3. Тиражованість	2
4. Причетність до культурних традицій народу	1
5. Рівень суспільного визнання автора	1
6. Причетність до видатних пам'яток культури	4
7. Причетність до видатних особистостей	4
8. Дотичність до видатних мануфактур і шкіл	1
9. Наукова значимість	2
10. Художня цінність	1
11. Комплектність	1
12. Виконавська техніка	1
13. Розміри	1
14. Наявність позначок і знаків	1
15. Стан збереження	0,5
Базова вартість	1
Коефіцієнт збільшення вартості	4096
Вага предмета	0,1
Прогнозна вартість	409,6
Класифікаційне визначення	12

Національний музей історії України

2. Розписний горщик

1. Наявність історії побутування	4
2. Час виготовлення	32
3. Тиражованість	2
4. Причетність до культурних традицій народу	1
5. Рівень суспільного визнання автора	1
6. Причетність до видатних пам'яток культури	4
7. Причетність до видатних особистостей	2
8. Дотичність до видатних мануфактур і шкіл	1
9. Наукова значимість	2
10. Художня цінність	2
11. Комплектність	1
12. Виконавська техніка	2
13. Розміри	1
14. Наявність позначок і знаків	2
15. Стан збереження	0,25
Базова вартість	2
Коефіцієнт збільшення вартості	8192
Вага предмета	1,5
Прогнозна вартість	24576
Класифікаційне визначення	13

Національний музей історії України

3. Розписна амфорка

1. Наявність історії побутування	4
2. Час виготовлення	32
3. Тиражованість	2
4. Причетність до культурних традицій народу	1
5. Рівень суспільного визнання автора	1
6. Причетність до видатних пам'яток культури	4
7. Причетність до видатних особистостей	2
8. Дотичність до видатних мануфактур і шкіл	1
9. Наукова значимість	2
10. Художня цінність	2
11. Комплектність	1
12. Виконавська техніка	2
13. Розміри	1
14. Наявність позначок і знаків	2
15. Стан збереження	0,25
Базова вартість	2
Коефіцієнт збільшення вартості	8192
Вага предмета	1,5
Прогнозна вартість	24576
Класифікаційне визначення	13

Національний музей історії України

4. Зооморфна статуетка

1. Наявність історії побутування	2
2. Час виготовлення	32
3. Тиражованість	1
4. Причетність до культурних традицій народу	1
5. Рівень суспільного визнання автора	1
6. Причетність до видатних пам'яток культури	4
7. Причетність до видатних особистостей	4
8. Дотичність до видатних мануфактур і шкіл	1
9. Наукова значимість	4
10. Художня цінність	2
11. Комплектність	1
12. Виконавська техніка	1
13. Розміри	1
14. Наявність позначок і знаків	1
15. Стан збереження	0,5
Базова вартість	1
Коефіцієнт збільшення вартості	4096
Вага предмета	0,2
Прогнозна вартість	819,2
Класифікаційне визначення	12

Національний музей історії України

5. Двійний ритуальний посуд

1. Наявність історії побутування	4
2. Час виготовлення	32
3. Тиражованість	2
4. Причетність до культурних традицій народу	1
5. Рівень суспільного визнання автора	1
6. Причетність до видатних пам'яток культури	4
7. Причетність до видатних особистостей	4
8. Дотичність до видатних мануфактур і шкіл	1
9. Наукова значимість	4
10. Художня цінність	2
11. Комплектність	1
12. Виконавська техніка	1
13. Розміри	1
14. Наявність позначок і знаків	2
15. Стан збереження	0,25
Базова вартість	2
Коефіцієнт збільшення вартості	16384
Вага предмета	1
Прогнозна вартість	32768
Класифікаційне визначення	14

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ. РЕЄСТР.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Серед величезної за обсягом бібліографії по трипільській культурі немає жодної публікації з повним переліком її пам'яток на території України. Перші спроби створення локальних реєстрів та карт трипільської культури почалися ще в XIX ст. Завдання створити карту пам'яток Трипілля ставила перед собою Трипільська комісія ВУАК у 1925 р. Тоді було досить детально розроблено систему умовних позначок для цієї карти, розпочато збір даних та створення картотеки. Сліди цієї діяльності збереглися у науковому архіві Інституту археології НАНУ (фонд ВУАК), особистому архіві Макаревича М. Л., який доклав великих зусиль для її завершення. Зберігся рукопис складеної ним карти пам'яток трипільської культури, підготовлений на кінець 50-х рр., але так і не опублікований.

Велику кількість інформації про трипільські пам'ятки збирила свого часу Пасек Т. С. На карті поширення найважливіших поселень, виданій 1949 р., позначено 94 пункти¹. У праці, присвяченій трипільським племенам Подністров'я, на карту було нанесено 125 пам'яток, більшість на території Молдавії².

В опублікованому 1966 р. короткому списку археологічних пам'яток України зусиллями В. Г. Збеневича, В. О. Круця та М. М. Шмаглія було зібрано відомості про понад 960 трипільських пунктів. У виданні зазначено, що список відображає стан вивчення пам'яток на 1960 р³. Якщо мати на увазі, що у списку тоді всього було враховано близько 7 000 пам'яток археології України, то виявиться, що майже кожна сьома з них — трипільська.

У 60–90-ті рр. проведено величезну за своїми обсягами роботу з паспортизації пам'яток історії та культури, в тому

числі багатьох трипільських старожитностей. Ця робота мала велике значення, оскільки їх узяли під охорону, а також було нагромаджено величезний фактичний матеріал, який став базою при створенні довідкових видань. Так, значну кількість трипільських пам'яток було включено у створені в 70-ті–80-ті рр. обласні та регіональні довідники з археології⁴. Таким чином, фактично з'явилися перші локальні карти і реєстри трипільської культури.

Однак подібні зводи було створено не для всіх областей. Зокрема немає довідників по Кіровоградській, Вінницькій, Черкаській областях, в яких відкрито сотні трипільських пам'яток. Після їх виходу у світ було виявлено значну кількість нових поселень, розкопано чимало поховальних комплексів, каталогізація яких проводилася переважно окремими дослідниками в межах розроблених ними наукових тем.

Так, перелік пізньотрипільських пам'яток етапу СІ на території України та Молдови, всього враховано 323 пункти. опубліковано В. А. Дергачовим у 1980 р. Згодом у 1991 р. він разом з В. Г. Манзуруо видав звід поховальних пам'яток Трипілля етапу СІ. На той час налічувалося вже понад 350 пізньотрипільських пам'яток, в тому числі близько 100 поховальних комплексів, від одного до ста і більше поховань⁵. Звід даних про 47 поселень раннього етапу трипільської культури на території України опубліковано В. Г. Збеневичем 1989 р⁶.

У першому виданні «Археології Української РСР» 1971 р. на карти було винесено 171 трипільську пам'ятку (з території України), в тому числі 42 ранні, 38 — для середнього та 91 — для пізнього періоду⁷. У другому виданні на карти винесено 179 пам'яток. З них 26 — для

раннього, 52 — для середнього — початку пізнього та 101 — для пізнього періодів. У передмові зазначено, що всього в Україні відомо близько тисячі поселень трипільської культури⁸.

Публікувалися також регіональні карти пам'яток, переважно для окремих етапів або локальних груп. Карту поселень розвиненого Трипілля (етапи ВІ-ІІ, ВІІ, СІ) у Середньому Побужжі, на якій позначено 84 поселення, видав у своїй монографії С. О. Гусев⁹. На карту трипільських пам'яток Поділля, яке географічно охоплює повністю або частково Чернівецьку, Вінницьку, Тернопільську, Хмельницьку, Вінницьку та Одеську області І. І. Заєць наніс 434 пункти¹⁰. У Державному реєстрі пам'яток археології Івано-Франківської області за станом на 2001 р. враховано понад 300 трипільських місцезнаходжень¹¹.

Цікавою спробою створення зводу трипільських пам'яток на рівні окремого району — Тальнівського Черкаської обл. — зроблено Круцом В. О., В. В. Чабанюком та Чорноволом Д. К. У невеликій, але дуже змістовній праці дано досить повну характеристику 29 пам'яток різних етапів трипільської культури¹². Чудово ілюстроване, воно могло б стати взірцем для подібних видань у майбутньому.

Підбиваючи підсумки нашого огляду, зауважимо, що і в останнє десятиріччя дослідники, як правило, більш ніж приблизно називали загальну кількість пам'яток трипільської культури на території України. Різниця у думках та оцінках щодо цього питання досить відчутна. Так, М. Ю. Відейко у грудні 1994 р. назвав цифру в 1500 пам'яток, а С. М. Рижов — 5000. Таку інформацію наводить румунська дослідниця культури Кукутень К.-М. Манту¹³.

¹ Пасек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА — М. — Л. — № 10. — 1949. — Рис. 1.

² Пасек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. — М. — Л. — № 84. — 1961. — Рис. 1.

³ Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список). — К.: Наукова думка, 1966. — С. 6.

⁴ Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. — К.: Наукова думка, 1984; Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область. — К.: Наукова думка, 1982; Шендрік Н. І. Довідник з археології України (Київська область). — К.: Наукова думка, 1977 та ін.

⁵ Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья. — Кишинев, Штиинца, 1980. — С. 27–49; Дергачев В. А., Манзура В. Г. Погребальные комплексы позднего Триполья. — Кишинев: Штиинца 1991. — С. 17–19;

⁶ Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 201–211.

⁷ Археологія Української РСР. — К.: Наукова думка, 1971. — Карті 3, 4, 5.

⁸ Археология Украинской ССР. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 192–193; 204–205; 224–225.

⁹ Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е. — Вінниця, 1995. — С. 44, рис. 1.

¹⁰ Заєць І. І. Трипільська культура на Поділлі. — Вінниця, 2001. — С. 10–12, рис. 3.

¹¹ Державний реєстр пам'яток археології Івано-Франківської області. — Івано-Франківськ, 2001.

¹² Круц В. О., Чабанюк В. В., Чорновол Д. К. Ранок землеробського світу. Пам'ятки трипільської культури на Тальнівщині. — Київ: Техніка, 2000. — 48 с.

¹³ Mantu K. M. Cultura Cucuteni. Evolutie, cronologie, legaturi. — Piatra — Neamt, 1998. — P. 51.

В. Г. Збенович 1996 р. визначав їх кількість у 1300¹.

При підготовці до видання Енциклопедії трипільської культури було поставлено мету — скласти реєстр та на його підставі підрахувати загальну кількість пам'яток трипільської культури, виявлених на сьогоднішній день в Україні. Пропонований в цьому томі реєстр є результатом колективної праці групи дослідників. У роботі над реєстром взяли участь І. Т. Кочкін, Квітницький М. В., Е. В. Овчинников, Пічкур Е. В., Поліщук Л. Ю., Відейко М. Ю. та М. М. Відейко. Інформація походить переважно із загальнодоступних джерел: публікацій, архівних справ, а також власних розвідок. Значна кількість даних публікується вперше.

До списків включено відомості про поселення, могильники, окремі поховання та знахідки. Реєстр, який на сьогодні є найбільш повним зводом такого роду, охоплює 19 областей України, Автономну республіку Крим та м. Київ, на території яких, за останніми даними, виявлено 2042 пам'ятки, пов'язані з матеріалами трипільської культури. Дані про кількість пам'яток по окремих територіям приведено в таблиці.

суперечлива. Найбільш повно ці дані представлені К.-М. Манту 1998 р. Для території Молдови за станом на 1973 р. В. І. Маркевичем враховано 441 пам'ятку та 89 окремих місцезнаходжень, всього 531 пункт. На території Румунії за станом на 1992 р. Д. Монах називає цифру 1800 пам'яток². В 1984 р. він оприлюднив трохи меншу цифру — 1300 поселень³, але йшлося, імовірно, лише про культуру Кукутень, без урахування ранніх (Прекукутень) та пізніх (Городишта — Фолтешть) комплексів. На території Польщі відомо до 14 місцезнаходжень трипільської кераміки, переважно пізнього етапу, на поселеннях культури ліщастого посуду.

Таким чином, поза межами України відомі, за найбільш оптимістичними оцінками, близько 2350 пам'яток. Отже, загальна кількість місцезнаходжень на сьогодні становить до 4400. Ця цифра може вважатися найбільш підтверженою оприлюдненими результатами досліджень. Якщо врахувати, що 1993 р. В. О. Дергачов оцінював загальну кількість комплексів Трипілля-Кукутень у 2500⁴, то бачимо, що створення нашого реєстру досить помітно вплине на загальну статистику. Зібрані у ньому дані можуть стати основою не лише для створення повномасштабної карти або Атласу трипільської культури, але й важливим джерелом для наукових досліджень.

В описі багатьох пам'яток зазначено: «руйнується», «сильно зруйнована», «нині не існує». З таких пунктів можна було б скласти окремі, і на жаль — досить довгий перелік втраченої трипільської археологічної спадщини України, яка є світовим надбанням. Це тривожний сигнал про те, що старожитності, які пережили тисячоліття по-стійно перебувають під загрозою знищення, втрачаються і можуть бути втрачені. Найбільше збитків цій спадщині наносять нині господарська та будівельна діяльність, стихійні чинники, а також активність «чорних археологів». Достойною відповіддю на цей виклик мають бути, на нашу думку, посилення контролю за станом пам'яток, своєчасне та повномасштабне

законодавства та міжнародних зобов'язань України.

Опис пам'яток дано по областях, в межах областей — по районах, населені пункти в межах районів розміщені в алфавітному порядку. Якщо біля населеного пункту, або на території, виявлено кілька пам'яток, то його назва дається лише раз на початку опису.

У реєстрі зазначено також інформацію про місце розташування, історію відкриття і дослідження, характер знахідок та місце їх зберігання, відносно датування пам'ятки відповідно до періодизації пам'яток трипільської культури⁵.

Посилання на джерела розміщені в кінці кожного опису у вигляді коду. Перша цифра означає порядковий номер джерела (публікація, архівна справа) у списку літератури. Кожен обласний реєстр має список літератури з власною нумерацією. Друга цифра — сторінка. Посилання зроблено, як правило, на основне джерело інформації, кілька джерел вказано у випадку, коли вони містять суттєву додаткову інформацію. Якщо посилання на літературу відсутнє, йдеться про неопубліковану інформацію.

М. Ю. Відейко

**РЕЄСТР ПАМ'ЯТОК
ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

області	пам'яток
Вінницька область	295
Волинська область	9
Дніпропетровська облас	10
Житомирська область	55
Запорізька область область	1
Івано-Франківська область	328
Київська область	191
Кіровоградська область	37
Автономна республіка Крим	2
Львівська область	3
Миколаївська область	19
Одеська область	124
Полтавська область	3
Рівненська область	33
Тернопільська область	122
Херсонська область	5
Хмельницька область	207
Черкаська область	278
Чернівецька область	310
Чернігівська область	10
Разом	2042

Інформація про кількість пам'яток поза межами України часом досить досліджень у відповідності до діючого

¹ Zbenovich V. G. The Tripolye culture: Centenary of Research // Journal of World Prehistory. — Vol. 10. — 1996. — P. 200.

² Mantu K. M. Cultura Cucuteni... — P. 50—51.

³ Монах Д. Послание из глубины тысячелетий // Румынская литература. — 1984. — № 6. — С. 21.

⁴ Dergachev V. A. Modelles d'établissements de la culture de Tripolie // Prehistoire Europeen. — 1993. — 5. — P. 102.

⁵ Докладніше про періодизацію пам'яток трипільської культури див. розділ другий у цьому томі.

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

1. с. Бригідівка Барський район
Поселення знаходиться на південний схід від села на схилах мису. Розвідкові розкопки С. М. Рижова 1983 р. Пам'ятку віднесено до етапу ВП.
94, с. 11–12.
2. с. Гайове, уроч. Барське I Барський район
Трипільське поселення поблизу села на мисі лівого берега р. Рівець (ліва притока Рову) в уроч. Барське. Відкрито і досліджено П. І. Хавлюком у 1997–98 рр.
105.
3. с. Гайове, уроч. Барське II Барський район
Поселення трипільське поблизу села на мисі лівого берега р. Рівець (ліва притока Рову) в уроч. Барське. Відкрито і досліджено П. І. Хавлюком у 1997–98 рр.
105.
4. с. Пилипи Барський район
Поселення знаходиться на північній околиці села. Займає полого плато лівого берега безіменного струмка, притоки р. Лядова. На поверхні простежені залишки глиняних «площадок», зібрані фрагменти кераміки, зернотерок, кісток тварин. Пам'ятка відкрита в 1965 р. краєзнавцем В. Д. Гопаком, попередньо віднесено до середнього або пізнього Трипілля.
16, с. 3–4.
5. с. П'ятківка Барський район
Пам'ятка розташована поблизу села.
55.
6. с. Українське Барський район
Пам'ятка розташована поблизу села.
55.
7. с. Ходаки Барський район
уроч. Дубки
Поселення знаходиться в урочищі Дубки, на південний захід від села на лівому березі р. Лядовій. Займає похилій схил плато, обмеженого з двох боків неглибокими ярами, площа становить близько 7 га. Простежена колова забудова. Відкрито та частково досліджувалося в 1982 р. Вінницьким загonom Листоєвої експедиції: Б. В. Магомедов, С. М. Рижов, Б. І. Лобай.
8. с. Ялтушків Барський район
Ялтушків I
Поселення знаходиться на південний схід від села, на похилому правому березі р. Лядава в урочищі Борисове Поле. Займає довгий мисоподібний виступ плато, утворений вигином річки. Площа становить 100–120 га. Планування, ймовірно, концентричними колами з радіальною забудовою центральної ділянки. Відкрито в 1965 р. розвідками краєзнавця В. Д. Гопака. Досліджувалася В. П. Прилишко, С. М. Рижовим і В. О. Шумовою у 1978, 1983, 1993 рр. Розкопано 2 житла-«площадки». Матеріали зберігаються у фондах Вінницького краєзнавчого та Вінницького обласного художнього музеїв. Є найбільшим трипільським поселенням у Придністров'ї. Пам'ятку віднесено до петренської групи початку етапу СІ.
16, с. 8–9; 79, с. 23–24; 90, с. 110–111; 94, с. 11–12; 89, с. 14–15; 91.
9. Ялтушків 2
Поселення знаходиться на північно-східній околиці села, займає схили лівого берега р. Лядава. На поверхні виявлена кераміка з поліхромним розписом та заглибленим орнаментом. Пам'ятка відкрита в 1965 р. краєзнавцем В. Д. Гопаком, віднесено до етапу VI–VII.
16, с. 8–9; 94, с. 11–12.
10. м. Бершадь Бершадський район
Пам'ятка розташована поблизу міста.
55.
11. с. Велика Кирилівка Бершадський район
Пам'ятка розташована поблизу села.
55.
12. с. Кидрасівка Бершадський р-н
Пам'ятка розташована поблизу села.
55.
13. с. Лісничє Бершадський район
Пам'ятка розташована поблизу села.
55.
14. с. Чернятка (Шумилове) Бершадський район
Трипільське та неолітичне поселення в околицях села, займає ділянку надзапlavної тераси лівого берега р. Південний Буг. Досліджувалося у 1960–61 рр. Бузькою експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В. М. Даниленка. Розкопано більш 300 кв.м. Виявлено розташовані поруч залягання решток буго-дністровської культури та Трипілля А. Серед ранньотрипільських матеріалів: фрагменти кераміки, знаряддя з кременю, кістки тварин.
33, с. 121; 34.
15. м. Вінниця
Трипільське поселення на території міста. Звідси походить крем'яна шліфована сокирка, що була виявлена і передана школярами. Зберігається в Національному музеї історії України в м. Києві.
118, с. 56–57.
16. с. Бухонники Вінницький р-н
Поселення знаходиться поблизу села. Відкрито в 1979 р. експедицією під керівництвом Заїця І. І. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького педагогічного інституту. Пам'ятку віднесено до раннього трипілля перехідного етапу А-VI.
40, с. 272; 60, с. 14.
17. с. Іванівка Вінницький район
Пам'ятка розташована поблизу села.
55.
18. с. Ільківка Вінницький район
Пам'ятка розташована поблизу села.
55.
19. с. Лука-Мелешківська Вінницький район
Пам'ятка розташована поблизу села.
55.
20. с. Майдан Вінницький район
Пам'ятка розташована поблизу села.
55.

21. с. Медвеже Вушко Вінницький р-н Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
22. с. Мітлинці Вінницький район Поселення знаходиться на північ від села, праворуч від дороги Гайсин – Носівці – Ситків. Займає берег струмка перерізаного глибокою балкою. Відкрито в 1954 р. П. І. Хавлюком. На поверхні частково простежуються залишки жител-«площадок». Виявлені знаряддя з кременю, розтиральники, фрагмент антропоморфної скульптури, моделька колеса з хрестоподібним монохромним розписом чорною фарбою та фрагменти друшляків. Пам'ятка попередньо віднесена до етапу СІ. 102, с. 1–9.
23. с. Некрасово Вінницький район Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
- с. Ометинці Вінницький район
24. Ометинці І Поселення знаходиться на північно-східній околиці села. Займає схили плато на площі 200×250 м. На поверхні простежені залишки глиняних площадок. Відкрито в 1954 р. П. І. Хавлюком. Виявлена кераміка орнаментована боріздчастим орнаментом, гранітні зернотерки та розтиральники. Пам'ятку віднесено до етапу VI-VII. 102, с. 1–9.
25. Ометинці II Поселення знаходиться на північ від села в урочищі Стрільця в 400 м від Ометинці І. Займає полого плато на площі 300×400 м. Відкрито в 1954 р. П. І. Хавлюком. На поверхні виявлені фрагменти кераміки з монохромним розписом. Пам'ятка попередньо віднесена до етапу СІ. 102, с. 1–9.
26. с. Писарівка Вінницький район Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
27. с. Прибузьке Вінницький район Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
28. с. Степанівка Вінницький район Поселення знаходиться в 3 км від села. Займає північний схил пагорбу на площі 15 га. На поверхні зібрано вироби з кременю, фрагменти кераміки та антропоморфна пластика з прокресленим орнаментом типу Луки-Врублівецької. Відкрито в ході розвідок Вінницького педінституту ім. М. Островського в 1988 р. Матеріали зберігаються у фондах інституту. Пам'ятку віднесено до тростянецької групи (за Гусевим С. О. та І. І. Зайцем) перехідного етапу А-VI. 61, с. 14; 31, с. 9–10.
29. с. Сокиринці Вінницький район Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
30. с. Хижинці Вінницький район Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
31. с. Цвіжин Вінницький район Поселення знаходиться на південно-східній околиці села, займає мисоподібний пагорб правого берега р. Батіг (ліва притока Південного Бугу), що здійснюється на 7 м над долиною. Площа становить 15 га, планування жител по колу. Відкрите І. І. Зайцем у 1973 р., розкопано ним же у 1975 р. Досліджено 1 заглиблене житло розміром 5×6×0,8 м. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. Пам'ятку віднесено до біликівського типу етапу VI-VII. 51, с. 275–276; 53, с. 325; 21.
32. с. Шкуринці Вінницький район Поселення знаходиться на околиці села. Досліджувалося експедицією Вінницького педінституту імені М. Островського. Матеріали зберігаються в педінституті ім. М. Островського. Пам'ятку віднесено до раннього трипілья тростянецької групи (за С. О. Гусевим та Зайцем І. І.) перехідного етапу AIV-VI. 60, с. 14; 31, с. 9–10.
33. с. Юрківці Вінницький район Поселення знаходиться на південній околиці села. Займає рівнинне плато, яке обмежене з двох боків невеликими струмками, на площі 300×200 м. На поверхні простежені залишки глиняних «площадок». Виявлена кераміка з поліхромним розписом та боріздчастим орнаментом. Відкрито в 1954 р. П. І. Хавлюком. Пам'ятка попередньо віднесена до етапу V. 102, с. 1–9.
34. с. Якушенці Вінницький район Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
35. с. Бубнівка Гайсинський район Поселення знаходиться на північний схід від села, займає плато лівого берега р. Соб. На поверхні виявлено фрагменти кераміки з заглибленим орнаментом та монохромним розписом фарбою чорного кольору, зооморфну фігурку, знаряддя з кременю, зернотерку, вістря стріли. Пам'ятка відкрита в середині 1950 рр. П. І. Хавлюком, віднесено до етапу VI. 96, с. 18–20.
36. с. Гранове Гайсинський район Гранове I Поселення знаходиться поблизу села. Відкрито в 1963 р. розвідками П. І. Хавлюка. Пам'ятку попередньо віднесено до етапу В. 98, с. 3.
37. Гранове II Гайсинський район Поселення знаходиться поблизу села. Відкрито в 1963 р. розвідками П. І. Хавлюка. Пам'ятка попередньо віднесена до етапу В. 98, с. 3.
38. с. Губник Гайсинський район Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
39. с. Гунча Гайсинський район Поселення знаходиться на північній околиці села, на поверхні виявлено фрагменти кераміки з заглибленим орнаментом і каннелюрним штампом, крем'яне вістря стріли. Пам'ятку відкрив в середині 1950 рр. П. І. Хавлюк, віднесено до етапу А. 96, с. 18–20.
40. с. Даньківка Гайсинський район Поселення знаходиться поблизу села. Відкрито в 1963 р. розвідками П. І. Хавлюка. Пам'ятку попередньо віднесено до етапу В. 98, с. 3.
41. с. Кисляк Гайсинський район Поселення знаходиться в північній частині села, займає надзаплавну терасу лівого берегу р. Соб. На поверхні зібрано фрагменти кераміки з заглибленим орнаментом. Пам'ятка відкрита в середині 1950 рр. П. І. Хавлюком, віднесено до середнього трипілья перехідного

- етапу VI-VII.
96, с. 18–20; 22, с. 114–125.
42. с. Косаново Гайсинський район
Пам'ятка розташована поблизу села.
55.
43. с. Кочурів Гайсинський район
Поселення знаходиться поблизу села, «вище ранньослов'янського селища». Відкрито під час розвідки П. І. Хавлюка в 1966 р.
104.
44. с. Кунка Гайсинський район
Поселення знаходиться на лівому березі річки, вище села. Відкрито розвідками П. І. Хавлюка в 1964, 1966 рр.
99, с. 1; 104.
45. с. Ладжиженські хутори Гайсинський район
Поселення знаходиться в центрі села на плато. На поверхні простежені залишки одного житла «площадки». Пам'ятка відкрита в середині 1950 рр. П. І. Хавлюком, віднесено до середнього трип'їлля етапу VI.
96, с. 18–20.
46. с. Михайлівка Гайсинський район
Багатшарове поселення трип'їльське та черняхівське знаходиться на південь від села в урочищі Ярки. Займає мис лівого берега р. Дністра на площі 50000 кв.м. На поверхні простежені залишки наземних жител. Виявлена кераміка з поліхромним розписом та заглибленим орнаментом. Пам'ятка відкрита в 1946–48 рр. експедиціями ІА АН УРСР та ІА АН СРСР. Попередньо віднесено до етапу VI.
10, с. 124–125.
47. с. Михайлівка Гайсинський район
Багатшарове поселення знаходиться на околиці села біля знищеного доту. В урвищі берега р. Дністра простежені залишки шарів трип'їльської та черняхівської культур. Відкрито в 1964 р. розвідками П. І. Хавлюка.
99, с. 4; 101, с. 28–30.
48. с. Михайлівка Гайсинський район
Багатшарове поселення знаходиться на вузькій надзаплавній терасі р. Дністра вище села. В урвищі берега та на терасі простежені залишки шарів трип'їльської культури та пізньої бронзи.
- Відкрито в 1964 р. розвідками П. І. Хавлюка. Пам'ятка попередньо віднесено до етапу СІ.
99, с. 4.
49. с. Мелешків Гайсинський район
В районі села поселення трип'їльської культури.
55.
50. с. Польове Гайсинський район
Поселення знаходиться поблизу села. Відкрито в 1963 р. розвідками П. І. Хавлюка. Пам'ятка попередньо віднесено до етапу СІ.
98, ч. II, с. 3.
51. с. Рахни Собо́ві Гайсинський район
Поселення знаходиться на північний захід від села. Займає схили надзаплавної тераси р. Соб. Пам'ятка відкрита в середині 1950 рр. П. І. Хавлюком, обстежена в 1968 р. І. П. Пилипчуком. З нього походить жіноча скульптурка на масивній стовпчастій ніжці. Віднесено до етапу СІ.
96, с. 18–20; 22, с. 114–125; 85, с. 65–68.
52. с. Рахни Собо́ві Гайсинський район
Поселення знаходиться на північний захід від села. Займає уступ надзаплавної тераси р. Соб. Відкрито в середині 1950 рр. П. І. Хавлюком. Матеріали відносяться до раннього трип'їлля.
96, с. 18–20.
53. с. Степашки Гайсинський район
Пам'ятка розташована поблизу села.
55.
54. с. Харпачка Гайсинський район
Багатшарове поселення знаходиться в південно-західній частині села. Займає мис, утворений берегом Ладжиженського водосховища та ярмом Бурти, на площі 100×150 м. Поселення відкрито в 1954 р. П. І. Хавлюком, досліджувалося в 1963 р. М. Л. Макаревичем та вчителем-краснавцем А. І. Сенченко, в 1964 р. повторно обстежувалося П. І. Хавлюком. Культурні шари: Трип'їлля, доба бронзи, черняхівська культура, ранні слов'яни, Давня Русь. Трип'їльський шар попередньо віднесено до етапу А.
108, с. 5; 99, с. 1; 103, с. 1.
55. хут. Червоний Гайсинський район
Пам'ятка розташована поблизу села.
- 55.
56. с. Шабельне Гайсинський район
Поселення знаходиться поблизу села. Відкрито в 1963 р. розвідками П. І. Хавлюка. На поверхні простежені залишки від глиняних «площадок». Пам'ятка попередньо віднесено до середнього етапу.
98, с. 3.
57. с. Ярмолинці Гайсинський р-н
Пам'ятка розташована поблизу села.
103, с. 7.
- м. Жмеринка
58. Жмеринка I
Поселення обстежувалося в 1976 р. експедицією Вінницького музею. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького музею. Пам'ятку віднесено до етапу VI-VII.
49, с. 294–295; 22, с. 114–125.
59. Жмеринка II
Поселення обстежувалося в 1976 р. експедицією Вінницького музею. Пам'ятку віднесено до пізнього трип'їлля етапу СІ. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького музею.
49, с. 294–295; 22, с. 114–125.
60. с. Білківці Жмеринський р-н
Поселення знаходиться на західних околицях села, на схилі невеликого підвищення, в 1,5 км від русла р. Ров, притоки Південного Бугу. Площа становить 250×150 м. На поверхні виявлено 30 наземних жител і господарчих споруд. Відкрито у 1975 р. Б. С. Жураківським. Досліджувалося в 1976 р. експедицією Вінницького обласного краєзнавчого музею, розкопане одне заглиблене житло розміром 2,6×4,6×0,8 м. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького краєзнавчого музею. Епонімна пам'ятка поселень білківського типу середньобузької локальної групи, етап VI-VII.
49, с. 294–295; 61, с. 14–15; 22, с. 114–125; 55; 27.
61. с. Будьки Жмеринський район
Поселення знаходиться поблизу села, обстежувалося в 1976 р. експедицією Вінницького музею. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького музею.
49, с. 294–295; 61, с. 14–15.
62. с. Кам'яногірка Жмеринський р-н
Пам'ятка розташована поблизу села.

55. попередньо віднесена до середнього трипілля.
63. с. Олексіївка Жмеринський район Поселення знаходиться на захід від села на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Мурафа. Площа становить 500×150 м. Відкрито і обстежено у 1996 р. М. В. Потупчиком і М. С. Левадою. 77, с. 12; 88, с. 4–5.
64. с. Потоки Жмеринський район Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
65. с. Потоки Жмеринський район Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
66. с. Рожеші Жмеринський район Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
67. с. Слобода Жмеринський район Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
68. с. Стодудьці Жмеринський район Поселення знаходиться на південь від села на високому мисоподібному плато та його схилах біля злиття р. Рів з її лівою притокою. Площа становить 600×400 м. Відкрито і обстежено у 1996 р. М. В. Потупчиком і М. С. Левадою. 77, с. 9; 88 с. 3.
69. с. Тарасівка Жмеринський р-н Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
70. м. Іллінци Іллінецький район З міста походять матеріали раннього трипілля, зберігаються у фондах Одеського археологічного музею. 15, с. 175.
71. м. Дашев Іллінецький район Поселення знаходиться на південно-західній околиці міста в уроч. Левада. Займає невеликий схил біля глибокого яру «Зарічка». Відкрито П. І. Хавлюком під час розвідки 1966 р., обстежене у 1968 р. Пилипчук І. П. На поверхні простежені залишки шести глиняних «площадок» 4×10 м, які розташовані півколом з заходу на схід. Виявлена кераміка з поліхромним розписом чорною та коричневою фарбами. Пам'ятка
72. с. Борисівка Іллінецький район Борисівка I Поселення знаходиться поблизу села. Відкрито у 1904–05 рр. М. Ф. Біляшівським, досліджене ним у 1925 р. разом з П. П. Курінним. На площі 250 кв.м розкопано 5 ям-землянок. В 1948 р. обстежувалося експедицією Т. С. Пасек, в 1969 та 1976 рр. – експедицією Вінницького обласного краєзнавчого музею під керівництвом І. І. Зайця. Частина матеріалів зберігається у фондах музею. Пам'ятка належить до початку етапу VI. 39, с. 17; 49, с. 294–295.
73. Борисівка II Поселення знаходиться на південно-східній околиці села. На поверхні виявлена кераміка з монохромним розписом чорною фарбою. Пам'ятка відкрита в середині 1950 рр. Хавлюком П. І., віднесено до етапу CI. 96, с. 18–20; 22, с. 114–125.
74. с. Вербівка Іллінецький район Вербівка I Поселення знаходиться на південний схід від села, займає південно-східну частину видовженого мисоподібного пагорбу в басейні р. Соб (ліва притока Південного Буту). Пам'ятка відкрита у 1953 р. В. І. Хавлюком, Ним же проведені невеликі розкопки у 1954 р. На площі 100×150 м виявлено залишки 30 глинобитних споруд, розмішених безсистемно, а також землянку. На дні землянки знайдено 5 глиняних зооморфних фігурок – рідкісні для Трипілля зображення птаха. Належить до заключної фази етапу VI-VII і є продовженням генетичної лінії розвитку пам'яток білківського типу середньобузької локальної групи. 96, с. 18–20; 101, с. 28–30; 22, с. 114–125; 100.
75. с. Вербівка II Іллінецький р-н Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до немирівського типу (за С. О. Гусевим) етапу VII. 22, с. 114–125.
76. с. Жорнище Іллінецький район Пам'ятка розташована поблизу села.
77. с. Іванівка Іллінецький район Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
78. с. Кальник Іллінецький район Поселення знаходиться поблизу села в урочищі За Валом. Займає надзаплавну терасу лівого берега р. Шабелянка на площі 3 тис. кв.м. На поверхні простежуються глиняні «площадки». Відкрито у 1966 р. і обстежувалося у наступні роки І. П. Пилипчуком. Пам'ятку попередньо віднесено до етапу VII. 85, с. 65–68; 86, с. 1–3.
79. с. Кантелина Іллінецький район Поселення знаходиться поблизу села. Відкрито в 1963 р. розвідками П. І. Хавлюка. Пам'ятку попередньо віднесено до пізнього трипілля етапу CI. 98, с. 3.
80. с. Криштопівка Іллінецький район Поселення знаходиться на південний схід від села в урочищі Хронопіль або Гайдамацьке. Займає похиле плато, обмежене з двох боків струмками на площі 1000×600 м. На поверхні простежені залишки глиняних «площадок». Виявлена кераміка з поліхромним розписом, бороздчастим та заглибленим орнаментом. Пам'ятка відкрита в 1954 р. П. І. Хавлюком. Пам'ятку віднесено до немирівського типу середнього трипілля етапу VII. 22, с. 114–125; 101, с. 28–30; 102, с. 7.
81. с. Купчинці Іллінецький район Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
82. с. Парієвка Іллінецький район В околицях села виявлений палеокар'єр по видобутку місцевого каолінізованого граніту, який використовувався при виготовленні зернотерок в добу середнього та пізнього трипілля. 101, с. 28–30.
83. с. Пархомівка Іллінецький р-н Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
84. Райки Іллінецький район Райки I

- Поселення знаходиться поблизу села, біля колишнього каолінового заводу. Займає мис лівого берегу безіменного струмка, праві притоки р. Соб. Культурний шар простежений на північно-східному та східному схилах мису. Пам'ятка відкрита в 1963 р. П. І. Хавлюком, обстежувалася в 1976 р. експедицією Вінницького музею. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького музею. Пам'ятку віднесено до етапу СІ.
97, с. 3; 49, с. 294–295.
85. Райки ІІ
Поселення знаходиться поблизу села. Займає мис лівого берегу безіменного струмка, праві притоки р. Соб, по іншій бік заводу. Площа поселення під огородами та полем. На поверхні простежені залишки глиняних «площадок». Пам'ятка відкрита в 1963 р. П. І. Хавлюком, попередньо віднесено до етапу V.
97 с. 3.
86. Райки ІІІ
Поселення знаходиться поблизу села в урочищі Потьомково. Займає мис лівого берега безіменного струмка. Культурний шар простежений на стрімких схилах мису. Пам'ятка відкрита в 1963 р. П. І. Хавлюком, попередньо віднесено до етапу V.
97, с. 3.
87. с. Сороки Іллінецький район
Поселення обстежувалося в 1976 р. експедицією Вінницького музею. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького музею. Пам'ятку віднесено до етапу VI.
49, с. 294–295.
88. с. Уланівка Іллінецький район
Поселення знаходиться поблизу села. Займає край плато правого берега р. Соб. На поверхні виявлена кераміка з прокресленим орнаментом, заповненням білою пастою. Простежена площа 100×200 м. Пам'ятка відкрита в середині 1950 рр. П. І. Хавлюком, в 1972 р. проводилися охоронні дослідження експедицією Вінницького педінституту ім. М. Островського під час яких виявлено три землянкові житла. Поселення віднесено до етапу А.
96, с. 18–20; 101, с. 28–30.
89. с. Чорторія Іллінецький район
ур. Городок. Багатошарове посе-
- лення знаходиться поблизу села в урочищі Ялесова Гребля. Займає високий мис правого берега р. Сороки. Відкрито та досліджувалося в 1963–64 рр. П. І. Хавлюком. В зрізах западин від вибірки ґрунту досліджені залишки двох землянок, виявлені дві крем'яні сокири, мотики і рало з рогу та фрагменти кераміки трипільської культури. Також виявлена незначна кількість кераміки IX ст. Пам'ятку віднесено до етапу СІ.
98, с. 3; 99, с. 2; 94, с. 13–14.
90. с. Шевченкове Іллінецький район
Пам'ятка розташована поблизу села.
55.
91. с. Якубівка Іллінецький район
Поселення обстежувалося в 1976 р. експедицією Вінницького музею. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького музею. Пам'ятку віднесено до етапу СІ.
49, с. 294–295.
92. с. Байківка Калинівський район
Поселення знаходиться поблизу села.
55.
93. с. Голяки Калинівський район
Поселення знаходиться поблизу села. Займає західну частину мису, що виступає в долину р. Постолова (ліва притока р. Південний Буг). Відкрито в 1963 р. розвідками П. І. Хавлюка. Пам'ятка попередньо віднесена до етапу VII.
97, с. 7; 101, с. 28–30.
94. с. Жигалівка Калинівський р-н
Поселення знаходиться поблизу села.
55.
95. с. Кам'яногірка Калинівський р-н
Поселення знаходиться поблизу села. Пам'ятка зараз під загрозою знищення.
101, с. 28–30.
96. с. Мізяків Калинівський район
Поселення знаходиться поблизу села.
55.
97. с. Пиків Калинівський район
Поселення знаходиться поблизу села.
55.
98. с. Хомутинці Калинівський район
Поселення знаходиться на околиці
- села. Займає ділянку високого уривистого лівого берега р. Постолова, лівої притоки Південного Бугу. Пам'ятка відкрита в 1963 р. розвідками П. І. Хавлюка і віднесена до етапу СІ.
97, с. 7; 22, с. 114–125.
- с. Жежелів Козятинський р-н
99. с. Жежелів
Багатошарова пам'ятка за північною околицею села на підвищенні правого берега р. Гнилоп'яті Відоме з кінця XIX ст. за Антоновичем В. Б., обстежене Висзкевичем Р. І. (1949) та Кучугурою Л. І. (1992). Культурні шари: трипільля, доба бронзи та городище Давньої Русі.
55; 1, с. 65; 14, с. 7–8; 74, с. 13–14.
100. Жежелів 6
Багатошарове поселення знаходиться на лівому березі струмка притоки р. Гнилоп'яті. Площа становить 500×30 м, частково зруйнована залізницею. Обстежене Л. І. Кучугурою 1992 р. Культурні шари: трипільля, пізня бронза, ранній залізний вік.
74, с. 15–16.
101. с. Комсомольське Козятинський р-н
Багатошарове поселення знаходиться на території села на правому березі р. Гнилоп'яті в урочищі Березівка. Площа становить 100×50 м. Обстежене Л. І. Кучугурою 1992 р. Культурні шари: трипільля, доба бронзи та пізнє середньовіччя.
74, с. 17–18.
102. с. Пустоха Козятинський район
Багатошарове поселення знаходиться на території села на лівоме березі р. Гнилоп'яті. Площа становить 300×30 м. Обстежене Кучугурою Л. І. 1992 р. Культурні шари: доба енеоліту (трипільля?), доба бронзи.
74, с. 31.
- с. Гарячківка Крижопільський р-н
103. Гарячківка І
Поселення знаходиться на південний захід від околиці села, на схилі плато правого берега р. Гарячківка, обмежене балкою. Площа становить 200×150 м. Відкрито та обстежено В. Т. Загоруйко 1993 р. Пам'ятку віднесено до етапу VII.
37, с. 1–2.
104. Гарячківка 2

- Поселення знаходиться на південний-захід від околиці села на місці та схилі плато правого берега р. Гарячківка. Площа становить 100×50 м. Відкрито та обстежено В. Т. Загоруйко 1993 р. Пам'ятку попередньо віднесено до етапу ВІІ. 37, с. 2.
105. Гарячківка 3
Поселення знаходиться на північно-східній околиці села. Займає міс утворений давньою балкою та безіменним струмком. Простежена площа 6 га, частково під забудовою. Зібрана кераміка з моно та поліхромним розписом. Пам'ятка відкрита 1993 р. В. Т. Загоруйко, віднесена до етапу ВІ-ВІІ. 37, с. 2–4; 38, с. 52–53.
106. Гарячківка 7
Поселення знаходиться на схід від південно-східної околиці села, біля ставу. Знаходиться на місці утвореному балкою та руслом р. Гарячківка, лівої притоки р. Дністра. Площа становить 8 га, на поверхні зібрано кераміку з заглибленим орнаментом та монохромним розписом чорною фарбою. Пам'ятка відкрита в 1993 р. В. Т. Загоруйко. віднесено до етапу ВІ-ВІІ. 37, с. 7; 38, с. 52–53.
107. Гарячківка 8
Поселення трипільської та черняхівської культури знаходиться на південно-східній околиці села, на лівому березі р. Гарячківка. Займає міс, утворений двома балками та руслом річки. Площа становить 7–8 га. Пам'ятка відкрита 1993 р. В. Т. Загоруйко. Трипільські матеріали відносяться до етапу ВІ-ВІІ. 37, с. 7–8; 38, с. 52–53.
108. с. Городківка Крижопільський р-н
Поселення знаходиться між селами Городківка та Гарячківка, на місці, утвореному двома безіменними струмками та ставком. Площа становить 250×150 м. Відкрито та обстежено В. Т. Загоруйко в 1993 р. Пам'ятку віднесено до етапу ВІІ. 37, с. 14–15.
109. с. Жабокрич Крижопільський р-н
Поселення знаходиться на південний захід від села вздовж правого берега безіменного струмка. Площа становить 350×250 м. Відкрито і обстежено у 1996 р. М. В. Потупчиком і М. Є. Левадою. 77, с. 20–21; 88 с. 8–9.
110. с. Красносілка Крижопільський район
Поселення трипільське та черняхівське знаходиться на північ від села, на схилі плато обмеженого двома балками. Площа становить 700×120 м. Відкрито та обстежено В. Т. Загоруйко 1993 р. Трипільський шар попередньо віднесено до етапу ВІІ-СІ. 37, с. 12–13.
111. с. Липовка Крижопільський район
Поселення знаходиться поблизу села. Займає високе плато на краю балки, що виходить в долину струмка. На поверхні простежені залишки глиняних «площадок». Пам'ятка відкрита краєзнавцем В. Д. Гопаком. 16, с. 5–6.
112. Одаї 1. с. Одаї Крижопільський район
Поселення трипільське та черняхівське знаходиться за північно-західною околицею села, на правому березі струмка, що пересох. Площа розповсюдження трипільських матеріалів становить 200×150 м. Відкрито та обстежено В. Т. Загоруйко 1993 р. Пам'ятку віднесено до етапу ВІ-ВІІ. 37, с. 8–9.
113. Одаї 2. Крижопільський район
Багатошарове поселення знаходиться за північно-західною околицею села, на правому березі безіменного струмка, що пересох. Площа становить 180×80 м. Відкрито та обстежено В. Т. Загоруйко 1993 р. Культурні шари: трипілья, доба бронзи, черняхівська культура. Трипільський шар попередньо віднесено до етапу ВІІ. 37, с. 9–10.
114. Одаї 3. Крижопільський район
Поселення трипільське та черняхівське знаходиться за північно-західною околицею села, на лівому березі струмка, що пересох. Площа розповсюдження трипільського матеріалу 150×170 м. Відкрито та обстежено В. Т. Загоруйко 1993 р. Трипільський шар попередньо віднесено до етапу СІ. 37, с. 11.
115. с. Тернівка Крижопільський р-н
Поселення знаходиться на північ від села на плато вздовж правого берега р. Бережанка (басейн Південного Бугу). Площа становить 1300×200 м. Відкрито і обстежено у 1996 р. М. В. Потупчиком і М. Є. Левадою. 77, с. 17–18, 88, с. 7.
116. с. Яришівка Крижопільський район
Поселення знаходиться поблизу села. Займає високе плато на краю балки, що виходить в долину струмка, поруч з поселенням біля с. Липового. На поверхні простежені залишки глиняних «площадок». Пам'ятка відкрита краєзнавцем В. Д. Гопаком. 16, с. 5–6.
117. м. Липовець Липовецький р-н
Поселення знаходиться в околицях міста. 55.
- 118 с. Даньківка Липовецький район
Поселення знаходиться в північній частині села. Займає високий міс та частину плато. Культурний шар зафіксовано на південних схилах та урвищах мису. Простежено залишки житла-«площадки». Пам'ятка відкрита 1963 р. розвідками П. І. Хавлюка, попередньо віднесена до етапу А. 98, с. 2.
119. с. Іваньки Липовецький район
Поселення знаходиться на околиці села. Досліджувалося експедицією Вінницького педагогічного інституту. Пам'ятку віднесено до перехідного етапу А-ВІ. 60, с. 14; 22, с. 114–125;
120. с. Неменка Липовецький район
Поселення знаходиться поблизу села. На поверхні простежені залишки «площадок». Відкрито в 1963 р. розвідками П. І. Хавлюка. Пам'ятка попередньо віднесено до етапу В. 98, с. 3;
121. с. Шевченкове Липовецький район
Поселення знаходиться поблизу села в урочищі Галявина. Виявлено в 1963 р. розвідкою П. І. Хавлюка. Пам'ятка попередньо віднесена до етапу В. 97, с. 6.
122. с. Білозірка Літинський район
Знаходиться на південь від села, ліворуч автотраси Бердичів – Могилів-Подільський. Знаходиться на вигині низької (до 2 м) заплави-

- ної тераси правого берега р. Фоса (ліва притока р. Згар). Площа становить 4 га. Планування поселення гніздове. 40 будівель розташовувалися чотирма гніздами по 7–13 споруд у кожному. Пам'ятку виявив П. І. Хавлюк у 1986 р. Археологічні дослідження проводилися С. О. Гусевим у 1990–91 рр. Геомагнітні вимірювання здійснені у 1991 р. під керівництвом Г. Ф. Загнія. Розкопано залишки I глинобитного житла розміром 3,5×5 м і господарської ями. Матеріали зберігаються у Літинському краєзнавчому музеї. Пам'ятку віднесено до білківського типу середньобузької локальної групи (етап VI-VII). 22, с. 114–125; 31; 27; 28.
123. с. Бірків Літинський район
Поселення знаходиться поблизу села.
55.
124. с. Брусленів Літинський район
Поселення знаходиться поблизу села.
55; 20.
- с. Вишенька Літинський район
125. с. Вишенька I
Поселення знаходиться на захід від села на високому (понад 20 м) мисоподібному пагорбі правого берега р. Згар (права притока Південного Бугу), за 500 м на схід від поселення Вишенька 2. Пам'ятку віднесено до етапу VI-VII.
22, с. 114–125.
126. с. Вишенька 2
Поселення знаходиться на захід від села на високому (понад 20 м) мисоподібному пагорбі правого берега р. Згар (права притока Південного Бугу). Планування жител двома концентричними колами, в центрі та на південних околицях зафіксовані гнізда-садиби. Відкрито С. О. Гусевим у 1990 р. і досліджувалося ним у 1991 р. Вивчено характер планування поселення, кераміку та знаряддя праці. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. Пам'ятку віднесено до середньобузької локальної групи, етап VI-VII.
20.
- с. Городище Літинський район
127. с. Городище I
Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до середнього трипілля перехідного етапу VI-VII.
22, с. 114–125.
128. с. Городище II
Поселення знаходиться на східній околиці села на площі 10 га на високій (до 4 м) першій надзаплавній терасі лівого берега р. Згару (права притока Південного Бугу), при впадінні струмка. На площі близько 6 га простежено залишки 21 житла. Поселення було відкрито В. Д. Гопаком та Б. І. Лабаєм у 1980 р. Розкопки проводились у 1991 р. під керівництвом С. О. Гусева. Досліджено систему забудови пам'ятки і залишки гончарної печі. Матеріали з розкопок зберігаються у фондах Літинського краєзнавчого музею. Пам'ятку віднесено до етапу CI і представляє заключну фазу у розвитку середньобузької локальної групи.
22, с. 114–125; 32, с. 50–54; 20, с. 13–15.
129. с. Дяківці Літинський район
Поселення знаходиться поблизу села. Пам'ятку віднесено до курилівського типу середньобузької локальної групи, етап VII-CI.
22, с. 114–125; 21, с. 83–85.
130. с. Залужне Літинський район
Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до білківського типу середньобузької локальної групи, етап VI-VII.
22, с. 114–125.
131. с. Кільянівка Літинський район
Поселення знаходиться поблизу села.
55.
132. с. Кожухів Літинський район
Поселення знаходиться поблизу села на площі від 8 до 12 га. Пам'ятку віднесено до курилівського типу (за С. О. Гусевим) етапів VII-CI.
24, с. 83–85.
133. с. Кусиківці Літинський район
Поселення знаходиться поблизу села на площі від 8 до 12 га. Пам'ятку віднесено до курилівського типу (за С. О. Гусевим) етапів VII-CI.
24, с. 83–85.
134. с. Лисогірка Літинський район
Поселення знаходиться поблизу села. Займає площу близько 15 га. Пам'ятку віднесено до курилівського типу (за Гусевим) етапів VII-CI.
22, с. 114–125; 31, с. 9–10; 23, с. 15; 24, с. 83–85.
135. с. Лісне Літинський район
Поселення знаходиться поблизу села на площі від 8 до 12 га. Пам'ятку віднесено до курилівського типу (за Гусевим) етапів VII-CI.
24, с. 83–85.
136. с. Миколаївка Літинський район
Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до етапу VI-VII.
22, с. 114–125; 55.
137. с. Новоселище Літинський район
Поселення знаходиться поблизу села.
55.
138. с. Сосни Літинський район
Поселення знаходиться на південь від села на мисоподібному пагорбі, що на 15–18 м здіймається над долиною лівого берега р. Згар (права притока Південного Бугу). Простежена площа становить 10 га. Пам'ятка відкрита В. Д. Гопаком та Б. І. Лабаєм у 1980 р. Розкопки проводилися у 1990–91 рр. під керівництвом С. О. Гусева. Геомагнітну зйомку проведено у 1990 р. Г. Ф. Загієм та В. М. Голубом. Досліджено 2 землянки. Землянка № 2 мала овальну за планом форму, розміри 3×4 м, вертикальні півтораметрові глибини стінки та кам'яну вимостку для багаття на дні споруди. Матеріали з розкопок зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. Пам'ятку віднесено до ворошилівського типу середньобузької локальної групи, етап VII-CI.
23, с. 15; 25; 50; 17.
139. с. Шевченка Літинський район
Поселення знаходиться поблизу села на площі від 8 до 12 га. Пам'ятку віднесено до курилівського типу (за С. О. Гусевим) початку трипілля етапів VII-CI.
24, с. 83–85.
140. м. Могилів-Подільський Могилів-Подільський район
Поселення знаходиться поблизу

- села в урочищі Бронниця.
МІА № 38, с. 262
- с. Бернашівка, Могилів-Подільський район
141. Бернашівка, уроч. Верхня долина
Багатошарове поселення знаходиться на південно-західній околиці села в уроч. Верхня долина, нижче гирла р. Жван (ліва притока Дністра). Займає західний схил та вершину горбоподібної ділянки першої дністровської тераси на площі 110×130 м. Культурні шари: трипілля, римський час, черняхів, слов'яни VI–VII ст., пізні середньовіччя. Відкрито (1969) і обстежене (1970, 1973) під час робіт Середньо-Дністровської експедиції під керівництвом С. М. Бібікова. Трипільське поселення досліджувалось І. С. Винокуром (1978, 1987) та О. Г. Корвін-Піотровським (Колесниковим) (1991) Простежена подвійна колова забудова. Розкопані наземні житла. Трипільський шар належить до петренської групи трипілля перехідного етапу VII–CI. Матеріали зберігаються у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті та ІА НАН України. Етап CI. 36, с. 61–65; 70, с. 45–46; 13; 11, с. 12; 35, с. 9; 8; 5.
142. с. Бернашівка
Поселення займає невелику ділянку підвищення надзаплавної тераси лівого берега р. Дністра поблизу гирла р. Жван. Відкрито (1969) і обстежене (1970) під час робіт Середньо-Дністровської експедиції під керівництвом С. М. Бібікова. Досліджувалося в 1971–75 рр. В. Г. Збеневичем. В 1975 р. було досліджено 3 житла. На матеріалах поселення простежений зв'язок з неолітичною культурою Боян. Пам'ятку віднесено до етапу А, і є найбільш раннім поселенням трипільської культури на території України. 68, с. 326–327; 8.
143. с. Борщівці Могилів-Подільський район
Поселення знаходиться поблизу села в уроч. Казенний Горб. 2, с. 12.
144. с. Григорівка Могилів-Подільський район
Поселення розташовано на околиці села на березі р. Котлубань. На поверхні простежені залишки наземних жител-«площадок», виявлена кераміка з заглибленим орнаментом. Пам'ятка відкрита в 1946–48 рр. Південно-подільською експедицією під керівництвом М. І. Артамонова. 4, с. 258–261.
145. с. Кричанівка Могилів-Подільський район
Поселення знаходиться поблизу села в уроч. Кругляк. 2, с. 12.
146. с. Липчани Могилів-Подільський район
Поселення знаходиться поблизу села в уроч. Татарка. Відкрито Середньо-дністровською експедицією під керівництвом Бібікова С. М. у 1969 р. Обстежене В. Г. Збеневичем у 1970 р. 8.
147. с. Липчани Могилів-Подільський район
Поселення знаходиться поблизу села в урочищі Сад. Займає лівий берег р. Караєц правої притоки р. Дністер. Площа та планування пам'ятки повністю не з'ясовані. Відкрито та частково досліджувалося в 1985 р. Дністровською новобудовною експедицією під керівництвом В. Г. Збеневича. Досліджено 1 наземне житло-«площадка». Виявлена кераміка з монотона поліхромним розписом чорною і червоною фарбами, 1 зооморфна фігурка, біконічна посудина з поліхромним розписом з зображенням чотирьох собак. Пам'ятку віднесено до кінця середнього початку пізнього трипілля етапу VII–CI. 116, с. 180–181; 64, с. 12–13; 69.
148. с. Липчани уроч. Сад. Могилів-Подільський район
Багатошарове поселення знаходиться на схід від села у колгоспному садку. Площа розповсюдження підйомного матеріалу становить 500×100 м. Культурні шари: трипілля, скіфський час, черняхівська культура. Досліджувалось експедицією Кам'янець-Подільського педагогічного інституту під керівництвом І. С. Винокура. Матеріали зберігаються у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті. 11, с. 27.
149. с. Наддністрянка Могилів-Подільський район
Двошарове поселення знаходиться на західній околиці села, займає схил першої надзаплавної тераси правого берега Дністра. Площа становить близько 4 га. Відкрито Середньодністровською експедицією під керівництвом С. М. Бібікова у 1968 р. (пункт 80). Обстежене М. М. Шмаглієм та Рижовим С. М. у 1979 р. Керамічні матеріали відносяться до середнього (етап VII) та пізнього (CI–CII) трипілля. 115, с. 3–5.
150. с. Нижній Ольчедаїв Могилів-Подільський район
Багатошаровий комплекс трипільське поселення і скіфське городище розташовані на околиці села. Займають мис обмежений валом та ровом. Пам'ятка відкрита в 1946–48 рр. Південно-подільською експедицією під керівництвом Артамонова М. І. 4, с. 258–261.
151. с. Озаринці Могилів-Подільський район
Поселення розташовано на околиці села в урочищі Попів Городок, частково під забудовою. Пам'ятка відкрита та досліджувалася в 1920-х рр. М. Я. Рудинським, обстежувалася в 1946–48 рр. Південно-подільською експедицією під керівництвом М. І. Артамонова. Досліджено дві глиняних «площадки». Під час будівельних робіт 1940-х рр. виявлено два скорчених поховання, що супроводжувалися розписною керамікою. Пам'ятку віднесено до етапу VI. 82; 95, с. 239; 4, с. 258–261; 114, с. 111.
152. с. Садове Могилів-Подільський р-н
Поселення знаходиться поблизу села. 2, с. 15; 55.
153. с. Суботівка Могилів-Подільський район
Багатошарове поселення знаходиться на північно-західній околиці села в урочищі Деревівка в 1 км від р. Дністра. Займає рівну ділянку першої надзаплавної тераси р. Дністра. На поверхні виявлені матеріали доби палеоліту, трипілля та скіфського часу. Матеріали трипільської культури представлені фрагментами з заглибленим та штампованим орнаментом. Пам'ятка відкрита 1946–48 рр. експедиціями Інституту археології УРСР та Інституту історії матеріальної

- культури АН СРСР, 1964 р. обстежувалася П. І. Хавлюком. 10, с. 124–125; 99, с. 4.
154. с. Яришків Могилів-Подільський район
Поселення знаходиться нижче гирла р. Лядова в урочищі Над стіною (ур. Лядова III). Займає високе плато над печерною церквою. Обстежено 1946–48 рр. експедицією Інституту археології УРСР та Інституту історії матеріальної культури АН СРСР. 10, с. 124–125.
155. с. Яруга Могилів-Подільський р-н
Багатошарове поселення знаходиться на схід від села в урочищі Попова Долина. Займає схили улоговини біля верхів'я струмка. На поверхні виявлені матеріали черняхівської та трипільської культури. Пам'ятка відкрита в 1946–48 рр. експедицією Інституту археології УРСР та Інституту історії матеріальної культури АН СРСР. 10, с. 124–125.
- ГЕС Могилів-Подільський р-н
156. ГЕС (пункт 9)
Багатошарове поселення знаходиться безпосередньо у греблі ГЕС. Займає ділянку другої тераси, обмежену з півдня яром. Культурні шари: трипільля, скіфський час. Серед різночасового матеріалу переважає трипільська кераміка та знаряддя з кременю. Відкрито і обстежене Середньодністровською експедицією під керівництвом С. М. Бібікова у 1968 р. Пізні Трипільля. 9, с. 5–6.
157. ГЕС (пункт 10)
Трипільське поселення знаходиться за 1 км на захід від пункту 9. Займає край високій (15–20 м) другої тераси лівого берега Дністра. Відкрито Середньодністровською експедицією під керівництвом С. М. Бібікова у 1968 р., обстежене у 1970 р. В. Г. Збеневичем, у 1973 р. Г. Л. Євдокимовим. віднесено до раннього або перехідного періоду від раннього до середнього трипільля. 9, с. 6–7; 35 с. 9.
158. ГЕС (пункт 11)
Трипільське поселення знаходиться за 0,5 км на північний захід від пункту 10. Займає край другої тераси лівого берега Дністра. Відкрито і обстежене Середньодністровською експедицією під керівництвом С. М. Бібікова у 1968 р., обстежене у 1970 р. В. Г. Збеневичем. Матеріали відносяться до раннього, середнього та пізнього трипільля. 9, с. 7–8.
159. ГЕС (пункт 12)
Тришарове трипільське поселення знаходиться за 0,5 км від пункту 9 вище за течією Дністра, між двома ярами. Займає край другої тераси лівого берега Дністра. Відкрито Середньодністровською експедицією під керівництвом С. М. Бібікова у 1968 р., обстежене у 1970 р. В. Г. Збеневичем. Матеріали відносяться до раннього, середнього та пізнього трипільля. 9, с. 7–8.
160. м. Муровані-Куриловці Муровано-Куриловецький район
Поселення розташовано на околиці села. На поверхні простежені залишки наземних жител-«площадок», виявлена кераміка з заглибленим орнаментом. Пам'ятка відкрита 1946–48 рр. Південно-подільською експедицією під керівництвом Артамонова М. І. 4, с. 258–261.
161. с. Вище Ольчедаїв Муровано-Куриловецький район
Поселення розташовано на околиці села. На поверхні простежені залишки наземних жител-«площадок», виявлена кераміка з заглибленим орнаментом. Пам'ятка відкрита в 1946–48 рр. Південно-подільською експедицією під керівництвом М. І. Артамонова. 4, с. 258–261.
162. с. Глибівка Муровано-Куриловецький район
Поселення розташовано на околиці села. На поверхні простежені залишки наземних жител-«площадок», виявлена кераміка з заглибленим орнаментом. Пам'ятка відкрита в 1946–48 рр. Південно-подільською експедицією під керівництвом М. І. Артамонова. 4, с. 258–261.
163. с. Дерешова Муровано-Куриловецький район
Поселення розташовано на околиці села. На поверхні простежені залишки наземних жител-«площадок», виявлена кераміка з заглибленим орнаментом. Пам'ятка відкрита 1946–48 рр. Південно-подільською експедицією під керівництвом Артамонова М. І. віднесено до середнього трипільля (етап VI-VII). 4, с. 258–261; 18.
164. с. Катюжани Муровано-Куриловецький район
Поселення розташовано на околиці села. На поверхні простежені залишки наземних жител-«площадок», виявлена кераміка з заглибленим орнаментом. Пам'ятка відкрита 1946–48 рр. Південно-подільською експедицією під керівництвом М. І. Артамонова. віднесено до етапу VI-VII. 4, с. 258–261; 18.
- с. Наддністрянське (колишнє с. Березова), Муровано-Куриловецький район
165. уроч. Берг I
Поселення на найвищій частині мису лівого берега Дністровського водосховища при впадінні струмка (уроч. Берг). Частково перекриває поселення Берг II та III. Відкрито і обстежене Середньодністровською експедицією під керівництвом С. М. Бібікова у 1968–69 рр. Обстежувалося у 1995 р. експедицією «Дністер-3» ІА НАНУ та Вінницького педагогічного інституту. віднесено до етапу VII. 9; 65; 71.
166. уроч. Берг II
Поселення на частині мису лівого берега Дністровського водосховища, що найближче розташовувалося до первісного русла Дністра, при впадінні струмка (уроч. Берг). Відкрито і обстежене Середньодністровською експедицією під керівництвом С. М. Бібікова у 1968–69 рр. Обстежувалося у 1995 р. експедицією «Дністер-3» ІА НАНУ та Вінницького педагогічного інституту. віднесено до етапу VI-VII. 9; 65; 71.
167. уроч. Берг III
Поселення на частині мису лівого берега Дністровського водосховища, що найближче розташовувалося до первісного русла Дністра, при впадінні струмка (уроч. Берг). Є другим шаром пам'ятки Березова, уроч. Берг II. Відкрито і обстежене Середньодністровською експедицією під керівництвом С. М. Бібікова у 1968–69 рр. Обстежувалося у 1995 р. експедицією «Дністер-3» ІА НАНУ та

- Вінницького педагогічного інституту. віднесено до етапу VI. 9; 65; 71.
168. с. Перекоринці Муровано-Курило-веський район
Поселення розташовано на околиці села. На поверхні простежені залишки наземних жител-«площадок», виявлена кераміка з заглибленим орнаментом. Пам'ятка відкрита в 1946–48 рр. Південно-подільською експедицією під керівництвом М. І. Артамонова. 4, с. 258–261.
- м. Немирів
169. уроч. Замчисько
Багатошарова пам'ятка на південний схід від міста, на території Немирівського скіфського городища. Складається зі скіфського городища, поселень трипільської культури та ранніх слов'ян. Знаходиться на центральному мисоподібному пагорбі скіфського городища («Замчисько»), на лівому березі р. Городища (Мирка). Займає площу 200×300 м. Планування жител по колу. Досліджувалося С. С. Гамченком (1909), Артамоновим М. І. (1946–48) та С. О. Гусевим (1990–91). На поселенні виявлено залишки 20 будівель, розкопано наземну глинобитну споруду, велику землянку та кілька господарських ям. Матеріали зберігаються у Ермітажі (Санкт-Петербург, Росія) та у фондах ІА НАН України. Епонімна пам'ятка, дослідження якої дали можливість виділити немирівський тип середньобузької локальної групи, етап VII. 22, с. 114–125; 26, с. 73–80.
170. уроч. Могилки
Точне місцезнаходження пам'ятки невідоме. Можливо, поселення займало один з мисоподібних пагорбів східніше скіфського городища, де розташовані два старих кладовища. Досліджувалося у 1946–48 рр. М. І. Артамоновим. Матеріали зберігаються у збірці Ермітажу (Санкт-Петербург, Росія) та у фондах ІА НАН України. Пам'ятка належить до етапу CI. 26, с. 73–80.
171. уроч. Городище
Поселення знаходиться поблизу міста. 55
172. с. Байраківка Немирівський район
Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до етапу VI-VII. 22, с. 114–125.
173. с. Білозірка Немирівський р-н
Поселення знаходиться поблизу села. 55.
174. с. Боблів Немирівський район
Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до етапу CI. 22, с. 114–125.
175. с. Бондарівка Немирівський р-н
Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до етапу CI. 55; 22, с. 114–125.
176. с. Будки Немирівський район
Поселення знаходиться поблизу села. 55.
177. с. Вашківці Немирівський район
Поселення знаходиться поблизу села. 55.
178. с. Вигнанка Немирівський р-н
Поселення трипільське та середньовічне, знаходиться на північ від села, на правому березі р. Пд. Буг. Площа становить 250×100 м. Відкрито та обстежено в 1999 р. Д. Л. Гаскевичем. Трипільські матеріали віднесені до етапу А. 78, с. 27.
179. с. Вовчок Немирівський район
Поселення знаходиться поблизу села. 55.
180. с. Глинське Немирівський район
Поселення знаходиться поблизу села. 55.
181. с. Головеньки Немирівський район
Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до VI-VII. 55; 22, с. 114–125.
182. с. Гунька Немирівський район
Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до пізнього трипілья етапу CI. 55; 22, с. 114–125.
183. с. Довжок Немирівський район
Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до етапу CI. 94, с. 13–14.
184. с. Дубовець Немирівський р-н
Поселення знаходиться поблизу села. Відкрито 1979 р. експедицією Вінницького педагогічного інституту під керівництвом І. І. Зайця. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького педагогічного інституту. Пам'ятку віднесено до ворошилівського типу середньобузької локальної групи, етап VII. 40, с. 272; 22, с. 114–125.
185. с. Жолудьки Немирівський р-н
Поселення знаходиться поблизу села. 6, с. 10.
186. с. Зарудинці Немирівський р-н
Поселення знаходиться поблизу села. Пам'ятку віднесено до етапу В. 101, с. 28–30.
187. с. Зяньківці Немирівський р-н
Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до середнього трипілья етапу VII. 22, с. 114–125; 55.
188. с. Йосипеньки Немирівський район
Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до етапу CI. 22, с. 114–125; 55.
189. с. Кароліна Немирівський р-н
Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до немирівського типу (за Гусевим) етапу VII. 22, с. 114–125; 55.
190. с. Кірово Немирівський район
Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до етапу CI. 22, с. 114–125; 55.
191. с. Ковалівка Немирівський р-н
Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до етапу CI. 22, с. 114–125; 55.
192. с. Коржівка Немирівський р-н
Поселення знаходиться поблизу села. Пам'ятку віднесено до етапу В. 101, с. 28–30.
193. с. Красне Немирівський район
Поселення знаходиться поблизу села. Відкрито 1963 р. розвідками П. І. Хавлюка. Пам'ятку попередньо віднесено до етапу В..

- 98, с. 3.
194. с. Мар'янівка Немирівський р-н Поселення знаходиться поблизу села. 55.
195. с. Межигірка Немирівський р-н Поселення знаходиться поблизу села. Пам'ятку віднесено до етапу С. 101, с. 28–30.
196. с. Монастирок Немирівський район Поселення знаходиться поблизу села. 55.
197. с. Мухівці Немирівський район Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до пізнього трипілья етапу СІ. 55; 22, с. 114–125.
198. с. Перепеличне Немирівський р-н Поселення знаходиться поблизу села. Пам'ятку віднесено до етапу В. 101, с. 28–30.
199. с. Потоки Немирівський район Поселення знаходиться поблизу села. Пам'ятку віднесено до етапу СІ. 101, с. 28–30; 22, с. 114–125.
200. с. Самчинці Немирівський р-н Поселення знаходиться поблизу села. 55.
201. с. Ситківці Немирівський район Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до етапу СІ. 55; 22, с. 114–125.
202. с. Скрищче Немирівський район Поселення знаходиться поблизу села. 55.
203. с. Сожки Немирівський район Поселення знаходиться поблизу села. 119, с. 45
204. с. Супрунівка Немирівський р-н Поселення знаходиться поблизу села. 55.
205. с. Українська Чернишівка Немирівський район Поселення знаходиться поблизу села. 55.
206. с. Червоне Немирівський район Поселення знаходиться поблизу села. 55.
207. с. Чуків I Немирівський район Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до етапу СІ. 55; 22, с. 114–125.
208. с. Чуків II Немирівський район Поселення знаходиться поблизу села. 55; 22, с. 114–125.
209. с. Шолудьки Немирівський р-н Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до етапу СІ. 55; 22, с. 114–125.
210. с. Юрківці Немирівський район Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до етапу VI-VII. 101, с. 28–30; 22, с. 114–125.
211. с. Яструбиха Немирівський р-н Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до етапу СІ. 55; 22, с. 114–125.
212. с. Кожанка Оратівський район Поселення знаходиться поблизу села. 55.
213. с. Студена Піщанський район Поселення знаходиться поблизу села. 55.
214. с. Трибуєвка Піщанський р-н Поселення знаходиться поблизу села. 55.
215. с. Плисків Погребищенський район Багатошарове поселення між селами Плисків і Чернявка, зараз південна околиця села Плисків. В літературі відоме під назвою Плисків-Чернявка. Займає невисокий мис, утворений р. Росью (права притока р. Рось) і невеликим яром. Пам'ятка досліджувалася експедицією Бердичівського музею під керівництвом Т. М. Мовчанівського 1927–28 рр. Досліджена площа 370 кв.м. Виявлені культурні шари: трипілья, білогрудівська культура, скіфський час, черняхівська культура. Трипільські матеріали наближені до тростянецької групи етапу VI. Частина колекції зберігається у фондах Національного музею історії України. 92, с. 13–14.
216. с. Завадівка Теплицький район Поселення знаходиться поблизу села. 55.
217. с. Мала Мочулка Теплицький р-н Поселення знаходиться поблизу села. 55.
218. с. Розкошівка Теплицький р-н Поселення знаходиться поблизу села. 55.
219. с. Бакайка Тиврівський район Поселення знаходиться поблизу села. 55.
220. с. Ворошилівка Тиврівський р-н Поселення знаходиться на північний захід від села, на високому мисоподібному пагорбі правого берега р. Південний Буг. Площа становить 8 га. 35 наземних жител розташовані без чіткого плану. Пам'ятку відкрив Д. Т. Березовець у 1947 р. Розкопки під керівництвом І. І. Зайця та С. О. Гусєва проводилися у 1975, 1982–91 рр. Геомагнітну зйомку здійснив у 1990–91 рр. Г. Ф. Загній. Вивчено планування поселення, розкопано залишки 9 наземних жител, 2 землянок, у тому числі кремнеобробну майстерню, 10 господарських ям. Знайдено кераміку, крем'яні знаряддя праці, колекції антропоморфних та зооморфних фігурок, модельки стільчиків, хлібців та «гральні» фішки. Особливо слід відзначити виявлену в ямі модель житла. Матеріали з розкопок зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. Пам'ятка є епонімною для поселень ворошилівського типу середньобузької локальної групи етапу VII. 19; 30; 50.
221. с. Клішів Тиврівський район Знаходиться на південно-східній околиці села, на згині лівого берега р. Південний Буг. Площа становить 7 га, планування групами по 3–5 жител. Відкрито в 1966 р. П. І. Хавлюком. Досліджувалося

- експедиціями Вінницького краєзнавчого музею (1969–71, 1973) та Вінницького педагогічного інституту (1979–80) під керівництвом І. І. Зайця. Розкопано 16 наземних жител, 2 землянки, зернохoviща. Геомагнітна розвідка проведена Г. Ф. Загнієм. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею і Вінницького педінституту. Пам'ятка належить до етапу VI-VII.
57, с. 2–3; 56, с. 48–61; 49, с. 275–276; 41, с. 247–248; 40, с. 272; 62; 39, с. 7–8; 52.
222. с. Рогізна Тиврівський район
Поселення знаходиться поблизу села. Обстежено в 1980 р. експедицією Вінницького педагогічного інституту під керівництвом І. І. Зайця, зафіксовано понад 100 жител-«площадок». Матеріали зберігаються у фондах Вінницького педагогічного інституту. Пам'ятку віднесено до пізнього Трипілля.
41, с. 247–248.
223. с. Селище Тиврівський район
Знаходиться у центрі села, на високому (15–18 м) мисоподібному пагорбі правого берега Південного Бугу. Територія забудована приватними садибами, розміри і планування не встановлені. Відкрите Артамоновим М. І. у 1946 р. Досліджувалося Д. Т. Березовцем (1947) та С. О. Гусєвим (1992). Виявлено залишки наземних глинобитних жител, кераміку. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. Поселення належить до ворошилівського типу пам'яток етапу VII середньобузької локальної групи.
7, с. 207–218; 27.
224. с. Тростянчик Тиврівський р-н
Поселення знаходиться на околиці села. Виявлено та обстежувалося експедицією Вінницького педагогічного інституту під керівництвом І. І. Зайця. Пам'ятку віднесено до кінця етапу А – початку етапу VI.
60, с. 14; 110; 111; 112.
- с. Тростянець Тиврівський р-н
225. Тростянець I
Поселення знаходиться поблизу села.
55.
226. Тростянець II
Поселення знаходиться поблизу села.
55.
227. с. Черемонне Тиврівський р-н
Поселення знаходиться поблизу села.
55.
228. с. Шендерів Тиврівський район
Поселення знаходиться поблизу села.
55.
229. с. Шершні Тиврівський район
Поселення знаходиться поблизу села.
55.
230. с. Кислицьке Томашпільський р-н
Поселення знаходиться поблизу села.
55.
231. с. Комаргород Томашпільський р-н
Поселення знаходиться поблизу села.
55.
232. с. Липівка Томашпільський район
Поселення знаходиться поблизу села.
55.
233. с. Марківка Томашпільський район
Поселення знаходиться поблизу села.
55.
234. с. Нетребівка Томашпільський р-н
Поселення знаходиться поблизу села.
104, с. 23; 55.
- с. Стіна Томашпільський район
235. Стіна I
Знаходиться на північ від села. Займає невеличку ділянку на східній частині мису (уроч. Могилки), край якого примикає до згину р. Русави (притока Дністра). Відкрито і досліджене С. С. Гамченком у 1929 р. Розкопки проводились експедицією ІА АН УРСР під керівництвом М. Л. Макаревича у 1958 р. Частина матеріалів зберігаються у фондах Національного історичного музею України. Пам'ятку віднесено до петренської групи (за Т. Г. Мовшою) етапу CI.
117, с. 21–23; 55, с. 101–103; 81.
236. Стіна 2
Знаходиться на північ від села на протилежному від поселення Стіна I відрозі мису, край якого примикає до згину р. Русави (притока Дністра). Відкрито і досліджене експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Макаревича М. Л. у 1958 р. Пам'ятку віднесено до петренської групи (за Т. Г. Мовшою) етапу CI.
117; 55, с. 101–103; 81.
237. Стіна 3
Знаходиться на північ від села на відкритому плато на відстані 1 км на північний схід від поселення Стіна I. Відкрито і досліджене експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Макаревича М. Л. у 1958 р. Пам'ятку віднесено до петренської групи (за Т. Г. Мовшою) етапу CI.
117; 55, с. 101–103; 81.
238. Стіна 4
Знаходиться на північ від села на відстані 400–450 м на південний схід від поселення Стіна I. Займає частину мису, край якого примикає до згину р. Русави (уроч. Стінка-Посічі). Площа поселення становить 1 кв.км. Відкрито і досліджене експедицією ІА АН УРСР під керівництвом М. Л. Макаревича у 1958 р. Розкопано 2 наземних житла, одне з яких, ймовірно, є святилищем. Пам'ятку віднесено до петренської групи (за Т. Г. Мовшою) етапу CI.
58, с. 87–96; 55, с. 101–103; 117, с. 21–23; 81; 83; 55, с. 101–103; 58; 81; 83; 117.
239. с. Яланець Томашпільський р-н
Поселення знаходиться в околицях села.
55.
240. м. Тростянець
Поселення знаходиться поблизу міста, «праворуч дороги і містка, в 2-х км від селища». Виявлено П. І. Хавлоком під час розвідки 1966 р. Епонімна пам'ятка, дослідження якої дали змогу виділити тростянецьку групу раннього трипілля етапу А.
31; 104.
241. с. Ладжин Тростянецький р-н
Поселення знаходиться поблизу села. Займає правий берег р. Соб при впадінні в р. Південний Буг. Площа складає 9 га. Досліджувалося у 1978 р. експедицією Вінницького педагогічного інституту та Вінницького краєзнавчого музею під керівництвом І. І. Зайця. Розкопано житло-«площадку». В 4 м

- на північний захід від житла виявлено трипільське поховання (яма 2×1 м, глибиною 0,1 м). Похований скорчено на правому боці головою на південь, лицем на південний схід. Пам'ятку віднесено до кінця раннього початку середнього трипільля етапів А-ВІ. 42; 59; 60.
242. с. Ладжинські хутори Тростянецький район
Поселення знаходиться в околицях села. 55.
243. с. Тростяччик Тростянецький р-н
Поселення знаходиться поблизу села. Займає високий мис, що утворений притокою Південного Бугу, інтенсивно руйнується. Площа становить 8 га. Житла сплановані по колу в 3 ряди. Досліджувалося експедицією під керівництвом О. В. Цвек у в 1988–89 рр. Розкопано дві будівлі площею 120–140 кв.м, у тому числі гончарну майстерню з піччотандиром для випалу кераміки та культовим комплексом, до складу якого входили круглий вівтар, зооморфні посудини та інші ритуальні атрибути. Пам'ятка належить до сердно-бутського локального варіанту східнотрипільської культури (за О. В. Цвек) кінця етапу ВІІ. 111.
244. с. Оляниця, вівчарня Тростянецький район
Поселення знаходиться в околицях села. Виявлено Хавлюком П. І. під час розвідки 1966 р. 104
245. с. Бортники Тульчинський р-н
Поселення знаходиться в околицях села. 55.
246. с. Даньківка Тульчинський р-н
Поселення знаходиться в західній частині села в урочищі Над Ставом. Займає плато та схили мису. На поверхні простежуються залишки жител-«площадок». Пам'ятка відкрита в 1963 р. П. І. Хавлюком. Попередньо віднесена до етапу В. 97, с. 4
247. с. Журавлівка Тульчинський район
Поселення знаходиться в околицях села. 55.
248. с. Зарічне Тульчинський район
Поселення знаходиться в околицях села. 55.
249. с. Кришцінці Тульчинський р-н
Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до етапу ВІ-ВІІ. 55; 22, с. 114–125.
250. с. Михайлівка Тульчинський район
Поселення знаходиться в околицях села. 55.
- Печера Тульчинський район
251. Печера І
Двошарове трипільське поселення знаходиться на околиці села, на місці високого правого берега Південного Бугу. Відкрито 1936–37 рр. розвідками Ф. Д. Петруня, в 1947–48 рр. обстежувалося та досліджувалося експедицією Артамонова М. І. Розкопано пізньотрипільське наземне житло, збудоване на місці ранньотрипільської напівземлянки. Матеріали зберігаються у фондах Ермітажу та Одеського археологічного музею. Виявлені шари трипільської культури віднесено до етапів А та СІІ. 7, с. 207–218; 113; 94, с. 13–14; 101, с. 28–30; 39, с. 17.
252. с. Печера ІІ
Поселення знаходиться на околиці села. 55.
253. с. Торків Тульчинський район
Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до етапу СІ. 55; 22, с. 114–125.
254. м. Березна Хмільницький р-н
Поселення знаходиться поблизу міста на площі 8–12 га. Пам'ятку віднесено до курилівського типу (за Гусевим) етапів ВІІ-СІ. 22, с. 114–125; 24, с. 83–85.
255. с. Голодьки Хмільницький р-н
Поселення знаходиться поблизу села на площі 8–12 га. Пам'ятку віднесено до курилівського типу (за Гусевим) етапів ВІІ-СІ. 22, с. 114–125; 24, с. 83–85.
256. с. Кожухи Хмільницький р-н
Поселення знаходиться поблизу села. Відкрито в 1979 р. експедицією Вінницького педінституту. Матеріали зберігаються у Вінницькому педінституті. Пам'ятку віднесено до етапу СІ. 40, с. 272; 22, с. 114–125.
257. с. Курилівка Хмільницький р-н
Поселення знаходиться на південній околиці села. Займає пагорб біля руслу р. Південного Бугу між урочищами Фільварок та Максимівка. Простежена площа пам'ятки становить 50 га. На поверхні простежені залишки глиняних площадок на площі 8×4,5 та 6×4 м, що розташовані концентричними колами. Виявлена кераміка з монохромним розписом зеленокоричневою або чорною фарбами. Відкрито під час розвідок 1988 р. Епонімна пам'ятка дослідження якої дали змогу виділити курилівський тип (за С. О. Гусевим) етапів ВІІ-СІ. 22, с. 114–125; 31, с. 9–10; 24, с. 83–85; 23, с. 15; 29, с. 12.
258. с. Митинці Хмільницький р-н
Поселення знаходиться поблизу села на площі 8–12 га. Пам'ятку віднесено до курилівського типу (за С. О. Гусевим) етапів ВІІ-СІ. 22, с. 114–125; 24, с. 83–85.
- с. Сандраки Хмільницький р-н
259. уроч. Кам'яний Яр
Поселення знаходиться на східній околиці села в урочищі Кам'яний Яр. Відкрито у 1947 р. Верхньобузькою археологічною експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. Ф. Лагодівської. Пам'ятка знищена внаслідок руйнації яру. Віднесено до етапу ВІ. 7, с. 207–218.
260. уроч. Пагурок
Багатошарове укріплене поселення знаходиться на східній околиці села в урочищі Пагурок. Займає мис та укріплене валом та ровом. Культурні шари: середнє трипільля етапу В, пізнє трипільля етапу СІІ, доба бронзи. Відкрито 1947 р. та досліджено у 1949–50 рр. Верхньобузькою археологічною експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. Ф. Лагодівської та за участю Ю. М. Захарука. Розкопано 1 житлово-господарський комплекс і 5 господарських ям. У споруді та поза нею виявлені виробничі місця, під підлогою – скарб з 8 крем'яних ножевидних пластин. З пам'ятки походять велика колекція кераміки, антропоморфної пластики, знарядь з кістки, рогу, каменю,

- керамічні відтяжки та пряслиця. 7, с. 207–218; 75, с. 118–129.
- с. Березівка Чернівецький р-н
261. Березівка I
Поселення знаходиться на північній околиці села. Займає мисоподібний схил плато вздовж правого берега безіменного струмка – правої притоки р. Мурашка. Площа становить 350×100 м. Відкрито і обстежено у 1997 р. М. Є. Левадою. 76 с. 3.
262. Березівка II
Поселення знаходиться на північній околиці села. Займає високій мисоподібний схил плато біля злиття р. Мурашка з її безіменною правою притокою. Площа становить 1 500×150 м. Відкрито і обстежено у 1997 р. М. Є. Левадою. 76, с. 3.
- с.м.т. Чечельник
263. Чечельник
Поселення знаходиться на північній околиці міста. Займає південний схил пагорбу на лівому березі р. Савранки на площі понад 72 га (800×900 м), частково під забудовою. На полі та городах зафіксовано залишки 91 житла-«площадки». В північно-східній та північно-західній ділянці частково простежено овальне планування забудови. Відкрито в 1983 р. В. О. Косаківським, в тому ж році обстежувалася експедицією Вінницького педагогічного інституту. В 1990–91 рр. В. О. Косаківським було досліджено одне наземне житло (16×6 м). Епонімна пам'ятка чечельницької локальної групи трипілья етапу СІ. 46, с. 10–11; 73, с. 10–11; 72, с. 46; 55, с. 96–101; 50.
264. Чечельник, уроч. Вишенька
Багатошарове поселення знаходиться на південь від міста в урочищі Вишенька. На поверхні виявлена кераміка трипільської та черняхівської культури. Пам'ятку віднесено до етапу СІ. 73, с. 10–11.
265. с. Білий Камінь Чечельницький р-н
Поселення знаходиться на лівому березі р. Рогузки між селами Білий Камінь та Рогузка в урочищах Ситничка та Савиринівка. Відкрито у 1909 р. експедицією С. С. Гамченка. Досліджувалося в 1928 р. С. С. Гамченком і М. Л. Макаре-
- вичем. Обстежувалося В.А. Косаківським у 1987–1990 рр. Зафіксовано 50 та розкопано три житла-«площадки». Між жителями було досліджено шість труполокладень доби бронзи. Могильні ями не простежені. Поховання жіночі та дитячі. При похованих виявлені мідні дротяні кільця. Пам'ятку віднесено до етапу СІ. 80, с. 453–475; 55 с. 101.
266. с. Жабокричка Чечельницький р-н
Поселення знаходиться в околицях села. 55.
267. с. Луги Чечельницький район
Поселення знаходиться в околицях села. 55.
268. с. Рогозка Чечельницький р-н
Поселення знаходиться в околицях села. 6 с. 13.
269. с. Стратівка Чечельницький район
Поселення знаходиться на околиці села. Пам'ятку віднесено до етапу СІ. 73, с. 10–11.
270. с. Довжок Шаргородський р-н
Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
271. с. Заячівка Шаргородський р-н
Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
272. с. Конатківці Шаргородський р-н
Поселення знаходиться на північній схід від села в уроч. Поляна. Займає частину великого мисоподібного пагорбу на вододілі річок Лозова та Дерло (ліві притоки Дністра). Площа становить близько 15 га. Відкрито С. О. Гусевим у 1999 р. віднесено до етапу VI-II. 18.
273. с. Котюжани Шаргородський р-н
Пам'ятка розташована поблизу села, віднесена до етапу VI-VII. 55; 18.
274. с. Клекотина Шаргородський район
Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
275. с. Лозова Шаргородський район
Поселення знаходиться на південь від околиці села. Займає схил
- плато вздовж лівого берега безіменного струмка – правої притоки р. Лозова. Площа становить 300×100 м. Відкрито і обстежено у 1997 р. М. Є. Левадою. 76, с. 2–3.
276. с. Михайлівка Шаргородський р-н
Скарб шліфованих крем'яних сокир (10 екз.) виявлений на схід від села в урочищі Ставки під час проведення земляних робіт. Дві сокирки 1964 р. були передані студентом-заочником А. Г. Шаповаловим до Уманського педагогічного інституту. Матеріали відносяться до трипільської культури. 109, с. 3–5.
277. с. Носківка Шаргородський район
Поселення знаходиться поблизу села. Обстежено 1975 р. експедицією Вінницького обласного краєзнавчого музею. 53, с. 325.
278. с. Покутинне Шаргородський р-н
Поселення знаходиться поблизу села. Обстежено 1975 р. експедицією Вінницького обласного краєзнавчого музею. 53, с. 325.
279. с. Писарівка Шаргородський район
Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
280. с. Пасинки I Шаргородський район
Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
281. с. Пасинки II Шаргородський р-н
Пам'ятка розташована поблизу села. 55.
282. с. Садківці Шаргородський р-н
Поселення знаходиться поблизу села. Займає схили плато лівого берегу р. Дністра. Відкрито 1964 р. розвідками П. І. Хавлока. Обстежено в 1975 р. експедицією Вінницького обласного краєзнавчого музею під керівництвом І. І. Зайця. 53, с. 325; 99, с. 4.
283. с. Стіна Шаргородський район
Пам'ятка розташована поблизу села. 55; 81.
284. с. Млинки Шаргородський р-н
Шаргородські млинки
Поселення знаходиться на околиці

- села. Пам'ятку віднесено до етапу ВІ.
55; 22, с. 114–125.
285. с. Юхимівка Шаргородський район
Пам'ятка розташована поблизу села.
55.
- с. Буша Ямпільський район
286. уроч. Підмета
Поселення трипільське і черняхівське, знаходиться поблизу села в урочищі Підмета. Займає високий схил правого берега р. Мурафи. Площа становить приблизно 250×100 м. В підйомному трипільському матеріалі – розписна кераміка, знаряддя з кременю, зернотерки і т.ін. Досліджувалось 1953 р. М. І. Артамоновим, в 1987 р. експедицією Кам'янець-Подільського педагогічного інституту під керівництвом І. С. Винокура. Матеріали зберігаються у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті.
84; 3, с. 22; 12, с. 10–13.
287. уроч. Причипилівка
Багатощарове поселення знаходиться в південно-західній частині села в урочищі Причипилівка, на лівому високому березі р. Буши (Бушанки). Площа становить приблизно 300×120 м. Культурні шари: трипільля, доба бронзи, черняхівська культура. Відкрито в 1987 р. експедицією Кам'янець-Подільського педагогічного інституту під керівництвом І. С. Винокура. Матеріали зберігаються у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті.
84; 12, с. 10–13.
288. с. Буша-Замок
Багатощарове поселення знаходиться поблизу села в місці злиття річок Буши (Бушанки) та Мурафи, на підвищеному схилі біля руїн пізньосередньовічного замку. Культурні шари: трипільля, ранні слов'яни, Давня Русь, пізні середньовіччя. Відкрито в 1987 р. експедицією Кам'янець-Подільського педагогічного інституту під керівництвом І. С. Винокура. Під час будівельних робіт знайдена піч з трипільською керамікою. Трипільські матеріали (кераміка, відтяжки, пряслиця, пластика, кременеві сокири) належать до двох етапів – раннього та середнього, зберігаються у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті.
84; 12, с. 10–13.
289. с. Михайлівка Ямпільський р-н
Поселення знаходиться в околицях села.
55.
290. с. Олександрівка Ямпільський р-н
Поселення знаходиться в околицях села.
55.
291. с. Писарівка Ямпільський район
Поселення знаходиться між селами Писарівка та Дзигівка на високому схилі плато лівого берега безіменного струмка (права притока р. Русала). Площа становить 400×100 м. Відкрито та обстежено Потупчиком М. В. в 1995 р. Пам'ятку віднесено до середнього Трипільля.
55; 87.
292. с. Ратуш Ямпільський район
Поселення знаходиться поблизу села на підвищеній напільній частині берега р. Яланки, лівої притоки р. Дністра. Площа 7 га, на поверхні простежені залишки глиняних жител-«площадок». Відкрито в 1971 р. розвідками Вінницького педінституту. Пам'ятку віднесено до середнього трипілья етапу ВІ.
63, с. 54.
293. с. Слобода-Підлісівська Ямпільський район
Поселення знаходиться в околицях села.
55.
294. с. Ксаверівка Вінницький район
Пам'ятка розташована поблизу села.
55.
295. с. Довгополівка Тиврівський район
Поселення знаходиться поблизу села.
55.
4. Артамонов М. І. Південно-подільська експедиція // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1949. – Т. І. – С. 258–261.
5. Баран В. Д., Винокур І. С., Журко П. І., Козак Д. Н., Мегей В. Ф., Щегельський І. І. Раскопки селища Бернашевка // Археологические открытия 1978 г. – М., 1979. – С. 295–296.
6. Березовець Д. Т. Попередній звіт про роботи Верхньо-Бузької археологічної експедиції. Отчет о разведке по верхнему течению р. Южный Буг 1947 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1947/32.
7. Березовець Д. Т. Розвідка у верхів'ях р. Південного Бугу // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. III. – С. 207–219.
8. Бибинов С. Н. Отчет о работе Среднеднестровской экспедиции в 1969 г. // НА ІА НАНУ Ф.е. № 1969/15.
9. Бибинов С. Н., Довженок В. І., Збеневич В. Г., Приходнюк О. М. Отчет о работе разведочной Среднеднестровской экспедиции в 1968 году // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1968/1.
10. Борисковський П. Й. Деякі доповнення до археологічної карти Середньої Наддністрянщини // Археологія. – К., 1950. – Т. IV. – С. 124–125.
11. Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Мегей В. Ф., Щегельський І. І. Отчет об археологических исследованиях в зоне строительства Днестровской ГАЭС (многослойное поселение и предскифский могильник у с. Бернашевка) в 1987 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1987/58.
12. Винокур І. С., Забашта Р. В., Петров Н. Б. Отчет об археологических исследованиях в с. Буша Ямпольского района Винницкой области за 1987 год // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1987/171.
13. Винокур І. С., Мегей В. Ф., Петров Н. Б., Щегельський І. І. Отчет об археологических исследованиях 1978 года // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1978/30 б.
14. Выезжев Р. І. Отчет Верхне-Тетеревской разведочной экспедиции 1949г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1949/14.
15. Гасюк Н. С. Разведки раннетрипольских поселений у с. Могильна // КСИИМК. – М., 1954. – Вып. 54. – С. 175.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. Приложение к XV тому «Древностей». – М., 1895.
2. Артамонов М. І. Отчет Западно-Украинской археологической экспедиции 1954 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1954/34.
3. Артамонов М. І. Отчет о работах Юго-Подольской археологической экспедиции Государственного Эр-

16. Гопак В. Д. Матеріали к карті Винницької області // НА ІА НАНУ Ф.е. № 1965/73. — С. 28.
17. Гопак В. Д., Лобай Б. І. Нові археологічні пам'ятки басейну р. Згар Винницької області // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 130–131.
18. Гусев С. Трипільське поселення Конатківці в Подністров'ї // Трипільська цивілізація у спадщині України. Матеріали наук.-практ. конфер. — К., 2003. — С. 310–314.
19. Гусев С. О. Дослідження на трипільському поселенні Ворошнівка // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. — Луцьк, — 1993. — С. 24–25.
20. Гусев С. О. До питання про гончарні печі трипільської культури // Трипільська культура України (до 100-річчя відкриття). — Львів, 1993. — С. 13–15.
21. Гусев С. О. Нові дані про культуру пластику трипільської культури // Археологія. — 1996. — № 3. — С. 105–109.
22. Гусев С. О. Пам'ятки розвинутого Трипілля Середнього Побужжя // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 114–127.
23. Гусев С. О. Пам'ятки розвинутого трипілля в Середньому Побужжжі // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. — Кам'янець-Подільський, 1990. — С. 15.
24. Гусев С. О. Пам'ятки трипільської культури курілівського типу в Середньому Побужжжі // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених. — К., 1996. — С. 83–85.
25. Гусев С. О. Середньотрипільське поселення Сосни на р. Згар // Археологія. — К., 2001. — № 3. — С. 125–134.
26. Гусев С. О. Трипільські поселення поблизу Немирова // Археологія. — К., 1995. — № 3. — С. 73–80.
27. Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н.е. — Вінниця, 1995. — 304 с.
28. Гусев С. О. Трипільське поселення біля с. Білозірки Літинського району // Одинадцята Винницька обласна історико-краєзнавча конференція: Тези доп. — Вінниця, 1992. — С. 12–13.
29. Гусев С. О. Трипільське поселення біля с. Курілівки // Тези доповідей восьмої Винницької обласної краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1989. — С. 12.
30. Гусев С. О., Заець І. І. Трипільське поселення Ворошнівка на Південному Бузі // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 53–77.
31. Гусев С. О., Заець І. І. Нові пам'ятки трипільської культури в Середньому Побужжжі // Тези доповідей восьмої Винницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1989. — С. 9–10.
32. Гусев С. О., Косаківський В. А. До історії подільського гончарства // Етнографія Поділля. — Вінниця, 1992. — Ч. II. — С. 50–54.
33. Даниленко В. М. Неолит України. — К., 1969. — 258 с.
34. Даниленко В. М. Отчет об исследовании Бугской экспедицией неолитических памятников на Южном Буге 1959–1961 гг. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1959-61/7.
35. Євдокимов Г. П. Отчет о работе разведочного отряда Среднеднестровской экспедиции в 1973 году // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1973/30.
36. Євдокимов Г. П., Збеневич В. Г. Ранньотрипільське поселення поблизу с. Бернашівка на Винниччині // Археологія. — К., 1973. — Вип. 10. — С. 61–65.
37. Загоруйко В. Т. Звіт про проведення археологічної розвідки у Винницькій області в 1993 році // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1993/50.
38. Загоруйко В. Т., Шумова В. О. Поселення середньої доби трипільської культури на Винниччині біля с. Гарячківка // Археологічні дослідження в Україні 1993 р. — К., 1997. — С. 52–53.
39. Заець І. І. Древнейшие земледельцы среднего течения Южного Буга во 2-й половине IV тысячелетия до н.э. // Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. — М., 1975. — 19 с.
40. Заець І. І. Исследования памятников трипольской культуры на Южном Буге // Археологические открытия 1979 года. — М., 1980. — С. 272.
41. Заець І. І. Исследования трипольского поселения Клищев // Археологические открытия 1980 года. — М., 1981. — С. 247–248.
42. Заець І. І. Исследования трипольского поселения у пос. Ладзыжин Винницкой области // Археологические открытия 1978 года. — М., 1979. — С. 331.
43. Заець І. І. Научный отчет о работе археологической экспедиции Винницкого краеведческого музея за 1976 год // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1976/65.
44. Заець І. І. Научный отчет о работе археологической трипольской экспедиции Винницкого государственного педагогического института им. Н. Островского за 1979 год // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1979/47.
45. Заець І. І. Научный отчет о работе археологической трипольской экспедиции за 1980 год // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1980/146.
46. Заець І. І. Научный отчет о результатах археологических исследований за 1983 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1983/115.
47. Заець І. І. Научный отчет о результатах археологических исследований за 1985 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1985/42.
48. Заець І. І. Отчет за 1972 год. Трипольское поселение Клищев Тывровского р-на Винницкой обл. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1972/58.
49. Заець І. І., Жураковский Б. С., Лобай Б. И. Исследования Винницкого краеведческого музея // Археологические открытия 1976 года. — М., 1977. — С. 294–295.
50. Заець І. І., Косаковский В. А., Гусев С. А. Научный отчет о результатах археологических исследований за 1990 год на трипольских поселениях Ворошнівка, Сосны, Чечельник // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1990/144.
51. Заець І. І., Малинковская Т. В., Лобай В. И. Раскопки Винницкого краеведческого музея // Археологические открытия 1973 года. — М., 1974. — С. 275–276.
52. Заець І. І., Рыжов С. Н. Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. — К., 1992. — 177 с.
53. Заець І. І., Малинковская Т. В., Шаламай Ф. П. Экспедиция Винницкого краеведческого музея // Археологические открытия 1975 года. — М., 1976. — С. 325.
54. Заець І. І. Науковий звіт про археологічні розкопки трипільського поселення Кліщів Тиврівського району Винницької області в 1971 році // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1971/54.
55. Заець І. Трипільська культура на Поділлі. — Вінниця, 2001. — 184 с.
56. Заець І. І. Кліщів — нове поселення трипільської культури на Південному Бузі // Археологія. — К., 1973. — Вип. 10. — С. 48–61.
57. Заець І. І. Науковий звіт про розкопки трипільського поселення Кліщів Тиврівського району Винницької області в 1970 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1970/56.
58. Заець І. І. Проблеми соціального

- устрою трипільських племен Поділля // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 87–96.
59. Заець І. І. Ранньотрипільська пам'ятка Ладизжин I на Південному Бузі (етапи А–ВІ) // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 1980. — С. 112.
60. Заець І. І. Трипільська культура на П. Бузі кінця раннього початку середнього етапу її розвитку // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. — Кам'янець-Подільський, 1990. — С. 14.
61. Заець І. І., Гусев С. О. Трипільське поселення Білківці // Тези доповідей дев'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1990. — С. 14–15.
62. Заець І. І., Хавлюк П. І. Трипільське селище Кліщів // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. — К., 1972. — С. 79–82.
63. Заець І. І., Шумова В. О. Поселення середньої доби трипільської культури біля с. Ратуш на Поділлі // Археологічні дослідження в Україні 1993 р. — К., 1997. — С. 54.
64. Збенювич В. Г. Зображення тварин на кераміці трипільської культури // Тези доповідей восьмої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1989. — С. 12–13.
65. Збенювич В. Г. Нові трипільські пам'ятки Середнього Подністров'я // Матеріали 12 конференції ІА АН УРСР. — К., 1972. — С. 104–105.
66. Збенювич В. Г. Отчет о работе Бернашевского отряда в 1973 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1973/5г.
67. Збенювич В. Г. Отчет о раскопках в с. Бернашевка в 1972 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1972/7.
68. Збенювич В. Г. Результаты работ Бернашевского отряда ИА АН УССР // Археологические открытия 1975 года. — М., 1976. — С. 326–327.
69. Збенювич В. Г., Шумова В. О. Отчет о работе трипольского отряда экспедиции «Днепр-II» в 1987 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1987/23.
70. Колесников А. Г. Раскопки в Бернашевке // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. — Луцьк, — 1993. — С. 45–46.
71. Корвін-Піотровський О. Г., Гусев С. О. Багатощарове трипільське поселення Березова, ур. Берг // Археологія. — К., 2000. — № 4. — С. 35–40.
72. Косаківський В. А. Дослідження жили на трипільському поселенні Чечельник // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. — Луцьк, — 1993. — С. 46.
73. Косаківський В. А. Пізньотрипільські поселення в басейні р. Савранки // Тези доповідей восьмої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1989. — С. 10–11.
74. Кучугура Л. І. Звіт про археологічні розвідки в Козятинському районі Вінницької області (басейн р. Гнилоп'яті) у 1992 році // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1992/190.
75. Лагодовська О. Ф. Пізньотрипільське поселення у с. Сандраках // АП УРСР. — К., 1956. — Т. VI. — С. 118–129.
76. Левада М. Є. Звіт про вишукувально-розвідувальні археологічні роботи по проєктованій трасі газопроводу — відводу до споживачів Могилів-Подільського району Вінницької області // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1997/2.
77. Левада М. Є. Звіт про проведення суцільних пам'яткоохоронних досліджень (археологічних розвідок) траси з'єднувального нафтопроводу НПК «Південний»—Західна Україна в 1996 році // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1996/21.
78. Лысенко С. Д., Лысенко С. С., Гаскевич Д. Л., Журавлев О. П., Скиба А. В. Отчет о разведках и раскопках в Киевской и Винницкой областях в 1999 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1999/9.
79. Магомедов Б. В., Рыжов С. Н., Лобай Б. И. Отчет Винницкого отряда Лесоостепной Правобережной экспедиции 1983 года. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1983/7а.
80. Макаревич М. Л. Археологічні дослідження в селі Білий Камінь // Трипільська культура. — К., 1940. — Т. I. — С. 453–475.
81. Макаревич М. Л. Исследование в районе с. Стена на Среднем Днестре // КСИА АН УССР. — К., 1960. — № 10. — С. 23–32.
82. Мовша Т. Г., Бузян Г. Н. Работы поздне-трипольского отряда // Археологические открытия 1978 года. — М., 1979. — С. 372–373.
83. Новицкая М. А. Узорные ткани трипольской культуры (по материалам раскопок у с. Стена) // КСИА АН УССР. — К., 1960. — № 10. — С. 33–35.
84. Петров М. Б., Винокур І. С. Археологічна карта Бупі // Тези доповідей восьмої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1989. — С. 19–20.
85. Пилипчук І. В. Матеріали до археологічної карти басейну р. Соб // Археологія. — К., 1973. — Вып. 9. — С. 65–68.
86. Пилипчук І. В. Науковий звіт про археологічну розвідку в басейні р. Соб на Вінниччині // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1968/41.
87. Потупчик М. В. Звіт про археологічну розвідку у Вінницькій області у 1995 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1995/31.
88. Потупчик М. В., Левада М. Є., Потупчик М. С. Звіт про археологічну розвідку у Вінницькій області в 1996 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1996/88.
89. Прилишко В. П., Рижов С. М. Дослідження трипільського поселення біля с. Ялтушків // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 1985. — С. 13–14.
90. Прилишко В. П., Рижов С. М., Шумова В. О. Дослідження трипільського поселення поблизу с. Ялтушків на Середньому Дністрі // Археологічні дослідження в Україні 1993 р. — К., 1997. — С. 10–11.
91. Прилишко В. П., Рижов С. М., Шумова В. О. Звіт про проведення охоронних археологічних досліджень трипільського поселення біля с. Ялтушків Барського району Вінницької області // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1993/27.
92. Радієвська Т. М. Археологічні комплекси з Плисків-Чернявки // Тези доповідей сьомої Вінницької обласної краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1989. — С. 12.
93. Рижов С. М. Дослідження трипільських пам'яток по р. Лядовій // Тези доповідей дев'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1990. — С. 11–12.
94. Рижов С. М., Круц В. О. Динаміка розселення трипільських общин в Середньому Побужжі // Тези доповідей восьмої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1989. — С. 13–14.
95. Рудинський М. Я. Поповгородський вияв культури мальованої кераміки // Антропология. — К., 1930. — Т. III. — С. 235–259.
96. Хавлюк П. И. Материалы к Археологической карте р. Соб // КСИА. — К., 1956. — Вып. 6. — С. 18–20.
97. Хавлюк П. И. Научный отчет о разведке археологических памятников

- ков в басейні Ю. Буга в люте-серпні 1963 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1963/14. — Ч. I.
98. Хавлюк П. И. Научный отчет о разведке археологических памятников в районе левых притоков Ю. Буга в мае-июне 1963 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1963/14. — Ч. II.
99. Хавлюк П. И. Научный отчет о разведке археологических памятников вдоль берегов Ладыженского водохранилища и левого берега Днестра на участке Могилев-Подольский — Ямполь // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1964/21.
100. Хавлюк П. И. Новые данные о культовых изображениях в Триполье // СА. — 1959. — № 3. — С. 206—208.
101. Хавлюк П. И. Трипольские памятники Южного Побужья // I Полевой семинар. Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине (тезисы докладов). — Тальянки — Веселый Кут — Майданецкое, 1990. — С. 28—30.
102. Хавлюк П. И. Археологические памятники верхнего Побужья // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1954/40.
103. Хавлюк П. И. Звіт про археологічну розвідку в районі верхнього Побужья // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1954/40.
104. Хавлюк П. И. Научный звіт про археологічну розвідку та розкопки у південному Побужжжі у 1966 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1966/61.
105. Хавлюк П. И. Научный звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужья экспедицією Вінницького педагогічного університету. 1998 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1998/27.
106. Хавлюк П. И. Научный звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужья в 1973 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1973/82.
107. Хавлюк П. И. Научный звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужья экспедицією Вінницького педагогічного університету в 1974 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1974/86.
108. Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Гайсинського району Вінницької області, виявлені вчителями в 1963 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1963/16.
109. Храбан Г. Ю. Археологічні розвідки студентів заочників Уманського педагогічного інституту за 1964 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1964/57.
110. Цвек Е. В. Гончарное производство племен трипольской культуры // Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине. — К., 1994. — С. 55—95.
111. Цвек О. В. Охоронні розкопки на трипільському поселенні біля с. Тростяничка на Вінниччині // Тези доповідей дев'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1990. — С. 8—9.
112. Цвек О. В. Структура східнотрипільської культури // Археологія. — К., 1999. — № 3. — С. 28—40.
113. Черныш Е. К. Многослойный памятник у с. Печора на Южном Буге // Археологический сборник. — Л., 1959. — Вып. I. — С. 166—201.
114. Черныш Е. К. Раннетрипольские поселения Среднего Поднестровья // КСИИМК. — М., 1954. — Вып. 56. — С. 111.
115. Шмаглий Н. М., Рыжов С. Н. Отчет о работе Позднетрипольского (правобережного) Отряда Днестровско-трипольской экспедиции Института археологии АН УССР // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1979/27а.
116. Шумова В. А. Трипольское поселение у с. Липчаны // Актуальные проблемы историко-археологических исследований К., 1987. — С. 180—181.
117. Якубенко О. О. Пізньотрипільське поселення Стіна I на Середньому Дністрі // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. — Кам'янець-Подільський, 1990. — С. 21—23.
118. Якубенко О. О., Панченко Ю. В. Випадкові знахідки доби енеоліту—раннього залізного віку // Археологічні відкриття в Україні 1998 — 1999 р. — К., 1999. — С. 56—57.
119. Археологічні пам'ятки Української РСР. Короткий список. — К.: Наукова думка, 1966. — С. 463.

М.В. Квітницький

ВОЛИНЬСЬКА ОБЛАСТЬ

- с. Зимне Володимир-Волинського району
1. Зимне I (уроч.Городище)
На високому місці лівого берега р.Лути багаточисельна пам'ятка, є горизонт культури лінійчастого посуду, в якому виявлено імпорти мальованого посуду пізнього етапу трипільської культури. Горизонти мідного віку досліджувалися Ю. М. Захаруком (1951-52, 1956-60 рр.), М. А. Пелецишиним (1961-64 рр.), А. Браніцьким (1997)
1, с. 24—28; 4, с. 156.
2. Зимне II
Поселення пізнього етапу трипільської культури. Розвідка Г. В. Охріменка.
4, с. 32.
3. Луцьк-Гнідава
Виявлено матеріали пізнього етапу трипільської культури. Розвідка Г. В. Охріменка.
4, с. 32.
4. с. Буяни Луцького району
В 1,25 км на південний схід від села поселення пізнього етапу трипільської культури. Виявлено розвідкою В. М. Коноплі.
4, с. 174.
5. с. Голишів Луцького району
Пізньотрипільське поселення, розташоване на 1 км на захід від села, на видовженому місці лівого берега р. Черногузка (урочище Замчисько). Розкопками досліджено майже всю площу поселення (200 кв. м). Відкрито залишки 14 наземних жител. 2 напівземлянки і 35 господарських ям. Зібрано велику кількість крем'яних, кам'яних і кістяних знарядь праці, глиняного посуду, численні глиняні пряслиця, тягарці та оригінальні масивні фігурки тварин. Розкопки М. А. Пелецишина у 1972—1973 рр. Матеріали і документація зберігаються в Музеї археології ЛДУ.
2, с. 321; 3, с. 326-327.
6. с. Крупа
На північ від села поселення пізнього етапу трипільської культури. Розвідки В. М. Коноплі, Г. В. Охріменка.
4, с. 177.
7. с. Лучинці Луцького району
Знайдено фрагмент амфори у

- піщаному кар'єрі на околиці села. Зберігається в колекції жителя м. Луцька Онуфрика М. Ф.
8. с. Новостав Луцького району Пізньотрипільське поселення, розташоване на високому лівому березі р. Черногузка (уроч. Мачули). Щурфом 10×3 м, закладеним на поселенні, виявлено культурний шар слабо насичений уламками кераміки. Розвідка М. А. Пелецишин у 1472 р. Матеріали і документація зберігаються в Музеї археології Львівського державного

- університету.
2, с. 321. 3, с. 326–327.
9. Підгайці Луцького району Виявлено матеріали пізнього етапу трипільської культури. Розвідка Г. В. Охріменка.
4, с. 32.

ЛІТЕРАТУРА

1. Браніцький А. Зимне, Володимир-Волинський район – височинне неолітичне поселення // Міжнародна археологічна конференція

- «Трипільське поселення Кошлівці-Обоз» (до 120-річчя відкриття). Наукові матеріали. – Заліщики, 1998. – С. 24–28.
2. Пелецишин М. А. Раскопки в с. Гольшево на Волыни // АО1972 года. – М.: Наука, 1973. – С. 321.
3. Пелецишин М. А. Раскопки у с. Гольшево Волынской области // АО1973 года. – М.: Наука, 1974. – С. 326–327
4. Охріменко Г. В. Населення Волни та Волинського Полісся в праісточні часи. – Луцьк: Вид-во обласної друкарні, 2003. – 221 с.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

1. м. Орджонікідзе Апостоловський район Курган «Довга могила», поховання 12 – пізньотрипільське, парне. Виявлено дві статуетки серезліївського типу.
2, с. 137; 6, с. 39 та ін.
2. м. Орджонікідзе Апостоловський район Курган 3, поховання 11, пізньотрипільське, виявлено фрагмент верхньої частини статуетки серезліївського типу. Курган 3, поховання 25, парне пізньотрипільське поховання, виявлено 5 статуеток серезліївського типу. Курган 3, поховання 32, пізньотрипільське, виявлено округлотиладу посудину.
2, с. 138.
3. с. Ігрені Дніпропетровський район Ігренський могильник середньостогівської культури. В похованні виявлено миску з розписом, етап VII. Розкопки Д. Я. Телегіна
7, с. 124.
- II. м. Інгулець Курган Дубова Могила Досліджений експедицією ДНУ 2000 р. Одиничний курган заввишки 2,77 м, діаметром 49,5 м. Виявлено 4 поховання доби енеоліту – № 19, 15, 13, 10. В похованні 10 виявлено малоювану посудину трипільської культури етапу СІІ.
3.
4. м. Кривий Ріг Криворізький р-н В одному з курганів, розкопаних П. І. Сочинським на лівому березі р. Інгулець до революції виявлено посудину з відмуленої глини з

- вужками. Трипілья СІІ.
5, с. 102, 106–107.
5. Животилівка (нині – Новомосковськ) В кургані Майдан на лівому березі Дніпра Т. Т. Тестя 1934 р. виявив в похованні дві посудини з відмуленої глини.
5, с. 104, 107.
6. с. Подгородне Новомосковський р-н Курган 3 на березі р. Кільчені, розкопки І. Ф. Ковальнової 1973 р. В кургані виявлено пізньотрипільське поховання.
2, с. 35.
7. с. Соколове Новомосковський р-н Курганний могильник з матеріалами пізнього етапу трипільської культури. Курган 6. В похованні 4 вичлено посудину трипільської культури. Курган 1, поховання 2, 9 з трипільським посудом. Курган 14, поховання 2, 3, 9 пізньотрипільські. Розкопки І. Ф. Ковальнової 1976–77 рр.
2, с. 135–137.
8. с. Попасне Перещепинський район Окрема знахідка трипільського горщика.
1, с. 69.
9. с. Зелений Гаї Широкивський р-н Кургани на околиці с. Зелений Гаї Досліджені 1999 р. експедицією ДНУ. В могилі № 26 п'ятеро похованих покладено простягнуто в рядку, головами на північ. Шосте – жіноче – поховання здійснено зібгано на спині в західній орієнтації в ногах похованих «в рядку». В похованні в скупченні вохри на дні могили знаходилося шість антро-

- поморфних статуеток серезліївського типу.
3, с. 58–63.
10. Широке Широкивський район Курган на лівому березі р. Інгулець, розкопаний Л. П. Криловою 1966 р. В похованні 18 виявлено антропоморфну статуетку серезліївського типу. Трипілья СІІ.
4, с. 19.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологічні пам'ятки Української РСР: Корот. Список. – К., Наук. Думка, 1966. – 462 с. –
2. Дергачев В. А., Манзура И. Погребальные комплексы позднего Триполья. – Кишинев, 1991. – 334 с.
3. Ковалева И. Ф. Стратифицированные энеолитические курганы в криворожском течении Ингульца // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2/2002–1/2003. – Полтава, 2003. – С. 58–63.
4. Крилова Л. П. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964–1966 рр. // Наш Край. – Дніпропетровськ, 1971. – С. 18–31.
5. Лагодовська О. Ф. Пам'ятки усаївського типу // Археологія. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – Т. 8. – С. 95–108.
6. Николова А. В., Ю. Я. Рассамкин, О позднэнеолитических памятниках Правобережья Днепра // СА. – 1985. – № 3. – С. 31–56.
7. Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. – К.: Наукова Думка, 1974. – 171 С.

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

1. с. Бистрик Бердичівський район
Поселення розташоване поблизу села. Пам'ятка відноситься до пізнього трипільля етапу С (за М. М. Шмаглієм).
29, с. 36–37.
2. с. Гордашівка Бердичівський район
Поселення розташоване поблизу села. Пам'ятка відноситься до пізнього трипільля етапу С (за М. М. Шмаглієм).
29, с. 36–37.
3. с. Жежелів Бердичівський район
Поселення розташоване поблизу села. Пам'ятка відноситься до пізнього трипільля етапу С (за М. М. Шмаглієм).
29, с. 36–37.
4. с. Райки Бердичівський район
Райки I
Багатошарова пам'ятка, городище скіфського часу з шаром трипільля розташована в урочищі Кругла Гора. Займає підвищення овальної форми, яке обмежене з південного заходу річкою. Відкрита та досліджувалася в 1926–27 рр. при розкопках великого кургану П. П. Курінним. Виявлено невеликі наземні житла – «площадки». В 1947 р. обстежувалося експедицією Інституту археології під керівництвом Р. І. Висзжева. Пам'ятка відноситься до пізнього етапу трипільської культури.
2, с. 96–98; 22, с. 169; 7, с. 197–199.
5. Райки II
Поселення розташоване поблизу села. Пам'ятка відноситься до пізнього трипільля етапу С (за М. М. Шмаглієм).
29, с. 36–37.
6. Райки III
Поселення розташоване поблизу села. Пам'ятка відноситься до пізнього трипільля етапу С (за М. М. Шмаглієм).
29, с. 36–37.
7. с. Рудня-Городище Бердичівський район
Поселення розташоване поблизу села. Пам'ятка відноситься до пізнього трипільля етапу С (за М. М. Шмаглієм).
29, с. 36–37.
8. уроч. Скала
с. Слободище Бердичівський район
Поселення розташоване на правому березі р. Гнилоп'яті в урочищі Скала. Займає надзаплавне підвищення біля крутого повороту річки, простежена площа 35×60 м. Виявлено в 1947 р. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Р. І. Висзжева. Пам'ятка відноситься до пізнього трипільля етапу С.
2, с. 96–98; 7, с. 197–199.
9. с. Слободище
Розташоване на території села, займає південний схил плато лівого берега р. Гнилоп'яті, навпроти півострову, утвореному вигином річки. Площа розповсюдження підйомного матеріалу становить 25×10 м. Виявлено в 1947 р. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Р. І. Висзжева.
7, с. 197–199.
10. с. Мала Цвіля Городницький район
Поселення в районі села на лівому березі р. Случ. Розвідка С. С. Гамченко, 1920–24 рр. Етап СІІ.
19а, с. 94.
11. с. Гордіївка Дзержинський район
Поселення розташоване в околицях села на лівому березі р. Тюхтерівки. Розвідка М. Л. Макаревича 1927 р. (ВУАК) Відноситься до пізнього етапу трипільської культури.
2, с. 96–98; 19а, с. 96.
12. с. Колодяжне Дзержинський район
Поселення розташоване в околицях села на лівому березі р. Тюхтерівки. Досліджувалося в 1927 р. С. С. Гамченко, який виявив наземні глинобитні житла з трьома печами-вогнищами. В одному з жител виявлена мідна сокирка. Пам'ятка відноситься до пізнього етапу трипільської культури.
2, с. 96–98; 22, с. 172–173;
13. с. Колосівка (Войцехівка) Дзержинський район
Багатошарова пам'ятка розташована поблизу села. Займає похилій схил підвищення, що понижується до р. Случ. Відкрите та досліджувалося в 1925–26 рр. С. С. Гамченко під час розкопок курганного могильника доби бронзи. Трипільське поселення розташоване в північно-східній частині могильника. В 1949 р. повторно обстежувалося Лагодовською О. Ф., Ю. М. Захаруком та П. І. Завадою. Пам'ятка відноситься до пізнього трипільля етапу С.
15, с. 86–89; 29, с. 36–37.
14. с. Новий Миропіль Дзержинський район
Поселення розташоване в околицях села в урочищі Бунякове. Відноситься до пізнього етапу трипільської культури.
2, с. 96–98.
15. с. Поволочка Дзержинський район
Поселення на правому березі р. Тюхтерівки, на захід від центру села. Виявлено рештки площадок, кераміку. Розвідка ВУАК 1927 р. Етап СІІ.
19а, с. 96
16. смт. Биківка Довбиський район
Поселення розташоване на околиці села в урочищі Корзунове. Відноситься до пізнього етапу трипільської культури.
2, с. 96–98.
17. м. Житомир
Поселення розташоване на схід від міста. Займає невисоке плато лівого берега р. Крошенки. Відкрите в 1983 р. І. І. Ярмошиком. На поверхні зібрано фрагменти кераміки орнаментованої ямками та косими лініями, антропоморфна пластика, пряслице та кременеві вироби. Матеріали зберігаються у фондах Житомирського краєзнавчого музею. Пам'ятка відноситься до городського типу етапу СІІ.
31, с. 4–5; 30, с. 377–378.
18. уроч. Соколова Гора
м. Житомир
Багатошарова пам'ятка розташована в північно західній частині міста в урочищі Соколова Гора. Займає вершину підвищення лівого берегу р. Кам'янка. Культурні шари: трипільля, ранній городище Давньої Русі. Пам'ятка відкрита в кінці ХІХ ст. С. С. Гамченко, обстежувалося в 1945 р. Є. В. Махно та М. П. Кучерою (1973). Трипільський шар відноситься до городського типу етапу СІІ (за М. М. Шмаглієм).

- 29, с. 36–37; 28, с. 27.
19. с. Зороків Житомирський район
Поселення розташоване поблизу села. Пам'ятка відноситься до городського типу трипілья (за М. М. Шмаглієм). 29, с. 36–37.
20. с. Кодня (Закусилівка) Житомирський район
Багатошарове поселення на північний схід від околиці села, на території колишнього с. Закусилівка. Займає схил лівого берега р. Коднянка. Площа становить близько 220×120 м (2,6 га), висота становить 1 м. Обмежене балкою зі струмком. Культурні шари: поодинокі знахідки трипільської культури, черняхівська культура та Давня Русь. Досліджувалося Тарабукіним О. О. в 1993 р. Матеріали зберігаються у фондах Житомирського краєзнавчого музею. 23, с. 22.
21. с. Пряжев Житомирський район
з/д станція Пряжево
Багатошарове поселення на північний схід від з/д станції Пряжево І. Займає схил та вершину мисоподібного підвищення правого берега р. Коднянки. Площа становить 210×115 м (2,4 га), висота близько 15–20 м. Відкрито Тарабукіним О. О. в 1995 р. Культурні шари трипілья, пізня бронза або ранній залізний вік, ранні слов'яни, Давня Русь. Матеріали зберігаються у фондах Житомирського краєзнавчого музею. 24.
22. с. Піски Житомирський район
Поселення розташоване на околиці села. Відноситься до пізнього етапу трипільської культури. 2, с. 96–98.
23. с. Каленське Коростенський район
Поселення в районі торф'яника «Мостова» в заплаві р. Мостви. Перекрите шаром торфу. Розвідка І. Ф. Левицького 1930, 1948–49 р. Трипілья СІ. 19а, с. 97.
24. с. Могильна Коростенський район
Поселення розташоване поблизу села. Розвідка М. Ф. Левицького, 1924 р. Кераміка з відбитками шнура, штампю. Пам'ятка відноситься до фінального трипілья етапу СІ (за Шмаглієм М. М.). 19а, с. 96; 29, с. 36–37.
25. с. Сущки Коростенський район
Поселення розташоване поблизу села. Розвідка М. Ф. Левицького, 1924 р. Кераміка з відбитками шнура, штампю. Пам'ятка відноситься до фінального трипілья етапу СІ (за Шмаглієм М. М.). 19а, с. 96; 29, с. 36–37.
26. с. Городськ Коростишівський район
Багатошарова пам'ятка в урочищі Червона Гора. Займає мис, обмежений заплавною низиною р. Тетерів та з північного сходу і північного заходу двома ярами. Культурні шари: трипілья, городище Давньої Русі. Трипільський шар відкрито в 1936 р. Пам'ятка досліджувалася Кричевським Є. Ю. (1937), Макаревичем М. Л. (1939–1940), Дмитрієвською А. В. (1946), Д. Т. Березовцем (1947) та М. Ю. Браїчевським (1948). У 1990-х рр. обстежувалося Б. А. Звіздецьким. Виявлено наземні та напівземлянкові житла, господарчі ями. Епонімна пам'ятка пізнього трипілья, дослідження якої дали змогу виділити городський тип, етап СІ. 2, с. 96–98; 22, с. 157–160; 6, с. 188; 4, с. 207–219.
27. с. Гуменники Коростишівський район
Поселення розташоване на схід від села в урочищі Гай, на мисоподібному пагорбі правого берегу р. Мики при впадінні безіменного струмка. Площа становить близько 2 га, висота 2–3 м. Відкрито та досліджено в 1999 р. О. О. Тарабукіним. Пам'ятка відноситься до пізнього трипілья етапу С. 25, с. 8–9.
28. с. Великі Деревичі Любарський район
Багатошарова пам'ятка розташована на західній околиці села в урочищі Замчисько. Займає мисовидний виступ плато лівого берегу р. Деревички на площі 0,72 га. Культурні шари: трипілья, скіфи, Давня Русь, польсько-литовська доба. Відкрито експедицією Інституту археології під керівництвом Гончарова В. К. в 1948 р. 2, с. 96–98; 9, с. 172.
29. с. Вигнанка Любарський район
Поселення розташоване на правому березі р. Случ, навпроти урочища Пасічісько. Досліджувалося в 1977 р. В. О. Круцом та С. М. Рижовим. Виявлено 2 житла – «площадки» з керамікою, орнаментованою монохромним розписом. Пам'ятка відноситься до кінця середнього трипілья етапу ВІІ. 14, с. 341.
30. с. Громада Любарський район
Поселення розташоване поблизу села. Відкрито в 1977 р. Круцом В. О. та С. М. Рижовим. Пам'ятка відноситься до пізнього трипілья етапу СІ. 14, с. 341.
31. с. Демківці Любарський район
Поселення розташоване в околицях села. Пізній етап трипільської культури. 2, с. 96–98.
32. с. Житинці Любарський район
Поселення розташоване в околицях села. Пізній етап трипільської культури. 2, с. 96–98.
33. с. Казенна Громада Любарський район
Поселення розташоване в околицях села в урочищі Зволещина. Пізній етап трипільської культури. 2, с. 96–98.
34. с. Коржовка Любарський район
уроч. Пасічісько.
Поселення розташоване на північ від села, в урочищі Пасічісько. Займає лівий берег р. Случ. Досліджувалося в 1977 р. Круцом В. О. та С. М. Рижовим. Розкопано 1 житло – «площадку» з господарчою прибудовою. Виявлено кераміку з поліхромним розписом. Пам'ятка відноситься до кінця середнього трипілья перехідного етапу ВІІ–СІ. 14, с. 341.
35. с. Ново Чорторія Любарський район
Поселення розташоване на північ від північно-західної околиці села, в урочищі Горбовище. Займає південно-західну частину мису високого правого берега р. Случ, з південного заходу та північного сходу оточений ярами. Площа становить 800 кв.м. Відкрито в 1948 р. експедицією Інституту археології під керівництвом В. К. Гончарова. В 1949 р. досліджувалося Ю. М. Захаруком. Розкопано частину наземного житла та дві ями. З матеріалів найбільший інтерес представляє фрагмент глиняної модельки сокирки, що має чисельні аналоги в матеріалах

- культури ліійчастого посуду. Пам'ятка відноситься до городського типу трипілья етапу СІІ. 2, с. 96–98; 11, с. 130–133; 9, с. 172; 12.
36. с. Озерне Любарський район
Поселення розташоване в околицях села. Пізній етап трипільської культури. 2, с. 96–98.
37. с. Стрижівка Любарський район
уроч. Іваніїове. Поселення розташоване в околицях села в урочищі Іваніїове. Пізній етап трипільської культури. 2, с. 96–98.
38. с. Юр'ївка Любарський район
Поселення розташоване в околицях села. Пізній етап трипільської культури. 2, с. 96–98.
39. с. Рудня Озерянська Олевський район
Багатошарова пам'ятка розташована на південно-східній околиці села. Займає підвищення, близько 6 м, краю тераси торф'яника Корма на площі 70×20 м. Відкрита в 1974 р. В. К. Пясецьким, в 1983 р. досліджувалася експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Л. Л. Залізняка на площі 52 кв.м. Виявлено матеріали доби мезоліту та пізньонеолітична або енеолітична кераміка. Звертають увагу фрагменти двох великих посудин, що імітують трипільські кратероїдні і орнаментовані наколами та хвилястою лінією. Матеріали попередньо датуються фінальним трипільям (етап СІІ). 10, с. 2–8.
40. м. Павлоч Попільнянський район
Трипільське городище розташоване на південний схід від південної околиці міста. Займає високий мис правого берега р. Роставиці, з півдня і півночі оточене балками. Городище овальної форми 94×126 м, укріплене двома лініями валів та ровів, глибина рову 1,5–2 м. Зі східного боку розташований в'їзд шириною 6 м. Друга лінія розташована в південно-західній частині на площі 46×60 м, ширина рову 2 м, глибина 1 м. Відкрито в 1946 р. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. К. Гончарова. Досліджувалося в 1947 р. М. Л. Мака-
- ревичем. Виявлено 5 наземних жител з глинобитними печами та, вірогідно, 1 зруйноване трупопокладення, яке супроводжували мідна булавка, мініатюрна посудинка та просвердлений зуб оленя. Пам'ятка відноситься до пізнього трипілья етапу СІІ. 2, с. 96–98; 8, с. 237–244; 19, с. 96–103; 18; 17 с. 175–176; 4, с. 207–219.
41. с. Романівка Попільнянський район
уроч. Поріччя
Поселення розташоване в північно-східній околиці села в урочищі Поріччя. Займає західний схил берега р. Унави Площа становить 250×100 м. Відоме з кінця ХІХ ст. за В. Б. Антоновичем. У 1931 р. проводила розкопки В. Є. Козловська, обстежувалося в 2000 р. О. О. Тарабукіним. Пам'ятка відноситься до пізнього Трипілья. 1, с. 58; 13; 26.
42. с. Корнин Попільнянський район
Багатошарова пам'ятка на захід від північної околиці села в урочищі Монастир. Займає лівий берег р. Ірпінь, з півночі обмежене глибочою балкою. Відкрите та досліджувалося Осадчим Р.М. в 1993–94 рр. Культурні шари: трипілья та городище І тис. н.е. Матеріали зберігаються у фондах Київського обласного археологічного музею в с. Трипілья. Трипільський шар відноситься до етапу СІІ. 21, с. 83.
43. с. Ковалі Радомишльський район
Поселення розташоване поблизу села. Пам'ятка відноситься до пізнього трипілья (за Шмаглієм М. М.). 29, с. 36–37.
44. с. Раковичі Радомишльський район
В околицях села в урочищі Голії-овка місцевими жителями виявлена кременева сокирка з шліфованим лезом та глиняне грузило. 18; 17 с. 175–176.
45. с. Раковичі Радомишльський район
В околицях села в урочищі Лужки знайдено кременеву сокирку зі шліфованим лезом та чотири пірофілітові пряслиця давньоруського часу. 18; 17 с. 175–176.
46. м. Ружин
Поселення розташоване в околицях міста. Пізній етап трипільської культури (за Шмаглієм М. М.). 29, с. 36–37.
47. с. Білпівка Ружинський район
Багатошарова пам'ятка розташована за південно-західною околицею міста в урочищі Скала або Камені. Займає високу скелю лівого берега р. Роставиця, частково знищене кар'єром. З села раніше були відомі знахідки кременевих сокирок-клинців та виробів з кістки і рогу. Відкрито в кінці 1940-х рр. експедицією Інституту археології під керівництвом Гончарова В. К. В зрізах кар'єру простежені конструкції городища та культурні шари: трипілья, скіфського часу. Пам'ятка відноситься до пізнього трипілья етапу СІІ. 22, с. 171; 8, с. 237–244; 4, с. 207–219.
48. с. Карабчієв Ружинський район
Поселення на мисі правого берега р. Роставиці, перекрите городищем. Розвідки ВУАК та Бердичівського музею 1927 р. Етап СІІ. 19а, с. 107.
49. с. Ревуха (Топори) Ружинський район
Поселення розташоване поблизу села. Розвідка Б. О. Блома 1948 р. Пам'ятка відноситься до пізнього трипілья (за Шмаглієм М. М.). 19а, с. 110–111; 29, с. 36–37.
50. с. Ягнятин Ружинський район
Багатошарова пам'ятка розташована на околиці села, на високому березі р. Роставиці (городище). Культурні шари: трипілья та городище скіфського часу. Біля села на початку ХХ ст. були виявлені кременеві сокирки-клинці та вироби з кістки і рогу пізнього етапу трипільської культури. 2, с. 96–98; 22, с. 171; 8, с. 237–244.
51. смт. Троянів
Поселення розташоване на північній околиці села в урочищі Швед (Оріхова Гора). Займає мисовидне підвищення правого берега р. Гнилоп'яті, на півночі та заході обмеженого заплавою річки. Простежена площа 150×75 м. Відкрита в 1947 р. розвідкою Виезжева В. І. Досліджувалося в 1956–58 рр. Белановською Т. Д. та Шмаглієм М. М. Виявлено залишки 17 наземних та заглиблених жител і господарчі ями. Пам'ятка відноситься до пізнього трипілья

- етапу СІІ.
2, с. 96–98; 3, с. 125–128.
52. с. Курне Червоноармійський район Поселення розташоване в околицях села. Пізній етап трипільської культури.
2, с. 96–98.
53. с. Високе Черняхівський район Поселення розташоване на схід від села. Займає високе піщане підвищення між безім'яним струмком і р. Микою. Виявлене Г. Г. Богуном в 1959 р. Досліджувалося О. О. Тарабукіним в 1999 р. Пам'ятка відноситься до пізнього трипілья етап С.
25, с. 5–6; 5, с. 8.
54. с. Очеретянка Черняхівський район Поселення розташоване на південно-східній околиці села в урочищі Бугайова Гора. Відкрита В. О. Місяцем в 1960 р. На поверхні зібрана кераміка з монохромним розписом за кременеві знаряддя. Пам'ятка відноситься до пізнього трипілья.
27, с. 5.
55. с. Каленське Чоповицький район Поселення неолітичне та трипільське поблизу села. Знаходиться на території частини торфовища у верхній течії р. Моства, правої притоки р. Угли. Займає підвищення площею 140×120 м. Пам'ятка відкрита та досліджувалася в 1930 р. та 1948 р. І. Ф. Левичким. Культурні шари: неоліт та трипілья. Досліджене І трипільське житло. Характерною особливістю трипільської кераміки є наближеність форм та орнаментатії до культури ямцево-гребінцевої кераміки.
16, с. 70–77; 2, с. 96–98; 20.
5. Богун Г. Г. Археологічні пам'ятки Бердичівського району // Архів Житомирського краєзнавчого музею. — № 374.
6. Браїчевський М. Ю. Дослідження на третьому Городському городищі // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1952. — Т. III. — С. 401–408.
7. Висязев Р. І. Археологічні пам'ятки нижньої течії р. Гнилоп'яті // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1952. — Т. III. — С. 197–206.
8. Гончаров В. К. Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1949. — Т. I. — С. 237–244.
9. Гончаров В. К. Роботи Волинської експедиції 1948 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1952. — Т. III. — С. 169–181.
10. Залізник Л. Л. Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Вольской экспедицией ИА АН УССР в 1983 году // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1983/21.
11. Захарук Ю. М. Пізньотрипільське поселення у верхів'ях р. Случ // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1956. — Т. VI. — С. 130–133.
12. Захарук Ю. Н. Отчет о разведочных раскопках поздне трипольского поселения около Новой-Чарторши в 1947 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1949/8а.
13. Козловська В. Є. Археологічні роботи по дослідженню с. Романівка Попільнянського району (кол. Білоцерковщина) ур. «Пожеча» IX. X. 1931 р.; Короткий звіт за археологічні дослідження 1931 р. у с. Романівці Попільнянського району на Білоцерковщині // НА ІА НАНУ. — Фонд ВУАК. — №№ 613, 613а.
14. Круц В. А., Рыжов С. Н. Исследование памятников трипольской культуры в бассейне Случи // Археологические открытия 1977 года. — М., 1978. — С. 341.
15. Лагодовская Е. Ф. Войцеховское поздне трипольское поселение // КСИА. — К., 1954. — Вып. 3. — С. 86–89.
16. Левичкий І. Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. // АП УРСР. — К. 1952. — Т. IV. — С. 70–77.
17. Макаревич М. Л. Випадкові знахідки в с. Раковичах Радомиського району Житомирської області // Археологія. — К., 1947. — Т. I. — С. 175–176.
18. Макаревич М. Л. Краткое сообщение о работе Павлолочкинской экспедиции 1947 г. Отчет о работе Трипольской экспедиции 1947 г. у села Павлолочья Попельнянского района, Житомирской области // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1947/7.
19. Макаревич М. Л. Трипільське поселення біля с. Павлолочки // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1952. — Т. IV. — С. 96–103.
- 19а. Макаревич М. Л. Матеріали к карте трипольской культуры // Рукопись. Архив М. Л. Макаревича. — 128 с.
20. Митрофанова В. И. Отчет о раскопках проведенных на стоянке Моства в 1949 г. (по материалам И. Ф. Левичкого) // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1949/28.
21. Осадчий Р. Н. Новое городище раннежелезного века на Житомирщине // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. — Луцьк, 1993. — С. 83.
22. Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // Матеріали и исследования по археологии СССР. — М.-Л., 1949. — Вып. 10. — 248 с.
23. Тарабукін О. О. Звіт про археологічні розвідки на території Житомирської області в 1993 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1993/115.
24. Тарабукін О. О. Звіт про археологічні розвідки на території Житомирської області в 1995–1996 рр. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1995–1996/46.
25. Тарабукін О. О. Звіт про археологічні розвідки на території Житомирської області в 1999 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1999/19.
26. Тарабукін О. О. Звіт про археологічні розвідки на території Житомирської області в 2000 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 2000/79.
27. Тарабукін О. О. Звіт про археологічні розвідки на території Житомирської області у 2001 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 2001/18.
28. Тарабукін О. О. Звіт про роботи Житомирської археологічної розвідувальної експедиції на території м. Житомира і Житомирського району в 1992 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1992/46.
29. Шмаглій М. М. Городско-Волинський варіант пізньотрипільської культури // Археологія. — К., 1966. — Т. XX. — С. 36–37.
30. Ярмошик І. І. Работы Житомирского краеведческого музея // Археологические открытия 1983 года. — М., 1985. — С. 377–378.
31. Ярмошик І. І. Звіт про роботу археологічної експедиції музею в 1983 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1983/158.

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

1. Вовчанськ Акімовський район
В кургані I виявлено пізньотрипільське колективне поховання, оточене ровом. Розкопки експедиції ІА АН УРСР: А. І. Кубишева та В. В. Дорофєєва 1979 р. В похованні виявлено амфорку. Етап СІІ. 1, с. 139.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дергачев В. А., Манзура И. Погребальные комплексы позднего Триполья. — Кишинев, 1991. — 334 с.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

1. м. Івано-Франківськ
Центральна частина міста в районі площі Митрополита Шептицького, вулиць Новгородської і Галицької. Виявив І. Кочкін. Площа близько 1 га. У підйомному матеріалі — фрагменти кераміки, виробі з кременю. Пізній етап трипільської культури (СІ). 18.
2. с. Пасічна I м. Івано-Франківськ
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване на пагорбі в урочищі Ниви, в 0,6 км на північний захід від автостанції-2, на околиці села Пасічна, яке увійшло до складу Івано-Франківська. Виявив Кочкін І. Т. у 1981 р., обстежене Василенком Б. А. у 1986 р. Розміри пам'ятки — 100×40 м. Матеріали зберігаються у фондах МАП та ІФКМ. 27, с. 297; 12, додаток до ст. 2.
3. Більшівці Галицький район
Багатошарове поселення розташоване на мисоподібному виступі на лівому березі р. Гнила Липа, лівої притоки р. Дністер, неподалік від селища Більшівці. Виявлене у 1990-х рр. братами Переклітами. Розкопки (досліджена площа — 421 кв.м) у 1999–2002 рр. проведені Галицькою археологічною експедицією Національного заповідника «Давній Галич» спільно з ПУ ім. В. Стефаніка (керівник — Т. Ткачук). До трипільської культури належать три шари: заліщицької групи етапу VI–VII (напівземлянка чотирикутної форми розмірами — 3×2,4 м), шпинецької групи трипільської культури етапу СІ та I фази кошиловецької групи трипільської культури початку етапу СІІ (два наземних глинобитних житла — розмірами відповідно 7,6×3,5–4,5 м та 11,5×5 м. На пам'ятці знайдено тілопокладення у катакомбі та

- поховання трьох черепів кошиловецького часу. Матеріали зберігаються у фондах Національного заповідника «Давній Галич». 19, с. 94; 59, с. 213; 60; 61.

- с. Бовшів Галицький район
4. Бовшів I
Верства багатошарового поселення, в урочищі Підліски (Касова гора), у 2 км на захід від села. Виявив М. Смішко у 1960 р., Л. І. Крушельницька обстежила у 1961–62 рр. Площа пам'ятки 400×1000 м. 16, с. 18, № 48; 39, с. 131.

5. Бовшів IV
Поселення розташоване на північно-західній околиці села в заплаві р. Гнила Липа на невисокому підвищенні в урочища Дворище. Виявлене у 1960 р. експедицією ІСН АН УРСР (керівник — М. Смішко). Середній етап трипільської культури. Матеріали зберігаються у фондах ІСН. 16, с. 18, № 49; 39, с. 131.

6. с. Бовшів V.
Поселення трипільської культури в урочищі Больчак на північно-західній окраїні села. Розміри 100×200 м. Поселення виявлене у 1960 р. Смішком М. Ю., вивчалоя у 1985–86 рр. Б. А. Василенком, Коноплею В. М. Зафіксовані сліди шести наземних жител, одне з яких було розкопане. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 16, с. 18, № 42; 39, с. 131.

7. с. Бринь Галицький район
Бринь IV
Поселення трипільської культури в урочищі Вигода. Виявлене місцевими краєзнавцями, обстежувалося у 1987 р. Василенком Б. А. 6, с. 20, № 61.

- с. Вікторів Галицький район
8. Вікторів I
Поселення етапу VI–VII (заліщицька група) розташоване в урочищі Пушикова гора, на північно-східній околиці села. Відоме з кінця XIX ст. У 1935 р. проводилися дослідження Я. Пастернаком, у 1983 р. розкопки Івано-Франківської експедиції ІСН АН УРСР (В. Конопля) — досліджено 296 кв.м, у 1987 р. невеликі роботи провів Б. А. Василенко. Матеріали зберігаються у фондах ІУ та ІФКМ. 16, с. 20, № 62; 42, с. 300–301.

9. Вікторів XII
Багатошарове поселення розташоване в урочищі Корнелева Гора, у південно-західній частині села. Пам'ятку виявив Б. А. Василенком у 1984 р. Розміри поселення 300×300 м. Матеріали зберігаються в Івано-Франківському краєзнавчому музеї. 16, с. 22, № 73.

10. Вікторів XIV
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочища Образюкова гора (або Біля Парцисевського Поток) у південно-західній частині села, Виявив І. Салпа у 1979 р., обстежував Б. А. Василенко. Розміри 100×300 м. 16, с. 22, № 75.

11. Вікторів XV
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Гойсанівка на схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1984 р. Розміри поселення 250×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 22, № 76.

12. Вікторів XVIII
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в

- урочищі Саприкова Гора, на південно-західній околиці села. Виявлене у 1983 р. учнями місцевої школи, у 1984 р. обстежене Б. А. Василенком. Розміри пам'ятки – 200×180 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 22, № 79.
13. Вікторів XXI
Багатошарове поселення з трипільською верстовою розташоване в урочищі Гармазівка в центрі села. Виявлене Б. А. Василенком у 1984 р. Розміри пам'ятки – 200×300 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 23, № 82.
14. Вікторів XXII
Багатошарове поселення з трипільською верстовою розташоване в урочищі Панський лан, у південно-західній частині села. Пам'ятка виявлена учнями місцевої школи у 1983 р., у 1985 р. обстежено Василенком Б. А. Площа пам'ятки 1 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 23, № 83.
15. Вікторів XXIII
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Проти лікарні в центрі села. Виявлене у 1986 р. Б. А. Василенком. Розміри пам'ятки – 50×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 23, № 84.
16. Вікторів XXIV
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Галикевичева гора у південно-західній частині села. Виявлено у 1985 р. Б. А. Василенком. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 23, № 85.
17. Вікторів XXV
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Дуби, на північний схід від села. Пам'ятка виявлена у 1985 р. Б. А. Василенком. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 23, № 86.
18. Вікторів XXXII
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Ковалівка у північно-східній частині села. Пам'ятка виявлена у 1986 р. Б. А. Василенком. Площа поселення 3 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 24, № 93.
19. Вікторів XXXIV
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Салигівка, на віддалі 0,9 м на південь від ЗСШ № 1. Пам'ятка виявлена у 1986 р. Площа пам'ятки – 2 га. Б. А. Василенком. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 24, № 95.
20. Вікторів XXXV
Багатошарове поселення з трипільською верстовою розташоване в урочищі Боярівка, на віддалі 1 км на південь від ЗСШ № 1. Пам'ятка виявлена у 1986 р. Б. А. Василенком. Площа пам'ятки – 3 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 24, № 96.
21. Вікторів XXXVI
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Каспрівка, на віддалі 1,3 км на південь від ЗСШ № 1. Пам'ятка виявлена у 1986 р. Б. А. Василенком. Площа пам'ятки – 2 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 25, № 97.
22. Вікторів XXXVIII
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Полинки на віддалі 0,8 км на південь від сільського клубу. Пам'ятка виявлена у 1986 р. Б. А. Василенком. Площа пам'ятки – 2,5 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 25, № 99.
23. Вікторів XL
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Ютківка, що на віддалі 0,2 км на південний схід від лікарні. Пам'ятка виявлена у 1986 р. Б. А. Василенком. Площа пам'ятки – 2 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 25, № 101.
24. Вікторів XLI
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Деспідка, в 1,1 км на південь від лікарні. Пам'ятка виявлена у 1986 р. Б. А. Василенком. Площа пам'ятки 3 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 25, № 102.
25. Вікторів XLII
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Корнелева Гора, у південно-східній частині села. Пам'ятка виявлена у 1986 р. Б. А. Василенком. Площа пам'ятки – 1 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 25, № 103.
26. Вікторів XLIII
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Під Саприковою горою, у південно-східній частині села. Пам'ятка виявлена у 1986 р. Б. А. Василенком. Площа пам'ятки – 2 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 25, № 104.
- с. Височанка Галицький район
27. Височанка I
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Садиба Г. І. Хлібкевич, у північній частині села. Пам'ятка виявлена місцевими жителями у 1970 р., у 1985 р. обстежена Б. А. Василенком. Площа пам'ятки – 250×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 26, № 112.
28. Височанка II
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Візорова Гора на північно-східній околиці села. Пам'ятка виявлена у 1986 р. Б. А. Василенком. Площа пам'ятки – 400×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 26, № 113.
29. с. Залуква Галицький район
Залуква I
Багатошарове поселення з трипільською верстовою розташоване в урочищі Карпиця на віддалі 2 км на захід від села. Пам'ятка відома з XIX ст. У 1950 р. обстежували О. Ратич, у 1980 р. Б. Томенчук. Матеріали зберігаються у фондах ІУ та ІФКМ. 16, с. 28, № 131.
- с. Комарів Галицький район
30. Комарів I
Багатошарове поселення з трипільською верстовою розташоване в 1,5 км на північний схід від села. Розміри поселення 300×200 м. 16, с. 29, № 138.
31. Комарів VIII
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Панський став. Виявив Кочкін І. Т. у 1989 р. Площа пам'ятки 200×200 м. Матеріали зберігаються у фондах МАП. 16, с. 30, № 145.

32. с. Коростовичі Галицький р-н
Коростовичі I
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Через Дорогу До Церкви, на південно-східній околиці села, на невеликих підвищеннях у заплаві лівого берега р. Гнила Липа. Розміри пам'ятки – 150×100 м. Пам'ятка виявлена експедицією ІСН АН УРСР (начальник – М. Смішко) у 1960 р. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 16, с. 30, № 147; 39, с. 136.
33. Куропатники Галицький район
Куропатники I
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване на віддалі 1 км на північ від села, на поденно-східній частині пагорба на лівому березі р. Гнила Липа. Виявлене у 1960 р. експедицією ІСН (начальник – М. Смішко). Розміри пам'ятки – 100×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 16, с. 31, № 158; 39, с. 136–137.
34. Кремидів Галицький район
Багатошарове поселення розташоване на схилі пагорбу в урочищі Піддівиче на лівому березі Гнилого потоку на схід від села. Виявив місцевий вчитель Михайло Кедик. У підйомному матеріалі фрагменти керамічного посуду заліщицької та кошиловецької груп трипільської культури, вироби з кременю та інших порід каменю. У 2002 р. розкопки Т. Ткачука (розміри розкопу – 6×10 м). Матеріали зберігаються у фондах Національного заповідника «Давній Галич». 19, с. 94; 60, с. 58.
- Крилос Галицький район
35. Крилос I-A
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Золотий Тік, Вінниця. Площа поселення 2 га. 16, с. 32, № 164.
36. Крилос I-B
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі УШевчуків. Площа поселення 1 га. 16, с. 32, № 165.
37. Крилос I-B
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищах Базар, Сад, Старі Палаці, Собор, Плебанія, Над Погарин
- шем. Відоме з поч. XX ст. 16, с. 32, № 166.
38. Крилос II
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Качків. Відоме з поч. XX ст. 16, с. 33, № 167.
39. Крилос IV
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Царинка. Відоме з поч. XX ст. 16, с. 33, № 169.
40. Крилос X
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Юрівське. 16, с. 33, № 175.
41. Крилос XXI
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Стависька. Виявлене у 1987 р. Б. А. Василенком. Розміри пам'ятки 100×40 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 34, № 186.
42. Крилос XXV
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Над Рікою або Підгороддя. 16, с. 34, № 190.
43. Крилос XXVI
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Церквище. Виявлено у 1884 р. львівськими археологами. Розміри пам'ятки 300×200 м. 16, с. 34, № 191.
44. с. Медина Галицький район
Медина I
Багатошарове поселення з трипільською верствою кінця етапу ВІІ – початку СІ розташоване в урочищі Лози на віддалі 2 км на південь від села. Розміри пам'ятки – 200×300 м. Відкрите місцевими краєзнавцями у 1970 р., обстежене В. Коноплею, Б. А. Василенко у 1983 р. Розкопки В. Коноплі (розкопана площа – 408 кв.м) у 1984 р. Відмічені сліди ІІ наземних глинобитних жител. Досліджені залишки двох глинобитних наземних жител та однієї напівземлянки, господарські ями. Матеріали зберігаються в фондах ІУ. 15, с. 222; 16, с. 38, № 221.
45. с. Сокіл Галицький район
Сокіл I
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Скала, на західній околиці села. Пам'ятка виявлена у 1889 р. Г. Оссовським. Розміри пам'ятки 400×600 м. Розкопки В. Коноплі у 1984–1985 р. (розкопана площа 340 кв.м). Досліджені залишки наземних глинобитних жител. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 1, с. 139; 2, с. 199, № 85; 14, с. 314–315; 16, с. 40, № 240.
46. с. Тенетники Галицький район
Тенетники V
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Задебра, на північно-західній околиці села. Виявлено у 1987 р. В. Коноплею. Площа пам'ятки 1 га. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 16, с. 41, № 248.
47. Білка Городенківський район
Білка II
Поселення трипільської культури (етап ВІІ) розташоване в урочищі За Провалом, на віддалі 0,2 км на південь від села. Виявлено у 1987 р. Б. А. Василенком. У підйомному матеріалі – фрагменти керамічного посуду, вироби з кременю. Зафіксовано планування поселення: наземні глинобитні житла були розташовані у 4 ряди по 8 будівель у кожному. Площа пам'ятки 0,5 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 64; 16, с. 42, № 256.
48. с. Вікно Городенківський район
Вікно I
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Солонець, на віддалі 0,5 км на південь від села. Виявлене у 1970 р. М. Клапчуком і П. Арсенічем, у 1988 р. обстежене Б. А. Василенком. Розміри пам'ятки – 100×400 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 95; 16, с. 41, № 261.
- с. Вільховець Городенківський р-н
49. Вільховець II
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Романівка, на віддалі 0,7 км на захід від села. Виявлене Б. А. Василенком у 1988 р. розміри пам'ятки 100×80 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 43, № 268.
50. Вільховець III

- Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Кривцева, на віддалі 0,2 км на північний схід від села. Виявлене Б. А. Василенком у 1987 р. Розміри пам'ятки – 200×300 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с.41, № 269.
- с.Городенка Городенківський р-н
51. Городенка I
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Гадузівка (Вертеп, Грабище), у північно-східній частині міста, на схилі лівого берега струмка Вережаного. Відоме з 1930 р., Обстежене М. Клапчуком і П. Арсеничем у 1970 р., Б. Томенчуком у 1977 р., Б. А. Василенком у 1987 р. Розміри пам'ятки – 300×200 м. Матеріали зберігаються в ІФКМ. 2, с. 191, № 50; 16, с. 43, № 271.
52. Городенка III
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Монкут-Поле або Толічки, на віддалі 0,8 км на схід від міста, на схилі лівого берегу струмка Вережаного. Виявлене Клапчуком М. і П. Арсеничем у 1970 р. Розміри пам'ятки 60×100 м. Знайдено 10 скупчень глиняної обмазки, розташованих у два ряди. Зібрані фрагменти кераміки з поліхромним розписом етапу VII (визначення Б. Василенка). Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 2, с.191–192, № 51; 12, с. 63; 16, с. 43, № 273.
- с. Городиця Городенківський р-н
53. Городиця I
Багатошарове поселення з верствами перехідного періоду від раннього до середнього етапу, а також пізнього етапу Трипілья, розташоване в урочищі Городище на віддалі у 0,5 км на схід від села. Виявлене у 1877 р., у 1878 та 1882 рр. досліджувалося Я. Коперницьким та В. Пшибиславським (закладено 40 шурфів розмірами 5×1 м). У 1938–1939 рр. – розкопки Смішко М. (1200 кв.м). Площа пам'ятки – 4 га. 16, с. 44, № 278; 37, с. 49–66; 70; 71, s. 20, 28, 29, 40; 72, s.117.
54. Городиця III
Багатошарове поселення з трипільською верствою етапу VII розташоване в урочищі Городи, на території села на нижній терасі Дністра. Виявив М. Смішко у 1938 р. розміри пам'ятки 100×150 м. Матеріали зберігаються у фондах ЛІМ. 2, с.191–192, № 51; 16, с. 45, № 280.
55. Городиця VI
Багатошарове поселення з трипільською верствою (кінець етапу VII) розташоване в урочищі Рівенька на південь від села між струмком Ямгорів, що впадає у р. Дністер. Виявлене у 1878 р. Я. Коперницьким і В. Пшибиславським. У 1987–1988 рр. обстежив Б. А. Василенко. Площа пам'ятки – 5 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 64; 16, с. 45, № 283.
56. Городиця XIV
Багатошарове поселення з трипільською верствою (кінець етапу V-II) розташоване в урочищі Кругольці за 3 км на південний захід від села. Виявлене у 1877 р. Я. Коперницьким і В. Пшибиславським, у 1987 р. обстежене Б. А. Василенком. Виявлене місце розташування 6 наземних глинобитних жител, розташованих в один ряд. Розміри пам'ятки – 150×50 м. Матеріали зберігаються у фондах ІУ та ІФКМ. 70, s. 7–20; 1, с. 136; 2, с.40, № 158; 12, с. 68; 16, с. 46, №291.
57. Городиця XV-A
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Лешівка. Виявлене у 1877 р. Я. Коперницьким і Пшибиславським В. Розміри пам'ятки 100×80 м. 70, s. 7–20; 16, с. 46, № 292.
58. Городиця XVII
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Лешівка на південний схід від села, на високому плато правого берега р. Дністер. Виявлене у 1877 р. Я. Коперницьким і Пшибиславським В., у 1983 р. невеликі розкопки проведені Крушельницькою Л., обстежено Б. А. Василенком у 1987 р. Матеріали зберігаються у фондах ІУ та ІФКМ. 70, s. 7–20; 16, с. 46, № 296; 55, с. 44; 12, с. 67; 78, s. 142. 40, с. 299–300.
59. Городиця XIX
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Плато, за 2 км на південь від села. Виявлене Я. Коперницьким і В. Пшибиславським у 1877 р., обстежене М. Смішко у 1938 р., В. Кравець у 1953 р. Розміри пам'ятки 200×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 2, с. 192, № 53; 37, с. 49; 16, с. 46, № 298.
60. Городиця XX
Майстерня біля гірничих виробок і поселення. Виявлено Б. А. Василенком у 1987 р. Розміри пам'ятки 200×150 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 47, № 299.
61. Городиця XXII
Багатошарове поселення з трипільською верствою (етап VII) розташоване в урочищі Пріське, на віддалі 0,7 км на північний захід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Спостереження на зораній поверхні поля показали, що наземні глинобитні житла були розташовані по 5 у кожному з двох паралельних рядів. Розміри пам'ятки 100×80 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 68; 16, с. 47, № 301.
62. Городиця XXIII
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Рівенька, на віддалі 1,5 км на південний захід від села. Виявлене Б. А. Василенком у 1987 р. Розміри пам'ятки 100×50 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 69; 16, с. 47, № 302.
- с. Дубка Городенківський район
63. Дубка II
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Заболоття за 3 км на південь від села. Виявлене Б. А. Василенком у 1987 р. Кількість знахідок незначна, на думку Б. А. Василенко – це сезонний притулок для скотарів чи мисливців. Розміри пам'ятки 100×50 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 75; 16, с. 48, № 311.
64. Колінки
Колінки I
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Городище на північній окраїні села. Площа пам'ятки – 1 га. У музеї Далешівської школі зберігаються уламки керамічного посуду,

- глиняні антропоморфна і зооморфна скульптурки, вироби з кременю та інших порід каменю. Матеріали зберігаються у фондах музею Далешівської середньої школи. 16, с. 48, № 313.
- с. Копачинці Городенківський р-н
65. Копачинці I
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Городище за 0,5 км на північ від села. Відоме з XIX ст. Розкопки давньоруського могильника О. Ратищем, у 1988 р. – розкопки Б. Томенчука. 2, с. 117, № 52; 55, с. 48, № 13.
66. Копачинці II
Багатошарове поселення з трипільською верствою етапу VII розташоване в урочищі Городище-Посад, на віддалі 1 км на південь від села. Відоме з 20-х рр. XX ст., у 30-х рр. XX ст. до музею НТШ (м. Львів) поступили крем'яні сокири, у 1950-х рр. невеликі розкопки провів О. Ратич, у 1970-х обстежував М. Клапчук, у 1987 р. – Б. А. Василенко. Площа пам'ятки 2 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 80; 16, с. 48, № 315; 51, с. 115.
67. Копачинці IV
Поселення трипільської культури (етап VII) розташоване в урочищі Глинище на північно-східній окраїні села, на правому березі струмка, що впадає у р. Дністер. Виявлено Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки 50×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 49, № 317.
- с. Корнів Городенківський р-н
68. Корнів I
Багатошарове поселення з трипільською верствою (етап CI) розташоване в урочищі Полинки-Питомник, що знаходиться на віддалі 1,5 км на північний захід від села на правому березі р. Дністер. Виявлене І. Свешніковим і Л. Мацкевим у 1973 р. (Середньодністровська експедиція ІОН), обстежене Б. А. Василенком у 1987 р., який встановив, що житла були розташовані чотирма рядами по 12 будівель у кожному. Розміри пам'ятки – 300×100 м. Матеріали зберігаються у фондах музею IV та ІФКМ. 2, с. 193, № 56; 12, с. 82; 16, с. 49, № 320; 56, с. 341–342.
69. Корнів II
Багатошарове поселення з трипільською верствою етапу VII розташоване в урочищі Полинки-Город в 1 км на північний захід від села, на правому березі р. Дністер. Пам'ятка виявлена у 1973 р. І. Свешніковим і Л. Мацкевим (Середньодністровська експедиція ІОН), які знайшли фрагменти трипільської кераміки, крем'яні і кам'яні вироби. Розміри пам'ятки – 150×200 м. Матеріали зберігаються у фондах IV. 2, с. 193, № 57; 12, с. 82; 16, с. 49, № 321; 56, с. 341–342.
70. Корнів IV
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Чигир в 0,7 км на захід від села. Пам'ятка виявлена у 1973 р. І. Свешніковим і Л. Мацкевим (Середньодністровська експедиція ІОН). Розміри пам'ятки 250×100 м. Матеріали зберігаються у фондах IV. 2, с. 193; 12, с. 82; 16, с. 49, № 323; 56, с. 341–342.
71. Корнів V
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Хом (Городище) на окраїні села. Виявлено О. Ратичем у 1949 р., обстежено Б. Томенчуком у 1980 р., Б. А. Василенком у 1987 р. Розміри пам'ятки 100×150 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 49, № 324.
72. Корнів XIII
Майстерня трипільської культури етапу VII знаходиться в урочищі Ксьондзова Левада (Багатьська) на північно-західній окраїні села. Виявлено Б. А. Василенком у 1987 р., додатково обстежене у 1988 р. На площі пам'ятки 100×100 м знаходиться велика кількість крем'яних конкрецій, які походять з сеноманського ярусу, готових знарядь, напівфабрикатів, нуклеусів та відходів (86,4 %) обробки кременю. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 72; 16, с. 50, № 332.
73. Корнів XIV
Поселення трипільської культури етапу VII розташоване в урочищі Фостівка на північно-східній окраїні села при впадінні струмка Фостівка у р. Дністер. Розміри пам'ятки 200×100 м. Виявлено Б. А. Василенком у 1987 р., розкопки Б. Василенка у 1988 р. (розкоп площею 120 кв. м). Досліджене одно наземне глинобитне житло розмірами 8,5×5 м, товщина глиняного масиву – біля 15 см. Біля центру південно-західної стіни – під пічки. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 73; 16, с. 50, № 333.
74. Корнів XV
Багатошарове поселення з трипільською верствою (поселення і майстерня) розташоване в урочищі Горішня Закла, в 0,2 км на схід від села. Виявлено Б. А. Василенком у 1987 р. Розміри пам'ятки 100×300 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 74; 16, с. 50, № 334.
75. Корнів XVI
Поселення трипільської культури (етап VII) розташоване в урочищі Горішня Закла в 1 км на північний схід від села на правому березі р. Дністер. Виявлено Б. А. Василенком у 1987 р. Розміри пам'ятки – 100×200 м. Житла були розташовані вздовж краю обриву у два ряди, відстань між якими була біля 25 м, а між житлами – біля 30 м. Розкопки Б. Василенка 1988 р. – досліджено два наземних глинобитних житла (розкопи площею 80 і 96 кв. м). Досліджені перші житла кожного з рядів. Перший глинобитний майданчик мав розміри 9×4,5 м, товщина глинобитного настилу 7–10 см, простежується основа з тонких жердин. Біля центру короткої північної стінки – залишки круглої пічки діаметром 1,2 м. Під підлогою із західного боку пічки – закладна жертва – керамічна посудина. Другий глинобитний майданчик мав розміри 9×5 м, товщина глинобитного настилу – 7–10 см. Залишки круглої в плані пічки (діаметр 1 м) знайдена в північно-східному куті житла. У північно-західному куті житла під підлогою в ямі (діаметр 1,3 м), горловина якої була закладена невеликими квадратними і прямокутними каменями, які виступали на рівні глинобитної підлоги, знайдено керамічну посудину. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 74; 16, с. 50, № 335.
78. Корнів XVIII

- Майстерня етапу VII трипільської культури розташована в урочищі Під Хомом в 1 км на схід від села. Розміри пам'ятки 200×100 м. Пам'ятка виявлена Б. А. Василенком у 1987 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 75; 16, с. 51, № 337.
79. с. Кунисівці Городенківський р-н
Кунисівці I
Багатошарове поселення з трипільською верствою етапу VII розташоване в урочищі Ставкове в 1,2 км на північ від села. Розміри пам'ятки – 200×300 м. Перші відомості про пам'ятку належать до початку XX ст., трипільська верста зафіксована у 1920-х рр. У 1953 р. Трипільським загonom Подільської археологічної експедиції (керівник – Ю. Захарук за участю В. Кравець) проведено розкопки поселення. Досліджено три наземних глинобитних однокамерних житла (5,7×3 м; 2,5×2 м; 6,2×3,3 м). Під підлогою одного з них знайдено захоронення за обрядом кремації. Згаданими авторами пам'ятка віднесена до пізнього етапу трипільської культури. У 1987 р. Б. А. Василенко провів розкопки двох наземних глинобитних жител, встановив границі пам'ятки і відніс її до другої половини етапу VII. Б. А. Василенко встановив, наземні глинобитні майданчики трипільських жител цього поселення були розташовані у шість паралельних рядів, витягнутих вздовж яру, через 25–30 м, по 16 жител у кожному ряді (проміжок між жителями – близько 20 м). Всього було виявлено місцерозташування 96 будівель. У північно-східній частині поселення – джерело води. Василенко Б. А. розкопав житла № 7 з ряду № II (розміри 9×4,2 м) і житло № 14 з ряду № III (розміри 8×4 м). Під підлогою першого житла в його західному куті знайдено скупчення фрагментів посудини, в західному куті другого під підлогою в ямі виявлені обгорілі кістки і розівал посудини. В розкопі, який був закладений на місці житла № 7 з ряду № I, виявлені тільки окремі уламки обмазки, фрагменти кераміки і фігурка бичка (Василенко Б. А. припускає, що це залишки одного з досліджених у 1953 р. жител). Матеріали зберігаються у фондах ІУ та ІФКМ. 72, с. 125; 73, с. 197; 78, с. 119, 125; 36, с. 134; 58, с. 12; 1, с. 138; 2, № 58; 3, с. 226; 16, с. 51, № 339; 12, с. 76.
80. Кунисівці VI
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Хобти в 1 км на північ від села. Виявлене Б. А. Василенком у 1987 р. Розміри пам'ятки 100×80 м. Зафіксовані залишки не менше 5 наземних глинобитних жител. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 72; 16, с. 51, № 344.
81. Кунисівці VIII
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Ліса Гора на північно-західній окраїні села. Розміри пам'ятки 100×200 м. Виявлене Б. А. Василенком у 1987 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 73; 16, с. 52, № 346.
82. Кунисівці X
Багатошарове поселення з трипільською верствою етапу VII розташоване в урочищі Кернички в 0,6 м на південь від села. Відоме з 20-х рр. XX ст., у 1953 р. проведені розвідки Ю. Захаруком (за участю Кравець В.), у 1987 р. Б. А. Василенко провів детальну розвідку і розкопки одного наземного глинобитного житла. Виявлені особливості планування цього поселення. Наземні глинобитні житла були розташовані у 6 рядів (по 8 жител в кожному ряді), які розходилися в'ялом. Відстань між рядами біля закінчення мису – 20 м, в полі – 30 м. Відстань між жителями в ряді становить біля 25–30 м. Всього виявлено 48 жител. Розкопане житло мало розміри 10,5×6 м, товщину глиняного майданчика – 12–15 см. Площадка з добре збереженою поверхнею, тільки в окремих місцях є відбитки дощок. У північно-західному куті житла біля довгої західної стіни на поверхні площадки знайдено кілька плоских каменів, поряд з ними – випалені ділянки підлоги, такі ж ділянки знайдено і біля південно-східного кута. Під південно-східним кутом майданчика на дні ями діаметром 1,25–1 м (глибина 0,6 м) знайдена розписна посудина з кількома обпаленими кременями. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. (Рукопис Б. Василенка, с. 73). 12, с. 73; 16, с. 52, № 348.
83. с. Лука Городенківський район
Лука XI
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Береги за 2,5 км на північний схід від села на першій над заплавної терасі р. Дністер. Виявлене Середньодністровською експедицією ІСН АН УРСР (І. Свешніков, Л. Мацкевий) у 1973 р. Розміри пам'ятки 10×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 56, с. 341–342; 47, с. 361; 2, с. 170, № 80; 16, с. 53, № 362.
84. Лука XII
Поселення трипільської культури розташоване за 3 км на південний схід від села на першій на заплавної терасі р. Дністер. Виявлене Середньодністровською експедицією ІСН АН УРСР (І. Свешніков, Л. Мацкевий) у 1973 р. Розміри пам'ятки 300×200 м. Встановлено, що наземні глинобитні житла були розташовані у два–три ряди зі сходу на захід. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 56, с. 341–342; 47, с. 361; 16, с. 53, № 363.
85. Лука XIV
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване за 2 км на північ від села на пагорбі висотою 15 м над рівнем води у р. Дністер. Виявлене В. Артюхом у 1974 р. (експедиція ІСН АН УРСР). У шурфі (1×2 м) виявлено фрагменти кераміки, фрагмент статуетки, крем'яні вироби. Розміри пам'ятки 200×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 48, с. 321; 2, с. 194, 361; 16, с. 54, № 365.
86. Лука XVI
Багатошарове поселення з трипільською верствою етапу VII розташоване в урочищі Береги за 1,5 км на північний захід від села. Виявлене у 1975 р. Прикарпатською мезоліто-неолітичною експедицією ІСН АН УРСР (начальник – Л. Мацкевий). У траншеї (розміри 1×5 м) знайдено біля 100 фрагментів кераміки, 180 крем'яних виробів (нуклеуси, відбійник, відщепи, пластини, знаряддя). Розміри пам'ятки – 100×150 м. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 47, с. 361; 16, с. 54, № 367.
87. Лука XVIII
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване

- за 1,5 км на північний захід від села на лівому березі р. Дністер на висоті 6–7 м над рівнем води в ріці. Виявлене В. Артюхом у 1975 р. (Прикарпатська експедиція ІСН АН УРСР). Розміри пам'ятки – 100×150 м. У підйомному матеріалі – біля 160 фрагментів кераміки, 126 крем'яних виробів. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 47, с. 361; 2, с. 194, № 62; 16, с. 54, № 369.
88. Лука ХХ
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі За Валом (Хутір на Валах) на території хутора. Виявлене у 1987 р. Б. Томенчуком. Площа пам'ятки – 1 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 54, № 371.
- с. Монастирок Городенківський р-н
89. Монастирок І
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване за 2 км на південний захід від села. Виявлене у 1974 р. В. Артюхом. Розміри пам'ятки – 100×150 м. У підйомному матеріалі – 97 фрагментів керамічного посуду, крем'яні вироби. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 48, с. 321; 2, с. 194, № 63; 16, с. 55, № 377.
90. Монастирок ІІ
Поселення трипільської культури розташоване на віддалі 0,5 км на схід від села на схилі яру. Виявлене у 1974 р. В. Артюхом. У підйомному матеріалі – фрагменти керамічного посуду, глиняної обмазки жител, 38 крем'яних виробів. Розміри пам'ятки – 50×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 48, с. 321; 2, с. 195, № 64; 16, с. 55, № 378.
- с. Назаренкове Городенківський р-н
91. Назаренкове V
Багатошарове поселення з трипільською верствою етапу VІІ розташоване в урочищі Над Товтрами за 1 км на південний схід від села, на високому правому березі р. Рудка. Відоме з 1920-х рр. Обстежене у 1985, 1988 рр. – Б. А. Василенком, у 1986 р. Бандрівським М. Розміри пам'ятки – 200×100 м. У підйомному матеріалі: фрагменти трипільської кераміки, у тому числі біля 100 штук з розписом, крем'яні і сланцеві вироби. Матеріали зберігаються у фондах ІУ та ІФКМ. 12, с. 86; 16, с. 56, № 383.
92. Назаренкове ХХVІ
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Товтри за 1 км на північний захід від села на правому березі р. Рудка. Виявлене Б. А. Василенком у 1988 р. розміри пам'ятки 100×50 м. У підйомному матеріалі фрагменти трипільської кераміки, крем'яні вироби. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 87; 16, с. 58, № 404.
- с. Незвисько Городенківський р-н
93. Незвисько ІХ
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Червона Гора за 0,5 км на схід від села. Обстежувалося І. Свешніковим і Л. Мацкевим у 1973–1976 рр. Розміри пам'ятки 200×300 м. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 48, с. 320–321; 47, 361; 49, с. 337; 16, с. 59, № 413.
94. Незвисько Х
Багатошарове поселення з трипільською верствою етапу VІІ і крем'яна майстерня розташовані в урочищі Червона Гора за 1,2 км на південний схід від села на правому березі р. Дністер. Виявлене Свешніковим І. і Л. Мацкевим (Середньодністровська і Прикарпатська мезоліто-неолітична експедиція ІСН АН УРСР). У підйомному матеріалі – фрагменти трипільської кераміки. Розміри пам'ятки – 100×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 56, с. 341–342; 46, с. 307–308; 16, с. 60, № 414.
95. Незвисько ХІ
Багатошарове поселення з трипільською верствою етапу VІІ розташоване в урочищі Ксьондзова Гора за 1,5 км на південний схід від села. Відоме з початку ХХ ст. У 1926 р. проведені розвідка і розкопки учасниками польсько-англійської експедиції Л. Козловським, Я. Бриком, Р. Хатчинсоном, Д. Престоном. У 1951 р. детальну розвідку провела К. Черниш. У 1973–1975, 1986–1988 рр. регулярні розвідки проводить Б. А. Василенко. Розміри поселення 300×500 м. Виявлено, що на поселенні нарахується близько 160 жител, розташованих у 13 паралельних рядів (у кожному ряді до 20 жител). На території поселення знаходилися майстерні по виготовленню знарядь з сланцю, виходи якого знайдено біля поселення. У 1987 р. Василенко Б. А. розкопав одне наземне глинобитне житло розмірами 10,2×5 м, орієнтоване з північного заходу на південний схід. Матеріали зберігаються у фондах ІУ, ЛІМ, ІФКМ. 74; 75; 69, р. 19–26; 56, с. 341–342; 16, с. 60, № 415.
96. Незвисько ХІІІ
Багатошарове поселення з трипільською верствою (етап С) розташоване в урочищі Біля Гора за 2 км на захід від села. Висота пагорбу біля 140 м над рівнем води в р. Дністер. Пам'ятка виявлена у 1973 р. І. Свешніковим і Л. Мацкевим. Розміри пам'ятки – 100×200 м. Зібрані фрагменти керамічного посуду крем'яні вироби. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 56, с. 341–342; 46, с. 307–308; 16, с. 60, № 417.
97. Незвисько ХVІІІ
Багатошарове поселення з трипільськими верствами розташоване в урочищі Шкільний Город на північній околиці села, на правому березі р. Чорна. У 1926 р. проведені розвідка і розкопки учасниками польсько-англійської експедиції Л. Козловським, Я. Бриком, Хатчинсоном Р., Д. Престоном. У 1951 р. проводились роботи Трипільської експедиції ПМК АН СРСР спільно з Дністровською експедицією ІСН АН УРСР. У 1953 р. проводились роботи Подольської експедиції ІСН АН УРСР. У 1954 р. – Західноукраїнська експедиція Державного Ермітажу спільно з Лен. ДУ. У 1956–1957 рр. – Дністровська експедиція ІСН АН УРСР спільно з Державним Ермітажем. Розвідкові роботи Середньодністровської і Прикарпатської експедиції ІСН АН УРСР. Всього на пам'ятці досліджено близько 1 000 кв. м площі. Між напівземлянкою четвертого будівельного горизонту, поблизу житла № 19 знайдено поховання. Розміри пам'ятки – 150×500 м. Матеріали зберігаються у фондах ЛІМ, Державного Ермітажу, ІУ, Лен. ДУ (частково), Льв. ДУ. 65; 66; 67; 68; 69; 58, с. 5–28; 16, с. 61, № 422.
98. Незвисько ХХІІІ
Багатошарове поселення з трипільською верствою етапу VІІІ розта-

- шоване в урочищі Під Клином за 1,5 км на схід від села на правому березі р. Дністер, на висоті 50–60 м над рівнем води в ріці. Виявлене Л. Мацкевим у 1976 р., закладено 2 шурфи (1×2 м), з яких отримано фрагменти трипільської кераміки і крем'яні вироби. У 1986 р. Б. А. Василенко провів детальну розвідку, виявивши планування поселення: наземні глинобитні житла були розташовані двома паралельними рядами вздовж краю берега, а також відніс пам'ятку до етапу ВП. Розміри пам'ятки 200×60 м. Матеріали зберігаються у фондах ІУ та ІФКМ. 49, с. 337; 12, с. 89; 16, с. 61, № 427.
99. Незвисько ХХVІІ
Майстерня біля гірничої виробітки (штольні) знаходиться в урочищі Червона Гора на південно-західній окраїні села. Пам'ятку виявив у 1987 р. Б. А. Василенко, який відніс її до першої половини етапу ВП. Розміри пам'ятки – 80×60 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 92; 16, с. 62, № 431.
100. Незвисько ХХІХ
Майстерня біля гірничої виробітки (штольні) знаходиться в урочищі Вивачів на південно-західній окраїні села. Пам'ятку виявив у 1987 р. Б. А. Василенко, який відніс її до першої половини етапу ВП. Розміри пам'ятки 100×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 93; 16, с. 62, № 433.
101. Незвисько ХХХ
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Королівна, що на південній околиці села. Пам'ятка виявлена Б. А. Василенком у 1987 р. розміри пам'ятки 200×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 62, № 434.
102. Незвисько ХХХІ
Майстерня біля гірничої виробітки (штольні) знаходиться в урочищі Червона Гора, за 0,5 км на схід від села. Пам'ятку виявив у 1987 р. Б. А. Василенко, який відніс її до першої половини етапу ВП. Розміри пам'ятки 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 94; 16, с. 62, № 435.
103. Незвисько ХХХІІІ
Багатошарове поселення з трипільською верствою етапу ВП розташоване в урочищі Сермерка за 1,5 км на схід від села на високому правому березі р. Дністер. Розміри пам'ятки – 150×100 м. Пам'ятку виявив у 1987 р. Василенко Б. А., встановив її планування: наземні глинобитні житла розташовані двома паралельними рядами по чотири будівлі в кожному вздовж берега р. Дністер. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 89; 16, с. 63, № 437.
104. Незвисько ХХХVІІ
Поселення трипільської культури етапу ВП розташоване в урочищі Бушилівка за 3,7 км на південь від села. Пам'ятку виявив у 1987 р. Б. А. Василенко, який з'ясував її планування – два паралельних ряди по 11 жител в кожному. У підйомному матеріалі – фрагменти кераміки, глиняної обмазки, крем'яні вироби. Розміри пам'ятки – 250×60 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 94; 16, с. 63, № 441.
105. с. Олієво-Королівка Городенківський район
Олієво-Королівка V
Поселення трипільської культури етапу ВП розташоване в урочищі Продане за 2 км на південний захід від села. Пам'ятку виявив у 1987 р. Василенко Б. А., який встановив планування поселення (6 паралельних рядів по 7 наземних глинобитних жител у кожному ряді. В розкопі (площа – 88 кв.м) досліджено наземне глинобитне житло (розміри майданчика – 10,2×5,4 м). Розміри пам'ятки – 150×250 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, с. 96; 16, с. 64, № 449.
106. с. Острівець Городенківський р-н
Острівець ІІІ
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Кут Під Маськом (Над Ставком) за 0,5 км на північ від села. Виявлене І. Свешніковим та Е. Балагурі у 1960 р. У 1988 р. пам'ятку обстежив Б. А. Василенко і встановив, що наземні глинобитні житла були розташовані двома рядами вздовж берега по 8 будівель в кожному. Розміри пам'ятки – 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІУ та ІФКМ. 1, с. 138; 2, с. 196, № 68; 16, с. 64, № 453.
- с. Поточище Городенківський р-н
107. Поточище І
Поселення трипільської культури етапу ВП розташоване в урочищі Видричка в околицях села. Виявлене Я. Коперницьким та В. Пшибиславським у 1877 р., обстежувалося І. Свешніковим і Л. Мацкевим у 1973 р., Б. Василенком у 1988 р. Б. А. Василенко з'ясував планування поселення (5 паралельних рядів по 15 наземних глинобитних жител у кожному). Розміри пам'ятки 400×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІУ та ІФКМ. 1, с. 134; 2, с. 196; 56, с. 341–342; 12, с. 115; 16, с. 67, № 472.
108. Поточище ХІІІ
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Дулів за 2,5 км на північний схід від села. Розміри пам'ятки – 1 га. 16, с. 68, № 484.
- с. Пробабин Городенківський р-н
109. Пробабин ІІ
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Мурашівка, на північно-західній окраїні села. Виявлене Я. Коперницьким і В. Пшибиславським у 1877 р., обстежувалося І. Свешніковим і Р. Мельником у 1973 р. Василенко Б. А. у 1987 р. зафіксував сліди 10 наземних глинобитних жител, розташованих у два ряди. Розміри пам'ятки – 100×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІУ та ІФКМ. 72, с. 30, 1, с. 139; 2, с. 197, № 71; 16, с. 69, № 490; 12, с. 117.
110. Пробабин ІІІ
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Товтри на південній окраїні села. Виявлене В. Пшибиславським. Розміри пам'ятки 100×100 м. 16, с. 69, № 491.
111. Пробабин ІV
Поселення трипільської культури етапу ВП розташоване в урочищі Круляк за 0,5 км на північний схід від села. Виявлене Я. Коперницьким у 1877 р., у 1880–1890 рр. обстежене В. Пшибиславським, у 1973 р. І. Свешніковим і Р. Мельником, у 1987–1988 рр. – Василенком Б. А., який встановив, що

- наземні глинобитні житла розташовані в 11 рядів вздовж берегів ярів по 10 будівель в кожному. Розкопано одне житло розмірами 8,5×4 м, дві господарські ями. Площа пам'ятки – 1 га. Матеріали зберігаються у фондах ІУ та ІФКМ. 41, с. 21; 16, с. 69, № 492.
112. Пробабин V
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Гора, за 0,3 км на схід від села. Виявлене у 1987 р. Б. А. Василенком. Розміри пам'ятки 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 70, № 493.
113. Пробабин IX
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Мурашівка, за 1 км на північний захід від села. Виявлене у 1987 р. Б. А. Василенком. Розміри пам'ятки 150×60 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 70, № 497.
114. с.Репужинці Городенківський р-н
Репужинці III
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Лісця за 0,5 км на північ від села. Виявлене у 1987 р. Б. А. Василенком. Розміри пам'ятки 200×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 71, № 505.
115. Репужинці IV
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Лісничівка на північно-східній окраїні села. Виявлене у 1987 р. Б. А. Василенком. Розміри пам'ятки 200×300 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 71, № 506.
116. с. Рогиня Городенківський р-н
Репужинці III
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі За гостинець в околицях села. Виявлене у 1970 р. місцевими краєзнавцями. Прутська експедиція ІСН АН УРСР зафіксувала сліди п'яти жител, три з яких були досліджені розкопками (досліджена площа у 396 кв.м). Автор розкопок В. М. Конопля вказує на схожість зібраних матеріалів із знахідками з верхніх будівельних шарів Городниці і Незвисько. Розміри пам'ятки 100×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 24, с. 276–277; 16, с. 71, № 507.
117. с. Семенівка Городенківський р-н
Семенівка I
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Острів, в околицях села. Виявлене у 1988 р. Б. А. Василенком. Розміри пам'ятки 100×50 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 72, № 516.
118. Семенівка II
Майстерня по обробці крем'яної сировини розташована в урочищі Острів (Західний Мис) в околицях села. Виявлена у 1988 р. Б. А. Василенком. Розміри пам'ятки 200×50 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 72, № 517.
119. с. Серафимці Городенківський р-н
Серафимці I
Поселення трипільської культури етапу ВІІ розташоване в урочищі Висока Гора на північно-східній окраїні села. Пам'ятка виявлена у 30-х рр. ХХ ст., обстежувалася Л. Козловським. У підйомному матеріалі – фрагменти кераміки, крем'яні вироби. Розміри пам'ятки – 100×150 м. 75, с. 22; 1, с. 139; 2, с. 197, № 72; 16, с. 72, № 518.
120. с. Стрільче I Городенківський р-н
Стрільче I
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Деренівка на північно-західній окраїні села. Пам'ятка виявлена Я. Коперницьким і В. Пшибиславським у 1877 р. Розміри пам'ятки – 100×200 м. 71, с. 26; 72, с. 128; 73, с. 198; 78, с. 126; 16, с. 73, № 527.
121. Стрільче II
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Менеї, за 0,5 км на південний схід від села. Виявлене Я. Коперницьким і В. Пшибиславським у 1877 р. Обстежене І. Свешніковим у 1973 р. Знайдено фрагменти розписного посуду, крем'яні вироби. У розрізі кар'єру спостерігався глинобитний майданчик трипільського житла. Розміри пам'ятки – 100×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 71, с. 26; 72, с. 128; 73, с. 198; 78, с. 126; 1, с. 139; 2, с. 197, с. 74; 16, с. 73, № 528.
122. Стрільче VIII
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Вакація-Толока на східній окраїні села. Виявлене у 1987 р. Б. А. Василенком. Розміри пам'ятки 100×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 74, № 534.
123. Стрільче IX
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Портки, на північно-східній окраїні села. Розміри пам'ятки – 100×150 м. Виявлене у 1987 р. Б. А. Василенком. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 74, № 535.
124. Стрільче X
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Портки (Горби) за 1,5 км на схід від села. Виявлене у 1987 р. Б. А. Василенком. Розміри пам'ятки 80×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 74, № 536.
125. с. Тишківці Городенківський р-н
Тишківці II
Поселення трипільської культури розташоване на північній околиці села. Виявлене у 1987 р. Б. А. Василенком. Площа пам'ятки 1 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 75, № 539.
- с. Уніж Городенківський район
126. Уніж I
Поселення трипільської культури розташоване за 0,3 км на північний захід від села. Виявлене І. Свешніковим і Л. Мацкевим у 1973 р. У підйомному матеріалі – фрагменти керамічного посуду без розпису, крем'яні вироби. Розміри пам'ятки 300×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 56, с. 341–342; 16, с. 75, № 541.
127. Уніж II
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Город I. Трибулянди за 0,2 км на схід від села. Виявлене І. Свешніковим і Л. Мацкевим у 1973 р. У підйомному матеріалі – фрагменти керамічного посуду без розпису, уламки глиняної обмазки. Розміри пам'ятки 100×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 56, с. 341–342; 16, с. 75, № 542.

- с. Чернятин Городенківський р-н
128. Чернятин І
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Глинище на східній окраїні села. Виявлене П. Арсеничем у 1973 р. У 1981 р. В. Конопля провів розкопки (загальна досліджена площа 350 кв. м), якими досліджено 3 наземних глинобитних житла, 1 землянка. Етап ВІІ–СІ. Матеріали зберігаються у фондах ІУ.
41, с. 279; 16, с. 76, № 554.
129. Чернятин ІІІ
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Гушватяк, за 0,5 км на захід від села. Виявлене Л. Крушельницькою у 1981 р. Площа пам'ятки 1 га. Матеріали зберігаються у фондах ІУ.
41, с. 279; 16, с. 76, № 556.
130. Чернятин V
Поселення трипільської культури етапу ВІІ розташоване в урочищі Микудишка за 0,5 км на захід від села. Виявлене у 1988 р. Б. А. Василенком. Розміри пам'ятки 100×50 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 77, № 558.
131. с. Велика Кам'янка Коломійський район
Велика Кам'янка V
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Містечок-Сад, за 0,2 км на північ від школи. Виявлене Б. Томенчуком у 1972 р., обстежене у 1987 р. Розміри пам'ятки – 150×100 м. У підйомному матеріалі – фрагменти трипільської кераміки, крем'яні вироби. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
12, с. 128; 16, с. 80, № 586.
- Ворона Коломійський район
132. Ворона V
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Березина на північно-західній окраїні села, на невеликому підвищенні. Виявлене у 1981 р. Б. А. Василенком. Серед знахідок дрібні фрагменти кераміки, крем'яні вироби, уламки зернотерок. Розміри пам'ятки 100×150 м. Матеріали зберігаються у фондах МАП.
8, с. 313–314; 16, с. 81, № 596; 12, додаток до ст. № 568.
133. Ворона VI
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Залізничний Міст за 0,4 км на схід від села, на невеликому підвищенні лівого берега струмка Воронця. Виявлене у 1981 р. Б. А. Василенком. У підйомному матеріалі – дрібні фрагменти кераміки, крем'яні вироби (у тому числі два ножі на дуже довгих пластинах), уламки зернотерок. Розміри пам'ятки 100×50 м. Матеріали зберігаються у фондах МАП.
8, с. 313–314; 16, с. 81, № 597; 12, додаток до ст. № 569.
134. с. Воскресенці Коломійський р-н
Воскресенці IV
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Діброва за 2 км на південь від села на правому березі р. Прут. Виявлене у 1973 р. Б. Томенчуком. В оголеннях яру спостерігаються залишки глинобитного майданчика трипільського житла. Підйомний матеріал – фрагменти трипільської кераміки. Площа пам'ятки 1 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 82, № 602; 63, додаток до ст. № 574.
135. Гірське Коломійський район
Гірське I
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Замчище (або Городище) за 2 км на схід від села. Виявлене у 1970 р. Б. Томенчуком. Площа пам'ятки 2 га м. Дальші дослідження проводились у 1984 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 82, № 608.
136. Голосків Коломійський район
Голосків V
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Ігрище за 0,5 км на схід від села. Виявлене у 1950-х рр. членами шкільного красназничого гуртка, обстежене Василенком Б. А. у 1981 р. Підйомний матеріал – фрагменти кераміки, крем'яні вироби, зернотерки. Розміри пам'ятки – 100×60 м. Матеріали зберігаються у школі с. Голосків та МАП.
12, додаток до ст. № 582; 16, с. 83, № 617.
- с. Грушів (раніше Корнич) Коломійський район
137. Грушів I (раніше Корнич I)
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Корнів за 1 км на схід від села. Виявлене у 1936 р. розкопки Т. Сулімирського, Я. Пастернака, у 1967 р. обстежив М. Клапчук, у 1986 р. обстежив Б. А. Василенко. У 1983 році Дністровська експедиція КДУ ім. Т. Г. Шевченка спільно з Прутською експедицією ІСН АН УРСР (В. Конопля). Встановлено вісімкоподібний характер забудови, що включала в себе 21 наземне глинобитне житло, п'ять з них було досліджено розкопками (загальна розкопана площа 880 кв.м). Матеріали зберігаються у фондах ІУ та ІФКМ.
44, с. 310–311; 52; 1, с. 138; 2, с. 191, № 48; 16, с. 84, № 620.
138. Грушів VIII
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Бавки на західній окраїні села, на східному схилі правого берега р. Прут. Виявлене Б. Томенчуком у 1987 р. У підйомному матеріалі – фрагменти трипільської кераміки. Розміри пам'ятки 150×150 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 84, № 627; 62; 63, додаток до ст. № 592.
139. с. Дебеславці Коломійський р-н
Дебеславці ІІІ
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Лісак на північно-західній окраїні села, на високому березі р. Прут. Виявлене Б. Томенчуком у 1987 р. Підйомний матеріал – фрагменти кераміки, глиняна обмазка, обпалені камені. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
62; 63, додаток до ст. № 592.
- с. Корнів Коломійський район
140. Корнів ІІ
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Горбки (колишня садиба Жигалоків) за 1,5 км на захід від села. Пам'ятка відома з початку ХХ ст., у 1988 р. Б. А. Василенко провів детальну розвідку і встановив особливості планування поселення: наземні глинобитні житла були розташовані по 6–7 будівель двома паралельними рядами. У підйомному матеріалі – фрагменти трипільської кераміки, крем'яні і сланцеві вироби, у тому числі шліфовані. Розміри пам'ятки 100×80 м. Матеріали зберігаються у фондах КМНМГП та ІФКМ.
12, додаток до ст. № 605; 16, с. 86, № 643.

141. Коршів III
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі За Новим Цвинтарем, з західного боку нового сільського кладовища. Виявлене у 1970-х рр. учнями місцевої школи, у 1987 р. Б. А. Василенко провів детальну розвідку і з'ясував, що наземні глинобитні житла були розташовані двома паралельними рядами по 6–7 будівель у кожному. У підйомному матеріалі – уламки глиняної обмазки, фрагменти кераміки, крем'яні вироби. Розміри пам'ятки – 100×70 м. Матеріали зберігаються у фондах музею Коршівської школи та ІФКМ. 12, додаток до ст. № 606; 16, с. 86, № 644.
- Лісна Слобідка Коломийський р-н
142. Лісна Слобідка IX
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Гаї у південно-східній частині села. Пам'ятка виявлена у 1970-х рр. місцевими краєзнавцями, у 1982 р. обстежена Б. А. Василенком. Розміри пам'ятки – 50×100 м. У підйомному матеріалі – фрагменти трипільської кераміки, крем'яні вироби, сланцеві сокири. Матеріали зберігаються у фондах музею школи с. Лісна Слобідка, МАП. 12, додаток до ст. № 617; 16, с. 87, № 655.
143. Лісна Слобідка XII
Багатошарове поселення з трипільською верствою етапу VII розташоване в урочищі Грядя у східній частині села. Відоме з 1942 р., коли до КМНМГП поступили перші знахідки, обстежене місцевими краєзнавцями у 1970-х рр., Б. А. Василенком у 1982 р., який виявив планування поселення (глинобитні житла розташовані по 10 будівель двома паралельними рядами). У підйомному матеріалі – фрагменти кераміки, крем'яні і сланцеві вироби. Розміри пам'ятки – 150×150 м. Матеріали зберігаються у фондах КМНМГП, школи с. Лісна Слобідка, МАП. 12, додаток до ст. № 620; 16, с. 88, № 658.
144. с. Лісний Хлібичин Коломийський район
Лісний Хлібичин I
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Городок у західній частині хутора Городок. Виявлене у 1987 р. Б. А. Василенком. Наземні глинобитні житла були розташовані вздовж краю мису кількома дугами. У підйомному матеріалі велика кількість фрагментів кераміки, крем'яні і сланцеві вироби. Розміри пам'ятки 80×150 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, додаток до ст. № 624; 16, с. 88, № 662.
145. Лісний Хлібичин III
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Станіславівка на південно-західній окраїні хутора Городок. Виявлене у 1987 р. Б. А. Василенком. Розміри пам'ятки 40×80 м. Підйомний матеріал – крем'яні вироби, фрагменти кераміки, зернотерка. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, додаток до ст. № 626; 16, с. 89, № 664.
146. с. Печеніжин Коломийський район
Печеніжин I
Поселення етапу VII трипільської культури розташоване в урочищі Заверх, на північно-східній окраїні села. Виявлене у 1940-х рр. В. Тимінським, у 1972, 1975 рр. обстежене Л. Крушельницькою, у 1987 р. – Б. А. Василенком. У підйомному матеріалі – фрагменти кераміки, крем'яні та сланцеві вироби. Матеріали зберігаються у приватній колекції В. Тимінського, у фондах КМНМГП та ІФКМ. 2, с. 191, № 44; 12, додаток до ст. № 639; 16, с. 90, № 677.
147. с. Черемхів Коломийський р-н
Черемхів I
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Гора-Став, за 0,3 км на південь від села. Виявлене у 1987 р. Б. А. Василенком. Підйомний матеріал: фрагменти трипільської кераміки, крем'яні вироби. Розміри пам'ятки 100×60 м. Матеріали зберігаються у фондах музею ПТУ № 3 смт Отинія, ІФКМ. 12, додаток до ст. № 671; 16, с. 94, № 709.
148. с. Лосва Надвірнянський район
Лосва I
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Куштіль на північній окраїні села. Пам'ятка виявлена у 1977 р. Б. Томенчуком, у 1980 р. обстежена М. Клапчуком, у 1981 р. розкопки Л. Крушельницької. Знайдено фрагменти трипільської кераміки, крем'яні вироби. Розміри пам'ятки 100×300 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 41; 43; 16, с. 102, № 787.
- с. Белелуя Снятинський район
149. Белелуя II
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі За Глибочою на західній околиці села. Виявлене М. Клапчуком у 1971 р. У підйомному матеріалі – фрагменти трипільської кераміки. Площа пам'ятки – 1 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 2, с. 190, № 43; 16, с. 112, № 869.
150. Белелуя IV
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі За Берестовим на північній окраїні села. Виявлене М. Клапчуком у 1971 р. Підйомний матеріал – фрагменти кераміки, крем'яні вироби. Площа пам'ятки – 1 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 2, с. 190, № 44; 32; 16, с. 113, № 871.
151. Белелуя VI
Багатошарове поселення з трипільською верствою шпши нецької групи (етап CI) розташоване в урочищі Бавки за 4 км на північній захід від села. Виявлене у 1971 р. М. Клапчуком. У 1987 р. обстежили І. Т. Кочкін і Р. Мельницький, того ж року проведені розкопки Снятинським загonom археологічної експедиції ІФДПІ (загальна розкопана площа – 221 кв.м). На поверхні пам'ятки виявлено 8 скупчень глиняної обмазки – залишки глинобитних майданчиків трипільських жител. Розкопані два наземних глинобитних житла (розміри 2,6×4; 6,4×8,9 м). Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ (матеріали розвідки М.Клапчука), МАП (матеріали розкопок 1987 р.). 2, с. 191, № 45; 26, с. 6, 10; 16, с. 113, № 873.
152. с. Борщівська Турка Снятинський район
Борщівська Турка I
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Над Ставами на східній окраїні села. Виявив Б. Томенчук у 1987 р. Площа пам'ятки – 1,5 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 62; 16, с. 113, № 876.

153. с. Джурів Снятинський район
Джурів І
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Школа у центрі села. Виявлене у 1960-х рр. під час будівництва школи, у 1966 р. обстежене П. Арсеничем. Площа пам'ятки – 1,5 га. У підйомному матеріалі – фрагменти трипільської кераміки. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 114, № 888.
154. с. Заболотів IV Снятинський р-н
Заболотів IV
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Дзвинячка на північній окраїні міста. Виявив у 1987 р. Б. Томенчук. Площа пам'ятки – 1,5 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
62; 16, с. 116, № 901.
- с. Задубрівці Снятинський р-н
155. Задубрівці І
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Берестів, за 1,5 км на південний схід від села. Виявлене місцевими краєзнавцями у 1970-х рр. Обстежене Б. А. Василенко у 1982 р. площа пам'ятки – 4 га. У підйомному матеріалі – фрагменти кераміки, крем'яні і сланцеві вироби, 3 глиняних зооморфних статуетки. Матеріали зберігаються у школі с. Задубрівці та у фондах МАП.
16, с. 115, № 894.
156. Задубрівці ІІІ
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Під Хацею або Біля Берегів за 0,5 км на південний схід від села. Пам'ятка виявлена місцевими жителями, у 1982 р. обстежена Б. А. Василенко. У підйомному матеріалі фрагменти кераміки, крем'яні вироби. На поверхні пам'ятки зафіксовано 4 скупчення глиняної обмазки. Площа пам'ятки – 1 га. Матеріали зберігаються у школі с. Задубрівці та МАП.
16, с. 115, № 896.
157. с. Іллінци Снятинський район
Іллінци І
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Хомова на західній окраїні села. Пам'ятку виявив Б. Томенчук у 1987 р. Площа пам'ятки 1,5 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
62; 16, с. 116, № 905.
158. с. Любківці Снятинський район
Любківці IV
Поселення трипільської культури розташоване в 0,3 км на північній схід від села. Пам'ятка виявлена у 1970-х рр. місцевими жителями, у 1986 р. обстежена М. Бандрівським, у 1987 р. Б. А. Василенко. Площа пам'ятки – 1 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 117, № 910.
- с. Олешків Снятинський район
159. Олешків І
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Замчище на східній окраїні села. Пам'ятка відома з XIX ст., трипільський шар зафіксований у 1962 р. (роботи П. Раппопорта), 1980–1985 рр. – розкопки Б. Томенчука (городище Київської Русі). Серед знахідок – трипільська кераміка, крем'яні вироби. Площа пам'ятки – 1 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 117, № 911.
160. Олешків ІІІ
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Стільце за 1 км на північ від села. Пам'ятка виявлена у 1959 р. місцевим жителем Гнатуком, обстежена Клапчуком М. і П. Арсеничем у 1959 р. У підйомному матеріалі – фрагменти кераміки, глиняна статуетка, крем'яні вироби, зернотерки. Розміри пам'ятки – 50×200 м. У Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
5; 16, с. 117, № 913.
161. с. Русів Снятинський район
Русів І
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Облич на західній окраїні села. Виявив М. Клапчук у 1971 р., обстежив Б. А. Василенко у 1987 р. Площа пам'ятки – 1 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 118, № 924.
162. с. Вовчинець Тисменицький р-н
Вовчинець І
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване за 1 км на північній схід від села в урочищі Вовчинецька Гора. Виявив І. Т. Кочкін у 1981 р., обстежив Б. А. Василенко у 1987 р. Зібрані фрагменти трипільської кераміки, крем'яні вироби. Розміри пам'ятки – 100×150 м. Матеріали зберігаються у фондах МАП та ІФКМ.
28, с. 298; 12, додаток до ст. № 1348; 16, с. 121, № 948.
163. Вовчинець ІІІ
Поселення трипільської культури розташоване за 1 км на північній схід від села. Виявив І. Т. Кочкін у 1981 р., Б. А. Василенко обстежив у 1987 р. У підйомному матеріалі – фрагменти трипільської кераміки, крем'яні вироби, уламки зернотерок. Розміри пам'ятки 200×50 м. Матеріали зберігаються у фондах МАП і ІФКМ.
28, с. 298; 16, с. 121, № 950.
- с. Жовтень Тисменицький р-н
164. Жовтень IV
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Селище (Гора) за 3 км на південь від селища, на правому березі р. Бистриця. Виявив у 1889 р. польський археолог Г. Оссовський. У 1985 р. обстежив Б. А. Василенко. У підйомному матеріалі – фрагменти кераміки, крем'яні вироби, зернотерки. Розміри пам'ятки – 200×300 м. Матеріали зберігаються у фондах МАП.
72, с. 215; 78, с. 117, 125; 12, додаток до ст. № 1359; 16, с. 122, № 959.
165. Жовтень V
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Могила, за 2,5 км на південний схід від селища. Виявив у 1918 р. Б. Януш, обстежив у 1985 р. Б. А. Василенко. Розміри поселення – 150×200 м. Матеріали зберігаються у фондах МАП
72; 16, с. 122, № 960.
166. с. Загвіздя Тисменицький район
Загвіздя ІІІ
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Угорське за 0,5 км на захід від села. Виявив у 1987 р. Б. А. Василенко. Підйомний матеріал – фрагменти кераміки, крем'яні вироби, зернотерки. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
12, додаток до ст. № 1363; 16, с. 122, № 963.
167. с. Клубівці Тисменицький р-н
Клубівці IV
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Трочка на південно-західній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1982 р.

- У підйомному матеріалі – дрібні фрагменти кераміки, вироби з кременю, зернотерки. Розміри пам'ятки – 100×60 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, додаток до ст. № 1374.
- с.Марківці Тисменицький р-н
168. Марківці I
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Гора на східній окраїні села. Виявлене місцевими жителями у 1930-х р. Б. А. Василенко провів обстеження 1971 р., розкопки у 1971–1972 рр. (досліджено 624 кв.м площі), спільно з В. Коноплею та І. Кочкіним у 1982–1983 рр. Всього досліджено біля 1000 кв. м площі пам'ятки, розкопано 3 наземних глинобитних житла. Планування поселення дугоподібне. Матеріали зберігаються у фондах МАП. 2, с. 127; 7, с. 247–248; 13, с. 16, с. 123, № 975; 25, с. 294–295; 38, с. 25.
169. Марківці IV
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Гора на східній окраїні села, на високому правому березі р. Млинівка. Виявив Б. А. Василенко у 1982 р. Закладені шурфи загальною площею у 20 кв.м. Серед зібраних матеріалів – фрагменти трипільської кераміки, крем'яні вироби. Розміри пам'ятки – 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах МАП. 12, додаток до ст. № 1377; 16, с. 124, № 978.
170. Марківці V
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Гора (біля сільського кладовища). Виявив Б. А. Василенко у 1972 р., детально обстежив у 1982–1983 рр. У підйомному матеріалі – фрагменти трипільської кераміки, крем'яні вироби. Розміри пам'ятки – 150×200 м. Матеріали зберігаються у фондах МАП. 7, с. 247; 12, додаток до ст. № 1378; 16, с. 124, № 979.
171. Марківці VI
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Гора (Млин) на північно-західній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р., зібраний підйомний матеріал (фрагменти кераміки, крем'яні вироби, зернотерки). Розміри пам'ятки – 150×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, додаток до ст. № 1379; 16, с. 124, № 980.
172. Марківці VII
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Гора (Став) на схід від села. Виявили Б. А. Василенко та І. Т. Кочкін у 1982 р. У підйомному матеріалі фрагменти кераміки і крем'яні вироби. Розміри пам'ятки – 200×200 м. Матеріали зберігаються у фондах МАП. 16, с. 124, № 981.
173. Марківці VIII
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Гора на схід від села, на віддалі 0,2 км на північний схід від поселення Марківці VII. Виявив Б. А. Василенко у 1982 р. У підйомному матеріалі – фрагменти керамічного посуду, вироби з кременю і сланцю, зернотерки. Розміри пам'ятки 200×200 м. У 1983 р. проведені розкопки Тисменицькою експедицією ІСН АН УРСР (площа розкопу – 312 кв.м), досліджене одно наземне глинобитне житло. Матеріали зберігаються у фондах МАП. 25, с. 295; 16, с. 124, № 982.
174. Марківці IX
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Гора (За Каналом) на північно-східній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко. Розміри пам'ятки – 200×300 м. 16, с. 124, № 983.
- с. Одаї Тисменицький район
175. Одаї I
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Сухий Став, за 2,5 км на південний схід від села. Розміри пам'ятки 300×200 м. Виявив Б. А. Василенко у 1981 р. Зафіксовано 5 скупчень глиняної обмазки. У підйомному матеріалі – фрагменти кераміки, вироби з кременю, уламки зернотерок, глиняна обмазка. Матеріали зберігаються у фондах МАП. 16, с. 125, № 984.
176. Одаї II
Поселення етапу СІ трипільської культури розташоване в урочищі Сухий Став за 0,3 км на захід від села. Виявив Василенко Б. А. у 1981 р. Розміри пам'ятки 100×200 м. Розкопки В. Коноплі у 1988 р. (досліджена площа – 352 кв.м). Вивчені залишки двох наземних глинобитних житлових майданчиків. Матеріали зберігаються у фондах ІУ. 13, с. 22–23; 16, с. 125, № 985; 38.
177. Одаї V
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Сухий Став (його південно-західна частина), за 3 км на південний захід від села. Розміри пам'ятки 200×300 м. 16, с. 125, № 988.
- с. Підлужжя Тисменицький р-н
178. Підлужжя II
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Над Гумнищем на західній окраїні села. Виявив І. Т. Кочкін у 1981 р., обстежив Б. А. Василенко у 1987 р. У підйомному матеріалі – фрагменти керамічного посуду, вироби з кременю. Розміри пам'ятки – 100×200 м. Матеріали зберігаються у фондах МАП та ІФКМ. 12, додаток до ст. № 1390; 16, с. 126, № 994; 28, с. 298.
179. с. Сілець VI Тисменицький р-н
Сілець VI
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Ліс-Бііне, скала Монастир, на південний схід від села. Зафіксоване у 1903 р. В. Деметрикевичем, обстежене Василенком Б. А. у 1985 р. Матеріали зустрічаються на плато і в одній з трьох печер. Площа пам'ятки – 1,5 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, додаток до ст. № 1410; 16, с. 128, № 1016.
- с. Слобідка Тисменицький р-н
180. Слобідка I
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Крижоваті за 1,5 км на південь від села. Виявив Б. А. Василенко у 1981 р. У підйомному матеріалі – фрагменти кераміки, вироби з кременю і сланцю, уламки глиняної обмазки. Розміри пам'ятки 100×100 м. Матеріали зберігаються у школі с. Слобідка, фондах МАП, ІФКМ. 12, додаток до ст. № 1412; 16, с. 129, № 1018.

181. Слобідка II
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Будинчище, за 1,5 км на південь від села. Виявив Б. А. Василенко у 1981 р., провів шурфування (один шурф розмірами – 1×1 м). У підйомному матеріалі та з шурфу – фрагменти кераміки, вироби з кременю, уламки глиняної обмазки. Розміри пам'ятки 150×150 м. Матеріали зберігаються у фондах МАП.
12, додаток до ст. № 1413; 16, с. 129, № 1019.
182. с. Старі Кривотули Тисменицький район
Старі Кривотули I
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Острови за 1 км на південь від села. Виявлене у 1982 р. Л. Вакулєнко, обстежене Б. А. Василенко у 1983 р. У підйомному матеріалі – фрагменти трипільської кераміки, вироби з кременю, уламки глиняної обмазки. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
12, додаток до ст. № 1416; 16, с. 129, № 1022.
183. с. Старий Лисець Тисменицький район
Старий Лисець I
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Городище на південно-західній окраїні села. Відоме з поч. XX ст. (зафіксоване Б. Янущем у 1918 р.), обстежене Б. А. Василенком у 1986 р. Площа пам'ятки – 2 га. У підйомному матеріалі – фрагменти кераміки, вироби з кременю і сланцю. Матеріали зберігаються в ІФКМ.
72, с. 46; 78, с. 151; 1, с. 146; 2, с. 120, № 68; 16, с. 129, № 1024.
- Стриганці Тисменицький район
184. Стриганці II
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Береги за 0,5 км на південь від села. Виявив у 1976 р. В. Артюх (Прикарпатський загін Карпато-Волинської експедиції ІСН АН УРСР), обстежив у 1986 р. Б. А. Василенко. У підйомному матеріалі фрагменти керамічного посуду і вироби з кременю, уламки обмазки. Розміри пам'ятки – 100×50 м. Матеріали зберігаються у фондах ІУ та ІФКМ.
49, с. 338; 12, додаток до ст. № 1420; 16, с. 130, № 1026.
185. Стриганці III
Поселення і майстерня трипільської культури розташоване в урочищі Гора на східній окраїні села. Виявлене у 1920-х рр. Ю. Полянський назвав пам'ятку неолітичною майстернею. Б. А. Василенко обстежив у 1986 р. Розміри пам'ятки 100×60 м. У підйомному матеріалі – фрагменти кераміки, вироби з кременю, уламки обмазки. Матеріали зберігаються у фондах ІУ, ІФКМ.
12, додаток до ст. № 1421; 16, с. 130, № 1027.
- с. Хом'яківка Тисменицький р-н
186. Хом'яківка I
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Городище на північ від села. Відоме з 70–80-х рр. XIX ст. Обстежене у 1976 р. Б. А. Василенком, у 1979–1980 рр. І. Кочкіним. Розкопки, розпочаті Івано-Франківською експедицією ІСН АН УРСР у 1983 р. (керівник В. Конопля), продовжені 1984–89 рр. археологічною експедицією ІФДП (загальна досліджена площа – біля 1 000 кв.м). Вивчено 10 наземних глинобитних жител. Площа пам'ятки близько 2 га. Матеріали зберігаються у фондах МАП.
29; 30; 31, с. 6–8, 9–12; 16, с. 133, № 1057.
187. Хом'яківка II
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Кар'єр Цегельні за 1 км на схід від села. Виявив І. Т. Кочкін у 1983 р., обстежив Б. А. Василенко у 1986 р. У підйомному матеріалі фрагменти кераміки, знаряддя з кременю, уламки обмазки. Розміри пам'ятки 100×150 м. Матеріали зберігаються у МАП.
28, с. 297; 16, с. 133, № 1058; 12, додаток до ст. № 1435.
- с. Чорнолізці Тисменицький р-н
188. Чорнолізці I
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Ставище. Відоме з кінця XIX ст., описане В. Пшибиславським у 1906 р., обстежене Б. А. Василенком у 1981 р. У підйомному матеріалі – фрагменти кераміки, вироби з кременю. Розміри пам'ятки 1,5 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
72, с. 238; 73, с. 181; 78, с. 113; 12, додаток до ст. № 1438; 16, с. 133, № 1061.
- с. Антонівка Тлумацький район
189. Антонівка I
Багатошарове поселення з трипільською верствою (етап VII) і майстерня біля гірничої виробітки (штольні) розташоване в урочищі Червона Гора за 2 км від села, на північній окраїні. Виявив М. Клапчук у 1972 р., Б. А. Василенко у 1986 р. провів детальну розвідку. Розміри пам'ятки – 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
35, с. 281, 16, с. 134, № 1065.
190. Антонівка II
Майстерня трипільської культури (етап VII) біля гірничої виробітки (штольні) розташована в урочищі Лоза за 1,5 км на північний захід від села. Виявив у 1972 р. Клапчук М., Б. А. Василенко провів у 1986 р. детальну розвідку. Розміри пам'ятки – 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
12, додаток до ст. № 912; 16, с. 134, № 1066.
191. Антонівка III
Майстерня трипільської культури (етап VII) біля гірничої виробітки (штольні) розташована в урочищі Чвертки за 5 км на північ від села. Виявив М. Клапчук у 1972 р., Б. А. Василенко провів детальне обстеження у 1986 р. У підйомному матеріалі кілька сотень виробів з кременю. Розміри пам'ятки 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
12, додаток до ст. № 913; 16, с. 134, № 1067.
192. Антонівка V
Майстерня трипільської культури (етап VII) біля гірничої виробітки (штольні) розташована в урочищі Над Лозою за 2 км на північний схід від села. Виявив М. Клапчук у 1972 р., Б. А. Василенко провів детальне обстеження у 1986 р. У підйомному матеріалі кілька сотень крем'яних артефактів трипільського часу. Розміри пам'ятки – 100×50 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
35, с. 281; 12, додаток до ст. № 915; 16, с. 134, № 1069.
193. Антонівка VI
Майстерня трипільської культури (етап VII) біля гірничої виробітки (штольні) розташована в урочищі Пожирниця за 1,5 км на північний схід від села. Виявив М. Клапчук у 1972 р., Б. А. Василенко провів

- детальне обстеження у 1986 р. У підйомному матеріалі кілька сотень виробів з кременю. Розміри пам'ятки – 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 35, с. 281; 12, ст. № 916; 16, с. 134, № 1070.
195. Антонівка VII
Багатошарове поселення з трипільською верствою і майстерня розташоване в урочищі Буковенська (Сіножать) за 2,5 км на північний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. розміри 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, ст. № 917; 16, с. 134, № 1071.
196. Антонівка VIII
Багатошарове поселення з трипільською верствою етапу VII розташоване в урочищі Корчунок за 2 км на північ від села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. У підйомному матеріалі – декілька фрагментів трипільської кераміки, виробу з кременю. Розміри пам'ятки – 100×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, ст. № 918; 16, с. 135, № 1072.
- с. Білогірка Тлумацький район
197. Білогірка VIII
Поселення етапу VII трипільської культури розташоване в урочищі Вивозець за 1,2 км на південний схід від села. Виявив у 1973 р. М. Клапчук, Б. А. Василенко у 1987–1988 рр. провів детальне обстеження. Зафіксовано 3 скучення глиняної обмазки. У підйомному матеріалі – декілька фрагментів трипільської кераміки, невелика кількість виробів з кременю. Площа пам'ятки – 1 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, ст. № 926; 16, с. 135, № 1080.
198. Білогірка X
Поселення і майстерня біля кар'єру в урочищі Летячка за 0,5 км на південний схід від села. Виявив М. Клапчук у 1973 р. Зафіксовано 3 невеликих скучення глиняної обмазки, кілька фрагментів кераміки і виробів з кременю. Розміри пам'ятки 150×150 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, ст. 928; 16, с. 136, № 1082.
199. Білогірка XIII
Майстерня біля гірничої виробітки знаходиться в урочищі Сторонця за 1,2 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. підйомний матеріал – декілька сотень крем'яних артефактів. Розміри пам'ятки 250×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, ст. № 931; 16, с. 136, № 1085.
200. Білогірка XIV
Майстерня біля гірничої виробітки (штольні) в урочищі Сторонця за 0,8 км на південний схід від села. Виявив М. Клапчук у 1973 р., Б. А. Василенко у 1987 р. провів детальне обстеження. Підйомний матеріал – значна кількість крем'яних артефактів. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, ст. № 932; 16, с. 136, № 1086.
201. Білогірка XV
Майстерня біля гірничої виробітки (штольні) в урочищі Кобила за 0,7 км на південний схід від села. Розміри пам'ятки – 150×50 м. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. У підйомному матеріалі – велика кількість крем'яних артефактів (знаряддя – 15,6 %, напівфабрикати – 1,0 %, нуклеуси – 0,5 %, відходи – 82,9 %). Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, ст. № 933; 16, с. 136, № 1087.
202. Білогірка XVI
Поселення трипільської культури етапу VII розташоване в урочищі Кобила за 0,3 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р., у 1988 додатково обстежив. У підйомному матеріалі переважають крем'яні виробу. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 136, № 1088.
203. Білогірка XVI
Майстерня біля гірничої виробітки (штольні) в урочищі Над Церквою за 0,5 км на південний захід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Знайдено велику кількість крем'яних артефактів. Розміри пам'ятки 100×80 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 136, № 1089.
204. Білогірка XX
Майстерня біля гірничої виробітки (штольні) в урочищі Гора за 0,5 км на північний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р., детальне обстеження провів у 1988 р. Розміри пам'ятки – 200×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 137, № 1092.
- с. Братинів Тлумацький район
205. Братинів V
Багатошарове поселення з трипільською верствою і майстерня розташовані в урочищі Вовча гора за 1,5 км на захід від села. Виявив М. Клапчук у 1970 р., Б. А. Василенко провів детальне обстеження у 1987 р. У підйомному матеріалі – велика кількість крем'яних артефактів. Розміри пам'ятки – 100×80 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 34, с. 23; 64, № 76; 2 с. 38, № 146; 16, с. 138, № 1100.
206. Братинів VII
Майстерня біля гірничої виробітки (штольні) в урочищі Вовча Гора, за 1,5 км на захід від села. Виявив М. Клапчук у 1972 р., Б. А. Василенко провів детальне обстеження у 1987 р. встановлено, що це – кременеобробна майстерня біля виходів спровини. Розміри пам'ятки – 100×50 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, ст. № 948; 16, с. 138, № 1102.
207. Братинів VIII
Поселення трипільської культури етапу VII розташоване в урочищі Вовча гора за 1,1 км на захід від села, на правому березі струмка Тлумаць. Виявив у 1972 р. М. Клапчук, детальне обстеження провів Б. А. Василенко у 1987 р. У підйомному матеріалі декілька фрагментів трипільської кераміки і велика кількість крем'яних артефактів. Розміри пам'ятки – 100×60 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, ст. № 949; 16, с. 138, № 1103.
208. Братинів X
Поселення і майстерня трипільської культури розташоване в урочищі Ковалівка, за 0,8 км на південь від села. Виявив М. Клапчук у 1970 р., детальне обстеження провів Б. А. Василенко у 1987 р. розміри пам'ятки – 100×50 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 12, ст. № 951; 16, с. 138, № 1105.
- с. Буківна Тлумацький район
209. Буківна III
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Городище. Пам'ятка відома з XIX ст. Обстежив М. Клапчук у 1962 р., детальне обстеження провів Б. А. Василенко у 1972–1975, 1986 рр., розкопки Б. Томенчука у

- 1988–1990 рр. Площа пам'ятки – 10 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
34, с. 231; 16, с. 139, № 1112.
210. Буківна IV
Багатошарові поселення з трипільською верствою і майстерня розташовані в урочищі Заруба за 0,5 км на схід від села. Виявив Ю. Полянський у 1927 р., повторно Г. Раскатов у 1948 р., обстежене І. Свешніковим у 1957 р., О. Чернишем у 1972 р., М.Клапчуком у 1972–1975 рр. детальне обстеження провів Б. А. Василенко у 1986 р. Розміри пам'ятки – 300×200 м. Біля поселення знаходяться кременевидобувні штольні. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
54; 16, с. 139, № 1113.
211. Буківна V
Багатошарові поселення з трипільською верствою етапу VII і майстерня розташовані в урочищі Заруба (Церквище) за 0,6 км на схід від села. Виявив Ю. Полянський у 1927 р., Свешніков І. обстежив у 1957 р., М. Клапчук – у 1972–1975 рр., Б. А. Василенко провів детальне обстеження з шурфуванням (6 шурфів загальною площею 28 кв.м) у 1986 р.
16, с. 139, № 1114.
212. Буківна XI
Майстерня етапу VII трипільської культури розташована в урочищі Переросло за 1,2 км на південний схід від села. Виявив М.Клапчук у 1972 р., повторно обстежив у 1973–1975 рр., детальне обстеження провів Б. А. Василенко у 1986 р. розміри пам'ятки – 100×50 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
33, с. 286–287; 12, ст. № 966; 16, с. 140, № 1120.
213. Буківна XII
Поселення і майстерня етапу VII трипільської культури розташоване в урочищі Боронівка, за 1 км на південь від села. Виявив М. Клапчук у 1972 р., повторно обстежив у 1973–1975 рр., детальне обстеження провів Б. А. Василенко у 1986 р. розміри пам'ятки – 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
33, с. 286–287; 12, ст. № 967; 16, с. 140, № 1121.
214. Буківна XIII
Поселення і майстерня етапу VII трипільської культури розташоване в урочищі Боронівка, за 0,3 км на південний захід від села. Виявив М. Клапчук у 1972 р., детальне обстеження провів Б. А. Василенко у 1986 р. Розміри пам'ятки – 150×80 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
35, с. 281; 2, с. 33, № 123; 12, ст. № 968; 16, с. 140, № 1122.
215. Буківна XV
Багатошарові поселення з трипільською верствою і майстерня розташовані в урочищі Мочар (східна частина) на південній окраїні села. Виявив М. Клапчук у 1972 р., детальне обстеження провів Б. А. Василенко у 1986 р. Розміри пам'ятки – 300×150 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 140, № 1124.
216. Буківна XVI
Багатошарові поселення з трипільською верствою і майстерня розташовані в урочищі Мочар (західна частина) на південній окраїні села. Виявив М. Клапчук у 1972 р., детальне обстеження провів Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 2 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
33, с. 286–287; 16, с. 141, № 1125.
217. Буківна XVII
Багатошарові поселення з трипільською верствою і майстерня розташовані в урочищі Садиба Рудака М. П. у південній частині села. Виявив М. Клапчук, детальне обстеження провів Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 2 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 141, № 1126.
218. Буківна XIX
Багатошарові поселення з трипільською верствою і майстерня розташовані в урочищі Могилки за 0,5 км на південний захід від села. Виявив М. Клапчук, детальне обстеження провів Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 2 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 141, № 1128.
219. Буківна XX
Багатошарові поселення з трипільською верствою і майстерня розташовані в урочищі Бойки за 0,3 км на південь від села. Виявив і провів детальне обстеження Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 4 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 141, № 1129.
220. Буківна XXI
Багатошарові поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Замчища, за 0,5 км на схід від села. Василенко Б. А. у 1986 р. Площа пам'ятки – 3 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 141, № 1130.
221. Буківна XXII
Гірничі штольні трипільської культури знаходяться в урочищі Тимкові Ями за 0,2 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с.141, № 1131.
222. Буківна XXIII
Багатошарові майстерня і поселення з трипільською верствою розташовані в урочищі Підгородище в околицях села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 2 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 141, № 1132.
223. Буківна XXIV
Багатошарові поселення з трипільською верствою і майстерня розташовані в урочищі Полинки на південно-східній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 2 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 141, № 1133.
224. Буківна XXV
Багатошарові поселення з трипільською верствою і майстерня розташовані в урочищі Городи і Ланок на східній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 4 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 141, № 1134.
225. Буківна XXVI
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Корчівка і Посіч на північно-східній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 3 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 142, № 1135.

226. Буківна XXVIII
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі За Степом, на віддалі 0,8 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 3 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 142, № 1136.
227. Буківна XXX
Багатошарові поселення з трипільською верствою і майстерня розташовані в урочищі Фостунівка за 0,3 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 3 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 142, № 1139.
228. Буківна XXXI
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Боронівка за 0,3 км на південь від села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 2 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 142, № 1140.
229. Буківна XXXIII
Багатошарові майстерня і поселення з трипільською верствою розташовані в урочищі Боронів за 0,8 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 4 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 142, № 1142.
230. Буківна XXXIV
Багатошарові поселення з трипільською верствою і майстерня розташовані в урочищі Ченче за 1 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 3 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 142, № 1143.
231. Буківна XXXVI
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Переросло, за 1,2 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 4 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 143, № 1145.
232. Буківна XXXVII
Гірничі штольні розташовані в урочищі Під Ченче за 1,4 км на схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 1 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 143, № 1146.
233. Буківна XXXVIII
Гірничі штольні розташовані в урочищі Провалина Під Зарубами (правий схил) за 1 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 0,5 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 143, № 1147.
234. Буківна XXXIX
Гірничі штольні розташовані в урочищі Провалина Під Зарубами (правий схил, ліва частина). Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 143, № 1148.
235. Буківна XL
Гірничі штольні розташовані в урочищі Провалина Під Зарубами (правий схил, ліва частина) за 0,7 км на північний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 0,5 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 143, № 1149.
236. Буківна XLI
Гірничі штольні розташовані в урочищі Провалина Під Зарубами (лівий схил, Під Замчищем) за 0,8 км на схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 0,5 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 143, № 1150.
237. Буківна XLII
Гірничі штольні розташовані в урочищі Провалина Під Стельмаховим (правий схил, Під Замчищем) за 0,5 км на схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 0,5 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 143, № 1151.
238. Буківна XLIII
Гірничі штольні розташовані в урочищі Провалина Під Стельмаховим (лівий схил, Під Ланком) за 0,6 км на схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 0,5 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 144, № 1152.
239. Буківна XLIV
Поселення трипільської культури етапу VII розташоване в урочищі Коло Перевозу за 0,7 км на північний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 1,5 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 144, № 1153.
240. Буківна XLV
Майстерня біля гірничого кар'єру розташована в урочищі Горда за 0,3 км на північ від села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Площа пам'ятки – 3 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 144, № 1154.
241. Буківна XLVI
Майстерня розташована в урочищі Під Замчищем на південно-східній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Площа пам'ятки – 1,5 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 144, № 1156.
- с. Гарасимів Тлумецький район
233. Гарасимів XVIII
Поселення трипільської культури етапу VII розташоване в урочищі Над Каменем на південній окраїні села. Виявлене у 1956 р. Площа пам'ятки 2 га. 16, с. 146, № 1177.
243. Гарасимів XIX
Майстерня розташована в урочищі У Жолобі на південній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Площа пам'ятки – 1 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 146, № 1178.
244. Гарасимів XXIII
Поселення і майстерня трипільської культури розташовані в урочищі Біла у східній частині села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Площа пам'ятки – 3 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 147, № 1182.
245. Гарасимів XXV
Поселення і майстерня трипільської культури розташоване в урочищі Мантина на східній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 100×300 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 147, № 1184.
246. Гарасимів XXVI
Поселення трипільської культури

- розташоване в урочищі Мантина на східній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 200×400 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 147, № 1185.
247. с. Гринівці П Тлумацький р-н Гринівці П
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Тхорівське Перше (За Цвинтарем) за 0,3 км на схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Розміри пам'ятки – 300×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 148, № 1193.
- с. Ісаків Тлумацький район
248. Ісаків I
(Ісаків I-A трипільське поселення, Ісаків I-B – трипільська майстерня)
Багатопарові поселення з трипільською верствою і майстерня розташовані в урочищі Гунище за 0,5 км на південь від села, на пагорбі висотою 180–200 м. Виявив В. Артюх у 1974 р. У шурфі (1×2 м) і у підйомному матеріалі декілька фрагментів трипільської кераміки і крем'яні вироби. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 2, с. 198, № 79; 48, с. 320–321; 16, с. 151, № 1224.
249. Ісаків V
Багатопарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Городи (Під Замчищем) у східній частині села. Виявив Л. Микитенко у 1974 р. У підйомному матеріалі – фрагменти кераміки, зернотерки, уламки глиняної обмазки. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 151, № 1228.
250. Ісаків VII
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Млинці на східній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 300×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 152, № 1230.
251. Ісаків VIII
Майстерня біля кар'єру знаходиться в урочищі Обожецько на східній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 300×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 152, № 1231.
252. Ісаків X
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Над Замчищем на східній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 100×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 152, № 1232.
253. Ісаків XIII
Майстерня трипільської культури розташована в урочищі За Левади (Садиба Гачинського I.) на східній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 300×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 152, № 1235.
254. Ісаків XIV
Майстерня і поселення біля гірничого кар'єру розташовані в урочищі Біла Криниця за 0,3 км на північний захід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 100×300 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 152, № 1236.
255. Ісаків XVI
Поселення і майстерня трипільської культури розташоване в урочищі Свидник за 1,5 км на південний схід від села. Виявив В. Артюх у 1976 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 138, № 1238.
256. Ісаків XVII
Майстерня розташована в урочищі Свидник за 1,5 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 250×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 153, № 1239.
257. Ісаків XIX
Багатопарове оселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Свидник за 0,1 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 200×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 153, № 1241.
258. Ісаків XXII
Майстерня розташована в урочищі Васильче за 1,5 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 100×150 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 153, № 1244.
259. Ісаків XXIII
Майстерня біля кар'єру розташована в урочищі Васильче за 1,5 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 150×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 153, № 1245.
260. Ісаків XXIV
Майстерня біля кар'єру розташована в урочищі Васильче за 1 км на південь від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 200×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 153, № 1246.
261. Ісаків XXVII
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Васильче за 0,7 км на південь від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Площа пам'ятки – 1 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 153, № 1249.
262. Ісаків XXVIII
Майстерня розташована в урочищі За Садам (північно-західна окраїна) за 0,5 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 154, № 1250.
263. Ісаків XXIX
Майстерня розташована в урочищі За Садам (північно-східна частина) за 0,7 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 154, № 1251.
- с. Колінці Тлумацький район
264. Колінці II
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Кінці за 1,5 км на південний схід від села. Виявили місцеві краєзнавці (В. Гончак) у 1982 р., Б. А. Василенко обстежив у 1986–1987 р. Розміри пам'ятки 200×300 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 154, № 1253.
265. Колінці III.
Майстерня біля кар'єру розташована в урочищі Поперечина за 1,5 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Розміри пам'ятки – 200×700 м.

- Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 154, № 1254.
- с. Кутище Тлумацький район
266. Кутище IV
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Оборище за 1 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 200×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 155, № 1266.
267. Кутище VIII
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Оборище за 0,9 км на південь від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 155, № 1270.
268. Кутище XIX
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Дудин за 3,5 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 200×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 156, № 1281.
269. Кутище XX
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Дудин за 3 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 400×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 157, № 1282.
270. Кутище XXI
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі За Олесївим на віддалі 0,2 км на південний захід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 157, № 1283.
271. Кутище XXII
Поселення трипільської культури розташоване в урочищі Бублева на західній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 150×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 157, № 1284.
- с. Локітка Тлумацький район
272. Локітка I
Поселення і майстерня розташовані в урочищі Нивки на північній окраїні села. Виявив М. Клапчук у 1970 р., Б. А. Василенко обстежив у 1987 р. Розміри пам'ятки – 100×50 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 157, № 1286.
273. Локітка II
Поселення і майстерня розташовані в урочищі Нивки на північній окраїні села. Виявив М. Клапчук у 1973 р., Б. А. Василенко обстежив у 1987 р. Розміри пам'ятки – 120×60 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 157, № 1287.
274. Локітка V
Поселення розташоване в урочищі Під Мошковою горою на північно-східній окраїні села. Виявив М. Клапчук у 1973 р., Б. А. Василенко обстежив у 1987 р. Розміри пам'ятки – 120×80 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 157, № 1290.
275. Локітка VII
Майстерня біля кар'єру розташована в урочищі Мошкова Гора на південно-східній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Площа пам'ятки – 0,5 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 158, № 1292.
- с. Нижнів Тлумацький район
276. Нижнів III
Поселення і майстерня трипільської культури розташоване в урочищі Загаї на східній окраїні села. Виявив М. Клапчук у 1973 р., обстежив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 100×60 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 158, № 1296.
277. Нижнів XIV
Поселення розташоване в урочищі Лікарня у центральній частині села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 150×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 159, № 1307.
278. Нижнів XXI
Майстерня розташована в урочищі Гоївка (траншеї) за 0,7 км на північ від села. Виявив М. Клапчук у 1972 р., Б. А. Василенко обстежив у 1987 р. Розміри пам'ятки – 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 159, № 1314.
279. Нижнів XXVII
Багатошарове поселення з трипільською веретвою розташоване в урочищі Дубрачів за 2 км на південь від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 161, № 1320.
280. Нижнів XXVIII
Майстерня і поселення розташовані в урочищі Під Порубом на південній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 200×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 161, № 1321.
281. Нижнів XXXIV
Майстерня розташована в урочищі Лисенка за 1,2 км на північний схід від хутора. Виявив М. Клапчук у 1973 р., обстежив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 200×700 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 161, № 1327.
282. Нижнів XXXIX
Майстерня біля кар'єру розташована в урочищі Савська Гора за 1,5 км на північний схід від хутора. Виявив М. Клапчук у 1973 р., обстежив Б. А. Василенко у 1986 р. Розміри пам'ятки – 150×150 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 161, № 1332.
283. Нижнів XLII
Багатошарове поселення з трипільською веретвою розташоване в урочищі За Городище, на віддалі 0,7 км на схід від хутора Рибаківка. Виявив Василенко Б. ОА. у 1987 р. Розміри пам'ятки – 200×700 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 162, № 1335.
- с. Одаїв III Тлумацький район
284. Одаїв III
Поселення розташоване в урочищі Городище, на південь від хутора Думка. Виявив Клапчук М. у 1974 р., Б. А. Василенко обстежив у 1987 р. Площа пам'ятки – 2 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 163, № 1343.
285. Одаїв IV
Поселення і майстерня розташовані

- в урочищі Думка на захід від хутора Думка. Виявив М. Клапчук у 1974 р., обстежили В. Артюх у 1977 р., Василенко Б. А. у 1987 р. Розміри пам'ятки — 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІУ та ІФКМ. 16, с. 163, № 1344.
286. Одаїв V
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Кут на східній окраїні села. Виявив М. Клапчук у 1974 р., обстежив Василенко Б. А. у 1987 р. Розміри пам'ятки — 100×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 163, № 1345.
287. Одаїв IX
Поселення розташоване в урочищі За Могилою за 2,5 км на північ від села. Виявив Клапчук М. у 1974 р., обстежив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки — 100×80 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 164, № 1349.
288. Одаїв XII
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Хутір Думка (східна окраїна села) на захід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки — 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 164, № 1352.
289. Одаїв XV
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Під Городищем за 3 км на північний захід від села. Виявив Б. Томенчук у 1987 р. Площа пам'ятки — 0,5 га. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 164, № 1355.
- с. Олешів Тлумацький район
290. Олешів III
Поселення і майстерня біля кар'єру розташовані в урочищі Чорторія (Над Камінь) за 0,6 км на південь від села. Виявив М. Клапчук у 1970 р. Розміри пам'ятки — 300×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 166, № 1369.
291. Олешів V
Поселення і майстерня біля кар'єру розташовані в урочищі Чухтин-Західний на західній окраїні села. Виявив М. Клапчук у 1973 р. Розміри пам'ятки — 600×300 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 166, № 1371.
292. Олешів VI
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Чухтин — Східний на західній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 166, № 1372.
293. Олешів IX
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Під Горб на північній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 166, № 1375.
294. Олешів X
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Царинка на північно-східній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 166, № 1376.
295. Олешів XI
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі За Рестораном. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 167, № 1377.
296. Олешів XV
Майстерня біля кар'єру розташована в урочищі Під Царинкою на північно-східній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 167, № 1381.
297. Олешів XVI
Поселення і майстерня біля кар'єру розташоване в урочищі Глинник на західній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 167, № 1382.
298. Олешів XVII
Майстерня біля кар'єру розташована в урочищі Гора на південно-західній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 167, № 1383.
299. Олешів XVIII
Майстерня біля кар'єру розташована в урочищі Чорторія на південній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 167, № 1384.
300. Олешів XIX
Майстерня біля кар'єру розташована в урочищі Чорторія на південній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 167, № 1385.
- с. Острина Тлумацький район
301. Острина I
Поселення розташоване в урочищі Скала або Кут за 1 км на північний схід від села. Виявив М. Клапчук у 1972 р. Розміри пам'ятки — 100×150 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 168, № 1389.
302. Острина III
Багатошарове поселення з трипільською верствою і майстерня розташовані в урочищі Скала або Кут за 1 км на північний схід від села. Виявив М. Клапчук у 1972 р. Розміри пам'ятки — 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 168, № 1391.
303. Острина IV
Багатошарове поселення з трипільською верствою і майстерня розташовані в урочищі Скала або Кут за 1 км на північний схід від села. Виявив М. Клапчук у 1972 р. Розміри пам'ятки — 100×80 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 168, № 1392.
304. Острина V
Поселення розташоване в урочищі Скала або Кут за 0,5 км на схід від села. Виявив Василенко Б. А. у 1987 р. Розміри пам'ятки — 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 168, № 1393.
305. Острина VII
Майстерня біля кар'єру розташована в урочищі Проданів Жолоб за 0,7 км на південний схід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки — 500×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 168, № 1395.

306. с. Петрів VII Тлумацький район
Петрів VII
Багатошарове поселення з трипільською верстовою розташоване в урочищі Межи Дороги, Чигир за 2,7 км на південний захід від села. У підйомному матеріалі – велика кількість фрагментів кераміки, уламки обмазки, глиняна ложка, жіноча статетка з із зернами пшениці в тісті. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 200×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
12, додаток до ст. № 1263; 16, с. 171, № 1420.
- с. Підвербці Тлумацький район
307. Підвербці I
Багатошарове поселення з трипільською верстовою розташоване в урочищі На Камені за 0,5 км на південь від села. Виявив у 1974 р. В. Артюх і одночасно з ним – Л. Микитенко. Розміри пам'ятки – 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах IV та ІФКМ.
42, с.198–199, № 80 с. 321; 16, с. 171, № 1421.
308. Підвербці VIII
Поселення розташоване в урочищі Кадуб, Кмин за 0,5 км на захід від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 172, № 1428.
309. Підвербці XIII
Майстерня біля кар'єру розташована в урочищі Плаксівка на південно-західній околиці села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки 150×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 172, № 1433.
310. Підвербці XVI
Багатошарове поселення з трипільською верстовою розташоване в урочищі Над Великою Крем'янкою на західній околиці села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 150×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 173, № 1436.
311. Підвербці XVIII
Поселення розташоване в урочищі Над Малою Крем'янкою на західній околиці села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 100×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
- 16, с. 173, № 1438.
312. Підвербці XXII
Майстерня біля кар'єру розташована в урочищі Мала Крем'янка-Північна на північно-західній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 100×40 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 174, № 1442.
313. Підвербці XXIII
Поселення розташоване в урочищі За селом (північно-західний кут) на північно-східній околиці села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 200×150 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 174, № 1443.
314. Підвербці XXIV
Майстерня біля кар'єру розташована в урочищі За Селом (північний кінець) на північній окраїні села. Розміри пам'ятки 250×150 м. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 174, № 1444.
315. Підвербці XXVI
Багатошарове поселення з трипільською верстовою розташоване в урочищі Городище (За Валом) за 0,3 км на північ від села. Пам'ятка відома з початку XX ст. Розміри пам'ятки 150×150 м. Обстежив Б. А. Василенко у 1987 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 174, № 1446.
316. Підвербці XXVIII
Багатошарове поселення з трипільською верстовою розташоване в урочищі Попівка, Панський Город, Сажівка на північній окраїні села. Згадане О. Ратищем (1949 р.), обстежено Б. А. Василенком у 1987 р. Розміри пам'ятки – 300×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 174, № 1448.
317. Підвербці XXX
Поселення розташоване в урочищі Циганська (садиба Герасим'юків) на східній околиці села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 100×150 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 175, № 1450.
318. Підвербці XXXI
Багатошарова майстерня біля кар'єру з трипільською верстовою розташована в урочищі Хом (На Хомі) на східній околиці села. Виявив Б. А. Василенко у 1986 р. Розміри пам'ятки – 250×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 175, № 1451.
319. Підвербці XXXII
Майстерня біля кар'єру розташована в урочищі Яворівка (садиба Лесюків й І. Гнатюка) на східній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 200×150 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 175, № 1452.
320. Підвербці XXXIII
Майстерня і багатошарове поселення розташовані в урочищі Гунище-Східне на південно-східній околиці села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 300×100 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 175, № 1453.
321. Підвербці XXXV
Багатошарове поселення з трипільською верстовою розташоване в урочищі Кружок на південь від села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 300×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 175, № 1455.
322. Сокирчин II Тлумацький р-н
Багатошарове поселення з трипільською верстовою розташоване в урочищі Під Данчицею на південно-західній околиці села. Виявив М. Клапчук у 1974 р., обстежив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 100×150 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 176, № 1463.
323. Сокирчин III
Багатошарове поселення з трипільською верстовою розташоване в урочищі Кизирі в околицях села. Виявив М. Клапчук у 1974 р., обстежив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки – 100×150 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ.
16, с. 176, № 1464.
324. Сокирчин IV
Багатошарове поселення з трипільською верстовою розташоване в урочищі Кизирі за 2 км на південний захід від села. Виявив

- Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки — 100×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 176, № 1465.
325. Сокирчин ІХ
Багатошарове поселення з трипільською верствою розташоване в урочищі Городи на північній околиці села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки — 400×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 177, № 1470.
326. Сокирчин ХІV
Майстерня розташована в урочищі Городи-Жбир на північно-західній окраїні села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри 100×200 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 177, № 1475.
327. Сокирчин ХV
Поселення розташоване в урочищі Під Корчівками на північно-східній околиці села. Виявив Б. А. Василенко у 1987 р. Розміри пам'ятки — 100×50 м. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 16, с. 178, № 1476.
328. Хотимир Тлумацький район Хотимир ХІ
Поселення розташоване в урочищі У Селі. Виявлене на початку ХХ ст. Б. А. Василенко обстежив у 1987 р. Матеріали зберігаються у фондах ІФКМ. 81, с. 3; 73, с. 196. 1, с. 139; 2, с. 199, № 81; 16, с. 179, № 1490.
- ЛІТЕРАТУРА**
- Археологічні пам'ятки УРСР (короткий список). — К.: Наукова Думка, 1966.
  - Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. — К., — 1981.
  - Археология Украинской ССР: в 3-х т. — Т. 1. — К., 1985.
  - Александровський О. Л., Мацкевой Л. Г. Дослідження Прикарпатської бюджетної експедиції // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991. — С. 7—9.
  - Арсенич П. І. Стародавнє поселення // Шлях Ілліча. — Заболотів, — 1959. — 26 серпня.
  - Бандрівський М. С., Конопля В. М., Мацкевой Л. Г., Михальчишин І. Р. Дослідження Львівської обласної госпдовірної експедиції // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991. — С. 17—19.
  - Василенко Б. А. Исследования в Ивано-Франковской области // Археологические открытия 1982 года. — М., 1983. — С. 247—248.
  - Василенко Б. А. Исследования в Ивано-Франковской области // Археологические открытия 1985 года. — М., 1987. — С. 313—314.
  - Василенко Б. А., Конопля В. М., Кочкін І. Т. Рятівні розкопки трипільських поселень Марківці-І і Одаї-ІІ // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991. — С. 19—23.
  - Василенко Б. А. Отчет о раскопках в с. Марковцы Ивано-Франковской области в 1971 г. // Архив Института археологии НАН Украины. — Ф. е. — № 1971/38.
  - Василенко Б. А. Работы в Галицком районе // Археологические открытия 1984 года. — М., — 1986. — С. 221.
  - Василенко Б. А. Рукописні матеріали. — Архив ІФКМ.
  - Василенко Б. А., Конопля В. М., Кочкін І. Т. Рятівні розкопки трипільських поселень Марківці-І і Одаї-ІІ // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991. — С. 19—22.
  - Василенко Б. А., Конопля В. М. Работы в Прикарпатье // Археологические открытия 1985 года. — М., — 1987. — С. 314—315.
  - Василенко Б. А., Кочкін І. Т., Конопля В. М. Работы Верхнеднестровской экспедиции // Археологические открытия 1984 года. — М., 1986. — С. 222.
  - Державний реєстр пам'яток археології Івано-Франківської області. — Івано-Франківськ., — 2001.
  - Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. — Т. 1. Археологія та антропологія. — Львів, 1999.
  - Заник В. Якщо копнути глибше — у первісну добу // Західний кур'єр. — 2001. — 9 лютого. — С. 7.
  - Кедик М. Таїна Забутого Неба Предків. — Кривий Ріг, 2001.
  - Конопля В. М. Верхнеднестровская группа памятников трипольской культуры Украинского Прикарпаття // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: Тезисы докладов Всесоюзной конференции (Суздаль, 1987). — М., 1987. — С. 124.
  - Конопля В. М., Кочкін І. Т., Оприск В. Г. Работы у північно-східному Передкарпатті // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991. — С. 53—60.
  - Конопля В. М. Кремнеобробне виробництво трипільської культури // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 2. (Тези виступів на науково-практичній конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження Маркіяна Юліяновича Смішка). — Львів, 1992. — С. 21.
  - Конопля В. М. Первісні кремнедобувні шахти Прикарпаття // VII Подільська історико-красознавча конференція (секція археології). Тези доповідей. — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 4—5.
  - Конопля В. М. Работы Прутской экспедиции // Археологические открытия 1982 года. — М., 1983. — С. 276—277.
  - Конопля В. М., Кочкін І. Т. Раскопки у с. Марковцы // Археологические открытия 1983 года. — М., 1985. — С. 294—295.
  - Конопля В. М. Трипольская культура Прикарпаття // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо). — К. 1990. — С. 18—26.
  - Кочкін І. Т., Конопля В. М. Исследования трипольских поселений в северо-восточном Предкарпатье // Археологические открытия 1986 года. — М., 1988. — С. 295.
  - Кочкін І. Т. Работы в Прикарпатье // Археологические открытия 1983 года. — М., 1985. — С. 297—298.
  - Кочкін І. Т. Раскопки поселения Хомяковка I // Археологические открытия 1984 года. — М., 1986. — С. 254—255.
  - Кочкін І. Т. Раскопки у с. Хомяковка // Археологические открытия 1985 года. — М., 1987. — С. 352.
  - Кочкін І. Трипільські пам'ятки північно-східного Передкарпаття // Галичина. — 1997. — № 1. — С. 5—3.
  - Клапчук М. М. Археологічні дослідження на Снятинщині // Ленінська правда. — 1971. — 27 листопада.
  - Клапчук М. Н. Поиски палеолитических местонахождений в Прикарпатье // Археологические открытия 1972 года. — М., 1973. — С. 286—287.
  - Клапчук М. Н. Разведка в Ивано-Франковской области // Археологические открытия 1970 года. — М., 1971. — С. 231.

35. Клапчук М. Н., Микитенко Л. Н. Разведка на Прикарпатье // Археологические открытия 1973 года. — М., 1974. — С. 281.
36. Кравец В. П. Изучение позднетрипольских памятников в Верхнем Поднестровье // КСИА АН УССР, вып. 4. — К., 1955. (Материалы VII научной конференции Института археологии). — С. 133–135.
37. Кравец В. П. Ранньотрипільське поселення в Городищі на Дністрі // матеріали до дослідження по археології УРСР. Наукові записки ІСН. — Т. I. — К., 1954.
38. Круз В. О., Рижов С. М. Верхньодністровська локальна група пам'яток трипільської культури та нові дані про зв'язки трипільців з населенням полгарської і лендельської культур // Археологія. — 1997. — № 2. — 23–32.
39. Крушельницька Л. І. Нові матеріали до археологічної карти Верхнього Подністров'я // МДАПВ. — № 4. — К., 1962. — С. 131.
40. Крушельницкая Л. И. Исследования в Ивано-Франковском Поднестровье // Археологические открытия 1983 года. М.: 1985. — С. 299–300.
41. Крушельницкая Л. И., В. М. Конопля Раскопки и разведки в Карпатах // Археологические открытия 1981 года. — М., 1983. — С. 279.
42. Крушельницкая Л. И., В. М. Конопля Работы в Верхнем Поднестровье // Археологические открытия 1983 года. — М., 1985. — С. 300–301.
43. Крушельницька Л. І. Солеварний центр у с. Лоева Надвірнянського району Івано-Франківської області // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991. — С. 62–64.
44. Малеев Ю. М. Городище Городища на Дністрі // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 2. (Тези виступів на науково-практичній конференції, присвяченій 90-річчю від дня народження Маркіяна Юліяновича Смішка). — Львів, 1992. — С. 37.
45. Малеев Ю. Н., Конопля В. М. Исследования в Тернопольской и Ивано-Франковской областях // Археологические открытия 1983 года. — М., 1985. — С. 310–311.
46. Мацкевой Л. Г., Артюх В. С. О работах Прикарпатской мезолитно-неолитической экспедиции // Археологические открытия 1973 года. — М., 1974. — С. 307–308.
47. Мацкевой Л. Г., Артюх В. С., Василенко Б. А., Козак Я. Г. Исследования Прикарпатской экспедиции // Археологические открытия 1975 года. — М., 1976. — С. 361.
48. Мацкевой Л. Г., Артюх В. С. Исследования мезолитно-неолитической экспедиции // Археологические открытия 1974 года. — М., 1975. — С. 321.
49. Мацкевой Л. Г., Артюх В. С., Василенко Б. А., Адаменко О. М. Исследования в Прикарпатье // Археологические открытия 1976 года. — М., 1977. — С. 337–338.
50. Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА СССР N 84. — М., 1961.
51. Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею НТШ у Львові за час від 1923–1932 рр. // Зап. НТШ. — № 152. — Львів, 1933.
52. Пастернак Я. Перші розкопи на Гуцульщині // Новий час. — 1936. — 24 вересня.
53. Пелецишин М. А. Племена трипільської культури // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу). — К., 1974. — С. 130–148.
54. Полянський Ю. Подільські етюди. — Т. I. — Львів, 1929.
55. Ратич О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. — К., 1957.
56. Свешников И. К., Мацкевой Л. Г. Исследования Среднеднестровской экспедиции // Археологические открытия 1973 года. — М., 1974. — С. 341–342.
57. Свешніков І. К. Звіт за археологічні розвідки, проведені в Станіславській та Ровенській областях 1960 р. // Науковий архів Інституту археології АН УРСР. Ф. експ. 3519.
58. Смішко М. Ю. Археологічні дослідження в західних областях України за роки Радянської влади. // МДАПВ. — П. — К., 1959.
59. Ткачук Т., Кочкін І. Світогляд трипільських племен Галичини, Поділля і Буковини (етапи ВП — початок СП) // Українознавчі студії. — 1999. — № I. — С. 212–237.
60. Ткачук Т. Матеріали до вивчення актуальних проблем трипільської культури Верхнього Подністров'я і Попруття // Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали міжнародної наукової археологічної конференції. Галич, 4–6 вересня 2003 р. — Галич, 2003. — С. 57–63.
61. Ткачук Т. М. Кошшовецький шар поселення Більшівці і його місце в енеоліті Верхнього Подністров'я // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Трипільський світ і його сусіди». Збараж, 20–25 серпня 2001 р. — Збараж, 2001. — С. 60–61.
62. Томенчук Б. П. Звіт за 1987 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України.
63. Томенчук Б. П. Рукописні матеріали. — Архів ІФКМ.
64. Черныш А. П. Палеолит и мезолит Приднестровья. — М., 1973.
65. Черныш Е. К. Раскопки в с. Незвисько Станиславской области // КСИА, вып. 4. — К., 1955.
66. Черныш Е. К. Многослойное поселение у села Незвисько на Днестре // КСИИМК., — 1956. — № 63.
67. Черныш Е. К. Культура линейно-ленточной керамики и Триполье (по материалам Незвиськи) // Сообщения Гос. Эрмитажа. — Вып. XI. — Л., 1957.
68. Черныш Е. К. К истории населения неолитического времени в Среднем Приднестровье (По материалам многослойного поселения у с. Незвисько) // Неолит и энеолит юга европейской части СССР. — МИА № 102. — М. — Л., 1962. — С. 5–85.
69. Hutchinson R. W., Preston J. P. Excavations at Niezwiska, Poland, July, 1926 // Annuals of Archaeology and Anthropology. XVII. — Nos. 1–2. 1930. — P. 19–26.
70. Kopernicki J. Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — VIII. — 1884.
71. Kopernicki J. Roszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem spólne z p. W. Przubuslawskim w r. 1887 // ZWAK. — II. — Krakow, 1888.
72. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. — Lwow, 1918.
73. Kozłowski L. Młodsza epoka kamienia w Polsce (neolit). — Lwow, 1924.
74. Kozłowski L. Budowle kultury ceramiki malowanej w swietle badan przeprowadzonych w Koszylowcach, Niezwiskach I Buszaszu. — Lwow, 1930.
75. Kozłowski L. Zarys Pradziejow Polski Poludniowo — Wschodniej. — Lwow, 1939.
76. Majewski K. Studia nad kultura Trypilska // Archeologia. — T. I. — Wroclaw, 1949.
77. Majewski K. Chronologia i styl plastyki figuralnej zachodnio-trypilskiej // Archeologia. — T. II. — Wroclaw, 1948.

78. Pasternak J. Ruske Karpaty w archeologii. — Praha, 1928.
79. Przybyslawski W. Ustep z poszukiwan archeologicznych w Horodnicy nad Dniestrem // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. — III. — 1879.
80. Smiszko M. Tymczasowe sprawozdanie z badań na osadzie neolitycznej w Horodnicy, pow. Horodenka // Bulletin de L'Academie Polonaise des Sciences et des lettres. — Cracovie. — 1939.
81. Sprawozdanie grona C. K. Konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej. — T. III. — Lwow, 1908.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Зап. НТШ — Записки Наукового Товариства імені Тараса Шевченка.

ІМК АН СРСР — Інститут історії матеріальної культури АН СРСР.

ІФКМ — Івано-Франківський краєзнавчий музей.

ІСН АН УРСР — Інститут суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України)

ІУ — Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

ІФДШ — Івано-Франківський державний педагогічний інститут імені В. Стефаника (тепер — Прикарпатський університет імені В. Стефаника).

КМНМГП — Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини і Покуття імені Й. Кобринського.

Лв. ДУ — Львівський Державний Університет імені І. Франка.

Лен. ДУ — Ленінградський державний університет.

ЛІМ — Львівський історичний музей.

МаП — Музей археології Прикарпаття (історичний факультет Прикарпатського університету імені В. С. Стефаника)

МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.

ПУ імені В. Стефаника — Прикарпатський університет імені В. С. Стефаника.

ZWAK — Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.

I. T. Kocik

КИЇВ

1. Бортничі
Розташоване в південно-східній частині міста (колишнє село Бортничі), займає підвищення надзаплавній терасі лівого берега Дніпра (висота 30–35 м). Відкрите В. В. Хвойко у 1912 р., який дослідив 3 землянки. У 1949 р. досліджувалось І. М. Самойловським, Н. П. Амбургер і Т. Д. Білановською. Розкопані напівземлянка, господарчі ями. Поселення відноситься до пам'яток софіївського типу (етап СІ).
149, 2, 120, 50.
2. вул. Ворошилова
Культурний шар трипільської культури виявлений над схилом, що спускається до широкої низини понад р. Либіддю, при будівельних роботах у 1938 р. Пункт обстежено І. М. Самойловським. Матеріали відносяться до середнього трипільля.
121.
3. Верхня Юрковця
Трипільське поселення на вул. Кирилівський. Наприкінці XIX ст. А. А. Скриленко дослідила землянки і господарчі ями. Відноситься до пам'яток софіївської групи.
7, с. 75–77; 96, с. 184–185.
4. Вигурівщина
Трипільське поселення в східній частині міста. Відоме з 1950-х рр. за О. Г. Шапошніковою. Відноситься до пам'яток софіївського типу.
51, 149.

5. Видубичі
Багатошарова пам'ятка на північно-східній околиці Центрального Ботанічного саду НАН України, займає одне з підвищень правого берега Дніпра з крутими схилами під назвою мис Чайка. Висота мису 60–70 м, площа близько 5 га. Культурні шари: трипільля, скіфський час, Давня Русь, після монгольський час, пізні середньовіччя. Пам'ятка досліджувалась у 1971 р. загоном Київської експедиції ІА НАНУ під керівництвом І. І. Мовчана. Розкопано 2 трипільські ями. Матеріали трипільської культури відносяться до софіївського типу (етап СІ).
86, с. 82–83; 82.
6. вул. Велика Житомирська
В центрі міста по вул. Велика Житомирська, буд. 20, під час охоронних розкопок Старокиївської експедиції під керівництвом І. І. Мовчана та С. І. Климовського у 2002 р. було виявлено об'єкти трипільської культури.
85.
7. вул. Копиловська
Трипільські матеріали знайдені неподалік від Кирилівської церкви, в 300 м на північ. Пункт відкритий розвідками Старокиївської експедиції ІА НАНУ під керівництвом І. І. Мовчана.
8. Гора Киселівка (Замкова)
Матеріали трипільської культури

знайдені на підвищенні під назвою Гора Киселівка (Замкова), що здійснюється над уроч. Гончари-Кожум'яки та Подолом, на північ від Старокиївської Гори. Археологічні розкопки неодноразово проводилися з кінця XIX ст. Під час розвідок С. І. Климовського у 1999 р. також було зібрано пізньотрипільську кераміку.
155, с. 100.

9. Кирилівські висоти
Трипільське поселення розташоване по вул. Фрунзе, колишня Кирилівська. Перша трипільська пам'ятка, що стала відомою в Україні. Досліджена В. В. Хвойко наприкінці XIX ст. (садиби Свято-славського, Зиваля та Багрієва) Розкопано 48 заглиблених будівель. Відноситься до пам'яток софіївської групи.
141, с. 763; 140, 56.
10. Корчувате
Розташоване в південній частині міста (колишнє с. Корчувате), на правому березі Дніпра на південь від гирла р. Либідь біля струмка. Трипільське поселення частково перекрите могильником зарубинецької культури. Виявлене у 1941 р. І. М. Самойловським. У 1944 р. залишки наземного житла — «площадки» обстежені І. М. Самойловським і Т. С. Пассек. Відноситься до пам'яток чапаївського типу (етап СІ).
121, 119.

11. Липки
Культурний шар трипільської культури виявлений поблизу Дніпра, над колишнім Кловським струмом, садиба № 3 по Кріпосному провулку, при будівельних роботах у 1937 р. Пункт обстежено І. М. Самойловським, досліджений заглиблений об'єкт (будівля?). Матеріали відносяться до пізнього трипільля.
121.
12. Львівська площа
Трипільські об'єкти і матеріали, окрім потужного шару Давньої Русі, виявлені на Львівській площі, 4, на місці будівництва будинку Податкової адміністрації України. Пункт відкрито під час охоронних розкопок Старокіївської експедиції ІА НАНУ під керівництвом І. І. Мовчана у 1996 р. Поселення відноситься до пам'яток лукашівської групи (кінець етапу СІ).
13. Львівська площа
Давньоруські укріплення «міста Ярослава» і трипільське поселення у центрі міста поблизу Львівської площі по вул. Стрітенській. Відкрито і досліджено В. О. Круцом у 1969–70 рр. Розкопки проведено також Старокіївською експедицією під керівництвом І. І. Мовчана у 1996 р. Трипільське поселення було укріплене ровом (глибина 1 м від трипільського горизонту, ширина 2,15 м, стінки спускались до дна під кутом 45°). Поселення відноситься до пам'яток лукашівського типу (кінець етапу СІ).
84, 83.
14. Оболонь
Багат шарове поселення на правому березі р. Почайни, сучасний жилий масив Оболонь. При розкопках зарубинецького і корчакського поселень зустрінуті матеріали неоліту, пізнього трипільля софіївського типу, доби бронзи та ранньозалізного віку.
156, с. 1.
15. Сирець І
Розташоване в північно-західному районі міста, займає мис правого корінного берега Дніпра біля гирла р. Сирець (притока Дніпра). Відкрито у 1949 р. і досліджено у 1950 р. загоном експедиції «Великий Київ» під керівництвом Захарука Ю. М. Розкопані вогнищева яма та землянка з піччю. Знайдені кераміка, пряслиця, ткацькі відтяжки, пластика. Поселення відноситься до пам'яток софіївського типу (етап СІІ)
40, 56.
16. Сирець ІІ
Розташоване в північно-західному районі міста на березі р. Сирець (притока Дніпра), вище по течії від пам'ятки Сирець І. Відкрито у 1949 р. загоном експедиції «Великий Київ» під керівництвом Ю. М. Захарука. Поселення відноситься до пам'яток софіївського типу (етап СІІ).
40, 56.
17. Сирець ІІІ
Розташоване в північно-західному районі міста на березі р. Сирець (притока Дніпра). Відкрито у 1950 р. загоном експедиції «Великий Київ» під керівництвом Ю. М. Захарука. Поселення відноситься до пам'яток софіївського типу (етап СІІ).
40, 56.
18. Смородинський узвіз
Комплексна пам'ятка, що складається зі штучної печери та прилеглої території, розташована в районі Смородинського узвозу на Лук'янівці. Печера у вигляді підземної галереї довжиною 60 м, завширшки до 1 м, заввишки 1,5–2 м. Пам'ятка відома за дослідженнями В. Б. Антоновича (1875–76). Повторно відкрита О. Б. Авагіном і Т. А. Бобровським у 1981 р. Дослідження проведені у 1999–2001 рр. співробітниками відділу «Київ-підземний» Музею історії міста Києва під керівництвом Т. А. Бобровського. Культурні шари: трипільля, київська культура, Давня Русь. Поселення є найпівнічнішою пам'яткою етапу VI–VII східнотрипільської культури (за О. В. Цвек).
1, 3, 14, 12, 13.
19. Старокіївська Гора
Трипільське поселення по вул. Володимирській 2, в північно-західній частині сучасного Національного музею України (колишня садиба Петровського). Відкрито Хвойко В. В. у 1907 р. Розкопано 1 житло.
46.
20. Успенський собор Києво-Печерської Лаври
Трипільське поселення на території Києво-Печерської Лаври, займало
- місopodobний виступ дніпровської тераси на південно-східній ділянці Верхньої Лаври. Трипільська землянка досліджена С. А. Балакіним при археологічному дослідженні Успенського собору у 1998 р. Будівля овальної форми з глинобитною піччю (розміри 2–3×3–4 м). Поселення відноситься до пам'яток лукашівської групи (кінець етапу СІ).
43.
21. Червоний Хутір
Грунтовий могильник розташований на південь від Червоного Хутора (Дарницький район міста), займає дюноподібне підвищення лівого берега Дніпра. Відкритий В. М. Даниленком у 1950 р., досліджений Бориспільським загоном експедиції «Великий Київ» у 1951 р. Виявлено 195 поховань – трупоспалень (101 в урнах, 94 без урн). Знайдений супроводжуючий інвентар: керамічні посудини (частина з них – поховальні урни), знаряддя праці, прикраси з міді, бурштину, сланцю, предмети озброєння (кам'яні бойові сокири, мідні кинджали, дротик і т.ін.). Відноситься до пам'яток софіївського типу (етап СІІ).
37, 36.

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

22. смт. Баршівка
Поселення знаходиться на північній околиці селища, займає витягнуте за віссю південь-північ донне підвищення на правому березі р. Трубіж. Площа становить 6 га. В 1996 р. обстежувалося Р. М. Осадчим та О. В. Філоком. Виявлені матеріали IV–III тис. до н.е., II тис. до н.е., I тис. до н.е. 93, с. 44.
23. с. Борців Баршівський район
Багатошарове поселення розташоване в урочищі «Кут» на південно-західній околиці села, на південь від шосе Київ – Харків. Займає підвищення (2–2,5 м) в заплаві лівого берега р. Трубіж. Площа становить 100×100 м. Пам'ятка відкрита Ю. В. Костенком, в 1981 р. обстежувалася експедицією Інституту археології ІА НАНУ В. Д. Бараном, Р. В. Терщоловським та А. М. Некрасовою. Виявлені матеріали доби неоліту, енеоліту (трипілья?). 5, с. 15.
24. с. Коржі Баршівський район
Багатошарове поселення знаходиться на південний захід від села в урочищі «Рябці». Розташоване на низькій розораній доні над заплавою лівого берега р. Трубіж. Займає площу 100×150 м. Пам'ятка відкрита в 1974 р. А. П. Савчуком, обстежувалася в 1981 р. В. Д. Бараном, Р. В. Терщоловським та А. М. Некрасовою. Виявлені матеріали трипільської культури. 116, с. 49–50; 5, 15.
25. с. Коржі Баршівський район
Багатошарова пам'ятка розташована в урочищі «Бирки». Відкрита під час розвідок 1974 року А. П. Савчуком. Виявлений матеріал трипільської культури Ю. 118, с. 108.
26. с. Лукаші Баршівський район
Поселення знаходиться між селами Лукаші та Рудницьке, західніше села Лукаші, межує з болотистою ділянкою в межиріччі річок Недра та Трубіж. Розташоване по схилу, на краю заболоченої низини в долині р. Недри. Площа пам'ятки становить 5,4 га, культурний шар 0,2–0,6 м. Планування жител по колу. Відкрите та досліджувалося в 1913 р. В. М. Щербаківським. Ним було досліджено декілька наземних жител – «площадок». В 1965 р. досліджувалося В. О. Круцом, в 1996 р. обстежене Р. М. Осадчим та О. В. Філоком. Епонімна пам'ятка, дослідження якої дозволили виділити лукашівський локальний варіант (етап С1). 96, с. 182; 93, с. 46.
27. с. Пасічна Баршівський район
Багатошарове поселення розташоване на північній околиці села, на схід від дороги Пасічна–Селище. Займає високий корінний правий берег р. Трубіж. Площа поселення становить 4 га. 1996 р. обстежене Р. М. Осадчим та О. В. Філоком. Виявлені матеріали трипільської культури, доби бронзи та зарубинецької культури. Пам'ятка відноситься до пізнього трипілья. 93, с. 46.
28. с. Селище Баршівський район
Багатошарове поселення розташоване на лівому березі р. Трубіж в урочищі Бирки. Виявлено мезолітичну стоянку, фрагменти посуду доби неоліту, поселення трипільської культури, культури багатовапкової кераміки та підгірцевської. 150, с. 27.
29. м. Біла Церква
Багатошарова пам'ятка Палієва Гора розташована на лівому березі р. Рось в західній частині парку Олександрія. Культурні шари: поодинокі знахідки трипілья, VI–VII ст., давньоруський час. Трипільська кераміка знайдена В. І. Павлюченко у 1990-х рр. Матеріали трипілья відносяться до східнотрипільської культури (етап VI–VII, за О. В. Цвек). 66.
30. с. Пилипча Білоцерківський район
Поблизу села були знайдені фрагменти посуду трипільського часу. Матеріали зберігаються у фондах Білоцерківського історичного музею. 150, с. 31.
31. с. Трушки Білоцерківський район
На правому березі р. Роставця, в полі поблизу гирла ріки в 1976–77 рр. зібраний підйомний матеріал доби енеоліту–бронзи, представлений фрагментами кераміки трипільської та білогородівської культур.
32. с. Шкарівка Білоцерківський р-н
Знаходиться на північно-східній околиці села, на невеликому підвищенні в заплаві правого берега р. Рось, на мису, створеному крутим поворотом річки. Площа пам'ятки приблизно 10 га. Відкрито в 1969 р. О. В. Цвек. Експедицією ІА НАНУ під її керівництвом в 1969–75 рр. досліджено 5 га, розкопано 12 будівель. Садиби-подвір'я розташовувались по колу за 30–40 м одна від одної, до їх складу входили житлові господарчі споруди. Житла прямокутні та «Г»-подібні в плані, глинобитні, наземні, багатокамерні. Виявлені виробничі печі для випалу кераміки, а також будівля – святилище з вітгарями, предметами культури. Поселення є епонімним для групи пам'яток буго-дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури. Датуюється етапом VI–VII. Матеріали зберігаються в фондах ІА НАНУ. 144, 146, 143.
33. с. Біївці Богуславський район
Трипільське поселення розташоване за східною околицею села в уроч. Бієвка, на правому березі р. Рось. Площа розповсюдження підйомного матеріалу становить 450×300 м. Інформацію отримано в Центрі охорони пам'яток історії, археології та мистецтва Управління культури Київської облдержадміністрації.
34. с. Біївці Богуславський район
Трипільське поселення розташоване за північною околицею села в уроч. Чорнобаївка. Площа розповсюдження підйомного матеріалу становить 200×150 м. Інформацію отримано в Центрі охорони пам'яток історії, археології та мистецтва Управління культури Київської облдержадміністрації.
35. с. Дешки Богуславський район
Розташоване за північно-західною околицею села на місці похилого правого берега р. Рось при впадінні в неї струмка Чорнобаївка (уроч. Чорнобай). Площа складає приблизно 100 га, простежена гніздова забудова. Відкрите Р. В. Забаштой і обстежено А. П. Савчуком у

- 1978–79рр. У 1979 р. досліджено експедицією Переяслав-Хмельницького заповідника під керівництвом М. І. Сікорського, а в 1985 р. — експедицією ІА НАНУ під керівництвом Т. Г. Мовші. Матеріали зберігаються у середній школі с. Тештівка. Поселення відноситься до середньодніпровського варіанту східотрипільської культури (тип Коломійщина II, поч. етапу ВІІ). 115, с. 2; 89, с. 25–28.
36. с. Медвин Богуславський район
Медвин I
Трипільське поселення розташоване на південний захід від села в уроч. Детелкове. Площа розповсюдження підйомного матеріалу становить 250×150 м. Інформацію отримано в Центрі охорони пам'яток історії, археології та мистецтва Управління культури Київської облдержадміністрації.
37. Медвин II
Трипільське поселення розташоване за південною околицею села в уроч. Терещенкове, біля лісу Довгенський. Площа розповсюдження підйомного матеріалу становить 500×250 м. Інформацію отримано в Центрі охорони пам'яток історії, археології та мистецтва Управління культури Київської облдержадміністрації.
38. Медвин III
Багатошарове поселення трипільське та скіфське розташоване на південь від села в уроч. Тотохи на похилому схилі пагорба, обмеженого безіменними струмками. Обстежено у 1972 р. Г. Т. Ковпаненко. Попередньо датовано етапом ВІІ–СІ. 47, с. 5–7.
39. с. Медвин IV
Трипільське поселення розташоване на південний схід від села, в долині між уроч. Тотохи та уроч. Свята Гора. Площа розповсюдження підйомного матеріалу становить 100×50 м. Інформацію отримано в Центрі охорони пам'яток історії, археології та мистецтва Управління культури Київської облдержадміністрації.
40. с. Медвин V
Трипільське поселення розташоване на південний схід від села, на березі р. Хоробра в північно-західній частині уроч. Центральна Тотоха. Площа розповсюдження підйомного матеріалу становить 110×200 м. Інформацію отримано в Центрі охорони пам'яток історії, археології та мистецтва Управління культури Київської облдержадміністрації.
41. с. Медвин VI
Трипільське поселення розташоване на південний схід від села, на березі р. Хоробра біля південного схилу Святої Гори. Площа розповсюдження підйомного матеріалу становить 350×125 м. Інформацію отримано в Центрі охорони пам'яток історії, археології та мистецтва Управління культури Київської облдержадміністрації.
42. с. Гута Богуславський район
Трипільське поселення розташоване за північною околицею села на лівому березі р. Хоробра при впадінні в неї струмка. Обстежено О. Б. Солтисом у 2000 р. Відноситься до пам'яток східотрипільської культури (етап ВІ–ВІІ) Інформацію отримано в Центрі охорони пам'яток історії, археології та мистецтва Управління культури Київської облдержадміністрації.
43. с. Вишеньки Бориспільський район
уроч. Багринов бугор
Багатошарова пам'ятка в уроч. Багринов бугор, займає площу 200×140 м. В 1960 р. У культурному шарі знайдено матеріали неолітичного часу та трипільської культури. Трипільський матеріал відноситься до софіївського типу етапу СІ. 133, с. 31; 100, с. 201.
44. Вишеньки, оз.Баклажне
Багатошарова пам'ятка на південно-західній околиці села, на березі озера Баклажне, розташована на діючій підвищенні в заплаві р. Дніпро. Висота близько 3 м. Загальна площа пам'ятки близько 900 кв.м. Пункт відкритий Д. Я. Телегіним, В. О. Круцом, Д. Ю. Нужним у 1979 р. З 1979 по 1982 рр. проводилися дослідження Д. Я. Телегіним, Р. В. Терпиловським та О. М. Тіговою. Культурні шари: неоліт, трипілья, доба бронзи, сармати, черняхівська культура, ранньослов'янський час, Давня Русь. Основні матеріали відносяться до доби неоліту. Дослідниками зроблене припущення про тимчасовий, сезонний характер пам'ятки. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. Трипільські матеріали представлені керамікою середнього етапу ВІ–ВІІ та пізнім трипільям чапайвського та лукашівського типів, етапу СІ. 133, с. 24–30; 136, с. 34; 137, с. 33–34; 50–51.
45. с. Гнідин Бориспільський район
Поселення в урочищі «Млин», розташоване на північно-західній околиці села. Займає довге піщане підвищення над озером, відстань до берега Капівського водосховища 3,6 км. На 1960 р. частково було зайняте городами. Відкрито в 1960 р. розвідками М. П. Кучери, обстежувалося в 1979 р. Д. Я. Телегіним, В. О. Круцом та Нужним Д. Ю. Культурні шари: кераміка пізнього енеоліту, доби бронзи, ранніх слов'ян і, очевидно, підгірцівської культури. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. Трипільський шар представлений керамікою софіївського типу етапу СІІ. 64, с. 17; 133, с. 11.
- с. Проців Бориспільський район
46. Софіївка I.
Ґрунтовий могильник з обрядом трупоспалення, розташований на надзаплавній терасі лівого берега р. Дніпро на північно-західній околиці колишнього с. Софіївка, в урочищі «Бир» або «Могила». Зараз це територія сучасного с. Проців. Відкритий у 1947 р. І. М. Самойловським, досліджений у 1948 Ю. М. Захаруком. На площі могильника було виявлено близько 145 трупоспалень (42 в урнах, 103 без урн). Поховальний інвентар: кам'яні бойові сокири-молоти, клевці і молоти, кремінні сокири, кремінних наконечники стріл, віджимники, ножевидні пластини, мідні сокири, шила, кинджали, ножки і прикраси з міді. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. Епонімна пам'ятка доби фінального етапу трипільської культури СІІ. 41, с. 112; 122, с. 121–122; 149, с. 144; 56, 38, с. 176.
47. Софіївка II.
Поселення знаходиться в 200 м на південний схід від могильника. Площа становить близько 3 га. Відкрите в 1948 р. Ю. М. Захаруком. В 1963 р. В. О. Круц розкопав на поселенні 2 житла — «площадки». Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. Відноситься до пам'яток лукашівського типу (етап СІ).

- 100, с. 211; 56.
49. Проців
Багатошарове поселення розташоване на північній околиці села. Займає велику терасу попід корінним берегом. Тераса має форму трикутника, її довжина близько 100 м, ширина до 50 м. Виявлене в 1994 р. розвідками В. О. Петрашенка та В. К. Козюби. Культурні шари: пізні трипілля, доба бронзи. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ.
100, с. 208.
50. с. Гребельки Броварській район
Багатошарове поселення між селами Гребельки та Світільня на доноподібному підвищенні правого берега правої безіменної притоки р. Трубіж. Площа підвищення становить близько 50×80 м, матеріали розповсюджені в радіусі 200 м від нього. Є культурний шар пізнього трипілля. Пам'ятка відкрита і обстежена О. К. Сиромятніковим у 2002 р.
127.
- с. Зазим'я Броварській район
51. ур. Станки І.
Багатошарове поселення за північною околицею села в уроч. Станки, між селами Зазим'я та Пухівка, в заплаві лівого берега р. Десна. Площа становить близько 250×60 м. Культурні шари: трипілля, доба бронзи. Відкрите Д. Я. Телегіним і В. О. Круцом у 1965 р. Розкопано 2 ями. Трипільські матеріали відносяться до пам'яток софійського типу (етап СІ), зберігаються в фондах ІА НАНУ.
134, 59.
52. ур. Станки ІІ.
Багатошарове поселення за північною околицею села в уроч. Станки, ближче до села Пухівка. Площа становить близько 50×100 м. Культурні шари: неоліт, трипілля, доба бронзи. Відкрите і обстежено Д. Я. Телегіним і В. О. Круцом у 1965 р. Трипільські матеріали відносяться до пам'яток софійського типу (етап СІ), зберігаються в фондах ІА НАНУ.
134.
53. Зазим'я
Багатошарове поселення на південно-західній околиці села. Площа становить близько 50×200 м. Культурні шари: трипілля, доба бронзи. Відкрите і обстежено Д. Я. Телегіним і В. О. Круцом у 1965 р. Трипільські матеріали відносяться до пам'яток софійського типу (етап СІ), зберігаються в фондах ІА НАНУ.
134.
54. с. Літки Броварський район
Трипільське поселення поблизу села в уроч. Лиса Гора. Відоме з 1950-х рр. за О. Г. Шапошніковою. Матеріали відносяться до пам'яток софійського типу (етап СІ).
51.
55. с. Погреби Броварський район
Багатошарове поселення на південний схід від села над старим руслом р. Десна при впадінні струмка, в уроч. Лани. Культурні шари: неоліт, трипілля, доба бронзи, скіфський час. Досліджувалося В. І. Канівцем. Обстежено розвідкою Д. Я. Телегіна і В. О. Круца в 1979 р. Матеріали зберігаються в фондах ІА НАНУ.
133, с. 33–34.
56. с. Пухівка Броварський район
Трипільське поселення поблизу села. Відоме з 1950-х рр. за О. Г. Шапошніковою. Матеріали відносяться до пам'яток софійського типу (етап СІ).
149.
57. с. Рожівка Броварській район
Трипільське поселення на південно-західній околиці села, займає схил берегової тераси р. Десна. Площа розповсюдження підйомного матеріалу становить близько 10×10 м. Відкрите і обстежено Д. Я. Телегіним і В. О. Круцом у 1965 р. Трипільські матеріали відносяться до пам'яток софійського типу (етап СІ), зберігаються в фондах ІА НАНУ.
134.
58. с. Соболівка Броварський район
На околицях села місцевим краєзнавцем-аматором В. В. Онопрієнком у 1996–2000 рр. Зібрана колекція кременю та кераміки, в тому числі пізнього трипілля. Визначення проведено М. В. Квітницьким.
59. м. Васильків
Трипільське поселення в містечку Василькові відоме з кінця ХІХ ст. (розкопки Абази), згадується в «Каталозі до виставки ХІ Археологічного з'їзду». Матеріали вивчені Т. С. Пассек, близькі томашівським, і, водночас, кераміці етапу ?ІІ. Колекція до 1941 р. зберігалася в кабінеті археології Київського університету ім. Тараса Шевченка, у велику вітчизняну війну була втрачена. Пам'ятка може бути віднесена до пізнього трипілля (етап СІ-СІІ).
96, с. 13, 128.
60. Велика Вільшанка І.
с. Велика Вільшанка Васильківський район
Багатошарове поселення розташоване на південь від центра села та на південний схід від центра с. Тростинка. Займає площу 300×100 м, ореється. Зібрані матеріали трипільської культури, II–I тис. до н.е. та ранніх слов'ян. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ.
98, с. 7.
61. Велика Вільшанка, ур Чортуха.
Багатошарова пам'ятка розташована в урочищі «Чортуха», на лівому березі р. Велике Верем'я. В 1969 р. експедицією Київського педагогічного інституту ім. М. Горького під керівництвом Н. М. Кравченко були виявлені фрагменти розписної трипільської кераміки, траплялись також окремі знахідки доби бронзи та скіфського часу. Матеріали зберігаються у КНПІУ ім. М. Драгоманова.
53, с. 343, 346.
62. с. Іванківці Васильківський р-н
Поселення розташоване на південний схід від села на правому березі безіменного струмка, біля ставу. Площа пам'ятки становить 300×100 м. Виявлені матеріали III–II тис. до н.е. та VII–VI ст. до н.е. Інформацію отримано в Центрі охорони пам'яток історії, археології та мистецтва Управління культури Київської облдержадміністрації.
63. с. Крушинка Васильківський район
Багатошарова пам'ятка розташована на схід від східної околиці села. Культурний шар займає край мису другої тераси правого берега р. Крушинка, східніше впадіння безіменного струмка (права притока). Висота мису 4 м від рівня першої тераси. Край мису півовальної форми 100×90 м, витягнутий по лінії північний схід-південний захід. Відкрите С. Д. Лисенком в 1999 р. Досліджено частину об'єкта доби бронзи–раннього заліза, де

- вперше зафіксований факт вторинного використання посуду трипільського часу. Колекція кераміки зберігається у фондах Фастівського державного краєзнавчого музею. Матеріали доби бронзи—раннього заліза відносяться до часу лебедівської або підгірцівсько-милоградської культур, трипільський до софіївського етапу СІ. 73, с. 6—8.
64. с. Погреби Васильківський район Пам'ятка розташована поблизу села. Відкрита в 1899 р. В. В. Хвойко, який простежив декілька рядів глиняних майданчиків. При дослідженні одного з майданчиків було виявлено 10 антропоморфних скульптурок. Досліджена напівземлянка споруда, заповнена попелом, кістками риб, крем'яними і кістяними предметами та фрагментами мальованої кераміки. Поселення відноситься до пізнього трипілья етапу СІ. 141, с. 795—796.
65. с. Тростинка Васильківський район Багатошарове поселення розташоване на північно-західній околиці села. Площа розповсюдження підйомного матеріалу 1 000×50 м. Культурні шари: трипілья, черняхівська культура. Відкрито в 1988 р. В. О. Петраусасом. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. 98, с. 7.
66. с. Глібівка Вишгородський район Поселення розташоване на східній околиці села. Займає мис, утворений безіменним струмком, правою притокою р. Дніпра та берегом Київського водосховища. В урвищі берега простежений культурний шар та лінзи, заповнені керамікою та мушлями «Unio». Пам'ятка відкрита в 1996 р. розвідкою Р. С. Орлова, Р. В. Терпиловського та В. К. Козюби. Інформацію отримано від співробітника відділу Архітектурний Київ Інституту археології НАН України В. К. Козюби.
67. с. Завалівка (Затолене) Вишгородський район Ґрунтовий могильник на південь від села на лівому березі р. Дніпро, на борівій терасі в урочищі «Убодь». Площа становить близько 50×30 м. Пам'ятка виявлена і частково досліджена в 1962 р. В. О. Круцом. Відкрито 16 поховань — трупоспалень без урн. Супроводжуючий інвентар: бурштинові та мідні намистини, крем'яні вістря стріл, ножі та скребачка. Виявлені фрагменти кераміки та уламок глиняної фігурки. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. Пам'ятка відноситься до фінального трипілья софіївського типу етапу СІ. 60, с. 126—130; 38, с. 157.
68. Козаровичі, ур. Буславка с. Козаровичі Вишгородський р-н Багатошарова пам'ятка розташована на північній околиці села на березі Київського водосховища, в урочищі Буславка. Займає край першої надзаплавної тераси правого берега р. Дніпро за 3 км на північ від гирла р. Ірпінь. Зараз тераса інтенсивно руйнується. Матеріали трипільської культури зустрічаються в обриві берега протягом 900 м. Культурні шари: лукашівський тип трипілья, поселення софіївського типу, яке частково перекрите могильником давньоруського часу. Поселення софіївського типу складалося з укріпленої (кілецевий рів шириною 2,5—3 м., глибиною 1,5—1,6 м та вал висотою до 1 м, площа біля 60 кв.м.) та неукріпленої частин. Поселення, очевидно, мало колову забудову. Відкрито в 1966 р. Д. Я. Телегіним і В. О. Круцом та досліджувалося В. О. Круцом у 1969 р. Досліджено 3 житла. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. Матеріали відносяться до пізнього та фінального трипілья лукашівського та софіївського типів етапу СІ та СІІ. 132, с. 3—11; 101, с. 148; 62, с. 90—95.
69. Козаровичі, ур. Цегельня Багатошарова пам'ятка в селі в урочищі Цегельня, розташованому південніше урочища Буславка, на невеликій 3—4 м висоті заплави р. Дніпро. Відкрита в кінці 1960-х рр. Р. С. Орловим, який виявив могильник зарубинецької культури. В 1969 р. розвідкою В. О. Круца та Є. В. Максимова виявлено фрагменти посуду трипільської культури і досліджені залишки зруйнованої ями. Місцевими школярами була знайдена кременева сокира-тесло. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. Кераміка відноситься до пізнього трипілья етапу СІ.
- 92, с. 96—97; 58, с. 3—4; 150, с. 53—54 .
70. с. Нові Петрівці Вишгородський район Багатошарова пам'ятка розташована на південь від села, на території військового полігону, на північний схід від стрільбища. Культурний шар зафіксовано на похилій надзаплавній терасі правого берега р. Дніпра, в 2,5 км від берега Київського водосховища. Відкрите в 1990 р. краєзнавцем В. О. Сімановським, в 1995 р. досліджувалося експедицією С. Д. Лисенка. Знахідки представлені фрагментами посуду трипільської, тшинецької, середньодніпровської культур, культури шнурової кераміки та XVII—XVIII ст. Матеріали зберігаються у фондах Фастівського краєзнавчого музею. Трипільська кераміка відноситься до софіївського типу етапу СІ. 70, с. 83.
71. с. Новосілки на Дніпрі (Затолене) Вишгородський район Поселення розташовувалося на північ від села в урочищі «Горбата Нива». Займало невелике підвищення в заплаві лівого берега р. Дніпро, недалеко від урочища «Струмись». Відкрито у 1960 р. Києво-Поліською експедицією Інституту археології НАНУ. Зібрано підйомний матеріал, який зберігається у фондах ІА НАНУ. Відноситься до пізнього етапу трипілья. 42, с. 141.
72. с. Старі Петрівці Вишгородський район На високому березі р. Дніпра, між селами Старі та Нові Петрівці у вертикальному обриві високого правого берега р. Дніпро у 1960 р. В. Г. Збеновичем були виявлені залишки поселення софіївського типу. Простежена ділянка культурного шару до 25 м довжиною та глибиною 0,5—0,6 м. При шурфуванні прилеглого плато матеріал виявлений не був. Очевидно поселення було повністю знищене обвалами берегу. 42, с. 141—142.
73. с. Сувид (Нові Боденьки) Вишгородський район Багатошарове поселення розташоване в урочищі Бугайівка. Відоме з 1960-х рр. Було виявлено матеріали дніпро-донецької та трипільської культур. Також знайде-

- но бронзове долото передекіфського часу, сліди поселення ранньої бронзи та тишинецької культури. 150, с. 56; 4, с. 152.
74. с. Чернин (Затоплене) Вишгородський район
Грунтовий могильник поблизу села, на лівому березі р. Дніпро на надзаплавній терасі в уроч. Божа Гора. Займає гребінь вузької дюни. Пам'ятка відкрита в 1950 р. В. І. Канівцем і Г. Т. Тітенком. Було виявлено 94 поховань — трупопалень (29 в урнах, 65 без урн). Виявлені дитячі поховання. Знайдено мідні намистини, кільця і шпильки, крем'яні ножі, стріли та скребки. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. Пам'ятка відноситься до фінального трипілья софіївського типу етапу СІ. 149, с. 147; 44, с. 98.
- с. Баліко-Щучинка Кагарлицький район
75. уроч. Гарди
Знаходиться на північній околиці села. Займає плато корінного берега висотою 75 м над рівнем водосховища, обмежене урвищами берега та ярами. Поверхня пам'ятки засаджена лісом. Поселення відкрите В. Є. Козловською у 1926 р., у 1930-ті р. досліджене С. С. Магурою. В 1960 р. обстежено М. М. Шмаглієм, в 1985 р. — розвідкою під керівництвом Т. Г. Мовші. Знайдено 14 жител, господарчі ями, скупчення черепашок та ін. Дослідниками зроблене припущення про тимчасовий, сезонний характер пам'ятки. Поселення відноситься до григорівської (за М. Ю. Відейком) локальної групи і датується етапом СІ. 49, с. 41–43; 78, 154, с. 14–15; 89, с. 17.
76. Баліки-Ржищів
Займає край пагорбу висотою 50 м, який розділяє села Баліки та Щучинку, обмеженого урвищем берега Дніпра. Пам'ятка відкрита і досліджувалась В. В. Хвойко в кін. ХІХ ст., відоме як пункт Ржищів. Обстежувалась В. Є. Козловською (1926), М. М. Шмаглієм (1960) та Ю. М. Олійником (1987). На початку 1990-х рр. В. П. Дудкін провів тут геомагнітну зйомку, яка зафіксувала біля берегового урвища розкопи В. В. Хвойки. 154, с. 13–14; 49, с. 41; 50, с. 18; 142, с. 12–20.
77. уроч. Городок
Знаходиться в північно-східній частині с. Щучинка на пагорбі (висотою до 60 м) корінного берега Дніпра. Гора обмежена кручами Дніпра, з півдня проходить широка балка з садбами. Тут знаходиться давньоруське городище, яке ототожнюють з літописним Чучином. Городище відоме з ХІХ ст., в 1960-х рр. досліджувалось Ю. Браїчевським, Н. М. Кравченко, Довженком В. Й. Крім давньоруських, на горі зустрічались й більш ранні матеріали: трипілья, доба бронзи, скіфський та зарубинецький час. 100, с. 64–65.
- с. Гребені Кагарлицький район
78. уроч. Василішин Яр
Розташовано на плато високого правого берега Дніпра за північно-західною околицею села. На поселенні також знайдена черняхівська кераміка. Відкрито В. В. Хвойко на поч. ХХ ст., в 1960 р. обстежено М. М. Шмаглієм. Стаціонарні розкопки проводились у 1962–63 рр. Канівською первісною експедицією ІА НАНУ під керівництвом С. М. Бібікова. У 1985 р. обстежено розвідкою Т. Г. Мовші. Досліджено 17 (26) будівель, які сплановані по овалу. Житла наземні, прямокутні в плані, площею від 57 до 168 кв.м. мали від 2 до 5 помешкань. До будівель примикали навіси. Серед господарсько-виробничих споруд виділяється монументальна будівля, де виявлено комплекс з двох печей (можливо одна з них є горном) і відкритої жаровні. Серед знахідок: зерновик з антропоморфними зображеннями (ригудальний танок жінок серед снопів), серп з рогу оленя та фрагменти моделей жител різних конетрукцій. Поселення відноситься до пам'яток дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури (кін. етапу ВІІ). Матеріали зберігаються в Інституті археології НАН України. 141, с. 793; 11, с. 131–136; 147, 10, 89, с. 19–20, 24–25.
79. уроч. Виноградне
Розташоване за південно-східною околицею села. Займає край плато корінного берега висотою 85 м над рівнем Дніпра. Площа поселення близько 180×180 м, західна частина перекрита поселенням VII–VIII ст. Пам'ятка відома з 1960-х рр., обстежено у 1979 р. Є. В. Максимовим та І. Б. Зеленецькою. У 1992 р. В. П. Дудкін провів тут археолого-магнітометричні дослідження, що дозволило встановити розміри поселення. Попередньо датується етапом ВІІ-СІ. 79, 27, с. 12.
80. уроч. Городище
Розташоване на південній схід від села на полі на краю плато. Обмежене мисом, дніпровськими схилами, схилами великої балки — котловини. Відстань до Дніпра — 0,4 км. Виявлене В. О. Петрашенко і В. К. Козубою під час розвідки 1993 р. Підійомний матеріал зібрано на ділянці 100×50 м. 100.
81. уроч. Попова Левада
Поселення трипільської та черняхівської культур знаходиться на полі на південній схід від села, обмежене верхів'ям Янчиного Яру, з північного сходу — балкою. Займає площу 250×170 м. Пам'ятку відкрито у 1985 р. розвідкою ІА НАНУ під керівництвом Т. Г. Мовші. Трипільський шар виявлено Олійником Ю. М. у 1987 р. Обстежувалось М. Ю. Відейком у 1992 р. 27, с. 15; 89, с. 20; 91.
82. уроч. Янча І
Поселення трипільської та черняхівської культур за південною околицею села. Знаходиться поруч з попереднім, за балкою, яка впадає в Янчин Яр. Відстань до Дніпра — 1,4 км. Площа становить 160×150 м. Поселення відкрите у 1985 р. розвідкою ІА НАНУ під керівництвом Т. Г. Мовші. Виявлено 14 майданчиків. У 1992 р. на поселенні М. Ю. Відейко провів невеликі розкопки. Досліджено одне трипільське житло — «площадка» та господарча яма. Виявлено також поодинокі знахідки доби бронзи та пенківської культури. Трипільське поселення датується етапом СІ. 89, с. 17–18; 27, с. 4–9; 87.
83. уроч. Янча ІІ
Розташоване за південно-східною околицею села, знаходиться на полі на краю плато, обмеженому Янчиним яром та балкою. Відстань від поселення до Дніпра 1,1 км. Поселення відоме з 1960-х рр., обстежено у 1979 р. Є. В. Максимовим та І. Б. Зеленецькою. В 1985 р. розвідкою ІА НАНУ під ке-

- рівництвом Т. Г. Мовші на площі 240×180 м виявлено 15 майданчиків. Обстежувалось у 1992 р. М. Ю. Відейком. Пам'ятка відноситься до етапу СІ.
79 с. 1; 89, с. 18–19; 87, 27, с. 14.
84. м. Ржищів Кагарлицький район
уроч. Жидова Долина (Долина)
Поселення трипільське та давньоруське знаходиться на північній околиці міста, займає мис берега Дніпра, утворений балкою – ярмом Жидова Долина. Поселення розташоване на території санаторію. Відкрито у 1985 р. розвідкою ІА НАНУ під керівництвом Т. Г. Мовші. На площі 180×180 м було зафіксовано 7 трипільських жител, розташованих по овалу. Крім цього, на площі 200×180 м зібрано кераміку Київської Русі. За матеріалами трипільське поселення датується етапом ВІІ.
89, с. 20–23, 25; 87.
85. уроч. Ріпниця І
Поселення трипільської та черняхівської культури знаходиться на південно-східній околиці міста. Відстань до Дніпра – 2,5 км. Займає мис, утворений верхів'ями балок Ріпниця та другої, яка виходить до Ріпниці. Загальна площа становить біля 6 га. Відкрите у 1985 р. розвідкою ІА НАНУ під керівництвом Т. Г. Мовші, під час якої простежено 21 будівлю, які сплановані по колу. Обстежувалось також Ю. М. Олійником у 1987 р. У 2000 р. обстежено М. Ю. Відейком. З 2001 р. на поселенні починаються стаціонарні розкопки під керівництвом С. М. Рижова та Б. В. Магомедова. З трипільських об'єктів вивчено 3 наземних житла. Пам'ятка відноситься до ржищівського (за С. М. Рижовим) типу коломийщинської локальної групи (етап ВІІ-СІ) чи григорівської (за М. Ю. Відейком) локальної групи (етап СІ).
87, 89, с. 20; 91, 103.
86. уроч. Ріпниця 2
Поселення черняхівське та трипільське на плато, над балкою Ріпниця. Площа розповсюдження підйомного матеріалу – біля 4 га. Відкрите М. Ю. Відейком у 2000 р. З цього пункту походять фрагменти кераміки етапу ВІ-ВІІ, які зберігаються в музеї при Політехнічному ліцеї в м. Ржищів.
26.
87. уроч. Ріпниця 6
Поселення трипільської та черняхівської культури знаходиться на південно-східній околиці міста, через яр на північ від поселення Ріпниця І. Розташоване на мисоподібному виступі плато. Площа розповсюдження підйомного матеріалу становить 200×300 м. Відкрите М. Ю. Відейком у 2000 р. Пам'ятка відноситься до григорівської (за М. Ю. Відейком) локальної групи (етап СІ).
26.
88. уроч. Хоминне
Розташоване на східній околиці міста, між селищним центром та колишнім с. Монастирьок. Знаходиться за 1,2 км від берега Дніпра, займає край плато. Площа становить 200×220 м. Пам'ятку відкрив М. Ю. Відейко у 1991 р. 1994 р. розкопано рештки 2 площадок і яму. Поселення відноситься до григорівської (за М. Ю. Відейком) локальної групи і датується етапом СІ.
28, 29, 27, с. 17.
89. уроч. Іван-Гора
Багатшарова пам'ятка розташована в східній частині міста, на останці берега Дніпра висотою 55 м. На місі збереглися залишки укріплень пізнього середньовіччя, які згадуються у Л. Похилевича та В. Б. Антоновича. Тут знаходиться давньоруське городище, на якому широкі дослідження проводили В. К. Гончаров (1960–64, 1967) та П. П. Толочко з Н. В. Блажевич (1982–83). Трипільські матеріали на пам'ятці виявила у 1926 р. В. Є. Козловська. Окрім того, виявлені культурні шари: доба бронзи, скіфська та зарубинецька культури.
49, с. 41; 100, с. 58–60.
90. уроч. Монастирьок
Багатшарове поселення розташоване на східній околиці міста, на краю плато берега Дніпра висотою 80 м над колишнім с. Монастирьок. Пам'ятка відкрита у 1960 р. М. М. Шмаглієм і Є. А. Петровською. У 1963–64 рр. В. К. Гончаров зафіксував матеріали трьох епох – трипільської, зарубинецької та давньоруської.
154, с. 13; 32, 33.
91. с. Панікарча Кагарлицький район
Поселення трипільське та скіфське розташоване на мису надзаплавної тераси лівого берега р. Леглич при впадінні в неї безіменного струмка. Обстежувалось Ю. М. Олійником у 1987 р. В підйомному матеріалі переважають фрагменти «кухонної» та «столової» розписної кераміки. Пам'ятка попередньо віднесена до григорівської (за М. Ю. Відейком) локальної групи (етап СІ).
91.
92. с. Стайки Кагарлицький район
Стайки І
Багатшарове поселення на північ від села. Займає декілька останців, утворених руйнацією верхньої кромки плато. Виявлено під час розвідки сер. 1980-х рр. Кравченко Н. М., О. В. Петраускаса та Р. Г. Шишкина. Культурні шари: трипілья, ранньослов'янський час, Давня Русь.
52, с. 25–26.
93. Стайки ІІ
Розташоване на південний схід від села, займає плато корінного берега, обмежене урвищем берега та балками. Балкою проходить шлях Стайки – Ржищів. Поселення обстежувалось В. В. Хвойко. Ним було виявлено близько 30 майданчиків, що склали зовнішнє коло, та сліди внутрішнього. Місцеположення пам'ятки встановлено приблизно В. О. Петрашенко та В. К. Козубою за скупим описом В. В. Хвойки та поданою ним картою обстежених поселень.
141, с. 778, 767; 100, с. 41.
94. уроч. Харкове
Знаходиться на південно-західній околиці села (до берега Дніпра – 2,9 км). Поселення займає край плато при з'єднанні двох балок. Площа пам'ятки – 600×200 м, частково перекрита скіфським поселенням. Поселення відкрите на поч. ХХ ст. В. В. Хвойкою. Обстежувалось розвідкою ІА НАНУ під керівництвом Т. Г. Мовші у 1985 р., а також розвідками Ю. М. Олійника (1987) та Відейка М. Ю. (1991). Зібраний матеріал відноситься до етапу СІ.
89, с. 10–11; 91, 28, с. 19; 87.
95. с. Стрігівка Кагарлицький район
(ур. Довжик).
Багатшарове поселення розташоване за південно-східною околицею села в уроч. Церковка (Довжик), на мису правого берега р. Леглич, обмеженого струмком та ярмом. Культурні шари: трипільська

- та черняхівська культура, Давня Русь. Площа розповсюдження трипільського матеріалу становить 600×200 м. Трипільські житла сплановані вздовж схилу в 3–4 ряди. Серед знахідок – кераміка розписна та з заглибленим орнаментом. Поселення відкрите у 1913 р. В. В. Хвойко. Обстежене М. Л. Макаревичем та Є. В. Махно (1940), розвідкою ІА НАНУ під керівництвом Т. Г. Мовші (1985), Ю. М. Олійником (1987). Пам'ятку попередньо віднесено до етапу СІ. 91, 89, 87, 77, с. 41.
96. (ур.Лисичин яр). Розташоване на північний захід від села в уроч. Лисичин Яр. Займає мисоподібний виступ плато, обмежений ярами. Площа поселення становить 250×360 м. Будівлі сплановані по колу. Відкрите і обстежене у 1985 р. розвідкою ІА НАНУ під керівництвом Т. Г. Мовші. Пам'ятка попередньо віднесена до етапу СІ. 89, с. 12–14.
97. с. Ходорів Кагарлицький район Розташоване на північно-західній околиці села, займає мис корінного берега Дніпра висотою до 70 м (уроч. Мошковий Рів). Мис обмежується береговим урвищем, перерізаним ярами, з південного заходу знаходиться коротенька балка. Південна частина засаджена лісом. Відкрите і обстежене у 1960 р. М. Ю. Браїчевським і Н. М. Кравченко. 15, с. 1.
98. с. Черняхів Кагарлицький район Багатошарове поселення розташоване за північно-східною околицею села в уроч. Балка Дубина на схилі плато. Культурні шари: трипільська та черняхівська культури, Давня Русь. Площа розповсюдження трипільського матеріалу становить 300×150 м. Виявлене в 1969 р. Обстежувалось розвідками Н. М. Кравченко (1970-ті рр.), Є. Л. Гороховським (1973), розвідкою під керівництвом Т. Г. Мовші (1984), Ю. М. Олійником (1987). Етап СІ. 91, 88, 77, с. 42.
- с. Юшки Кагарлицький район 99. уроч. Журовка Знаходиться на захід від села на плато, обмеженому балкою. Площа поселення становить 230×170 м. Наземні будівлі (зафіксовано 21 житло) сплановані по колу. Відкрито на поч. XX ст. Хвойко В. В. Обстежено у 1985 р. розвідкою ІА НАНУ під керівництвом Т. Г. Мовші. Поселення попередньо датується етапом СІ (ВІІ?). 89, с. 14–15; 87.
100. уроч. Хутір І Знаходиться на південній околиці села, на лівому березі р. Леглич. Займає схил мисоподібного виступу при впадінні в Леглич струмка. Площа становить близько 2 га, частково зайнята сільськими садибами. Поселення відкрив і дослідив розкопками в 1903–1904 рр. В. В. Хвойко. Обстежене у 1985 р. розвідкою ІА НАНУ під керівництвом Т. Г. Мовші. За матеріалами трипільське поселення датується етапом ВІІ. 89, с. 15Л16.
101. уроч. Хутір ІІ Поселення трипільське та черняхівське знаходиться уроч. Хутір на лівому березі р. Леглич. Розташоване на широкому виступі плато, обмеженому ярами. Площа становить 230×170 м. На поч. XX ст. досліджувалось В. В. Хвойко. Обстежене у 1985 р. розвідкою ІА НАНУ під керівництвом Т. Г. Мовші. 89, с. 16.
- с. Білгородка Києво-Святошинський р-н 102–103. Городище В багатьох місцях в селі В. В. Хвойко під час досліджень городища літописного Білгорода були виявлені сліди поселень періоду пізнього трипілья. 140, с. 91. Городище літописного Білгорода, розташоване в західній частині села, на високому правому березі р. Ірпінь. Складається з укріпленого дитинця та посаду загальною площею 120 га. Поселення трипільської культури було виявлено в кінці 1960-х рр. Г. Г. Мезенцевою. Розташоване в західній частині дитинця, простежена площа близько 300×200 м. Матеріали зберігаються на кафедрі археології та музеєзнавства КНУ ім. Тараса Шевченка. Пам'ятка попередньо віднесена до етапів СІ–СІІ. 129, с. 1–2.
104. с. Віта Поштова Києво-Святошинський р - н Поселення знаходиться на схід від села. Розташоване на піщаній терасі, у верхів'ях безіменного струмка (права притока р. Віта). Займає площу 1,5 га, частина під забудовою – дачний масив, частина ореться. Відкрито та обстежувалося в 1995 р. Р. М. Осадчим та О. В. Філюком. Пам'ятка відноситься до пізнього етапу трипільської культури. 139.
105. с. Гвоздів Києво-Святошинський район Багатошарове поселення обстежене на північно-східній околиці села, розташоване на пагорбі над вул. Зарічною, на південному і східному схилах підвищення лівого берега р. Гвоздовки. Розміри поселення 100×300 м, поверхня інтенсивно розорюється. На полі зібрано різночасову кераміку, в тому числі – гладкі світло-червоні стінки посудин трипільської культури. 99, с. 27.
106. с. Демидів Києво-Святошинський район Багатошарова пам'ятка знаходиться на північно-східній околиці села, в урочищі Вал, на довгому мисі висотою 4 м, утвореному заплавами р. Ірпінь і його лівою притокою р. Кизка. Являється залишками літописного м. Городець. В 1970-х рр. краєзнавцем В. Д. Дяденком була виявлена кераміка трипільської культури. В 1973 р. обстежувалося С. С. Березанською та В. О. Круцом. При зачищенні урвища північного останця виявлена велика кількість кераміки трипільської культури і окремі фрагменти посуду доби бронзи. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. Трипільський шар належить до софіївського типу етапу СІІ. 8, с. 11; 150, с. 52.
- с. Лісники Києво-Святошинський район 107. Лісники І Поселення розташоване на південній околиці села в уроч. Ковпаківка. Займає підвищення, обмежене ярами та балками на березі струмка. Площа пам'ятки 22 га. Поселення відкрито в 1967 р. розвідкою В. О. Круца. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. Пам'ятка відноситься до пізнього трипілья лукашівського типу (етап СІ).

- 56, с. 78, 84.
108. Лісники II
Поселення розташоване на північно-західній околиці села в 3 км від заплави р. Дніпро. Займає похиллий схил великого яру, по дну якого протікає струмок, на березі ставка в 3 км від Лісників I. Пам'ятка відкрита в 1967 р. В. О. Круцом. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. Відноситься до пізнього трипілья лукашівського типу, етап СІ).
56, с. 79.
- с. Пирогів Києво-Святошинський район
109. Пирогів I
На кручах поблизу школи в 1940-х рр. було знайдено кілька фрагментів кераміки з червоною поверхнею. В селі також виявлена кераміка софіївського типу етап СІ.
149, с. 142, 147.
110. Пирогів II
Багатшарове поселення розташоване на високому крутому пагорбі корінного берега р. Дніпро, що височить над місцевістю на південь від села. Південно-східна частина пагорба являє собою Виступ плато у вигляді стрілки, на поверхні якої, на площі 20×100 м зустрічаються скупчення уламків трипільського посуду. Також знайдено фрагменти зарубинецько-корчуватської кераміки. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. Пам'ятка відноситься до софіївського типу трипілья етапу СІ.
81, с. 142–143.
111. с. Ходосівка Києво-Святошинський район
уроч. Зоцієва гора
Розташоване на південній околиці села в уроч. Зоцієва гора, займає мис висотою 30 м, утворений двома ярами в глибині тераси на захід від відомого скіфського «Круглого городища». Відкрите у 1972 р. В. О. Круцом та О. В. Сухобоковим. В 1973 р. обстежено С. С. Березанською та В. О. Круцом. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. Пам'ятка відноситься до софіївського типу трипільської культури, етапу СІ.
8, с. 10.
112. Козаків яр.
Багатшарове поселення розташоване біля підніжжя скіфського «Круглого городища», в урочищі Козаків яр. Відкрито Р. С. Орловим в 1969 р. В 1972 р. на поселенні працював В. О. Сухобоков який дослідив два ранньослов'янських житла та II ям на площі 340 кв.м. В 1996 р. пам'ятка обстежувалася Р. С. Осадчим та О. В. Філоком. Матеріали трипільської культури відносяться до софіївського типу етапу СІ.
131, с. 59–62; 139.
113. Діброва.
Багатшарова поселення розташоване в урочищі Діброва. Відкрите в 1950 р. В. М. Даниленком, який досліджував її в 1960–69 рр. Пам'ятка обстежувалася у 1976 р. Середньодніпровською ранньослов'янською експедицією Максимовою Є. В. В 1988–89 рр. досліджувалася Н. С. Абашиною. В 2003 р. поселення досліджували І. А. Готун, С. С. Лисенко, Петраускас А. В., О. В. Петраускас та Д. Л. Гаскевич. Загальна площа досліджень склала 3 822 кв.м. В 2003 р. було виявлено 20 культурних нашарувань. Матеріали трипільської культури представлені керамікою софіївського типу етапу СІ.
34.
114. хут. Вольний I
с. Чапаївка Києво-Святошинський район
Багатшаровий комплекс на захід від південної околиці села, розташований на території санаторію МВС «Хутір Вольний». 1990 р. комплекс обстежувався Т. А. Бобровським та М. М. Стрихарем. В 1991–1992 рр. На вершині пагорба над Антонієвими печерами Т. А. Бобровський і Л. Е. Скиба зафіксували культурний шар трипільської культури.
99, с. 19–20.
115. хут. Вольний II
Поселення розташоване на північ від урочища Церковщина, на плато високого корінного берега р. Дніпро. Займає площу близько 3 га. Знайдені фрагменти кераміки із домашньою черепашки, із заглибленим спіральним орнаментом та темно-коричнева із залощеною поверхнею. Пам'ятка віднесена до середнього етапу трипілья ВІІ.
149, с. 142.
116. уроч. Церковщина, поселення
Трипільське поселення і могильник розташовані західніше південної околиці села (уроч. Церковщина), на високому (висота 80 м) місці корінного берега р. Вігги (права притока Дніпра). Займає східну частину мису, площа становить близько 100×100 м. Культурні шари: трипілья, доба бронзи. Пам'ятка відкрита в 1940-х рр. Досліджена в 1966–68, 1970–72 рр. В. О. Круцом. На поселенні розкопано 5000 кв.м., II заглиблених жител, розташованих по колу, 39 господарчих ям, 3 відкритих вогнища. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. Епонімна пам'ятка для чапаївського типу пізнього трипілья (етап СІ).
149, с. 147; 99, с. 29; 38, с. 191; 57, 80, 56.
117. уроч. Церковщина, могильник I
Могильник, що нараховує 31 поховання — трупопокладення, розташований на південно-західній околиці поселення, безпосередньо примикав до житлових та господарських комплексів. Поховання випростані, орієнтовані на захід, кістки рук витягнуті вздовж тіла. В окремих випадках використовувалася підсипка вохри. Супроводжувачий інвентар: вироби з кременю, антропоморфна статуетка, керамічні посудини.
118. уроч. Церковщина, могильник 2
Виявлено під час дослідження могильника I одне тілоспалення в урні софіївського типу (етап СІ), яке супроводжував кременева сокира-тесло і половинка керамічного пряслиця.
- с. Великий Букрин Миронівський район
119. уроч. Гора Сорокотяга
Розташоване на північно-західній околиці села, займає пагорб корінного берега Дніпра висотою до 70 м (уроч. Гора Сорокотяга). Площа становить 250×60 м. Пам'ятка відкрита Т. С. Пассек під час розвідки 1945 р. Обстежувалось у 1960 р. М. Ю. Браїчевським і Н. М. Кравченко.
95, с. 11–12; 15, с. 11–12.
120. Великий Букрин
Розташовано на прибережній терасі на північний захід від будинку сільської школи під мисом. Культурні шари: трипілья, ранньослов'янський час (?), Давня Русь. Обстежено М. Ю. Браїчевським і Н. М. Кравченко у 1960 р.
15.

121. с. Кип'ячка Миронівський район
Багатошарове поселення розташоване на захід від центру села, на підвищенні лівого берега струмка Трубай (притока Росави). Площа становить близько 2,5 га. Культурні шари: трипільська та черняхівська культура, давньоруський час. Пам'ятку відкрито та досліджено у 1985 р. П. М. Покасом і Я. П. Гершковичем.
102.
м. Обухів
122. Обухів 2
Пам'ятка знаходиться на східному схилі обводненої балки, біля північно північно-східного краю ставка, на схід від присадбної ділянки по вул. Робоча 37. Орієнтовна площа пам'ятки близько 100 кв.м. Зруйнована ерозією ґрунту. Виявлено в 2002 р. М. В. Квітницьким, який знайшов тут фрагменти кераміки кухонного посуду трипільської культури. Попередньо відноситься до етапу С. Матеріали зберігаються в обласному археологічному музеї в с. Трипілля.
45, с. 12.
123. Обухів 3
Поселення розташоване на північний схід від мікрорайону міста «Лікарня». Займає три мисоподібні виступи та плато високого правого берега р. Стугна. Підйомний матеріал виявлений на площі 1000×200–250 м. На поверхні слабо простежуються невеликі скупчення (розміром 4×4 м) обмазки та кераміки. Потужність культурного шару до 1 м, зайняте огородами. Відкрито розвідками М. В. Квітницького. Цікава знахідка шийного хребта коня, що лежав в анатомічному порядку, зі слідами відділення від туші. Пам'ятка відноситься до лукашівського типу етапу СІ. Матеріали зберігаються у фондах обласного археологічного музею в с. Трипілля.
45, с. 12.
124. Обухів За
Багатошарове поселення розташоване на сусідньому мисоподібному виступі на захід від поселення Обухів 3, і, можливо, є його частиною. Виявлені матеріали трипільської культури, доби бронзи та доби середньовіччя. Займає площу 50×100 м, знаходиться під огородами. Відкрито розвідкою М. В. Квітницького. Пам'ятка відноситься до етапу СІ. Матеріали зберігаються у фондах обласного археологічного музею в с. Трипілля.
45, с. 14.
125. Обухів, вул. Київська
Багатошарове поселення розташоване по вул. Київська (колишня Леніна), 110. Займає ділянку мисовидної форми, утворену поголою надзаплатною терасою лівого берега р. Кобринка і балкою струмка, що пересох. Культурний шар товщиною 1,1 м. Пам'ятка відкрита та досліджувалася в 1990 р. при проведенні рятивних розкопок О. В. Серовим, М. Е. Левадою та К. Максюком. Виявлена кераміка трипільської, білогрудівської, підгірцево-милоградської, київської культури та XVIII–XIX ст. Площа поселення не визначена, зараз під забудовою. Трипільський шар попередньо датований середнім етапом VI–VII.
126, с. 3–4.
126. Обухів 8
Багатошарове поселення розташоване на північний-схід від центра міста, біля повороту дороги на с. Трипілля, на схід від дороги Київ – Дніпропетровськ та на північ від повороту на с. Дерев'яна. Займає терасу правого берега р. Кобринка, біля впадіння в р. Стугна. Орієнтовна площа становить 80–100 га, пам'ятка розорюється. Відкрито експедицією Кравченко Н. М. на початку 1970-х р. В 2002 р. обстежувалося М. В. Квітницьким, який виявив кераміку трипільської культури етапу СІ. Матеріали зберігаються у фондах обласного археологічного музею в с. Трипілля.
45, с. 17.
- с. Верем'я Обухівський район
127. Верем'я
Поселення розташоване на північних, північно-східних та південно-західних схилах височини в селі і на прилеглих полях ліворуч від дороги на с. Черняхів. Пам'ятка відкрита В. В. Хвойко, який провів невеликі розкопки на садбі селянина Куденка та виявив кілька «площадок». В 1925 р., в межах тієї ж садби, проводила розкопки В. Є. Козловська, яка також дослідила декілька жител. В 30-х рр. XX ст. пам'ятка обстежувалася експедицією Т. С. Пасек. Відноситься до етапу VI–VII.
138, с. 14.
128. уроч. Лиски
Поселення знаходиться на південний схід від села в урочищі Лиски. Розташоване на розораних полях височини, на схилах балки, що зветься Глибоким болотом і яка безпосередньо прилягає до полів урочища Довжик. З північного боку, по дуже заболоченій низині, протікає невеликий струмок. Пам'ятка відкрита в 30-х рр. XX ст. експедицією Т. С. Пасек. На поверхні було зібрано велику кількість фрагментів трипільської кераміки та глиняної обмазки. Відноситься до пізнього етапу трипілля СІ.
138, с. 14.
129. уроч. Таборище
Пам'ятка знаходиться на схід від села в урочищі Таборище. Займає край плато, яке в південній і східній частині похило знижується до глибокої балки зі струмком, що протікає по її дну і утворює тут крутий вигин. З півночі та північного заходу поселення обмежене яром з джерелом. Площа сягає 6 га, культурний шар потужністю до 0,5 м. Поселення досліджував В. В. Хвойко, їм було виявлено 18 майданчиків розташованих по овалу. Повторно обстежувалося в 1925 р. членами ВУАК та в 1985 р. експедицією Інституту археології – Т. Г. Мовшою, Г. Н. Бузян та О. Г. Колесніковим. Зараз інтенсивно розорюється. Відноситься до пізнього етапу трипільської культури – СІ.
89, с. 1–2.
130. уроч. Ясенове
Пам'ятка знаходиться на північний схід від села і на південний захід від с. Жуківці в урочищі «Ясенове». Розташована на високому плато вододілу річок Кобрин (Бобринця) і Свирч–Суша Бобринця. З північного сходу його обмежує неглибока балка «Ясенова», по дну якої протікає джерело, що впадає в р. Суша Бобринця. Зі сходу та південного заходу обмежено ярами. На площадці поселення знаходяться два розорані кургани і ґрунтова дорога під назвою «Старий Чумацький Шлях». Поселення відкрито Т. С. Пасек, нею ж визначене колове планування в декілька кілець і виявлено житло під курганом. В 1985 р. Т. Г. Мовша, Г. Н. Бузян та О. Г. Колесніков виявили ще 30 жител, розташованих двома овами з

- двома житлами по центру, одне житло перекрите курганом. Розміри зовнішнього овалу, по лінії північ-південь — 320 м, по лінії захід—схід 260 м. Поселення відноситься до етапу СІ.
- 138, с. 147; 89, с. 2–3.
131. уроч. Довжик
Поселення знаходиться на південний схід від села в урочищі Довжик. Займає мисоподібну ділянку плато між трьома балками. Площа сягає 3 га, зараз розорюється. Пам'ятка відкрита в кінці ХІХ ст. В. В. Хвойкою який провів невеликі розкопки і виявив декілька майданчиків та одне трупоспалення. В 1930-х рр. було оглянуте та нанесене на карту Т. С. Пассек. В 1985 р. обстежувалося експедицією Інституту археології — Т. Г. Мовшою, Бузян Г. Н. та О. Г. Колесніковим. Відноситься до етапу СІ.
- 89.
132. с. Витачів Обухівський район
На північно-східній околиці села, південно-східніше від городища літописного Витичева, в урочищі Майорівщина в розмивах великого зсуву був виявлений багаточисельний матеріал давньоруського, ранньослов'янського, трипільського часу та окремі кремені. Висота берега в районі зсуву 40 м. В розмиві берега виявлені окремі людські кістки. Зсув був обстежений в 1979 р. Д. Я. Телегіним, В. О. Круцом та Д. Ю. Нужним. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ.
- 133, с. 7.
133. с. Германівка Обухівський р-н
В 1998–1999 рр. під час прополки цукрового буряка, на полі поблизу тракторної бригади, були виявлені випадкові знахідки — кременева напів шліфована та кам'яна свердлена сокирки. Знахідки відносяться до трипільської культури та шнурової кераміки. Передані і зберігаються в обласному археологічному музеї в с. Трипілля.
- 45, с. 23.
134. с. Дерев'яна Обухівський райо
Пам'ятка розташована на мисовидному отрозі та прилеглому до нього плато на північ та північний схід від сільського кладовища, вздовж траси Обухів—Трипілля. Площа становить 50–70×150–200 м, культурний шар сягає 0,4–0,6 м. Знаходиться під городами та полем, по північній частині поселення проходить дорога. Відкрито в 2002 р. розвідкою М. В. Квітницького, виявлені фрагменти біноклевної та біконічної посудини, кратеру з заглибленим орнаментом. Можливо, на цій пам'ятці: «по дорозі з Трипілля в Обухів», в 30-х рр. ХХ ст. експедиція Т. С. Пассек збрала підйомний матеріал трипільської культури. Відноситься до середнього трипілля (етап VI–VII). Матеріали зберігаються у фондах обласного археологічного музею в с. Трипілля.
- 138, с. 15; 45, с. 18.
- с. Долина Обухівський район
135. Долина І
Поселення розташоване на північний схід від села. Культурний шар зафіксовано вздовж північного схилу обводненої балки від місця її впадіння в долину р. Красна. Площа пам'ятки становить 1000×60–80 м, зараз розорюється, на поверхні простежені залишки наземних будівель. Відкрито розвідками О. В. Петраускаса у 1988 р. Виявлений цікавий фрагмент біноклевної посудини з прокресленим орнаментом. Відноситься до трипільської культури етапу СІ. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ.
- 98, с. 8.
136. Долина ІІ
На північний захід від села, експедицією Т. С. Пассек, в 1930-х рр. було обстежено поселення трипільської культури.
- 138, с. 15.
137. Долина (Гордин Шпиль)
Багатошарове поселення знаходиться на південь від села, на лівому березі струмка Фоска (Фоса), що впадає в р. Красна. Розташоване на схилі Гори Ясенова, на вигині струмка і західній частині підвищення Гордин чи Ордин Шпиль, що розташована на протилежному боці струмка. Не виключено, що це Батиева гора навпроти якої В. В. Хвойко наприкінці ХІХ ст. дослідив 5 жител та декілька поховань — трупопокладення і трупоспалення трипільської культури. Т. Г. Мовшою, Г. Н. Бузян та О. Г. Колесніковим в 1985 р. встановлена площа 150×150 м, і виявлено шість скупчень обмазки, що залягали на глибині 0,3 м. Дослідження, проведені 2003 р. Обласним археологічним музеєм показали, що поселення зруйноване ямами раннього залізного віку. Етап VII.
- 141, с. 795; 150, с. 90; 89, с. 4.
138. с. Жуківці Обухівський район
Поселення знаходиться на південній околиці села. Північна частина зайнята будівлями і службами МТФ. Розташоване на пониженому плато і його схилах, вздовж лівого берега р. Бобринця (Кобрин), в місці впадіння безіменного струмка. Площа пам'ятки близько 3 га, 200×180 м. Пам'ятка досліджувалася В. В. Хвойкою, який виявив 29 майданчиків на глибині від 0,1 до 2 м. В 1930-х рр. поселення обстежувалося експедицією Т. С. Пассек. В 1985 р. обстежено експедицією Інституту археології — Т. Г. Мовшою, Г. Н. Бузян та О. Г. Колесніковим. Виявлено 15 майданчиків, розташованих по колу з двома житлами в центрі. Пам'ятка відноситься до пізнього трипілля етапу СІ.
- 89, с. 5–6.
139. с. Малі Дмитровічі Обухівський район
Розташоване на плато над долиною струмка, в урочищі Вишеньки за с. Малі Дмитровічі. Відкрите під час розвідок експедиції «Великий Київ» в 1947 р., коли були виявлені окремі фрагменти кераміки трипільської культури. Пам'ятка відноситься до пізнього етапу СІ.
- 71, с. 40; 4, с. 150–152.
140. с. Нові Безрадічі Обухівський р-н
Двошарова трипільська пам'ятка в урочищі Стрелка, знаходиться на південно-західній околиці села. Займає високий неприступний мис корінного берега р. Дніпро, висота 60 м над рівнем заплави. Мис з південного заходу відокремлений від плато глибоким ярмом під назвою «Глибоке провалля», який руйнує пам'ятку. Відкрите в 1949 р. В. І. Бондарем, який провів невеликі розкопки. Обстежено в 1985 р. експедицією Інституту археології — Т. Г. Мовшою, Бузян Г. Н. та О. Г. Колесніковим. Поселення відноситься до середнього та пізнього етапів трипілля — VII та софіївського типу СІ.
- 149, с. 142–144, 146; 89, с. 7.
- с. Підгірці Обухівський район
141. Підгірці І
Поселення знаходиться в урочищі

- Вінниця, на північний захід від села, на мисовидному виступі корінного берега р. Дніпро, утвореному двома глибокими ярами з півночі і південного сходу, та широкою Дніпровською заплавою зі сходу і північного сходу. Зараз знаходиться під дубовим лісом. Пам'ятка відкрита в кінці 1940-х рр. експедицією «Великий Київ». В 1961 р. тут проводилися невеликі дослідження Ю.М. Захаруком. В 1980 р. поселення було значно зруйноване при макетуванні давньоруського міста для зйомок фільму «Ярослав Мудрий». В 1985 р. було обстежено експедицією Інституту археології — Т. Г. Мовшою, Г. Н. Бузян та О. Г. Колесніковим. Відноситься до пам'яток пізнього трипільля софіївського типу етапу СІ. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. 149, с. 146; 89, с. 6–7.
142. Підгірці ІІ
Поселення розташоване на захід від села, на високому плато, за 0,5 км від долини р. Дніпро. Знаходиться на схилі горба в урочищі «Круча». Займає площу близько 1 га. На поселенні виявлені фрагменти розписної монохромної кераміки, а також фрагменти горщиків з лощеною поверхнею темно-коричневого кольору. Пам'ятка віднесена до середнього етапу трипільської культури — ВІІ. 149, с. 142.
143. с. Романків Обухівський район
Поселення розташоване на околиці села у напрямку с. Підгірці, на краю болота Кнаметовичі. Під час розкопок, проведених Д. Я. Телегіним, виявлено матеріали доби неоліту та трипільської культури. Зараз розорюється. Інформацію отримано в Центрі охорони пам'яток історії, археології та мистецтва Управління культури Київської облдержадміністрації.
144. хут. Коноша
с. Старі Безрадиці Обухівський р-н
Багатошарове поселення розташоване на захід від хутору Коноша, на обох берегах балки Капустяна, на північний захід від села. Займає мисовидне підвищення, утворене балками Капустяною та Коноша. Виявлена кераміка доби пізнього трипільля та черняхівської культури. Площа становить 200×30 м, ореться. Відкрито в 1972 р. М. П. Кучерою, В 1975 р. обстежувалося Н. С. Абашиною і Е. Л. Гороховським, в 1983 р. — О. В. Серовим. Пам'ятка відноситься до пізнього етапу трипільської культури СІ. 125, с. 2.
145. уроч. Городок
Багатошаровий комплекс — городище, поселення та могильник літописного давньоруського міста Тумоша. Розташований в селі на високому мису лівого берега р. Стугни в урочищі Городок. Площа городища становить 230×140 м, поселення та могильник розорюються. Виявлені матеріали пізнього трипільля, зарубинецької культури та ХІ–ХІІІ ст. Досліджувалося в 1972 р. Кучерою М. П., в 1975 р. Н. С. Абашиною та Е. Л. Гороховським. В 1983 р. обстежувалося О. В. Серовим. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. 63, с. 28.
146. уроч. Містечко
Багатошарове поселення в урочищі Містечко розташоване на західній околиці села, на лівому березі р. Стугна, поруч з відомим давньоруським городищем літописного Тумаца, розташованим в урочищі Городок. Займає плато між долиною р. Стугна і струмком під назвою Рівчак. Площа поселення 250×250 м. Поселення відкрито в кінці 40-х рр. ХХ ст. експедицією «Великий Київ». В 1985 р. було обстежено експедицією Інституту археології — Т. Г. Мовшою, Г. Н. Бузян та О. Г. Колесніковим, виявлена лише кераміка давньоруського часу — посад городища, який перекриває трипільське поселення. Пам'ятка відноситься до середнього трипільля етапу ВІІ. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. 149, с. 142; 89, с. 8.
- с. Трипільля Обухівський район
147. Трипільля І
Городище, поселення та могильник літописного міста Треполь. Знаходиться за 1 км на схід від Дівич-Гори. Займає підвищення палеоострова правого берега р. Дніпра при впадінні р. Красна. Загальна площа — 12 га, забудоване. Виявлені матеріали трипільської. Досліджувалося та обстежувалося М. О. Макаренком (1926), Пасек Т. С. і С. С. Магурою (1934), Р. О. Юрою (1960), Б. О. Рибаківим (1976), В. О. Петрашенко і В. К. Козюбою (1993). М. В. Квітницьким в 2002 р. виявлено трипільський шар, який простежений по лінії берегового зламу на 200 м, відноситься до середнього трипільля перехідного етапу ВІ-ВІІ. Матеріали зберігаються в обласному археологічному музеї в с. Трипільля. 45, с. 7–9.
148. Трипільля ІІ
Розташоване на південний схід від села, між Трипільлям та Жуківцями в урочищі Тополі, на схилі лівого берега р. Бобринця. Поселення займає терасу лівого берега р. Суха Бобринця (Івковитиця) за 200–300 м. від неї, на південь від місця злиття Мокрої та Сухої Бобринці. Відстань від пам'ятки до берега р. Дніпро 2,5 км. Простежена площа 1,5–2 га, під городищем. Відкрито в 1930-х рр. експедицією Т. С. Пасек, яка виявила матеріали пізнього трипільля етапу СІ. 100, с. 18.
149. уроч. Вовчий Яр
Знаходиться на південний схід від села, в урочищі Вовчий Яр, на місці при злитті двох стумків — притоків р. Бобринці. Орієнтовна площа 2,3–2,5 га, зайняте під городищем. В 300 м на північ та північний схід розташовані будівлі МТФ, відстань до берега Дніпра — 1,8 км. Відкрито та досліджувалося в кінці ХІХ ст., В. В. Хвойко, ним же зафіксована назва урочища. В 30-х рр. ХХ ст. обстежувалося експедицією Т. С. Пасек. Одна з епонімних пам'яток за результатами дослідження якої була виділена трипільська культура та доба енеоліту в археологічній періодизації. Поселення відноситься до пізнього трипільля етапу СІ. 100, с. 18.
150. Трипільля ІІІ.
На східній околиці села, на похилому лівому березі р. Бобринця, біля її гирла відомо декілька пунктів. Трипільське поселення, розташоване приблизно за 1 км від гирла річки, було виявлене експедицією Інституту археології, ще до війни, однак більш детальної інформації про пам'ятку немає. Під час розвідок 1960 р. Є. О. Петровської та М. М. Шмаглія було виявлено декілька фрагментів кераміки доби бронзи та один трипільської культури. Під час розвідок 1993 р. В. О. Петрашенко та В. К. Козюби слідів поселення не виявлено. Ймо-

вірно воно розміщувалося безпосередньо біля гирла р. Бобринця, або на південь від мосту і дороги біля трипільського поселення на правому березі річки.
100, с. 17.

с. Халеп'я Обухівський район

151. Коломийщина I
Поселення в урочищі Коломийщина, розташоване на південний схід від центральної площі села, на північ від поселення проходить автошлях Халеп'я – Стайки. Займає край плато, біля давньої балки з багаточисельними виходами джерел, на схід від якої – ґрунтова дорога з лісосмугою. Площа 3 га. Відкрито в 1925 р. М. О. Макаренком, в 1934–1938 рр. Було розкопане Т. С. Пасек, С. С. Магурою, Є. Ю. Кричевським, Коршаком К. Ю., досліджена площа становить 13000 кв.м. Виявлено 39 майданчиків, які розташовувалися двома концентричними колами. Зовнішнє мало розміри 170×160 м (31 майданчик), внутрішнє 50×60 м (8). В 1985 р. обстежувалося Т. Г. Мовшою, Бузян Г. Н. та О. Г. Колесніковим, було виявлено напівземлянкове житло. Еталонна пам'ятка етапу СІ, за результатами досліджень якої була виділена коломийщинська група поселень. Матеріали в Національному музеї історії України. Частина зберігається в Росії в збірці Ермітажу.
89, с. 5; 100, с. 256–26.
152. уроч. Коломийщина II
Поселення розташоване на північний захід від Коломийщина I, на південний-схід від центральної площі села. Знаходиться в 2,6 км від берега Дніпра, займає край плато при дорозі Халеп'я – Стайки. Площа 9 га. Пам'ятка обстежувалася в 30-ті рр. У 1939 р. було розкопано 9 жител, які йшли півколом, та ще три в центрі. У 1992 р. Г. М. Бузян розкопала ще одне житло, а В. П. Дудкін провів геомагнітну зйомку, яка виявила наявність жител і на північ від зазначеної дороги. Матеріали зберігаються в музейних збірках Києва, Переяслава-Хмельницького, Москви та Санкт-Петербургу. Пам'ятка відноситься до середнього етапу – ВІІ.
100, с. 26.
153. уроч. Коломийщина III
Розташована на схід від пункту Коломийщина II, та на північ від

Коломийщини I. Через поселення проходить шлях Халеп'я–Стайки. Відстань від поселення до Дніпра – 3,1 км., до повороту шляху на Витачів – 1,3 км. Площа 6 га, зараз ореться. Пам'ятка відкрита в 1930-х рр. експедицією Т. С. Пасек. Відноситься до пізнього трипілья етапу СІ.
100, с. 26.

154. уроч. Гора Циганка
Багатошарове поселення в урочищі Гора Циганка розташоване на останці корінного берега Дніпра, на північний схід від відомого городища літописного Халена та цегляного заводу. Останець здіймається на 80 м над рівнем водосховища, його північна частина зруйнована зсувами берегового схилу, зі сходу знаходиться яр, з півдня – велика балка зі ставком, із заходу кар'єр цегельні. Плоский майданчик гори має розміри 250×50–200 м, він зіпсований траншеями військового часу. Обстежувалося в 1960 р. Шмаглієм М. М., та Є. О. Петровською, в 1971 р. В. Й. Довженком та О. М. Приходнюком. Під час обстежень 1960 р. в зрізах траншей виявлено сліди трипільського поселення. В 1971 р. додатково було знайдено незначну кількість кераміки скіфського та давньоруського часу. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. Відноситься до етапу СІ.
154, с. 3; 39, с. 12; 100, с. 23.
155. уроч. Жолудівка
Поселення займає схил плато на південний схід від центральної площі села, в 2 км від берега Дніпра, та на північ від дороги на Стайки. Знаходиться біля глибокої балки з невеликою р. Жолудівкою, в урочищі Жолудівка. Площа пам'ятки 250×200 м, засаджена сосновим лісом та руйнується ярами. Відкрито М. О. Макаренком в 1925 р., в 1934 р. досліджувалося Т. С. Пасек та С. С. Магурою, в 1960 р. пам'ятку обстежували М. М. Шмаглій і Є. О. Петровська. В 1985 році обстежувалося Т. Г. Мовшою, Г. Н. Бузян та О. Г. Колесніковим. Відноситься до етапу СІ.
89.
156. уроч. Грушова
Поселення розташоване на південь-південний захід від села в напрямку до с. Верем'я в урочищі Грушо-

ва, в місці перетину ґрунтової дороги з р. Бобринця. Знаходиться на правому березі річки. Площа складає 150×100 м, руйнується зсувами берегових схилів річки. Відкрито та досліджувалося в кінці ХІХ ст. В. В. Хвойко, який прив'язав її до лівобережного схилу р. Сквирки. Обстежувалося в 1985р. Т. Г. Мовшою, Г. Н. Бузян та О. Г. Колесніковим. Відноситься до трипілья СІ.
89.

157. Халеп'я
Багатошарове поселення розташоване на північ та північний захід від урочища Шанці, на місці правого берега гирла р. Бобринця. Виявлені матеріали доби неоліту, трипільської культури, середньої та пізньої бронзи, скіфського, ранньослов'янського та давньоруського часу. Обіймає площу 100×120 м. Зараз гирло р. Бобринця – північно-західний край села, який зайнятий садибами й городами, інтенсивно руйнується р. Дніпро. Пам'ятка була відкрита в 1979 р. та обстежувалася Д. Я. Телєгіним, В. О. Круцом і Д. Ю. Нужним. Повторно обстежувалося в 1993 р. В. О. Петрашенко, В. К. Козлюбою та А. В. Таєвською.
100, с. 21.
- с. Щербанівка Обухівський р-н
158. уроч. Бутове
В урочищі Бутове, жителем села була зібрана і передана в музей м. Обухова колекція різночасової кераміки. Площа пам'ятки не встановлена. Матеріал відноситься до трипільської культури, черняхівської, київської та давньоруської. Колекція оброблена і атрибутована О. В. Петраускасом. Матеріали зберігаються в районному краєзнавчому музеї м. Обухова.
98, с. 9.
159. уроч. Широке
В урочищі Широке відоме поселення трипільської культури.
150, с. 90.
160. с. Веселе Переяслав-Хмельницький район
Знаходиться на північ від села, займає схил високого плато корінного берега Дніпра, обмеженого ярами. Площа становить 300×300 м. Житла розташовані по колу. Відкрито і обстежене під час розвідок археологічною експедицією заповідника «Переяслав»

- (1988–1992) під керівництвом Г. М. Бузян. Матеріали зберігаються в фондах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Трипільські матеріали відносяться до пам'яток лукашівського типу (етап СІ). 23.
161. с. Гребля Переяслав-Хмельницький район
Знаходиться на північно-східній околиці села, займає ділянку плато правого берега р. Трубіж. Площа становить 250×250 м. Відкрито і обстежене під час розвідок археологічною експедицією заповідника «Переяслав» під керівництвом Г. М. Бузян (1999). Матеріали зберігаються в фондах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Трипільські матеріали відносяться до пам'яток лукашівського типу (етап СІ). 21.
162. с. Козинці (зараз не існує) Переяслав-Хмельницький район
Поселення знаходилося біля села на невисокому надзаплавному підвищенні східного берега озера Впирі – колишньої протоки Дніпра, в уроч. Загай. На протязі 200 м вздовж берега виявлено наземні та заглиблені житла та фрагменти кераміки лукашівського і софіївського типів. Відкрите та обстежено А. П. Савчуком наприкінці 1960-х – поч. 1970-х рр. Матеріали зберігаються в фондах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Г. М. Бузян відносить поселення до пам'яток зі змішаними рисами лукашівського та софіївського типів (кінець СІ – початок СІІ). 114, 113, 127, 23.
- Хутір Комуна Переяслав-Хмельницький район
163. уроч. Крутуха-Жолоб
Поселення трипільської культури та черняхівське на південно-східній околиці хутора (околиця м. Переяслав-Хмельницького), розташоване на краю плато корінного лівого берега Дніпра (висота 5–10 м). Площа обмежена двома балками і становить 300×300 м. Будівлі розташовані рядами вздовж краю тераси. Пам'ятку відкрив Савчук А. П. (1967). 1969 рр. Круцом В. О. було розкопано 1 трипільське житло – «площадка». З 1989 р. обстеження, а впродовж 1994–2000 рр. стаціонарні розкоп-ки проводились експедицією Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» під керівництвом Г. М. Бузян. Досліджено 4 наземні житла, 1 землянка, господарчі ями та об'єкти черняхівської культури. З поселення походить велика колекція знахідок, у т.ч. антропоморфна пластика з реалістичними рисами. Матеріали зберігаються в фондах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Відносяться до пам'яток лукашівського типу (етап СІ). 20, с. 405, с. 21; 55, с. 42–45; 23.
164. Хут.Комуна
Давньоруське поселення на південно-східній околиці хутора, займає надзаплавне підвищення лівого берега р. Булатиця, схил корінного берега Дніпра та частину плато. Крім матеріалів Давньої Русі трапляються поодинокі уламки посуду трипілья, доби бронзи, ранньозалізного часу, черняхівські. Пам'ятку обстежено у 1992 р. Переяслав-Хмельницькою археологічною експедицією під керівництвом Г. М. Бузян. Матеріали зберігаються в фондах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Відносяться до пам'яток лукашівського типу (етап СІ). 20, с. 25; 23, 22, 18, 16, 17.
165. м. Переяслав-Хмельницький Переяслав-Хмельницький район
Розташоване на північній околиці міста, мікрорайон Підварки. Займає край тераси лівого берега р. Броварки при її впадінні в р. Трубіж. Площа поселення становить 350–400×120 м. Відкрито і обстежене під час розвідок археологічною експедицією заповідника «Переяслав» під керівництвом Г. М. Бузян (1988–1992). Матеріали зберігаються в фондах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Трипільські матеріали відносяться до пам'яток лукашівського типу (етап СІ). 25, 23.
166. с. Стівяги Переяслав-Хмельницький район
уроч. Лип'є
Багатошарове поселення знаходиться на південно-східній околиці села, займає невисоке (2–3 м) підвищення в заплаві лівого берега р. Карань. У 1992 р. на площі 100–150×40–50 м була зібрана різночасова кераміка: трипільська, доби бронзи, давньоруська XI–XIII ст. та пізньосередньовічна XV–XVII ст. 20, с. 5, 10, 17, 28.
167. уроч. Гать
с. Циблі, Переяслав-Хмельницький район
Багатошарове поселення розташоване на захід від села, займає край підвищеного берега Дніпра. Культурні шари: трипілья, доба бронзи, скіфи, черняхів. Відкрито і обстежене М. В. Роздобудько (1997–98). Матеріали зберігаються в фондах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Трипільські матеріали відносяться до пам'яток лукашівського типу (етап СІ). 106, 108.
168. уроч. Біле озеро
Багатошарове поселення за південною околицею села, розташоване на краю берегової тераси Дніпра. Культурні шари: трипілья, доба бронзи, скіфи, черняхів. Відкрито і обстежене М. В. Роздобудько (1997–98). Матеріали зберігаються в фондах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Трипільські матеріали відносяться до пам'яток лукашівського типу (етап СІ). 106, 107.
169. уроч.Узвоз (Підпоренці)
Багатошарова пам'ятка розташована на південно-західній околиці села. Займає терасу висотою 2–4 м над Канівським водосховищем. Площа розповсюдження трипільського шару приблизно 230×150 м. Пам'ятка інтенсивно руйнується водосховищем. Зустрічається різночасова кераміка: трипільської, черняхівської культур, ліпна слов'янська та давньоруська. Пам'ятку відкрито в 1979 р. розвідкою Д. Я. Телегіна. Обстежувалась А. П. Савчуком (1981), експедицією «Славутич» (1984) та археологічною експедицією заповідника «Переяслав» під керівництвом Г. М. Бузян (1988, 1989). Матеріали зберігаються в фондах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Трипільські матеріали відносяться до пам'яток лукашівського типу (етап СІ). 133, с. 21, 22; 135 с. 25; 25, с. 2; 19, с. 2, 23, 22, 18, 16, 17.

170. церква св. Іллі
Багатошарове поселення в заплаві Дніпра на південний захід від села. Займає півострів, обмежений затокою Дніпра та водосховищем. Розмір півострова — 1,4×0,1–0,3 км, висота 0,5–3 м, він інтенсивно розмивається. На найвищій частині збереглися руїни церкви св. Іллі. Пам'ятку відкрито у 1979 р. експедицією «Славутич». Трипільський шар виявлено А. П. Савчуком у 1980 р. під час рятувальних розкопок. Пізніше обстежувалась експедицією «Славутич» (1984), археологічною експедицією заповідника «Переяслав» під керівництвом Г. М. Бузян (1985). В культурному шарі, крім трипільської, виявлена кераміка пшеворського типу, черняхівської та пенківської культур, сахнівського типу (або заруби-нець-ка?), давньоруська. Матеріали зберігаються в фондах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Трипільські матеріали відносяться до пам'яток лукашівського типу (етап СІ).
133, с. 21; 117, с. 3; 135, с. 25; 24, с. 3.
171. с. Бушево Рокитнянський район
Поселення трипільської культури розташоване на північний захід від села, займає схил високого плато правого берега р. Рось. Відкрите В. В. Романюком у 1989 р. Знахідки представлені фрагментами кераміки із заглибленим орнаментом. Пам'ятка відноситься до східнотрипільської культури (за О. В. Цвек), етап В.
172. Тараща I
м. Тараща
Розташоване в південній частині міста, куточок Козаківка, на мису при впадінні ключа Білецький в р. Котлуга (басейн р. Рось). На даний час повністю забудоване. Площа становить близько 3 га. Пам'ятка відома з 1960-х рр., досліджена в 1982 р. експедицією ІА НАН України під керівництвом О. В. Цвек. В 2003 р. обстежено В. В. Романюком. Відноситься до пам'яток типу Красноставки бугодніпровського локального варіанту східнотрипільської культури (сер. етапу ВІ). Матеріали зберігаються в ІА НАН України.
145, с. 337.
173. Тараща II
Багатошарове поселення за північно-східною околицею міста (уроч. Лиса Гора), в заплаві правого берега р. Котлуги (басейн р. Рось). Обмежене з двох сторін невеличкими ключами, займає площу 50×50 м. Культурні шари: трипільля, культура багатоваликової кераміки, чорнолісія та пізні середньовіччя. Відкрито В. В. Романюком в 1993 р. Пам'ятка відноситься до етапу СІ.
111.
174. с. Володимирівка Таращанський район
Багатошарове поселення в північній частині, куточок Вовківщина. Розташоване на плато, площа розповсюдження підйомного матеріалу 150×150 м. Культурні шари: трипільля, скіфська культура, пізні середньовіччя. Відкрито і обстежено В. В. Романюком в 2003 р. Пам'ятка попередньо віднесена до етапу ВІ–СІ.
175. с. Кирдани Таращанський район
Багатошарове поселення на західній околиці села в уроч. Балкани, займає високий мис лівого берега р. Котлуги при впадінні в неї притоки. Культурні шари: трипільля, ранньозалізний час, скіфська доба. Пам'ятка відкрита В. В. Романюком у 1994 р.
176. с. Круті Горби Таращанський р-н
Поселення трипільське розташоване на південний захід від села в уроч. Шпилі. Через поселення проходить шосейна дорога Круті Горби–Велика Березнянка. Територія пам'ятки розорюється, центральна частина знищена під час будівництва шосе. Площа трипільського поселення становить 400×400 м. Пам'ятка відома з 1970-х рр. Обстежувалось у 1978 р. В. К. Воляником. У 1980-х рр. обстежена розвідками О. В. Цвек і Н. М. Кравченко. Попередньо віднесено до етапу СІ.
30, 54, с. 24.
177. с. Лісовичі Таращанський район
Розташоване на південно-східній околиці села в уроч. Швайчиха, на плато, обмеженому ярмом. Пам'ятку відкрито в 1994 р. і неодноразово обстежено В. В. Романюком. Виявлено дві ділянки з виходами підйомного матеріалу на відстані біля 150 м. Пам'ятка відноситься до початку етапу СІ.
178. с. Лук'янівка Таращанський район
Розташоване на західній околиці в уроч. Прогін між двома витягнутими ярами. Трипільське поселення займає площу 100×50 м, частково перекрито поселенням черняхівської культури. Відкрито і обстежено В. В. Романюком в 1990-х рр. Пам'ятка відноситься до етапу СІ.
110.
179. с. Салиха Таращанський район
Багатошарове поселення на південній околиці села. Займає мисову частину плато, обмежену відгалуженнями Гурного Яру. Трипільське поселення частково перекрито поселеннями скіфської та черняхівської культур, площа розповсюдження трипільського матеріалу 150×150 м. Пам'ятка відкрита В. В. Романюком в 1999 р. Пам'ятка відноситься до східнотрипільської культури (за О. В. Цвек), етап ВІ–ВІІ.
109.
180. м. Тетіїв Тетіївський район
Розташоване на північ від міста, вздовж струмка (басейн р. Рось). Площа становить 400×200 м. Обстежене у 1994 р. під час розвідки Р. М. Осадчим, О. В. Стародубом, П. М. Покасом. Пам'ятка попередньо відноситься до етапу СІ.
94, с. 19.
181. с. Кошів Тетіївський район
Багатошарове поселення і городище XVII ст. в центральній частині села, на мисоподібному підвищенні правого берега р. Рось. Площа мису становить 250×150 м, висота — 8–10 м. Зі сходу обмежене струмком (притока Росі). Культурні шари: трипільля, черняхівська культура, Давня Русь, пізні середньовіччя. Вперше обстежене С. П. Пачковою у 1985 р., Стародубом О. В. у 1993 р.
97, с. 15; 130, с. 12–13.
182. с. Черешин Тетіївський район
Розташоване між селами Черешин та Григорівка в уроч. Пилипів Хутір на високому плато, біля початку струмка, що впадає в р. Рось. Площа поселення становить 350×200 м. Досліджувалося у 1929 р. В. Є. Козловською, в 1985 р. — С. П. Пачковою. Випадкові знахідки з поселення у 1970-х рр. зберігалися в краєзнавчому музеї м. Тараща.
97.

183. м. Фастів
Поселення трипільське та біло-городівське розташоване на північно-східній околиці міста, яке носить назву Снігурівка, на лівому березі р. Унава. Площа становить 150×70 м. Територія пам'ятки розривається та руйнується приватною забудовою. Відкрито і обстежено С. Д. Лисенком у 1994 р. Матеріали зберігаються у фондах Фастівського краєзнавчого музею. 35, 67, 153, 152.
184. с. Кожанка Фастівський район
Розташоване на західній околиці села, на лівому березі р. Кам'янки (притока Росі). Більша частина поселення зайнята лісом. Культурний шар зафіксовано на площі 300–400×10–15 м (вздовж лінії газопроводу). Пам'ятку відкрито і обстежено Р. Г. Шишкіним і Петраускасом О. В. у 1993 р. Поселення відноситься до етапу СІ. Матеріали зберігаються у фондах Фастівського краєзнавчого музею. 152, 35, 68, с. 81.
185. с. Коціївка Фастівський район
Багатошарове поселення розташоване на південь від південно-західної околиці села на лівому березі р. Унави (притока р. Ірпінь). Обмежено сухою балкою і кар'єром. Площа становить 300×100 м, висота ділянки – 4–5 м. Культурні шари: трипільська культура, доба бронзи, Давня Русь. Пам'ятка відкрита і обстежена О. В. Серовим у 1983 р., у 1995 р. обстежувалася С. Д. Лисенком. Матеріали зберігаються у фондах Фастівського краєзнавчого музею. 35, 75, с. 17; 74, 72, с. 69–73; 123, с. 354.
186. с. Мала Снітинка Фастівський р-н
Розташоване на південній околиці села, на високому мисоподібному виступі лівого берега р. Снітки (притока Унави) в уроч. Шпиль. Площа пам'ятки частково поросла лісом і становить біля 200 кв.м. Відкрите у 1994 р. О. В. Філюком, розкопано С. Д. Лисенком у тому ж році. Досліджена I наземна споруда. Відноситься до пам'яток софіївського типу (етап СІ). Матеріали зберігаються у фондах Фастівського краєзнавчого музею. 35, 67, 69, 153, с. 21–26.
187. с. Малополовецьке Фастівський район
Багатошарова пам'ятка (поселення і могильник) між селами Малополовецьке та Яхни, займає мисоподібний виступ плато, обмежений з півдня і сходу вигином р. Собот (басейн р. Рось), а з півночі – сухою балкою. Трипільський шар виявлений С. Д. Лисенком у 1994–95 рр. Він майже повністю зруйнований у пізніші часи багатошаровими поселенням та могильником. Культурні шари: доба бронзи, ранньозалізний та пізньоримський час, Давня Русь, пізні середньовіччя. Знахідки трипільського часу мають аналогії на пам'ятках дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури (етап ВІ). Матеріали зберігаються у фондах Фастівського краєзнавчого музею. 72, 90, 35.
188. с. Оленівка Фастівський район
Багатошарове поселення на північ від села, на лівому березі безіменного струмка. Площа розповсюдження підйомного матеріалу – 300×50–70 м вздовж тераси. Культурні шари: трипільля, доба бронзи, ранньозалізний час, черняхівська культура, Давня Русь, пізні середньовіччя. Пам'ятку відкрито і обстежено А. П. Томашевським у 1982 р. Невеликі розкопки провів О. В. Серов у 1983 р. Обстежено у 1995 р. С. Д. Лисенком. Матеріали зберігаються у фондах Фастівського краєзнавчого музею. 75, с. 27; 125, с. 23; 35.
189. с. Паляничинці Фастівський р-н
Багатошарове поселення в уроч. Градина на захід від села, займає мисоподібний виступ правого берега р. Кам'янки (притока Росі) при впадінні до неї безіменного струмка. Площа розповсюдження підйомного матеріалу становить близько 1 га. Культурні шари: трипільля, доба бронзи, черняхівська культура, Давня Русь. Пам'ятку обстежено О. В. Серовим у 1982 р. 124, с. 14; 35.
190. с. Томашівка Фастівський район
Багатошарове поселення на північній околиці села, займає надзаплавну терасу лівого берега р. Ірпінь висотою 5–6 м. Площа розповсюдження підйомного матеріалу становить біля 3 га. Культурні шари: трипільля, доба бронзи, ранньозалізний час, черняхівська культура, Лука-Райковецька культура, давньоруський час. Розкопки на поселенні провели Н. В. Блажевич та С. О. Беляєва у 1979 р. Обстежувалась О. В. Серовим (1983), Р. Г. Шишкіним (1991). Трипільські матеріали пізнього етапу виявлено у 1991 р. Матеріали зберігаються в фондах Фастівського краєзнавчого музею. 6, 125, 151, с. 21–22; 35.
191. с. Триліси Фастівський район
Багатошарове поселення і давньоруське городище на західній околиці села, займає мисовий виступ правого берега р. Кам'янки при злитті з нею безіменної річки. Загальна площа пам'ятки становить близько 3,5 га. Виявлено у 1972 р. М. П. Кучерою, обстежено у 1987 р. О. В. Петраускасом, у 1994–95 рр. – В. М. Парацієм. 63, с. 21–22; 75, с. 29; 98, с. 62–63; 35.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авагян А. Б. Дневник спелео-археологических исследований пещеры по Смородинскому спуску в г. Киеве за 1981 г. // Науковий архів відділу «Київ – підземний» Музею історії міста Києва. – Ф. 1. – Спр. 1.
2. Амбургер Н. П. Отчет о раскопках поздне трипольского поселения в с. Бортиччах, Бориспольского района Киевской области // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1949/3г.
3. Антонович В. Б. Археологические находки и раскопки в Киеве в течение 1876 года // Чтения в историческом обществе Неисторалетописца. – К., 1879. – Т. I. – С. 244–261.
4. Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список). – К., 1966.
5. Баран В. Д., Р. В. Терпиловский, Некрасова А. Н. Отчет о работах Среднеднепровской славяно-русской экспедиции ИА АН УРСР за 1981 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1981/14.
6. Беляєва С. А., Блажевич Н. В. Отчет за 1979 год // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1980/19.
7. Беляшевский Н. Ф. Раскопки в Киеве // Археологическая летопись Южной России. – Т. I.
8. Березанская С. С., Круц В. А. Отчет о работе Бортичского разведочного отряда в 1973 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1973/28.

9. Бессонова С. С., Скорый С. А., Махорних С. В., Рычков Н. А. Отчет о работе экспедиции «Холодный Яр» в 1989 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1989/14. — С. 3–4.
10. Бибинов С. М., Г. Л. Евдокимов, Збеневич В. Г., Цвек Е. В. Отчет о работе Каневской первобытной экспедиции в зоне строительства Каневской ГЭС. 1960–1962 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1960–62/14.
11. Бібінов С. М., М. М. Шмаглій. Трипільське поселення біля с. Гребені (Роботи в зоні Канівської ГЕС) // Археологія. — К., 1964. — Вип. XVI. — С. 131–136.
12. Бобровський Т. А. Нова пам'ятка трипільського часу на території міста Києва // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К., 2003. — С. 261–266.
13. Бобровський Т. А. Спеleoархеологічні дослідження відділу «Київ — підземний» у 2000–2001 рр. // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. — К., 2003. — С. 12–14.
14. Бобровський Т. А. Унікальна знахідка трипільського часу на Смородинському узвозі у Києві // Матеріали науково-практичної конференції за підсумками роботи Музею історії міста Києва 1999 року. — К., 1999. — С. 5–6.
15. Брайчевский М. Ю., Кравченко Н. М. Отчет о разведке на территории Каневского водохранилища за 1960 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1960/2в.
16. Бузян Г. Житлово-господарські комплекси трипільського поселення Крутуха на Переяславщині // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — С. 40–46.
17. Бузян Г. Пізньютрипільське поселення Крутуха-Жолоб на лівобережжі Дніпра // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К., 2003. — С. 288–298.
18. Бузян Г. М. Розкопки на поселенні трипільської культури поблизу хутора Комуна на Переяславщині в 1994 році // Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 років. — К., 2000. — С. 15–16.
19. Бузян Г. М., Буйлук М. М., Товкайло М. Т. Звіт Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1989 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1989/84.
20. Бузян Г. М., Колибенко О. В., Товкайло М. Т., Тетеря Д. А. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1992 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1992/43.
21. Бузян Г. М., Павленко С. В. Нове поселення трипільської культури в с. Гребля поблизу Переяслава // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. — К., 1999. — С. 74–75.
22. Бузян Г. М., Якубенко О. О. Дослідження трипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслава-Хмельницького // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. — К., 1998. — С. 59–60.
23. Бузян Г. М. Новые позднетрипольские памятники на Левобережье Днепра // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. — V в. н.э. — Тирасполь, 1994. — С. 70–73.
24. Бузян Г. М. Отчет о работе Яготинско-Переяславского отряда Киевской областной археологической экспедиции «Свода» в 1985 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1985/1в.
25. Бузян Г. М., Буйлук Н. М., Товкайло М. Т. Отчет о работе Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1988 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1988/71.
26. Відейко М. Ю. Археологічні розвідки біля с. Уляники у 2000 році // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000–2001 років. — К., 2002. — С. 6–15.
27. Відейко М. Ю. Звіт про роботу комплексної трипільської експедиції в 1992 році // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1992/26.
28. Відейко М. Ю. Звіт про розвідки Кагарлицької експедиції у 1991 році // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1991/24а.
29. Відейко М. Ю. Розвідки Кагарлицької експедиції // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. — Луцьк, 1993. — С. 19.
30. Воляник В. К. Отчет об исследовании поселения трипольской культуры у с. Крутые Горбы Таращанского района Киевской области // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1978/28а.
31. Гаскевич Д. Л., С. Д. Лисенко Археологічні пам'ятки біля с. Кошівка на Фастівщині // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. — К., 1998. — С. 69–73.
32. Гончаров В. К. Отчет об исследовании городища Иван в 1963 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1963/26.
33. Гончаров В. К. Отчет по исследо-
- ванию городища Иван в 1964 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1964/2а.
34. Готун І. А., Казимир О. М., Лисенко С. Д., та інші. Звіт про роботу Північної експедиції в 2003 р. // НА ІА НАНУ Ф.е. № 2003/
35. Готун І. А., Лисенко С. Д., Петраускас О. В., Шипкін Р. Г. Археологічна карта Київщини. (фастівський район). — К., 2002 — С. 272.
36. Даниленко В. М., М. Л. Макаревич Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1956. — Т. VI. — С. 92–98.
37. Даниленко В. М., М. Л. Макаревич Отчет о работе Бориспольского отряда экспедиции «Большой Киев» в 1951 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1951/86.
38. Дергачев В. А., Манзура И. В. Погребальные комплексы позднего Триполья. — Кишинев., 1991.
39. Довженко В. Й., О. М. Приходнюк Звіт про роботу Канівської слов'яно-руської експедиції в сс. Халепя та Григорівка в 1971 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1971/14.
40. Захарук Ю. М. Поселення софіївського типу в околицях Києва // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1956. — Т. VI. — С. 111–115.
41. Захарук Ю. М. Софіївський тілопальний могильник // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1952. — Т. IV.
42. Збеневич В. Г. Нові неолітичні і трипільські поселення в зоні Київської ГЕС // Археологія. — К., 1964. — Т. XVI.
43. Івакін Г. Ю., Балакін С. А. Підсумки археологічного дослідження Успенського собору Києво-Печерської Лаври у 1998 р. // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. — К., 1999. — С. 11–13.
44. Канівець В. І. Могильник епохи міді біля с. Чернина на Київщині // Археологічні пам'ятки УРСР. — Т. VI. — К., 1956.
45. Квігницький М. В. Звіт про археологічні розвідки Трипільської археологічної експедиції, обласного археологічного музею в Київській області в 2002 році. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. 2002.
46. Кілієвич С. Р. Археологічна карта Київського Дитинця // Археологічні дослідження Стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 179–212.
47. Ковпаненко Г. Т. Отчет об археологических разведках в окрестностях с. Медвин Богуславского района // НА ІА НАНУ. —

- Ф.е. № 1972/30.
48. Козловська В. Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині // Чернігів і північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 53–56.
  49. Козловська В. Розшуки та розкопки на березі Дніпра між м. Ржищевим та с. Балики // Коротке звіт повідомлення ВУАК за 1926 р. — К., 1927. — С. 40–44.
  50. Козловська В. Є. Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві. — К., 1928.
  51. Кошилов Ф. Б., С. М. Одинцова, Шапошнікова О. Г. Археологічні розвідки в районі нижньої течії р. Десна // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1952. — Т. III. — С. 85–98.
  52. Кравченко Н. М., О. В. Петраускас, Шишкин Р. Г. Отчет об археологических разведках и раскопках в бассейнах р. Стугны и р. Красной в 1985–1986 гг. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1985–86/134.
  53. Кравченко Н. М., Бугай А. С., Магомедов Б. В. Розвідки на Київщині // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. — К., 1972.
  54. Кравченко Н. М., О. В. Петраускас, Шишкин Р. Г. Отчет о работе Посугнянского отряда Киевского пединститута им. А. М. Горького областной экспедиции по Своду памятников истории и культуры народов СССР (по Киевской области) за 1987 год // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1987/168.
  55. Круц В. А., Максимов Е. В. Отчет о работе Киевской экспедиции в 1969 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1969/1.
  56. Круц В. А. Поздне трипольские памятники Среднего Поднепровья. — К. — 1977.
  57. Круц В. А., Кубышев А. И. Работы Чапаевского отряда Киевской экспедиции // Археологические исследования на Украине в 1969 г. — К., 1971. — Вып. 3. — С. 71.
  58. Круц В. А., Максимов Е. В. Отчет о работе Киевской экспедиции в 1969 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1969/1.
  59. Круц В. А., Телегин Д. Я. Из работ Киевской экспедиции 1965–1966 гг. // Археологические исследования на Украине 1965–1966. — К., 1967. — Вып. 1. — С. 3–9.
  60. Круц В. О. Новый могильник софійського типу біля с. Завалівка на Дніпрі // Археологія. — К., 1968. — Т. XXI.
  61. Круц В. О. Трипільський могильник з обрядом тілопокладення поблизу Києва // Археологія. — № 15. — К., 1975.
  62. Круц В. О. Розкопки в Козаровичах // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. — К., 1972. — Вып. IV.
  63. Кучера М. П. Звіт про роботу розвід загону по обмеженню городищ Київщини у 1972 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1972/24а.
  64. Кучера М. П. Отчет об археологических разведках в зоне водохранилища каневской ГЭС в 1960 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1960/2.
  65. Латуха Т. И. Археологическая карта Среднего Поросья (по материалам охранных разведок 1976–1980 годов) // Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 років. — К., 2000. — С. 71–78.
  66. Латуха Т. И. Охранные археологические работы в г. Белая Церковь и его окрестностях // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. — К., 1998. — С. 98–99.
  67. Лисенко С. Д. Пам'ятки археології Фастова // Науково-інформаційний бюлетень Фастівського державного краєзнавчого музею. — Фастів, 1996. — № 6. — С. 26–30.
  68. Лисенко С. Д., Головешко П. А. Розвідки на Фастівщині в 1994–95 роках // Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 років. — К., 2000. — С. 78–82.
  69. Лисенко С. Д., Лисенко С. С., Полещук С. С. Исследование поздне трипольского поселения у села Малая Снетинка на Фастовщине в 1994 году // Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 років. — К., 2000. — С. 97–98.
  70. Лисенко С. Д., В. О. Сімановський Багатошарова пам'ятка Нові Петрівці-1 // Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 років. — К., 2000. — С. 83–84.
  71. Лінка Н. В. Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р. // АП УРСР. — Т. III. — К., 1952.
  72. Лисенко С. Д., Лисенко С. С. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 1998 г. // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. — К., 1998.
  73. Лысенко С. Д., Лысенко С. С., Гаскевич Д. Л., О. П. Журавлев, Скуба А. В. Отчет о разведках и раскопках в Киевской и Винницкой областях в 1999 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1999/9.
  74. Лысенко С. Д., Лысенко С. С., Гаскевич Д. Л., Скиба А. В. Отчет о разведках и раскопках в Киевской области в 1998 году // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1998/20.
  75. Лысенко С. Д.; Парадий В. М.; Гаскевич Д. Л. Отчет о работе Фастовской археологической экспедиции за 1995 год // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1995/20.
  76. Магомедов Б. В. Черняхівський шар поселення Рішниця-1 // Ржищівський археодрум. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000–2001 років. — К., 2002. — С. 41–53.
  77. Магомедов Б. В., Н. С. Абашина, Солтис О. Б. Пам'ятки черняхівської культури в Київській області. Археологічна карта. — К., 2003. — 118 с.
  78. Магура С. С. Раскопки около местечка Ржищева и вблизи Канева // НА ІА НАНУ. — Фонд С. С. Магури, № 3.
  79. Максимов Е. В., И. Б. Зеленецкая Отчет о работе Монастырковского отряда Среднеднепровской славяно-русской экспедиции ИА АН УРСР в 1979 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1979/26а.
  80. Махно Є. В. Звіт про роботу Пирогівського та Дмитровицького загонів експедиції «Великий Київ» // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1950/1е.
  81. Махно Є. В. Нові пам'ятки епохи бронзи в Київській та Сумській областях // Археологія. — Т. X. — К., 1957.
  82. Мовчан І. І. Отчет о раскопках на Видубичах в Києве в 1971 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1971/18в.
  83. Мовчан І. І., Я. Є. Боровський, Архіпова Є. І., Гончар В. М., Климовський С. І. Звіт про археологічні дослідження Старокілівської експедиції ІА НАНУ у 1996 р. в Києві по вул. Стрітенській, 10 та вул. Володи-мирській, 3 // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1996/66.
  84. Мовчан І. І., Я. Є. Боровський, Климовський С. І. Дослідження трипільського поселення і давньоруських укріплень у Києві в 1996 році // Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 років. — К., 2000. — С. 105–106.
  85. Мовчан І. І., Климовський С. І. Звіт про археологічні дослідження Старокілівської експедиції ІА НАНУ у м. Києві в 2001–2001 рр. на вул. Великій Житомирській, 20 // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 2002/1.
  86. Мовчан І. І. Археологічні дослідження на Видубичах // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 80–106.

87. Мовша Т., Корвін-Піотровський О., Бузян Г. Розвідки трипільських пам'яток Правобережної Київщини (слідами Вікентія Хвойки) // Трипільська цивілізація у спадщині України. Матеріали наук.-практ. конфер. — К., 2004. — С. 299–306.
88. Мовша Т. Г., Бузян Г. Н., Колесников А. Г. Отчет о работе Киевско-Трипольского отряда Трипольской комплексной экспедиции ИА АН УССР // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1984/38в.
89. Мовша Т. Г., Бузян Г. Н., Колесников А. Г. Отчет о работе Киевско-Трипольского отряда Киевской областной археологической экспедиции «Свода» в 1985 году // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1985/1г.
90. Овчинников Э. В. Трипольское поселение у с. Малополовецкое. // Етнокультурні процеси у Середньому Подніпров'ї за матеріалами археологічних досліджень. Матеріали наук. конф., присвяченої 10-річчю відкриття комплексу арх. пам'яток між сс. Малополовечьке та Яхни... — К., 2001. — С. 8–10.
91. Олейник Ю. Н. Отчет об исследованиях на территории Кагарлыкского района Киевской области в 1987 г. (по «Своду памятников истории и культуры СССР») // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1987/204.
92. Орлов Р. С. Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва // Археологія. — № 5. — К., 1972.
93. Осадчий Р. М., Філюк О. В. Охоронні дослідження по Київській області у 1993–1996 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1993–96/87.
94. Осадчий Р. М.; Стародуб О. В.; Покас П. М. Звіт. Розвідка і обстеження пам'яток археології на півдні Київської області у 1994 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1994/39.
95. Пассек Т. С. Отчет (предварительный) о работах Поросекской археологической экспедиции в 1945 году // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1945/4.
96. Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // Материалы и исследования по археологии СССР. — М. — Л., 1949. — Вып. 10.
97. Пачкова С. П. Отчет о разведке археологических памятников в Володарском и Тетиевском районах Киевской области в 1985 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1985/1з.
98. Петраускас О. В. Отчет об археологических разведках в Киевской области в 1988–1989 гг. // НА ІА НАНУ Ф.е. № 1988–89/145.
99. Петрашенко В. О., В. К. Козюба. Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї. К., 1993.
100. Петрашенко В. О., В. К. Козюба. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). — К., 1999.
101. Петровская Е. А. Находки скифского времени у с. Козаровичи // Археологические исследования на Украине 1968 г. — вып. III. — К., 1971.
102. Покас П. М., Гершкович Я. П. Отчет о разведке Мироновского отряда Киевской областной археологической экспедиции по составлению «Свода памятников УССР» в 1985 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1985/1е.
103. Рижов С. М. Трипільський шар поселення Ріпниця-1 // Ржищівський археодром. Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000–2001 років. — К., 2002. — С. 19–40.
104. Рижов С. М., Магомедов Б. В. Двошарове трипільське та черняхівське селище під Ржищевим // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. — К., 2002. — С. 230–233.
105. Рижов С. М., Магомедов Б. В. Розкопки двошарового поселення Ріпниця-1 біля міста Ржищева // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. — К., 2003. — С. 242–245.
106. Роздобудько М. В. Дослідження узбережжя Канівського водосховища // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. — К., 1998. — С. 138–139.
107. Роздобудько М. В. Нові пам'ятки Київського типу на лівобережжі Середнього Дніпра // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. — К., 2002. — С. 233–236.
108. Роздобудько М. В. Слов'янське поселення пізньоримського часу Гать І на Потрубіжжі поблизу Переяслава // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. — К., 2001. — С. 207–209.
109. Романюк В. В. Звіт про проведення археологічних розкопок та розвідок за 1999 р. археологічним клубом «Невіда» Таращанського районного центру творчості дітей та юнацтва в системі Гурного та Карачинського Ярів поблизу с. Салиха // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1999/14.
110. Романюк В. В. Комплекс знахідок черняхівської культури з поселення біля с. Лук'янівка // Археологія. — К., 2003. — № 1. — С. 109–112.
111. Романюк В. В. Отчет о проведенных исследованиях археологическим клубом Таращанского ЦТДЮ Киевской области за 1993 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1993/130.
112. Романюк В. В. Разведки в Таращанском районе в 1994 году // Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 років. — К., 2000. — С. 136–137.
113. Савчук А. П. До підсумків вивчення первісної епохи на Київщині // Український історичний журнал. — К., 1973. — № 6. — С. 76.
114. Савчук А. П. З найдавнішої історії Київщини // Український історичний журнал. — К., 1968. — №9. — С. 81.
115. Савчук А. П. Звіт за археологічні розвідки по Київській області в 1978 році // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1978/153.
116. Савчук А. П. Нові мезолітичні стоянки в Київському Подніпров'ї // Археологія № 13. — К., 1974.
117. Савчук А. П. Отчет о разведках и раскопках в бассейне р. Трубеж и на берегу Каневского водохранилища вблизи Переяслав-Хмельницкого в 1980 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1980/145.
118. Савчук А. П., Костенко Ю. В. Дослідження археологічних пам'яток у Баршівському районі Київської області // Археологія № 22. — К., 1977.
119. Самойловський І. М. Корчеватський могильник // Матеріали і дослідження по археології СССР. — М. — Л., 1959. — Вып. 70. — С. 61–93.
120. Самойловський І. М. Розвідкові розкопки біля с. Бортиччі під Києвом у 1949р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1949/3в.
121. Самойловський І. М. Сліди трипільської культури у Києві // Археологія. — К., 1952. — Т. VI. — С. 135–138.
122. Самойловський І. М. Тілопальний могильник коло с. Софіївка // Археологічні пам'ятки УРСР. — Т. IV. — К., 1952.
123. Серов О. В. Исследования в Киевской области // Археологические открытия 1983 г. — М., 1985. — С. 354.
124. Серов О. В. Отчет о разведках в Киевской области в 1980–1982 гг. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1982/41.
125. Серов О. В. Отчет об археоло-

- гических разведках кружка Киевского Дворца пионеров и школьников им. Н. Островского в Киевской области в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1983/47.
126. Серов О. В., Левада М. Е., Максюк К. Археологические исследования на Киевщине экспедицией Киевского областного управления культуры в 1990 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1990/179.
127. Сиромятников О. К. Нововиявлені пам'ятки археології Київщини // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. — К., 2003. — С. 258–259.
128. Сікорський М. І., Савчук А. П. Знахідки в с. Козинці Переяславського району // Археологія. — К., 1971. — № 4. — С. 68.
129. Скиба Л. Е. Отчет о разведке археологического отряда музея истории г. Киева. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1985/32.
130. Стародуб О. В. Звіт про розвідку пам'яток археології в Київській та Вінницькій областях в 1993р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1993/39.
131. Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцівського типу // Археологія. — К., 1977. — вип. 21. — С. 59–62.
132. Телегин Д. Я., Круз В. А. Отчет о работе Киевской экспедиции в 1966 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1966/1.
133. Телегин Д. Я., Круз В. А., Нужный Д. Ю. Отчет о работе археологической экспедиции «Славутич» в 1979 г. В зоне Каневского водохранилища, низовья Десны и в Надпорожье. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1979/18.
134. Телегин Д. Я., Круз В. А. Раскопки и разведки неолитических поселений в зоне Киевского водохранилища (Отчет о работе в 1965 г.) // НА ІА НАНУ. — № 1965/1.
135. Телегин Д. Я., Нужный Д. Ю., Петропавловский А. Б. Отчет о работе экспедиции «Славутич» в 1984 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1984/36.
136. Телегин Д. Я., Титова Е. Н. Отчет о работе археологической экспедиции «Славутич» в зоне Каневского и Кременчугского водохранилища в 1981 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1981/24.
137. Телегин Д. Я., Титова Е. Н. Отчет о работе археологической экспедиции «Славутич» в 1982 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1982/1.
138. Трипільська культура. Т. I. — К., 1940.
139. Філок О. В.; Осадчий Р. М., «Звіт. Охоронно-рятувальні дослідження багаточислової пам'ятки біля села Ходосівка Обухівського району Київської області 1996 р.» НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1996/77.
140. Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена — К., 1913.
141. Хвойка В. В. Каменный век Среднего Поднепровья // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г. — М., 1901. — Т. 1. — С. 736–812.
142. Хвойка В. В. Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры // Записки Российского археологического общества. — С. — Пб., 1904. — Т. V. — С. 1–26.
143. Цвек Е. В. Гончарное производство племен Трипольской культуры // Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине. — К., 1994. — С. 55–95;
144. Цвек Е. В. Домостроительство и планировка трипольских поселений (по материалам раскопок в с. Шкаровка) // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1975. — С. 46–57.
145. Цвек Е. В. Исследования в Буго-Днепровском междуречье // АО 1982 г. — М., 1984. — С. 337
146. Цвек Е. В. Релігійні уявлення населення Трипілья // Археологія. — К., 1993. — № 3. — С. 74–90.
147. Цвек Е. В. Трипільська посудина з антропоморфними зображеннями // Археологія. — К., 1964. — Вип. XVI — С. 76–81.
148. Цвек Е. В. Трипільське поселення поблизу с. Шкарівки // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. — К., 1972. — Вип. IV. — С. 76–79.
149. Шапошнікова О. Г. Пам'ятки неоліту та трипільської культури в районі Києва // Археологія. — К., 1953. — Т. VIII. — С. 138–147.
150. Шендрік Н. І. Довідник з археології України (Київська область). — К., 1977.
151. Шишкин Р. Г. Отчет об археологических разведках экспедиции Киевского Пединститута в бассейнах рек Стугны и Ирпени // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1990–91/46.
152. Шишкин Р. Г., О. В. Петраускас Работы археологической экспедиции КГПИУ на правобережной Киевщине в 1994 году // Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 років. — К., 2000. — С. 179–180.
153. Шишкин Р. Г., Лисенко С. Д. Розкопки і розвідкові роботи у краї в 1993–94 роках // Науково-інформаційний бюлетень Фастівського державного краєзнавчого музею. — Фастів, 1996. — № 6. — С. 21–26.
154. Шмаглій Н. М., Е. А. Петровская Отчет о разведках на территории Каневского водохранилища за 1960 г. // НА ІА НАНУ. Ф.е. № 1960/26.
155. Шовкопляс А. М. Керамические комплексы с горы Кислевки в Киеве // Краткие сообщения Института археологии. — К., 1957. — Вып. 7. — С. 100–103.
156. Шовкопляс А. М. Отчет об археологических разведках на территории Киева в 1975–1976 гг. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1975–76/146.

*Е. В. Овчинников
М. В. Квітницький*

КИРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

1. с. Березівка Гайворонський р-н Розташоване біля с. Березівка Гайворонського р-ну Кіровоградської обл., на плато лівого високого берега р. Південний Буг. Відкрито і досліджувалося Даниленко В. М. (1955), Цибековим В. П. (1960), експедицією Інституту археології НАНУ під керівництвом О. В. Цвек (1989–99). Площа пам'ятки біля 10 га. Виявлено залишки наземних та заглиблених жител. Етап ВІ. 21, с. 182–192.; 20, с. 51–53.
2. м. Гайворон Гайворонський район Поселення раннього етапу трипільської культури на околиці міста, в районі залізничного мосту. Площа біля 14 га. Розкопки М. Л. Макаревича 1959–60 рр., розвідка Відейка М. Ю. 1987 р. Досліджено ділянки культурного шару. 8, с. 209
3. о. Солгугів (Гайворон-Поліжок) На острові навпроти м. Гайворон Розкопки В. М. Даниленка 1960 р. Виявлено матеріали трипільської культури етапів А та СІІ. 4, с. 111–114.

4. с. Жакчик Гайворонський р-н
В районі села багатопарове поселення. Розкопки В. М. Даниленка 1955 р. Матеріали трипільської культури етапу VI.
4, с. 19–120.
5. смт. Завалля Гайворонський р-н
уроч. Козачий Яр
Поселення знаходиться у 2 км на північний захід від смт. Завалля, на верхній надзаплавній терасі р. Південний Буг. Розвідка Місютинського В. В., 80-ті рр. Виявлено кераміку та знаряддя праці. Етап VI.
12, с. 22–23.
6. с. Могильна Гайворонський район
Могильна I
Поселення знаходиться на схилі правого берега р. Могілянки. Відкрито (1950–51) краєзнавцем Гасюком М. С., обстежено Відейком М. Ю. під час розвідки експедиції Інституту археології НАНУ (1987). М. С. Гасюк помітив рештки 4 наземних глинобитних жител у вигляді скупчення обпаленої обмазки. Зараз пам'ятку знищено посадкою лісу. Серед підйомного матеріалу фрагменти кухонних горщиків із защипним орнаментом, горщиків, орнаментованих заглибленими лініями, грушоподібних посудин, а також два фрагменти антропоморфної пластики із заглибленим орнаментом. Етап А.
2, с. 67–71; 3, с. 173–175.
7. Могильна 2
Поселення розташоване на похилому правому березі р. Могілянки навпроти впадіння в неї струмка. Відкрито (1950–51) краєзнавцем Гасюком М. С., обстежено Відейком М. Ю. під час розвідки експедиції Інституту археології НАНУ (1987). У 1993 Дудкіним В. П. проведено археолого-магнітометричні дослідження. На площі 2 га зібрано підйомний матеріал: фрагменти кераміки, знаряддя праці, кістки тварин. Етап А.
2, с. 67–71; 3, с. 173–175.
8. Могильна 3
Поселення знаходиться за 1,5 км вгору вздовж струмка, який впадає зліва у р. Могілянку навпроти поселення Могильна 2. Відкрито (1950–51) краєзнавцем Гасюком М. С., обстежено М. Ю. Відейком під час розвідки експедиції Інституту археології НАНУ (1987).
У 1993 Дудкіним В. П. проведено археолого-магнітометричні Площа поселення, за даними магнітної зйомки, – 7 га. Знайдено кілька фрагментів кухонного посуду від горщиків та глечика, а також три фрагменти антропоморфної пластики, два фрагменти від великих фігурок, одна орнаментована заглибленими лініями, інша без орнаментів, а також сидіння від моделі стільця – трону. Етап А.
2, с. 67–71; 3, с. 173–175.
9. Могильна 4 – поселення розташоване біля с. Жакчик на лівому березі р. Могілянки Відкрито (1950–51) краєзнавцем Гасюком М. С. Підйомний матеріал зібрано на площі I га.
2, с. 67–71; 3, с. 173–175.
10. с. Федорівка Добровеличківський район
Поселення розташоване в 3 кілометрах на схід від р. Синюха та в 1 км на північ від села Федорівка між хуторами Михайлівка та Бодриківка. Відкрито Л. Д. Проскоченку 1968 р. Досліджено в різний час розвідками О. В. Цвек, В. О. Круца та С. М. Рижова; Л. В. Суботіна та К. І. Добровольського. В літературі зустрічається під назвою Михайлівка. Розміри поселення – 700×500 м. На аерофотознімку поселення займає мис повністю, має вигляд овалу, що витягнувся вздовж яру. 1993 р. В. П. Дудкін провів археолого-магнітометричні дослідження, складено план частини поселення. Віднесено до володимирівської групи, етап VII.
23, рис. 3; 15, с. 6.
11. с. Лубенці Кам'янський район
На схилі плато правого берега р. Тясмин виявлено залишки поселення. Розвідки Черкаського музею 1928 р. Етап СІІ (За М. Л. Макаревичем).
Мак, с. 111
12. с. Фларківка Кам'янський р-н
На території Мотронинського городища виявлено кераміку з шнуровим орнаментом, прясла, сокири з кременю. Матеріали городського типу (за М. Л. Макаревичем).
ІІ, с. 111.
13. с. Велика Андрусівка Ново-Георгіївський район
уроч. Каменувате.
Сліди поселення трипільської культури пізнього етапу.
1, с. 234.
14. с. Вільшанка Ново-Архангельський район
В похованнях у курганній групі, яка розташована в околицях села (кургани 2, 3) виявлено кераміку пізнього етапу трипільської культури. Розкопки Д. М. Щербаківського. Етап СІІ.
6, с. 132–133.
15. с. Володимирівка Ново-Архангельський район (кол. Підвисоцький район).
Володимирівка
Поселення розташоване на південній околиці с. Володимирівки Розміщене на плато високого правого берега р. Синюхи – лівій притоки Південного Бугу. З півночі обмежене струмком Бондарка, з південного сходу – стародавньою балкою. Відкрите М. К. Якимовичем (1925). Розкопки проводилися: 1927–28 співробітниками Уманського краєзнавчого музею; 1935–38 експедицією Інституту історії матеріальної культури АН УРСР під керівництвом Магурі С. С. разом з Уманським краєзнавчим музеєм; 1939–40 та 1946–47 Трипільською експедицією Інституту археології АН УРСР та Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом Пасек Т. С.; 1989–90 Трипільською археологічною експедицією Державного історичного музею УРСР (тепер Національний музей історії України) під керівництвом Якубенко О. О. К. В. Шишкін дешифрував аерофотознімки, визначив площу поселення (біля 100 га) і встановив його панування: кільцева структура з поквартальною забудовою в центрі. Всього на поселенні виявлено сліди понад 200 жител, з них досліджено розкопками 29 (27 наземних та 2 напівземлянки). Епонімне поселення пам'яток володимирівської групи. Етап VII.
14, с. 79–108; 23, с. 73; 26, с. 61–67.
16. Володимирівка II
Біля ґрунтової дороги з с. Підвисоке на с. Володимирівка, в районі перетину з ЛЕП виявлено обмазку від жител трипільської культури. Розвідка М. Ю. Відейка 2002 р.
17. с. Кам'яне Ново-Архангельський

- район
В районі села є поселення трипільської культури етапу ВІІ, посудина з якого зберігалася в місцевому народному музеї.
18. с. Левківка Ново-Архангельський район
На правому березі р. Синюхи, навпроти с. Мацькове, багаточислове поселення. Є горизонт трипільської культури.
16, с. 105–106.
19. с. Небелівка Ново-Архангельський район
Розташоване між селами Небелівка та Оксанине, займає трикутний у плані мис, утворений злиттям двох струмків. Епонімна пам'ятка небелівської групи. Виявлено розвідкою В. А. Стефановича. В 80-ті рр. обстежено М. М. Шмаглієм та В. О. Круцом. Поселення частково загальна площа визначена на підставі збору підйомних матеріалів (близько 300 га). Небелівка є другим за розмірами та площею після Тальянок поселенням трипільської культури. Планування поселення в загальних рисах встановлене Шинкіним К. В. за допомогою аерофотозйомки. Етап ВІІ.
16, с. 107; 23, рис. 3–1; 24, с. 124–130.
20. с. Перегонівка Ново-Архангельський район
На півн. схід від села на правому березі р. Ятрань поселення трипільської культури площею біля 100 га.
16, с. 109.
21. с. Підвисоке Ново-Архангельський район
Поселення трипільської культури на території села.
16, с. 110.
22. с. Полонпете Ново-Архангельський район
На південній околиці села в ур. Ланка біля залізної дороги сліди поселення трипільської культури. Розвідка В. А. Стефановича 1961 р. Виявлено кераміку із заглибленим орнаментом, фрагменти біноклеподібної посудини і антропоморфну статуетку.
16, с. 111.
23. с. Свердликівка Ново-Архангельський район
Поселення трипільської культури в районі села руйнується кар'єром.
24. с. Серезліївка Ново-Архангельський район
Поховальні пам'ятки трипільської культури (етап СІІ), виявлені під курганами біля с. Кіровоградської обл. Щербаківським Д. М. були досліджені 12 курганів (1904), розташованих на мисі, утвореному р. Кагарлик та струмком. У курганах № 4 та № 7 виявлено поховання, віднесені до трипільської культури. Епонімна пам'ятка серезліївського типу. Етап СІІ.
25, с. 7–19; 13, с. 68 (рис. 3–1).
25. с. Текліївка Ново-Архангельський район
В 2 км на північ від села сліди поселення трипільської культури.
16, с. 114.
26. с. Андріївка Новомиргородський район
Поселення розташоване на мисі, утвореному балкою і правим берегом р. Гепурки. Відкрито С. С. Гамченко (30-ті рр.), обстежено О. В. Цвек 1987 р. Площа поселення біля 80 га. Виявлено залишки наземних жител, кераміку із заглибленим орнаментом та розписом. Етап ВІІ.
19, с. 40.
27. с. Коробчино Новомиргородський район
Розташоване на західній околиці села, на правому березі р. Велика Вись. Виявлене П. І. Озеровим. Обстежено експедицією Інституту археології НАНУ під керівництвом Цвек О. В. (1988), розкопки проведені 1989–90 рр. Виявлено численні штольні з видобування кременю. На протилежному березі р. Велика Вись знаходилось трипільське поселення Рубаний Міст з численними майстернями з обробки кременю. Вони склали єдиний виробничий комплекс.
22.
28. с. Лекарево Новомиргородський район
Розташоване на мисі, утвореному берегом р. Велика Вись та безіменним струмком. Відкрито красназцем П. І. Озеровим, обстежено О. В. Цвек (1987). Площа біля 40 га. Виявлено залишки наземних
- жител, розташовані по кільком колам. Кераміка з розписом. Етап ВІІ.
19, с. 40–41.
29. с. Петроострів Новомиргородський район
Розташоване у 0,5 км від лівого берега р. Велика Вись на мисі, утвореному вигином балки. Відкрито красназцем П. І. Озеровим, обстежено О. В. Цвек (1987). Площа поселення біля 30–40 га. Виявлено кераміку з розписом, антропоморфну пластику. Етап СІ.
19, с. 41–42.
30. с. Рубаний Міст Новомиргородський район
Розташоване на околиці села, на плато вигинулівого високого берега річки Велика Вись площею біля 50 га. Відкрито П. І. Озеровим. Досліджувалось експедицією Інституту археології НАНУ під керівництвом Цвек О. В. (1988–90). На площі поселення виявлено житла й кременеобробні майстерні. Етап СІ.
22.
31. с. Дерев'янка Онучківський р-н
На поселенні середньостогівської культури виявлено імпорти трипільської культури.
18.
32. с. Єрмолаївка Первомайський район
В кургані 2 на плато над р. Сухий Ташлик в похованні виявлено кераміку пізнього етапу трипільської культури та кам'яну сокиру-молот, уламки статуеток. Розкопки Д. М. Щербаківського.
6, с. 133.
33. с. Данилова Балка Ульянівський район
Розташоване на території села. Займає високій, до 200 м, схил струмка. Відкрито (1949) Е. А. Симоновичем. Виявлено рештки декількох наземних глинобитних жител, розкопано 5 господарських ям та частину заглиблення. Етап А.
16, с. 104–109.
34. с. Луцупове Ульянівського р-ну хут. Гренівка
Поселення трипільської культури розташоване близько хутора, на другій надзаплавній терасі лівого берега р. Південний Буг, у 500 м від руела річки. Досліджено (1948) Середньобузькою експедицією Ін-

- титуту археології НАНУ під керівництвом Макаревича М. Л. Було розкопане одне житло. Етап А. 10, с. 89–95.
- Сабатинівка Ульянівський район
35. Сабатинівка I
Розташоване на території села, на лівому березі Південного Бугу при впадінні у нього р. Синиці. Відкрите (1932) під час розвідки Первомайського музею. Розкопки (1938–39) проводили А. В. Добровольський, Лагодовська О. Ф. (за участю Захарука М. Ю.) у складі експедиції Одеського археологічного музею НАНУ. 1947 розкопки проводив А. В. Добровольський. Виявлено матеріали етапу VI. 7, с. 78–83.
36. Сабатинівка II
Розташоване біля с. Сабатинівка Ульянівського району Кіровоградської обл. на р. Синиці (ліва притока р. Південний Буг), за 300 м від гирла, на схилі третьої річкової тераси висотою 18 м. Поселення відкрите (1939) під час Богесівської експедиції. Розкопки (1947–49) Макаревича М. Л. та Даниленка В. М. Розкопано залишки трьох жител. Ранній етап трипільської культури. 5, с. 134–144; 10, с. 89–95.
37. уроч. Мельнична Круча.
В 1,5–2 км вище по течії від с. Сабатинівка, мисоподібний вигин надзаплавної тераси. Розкопки В. М. Даниленка. Багатошарове поселення, навпроти якого свого часу знайдено неолітичний човен. На глибині 0,5 м зустрінуто фрагменти кераміки трипільської культури. Багатошарова пам'ятка. Є горизонт з матеріалами трипільської культури етапу VI–II. 4, с. 107–108.
- ЛІТЕРАТУРА**
- Археологічні пам'ятки Української РСР. Короткий список. — К.: Наукова Думка, 1966. — 463 с.
  - Бурдо Н. Б. Ранньотрипільські пам'ятки між селами Могильна та Жакчик // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — 1997. — № 1. — С. 67–71.
  - Гасюк М. С. Разведки раннетрипольских поселений у с. Могильна // КСИИМК. — 1954. — Вып. 54. — С. 173–175.
  - Даниленко В. Н. Неолит Украины. — К.: Наукова Думка, 1969. — 259 с. 5.
  - Даниленко В. М., М. Л. Макаревич Дослідження на II Сабатинівському поселенні в 1949 р. культури // АП УРСР. — 1956. — Т. 6. — С. 134–144.
  - Дергачев В. А., Манзура И. Погребальные комплексы позднего Триполья. — Кишинев: Штиница, 1991. — 334 с.
  - Добровольський А. В. Перше Сабатинівське поселення // АП УРСР. — 1952. — Т. 4. — С. 78–83.
  - Збенович В. Г. Ранній етап трипольської культури на території України. — К.: Наукова Думка, 1989. — 332 с.
  - Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — К.: Наукова Думка, 1974. — 168 с.
  - Макаревич М. Л. Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури // АП УРСР. — 1952. — Т. 4. — С. 89–95.
  - Макаревич М. Л. Матеріали к карте трипольской культуры // Рукопись. Архив М. Л. Макаревича. — 128 с.
  - Мисютинский В. В. Поселения трипольской культуры в среднем течении р. Южный Буг // Первая Правобережная краеведческая конференция. — Кировоград, 1988. — С. 20–23.
  - Мовша Т. Г. К вопросу о трипольских погребениях с обрядом труположения // Матеріали п исследование по археологии Юго-Запада СССР и Румынской народной республики. — Кишинев, 1960. — С. 68.
  - Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. — М. — Л., 1949. — № 10. — С. 79–108.
  - Рижов С. М. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело. — Автореферат канд. Дисс. — К., 1999. — 18 с.
  - Стефанович В. А., О. П. Диденко Археологические памятники Уманщины. — Умань, 1968. — т. 1. — 311 с.
  - Сымонович Э. А. Раннетрипольское поселение Данилова Балка // КСИИМК. — 1951. — Вып. 39. — С. 104–109.
  - Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К.: Наукова Думка, 1973. — 170 с.
  - Цвек Е. В. Група трипольских поселений в бассейне реки Большая Высь // Первая Правобережная краеведческая конференция. — Кировоград, 1988. — С. 40–42.
  - Цвек О. В. Нові дослідження багатошарового поселення східнотрипільської культури Березівка на Південному Бугі // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. — К., 1999. — С. 51–53.
  - Цыбесков В. П. Некоторые итоги исследования Березовского поселения // Матеріали по археологии Северного Причерноморья. — О., 1971. — Вып. 7. — С. 182–192.
  - Цвек О. В., Мовчан І. І. Охоронні дослідження пам'яток культури Трипілья-Кукутені // Охоронні дослідження пам'яток археології на Україні: Тез. доп. конф. — Вінниця, 1990.
  - Шинькін К. В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія. — 1985. — Вып. 52. — С. 72–78.
  - Шмаглій М. М., Відейко М. Ю. Трипільські поселення на Черкащині // Археологія. — 1985. — 1992. — № 3. — С. 124–130.
  - Щербаківський Д. М. Раскопки курганов на пограничьи Херсонской и Киевской губерний // АЛЮР. — 1905. — Т. 1–2. — С. 7–19.
  - Якубенко О. О. Охоронні розкопки трипільського поселення Володимирівка (Кіровоградська область), проведені у 1989–1990 роках // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. — К., 1992. — С. 61–67.

КРИМСЬКА АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА

1. с. Заозерне Євпаторійський р-н
В похованні кургана 17 виявлено статуетку серезліївського типу. Розкопки В. О. Калмикова та ін. 50-ті рр. Матеріали в Євпаторійському музеї.
1, с. 40; 2, с. 140.
2. с. Рисове Краснопереконського району
В кургані 1 при впусконому дитячому похованні 69 виявлено горщик з відмудленої глини. Розкопки

О. А. Щепинського 1963 р.
2, с. 139–140; 3, с. 168; 4, с. 131–132, рис. 49, 11.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дергачев В. А. Памятники Позднего Триполья. — Кишинев, Штиинца, 1980. — 206 с.
2. Дергачев В. А. В. Г. Манзура Погребальные комплексы Позднего Триполья. — Кишинев, Штиинца,

1991. — 334 с.

3. Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — К.: Наукова Думка, 1974. — С. 168
4. Щепинский А. А. Черепанова Е. Н. Северное Прииславье в V–I тысячелетиях до н.э. — Симферополь, 1969.

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

1. с. Підгірці Бродівського району уроч. Городисько
Багатошарове поселення, розташоване на південь від села, поблизу хутора Пліснесько. Розкопки І. Д. Старчука у 1947 р. та Р. С. Багрія у 1971–1972 рр. Під час розкопок давньоруського городища виявлено залишки трипільського культурного шару, представлені окремими уламками кераміки. Матеріали і документація зберігаються у ЛІМ, документація розкопок 1947 р. — в ІСН АН УРСР, розкопок 1971–1972 рр. — у ЛІМ. Пізній етап трипільської культури.

2. с. Підберезці Пустомитівського району
Поселення розташоване на південній околиці села, на південному пологому схилі над заболоченою долиною. Виявлено розвідкою Д. Н. Козака у 1972 р. На поверхні зібрано кілька фрагментів кераміки, крем'яних знарядь та відщепів. Пізній етап трипільської культури.
1, с. 246.

3. с. Вишнівка (колишня Завишня) Сокальського району.
Знайдено амфору з біхромним розписом на території цегельні. Етап СІ.
1, с. 232, 2, рис. 83, 8.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. — К.: Наукова Думка, 1981. — 310 с. —
2. Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. — М. — Л., 1949. — № 10. — С. 79–108.

СКОРОЧЕННЯ

ІСН АН УРСР — Інститут суспільних наук Академії наук УРСР (Львів).
ЛІМ — Львівський історичний музей.

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

1. смт. Костянтинівка Арбузинський район
Костянтинівка І
В районі села сліди поселення трипільської культури етапу СІІ.
1, с. 236.
2. Курганний могильник
На південь від шосе Миколаїв — Київ досліджено курганну групу. В кургані І два найдавніші насипи пов'язано з похованнями трипільської культури. Розкопки Миколаївської експедиції ІА АН УРСР 1981 р., дослідження О. Г. Шапошнікової, Н. Д. Довженко,

М. О. Чмихова.
8, с. 42–43; 11, с. 62.

3. уроч. Ташлик ІІ
Багатошарове поселення, в тому числі виявлено матеріали різних етапів трипільської культури. Розкопки О. Г. Шапошнікової, 1979–80 рр.
8, с. 41.
4. хут. Бузький Арбузинський район Ур. Кременчук.
Виявлено декілька фрагментів мальованого посуду усатівського типу. Роботи Бузької експедиції

1932 р.
4, с. 167; 6, с. 106.

5. м. Південноукраїнка Арбузинський район уроч. Пугач
Поселення розташоване на південній околиці села по обидві сторони старої балки. Відкрито К. І. Красильниковим 1979 р. Досліджувалося Миколаївською експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О. Г. Шапошнікової в 80-ті рр. Біля костриці виявлено матеріали раннього етапу трипільської культури та савранської фази

- бугодністровської культури. Виявлено також матеріали етапу СІ. 5, с. 209; 8, с. 42; 10, с. 86–97.
6. уроч. Гард
Поселення на першій надзаплавній терасі р. Південний Буг. Дослідження М. Т. Товкайла 80-х рр. Багатошарова пам'ятка: в тому числі матеріали раннього етапу трипільської культури. Виявлено також матеріали етапу СІ. 9, с. 191–194.
7. с. Петропавлівка Братський район Курганна група на лівому березі р. Мертвод. Розкопки О. Г. Шапошнікової 1977 р. В похованні виявлено дві статуетки серезліївського типу. 3, с. 134; 7, с. 44, прим. 2
- с. Богданівка Доманівський район ур.Гард
Багатошарове поселення на краю плато. Розкопки В. М. Даниленка 1949 р., Є матеріали трипільської культури етапу СІ. 2, с. 139–142.
9. ур.Гард 3
Багатошарове поселення: неоліт, ранній етап трипільської культури. Виявлено також матеріали етапу СІ. Розташоване на плато над р. Південний Буг. Дослідження М. Т. Товкайла 80-х рр. 9, с. 191–194.
10. ур.Гард 4
Багатошарове поселення: неоліт, ранній етап трипільської культури. Виявлено також матеріали етапу СІ. Розташоване на плато над р. Південний Буг. Дослідження М. Т. Товкайла 80-х рр. 8, с. 42; 9, с. 191–194.
11. Курган 4 пох. 2.
В кургані 2 виявлено поховання з матеріалами етапу СІ трипільської культури. 8, с. 42.
12. с. Виноградний Сад. Доманівський район
Під час дослідження поселення бронзового віку І. М. Шарафутдиноваю виявлено матеріали трипільської культури. 8, с. 42.
13. с. Грушівка Доманівський район
На острові навпроти села багатошарове поселення, є матеріали трипільської культури етапу СІ. 8, с. 42.
14. с. Красеньке Кривоозерський р-н
Поселення знаходиться на острові р. Південний Буг. Відкрите співробітниками Миколаївського краєзнавчого музею. В 60-ті рр. Етап А. 5, с. 209–210.
15. с. Баратівка Новобузький район Курган 1, поховання 16. Розкопки Н. Г. Єлагіної 1968 р. та Петренка В. Г. Виявлено глиняну та кістяну статуетки серезліївського типу. 6, с. 102, 106–107.
16. с. Новорозанівка Новобузький р-н Багатошарове поселення на правому березі р. Інгулець. Дослідження О. Г. Шапошнікової, І. М. Шарафутдиноваї 1967 р. Виявлено матеріали трипільської культури етапу ВІІ. 12, с. 52–66.
17. с. Єрмолаївка Первомайський р-н В кургані 2 на плато р. Сухий Ташлик досліджено поховання з матеріалами етапу СІ трипільської культури. Розкопки І. І. Світенко 1955 р. Знайдено пластику серезліївського типу. 3, с. 133–134.
- с. Спінюхин Брід Первомайський район ур.Миколина Брояка
Багатошарове поселення на березі р. Чорний Ташлик. Розкопки Даниленка В. М. 1955 р. Виявлено матеріали трипільської культури. 2, с. 134–139.
19. с. Снегірówka, райцентр
На правому березі р. Інгулецьна полі А. В. Добровольський виявив 1923 р. фрагмент кераміки усаївського типу. 4, с. 168.
4. Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — К.: Наукова Думка, 1974. — 168 с.
5. Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К.: Наукова думка, 1989. — 332 с.
6. Лагодовська О. Ф. Пам'ятки усаївського типу // Археологія. — К.: Вид-во АН УРСР, 1953. — Т. 8. — С. 95–108:
7. Николова А. В., Рассмакин Ю. Я. О позднеэолитических памятниках Правобережья Днепра // СА. — 1985. — № 3. — С. 31–56.
8. Мовша Т. Г. Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту — ранньобронзового віку // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 36–51.
9. Товкайло М. Т. До питання про взаємини населення буго-дністровської та ранньотрипільської культур // Раннеземледельческие поселения-гиганты на Украине.- К., 1990. — С. 191–194.
10. Шапошнікова О. Г., Н. Т. Товкайло Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач на Южном Буге // Первобытная археология. Поиски и находки. — К.: Наукова Думка, 1989. — С. 86–97.
11. Шапошнікова О. Г., В. Н. Фоменко Довженко Н. Д. Ямная культурно-историческая область (Южно-бугский вариант) // САИ. — К.: Наукова Думка, 1986. — Вып. В1–3. — 158 с.
12. Шапошнікова О. Г. Шарафутдинова И. Н. Новорозановское многослойное поселение // Древности Понгугля. — К.: Наукова Думка, 1977. — С. 52–66.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологічні пам'ятки Української РСР. Короткий список. — К.: Наукова Думка, 1966. — 463 с.
2. Даниленко В. Н. Неолит України. — К.: Наукова Думка, 1969. — 259 с.
3. Дергачев В. А., Манзура И. Погребальные комплексы позднего Триполья. — Кишинев: Штиинца, 1991. — 334 с.

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

- м. Ананьїв
1. Ананьїв II (уроч. Майнова Балка). Розташовано на низькому положистому місці, у 3–3,5 км до півночі – півн.-сходу від центра села. Розвідка ОГУ 1976 р. У верхньому шарі розвідницької траншеї, закладеної на поселенні культури лінійно-стрічкової кераміки в місці найбільшої концентрації матеріалу, виявлені фрагменти пізньотрипольської кераміки. Лише один фрагмент досить певнено датується першою половиною періоду СІ. 14, с. 103–114.
  2. с. Амури Ананьївський район
На високому терасоподібному уступі правого берега долини р. Журавка (правий приплив р. Тигул), у 350 м на захід від південно-західної окраїни села. Відкрито розвідкою ОАМ у 1956 р. Розміри поширення матеріалу 150×50–60 м, поселення витягнуте по вершині мису по лінії північний захід – південний схід, розорюється. Зібрано уламки кераміки, окремі шматки обпаленої обмазки. Фрагменти кераміки невиразні (кілька фрагментів стінок і віночка), належать ліпним посудинам виготовленим з жовтої, добре відмудленої глини з домішкою дрібного піску. Можна зарахувати до розвинутого Трипілля. 14, с. 103–114.
  3. с. Велика Боярка Ананьївський р-н
Поселення на краю 7–8 метрового терасоподібного уступу правого берега долини р. Тигул, у 100 м до заходу від західного краю села. Відкрито розвідкою ОАМ у 1956 р. В даний час частково зруйновано кар'єром і зайнято під будівлі тваринницької ферми. Нечисленний підйомний матеріал зібраний у краю й в осипах стінок кар'єру. Це невеликі фрагменти стінок і дна ліпних тонкостінних посудин з добре відмудленої глини, які віднесені до розвинутого Трипілля. Тут же матеріали епохи бронзи і перших століть н.е. 14, с. 111.
  4. с. Гандрабури Ананьївський район
Гандрабури
Трипільське поселення на схилі виступу плато, у 1,1 км на південний захід від південного краю правобережної частини села. Відкрито І. С. Морозом у 1965 р. Розміри 250×200 м, поселення розташовано уздовж схилу балки. На оранці простежені залишки близько 10. Розміри док, розташованих по колу. Матеріал можна зарахувати до етапу Трипілля СІ, (петренська група). 14, с. 110.
  5. Гандрабури II
Поселення на правому схилі виступу плато, у 0,9 км на південний захід від південного краю правобережної частини села. Відкрито І. С. Морозом у 1959 р. Розміри 500×100 м. Розташовано по лінії північний схід – південний захід. Зібраний матеріал дозволяє датувати пам'ятку кінцем середнього – початком пізнього етапу Трипілля. 14, с. 112–113.
  6. Гандрабури III
Поселення на місці лівого берега Точилівської балки, у 350–500 м на північній захід від північної окраїни лівобережної частини села. Відкрито в 1989 р. розвідкою Буго-Дністровської експедиції ІА АН УРСР. Розміри 200×100 м. Матеріал відноситься до кінця ВІІ – початку СІ. 14, с. 113.
  7. Гандрабурська Балка II
Поселення на схилі лівого берега Гандрабурської балки, у 750 м на північний захід від східної окраїни лівобережної частини села. Відкрито у 1989 р. розвідкою Буго-Дністровської експедиції ІА АН УРСР. Розміри близько 150×100 м. Попередньо можна зарахувати до розвинутого Трипілля. 14, с. 113.
  - с. Липецьке Ананьївський район
  8. Липецьке II.
Поселення на левому березі балки, що впадає праворуч у долину р. Липиця, на східній окраїні села. Розвідки ОГУ 1976 р. Розміри 150×70–80 м. Нечисленні фрагменти можна зарахувати до столової кераміки розвинутого трипілля. 14, с. 111.
  9. Липецьке.
Поселення на високому місці в 100 м до сходу від північно-східної окраїни села на площі 60×30 м знайдено кілька дрібних фрагментів стінок столових посудин трипільської культури. 1989 р. на території пізньомезолітичної пам'ятки знайдено матеріали, що відносяться до трипільської культури. 14, с. 111–112.
  - с. Ново-Георгіївка Ананьївський район
  10. Ново-Георгіївка I
Поселення на терасоподібному уступі правого берега Майнової балки, у 0,9 км на південний схід від південно-східної окраїни села. Відкрито у 1989 р. розвідкою Буго-Дністровської експедиції ІА АН УРСР. Зібрано кілька фрагментів стінок. На одному уламку збереглися залишки ручки-вухка. На одному фрагменті простежені сліди білого облицювання і гребінцеві відбитки. Трипілля ВІІ. 14, с. 114.
  11. Ново-Георгіївка II.
Поселення на високому місці, у 2,3 км на схід – південний схід від села ставка. Відкрито у 1989 р. розвідкою Буго-Дністровської експедиції ІА АН УРСР. Кілька фрагментів стінок ліпних посудин з добре відмудленої глини попереду датуються періодом розвинутого Трипілля. 14, с. 114.
  - с. Точилово Ананьївський район
  12. Поселення на високому вододільному місці лівого берега балки Точилівської, у 100 м на південний схід від садів села, що знаходяться на лівому березі балки Дупе Дял. Відкрито учителем В. П. Чебаном у 1965 р. Розміри 500–550×200–250 м. На краю північно-західної частини поселення виявлені залишки двох Розміри док. Знайдено уламки столових посудин, прясьельце. Датується кінцем етапу ВІІ – початком СІ. 14, с. 113.
  13. Точилово II.
Поселення на терасоподібному уступі Точилівської балки, у 1,2 км на південний схід від південно-східної окраїни села. Відкрито розвідкою Буго-Дністровської екпе-

- диції ІА АН УРСР. Розміри 150×50–60 м. Середній етап трипільської культури. 14, с. 113
- с. Барсуки Балтський район
14. Барсуки II.
Поселення у 200 м на південь від західної окраїни села на схилі балки, що впадає в р. Кодима. Розвідки 1973 р. Розміри близько 1 га. Виявлено грудки обпаленої глини і фрагменти кераміки. Трипілля VII–СІ. 16, с. 136.
15. Барсуки III.
Поселення у 500 м на захід від села, на північному схилі балки, припливу Кодими, в 1 км від траси Кодима–Балта. Розміри близько 1 га. Середнє Трипілля. Розвідки 1973 р. 16, с. 136.
16. Барсуки IV.
Поселення у 100 м на північний захід від села, у 800 м на захід від дороги Барсуки–Саражинка. Розміри близько 24 га. Розвідка 1973 р. Виявлено фрагменти кераміки, осколки кременя, шматки обпаленої глини. Кінець VII–СІ. 16, с. 136.
17. с. Бендзари Балтський район
Поселення на території колгоспного саду, на березі балки Глибокий Яр. Розміри поширення знахідок 120×30 м. Виявлено фрагменти кераміки з розписом чорної фарб і прокресленим орнаментом. Кінець етапу VII. 5, с. 101.
18. с. Гольма Балтський район
Гольма I.
Поселення розташовано навпроти кошари. Розміри 25×50 м. 5, с. 101.
19. Станіславка (Гольма II).
Поселення на західній окраїні села, напроти греблі місцевої ГЕС. У 1986 р. М. Ю. Відейком проведені охоронні дослідження в складі Трипільська експедиції ІА АН УРСР. Розміри біля 4 га. Під час розвідки 1986 р. виявлено не менш 12-ти плям обпаленої обмазки від жител. Фрагменти посудин прикрашені борознистим орнаментом, частина з розписом. Датується етапом VII. 5, с. 99.
- с. Єфтодія Балтський район
20. Єфтодія I.
Поселення на схилі берега р. Кодима, у 100 м від ферми. Розміри 70×50 м. Зібрано кілька фрагментів кераміки, що відносяться до розвинутого Трипілля. Розвідки 1973 р. 16, с. 139–140.
21. с. Коритне Балтський район
Поселення, що за описом Гамченко С. С. займає «північно-західну окраїну схилу верхньої тераси Балтської сторони Коритнянської балки, у яру при урочищі «Гуркова могила». Відкрито С. С. Гамченко 1909 р. Були виявлені рештки трьох жител у вигляді залишків обпаленої глини прямокутної форми. Фрагменти кераміки з розписом і вирізьбленим орнаментом. Відносяться до етапу VII
22. с. Кринички Балтський район
Поселення на лівому березі балки, у якій розташоване сіло, на плато і на особистих садибах. Відкрито 1909 р. С. С. Гамченко. Було досліджено залишки 11 об'єктів у вигляді залишків випаленої глиняної обмазки. Матеріал представлений виробами з кременю, кістки, кам'яними знаряддями. Фрагменти посуду різних форм з розписом чорною фарбою.
23. с. Немирівське Балтський р-н
Поселення у 0,5 км на північний захід від західної окраїни села, на високому схилі другої надзапальної тераси р. Кодими. Відкрито розвідкою 1973 р. Відейко М. Ю. 1986 р. проведені охоронні розкопки. Розміри 40 га. Простежено рештки будівель, що розташовані по колу. Під час досліджень було відкрито рештки двох жител і ями господарського призначення. Матеріал представлений фрагментами кераміки з розписом або поглибленим орнаментом. Етап VII 16, с. 136–137; 4, с. 18–25.
- с. Обжилоє Балтський район
24. Уроч. Придачин Яр.
Поселення на місці, при впадінні в долину р. Кодима Будейської балки і Придачина Яру, у 200 м на захід від ферми. Зібрано фрагменти кераміки, що відносяться до розвинутого етапу трипільської культури. 16, с. 140.
25. с. Оленівка Балтський район
Оленівка II
Поселення на східній окраїні села, на пологішому місці. Зібрано нечисленний матеріал: фрагменти кераміки з монохромним розписом та заглибленим орнаментом. Розвинене трипілля. Розвідка 1973 р. 16, с. 140.
26. с. Пасіцели Балтський район
Поселення розташоване на південний схід від села біля дороги на с. Точилове, на місці лівого берега р. Тілігул. 7, с. 31.
- с. Перельоти Балтський район
27. Широценне.
Поселення у 5 км на південь від села на березі балки Широценної. Розміри 200×100 м. Зібрані фрагменти посудин, на деяких збереглися сліди розпису чорною фарбою. Розвинуте Трипілля. 5, с. 101.
- с. Піщана Балтський район
28. Піщана II.
Поселення на західній окраїні села, на пологішому березі р. Савранки. Виявлено зруйновану. Розміри дку. Розміри залягання обпаленої глини 10×7 м. Матеріал: фрагменти посудин зі слідами чорної фарби. Форми: біконічні горщики, грушоподібні посудини, конічні миски. Кінець Трипілля VII – початок СІ. 5, с. 134.
29. Піщана III.
Поселення за 1 км на захід від західної окраїни села на березі р. Савранки. Розміри 250×30 м. Знахідки: грудки обпаленої глини й уламки кераміки з відмуленої глини від грушоподібних посудин з ручками–вухками, конічних і напівферичних чаш. Кінець середнього – початок пізнього Трипілля. 16, с. 134.
- с. Пужайкове Балтський район
30. Шляхова I.
Поселення на захід від села, на південному березі балки, що впадає в ріку Смолянку. Розвідка Станко В. Н., Бурдо Н. Б. 1973 р. На момент знахідки неоране. Нечисленний матеріал представлений уламками кременю і фрагментами посудин з добре відмуленої глини. Знайдено уламок прясельця. Розвинуте Трипілля. 16, с. 142.
31. с. Ракулове Балтський район
Поселення трипільської культури. 18, с. 249.
- с. Саражинка Балтський район
32. Грабовський Яр III.

- Поселення на довгому мисі, утвореному двома балками, що впадають праворуч у р. Смолянка і на протилежному березі річки в 400 м на південний захід від села. Розміри поширення знахідок на мисі – 500 кв.м, виявлені два скупчення обпаленої глини (5×10 м). На протилежному березі простежені залишки шести будівель. Знахідки представлені уламками посудин з добре відмудленої глини та з маси з домішкою товченої черепашки. Кінець середнього – початок пізнього Трипілля. 16, с. 141–142.
33. с. Ухожани Балтський район
Поселення у 0,1 км на північний схід від східної окраїни села на мисі лівого берега р. Смолянки. Розміри 350×80 м. Розвідка 1973 р. Виявлено грудки обпаленої глини з відбитками дерева, фрагменти кераміки і вироби з кременю. Кераміка: фрагменти посудин з добре відмудженої глини з залишками розпису по світлому ангобі і фрагменти горщиків із сірої маси з домішкою товчених черепашок. Знайдено фрагмент антропоморфної статуетки. Кінець середнього – початок пізнього Трипілля. 16, с. 142–143.
- с. Чернече Балтський район
34. Чернече III.
Поселення у центрі села, на правому схилі балки, що впадає ліворуч у р. Смолянка. Розвідка 1973 р. Виявлено грудки обпаленої глини з відбитками дерева і фрагменти посудин з добре відмудленої глини. Кераміка поділяється на мальовану і прикрашену заглибленим орнаментом. Відноситься до кінця середнього етапу Трипілля. 16, с. 141.
35. с. Садове (кол. Шабалат) Балтський район
Біля с. Шабалат – курган з похованням усатівського типу. 18, с. 250.
36. с. Градениці Беляєвський район
На південній околиці села виявлено сильно зруйноване плантажною оранкою поселення усатівського типу. Розвідка О. І. Мелюкової 1961 р. 11, с. 166.
37. с. Сфимівка Беляєвський р-н
Курганна група з 10 насипів в 1 км на схід від села, на плато високого берега Дністровського лиману. Розкопки експедиції ІА АН УРСР 1968–69 рр., дослідження Шмаглія М. М. та Чернякова І. Т. В кургані 10 виявлено три поховання усатівського типу (№ 5, 8, 10). 8, с. 86–87.
38. с. Ільїнка Беляєвський район
Курганна група на плато правого берега Куяльницького лиману. 1946 р. К. Берняковичем досліджено один курган. В насипу виявлено фрагмент посудини усатівського типу. 8, с. 129.
39. с. Маяки Беляєвський район
Комплексу, який включає городище, ґрунтовий та курганий могильники. Розташовані на мисі високої тераси лівого берега р. Дністер. Городище досліджувалося Збеновичем В. Г. (1964–65, 1970), могильник – Патоковою Е. Ф. та Зінковським К. В. (1974–75), Петренком В. Г. (1986, 1990, 2002–03). Могильник займає площу 300×150 м. Досліджено 46 могил з 56 похованнями. На городищі зафіксовано зольні рови глибиною 1,9–3,8 м, шириною зверху 2,7–5,5 м. Усі рови були пошарово заспані у давнину, в заповненні виявлено кошища, попілом та велика обпаленої обмазки з відбитками дерева, уламки зернотерок, статуетки, кубики, окремі бронзові вироби, фрагменти кераміки та кістки тварин. Етап СІІ. 13, с. 50–124.
40. с. Миколаївка Беляєвський р-н
Група з 3 курганів на південно-східній околиці. Розкопки експедиції ІА АН УРСР 1968–69 рр., М. М. Шмаглія та І. Т. Чернякова. В курганах 1, 2 виявлено 4 поховання усатівського типу. 8, с. 88.
41. с. Усатове Беляєвський район
Комплексу пам'яток до якого входять городище та 4 могильники в Одесі поблизу колишніх сіл Усатове та Великий Куяльник, які зараз в межах міста. Розташований на краю мису плато південної частини берега Хаджибейського лиману. Відкрито Е. Вернером (1912). Досліджувалося Болтенком М. Ф. (1921), потім О. Ф. Лагодовською, Е. Ф. Патоковою, Збеновичем В. Г., В. Г. Петренком. Городище займає ділянку площею 4,7 га над урвищем висотою 50 м. Культурний шар представлений окремими плямами похованого ґрунту, кам'яними ровами («коридорами»), ровиками, ямами, кам'яними закладами, вимостками, зольниками. Біля городища досліджено два могильники, які займали площу в 15 га. Обидва некрополі з курганами та ґрунтовими частинами, один – поблизу городища, другий – відстані. На першому зосереджено найбагатші підкурганні поховання. Досліджено 25 курганів (з понад 50). Характерні стели та монументальні споруди з каменю, в тому числі вимостки, закладки, кромлех. Етап СІІ. 8, с. 89–129.
42. с. Яєски Беляєвський район
Група з 6 курганів на південь від села, на лівому березі р. Турчунук. Розкопки експедиції ІА АН УРСР 1977 р. В одному з курганів виявлено 9 поховань усатівського типу. 8, с. 77.
43. м. Болград Болградський р-н
Курганна група на північний схід від міста. Розкопки експедиції ІА АН УРСР, 1966 р., дослідження Л. В. Суботіна, М. М. Шмаглія. В кургані 6 виявлено поховання усатівського типу. 8, с. 50–51.
44. с. Огородне Болградський р-н Огородне І.
Курганна група з трьох насипів на плато, на південний схід від села. Розкопки експедиції ІА АН УРСР, 1966–67 рр., дослідження Суботіна Л. В. В кургані І поховання 16 – усатівського типу. Виявлено кераміку, а також мідний кинджал з кістяним руків'ям. 8, с. 51–52.
45. с. Семенівка Болградський р-н
Курганна група над Дністровським лиманом. Розкопки Л. В. Суботіна 1975–76 рр. В кургані ІІ виявлено поховання усатівського типу. Знайдено намистини з морських черепашок. 8, с. 76
46. с. Шаболат Болградський р-н
Курганна група досліджена Самоквасовим Д. Я. 1906 р. В кургані І виявлено усатівське поховання. В похованні знайдено три посудини з розписом. 8, с. 77.

47. с. Гиржеве Великомихайлівський район
У 0,3 км до півдня від села на терасі правого берега р. Кучурган багатощарове поселення: з матеріалами трипільської культури. 19, с. 96–103.
48. с. Новокам'янка Ізмаїльський р-н
Курганна група в 1 км на захід від села. Розкопки експедиції ІА АН УРСР, 1971 р., дослідження Алексеевої І. Л. та М. М. Шмаглія. В курганах 1 та 2 виявлено поховання усатівського типу. 8, с. 52.
- с. Суворове Ізмаїльський район
49. Суворове І.
Курганна група з II насипів. Розкопки експедиції ІА АН УРСР, 1970 р., дослідження М. М. Шмаглія та І. Т. Чернякова. В похованні 1 кургану 3 виявлено дві посудини усатівського типу. В кургані 2 виявлено усатівське поховання. 8, с. 52. II с. 169.
50. с. Богате Ізмаїльський район
Курганна група з 4 насипів в 3 км на південний захід від оз. Катлабуг. Розкопки експедиції ІА АН УРСР, 1978 р., дослідження А. В. Гудкової та Алексеевої І. Л. В курганах 1 та 4 виявлено поховання усатівського типу. 8, с. 52.
51. с. Кислиця Ізмаїльський район
Курганна група з 4 насипів у 0,5 км на захід від села. Розкопки 1976 р., дослідження Г. Ф. Чеботаренка. В кургані 1 поховання 5 усатівського типу. 8, с. 52–53.
52. с. Утконосівка Ізмаїльський р-н
Курганна група з 6 насипів. Розкопки експедиції ІА АН УРСР, 1971 р., дослідження Алексеевої І. Л. та М. М. Шмаглія. В курганах 1, 2, 3, 4, 5 основними були поховання усатівського типу. Насипи з кам'яними конструкціями. Виявлено керамічні вироби, металевий кинджал, тесло. 8, с. 52.
53. с. Холмське Ізмаїльський р-н
Курганна група з II насипів в 4 км на південь від села. Розкопки експедиції ІА АН УРСР, 1977–78 р., дослідження Гудкової А. В. та І. Т. Чернякова. В двох – 1 та 5 виявлено поховання усатівського типу.
- 8, с. 57
54. с. Мирне Кілійський район
Курган на південно-східній околиці села. Розкопки Г. М. Тоцева 1972 р. Основне поховання – усатівського типу. Поховання пограбоване в давнину. 8, с. 58.
55. с. Парапори Кілійський район
В кургані 2 виявлено поховання усатівського типу. Розкопки експедиції ІА АН УРСР, 1978 р., дослідження Алексеевої І. Л. 8, с. 53.
56. с. Приморське Кілійський р-н
Курганна група з 3 насипів у 7 км на північ від села. Дослідження Г. Ф. Чеботаренка 1976 р. В кургані 1 основне поховання усатівського типу. 8, с. 58.
- с. Олександрівка Кодимський р-н
57. уроч. Олександрівка.
Крутянська І.
На півн.-західній окраїні села, на місці двох балок, що впадають в однойменну балку. Розміри близько 15 га. Розвідка 1972 р. Простежено скупчення обпаленої обмязки жител, що розташовувалися двома концентричними півколами між краями мису. Знайдено кераміку, кремінні вироби, уламки терткових каменів. Кераміка з добре відмудленої глини зі слідами розшусу; фрагменти посудин з більш грубої глиняної маси з домішкою крупнозернистого піску. Відноситься до розвинутого Трипілья, ймовірно початок СІ. Станко В. Н., Бурдо Н. Б. Вказ. праця. – С. 146–147.
58. уроч. Олександрівка
Крутянська ІІІ.
У 0,5 км до півн.-заходу від північної окраїні села на східному схилі однойменної балки. Розміри близько 2 га. Розвідка 1972 р. На поверхні виявлені грудки обпаленої глини, фрагменти кераміки. Матеріал дуже близький до попереднього. 16, с. 147.
- с. Грабово Кодимський район
59. Грабово І. На півн.-східній окраїні села, у кар'єрі на місці безіменної притоки р. Білочі. Розміри біля 3 га. Відкрито 1972 р. Знайдено уламки кременю, фрагменти по-
суду прикрашені чорною фарбою. Форми: біконічні горщики, миски. Розвинене Трипілья Відкрито 1972 р.; 16, с. 149.
- с. Івашково Кодимський район
60. Івашково ІХ.
На східній окраїні села, на місці лівого берега Івашківської балки, правій притоки р. Савранка. Розміри біля 6 га (частково забудовано). Відкрито 1972 р. Знайдено шматки обпаленої глини, іноді з відбитками дерева. Фрагменти кераміки з відмудленої глини з рештками розшусу чорною фарбою. Кінець розвинутого – початок пізнього Трипілья. 16, с. 133.
61. Івашково-Сад.
На східному схилі високого мису правого краю Івашківської балки, на південній окраїні с. Івашково, у 80 м на схід від дороги Івашково–Кодима. Розміри близько 15 га. Відкрито 1972 р. Було нараховано до 200 жител. Знахідки представлені фрагментами керамічного посуду та виробами з кременя. Поселення віднесено до початкової фази пізнього етапу трипілья. 16, с. 133–134; 15, с. 47–51.
62. уроч. Дякова хата.
В центрі с. Івашково, на східній ділі першої надзаплавної тераси лівого берега правій притоки р. Савранки. Відкрито 1989 р. Територія поселення зайнята пришкольною садибою. В будівельних траншеях простежено заглиблення із сіро-попілястим заповненням. Керамічний матеріал, зібраний у траншеях та на поверхні фрагменти посуду з добре відмудленої глини із залишками розшусу. Можна віднести до поселень Кирилівської групи початку пізнього етапу Трипілья. 15, с. 47–51.
- с. Кирилівка Кодимський район
63. уроч. Олександрівка.
В 2 км до півн.-заходу від села, в однойменному урочищі, на півн.-західному березі ставка. Відкрито 1949 р. Дослідження: А. Л. Сєпенко (1949–1958); К. В. Зінковський, Н. Б. Зінковська (1970–80). Розміри 5 га. В результаті досліджень на поселенні відкрито залишки 14 різних за розмірами жител, що розташовувались у вигляді вулиці у два

- рядки вздовж берега струмка. Поселення віднесено до Трипілля АШ, 2. 13, с. 5–29.
64. Черкасів Сад I. Поселення у 0,5 км на захід від ферми колишнього колгоспу ім. Чапаєва. Були досліджені залишки житла площею 1,2×7,7 м. Знайдено фрагменти посуду різних форм, серед яких зооморфні чаші, біноклеподібні посудини, горщики тощо. Матеріал, представлений фрагментами кераміки з розписом, кухонного посуду з глини, що містила домішки товчених черепашок, віднесено до початку етапу СІ. 13, с. 30–49.
65. Черкасів Сад II. У 2 км до сходу від села на плато, на лівому березі кирилівської балки. Розміри – біля 2,5 га. Відкрито 1971 р.; В результаті розкопок Л. Ю. Поліщук відкрито залишки чотирьох наземних жител і можливо напівземлянки, а також кілька ям господарського призначення. Наявний матеріал дозволяє віднести його до початку етапу СІ. 16, с. 144–145; 13, с. 34–38.
66. Кирилівка-джерело. Поселення у 0,3 км до сходу від повороту на ферму колхозу «Чапаєв» від траси Котовськ–Кодима. Розміри біля 7 га. Дрібні фрагменти кераміки, перепалені кістки тварин. Можливо відноситься до початку пізнього етапу трипілля. 13, с. 34–38.
67. Кирилівка-поле. Поселення виявлено К. В. Зінковським у 1972 р. на північно-східній околиці села, на краю плато. Розміри – приблизно 300×300 м. Знайдено фрагменти тонкостінних посудин зі слідами розпису, вироби з кременю. Кінець середнього – початок пізнього Трипілля. 6, с. 145.
68. Кирилівка. Поселення в 1 км на південний захід від села, на схилі правого берега кирилівської балки. Розміри біля 1 га. В результаті розкопок А. Л. Єсипенко 1955 р. виявлені залишки 4-х жител наземної констукції. В одному було виявлено залишки жертovníка, поверхня якого прикрашена концентрованими колами. Поселення віднесено до початку етапу СІ. 13, с. 30–49.
69. Кодима III. Поселення за 350 м на північ від поселення Кодима V. Відкрито у 2000 р. Розміри 250×200 м. Знайдено вісім фрагментів стінок столових ліпних посудин з поверхнею, що маститься. Тут же знайдено двошаровий кремневий нуклеус, скребачка на відщепі, пластина та два відщепи. Приналежність до якогось етапу утруднена (ВІІ ?).; 2, с. 48.
70. Кодима IV. Поселення за 4 км на схід від міста на високому місці правого берега балки, що є одним з витоків р. Кодими. Відкрито у 2000 р. Розміри 350×200 м. Знайдено фрагменти кераміки розписного та кухонного посуду. На деяких фрагментах простежено канелюри. Датється часом ВІІ–СІ. 20, с. 48.
71. Поселення Кодима V. Розташоване за 300 м на схід від поселення Кодима IV, на високому місці правого берега балки. Відкрито у 2000 р. Розміри розповсюдження знахідок, що значною мірою відносяться до черняхівської культури 350×200 м. Серед них знайдено незначну кількість фрагментів стінок трипільського посуду. 20, с. 48.
72. с. Круте Кодимський район Савова Криниця II. Поселення у 2 км до півд.-заходу від села, на місці правого берега р. Крути. Відкрито 1972 р. Знайдено шматки обпаленої глини, фрагменти кераміки з відмуленої глини з розписом чорною фарбою. Можливо віднести до кінця етапу ВІІ. 16, с. 145.
73. Семенівка I. Поселення у 2,5 км до півдня від південної окраїни села, на правому березі Будейської балки. Відкрито 1972 р. На площі в 1 га підібрано фрагменти кераміки з розписом чорною фарбою. Віднесене до розвинутого Трипілля. 16, с. 146.
74. с. Лабушна Кодимський район Лабушна-Сад. Поселення на південно-східній околиці поблизу уроч. Жолубець. Відкрито 1954 р. Досліджувалося розвідками ОГУ 1972, 1973 рр. Розміри 300×400 м. Житла розташовані двома концентричними колами. Підйомний матеріал: фрагменти кераміки з прорізанним орнаментом, а також зі слідами чорної фарби, фрагмент антропоморфної статуетки. Фінальні ступені середнього Трипілля. 21, інв. № 85201.
75. с. Лисогірка Кодимський район. Поселення у 0,5 км до півн.-заходу від села. Відкрито 1972 р. Підібрано невелику кількість фрагментів кераміки. Ймовірно віднести до розвинутого Трипілля. 16, с. 145.
76. с. Семенівка Кодимський район Семенівка II. Поселення на північній окраїні села, на лівому березі Будейської балки. Відкрито 1972 р. На площі біля 1 га знайдено фрагменти розписної кераміки, шматки обпаленої глини. Кінець середнього – початок пізнього Трипілля. 16, с. 146.
77. с. Семенівка. Поселення трипільської культури у 0,5 км на схід від села. 7, с. 77.
78. с. Семенівка. Поселення трипільської культури у 1,5 км на схід від села. 7, с. 77.
79. с. Серби Кодимський район Серби II. Поселення за 2 км від південної окраїни села, на місці між двома балками. Розміри біля 12 га. На поверхні простежено сліди жител у вигляді скупчень обпаленої глини, що розташовані концентричними колами. Фрагменти кераміки з монохромним розписом, проколка з кременя, уламок теслоподібного знаряддя. Розвинене Трипілля. 16, с. 147–148.
80. Серби III. Поселення за 2 км на схід від ферми, на березі лівої притоки р. Білочі, на південний схід від села. Відкрито 1972 р. Розміри біля 6 га. На поверхні зустрічались шматки обпаленої глини, фрагменти розписної кераміки, знаряддя з кременя. Розвинене Трипілля. 16, с. 148.

81. Калинівка І
Поселення на півночі від села на правому березі балки напроти урочища «Лиса гора». Розміри 500×150 м.
10, с. 102–117.
- ст. Слобідка Кодимський район
82. Слобідка-Західна.
Поселення за 0,8 км від західної околиці станції по обидві сторони дороги Слобідка–Тимкове. Відкрито у 50-ті роки ХХ ст. Дослідження: Н. Б. Бурдо 1979–81 рр. Розміри пам'ятки більша за 2 га. Досліджено три надземних житла. Зібрано виразний керамічний матеріал, що представлений різними формами посудин, знаряддя праці з каменя та кременя.
1, с. 24–33; 3, с. 5–16.
83. Слобідка-Озеро.
Поселення розташоване за південною околицею станції, на березі ставка.
7, с. 77.
84. Слобідка-Лісництво.
Поселення за 1 км від ст. Слобідка, на протилежному від поселення Слобідка–Західна західному місці балки, на першій надзаплавній терасі. Розміри – біля 2 га у південній частині мису. На розораному полі знайдено фрагменти кераміки, виробу з кременя. Під час шурфовки знайдено будівельні залишки у вигляді завалу з обпаленої глини. Етапу VI.
1, с. 31–32.
85. с. Стримба Кодимський район
Поселення у 1 км на південь від села, на правому березі балки, в місцині під назвою «Попове поле». Розміри 800×500 м. Матеріали знайдено на території розораного поля і саду знайдено багато шматків обпаленої глини, фрагментів кераміки і знарядь праці з кременя. Керамічний комплекс представлений фрагментами з добре відмуленої глини з розписом і заглибленим орнаментом. За характеристикою матеріалу поселення можна віднести до фінальних ступенів етапу VII.
15, с. 47–51.
- ст. Тимкове Кодимський район
86. Партизанські Стаїні
Поселення у 5 км на півд.-захід від села в однойменному урочищі, при впадінні у Крутянську балку. Відкрито 1972 р. Розміри більше 2 га. В закладених шурфах і на поверхні знайдено завали обпаленої глини (глибина біля 1 м). Керамічний матеріал і знаряддя з кременю аналогічні поселенням раннього етапу Тимково, Слобідка-Західна. Етап А.
16, с. 143–144.
87. Тимкове.
Поселення розташоване на території села (центр) на першій надзаплавній терасі. Розміри близько 2 га. Відкрито 1952 р. 1981 р. Н. Б. Бурдо дослідила залишки двох жител. Етап А.
2, с. 78–86.
- с. Шершенці Кодимський район
88. Шершенці.
Розташоване на пологому місці, що утворився привпадинні двох балок до р. Білочі. Відкрито 1954 р. Знайдено фрагменти посудин з відмуленої глини і залишками розпису. Етап В.
6.
89. Шершенці І.
Поселення у західній частині села, на городах третього західного кварталу села. Відкрито у 1972 р. Знайдено скупчення обпаленої обмазки з відбитками дерева. Фрагменти кераміки з відмуленої глини. Віднесено до розвиненого Трипілля
16, с. 148.
- с. Олексіївка Котовський район
90. Перлікани.
Поселення знаходиться на території, яка колись звалась Перлікань (північна частина села). Відкрито 1954 р. Розташоване на кількох садибах. Закладені шурфи і збирання на поверхні дали матеріал, який Н. М. Віноградова віднесла до солонченського варіанту етапу VI-VII.
12, с. 167–174.
- с. Гонората Котовський район
91. Водозлив II.
Поселення за 2,9 км до півдня від півд.-східної окраїни села, на терасовподібному уступі правого берега долини річки, біля рибозводного ставка. Відкрито 1988 р. Розміри – 100×70 м, витягнуто із півд.-сходу на півн.-захід. Знайдено фрагменти червоноглиняних посудин з добре відмуленої глини і грубої сіроглиняної кераміки, обпалена обмазка. Відноситься до етапу VII або CI.
14, с. 110.
92. Гонората I.
Розташоване у 0,6 км на північ від села на південному схилі балки, що впадає справа у долину р. Ягорлик. Розміри 120×100 м.
7, с. 81.
93. Гонората II.
Поселення у 0,5 км до півд.-сходу від села на місці лівого берега р. Ягорлик по дорозі на с. Любомирка. Розміри – 250×200 м.
10, с. 109; 7, с. 81.
94. Гонората V.
Поселення у 1,2–1,5 км до півн.-заходу від півн.-західної окраїни села, в 300 м до півночі від дороги на с. Слобідка, напроти дамби. Відкрито 1988 р. Розміри 400×200 м. Витягнуто з півд.-сходу на півн.-захід. В півд.-східній частині поселення відмічено сліди двох «Розміри док». Фрагменти кераміки представляють біконічні посудини різних форм. Кінець етапу VII – початок CI.
14, с. 110.
- с. Любомирка Котовський р-н
95. Любомирка
Поселення розташоване у 1 км до півночі від села, на другій терасі р. Ягорлик.
7, с. 82.
- с. Нестоїта Котовський район
96. Нестоїта II.
Розташоване за 1,2 км до півночі від півн.-західної окраїни села, на правому березі р. Тростянець по обидві сторони дороги на с. Романівку. Відкрито 1954 р. Обстежувалось 1975 і 1988 рр. Розміри 400×150 м, витягнуто з півночі на південь. У південній частині поселення наявні сліди жител. За матеріалом, що знайдений на поверхні поселення відноситься до пам'яток першої половини раннього періоду трипілля А.
14, с. 108–109.
97. Нестоїта IV.
Поселення за 100 м на південь від південно-західної окраїни села на високому мисовидному уступі берега р. Тростянець. Відкрито 1988 р. Розміри біля 140×80 м, витягнуте з заходу на схід. За наявним матеріалом віднесено до першої половини раннього періоду Трипілля А.
14, с. 108.
- с. Федорівка Котовський район
98. Федорівка III.

- Поселення за 300 м на захід від півн.-західної околиці села, на правому березі потічка, що є витком Великого Куяльника. Відкрито у 2000 р. Розміри приблизно 100×120 м. Нечисленна група кераміки може бути віднесена до трипільської культури. 9, с. 48.
- с. Чапаївка Котовський район
99. Чапаївка V. Розташоване за 2 км на схід від села і за 1,3 км на північ від с. Андріївка. Відкрито у 2000 р. На плато і схилі лівого берега Великого Куяльнику. Розміри 200×250 м. На підставі знайденого матеріалу: фрагменти посудин різних форм з пофарбованою поверхнею можна віднести до початку етапу СІ. 9, с. 48.
100. с. Боково Любашівський район
Поселення за 2 км на північний захід від села, на березі верхньої течії р. Меланки. Відкрито 1974 р. Знайдено фрагменти кераміки з добре відмудленої глини, іноді із залишками чорної фарби, уламок пряселя. Кінець розвиненого — початок пізнього Трипілля. 16, с. 150
- сmt. Любашівка, райцентр
101. Чичкля. У 0,5 км до півд.-заходу від залізниці Бална—Любашівка на місці між двома відвершками р. Чичкля. Відкрито 1974 р. На площі біля 3 га було знайдено знаряддя з кременя, кераміка з відмудленої глини зі слідами чорної фарби. Кінець розвиненого — початок пізнього етапів Трипілля. 16, с. 149.
102. с. Погреби Любашівський р-н
Поселення за 0,4 км до сходу від села, на двох мисах лівого берега балки, притоки р. Кодими. Відкрито 1974 р. Кераміка з добре відмудленої глини, і з домішками товчених черепашок; шматки обпаленої глини. Знайдено фрагмент статуетки. Кінець розвиненого — початок пізнього Трипілля. 16, с. 140.
- с. Познанка Любашівський район
103. Познанка І
Місцезнаходження трипільського часу за 0,3 км на захід від села в 25 м від дороги Познанка—Гольма. Знайдено нечисленні фрагменти пізньотрипільської кераміки. 16, с. 141.
- с. Познанка-Друга. Любашівський р-н
104. Познанка ІІ на західній околиці села, по правому берегу р. Кодими, на городках, в 0,2 км від русла. 7, с. 85.
105. Познанка-Друга
Поселення трипільської культури за 4 км на південь від села біля джерела. 7, с. 85.
- с. Затока Овідіопольський район
106. Кароліно-Бугаз 1.
Дослідження О. Г. Загинайла та І. Т. Чернякова 1973 р. В двох курганах виявлено 2 поховання усатівської культури. Знайдено кераміку. 8, с. 88–89.
107. Кароліно-Бугаз 2.
1989 р. до Одеського археологічного музею місцевим мешканцем передано амфору та миску із усатівського поховання, зруйнованого під час будівельних робіт. Ще два поховання досліджено Патоковою Е. Ф. та В. Г. Петренком. 8, с. 89.
- м. Одеса
108. На території околиці міста (колишнє с. Іллінка) сліди пізньотрипільського поселення. 18, с. 249.
109. с. Слобідка-Романівка м. Одеса
Під час розкопок кургану 1913 р. А. В. Добровольським виявлено амфорку з розписом та покришку, які, можливо, походять із зруйнованого поховання. 8 с. 89
- с. Гетьманівка Савранський район
110. Гетьманівка І.
Поселення за 1,5 км на південний схід від села на мисі правого берега р. Гедзилів Яр. Знайдено шматки обпаленої глини, ймовірно від двох жител. Фрагменти кераміки від посудин з розписом чорною фарбою. Кінець розвиненого — початок пізнього етапу Трипілля. 16, с. 150.
- с. Кам'яне Савранський район
111. Завалля І
Поселення за 6 км на північний схід від села, за 1 км від мосту на мисі крутого берега р. Південний Буг. Відкрито 1974 р. Знайдено уламки кераміки з домішкою шамоту, прикрашеної заглибленим орнаментом і канелюрами, знаряддя з кременя. Ранній етап трипільської культури. 16, с. 149.
112. м. Саврань, райцентр
Поселення раннього етапу трипільської культури. 18, с. 249.
113. сmt. Сарата
Курганна група в 3 км на північ від села. Розкопки експедиції ІА АН УРСР, 1977–78 р., дослідження І. Т. Чернякова. Виявлено поховання усатівського типу з кромлехом. 8. с. 55.
114. с. Великоплоске Роздільнянський район
Під час розкопок кургану 1, які проводив І. Я. Стемпковський в 1898–1900 рр., виявлено три посудини усатівського типу з розписом, вірогідно, інвентар розташованого неподалік дитячого поховання. 11, с. 168
115. с. Березино Тарутинський р-н
Група з 3 курганів на правому березі р. Когильник. Дослідження 1977 р., О. Г. Загинайло. Основне поховання в кургані 1 усатівського типу. Виявлено 3 посудини, один з розписом. Поховання оточене кромлехом. 8. с. 55.
117. с. Баштанівка Татарбунарський р-н
Курганна група на плато лівого берега р. Нерушай. Дослідження експедиції ІА АН УРСР, 1966 р., розкопки М. М. Шмаглія, Чернякова І. Т. В кургані 5 виявлено поховання усатівського типу (основне). 8. с. 56.
118. с. Борисівка Татарбунарський р-н
Група з 16 курганів на північ від села, на плато западного берега оз. Сасик. Розкопки експедиції ІА АН УРСР, 1965р., дослідження М. М. Шмаглія та І. Т. Чернякова. В кургані 9 поховання 8 усатівського типу. 8. с. 55–56.
119. с. Вишневе Татарбунарський район
Кургани в районі села на плато між оз. Сасик та Шагани. Розкопки Л. В. Суботіна 1977–80 рр. В курганах 1, 10 виявлено поховання усатівського типу. 8. с. 58.

120. с. Глибоке Татарбунарський р-н
Два кургани на південний захід від села. Розкопки експедиції ІА АН УРСР, 1965 р., дослідження М. М. Шмаглія та І. Т. Чернякова. В курганах 13 та 56 виявлено поховання.
8 с. 56.
121. с. Нерушай Татарбунарський район
Кургани в районі села. Розкопки експедиції ІА АН УРСР, 1964 р., дослідження Шмаглія М. М. та І. Т. Чернякова. В курганах 9, 10 виявлено 2 поховання усатовського типу. Виявлено кераміку, прикраси, мідний кинджал.
8 с. 56–57.
122. Трапівка Татарбунарський р-н
Кургани в районі села на плато між оз. Сасик та Шагани. Розкопки А. Л. Загинайла 1974 р., Л. В. Суботіна 1977 р. В курганах 1, 10 виявлено поховання усатівського типу.
8 с. 58.
123. с. Самойлівка Ширяєвський р-н
На захід від села, на місці правого берега р. Сірій Куяльник на території розмірами 200×150 м знайдено матеріали трипільської культури.
17, с. 333–334.
124. с. Кошари Комінтернівський район
Курганна група неподалік від античного городища Кошари, на правому березі Тилігульського лиману. 1969 р. Гудковою О. В. розкопано курган з двома усатівськими похованнями.
8 с. 129
2. Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Ранньотрипільське поселення Тимкове в Одеській області // Археологія. — 1985. — № 52. — С. 78–86.
3. Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Исследования раннетрипольского поселения Слободка-Западная в 1980 г. // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 5–16.
4. Відейко М. Ю. Исследования поселений среднего этапа трипольской культуры на р. Кодыме // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1994. — С. 18–25.
5. Гаркуша Л. Б. Археологічні пам'ятки в басейні р. Кодими // МАПП. — 1959. — 2. — С. 99–101.
6. Гаркуша Л. Г., Кравченко А. А. Дневник археологической разведки 1954 г. // Научный архив ОАМ НАН Украины. — Инв. № 70475, 70476.
7. Гудкова А. В., Охотников С. Б., Субботин Л. В., Черняков И. Т. Археологические памятники Одесской области (справочник). — Одесса, 1991. — 183 с.
8. Дергачев В. А., Манзура И. Погребальные комплексы позднего Триполья. — Кишинев: Штиинца, 1991. — 334 с.
9. Дзиговський О. М., Самойлова Т. Л., Смольянинова С. П., Ванчугов В. П. Археологічні пам'ятки Тилігуло-Дністровського межиріччя. — Одеса: Астропринт, 2003. — 217 с.
10. Єсипенко А. Л. Археологічні розвідки 1952 р. в районі Кодима-Котовськ-Рибниця // МАПП. — 1959. — 2. — С. 102–117.
11. Збеневич В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — К.: Наукова Думка. 1974. — 175 с.
12. Кравченко А. А. Археологічні пам'ятки в долині річок Тростянець і Ягорлик // МАПП. — 1960. — 3. — С. 167–174.
13. Патокова Э. Ф., В. Г. Петренко, Бурдо Н. Б., Л. Ю. Полищук. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К.: Наук. думка, 1989. — 140 с.
14. Петренко В. Г., Л. Ю. Полищук, Сапожников И. В. Новые археологические памятники в северных районах Одесской области (эпоха камня и медный век) // Древности причерноморских степей. — Киев: Наукова думка, 1993. — С. 103–114.
15. Полищук Л. Ю., С. П. Смольянинова Новые исследования трипольских памятников в Кодымском районе Одесской области // КС ОАО. — Одесса, 1999. — С. 47–51.
16. Станко В. Н., Н. Б. Зиньковская. Разведки памятников эпохи энеолита в северных районах Одесской области // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. — Киев—Одесса: Вища школа, 1976. — С. 130–150.
17. Субботин Л. В., Загинайло А. Г. Исследования в Буго-Днестровском междуречье // АО 1972. — М., 1973. — С. 333–334.
18. Археологічні пам'ятки Української РСР. Короткий список. — К.: Наукова Думка, 1966. — 463 с.
19. Станко В. Н. Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области // СА. — 1966. — № 2. — С. 96–103.
20. Дзиговський О. М., Самойлова Т. Л., Смольянинова С. П., Ванчугов В. П. Археологічні пам'ятки Тилігуло-Дністровського межиріччя. — Одеса, 2003.
21. Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України.

Л. Ю. Полищук

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурдо Н. Б. Исследование раннетрипольского поселения Слободка Западная // Новые археологические исследования на Одещине. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 24–33.

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

1. с. Старий Орлик Кобеляцький рн
В ур. Чернече знайдено уламки посуду трипільської культури.
1, с. 1.
2. с. Луком'є Оржицький район
Луком'є I.
Поселення долби неоліту на піщаному підвищенні в заплаві правого берега р. Сули. У верхньому горизонті нижнього шару виявлено фрагменти кераміки трипільської культури етапу СІ. Розкопки В. І. Непріної.
2, с. 177–178, рис. 86, – 10; рис. 87, – 4, 5.
3. Луком'є 2.
Поселення долби неоліту на піщаному підвищенні в заплаві лівого берега р. Сули. Виявлено кухонну посудину трипільської культури етапу СІ. Розкопки В. І. Непріної.
2, с. 178, рис. 88, – 7.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович К. Розкопки могил на грунтах Старо-Орлицької сільради // НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – № 309/1.
2. Неприна В. И., Зализняк Л. Л. Кротова А. А. Памятники каменного века левобережной Украины. – К.: Наукова Думка, 1986. – 223 с.

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

1. с. Гоща Гощанський район
В ур. Городище – поселення пізнього етапу трипільської культури. Виявлено І. П. Русановою та Ю. В. Кухаренком 1955 р.
1, с. 278.
2. с. Жорнів Дубнівський район
На високому горбу південній частині села – давньоруське городище. На території городища зустрічаються матеріали пізнього етапу трипільської культури.
9, с. 46–47.
3. с. Костянець Дубнівський район
За 1 км на південний схід від села, на північно-західному схилі поля, над заболоченою низовиною, в уроч. Лиственщина – поселення пізнього Трипілля. Досліджувалося 1947 і 1967 р. І. К. Свешніковим. Виявлено 2 напівземлянки та 6 господарських ям.
8, с. 131–139; 9, с. 49.
4. с. Липа Дубнівський район
Поселення пізнього етапу трипільської культури в ур. Долина.
1, с. 279.
5. с. Листвин Дубнівський район
Розташоване на північній околиці с. Листвин (ур. Гострий Горб) Дубнівського р-ну Рівненської обл. на трикутному виступі плато, обмеженому з північного заходу глибоким ярмом. Епонімна пам'ятка листвинського типу. Відкрите (1952) Захаруком Ю. М., досліджувалося Пелецишиним М. А. (1967, 1970–71, 1975, 1985). Виявлено, крім верхнього трипільського, культурний шар із знахідками люблінсько-волинської культури мальованої кераміки.
- Виявлено глиняні черені від печей або відкритих вогнищ. У заповненні жител та ям знайдено у великій кількості сліди виробництва знарядь з кременю, фрагменти кераміки, кістки тварин, пряслєдця, відтяжки. Етап СІІ.
9, с. 52; 11, с. 91–97.
6. Мирогоща II.
с. Мирогоща Дубнівський район
Поселення пізнього етапу трипільської культури.
1, с. 279.
7. с. Острів Дубнівський район
На східній околиці села, на трьох з'єднаних один з одним мисах над заплавою лівого берега р. Стубли – поселення пізньотрипільської культури, виявлене В. М. Коноплею у 1977 р.
9, с. 56.
- с. Будараж Здолбунівський район
8. Будараж I
За 0,6 км на південь від села на другій надзаплавній терасі лівого берега р. Збитники, на висоті близько 50 м над рівнем заплави – двошарова пам'ятка – пізньотрипільське поселення.
9, с. 60.
9. Будараж II
На території давньоруського городища – сліди поселення трипільської культури, виявлені розвідкою Р. Якимовича у 30-х роках.
9, с. 60.
10. Будараж III
На високій горі над заплавою р. Збитники у західному напрямку від села – давньоруське городище. На городищі Раппорт П. О. 1961 р. виявив існування культурних шарів трипільської культури.
7, с. 12–13; 9, с. 60.
11. уроч. Залуки
На західній околиці села в уроч. Залуки, на першій надзаплавній терасі похилого лівого берега р. Збитники – двошарова пам'ятка «Будараж III» – пізньотрипільське поселення.
9, с. 60.
12. с. Півче Здолбунівський район
На лівому березі р. Збитники на західній околиці села поблизу автобусної зупинки – пізньотрипільське поселення, виявлене Коноплею В. М. 1977 р.
9, с. 63.
13. с. Святе Здолбунівський район
За 0,5 км на північ від села на високому правому березі р. Збитники пізньотрипільське поселення.
9, с. 63.
14. с. Стара Мощаниця Здолбунівський район
За 1,3 км на північ від села, в уроч. Султанівка – двошарове поселення пізньотрипільської культури
9, с. 63.
15. с. Старомильськ Здолбунівський район
В околицях села – багатошарова пам'ятка з матеріалами пізнього Трипілля. Відкрите 1942 р., підйомний матеріал передано на кафедру археології Віденського університету.
9, с. 64.

16. с. Стеблівка (раніше Стубло) Здолбунівський район
На південно-західній околиці колишнього с. Волиця поблизу давньоруського городища – пізньотрипільське поселення, виявлено В. М. Коноплею у 1977 р. 9, с. 64.
17. хут. Посіч
с. Суйми Здолбунівський район
На хут. Посіч, на березі ставу в районі млина розвідкою Сави́ча В. П. 1972 р. виявлено поселення трипільської культури. 9, с. 64.
18. хут. Заловка
На правому березі р. Збитинки, біля хут. Заловка розвідкою Сави́ча В. П. 1972 р. виявлено поселення трипільської культури. 9, с. 64.
19. с. Борцівка Мізоцький р-н
Поселення трипільської культури. 1, с. 278
20. с. Війнища Млинівський район
На підвищенні лівого берега р. Ікви у північній частині села (уроч. Рудка) – поселення пізнього трипільля. Виявлено 1974 р. І. К. Свешніковим та В. М. Коноплею. 9, с. 72; 10, с. 351–352.
21. с. Малі Дорогостаї Млинівський район
За 1 км на південний схід села в уроч. Вапельня – пізньотрипільське поселення, виявлено і досліджувалося В. М. Коноплею у 1977–79 рр. Розкопано залишки двох пізньотрипільських напівземлянкових жител, залишки двох наземних жител та ями. Виявлено кераміку і велику кількість знарядь з кременю, відходи кременеобробного виробництва. 2а, с. 286–287; 3, с. 32. 9, с. 74.
22. с. Острів Млинівський район
На високому місці правого берега р. Ікви поблизу автобусної станції у північно-західному напрямку від села – багатшарове поселення пізньотрипільської культури. 9, с. 77; 10, с. 352.
23. с. Ставрів Млинівський район
Ставрів III
За 0,8 км на південний схід села, на високому правому березі р. Спир, в уроч. Кальнятичі – пізньотрипільське поселення. Виявлено розвідкою В. М. Коноплі 1977 р. 9, с. 80.
24. с. Ярославичі Млинівський район
За 0,7 км на північ від села, праворуч дороги Ярославичі–Межиріччя, в уроч. Берез, на горбі висотою до 8 м розміром близько 80×200 м у заплаві р. Тишиці – пізньотрипільське поселення, виявлене розвідкою В. М. Коноплі у 1977 р., досліджувалося 1979 р. 2, с. 286–287; 9, с. 82.
25. с. Кургани Острозький район
За 0,6 км на захід від села, в уроч. Ожогоща, на піщаній доні розміром близько 50×90 м в заплаві правого берега р. Горинь – поселення пізнього Трипільля. Етап СІІ. 5, с. 112;
26. с. Могиляни Острозький район
На південному схилі невеликого підвищення поблизу пасовища в уроч. Помірки – поселення пізнього Трипільля, виявлене і шурфоване М. А. Пелещициним 1959 р. 4, с. 140; 5, с. 112.
27. с. Новомалин Острозький район
За 1,7 км на захід від села, біля впадіння безіменного потічка, лівобережного допливу Збитинки, на обох його берегах – поселення пізнього Трипільля. Виявлено розвідкою Коноплі В. М. 9, с. 87.
28. м. Острог
уроч. Замкова гора
Поселення трипільської культури розташоване на лівому високому березі р. Вілія на Замковій горі. Досліджене (1979) експедицією Острозького краєзнавчого музею. Поселення займало територію всього місця на північ і північний схід від Острозького замку і мало приблизно площу 2–3 га. 12, с. 27–28.
29. с. Хорів Острозький район
Хорів I
На першій надзаплавній терасі лівого берега р. Горинь, в уроч. Піддужжя – багатшарове поселення пізнього Трипільля. Розміри поселення 300×100 м. Розкопками М. А. Пелещицина на площі понад 700 кв.м виявлено дві пізньотрипільські напівземлянки, рештки наземних жител. Етап СІІ. 3, с. 27; 6, с. 375–376.
30. Хорів II
Розташоване на великій піщаній доні в заплаві р. Горинь. Розміри поселення 200×90 м. М. А. Пелещициним розкопано три кострища, можливо рештки легких наземних жител. Етап СІІ. 3, с. 27–28.
31. Хорів III (уроч. Поляна)
Розташоване на піщаній доні, на площі 200 кв.м. виявлено окремі фрагменти пізньотрипільської кераміки, вироби з кременю. Дослідження Пелещицина М. А. Етап СІІ. 3, с. 28
32. Хорів IV
Розташоване на невеликій піщаній доні в заплаві р. Горинь. Досліджена М. А. Пелещициним площа – понад 500 кв.м. Виявлено 16 ям, в деяких обпалену обмазку, велику кількість виробів з кременю та відходів кременеобробки. 3, с. 28.
33. с. Добривода Червоноармійський район
На правому березі р. Пляшівки, в уроч. Корчаки у 1962 р. знайдена пізньотрипільська посудина. 9, с. 105.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Інституту суспільних наук ім. І. Крип'якевича у м. Львові.
2. Конопля В. М. Исследование поселений у с. Ярославичи и Малые Дорогостаи // АО 1979 года. – М.: Наука, 1980. – С. 286–287.
3. Пелещицин Н. А. Трипольская культура Западной Волыни // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. – К.: Наукова Думка, 1990. – С. 26–35.
4. Пелещицин М. А. Нові матеріали до археологічної карти Волині // МДАПВ. – Вип. 3. – К.: Наукова Думка, 1961. – С. 140–150
5. Пелещицин М. А. Племена культури Вербоковице–Костянець // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. Доба первіснообщинного ладу. – К.: Наукова Думка, 1974. – С. 96–152
6. Пелещицин М. А. Раскопки у с. Хорив на Волыни // АО 1975 г. – М.: Наука, 1976. – С. 375–376.
7. Раппопорт П. А. Отчет об археологических раскопках в Ровенской области в 1961 году // Фонды Ровенского областного краеведческого музея. – № 1256. – 18 с.
8. Свешніков І. К. Розкопки в Кос-

- тянці на полі Лиственщина // АП, 1952. — С. 131–139.
9. Свешніков І. К. Ю. М. Нікольченко Довідник з археології України. Ровенська область. — К.: Наукова Думка, 1982. — 114 с. —
10. Свешніков І. К., В. М. Конопля Работы Ровенской экспедиции // АО 1974 года. — М.: Наука, 1975. — С. 351–352.

11. Пелешишин М. А. Пізньотрипільські поселення біля сіл Костянець і Листвин на Волині // Волинно-Подільські археологічні студії. — Л., 1998. — С. 91–97.
12. Пелешишин Н. А. Трипольская культура Западной Волини // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). — К., Наукова

думка, 1990. — С. 27–28.

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

1. с. Бережанка Борщівського району Поселення розміщене в урочищі Мале Поле на правому березі р. Збруч поблизу ГЕС. На поверхні зібрано обмазку стін жител, уламки кераміки, кам'яні і крем'яні вироби, кістки тварин. Розвідка І. М. Шарафутдінової у 1972 р. Матеріал зберігається в ТКМ документація — в ІА АН УРСР. 3, с. 230.
2. с. Білівці Борщівського району Поселення в околицях села, виявлене у 1930-х роках. Матеріал (уламки кераміки) зберігається в ЛІМ. 1, с. 309.
- с. Більче-Золоте I Борщівського району
3. Більче-Золоте I Поселення етапу С у підземній печері Вертеба, поблизу села. Численними розкопками відкрито кам'яні сходи, що вели до печери. Між ними на глибині 2,5–3 м траплялася велика кількість уламків розписної кераміки, крем'яних та кістяних виробів. На глибині 2 м виявлено велике вогнище, оточене рештками кісток диких і домашніх тварин, цілими та побитими посудинами, крем'яними і кістяними знаряддями. Культурний шар залягає на глибині 0,15–2 м від сучасної долівки печери. Серед культурних решток трапляються цілі і порушені людські кістяки (рештки загиблх у печері її жителів). Пам'ятка була виявлена у 1820 р. Я. Хмельницьким. Досліджувалась розкопками А. Кіркора (1876–1878 рр.), Г. Оссовського (1890–1892 рр.), В. Деметрикевича (1898–1904, 1907 рр.), працівників музею НТШ (1928–1929 рр.), І. К. Свешнікова (1956 р.) Матеріал зберігається у КАМ, ЛІМ. ТКМ. 1, с. 309; 9, с. 180, 182; 15, с. 133–135; 16, с. 539, 547, 548, 550, 555, 557, 560, 566.

4. Більче-Золоте II Поселення трипільської культури етапів ВІ-В II і СІ. розміщене в колишньому палацовому парку (урочище Парк). Розкопками і шурфуванням стверджено двошаровий характер поселення, зібрано велику кількість кераміки, залишки жител, знайдено крем'яні ножі, глиняні статуетки, кістяне шило, дрібні мідні вироби. Поселення було виявлене земляними роботами у 1884 р., досліджувалось розкопками Е. Павловича (1889 р.), Г. Оссовського (1891 р.), розвідкою і шурфуванням В. П. Кравець і Свешнікова І. К. (1952 р.), розвідкою І. К. Свешнікова та Власової Г. М. (1956 р.). Матеріал зберігається у КАМ, ЛІМ та ІСН АН УРСР, документація розвідки 1952 р. — в ІСН АН УРСР, розвідки 1956 р. — у ЛІМ. 6, с. 40, 41, 43, 46, 54.
5. Більче-Золоте III Поселення етапу С, розміщене в урочищі Кадуби на відстані 6 км на схід від села. па невисокому підвищенні, розділеному балкою на дні якої протікає струмок. На поверхні зібрано куски глиняної обмазки, уламки посуду, кістки тварин, велику шліфовану крем'яну сокиру. Поселення виявлено розвідкою І. К. Свешнікова у 1956 р. Матеріал і документація зберігаються в ЛІМ та ТКМ. 1, с. 309; 2, карта 5.
6. Більче-Золоте IV Поселення етапу С розміщувалося на високому правому березі р. Серет, біля моста, що об'єднує обидві частини села, напроти старого входу в печеру Вертеба. Культурний шар поселення зруйнований будівництвом ГЕС. На площі поселення зафіксовано рештки знищених глинобитних площадок і зібрано уламки кераміки. Розвідка К. І. Свешнікова та Г. М. Власової у 1956 р. Матеріали та докумен-

тація зберігаються у ЛІМ. 23, с. 6, 7.

7. с. Боришківці Борщівського району Поселення розташоване на березі р. Збруч. На поверхні зібрано крем'яні сокири та кераміку. Матеріал, що знаходився у приватних колекціях зберігся. Розвідка А. Кіркора у 1876 р. 1, с. 310; 21, с. 6.
- с. Верхняківці I Борщівського р-ну Верхняківці I Поселення поблизу сільського кладовища. Виявив А. Кіркора у 1877 р. На поверхні зібрано уламки розписної кераміки. Матеріал зберігається у КАМ та ЛІМ. 1, с. 310; 17, с. 10.
9. Верхняківці II Поселення поблизу села виявив А. Кіркора у 1877 р. На поверхні зібрано уламки розписної кераміки (зберігається у КАМ). 1, с. 310; 17, с. 10.
10. с. Вигода Борщівського району Поселення розміщене на горі Стрілька (Оретис), виявлене у 1970-х роках. Знахідки (кераміка та крем'яні вироби; зокрема, колекція відбійників) зберігаються в ТКМ.
11. с. Глибочок Борщівського району Поселення етапу С розміщене в західній частині поля «Попові долини», на південно-західному схилі невисокого підвищення на березі струмка. На поверхні поля зібрано уламки посуду та глиняної обмазки жител. У кількох місцях виявлено скупчення глиняної обмазки, що походить з розораних жител. Розвідка І. К. Свешнікова у 1956 р. Матеріали і документація зберігаються в ЛІМ. 23, с. 8.
12. с. Збриж Борщівського району Поселення розміщене за 2 км на

- південний схід від села, на високому мису лівого берега Збруча і правого берега безіменного струмка, що впадає в Збруч культурний шар починається на глибині 0,1 м від поверхні і сягає до глибини 0,6–0,7 м. Він помітний вздовж берега Збруча на 500 м. Виявлено залишки жител, уламки кераміки, кістки тварин. Розвідка П. І. Борисковського у 1940-х роках. Матеріал і документація зберігаються у Ленінградському відділенні. ІА АН СРСР. 1, с. 311; 5, с. 118.
13. с. Збручанське (колишнє Новосілка) Борщівського району
Поселення розміщене в урочищі Соколів. На поверхні зібрано уламки кераміки, тягарець для рибальських сітей, крем'яні знаряддя. Розвідка 1968 р. Герети І. П. Матеріал зберігається у ТКМ. 3, с. 233.
14. с. Іванків Борщівського району
Поселення поблизу села, виявлене у 1930-х роках. Підйомний матеріал (уламки кераміки) зберігається в ЛІМ. 1, с. 311.
15. с. Кривче (колишнє Нижнє Кривче) Борщівського району
Поселення етапу С розміщене на північно-східному схилі великого мису в урочищі Вал, поблизу колишнього с. Нижнє Кривче, на другій надзаплавній терасі правого берега р. Циганки. Розвідками стверджено багатшаровий характер поселення, виявлено розорані глинобитні площадки і зібрано уламки кераміки та крем'яні вироби. Розвідки Свешнікова І. К. (1967 р.) та Ю. М. Малєєва (1973 р.). Матеріал і документація зберігаються в ІСН АН УРСР. розвідки 1973 р. – у Київському державному університеті. 3, с. 233.
16. с. Кудринці Борщівського району
Поселення етапу В розміщене в урочищі Поле Гончариха, на північ від села, недалеко від замка. Виявив у 1900-х роках К. Гадачек, у 1915 р. оглянув П. В. Сюзов. На поверхні зібрано уламки кераміки та глиняні схематизовані статуетки. Матеріал зберігається в КАМ. Інституті етнографії АН СРСР та ЛІМ. 19, с. 169; 1, с. 313.
17. с. Ланівці Борщівського району Ланівці І
Поселення на підвищенні в урочищі Замчисько, виявив А. Кіркора у 1875 р., досліджувалось розкопками працівників Музею НТШ у 1928 р. Зібрані на поверхні матеріали (уламки кераміки) зберігаються в ЛІМ, КАМ, ТКМ та 17. Ланівецькому народному музеї. 13, с. 1.
18. Ланівці ІІ (колишнє о. Козачине)
Поселення розміщене на полі «Висічка». Розвідковими розкопками на глибині 0,2 м виявлено культурний шар і рештки житла, крем'яний інвентар, кварцове долото, кістки тварин. Матеріал зберігається у КАМ та ЛІМ. 1, с. 312; 16, с. 545, 659, 564.
- с. Мельниця-Подільська Борщівського району
19. Мельниця-Подільська І
Поселення етапу С розташовано на південно-західному схилі невеликого підвищення над балочкою, на дні якої протікає струмок (урочище Гончариха). Розвідками і розкопками виявлено сліди жител та господарських ям, знайдено шліфовану кам'яну сокиру, кам'яні знаряддя, уламки розписної кераміки, глиняні статуетки. Поселення досліджувалось розкопками К. Гадачека у 1900 р. та Свешнікова І. К. і Г. І. Кос у 1967 р. Матеріал зберігається у ТКМ, ЛІМ. Історико-природознавчому музеї у Відні та ІСН АН УРСР, документація розкопок 1967 р. – в ІСН АН УРСР. 1, с. 312; 21, с. 6.
20. Мельниця-Подільська ІІ
Поселення етапу С, розташоване на високому лівому березі Дністра в урочищі Бавка. Розвідкою стверджено, до територія поселення інтенсивно нищиться глиняним кар'єром, у зрізах якого помітні сліди площадок. Підйомний матеріал складається з уламків кераміки, тваринних кісток та крем'яних відщепів. Розвідка І. К. Свешнікова у 1962 р. Матеріал і документація зберігаються в ІСН АН УРСР. 3, с. 234–235.
21. с. Михалків Борщівського району
Поселення поблизу села. 21, с. 6.
22. с. Окопи Борщівського району
- Поселення початку раннього етапу трипільської культури. Розташоване поруч з гирлом р. Збруч – лівої притоки Дністра, на нижній частині похилого схилу висотою від 5 м на краю першої тераси Дністра та Збруча. Відкрито у 1969 р. Середньодністровською експедицією, в 1978–80 рр. розкопувалося В. Г. Збеневичем. На площі 70×40 кв.м. зафіксовано залишки від 4 глинобитних наземних жител. 11, с. 207.
23. с. Пилпиче Борщівського району
Поселення в урочищі Царина. На території поселення виявлено рештки житла з піччю, зібрано уламки кераміки, крем'яні та кам'яні знаряддя. Розвідка К. Гадачека у 1900 р. Матеріал зберігається в ЛІМ. 1, с. 313; 16, с. 545, 572.
24. с. Стрільківці Борщівського району
Поселення поблизу села виявлене у 1930-х роках. Зібрані на поверхні уламки кераміки зберігаються в ЛІМ. 1, с. 314; 6, с. 40.
25. с. Устя (колишнє Устя Біскуп'є) Борщівського району
Поселення розміщене поблизу городища, відоме з кінця ХІХ ст. На поверхні поселення К. Гадачек зібрав уламки розписної кераміки, що зберігається у КАМ. 1, с. 314.
26. с. Шупарка Борщівського району
Поселення поблизу села виявлене у 1930-х роках. На поверхні поселення зібрано уламки кераміки та глиняну обмазку жител. Матеріал зберігається в ЛІМ. 1, с. 315; 14, с. 121.
27. м. Бучач, райцентр
Поселення етапу В і С розташоване на підвищенні в урочищі Федор. Під час розкопок (досліджено 250 кв.м.) виявлено чотири землянки з одним вогнищем, гончарні печі, господарські ями, зібрано велику кількість кераміки, крем'яних, кам'яних і кістяних знарядь. Розкопки кафедри археології Львівського університету у 1922 р., розвідка В. П. Кравець і І. К. Свешнікова у 1952 р. Матеріал зберігається в ЛІМ та ІСН АН УРСР, документація розвідки 1952 р. – в ІСН АН УРСР. 1, с. 310.

28. с. Жнибороди Буцацького району
Знайдено крем'яну сокиру, зберігається у ЛІМ.
14, с. 120.
29. с. Рукомиш Буцацького району
Поселення виявлене у 1920-х роках поблизу села. Підйомний матеріал (уламки кераміки) зберігається в ЛІМ.
1, с. 313.
30. с. Скоморохи Буцацького району
Знайдено двоху амфору, зберігається в ЛІМ.
14, с. 121.
31. с. Яблунівка (колишнє Язловець) Буцацького району
Поселення поблизу села. Підйомний матеріал (уламки кераміки) зберігається в ЛІМ.
1, с. 315; 20, с. 3.
32. с. Васильківці Гусятинського р-ну Васильківці I
Поселення етапу В поблизу села. Розвідкою і розкопками зібрано посуд, крем'яні вироби, багато уламків розписної кераміки, на глибині 0,5–0,6 м виявлено рештки житла. Поселення відкрито розвідкою А. Кіркора у 1876 р., досліджувалось розкопками у 1889 р. Г. Оссовського і В. Деметрикевича у 1890-х роках. Матеріал зберігається у КАМ.
1, с. 315, 21, с. 6–8.
33. Васильківці II
Поселення розташоване в уроччях Вербники та Глибока Доліна поблизу с. Юрківці. Розвідкою Г. Оссовського у 1839 р. зібрано уламки кераміки та крем'яні і кам'яні вироби, що зберігаються у КАМ.
27, с. 149.
34. с. Глібів Гусятинського району
Поселення поблизу села. Підйомний матеріал (розписна кераміка) зібраний наприкінці XIX ст. не зберігся.
1, с. 310; 27, с. 200.
35. с. Городниця Гусятинського району
Поселення етапу В поблизу села, відоме з кінця XIX ст. На поселенні виявлено уламки розписної кераміки та крем'яні вироби, що зберігаються в КАМ.
1, с. 310; 6, с. 40.
- м. Гусятин, райцентр
36. Гусятин I
Поселення етапу С розміщене за 3 км на північ від села в урочищі Фондова Гора, на лівому березі р. Збруч, на місці утвореному Збручем і струмком Рудка, що впадає до нього. Площа поселення близько 12 000 кв.м. Культурний шар починається на глибині 0,2 м від поверхні і сягає до глибини 0,7 м. Він насичений кусками глиняної обмазки, уламками кераміки, крем'яними і кам'яними виробами. Поселення виявлене розвідкою П. І. Бориськовського у 1940-х роках. Матеріал зберігається у Ленінградському відділенні ІА АН СРСР.
1, с. 311; 5, с. 118–120.
37. Гусятин II
Поселення етапу В розміщене на західній околиці села в урочищі Високий Берег, на терасі лівого берега р. Збруч. На глибині 0,3–0,5 м виявлено невелику кількість кераміки. Знахідки трапляються вздовж берега ріки на протязі 100 м. Розвідка П. Й. Борисовського у 1940-х роках. Матеріал зберігається у Ленінградському відділенні ІА АН СРСР.
1, с. 311; 5, с. 118.
38. с. Жабинці Гусятинського району
Поселення розміщене на лівому березі ставу. Підйомний матеріал складається з уламків розписної кераміки та крем'яних виробів. Розвідка А. Кіркора у 1877 р. Матеріал зберігається в КАМ та ЛІМ.
1, с. 311; 21, с. 6.
39. с. Калагарівка Гусятинського р-ну
Поселення поблизу села, відоме з кінця XIX ст. Тут виявлено багато обмазки та уламків кераміки, крем'яні вироби. Знайдено схематизовані жіночі статуєтки. Матеріал зберігається в ТКМ.
20, с. 113, 115, 116.
40. с. Козина Гусятинського району
Поселення поблизу села. Підйомний матеріал зібраний у 1930-х роках. складається з уламків кераміки, що зберігаються в ЛІМ.
1, с. 312.
41. с. Личківці Гусятинського району
Поселення етапу В. На поверхні зібрано уламки розписної кераміки. Розвідка А. Кіркора у 1877 р. Матеріал зберігається у КАМ.
1, с. 312; 6, с. 40.
42. с. Раптівці Гусятинського району
Поселення розміщене на території колишнього хутора Стінка. На території поселення зібрано уламки посуду, крем'яні вироби. Поселення виявлене у 1913 р. під час будівництва дороги.
1, с. 314.
43. с. Суходіл Гусятинського району
Поселення розміщене на правому березі р. Збруч на відстані 2 км від смт Гусятин. На поверхні поля зібрано фрагменти кераміки, що зберігаються у Ленінградському відділенні ІА АН СРСР. Розвідка П. І. Бориськовського у 1940-х роках.
1, с. 314; 5, с. 120.
44. с. Федорівка (колишнє Тудорів) Гусятинського району
Поселення етапу С розміщене в урочищі Городище на високому місці, оточеному з південного, західного та північного боків глибокими ярами. Місце це заселялось тричі; племенами трипільської і голіградської культур та у давньоруський час. Поселення трипільської культури знаходилося в західній частині мису. Тут зібрано уламки кераміки, а на поверхні поля помічено скупчення глиняної обмазки, знайдено крем'яні вироби. Відкрив В. П. Савич у 1956 р. Розвідувальні розкопки проведені І. К. Свєшніковим та Г. М. Власовою у 1956 р. Матеріал зберігається у ЛІМ та ТКМ. документація розкопок 1956 р. – у ЛІМ.
1, с. 314; 23, с. 17.
45. с. Шидлівці Гусятинського району
Поселення поблизу села.
1, с. 315.
46. с. Юрківці Гусятинського району
Поселення поблизу села.
1, с. 315.
47. с. Яблунів (колишнє Сухостав) Гусятинського району
Сухостав – поселення етапу С розміщене в урочищі Берестки (Голдри) на схилі плато над неглибоким яром, поблизу с. Сухостав тепер об'єднаного з с. Яблунів. Культурний шар значної насиченості простежується на глибині 0,6–0,7 м від рівня сучасної поверхні. Відкрито рештки великого глинобитного двокамерного житла розміром 20×5 м, долівка якого була вимощена великими плитами,

- виявлено завал великої печі. Знайдено багато кераміки, жіночі глиняні статуєтки, кам'яні і кістяні знаряддя. Житла були розміщені вздовж схилів у два—три ряди. Поселення відоме з кінця XIX ст., досліджувалось розкопками Кравець В. П. у 1952 р. Матеріал зберігається в ЛІМ, КАМ та ІСН АН УРСР. документація розкопок 1952 р. — в ІСН АН УРСР. 1, с. 314; 4, с. 38, 60.
48. с. Бедриківці Заліщицького району Трипільське поселення поблизу села, виявлене у 1880-х роках. На поверхні зібрано уламки розписної кераміки, крем'яну сокиру та ніж. Матеріал зберігається в ЧКМ. 1, с. 309.
49. с. Блищанка Заліщицького району Поселення етапу С, розміщене в урочищі Яремівщина над яром, з якого витікає струмок. На поверхні зібрано велику кількість кераміки, крем'яних і кам'яних знарядь. Розвідкою стверджено, що культурний шар поселення інтенсивно нищиться оранкою. У північній частині урочища зафіксовано кам'яну антропоморфну стелу з заглибленими знаками. Матеріал зберігається в Заліщицькому народному музеї, ТКМ, ІСН АН УРСР. 3, с. 222.
50. Блищанка II Поселення трипільської культури заліщицького варіанту етапу VI—VII та кошиловецького типу етапу СII в ур.Горби. Розташоване на схилі першої надзапальної тераси і ооконтурене правими притоками р. Серет. Досліджувалося Малєєвим Ю. М. (1974), виявлено трипільські знахідки кошиловецького типу, Середньодністровською експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР та Інституту археології АН УРСР під керівництвом Коноплі В. М. (1989—90), проведено розкопки об'єктів заліщицького варіанту та кошиловецького типу. На поселенні проведено геомагнітну зйомку. 14а, с. 77—98; с. 6—8.
51. с. Винятинці Заліщицького району Поселення в околиці села, виявлене у 1920-х роках. На поверхні поселення зібрано кераміку, що зберігається в ЛІМ. 1, с.310.
- с. Ворвулинці Заліщицького р-ну
52. Ворвулинці I Поселення розміщене в урочищі Вербова. На поверхні зібрано дно невеликої посудини, важок до рибальської сітки, кам'яну намистину, крем'яні вироби. Розвідки І. М. Олексинина та І.П.Герети у 1966—1967 рр. Матеріал зберігається у ТКМ. 3, с. 223.
53. Ворвулинці II Поселення розміщене в урочищі Жерманівка на захід від села (правий берег р. Дуплі). На поверхні зібрано уламки кераміки, сокиру з осоки. Розвідки Олійника В. І. у 1971 р. Матеріал зберігається в ТКМ. 3, с. 223.
54. Ворвулинці III Поселення етапу С розміщене в урочищі Гора. На поверхні зібрано уламки кераміки, крем'яні та кам'яні знаряддя. Розвідки місцевих вчителів у 1965—1966 рр., І. К. Свешнікова та Г. І. Кос у 1967 р. Матеріал зберігається у Народному музеї с.Ворвулинці, документація — в ІСН АН УРСР. 3, с. 223.
55. Ворвулинці IV Поселення етапу С розміщене на території поля Піврізки на захід від колишнього села Гинківці, тепер об'єднаного з с. Ворвулівці на лівому березі р. Дуплі (лівобережна притока р. Серет). Розвідкою і шурфуванням зібрано фрагменти кераміки і крем'яні знаряддя. На глибині 0,4 м від сучасної поверхні виявлено кам'яну стелу антропоморфної форми довжиною 1,8 м, шириною 0,46—0,7 м і товщиною близько 0,23 м. На її лицьовому боці помітні заглиблення — знаки. Поселення руйнується ерозією та глиняним кар'єром. Розвідка І. И. Свешнікова і Г. І. Кос у 1968 р. Матеріал і документація зберігаються в ІСН АН УРСР, стела — у Львівському музеї історії релігії та атеїзму. 3, с. 223.
56. с. Городок Заліщицького району Поселення розміщене на західній околиці села, на лівому березі Дністра, в урочищі Печенія або Гуркало. Територія поселення руйнується ерозією. На поверхні зібрано підійомний матеріал: шліфвану крем'яну сокиру, уламки кераміки, дві кам'яні сокирки. У 1890 р. поселення обстежив та зібрав тут підійомний матеріал Г. Оссовський, у 1967 р. воно було перевірене розвідкою І. К. Свешнікова та Г. І. Кос. Матеріал зберігається в КАМ, ЛІМ та ІСН АН УРСР, документація розвідки 1967 р. — в ІСН АН УРСР. 1, с. 310.
57. с. Добрівляни. Заліщицького р-ну Поселення виявлене співробітниками музею НТШ у 1920-х роках. 1, с. 311; 13, с. 10.
58. с. Дорогичівка Заліщицького р-ну Поселення в урочищі Балки. На поверхні зібрано розписну кераміку. Поселення виявлено А. Шнайдером наприкінці XIX ст. 1, с. 311.
59. с. Дуплинська Заліщицького р-ну Поселення розміщене на місці з крутими схилами другої надзапальної тераси р. Дуплі (права притока р. Серет), в урочищі Спас. Культурний шар поселення залягає на глибині до 0,5 м від рівня сучасної поверхні. В ньому знайдено уламки кераміки та крем'яні вироби. Розвідка Малєєва Ю. М. у 1967 р. 3, с. 224.
- м. Залішки Райцентр
60. Залішки I Поселення етапу В, розміщене на схилі лівого берега р. Дністер. Розвідками і розкопками зібрано велику кількість знарядь праці з кременю, каменю, кістки та кераміки, серед якої переважає розписний посуд. Знайдено також глиняні жіночі статуєтки і зооморфні фігурки. Поселення виявлене у 1927 р. працівниками музею НТШ, у 1930 роках обстежене розвідкою Т. Сулімирського та Й. Журовського. Матеріал зберігається у ЛІМ, ТКМ та Кам'янець-Подільському історичному музеї. 29, с. 7; 28, с. 6—7.
61. Залішки II Поселення етапу В, розміщене на території цегельні, виявлене наприкінці XIX ст. Розвідками і розкопками зібрано кераміку та крем'яні знаряддя. Поселення досліджувалось розвідками Г. Оссовського, працівників музею НТШ, Т. Сулімирського та Ю. Журовського у 1880, 1930 рр. Матеріал зберігається в ЛІМ, КраМ та Заліщицькому народному музеї. 14, с. 120, 154; 13, с. 10—12.

63. Заліщики III
Поселення етапу В, розміщене в урочищі Ущилівка на пологому березі одногоденного струмка — лівої притоки р. Дністер, на території районного об'єднання «Сільгосптехніка» та автозаправної станції. Розкопками було стверджено багатшаровий характер поселення: трипільської культури та інших культур. У шарі трипільської культури знайдено кераміку та крем'яні вироби. Розкопки Малєєва Ю. М. у 1970 р. Матеріал і документація зберігаються у Київському державному університеті.
18, с. 103–104.
64. с. Зозулінці. Заліщицького району
Поселення поблизу села, виявлене у 1930-х роках. Підйомний матеріал (уламки посуду) зберігається в ЛІМ.
1, с. 311; 13, с. 254.
65. с. Іване-Золоте Заліщицького р-ну
Поселення поблизу села. Підйомний матеріал (уламки посуду) зберігається в ЛІМ.
1, с. 311, 13, с. 255.
66. с. Касперівці. Заліщицького району
Поселення етапу СІІ, розташоване на березі р. Серет, виявлене розвідкою працівників Музею НТШ у 1928 р., перевірене розвідкою Свешнікова І. К. і Г. І. Кос у 1967 р. Поселення майже повністю зруйноване під час побудови ГЕС. Зібрано уламки кераміки і крем'яні знаряддя. Матеріал зберігається у ЛІМ, ІСН АН УРСР, документація розвідки 1967 р. — в ІСН АН УРСР.
1, с. 312; 10, с. 5, 6, 13, 14, 21, 22.
67. с. Колодрівка Заліщицького району
Поселення розміщене в урочищі Коло Глодів на лівому підвищеному березі р. Дністер, у північній околиці села на території колгоспного консервного заводу. Розвідкою виявлено рештки прямокутного житла, зібрано керамічний та крем'яний інвентар, кістки тварин. Розвідка І. П. Герети, Є. А. Харитоновна, Т. М. Ковальчука, Матеріал і документація зберігаються у ТКМ.
18, с. 103–104.
68. Кошилівці I (Обоз)
Поселення етапу С., розміщене в урочищі Обоз на невисокому місці правого берега р. Джурії. Розкопками виявлено прямокутні глино-
- битні житла, господарські ями, рештки двох наземних жител з печами поза ними. Під дольвою одного із них знайдено перепалені кістки черепа людини. Житла були розміщені вздовж схилів у два–три ряди. На поселенні зібрано велику кількість кераміки, унікальну збірку глиняних статуеток, багато глиняних грузил, рогових мотик, зернотерок та інших кістяних, кам'яних і крем'яних знарядь, срібні спіральки, мідне шило. Поселення виявив у 1878 р. А. Шнайдер, обстежив Кайндль Р., досліджували розкопками у 1908–1912 рр. Е. Гадачек, у 1923 р. — кафедра археології Львівського університету і Г. Чайлд. у 1953 р. — В. П. Кравець і Ю. М. Захарук, у 1975 р. розвідку провів І. П. Герета. Матеріал зберігається у ЛІМ, Британському музеї у Лондоні, ТКМ, ІСН АН УРСР; документація розкопок 1953 р. — в ІСН АН УРСР.
1 с. 312; 9, с. 178, 180–183; 4, с. 38. 60; 23, с. 4–7; 10, с. 3, 7.
69. Кошилівці II
Поселення етапу СІІ, розміщене в урочищі Товдри на верхній надзап'явній терасі невеликої р. Джурії. Культурний шар цього поселення майже повністю змитий. Розвідкою зібрано фрагменти кераміки та крем'яні вироби. Розвідка В. П. Кравець у 1953 р. Матеріал і документація зберігаються в ІСН АН УРСР.
1, с. 312; 10, с. 5.
70. Лисичники I
Поселення раннього і пізнього етапів, розташоване в урочищі Горби. Підйомний матеріал з поверхні складається з уламків посуду (етапи А і С), глиняних статуеток, кам'яної клиновидної сокири, дрібних крем'яних знарядь. Поселення було виявлено у 1930-х роках, досліджувалось розвідками В. І. Олійника у 1966 р. та Свешнікова І. К. і Г. І. Кос у 1967 р. Матеріал зберігається в ЛІМ та ІСН АН УРСР, документація розвідки 1967 р. — в ІСН АН УРСР.
1, с. 133.
71. Лисичники II
Поселення етапу СІІ, розташоване на високому виступі правого берега р. Серет (урочище Замчище). Пам'ятка у польовій документації визначена як «Замчище І». Підйом-
- ний матеріал складається з уламків кераміки та крем'яних виробів. Пам'ятка досліджувалась розвідками В. І. Олійника у 1965–1966 рр. та І. К. Свешнікова і Г. І. Кос у 1967 р. Матеріал зберігається в ІСН АН УРСР, документація розвідки 1967 р. — ІСН АН УРСР.
1, с. 312.
72. Лисичники III
Поселення етапу С, розташоване у південно-західній частині високого виступа правого берега р. Серет в урочищі Замчище, інакше Винниця. Окреслене у польовій документації як «Замчище II». Підйомний матеріал складається з уламків посуду, глиняної фігурки, кусків хатньої обмазки, крем'яних відщепів, тваринних кісток. На поверхні поля — сліди розораних глинобитних площадок. Пам'ятку виявлено у 1920-х роках, обстежувалась розвідками В. І. Олійника у 1965–1966 рр. та І. К. Свешнікова і Г. І. Кос у 1967 р. Матеріал зберігається у КАМ. ЛІМ та ІСН АН УРСР, документація розвідки 1967 р. — в ІСН АН УРСР.
14, с. 120; 1, с. 133.
73. Лисичники IV
Поселення етапу С, розташоване на березі р. Серет в урочищі Коло валу (поблизу валу Траяна). Підйомний матеріал складається з уламків посуду, посуду, крем'яних виробів, глиняних жіночих і тваринних статуеток. Поселення виявлено В. І. Олійником у 1966 р., перевірено розвідкою І. К. Свешнікова і Г. І. Кос у 1967 р. Матеріал і документація зберігаються в ІСН АН УРСР.
3, с. 227–228.
74. Лисичники V
Поселення етапу С, розташоване на південно-західному схилі підвищення над невеликим потічком і болотцем (урочище Городище). Підйомний матеріал з поверхні поселення складається з уламків кераміки, тваринних кісток та кам'яних клиновидних сокир. Пам'ятка виявлена В. І. Олійником у 1966 р., обстежена розвідкою І. К. Свешнікова і Г. І. Кос у 1967 р. Матеріал і документація зберігаються в ІСН АН УРСР.
3, с. 228.
75. Лисичники VI
Поселення етапу В, розташоване на високому правому березі р. Се-

- рет над природною печерою (урочище Печера-лисичка). Підйомний матеріал з поверхні поселення складається з уламків кераміки та крем'яних виробів. Пам'ятка виявлена В. І. Олійником у 1966 р., перевірена розвідкою І. К. Свешнікова і Г. І. Кос у 1967 р. Матеріал і документація зберігаються в ІСН АН УРСР. 3, с. 228.
76. с. Лисівці Заліщицького району
Поселення виявляє у 1920-ому році поблизу села. Ва поверхні знайдено уламки посуду та мотику з рогу оленя. Матеріали зберігаються в ЛІМ. 1, с. 312; 14, с. 120.
77. с. Новосілка (колишнє Новосілка-Костоюкова) Заліщицького району
Поселення етапу В, розташоване в урочищі Вепрів, виявлене у 1920-ому році. На поверхні зібрано уламки кераміки та ксес'яні знаряддя. 1, с. 314; 6, с. 40.
78. с. Печорна Заліщицького району
Поселення розміщене на захід від села. На поверхні зібрано розписну кераміку та крем'яні вироби. 1, с. 313.
79. с. Торське Заліщицького району
Поселення пізнього етапу, розташоване в урочищі Шанці між Торським і хутора Глушки, на плато поблизу обриву глибокого яру, по якому протікає струмок – доплив Дністра. Розкопками поселення виявлено пізньотрипільський шар, що залягає над шаром культури лінійно-стрічкової кераміки. Зібрано фрагменти посудин, розмиту глиняну обмазку. Поселення багатощарове. Розкопки К. К. Черниш 1959–1960 рр. Матеріал і документація зберігаються у МАЕ в Санкт-Петербурзі. 1, с. 314; 13, с. 256.
80. с. Угриньківці Заліщицького р-ну
Поселення на схилі берега заболоченої низовини. На поверхні зібрано уламки кераміки та крем'яні вироби. Розвідка 1968 р. І. К. Свешнікова та Г. І. Кос. Матеріал і документація зберігаються в ІСН АН УРСР. 3, с. 229.
81. с. Червоногради (колишнє Голігради) Заліщицького району
Поселення в урочищі Вигошів. На поверхні поселення зібрано уламки кераміки, фрагменти крем'яних ножів та серп. Розвідки провели на початку XX ст., І. К. Свешнікова та Г. І. Кос – у 1967 р. Матеріал зберігається у АМ Варшави, ЛІМ, ІСН АН УРСР, ТКМ, документація розвідки 1968 р. – в ІСН АН УРСР. 1, с. 310.
82. с. Щитівці Заліщицького району
Щитівці І
Поселення, розміщене в західній частині села, на території колишнього фільварку, виявлене під час добування глини на початку XX ст. У культурному шарі знайдено розписну кераміку і крем'яні вироби. У науковій документації поселення окреслене як «Щитівці І». 1, с. 315.
83. Щитівці ІІ
Поселення розміщене на північ від села у полі, поблизу двох курганів. Розкопками виявлено залишки глинобитних площадок і зібрано численний керамічний та крем'яний матеріал. Розкопки Г. Оссовського у 1890 р. Матеріали зберігаються в КАМ. 21, с. 6.
84. с. Бодаки Збараського району
Бодаки І
с. Бодаки Збараського району
Поселення етапу В-С розміщене в урочищі Чорна Криниця на високому березі р. Горинь. Площа поселення – близько 100×10 м. Культурний шар залягає до глибини 0,7 м. На поверхні знайдено уламки розписної кераміки та скупчення глиняної обмазки й крем'яних виробів. Під час розкопок було відкрито 36 000 кв.м і виявлено три житла, чотири вогнища, гончарну піч та крейдяну майстерню. У житлах знайдено уламки кераміки, кам'яні, крем'яні і кістяні знаряддя, мідну сокиру, кістки тварин. Біля гончарної печі знайдено лощила, кістяні проколки, посудини, кілька жіночих глиняних статуєток. Розвідка 1938 р. і розкопки 1939 р. О. Цинкаловського, 1940 р. – М. Л. Макаревича, у 1952 р. – Ю. М. Захарука. у 1954 р. – К. К. Черниш. Матеріал зберігається у Кременецькому краєзнавчому музеї та ІСН АН УРСР, документація розвідок 1950-х років – у ІСН АН УРСР. 1, с. 309.
85. Бодаки ІІ
Поселення розміщене на правому березі р. Горинь на схід від села. На поверхні зібрано уламки посуду. Розвідка О. Цинкаловського у 1938 р. та М. О. Тіханової у 1950-х роках. Матеріал зберігається у Кр.КМ та Ленінградському відділенні ІА АН УРСР. 24, с. 46–53.
86. с. Капустинці Збараського району
Поселення поблизу села. 1, с. 312; 21, с. 6.
87. с. Катюжини Збараського району
Поселення розміщене на території колишнього хутора Скала, виявлене розвідкою працівників музею НТШ у 1920-х роках. Підйомний матеріал (уламки кераміки) зберігається у ЛІМ. 1, с. 313; 12, с. 27.
88. с. Лози Збараського району
Поселення етапу С розміщене в урочищі Городище, за східною межею села в західній частині високого пасма, що тягнеться вздовж лівого берега р. Горинь. З півдня воно обмежене долиною ріки, зі сходу і заходу – ярами, на півночі переходить у горбисту місцевість. Схили пасма, висота якого понад 50 м над рівнем долини, круті. Розкопками досліджено 300 кв.м площі, виявлено глинобитні площадки з вогнищами чи печами. У культурному шарі знайдено уламки посуду, крем'яні знаряддя праці та відходи крем'яного виробництва. Розвідка В. П. Савича у 1968 р., розкопки М. А. Пелешшина у 1969 р. Матеріал зберігається в ТКМ, документація – в ІСН АН УРСР. 1, с. 312; 22, с. 55–62.
89. с. Решнівка Збараського району
Поселення розташоване на схід від села на високому березі потоку, виявлене О. Цинкаловським у 1930-х роках. 25, с. 38.
90. с. Цебрів Зборівського району
Поселення поблизу села виявлене у 1920-х роках. Матеріал зберігається в ЛІМ. 1, с. 314; 12, с. 29.
91. с. Великі Бережці Кременецького району
Поселення розміщене на території хутора Підгора, виявлене у 1930-х роках. 1, с. 313; 13, с. 256.

92. с. Вишгородок Лановецького р-ну Кам'яна мотика трипільської культури, зберігається в ТКМ.
93. с. Карначівка Ланівецького району Поселення поблизу села. На поверхні зібрано уламки кераміки, що зберігаються у Кременецькому краєзнавчому музеї. Розвідка О. Цинкаловського. 26, с. 221–227.
94. м. Ланівці Райцентр Поселення розміщене в урочищі Левада, виявлене у 1920-х роках. Підйомний матеріал (уламки посуду, фрагмент глиняної статуетки) зберігається в ЛІМ. 1, с. 312; 20, с. 115.
95. с. Бобрівники Монастирського р-ну Поселення поблизу села виявлене на початку ХХ ст. Знайдено уламки кераміки, крем'яні знаряддя, частину людської статуетки. Матеріал зберігається у КАМ. 1, с. 309.
96. Велеснів І с. Велеснів Монастирського району Поселення розміщене на великому мисі, омитою р. Коропець (правий берег ріки), в урочищі Нагоринка. На території поселення виявлено залишки прямокутного житла та крем'яної майстерні, зібрано крем'яні вироби, уламки кераміки, глиняні статуетки. Розвідки Герети І. П. у 1968 р. та 1975 р. Матеріал зберігається у ТКМ. 3, с. 237.
97. Велеснів ІІ Поселення розміщене в урочищі Левада, на правому березі р. Коропець. На поверхні поселення зібрано кераміку та крем'яний інвентар. Розвідка І. П. Герети у 1971 р. Матеріал зберігається ТКМ. 3, с. 237.
98. с. Горигляди Монастирського р-ну Поселення в околицях села. Матеріали зберігаються в ЛІМ. 1, с. 139. 3, с. 237.
99. с. Залісся Монастирського району Поселення розміщене в урочищі Левада на правому березі р. Коропець. На поверхні зібрано кераміку, крем'яну клиноподібну шліфовану сокирку з опки. Розвідка І. П. Герети у 1975 р. Матеріал зберігається у ТКМ 3, с. 237.
100. с. Коропець Монастирського р-ну Поселення розміщено на узгір'ї за костельом, недалеко від кургану, що носить назву Ганова Могила. На поверхні поселення зібрано уламки розписної кераміки, що зберігається в ЛІМ. 1, с. 312.
101. с. Рожиськ Підволочиського району Поселення поблизу села виявлене у 1920-х роках. Підйомний матеріал (уламки кераміки) зберігається у ЛІМ. 1, с. 313; 12, с. 27.
102. с. Буданів Тербовлянського р-ну Поселення розміщене в урочищі Кременія, під лісом Липник. На поверхні зібрано уламки кераміки та крем'яні і кам'яні вироби. Під час розкопок виявлено рештки жител, в яких знайдено уламки розписної кераміки та крем'яні знаряддя. Розвідка В. Деметрикевича у 1890-х роках. Матеріал зберігається у КАМ, ЛІМ та ТКМ. 1, с. 310; 21, С. 6.
103. с. Довге Тербовлянського району Поселення поблизу села. Підйомний матеріал – уламки кераміки та крем'яний інвентар, зібраний у 1964 р., зберігається у ТКМ.
Підгайчики (колишнє Підгайчики Юстинові) Тербовлянського р-ну Поселення розміщене на полях, на північ від села, на височині, що тягнеться вздовж правого берега р. Серет. На поселенні виявлено рештки жител, уламки розписної кераміки та крем'яний інвентар. Розвідка В. Деметрикевича у 1890-х роках. Матеріал зберігається у КАМ. 1, с. 313.
104. с. Семенів Тербовлянського р-ну Поселення етапу СІІ розміщене на полі біля громадського пасовиська, поблизу колишнього с. Зеленче, тепер об'єднаного з с. Семенів (урочище Грушівка). Розкопками виявлено рештки жител. зібрано кераміку, глиняні тягарці, крем'яні вироби (ножі і скребки) та кістки тварин. Розкопки В. Деметрикевича у 1900 р. та С. А. Судакова у 1947 р. 1, с. 311; 9, с. 180
105. с. Слобідка Тербовлянського р-ну Поселення розміщене в урочищі Знесення, на віддалі 1,5 км на південь від села; займає під-
- вищений лівий берег р. Гнила Рудка й правий берег р. Серет. поблизу місця впадіння Гнилої Рудки в р. Серет. Розвідками зібрано уламки кераміки, крем'яні знаряддя з крем'яної майстерні. Виявлено велику кількість глиняної обмашки, сліди жител. Поселення було виявлене у 1920-х роках, перевірено розвідкою Є. А. Харитонова у 1967 р. Матеріал зберігається у ЛІМ та ТКМ. 1, с. 311; 14, с. 121.
106. с. Трудове (колишнє Могильники) Тербовлянського р-ну Поселення поблизу села. 1, с. 313.
107. с. Великий Глибочок Тернопільського району Поселення розміщене в урочищі Попова Долина. Науковий архів ІА АН УРСР, ф.с. 2700, с. 11; АП УРСР, 1966, С. 310.
108. с. Дичків Тернопільський район Знайдено жіночу статуетку. 20, с. 113.
109. с. Білий Потік Чортківського р-ну Поселення в урочищі За Городами. Розкопками могильника білопотоцької групи комарівської культури виявлено культурний шар поселення трипільської культури. Пізнішою розвідкою зібрано уламки кераміки й простежено сліди жител. Розкопки Ю. Костшевського у 1925 р., розвідка І. П. Герети у 1975 р. Матеріал зберігається у Познанському Археологічному музеї (ПНР) та ТКМ. 1, с. 309; 12, с. 237.
110. с. Горішня Вигнанка (колишнє Вигнанка) Чортківського району Вигнанка – поселення розміщене на городі та в парку. На поселенні досліджено розкопками площу 10×12 м, виявлено рештки житла, значно уламки розписної кераміки та крем'яні знаряддя. Розкопки Г. Оссовського у 1890 р. Матеріал зберігається в КАМ. 1, с. 310; 7, с. 19.
111. с. Звенячин Чортківського району Поселення поблизу села виявлене у 1930-х роках. Підйомний матеріал (уламки посуду) зберігається в ЛІМ. 1, с. 311.
112. с. Нагірянкa Чортківського району Поселення поблизу села виявлене

- на початку XX ст. На поверхні поселення зібрано уламки розпиченої кераміки.
1, с. 313.
113. с. Росохач Чортківського району
Поселення етапу В поблизу села. Підйомний матеріал (уламки кераміки, фрагмент мідної сокири) зберігається в ЛІМ.
1, с. 313; 13, с. 256.
114. с. Сокириці Чортківського району
Поселення поблизу села виявлене у 1930-х роках. Матеріал (уламки кераміки) зберігається в ЛІМ.
1, с. 314.
115. с. Сосулівка Чортківського району
Поселення етапу В розташоване на підвищенні над глибоким яром (урочище Качурова гора за сосною). Підйомний матеріал складається з уламків кераміки та крем'яних знарядь. Культурний шар поселення руйнується глибокою оранкою. Розвідка І. К. Свешнікова та Г. І. Кос у 1967 р. Матеріал зберігається у збірці місцевої школи та ІСН АН УРСР. документація – в ІСН АН УРСР.
3, с. 237.
116. м. Чортків, райцентр
Поселення поблизу міста виявлено у 1920-х роках.
21, с. 6.
117. с. Бриків Шумського району
Поселення поблизу села. Підйомний матеріал (уламки розпиченої кераміки та сокира з опоки), зібраний у 1930-х роках О. Цинкаловським, зберігається у Кременецькому краєзнавчому музеї.
25, с. 36.
118. с. Васьківці Шумського району
Поселення поблизу села.
1, с. 310.
119. с. Опишківці Шумського району
Поселення. Підйомний матеріал (уламки кераміки) зберігається у Кременецькому краєзнавчому музеї.
1, с. 313.
120. с. Соснівка Шумського району
Поселення поблизу колишнього с. Бірки, тепер об'єднаного з с. Соснівкою. Підйомний матеріал (уламки кераміки, глиняна жіноча статуетка), зібраний у 1930-х роках О. Цинкаловським, не зберігся.
26, с. 221–227.
121. с. Шумбар Шумського району
Поселення поблизу села. Підйомний матеріал складається з уламків кераміки зі слідами орнаменту та сокири з опоки. Розвідка О. Цинкаловського у 1930-х роках. Матеріал зберігається у Кременецькому краєзнавчому музеї.
26, с. 223.
122. м. Шумське Райцентр
Поселення розміщено на околиці села. Підйомний матеріал (уламки кераміки) зберігається у Кременецькому краєзнавчому музеї. Розвідка О. Цинкаловського у 1930-х роках.
26, с. 223.
14. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1933. – Т. 152. – В. 2. – С. 121.
- 14а. Конопля В. М. Поселення кошиловецької групи трипільської культури Блищанка-2. Наукові записки. Львівський історичний музей. – Львів, 1997. – В. VI, ч. 1. – С. 77–98; Конопля В., Круз В., Ришков С. Нове поселення Заліщицької групи трипільської культури в південно-західному Поділлі // Наукові записки. Тернопільський краєзнавчий музей. – Тернопіль, 1993. – С. 8–18.
15. Кравець В. П. Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье // Краткие сообщения ИА АН УССР. – К., 1955. – В. 4. – С. 133–135
16. Кричевський Е. Ю. Древнее население Западной Украины в эпоху неолита и ранней бронзы // Краткие сообщения ИА АН СССР. – 1940. – В. 3. – С. 539, 547, 548, 550, 555, 557, 560, 566.
17. Кричевський Е. Ю. Про відносну хронологію пам'яток трипільської культури // Археологія, – 1950. – Т. 3. – С. 10.
18. Малеев Ю. М. Охоронні розкопки на Тернопільщині // Археологія, – 1973. – В. 12.
19. Мовша Т. Г. Середній етап трипільської культури Археологія УРСР. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 169.
20. Мовша Т. Г. Періодизація та хронологія середнього та пізнього Трипілья // Археологія – 1972. – В. 5. – С. 3.
21. Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. // МИА. – М.: Наука, 1961. – № 84. – 238 с.
22. Пелецишин М. А. Пізньотрипільські поселення у верхів'ях Горині // Археологія – 1973. – В. 11. – С. 55–62.
23. Свешніков І. К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр. // Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр. – Львів, 1959. – С. 6, 7.
24. Тиханова М. А. Разведки в районе верхнего течения реки Горыни // Краткие сообщения ИА АН СССР. – 1962. – В. 87. – С. 46–53.
25. Cynkalowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961.
26. Cynkalowski A. Osiedli kultury tripolskiej w Bodakach nad Horyniem // Wiadomości archeologiczne. – Warszawa, 1969. – Т. XXXIV, 2. – С. 221–227.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологічні пам'ятки Української РСР. – К.: Наукова думка, 1966. – 309 с.
2. Археологія УРСР. – К.: Наукова думка, 1971. – Т. 1, карта 5.
3. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., Наукова думка, 1981. – 310 с.
4. Бібікова В. І. Історія domestикації коня на південному сході Європи // Археологія, – 1969. – Т. 22. – С. 38, 60.
5. Борисковський П. І. Деякі доповнення до археологічної карти Наддністрянщини // Археологія, – 1950. – Т. 4. – С. 118.
6. Виноградова Н. В. Памятники переходного етапу VI–VIII в Поднестровье // Советская археология. – № 1. – 1972. – С. 40.
7. Вовк Ф. К. Вироби передмікенського типу на Україні // Матеріали до українсько-руської етнології. К., 1905 – С. 19.
8. Захарук Ю. Н. Глиняний амулет из Кошиловцев // Советская археология. – № 3. – 1960.
9. Захарук Ю. М. Памятки культури лінійно-стрічкової кераміки // Археологічні пам'ятки Української РСР. – К.: Наукова думка, 1966. – 1971. – С. 180, 182.
10. Збенович В. Г. Хронологія пізнього Трипілья // Археологія, – 1972. – № 7. – С. 5, 6, 13, 14, 21, 22.
11. Збенович В. Г. Ранній етап трипольської культури на території України. – К.: Наукова думка, 1989. – 332 с.
12. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1928. – Т. 149. – С. 27.
13. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 1

27. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicji wschodniej. — Lwow, 1918. АН СРСР (Москва) музей
 28. Majewski K. Studia nad kultura Trypilska // Archeologia. Wroclaw, 1947. — № 1. ІА АН УРСР — Інститут археології АН УРСР (Київ)
 29. Majewski K. Chronologia i styl plastyki figuralnej zachodniotrypilskiej // Ibid. — Wroclaw, 1948. — № 2. — S. 6–7. ІСН АН УРСР — Інститут суспільних наук Академії наук УРСР (Львів)
 КАМ — Краківський археологічний музей
 Кр.АМ — Кременецький краєзнавчий музей
 ЛІМ — Львівський історичний музей
 НТШ — Наукове товариство ім. Т. Шевченка
 ТРМ — Тернопільський краєзнавчий музей

СКОРОЧЕННЯ

ІА АН СРСР — Інститут археології

ХЕРСОНЬСЬКА ОБЛАСТЬ

- с. Білозірка Білозірський район
Курганна група на правому березі Дніпра, курган 8, в насипу виявлено мальовану амфорку усатівського типу з вушками на плічках. Розкопки Скадовського Г. Л. 1887 р. Фонди ХІМ 2, с. 138; 5, с. 201; 6, 1897, с. 118.
- с. Велика Лепетиха, районний центр
На лівому березі Каховського водосховища школярами 1965 р. зібрано матеріали пізнього етапу трипільської культури — фрагменти статуеток та вироби з кременю. Етап СІІ. 3, с. 57–58, рис. 1, 1–4.
- с. Любимівка Каховський район
Курган 23 на лівому березі Дніпра, поховання 4 з мальованою посудиною пізнього етапу трипільської культури. Розкопки О. М. Лескова 60-х рр. 2, с. 138; 4, с. 254.
- с. Михайлівка Нововоронцовський район
На багатошаровому поселенні виявлено фрагменти — імпорти розписної кераміки трипільської культури. Етап СІІ. 1, с. 40.
- с. Новоолекеївка Скадовський р-н
Курганна група на узбережжі моря Курган 6, в похованні 15, виявлено дві антропоморфні статуетки серезліївського типу. Розкопки В. Г. Збеновича, Черненко Є. В., Е. І. Рибіної, 1972 р. Фонди ІА НАНУ 2, с. 139; 3, с. 61–62.
- Збенович В. Г. К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья // Энеолит и бронзовый век Украины. — К.: Наукова думка, 1976. — С. 57–69.
- Лесков А. М. Раскопки Каховской экспедиции // АО 1968 года. — М.: Наука, 1969. — С. 253–254.
- Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. — М. — Л., 1949. — № 10. — 247 с.
- Скадовский Г. Л. Белозерское городище Херсонского уезда, Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем р. Ингульда и началом Днепровского лимана // TVIII Археологического съезда. — М. — 1897. — С. 75–160.

ЛИТЕРАТУРА:

- Дергачев В. А. Памятники Позднего Триполья. — Кишинев: Штиинца, 1991. — 206 с. —
- Дергачев В. А., Манзура И. Погребальные комплексы позднего Триполья. — Кишинев: Штиинца,

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

- смт. Білогір'я Білогірський р-н
В околицях райцентру залишки поселень трипільської культури. 19, с. 93.
- с. Залужжя Білогірський район
На околицях села — трипільське поселення. 19, с. 112.
- смт. Вінківці Вінковоцький район
Сліди трипільського поселення. 38, с. 301.
- с. Говори Вінковоцький район
В околицях села — залишки трипільського поселення. Виявлено кераміку, кам'яні знаряддя, антропоморфні статуетки. 38, с. 303; 19, с. 142.
- с. Грем'ячка Вінковоцький р-н
На території села і околиць — сліди поселень трипільської культури. 19, с. 126.
- с. Зінків Вінковоцький район
На території села — поселення трипільської культури. Між селами Зінків і Покутиці, в уроч. Чемериска — залишки поселень трипільської культури. 19, с. 134.
- с. Зінків Вінковоцький район
Між селами Зінків і Покутиці, в уроч. Чемериска — залишки поселень трипільської культури. 19, с. 134.
- с. Подолянське Вінковоцький р-н
Недалеко від села — залишки поселення трипільської культури. 19, с. 115.
- с. Бубнівка Волочеський район
На території села виявлено рештки поселення трипільської культури. 19, с. 173.

10. Уроч. Шпаковщина
с. Бедриківці Городоцький р-н
В урочищі Шпаковщина – два
трипільські поселення розвинутого
етапу.
15, с. 28.
11. уроч. Болота
В урочищах Болота – трипільське
поселення розвинутого етапу.
15, с. 28.
12. м. Городок Городоцький район
По лівому березі р. Смотрич, в
уроч. Гнилий Кут фрагменти ке-
раміки трипільського часу.
15, с. 29.
13. с. Грицьків Городоцький район
Сліди трипільського поселення.
38, с. 318; 17, с. 396.
14. с. Іванківці Городоцький район
На території села – рештки три-
пільського поселення.
19, с. 211.
15. с. Купин Городоцький район
В селі та околицях виявлено речі
часів трипільля.
38, с. 317.
16. с. Лісоводи Городоцький район
В селі – залишки поселення три-
пільської епохи.
19, с. 190.
17. уроч. Захитри
с. Сирватинці Городоцький р-н
В околицях села, в уроч. Захитри,
– сліди трипільського поселення.
38, с. 314.
18. уроч. Селисько
В околицях села, в уроч. Селисько
– сліди трипільського поселення.
38, с. 314.
19. уроч. Грабаники
В околицях села, в уроч. Граба-
ники – сліди трипільського посе-
лення.
38, с. 314.
20. уроч. Приенисько
В околицях села, в уроч. При-
енисько – сліди трипільського
поселення.
38, с. 314.
21. с. Юринці Городоцький район
В околицях – поселення три-
пільської культури.
19, с. 214.
22. с. Городище Деражнянський р-н
На території села – сліди три-
пільського поселення.
19, с. 233.
23. с. Коричинці Деражнянський р-н
В селі виявлено уламки посуду
трипільської культури.
19, с. 235.
24. с. Мазники Деражнянський р-н
На території села – сліди три-
пільського поселення.
19, с. 235.
25. с. Маниківці Деражнянський район
На території села – сліди посе-
лення трипільської культури.
19, с. 235.
26. с. Раднівці Деражнянський район
На південному сході, в уроч. Ми-
хальча – епіолітичне поселення.
48, с. 4.
27. с. Слобідка-Шелехівська Дераж-
нянський район
За 0,5 км в напрямі до хут.
Адамівка – трипільське поселення.
(розвідка М. К. Кошельника)
15, с. 36.
28. с. Черешенька Деражнянський
район
На схилі долини лівого берега
р. Вовк, в уроч. Емтеєське- посе-
лення розвинутого трипільля роз-
мірами 100×200 м.
15, с. 36.
29. с. Черешенька Деражнянський р-н
Трипільське поселення розмірами
800×200 м зафіксовано за 1,5 км
на схід від села, вздовж другої
надплавної тераси лівого берега
р. Вовк
15, с. 36
30. Уроч. Щєброва
с. Яськівці Деражнянський р-н
В урочищі Щєброва – поселення
трипільської культури.
15, с. 37.
31. уроч. Ваврикове Поле
В урочищі Ваврикове Поле – посе-
лення трипільської культури.
15, с. 37.
32. с. Дунаївці Дунаєвецький р-н
В околицях міста – залишки посе-
лення трипільської культури.
19, с. 237.
33. с. Лисець Дунаєвецький район
Відомі знахідки трипільського часу.
38, с. 297; 54, с. 20.
34. с. Ліпини Дунаєвецький район
Сліди трипільського поселення.
38, с. 291; 54, с. 20
35. с. Маків Дунаєвецький район
Залишки поселення трипільської
культури.
19, с. 247.
36. с. Миньківці. Дунаєвецький р-н
На території села та його околиць
– поселення трипільської культури.
19, с. 259.
37. с. Міцівці Дунаєвецький район
В селі – трипільські поселення.
19, с. 260.
38. с. Підлісний Мукарі Дунаєве
Залишки поселення трипільської
культури.
19, с. 262.
41. с. Тинна. Дунаєвецький район
Поблизу села – трипільське посе-
лення.
19, с. 262.
42. с. Чаньків Дунаєвецький район
На території села – залишки три-
пільського поселення.
19, с. 262.
43. с. Михнів Ізяславський район
В селі є трипільське поселення.
19, с. 284.
44. с. Абрикосівка (раніше Безнісків-
ці) Кам'янець-Подільський район
Сліди трипільського поселення.
12, с. 27.
45. с. Бабшин Кам'янець-Подільський
район
На південній околиці села, за
0,5 км від р. Дністер у відсло-
неннях тераси простежено рештки
поселення трипільської епохи.
14, с. 122.
46. Поселення Трипільля А розташоване
на північний захід від села на схилі
першої тераси лівого берега
Дністра
18, с. 201.
47. с. Баговиця. Кам'янець-Подільсь-
кий район
На городях біля церкви 45 сліди
поселення трипільського часу.
24, с. 52.

- с. Бакота Кам'янець-Подільський район
48. уроч. Вертеп — трипільське поселення
25, с. 3.
49. уроч. Кушкарівка — трипільське поселення
15, с. 51.
50. уроч. Біла — трипільське поселення. Було відкрито залишки наземного життя з глинобитною пічкою, зібрано типовий поліхромний розписний посуд, крем'яну сокиру, пожевидні пластини.
11, с. 3.
51. с. Борішківці Кам'янець-Подільський район
На території села — поселення трипільської культури.
24, с. 52.
52. с. Брага Кам'янець-Подільський район
На південно-східній околиці села, у відслоненнях лівобережної тераси простежено сліди раньотрипільського поселення.
5, с. 120–122.
53. с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільський район
уроч. Хрещате — пізньотрипільське поселення.
27, с. 103.
54. уроч. Дубини — пізньотрипільське поселення. пізньотрипільське поселення.
27, с. 103.
55. с. Вихватнівці Кам'янець-Подільський район
На околицях села — трипільське поселення.
27, с. 103.
56. с. Гаврлівці Кам'янець-Подільський район
В уроч. Стінка — трипільське поселення.
30, с. 327.
57. с. Голосків Кам'янець-Подільський район
В селі виявлено поселення трипільської культури.
6, с. 68.
58. с. Гораївка Кам'янець-Подільський район
За 1,5 км на захід від села, в уроч. Серлівка, на лівому мисовидному березі р. Дністер, на полі між селами Бакота і Гораївка — сліди трипільського поселення.
12, с. 12, 15.
59. с. Гринчук Кам'янець-Подільський район
На території села — поселення трипільської культури.
19, с. 361.
60. с. Грушка Кам'янець-Подільський район
На території села виявлено залишки поселення трипільської культури.
19, с. 359.
61. с. Гуменці Кам'янець-Подільський район
Виявлено кілька трипільських поселень вздовж лівого берега р. Мукша
40, с. 93.
62. с. Демшин Кам'янець-Подільський район
Поселення трипільського часу.
19, с. 361.
63. с. Дерев'яне Кам'янець-Подільський район
Біля села — залишки кількох поселень трипільської культури.
19, с. 369.
64. с. Думанів Кам'янець-Подільський район
В уроч. Мазурівка, на верхній корінній терасі берега р. Смотрич — трипільське поселення.
36, с. 103.
- с. Жванець Кам'янець-Подільський район
65. уроч. Лиса Гора трипільське поселення етапу СІ, гончарні горни та рештки жител досліджувалися Т. Г. Мовшею.
27, с. 105; 28, с. 228–234.
66. уроч. Лиса Гора. Поселення раннього етапу трипільської культури, досліджувалося Т. Г. Мовшею.
27, с. 105; 28, с. 228–234.
67. ур. Шовб — трипільське поселення, укріплене валами і ровами, етап СІ, досліджувалися Т. Г. Мовшею.
27, с. 105; 28, с. 228–234.
68. с. Завалля Кам'янець-Подільський район
На північ від села, на мису лівого берега р. Кізі (притока р. Збруч) — трипільське поселення.
5, с. 118.
- с. Залісся Перше (раніше с. Федірівці) Кам'янець-Подільський район
69. уроч. Позасадя — поселення трипільської культури.
32, с. 47; 39, с. 52.
70. В уроч. Запуст — поселення трипільської культури.
32, с. 47; 39, с. 52.
71. с. Збруч (раніше с. Ляшковиця) Кам'янець-Подільський район
Вище села, за течією річки, в центральній частині острова, виявлено фрагменти кераміки трипільського часу.
15, 48.
72. с. Ісаківці Кам'янець-Подільський район
Раньотрипільське поселення розташоване в центрі села
18, 204.
73. с. Кадіївці Кам'янець-Подільський район
В уроч. Бавки, на лівому березі р. Жванець, М. Я. Рудинським в 1925 р. було досліджено рештки глинобитних трипільських жител. Виявлено кам'яні зернотерки; крем'яні скрепки і сокири, накопичники стріл, кістяні вироби, керамічний посуд з поліхромним розписом і антропоморфні статуетки.
32, с. 46; 12, с. 11.
74. м. Кам'янець-Подільський в районі вулиці К. Маркса під час земляних робіт виявлено сліди поселення трипільської культури. Центральна площа.
43, с. 83; 41, с. 138; 13, с. 11.
75. в районі Центральної площі під час земляних робіт виявлено сліди поселення трипільської культури.
43, с. 83; 41, с. 138; 13, с. 11.
76. в урочищі Татарська — поселення трипільської культури.
15, с. 49.
77. в урочищі Руські фільварки поселення трипільської культури.
15, с. 49.
78. с. Кітайгород Кам'янець-Подільський район
На лівому березі Тернави — трипільське поселення.
32, с. 118.

79. с. Княгинин Кам'янець-Подільський р-н
Трипільське поселення.
7, с. 107.
80. с. Княжпіль Кам'янець-Подільський район
Залишки трипільського поселення.
19, с. 361; 38, с. 325.
81. с. Колибаївка Кам'янець-Подільський р-н
В селі – залишки поселення трипільської культури.
19, с. 360.
82. с. Колубайвіці Кам'янець-Подільський район
Є сліди трипільського поселення.
15, с. 50.
83. с. Кривчани Кам'янець-Подільський район
В північно-східному напрямку від радгоспного двору, на правому боці струмка, що впадає в р. Кривчанка, (притока р. Ушиця) – залишки селища трипільського часу.
15, с. 50.
84. уроч. Гнилячка
Трипільське поселення відкрито в уроч. Гнилячка (східна околиця с. Нижні Кривчани на стику з с. Стара Ушиця)
15, с. 50.
85. Трипільське поселення на території колишнього с. Конилівка (тепер предане до с. Кривчан)
15, с. 50.
86. с. Кудринці Кам'янець-Подільський район
В околицях села – трипільське поселення.
15, с. 50; 32, с. 46.
87. с. Ластівці Кам'янець-Подільський район
В селі – трипільське поселення.
19, с. 361.
88. с. Лука-Врублевецька Кам'янець-Подільський район
Ранньотрипільське поселення розташоване на крутому згині лівого берега Дністра, на першій надзаплавній терасі. Досліджувалось в 1945–1950 рр. С. М. Бібіковим. Нині затоплене
3, с. 1–408.
89. На околицях села – поселення пізнього трипільля.
44, с. 89
90. с. Лука-Уетинська Кам'янець-Подільський район
Ранньотрипільське поселення у 2 км від села на схід на краю першої тераси лівого берега Дністра. Досліджувалось Белановською Т. Д.
18, 206.
91. с. Малинівці Кам'янець-Подільський район
Відоме трипільське поселення.
33, с. 375.
92. с. Малозалісся (раніше Малі Вермени) Кам'янець-Подільський р-н
Пізньотрипільське поселення.
29, с. 35.
93. с. Нігин Кам'янець-Подільський р-н
Залишки трипільського поселення.
19, с. 333.
94. смт. Оринин Кам'янець-Подільський район
В околицях селища – сліди трипільського поселення.
19, с. 341.
95. с. Острівчани Кам'янець-Подільський район
На території бригади № 2 знайдено крем'яні знаряддя праці трипільської культури.
15, с. 53.
96. с. Панівці (раніше Верхні і Нижні Панівці) Кам'янець-Подільський район
В уроч. Мочар – поселення трипільського часу.
15, с. 53–54.
97. с. Патринці Кам'янець-Подільський район
В урочищах Цаплі та Вогнені трипільське поселення.
29, с. 35; 37, с. 4.
98. с. Пудлівці Кам'янець-Подільський район
За 2 км на південний схід від села, за 800 м від дороги Кам'янець-Подільський – Оринин, на лівому березі струмка – трипільське поселення.
15, с. 54.
99. с. Ріпенці Кам'янець-Подільський район
В роч. Межирудки, за 4 км на схід від села – трипільське поселення.
36, с. 150.
100. с. Сокіл Кам'янець-Подільський р-н
У північно-західній частині села, на лівому березі безіменного струмка – трипільське поселення.
31, с. 53–54.
101. с. Стара Ушиця Кам'янець-Подільський район
Відомі рештки трипільського поселення.
41, с. 81.
- с. Студениця Кам'янець-Подільський район
102. Біла Гора
С. М. Бібіковим досліджено кілька печер із слідами видобування кременю в енеолітичні і більш пізні часи.
3, с. 79.
103. Студениця
трипільське поселення етапу ВП дослідив 1980 р. М. М. Шмаглій
15, с. 57
104. с. Теремці Кам'янець-Подільський район
На схилах Теремецької гори, звернутих до струмка – трипільське поселення.
16, с. 55.
105. с. Тернавка Кам'янець-Подільський район
Поселення трипільської культури.
19, с. 363.
106. с. Устя Кам'янець-Подільський р-н
Трипільське поселення – при впадінні р. Смотрич в Дністер.
1, с. 369.
107. с. Фурманівка Кам'янець-Подільський район
Поселення трипільської культури на правому березі р. Тернава, в напрямку до с. Боговиці.
39, с. 51.
108. с. Ходорівці Кам'янець-Подільський район уроч. Паюк
На південь від села, в урочищі Паюк – трипільське поселення
7, с. 107.
109. уроч. Пожерщина
На південь від села, в урочищі Пожерщина – трипільське поселення
7, с. 107.
110. с. Цвіклівці Кам'янець-Подільський район
Трипільське поселення на малодоступному останці правого берега

- р. Смотрич; виявлено скарб. Етап СІІ.
25, с. 131–145; 26, с. 213–222.
111. в уроч. Грядя дослідженнями, проведеними в 60-хрр. під керівництвом Т. Г. Мовши, відкрито напівземлянку з двома вогнищами, вісім ям різного призначення, трупоспальне поховання.
25, с. 131–145; 26, с. 213–222.
112. с. Чернокозинці Кам'янець-Подільський район
Поселення трипільської культури в уроч. Замкова Гора, над річ. Збруч.
39, с. 52.
113. с. Чугор Кам'янець-Подільський район
На схилах долини р. Ушиця, на території села – трипільське поселення. Розвідними роботами в 1975 р. тут досліджено рештки житлової будівлі і хрестовидного в плані жертovníка, зібрано уламки кількох посудин, глиняну антропоморфну статуетку.
15, с. 59.
114. с. Вереміївка Красилівський р-н
На схід від села, вздовж схилу на лівому березі р. Бужок, в уроч. Залізничний Міст – трипільське поселення площею 2га.
15, с. 59.
115. с. Западенці Красилівський район
В уроч. Царина – сліди поселення трипільської культури.
19, с. 386
116. с. Пашутинці Красилівський район
За 1.5 км на південний схід від села, на південний частині мису, утвореного р. Бужок і безіменним струмком – трипільське поселення.
15, с. 59.
117. с. Козачки Летичівський район
На території села – залишки поселення трипільської культури.
19, с. 420
118. смт. Летичів Летичівський р-н
Біля селища – поселення трипільської культури.
19, с. 390.
119. смт. Меджибіж Летичівський район
Біля селища – поселення розвинутого трипільля: на правому березі р. Бужок, в уроч. Пристань
45, с. 29.
120. Біля селища – поселення розвинутого трипільля: на лівому березі
- р. Південний Буг, на південно-західній околиці села.
147, с. 29.
121. на правому березі р. Бужок за 3,5 км на північний захід від селища в уроч. Облрибгосп – трипільське поселення.
15, с. 64.
122. с. Митківці Летичівський район
На лівому березі безіменного струмка, що впадає в р. Бужок з правого берега, за 1,5 км на схід від села – трипільське поселення.
15, с. 64–65.
123. с. Подільське Летичівський р-н
Два трипільські поселення: за 300 м на південний схід від села і поруч з крайніми садибами західної частини населеного пункту, на окраїні лісового масиву.
15, с. 65.
124. с. Снітівка Летичівський район на території села – залишки поселення трипільської культури.
19, с. 421.
- уроч. Монастирище
125. трипільське поселення розміщується на високому плато лівого берега р. Вовк, за 2 км на схід від села, в уроч. Монастирище.
15, с. 65.
126. с. Суслівці Летичівський район
На правому березі р. Південний Буг, на південній околиці села – трипільське поселення.
46, с. 5–8.
127. с. Требухівці Летичівський р-н
На східній околиці села, вздовж правого берега р. Південний Буг – поселення розвинутого трипільля.
45, с. 33–35.
128. с. Борсуки Новоушицький р-н
Біля села поселення трипільського часу.
19, с. 432.
129. с. Вахнівці Новоушицький р-н
В околицях села – сліди трипільського поселення.
19, с. 432.
130. с. Великий Берег Новоушицький район
За 3 км вище від гирла р. Калюс, на високій першій терасі – поселення розвинутого трипільля.
4, с. 14.
131. с. Вільховець Новоушицький район
На території села і його околиць –
- залишки поселення трипільської культури.
19, с. 432.
132. с. Глибочок Новоушицький р-н
На околицях – трипільське поселення.
19, с. 433.
133. с. Заміхів Новоушицький район
На території села – сліди трипільського поселення.
19, с. 133.
134. с. Калюс Новоушицький район
На третій терасі лівого берега р. Калюс, при впадінні її в р. Дністер – поселення розвинутого трипільля
4, с. 14.
135. с. Капустяни Новоушицький район
В околицях села – поселення трипільської культури.
19, с. 433.
136. с. Косківці Новоушицький район
на території сільської ради трипільське поселення.
19, с. 433.
137. під лісом, в уроч. Березина – трипільське поселення.
19, с. 433.
138. с. Лоївці Новоушицький район
ранньотрипільське поселення на мисовидній ділянці третьої тераси в уроч. Замок.
4, с. 16, 18, 22.
139. На першій терасі, між селами Лоївці та Покос – ранньотрипільське поселення
4, с. 16, 18, 22.
140. За 1 км від північно-східної околиці села, на другій терасі – поселення пізнього трипільля
4, с. 16, 18, 22.
141. с. Малій Берег Новоушицький район
На лівому березі струмка, що впадає в р. Дністер, за 300 м від південно-західної околиці села – пізньотрипільське поселення
4, с. 13.
142. с. Маціорськ Новоушицький р-н
На плато, за межами укріплень, простежено три лінії валів і ровів, тут же виявлено сліди трипільського поселення.
38, с. 302.

142. с. Отроків Новоушицький р-н
Пізнотрипільське поселення.
29, с.35.
143. с. Струга Новоушицький район
За 2,5 км на північ від села, за
1 км від лівого берега р. Каюс –
трипільське поселення, на якому
знайдено уламки кераміки, двох
зернотерок, частково шліфовану
сокиру.
5, с. 122–124.
144. с. Тимків Новоушицький район
На лівому березі річки –
трипільське поселення.
15, с. 71.
145. с. Хребтнів Новоушицький р-н
В уроч. Гончариха, на схід від села
– трипільське поселення.
19, с. 177.
146. Щебутинці Новоушицький р-н
Поблизу села – трипільське посе-
лення.
19, с. 432.
147. с. Колосівка (раніше Войцехівка)
Полонський район
Войцехівка – поселення трипіль-
ської культури поблизу села.
22, с. 86–89; 23, с. 69–74.
148. с. Микулин Полонський район
На південно-східній околиці села –
трипільське поселення.
15, с. 72–73.
149. с. Малий Скнит Славутський район
На території села – залишки посе-
лень ранньотрипільської куль-
тури.
19, с. 448.
150. с. Полян Славутський район
На околицях села виявлено залиш-
ки поселення трипільської
культури.
19, с. 486.
151. с. Березне Старокостянтинівський
район
Біля села – поселення трипільської
культури.
19, с. 500.
152. с. Великий Чернятин Старокостян-
тинівський район
У селі – поселення трипільської
культури.
20, с. 7.
- с. Коржівка Старокостянтинівський
район
153. уроч. Пасічнєво
- За 1,5 км на північ від села,
вдвож лівого берега р. Случ, в
уроч. Пасічнєво-трипільське посе-
лення, на якому в 1977 р.
експедицією під керівництвом
В. А. Круца відкрито житло.
21, с. 341.
154. Селисько-2.
Трипільське поселення є і в уроч.
Селисько-2.
21, с. 341.
155. уроч. Баштан
Трипільські поселення в
уроч. Баштан.
21, с. 341.
156. за 1 км на південний схід, на
правому березі Случі, знайдено
пізнотрипільську кераміку (роз-
відка В. Годованця і С. Липка)
34, с. 81–82.
157. с. Махаринці Старокостянтинів-
ський район
В уроч. Степ – трипільське
поселення.
21, с. 341.
158. с. Самички Старокостянтинівський
район
У північно-західному напрямі від
села, при впадінні з лівого берега в
р. Случ безіменного струмка –
трипільське поселення.
34, с. 82–83.
159. при впадінні в р. Случ струмка, на
присадибних ділянках колгоспників
траплялись уламки кераміки
трипільської культури.
34, с. 82–83.
160. с. Старий Остропіль Старокостян-
тинівський район
Поблизу села – поселення три-
пільської культури.
19, с. 505.
161. с. Пасічна Старосинявський р-н
Біля села виявлено поселення
трипільської культури.
19, с. 526.
162. с. Теліжинці Старосинявський р-н
В селі, вдвож лівого берега р. Іква
– трипільське поселення.
15, с. 84.
163. с. Аркадіївці Хмельницький р-н
За 1,5 км на південний захід від
села, вдвож правого берега
р. Бужок – трипільське поселення.
15, с. 88.
164. с. Печеськи Хмельницький р-н
На правому березі р. Бужок, за
800 м на схід від села – двошарове
поселення трипільської культури.
15, с. 90.
165. за 900 м на північний захід від
села, між двома осушувальними
каналами правого берега Бужка –
трипільське поселення.
15, с. 90.
166. м. Хмельницький
На околицях міста виявлено по-
селення трипільської культури.
19, с.м 65.
167. с. Ходаківці Хмельницький район
В уроч. Полок – сліди трипіль-
ського поселення.
15, с. 91.
168. с. Березанка Чемеровецький р-н
за 200 м на північ від села, в уроч.
Гуральня, на правому березі
струмка Рудка сліди трипільського
поселення.
15, с. 90–92.
169. за 80–100 м на північ від русла
р. Жванчмк, на березі глибокого
яру – сліди трипільського по-
селення.
15, с. 90–92.
170. с. Вишнівчик Чемеровецький р-н
уроч. Домбровка – рештки по-
селення трипільської культури.
19, с. 583; 38, с. 316.
171. уроч. Озеро – рештки поселення
трипільської культури.
19, с. 583; 38, с. 316.
172. с. Гаїове (раніше Мар'янівка)
Чемеровецький район
В уроч. Кіндялиха та інших місцях
виявлено рештки поселень три-
пільського часу, на яких знайдено
багато кам'яних речей.
38, с. 316; 17, с. 387–389.
173. с. Гуків Чемеровецький район
Виявлено сліди поселень три-
пільського часу.
19, с. 601.
174. с. Гусятин Чемеровецький р-н
на західній околиці села, в уроч.
Високий трипільське поселення.
37, с. 118–120
175. за 3 км на схід від с. Фондова
Гора-Берег – виявлено трипільське
поселення.
37, с. 118–120.

176. с. Демківці Чемеровецький р-н
За 1,5 км на схід від села, в уроч. Кут, на схилах балки, яка тягнеться з лісу – поселення трипільської культури.
15, с. 93.
177. с. Жердя Чемеровецький район
В околицях села – залишки поселень трипільської культури.
19, с. 602.
- с. Збриж Чемеровецький район
178. Збриж I (уроч. Горошків Ліс)
В уроч. Горошків Ліс – сліди трипільського поселення.
5, с. 118.
179. Збриж II
Близько 2 км на південний схід від села, на високому мисі лівого берега р. Збруч і правого берега безіменного струмка, розташовано трипільське поселення.
5, с. 118.
- с. Івахнівці Чемеровецький р-н
180. уроч. Озера – трипільське поселення на правому березі р. Жванчик, за 400 м на південний схід від села.
15, с. 94.
181. уроч. Кульбиха
За 1,5 км від села, в уроч. Кульбиха, на правій стороні безіменного струмка – трипільське поселення.
15, с. 94.
182. с. Кормильча Чемеровецький район
Виявлено залишки поселення трипільського часу в уроч. Кут.
19, с. 602.
- с. Кугайвіці Чемеровецький р-н
183. На лівому боці р. Жванчик, на території колгоспного саду, поблизу водяного млина – зафіксовано сліди трипільського поселення.
15, с. 95.
184. Кугайвіці I
На лівому боці р. Жванчик, вправо від уроч. Дубина, напроти старого млина – зафіксовано сліди трипільського поселення.
15, с. 95.
185. Кугайвіці II
На високому березі річки, в районі школи – зафіксовано сліди трипільського поселення.
15, с. 95.
186. с. Кутківці Чемеровецький р-н
В околицях села – рештки трипільського поселення.
19, с. 603.
187. с. Мар'янівка Чемеровецький р-н
Простежено сліди трипільського поселення.
19, с. 601.
188. с. Почапінці Чемеровецький район
В південній частині села, вздовж правого підвищеного берега р. Жванчик, на городах колгоспників простежуються залишки трипільського поселення.
15, с. 95.
189. с. Пукляки Чемеровецький р-н
Поблизу села – поселення трипільського часу.
38, с. 307; 19, с. 603.
190. с. Свіришківці Чемеровецький район
За 200 м на південний захід від колгоспного двору на правому похилому березі р. Жванчик, біля ставка – трипільське поселення.
15, с. 96.
191. с. Сокирніці Чемеровецький район
В селі виявлено рештки поселення трипільської культури.
19, с. 604; 5, с. 118.
- с. Теремківці Чемеровецький район
192. На городах правого берега р. Жванчик – відкрито поселення трипільської культури.
15, с. 96.
193. На схилі горба, за 100 м на північний схід від села – відкрито поселення трипільської культури.
15, с. 96.
194. На городах південно-східної частини села – відкрито поселення трипільської культури.
15, с. 96.
195. У колгоспному саду за 0,5 км від південно-східного краю села – відкрито поселення трипільської культури.
15, с. 96.
- с. смт. Чемерівці Чемеровецький р-н
196. уроч. За Гуральнею – трипільське поселення.
19, с. 576
197. уроч. За Бродом – сліди трипільського поселення
15, с. 97.
198. уроч. Окопи – сліди трипільського поселення
15, с. 97.
199. с. Черче. Чемеровецький район
В уроч. Дубина – простежено скупчення глиняної обмазки.
15, с. 97.
200. с. Чорна Чемеровецький район
Залишки поселень трипільської культури.
19, с. 605.
201. с. Шидлівці Чемеровецький р-н
Поблизу села виявлено трипільське поселення.
19, с. 605
202. с. Юрківці Чемеровецький р-н
На правому березі р. Жванчик, північно-західній околиці села, виявлено трипільське поселення.
15, с. 97.
203. с. Вербка-Мурована Ярмолинецький район
На території села – поселення трипільської культури.
38, с. 214; 19, с. 670.
204. с. Круті Броди Ярмолинецький р-н
Біля села – поселення трипільського часу.
19, с. 670; 93, с. 50–54.
205. с. Михайлівка Ярмолинецький р-н
В селі – поселення трипільської культури.
19, с. 650.
206. с. Правдівка Ярмолинецький район
На території села є трипільське поселення.
19, с. 672.
207. с. Солобківці Ярмолинецький р-н
На околицях села – трипільське поселення.
19, с. 660.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологічні пам'ятки Української РСР: Корот. список. – К.: Наук. Думка, 1966. – 462 с.
2. Археологія Української РСР: В 3-х т. – К.: Наук. Думка, 1971–1975. – Т. 1. 1971. 502 с.; Т. 3. 1975. 501 с.
3. Бибинов С. Н. Раннетрипольское поселение Лука Врублевская на Днестре. // М. – Л. Из-во АН СССР, 1953. – 410 с. – (МИА; № 38)

4. Бибинов С. Н., В. И. Довженко, Збеневич В. Г., Приходюк О. М. Отчет о работе Среднеднестровской разведочной экспедиции в 1968 г. // НА ИА УССР, ф. 1.
5. Борисковский П. И. Деякі доповнення до археологічної карти Середньої Наддністрянщини. // Археологія, 1950, вип. 4, с. 117В. И.131.
6. Борковський Н. С. Трипольское поселение Голосково. // В кн.: Тези І Поділ. іст.-краєзнав. конф. Хмельницький, 1965, с. 68–69.
7. Борковський М. С. Поселення розвинутого трипілля «Паюк-І» поблизу с. Ходорові. // В кн.: Матеріали ІІІ Поділ. іст.-краєзнав. конф. – Львів, 1971, с. 107.
8. Браїчевський М. Ю. Короткий звіт про розвідку на Середньому Дністрі. // НА ІА УРСР.
9. Браїчевський М. Ю. Археологічна розвідка в Новоушицькому районі Хмельницької області. // АП УРСР, 1965, 5, с. 176–178.
10. Вакуленко Л. В. Многослойное поселение у с. Сокол на Среднем Днестре. // В. кн.: Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг. (Ужгород, апр. 1978 г.): Тез. докл. Ужгород, 1978, с. 99.
11. Винокур И. С., Хотюн Г. Н., Приходнюк О. М. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1964 г. // НА ИА АН УССР. Ф. 41.
12. Винокур И. С., Гуменюк С. К. Археологічні пам'ятки Хмельниччини: Конспект лекцій на допомогу студентам. – Кам'янець-Подільський, 1965. – 40 с.
13. Винокур И. С., О. М. Приходнюк. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1967 г. // НА ИА АН УССР, ф. 56.
14. Винокур И. С., Тимошук Б. О. Давні слов'яни на Дністрі. – Ужгород: Карпати, 1977. – 110 с.
15. Винокур И. С., Гуцал А. Ф., Якубовський В. І. Хмельницька область // Довідник з археології України. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 22–108
16. Горішній П. А. Бронзові вудила із с. Теремці. // Археологія, 1978, вип. 27, – с. 55–57.
17. Гульдман В. К. Памятники старины в Подольи. – Каменец-Подольский, 1901. – 401 с.
18. Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1989. – 332 с.
19. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1971. – 706 с.
20. Кочубей В. І. До реєстрації археологічних першоджерел на Шепетівщині (окремий відбиток). – Шепетівка, 1929. – 7 с. – (Зап. Шепет. При УАН т-ва).
21. Круз В. А., Рыжов С. Н. Исследование памятников трипольской культуры в бассейне Случи. // АО 1977 г., М., 1978, с. 341.
22. Лагодовская О. Ф. Войцеховецкое поздне трипольское поселение. // КСИА УССР, 1954, – Вып. 3, – с. 86–89.
23. Лагодовская О. Ф., Ю. М. Захарук. Нові дослідження Войцехівського могильника. // АП УРСР, 1956. – 4. – с. 69–74.
24. Махно Е. В. Памятники Черняховской культуры на территории УССР. // МИА, 1960, № 82, С. 9–83.
25. Мовша Т. Г. Новое поздне трипольское поселение Цвикловцы в среднем Поднестровье. // СА. – 1964. – № 1, С. 131–145.
26. Мовша Т. Г. Трипільське поховання в с. Цвіклівці (на Дністрі). // Археологія, 1964. – Вып. 16. – с. 213–222.
27. Мовша Т. Г. Нове в дослідженні трипілля Середнього Дністра. // В кн.: Матеріали ІІІ Поділ. іст.-краєзнав. конф. – Львів, 1970. – С. 103–105.
28. Мовша Т. Г. Гончарний центр трипольской культуры на Днестре. // СА. – 1971. – № 3. – С. 228–234.
29. Мовша Т. Г. О северной группе поздне трипольских памятников. – Там же, № 1, с. 31–54.
30. Мовша Т. Г. Работа в Среднем Поднестровье. // АО 1974 г., М., 1975. – С. 326–327.
31. Пассек Т. С. Отчет о работах трипольской экспедиции 1948 г. // НА ИА УССР, 1948. ф. 13.
32. Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. – М; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – МИА № 10. – 248 с.
33. Пачкова С. П., В. А. Петрашенко, Яковенко Э. В. Работы на Среднем Днестре. // АО 1975 г. – М., 1976, С. 374–375.
34. Приходнюк О. М. Археологічна розвідка в верхів'ях р. Случ. // Там же, 1974, с. 79–84
35. Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі. – К.: Нак. Думка, 1975. – 154 с.
36. Рек В. О. Археологічні пам'ятки с. Ріпинець Кам'янець-Подільського району. // В кн.: Матеріали ІІ Поділ. іст.-краєзнав. конф. Львів, 1969. – С. 149–150.
37. Рудинський М. Я. Короткі повідомлення Подільської експедиції Інституту археології АН УРСР. // НА ІА АН УРСР, 1945, ф. з.
38. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. // В кн.: Тр. XI АС. – М., 1901. – Т. 1. С. 197–354.
39. Сіцінський Є. Нариси з історії Поділля. – Вінниця, 1927. – Ч. І. – 72 с.
40. Хоптяр А. С. Археологічна розвідка в с. Гуменці. // В кн.: Тези І Поділ. іст.-краєзнав. конф. – Хмельницький, 1965. С. 93–94.
41. Хотин Г. М. Археологічні дослідження на території Кам'янець-Подільської фортеці. // В кн.: Матеріали ІІІ Поділ. іст.-краєзнав. конф. Львів, 1970, с. 38–139.
42. Черныш О. П. Дослідження пам'яток кам'яного віку на Дністрі в 1967–1968 рр. // В кн.: Матеріали ІІІ Поділ. іст.-краєзнав. конф. – Львів, 1970. – С. 101–103.
43. Шкурко С. К. Археологические наблюдения за земельными работами в Каменце-Подольском. // В кн.: Тези І Поділ. іст.-краєзнав. конф. Хмельницький, 1965. – С. 83–84.
44. Шовкопляс І. Г., Є. В. Максимов. Дослідження курганного могильника перед скіфського часу на Середньому Дністрі. // Археологія, 1952. 7. С. 89–108.
45. Ягодзінський М. І. Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької області, проведені протягом 1958–1971 рр. // НА ІА АН УРСР, ф. 52.
46. Ягодзинский М. И. Отчет о разведках на берегах верховьев Южного Буга в 1972 г. // Там же, ф. 60.
47. Ягодзінський М. І. Звіт про археологічні дослідження в зоні верхів'їв басейну рік Південного Бугу та Бужка в 1973 р. // Там же, ф. 67.
48. Якубовський В. І. Звіт Хмельницької обласної дитячої туристської станції за 1971 р. // НА ІА АН УРСР, ф. 60.

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

1. м. Городище I м. Городище
Городище I
Розташоване на невисокому виступі плато між двома балками (уроч. Івани) на південно-східній околиці міста за хут. Покасева. Площа становить 3–4 га. Відкрито І. П. Гуріненко у 1970-х рр. Відноситься до пороського варіанту канівської локальної групи (етап СІ).
81.
2. Городище II
Поселення трипільське та черняхівське на південно-східній околиці міста (вул. Чапаєва, пер. Разіна) на похилому мисі берега р. Вільшанки. Площа становить 15 га. Відкрито на поч. 1990-х рр. О. В. Назаровим. Рятувальні роботи проведено експедицією Київського обласного відділу Охорони пам'яток у 1993 р. (керівник – Р. Н. Осадчий). Досліджено рештки двох наземних жител. Відноситься до пороського варіанту канівської локальної групи (етап СІ). Попередньо датується етапом ВІІ-СІ.
81.
3. Городище III
Знаходиться в північній частині міста (вул. 1 Травня) на виступі лівого берега р. Вільшанки, обмеженого ручаєм. Відкрито на поч. 2000-х рр. О. В. Назаровим. Попередньо датується етапом СІ.
4. Городище IV
Поселення трипільське та ранньоскіфське на західній околиці міста на схилі плато лівого берега р. Вільшанки між двох ручаїв (уроч. Дук, Жукові ставки). Площа становить 2–3 га. Відкрито на поч. 2000-х рр. О. В. Назаровим. Попередньо датується етапом СІ.
5. с. В'язівка Городищенський район
В'язівка I
Розташоване на лівому березі р. Вільшанки на північно-західній околиці села. На сьогодні зруйноване кар'єром. Відоме з 1970-х рр. (с. Воронівка, куток Стара Слобода, за І. П. Гуріненко (?)). Обстежено О. В. Назаровим і Е. В. Овчинниковим у 2000 р. Відноситься до пороського варіанту канівської локальної групи (етап СІ). Датується етапом СІ.
29; 81.
6. В'язівка II
Багатошарове поселення за північною околицею села на правому березі ставка на р. Поволожжя (ліва притока р. Вільшанки). Площа становить 5–7 га. Будівлі трипільського часу сплановані вздовж берега. Виявлено також матеріали черняхівської культури та ранньослов'янського часу. Відкрито О. В. Назаровим у 1990-х рр. Обстежено Е. В. Овчинниковим у 2000 р. Попередньо датується етапом ВІІ-СІ.
81.
7. В'язівка III
Розташоване на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Вільшанки (хут. Заводянка). Відкрито О. В. Назаровим у 1990-х рр. Попередньо датується етапом СІ.
8. с. Буда-Орловецька Городищенський район
Розташоване на високому плато берега р. Серебрянки, обмеженому ярмом Божкове провалля, на західній околиці села. Площа становить до 30 га. Відкрито у 1969 р. І. П. Гуріненко, обстежено 1973 р. О. В. Цвек, 1974 р. Д. Я. Телегиним, 1986 р. Г. Т. Ковпаненко. Знайдено подвійну жіночу статуєтку, яка знаходиться в експозиції Черкаського обласного краєзнавчого музею. Попередньо датується етапом СІ.
29; 107; 41.
9. с. Валява Городищенський район
Знаходиться на східній околиці села (хут. Чубівка Валявська) по обидві сторони шосе Київ–Луганськ, на схилі плато лівого берега ручаю (ліва притока р. Вільшанка). Приблизна площа пам'ятки 100 га. Поселення відоме з 1960-х рр., коли тут було знайдено чоловічу статуєтку з реалістичними рисами. Повторно відкрите у 2002 р. О. В. Назаровим. Попередньо датується кінцем етапу В ІІ.
110, с. 72–73.
10. с. Воронівка I Городищенський р-н
Воронівка
Розташоване на підвищеному мисі правого берега р. Поволожжя при впадінні ручаю за північно-східною околицею села (уроч. Любчине). Площа становить 15 га. Пам'ятка відкрита І. П. Гуріненко у 1970-х рр. Обстежена Е. В. Овчинниковим у 1997 р. Попередньо датується етапом СІ.
30; 79.
11. Воронівка II
Знаходиться на північно-східній околиці села на підвищеному березі р. Вільшанки. Площа становить 20 га. Пам'ятка відкрита О. В. Назаровим у 1990-х рр. Обстежена Е. В. Овчинниковим у 1999 р. Попередньо датується етапом ВІІ-СІ.
79.
12. с. Дирдин Городищенський район
Розташоване на виступі плато (уроч. Павленкові Садки) на околиці села (більш точної прив'язки немає). Відкрито І. П. Гуріненко у 1974 р.
29; 30.
13. с. Зелена Діброва Городищенський район
Знаходиться на північній околиці села на пологому мисоподібному виступі лівого берега р. Нішовки (басейн р. Вільшанки). Площа становить більше 13 га, під забудовою. Відкрито місцевим жителем Ф. І. Горшко 1974 р. Розвідки на поселенні проводили О. В. Цвек, О. В. Назаров, Е. В. Овчинников. Розкопки проводились у 2000 р. під керівництвом Е. В. Овчинникова. Розкопано залишки 2 наземних жител площею до 60 кв.м. Окремий тип будівель з підпіллям представлений житлом № 2. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України. Найсхідніша пам'ятка томашівсько-сушківської локальної групи (етап СІ).
79.
14. с. Калинівка Городищенський р-н
Розташоване на території села (куток Підкалінова). Відкрито І. П. Гуріненко у 1970-х рр.
29.
15. с. Ксаверове Городищенський р-н
Займає виступ плато протилежного від центру села правого берега притоки р. Мідянки (уроч. Дібровка-Дубове). Відкрито на початку 1970 рр. Г. Н. Усенко. Розвідки проводили О. В. Цвек, І. П. Гуріненко, Г. Т. Ковпаненко, Е. В. Овчинников. Площа становить до 100 га. Житла розташовані по колу. Матеріали знаходяться в фон-

- дах Черкаського обласного краєзнавчого музею. Відноситься до пороського варіанту канівської локальної групи (етап СІ). Попередньо датується етапом СІ. 29; 41; 81.
16. с. Мліїв Городищенський район Мліїв І
Розташоване на північно-східній околиці села (уроч. Галине і Подол) на високому виступі плато лівого берега р. Вільшанки. Площа становить 50 га. Планування у три ряди по колу. Відкрито у 1966 р. І. П. Гуріненко. Повторно відкрите у 1997 р. О. В. Назаровим. Обстежено Е. В. Овчинниковим у 2000 р. Відноситься до пороського варіанту канівської локальної групи (етап СІ). Попередньо датується етапом СІ. 19; 81.
17. Мліїв ІІ
Трипільське і ранньослов'янське поселення на північній захід від села, у хут. Руденків, на похилому березі озера і струмка, що впадає в нього. Площа становить 5 га, трипільля частково перекрито ранньослов'янським поселенням. Відкрито у 1973 р. І. П. Гуріненко. Обстежено у 1986 р. Г. Т. Ковпаненко, у 1997 р. О. В. Назаровим, Е. В. Овчинниковим – у 2000 р. Відноситься до пороського варіанту канівської локальної групи (етап СІ). Попередньо датується етапом СІ. 29; 41; 81.
18. с. Орловець Городищенський район Орловець І
Поселення трипільське і скіфського часу рівновіддалене від хут. Показеве і с. Орловець, знаходиться в уроч. Доліни-Балки (масив Бражине) на схилі плато, зі сходу і південного заходу обмежене двома балками. Відкрито І. П. Гуріненко на початку 1970-х рр. Обстежено у 2000 р. Е. В. Овчинниковим і О. В. Назаровим. Попередньо датується етапом СІ. 29; 81.
19. Орловець ІІ
Багатощарове поселення на плато лівого берега ручаю (ліва притока р. Мідянки) в уроч. Гладунівщина, знаходиться на північно-західній околиці села. Культурні шари: трипільля, доба пізньої бронзи та раннього заліза. Відкрито І. П. Гуріненко у 1973 р. Обстежено у 1990-х рр. О. В. Назаровим. Трипільський шар попередньо датується етапом СІ. 29.
20. Петрики І
Знаходиться у центральній частині села під назвою Вигін (навпроти меморіального комплексу – братської могили жертв Великої Вітчизняної війни), під сучасною забудовою. Відкрито І. П. Гуріненко у 1997 р. 30.
21. с. Петрики ІІ Городищенський р-н
Розташоване на підвищенні (уроч. Бабино Череве), обмеженому р. Журовкой і ручаєм, на південний схід від села. Площа становить до 20 га. Пам'ятка відкрита І. П. Гуріненко у 1980-х рр. Обстежена Е. В. Овчинниковим у 1997 р. Попередньо датується етапом ВІ-СІ. 30; 79.
22. с. Петропавлівка Городищенський район
Розташоване в центрі села на мисі правого берега р. Поволожжя (ліва притока р. Вільшанки). Відкрито І. П. Гуріненко у 1970-х рр. Обстежувалось О. В. Назаровим у 1990-х рр. Відноситься до пороського варіанту канівської локальної групи (етап СІ). Попередньо датується етапом СІ. 29.
30. с. Старосілля Городищенський р-н
Неолітичне поселення розташоване на правому березі р. Фоси (притока р. Вільшанки-Росі) поблизу села (хут. Дижова). Відкрито В. В. Рябичем у 1980-х рр. З кін. 1980-х рр. розкопки веде О. М. Титова. Зафіксовано сумісне залягання матеріалів киево-черкаської неолітичної культури з керамікою, типовою для пам'яток канівської локальної групи. Попередньо датується етапом ВІ-СІ. 113.
31. с. Хлистунівка Городищенський р-н
Розташоване у центрі і західній частині села, під забудовою, на високому з крутими схилами мисі лівого берега р. Вільшанка (уроч. Ружанівка). Відкрито І. П. Гуріненко у 1975 р. Обстежено В. О. Круцом і С. М. Рижовим у 1984 р., Г. Т. Ковпаненко у 1986 р., Е. В. Овчинниковим та О. В. Назаровим у 2000–2003 рр. Площа становить 5 га, довжина по довгій вісі – 1 км (за В. О. Круцом). Відноситься до пороського варіанту канівської локальної групи (етап СІ). 57, с. 23–24; 39.
- сmt Вільшана Городищенський р-н 32. Вільшана І
Знаходиться в центральній частині сmt. Вільшана на мисоподібному виступі плато лівого берега р. Вільшанка. Площа поселення становить близько 30 га. Пам'ятка знаходиться під забудовою з пізнього середньовіччя, більшість об'єктів знищені. Пам'ятку відкрив І. П. Гуріненко у 1984 р. Розвідки на поселенні проводили О. В. Цвек, В. О. Круц, С. Н. Рижов та ін. Розкопки проводилися під керівництвом Е. В. Овчинникова у 1996–1997 рр. Досліджено 2 наземних житла, 1 землянку, господарчі ями. Заглиблена будівля господарського призначення (?) мала овальну форму (7×5 м, глибина до 1,9 м). Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України та Музею історії Вільшани. Відноситься до пам'яток пороського варіанту канівської локальної групи (етап СІ). 57, с.23; 78.
33. Вільшана ІІ
Розташоване на підвищенні правого берега р. Вільшанки, т.зв. Боханова Гора, на південно-західній околиці сmt. Вільшана. Площа становить близько 20 га. Пам'ятка відкрита І. П. Гуріненко у 1980-х рр. Обстежена Е. В. Овчинниковим у 1997 р. Попередньо датується етапом СІ. 79.
34. хут. Незаможник (сmt Вільшана)
Розташоване на північній схід від сmt. Вільшана на пологому мисоподібному виступі плато лівого берега р. Жұравка (притока р. Вільшанки). Площа становить більше 20 га. Житла розташовані концентричними колами. В рядах жител зафіксовані окремі групи – садиби. Відкрито І. П. Гуріненко у 1984 р. Розвідки на поселенні проводили О. В. Цвек, Г. Т. Ковпаненко, В. О. Круц, С. Н. Рижов та ін. Розкопки проводилися Е. В. Овчинниковим у 1999–2000 рр. Розкопано 4 наземних житла, 2 комплекси заглиблених будівель, один з яких є керамічною майстернею, 2 господарчі ями. Матеріали збері-

- гаються у фондах ІА НАН України та Музею історії Вільшани. Відносяться до пороського варіанту канівської локальної групи (етап ВІІ-СІ). 30; 41; 83; 84.
- с. Вороне Жашківський район
35. Воронеж I
Знаходиться на південний схід від села в уроч. «Пташинківський яр». Відоме за розвідками В. А. Стефановича. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 106, с. 26.
36. Воронеж II
Знаходиться на південь від села на правому березі р. Гірського Тікича в уроч. «Гроші» або «Коромисло». Відкрите П. С. Холявчуком. Обстежувалося Г. Ю. Храбаном та В. А. Стефановичем. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 116, с. 17; 106, с. 26.
37. с. Конельські хутори Жашківський район
Знаходиться за південно-західною околицею села (більш точної прив'язки немає). Виявлене і обстежене Г. Ю. Храбаном 1960 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 117, с. 8.
38. с. Неморож Звенигородський район
Знаходиться на північний захід від села на березі р. Неморож, в уроч. «Церковище». Відкрите І. П. Гірником. Обстежувалося 1985 р. Тальянківським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом В. О. Круця. Матеріали зберігаються у фондах Звенигородського краєзнавчого музею. Належить до другої фази небелівської локальної групи (етап ВІІ-СІ). 54, с. 28; 96.
39. с. Багачівка Звенигородський р-н
Знаходиться в селі, поблизу кол. колгоспного саду. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича і Г. Ю. Храбана. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 105, с. 4; 106, с. 40; 123, с. 11–14.
- с. Вільховець I Звенигородський р-н
40. Вільховець I
Розташоване на захід від села, по обидві сторони брукуваної дороги на с. Рижанівку. З півночі і півдня обмежене ярами, по дну якого протікає струмок. Площа поселення складає 180–200 га. Відоме з 60-х років XX ст. Обстежувалося 1970 р. Д. Я. Телегіним та М. С. Браїченком, 1983 р. – Тальянківським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом В. О. Круця, 1987 р. – О. В. Білецькою та В. В. Неродою. 1993 р. розкопки на поселенні проводив М. Ю. Відейко. Було розкопано залишки двох глинобитних жител і одну яму (під житлом № 1). В. П. Дудькин провів археолого-магнітометричні дослідження, складено плав поселення. Належить до косенівської локальної групи (етап СІ). 24, с. 30; 105, с. 14; 106, с. 52; 116, с. 20; 143, с. 35; 109, с. 70–73; 56, с. 21; 7, с. 13.
41. Вільховець II
Знаходиться на території хут. Кравченкове і розташоване на схилі плато правого берега р. Гнилий Тікич. Площа поселення складає близько 100 га. Відкрите 1980 р. Т. Г. Мовшею, 1983 р. невеликі розкопки проведені О. В. Цвек. Належить до веселокутського типу пам'яток буго-дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури і датується 4200–4100 рр. до н.е. (за каліброваними датами). 126; 138.
- с. Водяники Звенигородський р-н
42. Водяники I
Знаходиться на південний схід від села, на межі з землями с. Мізнівка в уроч. «Замчище Жигмонта». Перекрите скіфським городищем. Виявлене розвідкою І. В. Фабриціус 1938 р. Обстежувалося 1987 р. О. В. Білецькою та В. В. Неродою. Матеріали зберігаються у фондах Черкаського краєзнавчого музею. 7, с. 14.
43. Водяники II
Розташоване на південний захід від південно-західної околиці села, у верхів'ї правого берега р. Попівки, в уроч. Козацьке. Виявлене і обстежене 1987 р. О. В. Білецькою та В. В. Неродою. Матеріали зберігаються у фондах Черкаського краєзнавчого музею. 7, с. 15.
44. с. Гудзівка Звенигородський район
Розташоване в південно-східному напрямку від села на високому плато лівого берега струмка Звенигородка і правому березі р. Безімянки в уроч. «Стрілиця». Площа пам'ятки становить близько 30 га. Обстежувалося 1987 р. О. В. Білецькою та В. В. Неродою. Матеріали зберігаються у фондах Черкаського краєзнавчого музею. 143, с. 36; 7, с. 16.
- с. Кобиляки Звенигородський р-н
45. с. Кобиляки I
Розташоване в північно-західному напрямку від села, на правому березі струмка, в уроч. Трушківське. Виявлене і обстежене 1987 р. О. В. Білецькою та В. В. Неродою. Матеріали зберігаються у фондах Черкаського краєзнавчого музею. 7, с. 18.
46. Кобиляки II
Розташоване в північно-західному напрямку від села, на правому березі струмка Макшиболого, на схід від ферми через річку. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича. Обстежувалося 1987 р. О. В. Білецькою та В. В. Неродою. Матеріали зберігаються у фондах Черкаського краєзнавчого музею. 106, с. 50; 7, с. 19.
47. Кобиляки III
Розташоване на захід від села, на плато над глибоким ярмом. Виявлене і обстежене 1987 р. О. В. Білецькою та В. В. Неродою. Матеріали зберігаються у фондах Черкаського краєзнавчого музею. 7, с. 18.
48. с. Козацьке Звенигородський р-н
Знаходиться в районі села (більш точної прив'язки немає). Відоме за даними С. С. Гамченка першої третини XX ст. 26.
49. с. Майданівка Звенигородський р-н
Розташоване на південний схід від села. Обстежене 1987 р. О. В. Білецькою та В. В. Неродою. Матеріали зберігаються у фондах Черкаського краєзнавчого музею. 7, с. 20.
50. с. Ново-Українка Звенигородський район
Знаходиться в північно-східній околиці села на правому березі р. Польової. Площа поселення близько 30 га. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича. Обстежувалося: 1981 р. Майданецьким загоном під керівництвом М. М. Шмаглія, 1984 р. Тальян-

- ківським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом В. О. Круца, 1987 р. — О. В. Білецькою та В. В. Неродою. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. 106, с. 50; 57, с. 22; 7, с. 32.
51. с. Озірна Звенигородський район
Знаходиться в північній околиці села, на високому плато лівого берега струмка «Вошогла». Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича. 1987 р. обстежувалося О. В. Білецькою та В. В. Неродою. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 106, с. 51; 7, с. 34.
52. с. Попівка Звенигородський район
Розташоване в південно-східному напрямку від села. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 106, с. 53–54.
- с. Ризине Звенигородський район
53. Ризине І
Знаходиться в центрі села. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича та Г. Ю. Храбана. 1983 р. обстежувалося Доброводським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Г. Мовші. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Належить до косівської локальної групи (етап СІ). 106, с. 56; 117, с. 5; 66, с. 21–22.
54. Ризине ІІ
Знаходиться за північно-західною околицею села в уроч. «Антонів Яр». Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича. 1983 р. обстежувалося Доброводським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Г. Мовші, 1987 р. — О. В. Білецькою та В. В. Неродою. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Поселення належить до томашівсько-сушківської локальної групи етапу СІ. 106, с. 56; 66, с. 22, 7, с. 24.
55. с. Софіївка Звенигородський район
Знаходиться на полі поблизу села (більш точної прив'язки немає). Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 106, с. 62-а.
56. с. Стара Буда Звенигородський р-н
Розташоване в селі на кінцівці мису між невеликою річкою, перетвореною на ставок (на південному заході) і сухою балкою (на сході). Увесь мис зайнятий маєтками селян. Відоме з початку ХХ ст., коли М. К. Якимовичем були проведені розкопки 7 наземних глинобитних будівель. 1984 р. обстежувалося Тальянківським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом В. О. Круца, 1987 р. — О. В. Білецькою та В. В. Неродою. Матеріали знаходяться в Ермітажі (Санкт-Петербург), Державному історичному музеї (Москва), Києві. Поселення належить до томашівсько-сушківської локальної групи етапу СІ. 85, с. 106–109; 86, с. 99–100; 88, с. 127; 57, с. 21–22; 7, с. 26.
57. с. Чемериське Звенигородський р-н
Розташоване в південно-західному напрямку від села, на високому плато між струмками, що зливаються в річку, яка тече в с. Кучківку. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича. Обстежувалося 1987 р. О. В. Білецькою та В. В. Неродою. Матеріали зберігаються в Уманському і Черкаському краєзнавчому музеях. 106, с. 62-б; 7, с. 33.
58. с. Чижівка Звенигородський район
Розташоване на північ від села за лісом в уроч. «Сіножать». Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича. Досліджувалося О. В. Цвек. Знаходиться біля села, в уроч. Сіножать, на місці, утвореному вигином струмка. Площа біля 20 га. Будівлі сплановані сімома рядами поперек мису Відкрите О. Ф. Горбаєнко. У 1973–1974 досліджувалося О. В. Цвек. Пам'ятка попередньо віднесена до пізніх пам'яток типу Красноставки було - дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури (за О. В. Цвек, сер. етапу ВІ). Матеріали зберігаються в фондах Уманського краєзнавчого музею та школі с. Чижівка. 106, с. 60; 127, с. 367; 130, с. 4–5; 137.
59. с. Чичиркозівка Звенигородський район
Знаходиться на південний схід від села на мисоподібній ділянці плато між двома річками, які впадають в р. Шполку в околицях сіл Чичиркозівка, Стецівка і Юрківка. Площа поселення становить близько 300 га. Відоме з початку ХХ ст. Обстежувалося А. Л. Долінським (1904 р.), І. П. Гіринком, 1981 р. Майданецьким (М. М. Шмаглій), а 1983 і 1984 рр. — Тальянківським (В. О. Круц) загонами ТКЕ ІА АН УРСР. Розкопане одне наземне глинобитне житло, господарська яма і два поховання ямної культури. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України. Поселення належить до томашівсько-сушківської групи етапу СІ. 138, с. 3–4; 56, с. 21; 57, с. 10.
60. с. Чубівка Звенигородський р-н
Знаходиться в районі села (більш точної прив'язки немає). Відоме за даними С. С. Гамченка першої третини ХХ ст. 26.
61. с. Шевченкове Звенигородський район
Багатошарове поселення за південно-західною околицею села, на плато між двома ставками у уроч. Боркунове. Площа становить близько 10 га. Культурні шари: трипільля, чорнолісія, ранні слов'яни, пізні середньовіччя. Відкрито О. В. Назаровим, обстежене Е. В. Овчинниковим і Д. К. Черноволем у 1999 р. Трипільські матеріали попередньо датуються етапом ВІІ-СІ. 142, с. 157–160.
62. с. Юрківка Звенигородський район
Знаходиться на північ від північно-східної околиці села в районі 222 км залізничної дороги. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича. Обстежувалося Гіринком І. П., 1987 і 1991 рр. Матеріали зберігаються в Уманському і Звенигородському краєзнавчому музеях та у фондах ІА НАН України. 106, с. 62.
- м. Канів
63. Новоселиця І
Займає частину плато мисовидного підвищення берега Дніпра (висота до 10 м) у північно-західній частині міста. Відстань до Дніпра — 1,3 км. Значна територія зруйнована новобудовами кін. 1960–1980-х рр., а також садибами р-ну Новоселиця. Площа становила, ймовірно, не менш 9 га, розміри ділянки, що збереглася, 200×150 м. Виявлено

- І. О. Післарієм 1968 р. Ним було зафіксовано наземні будівлі, землянки й напівземлянки. 1990-х рр. рятувальні роботи проведені співробітниками КІМ під керівництвом А. Б. Петропавловського. 1994 р. обстежувалось В. О. Петрашенко та В. Козюбою, а в 2002 р. — Е. В. Овчинниковим. З пам'ятки походить велика колекція кераміки, антропоморфної пластики, знарядь з кістки, рогу, каменю. Матеріали зберігаються в музеях м. Канева. Найяскравіша пам'ятка канівської локальної групи (етап СІ). 93; 77
64. Новоселиця ІІ
Багатощарове поселення на Пн-Зх околиці міста (р-н Новоселиця) над заплавою Дніпра. Площа близько 4 га. Відкрито у 1993 р. працівниками КІМ. 1994 р. обстежувалось В. О. Петрашенко та В. Козюбою, а в 2002 р. — Е. В. Овчинниковим. Матеріали відносяться до трипільля, ранньозалізного, зарубинецького (?), давньоруського часу. Трипільський шар зруйнований в наступні історичні періоди. Етап СІ. 93; 77.
65. вул. Леніна
Центральна частина міста на розі вул. Воровського та Леніна у східного підніжжя Дніпрової гори, на верхній частині мисовидного майданчика площею близько 2 га. Площу встановити не вдалося. Відкрито у 1970-х роках А. Б. Петропавловським. На сьогоднішня повністю зруйноване та знаходиться під новозбудованим Будинком зв'язку. Інформація надана О. І. Шостиком.
66. вул. Гагаріна
Багатощарове поселення на захід від центру міста на плато (уроч. Ланок) поміж двома глибокими ярами. Висота над заплавою Дніпра понад 20 м. Площа близько 6 га. Пам'ятка відкрита А. І. Тереножкіним у 1953 р. Трипільський шар зафіксовано А. Б. Петропавловським. 1993–94 рр. охоронні розкопки веда Л. О. Циндровська. Досліджені об'єкти трипільля (заглиблена будівля, господарчі ями), епохи бронзи, ранньозалізного часу, зарубинецької культури та давньоруський могильник. З пам'ятки походить колекція кераміки, антропоморфної пластики, знарядь з кістки, рогу, каменю. Матеріали зберігаються в фондах КІМ. Пам'ятка відноситься до канівської локальної групи (етап СІ). 139; 140; 111.
67. Берестовецький яр
Південна околиця міста, на полі по ліву сторону Берестовецького яру, на південь від вул. Пушкіна. 1992–94 роках А. Б. Петропавловським та працівниками КІМ тут були знайдені поодинокі фрагменти трипільської кераміки. Площа становить близько 2 га. Інформація надана О. І. Шостиком.
68. Пилипенкова гора
Багатощарове поселення у східній околиці міста між передмістям Бессарабія і Тарасовою горою на т.зв. Пилипенковій горі. Висота над рівнем Дніпра вище 60 м, площа близько 2 га. Матеріали трипільля вперше знайдені у 1948 р. В. А. Богусевичем. Під час розкопок М. М. Бондаря і Є. В. Максимова 1966–70 рр. виявлені культурні шари: трипільля, енеолітична кераміка типу Пивихи, середньодніпровська та зарубинецька культури. Об'єкти доби міді–бронзи повністю зруйновані зарубинецьким поселенням. 88, с. 131, 216; 10; 17; 16.
69. Канів — БМУ-5
Північно-західна околиця міста. Займає одне з платоподібних підвищень над заплавою Дніпра. Поселення частково знаходиться під приміщеннями будівельно-монтажного управління № 5 (БМУ-5) та городами. Відкрито у 1994 р. працівниками КІМ Матеріали розвідок зберігаються у фондах КІМ. В експозиції музею знаходяться декілька відреставрованих посудин, отриманих під час рятувальних робіт у 1995 р. Пам'ятка відноситься до найпізнішої фази канівської локальної групи (кінець етапу СІ).
70. Канів — гора Московка.
Багатощарова пам'ятка над сучасним адміністративним центром міста на площі ім. Ленінського комсомолу. Займає мис корінного берега Дніпра (висота 40 м). Площа близько 1,5 га. У Х–ХІІІ ст. тут містилось давньоруське городище, а з ХІV ст. частину гори займав Канівський замок. 1945 р. пам'ятка досліджувалась Т. С. Пассек. 1947–49 рр. розкопувалась під керівництвом В. А. Богусевича і Р. І. Влезжаєва. Виявлено культурні шари: доби бронзи, скіфського, зарубинецького, давньоруського та пізньосередньовічного часу. 1968 р. М. І. Корнієнком в центральній частині городища знайдено декілька трипільських глинобитних «площадок». 10; 84; 88, с. 131, 216.
71. Костянецький яр
Багатощарове поселення на Зх околиці міста на Пд-Сх від передмістя Костянець в уроч. Той Куток на мисоподібному плато. Площа становить 6 га. Знайдено матеріали пізньої бронзи, раннього залізного віку та давньоруського часу. Найбільш потужний культурний шар — трипільля. Відкрито у 1989 р. А. Б. Петропавловським. 1994 р. обстежувалось В. О. Петрашенко та В. Козюбою. Матеріали зберігаються в фондах КІМ. Одна з найпізніших пам'яток канівської локальної групи (етап СІ). 93; 94.
72. с. Бобринця Канівський район
Трипільське та пізньосередньовічне поселення в південній частині с. Бобринця у місці впадіння р. Бобринця в Дніпро (уроч. Хутір) на схилі берега Дніпра висотою 2–6 м. Східна частина руйнується водосховищем, західна зайнята садибами села. Площа розповсюдження матеріалу становить 150×200 м. Відкрите М. Є. Іщенко 1960-ті роки. У 1990-х рр. обстежувалось співробітниками КІМ, 1994 році — В. О. Петрашенко та В. Козюбою, в 2002–2003 рр. — Е. В. Овчинниковим. Матеріали розвідок зберігаються у фондах КІМ. Пам'ятка відноситься до канівської локальної групи (етап СІ). 93; 77.
73. с. Бучак Канівський район
Скіфське городище на г. Віха за 2,3 км на південь від пристані с. Бучак та за 1,3 км від берега Дніпра. Пам'ятка згадується у В. Б. Антоновича, досліджувалось Н. П. Шевченко у 1989–91 рр. Під час розкопок городища виявлені трипільські матеріали, які представлені поодинокими уламками кераміки. Етап СІ (?). 2, с. 81; 93.
- с. Григорівка Канівський район
74. Ігнатенкова гора
Розташовано на високому мисопо-

- дїбному виступі плато під назвою Ігнатенкова гора над Дніпром за північно-західною околицею села. Висота біля 30 м над рівнем Дніпра. Її розміри – 300×150 м. Пам'ятку відкрито у 1945 р. Т. С. Пасек. Повторно відкрито під час розвідки І. Г. Шовкопляса і Є. Ф. Покровскої у 1960 р. Невеликі розкопки на поселенні здійснював М. М. Шмаглії 1961 р. Стационарне дослідження проведено 1993 р. Н. Б. Бурдо і М. Ю. Відейко, знято топографічний та геомагнітний плани. Розкопано 16 ям розмірами від 1×1 до 9,5×5 м і глибиною від 0,3 до 1 м. Залишки наземних глинобитних жител відсутні. Етапу СІ.
87, щоденник, с. 27; 95, с.3–5; 93; 148; 152; 21.
75. уроч. Хатище
Знаходиться в 1,5 км від північної околиці с. Григорівка на мисоподібному виступі плато, утвореному відрогами верхів'я Чернеого Яру в уроч. Хатище, у 1,3 км від берега Дніпра. Висота мису 220 м. Площа становить 250×160 м. Пам'ятку відкрито 1979 р. Д. Я. Телегіним, у 1986 р. обстежено розвідкою Т. А. Бобровським. 1993 р. Відейко М. Ю. провів геомагнітну зйомку і розкопки двох сильно пошкоджених наземних будівель (розміри решток 3 кв.м, 2,1 кв.м) та декількох заглиблених об'єктів. У 1995 р. пам'ятку обстежено М. О. Суховим, в 2003 р. – О. І. Шостиком і Е. В. Овчинниковим. Поселення майже повністю знищене під час війни та внаслідок ерозії. Відноситься до пам'яток канівської локальної групи і датується кінцем етапу ВІІ (за М. Ю. Відейко) або другою половиною етапу СІ (за Е. В. Овчинниковим).
108, с. 9; 93; 9; 25.
76. уроч. Дякове поле
Давньоруський ґрунтовий могильник XI–XIII ст. і трипільське поселення на похилому схилі берега Дніпра в 1,7 км на північний захід від пристані в с. Григорівка. Пам'ятку відкрито у 1986 р. і досліджено розкопками (1986–89). В. О. Петрашенко. Зафіксовано рештки глинобитного трипільського житла. Поселення зруйновано давньоруським могильником та сучасною оранкою. У 1995 р. пам'ятку обстежено М. О. Суховим, в 2003 р. – О. І. Шостиком і Е. В. Овчинниковим. Відноситься до пам'яток канівської локальної групи (етап СІ).
91; 93, с. 116–117, 124.
77. Григорівка.
Багатошарове поселення в південно-східній частині села на краю тераси правого берега Дніпра висотою 4–5 м. Більша частина зайнята садибами, розмивається водами Канівського водосховища. Культурні шари: трипільля, ранньослов'янський час, Давня Русь. Виявлено у 1986 р. Т. А. Бобровським. У 1993 та 1995 рр. пам'ятку обстежено М. О. Суховим, у 1998 р. Петрашенко В. О., у 2003 р. – Шостиком О. І. і Е. В. Овчинниковим. Під час розвідок матеріали трипільля виявлено на площі 300×150 м.
9.
- с. Гришцині Канівський район
78. уроч. Кузьки
Розташоване на плато в уроч. Кузьки (Кузькове) на південний захід від села за великим яром, що проходить від поселення з півночі. Площа пам'ятки становить 230×120 м. Поселення відкрито у 1945 р. Т. С. Пасек. Обстежено в 2003 р. – О. І. Шостиком і Овчинниковим Е. В. Відноситься до пам'яток канівської локальної групи (етап СІ).
87, с. 9–10, 89.
79. уроч. Кам'янка
Поселення трипільської та скіфської культур розташоване на північ і північний схід від центра села в уроч. Кам'янка (Прусія) на схилі плато. Площа становить понад 500×150 м. Трипільське поселення частково перекрито скіфським. Вперше згадується В. В. Хвойкою у 1897 р. Повторно відкрито у 1945 р. Т. С. Пасек, зафіксовано розташування жител по колу. Обстежувалось у 1990-х рр. співробітниками КІМ, М. О. Суховим, в 2003 р. – О. І. Шостиком і Е. В. Овчинниковим. Матеріали зберігаються в фондах КІМ. Одна з найпізніших пам'яток канівської локальної групи (етап СІ).
87, с. 10, 89.
80. с. Зарубинці (зараз не існує) Канівський район
Розташоване між Зарубським городищем (уроч. Монастирок) та Батуровою горою на східному схилі плато, за 0,75 км на захід від Батурової гори та 2,7 км на північний
- схід від с. Луковиця. Площа пам'ятки становить 300×150 м. Поселення відкрито під час розвідки М. Ю. Браїчевського та Кравченко Н. М. у 1960 р. У 1990-х рр. пам'ятку обстежено В. О. Петрашенко, М. О. Суховим, в 2003 р. – Шостиком О. І. і Е. В. Овчинниковим. Відноситься до пам'яток канівської локальної групи (етап СІ).
18, с. 1; 93.
81. с. Зарубинці (зараз не існує) Канівський район
Займає ділянку плато на захід від Батурової гори. З заходу проходить Яр Пугачка. Висота над рівнем Дніпра 80 м. Площа становить 400×250 м. Поселення відкрито Є. В. Максимовим та В. О. Петрашенко. В підйомному матеріалі знайдено фрагмент мідного серпа. У 1995 р. пам'ятку обстежено М. О. Суховим, в 2003 р. – Шостиком О. І. і Овчинниковим Е. В. Етап СІ (?).
93.
82. с. Зарубинці (зараз не існує) Канівський район
Розташоване на плато на південний захід від Батурової гори. Територія пам'ятки площею 500×200 м з усіх сторін оточена ярами. Відкрито у 1995 р. М. О. Суховим, обстежено в 2003 р. – О. І. Шостиком і Овчинниковим Е. В. Етап СІ (?).
с. Ковалі Канівський район
Знаходиться в окрузі с. Ковалі (більш точної прив'язки немає). Матеріали з поселення зберігаються в фондах КІМ. Відноситься до пам'яток канівської локальної групи (етап СІ).
83. с. Кононча Канівський район
Розташоване на мисоподібному виступі плато, що височить з півночі над селом та заплавою р. Рось. Висота не менш 50 м. Площа становить 150×50 м. Східна ділянка перекрита слов'янським та давньоруським поселеннями. Відкрито і розкопано В. В. Хвойкою у 1901 р. Повторно відкрито у 1945 р. Т. С. Пасек. Обстежено 1970 р. М. М. Бондарем та Максимовим Є. В., в 2003 р. Шостиком О. І. і Е. В. Овчинниковим. Матеріали зберігаються у фондах кафедри археології та музеєзнавства КНУ ім. Т. Г. Шевченка. Відноситься до пам'яток канівської локальної групи (етап СІ).
115; 87, с. 8; 16, с. 18; 89.

84. с. Лука Канівський район
Знаходиться на високому (понад 100 м) підвищенні лівого берега р. Рось (т.зв. Рябкова гора), що височить над селом. Відкрито О. І. Тереножкіним у 1953 р., їм же визначено приблизні розміри – 1 км у поперечнику. Досліджувалось М. М. Бондарем (1959), І. Л. Сердюковою і Т. М. Ткачуком (1987), О. І. Шостиком і Е. В. Овчинниковим (2003). Підйомний матеріал зафіксовано на площі 300×200 м. Матеріали зберігаються у фондах кафедри археології та музеєзнавства КНУ ім. Т. Шевченка. Відноситься до пам'яток канівської локальної групи (етап СІ). 13, с. 4–6; 111, с. 3–4, 13; 101.
85. с. Межиріч Канівський район
Багатошарове поселення розташоване на північно-східній околиці села на виступі лівого берега р. Рось. Площа становить 250×100 м. Культурні шари: трипільля, епоха бронзи, ранньозалізний вік. Пам'ятка досліджувалась Довженком В. Й. та О. М. Приходнюком (1973), І. Л. Сердюковою і Ткачуком Т. М. (1987). 101.
- с. Пекарі Канівський район
86. Пекарі І
Багатошарове поселення на захід від центру села на підвищеному плато в уроч. Низька гора. Площа становить 400×100 м. Відкрито у 1945 р. Т. С. Пассек. Розвідки та розкопки велися М. М. Бондарем та Є. В. Максимовим у 1959, 1966–68 рр. Обстежено в 2001 р. Е. В. Овчинниковим і М. В. Квітницьким. Культурні шари: трипільля, кераміка типу Півних, рання бронза, скіфська культура та ранні слов'яни. Трипільський шар зруйнований в наступні історичні періоди. Матеріали з розкопок та розвідок зберігаються у фондах кафедри археології та музеєзнавства КНУ ім. Т. Шевченка. Відноситься до пам'яток канівської локальної групи (етап СІ). 12, с. 6, 14.
87. Пекарі ІІ
Знаходиться на північній околиці с. Пекарі на високому (понад 50 м) виступі плато на правому березі Дніпра. Площа становить 7,5 га. Вперше згадується В. В. Хвойкой у 1897 р. Розвідки на поселенні проводили Т. С. Пассек (1945), співробітники КІМ (1990-ті рр.). Розкопки проводили М. М. Бондар (1957–1958) та Е. В. Овчинников (2001–2002). Розкопано 3 наземних житла, 1 напівземлянка – майстерня по обробці крем'яних знарядь. Зафіксовано розташування жител по колу, наземні будівлі однокамерні (7×2 м) та двокамерні (9×6 м). Заглиблена будівля розташована в центрі поселення. Розміри 13,5×11 м, глибина від денної поверхні 1,5 м. Матеріали зберігаються у фондах кафедри археології та музеєзнавства КНУ ім. Т. Шевченка і КІМ. Відноситься до третьої фази канівської локальної групи (друга половина етапу СІ). 89; 12, с. 21–22; 76.
88. с. Полствин Канівський район
Знаходиться на південній околиці села на невисокому плато, оточеному неглибокими балками. Відстань до р. Росави близько 1 км. Поселення відоме з 1960-х рр. Площа становить близько 1 га. Поселення відкрите Н. В. Линка під час розвідки 1948 р., вказано О. І. Шостиком. Обстеження проведено П. С. Шидловським і Овчинниковим Е. В. в 2002–2003 рр. Виявлено рештки наземного житла довжиною близько 10 м. Відноситься до пам'яток канівської локальної групи (етап СІ). 12, с. 19.
- с. Селище (зараз не існує) Канівський район
89. Селище І
Багатошарове поселення на березі Дніпра між с. Студенець та с. Бучак. Розташоване на полі, обмеженому ярами. Виявлене розвідкою М. М. Бондаря та Є. В. Максимова 1968 р. Ними ж у 1969–70 рр. проведено розкопки, виявлено культурні шари: трипільля, скіфського часу, зарубінецької культури та Давньої Русі. Матеріали концентрувалися на площі 90×40 кв.м. Трипільські матеріали представлені поодинокими уламками кераміки. Етап СІ (?). 64, с. 47; 93.
- с. Селище ІІ
Трипільське та скіфське поселення на краю плато високого (біля 70 м) берега Дніпра на північній схід від с. Студенець. Відстань до Дніпра 300–350 м. Відкрита 1972 р. Є. В. Максимовим, Бондарем М. М. та Е. А. Петровською. Етап СІ (?). 63, с. 15–16; 93.
91. с. Таганча Канівський район
Розташоване на плато на північній околиці села. Поселення займає площу близько 500×600 м. Пам'ятку виявлено у 1994–95 рр. при корчунні колгоспного саду, вказано О. І. Шостиком. Обстежено Е. В. Овчинниковим в 2003 р. Відноситься до пам'яток канівської локальної групи (етап СІ).
92. с. Тростянець Канівський район
Багатошарове поселення на високому виступі плато, оточеному ярами. Розташоване через яр на південь від с. Тростянець. Нижню частину поселення перекривають культурні шари: скіфи, слов'яни, Давня Русь. Площа становить 400×300 м. Пам'ятку відкрито О. І. Шостиком, обстежено в 2003 р. Е. В. Овчинниковим. Трипільський шар відноситься до пам'яток канівської локальної групи (етап СІ).
93. с. Хмільна Канівський район
Розташоване на плато на південній захід від середини села, високо над пересохлим руслом лівої притоки р. Рось (180 м над рівнем Дніпра). Площа пам'ятки становить 400×200 м. Вперше згадується В. В. Хвойкой у 1897 р. Повторно відкрито Т. С. Пассек у 1945 р. Обстежено у 2003 р. Овчинниковим Е. В. і О. І. Шостиком. Відноситься до пам'яток канівської локальної групи (етап СІ). 115; 87; 89.
94. хут. Хмільна Канівський район
Розташоване на захід від центру хутора на мисоподібному виступі плато, оточеному ярами. Площа становить 400×70 м, висота понад 30 м. Відкрито в 2000 р. Квітницьким М. В. Їм же виявлені ями, де були знайдені кераміка і фрагмент статуетки з реалістичними рисами. Обстежено в 2001 р. Е. В. Овчинниковим. Матеріали зберігаються у фондах кафедри археології та музеєзнавства КНУ ім. Т. Шевченка. Відноситься до пам'яток канівської локальної групи (етап СІ). 75; 80.
95. хут. Бондарка м. Катеринопіль
Бондарка І
Знаходиться на місі в околиці хутора, кінцівка мису зайнята

- сучасною забудовою. Там же виявлено металургійний центр черняхівської культури. В центрі мису знаходиться кладовище. Площа поселення складає близько 150×100 м. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича. Обстежувалося 1984 р. Тальянківським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом В. О. Круца, 1987 р. — О. В. Білецькою та В. В. Неродою. Належить до косенівської локальної групи (етап СІІ). 106, с. 15; 57, с. 25–26; 8, с. 19–20.
96. Бондарка ІІ
Знаходиться на північ від першого поселення, на кінціві сусіднього (через струмок) мису. Площа поселення складає близько 16 га. Відкрите І. П. Гірником. Обстежувалося 1984 і 1985 рр. Тальянківським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом В. О. Круца. Пам'ятка належить до томашівсько-сушківської локальної групи етапу СІ. 57, с. 25–26; 54, с. 27–28.
97. с. Бродецьке Катеринопільський район
Знаходиться в околиці села на місці, утвореному лівим берегом р. Гнилий Тікич і р. Верхівкою. Відкрите 1965 р. Л. А. Кайзер. Обстежувалося Г. Ю. Храбаном. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 118, с. 39–41.
98. с. Гончариха Катеринопільський район
Розташоване в східній околиці села. Займає мис на правому березі струмка. Західна і південна частина мису зайнята забудовою села. Відкрите І. П. Гірником. Обстежувалося 1985 р. Тальянківським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом В. О. Круца, 1987 р. — О. В. Білецькою та В. В. Неродою. Пам'ятка належить до томашівсько-сушківської локальної групи етапу СІ. 54, с. 26–27; 8, с. 6.
99. с. Гуляйполе Катеринопільський район
Розташоване на високій терасі правого берега р. Гірський Тікич, на південний захід від села, на межі з землями с. Колодистого. Обстежувалося 1987 р. — Білецькою О. В. та В. В. Неродою. 8, с. 7.
- с. Кайтанівка Катеринопільський район
100. Кайтанівка І
знаходиться поблизу північної околиці села на мису в уроч. «Жмурине» на березі р. Гнилий Тікич. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича. 1968 р. обстежувалося М. М. Шмаглієм, 1983 р. — Доброводським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Г. Мовши. Поряд з поселенням відкрите святилище з кам'яною скульптурою бика. Пам'ятка належить до томашівсько-сушківської локальної групи етапу СІ. 106, с. 17–19; 66, с. 13–14.
101. Кайтанівка ІІ
Знаходиться на південний схід від села, недалеко від саду, на підвищенні між ярами «Кринички» і «Жижків яр». Площа поселення складає близько 10 га. Відкрите В. А. Стефановичем. Обстежувалося І. П. Гірником 1986 р. 106, с. 19.
102. с. Розсохуватка Катеринопільський район
Знаходиться на високому лівому березі р. Суховатки. Майже половина площі поселення зайнята маєтками селян. Відоме знахідкою унікальної моделі житла. Обстежувалося 1981 р. Майданецьким (М. М. Шмаглії) і 1983 р. Доброводським (Т. Г. Мовша) загонами ТКЕ ІА АН УРСР. Належить до другої фази небелівської локальної групи (етап ВІІ–СІ). 144, с. 7; 66, с. 15–16; 96.
103. с. Ямпіль Катеринопільський район
Знаходиться на захід від села, на місці правого високого берега р. Велика Вись в уроч. «Христичеве». Площа поселення складає близько 50 га. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича. Обстежувалося 1985 р. Тальянківським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом В. О. Круца, а 1987 р. — О. В. Білецькою та В. В. Неродою. 1993 В. П. Дудкіним проведено археолого-магнітометричні дослідження, складено план поселення. Належить до другої фази небелівської локальної групи (етап ВІІ–СІ). 106, с. 22–23; 54, с. 25; 8, с. 43.
104. м. Стеблів Корсунь-Шевченківський район
- Знаходиться в північно-західній околиці міста. Пам'ятку вказано на схематичній карті В. І. Довженком. Згадується у Г. Ю. Храбана (1965–1967.) 32, с. 51, рис. 1.
105. с. Гарбузин Корсунь-Шевченківський район
Розташоване на східній околиці села, на високому мису (висота 12 м) лівого берега р. Рось, який обмежено двома балками. Площа становить близько 80 га. Відкрите 1956 р. Д. Т. Березовцем, 1968 р. обстежено Д. Я. Телегіним. У 1972–74 рр. проведені розкопки експедицією Інституту НАН України під керівництвом О. В. Цвек. Досліджено 6 житлових та господарських будівель, у т.ч. наземні глинобитні житла з підпіллям. Споруди розташовані садбами по концентричних колах. Епонімна пам'ятка для найпізніших поселень буго-дніпровського варіанту східно-трипільської культури (за О. В. Цвек, етап ВІІ). Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. 6, с. 13–15; 74; 132; 137; 138.
- с. Деренковець Корсунь-Шевченківський район
106. Деренковець І
Розташоване за південно-західною околицею села в уроч. Рудове і Водяне. Площа становить близько 250×100 м. Відкрите М. Д. Гупало 1956 р. 28.
107. Деренковець ІІ
Розташоване за південно-східною околицею села в уроч. Горбинчине. Площа становить близько 20 га. Відкрите М. Д. Гупало 1956 р. 28.
108. с. Журовка Корсунь-Шевченківський район
Розташоване на мисоподібному виступі плато на південний схід від села, поміж балкою Верхній Байрак і уроч. Колесникове. Площа становить 6,5 га. Відкрите І. П. Гуриненком у 1990-х рр. Обстежене у 1999 р. Е. В. Овчинниковим. Попередньо датується етапом ВІІ–СІ. 79.
109. с. Завадівка Корсунь-Шевченківський район
Знаходиться в околицях села. Пам'ятка відома за розвідками Н. М. Кравченко.

110. с. Заріччя Корсунь-Шевченківський район
Знаходиться в південно-східній околиці села на мисоподібному виступі правого берега р. Хоробра (права притока р. Рось), обмеженому двома ярами. Висота мису 25 м. Площа становить 500×200 м. Відкрите М. Д. Гупало. Обстежене О. М. Титовою у 1987 р. Попередньо датується етапом СІ. 112.
- с. Квітки Корсунь-Шевченківський район
111. Квітки І
Знаходиться в центрі і північній частині села за музеєм К. Г. Стеценко, на високому (близько 15 м) місі з крутими схилами (ур. Конторська гора), обмеженому р. Листвинкою і струмком. Площа становить 15 га. Відкрите М. Д. Гупало. Розвідки на поселенні проводили О. В. Цвек (1974), М. Ю. Відейко (1983), О. М. Титова (1987), Е. В. Овчинников (1999). Пам'ятка відноситься до пороського варіанту канівської локальної групи (етап VI-СІ). 40; 112; 79.
112. Квітки ІІ
Знаходиться на мисоподібному виступі плато, обмеженому р. Листвинкою та яром, на північно-західній околиці села (уроч. Іван-Город). Пам'ятку відкрито Гупало М. Д. У 1980-ті рр. розвідки проводили М. Ю. Відейко, Титова О. М., у 1999 р. — Овчинников Е. В. Площа становить понад 20 га (за М. Ю. Відейко — 150 га). Житла розташовані по колу. В. М. Масловим зібрана колекція пластики, у т.ч. голівка з реалістичними рисами. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. Відноситься до пороського варіанту канівської локальної групи (етап СІ). 40; 112; 79.
113. Квітки ІІІ
Розташоване на південний схід від околиці села, північніше хут. Кличків, на схилі правого берега пересохлого русла р. Криничка (уроч. Лапишине). З півдня обмежене неглибокою балкою. Площа становить 25 га. Відоме з 1970-х рр., у 1974 р. обстежено О. В. Цвек, 1997 р. — Овчинников Е. В. Пам'ятку вказано Гуриненком І. П. Матеріали зберігаються у фондах Музею історії Вільшани. Відноситься до пороського варіанту канівської локальної групи (етап СІ). 130; 79.
- с. Кичинці Корсунь-Шевченківський район
114. Кичинці І
Знаходиться за південною околицею села на схилі плато, обмеженому ярами. Висота до 30 м, площа становить 700×400 га. Відоме з 1948 р. Вказано М. Д. Гупало. Обстежене О. М. Титовою (1987). Попередньо датується етапом СІ. 112.
115. Кичинці ІІ
Розташоване за південно-східною околицею села на похилому місі. Площа становить близько 40 га. Відкрито М. Д. Гупало у 1971 р.
116. с. Комарівка Корсунь-Шевченківський район
Знаходиться у південно-західній околиці села на підвищенні (висота 10–15 м) (уроч. Ємцева Гребля), оточене річками Порезовиця (права притока р. Росі) та безіменною. На південно-західній ділянці зустрічається кераміка ранньозалізного віку. Площа становить 15 га. Пам'ятку відкрито у 1950 р. Н. Т. Дуплієм. Розвідки проводили М. М. Бондар, М. Ю. Відейко, В. О. Круц, О. М. Титова та ін. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ та кафедри археології та музеєзнавства КНУ ім. Т. Шевченка. Відноситься до канівської локальної групи (етап СІ). 14, с. 1–3; 56, 112; 40.
117. с. Миколаївка Корсунь-Шевченківський район
Розташоване на виступі правого берега р. Рось, обмеженому двома балками, за південною околицею села. Пам'ятка відкрита у 1956 р. Д. Т. Березовцем, того ж року обстежене В. П. Петровим. Розкопки веда О. В. Цвек у 1973 р. Досліджено кілька наземних глинобитних будівель, деякі з них з підпіллям, та землянки. У 1987 р. обстежене О. М. Титовою. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. Відноситься до східно-трипільської культури (за О. В. Цвек, етап VI-VII). 130, с. 19; 112; 6; 74; 127.
118. с. Миропілля Корсунь-Шевченківський район
Розташоване на великому мисі, обмеженому правою притокою р. Рось та балкою, за північно-західною околицею села. Площа становить 100 га. Житла сплановані по чотирьох концентричних колах. Пам'ятка відкрита М. Д. Гупало. Розкопки у 1973–75 рр. проводились О. В. Цвек. Досліджено 5 споруд, у т.ч. житла, господарча будівля, гончарна майстерня. Епонімна пам'ятка буго-дніпровського варіанту східнотрипільської культури (за О. В. Цвек, етап VII). Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ. 135.
- с. Моринці Корсунь-Шевченківський район
119. Моринці І
Розташоване на південно-західній околиці села. Площа становить близько 20 га. Відкрито 1953 р. М. Д. Гупалом і П. К. Федоренком. 28.
120. Моринці ІІ
Розташоване на західній околиці села. Площа становить близько 15 га. Відкрито 1953 р. М. Д. Гупалом і П. К. Федоренком. 28.
- с. Нова Буда Корсунь-Шевченківський район
Розташоване на східній околиці села на плато, обмеженому глибокими ярами, частково під забудовою сільськими садибами. Площа розповсюдження матеріалу 300×500 м. Відкрите М. Д. Гупало у 1958 р. Обстежене О. В. Цвек (1976), О. М. Титовою (1987). Попередньо датується етапом СІ. 112.
121. с. Переможинці Корсунь-Шевченківський район
Знаходиться в північній околиці села на виступі плато, з півночі обмежене Капітановим яром. Висота 20–25 м. Площа становить 50 га. Житла сплановані по колу. Розвідки проводили М. Ю. Відейко, О. М. Титова, І. П. Гуриненко, Е. В. Овчинников. 1995 р. О. В. Назаровим виявлено дев'ять ям глибиною до 1 м, заповнених обмазкою (горни?). Матеріали зберігаються у фондах ІА НАНУ і Музею історії Вільшани. Одна з найяскравіших пам'яток канівської локальної групи (етап СІ). 40, с. 18–19; 79.
- с. Сахнівка Корсунь-Шевченківський район

- кний район
122. Сахнівка I
Розташоване на рівному плато в уроч. Зруби на північний захід від села. Площа становить близько 2 га. Відкрите В. Й. Довженком і Н. В. Лінкою під час розвідки 1949 р. Відноситься до пам'яток канівської локальної групи (етап СІ).
34, с. 7–8.
123. Сахнівка II
Розташоване за південно-східною околицею села в уроч. Гончариха. Площа становить більш 10 га. Відкрито і обстежено експедицією ІА НАНУ під керівництвом Довженка В. Й. у 1955 р.
35; 36.
124. с. Сотники Корсунь-Шевченківський район
Знаходиться на південно-східній околиці села, на мисоподібному виступі плато, утвореному вигином лівої притоки р. Рось. Обстежене В. О. Круцом і Е. В. Овчинниковим у 1996 р. Відноситься до пам'яток канівської локальної групи (етап СІ).
125. с. Сухини Корсунь-Шевченківський район
Розташоване на виступі плато при злитті річок Слюдка і Мазнике (басейн р. Вільшанки) на південний захід від села. Площа становить близько 20 га. Відкрите у 1958 р. Ю. П. Лацук. Обстежене О. М. Титовою (1987), Е. В. Овчинниковим (1997). Матеріали зберігаються у фондах Музею історії Вільшани. Попередньо датується етапом СІ.
30; 112; 79.
126. с. Яблунівка (с. Виграїв) Корсунь-Шевченківський район
Розташоване на мисоподібному плато лівого берега р. Рось при впадінні р. Виграївки (уроч. Городок) на протилежному березі від с. Яблунівка. Поселення відкрите П. Третяковим у 1946 р., повторно відкрите у 1956 г. Д. Т. Березовцем. У 1987 р. розвідки проводила О. М. Титова. Попередньо пам'ятку можна віднести до етапу СІ.
6, с. 14–15; 114, с. 227–228; 112.
127. с. Босівка Лисянський район
Знаходиться на південний схід від села, на мисоподібному виступі лівого берега струмка. Попередньо віднесено до середнього етапу Трипілля. Інформація надана співробітниками Черкаської обласної археологічної інспекції.
128. с. Будище Лисянський район
Багатошарове поселення на високому правому березі р. Гнилий Тікич, на східній околиці села. Площа становить 500×300 м. Культурні шари: трипілля, скіфи, черняхівська культура, раннє середньовіччя. Відкрите і обстежене С. І. Смоляр у 1987 р. Матеріали зберігаються в Черкаському обласному краєзнавчому музеї.
102, с. 17–18.
- с. Бужанка Лисянський район
129. Сотницьке поле
Розташоване на т.зв. «Сотницькому полі» на північ від дороги на Лисянку. Відкрите Л. А. Білокінь у 1967 р. Відоме з «Коротких повідомлень» Г. Ю. Храбана (1967). Попередньо датується етапом ВІ-СІ.
124 ; с. 20
130. куток Зарічка
Знаходиться на північно-західній околиці села – куток Зарічка, на високому підвищенні лівого берега Гнилого Тікича, із заходу обмежене балкою. Площа становить 2 га. Руйнується кар'єром, більша частина – під огородами. Відкрите Р. В. Павленко у 2002 р. Обстежене Е. В. Овчинниковим і О. В. Назаровим у 2004 р. Пам'ятка відноситься до східнотрипільської культури (за О. В. Цвек, етап VI-VII). Матеріали зберігаються у шкільному музеї с. Бужанка.
131. уроч. Вербички
Багатошарове поселення знаходиться за південно-західною околицею в уроч. Вербички (Потічок). Розташоване на правому березі Гнилого Тікича при впадінні р. Яб'янка. Культурні шари: трипілля, бронза, скіфи, черняхівська та пеньківська культури. Трипільські матеріали представлені «столовою» керамікою із заглибленим та розписним орнаментом. Відкрите Р. В. Павленко у сер. 1990-х рр. Пам'ятка попередньо віднесена до кінця етапу ВІІ. Матеріали зберігаються у шкільному музеї с. Бужанка.
132. уроч. Сибирякове
Багатошарове поселення знаходиться за північно-східною околицею села, на лівому березі притоки Гнилого Тікича. Займає мис, утворений вигином річки. Культурні шари: трипілля, бронза, черняхівська культура. Загальна площа становить 1000×100 м вздовж берега. Матеріали трипільської культури зібрані на кінці мису. Пам'ятка відкрита Р. В. Павленко у сер. 1990-х рр.
133. с. Дібрівка Лисянський район
Розташоване на захід від села на Лимаревій горі, оточеній ярами та балками. Площа становить 400×300 м. Відкрите і обстежене С. І. Смоляр у 1987 р. Матеріали зберігаються в Черкаському обласному краєзнавчому музеї.
102, с. 15–16.
134. с. Дубина Лисянський район
Розташоване на південній околиці села, на лівому березі притоки Гнилого Тікича. Відкрито місцевим вчителем О. О. Удовиченко у 1952 р. Обстежено 1953 р. Стефановичем В. А., 1974 р. О. В. Цвек, 1987 р. С. І. Смоляр. Поселення попередньо відноситься до пам'яток томашівсько-сушківської локальної групи (етап СІ). Матеріали зберігаються в Черкаському обласному краєзнавчому музеї і музеї історії с. Погибляк.
130, с. 19–20; 102, с. 10–11
135. с. Журжинці Лисянський район
Культурний шар трипілля виявлений в межах внутрішнього укріплення скіфського городища. Обстежувалося розвідками експедиції «Холодний Яр» під керівництвом С. С. Бессонової у 1985, 1989 рр., а також співробітниками Черкаського обласного краєзнавчого музею у 1986 г. Відноситься до пізнього трипілля (етап СІ).
156, с. 3–4
136. с. Кам'яний Брід Лисянський р-н
Знаходиться між селами Кам'яний Брід і Бужанка, на мису правого берега Гнилого Тікича при впадінні р. Гончариха. Відкрите Р. В. Павленко у 2002 р. Пам'ятка попередньо віднесена до середнього трипілля. Матеріали зберігаються у шкільному музеї с. Бужанка.
- с. Почапінці Лисянський район
137. Почапінці I
Розташоване в уроч. Могила за північно-західною околицею села, що частково заросло лісом. Обстежено 1987 р. С. І. Смоляр на площі

- 800×200 м. Матеріали зберігаються в шкільному музеї.
102, с. 19
138. с. Почапінці ІІ
Знаходиться на території Вовкового провалля, на південний захід від села. Обстежено 1987 р. Смоляр С. І. на площі 800×200 м. Матеріали зберігаються в шкільному музеї.
102, с. 20
139. с. Семенівка Лисянський район
Розташоване на території села, займає пологий правий берег р. Гнилий Тікич. Згадується у Г. Ю. Храбана (1966, 1967). Досліджена у 1974 р. О. В. Цвек, С. І. Смоляр у 1987 р. Поселення належить до пам'яток гарбузинського типу буго-дніпровського локального варіанту східотрипільської культури (за О. В. Цвек, етап ВІІ). Матеріали знаходяться в Уманському краєзнавчому музеї.
130, с. 11–12; 124, с. 22; 113, с. 46–49; 102, с. 9
140. с. Смільчинці Лисянський район
Знаходиться за північно-західною околицею села на високому плато, обмеженому ярами та балками. Площа становить близько 15 га. Відкрите і обстежене С. І. Смоляр у 1987 р. Попередньо віднесено до етапу ВІІ-СІ. Матеріали зберігаються в Черкаському обласному краєзнавчому музеї.
102, с. 14–15
141. с. Чаплинка Лисянський район
Розташоване за північно-західною околицею села, на підвищеному березі р. Гнилий Тікич, обмежено яром Березняк. Площа становить близько 3 га. Планування жител по колу. Відкрите О. П. Балабан. Обстежене С. І. Смоляр у 1987 р. Попередньо віднесено до етапу ВІІ-СІ. Матеріали зберігаються в музеї історії села.
102, с. 3–4
142. с. Чеснівка Лисянський район
Розташоване на території села. Відкрито у 1974 р. О. В. Цвек.
127, с. 367.
143. с. Шубіни Стави Лисянський район
Знаходиться за західною околицею села в уроч. Костенків Яр. Відкрито місцевим вчителем В. К. Бебешко 1959 р. Обстежене Смоляр С. І. у 1987 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнав-
- чому і сільському шкільному музеях.
102, с. 7.
- с.мт. Лисянка Лисянський район
144. Лисянка І
Знаходиться на схід від південної околиці селища. Інформація надана співробітниками Черкаської обласної археологічної інспекції.
145. Лисянка ІІ
Поселення трипільське і скіфське знаходиться на захід від селища, розташоване на лівому березі р. Гнилий Тікич. Інформація надана співробітниками Черкаської обласної археологічної інспекції.
- с. Воти́лівка Лисянський район
Розташоване на території села, на місці, обмеженому струмком, що впадає в р. Павлівку (притока Гнилого Тікича). Відкрите С. Н. Поліщук у 1960-х рр. Відоме з «Щоденнику розвідок за 1966 р.» Г. Ю. Храбана.
113, с. 44–45
- с. Багва Маньківський район
146. Багва І
Знаходиться в західній околиці села, в сторону с. Буки. Відкрите Ф. Висоцьким 1958 р. (за даними В. А. Стефановича). 1987 р. місцевість навколо села обстежувалася О. П. Діденко. Слідів поселення не виявлено. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
106, с. 66; 31, с. 2.
147. Багва ІІ
Знаходиться в східній околиці села. Виявлене П. Я. Гудзем 1963 р. (за даними В. А. Стефановича) (с. 65). 1987 р. місцевість навколо села обстежувалася О. П. Діденко (с. 2). Слідів поселення не виявлено. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
106, с. 65; 31, с. 2.
148. с. Березівка Маньківський район
В Уманському краєзнавчому музеї зберігається посудина трипільської культури, знайдена в районі села (за даними О. П. Діденко).
31, с. 2.
149. с. Буки Маньківський район
Знаходиться в районі села, по дорозі на с. Багву. Відкрите 1960 р. В. А. Стефановичем. Розвідкою О. П. Діденко 1987 р. виявлено, що на території поселення збудовано завод харчових продуктів. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
- 106, с. 66–67; 31, с. 5.
150. с. Вікторівка Маньківський р-н
Знаходиться за північною околицею села між двома струмками. Площа становить 100×200 м. Пам'ятка згадується в довіднику ІА АН УРСР 1968 р., а також Стефановичем В. А. і О. П. Діденко, обстежене О. П. Діденко 1987 р. В західній частині поселення перекриває черняхівський шар. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому і Черкаському обласному краєзнавчому музеях. I
06; 31, с. 6.
151. с. Дзензелівка Маньківський район
Знаходиться на південь від центру села в урочищі «Тимошева гора». Відоме з 1960-х рр. за даними Стефановича В. А. 1987 р. розвідкою О. П. Діденко в садибах селян було виявлено сліди поселення. Матеріали зберігаються в Уманському і Черкаському обласному краєзнавчому музеях.
105, с. 68; 31, с. 7.
152. с. Жолудьки Маньківський район
Знаходиться на лівому березі місцевої річки на захід від ставка. Територія частково зайнята садибами селян. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича. 1987 р. поселення обстежувалося О. П. Діденко. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
31, с. 11.
153. с. Іваньки Маньківський район
Знаходиться на південній околиці села в уроч. Яр Красноставка. Обстежене В. А. Стефановичем у 1961 р. Попередньо віднесено до пізнього трипільля.
106.
154. с. Кищенці Маньківський район
Знаходиться за 2 км на схід від села Кищенці і за 300 м на захід від с. Харківка на місці, що утворений при злитті двох безіменних струмків. Площа поселення складає близько 22 га. Виявлене В. А. Стефановичем 1960-х рр. Досліджувалося 1974 р. О. В. Цвек.
106, с. 84-а; 130, с. 13.
155. с. Красноставка Маньківський р-н
Знаходиться на південно-західній околиці села, на місці, обмеженому річками Конела та Руда. Відкрито 1927 р. М. І. Якимовичем та Безвенгліньським Б. П., досліджувалось

- останнім у 1928 р. Розкопки були проведені 1940 р. Е. Ю. Кривчевським, у 1974 році — О. В. Цвек. Площа становить приблизно 5 га. Виявлено землянки та глинобитні наземні будинки. Поселення являється епонімним для пам'яток типу Красноставки. Відноситься до бугодніпровського локального варіанту східнотрипільської культури (за О. В. Цвек, сер. етапу VI). Матеріали зберігаються в Ермітажі м. Санкт-Петербург та Інституті археології НАН України. 3; 134; 137; 138.
156. с. Крачківка Маньківський район
Знаходиться в північно-східній околиці села на північний схід від шкільної садиби, на садибах селян. Виявлено і обстежено 1987 р. О. П. Діденко 31, с. 16.
157. с. Мала Маньківка Маньківський район
Знаходиться в північній околиці села на полі у напрямку с. Харківка. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
158. с. Маньківка Маньківський район
Маньківка I
Знаходиться на південний схід від села в урочищі «Качка». Відоме з початку XX ст. 1960-х рр. обстежувалося В. А. Стефановичем. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 61, с. 54; 106, с. 76–77.
159. Маньківка II
Знаходиться за південною околицею села, на південній стороні Малога ставка. Пам'ятку відкрито при обстеженні Джерелухи Суховим М. О. 1984 р., обстежено Діденко О. П. у 1987 р. Матеріали зберігаються у Черкаському обласному краєзнавчому музеї. 31, с. 20.
160. с. Нестерівка Маньківський район
Знаходиться в центрі села на правому високому березі р. Конела через вулицю від школи. Виявлене і обстежене 1987 р. О. П. Діденко. 31, с. 22.
161. с. Паланочка Маньківський район
Знаходиться за 1 км на схід від села в напрямку с. Романівки по обох сторонах дороги до лісу. Виявлене В. А. Стефановичем 1960-х рр. Обстежувалося Діденко О. П. 1987 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 106, с. 79; 31, с. 24.
162. с. Подібна Маньківський район
Знаходиться в північній частині села, на лівому березі невеликої річки (притока р. Ревуха). Відкрито Р. Подолянцем (за даними Стефановича В. А.). Обстежено у 1974 р. експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом О. В. Цвек. Поселення попередньо відноситься до ранніх пам'яток бугодніпровського варіанту східнотрипільської культури етапу VI (за О. В. Цвек). 106, с. 80; 130, с. 20.
163. с. Тимошівка Маньківський район
Знаходиться в районі села на схилах до річки в урочищі «Шпиль». Відоме з 1960-х рр. за даними В. А. Стефановича. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 106, с. 83.
164. с. Харківці Маньківський район
Знаходиться в районі села на полі поблизу урочища «Рокитне», яке прилягає до посадки. Відоме з 1960-х рр. за даними В. А. Стефановича (с. 84–6). Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 106, с. 84–86.
165. с. Харківка Маньківський район
Розташоване на місці, обмеженому злиттям річок Уманки та Кнщенчанки, за північною околицею села. Площа поселення біля 100 га. Наземні глинобитні будівлі (площа від 72 до 125 кв.м) розташовані кількома концентричними колами. Розкопки були проведені О. В. Цвек у 1974–75 рр. Поселення належить до пам'яток типу Веселого Кута бугодніпровського локального варіанту східнотрипільської культури (за О. В. Цвек, етап VI–VII). 130, с. 22–33; 138.
166. с. Бачкурно Монастирищенський район
Знаходиться за західною околицею села на лівому березі балки. Відкрито В. А. Стефановичем. У 1974 р. досліджувалась О. В. Цвек. Відноситься до пам'яток типу Миропілля бугодніпровського локального варіанту східнотрипільської культури (за О. В. Цвек, етап VII). Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 130, с. 15–16; 138.
167. с. Владиславчик Монастирищенський район
Знаходиться на південно-східній околиці села, на мису, утвореному лівим берегом р. Свинарки та її притокою. Площа становить понад 100 га. Пам'ятка відкрита Данчуком А. К.. 1960-х рр. обстежувалось В. А. Стефановичем і Храбаном Г. Ю. У 1974 р. досліджувалась О. В. Цвек. Відноситься до пам'яток типу Миропілля бугодніпровського локального варіанту східнотрипільської культури (за О. В. Цвек, етап VII). Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 130, с. 9–10; 138; 101, с. 86; 119, с. 34–36; 134; 138.
168. с. Зарубинці Монастирищенський район
Багатошарове поселення знаходиться на південний схід від села, на високому мису правого берега р. Гірський Тікіч, утвореного при впадінні р. Свинарки (уроч. «Клін»). Трипільський шар частково перекритий черняхівським. Відкрито А. К. Данчуком, згадується у В. А. Стефановича, 1973 р. досліджено О. В. Цвек. Розкопано одно наземне житло з заглибленою частиною. Є епонімним для пам'яток типу Зарубинці бугодніпровського локального варіанту східнотрипільської культури (за О. В. Цвек, етап VI). Матеріали зберігаються в фондах ІА НАНУ. 130, с. 1–3; 106, с. 88; 138; 134; 137.
169. с. Зюбриха Монастирищенський район
Розташоване за південною околицею села на пологому мису берега сучасного ставка, який обмежено балками. Відкрито А. К. Данчуком, обстежено О. В. Цвек у 1974 р. Відноситься до бугодніпровського локального варіанту східнотрипільської культури (за О. В. Цвек, етап VI–VII). Матеріали зберігаються в фондах ІА НАНУ. 130, с. 3–4; 138.
170. с. Івахни Монастирищенський район
Знаходиться за західною околицею села на лівому березі р. Гірський Тікіч. Виявлене 1964 р. Гринюком А. І. Обстежувалося Храба-

- ном Г. Ю. (1964, с. 38).
119, с. 38.
171. с. Княжик Монастирищенський район
Знаходиться за східною околицею села, на місці, обмеженому мокрою балкою та безіменною річкою. Відкрите і обстежено О. В. Цвек у 1974 р.
130, щоденник, зошит №1, с. 22; 138.
172. с. Копіювата Монастирищенський район
Розташоване на околиці села, на місці лівого берега р. Руди, обмеженому її притокою. Поселення відноситься до розряду великих, планування не з'ясовано. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича (с. 90) і Г. Ю. Храбана. Обстежено О. В. Цвек у 1974 р. Відноситься до буго-дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури (за О. В. Цвек, етап VI-VII). Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
130, с. 7–9; 117, с. 7; 118, с. 52–53.
173. с. Попудня Монастирищенський р-н
Знаходиться в околиці села між двома неглибокими балками (більш точної прив'язки немає). Площа поселення складає близько 15 га. Розкопувалося М. Гімнером 1911 р. Всього розкопано 23 «точка». Серед матеріалів представлена модель житла. Матеріали зберігаються в Національному археологічному музеї у Варшаві.
1; 88, с. 120–121.
174. с. Степовка Монастирищенський р-н
Багатошарове поселення на лівому березі р. Конела за південно-західною околицею села в уроч. Бугаєва левада. Відкрите у 1960-х рр. А. К. Данчуком, обстежено В. А. Стефановичем у 1960–70-х рр., В. В. Неродою та О. В. Білецькою у 1986 р. Матеріали знаходяться в Уманському та Черкаському краєзнавчих музеях.
7.
175. с. Носачів Смілянський район
Розташоване на плато лівого берега р. Сриблянки, у північно-східній частині села. Відкрито І. П. Гуріненко у 1977 р., тоді ж обстежено В. В. Неродою та О. В. Білецькою. 1987 р. пам'ятку обстежено Сиволапом М. П. Матеріали знаходять-
- ся в фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею.
27; 29.
176. с. Білашки Тальнівський район
Знаходиться поблизу села (більш точної прив'язки немає). Відкрите В. А. Стефановичем. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. Датування невідоме.
106, с. 117; 58, с. 26.
177. с. Веселий Кут Тальнівський район
Займає західну околицю села і розташоване на місці першої надзаплавної тераси р. Гірський Тікич. Площа поселення становить близько 150 га. Було забудоване наземними дерев'яно-глинобитними спорудами, які розташовувалися концентричними колами. Виявлене 1950-х рр. Дослідження проводилися 1974–1986 та 1993 рр. О. В. Цвек. Розкопано 27 споруд, з них 20 були наземними глинобитними житлами і 7 – господарськими приміщеннями. Виявлено гончарний центр, який складався з двох майстерень, де були двоярусні горни та сушильні камери. Матеріали зберігаються в ІА НАН України. Поселення належить до другої половини етапу VI-VII, відноситься до буго-дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури (за О. В. Цвек).
106, с. 144; 136, с. 396; 133, с. 447; 128, с. 337; 137, с. 37–42; 129, с. 33–43; 138, с. 29–33; 58, с. 28.
178. с. Глибочок Тальнівський район
Прилягає до північно-західної околиці села і розташоване на мисоподібному виступі лівого берега р. Гірський Тікич. Площа поселення становить близько 100 га. Було забудоване наземними дерев'яно-глинобитними спорудами, які розташовувались у вигляді двох концентричних овалів, витягнутих уздовж річки. Відкрите Доманицьким В. М. наприкінці XIX ст. 1963 р. розкопки на поселенні були проведені Т. Хмельницьким. 1982 р. обстежувалося Тальняківським загоном ТРЕ ІА АН УРСР під керівництвом В. О. Круца. 1993–1994 рр. досліджувалося С. М. Рижовим. Тоді ж В. П. Дудкіним проведено геомагнітну зйомку поселення. Розкопано залишки двох наземних глинобитних жител розмірами відповідно 16×4,5 і 12×5 м. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у кому краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Належить до другої фази небелівської локальної групи (етап VII-CI).
37, с. 174–176; 106, с. 120; 55, с. 36–37; 97, с. 45; 58, с. 28–29.
- с. Гордашівка Тальнівський район
179. Гордашівка I
Розташоване в північно-західній частині села на мисоподібному виступі лівого берега р. Гірський Тікич, який недалеко від поселення скелями обривається до русла. Територія поселення зайнята сучасною забудовою. Площа поселення становить близько 60 га. Було забудоване наземними дерев'яно-глинобитними спорудами. Відоме з 1950-х рр. за розвідками А. І. Заблоцького. Пізніше неодноразово обстежувалося. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України. Поселення належить до кінця середнього етапу трипільської культури.
106, с. 121; 134; 150; 58, с. 29.
180. Гордашівка II
Знаходиться в південно-західній околиці села в уроч. Шкільне поле. Займає частину схилу плато, що обмежене на півдні долиною великої річки (правої притоки р. Гірський Тікич) та глибоким ярмом зі струмком – на сході. Площа поселення не перевищує 3 га. Житла сплановано в одне коло. Відоме за розвідками М. О. Сухового початку 90-х років. 1995 р. поселення досліджувала В. О. Шумова. Було розкопано залишки одного наземного глинобитного житла. Матеріали зберігаються у фондах кафедри археології та музеєзнавства КНУ ім. Т. Шевченка. Поселення належить до етапу СII.
154, с. 15; 58, с. 30.
181. с. Заліське Тальнівський район
Знаходиться на схід від села (більш точної прив'язки немає). Виявлене А. І. Заблоцьким 1958–1959 рр. (дані В. А. Стефановича). Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. Датування невідоме.
106, с. 123; 58, с. 30.
182. с. Кобринове Тальнівський район
Розташоване в південно-східній частині села в урочищі Монастирі. Займає величезний мис. Відоме за розвідками В. А. Стефановича 1964 р. 1981 р. поселення обсте-

жувалось Майданецьким загоном під керівництвом М. М. Шмаглія, а 1983 р. Доброводським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Г. Мовши. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Належить до косенівської локальної групи (кінець етапу СІ). 106, с. 125; 66, с. 19–20; 58, с. 30–31.

с. Колодисте Тальнівський район

183. Колодисте І

Займає південно-східну околицю села і розташоване на високому місці, який обмежений на заході долиною струмка Колодистого, а на сході – ярмом. Південний край місцезруйнований кар'єром для добування каменю. Територія поселення на північ від кар'єру зайнята сучасною забудовою та городами. Площа поселення становить близько 10 га. Відкрите В. М. Доманицьким наприкінці ХІХ ст. В 1899 р. розкопки проводив В. М. Доманицький, а 1990 р. – О. А. Спіщин і М. Ф. Біляшівський. Було досліджено 10 «площадок». Поселення належить до кінця середнього – початку пізнього етапу трипільської культури.

37, с. 174; 38, с. 69–72; 4, с. 148–155; 103, с. 87–118; 58, с. 31.

184. с. Колодисте ІІ (Луківка)

Розташоване на південь від села на місці при впадінні в р. Гнилий Тікич струмка Колодистого. На заході мис обмежений долиною струмка, а на сході та на півдні – заплавою річки. Розміри місцезруку – 400×400 м. Поселення було забудоване наземними дерев'яно-глинобитними спорудами, які розташовувалися по овалу. Відкрите В. М. Доманицьким в 1898 р. Тоді ж було розкопано 6 «площадок». 1983 та 1990 рр. обстежувалося Тальнівським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Круця В. О. Г. Ф. Загінем і В. М. Голубом була зроблена геомагнітна зйомка. Матеріали зберігаються в ІА НАН України. Поселення належить до етапу СІ.

37, с. 174; 38, с. 69–72; 56, с. 37; 58, с. 31–33.

185. Колодисте, кургани

Крім поселень, біля села розміщувалося багато курганів. Частина з них розкопана В. М. Доманицьким і О. А. Спіциним. В курганах

VІІ і ІХ виявлено поховання, здійснені за обрядом трупопокладення і трупоспалення в супроводі трипільського посуду і знарядь праці етапу С ІІ. Розкопки курганів відновлено 2004 р. Ю. Я. Рассамакіним.

104, с. 119–126; 58, с. 33.

186. с. Корсунка Тальнівський район

Розташоване в районі села на правому березі р. Гірський Тікич (більш точної прив'язки немає). Виявлене В. М. Доманицьким наприкінці ХІХ ст. На початку 1960-х рр. обстежувалося вчителем школи с. Глибочок Т. Хмельницьким (дані В. А. Стефановича). Даткування поселення невідоме.

37, с. 174; 106, с. 132; 58, с. 33.

187. с. Криві Коліна Тальнівський р-н

Розташоване в середній частині села на довгому місці, утвореному лукою р. Гірський Тікич, на її лівому березі. На півночі, півдні та заході мис обмивається річкою. Його центр зайнятий вулицею села, північний і південний схили – городами, західний край місцезруку вільний від забудови. Виявлене Заболоцьким А. І. наприкінці 1950-х рр. (дані В. О. Стефановича). У 1980-х рр. обстежувалося Тальнівським (керівник В. О. Круць) і Майданецьким (керівник Шмаглії М. М.) загонами ТКЕ ІА АН УРСР. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Поселення належить до кінця середнього етапу трипільської культури і датується кінцем ІV тис. до н.е.

106, с. 134; 144, с. 5–6; 150, с. 124–130; 58, с. 33–34.

188. с. Лісове Тальнівський район

Розташоване в південній околиці села на невисокому місці першої надзаплавної тераси, який утворився при злитті двох безіменних струмків. Площа 5 га, більша частина зайнята сучасною забудовою. Поселення відкрите В. А. Стефановичем 1965 р. 1974 р. обстежене експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О. В. Цвек. Поселення належить до пам'яток типу Красноставки буго-дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури (за О. В. Цвек, етап ВІ). Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України.

106, с. 137; 130, с. 7; 58, с. 34.

с. Майданецьке Тальнівський р-н

189. Майданецьке

Розташоване в південно-східній околиці села і займає велику мисоподібну ділянку, обмежену на півночі та сході долиною р. Тальянки, а на півдні – балкою зі струмком. Північно-західна частина поселення частково під сучасною забудовою. Площа складає близько 270 га. Відоме з першої чверті ХХ ст. (згадується П. П. Курініним). 1927 р. досліджувалося експедицією Уманського краєзнавчого музею під керівництвом Б. П. Безвенгліньського. 1960-х рр. обстежувалося В. А. Стефановичем, 1970 р. – загоном ІА АН УРСР під керівництвом М. С. Штігліца. З 1972 р. до початку 1990-х рр. досліджувалося ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Шмаглія М. М. Розкопано 50 наземних дерев'яно-глинобитних споруд. В. П. Дудкіним проведено геомагнітну зйомку поселення (виявлено близько 1600 будівель). Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України, Черкаському обласному краєзнавчому музеї і Тальнівському музеї хліборобства. Належить до томашівської – сушківської локальної групи (етап СІ).

61, с. 54; 45, с. 82–83; 106, с. 138–139; 143; 151, с. 23–31; 145, с. 198–203; 149, с. 58–71; 58, с. 35.

190. Гребеноків Яр (Майданецьке ІІ)

Розташоване в східній околиці села в уроч. Гребеноків Яр. Займає похилій мис, обмежений на півдні та півночі балками, а на заході – долиною невеликого струмка (права притока р. Тальянки). Через територію місцезруку проходить автодорога Тальне-Новоархангельск. Відкрите В. Ф. Мищиком та І. П. Гірником. Досліджувалося Майданецьким загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Н. Б. Бурдо та М. Ю. Відейка 1985 і 1989 рр., а 1990 р. – В. Ф. Мищиком. Розкопано залишки трьох наземних дерев'яно-глинобитних споруд, а також ряд господарських ям. Серед матеріалів є мідні пронизки. Поселення відноситься до раннього етапу трипільської культури.

65; 147, с. 87–99; 20, с. 195–199; 58, с. 35–37.

с. Мошурів Тальнівський район

191. Мошурів І

Розташоване за північно-західною околицею села, на похилому місці лівого берега річки, між нею та асфальтовою дорогою на с. Поташ.

- Мис з півдня обмежений руслом річки, зі сходу – верхів'ям ставка, з півночі – сухою неглибокою балкою, що впадає у ставок. Площа складає близько 7 га, забудоване двома концентричними колами. Відкрите А. І. Заболотьким наприкінці 1950-х рр. 1981 р. досліджувалося Тальянківським загonom ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом В. О. Круца. Розкопане 1 наземне житло. Матеріали зберігаються в Черкаському обласному краєзнавчому музеї. В. П. Дудкіним проведено археолого-магнітометричні дослідження, які охопили поселення Мошурів І та Мошурів ІІ. Поселення належить до томашівсько-сушківської локальної групи (етап СІ). 106, с. 141; 51, с. 53; 58, с. 37–38.
192. Мошурів ІІ
Розташоване в уроч. «Смаглієві береги» з лівого боку пагорба. Виявлене В. А. Стефановичем 1958 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 106, с. 141; 58, с. 38.
193. Мошурів ІІІ
Розташоване на одному місці з поселенням Мошурів І, але дещо далі на північний захід. Розміри та планування поселення невідомі. Поселення виявлене С. М. Рижовим 1995 р. Тоді ж було досліджено одну наземну будівлю. Належить до етапу СІІ. 98, с. 21; 58, с. 38.
- с. Онопріївка Тальнівський район
194. Онопріївка І
Розташоване за південно-східною околицею села, на схід від асфальтованої дороги до с. Кобринова Гребля. Займає високий похиллий мис. Зі сходу мис обмежений правим берегом р. Середнє Макшиболото, а з заходу і півдня – глибокими балками. Площа поселення становить близько 60 га, забудоване було наземними дерев'яно-глинобитними спорудами, що розташовувалися трьома концентричними колами. Поселення відкрите 1924 р. експедицією ВУАК. 1988–1991 рр. стаціонарні розкопки проводилися Веселокутським загonom ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом О. В. Цвек. Досліджено 3 житлові і 1 господарську будівлі. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України. Належить до буго-дніпровської локаль-
- ного варіанту східнотрипільської культури (за О. В. Цвек, етап ВІ). 137; 58, с. 39.
195. Онопріївка ІІ
Розташоване в південно-західній околиці села в межах тракторної бригади та житлової забудови села. Площа і планування поселення не встановлені. Відкрите М. О. Савченком 1984 р. 1984–1986 рр. обстежувалося Веселокутським загonom ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом О. В. Цвек. Виявлено залишки заглиблених споруд. Належить до етапу ВІІ-СІ. 100; 58, с. 39.
196. с. Павлівка Перша Тальнівський район
Розташоване в західній частині села і займає невеликий мис, обмежений на півночі долиною струмка, а на південному заході – ярмом. Воно повністю зайняте сучасною забудовою та городами. Відкрите В. Ф. Мищиком 1987 р. і обстежене ним 1989 р. Була частково розкопана одна «площадка». Матеріали зберігаються в Тальнівському музеї хліборобства. Поселення належить до раннього етапу трипільської культури. 65; 58, с. 39–40.
197. с. Піщана Тальнівський район
Розташоване на південь від села на місці, утвореному при злитті річок Тікич та Велика Вись. На заході територія поселення обмежена долиною Тікича, на сході і півдні – Великою Виссю. Площа поселення становить близько 15 га., було забудоване наземними спорудами у вигляді двох концентричних овалів. Відкрите В. М. Доманицьким в 1898 р. 1987–1988 рр. Тальянківським загonom ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом В. О. Круца було досліджено залишки наземної дерев'яно-глинобитної споруди розмірами 14×4,5 м. 1988 р. проведено геомагнітну зйомку поселення (Г. Ф. Загній). Матеріали зберігаються в Черкаському обласному краєзнавчому музеї. Належить до першої фази небелівської локальної групи (етап ВІІ-СІ). 37, с. 174; 53, с. 42; 96, с. 102; 58, с. 40.
198. с. Поташ Тальнівський район
Розташоване біля села (більш точної прив'язки немає). Відкрите В. Л. Слободяником 1952 р. Матеріали зберігаються в музеї уманського сільськогосподарського інституту. Датування пам'ятки невідоме. 106, с. 145; 58, с. 40–41.
199. с. Романівка Тальнівський район
Розташоване на схід від східної околиці села і займає верхівку мисоподібної ділянки плато. Площа поселення невідома, загальна площа мису – близько 100 га. Трипільське поселення частково перекривається черняхівським. Відкрите і обстежене Д. К. Чорноволом в 2002 р. належить до томашівсько-сушківської локальної групи етапу СІ. 141, с. 292–294.
200. с. Романівка Тальнівський район
Дві ранньотрипільські статуетки, придбані у мешканців села, до Національного музею історії України передав колекціонер В. П. Гринь. Ймовірно, поблизу села знаходиться ранньотрипільське поселення (етап А). Матеріали знаходяться у фондах Національного музею історії України. 157
- м. Тальне Тальнівський район
201. Тальне І
Розташоване в південно-східній околиці міста, на правому березі р. Гірський Тікич навпроти кар'єру щебеневого заводу. Займає мисоподібну ділянку, обмежену з півночі річкою, з заходу і сходу – балками. Західна частина мису зайнята сучасною забудовою. Площа поселення становить близько 10 га. Виявив В. М. Доманицький наприкінці ХІХ ст. і 1900 р. розкопав тут одну «площадку». У 1970–1980-х рр. поселення неодноразово обстежувалося Майданецьким (керівник М. М. Шмаглій) і Тальянківським (керівник В. О. Круц) загонами ТКЕ ІА АН УРСР. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України і в Тальнівському музеї хліборобства. Належить до томашівсько-сушківської локальної групи (етап СІ). 146, с. 6–7; 56, с. 20; 58, с. 41.
202. Тальне ІІ
Розташоване на південний схід від міста на місці лівого берега струмка – правої притоки р. Гірський Тікич, та на північний захід від Тальнівської газокompресорної станції. На сході мис обмежений долиною струмка, а на півночі й північному заході – сухою балкою. Площа поселення становить близь-

- ко 7 га, забудова – двома концентричними колами та радіальна всередині кіл. Виявлене Д. К. Чорноволом у 1990 р. У тому ж році Тальнівський загін загін ТКЕ ІА АН УРСР провів тут дослідження, які виявили залишки семи наземних дерев'яно-глинобитних споруд. Матеріали зберігаються в Тальнівському музеї хліборобства. Належить до томашівсько-сушківської локальної групи (етап СІ). 48; 150; 58, с. 41.
203. Тальне III
Розташоване навпроти (через струмок) поселення Тальне II на схід від нього. Займає невелику мисоподібну ділянку. Площа поселення становить близько 5–7 га. Відкрите М. Ю. Відейком 1990 р. Виявлено залишки однієї наземної дерев'яно-глинобитної споруди. Належить до етапу СІ. 48; 150; 58, с. 46.
204. с. Тальянки Тальнівський район
Прилягає до західної околиці с. Тальянки і займає мисоподібну ділянку між р. Тальянкою та її правою притокою Витік (практично весь простір між селами Тальянки та Легедзине). Південну частину поселення перетинає автомобільна дорога Умань-Черкаси. Східний край зайнятий сучасною забудовою с. Тальянки. Площа поселення становить близько 450 га. Вперше згадується в Короткому звідом ленні ВУАК за 1925 р. Стаціонарні роботи тут проводилися 1981–1994, 1998–2003 рр. Тальянівським загonom ТКЕ ІА АН УРСР (з 1991 р. – НАН України) під керівництвом В. О. Круця; залишки двох «площадок» були досліджені загonom Московського державного університету під керівництвом Н. В. Риндіної. Досліджено залишки 33 наземних дерев'яно-глинобитних споруд і однієї землянки. Дудкіним В. П. проведено геомагнітну зйомку поселення, складено план. Матеріали зберігаються у фондах Інституту археології НАН України, і Тальнівському музеї хліборобства. Поселення належить до томашівсько-сушківської групи етапу СІ. 106, с. 150–151; 46; 47, с. 43–47; 99, с. 83–90; 50; 58, с. 46–47.
205. с. Червоне Тальнівський район
Розташоване поблизу села на лівому березі р. Гірський Тікич (більш точної прив'язки немає). Виявлене Т. Хмельницьким (за даними Стефановича В. А.). Датування пам'ятки невідоме. 106, с. 151; 58, с. 47.
- м. Умань
206. Умань I
Знаходиться в районі ТЕЦ. Відкрите Г. Ю. Храбаном 1966 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. Датування пам'ятки невідоме. 118, с. 26–28.
207. Умань II
Знаходиться на правому березі р. Уманки нижче цегельні навпроти Гонтового яру. Г. Ю. Храбаном 1960 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. Датування пам'ятки невідоме. 118, с. 29–31.
208. Умань III
Знаходиться на лівому березі р. Уманки нижче гирла р. Олександрівки. Г. Ю. Храбаном 1961 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. Датування пам'ятки невідоме. 125, с. 14, 75; 118, с. 34, 38.
209. с. Антонівка Уманський район
Знаходиться на правому березі р. Синиці на городах південно-західної околиці села. Виявлене 1961 р. Г. Ю. Храбаном. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. Датування пам'ятки невідоме. 122, с. 6.
210. с. Аполянка Уманський район
Знаходиться на лівому березі р. Ревухи навпроти села. Площа поселення складає близько 90–100 га. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича і Г. Ю. Храбана. 1981–1982 рр. поселення обстежувалось Доброводським загonom ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Г. Мовші. Було розкопано залишки одного наземного глинобитного житла. 1987 р. поселення обстежувалося Т. Г. Мовшею та А. М. Гудим – Левковичем. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Належить до косенівської локальної групи (етап СІ). 106, с. 42–43; 120, с. 24 – 25; 70, с. 42–43; 72, с. 28–30; 69, с. 301; 71, с. 16.
211. с. Бабанка Уманський район
Знаходиться на лівому березі р. Ревухи в 7,5 км від Добровод. Виявлене Г. Ю. Храбаном 1967 р. Обстежувалося 1981 р. Доброводським загonom ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Г. Мовші. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. 67, с. 43.
212. с. Берестівець Уманський район
Розташоване на місі, що утвореній двома балками, які йдуть з півдня до правого берега р. Берестівчика (Бабанський яр) паралельно дорозі Умань-Берестівець. Відоме з початку ХХ ст. Обстежене Г. Ю. Храбаном 1963 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 61, с. 54; 123, с. 9–10.
213. с. Вільшанка Уманський район
Знаходиться на лівому березі р. Ятрані між селами Вільшанка та Острівець. Виявлене 1961 р. Храбаном Г. Ю. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 122, с. 24.
214. с. Вільшана Слобідка Уманський район
Розташоване в західній околиці села. Займає міс, утворений злиттям двох струмків в одну праву притоку р. Ятрані. На території поселення знаходиться сучасне кладовище і частково перекривається забудовою села. Площа поселення приблизно 30 га, планування – концентричними колами. Відоме з початку ХХ ст. 1960-х рр. обстежувалося Г. Ю. Храбаном та В. А. Стефановичем, а 1986 р. – В. О. Круцом та С. М. Рижовим. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Належить до косенівської групи (етап СІ). 61, с. 54; 106, с. 183; 122, с. 20; 52, с. 14.
215. с. Гереженівка Уманський район
Знаходиться в околиці села на лівому березі р. Дмитрушки. Виявлене і обстежене Г. Ю. Храбаном 1960 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 121, с. 36–40.
- с. Городецьке Уманський район
216. Городецьке I
Знаходиться на лівому березі р. Уманки на межі з с. Кочубіївкою. Виявлене і обстежене

- Г. Ю. Храбаном 1960 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 122, с. 30, 43; 117, с. 57.
217. **Городецьке II**
Знаходиться на лівому березі верхів'я струмка Погрибної в уроч. «Звіринець». Виявлене і обстежене Г. Ю. Храбаном 1960 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 122, с. 41, 117, с. 57.
218. **с. Городниця Уманський район**
Розташоване на правому березі р. Ятрань в південно-західній частині села на території саду і прилягаючому з заходу полі. Площа поселення становить близько 25 га. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича і Храбана Г. Ю. 1986 р. обстежувалося В. О. Круцом та С. М. Рижовим. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Належить до фінальної фази томашівсько-сушківської локальної групи (етап СІ). 106, с. 162; 116, с. 54; 52, с. 4.
219. **с. Дмитрушки Уманський район**
Знаходиться в південно-західній частині села в уроч. «Камінна 2». Площа поселення складає близько 1 га. Відоме з початку ХХ ст. за даними П. П. Курінного (с. 54). 1960-х рр. обстежувалося Храбаном Г. Ю. та В. А. Стефановичем, 1981 р. – Доброводським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Г. Мовши (), 1987 р. – Мовшею Т. Г. та А. М. Гудим-Левковичем. Належить до томашівсько-сушківської локальної групи (етап СІ). 106, с. 166; 122, с. 59–60; 121, с. 49, 61, 66–67; 70, с. 41; 71, с. 2.
220. **с. Доброводи Уманський район**
Розташоване в південно-західній околиці села на великому місі і займає його центральну частину. Частина поселення перебуває під сучасною забудовою села, а через його північну частину проходить траса Умань-Черкаси, справа якої знаходиться кладовище. Площа поселення становить близько 250 га. Відоме з 1960-х рр. за розвідками Г. Ю. Храбана та Стефановича В. А. 1970 р. обстежувалося Південнобузькою експедицією ІА АН УРСР під керівництвом М. С. Штігліца. Стаціонарні дослідження проводилися 1981–1984 рр. Доброводським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Г. Мовши. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Пам'ятка належить до томашівсько-сушківської локальної групи етапу СІ. 122, 66–68; 106, с. 168; 153, с. 236–237; 66; 67, с. 320–321; 69, с. 300–301; 70; 72.
221. **с. Дубова Уманський район**
Знаходиться в північній околиці села на місі, що утворений долиною р. Ятрань. Кінцівка місю зайнята забудовою села. Площа поселення становить близько 6 га. Відкриті І. Є. Притулою. 1960-х рр. обстежувалося В. А. Стефановичем та Г. Ю. Храбаном, 1985 р. – Доброводським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Г. Мовши, а 1986 р. – В. О. Круцом та С. М. Рижовим. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Належить до останньої фази косенівської локальної групи (етап СІ). 106, с. 170, 116, с. 8; 73, с. 29–30; 52, с. 6–7.
222. **с. Іванівка Уманський район**
Знаходиться за північно-західною околицею села. Виявлене і обстежене Г. Ю. Храбаном 1963 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. Датування пам'ятки невідоме. 120, с. 16.
223. **с. Колодисте Уманський район**
Знаходиться в селі. Виявлене Курінним П. П. 1926 р. на території, зайнятій цегельним заводом. Тоді ж були проведені невеликі розкопки (72 кв.м). Розкопано залишки однієї наземної глинобитної споруди. Етап VI-II. 59, с. 64–70.
224. **с. Коржова Уманський район**
Розташоване в північно-східній околиці села на місю, що утворений лівим берегом р. Ятрань і правим берегом р. Ревуха при їхньому злитті. Площа поселення становить близько 20 га. Відоме з початку ХХ ст. 1985 р. обстежувалося Доброводським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Г. Мовши, 1986 р. – В. О. Круцом та С. М. Рижовим. Належить до останньої фази косенівської локальної групи (етап СІ). 61, с. 54; 73, с. 30; 52, с. 9–10.
225. **с. Коржова Слобідка Уманський р-н**
Розташоване в південній околиці села на місі правого берега струмка (притока р. Ятрань). Площа поселення становить близько 16 га. 1986 р. обстежувалося В. О. Круцом та С. М. Рижовим. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України. Належить до другої фази небелівської групи (етап VII-CI). 52, с. 11–12; 96.
226. **с. Косенівка Уманський район**
Розташоване на правому березі р. Герасимівки, на південний захід від села. Площа поселення близько 120 га, забудова – концентричними колами. Відоме з початку ХХ ст. 1919 р. розкопки на поселенні проводив П. Курінний, 1940 р. обстежувалося Т. С. Пассек, 1960-х рр. – В. А. Стефановичем і неодноразово у 1980-х рр. Доброводським (Т. Г. Мовша) і Тальянківським (В. О. Круц) загонами ТКЕ ІА АН УРСР. Стаціонарні дослідження на поселенні проводилися 1984–1988 рр. Косенівським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Г. Мовши, 2004 р. О. Г. Корвін-Піотровським. Розкопано 5 наземних глинобитних будівель, а також кілька заглиблених об'єктів. Серед знахідок – скарб мідних прикрас. Г. Ф. Загієм було виконано часткову геомагнітну зйомку поселення. Належить до косенівської локальної групи (етап СІ). 61, с. 54; 88, с. 127–128; 106, с. 174–175; 70; 72; с. 30; 69, с. 301; 56, с. 19–20; 66, с. 22–26; 67, с. 321; 68, с. 374; 19, с. 58–63.
- с. Кочержинці Уманський район**
227. **уроч. Шульгівка**
Знаходиться на північ від села. Займає мис високого плато над р. Паланкою, біля ставу «Шульгівка». Площа поселення становить близько 2,5 га. Відоме з початку ХХ ст. 1960-х рр. обстежувалося Г. Ю. Храбаном та В. А. Стефановичем, а 1987 р. Т. Г. Мовшею та А. М. Гудим-Левковичем. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. Належить до останньої фази косенівської локальної групи (етап СІ). 61, с. 54; 122, с. 84–85; 121, с. 80–82; 118, с. 8; 106, с. 175–176; 71, с. 10.

228. уроч. Паньківка
Знаходиться на північній схід від села, по обох боках ґрунтової дороги з Умані. Площа поселення становить близько 30 га. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича та Г. Ю. Храбана. 1987 р. обстежувалося Т. Г. Мовшею та О. М. Гудим-Левковичем. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. Належить до томашівсько-сушківської локальної групи (етап СІ).
106, с. 208–209; 121, с. 75; 122, с. 83, 227, 230; 125, с. 7, 81; 71, 9–10.
229. с. Кочубеївка Уманський район
Курганний могильник епохи неоліту поблизу села. Розкопки проводилися у 1984 р. Історико-технічною експедицією під керівництвом В. І. Бідзілі. Досліджений І курган, де було виявлено поховання з розписною посудиною гординештського типу (етап СІ).
155
230. с. Краснопілка Уманський район
Розташоване в південній околиці села, на захід від автомагістралі Одеса-Київ, на другому місці лівише дороги, яка веде до Краснопілки. Відоме з початку ХХ ст. В 60-х рр. ХХ ст. обстежувалося В. А. Стефановичем та Г. Ю. Храбаном, 1983 і 1985 рр. – Тальянківським (В. О. Круц) і Доброводським (Т. Г. Мовша) загонами ТКЕ ІА АН УРСР. Виявлено заглиблений об'єкт.
61, с. 54; 106, с. 179; 122, с. 92; 120, с. 98–99; 121, с. 88–90; 56, с. 20; 73, с. 29.
231. с. Ладжижнка Уманський район
Знаходиться на правому березі р. Ятрані, в південно-східній околиці села на городах селян. Виявлене і обстежене Г. Ю. Храбаном 1963 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
120, с. 101–102.
232. с. Любашівка Уманський район
Знаходиться на лівому березі р. Спниці біля дороги при в'їзді в село з Умані. Виявлене і обстежене Г. Ю. Храбаном 1961 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
122, с. 100, 216.
233. с. Острівець Уманський район
Знаходиться на схід від південної околиці села, на лівому березі долини струмка, що зліва впадає в р. Ятрань. Площа поселення становить близько 9 га. Відкриті і обстежені В. О. Круцом та С. М. Ришковим 1986 р. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України. Належить до другої фази небелівської групи (етап ВІІ-СІ).
52, с. 15–16; 96.
- с. Паланка Уманський район
234. Паланка І
Знаходиться за південно-західною околицею села на правому березі р. Паланки в бік Бандуриного лісу (уроч. Прогори). Відкрито О. І. Руденко і М. Т. Панночкою 1964 р. Обстежувалося в 1960-х рр. Стефановичем В. А. та Г. Ю. Храбаном. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
106, с. 61–62; 121, с. 97–98, 120.
235. Паланка ІІ
Знаходиться на лівому березі р. Паланки біля її верхів'я в уроч. Гоїнка. Відкрито і обстежене Г. Ю. Храбаном 1961 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
122, с. 117; 121, с. 93, 94–96.
236. Паланка ІІІ
Знаходиться в центрі села на лівому березі р. Паланки. Відкрито О. А. Руденком 1965 р. Обстежувалося Г. Ю. Храбаном. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
121, с. 107.
237. с. Піківець Уманський район
Знаходиться в північно-східній околиці села, за Білогрудівським лісом в урочищі «Саліївка». Відоме з 1930-х рр. Обстежувалося Стефановичем В. А. та Г. Ю. Храбаном 1960-х рр., 1987 р. – Мовшею Т. Г. та А. М. Гудим-Левковичем. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
60, с. 192; 106, с. 186; 121, с. 128–129, 131; 122, с. 119, 123; 71, с. 15.
238. с. Пугачівка Уманський район
Розташоване в північній околиці села на правому березі р. Ревуха в уроч. «Горб коло пана». Площа поселення близько 20 га. Відоме з початку ХХ ст. Обстежувалося Стефановичем В. А. та Г. Ю. Храбаном 1960-х рр., 1981 р. – Доброводським загоном ТКЕ ІА АН УРСР (с. 40), 1987 р. – Т. Г. Мовшею та А. М. Гудим-Левковичем. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Належить до томашівсько-сушківської локальної групи (етап СІ).
60, с. 192; 106, с. 190; 121, с. 144–146; 122, с. 135, 138–139; 117, с. 107–108; 71, с. 12.
239. с. Рогова Уманський район
Знаходиться на правому березі р. Ятрані на межі з с. Перегонівкою Кіровоградської обл. Відкрито і обстежене Г. Ю. Храбаном 1966 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
118, с. 15.
- с. Родниківка Уманський район
240. Родниківка І
Знаходиться на лівому березі верхів'я р. Олександрівки на «Чопенковому полі». Відкрито Храбаном Г. Ю. 1963 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
120, с. 154–156.
241. Родниківка ІІ
Знаходиться на лівому березі р. Кам'янки в селі, нижче садиби школи. Відкрито і обстежено Храбаном Г. Ю. 1965 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
121, с. 149.
- с. Собківка І Уманський район
242. Собківка І
Знаходиться на північ від північно-західного краю села за кладовищем. Поселення трипільське і білогрудівське. Виявлено на початку 1950-х рр. С. С. Березанською та Г. Т. Ковпаненко при дослідженні білогрудівських зольників. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України. Належить до косенівської локальної групи (етап СІ).
5, с. 78–84.
243. Собківка ІІ
Знаходиться на правому березі безводного верхів'я струмка – притоки р. Сушківки, нижче місця, в якому цей струмок перетинає шосе з Умані на Сушківку. Відкрито і обстежено Храбаном Г. Ю. 1965 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
121, с. 153.
244. с. Старі Бабани Уманський район
Знаходиться в районі села на

- лівому березі р. Ревухи. Відоме за даними В. А. Стефановича та Г. Ю. Храбана. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
106, с. 200; 121, с. 173–176.
245. с. Степківка Уманський район
Знаходиться на лівому березі р. Ятрані за північно-східною околицею села. Відкрито і обстежено Г. Ю. Храбаном 1965 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
121, с. 154.
246. с. Сушківка Уманський район
Знаходиться на південь від села на місці, що утворений злиттям річок Уманки і Ятрані. Площа пам'ятки становить близько 100 га. Відоме з початку XX ст. 1916 і 1926 рр. розкопки на поселенні проводилися В. Козловською. Обстежувалося 1960-х рр. В. А. Стефановичем (с. 202–203) та Г. Ю. Храбаном, 1983 і 1986 рр. – В. О. Круцом та С. М. Рижевим. Всього розкопано 5 наземних глинобитних споруд. Серед матеріалів присутня моделі жител. Пам'ятка належить до томашівсько-сушківської локальної групи етапу СІ.
116, с. 12; 122, с. 186; 121, с. 156–160, 164; 44, с. 43–66; 42, с. 45–47; 88, с. 121, 124; 56, с. 19; 52, с. 20–21.
- с. Текуча Уманський район
247. Текуча І
Знаходиться за південно-східною околицею села на місці, утвореному розгалуженням р. Текучої. Відкрито і обстежено Г. Ю. Храбаном 1965 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
121, с. 190–191.
248. с. Текуча ІІ
Знаходиться за північною околицею села на лівому березі р. Ятрані. Відкрито і обстежено Храбаном Г. Ю. 1965 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
121, с. 190.
248. с. Томашівка Уманський район
Розташоване в південній частині села на місці між правим берегом р. Ятрані і лівим берегом її правої притоки. Майже вся площа поселення (близько 150 га) зайнята сучасною забудовою села. Відоме з початку XX ст. 1925–1926 рр. розкопки на поселенні проводилися П. П. Курінним. Обстежувалося 1983 і 1986 рр. В. О. Круцом та С. М. Рижевим. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Пам'ятка належить до томашівсько-сушківської локальної групи етапу С І.
61, с. 54–60; 62, с. 54–62; 88, с. 126–127; 56, с. 18; 52, 22–23.
- с. Фурманка Уманський район
249. Фурманка І
Знаходиться на правому березі р. Ропотухи в селі в районі школи. Відкрито І. І. Мусатенком 1960 р. Обстежувалося Г. Ю. Храбаном. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
122, с. 205–206.
250. Фурманка ІІ
Знаходиться на лівому березі р. Ропотухи на полі між селами Фурманка і Ладжинка. Відкрите і обстежено Г. Ю. Храбаном 1966 р. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
118, с. 22–24.
- с. Черноводи Уманський район
251. Черноводи І
Знаходиться в північній околиці села. Займає міс, утворений правим берегом р. Ятрані і лівим берегом балки зі струмком, який впадає зліва в Ятрань. Південна частина поселення зайнята сучасною забудовою села. Площа поселення складає близько 15 га. 1985 р. обстежувалося Доброводським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Г. Мовші, а 1986 р. – В. О. Круцом та Рижевим С. М. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України. Належить до останньої фази косенівської локальної групи (етап СІ).
73, с. 30; 52, с. 23–24.
252. Черноводи ІІ
Знаходиться близько середини правобережної частини села на місці, що утворений правим берегом р. Ятрані і правим берегом глибокої балки. Площа поселення складає близько 1 га. 1986 р. обстежувалося В. О. Круцом та С. М. Рижевим. Матеріали зберігаються у фондах ІА НАН України. Належить до фінальної фази томашівсько-сушківської локальної групи (етап СІ).
52, с. 24.
253. с. Шарине Уманський район
Розташоване на плато поблизу північної околиці села. Край поселення перетинається автошляхом Київ-Одеса. Площа поселення становить близько 30 га. Відоме з 1960-х рр. за розвідками Стефановича В. А. і Г. Ю. Храбана. 1985 р. обстежувалося Доброводським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом Т. Г. Мовші, а 1986 р. – В. О. Круцом та Рижевим С. М. Належить до останньої фази косенівської локальної групи (етап СІ).
106, с. 222; 121, с. 194–195; 73, с. 28–29; 52, с. 25–26.
254. с. Юрківка Уманський район
Розташоване в північній частині села на місці, що утворений правим берегом р. Синиці та лівим берегом її правої притоки. Увесь мис зайнятий сучасним селом. Відоме з 1960-х рр. за даними В. А. Стефановича та Г. Ю. Храбана. 1986 р. поселення обстежили В. О. Круц та С. М. Рижев. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Належить до останньої фази косенівської локальної групи (етап СІ).
106, с. 62; 122, с. 215; 52, 26–27.
- с. Ятранівка Уманський район
255. Ятранівка І
Знаходиться на південь від села на трикутному місці, що утворений лівим берегом р. Ятрань і впадаючим зліва яром. Площа поселення становить близько 70 га. Відкрите І. Г. Левченком 1952 р. Обстежувалося 1960-х рр. Стефановичем В. А. та Г. Ю. Храбаном, 1983–1986 рр. – В. О. Круцом та С. М. Рижевим. 1994 р. В. П. Дудкіним проведено археолого-магнітометричні дослідження, складено план поселення. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї та у фондах ІА НАН України. Належить до томашівсько-сушківської локальної групи (етап СІ).
106, с. 223; 122, с. 220–221; 121, с. 198, 200; 52, с. 27–28; 56, с. 18–19.
256. с. Ятранівка ІІ
Знаходиться в центрі села на лівому березі р. Ятрані. Відкрите П. А. Черненком 1963 р. обстежувалося Г. Ю. Храбаном. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.
116, с. 16.

257. с. Ботвинівка Христинівський р-н Розташоване на північно-західній околиці села, на пологому низькому місці, утвореному поворотом р. Руда. Відкрито С. С. Гамченко під час розвідок 1909–13 рр. 1924 р. обстежено робочою комісією ВУАК. 1974 р. невеликі розкопки проводила О. В. Цвек. Відноситься до веселокутського типу пам'яток буго-дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури (за О. В. Цвек, етап VI–VII). Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 26, с. 140; 130, с. 14–15; 138.
- с. Бугачівка Христинівський район
258. Бугачівка I Знаходиться на схід від околиці села на крутому схилі правого берега р. Уманки, на мису, утвореному поворотом річки. Відкрито і обстежено 1974 р. О. В. Цвек. Поселення належить до буго-дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури. 130, с. 13–14; 138.
259. Бугачівка II (кол. с. П'яніжкове, Пеньожкове) Знаходиться на південній околиці села, на місці, утвореному правим берегом р. Уманки та двома балками. Площа понад 100 га, планування кругове. 1911–13 рр. пам'ятка розкопувалась М. Гімнером. 1973–74 рр. дослідження проводила О. В. Цвек. Досліджено 41 житлова та I господарська споруди. Відноситься до веселокутського типу пам'яток буго-дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури (за О. В. Цвек, етап VI–VII). Матеріали зберігаються в Інституті археології НАН України, в Уманському краєзнавчому музеї, в музеї міста Краків (Польща), в Національному археологічному музеї у Варшаві. 130, с. 12–13; 138.
260. с. Вербувата Христинівський район Знаходиться в селі навпроти садиби школи на правому березі р. Малої Уманки. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича і Г. Ю. Храбана. Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 105, с. 4; 117, с. 43–44.
261. с. Гребля Христинівський район Знаходиться на західній околиці села, на схилі невисокого мису, утвореного правим берегом р. Руди та однією з її приток. Площа становить близько 3 га. Будівлі сплановані по березі мису. Відкрито та досліджено 1974 р. О. В. Цвек. Поселення відноситься до пам'яток типу Красноставки буго-дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури (за О. В. Цвек, сер. етапу VI). 130, с. 6–7; 138
262. с. Заячківка Христинівський район Знаходиться за східною околицею села на правому березі р. Ятрані в бік гирла р. Уманки. Виявлено і обстежено Г. Ю. Храбаном 1965 р. Матеріали зберігаються в уманському краєзнавчому музеї. 121, с. 68.
263. с. Ліщинівка Христинівський район Розташоване на південній околиці села, займає невисокий мис, утворений правим берегом р. Руда та балкою. Відкрито місцевим жителем І. Л. Осадчим. У 1973 р. невеликі розкопки були проведені О. В. Цвек. Пам'ятка відноситься до пам'яток типу Шкарівки буго-дніпровського локального варіанту (за О. В. Цвек, етап VI–VII). Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 130, с. 18–19; 138.
264. с. Орадівка Христинівський район Знаходиться за північною околицею села на лівому березі р. Удича. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича і Г. Ю. Храбана. Матеріали зберігаються в уманському краєзнавчому музеї. 106, с. 233; 117, с. 48–54.
265. с. Осітна Христинівський район Знаходиться за північно-східною околицею села на правому березі р. Синиці. Виявлено і обстежено Г. Ю. Храбаном 1964 р. Матеріали зберігаються в уманському краєзнавчому музеї. 119, с. 47–48.
266. с. Синиця Христинівський район Знаходиться в південній околиці села на правому березі східного відгалуження верхів'я р. Синиці. Відоме з 1960-х рр. за розвідками В. А. Стефановича і Г. Ю. Храбана. Матеріали зберігаються в уманському краєзнавчому музеї. 106, с. 236; 119, с. 60–62, 70.
267. с. Талалаївка Христинівський р-н Знаходиться за південно-західною околицею села на правому березі струмка, що починається на 23-му км автостради Умань–Вінниця. Виявлено і обстежено Г. Ю. Храбаном 1962 р. Матеріали зберігаються в уманському краєзнавчому музеї. 117, с. 47 - 48.
- с. Христинівка Христинівський р-н
268. Христинівка I Розташоване на східній околиці села, займає високий мис, який утворено злиттям двох балок в уроч. Волиня. Площа поселення понад 100 га. Відкрито і обстежено Г. Ю. Храбаном 1964 р. Розкопки на поселенні проводила О. В. Цвек у 1974 р. Розкопано I наземне житло з підпіллям. Відноситься до пам'яток типу Гарбузина буго-дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури (за О. В. Цвек, кінець етапу VII). Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 130, с. 17; 138.
269. Христинівка II Знаходиться в районі села на лівому березі західного відгалуження верхів'я р. Конелки на полі нижче цегельні. Виявлене і обстежене Г. Ю. Храбаном 1964 р. Матеріали зберігаються в уманському краєзнавчому музеї. 119, с. 74, 87–88.
270. с. Шукайвода Христинівський р-н Знаходиться на території сучасного села, займає лівий берег біля витоку р. Гірський Тікч. Виявлено І. В. Медведом 1964 р. Обстежувався Г. Ю. Храбаном і В. А. Стефановичем. У 1974 р. невеликі розкопки були проведені О. В. Цвек. Пам'ятка відноситься до пам'яток типу Шкарівки буго-дніпровського локального варіанту (за О. В. Цвек, етап VI–VII). Матеріали зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. 119, с. 94–96; 130, с. 20–21; 138.
271. с. Нечаївка Черкаський район Пункт з матеріалами трипільської культури в районі села. 158, с. 385.
272. с. Васильків Шполянський район Розташоване на північ від західної околиці села на правому березі р. Шполки між «Старим» (на заході) і «П'яним» (на сході) кар'єрами. Площа поселення складає

- близько 100 га, забудова — кількома концентричними овалами. Відоме з кінця XIX ст. завдяки Ю. Ф. Абазі, в колекцію якої потрапив посуд з поселення. 1983 р. обстежувалося Тальянківським загоном ТКЕ ІА АН УРСР під керівництвом В. О. Круца, 1987 р. — В. О. Круцом і Д. О. Воронцовим. 1992 р. невеликі розкопки (загальною площею 28,5 кв. м) на поселенні проведені М. Ю. Відейком. Виявлено залишки кількох наземних дерев'яно-глинобитних споруд. Матеріали зберігаються у фондах Національного музею історії України та Інституту археології НАН України. Поселення належить до томашівсько-сушківської локальної групи етапу СІ. 56, с. 22; 49, с. 4; 23, с. 3–7.
273. с. Георгіївка Шполянський район Знаходиться на мису лівого берега річки, що протікає за 1 км на південний захід від робітничого селища. Площа поселення не встановлена. Відкрите і обстежене В. О. Круцом та Д. О. Воронцовим 1987 р. Матеріали зберігаються у фондах Інституту археології НАН України. 49, с. 6.
274. с. Кримки Шполянський район Знаходиться на південний захід від південно-західній околиці села на місці між двома вершинами балки, що впадає зліва в р. Гнилий Товмач. Площа поселення не встановлена. Відкрите і обстежене В. О. Круцом та Д. О. Воронцовим 1987 р. Матеріали зберігаються у фондах Інституту археології НАН України. 49, с. 11.
275. с. Лебедин Шполянський район Розташоване на захід від південно-західній околиці села і за 0,5 км на південь від автодороги Шпола-Лебедин, на місці між двома верхів'ями яру («Байрак») зі струмком, що впадає в р. Гнилий Товмач. Наприкінці мису збудовані очисні споруди. Площа поселення складає близько 4 га. Обстежувалося 1987 р. В. О. Круцом та Д. О. Воронцовим. Матеріали зберігаються у фондах Інституту археології НАН України. Належить до томашівсько-сушківської локальної групи етапу СІ. 49, с. 12.
276. с. Маслове Шполянський район Знаходиться в околицях с. Маслове (більш точно прив'язки немає). Відоме з 1920-х рр. (згадується С. С. Гамченком). Датуються кінцем етапу ВІІ.
277. м. Шпола Шполянський район Пункт з матеріалами трипільської культури в районі села. 158, с. 387.
278. с. Ярославка Шполянський район Знаходиться в північно-західній околиці села над жорствяним кар'єром при злитті двох верхів'їв правої притоки р. Велика Вишь, над великим ставком. Площа поселення не встановлена. Поселення обстежувалося 1987 р. В. О. Круцом та Д. О. Воронцовим. Матеріали зберігаються у фондах Інституту археології НАН України. Попередньо датується етапом СІ. 49, с. 22.

ЛІТЕРАТУРА

- Himmer M. Etude sur la civilisation premycenienne. Swiatowit. — Т. XIV (1930–31). — Warszawa, 1933.
- Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. — М., 1895. С. 81.
- Белановская Т. Д. Трипольское поселение Красноставка // КСИИМК. — М., 1957. — Вып. 69. — С. 31–39.
- Беляшевский Н. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда // Археологическая летопись Южной России. — 1900. — Т. 2. — С. 148–55.
- Березанская С. С., Ковпаненко Г. Т. Поселение предскифского времени в с. Собковка // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. — К., 1952. — с. 78–84.
- Березовец Д. Т. Отчет о разведке по р. Роси // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1956/12 б. С. 14–15.
- Білецька О. В., Нерода В. В. Звіт про обстеження пам'яток археології Звенигородського району Черкаської області 1987 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1987/202.
- Білецька О. В., Нерода В. В. Звіт про обстеження пам'яток археології Катеринопільського району Черкаської області 1987 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1987/203.
- Бобровський Т. А. Отчет о проведении полевых разведочных работ вблизи с. Григоровка Каневского района Черкасской обл. 1986 г. // НА ІА УК Черкаської обласної державної адміністрації, № 54
- Богусевич В. А. Канівська археологічна експедиція. // АП УРСР. — К., 1953. — Т. III. — С. 143–153.
- Бондар М. М. Дослідження Канівської комплексної експедиції // АДУ 1969 р. К., 1972. — Вып. IV. — С. 87–91.
- Бондар М. М. Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Придніпров'я. — К., 1959. — 79 с.
- Бондарь Н. Н. Отчет о работе отряда первобытной археологии Каневской комплексной экспедиции ордена Ленина государственного университета им. Т. Г. Шевченко 1959 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1959/19 — а. — С. 4–6.
- Бондарь Н. Н. Отчет о работе отряда первобытной археологии Каневской комплексной экспедиции Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченка 1960 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1960/44. с. 1–3.
- Бондарь Н. Н. Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — К., 1974.
- Бондарь Н. Н., Максимов Е. В. Отчет о работе Каневской археологической экспедиции 1969 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1969/19. — С. 21.
- Бондарь Н. Н., Максимов Е. В. Отчет о работе Каневской археологической экспедиции 1970 году // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1970/15. — с. 10–11.
- Брайчевський М. Ю., Кравченко Н. М. Отчет о разведке на территории Каневского водохранилища за 1960 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1960/2в.
- Бузян Г. Н., Якубенко Е. А. Характерные черты домостроительства Косеновской локальной группы // Раннеземледельческие поселения — гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов I — го полевого семинара. — Тальянки, 1990. — С. 58–63.
- Бурдо Н. Б. Новые исследования раннетрипольского поселения Гребенюков Яр // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов I-го полевого семинара. — Тальянки, 1990. — С. 195–199.
- Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Роз-

- копки трипільського поселення Ігнатенкова Гора біля с. Григорівка на Дніпрі // АДУ 1993 року. — К., 1997. — С. 23–26.
22. Влезжаев Р. І. Розкопки в Каневі 1949 р. // АП УРСР. — К., 1955. — Т. V. — С. 37–38.
  23. Відейко М. Ю. Звіт про дослідження пам'яток археології біля Васильківського гранітного кар'єру 1992 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1992/186.
  24. Відейко М. Ю. Розкопки поселення трипільської культури біля с. Вільховець // А дослідження в Україні 1993 року. — К., 1997. — С. 30–33.
  25. Відейко М. Ю. Трипільське поселення в урочищі Хатище біля с. Григорівка // АДУ 1993 року. К., 1997. — С. 26–29.
  26. Гамченко С. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909–1913 рр. // Трипільська культура на Україні. — Т. I. — К., 1926. — С. 31–41.
  27. Григорьев О. Н., Сиволап М. П. Отчет об исследовании памятников Смелянского района // НА ІА НАНУ. — Ф.е. №1987/22.
  28. Гупало Н. Д., Федоренко П. К. Отчет о разведке в Корсунь-Шевченковском районе Черкасской области // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1956/85.
  29. Гуриченко І. П. Археологічна карта Городищини // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1972–1976/33.
  30. Гуриченко І. П. Археологічна карта Городищини (Пам'ятки трипільської археологічної культури). — Вільшана, 1997. — (Рукопис).
  31. Діденко О. П. Отчёт о разведках в Маньковском районе Черкасской области 1987 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1987 // 53.
  32. Довженко В. И. Археологические работы на территории Каневской ГЭС 1960 г. // КСИА. — К., 1962. — Вып.12. — С. 9.
  33. Довженко В. И. Городища и селища на Руси и Росаве (по материалам разведки 1954 г.) // КСИА. — К., 1955. — С. 51, рис. 1.
  34. Довженко В. И., Линка Н. В. Археологические исследования на Нижней Руси 1949 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1949/12. — С. 7–8.
  35. Довженко В. Й., Гупало М. Д. Звіт про роботу Сахнівського загону за 1956 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1956/84.
  36. Довженко В. Й., Приходнюк О. М. Звіт про роботу Сахнівського загону Середньодніпровської експедиції 1973 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. №1974/74.
  37. Доманицкий В. Н. Исследование площадок с расписными сосудами в Звенигородском и Уманском уездах // Археологическая летопись Южной России. — 1899. — Т. I. — С. 174.
  38. Доманицкий В. Н. Раскопки на месте неолитического поселения с керамкой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губернии // Археологическая летопись Южной России. — 1901. — Т. 3. — с. 69–72.
  39. Каталог к выставке XI археологического съезда. — К., 1989.
  40. Ключко В. И., Видейко М. Ю. Отчет о работе Стеблевского отряда Черкасской экспедиции 1983 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1983/25а. — С. 18–19.
  41. Ковпаненко Г. Т., Батуревич Е. Ю. Отчет о работах Городищенского отряда Черкасской экспедиции 1986 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. 1986/62а.
  42. Козловська В. Розкопки 1916 р. біля с. Сушківки на Гуманщині // Коротке звітання ВУАК за 1926 р. — К., 1927. — С. 45–47.
  43. Козловська В. Розкопки 1916 р. біля с. Сушківки Уманського повіту на Київщині // Записки Українського Наукового товариства. — Кн. XVII. — К., 1918. — С. 55.
  44. Козловська В. Точки трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині // Трипільська культура на Україні. — Т. I. — К., 1926. — С. 43–66.
  45. Козловська В. З. З науково-дослідчої роботи комісії ВУАКу для вивчення трипільської культури (1927–1931) // Хроніка археології та мистецтва. — 1931. — № 3. — С. 82–83.
  46. Круц В. А. К истории населения Трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология. Материалы и исследования. — К.: «Наукова думка», 1989. — С. 117–132.
  47. Круц В. А. Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домостроительства // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов I-го полевого семинара. — Тальянки, 1990. — С. 43 – 47.
  48. Круц В. А., Видейко М. Ю. Отчёт о работе Тальновского отряда Трипольской экспедиции 1990 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1990 / 7 б.
  49. Круц В. А., Воронцов Д. О. Отчёт о разведке археологических памятников в Шполянском районе Черкасской области 1987 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1987 / 22 а.
  50. Круц В. А., Корвин-Пиотровский А. Г., Рыжов С. Н. Трипольское поселение — гигант Тальянки. Исследования 2001 г. — К., 2001.
  51. Круц В. А., Рыжов С. Н. Отчёт о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции 1981 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1981 / 11 б.
  52. Круц В. А., Рыжов С. Н. Отчёт о разведках археологических памятников в южной части Уманского района Черкасской области 1986 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1986 / 16 б.
  53. Круц В. А., Рыжов С. Н. Отчёт Тальянковского отряда Трипольской экспедиции 1988 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1988 / 4 а.
  54. Круц В. А., Рыжов С. Н., Ключко В. И. Отчёт о работе Трипольской экспедиции (Тальянковского отряда) 1985 году // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1985 / 23 е.
  55. Круц В. А., Рыжов С. Н., Шумова В. А. Отчёт о работе Трипольской экспедиции (Тальянковский отряд) 1982 г. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. — 1982 / 21а.
  56. Круц В. А., Рыжов С. Н., Шумова В. А. Отчёт о работе Трипольской экспедиции (Тальянковского отряда) за 1983 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1983 / 30 а.
  57. Круц В. А., Рыжов С. Н., Шумова В. А., Салий Н. Г. Отчёт Тальянковского отряда Трипольской экспедиции 1984 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1984 / 38.
  58. Круц В. А., Чабанюк В. В., Черновил Д. К. Ранок землеробського світу. Пам'ятки трипільської культури на Тальнівщині. — К., 2000.
  59. Курінний П. Археологічні розвідки в околицях села Колодистого // Коротке звітання ВУАК за 1926 р. — К., 1927. — с. 64–70.
  60. Курінний П. Білогородські кам'яні стели // Записки ВУАК. — К., 1931. — С. 192.
  61. Курінний П. Розкопки біля с. Томашівки // Коротке звітання ВУАК за 1925 р. — К., 1926. —

- С. 54–60.
62. Курінний П. Розкопки біля с. Томашівки на Гуманщині // Коротке звітлення ВМАК за 1926 р. – К., 1927. – С. 54–62.
  63. Максимов Е. В., Петровская Е. А., Бондарь Н. Н. Отчет о работе Каневской экспедиции 1972 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1972/16. С. 15–16.
  64. Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. – К., 1972. – С. 47.
  65. Мицик В. Ф. Ранньотрипільські поселення понад річкою Гірський Тікич // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов 1-го полевого семинара. – Тальянки, 1990. – С. 214–217.
  66. Мовша Т. Г. Отчёт Доброводского отряда Трипольской экспедиции за 1983 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1983 / 30 б.
  67. Мовша Т. Г. Работы на Черкасщине // Археологические открытия 1983 г. – М., 1985. – с. 320–321.
  68. Мовша Т. Г. Раскопки на трипольском поселении у с. Косенковка // Археологические открытия 1985 г. – М., 1987. – С. 374.
  69. Мовша Т. Г. Раскопки на Уманщине // Археологические открытия 1982 г. – М., 1984. – с. 300–301.
  70. Мовша Т. Г., Балакин С. А., Колесников А. Г. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской экспедиции 1981 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1981 // 11 а.
  71. Мовша Т. Г., А. Н. Гудим-Левкович Отчёт о работе Уманского отряда Черкасской экспедиции по своду 1987 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1987 / 36 б.
  72. Мовша Т. Г., Колесников А. Г. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской экспедиции 1982 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1982 // 21 г.
  73. Мовша Т. Г., Колесников А. Г. Отчёт о работе Доброводского отряда Трипольской комплексной экспедиции 1985 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1985 // 23 б.
  74. Неприна-Митрофанова В. І. Поселення розвиненого Трипілья на р. Росі // Археологія. – К., 1970. – Т. XXIII. – С. 125–128.
  75. Овчинников Е. В., М. В. Квітницький Нові знахідки трипільської антропоморфної пластики з реалістичними рисами // Археологія. – К., 2002. – № 3. – С. 134–143.
  76. Овчинников Е. В., Пічкур Є. В. Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II // АБУ 2001–2002 рр. – К., 2003. – С. 207–212.
  77. Овчинников Е. В., Скиба А. В., Дяченко О. В. Розвідки на археологічних пам'ятках Канівщини // АБУ 2001 – 2002 рр. – К., 2003. – С. 212–217.
  78. Овчинников Э. В. Поселение трипольской культуры Вильшана на Черкасщине // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених. Наук. матеріали. К., 1997. – С. 117–118.
  79. Овчинников Э. В. Разведки трипольских поселений на Черкасщине // АБУ 1998 – 1999 рр. – К., 1999. – С. 132–136.
  80. Овчинников Э. В., М. В. Квітницький Трипольское поселение у хутора Хмельная. // АБУ 2000–2001 рр. – К., 2002. – С. 63–65;
  81. Овчинников Э. В., Назаров А. В. Разведки трипольских памятников на Черкасщине // АБУ 1999–2000 рр. – К., 2001. с. 179–182.
  82. Овчинников Э. В., Черновол Д. К. Исследования на трипольском поселении Пекарі II. // АБУ 2000–2001 рр. – К., 2002. – С. 198–202.
  83. Овчинников Э. В., Черновол Д. К. Охранные работы на трипольском поселении хутор Незаможник // АБУ 1998 – 1999 рр. – Київ, 1999. – С. 128–131;
  84. Овчинников Э. В., Черновол Д. К., Гуриченко И. П. Раскопки на трипольском поселении у хутора Незаможник // АБУ 1999–2000 рр. Київ, 2001. – С. 174–177;
  85. Отчет Археологической комиссии за 1906 г. – С. 106–109.
  86. Отчет Археологической комиссии за 1907 г. – С. 99–100.
  87. Пассек Т. С. Отчет (предварительный) о работах Поросской археологической экспедиции 1945 году // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1945/4, щоденник. – С. 27.
  88. Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // МИА. – М., – Л., 1949. – № 10.
  89. Пассек Т. С. Пороська археологічна експедиція за 1945 р. // АП УРСР. – К., 1949. – т. I. – С. 209–222.
  90. Петраускас О. В. Отчет об археологических разведках на территории Черкасской области 1990 году // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1990/249. – С. 2
  91. Петрашенко В. А., Бобровський Т. А. Отчет о раскопках и разведках у с. Григоровка // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1986/30а.
  92. Петрашенко В. О., Виноградська Л. І. Звіт Канівської експедиції за 1993 р. (Розвідки Трахтемирово-Бучацької ділянки) // Науковий архів Черкаської обласної археологічної інспекції, № 27.
  93. Петрашенко В. О., Козюба В. К. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). – К., 1999. – 330 с.
  94. Петропавловський А. Б. Розвідки Канівського музею у 1991 році // АДУ 1991 року. – Луцьк, 1993. – С. 93–94.
  95. Покровская Е. Ф., Шовкопляс И. Г., 1960. Отчет о разведочных работах Григоровско-Комаровской группы Каневской экспедиции 1960 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1960/2 – а.
  96. Рижов С. М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія. – К., 1993. – Вип. 3. – С. 101–114.
  97. Рижов С. М. Розкопки трипільського поселення біля с. Глибочок // Тези доповідей XIV Вінницької історико-красназвочі конференції. – Вінниця, 1995. – С. 45.
  98. Рижов С. М., Черняков І. Т., Лежух І. П. Пізньотрипільське поселення Мошурів-3 на Черкасщині // Тези доповідей XV Вінницької історико-красназвочі конференції. – Вінниця, 1997. – С. 21.
  99. Рыжов С. Н. Микрохронология трипольского поселения у с. Тальянки // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов 1-го полевого семинара. – Тальянки, 1990. – С. 83–90.
  100. Савченко Н. А., Цвек Е. В. Поселение Онопривка I и его место в системе Триполья Буго-Днепровского междуречья // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов 1-го полевого семинара. – Тальянки, 1990. – С. 102–104.
  101. Сердюкова И. Л., Ткачук Т. М. Отчет о работе Каневского отряда Черкасской экспедиции 1987 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. №1988/20.
  102. Смоляр С. І. Звіт про обстеження археологічних пам'яток Лісянського району Черкаської області. у 1987 р. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1987/192.
  103. Спицин А. А. Раскопки глиняных площадок близ села Колодистого

- Киевской губернии // Известия императорской Археологической комиссии. — 1904. — Вып. 12. — С. 87–118.
104. Спицин А. А. Раскопки курганов близ села Колодистого Киевской губернии // Известия императорской Археологической комиссии. — 1904. — Вып. 12. — С. 119–126.
105. Стефанович В. А. Отчет о проведенной разведке 1960 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1960 / 21.
106. Стефанович В. А., Диденко О. П. Археологические памятники Уманщины. — Т. 1. — Умань, 1968 // Науковий архів Інституту археології НАНУ. — Ф. 12, № 569.
107. Телегин Д. Я., Гуриченко І. П. Археологічні розвідки в околицях с. Орловець на Черкащині // Археологія. — К., 1977. — Вип. 23. С. 92–94.
108. Телегин Д. Я., Кривцук В. А., Нужный Д. Ю. Отчет о работе археологической экспедиции «Славутич» 1979 г. в зоне Каневского водохранилища, низовья Десны и в Надпорожье // НА ІА НАНУ. — Ф. е. № 1979/18. С. 9.
109. Телегин Д. Я., Брайтченко М. С. Знахідки неолітичного та скіфського часу в с. Вільхівці на Звенигородщині // Археологія. — К., 1973. — Вип. 12. — С. 70–73.
110. Телегин Д. Нові знахідки найдавніших скульптурних зображень на території України // Народна творчість та етнографія. — К., 1968. — № 1. — С. 72–73.
111. Тереножкин А. И. Отчет о разведке в Поросье и по р. Стугне 1953 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. е. № 1953/9г. С. 3–4, 13.
112. Титова Е. Н. Отчет о разведках Корсунь-Шевченковского отряда Черкасской новостроечной экспедиции 1987 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. е. № 1987/36а.
113. Титова О. М., Панченко Ю. В. Дослідження 2001 року на неолітичному поселенні Старосілля — Діжова // АБУ 2000–2001 рр. — К., 2002. — С. 251–253.
114. Третьяков П. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясміну // АП УРСР. — К., 1949. — Т. 1. — С. 227–228.
115. Хвойко В. В. Каменный век Среднего Поднепровья // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г. — М., 1901. — Т. 1. — С. 736–812.
116. Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки заходу Черкаської області, виявлені вчителями 1963 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1963 / 16–5.
117. Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки крайнього заходу Черкаської області. — Ч. 1 — 2. — Щоденник розвідок за 1962 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1962 / 18.
118. Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Середнього Побужжя. Щоденник розвідок за 1966 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1966 / 53.
119. Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського і Христинівського районів Черкаської області. Щоденник археологічних розвідок за 1964 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1964 / 16.
120. Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник археологічних розвідок за 1963 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1963 / 16–2.
121. Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманського району Черкаської області. Щоденник розвідок за 1965 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1965 / 20.
122. Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1960 — 1961 рр. — Умань, 1961 // Науковий архів Інституту археології НАН України. — ф. 12, № 458.
123. Храбан Г. Ю. Археологічні пам'ятки Христинівського району Черкаської області. Щоденник археологічних розвідок за 1963 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1963 / 16–4.
124. Храбан Г. Ю. Коротке повідомлення про археологічні розвідки 1967 році // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1967 / 73.
125. Храбан Г. Ю. Пам'ятки стародавньої історії міста Умані. Щоденник розвідок за 1963 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1963 / 16–1.
126. Цвек Е. В. Буго-днепровський варіант восточнотрипольської культури. К проблеме выделения культур и локальных вариантов триполья // Первобытная археология. Поиски и исследования. — Киев, 1989. — С. 97–106.
127. Цвек Е. В. Исследования в Буго-Днепровском междуречье // Археологические открытия 1974 г. — М., 1975. — С. 367.
128. Цвек Е. В. Исследования в Буго-Днепровском междуречье // Археологические открытия 1982 г. — М., 1983. — С. 337.
129. Цвек Е. В. Новый центр восточно-трипольской культуры // Археологические вести. — С. — Пб., 1995. — № 4. — С. 33–43.
130. Цвек Е. В. Отчёт о работе Поросского отряда Правобережной первобытной экспедиции за 1974 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1974 / 19.
131. Цвек Е. В. Отчет об исследовании трипольского поселения у с. Шкаровка 1970 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. е. № 1970/4. Полевой дневник.
132. Цвек Е. В. Поселение у с. Гарбузин // АО 1972. — М. 1973. — С. 355–356.
133. Цвек Е. В. Работы правобережной экспедиции // Археологические открытия 1979 г. — М., 1980. — С. 447.
134. Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (К вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье) // Первобытная археология. Поиски и находки. — К., 1980. — с. 163–185.
135. Цвек Е. В., Шиянова А. В. Раскопки трипольского поселения у с. Мирополье // АО 1975. — М., 1976. — С. 401–402.
136. Цвек Е. В., Шиянова А. В. Трипольское поселение Веселый Кут // Археологические открытия 1977 г. — М., 1978. — С. 396.
137. Цвек О. В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності // Археологія. — К., 1985. — № 51. — С. 31–45.
138. Цвек О. В. Структура східнотрипільської культури // Археологія. — К., 1999. — № 3. — С. 28–40.
139. Циндровська Л. О., Козюба В. К. Звіт про археологічні дослідження в м. Каневі (вул. Гагаріна) 1994 році // НА ІА НАНУ. — Ф. е. № 1994/13.
140. Циндровська Л. О., Сміленко А. Т., 1993. Звіт про польові дослідження Канівської археологічної експедиції в м. Каневі (вул. Гагаріна) 1993 році // НА ІА НАНУ. — Ф. е. № 1993/27.
141. Черновол Д. К. Новое трипольское поселение у с. Романовка. // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. — К., 2003. — С. 292–294.
142. Черновол Д. К., Овчинников Е. В. Розвідки археологічних пам'яток на

- території заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка» // АБУ 1998 – 1999 рр. – К., 1999. – С. 157–160.
143. Шишкін К. В. З практики дешифрування аерофотознімків в археологічних цілях // Археологія. – К., 1973. – Т. 10. – С. 32–41
144. Шмаглий М. М. Отчёт о работе Майданецкого отряда Трипольской экспедиции ИА АН УССР 1981 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1981 / II в.
145. Шмаглий Н. М. Крупные трипольские поселения в междуречье Южного Буга и Днестра // Первобытная археология. Поиски и находки. – К., 1980. – С. 198–203.
146. Шмаглий Н. М. Отчет о раскопках трипольского поселения у с. Григоровки Переяслав – Хмельницького р-на Киевской области 1961 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1961/16. – С. 9.
147. Шмаглий Н. М., Відейко М. Ю. Раннетрипольское поселение Гребенюков Яр у с. Майданецкого // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. – К., 1987. – С. 87–99.
148. Шмаглий М. М. Трипольське поселення біля с. Григорівка на Дніпрі // Археологія. – К., 1970. – Т. XXIV. – С. 119–122.
149. Шмаглий М. М., Відейко М. Ю. Пізньотрипольське поселення поблизу с. Майданецкого на Черкащині // Археологія. – К., 1988. – № 60. – С. 58–71.
150. Шмаглий М. М., Відейко М. Ю. Трипольські поселення на Черкащині // Археологія. – К., 1992. – № 3. – С. 124–130.
151. Шмаглий М. М., Дудкін В. П., Зінковський К. В. Про комплексне вивчення трипольських поселень // Археологія. – К., 1973. – № 10. – с. 23–31.
152. Шмаглий Н. М., Петровская Е. А. Отчет о разведках на территории Каневского водохранилища за 1960 г. // НА ІА НАНУ. Ф.е. № 1960/26.
153. Штиглиц М. С. Разведки трипольских памятников в районе Умани // Археологические открытия 1970 г. – М., 1971. – С. 236–237.
154. Шумова В. О., Суховий М. О. Нові дані про трипольську культуру на Черкащині // Пам'ятки та визначні місця Шевченківського краю. Проблеми охорони та дослідження. – Київ, 1997. – С. 15.
155. Бидзиля В. И. Отчет о работе Историко-технической экспедиции за 1984 год // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1984/42.
156. Бессонова С. С., Скорый С. А., Махортых С. В. Отчет о работе экспедиции «Холодный Яр» 1989 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1989/14.
157. Якубенко О. О., Панченко Ю. В. Випадкові знахідки доби неоліту – раннього залізного віку // Археологічні відкриття в Україні 1998 – 1999 рр. – К., 1999. – С. 56–58.
158. Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список). – К.: Наукова Думка, 1966.

*Е. В. Овчинников,
С. В. Пивкур.*

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

1. м. Чернівці
Гореча I
На південь від турбази «Чернівці», на лівому березі Потоку, на городах садіб по вул. Д. Нечая – поселення трипольської культури.
8, с. 109.
2. Гореча II
За 1 км на південний схід від турбази «Чернівці», на плато правого берега глибокого яру, в уроч. Царина (вул. Любарська) – поселення трипольської культури.
8, с. 109.
3. Гореча III
В кінці вул. Руської, на північний схід від магазину універсам, в уроч. Студена Криниця – поселення трипольської культури.
8, с. 109.
4. Клокучка
На городах садіб по вул. Стрійській № 7–9 – поселення трипольської культури.
8, с. 109.
5. Рогатка
Біля верхів'їв р. Косся, на її правому березі – поселення ранньотрипольської культури.
8, с. 110.
6. Рогізна
За 1,5 км на північний захід від міста, на обох берегах р. Задубрівка, біля ставу – поселення трипольської культури.
8, с. 111.
7. Роша I
На захід від міста, на високому пагорбі, в уроч. Могила – поселення трипольської культури.
8. Роша II
В кінці вул. Заставнівська, на високому пагорбі, на території цвинтаря – поселення трипольської культури.
8, с. 111.
9. Стара Жучка
В кінці вул. Комінтерну, на обох берегах р. Потік, в уроч. Хмарна – поселення трипольської культури.
8, с. 112.
10. Цецино
За 1 км на північ від гори Цецин, на високому пагорбі, в уроч. Гріфська Поляна – городище трипольської культури розмірами 90×30 м, з двох боків обмежене урвищами, а з двох інших – ровами. Експедицією ЧДУ у 1972 р. виявлено рештки наземного житла з глинобитною піччю.
8, с. 113.
- с. Банилів Вижицький район
11. Банилів I
В південній частині села, на лівому березі р. Коритниця, в уроч. Чопаш – поселення трипольської культури.
8, с. 113.
12. Банилів II
На північний захід від села, на мису Пасіка – поселення трипольської культури.
8, с. 113.
- с. Карапчів Вижицький район
13. Карапчів I
В центрі села, на лівому березі р. Глибочок – поселення трипольської культури.
8, с. 114.
14. Карапчів II
В південній частині села – поселення трипольської культури.

- 8, с. 114.
- с. Коритне Вижицький район
15. Коритне I
В північній частині села, на лівому березі р. Бережниця, в уроч. Коло Мосту – поселення трипільської культури. Залишки вогнища та кераміку виявлено в обриві над рікою. Розвідка Б. О. Тимощука 1955 р. 16, с. 203; 8, с. 114.
16. Коритне II
В уроч. Золота Гора, на північній захід від села, на місці поселення трипільської культури. На поверхні виявлено обмазку, кераміку, вироб з кременю. Розвідка Б. О. Тимощука, 1971 р. 16, с. 203; 8, с. 114.
17. с. Серет Вижицький район
Поселення трипільської культури. 1а, с. 421.
18. с. Байраки Глибоцького району
У північній частині села в ур. Селище, на місці, виявлено сліди 10 площадок. Розвідка Б. О. Тимощука 1971 р. Виявлено кераміку з монохромним розписом. 16, с. 200
- с. Валя Кузьміна Глибоцький р-н
19. Валя Кузьміна I
В північній частині села, на обох берегах р. Потік, біля колгоспних ферм – поселення трипільської культури. 5, с.100.
20. Валя Кузьміна II
В центрі села, на лівому березі р. Невільниця, в уроч. Грушова – поселення трипільської культури. 5, с. 100.
21. с. Волока Глибоцький район
уроч. Гропана
На південній частині села, на лівому березі Потоку, в уроч. Гропана – поселення трипільської культури. 14, с. 21–22.
22. уроч. Шпаків Горб
На північній захід від села. На високому плато правого берега р. Дерезлуй, в уроч. Шпаків Горб – поселення пізньотрипільської культури. 14, с. 21–22
23. уроч. Козмін
В східній частині села, на місці правого берега р. Дерезлуй, в уроч. Козмін – поселення трипільської культури. 14, с. 21–22
24. уроч. Грушівка
За 0,5 км на північній захід від городища, в центрі Грушівки – поселення трипільської культури. 14, с. 21–22
25. м. Герца Глибоцький район
В центрі міста, на лівому березі р. Герцушка – поселення трипільської культури. 15, с. 149
26. с. Годнівка Глибоцький район
В центрі села, в уроч. Коло церкви на лівому березі р. Мольниця – поселення трипільської культури. В обриві берега помітні трипільські площадки. Розвідка Б. О. Тимощука 1971 р. 16, с. 200; 8.
27. смт. Глибока Глибоцький район
На північ від селища міського типу, на високому місці, в уроч. Замчище – городище. Його центральна площадка розмірами 35×30 м з боку відгороджена трьома валами. На городищі виступають знахідки трипільської культури. 8, 117.
- с. Дубівка Глибоцький район
28. Дубівка I
За 3 км на північ від села, на лівому березі р. Малий Котовець, в уроч. Станешти – поселення трипільської культури. Кераміка етапу ВІІ. Розвідка Б. О. Тимощука 1969 р. 16, с. 200; 5, с. 101.
29. Дубівка II
На лівому березі р. Котовець в 3 км від села поселення середнього етапу трипільської культури. Розвідка Б. О. Тимощука, 1961 р. 16, с. 200–201.
- с. Коровія Глибоцький район
30. Коровія I
На південь від села, на лівому березі р. Коровля, в уроч. Мудрики (Турецьке Місто) – поселення трипільської культури. 8, с. 118.
31. Коровія II
На захід від села, на лівому березі р. Коровля, в уроч. Стінка – поселення трипільської культури. 8, с. 118.
32. Коровія III
На захід від села, на місці правого берега р. Кісся в уроч. Жолоб. Діаметр поселення біля 300 м, виявлено по решткам площадок. Розвідка Б. О. Тимощука 1969 р. Етап СІ. 16, с. 201
33. Коровія IV
На південь від села, на лівому березі р. Коровля, в ур. Мудрики (Турецький город) поселення трипільської культури. Площадки в два ряди по колу. Розвідка Б. О. Тимощука 1966 р. 16, с. 201
- с.Кут Глибоцький район
34. На південний схід від села, на високому пагорбі правого берега Потоку, в уроч. Толока – поселення трипільської культури. Розвідка Б. О. Тимощука, 1971 р. 16, с. 201
- с. Луковця Глибоцький район
35. Луковця I
В центрі села, на лівому березі р. Кордун (Цура) – поселення трипільської культури. 8, с. 119.
36. Луковця II
На південний захід від села, на лівому березі р. Кордун, в уроч. Коржівка – поселення трипільської культури. 8, с. 119.
- с. Мала Буда Глибоцький район
37. В північній частині села, на правому березі Потоку, в уроч. Аринь – поселення трипільської культури. Виявлено розорані площадки. Розвідка Б. О. Тимощука 1971 р. 16, с. 202; 8.
- с. Маморниця Глибоцький р-н
38. Маморниця I
В центрі села, на лівому березі р. Кордун – поселення трипільської культури. 8, с. 119.
39. Маморниця II
На північ від села, на лівому березі р. Кордун, в уроч. Шес – поселення раннього етапу трипільської культури. Розвідка Б. О. Тимощука 1970 р. 16, с. 201–202.
40. Маморниця III

- В північно-східній частині села (Радгоспівка), на мису Лутарія — поселення трипільської культури. 8, с. 119.
41. Молниця Глибоцький район
За 1,5 км на південний схід від села, на лівому березі Потоку — поселення трипільської культури. 8, с. 119.
42. с. Молодія Глибоцький район
В північно-східній частині села, на високому перешийку, утвореному лукою Р. Дереглуй, в уроч. Окопи — городище. На території городища є знахідка трипільської культури. 8, с. 120.
43. с. Михайлівка Глибоцький р-н
На південний схід від села, на обох берегах р. Котовець, в уроч. Лан — поселення трипільської культури. 8, с. 120.
44. с. Новий Вовчинець Глибоцький район
На схід від села, на правому березі р. Серет, в уроч. Селище — поселення трипільської культури. 8, с. 120.
45. с. Остриця Глибоцький район
уроч. Окопи
В східній частині села, на мису, в уроч. Окопи — городище. Його площадка розміром 90×45 м з напільного боку обмежена двома ровами, що розташовані один від одного на відстані 50 м. На території городища — знахідки трипільської культури. Розвідка Б. О. Тимощука 1969 р. 8, с. 120.
46. уроч. Багна
В південно-східній частині села, на обох берегах Потоку, в уроч. Багна — поселення трипільської культури. 8, с. 120.
47. с. Привороки Глибоцький р-н
На південний схід від села, на лівому березі р. Котовець, біля льонозаводу — поселення трипільської культури. 8, с. 121.
48. уроч. Ариніца
Розташоване в 2,5 км на південний захід від села, в уроч. Ариніца. Розвідка Б. О. Тимощука 1971 р. У глинищі виявлено матеріали раннього етапу трипільської культури. 16, с. 202.
49. с. Радгоспівка Глибоцького р-ну
Поселення розташоване в ур. Лутарія, в північно-східній частині села, на мису. Розміри поселення 200×100 м. Виявлено сліди площадок, господарську яму. Розвідка Б. О. Тимощука 1970 р. 16, с. 202.
50. с. Слобідка Глибоцький район
В північно-західній частині села — поселення трипільської культури. 8, с. 121.
51. с. Старий Вовчинець Глибоцький район
В східній частині села, на другій терасі правого берега р. Серет, в уроч. Пошта — поселення трипільської культури. 8, с. 121.
52. с. Тарашани Глибоцький район
На північний захід від села, на лівому березі р. Котовець, в уроч. Царинка — поселення трипільської культури. 8, с. 121.
53. с. Турянки Глибоцький район
На північ від села, на лівому березі Потоку, в уроч. Селище — поселення трипільської культури. 8, с. 122.
54. с. Чагор Глибоцький район
Чагор I
На північ від села, на лівому березі р. Дереглуй, в уроч. Левада — поселення трипільської культури. 8, с. 122.
55. Чагор II
На південь від села, на лівому березі р. Дереглуй, в уроч. Селище — поселення трипільської культури. 8, с. 122.
56. с. Черепківці Глибоцький р-н
В західній частині села, в уроч. Винниця — поселення трипільської культури. 5, 108.
57. с. Бабин Заставнівський р-н
На схід від села, на високому правому боці Глибокого яру, в уроч. Суркач — поселення трипільської культури. 8, с. 123.
58. с. Бабин Заставнівський р-н
На південний схід від села, на березі яру, в уроч. Жолоби — поселення трипільської культури. 8, с. 123.
59. с. Баламутівка Заставнівський р-н
На схід від села, в уроч. Реда — поселення трипільської культури. 8, с. 123.
60. с. Брідок Заставнівський район
В західній частині села, на першій наддуговій терасі р. Дністер — поселення трипільської культури. 1а, с. 74.
61. с. Боянчук Заставнівський р-н
В центрі села, на лівому березі Потоку, в уроч. Гора — поселення трипільської культури. 8, с. 125.
62. с. Василів Заставнівський р-н
На південний схід від села, на високому березі р. Дністер, в уроч. Городище — поселення трипільської культури. 8, с. 125.
63. с. Василів Заставнівський р-н
На південь від уроч. Монастир, на правому березі яру, в уроч. Ланок — поселення трипільської культури. 8, с. 125.
64. с. Васловівці Заставнівський р-н
За 4 км на захід від села, на правому березі р. Совиця, в уроч. Сесія — поселення трипільської культури. 8, с. 125.
65. с. Веренчанка Заставнівський р-н
На північний захід від села, біля ставу, — поселення трипільської культури. 8, с. 126.
66. с. Вікно Заставнівський район
За 3 км від села, на лівому березі Потоку, в уроч. Мартинівка — поселення трипільської культури. 8, 126.
67. с. Вигнанка Заставнівський р-н
Поселення трипільської культури. 1а, 420.
- с. Горішні Шерівці Заставнівський р-н
68. Горішні I
На південь від села, на лівому березі р. Чоботарка, в уроч. Дворище — поселення трипільської культури. 8, с. 127.
69. Горішні II
За 1,5 км на північ від села, на лівому березі р. Кітрогуд, в уроч. Церикова поселення трипільської культури.

- 8, с. 127.
70. с. Добринівці Заставнівський район
Добринівці I
За 2 км на північний схід від села, на лівому березі Потоку, в уроч. На Пригної (біля ставу) – поселення трипільської культури.
8, с. 128.
71. Добринівці II
За болотом – поселення трипільської культури.
8, с. 128.
72. с. Дорошівці Заставнівський район
Дорошівці I
На схід від села, на високому березі р. Дністер, в уроч. Городище – поселення трипільської культури.
8, с. 128.
73. Дорошівці II
В центрі села, на першій надлуговій терасі Дністра – поселення трипільської культури.
8, с. 128.
74. с. Задубрівка Заставнівський район
На захід від села, на мисах правого берега р. Кучур – поселення трипільської культури.
8, с. 128.
75. м. Заставна Заставнівський р-н
За 2 км на південний захід від міста, на лівому березі Потоку, в уроч. Саши-Гора – поселення трипільської культури.
8, с. 128.
76. с. Звенячин Заставнівський район
Звенячин I
На захід від села, на високому березі р. Дністер – поселення пізньотрипільської культури. Розкопувалось експедицією ІСН у 1954 р.
8, 129.
77. Звенячин II
В південній частині села, біля пам'ятника воїнам першої світової війни та на протилежному березі яру – поселення трипільської культури.
8, 129.
78. с. Малий Кучурів Заставнівський р-н
Малий Кучурів I
За 3 км на захід від села, на правому березі р. Совиця – поселення трипільської культури.
8, с. 129.
79. Малий Кучурів II
За 4 км на захід від села, на високому мисі, в уроч. Язвени (кар'єр) – поселення трипільської культури.
8, с. 130.
80. с. Митків Заставнівський район
Митків I
В східній частині села, на обох берегах р. Митків та на першій надлуговій терасі р. Дністер, в уроч. Стінка – поселення трипільської культури.
8, 130.
81. Митків II
На схід від села, на високому березі р. Дністер, в уроч. Стінка – поселення пізньотрипільської культури.
8, с. 130.
82. с. Онут Заставнівський район
уроч. Турецька гора
На південній схід від села, на першій надлуговій терасі Дністра, в уроч. Турецька гора – поселення трипільської культури.
8, 130.
83. уроч. Гнатиха
За 1,5 км на схід від села, в уроч. Гнатиха – поселення трипільської культури.
8, 130.
84. ур. Берез
В центрі села, на лівому березі р. Онут – поселення трипільської культури.
8, 130.
85. уроч. Клиння
На першій надлуговій терасі Дністра, в урочищах Клиння – поселення трипільської культури.
8, 130.
86. уроч. Стрілка
На першій надлуговій терасі Дністра, в уроч. Стрілка – поселення трипільської культури.
8, 130.
87. с. Погорілівка Заставнівський р-н
уроч. Калинівка
За 2 км на південний схід від села, в уроч. Калинівка – поселення трипільської культури.
8, с. 130.
88. уроч. Чагор
За 2 км на північний схід від села, на обох берегах Потоку, в уроч. Чагор – поселення трипільської культури.
8, с. 131.
89. Прилипче I
На схід від села, на плато правого боку яру – поселення трипільської культури.
8, с. 131.
90. Прилипче II
На захід від села, на лівому березі р. Вимушів – поселення трипільської культури.
8, с. 131.
91. уроч. Говди
За 1,5 км на південний захід від села, в уроч. Говди – поселення трипільської культури.
8, с. 131.
92. Прилипче III
За 1,5 км на північний захід від села, на високому мисі правого берега р. Дністер – городище. Його площадка розмірами 100×120 м з напільного боку обмежена двома валами. На території городища – знахідки трипільської культури.
8, с. 131.
93. уроч. Горбасівка
В північній частині села, на високому мисі лівого берега яру, в урочищі Горбасівка – поселення трипільської культури.
8, с. 131.
94. Уроч. Царинка
В північній частині села, на високому мисі лівого берега яру, в урочищі Царинка – поселення трипільської культури.
8, с. 131.
95. с. Редужинці Заставнівський район
За 2 км північ від села, на першій надлуговій терасі Дністра, в уроч. Велика долина – поселення трипільської культури.
8, с. 131.
96. с. Товтри Заставнівський район
уроч. Брамка
На схід від села, на високому мисі, в уроч. Брамка – поселення пізньотрипільської культури.
8, с. 132.
97. уроч. Царське поле
На захід від села, в уроч. Царське поле – поселення трипільської культури.
8, с. 132.

- с. Хрещатик Заставнівський район
98. Хрещатик I
На плато біля турбази «Буковина» – поселення трипільської культури.
8, с. 132.
99. уроч. Шанець
На південь від села, на високому мису, в уроч. Шанець – поселення трипільської культури.
8, с. 132.
- с. Чорний Потік Заставнівський район
100. уроч. Толоки
На південь від села, на високому плато, в уроч. Толоки – поселення трипільської культури.
8, с. 132.
101. уроч. Верхній Додаток
На південний схід від села, на високому мису лівого берегу Потоку, в уроч. Верхнього Додатку – поселення трипільської культури.
8, с. 132.
- с. Чуньків Заставнівський район
102. уроч. Чагор
За 3,5 км на південний схід від села, на лівому березі Потоку, в уроч. Чагор – поселення трипільської культури.
8, с. 132.
103. уроч. Бавки
За 2 км на захід від села, на лівому березі Потоку, в уроч. Бавки – поселення трипільської культури.
8, с. 132.
104. уроч. Толока
На схід від села, в уроч. Толока – поселення трипільської культури.
8, с. 132.
- с. Шубанець Заставнівський район
105. Шубанець
На південь від села, на лівому березі р. Совиця, в уроч. Борохово – поселення трипільської культури.
8, с. 132.
- с. Юрківці Заставнівський район
106. уроч. Клин
На південний схід від села, на лівому березі Потоку, в уроч. Клин – поселення трипільської культури.
8, с. 133.
107. Цвинтар
На території сільського цвинтаря – поселення трипільської культури.
8, с. 133.
- с. Бернове Кельменцький район
108. Бернове-Лука
За 1 км від села, вище по р. Дністер, в уроч. Лука – поселення ранньотрипільської культури, яке розкопувалось експедицією ІА НАН СРСР в 1951 р.
8, с. 133.
109. уроч. Селище
За 2 км північний схід від села, на лівому березі Потоку, в уроч. Селище – поселення трипільської культури.
2, с. 143.
110. ур. Малинки
За 2 км схід від західної околиці села, на схилі першої тераси Дністра в ур. Малинки поселення трипільської культури етапу А.
4, с. 203.
- с. Бузовиця Кельменцький р-н
111. На південь від села, на правому березі р. Вілія, в уроч. Селище – поселення трипільської культури.
8, с. 134.
- с. Бурдюг Кельменцький район
112. уроч. Дубки
За 1,5 км північний захід від села, на лівому березі р. Неліпа, в уроч. Дубки (біля залізниці)
8, с. 134.
123. уроч. Панське Поле
За 2,5 км на південь від села, на лівому березі р. Вілія, в уроч. Панське Поле – поселення трипільської культури.
8, с. 134.
- с. Вартківці Кельменцький р-н
124. За 3 км північний захід від села, на правому березі Потоку, в уроч. За Мостом – поселення трипільської культури.
8, с. 134.
- с. Грушівці Кельменцький р-н
125. На північний схід від села, на лівому боці яру, в уроч. Бавки – поселення трипільської культури.
8, с. 134.
- с. Дністрівка Кельменцький р-н
126. За 1 км на схід від села, на правому березі р. Дністер, в уроч. Говдочки – поселення трипільської культури.
8, с. 135.
- с. Зелена Кельменцький район
127. уроч. Турецька Гребля
За 3 км південь від села, на правому березі р. Зелена, в уроч. Турецька Гребля – поселення трипільської культури.
8, с. 135.
128. Тракторна бригада
На північний захід від села, біля тракторної бригади – поселення трипільської культури.
8, с. 135.
- с. Іванівці Кельменцький р-н
129. За 2 км на захід від села, на лівому березі Потоку, біля комарівського шляху – поселення трипільської культури.
8, с. 135.
- с. Комарів Кельменцький р-н
130. На мису над Полівановим яром – поселення трипільської культури.
8, с. 135.
- с. Кововка Кельменцький район
131. уроч. Бавки.
На північ від села, на високому березі р. Дністер, в уроч. Бавки – поселення трипільської культури.
8, с. 137.
- ур. Пуцита
132. Поселення трипільської культури етапу СІ. Досліджувалося 1974–80 рр. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом М. М. Шмаглія.
10, с. 42–51.
- с. Ленківці Кельменцький р-н
132. уроч. Гамарія
На північ від села, на мису, в уроч. Гамарія – поселення трипільської культури етапу А.
9.
- с. Лівівці Кельменцький р-н
133. На південь від села, біля цвинтаря – поселення трипільської культури.
8, с. 137.
- с. Лукачівка Кельменцький р-н
134. На схід від села, на лівому березі р. Вілія, в уроч. Турецька Дуга – поселення трипільської культури.
8, с. 137.
- с. Михайлівка Кельменцький район
135. В центрі села, на високому пагорбі, в уроч. Гора – поселення трипільської культури.
8, с. 138.
- с. Нагоряни Кельменцький р-н
136. На площадці, відгородженій від поля двома земляними валами – знахідки трипільської культури.
8, с. 138.

- с. Новоселиця Кельменцький район
137. уроч. Горб
На південний схід від села, на лівому березі р. Підкропивна, в уроч. Горб — поселення трипільської культури.
8, с. 138.
138. уроч. Кацкове
За 3 км на північний схід від села, на лівому березі струмка, в уроч. Кацкове — поселення трипільської культури.
8, с. 138.
139. Говди
На південь від села, на високому мисі Говди, на лівому березі р. Підкропивна — поселення трипільської культури.
8, с. 138.
140. уроч. Стінка
За 1 км на південний захід від села, на лівому березі Потоку, в уроч. Стінка — поселення трипільської культури.
8, с. 138.
- с. Оселівка Кельменцький район
141. уроч. Мурованка
На північний схід від села, на правому березі струмка, в уроч. Мурованка — поселення трипільської культури.
8, с. 138.
142. уроч. Плантація
На північний захід від села, на першій наддугувій терасі Дністра, в уроч. Плантація — поселення трипільської культури.
8, с. 138.
- с. Перківці Кельменцький район
143. уроч. Беркова Земля
На південний захід від села, в уроч. Беркова Земля — поселення трипільської культури.
8, с. 138.
144. уроч. Мотуз
На захід від села, в уроч. Мотуз — поселення трипільської культури.
8, с. 138.
145. с. Подвір'ївка Кельменцький район
На північ від села, на високому березі струмка — поселення трипільської культури.
8, с. 139.
- с. Росошани Кельменцький район
146. уроч. Поток
За 1 км на схід від села, на лівому березі Потоку — поселення трипільської культури.
147. уроч. Фальчі
За 3 км на південь від села, на лівому березі Потоку, в уроч. Фальчі — поселення трипільської культури.
8, с. 139.
- с. Селище Кельменцький район
148. ур. На Горбі
Поселення трипільської культури.
1а, с. 421.
149. ур. Скрипки
Поселення трипільської культури.
1а, с. 421.
150. ур. Мокре
Поселення трипільської культури.
1а, с. 421.
151. ур. Панське Поле
Поселення трипільської культури.
1а, с. 421.
152. с. Біла Кіцманський район
На захід від села, на великому мисі, утвореному ріками Прут і Біла — поселення трипільської культури.
8, с. 140.
- с. Валява Кіцманський район
153. уроч. Шкабора
За 2 км на південний захід від села, на правому березі Потоку, в уроч. Шкабора — поселення трипільської культури.
8, с. 140.
154. уроч. Нікулиха
За 5 км на північ від села, на обох берегах Потоку, в уроч. Пікулиха — поселення пізньотрипільської культури. Етап СІ.
8, с. 140.
- с. Витилівка Кіцманський район
155. Втилівка І
В центрі села, на лівому березі р. Нова Совиця 155. поселення ранньотрипільської культури, яке розкопувалось експедицією ЧКМ у 1949 р.
16, с. 206.
156. Витилівка ІІ, уроч. Кадіб
За 1 км на південний захід від села, на високому правому березі р. Совиця, в уроч. Кадіб — поселення трипільської культури.
8, с. 140.
- с. Давидівці Кіцманський район
157. уроч. Царина
В південно-західній частині села, на мисі, в уроч. Царина — поселення трипільської культури.
8, с. 141.
159. Чуркан
На схід від села, на обох берегах р. Чуркан — поселення трипільської культури.
8, с. 141.
- с. Драчинці Кіцманський район
160. уроч. Ревія
В центрі села, на правому березі р. Глиниця, в уроч. Ревія — поселення трипільської культури.
8, с. 141.
161. уроч. Мокрець
В південній частині села, в уроч. Мокрець — поселення трипільської культури.
8, с. 141.
162. Драчинці
На території села, на другій надзаплавній терасі р. Лопатник — поселення трипільської культури.
8, с. 141.
- с. Іванківці Кіцманський р-н
163. В уроч. Кінський Цвинтар — поселення трипільської культури.
1а, с. 420.
- м. Кіцмань Кіцманський район
164. Кіцмань І
В північно-східній частині міста, на правому березі р. Совиця — поселення трипільської культури.
8, с. 142.
165. уроч. Лан
На північний схід від міста, на лівому березі р. Совиця, в уроч. Лан — поселення трипільської культури.
8, с. 142.
166. уроч. Діброва
В північно-західній частині міста, на правому березі Суховерхівського потоку, уроч. Діброва — поселення трипільської культури.
8, с. 142.
167. Кіцмань ІІ
За 1 км на захід від міста, зліва від дороги Кіцмань—Давидівці — поселення трипільської культури.
8, с. 142.
168. уроч. Віла
За 1,5 км на північний схід від міста, на лівому березі р. Совиця, в

- уроч. Вила — поселення трипільської культури.
8, с. 142.
169. уроч. Сапшгора
За 4 км на північ від міста, на правому березі р. Совиця, в уроч. Сапшгора — поселення трипільської культури.
8, с. 142.
170. уроч. Рінне
За 2,5 км на південний захід від міста, біля джерела, в уроч. Рінне — поселення трипільської культури.
8, с. 142.
179. с. Коростовата Кіцманський р-н
На захід від села, на пагорбі Скала — поселення трипільської культури.
8, с. 142.
180. с. Лажківка Кіцманський р-н
В східній частині села, на правому березі р. Совиця, в уроч. Ставище — поселення трипільської культури.
8, 143
181. с. Нижні Станівці Кіцманський р-н
В центрі села, біля школи — поселення трипільської культури.
182. с. Чорторія Кіцманський район
На території лікарні — поселення трипільської культури.
8, с. 146.
183. с. Ошихліби Кіцманський р-н
В уроч. Ярківська Гора — поселення трипільської культури.
1а, с. 421.
- с. Шиниці Кіцманський район
184. уроч. Балчанка
В західній частині села, на лівому березі р. Совиця, в уроч. Балчанка — селище середнього етапу трипільської культури. (розкопувалось з 1893 р.)
8, с. 146.
185. уроч. Вигин
За 1 км на захід від села, в уроч. Вигин — поселення трипільської культури.
8, с. 146.
186. уроч. Кадуб
За 2,5 км на захід від села, на правому березі р. Вільховець, в уроч. Кадуб — поселення трипільської культури.
8, с. 146.
- с. Балківці Новоселицький район
187. Балківці I, уроч. Пасіка (Присака)
На схід від села, на плато, в уроч. Пасіка — поселення трипільської культури. Розвідка Б. О. Тимощука 1967 р.
16, с. 203.
188. Балківці II, уроч. Сердак (Веранда)
В 1,5 км на північний захід від села в уроч. Сердак (Веранда) поселення трипільської культури. Зібрано фрагменти обмазки та кераміку. Розвідка студентів Чернівецького університету 1971 р.
16, с. 203.
189. Балківці III, уроч. Хоми
За 4 км на північ від села, на лівому березі Потоку, в уроч. Хоми — поселення трипільської культури. Знайдено фрагменти кераміки. Розвідка студентів Чернівецького університету 1967 р.
16, с. 204.
- с. Бояни Новоселицький район
190. Бояни I
В південній частині села, на правому березі Потоку та на лівому березі р. Гуків — поселення трипільської культури.
8, с. 147.
191. уроч. Гуксу
На північний захід від села, на лівому березі Потоку, в уроч. Гуксу — поселення трипільської культури.
8, с. 147.
- с. Ванчиківці Новоселицький р-н
192. Ванчиківці I
За 3 км на північ від села, на правому березі р. Черлена — поселення трипільської культури.
8, с. 147.
193. уроч. Буканчає
За 7 км на північ від села, на лівому березі р. Черлена в уроч. Буканчає — поселення трипільської культури.
8, с. 147.
194. с. Динівці Новоселицький р-н
За 2 км на північ від села, на лівому березі Потоку — поселення трипільської культури.
8, с. 147.
- с. Довжок Новоселицький район
195. уроч. Коноплицько
На схід від села, в уроч. Коноплицько — поселення трипільської культури.
8, с. 147.
196. уроч. Готар
На схід від села, в уроч. Готар — поселення трипільської культури.
8, с. 147.
197. с. Жилівка Новоселицький р-н
За 1 км на схід від села, на правому березі р. Башківці, в уроч. Церковний Лан — поселення трипільської культури на мису. Виявлено залишки жител, зібрано кераміку. Розвідка Б. О. Тимощука 1957 р.
16, с. 204.
- с. Костичани Новоселицький район
198. Костичани I
За 3 км на північ від села, на лівому березі Потоку, біля тракторної бригади — поселення трипільської культури.
8, с. 148.
199. уроч. Извори
За 6 км на північ від села, в уроч. Извори — поселення трипільської культури.
8, с. 148.
200. с. Котелеве Новоселицький р-н
уроч. Кирка
На північ від села, на правому березі Потоку, в уроч. Кирка — поселення трипільської культури.
8, с. 148.
201. уроч. План
На південь від села, в уроч. План — поселення трипільської культури.
8, с. 148.
- с. Магала Новоселицький район
202. уроч. Ріпа-Лупатриняк
В північній частині села, на правому березі Потоку, в уроч. Ріпа Лупатринякі — поселення трипільської культури. Загальна площа 25 га. Відкрито 1943 р. С. Амброжевичем. Розкопки Винокура І. С. 1958 р. Виявлено рештки 26 будівель.
16, с. 204.
203. уроч. Кожушна
За 3 км на північний захід від села, на правому березі Потоку, в уроч. Кожушна — поселення трипільської культури.
8, с. 148.
- с. Малинівка Новоселицький район
204. уроч. Пасарії
За 2 км на північний захід від села, в уроч. Пасарії — поселення трипільської культури.
8, с. 148.

205. уроч. Турецька Криниця
На схід від села, в уроч. Турецька Криниця — поселення трипільської культури.
8, с. 148.
206. с. Мамалига Новоселицький р-н
В центрі села, біля школи, в уроч. Лутарія — поселення трипільської культури.
8, с. 148.
207. с. Негринці Новоселицький р-н
За 4 км на північний схід від села, на лівому березі Потоку, в уроч. Ізвори — поселення раннього етапу трипільської культури. На полі виявлено сліди 6 площадок. Розвідка Б. О. Тимощука 1970 р.
16, с. 204.
- с. Остриця Новоселицький район
208. Остриця I, уроч. Аринь
В 1 км на схід від села, на високому місці р. Прут, в уроч. Аринь — поселення трипільської культури. Розвідка Б. О. Тимощука 1970 р. Етап VII.
16, с. 204.
209. Остриця II
На території колгоспного саду в ур. Аринь виявлено фрагменти кераміки та обмазку. Розвідка Б. О. Тимощука 1970 р.
16, с. 204.
210. с. Подвірне Новоселицький р-н
За 2 км на південний захід від села, на лівому березі р. Флеминда, в уроч. Топірцева Криниця — поселення трипільської культури.
8, с. 149.
211. с. Припруття Новоселицький район
На північний схід від села, на обох берегах р. Руда, в уроч. Гирло — поселення трипільської культури. Розвідка Б. О. Тимощука 1967 р. Середній період трипільської культури.
16, с. 205.
212. с. Ревківці Новоселицький р-н
На південний схід від села, на лівому березі р. Рокитна, в уроч. Строїська Гребля — поселення трипільської культури.
8, с. 149.
- с. Рідківці Новоселицький район
213. Рідківці I, уроч. Ланок
За 1 км на північний схід від села, на лівому березі р. Гуків в уроч. Ланок — поселення трипільської культури. Виявлено розорані площадки розмірами 10–12×30–35 м, фрагменти кераміки, знаряддя праці. Розвідка Б. О. Тимощука, 1970 р.
16, с. 205.
214. Рідківці II, уроч. Магальянське
В 2 км на північ від села в ур. Магальянське поселення трипільської культури на правому березі струмка. Виявлено обмазку, кераміку, вироби з кременю. Розвідка Б. О. Тимощука, 1971 р.
16, с. 205.
215. Рідківці III, Бубликів Яр
На північ від села, у верхів'ї Потоку, в уроч. Бубликів Яр — поселення трипільської культури.
8, с. 150.
216. уроч. Довга Долина
За 2 км на південний схід від села, на лівому березі Потоку, в уроч. Довга Долина — поселення трипільської культури.
8, с. 150.
- с. Рингач Новоселицький район
217. Рингач I
В центрі села, неподалік від клубу, на високому місці — поселення трипільської культури.
3, с. 135–142.
218. Рингач II
За 2 км на південь від села, на правому березі р. Рингач — поселення трипільської культури.
8, с. 151.
219. с. Рокитне Новоселицький р-н
На північ від села, на правому березі р. Ринга — поселення трипільської культури.
8, с. 151.
220. с. Слобода Новоселицький р-н
За 3 км на південь від села, на високому правому березі р. Рокитна, в уроч. Липків Горб — поселення трипільської культури. Виявлено залишки площадок та зернові ями з рештками проса. Розвідка Б. О. Тимощука 1955, 1978 рр.
16, с. 205.
221. с. Стальнівці Новоселицький район
На північ від села, на правому березі Потоку, в уроч. Селище — поселення трипільської культури.
8, с. 151.
222. с. Тарасівці Новоселицький р-н уроч. Вельниця
За 2 км на північ від села, в уроч. Вельниця — поселення трипільської культури.
8, с. 151.
223. уроч. Шепіт
За 2 км на північ від села, на лівому березі Потоку, в уроч. Шепіт — поселення трипільської культури.
8, с. 151.
224. уроч. Будей
За 3 км на північний схід від села, на високому березі Потоку, в уроч. Будей — поселення трипільської культури.
8, с. 151.
- с. Топорівці Новоселицький район
225. уроч. Добова
За 1,5 км на північний схід від села, на лівому березі Потоку, в уроч. Добова — поселення трипільської культури.
8, с. 152.
226. Топорівці I
За 1,5 км на захід від села, на місці лівого берега р. Гуків, біля колгоспного саду — поселення трипільської культури.
8, с. 152.
227. в уроч. Чагри
За 3,5 км на південний схід від села, на лівому березі Потоку, в уроч. Чагри — поселення трипільської культури. Виявлено сліди кількох десятків площадок. Розвідка Б. О. Тимощука 1970 р.
16, с. 205.
228. с. Форосна Новоселицький р-н
За 0,5 км схід від села, на лівому березі Чортового Потоку (місцева назва безіменного струмка), в уроч. Бояреску (Бураск) — поселення трипільської культури. Виявлено сліди 7 розораних жител, фрагменти кераміки з монохромним розписом, вироби з кременю. Розвідка Б. О. Тимощука, 1970 р.
16, с. 205.
- с. Черленівка Новоселицький р-н
229. уроч. Циклеу
За 1,5 км на південний захід від села, на пагорбі, в уроч. Циклеу — поселення трипільської культури. Розвідка Б. О. Тимощука 1970 р.
16, с. 206.
230. Черленівка I
За 3 км на південь від села, на лівому березі р. Черлена, біля ставу

- поселення трипільської культури. 16, с. 206.
231. с. Чорнівка Новоселицький р-н
уроч. Гнилий Потік
На південь від села, на правому березі р. Мошків, в уроч. Гнилий Потік — поселення трипільської культури. Виявлено сліди 7 площадок, розташованих в 2–3 ряди, фрагменти кераміки. Розвідка Б. О. Тимощука 1967 р. 16, с. 206.
232. уроч. Цвинтар
На лівому березі р. Мошків, в уроч. Цвинтар — поселення трипільської культури. 8, с. 152.
233. с. Шипківці Новоселицький район
На південний схід від села — поселення трипільської культури. 8, с. 153.
234. с. Шипківці Новоселицький район
На північний захід від села, в уроч. Кринички — поселення трипільської культури. 8, с. 153.
- с. Щербинці Новоселицький район
235. уроч. Турецька Криниця
За 3 км на схід від села, в уроч. Турецька Криниця — поселення трипільської культури. 8, с. 153.
236. уроч. Борич
На північний захід від села, в уроч. Борич — поселення трипільської культури. 8, с. 153.
- с. Волошкове Сокирянський район
237. Волошкове I
В центрі села, біля церкви — поселення трипільської культури. 8, с. 153.
238. уроч. Горби
За 2 км на схід від села, на правому березі р. Дністер, в уроч. Горби — поселення трипільської культури. 8, с. 154.
- с. Гвіздівці Сокирянський район
239. уроч. Студена Криниця
За 3 км на південь від села, в уроч. Студена Криниця — поселення трипільської культури. 8, с. 154.
240. уроч. Гнила Річка
За 3 км на південь від села, в уроч. Гнила Річка — поселення трипільської культури. 8, с. 154.
- с. Кормань Сокирянський район
241. В центрі села — поселення трипільської культури. 8, с. 154.
242. на північній околиці села на краю першої тераси правого берега Дністра поселення трипільської культури етапу А. 4, с. 204.
- с. Кулішівка Сокирянський район
243. уроч. Батирова Поляна
На захід від села, в лісі, на місці, в уроч. Батирова Поляна — городище. Його площадка розмірами 140×75 м відгороджена від поля двома дугоподібними валами. На площадці городища знахідки трипільської культури. 8, с. 154.
244. в уроч. Паланка
За 3 км на північ від села, на високому місці правого берега р. Дністер, в лісі, в уроч. Паланка — городище. На території городища виступають знахідки трипільської культури. 8, с. 154.
- с. Ломачинці Сокирянський район
245. Ломачинці I
На захід від села, на високому місці, лівого берега р. Каютин — поселення трипільської культури. 8, с. 156.
246. Ломачинці II
На плато, біля городища — знахідки трипільської культури. 8, с. 156.
247. уроч. Гостра Скала
На схід від села, над Дністром, в уроч. Гостра Скала — поселення трипільської культури. 8, с. 156.
248. уроч. Вишнева
За 3 км на північний схід від села, на першій надлуговій терасі р. Дністер, в уроч. Вишнева — поселення трипільської культури. 8, с. 156.
- с. Михалкове Сокирянський р-н
250. За 2,5 км на захід від села на високому правому березі р. Дністер, в уроч. Ришчинці — поселення трипільської культури. 8, с. 156.
- с. Молодове Сокирянський район
251. уроч. Язик
На південь від села, на місці правого берега Поліванового Яру, в уроч. Язик — поселення трипільської культури. 8, с. 156.
252. уроч. Копанка
На правому березі Поліванового Яру, в уроч. Копанка — поселення трипільської культури. 8, с. 156.
- с. Селиський Яр
253. Селиський Яр
На правому березі Дністра, в уроч. Селиський Яр — поселення трипільської культури. 8, с. 156.
- с. Непоротове Сокирянський район
254. Непоротове I
В центрі села, на другій терасі Дністра — поселення трипільської культури. 5, с. 317.
255. уроч. Дубова
За 2,5 км на північний захід від села, на першій надлуговій терасі р. Дністер, в уроч. Дубова — поселення трипільської культури. 8, с. 157.
- с. Галиця
256. уроч. Галиця
На південний схід від села, на високому місці правого берега Дністера в уроч. Галиця на території городища знахідки трипільської культури. 8, с. 157.
- с. Ожеве Сокирянський район
257. уроч. Пасієшка
На південний захід від села, на третій терасі правого берега Дністра в уроч. Пасієшка — поселення трипільської культури. 8, с. 157.
- с. Щовб
258. уроч. Щовб
На північ від села, в уроч. Щовб — поселення трипільської культури. 8, с. 157.
- с. Олексіївка Сокирянський район
259. уроч. Драдище
На південний захід від села, в уроч. Драдище — поселення трипільської культури. 8, с. 157.
- с. Зейдова Долина
260. уроч. Зейдова Долина
За 3 км на південь від села, на місці в уроч. Зейдова Долина — поселення трипільської культури.

- 8, с. 157.
261. с. Розкопінці Сокирянський р-н
На південний схід від села, в уроч. Піски — поселення трипільської культури.
8, с. 157.
- с. Романківці Сокирянський район
262. уроч. Кисельбас
За 2, 5 км на північний схід від села, на правому березі Потоку, в уроч. Кисельбас — поселення трипільської культури
8, с. 157.
263. уроч. Карлики
За 4 км на південь від села, на правому березі Потоку, в уроч. Карлики — поселення трипільської культури.
8, с. 157.
- с. Сербичани Сокирянський район
264. Сербличани I.
В центрі села, біля школи — поселення трипільської культури.
8, с. 158.
265. уроч. Пилишовський Став
За 1,5 км на схід від села, на лівому березі Потоку, біля ставів, в уроч. Пилишовський Став — поселення трипільської культури.
8, с. 158.
266. м. Сокиряни Сокирянський р-н
В південній частині міста, на високому мисі, на території колгоспного саду — поселення трипільської культури.
8, с. 158.
267. с. Великий Кучурів Стороженецький район
У північно-західній частині села — поселення трипільської культури.
8, с. 158.
268. с. Дубове Стороженецький р-н
В центрі села, на п'ятиметровій терасі правого берега р. Коровля — поселення трипільської культури.
8, с. 158.
- с. Михальча Стороженецький р-н
269. уроч. Церковне
В центрі села, в уроч. Церковне — поселення трипільської культури.
8, с. 160.
270. уроч. Перлева
На правому березі р. Коровля, на південний захід від села, в уроч. Перлева — поселення трипільської культури.
- 8, с. 160.
271. хут. Заволока
На північ від села, біля хут. Заволока, на лівому березі Потоку — поселення трипільської культури.
8, с. 160.
- с. Снячів Стороженецький район
272. уроч. Садовий
В східній частині села, на обох берегах р. Снячів, в уроч. Садовий — поселення трипільської культури.
8, с. 160.
273. уроч. Васьків Горб
За 3,5 км від центра села на схід, на лівому березі р. Глинський, в уроч. Васьків Горб — поселення трипільської культури.
8, с. 160.
274. с. Спаська Стороженецький район
В західній частині села, на пагорбі в уроч. Паланка — поселення трипільської культури.
8, с. 160.
275. с. Тисовець Стороженецький район
В південно-західній частині села, на правому березі р. Глинський, в уроч. Паньки — поселення трипільської культури.
8, с. 160.
276. с. Атаки Хотинський район
За 2 км на захід від села, на високому мисі, в уроч. Стінка — поселення трипільської культури.
8, с. 161.
- с. Бочківці Хотинський район
277. біля Чешми
В центрі села, на лівому березі Потоку, біля Чешми — поселення трипільської культури.
8, с. 161.
278. уроч. Рит
За 5 км на схід від села, на лівому березі Потоку, в уроч. Рит — поселення трипільської культури.
8, с. 161.
279. с. Владична Хотинський р-н
За 1,5 км на схід від села, на лівому березі Потоку — поселення трипільської культури.
8, с. 161.
- с. Ворчани Хотинський район
280. уроч. Ставище
За 0,5 км на схід від села, на правому березі Потоку, в уроч. Ставище — поселення трипільської культури.
281. уроч. Лан
За 1 км на схід від села, на лівому березі Потоку, в уроч. Лан — поселення трипільської культури
8, с. 161.
282. с. Гордівці Хотинський район
В південній частині села, на лівому березі Потоку, в уроч. Брідки — поселення трипільської культури.
8, с. 161.
283. с. Грозниці Хотинський район
В південній частині села, в уроч. Між Фосами — поселення трипільської культури.
8, с. 161.
- с. Дарабани Хотинський район
284. Дарабани I
За 2 км вниз по р. Дністер, на високому мисі в уроч. Щовб — городище. Рядом з городищем — селище XII—XIII ст., на території якого виявлено також житла трипільської культури.
8, с. 162.
285. Дарабани II
На південь від села, на мисі, в уроч. Замчище — городище. На городищі виявлено знахідки трипільської культури.
8, с. 162.
- с. Долиняни Хотинський район
286. Долиняни I
В центрі села, біля школи, на березі Потоку — поселення трипільської культури.
8, с. 162.
287. уроч. Долини
На схід від села, в уроч. Долини — поселення трипільської культури.
8, с. 162.
288. уроч. Повішаники
За 1,5 км на південний схід від села, на лівому березі Потоку, в уроч. Повішаники — поселення трипільської культури.
8, с. 162.
289. с. Зарожани Хотинський район
За 0,5 км на північний схід від цукрового заводу, на мисі утвореному трьома струмками, в уроч. Бакерева — поселення трипільської культури.
8, с. 163.
- с. Каплівка Хотинський район
290. Кам'яний Яр
За 1 км на північний схід від села,

- на плато лівого берега р. Кам'яний Яр, біля дороги Хотин—Даньковці — поселення трипільської культури. 8, с. 163.
291. уроч. Середня Гора
За 3 км на північний схід від села, на високому мису правого берега р. Рябий Яр. в уроч. Середня Гора — поселення трипільської культури. 8, с. 163.
292. уроч. На Валу
За 4 км на північний схід від села, на правому березі р. Дністер, в уроч. На Валу — городище. Гна якому є знахідки трипільської культури. 8, с. 163.
294. уроч. Крайня Скала
За 3 км на південь від села, в уроч. Крайня Скала — трипільське поселення 8, с. 163.
295. с. Клішківці Хотинський р-н
На південний схід від села, на мису, в уроч. Малинський Яр — поселення трипільської культури. 8, с. 163.
296. с. Колінківці Хотинський р-н
За 3 км на схід від села, на лівому березі струмка, в уроч. Кордон — поселення трипільської культури. 8, с. 164.
297. с. Крутеньки Хотинський р-н
На північний схід від села, на правому березі Потоку, в уроч. Могила — поселення трипільської культури. 8, с. 164.
298. с. Недобоївці Хотинський р-н
На схід від села, в уроч. Могила — поселення трипільської культури. 8, с. 164.
299. с. Пашківці Хотинський р-н
На північ від села, на лівому березі р. Стара Матка — поселення трипільської культури. 8, с. 165.
- с. Перебіківці Хотинський район
300. уроч. Передусте
За 3,5 км на захід від села, на першій наддугувій терасі Дністра, в уроч. Передусте — поселення трипільської культури. 8, с. 165.
301. уроч. Городище
За 3 км на північ від села, на високому мису правого берега Дністра, в уроч. Городище — давньоруське городище. На території городища є знахідки трипільської культури. 8, с. 165.
302. с. Пригородок Хотинський р-н
В ур. Стінка — поселення трипільської культури. 1а, 421.
303. с. Рашків Хотинський район
На північ від села, на високому березі Дністра, в уроч. Діброва — поселення трипільської культури. 8, с. 166.
- с. Рукшин Хотинський район
304. Студена криниця
В південній частині села, на лівому березі р. Пугічівка, біля джерела Студена криниця — поселення трипільської культури. 8, с. 166.
305. уроч. Лиса Гора
На схід від села, в уроч. Лиса Гора — поселення трипільської культури. 8, с. 166.
306. уроч. Кадуб
На південь від села, в уроч. Кадуб — поселення трипільської культури. 8, с. 166.
307. с. Санківці Хотинський район
На захід від села, на лівому березі р. Ришга, в уроч. Гора — поселення трипільської культури. 8, с. 167.
- с. Ставчани Хотинський район
308. уроч. Гарбазарія
За 2 км на південь від села, в уроч. Гарбазарія — поселення трипільської культури. 8, с. 167.
309. уроч. Римарь
За 2 км на південь від села, на правому березі Потоку, в уроч. Римарь — поселення трипільської культури. 8, с. 167.
310. с. Чепоноси Хотинський район
В південно-західній частині села, на території колгоспного саду, на лівому березі Потоку, в уроч. Кути — поселення трипільської культури. 8, с. 167.

ЛІТЕРАТУРА

- 1а. Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список). — К., Наукова думка, 1996. — 460 с.
- 1б. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. — К., Наукова думка, 1981. — 310 с.
2. Винокур І. С. Археологічні дослідження на трипільському поселенні біля с. Магала. // Археологія, 1914, вип. 20, — С. 157–162.
3. Збеневич В. Г. Древнейшие медные топоры в Восточной Европы. // СА, 1921, — № 3. — с. 135–142.
4. Збеневич В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К.: Наукова думка, 1989. — 332 с.
5. Крушельницкая Л. И., Т. Г. Мовша, Павлов Д. Ю. Исследования в Непорогово. // АО 1976 г., М., 1977. — С. 317–318.
6. Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. // МИА. — М.: Наука, 1961. — № 84. — 238 с.
8. Тимоцук Б. О. Чернівецька область // Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 109–171.
9. Черниш К. К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 108 с.
10. Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія, 1985. — № 52. — С. 42–51

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

1. м. Остер
уроч. Бугаївка Козелецький р-н
Поселення розташоване в межах міста в урочищі Бугаївка. Пам'ятка відноситься до етапу С.
10, с. 181.
2. с. Виповзів Козелецький район
Багатошарова пам'ятка розташована на північний схід від села. Складається з городища давньоруського часу та поселення трипільської культури. Трипільський шар відкритий на початку ХХ ст. А. Г. Розановим. Матеріали до 1941 р. зберігалися в Чернігівському музеї. Пам'ятка відноситься до етапу С.
5, с. 49; 1, с. 437–438; 10, с. 181.
3. с. Вовча гора Козелецький р-н
Поселення розташоване поблизу села. Відкрите під час розвідок 1948 р. Ф. Б. Кошилова. Пам'ятка відноситься до софіївського типу етапу СІ.
6, с. 94; 7, с. 13.
4. с. Євминка Козелецький район
Євминка І
Поселення розташоване на північний захід від села в урочищі Узвоз. Займає невеликий мис високої піщаної тераси лівого берега р. Десна. З північного заходу мис обмежений невеликою балкою. Поселення відкрите в 1908 р. К. А. Ставровським. В 1925–26 рр. досліджувалося Макаренком М. Є., який виявив напівземлянкові житла з глинобитними печами. В 1960-х рр. на поселенні В. О. Круцом розкопано заглиблене житло. Частина поселення зруйнована зсувами берегу. Матеріали зберігаються у фондах Державного Історичного музею України, музею міста Остра та фондах Інституту археології. Пам'ятка відноситься до лукашівського типу етапу СІ.
5, с. 49; 10, с. 177; 7, с. 13.
5. Євминка ІІ
Поселення розташоване на східній околиці села в урочищі Стара Цегельня. Займає край борової тераси лівого берега р. Десни, обмежений з півдня та півночі ярами. В 1966 р. на площі 100 кв.м було досліджено три ями, що містили кераміку софіївського типу. Матеріали зберігаються у фондах Інституту археології. Пам'ятка відноситься до лукашівського типу етапу СІ.
11, с. 41–47; 7, с. 13.
6. с. Лутава Козелецький район
Поблизу села відоме поселення трипільської культури, що відноситься до пізнього трипілья етапу СІІ.
1, с. 437–438.
7. с. Самсоні Козелецький район
Поселення розташоване поблизу села на високому (10 м) мисі правого берега р. Остер. Відкрито С. С. Березанською в 1967 р., при зачистці берегових урвищ встановлена наявність потужного культурного шару. Пам'ятка відноситься до софіївського типу етапу СІІ.
2, с. 31–34.
8. с. Козари Носівський район
Козари 7
Багатошарове пам'ятка розташована поблизу села. Займає мисоподібний виступ першої над заплавної тераси р. Остер. Культурні шари: трипілья, підкурганне трупопокладення скіфського часу, гуницький час. В 2001 р. експедицією Інспекції з охорони пам'яток історії та культури Управління культури Чернігівської облдержадміністрації було досліджено 2000 кв.м площі. Виявлено 20 ям, округлої та овальної форми діаметром 1–1.8 м, що містили фрагменти кераміки софіївського типу етапу СІІ.
3, с. 119.
9. с. Седнів Чернігівський район
Багатошарове поселення пізнього неоліту і середньої бронзи розташоване на підвищенні правого берега р. Снов, нижче гідроелектростанції. Відкрито на початку 1970-х рр. В. І. Непріною та В. М. Корпусовою. До трипільського часу відноситься поодинокі знахідка фрагменту кераміки, що має аналогії серед посуду типу Мостви. Етап СІІ.
9, с. 350.
10. с. Іванівка Чернігівський район
Багатошарове поселення розташоване на захід від села в уроч. Оборок (Уборок, Обірок, Городок), на піщаному останці (площа 150×60 м, висота від 1 до 6 м) в заплаві р. Вздвиг (ліва притока Десни). Досліджувалося Попко О. О. (1947, 1964), Є. В. Максимовим (1975), В. П. Коваленко (1974, 1976, 1977). Трипільські матеріали виявлені В. П. Коваленко.
13, с. 139; 12; 14, с. 74–75; 8, с. 5; 4, с. 8–9.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологічні пам'ятки УРСР (короткий список). – К., 1966. – С. 437–438.
2. Березанская С. С. Разведка в северных районах Украины. // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – К., 1968. – Вып. 2. – С. 31–34.
3. Жарова Т. М., Жаров В. Г., Терпиловський Р. В. Дослідження в зоні новобудов на Чернігівщині // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – К., 2002. – С. 118–120.
4. Коваленко В. П. Отчет о разведочных работах в Среднем Подесенье в 1976 году // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1976/118.
5. Козловська В. Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині // Чернігів і північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 42–61.
6. Кошилов Ф. Б., С. М. Одинцова, Шапошнікова О. Г. Археологічні розвідки в районі нижньої течії р. Десна // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. III. – С. 85–98.
7. Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. – К., 1977. – 160 с.
8. Максимов Е. В., Є. О. Петровська, Попудренко М. О., Циндровська Л. О. Отчет о полевых исследованиях 1975 г. Среднеднепровской раннеславянской экспедиции // НА ІА НАНУ. – Ф.е. № 1975/24.
9. Непріна В. І., Корпусова В. М. Розвідки по Десні та Сейму // Археологічні пам'ятки України. – К., 1972. – Вып. IV. – С. 347–352.
10. Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений // Материалы и исследования по археологии

- СССР. — М. — Л., 1949. — Вып. 10. — 248 с.
11. Телегин Д. Я., Круц В. А. Отчет о работе Киевской экспедиции в 1966 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1966/1. — С. 41–47.
12. Попко А. А. Археологические памятники по Десне в районе Чернигова // НА ІА НАНУ. — Ф.е. № 1947/20.
13. Попко О. О. Слов'янські археологічні пам'ятки у нижній течії Десни // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вып. 1.
14. Юркова Н. В., Коваленко В. П. Пізньозарубинецькі поселення на Чернігівщині // Археологія. — К., 1975. — № 18. — С. 71–75.

Е. В. Овчинников.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИЗ —	Археологические известия и заметки, издаваемые Московским археологическим обществом. М.	КСИИМК —	Краткие сообщения Института истории материальной культуры. М.; Л.
АЛЮР —	Археологическая летопись Южной России. Киев.	КСОАМ —	Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея. Одесса.
АВ —	Археологічні відкриття. К.	ЛІМ —	Львівський історичний музей.
АО —	Археологические открытия. М.	МАСП —	Материалы по археологии Северного Причерноморья. Одесса.
АП УРСР —	Археологічні пам'ятки УРСР. К.	МАЭ —	Музей антропологии и этнографии РАН. Ленинград — С. Петербург.
АСГЭ —	Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Л., СПб.	МДАПВ —	Материалы и исследования по археологии Прикарпаття і Врліні. Київ.
БКИЧП —	Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода АН СССР. М.	МИА —	Материалы и исследования по археологии СССР. М.; Л.
ВДИ —	Вестник древней истории	НА ІА НАНУ —	Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України.
Вестник ЛГУ —	Вестник Ленинградского государственного университета	НЗІММК —	Наукові записки Інституту історії матеріальної культури АН УРСР. К.
ВОКК —	Вісник Одеської комісії краєзнавства. Одеса.	НЗІСН —	Наукові записки Інституту суспільних наук. Львів.
ГЭ —	Государственный Эрмитаж	НМІУ —	Національний музей історії України. Київ.
ЗНТШ		НФ ІА НАНУ —	Наукові фонди Інституту археології Національної академії наук України.
(Зап. НТШ) —	Записки Наукового Товариства імені Тараса Шевченка.	СА —	Советская археология. М.
ЗООА —	Записки Одесского археологического общества. Одесса.	СГАИМК —	Сборник государственной академии истории материальной культуры.
ЗООИД —	Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса.	СЭ —	Советская этнография. М. САН — Свод археологических источников. М.; Л.
ИАК —	Известия Археологической комиссии. СПб.	ТК —	Крипільська культура. К.
Изв. ГАИМК —	Известия Государственной Академии истории материальной культуры. Л.	ТКМ —	Тернопільський краєзнавчий музей.
ІА АН СРСР —	Институт археологии АН СРСР. Москва.	ТКУ —	Трипільська культура на Україні. К.
ІА НАНУ —	Институт археологии Национальной академии наук Украины.	Тр. АС —	Труды Археологического съезда. М.
ІМК АН СРСР —	Институт історії матеріальної культури АН СРСР.	УАН —	Українська академія наук.
ІФКМ —	Івано-Франківський краєзнавчий музей.	УІЖ —	Український історичний журнал. К.
ІСН АН УРСР —	Институт суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України).	Уч. зап. ЛГУ —	Ученые записки Ленинградского государственного университета.
ІФДШ —	Івано-Франківський державний педагогічний інститут імені В. Стефанька (тепер — Прикарпатський університет імені В. Стефанька.	ВАР —	British Archeological Reports.
КАМ —	Краківський археологічний музей.	ВПС —	Baltic-Pontic Studies.
КЗАД —	Коротке звітлення за археологічні досліді. К.	ЕА —	Eurasia Antiqua.
КЗВУАК —	Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету. К.	ІЕС —	Journal of Indo-European Studies.
Кр. АМ —	Кременецький краєзнавчий музей.	МАОК —	Materialy archeologiczne i etnograficzne. Krakow.
КСИА —	Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.	ППС —	Proceedings of the Prehistoric Society. Cambridge.
КСИААН УССР —	Краткие сообщения Института археологии АН УССР. К.	SZ —	Studijne Zvesti.
		SA —	Slovenska Arheologia.
		ZWAK —	Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Krakow.

АВТОРИ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

БАЛАБІНА ВІРА ІВАНІВНА

кандидат історичних наук
Інститут археології РАН
старший науковий співробітник

БЕЛАНОВСЬКА ТЕТЯНА ДМИТРІВНА

кандидат історичних наук

БОБРОВСЬКИЙ ТИМУР

кандидат історичних наук
Інститут пам'яток охоронних досліджень
Міністерства культури і мистецтв України
старший науковий співробітник

БУЗЯН ГАЛИНА МИКОЛАЇВНА

зав. відділами археологічним та Музею Трипільської
культури
Національного історико-етнографічного заповідника
«Переяслав»

БУРДО НАТАЛЯ БОРИСІВНА

кандидат історичних наук
Інститут археології НАН України
старший науковий співробітник,

ВИНОКУР ЙОН ІЗРАЇЛЕВИЧ

доктор історичних наук, професор,
академік Української академії історичних наук
Кам'янець-Подільський державний педагогічний ун-т
зав. кафедрою історії Східної Європи

ВУЯНКО МАРІЯ

Івано-Франківський обласний краєзнавчий музей
Зав. відділом археології

ВІДЕЙКО МИХАЙЛО ЮРІЙОВИЧ

кандидат історичних наук
Інститут археології НАН України
старший науковий співробітник

ГАСКЕВИЧ ДМИТРО ЛЕОНІДОВИЧ

кандидат історичних наук
Інститут археології НАН України
науковий співробітник

ГОНЧАРЕНКО М. І.

Архітектор

ГОРОДИСЬКИЙ МИКОЛА ІЛЛІЧ

Київський обласний археологічний музей
директор

ГУСЕВ СЕРГІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ

кандидат історичних наук
Вінницький державний педагогічний університет
ім. М. Коцюбинського
завідуючий кафедрою української та зарубіжної культури

ДЕРГАЧОВ ВАЛЕНТИН ОНИСИМОВИЧ

доктор історичних наук, професор,
Інститут археології та етнографії АН республіки Молдова
директор

ДУДКІН ВАЛЕРІЙ ПАВЛОВИЧ

Дійсний член
Української Академії Наук Національного Прогресу

ЖУРАВЛЬОВ ОЛЕГ ПЕТРОВИЧ

кандидат історичних наук
Інститут археології НАН України
старший науковий співробітник

ЗАЄЦЬ ІВАН ІВАНОВИЧ

кандидат історичних наук, професор
Вінницький державний педагогічний університет ім. М.
Коцюбинського.

ЗАРУБІЙ ЕМІЛІЯ ІВАНІВНА

Львівський державний історичний музей
Старший науковий працівник

ІНДУТНИЙ ВОЛОДИМИР ВОЛОДИМИРОВИЧ

Національний банк України

КВІТНИЦЬКИЙ МАКСИМ ВАЛЕРІЙОВИЧ

Інститут археології НАН України
Аспірант

КЛОЧКО ВІКТОР ІВАНОВИЧ

Доктор археології
Інститут пам'яток охоронних досліджень
Міністерства культури і мистецтв України
Заступник директора

КОВАЛЬОВА ІРИНА ФЕДОРІВНА

доктор історичних наук, професор,
Дніпропетровський державний університет

КОСАКІВСЬКИЙ ВІКТОР ОПАНАСОВИЧ

Вінницький державний педагогічний університет
старший викладач кафедри української та зарубіжної
культури

КОТОВА НАДІЯ СЕРГІЇВНА

кандидат історичних наук
Інститут археології НАН України
старший науковий співробітник

КОЧКІН ІГОР ТАРАСОВИЧ

Прикарпатський університет ім.В.С.Стефаника
Старший викладач кафедри історіографії і
джерелознавства

ЛИСЕНКО СЕРГІЙ ДМИТРОВИЧ

кандидат історичних наук
Інститут археології НАН України
науковий співробітник

ЛЯШКО СВІТЛАНА МИКОЛАЇВНА

кандидат історичних наук
Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки
ім. В. І. Вернадського.
Провідний науковий співробітник

МАЛЕЄВ ЮРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

кандидат історичних наук, доцент
Міжнародний Соломонів університет

МАНЗУРА ІГОР ВАСИЛЬОВИЧ

кандидат історичних наук
Вища антропологічна школа (Кишинів, Молдова)
Проректор

МАНТУ (ЛАЗАРОВИЧ) КОРНЕЛІЯ МАГДА

Доктор археології
Інститут археології (Ясси, Румунія)

МАРІНА ЗОЯ ПЕТРІВНА

кандидат історичних наук, доцент
Дніпропетровський державний університет

МИЦИК ВАДИМ ФЕДОРОВИЧ

Тальнівський районний музей історії хліборобства
директор

НЕЧВОГЛОД М. М.

художник

ОВЧИННИКОВ ЕДУАРД ВІКТОРОВИЧІнститут археології НАН України
молодший науковий співробітник**ПАТОВА ЕМІЛІЯ ФЕДОРІВНА**Одеський археологічний музей НАН України
старший науковий співробітник**ПАШКЕВИЧ ГАЛИНА ОЛЕКСАНДРІВНА**Доктор біологічних наук
Інститут археології НАН України
ведучий науковий співробітник**ПЕТРЕНКО ВЛАДИСЛАВ ГРИГОРОВИЧ**Одеський археологічний музей НАН України
Науковий співробітник**ПЕТРУНЬ ВІКТОР ФЕДОРОВИЧ**

Кандидат геолого-мінералогічних наук

ПІЦИШИН МАРІЯ ЮРІВНАЛьвівський державний історичний музей
старший науковий працівник**ПІЧКУР ЄВГЕН**Інститут археології НАН України
старший лаборант**ПЛАТОНОВ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ**ЗАТ «Петроімпекс»
Голова ради директорів**ПОЛИЩУК ЛОДМИЛА ЮРІВНА**Одеський археологічний музей НАН України
Науковий співробітник**ПОНОМАРЕНКО МИКОЛА**Корпорація КОЛОС (США)
президент**ПОПОВА ТЕТЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА**кандидат історичних наук
Музей антропології та етнології ім. Петра Великого
у Санкт-Петербурзі (Росія)
завідувач відділу археології**ПРИЩЕПА Б. А.**Рівненський обласний археологічний музей
Старший науковий співробітник**РАДІЄВСЬКА ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА**Національний музей історії України
Зав.сектором археологічних фондів**РИНДЮК НАТАЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА**Державний Ермітаж (Росія)
відділ археології Східної Європи та Сибіру
науковий співробітник**РИНДІНА НАТАЛІЯ ВАДИМІВНА**доктор історичних наук, професор
Московський державний університет (Росія)
Кафедра археології**РЖЕВСЬКА ЮЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА**Херсонський краєзнавчий музей
Заступник директора з наукової роботи**САМАРСЬКИЙ ВІКТОР БОРИСОВИЧ**Літературно-меморіальний музей-квартира П.Тичини
Завідувач відділу виставок**СЕГЕДА СЕРГІЙ ПЕТРОВИЧ**доктор історичних наук, професор,
ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України
завідуючий кафедрою**СИТНИК ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ**доктор історичних наук,
Інститут суспільних наук ім.І.Крип'якевича (Львів)
завідуючий Відділом археології**СКАКУН НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА**кандидат історичних наук
Інститут історії матеріальної культури РАН (Росія)**СОХАЦЬКИЙ МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ**Борщівський обласний археологічний музей
Директор**ТАРУТА СЕРГІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ**корпорація «Індустріальний союз Донбасу»
Президент**ТКАЧУК ТАРАС МИХАЙЛОВИЧ**кандидат історичних наук
Національний заповідник «Давній Галич».
завідуючий відділом археології**ТКАЧУК ЯРОСЛАВА**Коломийський музей
народного мистецтва Гуцульщини та Покуття
ім. Й. Кобринського
директор**ТРЕЛЯ ЕЛЬЖБЕТА**Археологічний музей в м.Краків Польща
Завідувач відділом археології неоліту**ЦВЕК ОЛЕНА ВАСИЛІВНА**кандидат історичних наук
Інститут археології НАН України
старший науковий співробітник**ХОРОШИЛОВ ГРИГОРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ**

Китаєзнавець

ЧАБАНЮК ВОЛОДИСЛАВ ВАСИЛЬОВИЧЗаповідник «Трипільська культура»
директор**ЧЕРНЯКОВ ІВАН ТИХОНОВИЧ**кандидат історичних наук
Український благодійний фонд «Трипілля»**ШАПОВАЛОВ ГЕОРГІЙ ІВАНОВИЧ**доктор історичних наук, професор,
Запорізький обласний краєзнавчий музей
директор**ШИЯНОВА ГАННА ВАСИЛІВНА**Інститут археології НАН України
художник- реставратор**ЯКУБЕНКО ОЛЕНА ОЛЕКСАНДРІВНА**Національний музей історії України
Ведучий науковий співробітник**ЯЦЕНКО ОЛЕГ МИКОЛАЙОВИЧ**кандидат історичних наук
Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки
ім. В. І. Вернадського.
старший науковий співробітник

Наукове видання

РЕКОМЕНДОВАНО ВЧЕНОЮ РАДОЮ ДЕРЖАВНОГО ПІДПРИЄМСТВА
КНИЖКОВА ПАЛАТА УКРАЇНИ ІМ. ІВАНА ФЕДІРОВА

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

ТОМ 1
книга 1

Редакційна колегія першого тому

Бурдо Наталія Борисівна (відповідальний секретар)
Відейко Михайло Юрійович (головний редактор)